

IKER 14

Euskal gramatika eta literaturari buruzko ikerketak XXI. mendearen atarian. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

IKER 15

Euskal atsotitzak eta neurtitzat. Arnaud Oihenart. Patxi Altuna eta J. A. Mujikak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

IKER 16

La España Metafísica. Prudencio Garcia. Euskaltzaindia, Bilbo, 2004.

IKER 17

Nerekin yaio nun: Txillardegi-ri omenaldia. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2005.

IKER 18

Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri. Inés Pagola Hernández. Euskaltzaindia, Bilbo, 2005.

IKER 19

Euskaltzaindiaren Nazioarteko XV. Biltzarra Euskaigintza XXI. mendeari buruz. Azkue eta Urkixoren omenez. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2001 (Inprimategian).

IKER 20

Piarres Lafitteren ekintzabideak (1920-1944) Kultura jasoko euskaltzaleen sarearen baitan. Amelia Hernández Mata. Euskaltzaindia, Bilbo, 2007.

IKER 21

Jean Haritschelbar-i omenaldia / Homenaje a Jean Haritschelbar / Hommage à Jean Haritschelbar. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 2008.

9 788495 438331

iker

21

JEAN HARITSCHHELHAR-i OMENALDIA

JEAN HARITSCHHELHAR-i OMENALDIA

HOMENAJE A JEAN HARITSCHHELHAR

HOMMAGE À JEAN HARITSCHHELHAR

JEAN HARITSCHHELHAR-i OMENALDIA

HOMENAJE A JEAN HARITSCHHELHAR

HOMMAGE À JEAN HARITSCHHELHAR

JEAN HARITSCHHELHAR-i OMENALDIA

HOMENAJE A JEAN HARITSCHHELHAR

HOMMAGE À JEAN HARITSCHHELHAR

JEAN HARITSCHHELHAR-i OMENALDIA

HOMENAJE A JEAN HARITSCHHELHAR

HOMMAGE À JEAN HARITSCHHELHAR

IKER Bilduma / Colección IKER

IKER 1

Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak / Bascologist international meetings / Encuentros internacionales de vasólogos / Rencontres internationales de bascologues. Euskaltzaindia, Bilbo, 1981.

IKER 2

Piarres Lafitte-ri omenaldia / Homenaje a Pierre Lafitte / Hommage à Pierre Lafitte. Euskaltzaindia, Bilbo, 1983.

IKER 3

Erizkizundi irukoitza / Triple cuestionario / Triple questionnaire (euskara 1925). Ana Mª Echaide Itartek paratua, 2 t. Euskaltzaindia, Bilbo, 1984.

IKER 4

Resurrección Maria de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa / Correspondencia entre R.M. de Azkue y P. Broussain / Correspondance entre R.M. de Azkue y P. Broussain, (1897-1920). Piarres Charritonek paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1986.

IKER 5

Euskararen batasuna / La unificación de la lengua vasca / L'unification de la langue basque. Koldo Zuazo. Euskaltzaindia, Bilbo, 1988.

IKER 6

Luis Villasanteri omenaldia / Homenaje a Luis Villasante / Hommage à Luis Villasante. J.A. Arana eta R. Badiolak prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1992.

IKER 7

Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak / Actas del Congreso Internacional de Dialectología / Actes du Congrès International de Dialectologie / Proceedings of International Congres on Dialectology. G. Aurrekoetxea eta X. Videgainek prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1992.

IKER 8

Oihenarten laugarren mendeurrena / Cuarto centenario de Oihenart / Quatrième centenaire D'Oybénart. Batzuk. Euskaltzaindia, Bilbo, 1994.

IKER 9

Euskararen tratamenduak: erabilera / Uso de los tratamientos alocutivos en euskara / Emploi des traitements allocutives en basque. Jabier Alberdi Larizgoitiak prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1996.

IKER 10

Federiko Krutwig-i omenaldia / Homenaje a Federico Krutwig / Hommage à Federico Krutwig. Ricardo Badiola Uriartek prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1997.

IKER 11

Vascomiana. Jean Haritschelhar Dualde eta Piarres Charritonek paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1999.

IKER 12

Jose Ignacio Arana: Egunaria. Patxi Altunak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2000.

IKER 13

Euskalkia eta Hezkuntza. Dakigunetik ez dakigunera Euskal Diglosia Irazian / Dialecto y educación. De lo conocido a lo desconocido dentro del entramado diglósico del euskara / Dialecte et éducation. Du connu vers l'inconnu dans le tramage dysglosique de l'euskara (langue basque) / Dialect and education. From the know to the unknown inside the diglossia interwoven connections of euskara (basque language). Juan Luis Goikoetxea Arrietak paratua. Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

iker - 21

JEAN HARITSCHELHAR-i OMENALDIA
HOMENAJE A JEAN HARITSCHELHAR
HOMMAGE À JEAN HARITSCHELHAR

IKER 21

EUSKALTZAINDIA /
Real Academia de la Lengua Vasca /
Académie de la Langue Basque
BILBO
2008

Jean Hartischelhar-i omenaldia = Homenaje a Jean Haritschelhar =
Hommage à Jean Haritschelhar. - - Bilbo : Euskaltzaindia 2008
XLVIII, 760 orr. ; 23 cm. - - (*Iker* ; 21)
ISBN 978-84-954338-33-1

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiazea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektroniko edo mekanikoz, fotokimikoz, magnetikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenterako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen alde aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

© Euskaltzaindia / R.A.L.V. / A.L.B.
Plaza Barria, 5. 48005 BILBO

ISBN: 978-84-95438-33-1
Lege-Gordailua: BI-66-08

Aurreinprimatzea: IKUR, S.A.
Muros de San Pedro nº4 (lonja) - 48007 BILBO

Inprimatzea: BASTER, Talleres Gráficos S.L.L.
Pol. Atxukarro nº 2 - 48480 ARRIGORRIAGA (Bizkaia)

**AURKIBIDEA
INDICE
INDEX**

Andres Urrutia, <i>Agurra</i>	XI
Beñat Oyharçabal, <i>Jean Haritschelharren idazlanen aurkezpena: bibliografian agertzen ez diren lanak ere ahantzi gabe</i>	XIII
Jose Luis Lizundia Askondo, <i>Haritschelhar 38 urte zuzendaritzan</i> ..	XLI

* * *

Iñaki Aldekoa Beitia, <i>Euskal literaturaz hiru apunte solte</i>	1
Xabier Altzibar, <i>Réveil Basque astekari errepublikano elebiduna (1886-1894)</i>	17
Ur Apalategi, <i>Hiria eta nortasun aldaketak euskal eleberrian</i>	41
Adolfo Arejita, <i>Lazarragaren lexiko eta gramatika zehetasunez</i> ...	59
Koldo Artola, <i>Milafranga: duzük adizki bitxiaren iraupena eta izan = ukan iragangaitzean</i>	95
Gorka Aulestia, <i>L'aspect symboliste de J. Mirande</i>	107
Miren Azkarate, <i>Hitz-elkarte sintetikoaren argumentuak eta gertaerak</i>	117

* * *

Jan Braun, <i>Antropónimos primitivos en las lenguas kartvélicas y en euskara</i>	135
* * *	
Jon Casenave, <i>Pierre Lhande eta euskal literaturaren historia</i>	139
Pierre Charritton, <i>Alemanen denboran Iparraldeko ihesliarrek Espainiako presondegietan egin kantuak</i>	161
* * *	
J.-L. Davant, <i>Jean Haritschelhar eta Zuberoa</i>	173
* * *	
Sebastián Gartzia Trujillo, <i>Bitoriano Gandiagaren Hiru gizon bakarka poema liburuaren metamorfosia</i>	177
Patxi Goenaga, <i>Euskal neurri sintagmen azterketa baterako: zenbat x, zenbat x-ago, zenbat x gehiago</i>	211
* * *	
Joseba Intxausti, <i>Euskal almanaka eta egutegiak (1815-2006)</i>	241
Andres Iñigo, <i>Izengoitiak Nafarroako oikonomia historikoan</i>	281
* * *	
Xabier Kintana, <i>Traduttore creatore. Zenbait gogoeta itzulpenen egokitasunari buruz</i>	309
Henrike Knörr, <i>Arabako euskara XIX. mendearen hastean. Prestameroren argibidea Humboldt-en ondarean</i>	347
* * *	
Emile Larre, <i>50 bat apez pilotari</i>	367
Jose Luis Lizundia Askondo, <i>-ena atzizkia mendebal oikonimoetan</i>	421
* * *	

Marijane Minaberry, <i>Eskermila</i>	429
* * *	
Francisco J. Oroz Arizcuren, <i>Linguae Vasconum Primitiae: ¿1545? burgando en una resolución del parlement de Bourdeaux y en debile principium melior fortuna sequatur</i>	431
Jean Baptiste-Orpustan, <i>Un essai d'enseignement laïc "populaire" à ossès en 1898, d'après le journal argentin Eskual Herria (Buenos Aires) du 10 avril 1898</i>	473
Beñat Oyharçabal, <i>Ohar bat literatura historiografiaz: B. Echepare Erdi-Aroko autore?</i>	491
* * *	
Txomin Peillen, <i>Jüsef Egiategiren tropoak</i>	523
* * *	
Georges Rebuschi, <i>Les participes verbaux suffixés de -ago en basque du nord: quelques données fondamentales</i>	547
Karmele Rotaetxe Amusatagi, <i>Lengoaiaren jatorria eta hizkuntzen sailkapenak</i>	577
* * *	
Patxi Salaberri Zaratiegi, <i>Altxorraren bila: Lizarraga Elkanokoaren aberastasunak kaustu nahiz</i>	597
Pello Salaburu, <i>Baztango mintzoa dela eta, ohar bat</i>	617
* * *	
Ana M. Toledo Lezeta, <i>Linguae Vasconum Primitiae, bi partetan banaturik</i>	625
* * *	

Patri Urkizu, *Roland gesta kantetan, eleberrietan, teatroan eta zinean* 645

Andres Urrutia, *Axular-en zuzenbidea: Justizia min da, eta garratz ...* 665

* * *

Mikel Zalbide, *-alde, aniztasun- edo multzo-adierazle* 689

Yu. VI. Zytsar, *En el sendero del gigante* 733

AGURRA

Andres URRUTIA,
euskaltzainburua

Katea luzea bezain sendoa da, Euskaltzaindiaren historian, Jean Haritschelharrek osatu duena. Dela euskaltzain oso, dela kargu eta arduradun (euskaltzainburu zein euskaltzainburuorde), Jean Haritschelharrek betidanik eskaini dizkio Euskararen Akademiari bere ahala eta lana.

Bistan da, hortaz, ondo merezitako omenaldiari berea eman behar zaiola. *Emok emaleari, egiok egileari*, dio esaera zaharrak. Halaxe egin nahi izan dugu guk ere, zure euskaltzainkideok, zurekin batera Akademiaren egitekoetan ari garenok, omenaldi akademikoa antolatu dugunean. Helburua argi dugu: zuri itzuli, neurri txiki eta labur batean, liburu gisa, zuk zeuk Akademiari eskuzabal eman diozuna. Hartara, belaunaldi eta zeregin desberdinetako kideak gaituzu liburuaren egile, eta, erraz atzemango duzunez, badira hor tartean ere zure besarkada beroa jaso dutenak Euskaltzaindian lehendabizi sartzeko orduan.

Hitz bat ere kendu gabe, esan daiteke zu eta Villasante, Villasante eta zu, harako bikotea zaretela, Euskaltzaindiaren gobernuari molde berria ekarri diona, aldiari aldiko eskakizunei eta premiei ateak ireki dizkiena eta gizartearen iritzia aintzat hartu duena, akademia orori dagokion jakituria-maila gutxietsi gabe.

Har itzazu, beraz, Jean Haritschelhar jauna, zure euskaltzainkideon omena eta aipamena. Hor dituzu gure ahaleginak, zuk zeuk maite dituzun alorretatik hainbatetan zertuak: euskal literatura, historia, pilota, euskara, euskal klasikoak... Horietan guztietan zara trebe eta iaio. Horietan guztietan ere, maisu eta bidegile, gobernu-gizonak behar duena baztertu gabe.

ANDRES URRUTIA

Ekin eta jarrai. Horra gure leloa, gure esanahi nagusia. Horrek eramaten gaitu, aurrenik, zuri eskerrak ematera eta ohore eskaintzera, bikain egindako lanarengatik. Hurrenik, horrek guztioi eskatzen digu, eginkizun ditugun horietan, halako adore eta kemena izatea, gu ere, zure antzera, euskararen eta Euskal Herriaren mesederako saia gaitzen.

*Bilbon, 2007.urteko
urrian*

JEAN HARITSCHELHARREN IDAZLANEN AURKEZPENA: BIBLIOGRAFIAN AGERTZEN EZ DIREN LANAK ERE AHANTZI GABE ...

Beñat OYHARÇABAL

Jean Haritschelharrentzat egiten den omenezko bilduma honetako atarian, J-L. Lizundiak laburbiltzen du hain luzaz Euskaltzaindiaren buruordea eta gero burua izan denak erakunde honen zuzendaritzan egin lana. Nik, berriz, haren bibliografia akademikoa bildurik, atariko solas honetan bereziki gogorarazi nahi nuke ez direla idazlan horietan mugatzen Haritschelarrek hainbertze urtez euskalgintzari eta euskal kulturari eginikako ekarpenak. Alabaina, kanpoan gelditzen dira oraino *Herria* astekarian astez aste, urtez urte, argitaratu artikuluak, ehunka, milaka segurenaz ere, kontatzeko liratekeenak, G. Ponttok zaintzen duen hitz baratze hartakoak bereziki¹, edo berdin, *Telebixta leihotik* sailekoak, baita Baionako Euskal Erakustokian mende laurden batez kasik (1962-1986) eginikako zerbitzuak ere (besteak beste 1970eko hamarkadan euskal unibertsitatea sortu aitzineko jardunaldien aterbetzeko eta laguntzeko); bederatzi urtez Baigorriko auzapez gisa (1971-1980) eginikakoak, irakaskintzako azpiegituren garatzekoak ooren gaineratik, ahantzi gabe.

Hemen eskaintzen den² euskalaritzako bibliografiari soako bat ematea aski da ikusteko zenbat lan eta zer arlotan egin duen Jean Haritschelharrek sail

¹ Sail akademikoa ez izanagatik, bibliografian aipatzen da, kronika haietarik zenbait bildurik, *Pontokeriak* izenburuarekin 1995an argitaratu liburua.

² Bibliografia honen moldatzeko bereziki baliatu ditut P. Charrittonek Eusko Ikaskuntzak 2005ean egin omenaldirako prestatu zerrenda, eta J. Olabarriak Azkue bibliotekatik bildu dokumentazioa ere. Biei doazkiela eskerrik beroenak laguntza hori emanik, baita P. Gartzia, Azkue Bibliotekako zuzendariari ere, erreferentzien egiaztatzeko, osatzeko eta zuzentzeko egin lan arretatsuagatik.

akademikoan. Izan ere, 400 sarrera baino gehiago daukan ondoko zerrenda, dudarik ez, bere buruz aski klarki eta ozenki mintzo da. Ordea, ez da horretan ahitzen kontua, zeren, orok dakigunaz, idazlan edo hitzaldi horietako anitzen gibelean gordetzen baitira oren jale bezain gogo higagarri diren antolamenduzko lanak, euskalgintza kasik osoki egituragabekoa zen garaietan hasiak, eta azken mende Erdian euskalaritzak maila akademikoan izan duen bilakaeraren lekuko direnak. Bestalde, beste asko badira oraino Iparraldeko kultura elkarteetan euskal ikerketen sustatzeko eta antolatzeko eginak, maila apalagokoak, ez bibliografietan agertzekoak izanagatik, batere ez gutiestekoak.

Doi bat hurbiletik ezagutzen dutenek badakite, aitaren partetik Errepublikaren zerbitzari leialak ziratekeen mugazain eta errietsa baten arraseme izanik, garai bateko Frantziako eskola publikoetako umea ere dela Haritschelhar, etorki horrek Hirugarren Errepublikako *huzart beltzen* testuinguruan emanik hartzen duen konotazio bereziarekin. Haatik, denen buruan, ez zen arras uste bezalako umea jalgi, Baigorriko sastrearen seme hura Frantziako ikasketen goreneko mailetara eramanezuen eskolatze luze hartarik. Alabaina, garai hartako eskola egitura haren egitekoetarik bat –garbiki aitortua frankotan, Vinson bezalako euskalarien artean ere bai– Errepublikaren barneko kultura eta hizkuntza aniztasunaren desageraraztea baitzen, euskara bezalako hizkuntza museo hizkuntza gisa baizik ez errespetatuz, edo gehienez ere kanpoko hizkuntza gisa, Espainiako mintzaira gisa, hots. Horri dagokionaz (gainerakoetan ez bezala, bestela hezkuntza publikoaren balioei guziz leial egona baita Haritschelhar) lerrotik doi bat bazter atera da azkenean Baigorriko aldaska hura, horretarako ahalik izan duenean, erran nahi baitu unibertsitateko euskal estudioen sailean sartu ondoan, Haritschelhar, kasik mende laurden batez (1962-1986), euskararen alde jokatzera lehiatu izan baita, Euskaltzaindian egin lanek osatzen zituztela katedra alxian eginikakoak, Koldo Mitxelena zuela bereziki, mugaz beste partean, bidaide eta gogaide, eta P. Lafitte Iparraldean, euskal gaietan lehen erakasle eta bide erakusle, eta laster euskalaritzako lanetan aholkulari eta lankide.

Gauza ezaguna da Bordeleko Unibertsitatea izan zela lehenbizikoa euskararentzat eta euskal estudioentzat katedra sortu izan zuena, 1948an, René Lafon, ondotik euskaltzain izanen zenak, bete zuena Haritschelharri 1969an tokia utzi arte. Hain zuzen, honen zuzendaritzapean hasi zituen Haritschelharrek bere doktore ikerketak, eta urte hartan zituen defendatu Bordelen doktoregoari zegozkion bi ikerlan –biga aurkezten ohi baitziren garai hartan– Etxahunen bertsoak eta haren bizia aztertuz. Bi liburu gotor argitaratu ziren ondotik, euskal literaturazko ikerketetan erreferentziatzekoak izanen zirenak.

Azpitarratzekoa da hemen Haritschelharrek zer indar egin zuen euskarazko herri poesia unibertsitateko estudioetan sarrarazteko, bidenabar eredu

bat finkatzen zuelarik euskal estudioetan gisa horretako koplak herrikoien argitalpen zientifikoentzat. Garai hartan Haritschelharrek egin beste artikuluek ere erakustera ematen dute koplazko literaturaren aldetik izan duen jaugina.

Bizkitartean Haritschelharren unibertsitateko lanetan ere bereziki aipatzeko dira ondoko zerrendan bildurik aurkitzen ez diren lanak. Lehenik irakasle gisa zuzendu izan dituen doktoregoko ikerketak, Iparraldean hamakarda haietan euskal estudioetan ari izan diren guziek haren gerizapean egin baitugu doktore tesia,³ baina bestalde, eta ororen gainetik, euskal estudioak Frantziako aldean indartzeko eta haiek Bordelen osoki egiteko orde Euskal Herrian berean finkatzeko. Euskaldunei garai haietan bereziki egiten zitzaizen zalapartari fama hala-holakoaz baliaturik, *activiste institutionnel* erranen zidan hartaz mintzatuz, eta haren lana goretsez, handik zenbait urteren buruan Bordele 3ko unibertsitateko buru batek. Eta, gisa batez hala da : unibertsitateko egiturak doi bat bortxaturik, 1980ko hamarkadako lehen urteetan sortu baitziren Baionan Haritschelharren gidaritzapean, euskal ikasketak eta ikerketak sustatuko zituzten lehen egiturak, urteekin azkartuko zirenak, eta ezagutza maila osoa bilduko zutenak, bai unibertsitateko irakaspenetan, bai ikerketa sailean.

Joan den urteko ekainean, Bordele 3ko eta Paue eta Aturri Aldeko unibertsitateetako lehendakariekin Baionako euskal ikasketen eta euskal ikerketen sortzearen ospatzeko egin biltzarrean gogoratu da zer bide egin den hartaz geroztik, eta zer fruitukor izan zen Haritschelharrek Frantziako unibertsitate eta ikerketa erakundeetan landatu arbola hura, geroztik J-B. Orpustan eta A. Arkotxak Bordeleko unibertsitatean, T. Peillen eta X. Videgainek Paueko eta Aturri aldeko Unibertsitatean, neronek CNRS delakoan, beste lankide batzuekin, haztera lagundu duguna. Ez da harritzeko lehenago goi mailako erakunde akademikoetan egin lan horiek guziak aitorturik, Jean Haritschelhar *Doctore Honoris Causa* egin nahi izan baitzuen Euskal Herriko Unibertsitateak 1992an.

Horiek orok ez lukete itzali behar akademia maila apalagoko –ez haatik garrantzi gutiagoko– euskal irakaskintzaren indartzeko eginga eta bereziki IKAS elkartearen, Piarres Charritton eta Manex Goyenetche bereziki lankide zituela, obratua. Lankide berak izan zituen 1970eko hamarkadako hastapeneko urte kalapitatsu haietan haren gerizapean Euskal Erakustokian egin ziren biltzar eta jardunaldietan ere, orduan eztabaidatu baitzen, besteak beste, euskal unibertsitate baten sortzeko asmoa.

³ Tesia Haritschelharren zuzendaritzapean eginikakoen zerrendan ondoko izenak aurkitzen dira : A. Arkotxa, P. Charritton, G. Etxeberria, M. Oronoz, J-B. Orpustan, B. Oyharçabal, T. Peillen, X. Videgain, K. Zuazo.

Ondoko hamarkadan ere, Iparraldean euskal kulturaren egituratze berria abiatu zenean, hor zen -E. Bachoc eta M. Oronozek, bestek beste, beren lekukotasuna ekar dezakete horretaz-, Jean Haritschelhar euskal kulturaren elkarte sustatzaileetan lehen buruetan, eta hor dugu beti, orain ere, edozein behar agertzen denean.

Ez, horiek oro ez dira bibliografian aipatzen direnetarik eta horregatik hain zuzen atariko solas labur honetan ororen gogoetara ekarri nahi izan ditut, iduri baitzait ondoko zerrendako lanek bezala erakustera ematen dutela nola-ko zerbitzaria aurkitu izan duen euskalaritzak Jean Haritschelharren baitan.

JEAN HARITSCHELHARREN BIBLIOGRAFIA AKADEMIKOA (1960-2005)

1960

1. «Deux chansons perdues d'Etchahun-Barkoche», *Gure Herria*, 1960, 2-8.
 2. «Etchahunen mandoa : ichtorio zahar bat jauntzi berrietan », *Gure Herria*, 1960, 221-224.
 3. «Etchahun et Chamisso», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*, XVI, 1960, 71-83.
- Ikus halaber: «Etchahun et Chamisso», *Gure Herria*, 1962, 99-113.

1961

4. «Le rythme poétique (4+7)-(4+6) dans la chanson : ('Intchauspeko alhaba dendaria')», *Gure Herria*, 1961, 1-13.
5. «Urrugne (1851-1961). Contribution à l'histoire de la pelote», *Gure Herria*, 1961, 193-205.

1962

6. «Etchahun et Chamisso», *Gure Herria*, 1962, 99-113.
7. «La chanson 'Bortian Ahuzki' et son auteur inconnu», *Gure Herria*, 1962, 123-139.
8. «Philippe Veyrin et le Musée Basque», *Gure Herria*, 1962, 171-178.
9. «L'inscription de Sare relative à Wentworth Webster à travers la correspondance de Philippe Veyrin», *Gure Herria*, 1962, 219-224.
10. «A propos du centenaire, : dDisque des chansons d'Etchahun », *Gure Herria*, 1962, 316-318 141-143.

11. «*Berto ta lan guziak*», Indalecio Bizcarrondo 'Bilintx' » [Irizpena], *Gure Herria*, 1962, 318-320.
12. «*Bordachuri*, Piarres Larzabal »[Irizpena], *Gure Herria*, 1962, 316-318.

1963

13. «Textes folkloriques de la vallée de Baïgorry», Zaragoza, 1963, 51-73. Ondokoaren separata : *III Congreso iInternacional de eEstudios pPirenaicos, Gerona, 1958*, Zaragoza, 1963, 51-73.
14. «Jules Moulier-Oxobi», Euskaltzaindiko sarrera mintzaldia, *Gure Herria*, 1963, 203-214. Ikus halaber : *Oxobi-ren lan oroitzgarri zombait liburuaren aitzin-solasa*, 1966, *Gure Herria*, Baiona, 1966, 7-15.
15. «Martin Larralde-Bordachuri, le poète galérien», *Gure Herria*, 1963, 257-286.
16. «Liste des maisons de Baïgorry en 1670», *Gure Herria*, 1963, 225-229.
17. «Baigorriko zombait kantu», *Gure Herria*, 1963, 243-256.

1964

18. «Le 'lLachua' aux Aldudes», *Gure Herria*, 1964, 288-301.

1965

19. «Reprise», *Bulletin du Musée Basque*, 1964, 1-3.
20. «Manuscrits d'Etchahun récemment entrés au Musée Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1964, 87-91.
21. «Zertan den Eskuara», *Euskera*, 1963-1964, 440-442.
22. «Le Centenaire du Dictionnaire topographique des Basses-Pyrénées », *Bulletin du Musée Basque*, 1964, 97-100.
19. «Reprise», *Bulletin du Musée Basque*, 1964, 1-3.
20. «Manuscrits d'Etchahun récemment entrés au Musée Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1964, 87-91.
21. «Zertan den Eskuara», *Euskera*, 1963-1964, 440-442.
22. «Le Centenaire du Dictionnaire topographique des Basses-Pyrénées », *Bulletin du Musée Basque*, 1964, 97-100.

1965

23. «Sur le Pays Basque dans 'El Siglo de las Luces' de Alejo Carpentier», ([Noël Salomon-ekin batean]), *Bulletin du Musée Basque*, 1965, 145-157
24. « L'Exposition art sacré navarrais et Chemins de Saint-Jacques », *Bulletin du Musée Basque*, 1965, 178.

25. «Lendemain [sic] d'exposition. Défense du patrimoine artistique du Pays Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1965, 188-190.
26. «Borddel Bertsularia, J.M. Satrustegi» [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1965, 79-81.
27. «Les Seigneurs de Saint Pée, Henri Dop» [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1965, p. 85.
28. «Obras musicales del Padre Donostia (Navidad, Lili eder bat, Pascua)», R.P. Riezu» [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1965, 81-84.
29. «Auto-censure et rigueur scientifique dans les recherches folkloriques», *Gure Herria*, 1965, 36-40.

1966

30. «Un manuscrit de chansons et routier basques des pèlerins de Saint Jacques de Compostelle», *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 49-52.
31. «Les chansons des pèlerins», *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 76-86.
32. «Chanson guipuzcoane à propos du pèlerinage», *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 96.
33. «Pierre Benoît au Musée Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 175-176.
34. «L'onomastique du Nord du Pays Basque au Moyen Âge, Eugène Goyheneche» [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 129-130.
35. «Obras musicales del Padre Donostia (Jesucristo-Marial)», R.P. Riezu» [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 181-183.
36. «Promenades autour de Saint-Jean-Pied-de-Port, Jean Etchevers» [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 183-184.
37. «La Gran Enciclopedia Vasca», *Bulletin du Musée Basque*, 1966, 184-186.

1967

38. «Coutumes funéraires à Iholdy (Basse-Navarre)», *Bulletin du Musée Basque*, 1967, 109-116.
Ikus halaber, *Revista de etnografía*, IX, 2. tomoa, 1967, Porto, 337-344.
39. «Nécrologie : Jean Peillen», *Bulletin du Musée Basque*, 1967, 189.
40. «Nécrologie : Pierre Duhour», *Bulletin du Musée Basque*, 1967, 190.
41. «Etchahun eta Otxalde», *Gure Herria*, 1967, 65-82.

1968

42. «A propos des Cagots au Pays Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1968, 27-34.

43. «Nahas-mahas : nouvelles de nos collaborateurs», *Bulletin du Musée Basque*, 1968, 82

1969

44. *Le poète souletin Pierre Topet-Etchahun (1786-1862). Contribution à l'étude de la poésie populaire basque du XIXe siècle*, [Doktore tesi nagusia], Société des Amis du Musée Basque, 1969, 583 (+XVI) orr.
45. «L'irrintzina peut-il être parodié», *Bulletin du Musée Basque*, 1969, 39-40.
46. «*The Wheatley diary = Le journal de Wheatley*, traduction de B. La Dore», [Sarrera], *Bulletin du Musée Basque*, 1-14, 49-88, 97-124, 145-156.
47. «Eskuz-esku», *Bulletin du Musée Basque*, 190.

1970

48. *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun*, [Doktore tesi osagarria], *Euskera*, 14-15 libk., Euskaltzaindia, Bilbo, 1969-1970, 710 orr.
49. «Basques : géographie et population, société et politique, la langue, la littérature», [Pierre Letamendia eta Pierre Lafitterekin batean], *Encyclopaedia universalis*, Encyclopaedia Universalis France, Paris, 875-884.
50. *Eskual alorretik*, ([P. Charrittonekin batean] *Erakasle talde-izengoitaren pean*), *Ikas*, Baiona, 109. orr.
Ikus halaber : *Euskal alorretik*, Berrargitaratua, Baiona: *Ikas*, 1979, 109 or

1971

51. «Une propriété souletine vers le milieu du XIXe siècle : Etchahunia», *Bulletin du Musée Basque*, 1971, 189-194.
52. «*Obras musicales del Padre Donostia (Larre gorrian)*, P.P. Riezu», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1971, 217-218.
53. «J.D.J. Sallaberry, eskual kantu biltzale», *Gure Herria*, 1971, 20-24.

1972

54. «Simbólica amatoria : los nombres de la mujer en la poesía popular vasca», *Estudios de Deusto*, XX-45, 1972, 9-23.
55. «Basques et Béarnais, deux manières d'être ...», *Pyrénées-Atlantiques, La France à table*, 159 zb., Paris, 1972, 42-48.
Ikus halaber : *Segunda Semana Internacional de antropología vasca*, La Gran Enciclopedia vasca, 1973, Bilbo, 29-43.
56. Iparraldeko *literaturari* buruzkoa, *Literatura vasca*, Luis Villasante zuzendaria, Magisterio Español, Madrid, 1972, 173-198, 285-353.

57. «Obras musicales del Padre Donostia (Piano); R.P. Riezu», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1972, 109-110.
58. «Noticias y viejos textos de la langue navarrorum, A. Apat-Etchebarne», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1972, 111-112.
59. «Poèmes basques de Salvat Monho, P. Lafitte», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1972, 159-160.

1973

60. «Don Julio de Urquijo y su aportación a las letras vascas», *Publicaciones de la junta de cultura de Vizcaya*, Bilbo, 1973, 25-34.
61. *Die baskische literatur im 20. Jalarhun dert*, Klaus - Groth - Gesellschaft - Heide, 1973, 194-203.
62. «Les cinquante ans du Musée Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1973, 177-184.
63. «Claude Dendaletche, docteur ès Sciences naturelles», *Bulletin du Musée Basque*, 1973, 215-216.

1974

64. «La route des crêtes de Saint-Jean-Pied-de-Port à Roncevaux, Jean Etchevers», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1974, 183-184.
65. *Lizardi*, [Aitzin solasa eta testu hautaketa], Industria Gráfica Valverde, Donostia, 1974.

1975

66. «Le Pays Basque en mutation», *Les Basques* Philippe Veyrinen liburuaren berragitalpenerako egin kapitulu berri, osagarria, Arthaud, Grenoble, 1975, 307-330.
67. «Le fonds François Faure du Musée Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1975, 21-30.
68. «Le Professeur René Lafon», *Bulletin du Musée Basque*, 1975, 171-180.
69. «Bibliographie de René Lafon», *Bulletin du Musée Basque*, 1975, 203-220.
70. «Nafarroako euskal kantu zaharrak», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1975, 51-52.
71. «San Martin Jaunaren sarrera hitzaldiari erantzuna» [(Juan San Martin Euskaltzaindian sartzean eginikako erantzuna, Urdazubin, 1974ko irailaren 14an hileroko batzarrean egindakoa)], *Euskera*, 1975, 209-219.
72. «L'enseignement du basque», *Langue française*, 25, 1975.

73. *Le Pays Basque*, George Viers, [Aitzin solasa], Privat, Toulouse, 1975, 10-11.

1976

74. «Nécrologie : Louis Dassance», *Bulletin du Musée Basque*, 1976, 159-162.
75. «Emile Larre Jaunaren sarrera hitzaldiari erantzuna» [(Emile Larre Euskaltzaindian sartzean, hari eginikako erantzuna Aiherran 1975-IX-28an emana)], *Euskera*, 1976, 40-47.
76. «Les études basques en France», *Anthinea*, n° 9/10, Paris, 1976, 37-39.
Ikus halaber : «Les études basques en France», *La roue à livres*, 1976, Paris, 37-40.
77. «*Historia del Pais Vasco Norpirenaico*, José Miguel Torre», [Hitzaurrea], 2 libk., La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo, 1976, 5-6.

1978

78. «Quelques chansons basques de la première guerre carliste» dans *Euskal Herria (1789-1850)*, [Bordele 3ko Unibertsitateak Euskal Estudioez antolatu nazioarteko biltzarraren aktak], Société des Amis du Musée Basque, Baiona, 1978, 193-227.
79. «Pierre. Broussain-en omenaldia», *Euskera*, 1978, 169-174.
80. «Pierre. Lafitte-ren omenaldia», *Euskera*, 1978, 189-193.
81. «Euskararen batasunari buruz «H» letraren auzia dela-ta», [lankidetzan], *Euskera*, Bilbo, 1978, 581-592.

1979

82. *Euskal alorretik*, Berrargitaratua, Baiona: Ikas, 1979, 109 or
83. «*Récits et contes populaires du Pays Basque I. Basse-Navarre*, Pierre Bidart», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1979, 159-160.
84. «*Manuel pratique de basque*, Jacques Allières», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1979, 160-162.
85. «*Bibliographie. Seigneurs et bourgeois dans le gouvernement de la Navarre sous les dynasties françaises (XIIIe et XIVe siècles)*, Béatrice Leroy», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 85, 163-168.
86. «Pierra Bordazarre 'Etxahun-Iruri', Pierra Bordazarre», [Irizpena], *Dantzariak*, Boletín de Euskal Dantzarien Biltzarra, Bilbo, 11, 25-34.
87. «Elizondoko euskal jaiak duela ehun urte», *Euskera*, 1979, 555-559.
88. «Etxahun Iruri (1908-1979)» [Hilberria], *Euskera*, 1979, 851-854.
89. *Manuel pratique de basque*, J. Allières, [Hitzaurrea], Picard, Paris, 1979, IX-X.

1980

90. «Nécrologie : Ramón et Manuel de la Sota», *Bulletin du Musée Basque*, 1980, 221-222.
91. «Georges Hérelle et le théâtre basque (1897-1979)», *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne*, 1980, 231-237.
92. «Pays Basques et Pays Landais de l'extrême sud-ouest de la France, Pierre Laborde», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 87, 51-60.
93. «Aditz izenen morfosintasia», *Euskera*, 1980, 447-454.
94. *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, [René Lafonen liburuen berrargitalpenaren hitzaurrea], Elkar, Donostia, 1980.

1981

195. «Euskararen bi latiboak», *Gramatika batzordearen lanak*, Euskaltzaindia, 1981, 36-49.
196. «Etxahunen zeruratzea», in *Homenaje a Odón de Apraiz*, Diputacion Foral de Alava, Vitoria-Gasteiz, 1981, 139-143.
197. «Bihotz begietako Euskal Herria Lizardirengan», *Euskal Linguistika eta literatura : bide berriak*, Bilbo, 1981, 369-392.
198. «Euskarari buruzko ikerketak gaur egun», *Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak*, Iker I, Euskaltzaindia, Bilbo, 1981, 33-41.
199. «L'état actuel de la recherche linguistique et littéraire basque» [(aurreko txostenaren itzulpena)], *Bulletin du Musée Basque*, 1981, 185-194.
100. «Jean-Baptiste Arxüchu idazlearen mendeurrena», *Euskera*, 1981, 715-716.
101. «Les basques, une culture originale», *Le XXe siècle fédéraliste*, 442, 1981-1, 15-16.

1982

102. «Remise des insignes de Docteur Honoris Causa à M. le Professeur Antonio Dominguez Ortiz et à M. le Professeur Luis Michelena Elissalt, allocutions prononcées le 15 juin 1982 dans l'Amphithéâtre Renouard., Allocution de M. le Professeur Haritschelhar, Université de Bordeaux III, 1982, 18-28. 36 orr.
Ikus halaber : « Koldo Mitxelena, doctor "honoris causa" » *Muga*, n. 24, 1982, 48-57.
Ikus halaber : « Koldo Mitxelena, doctor "honoris causa" » *Muga*, n. 63, 1988, 50-59.
103. «Nécrologie : Morton H. Levine», *Bulletin du Musée Basque*, 1982, 37-38.
104. «La littérature basque, et les auteurs de la littérature basque», in *Encyclopédie Larousse*, Larousse, Paris, 1982.

1983

105. «Une poésie basque du milieu du XVIe siècle (1554) célébrant la naissance de Henri III de Navarre (le futur Henri IV)», *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Iker 2, Euskaltzaindia, Bilbo, 1983, 259-274.
106. *Etre basque*, sous la direction de Jean Haritschelhar Zuzendaria, Privat, Toulouse, 1983, 492 orr.
Ikus halaber : *Ser vasco*, bajo la dirección de Jean Haritschelhar, Mensajero, Bilbo, 1986, 508 or Gaztelerazko itzulpena *Ser Vasco* izenburuarekin argitaratu zen 1986an.
107. «Introduction», *Etre basque*, Privat, 1983, 8-23.
108. «La création littéraire orale et écrite», *Etre basque*, Privat, Toulouse, 1983, 267-309.
109. «Jeux et sports», *Etre basque*, Privat, 1983, 427-441.
110. «Postface», *Etre basque*, Privat, Toulouse, 1983, 443-448.
111. «Piarres Lafitte-ri omenaldia», [*Iker* 2 liburua aurkeztean, Uztaritzen, 1983-V-23an Euskaltzaindiaren ageriko batzarrean irakurri txostena], *Euskera.*, 28, 1983, 375-379.
112. *Etxaun Barkoxeko*, Ikastola liburutegia. Historia, 6, Gordailu, Donostia, 1983, 29 orr.
113. “Luis Mitxelena Elissalt”, *Muga*, Bilbo, 27, 1983, 38-43.

1984

114. *Structure de l'énoncé en basque*, Georges Rebuschi, [Hitzaurrea], SELAF Société d'études linguistiques et anthropologiques de France, Paris, 1984, 13-14.

1985

115. «Nécrologie : Maurice Sacx», *Bulletin du Musée Basque*, 1985, 109-112.
116. «Bereterretxen khantoria : - Commentaire littéraire», *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario oblatae, Pars altera*, Vitoria-Gasteiz, 1985, 1063-1074.
117. «Euskal literaturaz», in Joseba Intxausti (Zuzend.) *Euskal Herria historia eta gizartea 1*, , Caja Laboral Popular - Lankide Aurrezki Kutxa, Oiartzun, 1985, 473-476.

1986

118. *Ser vasco*, bajo la dirección de Jean Haritschelhar, Mensajero, Bilbo, 1986, 508 or.

119. «Le Basque, langue minoritaire», *Minorités et Etat izenburuko nazioarteko biltzarraren aktak*, Presses Universitaires de Bordeaux et de l'Université de Laval, 1986, 77-85.
120. «Du jeu de Paume au Trinquet», *Monuments historiques*, 1986, 53-56.
121. «Agur eta ohore», *Bulletin du Musée Basque*, 1986, 106-108.
122. «Pierre Lafitte critique littéraire», *Bulletin du Musée Basque*, 177-188.
123. «L'antibertsolarisme dans 'Basa koplariari' (1838) de Jean-Baptiste Camoussarry (1815-1842), Données sur l'étude des mentalités au XIXe siècle», *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, Donostia, XXXI, 1986, 97-112.
124. «La chanson populaire basque. Transmission orale, transmission écrite», *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, *Julio Caro Baroja-ri omenaldia*, 1986, 883-890.
125. «Euskera eta administrazioa», in J.I. Olabuenaga & J.A. Ozamiz (argit.) *Hizkuntza minorizatuen soziologia*, Hizkuntza minorizatuen Soziologia Biltzarra (Getxo 1985), Bilbo, 1986, 65-73.
126. «Bertsolarismo», *Laburdi sarreran*, *La Enciclopedia general ilustrada del País Vasco*, *Cuerpo A*, *Diccionario enciclopédico*, vol. XXII (Koban-Landap), Itxaropena, Donostia, 1986, 211-213.
127. «Plurilingüismo y evolución cultural», *III. jornadas Vizcaya ante el siglo XXI*, vol. II, Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País, Bilbo, 1986, 213-39.

1987

128. «Koldo Mitxelena euskal literaturaren aztertzaile», *Egan*, Donostia, Vol. XL (orden corregido), 1987, 71-80.
129. «El romanticismo en el País Vasco», *Boletín del Instituto americano de Estudios Vascos*, Buenos Aires, 1987, 2-13.
130. «Abertzaletasuna oraiko pastoraletan», in *Euskal antzertia*, *Le Théâtre*, Université de Pau et des Pays de l'Adour, 1987, 53-69.
131. «La Pastorale», *La Pastorale*, *Théâtre populaire basque en Soule*, Lauburu, Baiona, 1987, 9-54.
132. «Nécrologie : Luis Michelena-Elissalt», *Bulletin du Musée Basque*, 1987, 167-170.
133. «Centenaire de la presse basque. Euskal kasetaritzaren Mendeaurrena», [Hitzaurrea], 1987, Musée Basque, Baiona.

1988

134. « Koldo Mitxelena, doctor "honoris causa" » *Muga*, n. 63, 1988, 50-59.

135. «Le basque : une langue résistante», in Geneviève Vermes (argit.) *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France*, 1. tomoa, *Langues régionales et non territorialisées*, L'Harmattan, Paris, 87-104.
136. *La langue basque dans l'enseignement primaire en Pays Basque, France*, Fryske Akademy - EMU-projekt, Leeuwarden, 1988, 12. fas., 75 orr.
137. «Phonétique basque», *Les enfants de Babel*, Université de Bordeaux III, 1988, 275-290.
138. «Recueils manuscrits de chansons basques», *Anuario del Seminario de Filología v Vasca Julio de Urquijo* (A.S.J.U.), Donostia, 22-2, 1988, XXII-2, 445-461.
139. «Koldo Mitxelena linguista eta ikertzailea», *Bilduma*, 2, Errenteria, 1988, 61-65.
140. «Complément» [«Le negrete navarrais de Ferdinand le Catholique» M. Crusafont i Sabater-en artikularen ondotik], *Bulletin du Musée Basque*, 120, 1988, 112.
141. «Koldo Mitxelenaren oroimenez», *Euskera*, 1988, 113-116.
142. «Oxobi olerkaria», *Euskera*, 1988, 555-560.
143. «Baladaren inguruan», in *Literatura Biltzarra = Congreso de Literatura = Congrès de Littérature = Conference on Literature*, II. Mmundu Biltzarra = II Congreso Mundial Vasco (1987. Vitoria-Gasteiz), *Literatura Biltzarra - Congreso de Literatura*, Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, Vitoria-Gasteiz, 1988, 3. tom., 31-60.
Ikus halaber : «En torno a la balada», *Congreso de literatura (Hacia la literatura vasca) II Congreso mundial vasco*, Castalia, Madrid, 1989, 461-493.
144. *Euskararen batasuna*, Koldo Zuazo, [Hitzaurrea], *Iker-5*, Euskaltzaindia, Baiona, 1988, 5-7.

1989

145. «Avant-propos», *Hommage au Musée Basque*, Société des Amis du Musée Basque, Baiona, 1989, 7-8.
146. «Le Bulletin du Musée Basque, vitrine du Musée», *Hommage au Musée Basque*, Société des Amis du Musée Basque, Baiona, 1989, 9-20.
147. «Le Musée Basque : une institution au service de la culture», *Hommage au Musée Basque*, Société des Amis du Musée Basque, Baiona, 1989, 597-612.
148. «En torno a la balada», *Congreso de literatura (Hacia la literatura vasca) II Congreso mundial vasco*, Castalia, Madrid, 1989, 461-493.

149. *Mythologie basque*, [O. de Marliavek eginikako J.M. Barandiaranen liburuaren frantsesezko itzulpenaren hitzaurrea], *Annales pyrénéennes*, ESPER, 1989, 7-17.
150. «Juan Mari Lekuonaren Euskaltzaindian sartzea. Jean Haritschelhar-en harrerako erantzuna», *Euskera*, 1989, 53-58.
151. «L. Dassance euskaltzain zenaren oroitzapenetan», *Euskera*, 1989, 361-363.
152. «Ibon Sarasola Euskaltzaindian sartzea. Euskaltzainburuaren sarrera hitzak», *Euskera*, 1989, 403-404.
153. «Réponse du Président de l'Académie de la langue basque au discours d'accueil du Dr Grenet, maire de Bayonne», [Txomin Peillen Euskaltzaindian sartzean eginikako hitzaldia], *Euskera*, 1989, 433-434.
154. «Euskal Herria Oihenarten atsotitz eta errefracuetan», *Euskera*, 1989, 549-561.
155. «Euskaltzaindiko kargu-aldatzeak» [(Euskaltzainburu izendatua izendatzean eginikako hitzaldia)], *Euskera*, 1989, 683-687.
156. «Jose Migel Barandiaran Jaunari Euskaltzaindiak omenaldia», *Euskera*, 1989, 693-694.
157. «Nécrologie : Eugène Goyheneche» [Hilberria], *Euskera*, 1989, 731-734.
158. «Catalogue des manuscrits du Musée Basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1989, 141-152.
159. «Basques : La littérature. L'époque contemporaine (XXe siècle)», *Encyclopedia Universalis*, Paris, 1989, tome 3, 881-883.
160. «La langue basque dans la communauté autonome d'Euskadi», *Cahiers du C.R.I.A.R. n° 9 - Université de Rouen*, 1989, 69-81.
161. *Koldo Mitxelena : (1915-1987)* [egileak, J. Haritschelhar, E. Knörr, M. Ugalde], Eusko Jaurilaritza, Gasteiz, 1989.

1990

161. «La pastorale souletine : une tradition renouvelée», *Bulletin du Musée Basque*, 1990, 1-6.
162. «Kontrapas, étude littéraire», *Patxi Altunari omenaldia*, Mundaiz, Donostia, 1990, 159-168.
163. «J.A. Arana Martija Euskaltzaindian sartzea», *Euskera*, 1990, 13-14.
164. «Euskaltzaindiak Herri aginteekin egindako hitzarmena», *Euskera*, 1990, 47-50.
165. «Antonio de Trueba eta J.M. Estefaniaren omenez», *Euskera*, 1990, p. 67.
166. «Jose. Agerre eta M.J. Urmenetaren omenez», *Euskera*, 1990, 103-104.

167. «Euskalherriaren Yakintza, Hirugarren argitarapenaren aurkezpena», *Euskera*, 1990, 237.
168. «Novia de Salcedo, Migel Arruza eta Gabriel Manterola-ren mendeurrenak», *Euskera*, 1990, 273-274.
169. «Gregorio Arrueren mendeurrenean», *Euskera*, 1990, 293-295.
170. «Aitzin solas (Hommage à Eugène Goyheneche - Avant propos)», *Bulletin du Musée Basque*, 1990, 157-160.
171. *Administrazioaren eginbeharra bizkuntz minorizatuen etorkizunean*, IVAP, Oñati, 1990, 14 or.

1991

172. «Dialectes et standardisation. Le cas de la langue basque (Congrès international en l'honneur de l'hébreu moderne – Jérusalem 15-18 octobre 1990)», *Bulletin du Musée Basque*, 1991, 1-10.
173. «Mende hasiera - Literatura ikerketak», *Hegats*, 4, Donostia, 1991, 9-16.
174. «Manuel Larramendiren III. mendeurrena :- Euskaltzainburuaren sarrerako hitzak», *Euskera*, 1991, 33-35.
175. «Cancionero popular vasco liburukien berrargitarapena», *Euskera*, 1991, 307-308.
176. «Orotariko Euskal Hiztegiaren IV. liburukiaren aurkezpena», *Euskera*, 1991, 311.
177. «Letrakit : [Bilbon egin mintzaldia]», *Euskera*, 1991, 319-324.
178. «Euskaltzaindia Israelen», *Euskera*, 1991, 327-328.
179. «Prólogo», *Ibaiak eta Haranak 9-10*, Etor, Donostia/San Sebastián, 10-11.
180. «Mattin, egiazko bertsularia. Bi lekukotasun», *Irriaren giltza*, Euskal Herriko bertsolari elkarte, Danona, Oiartzun, 1991, 17-18.
181. «Nazioneko besta - La fête de la Nation», *1789 et les Basques, Actes du Colloque international de Bayonne*, Presses Universitaires de Bordeaux, 1991, 211-219.
182. «Parémiologie et mnémotechnie : l'exemple basque», *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum, Pars prior*, Donostia, 1991, 185-200.
Ikus halaber : « Parémiologie et mnémotechnie, l'exemple basque » *Bulletin du Musée Basque*, 1992, 49-66.
183. «J. Duvoisin kapitainaren heriotze-mendeurrenean», *Euskera*, 1991, 373-374.
184. «L.L. Bonaparteren erakusketa», *Euskera*, 1991, 403-406.
185. «Euskaltzaindiaren egoitza berria hartzea», *Euskera*, 1991, 427-428.
186. «Aitzin solasa», *Lur Hiztegi Entziklopedikoa*, Lur argitaletxea, Donostia, 1991, V-VI.
187. «Euskaltzaindiko egoitzara sartzea», *Euskera*, 1991, 707-709.

188. «V. Mendiboure auzapezari erantzuna», *Euskera*, 1991, 721-731.
189. «B. Oihartzabalen sarrera mintzaldiari erantzuna», *Euskera*, 1991, 743-748.
190. «Euskaltzainburuaren hitzak [Hitzaurrea, *Euskaltzaindiaren gomendioak eta erabakiak* Hitzaurrea]», *Euskera*, 1991, 753-754.
191. «Opera omnia Vasconice», *Euskera*, 1991, 1167-1168.
192. «Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano aurkeztean», *Euskera*, 1991, 1173-1174.
193. «Cartes IGN, Les cartes touristiques locales, Hendaye — Saint-Jean-de-Luz, 1245 OT, TOP 25», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1991, 197-198.

1992

194. «Aitzin solasa», *Luis Villasanteri omenaldia*, Iker 6, Euskaltzaindia, Baiona, 1992, XIII-XVIII 7-9.
195. «Jainkoa eta Jainkotiarrak Oihenarten atsotizetan», *Luis Villasanteri omenaldia*, Iker 6, Euskaltzaindia, Baiona, 1992, 195-205.
196. «Aitzinsolasa —= Prólogo —= Avant-propos», *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak*, Iker 7, Euskaltzaindia, Baiona, 1992, 7-9 XIII-XVIII.
197. «1592-1992», *Bulletin du Musée Basque*, 1992, 1-2.
198. «Parémiologie et mnémotechnie, l'exemple basque», *Bulletin du Musée Basque*, 1992, 49-66.
199. «Baina nik (izkuntza larrekoa) nai aunat ere noranaikoa», *Egan*, 1992, 7-18.
200. «*Iker-6* liburuaren aurkezpena Aita Villasante-ren omenaldia», *Euskera*, 1992, 701-704.
201. «Leon Elissamburu guarda, pilotari, olerkari», *Euskera*, 1992, 31-53.
202. «Azkie Bibliotekaren estrenatzea», *Euskera*, 1992, 655-656.
203. «Euskaltzainburuaren oharra», *Euskera*, 1992, p. 719.
204. «LEF batzordearen emaitza-azalpena :- Aitzin solasa», *Euskera*, 1992, 743-744.
205. «Miren Azkarate Villar Euskaltzaindian sartzea», *Euskera*, 1992, 1117-1118.
206. «Aintzin solasa», *Hitza elkartuen osaera eta idazkera*, Euskaltzaindia, Baiona, 1992, VII.
207. «Preface», *Le Pere Lafitte : entretiens souvenirs* avec Serge Monier, Elkar, Donostia, 1992, 9-16.
208. «Euskaltzaindiaren gomendioak eta erabakiak : Euskaltzainburuaren hitzak », *Euskera*, 1992, 1153.

1993

209. «La femme et l'amour dans la littérature populaire basque (XVIIIe et XIXe siècles)», *Cahiers ethnologiques n° 15*, Presses Universitaires de Bordeaux, 1993, 73-82.
210. «Euskaltzaindiaren 75. urtemuga», *Euskera*, 1993, 9-12.
211. «Pauen Jean Haritschelhar euskaltzainburuaren erantzun hitzaldia» [Pauen, Conseil Général des Pyrénées-Atlantiques-ek Euskaltzaindiari eginikako harrera ofizialean], *Euskera*, 1993, 275-280.
212. «Euskaltzaindia - Bilbao Bizkaia Kutxa : literatura sariak», *Euskera*, 1993, 365.
213. «Euskaltzaindiaren 75. urtemuga. Oñatiko mintzaldia», *Euskera*, 1993, 425-428.
214. «Bidegileak liburukia aurkeztean», *Euskera*, 1993, 657.
- 215v «Pierre Broussain-en fondoa hartzean», *Euskera*, 1993, 683-684.
216. «Arnaud d'Oihenart : Proverbes et poésies basques (1657-1664), J.B. Orpustan», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1993, 208-209.
217. «Oihenarten hiztegia, J-B. Orpustan», [Irizpena], *Bulletin du Musée Basque*, 1993, 209-210.
218. «Euskal Kultur Erakundea», *Txistulari*, 156, . alea, Donostia, 1993, 2-3.
219. « Euskaltzaindia, 75 urte», *Muga*, 87, Bilbo, 1987, 8-15.
220. *Gora pilota*, Michel Renard & José Correa, [Itzulpenak], Rovel, Miarritze, 1993.

1994

221. «Aintzin solasa = Avant propos», in *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker 8, Euskaltzaindia, Baiona, 1994, 13-16.
222. «Jean Haritschelharren mintzaldia Maulen», in *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker 8, Euskaltzaindia, Baiona, 1994, 21-25.
223. «Emaztea Oihenartek bildu atsotitzetan», in *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker 8, Euskaltzaindia, Baiona, 1994, 273-294.
224. «Donapaleuko mintzaldia», in *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker 8, Euskaltzaindia, Baiona, 1994, 527-528.
225. «Littérature basque», *Dictionnaire universel des littératures*, P.U.F., Paris, 1994, 357-358.
226. «Le Pays Basque vu par les écrivains», *Guide Pays Basque*, Gallimard, Paris, 1994, 125-140.
227. «Le centenaire de la Révolution française dans l'Eskualduna (1889-1895)», *La Révolution française dans l'histoire et la littérature basques du XIXe siècle*, Ed. Izpegi, Baigorri, 1994, 217-244.

228. «La Soule dans la littérature basque», *Le Pays de Soule*, Izpegi, Baigorri, 1994, 355-368.
229. «Le rabot et la longue. Contribution à l'histoire de la pelote au XIXe siècle», *Bulletin du Musée Basque*, 1994, 1-24.
230. «Nécrologie : Georges Hahn (1913-1994). Une vie bien remplie», *Bulletin du Musée Basque*, 1994, 109-112.
231. «La langue basque dans tous ses droits», *Le Pays Basque et l'Europe*, Ed. Izpegi, Baigorri, 1994, 55-60.
232. «Hizkuntza, ondarearen oinarria - La langue, fondement du patrimoine», *Lehen ondarearen eguna - Première journée du patrimoine, Irisarri - 1992*, Institut culturel basque, Ustaritz, 1994, 37-45.
233. «La construction de l'Europe et la politique linguistique de la France : Le cas basque», *Revue internationale d'éducation - Sèvres*, n° 3, 1994, 85-92.
234. «Le Pays Basque en 1817 par Etienne de Jouy (L'Hermite en province)», *Hommage à Robert Jammes*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1994, 519-530.
Ikus halaber : *Bulletin du Musée Basque*, 1995, 1-16.
235. «Hizkuntzaren erabilera zuzena», *Euskera*, 1994, 11-16.
236. «Bilbao Bizkaia Kutxa - Euskaltzaindia, Resurrección María de Azkue saria emaitan», *Euskera*, 1994, 343.
237. «Euskaltzaindiaren 75. mugakari», *Euskera*, 1994, 355-360.
238. «Erramun Olabide, Odon Apraiz, Federiko Belaustegigoitia eta Luis Gonzalez de Etxabarri jaunei omenaldia Euskaltzaindiaren 75. urtemugan», *Euskera*, 1994, 447-450.
239. «Euskara batuaren 25. urtemuga», *Euskera*, 1994, 645-646.
240. «Euskaltzainburuaren sarrera hitzak», *Euskera*, 1994, 1061-1062.
241. «Euskararen etorkizuneko egoera», in *Arte y parte en la sociedad del espectáculo*, Forum Deusto, 127-141.

1995

242. «Aurkezpena», *Linguae Vasconum Primitiae : 1545-1995*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1995, 11.
243. «La formation des enseignants en Pays Basque de France», *Teacher Training of Minority Languages for primary and secondary education*, Mercator-Education, Fryske Akademy, Leeuwarden, 1995, 141-151.
244. *Ponttokeriak*, Elkar, Baiona, 1995, 196 orr.
245. «La langue basque», *Etudes françaises*, Université de Wuhan (Chine), 1995-1, 23-28.
246. Hitzaurrea : *Recettes des sept provinces du Pays Basque*, *Zazpiak bat* José Lapitz Mendia eta Jeanine Pougeten liburua, , Aubéron, Bordele, 1995, 3-4.

247. «Teacher training in the Basque country in France», *Teacher Training of Minority Languages for primary and secondary education*, Mercator-Education, Fryske Akademy, Leeuwarden, 1995, 129-140.
248. «Aitzin solas», *Neure eskuak zainduz*, Ander Letamendia, Ikastolen Elkartea, Donostia, 1995, 18-19.
249. «Jo aitzina», *Bulletin du Musée Basque*, 1995, 201-202.
250. «Xabier Kintana Euskaltzaindian sartzea», *Euskera*, 1995, 13-14.
251. «III. Herri literatura Jardunaldiak : Azken hitzak eta eskerrak», *Euskera*, 1995, 233-234.
252. «Gipuzkoako urrezko domina jasotzean», *Euskera*, 1995, 447-449.
253. «Sabino Arana kultura saria jasotzean», *Euskera*, 1995, 451-453.
254. «Luis Villasante Kortabitarte», *Euskera*, 1995, 457-459.
255. «Iratzeder-en omenaldian», *Euskera*, 1995, 485-488.
256. «Eskerronezko hitzak [Bizkaiko diputazioaren eta Euskaltzaindiaren arteko hitzarmenean], Esker onezko hitzak», *Euskera*, 1995, 503.
257. «Palabras del Presidente de la Real Academia de la lengua vasca / Euskaltzaindia, Jean Haritschelhar, ante S.M. Juan Carlos I. con motivo de la audiencia concedida a la Institución», *Euskera*, 1995, 509-511.
258. «Palabras del Presidente [de Euskaltzaindia, Jean Haritschelhar, a S.M. Juan Carlos I]» [Gutuna], *Euskera*, 1995, 515-517.
259. «Patxi Goenaga Euskaltzaindian sartzea», *Euskera*, 1995, 649-650.
260. «Anai I. Elizanburu-ren mendemugan», *Euskera*, 1995, 715-717.
261. «Euskaltzaindiak Herri aginteekin egindako XII. Hitzarmena», *Euskera*, 1995, 865-866.
262. «Euskaltzaindiaren Arauak en aAurkezpena», *Euskera*, 1995, 1089.
263. «Euskaltzaindiaren XIII. Biltzarra.eko aAgiriak», *Euskera*, [1994-3 liburukia aurkeztean], *Euskera*, 1995, 1095-1097.
264. «José María Makua Zarandona-ren oroimenez», *Euskera*, 1995, 1111-1112.
265. «Bi euskaltzain ohorezko berri [Pedro Puxana Agirregabiria eta Joan Coromines] », *Euskera*, 1995, 1117-1119.
266. «Le Pays Basque en 1817 par Etienne de Jouy (L'hermite en Province)», *Bulletin du Musée Basque*, 1995, 1-16.
267. «Nécrologie, Robert Poupel», *Bulletin du Musée Basque*, 1995, 48.

1996

268. «L'Académie de la langue basque / Euskaltzaindia comme exemple d'un développement institutionnel transfrontalier», in *Langues d'Aquitaine, dynamiques institutionnelles et patrimoine linguistique*, Maison des Sciences de l'homme d'Aquitaine, Bordele, 1996, 87-99.

269. «Georges Hahn et le Pays Basque», *Chronique, n° 2, Supplément au Bulletin de Littérature ecclésiastique*, Institut catholique, Toulouse, 1996, 41-47.
270. «Etxahun et la langue française», *Lapurdum I*, E.R.S. 142 du C.N.R.S., Baiona, 1996, 121-139.
271. «Lizardi-ren mendeurrena», *Euskera*, 1996, 13-14.
272. «Resurrección María de Azkue saria : Ipuin eta bertsoak», *Euskera*, 1996, 321.
273. «Bernard Etxepare : Linguae Vasconum Primitiae», *Euskera*, 1996, 325-326.
274. «Bilbao Bizkaia Kutxa - Euskaltzaindia, 1995-eko literatura sarien banaketa», *Euskera*, 1995, 369 eta 375.
275. «Jose Aristimuño 'Aitzol'-en mendeurrena», *Euskera*, 1996, 449.
276. «IV. Herri literatura Jardunaldiak : paremiologiaz», *Euskera*, 1996, 609-610.
277. «Palabras de Jean Haritschelhar, presidente de la Real Academia de la lengua vasca / Euskaltzaindia con ocasión de la audiencia concedida por la Excelentísima Señora Doña Esperanza Aguirre, ministra de Educación y Cultura a la Junta rectora de la Institución el día 30 de octubre de 1996», *Euskera*, 1996, 1029-1031.
278. «Aita Juan Mateo Zabala : Sermoiak (I)», *Euskera*, 1996, 1039.
279. «Bilbao Bizkaia Kutxa - Euskaltzaindia : Literatura sariak», *Euskera*, 1996, 1053.
280. «Invitación a la esperanza», [Euskaltzaindiaren eta Gasteizko udalaren arteko hitzarmenaren kariatara], VG, Hiriko gazeta (1996/10/12), Vitoria-Gasteiz, 3.

1997

281. «Le mécène de la culture basque», *Abbadia un rébus géant*, Fondation Antoine d'Abbadie, Académie des Sciences, Cap. Sciences, Bordele, 1997, 56-57.
282. «Aitzin- solasa», *Federiko Krutwig-i omenaldia*, *Iker 10*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1997, 9-13.
283. «Euskalduna zertarik ageri den», *Federiko Krutwig-i omenaldia*, *Iker 10*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1997, 133-145.
284. «Aita Polikarpo Iraizozkoaren mendeurrena», *Euskera*, 1997, 79-80.
285. «Federiko Krutwig jaunari ohore», *Euskera*, 1997, 419-423.
286. «Pompeu Fabra eta Koldo Mitxelena omenaldia», *Euskera*, 1997, 431.
287. «Nafarroan FM irrati lizentzia berriak», *Euskera*, 1997, 595-597.
288. «B.B.K. - Euskaltzaindia sariak», *Euskera*, 1997, 757-763.

289. «Liburu aurkezpena», *Euskera*, 1997, 775-776.
290. «Lehen Udako Euskal Unibertsitatea», *Euskera*, 1997, 797.

1998

291. «Aurkezpena» [J. J. Goiriena de Ggandariasekin batean], A. Abbadieren Nazioarteko Biltzarreko Hendaia-Sara 1997) aktak, Euskaltzaindia & Eusko Ikaskuntza, Donostia, 1998, XIX-XXIII.
292. Hasierako ekitaldiko hitzaldia, A. Abbadieren Nazioarteko Biltzarreko (Hendaia-Sara 1997) aktak, Donostia, 1998, XLI-XLIII.
293. «Ideologiak Lore jokoetako kantuetan», [A. Abbadieren Nazioarteko Biltzarreko (Hendaia-Sara 1997) aktak], Donostia, 1998, 621-653.
294. «Andres Urrutia Badiola Euskaltzaindian sartzea», *Euskera*, 1998, 11-12.
295. «Josef Frantzisko Aizkibel-en II. mendeurrena», *Euskera*, 1998, 75-76.
296. «Bilbao Bizkaia Kutxa - Euskaltzaindia Literatura sariak», *Euskera*, 1998, 281-282.
297. «Pedro Antonio Añibarro : 250. urtemuga», *Euskera*, 1998, 343-344.
298. «Euskaltzaindiaren II. Euskal egunen 75. urteurrena», *Euskera*, 1998, 363-364.

1999

299. «Aitzin solas» [Pello Salabururekin batean], *Vasconiana*, Iker 11, Euskaltzaindia, Bilbo, 1999, XV-XVI.
300. «Avant-propos» [Pello Salabururekin batean], *Vasconiana*, Iker 11, Euskaltzaindia, Bilbo, 1999, XVII.
301. «Antonio Maria Labaien-en mendeurrena», *Euskera*, 1999, 15-16.
302. «EUEDEL-Euskaltzaindiaren arteko hitzarmena sinatzean», *Euskera*, 1999, 489-490.
303. «Federiko Krutwig-en hileta zibilean», *Euskera*, 1999, 647-648.
304. «Euskararen gGizarte kKontseiluak Euskaltzaindiari omenaldia», *Euskera*, 1999, 679-681.
305. «*Vasconiana* aurkeztean», *Euskera*, 1999, 699-703.
306. «*Morfología del verbo auxiliar bajo-navarro occidental*. aAurkezpenatean», *Euskera*, 1999, 705.
307. «Gero-ren bi parteak», *Lapurdum IV, Numéro spécial 1*, Acters du colloque de Bayonne (12-13 avril 1999), Baiona, 1999, 105-118.
308. «Vitoriano Huizi eta Aingeru Irigarai-ren mendeurrenak», *Euskera*, 1999, 815-816.

309. «Aramaioko euskal jaien mendeurrenean», *Euskera*, 1999, 1013-1014.
310. «Euskaltzaindiaren Donostiako ordezkari-tza eraberritzean», *Euskera*, 1999, 1227.
311. «*Voces alavesas* liburua aurkeztean», *Euskera*, 1999, 1239.
312. «Bilbao Bizkaia Kutxa - Euskaltzaindia : literatura- sariketak», *Euskera*, 1999, 1257.
313. «In memoriam Louis Barriety», *Bulletin du Musée Basque*, 1999, 137-138.
314. «In memoriam Olivier Baulny», *Bulletin du Musée Basque*, 1999, 139-140.

2000

315. «Juan Jose Ibarretxe lehendakariaren bisita [Euskaltzaindiko] egoitzara», *Euskera*, 2000, 11-12.
316. «Herri Agintean eta Euskaltzaindiaren arteko hitzarmena : 2000/-2004», *Euskera*, 2000, 21-22.
317. «Palabras de Jean Haritschelhar, presidente de la Real Academia de la Lengua vasca / Euskaltzaindia, con ocasión de la audiencia concedida por el Excmo Señor D. Mariano Rajoy, ministro de Educación y cCultura, a la Junta de Gobierno de la Institución el día 16 de noviembre de 1999», *Euskera*, 2000, 361-362.
318. «Palabras de Jean Haritschelhar, presidente de la Real Academia de la Lengua vasca / Euskaltzaindia, con ocasión de la audiencia concedida por la Excmá Señora Da. Esperanza Aguirre, presidenta del Senado, a la Junta de Gobierno de la Institución el día 16 de noviembre de 1999», *Euskera*, 2000, 363-364.
319. «Juan María Otegi jauna, Euskadiko Kutxako buruari [Bbisita]», *Euskera*, 2000, 371-372.
320. «Aita Aranaren *Egunaria* aurkeztean», *Euskera*, 2000, 379-380.
321. «Bilbao Bizkaia Kutxa BBK - Euskaltzaindia : literatura sari-banaketa», *Euskera*, 2000, 391-394.
322. «*Ohiko euskal mintzamoldeen antologia*-ren aurkezpena», *Euskera*, 2000, 451-453.
323. «Aitzin solas», Marikita Tambourin : *Euskal deituren kronika*, Gatuzain, Baiona, 2000, 7-10.
324. «Gernikako arbola, véritable hymne basque», *Lapurdum V*, 2000, 307-322.
325. «Andres Iñigo Ariztegiren Euskaltzaindian sartzean euskaltzainburiaren mintzaldia», *Euskera*, 2000, 827-829.
326. «Gerhard Bähr-en mendeurrenaren ospakizuna», *Euskera*, 2000, 837-838.

327. «San Fermin ikastolaren 30. urteurreneko batzar irekia», *Euskera*, 2000, 937-938.
328. «Bilbao Bizkaia Kutxa - Euskaltzaindia : 1999ko literatura sariak», *Euskera*, 2000, 1285 eta 1303.
329. «Nécrologie : Jacques Allières (1929-2000)» [Hilberria], *Euskera*, 2000, 1333-1337.
Ikus halaber : «Jacques Allières (1929-2000)», *Bulletin du Musée Basque*, 2003, 63-66.

2001

330. «Eugène Goyheneche et le Bulletin du Musée Basque», *Eugène Goyheneche omenaldia - Hommage*, Eusko Ikaskuntza, 2001, 157-163.
331. «Introducció», in Axular, *Després, traducció de Daniel Luján*, Clàssics del Cristianisme n° 86, Facultat de teologia de Catalunya, Fundació enciclopèdica catalan, Proa, Barcelona, 2001, 7-39.
332. “ Esker oneko hitzak ” [Gerhard Bähr-ren omenezko ekitaldian], *Euskera*, 2001, 221.
333. « Euskaltzaindiaren eta Bilbao Bizkaia Kutxa : literatura sariak », *Euskera*, 2001, 447.
334. « 2000ko R. M. Azkue sarien banaketa », *Euskera*, 2001, 461.
335. «Piarres Lafitte» [Piarres Lafitteren omenaldian eginikako mintzaldia], *Euskera*, 2001, 567-569.
336. «Gratien, Albert Goyheneche jaun mediku eta Donibane Lohizuneko auzapez ohiaren ohoretan (1847-1900)», *Euskera*, 2001, 769-773.
337. «Ageriko bilkura ‘Nafarroa oinez 2001’ dela eta», *Euskera*, 2001, 905-906.
338. «V. Jagon jardunaldiak», *Euskera*, 2001, 933.
339. «Orotariko Euskal Hiztegiaren bulego berriak», *Euskera*, 2001, 1107.
340. «Euskaltzaindia—BBK sariak», *Euskera*, 2001, 1153.
341. «R.M. Azkue iazko liburu sarituen eta aurtengoaren oinarrien aurkezpena egoitzan», *Euskera*, 2001, 1159.
342. «Nere Altuna, Rikardo Badiola, aspaldiko ezagunak eta adiskideak», *Euskera*, 2001, 1171.
343. «Patxi Altuna eta Patxi Goenagari Azpeitiko udalak omenaldia», *Euskera*, 2001, 1179-1181.

2002

344. «Défense et illustration de la langue basque au XVIe siècle : la ‘Sautrela’ de Bernat Echapare», in M. Aurnague & M. Roché (argit.) *Hommage à Jacques Allières*, Atlantica, Angelu, 2002, 119-127.

345. «Andolin Eguzkitza-ren sarrera hitzaldian Euskaltzainburuaren ongi etorria», *Euskera*, 2002, 47-48.
346. «Euskaltel eta Euskaltzaindiaren arteko *hitzarmena* eta EEBS-ren aurkezpena», *Euskera*, 2002, 277-278.
347. «Eusko Legebiltzarraren eta Euskaltzaindiaren arteko akordioaren sinatzea», *Euskera*, 2002, 293-296.
348. «J.M. Satrustegi : II. Manuel Irujo saria = A J.M. Satrustegi : Premio Manuel Irujo», *Euskera*, 2002, 329-335.
349. «R.M. Azkue sari- banaketa», *Euskera*, 2002, 363-364.
350. «Ezkonduien koplak (Etxepare, 1545)», *Lapurdum VII*, 2002, 237-246.
351. «VII. Herri literatura jardunaldiak», *Euskera*, 2002, 409.
352. «Hendaia-ko biltzar idekia : Euskaltzainburuaren agurra», *Euskera*, 2002, 617-618.
353. «Bilboko udalarekin *hitzarmena* sinatzea», *Euskera*, 2002, 803-804.
354. «Oñatiko Arantzazun, Gogartetxean : Euskaltzaindiak frantziskotarrei egindako omenaldia», *Euskera*, 2002, 823-825.
355. «Tuterako biltzar idekian», *Euskera*, 2002, 877-878.
356. «Laxotik errabotera», in Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga, Joseba A. Lakarra (argit.) *Erramu boneta : Festschrift for Rudolf P.G. de Rijk*, ASJUren gehigarriak XLIV, EHU, Bilbo, 2002, 311-324.

2003

357. «Aintzin solasa», *Euskalkia eta bezkuntza, dakigunetik ez dakigunera euskal diglosia irazian*, Iker 13, Euskaltzaindia, Bilbo, 2003, XI-XII.
358. «Aitzin hitza» [B. Oyharçabalekin batean], *Euskal gramatikari eta Literaturari buruzko ikerketak XXI.mendearen atarian*, Iker 14 (I et II), Euskaltzaindia, Baiona, 2003, XI-XIII.
359. «Emazteen fabore», *Euskal gramatikari eta Literaturari buruzko ikerketak XXI.mendearen atarian*, 2. tomoa, *Literatura gaiak*, Iker 14-II, Euskaltzaindia, Baiona, 2003, 113-124.
360. «Kardaberazen mendeurrena», *Euskera*, 2003, 53-54.
361. «Euskaltzainburua Legebiltzarrean», *Euskera*, 2003, 329-336.
362. «Bilbao Bizkaia Kutxa – Euskaltzaindia : sari banaketa», *Euskera*, 2003, 359.
363. «*Haizearen hegaletan*, Yehuda Ha-Levi : Xabier Kintanaren liburu-aurkezpena» [Aurkezpena], *Euskera*, 2003, 363-364.
364. «*Morfología del verbo auxiliar vasco*» [Aurkezpena], *Euskera*, 2003, 377-378.
365. «R.M. esurrección María de Azkue : sari banaketa», *Euskera*, 2003, 387-388 eta 395.

366. «*Euskalkia eta Hezkuntza* : Iker 13 liburuen aurkezpena», *Euskera*, 2003, 413-414, 425 eta 429.
367. «Begoña Amundarain Uriarte, 25 urte Euskaltzaindian lanean, : Zilarrezko domina», *Euskera*, 2003, p. 449.
368. «Tour de France», [Jean Grenet Baionako auzapezari idatzikako gutuna], *Euskera*, 2003, 1109.
369. «Intxauspe Axularren zentsurataile ? Gero-ren gaurkotzaile?», *Euskera*, 2003, 569-580.
370. «Azkue sariketak», *Euskera*, 2003, 1173 eta 1179.
371. «Euskaltzaindiaren XV. Biltzarra, Baionan, 2001ean : Iker 14 liburuen aurkezpena», *Euskera*, 2003, 1183.
372. «Lutxi Alberdi eta Resu Orbe : 25 urte Euskaltzaindian lanean», *Euskera*, 2003, 1211-1212.
373. «Amoros sekretuki dena», *Lapurdum*, VIII, 2003, 233-241.
374. «Du culturel au politique. L'éveil de la conscience basque dans le dernier quart du XIXe siècle», *Sempre los camps auran segadas resurgantas*, Mélanges Xavier Ravier, Toulouse, 2003, 375-390.
375. «Jacques Allières (1929-2000)», *Bulletin du Musée Basque*, 2003, 63-66.

2004

376. «Aitzin solas», in *Premios literarios Bilbao Bizkaia Kutxa – Euskaltzaindia, Literatura sariak (1958-2003)*, Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa, Bilbao, 2004, p. XV.
377. «In memoriam Manex Goyhenetche», *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 2004, 91-94.
378. «Mikel Zarateren omenaldia», *Euskera*, 2004, p. 17.
379. «EUDEL – Euskaltzaindiaren arteko hitzarmena», *Euskera*, 2004, 493.
380. «BBK – Euskaltzaindia», *Euskera*, 2004, 525-526 eta 535.
381. «*Eusqukeraren berri onac* liburuen aurkezpena», *Euskera*, 2004, 543.
382. «Découverte d'un manuscrit basque du XVIe siècle», *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 2004, 5-8.
383. «Salvat Monho olerkariaren metrika», *Lapurdum*, IX, 2004, 135-147.
384. « Jose Luis Lizundia-ren sarrera mintzaldian », *Euskera*, 2004, 641-642.
385. «Euskara eta Euskaltzaindia Europako hizkuntzen mosaikoan », *Euskera*, 2004, 919-922.
386. « El euskera y su Academia en el mosaico lingüístico europeo », *Euskera*, 2004, 923-926.

387. « Euskaltzaindia – Euskal Herriko Ikastolen Konfederazioarekin hitzarmenaren sinatzea », *Euskera*, 2004, 1061-1062.
388. « BBK literatura sariak », *Euskera*, 2004, 1077-1078.
389. « Azkue sariak », *Euskera*, 2004, 1103-1104.
390. « Gema Insausti eta Itziar Rekalde-ri zilarrezko domina ematea », *Euskera*, 2004, 1157-1158.
391. « Préface 1 = Aitzin-Solasa = Abans-díser » in J. B. Coyos, *Politique linguistique : langue basque et langue occitane du Béarn et de Gascogne = Hizkuntza politika : euskara, Biarno eta Gaskoniako okzitaniara = Política lingüística : lenga basca e lenga occitana deu Bearn e de Gasconha*, Elkar, Baiona, 2004, 7-8.

2005

392. “In memoriam Albert Chabagno (1923-2004)”, *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 2005, 83-85.
393. «Dibarrart-en kantu babten aldaketak», in *Nerekin yaiyo nun.: Txillardegiri omenaldia*, Iker 17, Euskaltzaindia, Bilbo, 281-296.
394. «Euskaltzaindian kargu-haritzea», [Euskaltzainburu kargua uztean eginikako hitzaldia], *Euskera*, 2005, 11-1320.
395. «Lekuona saria» [Manuel Lekuona saria jasotzean eginikako hitzaldia], *Euskera*, 2005, 377-379.
396. «BBK-Euskaltzaindia sariak liburuaren aurkezpena» «, *Euskera*, 2005-1, 403-404.
397. «Manuel Irujo saria» [Manuel Irujo saria jasotzean eginikako hitzaldia], *Euskera*, 2005-2, 1099-1101.
398. «Pierre Duny-Pétré» [Hilberria], *Euskera*, 2005-2, 1127-1130.
399. «Le XIXe siècle littéraire» in: Manex Goyhenetche, *Histoire générale du Pays Basque*, T.V. *Le XIXe siècle : 1804-1914*, Elkarlanean, Donostia, 2005, 287-194.
400. «L'identité basque. Quels fondements ? Quelles perspectives ?», in *Les identités, richesse ou menace ?*, Centre Ha 32, Bordeaux, 2005, pp. 35-44.
401. «Euskararen etorkizuneko egoera», in *Arte y parte en la sociedad del espectáculo*, Forum Deusto, Baiona, 2005, pp. 125-141.
402. «Le XXe siècle littéraire», in Manex Goyhenetche, *Histoire générale du Pays Basque, le XIXe siècle : 1804-1914*, Tome V, Elkar, Baiona, 2005, pp. 287-294.
403. «Académie de la langue basque – Euskaltzaindia», in *Lettres d'Aquitaine, Dossier Culture et langue basques*, Bordeaux, Janvier-Mars 2005, p. 3.

2006

404. «Compte rendu de lecture “L’Archipel Basque” de Claude Dendaletche”, *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 2006, 79-88.
405. «Ana Maria Toledo Lezeta euskaltzainaren sarrera-hitzaldia eta Jean Haritschelhar euskaltzainburu ohiaren erantzuna », *Euskera*, 657-663.

HARITSCHELHAR 38 URTE ZUZENDARITZAN

Jose Luis LIZUNDIA ASKONDO
euskaltzaina

Jakina da Jean Haritschelhar euskaltzain oso izendatu zutela 1962an urgazletzatik igaro gabe, berau kasu bakanetarikoa delarik. Jules Moulier “Oxobi” bera bezala baxenafarraren ordezkoko, Baigorri kantonamendu berekoak biok, gainera. Handik lau urtera, erakunde akademikoak Zuzendaritza berrantolatu zuenean, euskaltzainburuordetza sortu zuen, kargu horretarako lehen izendatua izan zelarik. Zuzendaritza hartan, Jeanekin batera, Manuel Lekuona, euskaltzainburua; Juan San Martin, idazkaria eta Eusebio Erkiaga, diruzaina zeuden. Haritschelharrek 2005eko urtarrilaren 27 arte iraun zuen Zuzendaritzan, lehendabizi 1989ko urtarrilaren 19 arte, Buruorde eta, geroztik Euskaltzainburu, beraz, hogeita hamazortzi urte kargudun, Euskaltzaindiaren historian gehien iraun duena Akademiaren gobernamentuan.

Beñat Oihartzabal buruordearekin batera, Jeanen omenezko liburuki honen argitalpen arduradun izendatua izan nintzenezan -bistan da Andres Urrutiarekin batera, zeren eta, ene iradokizunez, 1974an L. Villasante euskaltzainburuak proposatu eta onartu bai zen Barne Erregeletan, Euskaltzainburua izango zela *Euskera* agerkariaren eta Argitalpen Batzordeburu- pozik hartu nuen ardura. Eta horregatik, euskaltzainkide gisa egin dudana artikuluaz landa, lan hau izan bedi, labur bederen, Jean kargudun legez, izan duen ibilbide luze eta emankorraren azalpen eta lekuko.

1966ko azaroaren 25ean euskaltzain urgazle izendatua izan nintzen, beste lagun andana batekin: Migel Javier Urmeneta, Roger Idiart, Xabier Kintana, Xabier Lete, Telesforo Monzon, Ramon Saizarbitoria, Ibon Sarasola eta besteron batzuk. Hurrengo hilaren, abenduaren 30an, nire lehen bileran izan nuen Jean ezagutzeko parada, hain zuzen Euskaltzainburuorde izendatu zuten egun

berberean. Handik urte bi pasatutxo, 1969ko urtarrilaren 12an, Baionako Euskal Museoan, zeinetan Jean zen zuzendari, Euskaltzaindiak, bere hileroko batzarrean -bide batez, Lapurdiko hiri nagusian ospatzen bai zituen erakunde akademikoak Urre Eztaiak, lehentxoago Oñati-Arantzazun eta Nafarroako Diputazioan hasiak- izendatu ninduen idazkariorde. Han zen, orduan ere, mahaiburuan, Manuel Lekuona euskaltzainburuarekin eta Juan San Martin idazkariarekin batera. Esan nezake egun horretan hasi nintzela berarekin gaur arteko etenik gabeko harremanetan, lankidetzan eta adiskidantzan.

ZUZENDARITZAN IPARRALDEKO ORDEZKARI

Inor izan bada Ipar Euskal Herriaren “erreferentzia” eta, ez Euskaltzaindiaren barruan bakarrik, hori Jean Haritschelhar izan da. Euskaltzainburuordetza sortu zenean erakundearen agintaritza kolejiatuan argi zeukan zer ordezkatzan zuen eta horrekin baliatu zen. Lafitte, Dassance, Diharce-’Iratzeder’, Eppherre eta Lafonekin lehendabizi, gerotxoago sartu zirelarik Davant eta Hiriart-Urruty, Jean euskaltzain talde eraginkor batekin inguratu zen. Ez dut izkutatuko Lafitte zela hizkuntzarekiko “erreferentzia” nagusia eta hori Jeanek ere aitortuko luke, baina erakunde harremanetarako Jeanek geroago eta pisu gehiago hartu zuen Euskaltzainburuordetzarekin. Haritschelhar-Lafitte bikotea zen Hegoaldekoontzat solaskidetzan ezinbestekoa L. Villasante, euskaltzainburu; J. San Martin>J. M. Satrustegi, idazkariarentzat; E. Erkiaga>H. Knörr>J. San Martin diruzaintzat eta K. Mitxelena, *Iker* sailburu iraunkorarentzat. Noski, J. L. Lizundia idazkariorde eragilearentzat ere. Bagenekien kasu bakoitzean bikoteko norengana jo behar zen, edota biengana ba zen, hobeki.

Udako Euskal Unibertsitatearen sorreran ba du zer-ikusi handia Euskaltzaindiak, azken antolatzaileak ahaztu badute ere eta erakunde akademikoaren barnean, dudarik gabe, Jeanek, zeren eta bera izan bai zen 1973an, buruorde izateaz gain IKASeko presidente eta Bordeleko Unibertsitateko irakasle gisa baime-nak lortu eta bideratu zituena. Ez bakarrik hori, aurreko hiru urtetan Baionako Euskal Asteen buru eta arima izan zen Jean eta kokagune babestua Euskal Museoa zeinetan zen zuzendari. Noski ez zuen berak bakarrik antolatu han bai ziren eraketa lagun P. Xarritton, Manex biak: Goihenetxe eta Pagola, Harluxet eta abar. Inoren lumaz hobekien labor biltzeko, hara hor zer dion Mikel Aizpuru Muruak *Udako Euskal Unibertsitatea euskal kulturagintzan. Hasierako urteak 1973-1984* liburuan, UEU, Bilbo, 2003, 30 orrialdean, *Baionako Lehen Euskal Astea, 1970* kapituluan hain zuzen:

IKAS-en burua Jean Haritschelhar zen, garrantzi handiko pertsona Ipar Euskal Herriko kultura bizitzan; izan ere, ardura hori izateaz gain, Baionako

Euskal Museoaren zuzendari zen, Euskaltzaindiko buruordea eta Bordeleko Unibertsitateko irakaslea. Haren ospeak mila kudeaketa erraztu zituen jarduera ugari antolatzeko, baita UEUren sorreran ere.

Hego Euskal Herritik frankotan Bidasoa-Pirineoz haraindiko ezaguera eskasa, okerra edo fokloriko samarra izan dugu. Batzuk saiatu gara zehatzago ezagutzen, ez bakarrik historiko-geografikoki, edo sozialki, baita Errepublikaren aginte izaera piramidala nola eratuta dagoen ere. Hor ere trebeziaz jokatzeko jakin du, hasi udal mailatik, departamendura, Akitaniako eskualdera eta Estaturoraino. Ez bakarrik harremanez, baizik eta kudeaketaz ere, ahantzi gabe Euskaltzaindiaren erakunde-akademikotasuna ezagutarazten. Oroitzen naiz 1970 hamarkadaren hasieran, Euskaltzaindiak Euskal Museoan ospatzen zuen ageriko ekitaldi batean nola aurkeztuak izan ginen Grenet aitaren, alegia, Baionako auzapezaren, aitzinean, Juanito eta biok: hau da Juan San Martin, idazkari akademikoa; “hau da Jose Luis Lizundia, administrazio idazkaria”. Ba zekien idazkari eta idazkariorde gure terminologia erabilita ez zuela ongi ulertuko hiriko alkate frantsesak. Errepublikako agintariekin ez zuen lortu bere amets nagusia, hots, Euskaltzaindia instituzio akademiko ofizial gisa aitortzea, egia ezan oso nekeza hizkuntza bakarra aitortzen duen estatu batean. Hala eta guztiz ere kudeatu zuen “utilité publique” mailako elkarte bezala onartzea Parisek, hori bai, konforme gaitza izanik behin baino gehiagotan adierazi die idatziz eta publikoki hango agintariei, nola Espainiako Erresuman, Madrilek ofizialki aitortua duela Euskaltzaindia, Araba, Bizkaia, Gipuzkoa eta Nafarroako lurralde eremuetan, ikus dezaten, konparatiboki Errepublika gibelerago gelditu dela. Ekina okerra baita, bera Zuzendaritzan zelarik hasi ziren Iparraldeko aginte zenbait diru laguntzak ematen Euskaltzaindiari, oraintsuago, Euskararen Erakunde Publikoarekin aurrekontu laguntza normalizatuagoan sartu bagara ere.

Zuzendaritzan, bai buruorde eta baita buru bezala ere hainbat ekitaldi antolaketan lan egitea tokatu zitzaidan, 1969-2003 urte bitartean. Iparraldekoetan, Jeanen aholkua, harremana eta goi babesa ezinbestekoa zen. Asko aipatuko nituzke, baina bat azpimarratzekotan Bearnoko hiriburuan, “Parlament de Navarre” delako jauregian, Euskaltzaindiak egin zituen hileroko eta ageriko batzarrak izan ziren, bertan bildu bai ziren, ez bakarrik zazpi herrialdeetako euskaltzain oso, ohorezko eta urgazle, baizik ere zazpietako herri agintariak ere: François Bayrou, Pirineo Atlantikoetako presidentea; J. A. Ardantza, Euskadiko lehendakaria; Jose Alberto Pradera, Bizkaiko eta Eli Galdos, Gipuzkoako diputatu nagusiak, Arabako Kultura diputatu Pedro Ramos eta Nafarroako Gobernuaren izenean, Markotegi kontseilaria. Jauregi hartan lau hizkuntza entzun ziren: euskara gehienbat, frantsesa eta gaztelania, Nafarroako ordezkariak; hiruetan mintzo zelarik Haritschelhar euskaltzainburua eta gaskoin-bearnoeraz eta euskara-zubereraz, Txomin Peillen euskaltzain osoa.

Atal hau bukatzeko, badut bere eginkizunetan lekukotu beharra eta hau da: 1968-1978 hamarkadan, hots, Arantzazu eta Bergarako Biltzar bien tartean, euskara batuaren Hegoaldeko euskaltzainek beraien proposamenak aurrera atera ahal izateko, Iparraldekoen botoak behar zituzten. Horretarako Zuzendaritzan Jean izateak asko ahal bideratzen zuen eta hala atera ziren gehiengo osoz arau eta gomendio interesgarri ugari.

ZUZENDARITZAN BURUORDE

Euskaltzainburuordeari, erakundearen Arautegiak ahal eta eginbide gutxi esleitzen dizkio, ikus 10 artikulua:

Euskaltzain buruordeari dagokio: euskaltzainburua falde denean, haren lanak egitea”. Barne Erregelen 27. artikulua ere ez dute askoz gehiago garatzen: “Euskaltzainburuordeari dagokio: 27.1. Euskaltzainburua falta denean, haren lanak egitea.27.2. Bestelako kargu edo eginkizunen ardura ere egoitz daiteke.

Jean Haritschelhar mahai buruan zegoen, 1970ko urriaren 25ean. Mauleko udaletxean -hain zuzen, Zuberoa eta Nafarroa Beherea hartzen zituen “arrondissement” subprefektura ohian- Manuel Lekuonak Luis Villasanteri euskaltzainburutza pasatu zion ekitaldian. Jeanek lehenagotik zuen buruorde karguarekin jarraitzen zuen. Hori kontuan izanda, A. Villasante euskaltzainburu zen garaian, batik bat Ipar Euskal Herriko ordezkari-tza sortu eta eraman zuen Jeanek, gai hau aurreko kapituluan azaldu dugularik. Horrez gaiz, Villasante berak proposatuta, batzarretako moderatzaile izendatu zuen Haritschelhar, horretarako berak baino doe hobeak zituela uste baitzuen. Ospakizunetarako plaza-gizon egokia zelako askotan delegatzen zuen berarengan.

Zuzendaritza bileretara beti ezin izaten zuen etorri Hegoaldera, Bordeleko Unibertsitate eskolek, Baionako Euskal Museoaren zuzendaritzak eta bederatzi urtez Baigorriko alkatetzak trabatzen zutelako. Hori bai, telefonoz, gutunez eta, nahi genuen guztian, bere Angeluko etxean, erraza zen, garai hartan, harremanetan jartzea. Era batera edo bestera, Zuzendaritzako bere partaidetza, ziurtatua zegoen.

ZUZENDARITZAN BURU

Euskaltzainburu kargua Bizkaiko Foru Aldundian, 1989ko urtarrilaren 19an, kargua hartu zuenean, L. Villasantek, 1970eko urrian, aginte berberaz

Zuberoako hiriburuan jabetu zeneko hitz esanguratsu batzuk errepikatu zituen, besteak beste:

Euskara zaindu eta lantzeko: Euskaltzaindia horra zertarako den. Hau da hunen eginkizun bakarra. Euskararen ona, euskararen iraupena eta osasuna eragin, euskara gaur eguneko eginkizunetarako tresna zalui eta egoki bihurtzea. Hartarako behar diren bideak bilatu eta arauak eman...". Jeanek berak Jaurreriko jauregian, bere kautatik, esandakoetatik hitzaldiaren amaierakoa dakart hona: "Urratu duen bidetik ibili da Euskaltzaindia. Lanak hasiak dira, behar dira bururatu. Badakit zer kar eta kemenekin bermatzen diren euskaltzainak, euskaltzain urgazleak, batzorde kideak, bai eta ere egoitzako eta ordezkarietzako langileak. Haiei ere goresmenak, nire eskerrak. Elgarrekin, elgar bilduz eta sustatuz, euskarak behar dituen argibideak eta arauak, emeki emeki, ematen ditugu euskararen eta Euskal Herriaren onerako. "Ekin eta jarrai" da Euskaltzaindiaren lema, beraz, euskaltzainena, nola ez Euskaltzainburuarena

Ordurarte, arrunki, hilean behin biltzen zen Zuzendaritza, aurrerantzean hamabostero egingo zen, bi arrazoiengatik: 1. erakundearen hazkunde eta berriztatzeak hala eskatzen zutelako; 2. Akademiaren gobernamenduari "kolegialtasun" zentzua ematea nahi ziolako. Kontuan izan behar da, 2000 urte arte, Zuzendaritza lau kide botodunekin bakarrik zegoela osatua: burua, buruordea, idazkaria eta diruzaina eta sailburu biak, nahiz eta, noizean behin "Zuzendaritza zabaldua" deitzen zenera, sailburuak ere deitu.

L. Villasanteren ildotik, kolegialtasun hori erarik zabalenean eraman zuen beti, ez bakarrik Arautegi edota Barne Erregeletan agertzen diren bakoitzaren ahalak errespetatuz, baizik eta agintea gehiago delegatuz. Filosofia hori, sail eta batzorde buru eta euskaltzainekin ere eraman izan du, kasu hauetan, behin baino gehiagotan, liberaleria zela kritikatu niolarik.

Juan San Martinek euskaltzainburuordetza oso denbora gutxian eraman zuen, zeren eta kargua hartu eta hiru hilabete eskasera, Eusko Legebiltzarrak Ararteko izendatu zuelako utzi beharra izan zuen. Juan Mari Lekuona sartu zen buruorde. Oiartzuarrak oso ongi konpontzen zen eta hala erakusten du 1996ko azaroaren 29ko batzar agiriak:

Ondoren bere esker ona agertzen dio (J.H.k) Juan Mari Lekuonari, azken zazpi urtetan ederki bete baitu bere lana. Jarrai lezan nahiko lukeela esan du, baina Lekuona jaunak beste kargualdirik ez izateko gogoia adierazi zion aspaldi.

Are gehiago, Juan Mariren aholkuak beti izaten zituen kontuan. Ez zen hura asko nabarmenduko, baina bazuen aginte mailan iritzi zuhurrik, inoiz baino gehiagotan komentatu nion buruari: "diplomazia vatikana du, ikusten da Erroman estudiantua ere bazela". 1996ko abendua geroztik, Henrike Knörr izan zuen buruorde, Arautegiak kargu honi ematen dizkion ahalmen urriez gain, erakunde ordezkapen zereginetan, nortasun zabala uzten ziolarik.

Jose Mari Satrustegi aspalditik zen idazkari eta hala jarraitu zuen Jeanekin ere, 1992ko abenduaren amaiera arte. Ez zen erraza arruazurrarekin ongi eramatea, baina jakin zuen toreatzen, behin baino gehiagotan Jeanek aitortu zidanez, buruorde zenetik ezagutzen bai zuen. Elkarrekin gobernatu zuten, erabaki amankomun onuragarri anitz hartuz. Gero, lau urtez, 1993-96 tartean, Henrike Knörr izan zen idazkari, agintaldi biotan, gobernuak bezala ondo konpondu zirelarik. 1997ko abendutik, 2001eko apirila arte, Patxi Goenagak hartu zuen idazkaritza akademikoa. Aspalditik Gramatika batzordekide, konpenetrazio eta kidekotasun handia zuten, denok dakigun bezala, azpeitiarrak, aurrerago San Martinek bezala, kargua utzi beharra izan zuela Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikako sailburuorde izendatzeagatik. Patxiarekin uste dut oso pozik zegoela. Ondoren, Xabier Kintanaren idazkaritza ezagutu zuen, euskaltzainburutza utzi arte eta bistan da, biak ezagututa, ez ziotela, ez bata, ez besteak, elkarren ahal eta eginbideetan, arazorik sortu.

Jose Antonio Arana Martijak diruzaintza kargua, Jeanek euskaltzainburutza hartu zuen egun berean hartu zuen eta hala segituko zuen gaixotasunagatik utzi behar izan ez balu, 2003ko azaroan, nahiz eta hiru hilabete geroago nik hartu behar izan nuelarik kargu hori. Hamalau urte pasa izan ziren elkarrekin Zuzendaritzan Jean eta Jose Antonio eta uste dut, desadostasun gutxi batzuk gorabehera, elkarren errespetu osoz ihardun zutela, bai bakoitzaren eginbideetan, baita ere gobernamenduko amankomunetan, beti ere Akademiaren mesedetan.

Diruzain urtebete eskas egon banintzen ere berarekin, euskaltzainburutzako urte guztietan eta buruordetzako gehienetan, idazkariorde, edota, idazkariorde-kudeatzaile gisa kargualdi biotako lekukotasuna eman dezaket. Atal honetan Euskaltzainburua izandako urteetako ekintza garrantzitsu batzuetara bakarrik mugatu beharra dut, ez gehiegi luzatzearen eta behar haina material aztertzerik ez dudalako orain. Luza gabe norbaiti agindu beharko diogu Euskaltzaindiaren eta euskaltzainen historia egitea eta ordu hori heltzen denean, historiagile horri edota horiei laguntza emateko prest nagoelarik, lankide izateko ere, hasi R. M. Azkue eta J. Lakarra buka, ikusiko da euskaltzain askoren emaitza, kasu honetan, Jeanen emaitza oparoa.

Ekintza nagusietara mugatuz, Orotariko Euskal Hiztegiaren erdialde osoa bere garaian egin zen; orobat EGLU, hots, Euskal Gramatikaren Lehen Urratsak deituriko bost liburuki; Euskararen Lekukoak bildumaren arduradun izan zen hasieran, batzorde buru zelako; IKER bildumaren 5. zenbakitik 15.era bere buruzagitzakoak dira; BBK-Euskaltzaindia sariketako gehienak ere; orobat, argitalpen ugari. Jean euskaltzainburu zela hamaika euskaltzain berri sartu ziren, hots, kronologikoki: I. Sarasola, Tx. Peillen, J. A. Arana Martija, B. Oihartzabal, M. Azkarate, X. Kintana, P. Goenaga, A. Urrutia, A. Iñigo, A. Eguzkitza eta J. L. Lizundia. Beraz, erakundearen erdia eraberritu zen.

Zenbait gertaera eta ospakizun azpimarratzekotan, hara hor, batzuk: 1991eko urriaren 21ean, Euskaltzaindiaren egoitza nagusia inauguratu zuen Bilboko Plaza Barrian, J. A. Ardantza, Eusko Jaurlaritzako Lehendakariaren eta J. C. Alli, Nafarroako Gobernudaren Presidentearekin batera, azken honekin batera sortzaile izandako Aldundietako ordezkariak; Bilboko Alkatea; EA, EAJ, EE, HB eta PP alderdi politikoetako ordezkari nagusiak; unibertsitateetako errektore, kultura eta euskalgintzako elkarteen ordezkari eta beste. Noski, aurrenengo, domina eta guzti ia euskaltzain oso guztiak; segidan, lerroz lerro, euskaltzain ohorezko eta urgazle. 1994an, erakunde akademikoaren 75 urteen ospakizun buru izan zen, lehendabizi hasiera emanez Arantzazun eta Oñatiko Unibertsitatean, 1993ko irailaren 30 eta urriaren 1ean eta jarraian, 1994 urtean zehar, Nafarroa, Araba, Gipuzkoa eta Bizkaiko Foru Diputazioetan, Miarritzen Iparraldeari zegokionez eta, amaitu urrian, Leioako Unibertsitatean, XIII. Biltzar Nagusiarekin.

Bere buruzagitzapean egindako Biltzar Nagusietara mugatuz, hauek dira: XI. 1991ko urriaren 21etik 25era, Plaza Barriko egoitzan eta dialektologia gaiaz, Bonaparte printzea omenduz, nazioarteko mailarekin eta Europako espezialista hobereenen partaidetzaz; XII., 1992ko irailean, Oihenarten omenez, Maulen eta Donapaleu antolatua; XIV., Hendaian, Antoine d'Abbadieren mendeurrenkari, Eusko Ikaskuntzarekin batera, 1997ko irailean eraturia; XV. Bilbon eta Baionan, 2001eko irailaren 20 eta 21ean aste osoan, segidan, programaturia eta egina. Herri literatura, onomastika, gramatika, hizte-gigintza, dialektologia eta beste gaiez, kargualdi horretan, euskal herrialde orotan egindakoak aipatzea luzeegi joko liguke, baina, oker ez bagaude, dene-tan izan zen presente, neurri batean edo bestean.

BATZORDE ARDURETAN

Jeanek hasieratik parte hartu zuen batzordeetan. Hain zuzen, 1970 urteko urriaren 25ean, Mauleko Herriko-etxean, L. Villasantek euskaltzainburutza hartu eta hurrengo hilabeteen, azaroaren 27an, egindako batzarrean, erakun-dean sortutako lehen batzorde bietarako izan zen izendaturia: Alfabetatze Batzordean eta "Euskaltzaindiaren araudia berritzea eta "personalidad jurídica" behar bezala lortzeko batzordean", hitzez hitz aktak dioen bezala. Euskaltzainburuaren proposamenak honela zioen: "Kontseilari Atalerako: Jean Haritschlehar, mugazandikoen eskubideak eta errepresentazioa zaintzeko", batzordearen idazkari legez, bere aholkuak onuragarriak izan zirela aitortzeko, bai Arautegia berritzatzeko eta baita nortasun juridikoa lortzeko ere. Oroitzen naiz nola Madrilgo hoteletik deitu genion Jeani -L.

Villasante, J. San Martin eta J. M. Satrustegi ginen han- Iparraldeko euskaltzain osoen partaidetza eta noizbait Baionan sor zitekeen Ordezkaritzarena nola negoziatu genuen Hezkuntza ministroarekin eta kabinete juridikoko buruarekin azaltzeko, birretsi baino lehen bere iritzia jakinaz.

Geroago, Loiolan, 1981ean egindako II. Barne Jardunaldietan batzordeen organigrama finkatu zenean, II. batzorde iraunkorreko, hots, Gramatikako, buruorde izendatua izan zen, buru noski, P. Lafitte. Loiolan bertan sortu zen Euskararen Lekukoak batzordea eta A. Villasante euskaltzainburuak, bera idazkari soil gelditurik, batzorde buru proposatu zuen Jean eta, hala izendatu, osoko bilkurak.

Hirugarren batzorde iraunkorrak, Dialektologia/Euskalkiak deitua, 1981an sortu eta laster, hasi zen bere egitasmo nagusia hausnartzen eta eztabaidatzen, hain zuzen, Deba (1981), Donaixiti-Ibarre (1982), Markina (1984) eta Gasteiz (1985), lau Dialektologia Jardunaldien eraginez, Euskal Herriko Hizkuntza Atlas, hots, aurrerantzean EHHA akronimoaz ezagutua. Lau jardunaldiotan plangintza hausnartzen eta gauzatzen hasi zen, batzordeburu, hasieran Patxi Ondarra bazen ere, egitasmoaren arduradun Jean zuelarik. Noizbait, egitasmoa burutu eta emaitzak argitaratzen direnean, Orotariko Euskal Hiztegiarekin egin genuen antzera, EHHaren historia ere idatzi beharko du norbaitek, bertan lekukotuko delarik, proiektua martxan jartzean eta lehen urteetako langintzan Haritschelharren zuzendaritza gaitza.

Literatura Batzordea hasiera batean, Jagon Sailean zegoen kokatua, baina bertsolaritza txapelketa eta antzerako ekintzak antolatzeari utzi zioenean Euskaltzaindiak, ikusi zen literatura ikerketari ere heldu behar zitzaiola. Hala hiru azpibatxordetan banatu zen: Literatura Klasikoa, Herri Literatura eta Literatura Ikerketa, ondorioz, Jagon Sailetik Iker Sailerak pasatu zelarik Literatura Batzordea, VI. Barne Jardunaldietan, 1989ean, Lazkaon egindakoetan, hain zuzen. Literatura Ikerketa azpibatxorde honen buru urte hartan Juan Mari Lekuona izendatu zen eta Jean kide sartu zen, geroztik, Lekuona zendu ondoren, 2005ean, Argomaizen antolatutako, XIV. Barne Jardunaldietan, Jean izendatu zen buru eta hala segitzen du.

Argitalpen Batzordea, egiturazko batzordeetariko bat baita, beraz, Zuzendaritzari atxikia, bai buruorde zelarik, Villasanteren garaian eta, gero, euskaltzainburu gisa kide izan da 2005 hasiera arte. Gainera, Euskaltzainburua baita, Barne Erregelen arabera, Argitalpen Batzordearen buru, hala izan da Jean urte luzetan, gainontzeko kideen partaidetasunez eta Ricardo Badiola eragile lanez. Erakundearen *Argitalpen Katalogo* mardulak ematen du urte horietako uzta oparoa, bai *Euskerak* agerkarian eta, baita ere, bilduma orotan.

HARITSCHELHAR HERRI-GIZON/PLAZA-GIZON

Jean, bederatzi urtez (1971-1980) Baigorri bere sorterriko alkate izan zelako bakarrik ere gizon publiko, herri-gizon kontsidera genezake, herri-baitzen-hautetsia. Politika garai horretatik landa, izan zuen eta izaten jarraitzen du Iparraldean anitzentzat herri gizon, nahiz eta karguetatik erretiraturua izan.

Hego Euskal Herrian, ordea, euskaltzainburutza karguagatik hartu zuen herri-gizon ospea, ongi merezia, bestalde. Hizkuntzaren erakunde nagusia denetik Euskaltzaindia, batzar akademiko arruntetan eta ageriko ospakizunetan, beti jakin du karguak behar zuen tornua ematen. Orobat, agintari eta herri hautetsiekiko harremanetan duintasunez eta diplomaziaz Euskaltzaindia bere leku gorenean jagotea lortu zuen. Kulturgintzan, orohar eta, batez ere, euskalgintzan ziharduten eta diharduten elkarte eta taldeekin harremanik goxoenak eramaten jakin zuen, erakundearen maila ondo zainduz.

Komunikabideetako agerraldietan eta herritarrekiko harremanetan, ordea, herri-gizontasun hori, plaza-gizon bezala eraman zuen trebezia naturalez. Barka beza Jeanek, baina Bizkaia-Gipuzkoetan plaza-gizon berba horrek herrikoitasuna egokien adierazten digu.

EUSKAL LITERATURAZ HIRU APUNTE SOLTE

Iñaki ALDEKOA BEITIA

1. ZERGATIK IZAN DA PIO BAROJA HAIN EZTABAIDATUA EUSKAL MUNDUAN?*

Luzea da Barojak euskal kulturaren eta literaturaren munduko jendearekin izandako ika-miken zerrenda. Integrismoa nagusi zen garai bateko Barojaren antiklerikalismo amorratua ez da nahikoa bi munduen arteko, hau da, euskal munduaren eta Barojaren (edo Unamunoren) arteko haustura bere neurrian juzkatzeko. Zer gertatzen da Euskal Herri zaharra (ez Bilbo eta ez Donostia), baserri eta herrixketakoa, euskal giroko jende isil hura hain gertutik ezagutu eta hain gertu izan zituen Baroja hark hainbeste etsai sortzeko euskal politikarien eta kultura jendearen artean? Egia da izan zuela defendatzailerik, esate baterako Koldo Mitxelena, eta itzultzailea ere aurkitu zuela Jon Etxaiderengan. Ez bakarrik gerraondorengo belaunaldietan: Toma Agirre “Barrensorok” haren hainbat pasarte argitaratu zituen *Euzkadi* egunkari nazionalistan (1933an “Baroja idazlearen begi-ninietan” izenburupean bildu zituen *Gazigozoak* liburuan). Inazio Mujikak¹ honela dio *Zalakain abenturazalea*-ri idatzitako sarreran: “Izan ere, asko idatzi eta erausi ugari egin da abertzaletasunaren kontrako Don Píoren jarreraz eta abertzaleek zioten herraz, baina euskal abertzaletasuna barojazale-habia ere izan da aspaldi-aspaldidanik eta gaur arte”. Baina berrogeita hamarreko urteetatik aurrera zerbait hasia da aldatzen (ez pentsa, hala ere, Koldo Mitxelenaren jarrera nagusi izango denik ondorengoan artean ere).

* Izenburupean datorrena Iruñeko Udala eta Nafarroko Ateneoaren artean antolatutako “Pio Baroja, bere 50. urteurrenean” hitzaldi sortarako prestatu nuen.

¹ “Baroja eta amets-ekurrak”, *Zalakain abenturazalea*, Irun, Alberdania, 2006.

Serafin Baroja aitaren eta Pio Baroja semearen artean zein da aldea euskal giroari dagokionez; izaera soilik? Izan ere, Serafin Baroja Manterolaren eta Bilintxen laguna izan zen eta pozik zegoen *Euskal-Erria* aldizkarian euskarazko erdi-bertsio erdi-poesia haiek argitaratuz, edo argitaratugabe² geratu ziren “Amairu damacho” bezalako zarzuelak idatziz, edo garai hartan hain ospetsu bihurturiko apokrifoen generoan eleberririk idatziz, honako izenburu honekin esate baterako: “Los pillos de la playa. Novela escrita en vascuence por Tatanfirulet, célebre tamborilero de Mizpirandienea y vertido al castellano por Andre Grachi (1865)”. Serafin Baroja, Pioren aita, oso ezaguna zen Donostian, hau da, euskarak presentzia nabarmena zuen XIX. mende amaiera aldeko donostiartasun hartan. Jakina, Pio Barojarentzat aitaren kultur giro hark ez zuen jadanik inongo erakarmenik. Mespretxatu ere egiten zuen umorea eta aldarte ona baizik nagusi ez zuen kultur giro hura, maila artistiko apal batean konforme bizi zen fuerismoaren aurreko eta garaiko euskal mundu hura. *Euskal-Erria* aldizkariak joera ezberdinetako jendea bere ingurura biltzen asmatu zuen, hala tradizionalistak nola errepublikazaleak, hau da, karlistak eta liberalak, geroztik inoiz gertatuko ez zen harreman-maila sustatuz gainera. Azken batean, euskararen antzinatasun, birjintasun eta noblezia, Euskal Herriaren metonimia gisa (edo irudi adierazgarritzat), ikuspegi ideologiko erkidea zen bigarren karlistada irabazi eta galdu zuten artean. Horrek azaltzen du XIX. mende amaiera arte literatura foruzaleak izan zuen arrakasta, euskaraz idazten zen guztia kutsatzerainokoa. Foruzaletasunaren ideologia zabal eta integradorearen barruan, bi hizkuntzek halako “kidesan” batean jardun zuten literaturan. Laster ez zen egoera hori nahikoa izango euskal nazionalismoarentzat, izan ere, testuinguru foruzalean, gaztelera idazten zuten beste kideen lanak euskaratzea izan baitzen euskal literaturari egokitu zitzaiona. Urri izan ziren alderantziz egindako saioak. Jakina, norberaren hizkuntza eta literatura naziogintzaren ikur erabili nahi zituen euskal nazionalistentzat gorago aipatutako “kidesan” hura faltsua zen, euskalgintzaren mendekotasun bat estaltzen zuen egoera salagarria. Horrekin guztiarekin esan nahi dudana hauxe da: Serafin Baroja, Claudio Otaegi eta antzeko euskal (euskaraz) idazle ere baziren haientzat guztientzat, gaztelera zen kultura³ eta arte hizkuntza jaso, eta euskararen lekua literatura foruzalearen joko-zelai hartan –literatura foruzalearen sistemaren barruan esango genuke, akademikoago jardunez– apal, xume eta bazterreko protagonismora errenditzen zen. Egia da naturaltasunez bizi izan zutela egoera hura. Nazionalismoarekin, euskal nazionalismoarekin eta Espainiak ere estatu gisa sendotzeko ezinbesteko zuen nazionalismoaren eraginez,

² Ikus Patrizio Urkizuren *Serafin Baroja (1840-1912). Euskal operaren aitzindaria*, Irun, Alberdania, 2007.

³ Gauza bera esanenez gaztelera idazten zen garaiko poesiari buruz Bilintxek *3/4beti ere lekukoen arabera3/4* erakutsi bide zuen sentiberatasunaz.

foruzaletasuna berehala gainditu zen, eta mende aldaketak zeharo bestelako agertoki batean kokatu gintuen. Unamuno, Baroja eta Sabino Aranarekin literatura foruzalearen mundua atzean geratu zen, eta alde bateko eta besteko idazleak buruz buru jarri ziren beren artean. Aurrerantzean, esanguratsua izango da zein hizkuntzatan idazten den; egoera hartan, beren buruak nazionalistatzat ez zituzten idazleentzat (R. M. Azkue, Txomin Agirre), Unamuno eta Baroja (eta Sabino Arana bera ere, kontrako aldetik) urrutiegi joanak ziren. Barojak ez zuen Unamunok eta are gutxiago Ramiro Maeztuk erakutsi zuten espainolitatearen espiriturik; hala ere, gogor egin zuen nazionalismo katalanaren eta bizkaitarrismoaren aurka. Euskaldun jendea oso goian zuen, Unamunok bezala. Eta, hark bezala, uste zuen ondo zetorkiokeela Espainiari euskal izaeraren igurtzi sakon bat; dena den, kulturari dagokionez, uste zuen euskara ez zegoela prestatuta kultura modernoaren erronkari aurre egiteko, eta horretan ere Unamunorekin bat zetorren. Honela dio han eta hemen maiz plazaratutako iritzietako batean:

“Para comentar a Platón, o a los clásicos, los vascos hemos llegado tarde a la cultura.” (1935)

Ez zuen besterik esan Unamunok 1901eko Bilboko “Lore Joko” famatu haietan. Hara zer zioen Barojak urte bereko udan *El imparcial* egunkarian argitara emandako “El vascuence” artikuluan:

“El vascuence no ha sido ni es una lengua literaria o filosófica, nos viene ya estrecho. Ha venido estrecho a todos los vascongados que han tratado de expresar sus pensamientos en él. Si algunos han querido demostrar que el vascuence es una lengua que puede transformarse en un idioma literario y científico, han sido un corto número de chiflados, y un gran número de eúskaros carlistas con disfraz de filólogos, que creen que toda la verdad del mundo está encerrada en el Astete”.

Ikusten denez, Baroja ez zegoen karlista eta liberal foruzaleen arteko ñabarduretan denbora galtzen ibiltzeko.

Beraz, mahairatu beharko banu zein izan zen aldea hizkuntzaren hautuari dagokionez Serafin Barojaren eta bere semearen artean, hauxe esango nuke: lehenengoarentzat kultur kontuez esan gabe ere onartua zegoen hura (gazteleraz edo frantsesez egiten zela kultura jaso), bigarrenak, aldiz, garaien dinamikak bultzatuta inondik ere, bere ertz larrienekin azaldu behar izan zuen erabaki hori. Batak bi hizkuntzetan egingo zuen, bigarrenak galdua zuen jadanik euskara. Eta inork ezin uka Euskalerra hura ez zuenik aberri Pio Barojak. “El cantar vagabundo”n honela dio:

“Para mí la patria es lo que se halla de bueno y amable en el país donde se ha nacido y se vive; la patria es el paisaje, el color del cielo y del campo.”

Baina ez zuen kultura aldaketarik nahi, aurrean zuena maitatzearekin nahikoa zuen, alferrikakoa ikusten zuen munduaren “berezko” — Barojarentzat halaxe baitzen— martxan esku hartzea; ez zuen giza borondatean inongo federik. XIX. mendea maite zuen, ez XX.a, eta industrializazioak, bizkaitarrismoak eta modernitateak berekin zekarten guztiak etsitu egiten zuen. Honela dio 1935eko artikulua batean:

“El tradicionalismo, el nacionalismo y el marxismo del país tienen poco interés ecuménico.”

Baroja fatalista zen, eta gizarte eta kulturen ikuspegi darwinista samar bat zuen (Unamunok bezala, bestalde). Alde horretatik, ez zuten federik giza erabakietan, borondatearen eraginean. Justu horixe da Koldo Mitxelenak azpimarratu nahi izan zuena, Itzeako idazlea hil aurretikoan, “Berriketan” sailean, *Egnerako* egin zion elkarrizketaren amaieran, Weinreich hizkuntzalariaren esaldi honetaz baliatuz:

“Galtzen ari ziran izkuntza askok luzatu dute bizia, iztunen gogoia aldatu delako. Arriskuz betea dago orrexegetatik izkuntzen il berria zabaltzen dabiltzan profeta lanbidea.”

Eta gurean halako zerbait gertatu zen: une batetik aurrera, nazionalismoaren eraginpean, euskara ez zen iraganeko gure esentzien muina soilik, etorkizunerako euskaldunek nahi zuten hizkuntza tresna baino. Gorago aipatutako joko-zelaian piezak mugitzen hasi ziren, euskaraz ala erdaraz idatzitako literaturak ez zuen jada leku finkorik, bata zentroan eta bestea periferian. Biak lehiatuko ziren lekuri duinenaren bila: bata Madrila (eta ahal bazen Parisa) begira; bestea, bertako plazara.

Geroztik, Julio Caro Barojak, osabari eta aitonari buruz ari zelarik, honela idatzi zuen *Los Baroja* liburuan:

“Ningún autor ambicioso —se refiere a Serafín— se contenta con esta clase de celebridad anecdótica, local, tan corriente en el país vasco en otra época.”

Psikologo batek izakeran edo aldarlean ikusiko luke bien arteko leizea. Marxista batek, berriz, esango luke Serafinek bizi izan zuen XIX. mende amaiera aldeko burgesia aurrerakoienak porrot egin zuela Serafinen semea heldutasun arora iristearekin batera eta hortik letorkiokeela Piori eszeptizismoa, pesimismoa eta burges txikien ideologian hain ohiko den subjektibotasun frustraturako joera. Garbi dagoena zera da: Serafinek gustura bizi izan zuela bere garaia; Pio Barojak, ez. Arrazoiak arrazoi —aipatu dira hemen batzuk—, ez ziren gutxi izan Barojak euskal kulturako zenbait izen seinalearekin izandako ika-mikak. Ez pentsa euskaltzale haiek guztiak nazionalistak zirenik; tartean, ideologia zaharreko karlista eta tradizionalista

asko zegoen, besteak beste R. M. Azkue, Julio Urkixo edo Pierre Lhande. Barojaren hiru argitalpenetan bildu ziren euskararen eta euskal nazionalismoaren aurka jaurretako sonatuenak: *Nuevo tablado de Arlequín* (1917), *Las horas solitarias* (1918) eta *Momentum Cathastrophicum* (1919), Bidasoako Txapelaundien aurrean irakurritakoa azken hori.

Hermes aldizkariak eta Asociación de Artistas Vascos erakundeak afari-omenaldi bat antolatu zioten Barojari, Bilbon, 1917an. Barojak han botatakoak *Euzkadi* egunkari nazionalistaren haserrea ekarri zuen, eta idazlearen esanei gutxienez lau artikulurekin erantzun zieten. Hauxe izan zen artikuluen tonua: “El impío escritor contra la raza vasca, su cultura y su religión”, eta afari-omenaldi hartan parte hartu zutenei mezu inkisitorial hau bidali zien egileak: “Quiénes están con Baroja y sus cosas, y quiénes en contra”. Nazionalista batzuk ere tartean ziren afarian (De la Sotatarrak, esate baterako). Afari haren ondoren eta *Euzkadi* egunkariko artikuluen atzean Azkue zegoelakoan, hauxe idatzi zuen Barojak *Las horas solitarias* liburuan:

“Un mes después del banquete, un curita vascófilo de estos que sirven de moscas canarias del vascuence, don Resurrección María de Azkue, dijo en una conferencia, ante el aplauso de un público bizkaitarra, que yo era un botarate y que me debían expulsar del País Vasco.”

Ezin izan dut Azkueren hitzaldia begiratu, baina gauzak nola ziren: Azkue “nazionalistak” (kakotxen artean: ahal zelarik, Errepublikako urteetan ezabatu egiten ziren *Euzkadi* egunkarian Azkueri buruzko aipamenak) eta Baroja “liberalak” (hau ere kakotxen artean) Salamancan egingo dute topo 1938an, Instituto de España erakundearen eraketa egunean eta frankistek erregimen berria legitimatzeko antolatutako *showean*.

Ez zuen halakorik egiteko aukerarik izan Aitzolek; *El Día* egunkarian 1931ean argitaratutako artikulua sortan Unamuno eta barojatarrak zituen hizpide. “La muerte del euskera. Los intelectuales vascos o los profetas de mal agüero” izenburupean bildu ziren artikulua haiek panfleto gisara argitaratuko ziren hurrengo urtean.

Ezbairik gabe, Aitzol izan zen Errepublikako urteetan Barojak izan zuen kritikarik gogorrena euskal kulturaren munduan.

Ordurako, 1919an, Julio Urkixo eta Pierre Lhande⁴ izanak zituen Barojak aurrez aurre *Riev* aldizkarian. Urkixoren euskarari buruzko iritzien aurka, hauxe zioen Barojak:

⁴ *L’Emigration basque* liburutik *Las inquietudes de Shanti Andia*-ra Barojak aldatutako pasarte nasaia dela-eta, honela erantzuten dio Pierre Lhandek. “Je m’estime, pour ma part, très honoré de voir figurer dans son roman: *Las inquietudes de Shanti Andia* une traduction fidèle de deux pages de mon livre *L’Emigration basque...*”, RIEV, 1919, 119. or.

“Esa tesis que ha sostenido don Julio de Urquijo, afirmando la posibilidad de que el eúscaro sea lengua de civilización, me parece una fantasía de filólogo, pero no una realidad.”

Urkixoren erantzuna:

“Baroja expresaba más bien un deseo con tintes proféticos, pero carecía de conocimiento tanto de vascuence como de filología para constatar nada.”

Aipatutako horiek dira euskararen inguruan izandako heldukada ezagunenak; izan ziren euskal idazle gehiago, Unamuno edo Baroja gogoan, euskararen alde mintzatu zirenak (Jaurtakol edo Lizardi, esate baterako). Urte beretsuetan, Barrensorok pena agertzen zuen Barojak ez zuelako euskaraz idazten: “Ai euzkal-elerti-barutian onen antzeko jardule bat bagenu! Irakurlearen agoa gozatzeko. Irakur’miña zirikatzeke”.

Gorago esan duguna errepikatu nahi nuke berriz: Baroja ez zen euskararen etsaia, bai ordea nazionalismoarena, eta nazionalismorik gabe euskarak egunak kontatuak izaki (edo hori zen behintzat euskaltzale askoren kezka). Batak, Barojak, gauzak zeuden moduan egotearekin nahikoa zuen; nazionalistentzat, berriz, euskara —proiektu nazionalaren muina— txerto berri baten beharrean aurkitzen zen.

Beraz, nola izan abertzale, nazionalista izan gabe, bi hizkuntzatan (bata potentea, bestea ahula) banatutako gizarte batean? Honela azaldu zuen Unamunok auzia XX. mende hasierako urteetan:

“Los pobrecitos, que estiman el vascuence y el catolicismo consustanciales al espíritu vasco, no pueden comprender que amemos nuestra tierra de otro modo que ellos la aman. Y siguen dándole vueltas al eterno manubrio del organillo tradicionalista y repitiendo todo género de inocentes fantasías y de candidas leyendas. Se encuentran muy a gusto en esa Baskonia —con b y k, pues así resulta más infantilmente pintoresca— de una historia sin crítica y de unas tradiciones en su mayoría falsificadas.”

Hain izenburu unamunotarra —*Huntaz eta Hartaz* (1965)— duen saio liburuan, Txillardegik hitz batzuk eskaintzen dizkio Barojari “Euskaldun txapeldunei bi hitz” saioan. Bidasoako txapelaundiei eskaintako hura gogora ekarriz, hau dio gure idazleak:

“Ba dakit nik Baroja’rez euzpaleko bat nekez joka zitekeala denbora haietan jeltkideen alde, orduko “bizkaitar” haien eskuintasuna gauza ezaguna baita. Are gehiago: beren eskuintasuna nabarmenago baitago askotan beren euskaldun abertzaletasuna baino.

Baina, hunengatik edo hargatik, Baroja espainol bat izan zan, eta ez euskaldun bat.”

Ez dago Txillardegiren hitz horietan gerraurreko euskal idazleengan sumatzen zen tonu mikatzik, are gutxiago arbuiorik. Baina gaur arte soluzionatu gabe daukagun dilema bat dakar Txillardegik plazara: euskaldun izateko modu bakarra dago ala iritsiko gara, patxadaz, gurean bi edo hiru hizkuntza izan zirela, direla (eta izango direla) onartzera?

2. KLASIKOEN ITZULPENGINTZA ETA MODERNITATEA

Gorago aipatu dugu Platon itzultzeko beranduegi iritsi ginela zioela Barojak. Baieztapen hori egin zuenerako (1935), burutuak ziren greko-latindarrak itzultzeko hainbat saio. Esate baterako, Jokin Zaitegik itzulia zuen ordurako Sofoklesen *Antigona* (1933), eta tragiko beraren beste lan batzuk hurrengo urteetan etorri ziren (1946-1958). Platonen *Solasak* geroago (1962-1979). Ez dut nik klasikoen itzulpenei buruz jardungo hemen, hasteko gai ez naizelako, eta bigarrenaz Iñigo Ruiz Arzallusek⁵ bikain egin duelako lan hori, gutxienez latindarrei dagokienez. Gure klasiko nagusiek izan zuten jesuiten pedagogiaren (eskolaren) eraginaz ere ez dut jardungo, horretan ere badugulako nori jarraitu: Paulo Iztuetaen *Orixen eta bere garaia* (1991) sahistezinezko iturria da (handik sortuak dira geroago liburu gisa argitaratutako *Erbeste euskal pentsamendua* (2001) eta *Orixen auzitan* (2003). Gaurkoagoa da egile beraren “Jesuiten pedagogiaren eragina Lauaxetarengan” (*Euskera*, 2005).

Ez dut aurkitu, ordea, klasikoen itzulpengintzaren eta 50etik aurrera zabalduz joan zen gizarte modernoaren arteko dialektikaz jarduten duen saiorik. Horixe da nire gogoetabidea apunte labur honetan. Eta hauxe abiapuntua: klasikoen itzulpenek ez zuten kulturalki inongo eraginik izan modernizatzen ari zen gizartearen baitan. Aitzitik, hiritartzen, industrializatzen eta sekularizatzen ari zen gizartearen aurrean nekazaritzaren giza balio “eternalen” ereduari itsatsi ziren, aldaketa berritzaile ororen aurka harresi lana ginez gainera. Zaitegiren eta Orixeren ardura izan zen hori

⁵ Ikus Iñigo Ruiz Arzallusen “Materiales para una historia de la traducción de los clásicos latinos al euskera”, Cuadernos de Filología Clásica, vol. XXI (1988), Ed. Universidad Complutense, Madrid.

“Sarrera”, in A. Ibiñagabeciaren *Bergiliren Unai eta alor-kantak*, ed. I.R.A., Donostia, Euskal Idazleen Elkarte, 1992 vii-lxv or. *Aitorkizunen Historia eta Testua*, Donostia, A.S.J.U., 2003.

nagusiki. Hara zer esaten dion Orixek Zaitegiri, Ibiñagabeitiaren *Ars Amandiren* itzulpena zela-eta: “Ez ote litzake obe *Ars Amandi* ixilik gordetzea? Gure jendea ikaratuko da (*Orixek. Gutunak*, 2006, 306. or.). Bai Zaitegik, bai Ibiñagabeitiak eta bai Orixek uste eta asmo onenekin jardun zuten bakoitzak berean. Guztiak ziren, Paulo Iztuetak hain egoki ezagutzera eman digun eran, jesuiten tradizio pedagogikoan heziak.

Ez pentsa, ordea, tradizio klasiko eta humanistiko hori izugarri aldentzen zenik mendebaleko beste nazioetan garai berean nagusi ziren ereduetatik. Gutxienez ez Lehen Mundu Gerra arte, ez eta geroxeagora arte ere. Arno J. Mayer-ek bere *La persistencia del Antiguo Régimen* liburuan hauxe dio: “1900 inguruan *lycée* bateko ikasketa denboraren erdia baino gehiago hizkuntza klasikoei (gramatika, erretorika) eskaintzen zitzairen; zientziei, berriz, ehuneko zortzia baino ez.” (240. or.) Azken batean, historikoki modernitatearen ikur izan diren zientzia, industria eta positibismoak ez zuten prestigiorik mendebaleko estatuetakoko elite nagusien artean: latinaren ezagutza ia ezinbesteko baldintza zen Estatuaren estamentu ofizialetan sartzeko, eta zer esanik ez gizarteko beste estamentu zaharretan, Elizan eta Unibertsitatean. Azken finean, Arno Mayer-ek dioena da XIX. eta XX. mendeetako historialari askok arinegi (edo alaiki) ahaztu dutela begi-bistakoa den egia hau: Frantziako Iraultzaren ondoren modernitatea abian jarri arren, industrializazio aurreko interes ekonomikoak (lurgintzak), errege-noblezien pribilegioak, Elizaren eta kultura klasikoaren nagusitasunak, hau da, *Ancien Régime*-aren zutabe sendoak ziren guztiak, luze iraungo zutela XX. menderaino bertaraino⁶. Estatuko elite politiko, militar, erlijioso eta unibertsitarioetan, eredu zahar eta balio moral haiek nagusi izan ziren. Berriz diot, Zaitegik, Ibiñagabeitiak eta Orixek euskarari onena eman nahian jardun zutela, beren ustetan —eta honetan berriz Iztuetaren lanetara bidaltzen dut interesatua—, eskura zuten kultur eredurik sendo eta prestigiotsuenean beratu nahian gurea. Baina, aldi berean, 50etik 70erainoko tarte horretan gure munduak hartutako norabideari erreparatzen bazaio, ezinbestean gertatu behar haien eredu zaharkitua belaunaldi gazteagoaren ezinegonerako. Nonbait esana dut haien ahaleginak —maiz Ruiz Arzallusek⁷ aipatzen duen “*tours de force*” huts izateaz gainera— kulturalki antzu gertatu behar zutela derrigor; izan ere, ordurako kultura klasiko eta humanistikoaren alderdi

⁶ Gizartearen sekularizazioa eta latinaren prestigioaren gainbehera bateratsu ibili dira gurean. Latinaren hegemonia XVI. mendean jarri baldin bazen aurreneko aldiz zalantzan, ez dezagun ahaztu hura indartuta atera zela Trentoko Kontziliotik (1562ko irailaren 5eko Dekretuan) eta Dekretu horrek indarrean iraun duela gurean 1965ko martxoaren 7a arte (Vaticanoko II. Kontzilioaren ondoren).

⁷ Ruiz Arzallus: “Materiales para una historia...”, op. cit. 282. or.

esentzialaren, estatikoaren eta betierekoaren aurrean, existentzialagoa, dinamikoagoa eta aldakorragoa (denboraren eta abiaduraren sentipen eraberrituarekin) nagusitzen ari baitzen. Beste termino bat erabiliz, errealistagoa zen gure mundua, eta beraz, modernoagoa. Orixeren *Euskaldunak* poema auzitan jarrita, hara nola planteatu duen Iztuetak eztabaida *Orixen auzitan* liburuan:

“Eztabaida honetan, aparte bakoitzak agertzen dituen gustu partikularrak, nahiz eta hitza bera ez datorren, errealismoan dator oratua. Joan San Martinetzat, lehen esanenez, *Euskaldunak* poemak ez zion erantzuten 1960ko hamarkadako euskal gizarteari eta, zentzu honetan, ez zen errealista. Joan San Martini arrotz egiten bazitzaion, konprenitzekoa da arrotzago egitea gerratea ezagutu ez zuen belaunaldiari... Joxeri (Azurmendi) Altsasutik Nafarroarekin mugan bizi izanda, arrotz egiten zaio Orixeren nekazal mundu hori. Nik berriz, Joxeren adinekoa izaki, ahari-talkak, inauteriak eta gehiago ezagutu nituen Larrun aldetik Nafarroarekin muga egiten duen Berastegin. Eta gauzarik normalena iruditzen zait hala izatea, zeren, azken batean, *Euskaldunak* poema luzea Orixen eta gogo Uitzin burutua baita (...) Baina kontua ez da hori, poema nagusia eta nazionala izateko helburuarekin pentsatutako obra batek, abiapuntuan bertan, lokalismoak gainditu behar baititu. Horiek anekdotak dira, ohartxo puntualak. Garrantzitsuena, eztabaidatuena, beste hau da: 1960ko hamarkadako belaunaldiak, hauek bereziki, ez duela poema horretan ezagutzen bere herria, inguruan daukan ez nekazal gizarte, ezago industrialak (...) Nekez uka daiteke 1960az geroztiko errealismoak folklorikoa ez beste izen bat zeramala (...) Baina har ezazu kontuan kritika hori 1966koa dela eta ez poema burutu izan zenekoa, 1935ekoa. Puntu honi erantzunez bakarrik erabaki daiteke *Euskaldunak* poemaren errealismoaren zenbaterainokoa.” (109. or.)

Balirudike eman dizkiola Iztuetak auzi horri eman beharreko erantzun posible guztiak. Ados nago gorago esandako guztiarekin, eta ados nago aurrerago datorrenarekin ere, alegia, ezin direla egilea eta bere obra deskontestualizatu, eta Orixeren poemaren testuingurua, egoera-definizioa, alegia, 1930eko hamarkadan dagoela eta ez 1960koan.⁸ Baina periodizazio literarioaren haritik inoiz ez genuke erabili beharko “errealismo” terminoa *Euskaldunak* poemaz ari garenean. Hango ahari-talkak eta inauteriak ezagutu

⁸ *Orixen auzitan*, 110. or.

ala ez axola gutxi baitio errealismoari, ez behintzat literatur periodizazioaren eta historiaren ikuspegi antropologiko batetik helduko bagenio gaiari.

Errealismoa modernitatearekin lotzea, berriz, zilegi litzateke. Izan ere, kolpera gertatu ez arren —non halakorik?— gizartearen bilakaerarekin (aldaketa eta dinamikarekin), zientziarekin, industrializazioarekin, laizismoarekin, positibismoarekin (eta erromantizismoarekin) zerikusi estuan hazi den kontzeptua delako. Orixeren *Euskaldunak* poema, berriz, estatikoa da, betierekoa eta kristautasunaren moral estuan sendo oretua. Beste hainbeste gerraurreko belaunaldiak mundu klasikoaz egin zuen irakurketa. Zerbaitengatik zegoen harro Orixe *Euskaldunak* poemari buruz Zaitetik eta Ibiñagabeitiak botatako laudorioekin, izan ere “Aiek Homer eta Virgili beren izkuntzan irakurri ditute.” (*Gutunak*, 229. or.). Iztuetak erantzungo luke gerraurreko giroa halakoxea zela, eta ni ados, baina soilik baserriar kultura besarkatzen zuen giro horrek, eta kultur giro hartako protagonisten artean ere bazen diferentziarik. Ovidioren *Ars Amandi* (klasikoen artean klasiko) zela eta Orixe Ibiñagabeitiari idatzi zion gutuna lekuko: “Itxizu bakean eta bazterean zantarkeri ori argitaratu barik” (*Orixe. Gutunak (1917-1961)*, 323. or.); beste hainbeste lehenago Lauaxetarekin izandako eztabaidan Orixe Laukizko poetari egotzia zion “belaxkakeria” hura; edo geroago Nemesio Etxanizen poesiari iritzitako “likiskeri ori” eta “lotsa emangarri ori. Zorigaiztoko moda!” (*Orixe. Gutunak*, 306) eta abar.

Jakina, artean ez gara Miranderenganaino iritsi. Honengana iritsi baino lehenago ere izana zuten Iparraldean antzeko gertaerarik Jean Etxepare medikuarekin. Han ere zentsura nagusitu zen, zentsura morala. Baina ez dut idazlearen izenaren atzetik medikuarena besterik gabe aipatu. Har ditzagun gerraondorengo modernitatearen bideak urratuko zituzten poeta eta idazleak eta erreparatu diezaiegun haien heziketei (edo ogibideei): bata Deustuko Komertzialean ikasitako kontablea (Aresti), hurrengo bulegari Parisen (Mirande), Txillardegí eta Sarasola ingeniari, Ramon Saizarbitoria soziologo eta Mikel Lasa ekonomialari. Gorago aipatutako Mayerren azterketaren ildoan baluke zeresanik horrek guztiak.

Uste dut pertinentea dela, errealismoaz eta mundu klasikoaz ari garen honetan, beste nonbait esandakoa hona ekartzea: “En su opinión (belaunaldi gaztea), el clasicismo de la generación de la preguerra se mostraba estéril para expresar el sentido de los nuevos tiempos. Lo que para uno revestía sustancia clásica, para los otros no era sino una manifestación de costumbrismo caduco.”⁹ Izan ere, hau da guztiaren klabea: “La novela costumbrista no es

⁹ Iñaki Aldekoa, *Historia de la literatura vasca*, Donostia, Erein, 2004, 148. or.

imitación de la realidad, sino de un modelo previo construido sobre un sistema de valores al que se subordina la ficción literaria.”

Mendebaleko literatura nagusietan, irakurleen eskura zeuden klasikoen irakurketa eguneratuak; gure jendeak, berriz, entzungor zirudien errealitate berri horien aurrean. Gure klasikoen miresleak ez zeuden Joyceren *Ulyses* edo T. S. Elioten *Lur eremuak* bezalako ekarriak barneratzeko. Ez zitzaion besterik gertatu belaunaldi gazteagoari Orixeren *Euskaldunak* poemari dagokionez: zaharrentzat zuen arnas klasiko betierekoa ez zen gazteagoentzat kalterako baizik. Gerraondorengo giroan hezitakoentzat, ezin hura izan poema kostunbrista malogratu bat baino. Ordurako haiek nahiago Unamuno, Bernanos edo Camus irakurri. Izan ere, belaunaldi berriak bai baitzekien Camusek zioen hura; sentsibilitate modernoaren eta sentsibilitate klasikoaren desberdintasuna honetara errenditzen omen zen harentzat: batean arazo moralak dira nagusi; bestean, ordea, metafisika.

3. GERRAONDOKO POESIAZ PARE BAT OHAR

Aspalditik dator Kortazarren eta bion arteko desadostasuna Lauaxetaren poesiari dagokionez. Eta aldiro-aldiro azaleratu ohi da eztabaida. Azkenekoa, 2005ean, Mungian, Lauaxetari eskainitako omenaldiak zirela-eta, *Berria* egunkariak Kortazarren iritzi hau plazaratu zuen: “*Bide barriak* erromantikoa da, eta *Arrats beran*, modernista (...) Estiloari dagokionez, modernitatearen barruan koka daiteke, edo sinbolismoaren barruan, Espainian modernitatea zenari Frantzian sinbolismoa esaten baitzioten. Lauaxetak sinboloen bidez adierazi zuen errealitatea, poeta sinbolista izan zen. Iñaki Aldekoak ezetz dio (non ez du esaten), kristaua zelako, baina poeta modernista asko izan zen kristau” (Jon Kortazar, *Berria*, 2005-07-13, 34. or.). Jakina, Kortazarrek hor dioena nire *Historia de la literatura vasca*-n (2004) nioenaren haritik esaten du. Baina kontua da nik ez nuela halakorik esaten liburuan; nioena hori baino askoz konplexuagoa zen. Kortazarrena sinplifikazio bat zen, nahiz hark adierazitakotik ere zerbait egon. (*Esteban Urkiaga, Lauaxeta (1905-1937)* liburuan “Lauaxeta, modernitateko poeta” argitaratu zuen iaz Kortazarrek. Hor bai matizatzen da gorago esandakoa).

Nahiko nuke, nire aldetik, puska luze baterako utzi auzi hau, nahiz eta badakidan kontzeptuen argitze hutsa ez dela nahikoa horretarako. Baina saia gaitezen. *Teoría y práctica poética de Lauaxeta*-n (Bilbo, Desclée Brower, 1986), besteak beste, Octavio Paz-ek *Los hijos del limo*-n saiaturako lan jada klasikoaz baliatzen da Kortazar. Ni ere bat nator mendebaldeko poesia modernoaz Octavio Pazek eskaini zuen ibilbidearekin. Oso pertinentea

iruditu zait beti gurean ere erabilia izan zedin. Baina, hara non, tesi beretik eta ikuspegi beretik abiatu, eta ezin iritsi konklusio beretara. Nire ustez, Kortazarrek mekanikoki ezartzen du gure poesian saiolari mexikarraren eskema.

Gauzak horrela, beste literaturetako periodizazio andana ekartzen digu bata bestearen atzetik: erromantizismoa, posterrromantizismoa, modernismoa, sinbolismoa, postsinbolismoa, eta abar. Eta batek ez daki oso garbi zertaz hitz egiten ari garen termino horiek gurera aplikatzen ditugunean (nahiz eta jakin zertaz hitz egiten den aldameneko hizkuntzetako poesiaz dihardugunean). Kortazarren abiapuntuak, ona eta gainera integratzailea izanik, huts egiten du —nire ustetan— gure bilakaera soziokulturala besarkatzeko ahaleginean, hau da, gure modernitatearen kontzientzia soziokulturalaz jabetu nahi duenean. Azken batean, zer da historia? Max Weber-ek esango zukeen funtsean balioekiko gure harremana dela historiari ardura zaiona. Nire ahaleginen artean beti egon da Lauaxeta Orixerengandik bereizten zuenaz jabetzea, baina baita Miranderengandik bereizten zuenaz ere. Gauzak horrela, ezin zentzu historiko sendo batetik begiratuta, *continuum* batean baino ikusi euskal poesia modernoaren bilakaera. Lauaxeta modernoa al zen? Orixerekin konparatuta bai. Zergatik? Ba, Orixeren *Euskaldunak* poeman —gauza bera *Barne muinetan* zerebrala hartzen badugu— ez dago subjektibitatearik (intimitaterik), subjektibotasun modernorik (poesia homerikoan ez dagoen tamaina berean); Lauaxetarengan, ordea, bai. Eta horrexegatik da, besteak beste, modernoa Lauaxeta. Eta Miranderekin edo Arestirekin konparatuz? Ba, Lauaxetaren poesia bere giro soziokulturalean kateatuta ageri zaigu, herentzia kultural kristau eta tradizional baten lastre gaingitu gabe batean ageri ere. Poeta modernistak ere kristau zirela, eta Lauaxeta ere horien pare jarri nahi dugula? Ez naiz ni horretaz ari. Artikuluko bigarren puntuan saiaturakoaren haritik esan dezadan moderno dela Lauaxeta, Orixe eta Lizardi baino aurrerago dagoelako tradizionalismoaren mundu zaharkitutik modernitaterako *continuum* horretan. Baina haien munduarekin dituen loturak estuagoak izaki Mirande eta Arestirekin dituenaren aldean. Horregatik idazten nuen nire *Historia de la literatura vascan* modu honetan:

“*Bide barriak* inaugura la senda que conducirá a la poesía vasca hacia la modernidad poética (...) la quiebra de la armonía que vive el poeta enlaza por primera vez con el paisaje moral y afectivo que emana de las corrientes poéticas que van desde el romanticismo de Heine hasta el modernismo de Juan Ramón Jiménez (...).

Bide barriak significó un auténtico aldabonazo en la poesía vasca. La polémica que suscitó su publicación no deja lugar a dudas. Se trataba de un libro novedoso y que hacía honor a su título, exhibiendo con exuberancia rasgos sentimentales de la estética moderna. Sin embargo, su influjo no deja de

resultar quizás epidérmico y sin otro trans fondo que el sentimental. Incorpora la mera sentimentalidad, pero no rompe con el concepto del hombre y del mundo heredado de la tradición vasca. Dibuja el atuendo pero le falta convicción para adaptarlo a las formas del cuerpo que dicha poesía demanda.” (138-139. or.)

2005eko *Euskera* aldizkariko 2. alean, gure arteko auziari heltzen dio Paulo Iztuetak, baina justu *Berria*-ko iritzi sinplifikatuari jarraikiz, eta honela arrazoitzen du: “Nik puntu horretaz emana baitut neure ikuspuntua eta, bestalde, eztabaida antzua iruditzen baitzait, ohar batzuk eginaz emango diot bukaera gaurkoari”. Duela gutxi arte ez zen horrela. Bere *Kritika literarioaren lehen saioak* (1926-36) liburuan honela idatzi zuen:

“Lehen esana daukat, euskal literaturak une horretan ezagutzen duen berrikuntzan ez dudala sumatzen inolako modernismo-kutsurik. Euskal gizartean ez da gauzatzen Europan iraultza burgesarekin ematen den tradizioarekiko haustura. Beraz, ez deritzot egoki euskal poesia modernoaz hitz egiteari, ezta Lauaxetaren kasuan ere, literatura mailan forma-berrikuntza batzuk ematen badira ere, ez baita ematen etendura ideologikorik. Puntu honetan bat natorkizu Iñaki Aldekoak *Jakin*-en euskal poesigintzaz agertutako iritziarekin: “Zail egiten zaigu, berriz, onartzea —J. Kortazarrek nahi duen bezala— Europako haustura, tradizioaren edo, beste modu batera esanez, poesia modernoaren euskal bertsioa, Lauaxeta eta Lizardi direlako baieztapena.” (189.or.)

Nire baieztapen hori 1989an argitaratutako artikuluko batekoa zen. Oraingoan antzu irizten dio eztabaidari, eta guztiz orojakile, salomonikoki banatzen digu batari eta besteari dagokiguna. Zientzia eta zorroztasuna ahoan, ez da gai izan begiratzeko zer esaten zen nire liburuan, ze, edo irakurtzen ahaztu zait, edo ez du han ez zegoen ezer berririk aportatzen. Berak jakingo du zergatik nahiago izan duen egunkari batean esandakoaz baliatzea, liburu batean esaten direnak aintzat hartu gabe.¹⁰

¹⁰ Ikus zer dioen nireaz *Euskal idazleen belaunaldiez* liburuan: “Kortazarren eskema berari jarraituz interpretatzen du euskal literaturaren historia Iñaki Aldekoak (2004) ere, aldaketa handirik gabe, alderdi estetikoari dagokionez bederen” (94. or.). Ez dut nik horrela ez denik esango, bera baita oraingoan kritikaria; hori bai, esango dudana hauxe da: Kortazarrena ez nuela kontzienteki begi aurrean izan nirea idazten nuen bitartean, bai ordea Jon Juaristiren *Literatura vasca*, justu Paulo Iztuetak, zergatik ez dakidala, bere azterketan isilarazi duena. Ze, zientziaz ari bagara, lehen baldintza litzateke jokoaren arauen berri ematea. Euskal literaturaren historiografiaz ari bagara ezin da kapritxosoki inor alde batera utzi, eta hori egiten bada, zergatia eman behar da.

b) Apunte hau Lizardiri eskainiko diot. Lizardiren poesian nagusi den “untzia”ren metaforari, hain zuzen: bizitza nabigazio gisa. Mendebaleko poesiaren baitan ondo errotutako irudia dugu itsasoratzea bizitzaren edo mundualdiaren metafora gisa. Hasi Antzinate klasikotik —*Antologia palatina*-n Páladas delako poeta batek honako bertsook idazten ditu “Gizakion bizitza” izenburupean: “Gizakion bizitza itsas ibilaldi arriskutsua da / Ekaitzaldi larrien erasopean, itsasoan galdua”— eta kristauenean jarraitu, maiz aurkituko da metafora hori Homero, Horacio, Dante, Petrarca eta Errenazimenduko eta ondorengo poetengan. Egia esan, *topos* gisa har daiteke literatur tradizioaren barruan. Ez ditugu hona ekarriko Homeroren, Horacioren edo Danterengan agertzen diren metafora horren adibide ugariak. Horiengan hartu baitzuen metaforak gurean, gure tradizioan, duen lekua.

Gatozen gertuagoko beste zenbait adibiderekkin:

1. Petrarcaren *Canzoniere*, 189: “pasa la nave mía llena de olvido”.
2. Juan del Enzina poetak (*Cancionero General*, Hernando del Castillo, IV, 1511, 613. or.). “Quien navega por el mar / de aqueste triste bivir.../ Si bien quiere navegar”
3. Cristóbal Carrera poetak (1513-1597): “Mi ánimo, señor, es navegante por este mar / del mundo, tan amargo...”
4. Heinrich Heineren “Bizitzaren bidaia” (Denboraren poemak, 1844): “Uhinek kulunkatzen zuten nire untzitxo alaia”
5. Antonio Machado “Autorretrato” (*Campos de Castilla*, 1912): “y está al partir la nave que nunca ha de volver” edo “ y encontrarás una mañana pura / amarrada tu barca a otra ribera” (*Soledades*, XXI).

Garbi dago ez zuela Lizardik bere poesia idatzi mendebaleko tradizio horri bizkar emanaz. Aitzitik, bere poesia osorik dago errotua Europan.

BIBLIOGRAFIA:

- ALDEKOA, Iñaki: *Historia de la literatura vasca*, Donostia, Erein, 2004.
- BAROJA, Pío: *Obras dispersas y epistolario*, in *Obras Completas*, Barcelona, Círculo de Lectores, 1999.
- IZTUETA, Paulo: *Orixe ete bere garaia*, Donostia, Etor, 1991.
- Erbesteko euskal pentsamendua*, Donostia, Utriusque Vasconiae, 2001.

- Kritika literarioaren lehen saioak (1926-36)*, Donostia, Utrisque Vasconiae, 2002.
- Orixe auzitan*, Donostia, Utrisque Vasconiae, 2003.
- Euskal idazleen belaunaldiez*, Donostia, Utrisque Vasconiae, 2005
- “Jesuiten pedagogiaren eragina Lauaxetarengan” in *Euskera* 2, Bilbo, Euskaltzaindia, 2006, 627-669. or.
- JUARISTI, Jon: *Literatura vasca*, Madrid, Taurus, 1987.
- KORTAZAR, Jon: *Teoria y práctica poética de Lauaxeta*, Bilbao, Desclée de Brouwer, 1986.
- “Lauaxeta, modernitateko poeta” in Esteban Urkiaga, *Lauaxeta (1905-1937)*, Donostia, Egan, 2006, 9-24 or.
- MAYER, Arno: *La persistencia del Antiguo Régimen*, Madrid, Alianza, 1984.
- MUJICA, Inazio: “Baroja eta amets-ezkurrak”, in *Zalakain abenturazalea*, Irun, Alberdania, 2006.
- ORIXE: *Gutunak*, (Paulo eta Ibai Iztueta paratzaileak), Donostia, Utrisque Vasconiae, 2006.
- PAZ, Octavio: *Los hijos del limo*, Barcelona, Seix Barral, 1981.
- RUIZ ARZALLUS, Iñigo: “Materiales para una historia de la traducción de los clásicos latinos al euskera” in *Cuadernos de Filología Clásica*, vol. XXI (1988), Ed. Universidad Complutense, Madrid.
- “Sarrera” in *A. Ibiñagabetiaren Bergiliren Unai eta alor-kantak*, ed. I. R.A., Donostia, Euskal Idazleen Elkartea, 1992, vii-lxv or.
- Aitorkizunen Historia eta Testua*, Donostia, A.S.J.U., 2003.
- URKIZU, Patrizio: *Serafin Baroja (1840-1912). Euskal operaren aitzindaria*, Irun, Alberdania, 2007.

RÉVEIL BASQUE ASTEKARI ERREPUBLIKANO ELEBIDUNA (1886-1894)

Xabier ALTZIBAR

1. ZOKO ILUNETIK JALGITZEKO ORDUA

(*Le Réveil Basque* (Paue, 1886-VII-11–1894-XII-30) aipatua bezain ezezaguna da oraino. Vinsonek eman zituen *Réveil* eta *Eskualdunaren* xehetasun larrienak: hura errepublikanoa eta hau antierrepublikanoa eta apaiztiarra zela, baina biak parte frantsesez eta parte euskaraz idatziak. Huts ttipi bat eginez ordea: *Réveil* agorrilaren 1ean sortua zela esan zuen (1891: 628-629 zbk, 399-400. or.). Lafittek Vinsoni jarraitu zion, bere bozkarioa ezin gordez haatik, esanez *Eskualdunak* ehortzi zuela *Réveil* apaiz-jalea 10 urteren buruan (1941:68; 1971:24); beraz ez bide zuen *Réveil* ezagutu. Lafitteri jarraitu zion Villasantek, bere aldetik Baionan ateratzen zela gehituz (1979:198), eta Villasanteri S. Onaindiak (1974:346). Bere denboran *Eskualdunak* beste bekatu bat egotzi zion *Réveili*: Candau kudeatzailearen euskara gaizto eta farregarria (“Il s’en f...”, E 128, 1889-X-25; “Candauren eskuararen chantilun bat”, E 183, 1890-XI-14).

Lafittek bezala, euskal literaturaren historiagile anitzek, *Réveil* laburki aipatzen badute, haren ondotik kontserbadoreek *Eskualduna* sortu zutela eta hark *Réveilek* baino luzazago iraun zuela jakinarazteko baizik ez da. Puntu honi datxekiola, ohartararazi behar da *Réveil* izan zela lehena, ez *Eskualduna*; *Réveilek* behartu zuela *Eskualdunaren* sortzea, beren baitarik xuriek ez baitzuten 1887an behintzat kazeta elebidunik sortuko, eta *Réveil* 1894ko abenduaren azkenetan agertzetik gelditu bazen ere, haren ondotik gorriek (*Le Pays Basque-Eskual-Herria* astekari elebiduna (*Eskual-Herria* izenez ezagunagoa) jalgiarazi zutela beste 10 urte baino gehiagoz (1898-X-1-1914?).

Oraintsuagoko bibliografia aipatu zenbaitetan zuzen esaten da *Réveil* kazeta errepublikanoa zela, baina elebiduna zelakoa ahantziz (J. Bilbao 1977); orobat entziklopedietan (Añamendi 1995; Harluxet 1995). Zorionez xehetasun hori ageri da aldizkarien katalogo zenbaitetan (Diaz Noci 1994). Literaturaren historiaren aldetik begiratuta, Urkizuk dio *Réveilen* euskarazko artikuluek ia huts-hutsik laborari gaiak dituztela solas, zenbaitek emigrazio-koak eta beste batzuek *Eskualdunaren* erasoei erantzuten dietela, erantsiz bestalde, hizkuntza, historia edo politika aldetik interesgarriagoak direla (2000:363). Noski, kazeta politiko gisa, aldi hartako Euskal Herriko politika eta gizarte gaiak ditu hizpide, uste baino zabalagoak ordea; baina bertzalde, aldi hartan politikak literaturan sortarazi zituen emaitzak ez dira gutxiestekoak eta horien lekuko dira *Réveileko* bertso eta testu anitz.

Beraz *Réveil* garai batez apaiz euskalzaleen madarikazio guztiekin zokoratu izan da. Ideologia eta politika aitzakiak ulergarriak ziratekeen beste garai batean: hain katolikoak baitziren euskaldunak (boza gorri ematen zutenak ere bai), hain hertsiki estekatuak elkarri elizgizonak eta euskara, eta halako guduak III. Errepublikan non halabeharrez euskarazko kazeta gorriak eta xuriak sortu beharrak baitziren elkarren kontra borrokatzeko. Estatuaren eta Elizen arteko Bereizkunde Legearen (1905) ondorioz kalapitak eztituz joan ziren; izan ere Andere Errepublika eta Aita Saindua elkarrekin ezkontarazi zituzten, eta 1905eko dibortzioak luzara on egin ziela batzuei eta besteei ez da dudarik. Borrokak sortarazi eta biziarazi zuenez, borroka bere bizienean zegoeno iraun zuen *Réveilek*, eta halaber haren ondoko *Eskual-Herriak*. Gorri eta xurien jokaera noraino iritsi zen jabetzeko, hona alde batekoen eta bestekoen erakusburu bana, 1905 aitzin eta ondokoak: 1902an gorriek apezak euskaldun haurrei katixima frantsesez irakastera behartu zituzten, paga kentzeko mehatxupean (*Eskual-Herriako* idazleak prefetaren manuaren alde agertu ziren); 1810ean J. Etxepare bere *Buruxkak* erretiratu beharrean gertatu zen, besteak beste apezak eskolemailagoatik kendu behar zirela idazteagatik, eta 30 urte beranduago ere (1941), Lafittek liburua berriz argitaratzean, bi kapitulu kendu zizkion, hain zuzen irakaskuntza eta amodio gaietan egilearen pentsamendua agertzen zutenak.

Eta *Réveil* han datza zokoratua oraino, gure ikerketen ahuleziagatik. Bilduma bat Pauen goteak ez du erraztu ikerketa. Aipatu behar da hala ere B.

¹ (*Le Réveil basque*. Bibliothèque square Paul Lafond, 64000 Pau. Ee 3178. Bi liburukitan. Ondoko agerraldiak falta dira (zenbakia eta urtea): 10, 1888; 43, 1890; 31-39, 1892; 11, 20, 1893. Nire eskerrak biblioteka horretako Patrimonio Zerbitzukoari eta bereziki Maïté Aguërori.

Larzabalen artikulu labur bezain mamitsua Elizanburu, Otxalde, Guilbeau eta errepublikanoen Euskal Bestez (1983: 323-338). Ordu da beraz, ideologia eta ezazola bazter utzirik, Euskal Herriko gorri eta xuriek zer pentsatzen eta zer idatzi zuten, frantsesez eta euskaraz, jakin dezagun. *Réveilen* berean zortzi urtez euskaraz idatzitako testuen kopurua handia da. Edukiari dagokionez, alderdikaria da, noski, baina irakurri beharrekoa garai garrantzitsu hura eza-gutu nahi bada, zeren, *Eskualduna* batetik, eta *Réveil* eta *Eskual-Herria* bes-tetik, erdikiak baitira, elkarrekin Euskal Herriaren ikuspegia osatzen dutenak.

Artikulu honetan ez dugu azerketa luze sakonik egiteko asmorik, informazio larriena ematea baizik. Xoil eta gaingiroki azalduko dugu *Réveilen* sortzea, programa eta jokabidea, zertako egina zen parte euskaraz, zein gerta-era eta nola kontatu zituen bere ibilbidean, eta bereziki, zein eta nolakoak diren euskarazko idazlanak –generoak, gaiak eta testuingurua–, euskara eta idazleak.

2. RÉVEILEN SORTZEA, PROGRAMA ETA JOKABIDEA

Réveil da euskaldunen lehen astekari politiko elebiduna. Hura sortu arte Donibane Lohitzuneko *Le Vrai Basque* kazeta xuri erregetiarrak baizik ez zuen euskarazko artikuluren bat edo beste argitaratzen noizean behin, barne aldeko orrialdeetan; *Réveil* agertu ondoan, ordea, 1887ko bozak hurbiltzeare-kin, kazeta xuriak euskara lehen orrialdera ekarri zuen propaganda egiteko.

Réveil sortzeko erabakia prefeturak, Berdoly buruzagiak (Bordele 1844–Uhartea-Amikuze 1905) eta Pirineo Apaletako alderdi errepublikanoak elkarrekin ados hartu bide zuten. Martial-Henry Berdoly abokatua eta Mauleko suprefet ohia zen, franko aberatsa, bere Uharteko jauregian bizi zena, Donapaleuko kantonamenduan. 1885ko diputatu bozetan gorriek izigari-riko mustupilakoa hartu zuten departamendu osoan eta Euskal Herrian diputatu guziak xuriak jalgi. Berdoly, Mauleko arrondizamendu edo boz-
-eskualdean Harispe bonapartetarrak garaitua izan ondoan, 1886an, Donapaleuko kantonadako kontseilari jeneral kargura aurkeztu zen Diriart xuriaren kontra, Daguene hiltzean. Hortakotz, Berdolyri laguntzeko, sortu zuten *Réveil*.

1886ko uztailaren 11n, igandez, agertu zen beraz *Le Réveil Basque*. Azpiizenburua zuen: Organe des Intérêts de l'Arrondissement de Mauléon. Goiburua: Dieu, Famille, Propriété–Jainkoa, Familia, Hontasuna. Zortzitik zortzira, igandez, jalgi zen uztailaren 18, 25, bai eta 29an, ostegunez, eta abuztuaren 1 eta 8an. Lau orrialde zituen. Neurriak: 30 x 42 zm. Pauen ateratzen

zen, Garete inprimategian, Cordelier karrikan, 11; gero Place des Écoles (1887) eta ondotik Henry IV karrikan (1887-1894). Inprimategi hori *Indépendant* kazeta gorriarena zen, E. Garete baitzen kazeta horren zuzendaria. Parte frantsesez eta parte euskaraz idatzirik argitaratu zen.

*Réveil*en propaganda, Diriarten kontra, zinez bortitza eta demagogikoa izan zen, xuriena bezala, baina Berdolyk irabazi zuen abuztuaren 1eko bozetan. Donapaleuko kantonamendua, ordura arte xuri egona, gorrien eskuetara zuen. Artetik errateko, Donapaleu hirian aspaldian nagusi ziren errepublikanoak, baina ez inguruko herririketan eta oro har kantonadan; hori bera gertatzen zen ere Donibane Garazin edo Maulen.

Berdoly kontseilari jeneral pasatu ondoan, *Réveilek* geldialdi bat izan zuen baina ez zegoen lo, eta Berdoly, berriz, bere tenorearen beha, egunen batez diputatu izateko ustetan duda gabe. Destandean diputatu xuri hilaren lekua betetzeko departamendu osoan berriz hautesleak bozetara deituak izan zirelarik 1887ko otsailaren 27rako (gizonkiak baizik ez, erran gabe doa), *Réveil* berriro agertu zen, oraingoan ofizialki, 1886ko azaroaren 14an. Lehen agerraldi ofizial horretan kazetak Mauleko arrondizamenduko interesen aipamena kendu zuen, Euskal Herrira hedatzeko asmoz (Baionako II. arrondizamendura bederen), baita goiburua ere (Jainkoa-Familia-Hontasuna). Berdolyk bere burua aurkeztu ere zuen diputatugai izateko, eta haren hautagaitza sustatu zuten Baionako komite erradikal batek eta Donibane Lohitzuneko Liga Errepublikanoak, Guilbeau Donibane Lohitzuneko auzapeza buru zuenak. Baina alderdiak Vignancour oportunistak edo moderatu bearnesa hobetsi eta Berdoly erretiratu behar izan zen, eta hautagai ofizialarentzat lan egin zuen Mauleko arrondizamenduan herriz herriz Vignancour ezagutaraziz. Otsailaren 27ko bozetan hautagai gorriak gaitzeko zafaldia eman zion xuriari, Joantho erregetiar *Mémorial des Pyrénées*en idazle nagusiari, 12.000 edo gutienez 6.000 bozeko aldea atereaz. Euskal Herrian berean ere bai. “Errepublikaren errebantxa” deitu zuten errepublikanoek.

Beraz kazeten botere eta indarrak jabetuak bide ziren Euskal Herriko errepublikanoak 1885ko porrotaren ondoren. Etsaiek apaiztiarren kazeten propagandari esker irabazi zutelak zioten, laborariak erregetiar eta apaiztiarren erranei sineskor zirelako (Martin, “Ene eskualdun lagunak”, RB 14, 1887-II-13). 1887ko otsaileko bozetako kanpainan errepublikanoak bat eginik agertu ziren eta, gainera, Euskal Herrikoek euskaldunen sentimenduei deika, euskara erabiliz eta Biba Eskual-Herria oihukatuz. Adibidez, J. D. J. Salaberri Mauleko notario eta kontseilari jenerala, 1870an bere kantutegi ospetsua argitara zuena (Sallaberry, “Mauleko kantounadako botz-emailer”, RB 17, 1887-II-27).

Beraz gorriek Euskal Herria Errepublikaratuko zela konfiantza erakutsi zuten eta bitoriei esker *Réveil* hazi zen. 1887ko urtarrilean, 600 harpidedunek

hartzen dutela dio kazetak (“Réveil Basque errezebitzen eta irakurtzen duten-er”, RB 8, 1887-I-2); 1887-II-27ko garaitiaren ondoren, idazle eta kolaboratzaile franko dituela, bai frantsesez bai euskaraz, graziaz idazten dakitenak (RB 21, 1887-III-27). *Réveilek* Joanthoren *Mémorialari* ostikoa eman eta Donibane Lohitzuneko *Le Vrai Basque* eta *Le Pays Basque* ehortzi bide zituen. *Réveilen* lezioea ikasita, Euskal Herriko kontserbadoreen buruzagi jarri zen L. Etxeberri bonapartetarrak *Eskualduna–Le Basque* hamabostekaria sortu zuen, *Réveili* buru egiteko asmoz, 1887ko martxoaren 15ean, aurki *Eskualduna* astekaria bilakatuko zena.

Réveilen sortzeak esplikatzen du nork eta zertako egina zen. Paueko prefeturatik sustatua eta lagundua izan zen, Berdolyri eta Euskal Herriko hautagai errepublikanoei laguntzeko; “prefeturaren kazeta” deitzen zuten xuriek. Gabriel Davenet (Coderville, Seine Inférieur –Paue 1893), Pauera 1884an etorria eta prefeturako lehen kontseilari kargua hartu zuena jotzen dute xuriek kazetaren asmatzaile eta eragile nagusitzat. Berdolyren adiskidea zen eta haren Uharteko jauregian egonaldiak egiten zituen (RB 1886-VII-25). Funtzionario nekagaitza zen, eri zelarik ere urtetan, eta Berdoly diputatu ikusi baino bi hilabete lehenago hil zen (“Nécrologie. M Davenet”, RB 29, 1893-VI-18, 1.orr., 1. zer.). *Eskualdunak* gorrotatua zen, xurien kontra jotzeko administrazioaz eta epaitegiez baliatzen zela egotzi zioten, bai eta bozak koakzio bidez edo faboreak hitzemanaz bilarazten zituela Berdolyrentzat (“M. Davenet”, E 318, 1893-VI-30).

Baina kazetaren kudeatzailea, kazeta-egile nagusia eta legezko arduraduna Candau zuberotarra zen. Hark dioenez, 1870ko gerran mobilisatuena kapitain ohia izan zen eta euskaldun soldaduei armak erabiltzen euskaraz irakasten zien, ez baitzekiten frantsesik (RB 3, 1892-XII-18; 26, 1889-V-19). Pauen bizi zen baina Barkoxe bere herrian eta Zuberoan ere ibiltzen zen Berdolyren laguntzaile, politika lanetan.

Lehen agerraldiko aurkezpen ofizialean (“Gure irakurzailerari”, RB 1, 1886-XI-14) *Réveilek* bere programa agertzen du. Laburki: Euskal Herri osoan, herri guzietan harpidedunak (izanen) dituela. Euskal Herri osoko beharrak aipatuko dituela: herri bakoitzeko berriak eta aferak kontatuko, bai eta informazio eta aholkuak emanen bakoitzaren interes, eskubide eta eginbideak jakinarazteko. Errepublikaren sostengatzaile fermua izanen dela eta Gobernamentuaren ezagutaraziko dizkiola Mauleko arrondizamentuko eta Euskal Herri guziko beharrak. Baina alderdiari itsutuki atxiki gabe, aitzitik Errepublikaren egonkortasuna, ordena eta bakea nahi dutenei dei egiten die lagundu dezaten: “oraiko legek salbatu behar gaituztela desordre, erreboluzione eta gerra zibiletik”. Azkenik errepublikanoen batasuna aldarrikatzen du Biba euskaldunak! eta Biba Frantzia! oihukatuz.

Gure irakurzaileri

“*Réveil Basque* ezagutua da yadanik zuetarik hanitzez. Agorrilaren leheneko azken bosketan, uruski bataillatu izan gare, eta orduan erraiten ginduen:

“*Réveil Basque* ez da geldituko agertzetik boska ondoan. Kontrarat, bere izenak erraiten duen bezala, deithua da Eskual herriko intresez okupatzerat, eta hortaracotz khondatzen dugu gure adichkide ezagun eta estranyeren gainean aisago egiteko abiatzen dugun obra, erreusitzeko esperantzan.”

Gure hitza atchikitzen dugu.

Réveil Basque fondatua da finki. Mila esker koraye emaile guzieri eta beren lagun-tza ofreitu guzieri.

Esperantza ginduen baino hobekiago lagunduak gare.

Alderdi guzietarik iskribatzen gaituzte: “zoaste aitzina, zuekin gare”, eta alderdi guzietarik adichkidek igortzen gaituzte abonamenduak. Prezioa bakarka pagatzen ahal ez dutenak yuntatzen dire elgarren ganat jurnal hori errezebitzea gatic, eta segurtatzen ahal dugu orai *Réveil Basque* errezebitua izanen dela eskual herri guzietan.

Orai artio hanitzek uste izan dute eskualdunak ez duela maite libertatea ez eta ere yakitatean aitzina egitea; bainan horra froga, ageri da orai zonbat trunpatzen ziren Eskualdunaren ignorantzaren gainean, zeren ez baitzuten conprenitzen haren lengua-ya eta bizitzeko manerak eta ez baitzakiten harekin solas egiten.

Réveil basque deithua da destruitzerat errankisun eta ustekeria enuchent frango, bai eta asko gauza gaiski konprenituak orai artio. Egina izanen da pharte bat frantsesez, beste pharte bat eskuaraz; entseatuko da mintzatzerat guziek konprenitzeko gizan, eta errezebituko ditu plazerekin eta inprimaraziko ditu yustoki eta lejitimoki eginak izaiten ahal zaizkon galde edo erreklamazione guziak.

Herrietako afera inportantak izanen dire chuchen aiphatuak eta jurnal horrek emanen ditu gutarik baktotchak yakin behar dituen abisu guziak bere intresen zaintzeko, bere dretchuez baliatzeco eta bere obligazionen bethetzeko.

Bakezko eta unionezko politika pratikatzen duelarik eta fermoki sinhesten oraiko legeak salbatu behar gaituztela desordre, erreboluzione eta gerla zibiletik, *Réveil Basque*, zoina fondatua baita Murde BERDOLY, conseilu yeneraleko menbroaren proteksione handiaren azpian, jurnal hori izanen da Errepublikaren sustengatzaile fermo-ya eta Gobernamentuari ezagutaraziko dituen Mauleko arrondizamenduko eta Eskual herri guziko beharrak.

Ez gare gure alderdiari atchikiko itsutuki; ez gare bestetarik apart bizi nahi; lagun-tza galdegiten dugu borondate onezko gizon guzieri, desordriak eta menturazko afe-
rak hastio dituzteneri, eta bakian bizi eta lanian ari nahi duteneri, ordre oneko eta liber-
tateko gobernamentu baten azpian.

Orai artio gure ganik urrun zirenak hurbil ditezela beraz gure ganat! Konpreni dezatela oraiko legeak hobeago egin nahi dituztenak direla egiasko contserbaturrak

edo *churiak* eta ez lege hoienu destruizaileak. Eta aldiz tronpatuak direla diotenez (sic; diotenuk) oraino lehenagoko denborak itzuliko direla, erran nahi baita errege edo enperadore bat izanenu dugula.

Eta orai, akabatuko dugu, erraiten dugularik gure adichkideri: “Unionea, bai unionea eta bethi unionea!”. Horra *Réveil basque* jurnalaren phentsazeko manera, eta oraiko orenean errepublikano guziena zoinen obligazionea baita phentsamendu bat izaitea: “Frantziaren ona”.

Maitha dezagun Frantzia; zerbitza dezagun pasionerekin, ari gaiten lanian haren fortunaren eta handitasunaren fagoretan; yunta giten guziak banderaren inguruan, hirur koloretako bandera, eta oiuhu egin dezagun elgarrekin, adichkide maiteak:

Biba Frantzia! Biba Eskualdunak!

(Jurnal-egileak, “Gure irakurzaileri”, RB 1, 1886-XI-14, 1. or.. Ondoa frantsesezko bertsiua (“A nos lecteurs”).

* * *

Alderdi errepublikanoari ez zela hertsiki atxikiko adierazi zuen arren, Paueko prefeturaren kontrolpekoa edo bederen harekin lotura estua izanik, Estatuaren legeak eta kargudun nagusiak errespetarazi nahi zituen, eta halaber espreski –Gambettaren izena aipatuz– errepublikar alderdia garbitu eta batu. Horregatik salatzen zituen eta salatzeru deitzen, bereziki boz aitzinean, gorrien alde boza ematen ez zuten administrazioko funtzionario xumeak, enplegu edo negozio publikoren bat “Errepublikari esker” erdietsi zutenak. Horregatik ere, errepublikarren arteko batasuna problematikoa izan baitzen askotan, polemikan ari izan zen *Républicaine Bayonnais* kazeta errepublikar moderatuarekin (1890tik aitzina, artean radikala izan baitzen). *Réveilen* jokaera bera erakutsiko du haren ondoko *Eskual-Herriak*.

Beraz bere burua “egiazko errepublikano”tzat zuen kazetak maiz eta goraki aipatzen ditu Ferry, Gambetta, Floquet, Constans, azken hau Berdolyren laguna. Bethi Gobernamentuaren aldekoa izan zen, batzuetan moderatua eta beste batzuetan erradikala. “Errepublikaren bandera Euskal Herrian” bere buruari deitzen zionak kideko eta gogaide zituen Paueko *Indépendant* (haren inprentan jalgitzeaz gain, informazio iturri zuen, hango kazetalanak publikatuz) eta Baionako *Avenir* gorri-gorria.

Bozetan kazetaren hautagai zen Berdolyren diskurtsoak moderazioa azpimarratzen zuen. 1893koetan, bere burua eta pentsatzeko manera agertzean, dio: errepublikano fermua, zaharra dela (ez *ralliés* heldu berri horietariko) eta moderazioaren aldekoa; erlijioari buruzko lege guztien eta kontzientziako libertatearen aldekoa; lanaren libertate eta jabetza pribatuaren aldekoa eta sozialismo iraultzailearen kontrakoa; lurraren gaineko zergak kentzea galde

eginen duela, baita laborariari laguntzea eta haren gaineko kargak hobeki banatzea; eta, batez ere, hura, Berdoly, gobernamenduaren gizona dela; alferrekoa dela xuriei boza ematea, hots (Berdoly, “Mauleco arrondizamenduco Electur orori”, RB 37, 1893-VIII-13).

Réveil igande oroz jalgi izan zen 1894-XII-30ean behin-behineko etenaldia iragarri baina betiko itzali zen arte. Sortzean bezala bere ibilbidean kazetaren iraupen eta hedapena, bozetako garaitiari baino gehiago administrazioaren sustapenari zor dio. Urtean 6 sosen prezioan saltzen zen abonatuentzat. Hasieran, 1887ko urtarrilean, 600 harpidedunek hartzen bazuten, erran dugunez, abonatu ez ziren irakurleak bertzalde, 1891eko azaroan 1.000 aletik gora jalgitzen dituela eta Maule eta Baionako bi arrondizamenduetako herri guzietan sartua dela jakinarazten du (“Avis”, RB 1891-XI-8). *Eskualdunak* ez bide zuen irakurle askoz gehiago 1891ean, nahiz haren nagusia diputatua zen: 1300 irakurle, Lafitteren arabera (1971:26).

3. EUSKALDUNEN IRATZARRARAZLE ETA ARGITZAILE

Beraz prefeturako gain hartatik sortua zen *Réveil*, errepublikanoen Errepublikaren ideologia eta politika hedatzeko eta errepublikanoen hautagaiak sustatzeko. Izatez, bere nagusiaren, Berdolyren kazeta izan zen beti. Hierarkikoa sortzez, Frantziako nagusien eta Berdolyren irudi hierarkiko eta paternalista erakutsiko du funtzionario edo enplegu publikodun eta hautesle errepublikanoen alderako (halaber gero *Eskual-Herriak*). Hots, Gobernamendua da nagusia, nagusi ona (beraz hiritarrak haren mutil ona izan behar du). Halaber Berdoly: Gobernamenduaren gizona, Frantziako nagusiek onetsia, haien mutil ona, boteretsua, aberatsa, eskuzabala, jende xehea eta langilea –bereziki laboraria– ororen gainetik maite dituen, erlijioa errespetatzen duena, argitzailea, ongiegilea edo *faboreen* erdieslea, are euskalduna bere ohi-turetan, hots, Aita bat euskaldunentzat.

Diogunaren lekuko, hona *Réveilek* 1887an argitaratu “Dozena bat bertso berri alagrantziaz kantatzeko” hasten diren bertsoetako zenbait estrofa (RB 44, 1887-IX-4). Ortografia batuan ezarri dugu, testuan erdal grafiak erabiltzen baitira alde bat.

2. Sujeta nur eta zer den dut deklaratu
 Haren izena nulegi da ez aipaturik izateko
 Kartiel huntan gunüke jinkua erremestiateko
 Aita bat eman deikulakoz ororen argitzeko.

3. Aita hun haren izenaren hasten niz déklaratzen
Uharteko Jaürégian du jaun harek égoitza egiten
Hanitx penadun dizu harek etxen errezebitzen
Eta ororen konsolatzera duzu lehiatzen.
4. Musde Berdoly duzu jaun haren izena
Frantzia bazter batetik bestila duzu ezagutia
Haren poteria duzu parerik gabia
Eta borontatia aldiz, hori erran gabia.
5. Jaun haren kalitatiak pare gabiak dira
Nahiz eta dutien huntarzunak gaintika
Fabore galtazalia izan dadin aberats edo pobria
Bi besuak zabalik prest duzu ororen konsolatzera.

Bertso hauetan ageri diren hautesle eta hautetsien arteko harremanak (bozak faboreen truk) denbora haietako demokraziari buruzko ikuspegi bat erakusten du, egun ere munduko zenbait Estatutan diraukeena. Kazeta eta haren sortzailea argitzailetzat hartuak dira.

7. Uskal herrietan dikuzu jaun harek eman argia
Guri orori erakutsiz salbamentuko bidia
Bai eta ere érakutsiz maíta erazten Errepublika
Zoin beita esklabajetik gure ororen librazalia.
9. Gure felizitazioniak *Reveil Basque* kasetari
Eta partikularzki haren konposale orori
Harek érakusten deizu lehia handi batéki
Libertatia diela nahi beti guri etxeki.
10. Hartu dugu beraz Errepublikako bandera
Bai eta ere etxekiren duguno bizia
Uskaldunak iratzarri girela emanen dugu proba
Berriz jiten datekienian botzen emaiteko turra.

Izan ere, *Réveil* izenak 'irartzarte' eta 'iratzarrarazle' esan nahi du eta, hain zuzen, kazetak dio euskaldunen eta bereziki euskaldun laborarien iratzarrazle eta argitzaile izan nahi zuela; bestalde, errepublikanoek biziki maite zuten hitz hori kazeten izentzat ezartzea. Ezen, euskaldunak gibelatuago omen, beste toki askotako frantsesen eretzean. Euskaldunen aitzinamenduaren izenean mintzo zen *Réveil*, errepublikar diskurso mesianikoa erabiliz.

“Errepublika fincatua da azcarki eta oraino hobeki fincatua izanen da Escual herrian ignorantac egia yakitearekin *Réveil Basque* gasetaren medioz.”
 (“Jinkoa eskoletan”, RB 25, 1887-IV-24; 1. or.).

Euskaldunen iratzartzeaz mintzo delarik, erregetiar eta bonapartetar pentsamoldearen eragina haien baitan handia zela aitortzeaz gainera, *Réveilek* bertze gauza bat ere erran nahi du: euskaldunak gibelatuegi zeudela frantses-

tasunean edo frantses sentitzean eta batez ere frantses hizkuntzaren ezagutzan. Hortakotz 1893 hondarrean bozkarioz jakinarazten du Mauleko arrondizamenduko haurren eskoletan 1880tik 1893ra frantsesaren ezagutza zinez aitzinatu dela (“Le français au pays basque”, RB 3, 1893-XII-17). Ez da arranguratzen, noski, ea euskara galduz doan familian edo gizartean. Soldadogora joaterakoan euskaldun gazteak frantsesa jakinda joan zitezen nahi zuen *Réveilek*, eta, Ameriketara joatekotan, ez behintzat zerbitzu militarra egin gabe. Beraz frantses on izateko euskaldunek eskolan frantsesa ikasi behar zutela predikatzen zuen, eta hortakotz hurrek eskolara joan behar zutela (laborantza lanetan laguntzeko haur asko eskolara gutxitan joaten baitziren).

Ideologia aldetik *Réveil* euskararen kontrakoa ez baina frantsesaren eta euskaldunak frantsesestearen aldekoa baldin baten, zertako zen erdia edo parte handia euskaraz argitaratu? Duda gabe, Euskal Herriko laborari ia guziak, funtzionario xehe gehienak (guarda, bidegile, tabako saltzaile...) eta errienterrientsa ez gutxi (eta haiek ziren Errepublikaren lehen lerroko soldaduak kanpainetan), hautesle eta are “militante” errepublikano (eta kontserbadore) gehienak euskal hiztunak zirelako, eta asko, frantsesik ez zekitenak. Berdolyk ez zekien euskaraz baina euskara behar zuen; horretarako zeukan Candau. Berdoly Barkoxen zelarrik, herriko kontseilukoekin bildurik, ezin zuten elkar aditu, kontseilukoek ez baitzekiten frantsesik ezta Berdolyk euskararik (Irigoién 1888).

Bereziki euskara darabil *Réveilek* laborariei mintzatzeko, haiei Errepublika ezagutaraz eta maitarazteko, baita Frantzia, frantses hizkuntza, Frantziaren historia, armada, koloniak...eta Frantziako eta Frantziaren haur sentiarazteko. Xurien propagandak laborari munduan eragin handia zuela zioen (uzta txarrak, zergak...), ideien munduan ere bai, laborariak gibelatuago (eskola gutxi, frantses gutxi) eta sineskorrago zirela (beraz apezten eta xurien mendeanago). Bertzalde, kazetak erakutsi nahi ziren Errepublika azkar zela, etsaiek ez zutela Errepublika kordokaraziko.

Errepublikanoak (kontserbadoreak bezala) euskalduntasun sentimenduaz (eta ideologiaz ere: euskaldunek libro izan nahi dutela etab.) baliatzen ziren bozetan eta Berdolyri euskaldun itxura ematen saiatzen, orobat Floqueti (“Eskualdun eguiazco bat”, RB 25, 1892-V-15). Candauk Joanthori euskaraz erantzuten zion (RB 1887; 2, 1892-XII-11), erregetiarrak Aruen lur-sailak bazituen ere hura (Candau) euskaldunago zela erakutsi nahiz. Nolanahi ere, *Réveil basque* (1886) hasi zen euskara erabiltzen, ez *Eskualduna* (1887), nahiz gero xuriak euskarari toki nagusia eman, euskara erlijioaren babes eta hesitzat hartu eta erabiliz. *Réveilek*, ordea, gero eta euskara gutiago erabili zuen azken aldera, Errepublika inoiz baino indartsuago zelarrik.

4. GARAIKO GERTAERAK RÉVEILEN BEGIPEAN

Réveil Errepublikaren eta haren legeen defentsari, errepublikanoen alderdiari eta bereziki Berdolyren kanpainei lotua egon zen beti. Erregetiar, bonapartetiar eta boulangertiarrak zituen etsai eta bereziki L. Etxeberri eta *Eskualduna*. Kazeta alderdikaria baitzen, aldian aldiko gertaerak bere ikusmolde eta interesen arabera hautatzen eta kontatzen ditu. Hona beraz, urteka, gertaera eta mintzagai nagusietariko batzuk:

1888: herrietako kontseiluak hautatzeko kanpaina (gorriak nagusitu ziren, salbu Donibane Lohitzunen). Floquet eta haren ministerio erradikalaren alde eta Boulangerren kontra. Jakina denez, Floquet ministro nagusia, framazon buruzagia eta Eliza eta Estatuaren arteko bereizkudearen aldekoa, Donibane Garazin sortua zen eta ahaide hurbilak zituen Euskal Herrian; L. Etxeberri haren kusia zen. Floquetek Boulangerrekin izaniko duela kontatu zuen euskaraz *Réveilek* (RB 36, 1888-VII-22). 1888-1890 bitartean *Réveil* Boulangerren kontra ari izan bazen, zeharbidez, L. Etxeberriren kontra ere ari izan zen, buruzagi xuria Konstituzioa berriz aldatzearen eta presidentzialismoaren aldekoa baitzen eta parlamentarismoaren kontrakoa.

1889: soldadutza egin gabe erbesteratuentzako amnistiaz, 1889ko mendeurrena kari, artikulua saila argitaratu zuen, euskaldun anitz baitzen kanpoan egoera hartan. Artikulu ugari ere, Iraultzaren ospakizunak kari, Parisen ospatu Esposizioaz. Zenbait, soldadugoko lege berriaz, hiru urtetara murriztu zuena, apaiz eta apaizgaiak ere urte bateko soldadugoa egitera behartuz. Ongi etorri Jaufret Baionako apezpiku berriari, Presidenteak onetsiari, eta laudorio haren liberal izpirituari, Intxauspe bikario jeneralaren aginteari mugak ezarriko zizkiolakoan (RB 44, 1889-IX-22). Berdoly diputatugaiaren alde bermatu zen da kazeta, L. Etxeberriren kontra aurkezten baitzen Mauleko arrondizamenduan. Berdolyk galdu zuelarik (5891 boz vs 6906), eta halaber Morroxxo Harriagek Labat bonapartetiarraren aurka, “Eskual Herriaren ignorantzia handia” deitoratu zuen *Réveilek*. Eta apezek politikan esku hartu zutela-eta, herrietan salaketak egitera deitu.

Apez hantzez erran dute kontzientziako afera zela M. Etcheverryri boza ematea eta behar zela hautatu edo Yainkoa edo debrua. (...). Apezheri du bakharric zor M. Etcheverryc duen majoritatea, zeren horiec duten Eskual-herrian nausitazun bat handia. Boz ematea ez da libro izan, bakhotchac nahi duen bezala.(...) (“Mauleko bozkatzearen haustea, RB 11, 1890-II-2)

Ondorioz Diputatuen Ganbarak bozak hautsi eta Etxeberri inbalidatu zueneko kontuak eta hizka-mizkak agertu ziren kazetan, bai eta boz egunetako eta ondoko kalapitak: Etxeberri eta Mettas suprefetaren arteko afera,

bozkatzetan Urepeleko errientak izaniko jokabideaz; Agorrearen afera, luzaz iraun zuena (1889-1892) eta Euskal Herriko 20 apaizen leku-aldatze bortxazkoa, horien artean Diharasarriena.

1890: berriz ere Etxeberriren garaitia irentsi behar izan zuen *Réveilek* (RB 15, 1890-III-2). Diputatuen Ganbaran Etxeberriren hitzaldiari Thévenet eta Fallièresek emaniko erantzuna. Lavigérie kardinal baionesaren harrera Itsas Armadari Algerren (RB 1, 1890-XI-23); kardinalaren letra (RB 3, 1890-XII-7). Nola, hura bezala, Errepublikari jartzeaz mintzo zen Annecyko apezpikua (RB 5, 1890-XII-21).

1891: zenatur bozetan Haulonen alde errepublikanoek eginiko lana, kontseiluetan senatari izendatzaileak hauta eta Pauera igorritz. Diharasarri eta Pujol aferan monseinoaren ponpak gogotik maiseatu zituen *Réveilek*. Presidenteak Paue eta Baionara eginiko bidaia eta hari makila eskaintzea, L. Etxeberriren jokabidea gaitzetsiz –joan ez zelako–, eta, azkenik, Frantzia eta Errusiaren arteko akordioa izan ziren urteko beste solasgai nagusiak.

1892: Eliza katolikoak eta apezkek, Lavigerieren eredura, Errepublika onetsi beharraz. Herrietako kontseiluko bozak (Kontseilu jeneralekoetan gorriak nagusitu; herriko kontseiluetakoetan, xuriak).

1893: Panamako auziaz artikulu ugari. Diputatu bozetan berriz Berdoly Etxeberriren kontra eta, oraingoan bai, *Réveilek* Berdolyren garaitia ospatu zuen (6670 boz vs 6062), baita Morroxxko Harriagerena Diharasarri apez erregetiarrari nagusiturik Baiona II boz-eskualdean (5351 vs 3779). Hiru diputatuak gorriak jalgirik, “Eskual Herria atzarri da” kantatu zuen Otxaldek *Réveil*-en.

1894: Carnoten hiltzea, anarkisten kontrako legeak eta Dreyfusen auziaren hastera, gorri eta xurien artean polarizazio handiagoa sortaraziko zuena.

Réveil itzaliz geroztik, 1898an berriz jalgi zen diputatu Berdoly. Urte horretan *Eskual-Herria* sortu zen, Lewy d’Abartiaguek zuzendua. Waldeck-Rousseuren eta Combesen gobernu erradikalaren denboran haien alde eta Mélinen joerakoen aurka agertuko zen kazeta hori, hots, Euskal Herriko diputatu errepublikano moderatuen aurka (Légrand, Morroxxko Harriage, Pradet-Ballade, azken hau Mauleko arrondizamenduan jalgia Berdolyren ondoko), haiek gaitzetsiz eta etengabe kritikatu, gero eta erradikalago eta antiklerikalago. Orduko Berdoly senadore izendatua izan zen (1900) eta fraide-serorak irakaskuntzatik kanporatzearen alde eman zuen beti boza (Hiriart-Urruti 1971:141-146).

5. EUSKARAZKO ARTIKULUAK ETA BERRIAK

Beti frantsesezko artikuluak euskarazkoak baino gehiago izan ziren eta sail garrantzitsuetan kokatuak: Nouvelles Politiques, Bulletin Politique, Nouvelles Militaires, Bulletin Financier, Révue Hebdomadaire, Le Département, Le Pays Basque. Beraz Diputatuen Ganbarako eztabaidak eta Kontseilu Jeneraleko arazoak eta erabakiak irakur daitezke, *Eskualdunan* ez bezala. Bereziki Le Pays Basque sailak herrietako berri ugari biltzen ditu, batez ere Mauleko arrondizamenduko hirietakoak: hor ageri dira herrietako gertaera orotarikoak, errepublikanoen bilkura, sozietate eta hilberriak, baita tobera, kabalkada, maskarada, pastoral eta euskal besten berriak, Ameriketara joandakoenak eta azken urteetan are hegoaldekoak.

Iritzi artikuluak ere, euskaraz anitz agertarazi zituen arren, gehiago frantsesez. Gehienak, sinatu gabe edo ezizenez (X, XY, Z, H...). Candeauek bereak sinatzen zituen, bereziki polemikazkoak edo espreski laido egitekoak; *Eskualdunak*, ordea, ez zuen arduradunaren izenik ezartzen eta hori egozten zion beti Candauk. Jean Tommeryk, erredakziokoak, politikaz idazten zuen. Noizbehinka Long-Savigny eta J. Elie Pécaut doktorearen artikuluak publikatzen zituen kazetak: lehena *Aveniren* idazle nagusia zen 1890-VIItik aitzina; Eli-Pécaut framazonak, *Aveniren* ez ezik, *Eskual-Herria* eta *Frontière du Sud-Ouesten* idazten zuen. Gutxiagotan beste batzuenak (Emmanuel Arène, Louis Braud). Frantses politikarien artikuluak ere argitaratu zituen *Réveilek*: Jules Simon, J. Ferry, L. Barthou, Poincaré, Constans, Develle etab.

Olerkiak ugari eta istorio laburrak ere franko publikatu zituen frantsesez, gehienak egilearen izena gordez; errepublikano joerakoak, noski (J.B. Larrieu, E. de B. etab.). Bearnesez ere poesia bat, saritua, A. Peyré-rena (“Concou Navarrot”, RB 48, 1887-X-2). Prosazkoen artean, Crac delako kolaboratzailearen istorio edo nobela labur euskal girokoak dira ugarietak, *nouvelle basque* deitzen baitzituen; egilea Sauveur Harruguet uxer garaztarra bide zen, framazon aipatua (1871-1952).

Euskarazko kazetalarik hiru mota nagusitan multzokatuko ditugu: iritzi artikuluak, berriak eta jostagarriak. Iritzi artikuluen artean badira polemika, atxikimendu, propaganda eta irakaspenekoak. Polemika artikuluetan eskolarena da arlo nagusietarik bat. 1887an artikulua sail bat agertarazi zuen xuri-akusazioen kontra (Errepublika erlijioari jazartzen ari zaiola eta errienterrientsek ez dutela katiximarik ez otoitzik irakasten, ez Jainkoaren izenik eskolan aipatzen). Kazetak ihardesten die Jainkoa bai aipatzen dela eta errien-

ten eginbidea ez dela katixima irakastea, morala irakastea baizik². Polemika artikuluko Ferry eta Bert-en eskola legeen (1880-1886) testuinguruan kokatzen dira. Azkenak (1886), Estatuaren eskoletan apaiz-fraide-seroren ordezkariak ezartzen zituen irakasle, eta katixima eskolatik kentzen.

Errient-errientsei eta apaiz-apezpikuei buruzko artikulukoak ugari dira. Horietako batzuk, bozkatzetan batzuen eta besteen eginbidea zein den ohar-tarazteko: haiena, gorrien alde boza emanaraztea, eta, apaizena, politikan ez sartzea. Frantziako apezpiku zenbaiten gutun eta aipuak maiz ageri dira, Errepublikak haiekin dituen harreman onak erakutsi nahiz euskal apaizei. Euskal Herria katolikoa izanik, erlijioa zatekeen kazeta gorriaren “puntu ahulena”. *Eskualdunak Réveileko* artikuluen egileak juduak edo protestantak edo giristino arnegatu zenbait direla egotzirik, hark erantzuten du:

“Ez gare yudu, ez protestant. (...) Giristino katoliko on gare, gure ustez; (...) familiako membro guziac ibiltzen gare elizan.” (“Nor gare edo zer gare”, RB 7, 1890-I-5).

Hastapenetan, bozen karietara, elkarrizketa eta istorio formako politika idazkiak ere argitaratu zituen *Réveilek*, etsaien kontrako alusioz beteak, frantsesez eta euskaraz (itzulpenak, hauek). *Réveil* eta *Eskualdunaren* arteko polemikaren tonua zinez bortitza eta zakarra izan zen (halakoa bide zen beste tokietan ere): piko eta laido, ironia, burla eta sarkasmo, kitzikatzeko, salatzekeo dei...

Polemika eta Errepublikaren politikaren propaganda nahasten dira izenburu generikoa duten beste artikuluko askotan: “Errepublikak bakea nahi du” “Errepublika eta laborariak”, “Errepublika eta zergak”, “Errepublikaren ongi eginak”, etab. Frantziako politikakoak ugariak dira, bai barne- eta kanpo-politikakoak (armada eta soldadugoaz, Tonkin eta Dahomeyko kolonizazioaz); nazioarteko gaietakoak ere ez guti, ez eta Frantziako ekonomiakoak eskas (Frantziaren zorra, buxeta edo diru-kontua, errenta, merkataritza etab.), edo gizarte eta ekonomia arazoei buruzkoak (laborantza eta azienda hazkuntzaren krisia, emigrazioa, soldadogoa). Adibidez, emigrazioaz, bereziki Ameriketako euskaldunen berri eta gutunak, badira hamabost bat, frantsesez baino askoz gutiago, eta hiru bertso-sail, Hiribarrenen *Eskaldunac*-etic (1853) bilduak. Badira ere Gobernamentuko eta Elizako agintari nagusien iritziko artikulukoak, hitzaldiak edo gutunak, adibidez Ferryren, Errepublikako Presidentearen, Rouvier nahiz Mauleko suprefetaren, Lavigerieren eta Langres-eko apezpikuarenak. Badira irakurleentzako aholku (“abis”) eta oharrak ere. Propaganda

² Eskolan haurrei morala irakatsi beharraz, Ferryk manatu bezala: “Aita eta amen argitzekeo. Moralaren erakustea eskoletan edo ongiaren egitea eta gaizkitik urruntzea” (RB 33/35, 1887-VI-19; VII-3).

hutsekoak dira boz egunetako hautagai errepublikanoen deiak haien pentsatzeko manera agertuz eta boz galdez, boz ondoan eskerrak emanez, edo boze-maleei aholkuak, edo etsaien kontrakoak.

Irakaspeneko artikuluetan toki berezia merezi dute laborantzazkoek eta Frantziako historiazkoek. Laborantzazkoak (ogi hazi, ongarri, arno, arbola landatze, kabaleen eritasun kontuez etab.), euskaraz eta frantsesez argitaratu zituen *Réveilek* Laborarier (1891-1894), Agriculture, Chronique Agricole eta Chronique Forestière sailetan (azken bietan euskaraz ere noizean behin). Esan behar da III. Errepublikak laborariak aitzinarazteko eta argitzeko liburuak eta kazetak argitaratu zituela eta irakasleak izendatu departamenduetan hitzaldiak emateko. Artikuluon edukia liburu horietatik eta laborantza irakasleen hitzaldietatik bildua dateke. Beste mota bateko artikulua ere badira, hots, politika eta propagandakoak, eta franko: laborariak Errepublikan hobeki bizi direla errege eta enperadoreekin baino adierazteko, edo haiek salbatu izan dutela Errepublika behin baino gehiagotan. Mota bateko eta besteko artikulugileen artean aipagarri da Piarres sinatzen duena.

Frantziako historia kontatzen duten artikulua ere maiz haren (ez)izenpean argitaratuak dira, hiruzpalau aldikadatan, arruntki bozak aitzinean edo ondoan. Errepublikaren ongi eginak eta erregeen eta Napoleondarren gaizki eginak kontatzen dituzte, aldiari aldiko etsaien kontra jotzeko asmoz: lehen artikulua saila, Joantho erregetiarraren kontrako kanpainarekin abiatzen da, 1887-II-27ko bozen aitzin eta ondotik, gutxienez dozena bat artikulurekin. 1888an beste bi artikulua sail agertzen dira: ekain-uztail-abuztu aldean Frantziako iraultza handiko gertakariez; eta azaro-abenduan beste bat, Boulanger-en mugimenduaren kariatara eta *Eskualdunarekin* polemikan, kazeta xuriak begi onez ikusten baitzuen Boulanger, aitzinagoko bi Bonapartee bezala Errepublika erroz gora aurdikitzen ziholakoan. Adib. “Errege tzarrac eta Erreboluzioneac Frantzian” (RB 51, 1888-XI-4) edo 1870ko gerlaz, Napoleon I.aren estatu-kolpeaz eta 1848ko iraultzaz ari direnak. Eta berriz 1889an, maiatz-ekainean, uztaileko bozak aitzinean. Historiari buruzko artikulua *Eskual-Herrian* segida izanen dute, Frantziaren historia osoa laburturik, eta eskola gutxikoentzat bulgarizazio maila apalean emanez.

Piarresen kontatzen duen bezala, eskolan haurrei Frantziako Historia irakasten zitzaizkien, asmo jakinez,

(xuriek) badakite guc escolan ikhasiko dugula haurrei Frantziako istorioa, erregek eta enperadorek egin tuzten gaizkiak yende chehiari (...)
(Piarres, “Yinkoa eskoletan”, RB 48, 1887-X-2).

Hori bera egin nahiko zuen *Réveilek* eskolatik kanpo. Laborariei eta irakurleei irakasteko, idazlea mintzaldi edo solas tonuaz baliatzen da; egitura aldetik ere, batzuetan galdera eta erantzunez, katiximan bezala (historiaren

irakaspena katixima politikoa baita), edo, alegietan bezala bukaeran irakas-kizuna azalduz (hots, “lehen eta orai” nor ari den eta zertako laborariaren eta jende xehearen alde eta kontra).

Irakurzaile maitia, orai ikusten duzu zerentzat aphezak eta nobleac atchikiak diren erregeri, agian lehenagoko denborac ethorriko direla horientzat: Karguac, fagoreac, ohoreac eta nausitasun osoa; populu chehiarentzat aldiz, dretcho pagatze, lanac eta esklabotasuna. (“Lehenbiziko errepublikaren proklamatzeari buruilaran 21 ian 1792 an”, RB 39, 1887-VII-31; 1. or., 1. zer.).

Historiako gertaeretatik eguneko politika arazoetara jauzi egitean, Frantziako historia horren funtzioa ageri da: bozemaile laborariak “argitu” boza errepublikanoen alde eman dezaten, Errepublikaren ongiak edo abantailak ezagut ditzaten. Hain zuzen, errepublikar historia ofizialaren arartekoz –Iraultza Handia hartzen duena erreferentzia puntu nagusi–, Frantzia aberriaren eta Errepublikaren alderako atxikimenduak elkartzen ditu errepublikanoak eta hori da *Réveilek* egin nahi duena Euskal Herrian eta euskaraz.

Berriei dagokienez, bi motatakoak dira. Bata euskal herrietakoek, politikarekin zerikusia dutenek osatzen dute; horietan berriak iritziekin batera emanak dira, berezi gabe. Berri horietako batzuk Le Pays Basque sailean agertu ziren, beste batzuk gutun formaz, herrietako berriketariak edo herritar errepublikano batzuek idatziak eta ezizenez sinatuak. Gutunetariko batzuk herritarrei zuzenduak dira (“Ene herritar maitiak” hasiak), gehienak kazeta-egileari (“Jaun kazeta-egileari” hasiak). Herri-kronika bereziak dira, alderdikariak, gehienetan gai eta okasio jakinen ingurukoan (uztailaren 14ko besta, herriko bestak, herriko eztabaidak bozak aitzinean); ohointza, istripu eta holako gertaerei buruzkoak ere badira, gero eta gehiago azken aldera, iritzi artikulua gutxitu ahala. Bertsoak ere ez dira eskas, lerroaldeetan barrena, tartekaturik. Orotara, berri eta gutun, 70tik goiti. Hortaz *Réveilek* irakurle euskaldunen parte hartzea bultzatu zuen, euskarazko gutunen bidez. Elkarrekin komunikatzeko bide bat eskaintzen zien kazetak, boz giroak lagundurik; berriemate batzuek elkarren ezagunak dirudite. Bide hori bera erabili zuten beste kazeta batzuek ere (*La Frontière du Sud-Ouestek*, adib. 1907an). *Réveilen* garaietan, euskal herrietako berriak frantsesez emateko ohitura handiagoa zegoen; *Eskualduna* ere 1891 arte ez zen ohartu Euskal Herriko berriak euskaraz ematearen garrantziaz (Hiriart-Urruti 2004:367-369).

Beste mota, Nouvelles Politiques-en ereduko Berri Zombait saileko berri laburrek osatzen dute, komentarioak erantsita: hasieran berri larriak nazioartekoak eta Frantziakoak; gero Euskal Herrikoak ere, orotarikoak, istripu eta bitxikeriak barne, bai eta ekonomiakoak edo Ameriketakoak. Hori da euskarazko sailik finkoena (1888-1894) eta berrien nahiz kazetari idazkeraren alde-tik (ortografia modernoa, besteak beste) baliotsuenetarikoa.

6. BERTSO, ISTORIO ETA IRRI SOLASAK

Kazetalan jostagarrien artean badira, alde batetik, kantuak eta bertsoak, eta, bestetik, *feuilleton* gisa agertarazi kontakizunak nahiz istorio eta gertaera labur bitxiak edo ateraldi irriarriak.

Kantu eta bertso franko argitara zituen *Réveilek* (40 inguru). Horien artean batzuk kantu zahar edo tradiziozkoak; beste batzuk Etxahun, B. Mardo, Elizanburu, Zaldubi eta Larralde medikuaren kantu ospetsuak. J. D. J. Salaberriren liburutik hartuak dira anitz (Salaberri 1870). Badira politikakoak (dozena bat), bai eta zuhurtzia umorez erakusten dutenak ere (“Bi adinen arteko gizona eta bere bi emaztegiak”, egile izengabearenak, RB 28, 1887-V-15).

Politika bertsoen artean batzuk lehenago argitaratuak ziren: 1887-II-27ko bozen ondotik berrargitaratu zen Elizanbururen “Lehen eta orai” (RB 25, 1887-IV-24), egilea bizi zelarrik beraz (1879an Donostiako lehen euskal festetan saritua izan ondoan *Euskal-Erriari* argitaratua 1885ean). Haren paretsuko “Biba Errepublika!” behin eta berriz argitara zuen *Réveilek* (RB 19, 1887-III-13, 1891-V-24; geroztik Urkizuk 1991:I, 31-56, huts franko dituen beste iturri batetik). Indar handikoa da eta, ustez, J.D.J. Salaberrirena.

Berdolyren alde eta Etxeberriren kontrako bertso berri mordoxka argitara zuen kazetak, hauteskundearen kariatara, edo ondotik garaitia ospatuz; beste batzuk, *Réveilen* alde eta *Eskualdunaren* kontra. Etxeberriren 1889ko garaiak dozena erdi bat bertso berri sortarazi bazituen Berdoly eta *Réveilen* kontra, beste hainbat Berdolyren 1893ko garaiak, horien artean bi Otxalderenak. Kazetetan etsaiaren kontra bertsoak argitaratzeak indar eta oihartzun handia izan behar zuen eta, zernahi gisaz, aldi hartako politikaren bizitasun eta polarizazioaren lekuko dira. Bertso horietako batzuetan egile izenik ez da ageri; beste batzuetan, izen edo deitura edo patronimiko bat. Beraz ezezagunak dira guretzat, Otxalderen kasuan izan ezik, baina bertsolari haiek bazuten elkarren berri: “Biba Etcheverry! Kuku Berdoly!” bertsoak, Pette Mauleren kantoreari erantzuteko atera dituela dio haien sinatzaile Juhane Atharratzek eta hala da. Hain zuzen, Pette Mauleren kantore hori, aire berarekin, 1893an berriz argitara zuen *Réveilek*: “Biba Berdoly! Kuku Etcheverry!” (RB 40, 1893-IX-3). Gero, *Eskual-Herriak Réveilen* bide bertsutik jarraitu zuen, bereziki bertsolari eta neurtzilarri gorrien kantuak agertaraziz.

J. B. Elizanbururen *Piarres Adame* nobela argitara zuen *Réveilek*, zatika edo epeka (RB 34, 1887-VI-26–1888-III-18); azken urte honetan *Réveil* jalgitzen zen inprimategi beretik atera zen liburu gisa lehen aldiz (Paue: Garet, 1888, ik. Vinson 1891 Addit. et corr. 653-10°; lehenago, Donibane Lohitzuneko *La Nivellen* argitaratua izan zen: F. B. Larzabal 1983:329).

Legenda zenbait ere argitara zituen hastapenetan (1887): batzuk, Cerquandek bildu ipuinetarik (1884-1885), iturria aipatu gabe. Badira istorio “egiazkoak”, “alegiatzkoak”, bitxiak eta beste (“Eskualdun buhameac Pauen 1805ean”, 1892).

Gertaera bitxiak eta ateraldiak ugariak dira; maiz frantses kazetetarik hartuak, bardin frantsesezkoekin nahaste, aldizkatuz. Sailen izenak gehienak frantsesezkoak dira: *Faits Divers* (1887), *Drolekeria* (1888-1890; *Drolieries*, 1890), *Mots pour Rire* (1888; hortik datorke “irri solasak”, euskarazko azpi-generoa, geroago *Eskualdunan* ere agertuko dena), *Menus Propos* (1892-1893), *Variétés* (1893, 1894).

7. EUSKARA ETA EUSKAL IDAZLEAK

Réveilek hiru euskalkiak erabiltzea erabaki zuen: zuberera, nafarrera eta lapurtera, aldizkatuz (“*Avis*”, RB 3, 1886-XI-28). Izatez, zuberera eta baxenabarrera dira usuenak. Bestelako erabakirik ez du espreski adierazten, baina, hasieran ortografian anarkia badago ere, geroago nolabaiteko batasuna nabari da, ortografia nahikoa modernoa erabiliz: *-k-*, *-c-* (-k 1894an), *y-*, *tz*, *tx* (*ts*-ren ordez). Salbuespena Candau da, beti frantses ortografiaz idazten baitu.

Candauk frantsesez ez ezik euskaraz ere idazten zuen, bere izenez sinatuta edo laburduraz (C): irakurleei informazioa edo oharrak (1. or.), etsai kazetari erantzunak, agian iritzi artikulua nagusi batzuk lehen orrialdean, eta Zuberoako berriak noizean behin. Frantses joskera eta hitzak ugari zerabiltzan. Ez zuen euskaraz idazteko ezein idatzizko eredurik. Haren euskara gaiztoaz trufatzen zen *Eskualduna*, erran dugunez.

Baina ezin halakorik egotzi beste batzuei, adibidez Piarres sinatzaileari. *Réveileko* kolaboratzaile nagusietarik zatekeen, euskaraz eta frantsesez. Laborantza, politika eta gizarte gaiak eta Frantziako historia dira haren arlo nagusiak. Ongi azaltzen daki, pedagogikoa da; laborariari zuzentzen zaio, hizketa-estiloa erabiliz, irakatsi nahi baitio. Zuzen idazten du haste-hastetik (nahiz nor-nork-nori adizkien ordez nor-nork motakoak darabiltzan), euskara duinean. Ortografia aski modernoa darabil; joskera eta hiztegian ezagun da eredu idatziak hein bat ezagutzen zituela. Garaziko euskaren kutsua du. Zernahi gaiez idazten du, hiztegi eta mintzaira funtzionalean. Hura da euskal idazleetan aipagarriena.

Guillen sinatzen duenak gizarte-gaiez, laborantzaz eta ekonomiaz idazten du, azalpen teknikoak emanez. Haren drolekeriak eta gertaera bitxiak ere atsegingarriak dira eta grazia du kontatzerakoan. Ortografia zaharra darabil eta

nahasia, baina funtzionala da haren hizkera ere. Ordea, Yoanes delakoaren euskara ez da hain landua. Noizbehinkako berri igortzaileen artean aipa daiteke ere J. P. Goitino, *Kaliforniako Eskual-Herriaren* idazle nagusia, bizpahiru artikulua eta Etxeberriren kontrako “Barea eta karakoila” bertsoak igorri baitzituen (RB 1893-XII-3; RB 36, 1894-VIII-5). *Réveilek* Goitinoaren kazetako artikulua eta berri mordoxka argitaratu zituen, batez ere 1893-1894an.

Beraz Candeau bazter utzita, idazleak nor ziren ez dakigu zuzen, ez baitute gehienetan sinatzen, 1889 arte izan ezik, eta izen arruntez gainera, ikusi dugunez. Idazleon nortasunari buruzko aipamenik ere ez da ageri kazetan. Militante eta propagandista politikoak ziren, euskaldunak eta euskara erabiltzen zutenak. Haiek izan bide ziren *Eskual-Herriakoen* aitzindari, agian idazle berak, lehenago *Réveilen* trebatuak; oro har doi bat hobeki idatziko baitute *Eskual-Herriakoen*.

Ondorio batzuk

Réveil Basque, Euskal Herriko errepublikanoen kazeta, eskuragarri behar genuke interneten, ikerketak nahiz kontsultak egin ahal izateko. Euskal Herriko irakaskuntza edo kultura erakundeak horretaz arranguratu eta lan hori bere gain hartu behar lukete, III. Errepublika garaiko gure historia, hizkuntza eta literatura ezagutzeko tresna baliotsua baita. Hartara, Euskal Herriko gorrien eta xurien berri jakin eta, borrokaldiko berotasuna hoztu ondoan, aldi iragana eta egungoa ere hobeki ezagut ditzakegu.

Euskara aldetik *Eskualdunakoa* aipamen handikoa bada ere, hark baino lehenago argitara zituen *Réveilek* laborantzako artikulua, Frantziako historiakoak, politikako bertso berriak. Bertzalde, berri larriak, bereziki politika mundukoak, laburki ematean euskal kazetaritzaren historian lehena izan daiteke. Horrek guztiak erakusten baitu euskal idazle edo kazetari gorriak edo errepublikanoak ere izan ditugula.

Artikulan esandako gauza batzuen erakusgarri, Otxalderen bertso batzuk berrargitaratzen ditugu: “Zuela 100 urthe–Biba Errepublika!”. *Réveilen* agertu ziren lehen aldiz, Berdolyren 1893ko kanpaina garaian, abuztuaren 6ko agerraldian; bozak abuztuaren 20an ziren. Harrezkero ez bide ditu inork inon jaso. Otxaldek 80 urte zituela ondu zituen bertso horiek, errepublikanoekin engaiatua zela erakusten dutenak, nahiz ez zuen uste irabaziko zutela; bestenaz, jakina da 40 urte lehenago L. Napoleon III.aren laudoriozko bertsoengarik saritua izan zela (“Biba Luis Napoleon!”, Urruña, 1852). 1893ko garaitiaren ondoan Otxaldek beste batzuk atera zituen *Réveilen*, “Euskal Herria atzari da” izenburupean, F. B. Larzabalek berrargitaratuak (RB 40, 1893-IX-3); Larzabal 1983:336-337).

Errepublikaren aldeko propaganda bertsoak dira hemen berrargitaratzen ditugunak eta errepublikanoen ideiak erakusten dituzte (lege berria vs zaharra), baita Otxalde guarda ondoak Frantziako historia ezagutzen zuela eta agian *Réveileko* historia artikulua ere.

Hamabi bertso dira, lau puntukoak eta 15 silabakoak (8+7); aireari egokিতuta kantatzekoak, ez letzari. J. B. Elizanbururen “Lehen eta orai” bertsoen oihartzuna entzun daiteke, bietan ageri baita ideia nagusi bera: Iraultzak ekarritako aldakuntza (lehen esklabo, orain jende), laborariaren estatuari aplikaturik:

Hogoi mendez bedere hola munduan / Gizona gizonaren esklabo zuan!”
(J. B. Elizanburu, “Lehen eta orai, 5. estr.)

Errepublika jin aitzinean huna zer zen munduan, / Gizona gizonarentzat
esklabe baitzen orduan, (Otxalde, 2. estr.).

Jakina denez, Otxalde (1814–1897) eliz ofiziorik gabe ehortzi zuten, Oxobik dienez (1950:11). Hona beraz Haritschelhar jaun estimatuari nire oparia eta Otxalderi nire meza.

* * *

ZUELA 100 URTHE –BIBA ERREPUBLIKA!

Belzunce ahairian

Errepublikak egin lan hunez orai nahi naiz mintzatu
Gure abraso eroriak, nula zituen alchatu;
Orduko legue berriak eskuetan baititugu,
Hersatuki conplitzera, entseatu behar dugu.

Errepublika jin aitzinean huna zer zen munduan,
Gizona gizonarentzat esklabe baitzen orduan;
Autor batzuek hartu zuten gauza hau beren buruan,
Ikhusirik laboraria, zela azken estatuan.

III. Gure aitasoak, hal'ikustia, etzena phen'egingarri (1);
Izerditan (2) trenpaturic bertzen hazten ziren ari;
Beren neken (3) saririkan, ezin galda nehoi,
Lege berriac baitzituen, beren herunkan (4) ezari.

Orduan, deskansatu zen, gaicho laboraria:
Ez baitzakien oraino, zer zen ogi xuria;
Gogotik laudatu zuen: Biba, lege berria!
Orai bederen izanen diuc, errecoltaren erdia!

Orai duela ehun urthe, yarri zen Errepublika.

Gueroztik hemen dabila, guri hurbil itzulika;
Estimatu behar dugu haren azken bisita:
Oro anaia ezari gaitu: hau dugu lege pollita.

Harec eman abisu hunac behar ditugu hon etsi;
Oro aditu onduan eta, ez burutikan utzi.
Gauza horren (5) ahaztia, ez othe laitek (6) gaizki:
Ungi egiten duenari, eskerrac bihurt azkarki!

VII Gobernuac igorridu galde hon bat egun hotan:
Deputatu bat eskas duela (7), Pariseko Gamberetan,
Hortakotz gerthatzen dela, langile beharretan,
Badugunez hango gisaric, (8) Eskual herri hotan.

Entzun dudan bezain laster, ezpainez egin (9) dut irri (10),
Bainan eztut orai artio hori salhatu nehorri:
Deputatu churidenik eztute hartu nahi
Gorriak (11) baizik ez hartzekotz, gan bedi Murde Berdoly!

Etsamina egin dezagun, oroc ichil-ichila.
Ez gira ibili (12) behar falta eztenaren bilha.
Yaun hori gauza guzietan espirituz da abila.
Nausiac maithatuco du, bere gostuko muthila.

Gobernuac zuretako, badauca amodio,
Zu behar zira han sarthu, horidela medio;
Sehi huna (13) nahi dute, izanik ere kario:
Muthil tcharrac nehorentzat, deusik ezdu balio!

Murde Berdoli barkha zadazut hartu dudan ausartzia;
Sartzen ezbazira ere har zazu pazientzia;
Gobernuaz ez baitzira oraino ahantzia,
Kampotic ere izanen duzu, galdatzen duzun grazia.

Zaharrari (14) gogua huntzen bersu emaiten hasita;
Aiten phenez orhoitu eta, bihotza hasten yauzica
Bainan ezpaitut probetchuric dolore hortan sar eta
Guzien dako barber (15) izan da: Biba Errepublika!!

Jn.-Bte OXALDE. Poète basque âgé de 80 ans.

(RB 36, 1893-VIII-6, 2. or.).³

³ Réveileko testuak dio: (1) egingari. (2) Izerdutan. (3) naken. (4) sic. (5) horen. (6) sic. (7) duela. (puntu). (8) gisaric. (puntu). (9) egui. (10) iri. (11) Goriak. (12) ibila. (13) hune. (14) Zaharari. (15) basber.

BIBLIOGRAFIA

- BILBAO, J. 1977. *Eusko Bibliographia*. T. VII.
- DÍAZ NOCI, J. 1994. *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken errolda (1834-1959)*, Eusko Ikaskuntza.
- Eskualduna* (1887-1903).
- HIRIART-URRUTI, Jean. 1971. *J. Hiriart-Urruty. Mintzaira, Aurpegia: Gizon!. Arantzazu-Oinati: Jakin. P. Lafitteren hitzaurrearekin.*
- 2004. *J. Hiriart-Urruti. Ni kazeta-egilea naiz*. Labayru Ikastegia-BBK Fundazioa. Bilbao.
- IRIGOIEN. 1888. Irigoienek L. Etxeberriri gutuna, Altzürükü, 1888-VI-7. Eskuizkribua (L. Etxeberriren gutunak. E. Goihenetxeren artxiboa).
- LAFITTE, P. 1941. *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baiona, Aintzina.
- 1971. “Aintzin-solasa”, in *Jean Hiriart-Urruty. Mintzaira, aurpegia: Gizon!. Oñati: Jakin.*
- LARZABAL, F.B. 1983. “J.B. Elissamburu eta Oxalde, bi “gorri””, in *Piarres Lafitte-ri Omenaldia*. Bilbo: Euskaltzaindia, Iker-2. 323-338.
- ONAINDIA, S. 1974. *Euskal Literatura*, t. III. Etor.
- OXOBI (J. Moulier). 1950. *Oxalde (1814-1897)*. Eskualzaleen Biltzarra.
- (*Le*) *Pays Basque-Eskual-Herria* (1898-1909).
- (*Le*) *Réveil Basque* (1886-1894).
- SALABERRI, J.D.J. *Chants populaires du Pays Basque, paroles et musique originales, recueillis et publiés avec traduction française par J.D.J. Sallaberry (de Mauléon)*. Baiona: Lamaignère Alarg.-Hordago, 1879.
- URKIZU, Patri. 1991. *Bertsolaritzaren historia. Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak*. I. Anonimoak. Etor.
- 2000. “S XIX”, in *Historia de la literatura vasca*. Madrid, UNED.
- VILLASANTE, Fr. L. 1979. *Historia de la Literatura Vasca*. Editorial Aranzazu. 2. edizioa.
- VINSON, Julien. 1891. *Bibliographie de la langue basque*. I. Paris. —1970. Oosterhout, Pays-Bas: Anthropological Publications. (aipamenetan beti 1970ko edizioko zenbakia ezarri dugu, ez orrialdea). Additions et Corrections. Citations et Références.

RÉVEIL BASQUE ASTEKARI ERREPUBLIKANO ELEBIDUNA (1886-1894)

(Le) Vrai Basque. Organe des intérêts conservateurs et religieux du Pays Basque. 1885 bukaera inguruan edo 1886 hasieran–1886). Donibane Lohizunen jalgiarazia.

Laburdurak

E: *Eskualduna* (1887-1944).

RB: *(Le) Réveil basque* (1886-1887).

HIRIA ETA NORTASUN ALDAKETAK EUSKAL ELEBERRIAN

Ur APALATEGI

Idazle orok zilegitasun literarioa bilatzen du, unibertsaltasuna du jomuga. Eta zilegitasun literarioa eta unibertsaltasuna, biak batera, hiriak baino ez diezaizkioke eskaini, hiria baita unibertsalaren fabrika. Zehatzago izateko, hiriburu literarioak, Pascale Casanovak *La République mondiale des lettres* saiakeran emandako definizioaren haritik : hiriburu literarioa banku zentral sinbolikoa da, kreditu literarioa kontzentratzen den gunea, kanon literarioa egiten eta desegiten dutenen kokagunea. Aipatu liburua atal bateko epigrafe batean Rodolphe Töpffler XIX. mendeko autore suitzarrak laburbiltzen duenez :

behar-beharrezkoa da gizon horrentzat [idazlearentzat], fama lortuko badu, bere dohai merkea hiriburura eramatea, bertako [...] adituen aurrean erakustea, adituen lana ordaintzea, eta orduan bai, probintzietan erreparorik gabe eta lipar batean onartzeko moduko ospea fabrikatuko zaio. (Casanova, 1999 : 179).

Literatur sistema handienetako idazle hasi berrien kezka hiriburu literario nazionala konkistatzea izan ohi da. Oroit bedi Rastignac gaztearen aldarri famatua : « A nous deux, Paris ! ». Eta gainera, konkista hori zenbait kasutan –Parisenean, Bartzelonarenean, New-York-renean esaterako, hau da hiriburu literario desnazionalizatuenen edo kosmopolitenen kasuan– esparru literario unibertsal edo nazioartekoaren konkistaren sinonimo bihurtzen da. Harkaitz Cano batek bere modura, jazz musikariaren erran zahar bat gogoratuz, adierazten duen egia da hau : « *beste edozein tokitan arrakasta lortzen baduzu, ederra da pagotxa./Baina Manhattanen arrakasta lortzen baduzu, aixkidea, orduan Sagar handiari eginen diozu kozka* ». Espazio guztiak, hiri guztiak hortaz, ez dira-eta baliokide. Batzuk besteak baino literarioagoak izanki.

Euskal literaturaren kasuan zilegitasun literarioa eta unibertsaltasuna helburu dituen idazle hasi berriak beti izan ditu bi aukera garbi. Bata, euskarari uko egitea, Unamunok modu sonatuan egin zuenez, ez baitago euskara darabilen eta unibertsaltasuna bana dezakeen hiriburu literario nahikoa desnazionalizaturik Euskal Herrian, are okerrago, ez baita egon luzaz ezta zilegitasun nazionalik behinik behin eman zezakeen hiribururik. Bigarren aukera : euskaraz idatzi eta unibertsaltasunaren utopia ahanztea, jomuga zilegitasun nazionalera mugatuz. Baina bigarren aukera hau ere, bere xumetasunean, problematikoa suertatu izan da luzaz, aipatu moduan ez delako hiriburu nazional ez politiko ez literario ongi definiturik existitu edo existitzen Euskal Herrian. Nora jo orduan? Nori bota Rastignac-en erronka euskaraz idatziz gero? Funtsean, nola konkistatu ez badago zer konkistatu ?

Gure historia literarioa laburbiltzearen, luzaz hiria, paisaia literario gisa, ez da existitu gure testuetan, anbizio literariorik ez zegoen seinale. Eta agertu denean –Txomin Agirrerren eleberrietan– anti-eredu apokaliptiko gisa agertu izan da, eremu arrotz gisa, geneukan apurraren –alegia mundu errural euskaldunaren– apologia proposatuz. Ordu hartako anbizio literarioa eskualdekoa izan zen, literatura erregionalista zen egiten zena, asumituki bigarren mailakoa. Anbizio literario serioa erakutsi zuten lehenak autore abertzaleak izan ziren 30eko hamarkadan. Noski, unibertsalizazioaren utopia aipatzen dute –ikus Lizardiren zenbait olerki, hala nola « Parisko txolarrea »– baina zilegitasun nazionala dute egiazko erronka. Haatik, hiri euskaldunik ez dagoenez –eta bestelako hiririk ere apenas– prosa errealistari uko egin eta poesia sinbolistan aurkituko dute anbizio literarioa adierazteko tresna egokiena. Sinbolismoa hiri burgesaren aurka oldartuz literaturaren autonomia aldarrikatzen duen mugimendu poetikoa izanki –hiritar peto-petoez egindako poesia anti-hiritarra–, harri batez bi txori jotzen dituzte euskal olerkariak : literaturtasuna aldarrikatu eta hiriaren ausentziak sortzen duen arazo « teknikoa » saihestu.

Gerraostean agertuko da indarrez hiriaren problematika euskal literaturan, Mirande, Txillardegi, Aresti eta Saizarbitoriarekin, batik bat. Hiriaren agerpena, paisaia edo ekintza erromaneskoaren kokagune gisa, gauza paradoxikoa da garai hartako euskal idazleentzat : hiria eremu ez euskaldun gisa onartzea beste erremediorik ez zaie gelditzen eta hortaz euskal literaturaren periferikotasunaren aitortza da egiten dena. Baina aldi berean periferikotasun konsubstantzial hori gainditzen hasteko ahalegina ere bada ekoizpen literario hau. Bilbo euskalduna –Arestiren Bilbo Arestiren testuetan baino ez da existitzen, baina existitzen da harrez geroztik. Eta bestela atzerrira jotzen da –Miranderen kasuan Parisa, Saizarbitoriarenean Suitzara– euskal literaturari hiritartasuna emateko, alegia literaturtasuna emateko. Jakina, berritze edo eguneratze formal handi batekin batera joango da hiritartze ahalegin hau. Emaitzak emaitza, halere, zurruna da oso euskal literatura « moderno » hau

eta horregatik autonomiaren belaunaldia deritzoneko idazleek hiritartasuna aldarrikatzeko modu zeharkako eta bihurri samarra esperimentatuko dute 80eko hamarkadan : neorruralismoa. Zer den nagusiki hego-amerikarren errealismo magikoan inspiratzen den korronte literario hau? Bada, hiri euskadunik ezean begirada hiritarrak begiratu nahi zitzaion euskal paisaia naturalari –mundu erruralari–, bere itxitasuna, bere anti-unibertsaltasuna, hitz batean bere izaera anti-literarioa modu trajiko batean salatuz –ikuspegi honen paradigma eta dudarik gabe harribitxi literario konparaezina Atxagaren « Esteban Werfell » kontakizuna litzatekeelarik. Neorruralismoa, bestalde, hizkera literario sinesgarriago bat erdiesteko modua ere izan zen, euskara batu hiritar eta berriegiaren zurruntasunak sortzen zuen harrera arazoari irtenbide bat aurkitzeko.

Atxagaren *Obabakoak* liburuaren sagarapenak (1989) unibertsaltasuna euskaraz lor zitekeela frogaturik utzi zuen eta hortaz esan daiteke hiririk gabeko hiritartasuna iritsi zuela euskal literaturak, behar bada, kurioski, zilegitasun nazionalaren arazoa oraindik konpontzeke utziz. Hots, euskal literatur sistema oraindik ere hiriburu garbirik gabea da, ahula beraz bere egiturari bagagozkio, eta ahulezia honen zantzurik nabarmenena zera da, kanpotikoz ezagupen sistemak –batik bat espainiar hiriburu literarioetatik datorrena (Madrid edoartzelona)– hobeto funtzionatzen duela bertakoak baino. Hots, Donostian, Gasteizen edo Bilbon —zer esanik ez Baionan– arrakasta lortzeko ez du ezer balio Madriletiko edozein ezagupen keinuren ondoan. Horregatik, behar bada, hiriaren arazoak zentrala eta funtsezkoa izaten jarraitzen du gure literaturan, modernitate literarioarenak ez bezala. Korronte literario garaikideenekiko homologazioa ez da jada arazo bat euskal idazlearentzat. Atxagaren zein Elorriagaren sariak bere konplexuetaz arindu dute euskal idazlea. Modernitatearen obsesioa iragana da. Aldiz, hiriburu literario euskaldun baten ausentziak hor dirau baita berarekin batera datorren legitimazio nazionalaren eskasiak. Hortik hiriaren obsesioa, batik bat eleberrigintzan. Modernotasuna edo unibertsaltasuna lortzea badago euskaraz, baina non lortu ? Non egin borroka ? Bernardo Atxaga, Euskal Herriaren ordezkari Euskal Hiriaren izena eta utopia proposatzen duenean, zentrala den ausentzia horretaz mintzo zaigu ez beste ezertaz.

Nire lan hipotesia euskal hiriaren ausentzia horrek sortzen duen gabezia sentipenaren konstatazioan oinarritzen da. Euskal idazleak hiriaz hitz egiten duenean gabezia hitz egiten digu eta hiriratzea obra hauetan agertzen diren pertsonaientzat nortasun aldaketa –gabezien konpentsazioa– gauzatzen den toki magiko-demoniakoa da. Hori frogatzen edo ilustratzen saiatuko gara hurrenez hurren Atxagaren *Ziutateaz*, Olasagarreren *Ezinezko mailetak*, Canoren *Piano gainean gosaltzen* eta Xabier Montoiaren *Denboraren izerdia* aztertuz.

ZIUTATEAZ EDO GABEZIAREN GAIN-KONPENTSAZIO DEMONIAKOA

Hau da, apika, Atxagak gutxien aipatzen duen bere obra. Izan ere, bertan Atxaga demoniako bat agertzen zaigu, orduz geroztik landuz joan den itxura zuhur eta konpasibotik txit urrun dagoena. Eleberri labur hau oraindik euskal literaturan inor ez den idazle gazte baten aldarria da, bere anbizio megalomaniakoaren aitortza eta salaketa prospektibo bat. Scardenalli litzateke, hemen, Atxagaren *alter ego* demoniakoa. Laburbilduz, Scardenalli periferiatik hirira –alegia, boterea dagoen lekura– hurbilduko den pertsonaia anbiziotsu eta gupidagabea da. Modu generiko esanguratsuan « Ziutatea » deritzon hiria objektu literario abstraktu samarra da (batzuek frankismoaren alegoria bat ikusi nahi izan dute indar militarra eta eliza uztarturik agertzen baitira, baina ez da horretara mugatzen). Hiriari buruzko diskurtso ia oro bezala, hemengoa ere botereari buruzko gogoeta bat da. Scardenalli guttiz nihilista da eta bere botere gose asegabe bezain krudela gutxiagotasun konplexu bortitz batean oinarritzen da, liburuaren eskaintzetako batean agerian geratzen denez :

[...] ez zait gustatzen ne(re) begirada / ezta nere gorputza / gorrotatzen dut bular erdiko / kartoiezko bihotza / [...] ai amaren haragia nitaz / inoiz erditu ez balitza / nigatik putzu batean ito / bitez gizon boteretsuak / erori elizetako hormak / lurra jo palaziuak [...]
(Atxaga, 1976 : 14).

Bere buruarekiko gorrotoraino iristen da Scardenalli –« kobarde bat naiz, nire aita bezala » (Ibid. : 25)–, eta berea ere baden sortzezko izaera periferiko hori patu ekidinezina bailitzan onartuz bizi direnak mespretxatzen ditu :

ni ere, beraz, estupidoen mundukoa izan naiz. [...] Ebaki nituen gauza hilezinekin [natura, erruraltsauna, balore tradizionalak] lotzen ninduen [sic] zilbor hesteak, eta, bizitzaren ertz batetik, panpina ustel bat izatetik kitatu naiz betirako. Eta hondartza bateko zomorroak bezala ikusten ditut gaur mundu honetara neurekin etorri ziren beste guztiak [...] Scardenalli putrea da [bere « zizaregoa » utzi du], sugea da, beste zomorro guztiak mespreziatzen ditu. (Ibid. : 35).

Hiriko Borrero handiaren menean sufritzen duten biztanle xumeak irringarri zaizkio Scardenalliri eta gisa berean trufatzen da erresistentzia ahalegin ahul bezain inuxentetan indarra eta bizia galtzen duten Ikarotaz. Ikarotak, obraren irakurketa politiko-alegorikoan, antifrakistak liriateke. Hegaldatzen saiatze hutsagatik exekutatzen dituzte Ziutateko agintariek, jakina, exekuzioak jendetza sometituarentzako ikuskizun bihurtuz. Ikarotak hiritik baztertuta dagoen uharte ezkutu batean bizi dira eta beraien buruzagia Hyeronimus da –azken indioaren izena?, euskaldunak azken indiotzat hartzen gaituztelarik.

Bada, hastapen batean Ikaroeekin bat egiten duela dirudien arren, Scardenallik birritan pentsatu gabe salduko ditu hauek bere helburuak lortzeko. Traizioa, hilketak, torturak... Scardenallik giza moral arruntak debekatzen duen oro gauzatu du Ziutatearen gailurrera iristeko. Zapaldua eta periferikoa izatetik libratzeko dakusan bide bakarra zapaltzaile eta zentral bihurtzea baita, bere buruaren eta hurbilekoen ukaziora badarama ere aukera honek : « Hemendik aurrera, kontuz nirekin lagun zaharrak, kontuz ama, kontuz Inexa, kontuz, kontuz » (Ibid. : 31). Ez dago hemen periferiaren eta gabezien idealizaziorik. Utikan porrotaren eta ahuleziaren ikuspegi erromantiko edo kristaua. Scardenalli faszista bat da, bere sortzezko gabeziaren mendekua hartu nahi duena :

zerbaitek esaten dit [...] ziutate honek eguzkiaren pareko egingo nauela. Eta hala, mendekantza kunplitu geldituko da. (Ibid. : 41).

Pisikoanalisiaren ildotik epaitu behar bagenu Scardenalliren « kasua » konpentsazio fenomeno baten aurrean gaudela esango genuke. Alfred Adlerren teoriaren arabera, bere jatorrizko gutxiagotasuna gainditzeko edo konpentsatzeko haurrak forma ideal burutu bat bilatzen du. Gertatzen dena da kasu batzuetan konpentsazio prozesua desbideratu eta gain-kompentsazio bihurtzen dela, agresibitate bihurtuz eta munduaren ikuskera irreal batera eramanez gizakia. Hori gertatzen zaio Scardenalliri.

Bai, laster, ziutateko borrarero nagusia izango naiz, erregearen hurrengoa, Loiolaren parekoa [Loiola elizaren boterea sinbolizatzen duen pertsonaia da], eta palaziorik altuenetako batera pasako naiz bizitzera (Ibid. : 50).

Scardenallik gutxiagotasun konplexutik zuzenean gehiagotasun konplexura igaro ohi diren idazle faszista zenbait dakarzkigu gogora. Esaterako, gaztaroko Cioran errumaniarra, edo gure Mirande bera ere. Baina kontuz, Scardenalli ez da Atxaga. Aitzitik, badirudi Atxaga gazteak Scardenalliren figura darabilela behin betirako handinahi faszistoiderearen tentazioa uxatzeko. Prozesu katartikoa bide da *Ziutateaz*-en idazketa euskal mendietatik datorren Atxaga oraindik anonimo eta ezdeusarentzat. Baina interesgarria da ikustea nola aldi berean nazka eta lilura eragiten dizkion Atxagari Scardenallik, obraren idazkera sutuak salatzen digunez. Ez dezagun ahanzi 23 urteko gazte baten obra dela *Ziutateaz*.

OLASAGARREREN *EZINEZKO MALETAK* EDO GIZARTEA ETA KOMUNITATEA KONTRAJARTZEN DIRENEKOA

Soziologia klasikoak egiten duen gizartearen eta komunitatearen arteko bereizketa aintzat hartu behar da Olasagarreren pertsonaia nagusiaren hiri-

nahia ulertzeko. Teoria soziologikoaren arabera, jakina denez, gizartea espazio profano eta anitza litzateke, nahasketa eta erlatibitatea gertatzen diren tokia. Komunitatea –edo gizarte tradizionala, nahiago bada–, berriz, sakratuaren mende dagoen espazio bateratua litzateke, zeinetan desberdintasun oro taldearen orekarentzat mehatxugarri suertatzen baita. Bada, Olasagarreren eleberriko Carlos Urretabizkaia « Bazter » pertsonaia arrazoi horregatik joaten da hirira, bere desberdintasunak –homosexuala da– ez duelako tokirik Lekunberri-Aranaz bezalako herrixa euskaldun batean, eta metonimikoki ulerturik, homosexualitateak ez duelako tokirik euskal proiektu abertzalean. Atxagak deitoratzen duenez, Euskal Herria, abertzaleek ulertzen omen duten moduan, herri bat delako oraindik –komunitate « endogamiko » bat Olasagarrek esaten duen moduan–, eta ez izan beharko lukeen hiria –edo gizartea.

Garbi dago Olasagarrek Atxaga baten –edo gutxienez « autonomiaren belaunaldia » deitu izan den taldeko kideen– diskurtso politikotik edan duela eta ez da behar bada kasualitatea bere pertsonaiaren izena. Carlos izenak Atxagaren *Gizona bere bakardadean* eleberriko protagonista dakarkigu gogorra –Euskal Herriarekin moztu eta Bartzelonara bizitzera joaten den pertsonaia. Urretabizkaia abizenak, berriz, abertzaletasun estutik harat doan aldarrikapen feministarekin zerikusia duen idazle bat oroitarazten digu ezinbestean, eta azkenik « Bazter » sasizena bera ere gardena suertatzen da pertsonaiak euskal munduan izango duen izaera marginala adierazteko unean. Ezizena, bidenabar, komunitateak gizabanakoari inposatzen dion nortasuna sinboliza dezake :

bazter, joder, Bazterren izena Carlos Urretabizkaia duk, amazon inork hala hots egiten ez bazion ere (Olasagarre, 2004 : 12).

Hori da, izan ere, arazoa, herrian ezin dela norbera dena izan, baizik eta besteek erabakitzen dutena. Olasagarreren pertsonaien hizkera erabiltzeko, « sustraiek ito egiten dute batzuetan » (Ibid. : 149). Bizi ahal izateko, beraz, hirira alde egitea beste erremediorik ez dauka Bazterrek... edota iraultza sozial baten bitartez herria bera hiritartzea. Hori da 70eko eta 80eko hamarkada hasieran ezker abertzalearen utopiak sinetsiaraziko diona Bazterri, horregatik sartuko da bere koadrilakoek herrian sortzen duten ETArekin komandotxoan. Baina herrian antolatu duten rock kontzertu abertzale baten karietara lagun taldeko Ferminen « Gora iraultza sexual » pankarta irekitzen duenean eta ekintza horrek lagunengandiko trufak baino erakarriko ez dizkiola ikusirik ulertzen du bat-batean Bazterrek hala betidanik homosexuala izan dela, nola homosexualentzat ez dagoela tokirik Aranaz-Lekunberriin :

amestutako iraultza hark bere buruarengandiko askapena ekarzekioneko esperantza eta heterosexal bihurtu zedineko beharra ezi-

nezko zitzaizkiola ohartzean, nahi eta ezinaren arteko sarean trabatu zen ; bere bizitza ez zuela inoiz irudikatu erabaki behar izan zuen, ametsa kolektiboa baitzen, eta kolektiboan gauzatuko zen oro banakakoari zegokion afan, nahi eta desira oro. Ohartu zen Lekunberrin egin zuen bidea egitea zela errazena, xenda trazatuari jarraitu, alegia ; bere kasuan, ordea, akats bat zegoen, eta akats horrek zeraman orain Londresera ; akats horretan zetzan eskura uste izan zuteneko Euskal Herri aske hartako biztanle, aske, esan beharko luke, ez bilakatzeke arrazoia, baina beti izaten duk akats bat. (Olasagarre, op.cit. : 151).

Londresen pub bat ireki eta « familia » berri bat osatuz joango da Carlos, Marck mutil lagun « ofiziala » eta Ike amorantearen artean banatuko delarik aurrerantzean bere bizitza sentimental. Marckek atzean utzitakoa eta egindako aukera existentziala asumitzen lagunduko dio Carlosi, besteak beste iraultza politikoa « beti arra » dela azalduz eta Carlosek onartuko du bera ere zentsuratzailerik izan zela hainbat urtetan, ezinbestean : « herriak eta neronek, zoritxarrez neronek ere bai, ezarri lege estuaren hesietatik kanpo ateratzen zen oro izendatzen genuen keria » (Ibid. : 147). Marck teorizatzaile ere bihurtzen da eleberriarren zenbat pasartetan :

azpimarratuko zuen Marckek, hiritarrak eta herritarrak bereizten zituena, herritarrei background bera suposatzen zitzaizela eta orduan background horrek berebiziko garrantzia hartzen zuela, bazterketaren irizpide izateraino eta aldiz hirian denek zutela background desberdina, eta horregatik background horrek garrantzia galtzen zuela onargarritasun irizpide gisa (Ibid. : 80).

Hortik aurrerakoa, nobelak egiten duen benetako galdera, honakoa da : hiriratu eta nortasunez aldatuz gero zer gelditzen da iraganetik, jatorrizko nortasunetik, herritartasunetik? Deserrotzea erabatekoa al da, ala zeozer, arrastoren bat, gordetzen da? Carlosen erantzuna erradikala da, berak ez dauka zerikusirik Bazter deitzen zuten horrekin. Marckek bere « evil basque character » aipatzen dion bakoitzean zera erantzuten dio Carlosek, « ez zela herriei zegokion senik, senak, izatera, banakoarenak zirela, bizimoduak, paisaiak, gizarteak zizelkatuak baina banakoarenak » (ibid. : 42-43). Euskal Herrira bisitan eramateko eskaera behin baino gehiagotan egiten dion bizilagunari « Zertarako joan nahi duzu hara? » (ibid. : 43) erantzuten dio Carlosek. Eta oso tarteka gurutzatzen dituen herriko koadrilako lagunak gurutzatzen dituenean –Londresen, jakina–, erabateko desagerpena leporatzen zaio : « hirian bizi haizenetik ez zeukaagu hire berririk » (ibid. : 15). Bere ehorzketara Londresera hurbildutako lagun koadrilako kide batek laburbiltzen du egoera : « Aspaldi, aditzen duk, aspaldi utzi zioan euskaldun iza-teari » (ibid. : 208). Iragana eta norberaren herritartasuna ezinezko mailetak bihurtzen dira, nobelaren izenburuak iradokitzen duenez.

Carlosen erantzuna, hortaz, garbia da, herritik hirira joatean ezin da maletarik eraman. Adierazgarria da nola duda-mudan ibili ostean Carlosek, halere, Mikel Laboaren zein Hertzainak eta Zarama taldeen diskoak nahiz Bernardo Atxagaren *Etiopia* olerki liburua maletan sartzea erabakitzen duen behin betiko bidaiaren atarian dagoela. Eleberriak, ordea, ironikoki desegiten du Carlosen nahikeria nostalgiko hau maleta aireportuan betirako galduko baita. Gauza bera gertatuko da eleberriaren amaieran Carlos zenduaren errausak Euskal Herriko mendietan barreiatu gogo dituzten koadrilekoek errausen potea galtzen dutenean. Ez dago ezer eramaterik, ez dago itzultzerik.

Haatik, Olasagarreren ikuspegia ez dateke bere pertsonaiarena edo nobelarena bezain erradikala ezen, nobelak kutsu autobiografiko aitortua duela jakinik, ohartu beharrean gaude euskaraz eta Euskal Herriko sistema literarioari begira idatzi eta argitaratu duela euskal gizartearen hertsitasuna salatzeratorren deserrotze istorio hau. Apika euskal literatur sistema azken urteotan eremu politikoarekiko autonomizatu den seinale baikortzat hartu beharko genuke hau. Olasagarrek sinesten du euskal literatura nahikoa eremu zabala bihurtu dela ikuspegi « hiritar » bat bere baitan onartzeko eta irakurlegoaren begirada « hiritarra » jasotzeko.

CANOREN PIANO GAINEAN GOSALTZEN EDO DESPERATELY SEEKING ART

Harkaitz Canoren obra literarioa pixka bat ezagutzen duenak badaki idazle honen kezka nagusietako bat idazle izateari lotuta dagoela. Canorentzat, apika, literaturaren funtsa ez dagoelako obretan, baizik eta idazlearen nortasunean. Bestela esateko, Canorentzat literatura idazleak dira, obra guztien gainerik. Obren justifikazioa idazlearen figura artistikoa bermatzean datza. Eta horrek bertigoa sortzen du: zerk ziurtatzen dit artista naizela ? Fedeak, ez daukanez oinarri objektibo edo finkorik, etengabe dago kolokan eta idazlearen baitan beti dabilta borrokan batetik artista izatearena iruzurra delako uste kulpabilizantea eta bestetik genio artistiko bat delako esperantza. New Yorkera egindako idazketa-bidaiaren zergatia ez da oso ezberdina. Hemen ere, irakurlearen sedukzioa eta txunditzea ageri da azalean baina azpian bizirik dirau bere buruarekiko galdezketan obsesiboak : benetako idazlea al naiz ? New-York metamorfosia gertatuko den hiria izatea espero du Canok.

Alde batetik beraz, irakurlea txunditzeko beharra. Eta zer egokiagorik, horretarako, New York hiria baino ? Izan ere New York urruti dago, jende

gutxi du eskura, eta mundu artistikoaren edo arte mundialaren bihotzean kokatzen da. Ez dago munduan hiri errepresentatuagorik egungo media artistikoetan (literatura, zinema, kantagintza, pintura...). Kale kanto bakoitza erreferentzia artistiko bilaka daiteke. Canoren hitzak hartuz : « Zine munduko fetitxistentzat paradisua da hiri hau » (Cano, 2000 :15). Literaturaz kutsatutako hiri honetan ez da harrizkeoa Cano ohartzea bera bizi den etxean bizi izan zela berak pertsonaia literario gisa erabilitako aktorea underground bat (Lupe Velez) : « Eta orain, lau urte beranduago, hara non nire pertsonaia bizilagun bihurturik aurkitzen dudun » (Ibid. :25). Han ez dago literaturan pentsatzen jarri beharrik, hiriak berak eragiten ditu ameskeria literarioak : « Batzutan irakurgai eramaten dut labandieriara, baina beste batzuetan eskotilatik begira geratzen naiz, Julio Vernereren istorio bateko protagonista banintz bezala » (Ibid. : 127). Dena da aitzakia literatura egiteko : « Argindar instalazio zahar asko dagoelako edo ez dakit zergatik, baina suteak ugari dira. Narrazio eta ipuinei amaiera emateko era egokia izan daitezke suteak » (Ibid. : 138). Literatura guzti hau kontenitzeko liburudendak ere neurritan eginda egon behar : « Liburudendak ikaragarriak dira hemen : mahaia eta aulkiak daude, bertan eseri eta kafea hartuz nahi duzun liburua irakurtzeko [...]. Makina bat liburu ari naiz irakurtzen » (Ibid. : 19). Zerrenda hau nekerik gabe luza genezake... Hain da literarioa tokia non Cano bere *Beluna Jazz* eleberriko Bob Ieregi saxofonista New Yorkar guztiz imaginarioaren bila ere hasiko baita listinak lagun dituela. Oraingoan ez du zortetik izango. Gehitxo litzateke.

Toki bat literarioa da literaturaz kargatua dagoelako baina baita ere, txanponaren beste alde, sorkuntza berrietarako inspirazio iturri delako. Bi alderdi hauek elkartzen dira Canoren bizileku new yorktarrean : « Tuberkulosia harrapatzeko leku aproposa iruditzen zait [Mme Bovary eta beste hainbat pertsonaia famaturen eritasuna]. Definitiboki literarioa. Orain idaztea besterik ez zait falta » (Ibid. : 67). Eta hala gertatuko da, hirian oin hartu bezain laster jartzen zaizkio martxan Canori pulsio artistikoak : « Paper erreziklatuzko patrikako uzta koadernotxoan lehen hitzak idatzi ditut [...] eta gero poema simulakro bat [...] Gaur marrazteko gogo daukat » (Ibid. : 17-18). Urrunago : « Bi poema posibleren zirriborroak ekarri ditut etxera » (Ibid. : 22). Baina estimulo artistikoa orokorra da, ez da literaturara mugatzen : « Kamera hartuta zubira txuribeltzeko karrete bat botatzera abiatu naiz [...] Hiri honek argazkilari sena, margolari sena, zerbait egiteko sena pizten ditu. Arratsalde oso eman dut argazkiak ateratzen » (Ibid. : 95-96). Gauzak gaizki doazenean ere –idazteko inspirazioa ez denean inondi ageri– New Yorkeko Canoren artista sena kitzikatzen darrai : « hutsune handi bat sentitu dut. Enbalatzeko papera lurrean itsatsi eta pintzel pare batekin garabato bat egiten hasi naiz, desahogatzeko » (Ibid. : 86). Idazleak aitortzen digunez, “idazten ari zarenekin bizi eta murgiltzeko era bat dela horrelako leku batean bizitzea” (Ibid. : 85).

Kontua da hiria, dekoratu artistiko-literario erraldoia izateaz gain, artistaz beteta dagoela, lepo eginda. Sarrera eta epilogoak kenduta liburua osatzen duten 38 kroniketako baten tituluak iradokitzen duen bezala (« Bohemia eta glamourra ») bidaia hau, Harkaitz Canorentzat, XIX. mendeko idazle zein artistek Parisen egiten zuten bohemaldi artistikoaren pareko litzateke. Alegia, bizimodu artista bat eramanez inspiratzeko ahalegin bat, hiriburu kosmopolitenera helburu berarekin hurbildutako hainbat jenderekin nahastuz. Eta, hala, bohemiarren mitoaren ezaugarri gehienak bereganatzen ditu Canoren egonaldia amerikarrak : diru gutxi, auzune erdi-pobre erdi-sofistiktua –Williamsburg–, etxe-bizitza erdipurdikoa –*loft* konpartitu bat–, giza-fauna anitza –maila sozial guztietako jendearekiko harremana. Hala ere, bohemioarentzat garrantzitsuena beste jende bohemioarekin egotea da, elkar-ezagupen errittoa bailitzan, eta jende bohemioaren bilaketan dihardu beti Canok, espezie zoologiko baten atzetik usnaka bailebilen : « *artista jendea* bizi bide da hemen » (Ibid. : 61, guk azpimarratua). Eta ez daudenean bizirik, hildako artisten arimak arnasten duen airean somatzen ditu Canok : « Eta hor abiatu da [Cano, bere buruaz hirugarren pertsonan], batere jendekin ez den idazle isila, Julian Schnabel pintore eta zinemaegilearen jabetzakoa den Chelsea Hoteleko gelara [...] eta hor goaz, elurretan oinez, Jim Morrison, The Beatles, The Eagles eta beste hainbestek kantuak eskaini eta bolada luzeak eman zituzten Chelsea Hotel mitikora » (Ibid. :96). New Yorken gurutzatuko dituen euskaldun bakarrak ere, nola ez, artistak : « Alexek, urte batzuk dramatzatza New Yorken eta, besteak beste, musika tresnak asmatzen ditu » (Ibid. : 29). Ainhoa Arteta diva euskaldunarekin ere afaria izango du Harkaitz Canok eta hiriko Euskal Etxera hurbilduko denean Alex eta honen lagun artista batekin bertako euskaldun tradizionalak harrituko dituen performance artistikoa burutuko dute : « Alexekin Euskal Etxean zerbait egitekotan geratu gara. Bruce Mc Clure izeneko bere lagun batek super-8ko filmak azidoz erre eta koloreztatuz oso efektu bereziak lortzen omen ditu. [...] Euskal Etxeko xahar guztiak jo ta ma geratu dira Bruceren irudiekin eta Alexen musika tresnekin » (Ibid. : 30-33).

Egia esan, eta hau da liburuaren enkantuaren arrazoietako bat, oharkabean errealismotik ihes egiten du Canok, eta badirudi hiri horretan bizi den oro dela artista deklaratu edo izkutukoa. Entzun bestela :

« New Yorken inork ez dizu esango aroztegi batean lurra berdintzen, hormak margotzen edo testuak ordenagailuz garbira pasatzen lan egiten duenik, bere diru iturri bakarra hori izan arren. Larunbatetan izebaren tabernan diskoak jartzen dituen arotzak “musikaren negozioan” dabilela esango dizu, laburmetraia batean extra bezala lan egin zuen horma margotzaileak *filmakerra* dela etabar. Miresgarria da izpirituan bakarrik duten lan horri halako adoreaz eustea » (ibid. : 116).

Azken esaldi hau errepikatu behar dut : *miresgarria da izpirituan bakarrik duten lan horri halako adoreaz eustea.*

Idazlea fikziozko pertsonaia da beti, *izpirituan bakarrik duen lana* delako berea, eta Ana Urkizak, liburuaren aipamen kritikoa egiterakoan dioenez :

New Yorken, bestalde, idazle-bisitariak bere burua aurkitzen du eta berdefinitu egin behar izango du bere kokalekua. Literaturak fikzio hori ulertzen eta bizitzen lagunduko dio baina delako fikzio hori bizi ondoren, Canok etxera bueltatu-beharra dauka, idazle egina (Urkiza, 2001).

Beste hitzetan esanda, New Yorkeko egonaldia Canok errito inizatiko bat bailitzan pentsatu du, idazle dela segurta liezaiokeen erritoa hain zuzen. Hori, bidaiaren jatorria eta prestakuntza aipatzen zaizkigunean geratzen da agerian. « bi urte pasa nituen jende guztiari New Yorkera joan behar nuela esanez » (Ibid. : 9). JFK aireportuan lur hartu baino lehen, hegazkinean oraindik, bertako aduanara heltzean eman beharreko papertxo bat betetzen ikusten dugu Cano : « Zalantza momentu bat izan dut laukitxo horretara heltzean. Ogibidea galdetzen dit. Writer and Journalist idatzi dut lotsagabe. Gehitxo akaso? » (Ibid. : 12). Bere literaturaren eta bokazioaren iturburu mitologikoa den hirira heltzean biluzturik sentitzen da eta azterketa bat pasatzera joango balitz bezala sentitzen da betiereko idazle-gaia : « Mesfidantzaz begiratuko ote didate nire ibilera sosegatua ez delako, edo sosegatuegia delako? Nire editoreak egindako kontratu faltsu bati esker, urtebeteko bisa lortu dut. *Artistei* emate zaien horietakoa. Hona zer dioen kontratuak : argitaletzeak nire egonaldia eta gastu guztiak ordaintzen dituela New York blues izeneko liburua idazteko baliatuko ditudan bederatzi hilabeteetan » (Idem). Jokoan dagoena idazle izatea da eta bederatzi hilabete haurdunaldi literarioaren ostean (idatziko al du bere liburua ?) jakingo da idazlea sortu den ala ez liburuarekin batera.

Egonaldiaren bukaeran Canok « New Yorken idatzi beharreko liburua » (Ibid. : 178) kostata baina idatzi duela esaten digu. Eta sinbolismo gardeneko azken ekintza bat bururatzen zaio orduan : « karta bat idatzi nion nire buruari : erremitean nire Brooklingo helbidea jarri nuen eta kartazalean berri Donostiakoa. *Bi pertsona ezberdin izango ziren finean karta idazten zuena eta jasoko zuena.* Kartazala itxi aurretik diskette batean New Yorken idatzitako eleberriaren kopia bat sartu nuen. Superstizio kontuak. Badaezpada ere, hegazkina eroriko balitz edo. *Beste ahalegin bat gure bizitza literarioa izan dadin* » (Ibid. : 178, guk azpimarratuta).

MONTOIAREN DENBORAREN IZERDIA EDO ASIMILAZIOAREN MUGAK

Montoiak bere orain arteko eleberrri onena plazaratzen duenean –2003koa da *Denboraren izerdia*– hogeita sei urte igaro dira Atxagak *Ziutateaz* argitaratu zuenetik eta euskal eleberrriak ez dira jada alegorikoak, ezta neorruralak ere. Euskal eleberrigintza errealista bihurtu da, ironikoa –heldutasunera iritsi den seinale agian. Euskal sistema literarioa osatua dago : irakurleko alfabetatu eta ikasia existitzen da, kritika literarioa profesionaldu da idazleekin batera eta industria kultural txiki baten aurrean gaude. Bestalde, gorago iradoki bezala, euskal literaturak bere behialako anakronismo estetikoak gaingitu du eta modernitatearekiko konplexu zaharraren azken arrastoak Atxagaren sari nazionalak eraman zituen.

Horregatik, behar bada, Montoiaren heroi edo anti-heroia Madrilerá doanean ez da izenik ez duen toki batetik abiatzen Scardenalli bezala, Gasteiz EAeko hiriburu politiko-administratibotik baino. Halere, gordetzen du loturarik Jon Ezenarro zinema ekoizle madriltartuaren istorioak Scardenallirenarekin.

Scardenalli bezala, Ezenarro bere gaztaroan « Ikaroa » izandakoa da. Hots, klabe errealistan, ETAkidea. Eta, Scardenallik bezalaxe, bere anbizio pertsonalak hala agindu dionean Ezenarrok ere Ikaroei bizkar eman eta hiria konkistatzera jo du, 70eko hamarkadako utopia ezkertiar-iraultzaile-abertzalearen arropa estuegi bilakatuak zailtasun edo eskrupulo gehiegirik gabe erantziz. Iparraldean (Euskal Herriko iparraldean, hau da Frantzian) ETAp.m.-kide gisa eginiko egonaldia Gasteiz itxi eta gabeziaz jositakotik ihes egiteko modu bat izan bide zen Ezenarroentzat –ez dezagun ahanzi ETAk izan zuela hamarkada urrun haietan Europa osoan halako glamour berezi bat, halako unibertsaltasun kutsu bat, Frankok zutik zirauen bitartean– harik eta iraultza abertzalea kontserbatismo nazional bat gehiago bihurtu zen arte. Orduantxe jo zuen Madrilerá Ezenarro.

Zer eskaintzen dio, baina, Madrilek Gasteizek eskaintzen ez dionik? Dударik gabe, beti ere Casanovaren definizioaren arabera, hiriburu literario batek ezinbestekoak dituen bi ezaugarriok : liberaltasun politikoaren ospea eta kapital literario –Ezenarroren kasuan zinematografikoa– metaketa. Gasteizen ezin bizitza liberalik –moderno edo postmodernorik, alegia– eraman, eta ezin zinema egiteko egiturarik aurkitu. Literatura nazional txikiaren eta egiazko literaturaren –hots, unibertsalaren, hiriburu literario handietakoaren– arteko amildegia ezin hobeto metaforizatu du Montoiak zinemaren munduan jarriz bere pertsonaia.

Bi hirion arteko desberdintasuna –hiritxo nazionala eta hiri kosmopolita– Ezenarroren bizitza sentimentalaren iragana eta oraina erkatuz adierazten

digu Montoiak. Gasteizen Elena eder, abertzale eta aratzarekin ezkondurik eta zinezko monogamian bizi zelarik, Madrileran joan denetik panorama sexual konplexuagoa eta agian kitzikagarriagoa da berea : alde batetik ETArekin mehatxupean madrildarturiko euskal enpresario baten alaba Anarekin senargai bizitza txukuna darama, baina bestetik Maria Isabel, Itziar edota beste hainbat maitalerekin jotzen du larrua ahal duen guztietan.

Hiriburu batera joateak nortasun aldaketa eragin dio Ezenarrori, edo uste horrekin bizi da behintzat (zeren nobela aurrera joan ahala ohartuko baikara ez dela hain erraza asimilatzea). Guztiz bestelakotua ikusi nahi du bere burua Ezenarro, iraganeko Ezenarro ahantzi nahi bailuen (Scardenallik bere jatorria eta iragana ukatzen zituen moduan) :

Elena, gosarian atseginez aldamenean onartu zuen bakarra, aitor-tu beharra dago. Elena abertzalea. Bere izen-abizen bereko gazte baten emaztea (Montoia, 2003 : 13).

Ezenarrok sinetsi gura du, Sarrionandiaren pastitxea egiteko, bera ez dela jada « hangoa ». Euskaldunak arraroak direla esaten dion amorante bati –« hainbeste hilketa, hainbeste izugarrikeria »– zera erantzuten dio : « Doazela pikutara ! Ni, zorionez, hemen nago, hemen bizi naiz, ez han » (Ibid. : 54). Eta Madrilen bizi arren bozkatzeko Euskadin erroldatzen direnei barre egiten die, alferrikakoa iritziz ahalegin horri : « Frantzian hasieran, Madrilen orain, Euskadin baino luzeago bizi izan naiz erbestean. Bueltatzen naizen bakoi-tzean arrotz ikusten dut han neure burua » (Ibid. : 55).

Egia esateko, Scardenallik bezala –azken honek behiala bera lagundutako Hyeronimus Ikaroen buruzagia salatuz egin zuen gora Ziutateko boterearen hierarkian–, Ezenarrok bere utopia abertzale-ekzertiarra salduz –hitzaren zentzu guztietan– antolatu du bere negozioa Madrilgo zinemaren mundutxoan. Eta bere arrakastarik dizdiratsu eta sonatuena terrorismo abertzalea salatzen duen *Libertad* izeneko filme bat ekoiztuz lortu berri du nobelaren hasieran.

Bere arrakasta madrildarraren atalaitatik ikusita, gonbidatzen duten errepezio glamurosoetatik begiratuta, konkistatzen dituen emakume desiragarrien hankatartetik hausnartuta, Gasteiz bezalako hirixka nazionala ezdeusa eta mespretxagarria iruditzen zaio, Scardenalliri bere sorlekua eta bertako jendea erdeinagarri iruditzen zitzaizkion bezalaxe :

urte askotan Madrilen bizi ondoren, harrigarria zaio hiri tipietako bizimodua, bertako jendearen arteko harreman mota, denek elkar eza-gutze hura. Harrigarria bezain itogarria, bestalde. [...] Aukeran, hiriburu handietako anonimotasuna nahiago. Dena dela, Gasteiz bezalako hiritxo –bai, hiritxo, bertako biztanleek eta bereziki alkateak bestela uste arren– batera etorri behar izan du anonimotasun [...] bila (Ibid. : 125).

Zergatik itzuli behar izan duen Gasteiza? Bada, bera bezalako odol hozteko animalia den beste euskaldun madrildartu batek –Itziar Urzaga *El Mundoko* kazetariak– ez diolako barkatu umilatu izana. Urzagarekin oheratu ondoren honek elkarrekin bizitzen jar zitezkeela iradoki dionean gupidarik gabe baztertu du emakumea Ezenarrok. Mendekuz, Urzagak artikulu bat kaleratzen du *Libertad* filmaren aurkezpen ospakizunen erdian non salatzen baita garai batean Ezenarro ETAp.m.-ko komando baten diruzaina izan zela. Eta, jakina, euskal terrorismoaren aurkako madrildar giro inkisitorialean –PPren gobernupeko urte gogorrenetan gertatzen da istorioa– *persona non grata* bihurtuko da Jon Ezenarro artikulua plazaratu bezain laster. Kurioso da, bestalde, ikustea nola, metaforari eutsiz, bere iragana Urzagak agerian uzten duenean, amorante guztiak desagertzen zaizkion bat-batean Ezenarrori, berriro ere bizitea sexual pobre batera itzuliz.

Hortik aurrerakoa, eleberriaren bigarren zatia, Gasteizen kokatzen da osorik. Iraganeko mamuekin berriro bizi beharra tokatuko zaio Ezenarrori, Madrilgo sorgin ehizatik ihes egingo badu, harik eta ETaren bonba baten biktima bihurturik berriro Madril onartua den arte, happy end ironiko bezain interesgarria osatzen duelarik Montoiak.

Nobelaren drama, azken beltzean, honakoa da : urtetan kontrakoa sine-tsi nahi izan duen arren Ezenarrok deskubritzen duela, Urzagaren jukutriaren ondorioz, Madril unibertsal, liberal eta artistikoki autonomoaren atzean, Espainar Estatuko hiriburu itxi eta nazionalista bat gordetzen dela, bere jatorrizko Gasteiz hura bezain estua eta antiglamourosa, Julio Medemak boikotatzen dituen Madril bat, edota Atxagaren *Gizona bere bakardadean*-i aurpegi txarra jarri zion Madril hura. Hots, Madril ez da Paris.

Hiriratz bere nortasuna ahantzi edo ezabatu nahi izan duen pertsonaia dugu Ezenarro, Madril dar bizitzara asimilatu nahi izan duen pertsonaia. Zein den bere nortasun sakona ? Bada, hirigabearena, boteregabearena. Gasteiz ez baita benetako hiriburu literarioa, kontzeptuaren definizio hertsia bagagozkio –hau da, liberalismo politikoa eta aberastasun literarioak uztartzen diren lekua. Izan ere, Madril bera ere ez baldin bada erabat hiriburu literarioa¹, nola izango da, ba, Gasteiz ?

¹ Hona zer dioten Pascale Casanova frantsesak Madrid-Bartzelona bionomioari aplikatu dakiokeen pasarte batean (berak honako binomioak proposatzen ditu : Varsovia-Krakovia ; Atenas-Tesalonika ; Pekin-Shangai ; Madrid-Bartzelona ; Rio-Sao Paolo) : « zenbait espazio literario nazionaletan erakunde literarioen autonomia erlatibo bi hiribururen presentzian (eta borrokan) nabaritzen da, batak –gehienetan zaharragoa– botere, funtzio eta ondasun politikoak bereganatzen dituelarik –bertan literatura kontserbatzaileagoa egiten da, tradizionalagoa, eredu eta dependentzia nazionalari lotua–, besteak –batzuetan askoz berriagoa– maiz portu bat daukan hiria, atzerriari irekia, edo hiri unibertsitarioa izanki modernotasun literarioa aldarrikatzen duelarik, kanpoko eredu literarioen ekarpena » (Casanova, 1999 : 338). Beste pasarte batean, Bartzelona egiazko Espainir hiriburua dela dioten Vazquez Montalbanen hitzak aipatzen ditu.

EUSKAL HIRIAK

Hemen aipatu ez dugun korronte bat ere existitzen da eskal literatura garaikidean. Euskal idazleak saiatu dira bertako hiriei prestigio literarioa eransten, izate artistiko bat kutsatzen, literaturan integratuz, literarizatuz, berauen erromaneskotasuna aldarrikatuz, mito literario bihurtuz. Hots Joyce batek Dublinekin egin zuena errepikatzen ahalegindu eta ahalegintzen dira euskal idazleak oraindik ere², Parisen modura « mila eleberridun hiria » bihurtu dadin euskal hiria. Baina hor dago kokxa, zein hiri ?

Donostia ? Euskal Herriko hiriburu euskaldunena izanki eta hizkeraz azken hamarkadetan nagusitu den euskara eredutik hurbilen dagoena, Donostia litzateke behar bada euskal hiriburu literario naturalena. Areago aintzat hartzen bada euskarazko argitalgintzaren –eta bereziki argitalgintza literarioaren– kokagune nagusia dela. Lorpenik handiena Donostia literaturizatze bide horretan, agian, Saizarbitoriarena da. Baina Saizarbitoriaren obran bertan soma daiteke Donostiaren handicap sorta : glamourrik izatekotan, Donostiaren glamourra ez da preseski bere alderdi euskaldunarena, gainera bere iraganean sakonegi erroturik bizi den hiria da arteari dagokionez eta ezin esan benetan liberala denik bertako giroa. Burges dekadentea izatera ozta-ozta iristen baita.

Horregatik, akaso, 60eko hamarkadan hasi zen mugimendu bat euskal letretan Bilbo bilaka zedin euskal hiriburu literarioa. Honetan aintzindari Aresti izan zen eta Atxagak Pott bandaren garaiean Bilbora bizitzera joanez joera honen oinordekotza aldarrikatu zuen. Egungo zenbait eleberriegile berri saiatzeko dira mito hau lantzen –Iturriagaren *Berandu da gelditzeko* edota Belmonteren *Hamar urte barru* datozkigu boteprontoan oroimenera–, gehienetan Bilbo zikina (drogarena, militantzia klandestinoarena, langabeziarena) erakutsiz, baina Bilboren ahulezia handiena bere izaera erdalduna da, dudarik gabe. Behar bada Euskal Herriko hiririk hiriena da, baina ezin horraatik euskal literatura inkarnatu.

Iruñeak ere azken urteotan bizi du bere urrezko aroa, Epaltza, Alonso eta « sandwich belaunaldi »ko partaide batzuren eskutik, baina gure geografiko hiririk anti-liberalena eta probintzialena dugu agian berau eta nekez lor

² Pascale Casanovak azaltzen duenez : « Joyce idazle irlandarrarentzat, existentzia literarioa ematea hiriburu nazional bati [Dublini] eremu nazional barruan eramandako borroka baten ekintza zatekeen : erronka estetiko bat aurrera eraman nahi zuen, ekintzaren bitartez, idazkeratik bertatik, irlandar literaturan indarrean zeuden arau eta eredu « baserritar » eta folklorikoekin hautsiz » (Casanova, 1999 : 338).

dezake hiriburu literario estatuturik. Baiona Iruñearen pareko hirixka nahiko euskaldun baina ez oso literarioa (ezta liberala ere) litzateke eta euskal eremuaren periferia metaforizatzeke erabili ohi da egungo literaturan.

Azken urteetan modan jarri den hiria gure literaturan Gasteiz da, dudarik gabe. EAEko botere politikoa bertan kontzentratu egoteak eta euskal funtzionarioz nahiz ikaslez betetako hiria izateak badu zeresanik fenomeno honetan. Gasteiz hiri nahiko erdalduna izanki berez, bertan bizi diren euskaldunak kanpotik etorriak dira –euskal eremu guztietatik « etorkinak »– eta maila sozio-kultural handi samarrekoak direla esan daiteke. Hori dela eta, hiriko euskaldunei ezin egotzi zaie Donostiarrei egotz lekiekeen itxitasun edota bertakokeria. Zentzu horretan, egiazko euskaldun hiritar bakarrak Gasteiztarrak lirateke. Bestalde herri handi izatetik hiri izatera igarotzen orain dela gutxi hasi denez badu halako birjinitate bat –ez dago ezein tradizio literario ez kultura esklerosagarri loturik gure imaginarioan– erakargarri egiten duena. Nahikoa komentzigarriak dira Montoia batek ala Zaldua batek egindako literaturtze ahaleginak, aipatu gabe euskal rock radikalak utzi zituen aztarna mitologiko eskergarriak. Halere, Bilbok bezala Gasteizek bere erdalerriri izaera kontra dauka eta bestalde beti ikusia izan da, baita geografikoki ere, Euskal Herriaren azken muga bezala. Alde horretatik, gure susmoa da bere siberiar ospea ez diola klimari bakarrik zor, baizik eta bere euskararekiko giro hotzari baizik. Ezin nonbait euskal literatura erabat eroso sentitu Gasteizen.

Aldi berean euskalduna, errekurtsio literarioz aberatsa eta modernoa (hots, liberala) den hiririk ez dago gurean eta, hortik, apika, Atxagaren euskal hiriaren kontzeptua : kontzeptu horrek euskal hiriekin duten hoberena espazio utopiko batean bildu nahi litzuke benetako hiriaren antza edukiko lukeen zerbait osatu ahal izateko, mentalki bederen. Esan daiteke gaur egun euskal hiria euskarazko literaturan baino existitzen ez den espazio abstraktu bat dela eta ez da hain gutxi. Hiriburu literarioaren izpiritua hor dago, bitartean, gure autoreen eleberrien eta olerki liburuen orrialdeetan flotatzen, balizko gorputz fisiko baten zai. Halakorik gorpuzten ez den bitartean beti izango dugu gure literaturan atzerriko hiriburu literario handietara edo auzo Espainiako hiriburu nazionalera unibertsaltasun bila jotzeko beharra edo tentazioa artikulu honetan azaltzen saiatu garenez.

BIBLIOGRAFIA

ATXAGA, *Zintateaz I-II*, Donostia, Kriselu, 1976 (réédité par Erein en 1986, 154 p).

CANO, Harkaitz, *Piano gainean gosaltzen*, Donostia, Erein, 2000, 187. or.

CASANOVA, Pascale, *La République mondiale des lettres*, Paris, Seuil, 1999, 493. or.

DICTIONNAIRE DE LA PSYCHANALYSE, Paris, Encyclopædia universalis-Albin Michel, 1997, 919. or.

MONTOIA, Xabier, *Denboraren izerdia*, Donostia, Elkar, 2003, 221. or.

OLASAGARRE, *Ezinezko maletak*, Zarautz, Susa, 2004, 249. or.

LAZARRAGAREN LEXIKO ETA GRAMATIKA ZEHETASUNEZ

Adolfo AREJITA

0. AURKEZPENA

Ondoko lan labur honetan Lazarragaren izkribuko hizkeraren puntu batzuk hautatu ditut aztergai, gramatikari doazkion alderditik, zabalean barik sakonean ikertu nahiz, asmoz behintzat. Gramatika historikoa dudanez neure irakasgai oinarrizkoetarikoa, pentsatu dut eraz datorkeela idazle honen garaian eta eremuan kokatzea gramatika-egitura jakin batzuk, konparantzak eginez, bai aldi beretsuko beste izkribuetako erabilerekin, bai ekialdeko, bai sartaldekoekin, baina baita denboran hurbilagoekin, batez ere bizkaiera zahar eta klasikoko ereduarekin eta, denboran jauzi handi bat eginez, gaur egun ere bizirik dirauten egitura zaharzale batzuekin.

Perpau bakuneko kategoria jakin batzuetara mugatu dut ezin bestean neure eginkizuna: izen sintagmaren esparrutik irten barik, pertsona-izenordainak eta hauen posesiboak, mugatzaile-erakusleak, zenbatzaile batzuk eta graduazio-marka batzuk hautatu ditut ikergai eta aztergai.

Izkribuko testu-aipua gaurko grafian eskaini ditut. Horretarako neure transkripzioa erabili dut oinarritzat, baina Armiarma-k sarean duena ere aurrean dudala. Orrialdeak, sarean dauden bertsioren zenbaki sistema berarekin aipatu ditut.

Jakitun nago bestetik, hemen jorratzen diren puntu berberak edo beretsuak aipatu edo komentatu izan dituela zuzen edo zeharka bestek ere, izkribua ezagun egin denik honunzkoan. Hala J. A. Lakarrak (2004), X. Kintanak (2004 eta 2005), Pruden Garciak edo R. M. Pagolak (2006), besteak beste.

1. PERTSONA IZENORDAINEZ

Guztien morfologia edo sintaxi ezaugarrietara barik, berezi antzeko diren formetara mugatuko dut neure azalpena.

1.1. Forma neutroak

– *guck* pluralekoaz lehen aipua. Obran, *gu* forma arruntarekin batera argiro lekukotua dago *guck* forma zaharra, kasu absolutibo eta ergatiborako. Donemiliagako glosa euskarazkoetariko batean ageri den berbera da, baina sei mende geroago. Horrek darakus, sartaldeko hizkeretan eta ziurtasun gehiagoz goi lautadan, lehengo aldietan gutxi-asko hedaturik egon zela, ez dakigu garbi noiz arte. Mikoleta bilbotarrak ere bere gramatikatxoan (1653) badarabil noiz edo noiz, gehienetan *gu* idatzi arren. Lazarraga dugu, beraz, euskara zaharrean eta diskurtsoan txertaturik aldaera hau garbiroen darabilena. Guganatu den testuan lau aldiz ageri da. Horrek beste barik esan nahi du forma ohikoa zela idazlearen hizkeran.

Balio plurala du beti, *gu* zaharragoak duen bezalaxe; inolaz ere ez maiestatikoa ohi deritzana. Adibideetariko baten *zuek* eta *guck* aurrez aur ditugu (b).

(a) “ik jakingo dok eze *guck* goazela Dueroko riberara” (10r), “goazen guztiok batera eze *guck* al daigun lagundasunik onaena egingo deutsugu” (10v), “oi nox zenbilzen / orrinbat gatxez munduan; / eldu ez zara / *guck* gueonzen lekuan” (45r).

(b) “edo bestela *guck* eta *zuek* bearko dogu jente krueloen eskue-tati eriotzea gustadu” (14v).

Esan bezala, *gu* itxura ere badarabil, eta izenordaina deklinatzean *gu-* oinaren gainean jokatzeko du beti: *guk*, *guri*, *gugaz*, *gugaiti*. Ondoko bertso-ahapaldian hiru aldiz jarraian darabil, zeinetan neurriari ere jaramon behar dion:

"Ozaetako bandereagaz / oi ta *gu* gara etorri / iguzkiaren aldean dago / gure onrrea jarririk; / geure atzean *guk* darabilgu / mundua katigaturik. / Goitixego ekusi neben / beste alderutz eguinik / donzella flordelisarik asko / guztiak gorritz janzirik. / Gaztelu Gebarakoan gara / *gu* bizi defendidurik" (15r).

– *ni* izenordainaren deklinan aipagarri dira berariaz *en-* erro zaharraz eraikitako formak, sartalde euskararen mehatz azaltzen direnak, nahiz beranduagoko testuetan ere behin edo behin lekukotzen diren¹ eta Oinatiko aldeko

¹ Cf. Mikoleta: "enessat oneyc dirá egunac beardogusanac esean sartu" (13).

hizkeran ahoz ere bai.² Berez *en-* oinaren edota *ene* posesiboaren gainean eraikiak dira, gutxienez ondokook: soz. *enegaz* (32r), benef. *enetako*, *enetzat*, mot. *enegaiti* (a). Toki-denbora kasuetan, ostera, *ni-* oinaz eraikiak dira *nigana* eredu ohikoak (b); postposizioa absolutiboaren gainean eraikia den seinale. Benefaktiborako dugun *enetako* / *zuretako* segidak garbiro islatzen du - (*r*)*etako* atzizki aldaera, gaur egun oraindino, ekialde-euskalkietan ez eze, bizkaiera ekialdekoan ere bizi dena (c):

(a) “Nunberegaita asko dago / *enetako* dolorerik” (36r), “uste gutxienez dozun orduan *enegaz* bearko dozu” (17r), “ark *enegaiti*, oi, oraingaño eztau edugi ansirik” (27v), “*Enetzat* faltadu zan kontentua” (39r).

(b) “*nigana* gia eztezazula / sekula zeure barkea” (15vbis).

(c) “ala *zuretako* nola *enetako*” (11v).

– Pertsona-izenordainok sozietiboan, motibatiboan eta *-ga-* artizkidun osteango kasuetan deklinatzeko duten modua ere aipagarri da, zeren ez baitator beti bat sartalde euskararen nagusi den ereduarekin. Batetik *nigaz* (9r, 11v), *zugaz*, *zugana*, *zugaiti*, *zuegaz*, *zuegaiti* erakoak darabiltza ugari (a), baina horien ondoan *zure* posesiboaz eraikiriko *zuregaz*, *zuretzat*, *zuregaiti*, *zuregan*, *zuregana* ereduak ere ezagunak ditu, haiek bezain ugariak ez badira ere (b).

Forma bihurkarien sailean ere berdin: *neurgaz* formaren ondoan *neuregaz* ere bada, hau da, *-re-* genitibo-atzizkia tartean duela; edo nahi bada, *neure-*, *zeure-* posesiboen gainean eraikirik. Jokabide bikoitz berbera dugu erakusleekin ere: (*h*)*aregaz* ezaguna du, baina (*h*)*agaz* (15v) ere badarabil, bizkaiera zaharraren bidetik. Eredu bien kontrastea ageri-agerikoa da pasarte batzuetan: *nigaz* / *zuregaz* bertso berean darabiltza inoiz (c):

(a) “Zuk barriz *nigaz* ez daukazu / bapere memoriarik” (30r), “Bestela bere *nigan* ez dago / zurea ez dan gauzarik” (30r), “*zugaz* amarduagaiti” (30r), “*zugaiti* kruel dala beregana” (39v), “*Zugana* deudan amorioak / oi, iñon ez dau kaburik” (30r), “*Zuegaz*, barriz, ez eukaen, / oi ta, bapere konturik” (24r), “Au *zuegaiti* egiterako, / asko da errazoarik” (24v), “*Agaz* osatu lekidizu” (15v).

“*Neurgaz* sekula giten ez dot” (30r).

(b) “*zegaiti* nabon *zuregaz* batu” (19v), “*Neuregaz* neben libertadea” (27r), “Ditxoso *zuregaiti* ilten dana” (39v).

(c) “zu *nigaz* konfesadu, ni *zuregaz*” (32v).

² Cf. OEH (VI, 657): “Enekiñ etorri (Araotzen zaarrak oraindino)” Kandido Izagirre; Voc. Aranzazu-Oñate.

Bide beretik, toki-denbora kasuetan *-regan* eredia ere badarabil, 2gn pertsonan zehazki: *zuregan* (39v), *zuregana* (39v), *zureganik*, ziurrenik bertsoen neurriagatik komeni izan zaiolako (b). Baina ugariak dira ere bizkaiera tradiziokoak: *nigan*, *zuga* (22v), *nigana* (3v, 12r), *niganik* (23v) eredukoak (a):

(a) “*nigana* manso dakarkezula” (30v), “jakin egizu *niganik*” (47v), “Au egitea *zuga* asko da” (41r), “*Zuga* ereingo dan / ene azia” (22v), “presentetxoau / artu egizu *niganik*” (23v).

(b) “pensamentuau daukadala / *zuregan* enklabadurik” (30r), “Libertadeau joan jatan *zuregana*” (31v), “nik merezidu ez dot *zureganik*” (32r).

- Pertsona-izenordainok bizidunak eta gizaki-eremukoak izanik, toki-denbora kasuak *-ga-* artizkiak eraiki ohi dituzte, ez ekialdeko tradizioan, baina bai nagusiro erdi eta sartaldekoetan. Hala ere, ekialdearekin uztardura eginik, *-ta-* hizkidun formak ere ezagunak ditu idazleonek bere hizkeran. Hala darabiltza, kasurako, *zuetan* eta *zuetara*, biak pluralak. Bide batez gogorra dezagun gaur egungo bizkai euskararen ere badirela horietarikoak, *nitara*, *zutara*, *gutara*, *zuetara* erakoak, balio semantiko mugatuaz bada ere³:

“*zuetan* miiu ifinterako, / banago lotsaz beterik” (23v), *zuetara* joan joazen orduan (45v).

- Izenordaina foku izanak ez daroa berekin izenordain bihurkariaren presentzia; forma neutroak dirau halakoetan. Ondoko hau dugu ingurune argia, non *zuk* eta *nik* aurrez aurre jartzen dituen, 2gn pertsona hanpatuz: “*zuk* legez ditut nik naruru zuriak” (33r).

1.2. Forma bihurkariak: *neur-*, *neurau*; *eur*; *geu*; *zeur-*, *zeurori* izenordain ereduak.

- Sartalde euskara guztian, testu honexetakoak dukegu *-r* amaieradun aldaeren lekukotasun bakanetarikoa, oker handi barik. Izkribuan *neur*, *eur*, *zeur*, *geur* ereduko itxurak ageri dira, sartaldean gerora nagusitu diren *-r* bakoien lekuan; ekialde tradizioko Axularren *neurk* erakoetatik hurbilago daudenak sartaldeko edota erdialdeko forma nagusietatik baino. Bizkaian euskararen sartalderengo mugan dagoen Nerbioi aldean dirauen *zeurok* izenordain-itxuraz aparte, Lazarragarenean dakusagun *zeure* legezko posesiboetan ez bada,

³ Gernika aldean neuk jende zaharrari entzunak dira, senide barrukoen antzak adierazteko kontestuan: *Notara emon dau? -Nitara ez behintzat... Zutara emongo eban!* Ezagunak dira guztiz, bestalde, honako esamoduok: *zuek zuetara*, *guk gutara*, etb.

-r horren arrastorik ez dugu, ez Bizkai, ez sartalde osoko euskaran. Hizkuntzaren historiaren aldetik horretan datza, besteak bestek, Lazarragaren erabileron garrantzia.

Horren gainean eraikiak dira *neurau*, *zeurori* eta *geurtxeok* erako egitura konplexuak, ekialde tradizio zaharrea ditugun *neuror/neror*, *zeurori/zerori*, *geurok/gerok* eredu-koetatik hurbil daudenak. Baina mugatzaile hurbil bikoitza ageri dute Lazarragaren formek singularrean, gerora ere gordeko den bikoitzasuna: *-au*, *-ori* atzizkietan mamitua. Erdialdeko hizkeretan ere partiketa bera dugu funtsean: *nerau*, *zerori*. Ekialdeko forma klasikoetan, aldiz, *-or/-ori* dugu atzizki bakarra, salbu *nibaur* eredu.

Izenordainotan, mugatzaile hurbilen partiketa honetara eginik dugu beraz: sing.ean lehen gradurako *-au*, beti *neur-* lehen pertsonaren gainean eraikia; bigarrenarako *-ori*, *zeur-* bigarren pertsonakoaren gainean eraikia, eta pluralerako *-ok* bakarra, pertsona bietarako. Hala eraikiak dira testuko *neurau*, *zeurori* eta *geur-txe-ok*.

- Egitura konposatutun bihurkari horiek aposizioan erabilirik ageri dira maiz, modu nabarian gainera; hau da, izenordain beraren forma neutroaren ondoan; gehienetan hau aurretik dela; ez beti, hala ere. Gaur egun ere indarrean eta bizi-bizi dirauen sistema, *ni neu*, *zu zeu*, *gu geu* erako segidak aurkari-tza kontestuetan.

Izenordain biok jarrai-jarraian daude batzuetan eta ohiko ordenan: neutroa aurretik eta markatua ondoren dela (a); hala ere, ordena iruntzitakoa dutenak ere badira (b), eta inoiz bata eta bestea urrunduago kokaturik ere ageri dira (c):

(a) “*ni neurau* nago / galanto informadurik” (41v), “Begiratu baga zuk ni nor naxan, / salbo *zu zeurori* nungo zarean” (13v).

(b) “*neurau ni* ezkonduko nax sarri” (36r).

(c) “*zuk* banozu sentietan / sentitzen zaitut bai *zeurori* bere” (32v).

Bestalde, errepika egitura agerikorik egon ez arren ere, bihurkaritasun kontestuan darabiltza beti-beti forma markatuok:

“aldi bat leku sekreto baten / *neuroni* zidan agindu” (25v).

– Banaka emanik, izenordainak ondoko kasuotan ageri dira:

- Lehen gradurako eredu bietako forma bihurkariak ditugu, *neur* eta *neurau* erakoak. Kasu oinarritzkoen formak hauek dira: abs. *neurau* eta honen ald. indartua, *neurtxeau* –*neur* ez dugu lekukotu–; erg. *neurk* eta *neuronek*; dat. *neuri* eta *neuroni*. Aldiz, *neur-* oinaren edota *neure* genitibo zaharraren gainean eraikiak dira besteok: dest. *neuretako*, soz. *neuregaz* eta in. *neuregan*. Azken kasu honetarako *neugaz* itxura da sartalde euskaran nagusiki erabilia.

(a) “jauna, zaoza geldirik, / basoan *neurau* bakarrik nago” (21r), “Oi ta, bildurrak ikara nabil, / ez dakit *neurau* nor naxan” (23r).

(b) “Esan badagizu ezta faltako; / *neurk* jakin ez arren, badogu diru / juglare pare bat nogaz konplidu” (14v), “*neurk* ekusirik nola zarean / neskea, bildurrago nax” (23r), “ene laztanak gurarik eta / *neurk* ala trabajadurik” (27r), “Ene bearra da, ezta zurea, / *neurk* konfesatzen dot au a la clara” (39v); “eze an gura dot *neuronek* emun zuk agindu deustazun sobrea” (3r).

(c) “(...) ene semea / *neuri* bano oba deretxudana” (14r), “Aldi bat leku sekreto baten / *neuroni* zidan agindu” (25v).

(d) “zorigatxean oi *neuretako* / amorea dot ezautu” (11r), “*Neuregaz* neben libertadea / eroan zidan berekin” (27r), “zerbait litzana *neuregan* rezeladurik” (45r).

- Bigarren graduan, hitanoz diharduenean *eur-* dugu: erg. *eurk*:

“Igo egin laster, eze / *eurk* dakusken erietan” (43r).

Bigarren graduan, zuka neutroaz ari denean, forma indartu bietarikoak darabiltza: abs. *zeur* ere bai, baina batez ere *zeurori*; ergatiboan *zeurk* eta *zeurrorrek*; benef. *zeuretzat*. Osterantzeko kasuetan, adl. *zeurgana*; abl. *zeurganik*, biak *zeur-* oinaren gainean:

(a) “zure lekuan ederra nor dan / *zeur* ezpazara ez dakit” (41v), “Doristeo, zegaiti zoaz *zeurori*, bada, galdurik” (11v), “Neure begiok goratu neben; / ez neben pensamenturik, / dama galanta, an zeonzela / oi ta, *zeurori* bakarrik” (20v).

(b) “Zegaiti dakizun *zeurk* ekusita / ez naxana min baga kexaetan” (14v), “*Zeurrorrek* emun dozun gero / kausa orejinalea, / remediotzat ar ezazu / *zeurrorrek* sufrietea” (15v), “Oi aserratu deraustazu, (...) / *zeurrorrek* ala gurarik” (47r).

(c) “Kundizio kurelok, nai bekizu / *zeurganik* kenzaitea” (32v), “zeure bularrok jan dagizula / *zeurgana* sartu artean” (30v).

- Lehen gradu pluralean darabiltzan formak, absolutiboan *geur* eta *geurtxeok*; bigarren hau *geurok* formari barruan *-xe-* erantsirik.

“Erabilten gaitu ilabetean / bere tripearenzat errastruan; / *geur* barriz tiri taio konbentuan” (28v), “ene laztana solas daigun / *geurtxeok* biok bakarrik” (21r).

- Bigarren gradu pluralerako, *zeurok* eredia dugu; gorago esan bezala, Orozko, Zeberio eta Nerbioi goienean oraindino bizirik dirauen forma zaharra, funtsean *zeur* + *-ok* osagaiez eraikia. Bizkaiera klasikoan ere, sartaldeko

autoreetan (Añibarro, J. M. Zabala) ondo oinarriturik daude eredu honetako formak.⁴ Beheratxoago dakusagunez, genitibo posesiboa *-en* markaz eraikitzen du, *-on* hurbilaz barik, ditugun datuen arabera behintzat:

“zeruko jaunak, oi, ez liela / amoreokin ditzarik;/ zerren da *zeurok* serbietako / ez daben konstanziarik ” (24r).

- Hirugarren pertsonarako gradu neutroan *bera* dugu singularrean (a), batzuetan aposizio egituran erabilia: *agaz beragaz* eta *jaun zerukoak bertxeak* (b), bigarren hau *-txe-* graduatze-hizkia barruan duela.

Gradu hurbileko formak, *berau* eta *berori* ere badarabiltza. *Berau* eta honen erg. *beronek* lekukotuak dira behin edo behin (c). Eta *berori* 2. gradu-koa, erabili badarabil, baina ez 3. pertsonarako, 2.eko goi tratamendurako baino: *berorika* diharduela, behin gutxienez, *berorren* forma (d):

(a) “Oi, orain barriz nik ifini dot / *bera* kateaz loturik” (27v), “zegaiti *bera* ezta etzingo / oean zabal zabalik” (28v).

(b) “Nik laztan bazaitut, *agaz beragaz* / pagatu bearko dozu zeure zorra” (39v), “Oi, arrezkero *Jaun zerukoak / bertxeak* daki bakarrik, / Katelinatxo, nola nagoan” (20v), “eroan even / *Kristo bera* loturik” (46v).

(c) “ene zaldiau dabilela / *berau* pilotu, *berau* bela, / jan baga fatigadurik” (46v), “Encantadora Medeak baiño denpora baten Jasoni *beronek* bere ezteidio falta geiago damari” (46v).

(d) “*berorren* serbitzaria nax ta, / ez niri barriz burlarik” (41v).

Toki-denbora kasuetan, adberbioetan diren berberak baino ez ditugu idoro: *bertan*, *bertati* ereduak, beheratxoago azalduak.

- Hirugarren pertsona pluraleko mugatzaile biekiko formak dira: *eurak* eta *eurok*, generikoa eta hurbila, nahiz bata eta bestea bakan erabiliak diren:

(a) “*Eurak* biak oi ebiltzen / bapere baga lagunik” (25r), “*eurak* dakie kuraetan / min oria ta gorria” (44v).

(b) “bobedaxeok / itxi dau *eurok* bakarrik” (48v).

- Erakusle bihurkariaren paradigma berekoak dira zenbait adberbio bihurkari ere, *ber-* + *-tan* / *-tati* / *-tara* / *-tako* taiukoak. Izkribuan ageri direnak, ines. *bertan* eta abl. *bertati*, *bertarean* dira. *Bertati* eta *bertarean* denborazko

⁴ Cf. J. M. Zabala: “Aushe berau esan bear deusuet nic bere *ceuroi* neure entzula maite-ai” (Aranz 175). Baina gaur Nerbioi-Zeberio alderdi horretan bizi den *zurok* (zuek) formaren azterrenik ez dugu tradizio zaharrean. Antz osoa du, *zeurok* bihurkariaren analogiaz beranduago sorturiko forma neutroa dela, *zuek/zuok* zaharragoen kaltetan.

aditzondo legez erabili ohi dira, bizkaiera klasikoan ere ugaria den kategoria eta balio berberaz, bat-batekotasun zentzua gordeaz:

(a) “badanik bere *bertan* eben / zerbait litzana somadu” (26r).

(b) “Sirenak bisitadu balegi, *bertati* osatuko zala” (5v), “Neure aragiok dakustanean / (...) / *ber[ta]ti* jasarte'nax eresketan” (27v), “*Bertati* dakar gizonaentzat / ardurea ta plagea” (42r).

Bihurkariok sarri ohi dutenez, apozizio funtzioan ageri dira izkribuan ere behin baino sarriago:

“*orretan bertan*, oi, bear dozu / geratu satisfetxaririk” (41r), “nun idoro eben (...) itxi eben *maneran bertan*” (1v), “puntu artarik *bertarean* / ilundu zidin zerua” (47v).

- Izenordainok direla-ta, *-txe* graduatzailearekin duten erabilera ugaria gogorarazi behar da azkenez, zeren gerora testuetan bakan baino ikusten ez den joera baita. Hala darabiltza: *neurtxeau*, *bertxea* (20r), *geurtxeok* (21r) bereziki. Atzizkiorren balioa ez da hemen gutxitzailarena, beste kategoria batzuekin ohi denez, *nor*-izatea indartzea baino, lat. *ipse* horren hurrekoa:

“Oi, bada bere bizi oi nax / (...) / zitudetxo txikir batean / *neurtxeau* bakar-bakarrik” (24r), “Guztia oiñak garbitu eusten, / *bertxek* umilladurik” (49v).

Adierazgarria da, bestalde, (*h*)*auxe*, (*h*)*axe* ereduko erakusleekiko forma indarturik ez agertzea izkribuan. Bai, ostera, erakusleotarik eratorririko aditzondoekin; hala *ebentxe*, *areantxe* erakusle-aditzondoetan gutxienez:

“Ene semea, / (...) / *ebentxe* bizi da ene laztana” (14v), “*areantxe* bat oi al badozu, / bila ze zatez besterik” (47v).

- Graduatzailaren presentzia dugu izenordainotan beste zehetasun aipagarri bat. Hara *geurtxeok* izenordainean dugun morfologia: *geur* + *-ok* izenordain konposatuorrek *-txe* hizki graduatzailea du erdian. Kategoria horretakoekin nekez gertatzen dena, bestalde; nahiz atzizki hori arrunta izan gaurdaino erakusle motako izenordain edo determinatzaileekin (*hauxe*, *horixe*, *haxe*) intentsitatea sendotzeko:

“solas daigun / *geurtxeok* biok bakarrik” (21r).

1.3. Posesiboak

– Forma neutroetan aipagarri da 1. pertsonarako darabilen *ene*, aldi zaharretan eta gutxienez XVIII. mendera arte forma orokorra euskara osoan, sar-

talde hizkeretan *nire* hedatu eta nagusitu aurretik. Testuan ugaria da eta askotariko inguruneetan erabilia. Aipatzea merezi du *ene bizia* formula barruan duen erabilerak. Hala:

“*Ene bizia*, geratu ninzan / andiro afrontadurik” (24r).

– Bihurkarietarako Lazarragak darabilen eredia, euskara zahar osoan eta gaur egun ere sartaldean dugun beretsua da: *neure*, *eure*, *geure*, *zeure* eta *zeuren/ zeuen* dira 1. eta 2. pertsonetako forma nagusiak, 3.erako sing. *bere* eta pl. *euroen / euren* ditugula. Erabilera nagusitik aldentzen diren forma biak pluraleko *zeuren* 2.koa eta *euroen* 3.koa dira. Bide batez gogora dezagun *neuronen* legezko genitiboko formak pertsona-izenordainen artean sartu ditugula, posesibotzat jo barik. Hara idoro ditugun formak:

Neure:

“*Neure* laztanaen amorearren / egin gura dot negar bat” (6v),
“zorigatxean oi *neuretako* / amorea dot ezautu” (11r).

Geure:

“*Geure* atzean guk darabilgu / mundua katigaturik” (15r).

Zeure:

“pa]pel baten *zeure* eskuz [eskrebidu] degidazula” (2v), “egun askotan bearko dozu / *zeure* aldean medikua” (6r), “*zeure* borondateori bes-tegan daukazuna legez, ezta mirakuru nigaz konturik euki eza” (11v).

Zeuren, *zeuen*. Bigarren forma behin darabil eta lehena, *zeur-* zaharraren gainean eraikia, birritan. Gaur ere oraindino bizkaierarik sartaldeenekoan *zeuron* hurbila indarrean da (Orozko, Zeberio eta Nerbioi aldean gutxienez).

(a) “Ez bildurrik *zeuren* biotzetan artu, artzai amoraduak” (13r),
“*zeuren* ezpataok eskuetan artuta belauriko jarri espilu onetara begira zaozela” (13v).

(b) “A gizon doloraduak eta kruelak *zeuen* bizioendako!” (14v).

Bere 3. pertsonakoak balio bakuna du beti Lazarragaren hizkeran, aniztunerako *euren* darabilen bitartean. Posesibo honek bere forma deklinatu propioak ditu zenbait kasutan; testuan ageri direnak: soz. *berekin / beregaz*, ines. *beregan*, abl. *bereganik*, adl. *beregana*, batez ere; gazt. ‘consigo’, ‘en sí’, ‘de sí’, ‘hacia | para sí’:

“artu eben *berekin* (...) arpa bat” (4v), “nola emazteagaz joan zidin jardín batera eta *beregaz* eroan eben Sirena eta Silbia bere donzeillaak” (6v), “arean da *beregan* biurtu zeitean artean” (6r), “Doristeok ekusirik zala imposible Sirena *bereganik* apartaetea” (11v), “ni legez bizi dala penaetan, (...) zugaiti kruel dala *beregana*” (39v).

Maiztasunez ageri da posesibo bihurkariau *nork bere* egitura barruan. Artean ez zuen lexikalizazio-gradurik hitz-segida honek, gaurko sartalde hizkeretan gertatu ohi denez:

“zan lastima andia *nork bere* biotzean eukan tristezea ekusten” (9r), “zeinzuk bertati *nork bere* espiluak eta ezpatak arturik, joan zirean konfusioko etsera” (13v).

Euren eta *euroen* 3. pertsona pluraleko posesiboak dira, neutroa eta hur-bila, oposizioa argiro markatzen dela. Badira beste aldaera bi ere izkribuan: bata, bitxi samarra, *eueren*, baina akatsezkoa ez dirudiena. Bestea, *euen* edo *eben* irakurri beharrekoa. Bihurkaritasun ingurunean erabiliak dira beti ere. Forma deklinatuetan *eurentzat* (25v) benefaktiboa dugu:

(a) “asi zirean Silberogaz joazen musikoak / ain dulzemente jaiten *euren* instrumentuak” (7r), “lau urtebete *euren* gabakin / zeure oiñetan naukazu” (7r), “Onela, bada, Doristeok eta Sirenak egin even *euren* biajea” (12r).

(b) “(...) al baneza, dakidan legez / *euroen* arteko apetitoa” (12v), “Ni kaso naxala baldin badago / *euroen* artera tentazioa” (26v).

(c) “ekustenean *eueren* oneretxiak remediorik emaita ez eustela, ia eozen *eueren* esperanza galdurik” (14v), “geratu zitezen espantu eta tristeza andiaz, *nork bere even* oneretxia galduagaiti” (13r)⁵.

(d) “Remedioa bila zitezen, / *eurentzat* gora kostarik” (25v).

– Sintaxiari dagokionez, izenaren eskumako lekuan duen erabilera, adjektiboaren kokagune berbera, aipagarri dateke. Ohar bedi behin baino sarriago ageri dela *ama* senidetasun eremuko izenaren edota *biotz* (10r), *begi*, *laztan* afektibitate gradu handiko izenen alboan. Eskuma posizio horrek adierazkortasun berezia markatzen duela deritzagu, gizakiarentzat bere-bere den zerbaitekiko lotura adierazten duena. Hala:

(a) “Ilabete ez egian / *ama berearen* ugatzetan” (43r), “Silberoren partierea / oi, aditurik Silbiak, / damu andia, oi, eben artu / *biotz berean* menetan” (19r).

(b) “*Ama enea* seme бага / zuk ifiniko al dozu?” (7r), “*Ama enea* seme bageaz / oi, zuk zer probetxu dozu?” (7r), “*Laztan enea*” (50r), “liburuan bere jarri oi naiz, / *begi neureok* lausotu” (50r).

⁵ *euen* / *eben* hori *edun* aditzaren 3. perts. pl. adizkia ere izan daiteke, baina kontestuan posesibo izatea hobeto dator.

1.4. *Nor bere* izenordain konplexua

Gaur egun hiztun gehienon senean guztiz lexikalizatuak den *norbera*, *norbere* konposatuon atzean osagai biko egitura dugu, Lazarragaren eta tradizio zaharreko beste izkribu askotan garden ikusten dena. *Nor* izenordain anaforikoa lehen osagaitzat, gehienetan *nork* kasu ergatiboan, eta gutxiagotan *nor* eta *nori* beste kasu oinarrizkoetan ageri dela; eta bigarren osagaitzat *bere* posesiboa. Gure izkribuan *nork bere* erakoak dira erabilerarik gehienak (a); bat bada horraitino *nor bere* eredukoa (b), eta kasu baten behintzat *bere* posesiboa mugatzaileaz eta deklinaturik darabil (c). Lazarragak maiztasunez dakar:

(a) “zan lastima andia *nork bere* biotzean eukan tristezea ekusten” (9r), “eta artu even *nork bere* armak” (13r), “*nork bere* even onerretxia galduagaiti” (13r), “zeinzuk bertati *nork bere* espiluak eta ezpatak arturik, joan zirean” (13v), “asko dabilta / kureldo desterradurik, / *nork bere* etse / apaindurean urtenik” (49r), “Oi, ez kargadu / *nork bere* konzenziarik” (49r).

(b) “el zitezkeano, nun *nor bere* ugazaba banakin” (12r).

(c) “*nork bereari* / oi, ezin kobru emunik” (48v).

2. MUGATZAILE MARKAK

2.1. Mugatzaile oinarrizkoaren erabilera berezi bat edo beste

-*a* mugatzaile bakuna dela eta, aipagarri da *ama* izenari dautsala duen erabilera, *amea* itxurapean, gizaki baten ama izendatzeko kontestuan:

“Badanik bere / *amea* baleu ain onradu” (44r).

Zenbait kasutan gertatzen diren -*aa*- bokal bituak dira, bestalde, gogoragarri. Mogeekin Markinaldeko idazle klasikoetan guztiz sustraitua dagoen joera. Bokal bituok *jan* eta *izan* bezalako aditzen aditzizenetan ere ageri dira (*jaaten*, *jaaterako*, *izaaten*), baina mugatzailearekin zerikusia duten kontestuetan direla-eta, -*a* erro-bokalaz amaitzen diren izenei -*an* inesibo atzizkia darraien hitzak aipatu behar dira: *arkaan* (41v), *plazaan* (15v), *domekaan* (21r).

-*ak* mugatzaile plurala izenaren amaierako -*a* erro-bokalaz bat egitean, bokale bituak dirau. Hala *berbaak* (6r), *donzeillaak* (6v), *erropaak* (7v), *ke-xaak* (39r), *aita-amaak* (39v), *kapaak* (41r), *kanpaak* (48v). Baita ere, izenari soziatibo pluraleko -*akaz* atzizkia dautsanean ere: *korazaakaz* (27r).

2.2. Mugatzaile hurbilez

Beste edozein izkribu zaharrek baino gardenago eskaintzen digu testu honek mugatzaile hurbilen erabilera zaharra. Itxurari dagokionez, bi gradu bereizten dira sing.ean, *-au* eta *-ori*. Hala dagokio sartaldeko euskara zaharriari orokorrean. Denboran hurrekoa den Zumarragaren gutunean ere (1537) partiketa bera dugu. Pluralerako, ostera, itxura bakarra dugu, euskara zahar osoan bezala: *-ok*.

Bizkaiera literario klasikoak neurri apalean baino ez zuen onetsi mugatzaile hurbil sing.eko atzizkion erabilera idazia; esan nahi da, *-a* mugatzaile orokorraren atzizki-izaera bera ematea, hitz-erroari erantsita idatzirik. Gehienetan *-ia* beti ez esatearren-, sing. mugatzaile hurbiloi erakusleen trataera formala eman zien idazleek, izenetik bereiz idatzirik.

Klasikotzat ditugun autoreenak baino aurreragoko idatzietan askoz ageriago dago marka hauen atzizki-izaera. Demagun, Kapanaga, Barrutia, Mikoleta eta halakoetan. Izan ere, horietan zein XVI-XVII. mendeetako idatzi zaharagoetan, idazleek ahozkoatasuna zuten erreferente nagusi; ahozkoaren senaz gidatzen ziren gehiago hitzak eta hitz-atalak bereiz edo loturik idazteko orduan. Horrexegatik behar bada, arazo barik idazten zituzketen /Iz + *-au/-ori/* ereduko segidak. Hau berau da Lazarragaren kasua ere. Are gehiago, beste sartaldeko ezin testu zaharretan baino ugariagoak dira mugatzaile hurbildun kontestuok.

– Lehen graduko mug. sing. *-au* da, eta hitzak *-a* bokala duenean amaieran, *-eau* aldaketa jasaten du orohar, bigarrenean *-eori* egiten duen legetxe (*llageau, peneau, denporeorrek*), gaur egungo bizkaieraren bidetik (*alabea, alabeau, alabeori*)⁶. Bestetarikorik ere bada baten bat, ostera: *frutaau* (41v). Absolutiborako dugun *-au* formaz gainera (a), beste kasuetan *-oni*, *-onen*, *-onentzat* atzizkiak ditugu (b):

(a) “baneroean etxurea / txitez guztiau galdurik” (27r), “oi, neure biotz amorosoau / idogi zidan bertati” (27r), “orain ez neuke errazorarik / izenau borraetea; / ez geiago gazta-zaroau / ain laster antzietea” (42v), “Azaiteau galdu lerait / ardura usatzakeak; / ene aginok ezin jan leie / aragi errebagea; / estomaguau galdu leiket / bianda probatzakeak.” (42v).

Beste kasu batzuetan:

(b) “Pobreonentzat, oi, gatzik asko, / aberatsonek doblea.” (42r), “flakezeonen bildur nax baia, / oi ta, gura dot azartu” (18r), “ene des-

⁶ Bizkaiera zaharreko beste lekukotasun batzuk: “indazu espillua ta artaziak, dagidān ondo imini bizarrāu” (Mikoleta); “ni bekatariāu” (Kapanaga).

ditxeonen kausea” (12v), “Bosteun dukat kosta jakan / baroconi balentia” (50r).

– Bigarren graduko mug. sing. *-ori* dugu, gradu bereko erakuslearen itxura eta eremu semantiko bera hartzen dituela. Absolutiboan *-ori* (a) eta beste kasu batzuetan *-orrek*, *-orri*, *-orrendako*, *-orregaz*, *-orrez* formak ditugu (b):

(a) “Itsasoori tinta balidi, / zeru zabala liburu” (18r), “Bieak alkar ekusterako / oltzori dabe iregi” (25v), “errealori kastaetarren, / ez atzeratu pausorik” (28v), “Emazteori ona ezpadau, / etsean errierte” (42r).

(b) “Denporeorrek emun badagi, / ez egon tentatzakarik” (28v), “Ari jakea egin orduko, / alabeorrek gonea” (42r), “donzelleari Lora ereitzan, / morroeorri Don Martin” (25r), “daukazun gatxorrendako remedio emaiten baxe” (13r), “zuek esan dozun artzaiorregaz egon nax” (10v), “etsaiorrez / topa nindin gradaetan” (43r).

– Pluralean *-ok* / *-oek* forma-bikoiztasuna dugu, abs. eta erg. kasuetan (a). *Berba* hitzaz, kasurako, *berbaok* eta *berbaoek* formak ditugu. Ondoko sin-tagman: *kausaoek guztiok* (11v), batean *-oek* eta bestean *-ok* dugu. Berdin ondoko honetan: *Platikaonetan lauok eozela* (12v). Beste honetan ere *ezpataoek* / *ezpataok* elkarrengandik hur:

“eta ark emun deust *ezpataoek* zuendako (...) eta an el zatezenean, zeuren *ezpataok* eskuetan artuta belauriko jarri” (13v).

Lehen ereduak zein bigarrenekoak ugariak dira testuan zehar: batetik *biziok* (13r) erakoak; bestetik *lau amadoreok* (8v), *berbaoek esaten* (11r) erakoak. Aurretiaz pentsa zitekeen mugatzaile-erakusleen arteko gradu-diferentzia bat egon zitekeela euren artean, baina kontestuak konparatu ondoren ez dirudi hala denik. Ziurrago dirudi esatea forma bikoiztasun soila dela testuan.

Beste kasuetarako ditugun atzizkien artean, besteak beste, gen. *-oen*: *bioen*, *euroen*, *animaloen*, benef. *-oendako*: *bizioendako* (14v), soz. *-okaz* eta inoiz *-okin* ere: *berbaokaz* (11v), *biziokaz* (14v), *amoreokin* (24r), inst. *-oz*: *begioz* (30v), ines. *-oetan*: *platikaonetan*. Aipagarri da *begioz* inst. plurala, sartalde-hizkeretan duen bakantasanagatik (b):

(a) “Oi, Sirena, zeinaen *begioek* direan nortegaz konparaduak” (12r), “Itxi neutsan *berbaxoek* / neure laztanaz eginik” (21v), “*berbaoek* esaten asi [zan]” (2v).

(b) “*Bioen* kontra” (14r), “A gizon doloraduak eta kruelak zeuren *bizioendako*” (14v), “esan dozun *berbaokaz*” (11v), “klaru dakutsun azkero *biziokaz* baino gutxiagogaz pagatuko ez dozuna” (14v), “zeru-

ko jaunak, oi, ez liela / amoreokin ditxarik” (24r), “gogaberatu zakez-kedala / begioz nakutsunean” (30v).

Mugatzaile hurbilon agerrera inguruneak direla-ta, gogora dezagun zenbait kontestutan ziurrago edo erregularrago gertatzen dela, beste batzuetan baino:

a) Maiztasun ugaria du, mugatzaile hurbildun IS hori aurrean izenlagunaz orniturik dagoen kontestuetan, eta berariaz hurkotasuna adierazten duen *ene*, *zure* edo era horretako posesiboren batez lagundurik dagoenetan askoz erregularrago da. Lehen graduko mugatzaileari (-*au*) *ene/neure* posesiboek laguntzen diote batipat (a); bigarrenekoari (-*ori*), ez bakarrik *zure* | *zuen* gradu berekoak, ezpada baita batzuetan lehen graduko *ene*-k (b). Baina -*ok* pluralekoa, gradu biak hartzen baititu, batagaz zein besteagaz erabilia da (c):

(a) “*ene* peneau onein andia dan azkero” (12r), “*Ene fedean* andia da ta, / ondo tratadu nagizu” (16v), “*Neure* peneau esan bear dot, / ezin neonge ixilik” (20v), “Osatu *ene* llageau nai badozu” (31v), “*neure* buruau ez nei ondo / andratan konfiatzea.” (42v).

(b) “*Ene* laztanorrek, / arren esazu” (17v).

(c) “*Neure* begiok goratu neben” (20v), “Oi, *zuen* gatzok / utra dakust nik klaruan” (45v), “*ene* gau egunok / guziok dolorez” (20v).

b) Gradu hurbileko mugatzaileen agerrerak 1. edo 2. pertsonak barru dituzten aditz erlatiboekin ere lotura estua ohi du. Maiz azaltzen dira izkribu zaharretan ingurune horretan; batzuetan aditzori lotua den ondoko izenari atxikirik, sing. zein pluralean (a); beste batzuetan aditz erlatibo horri zuzen datxikala (b):

(a) “ez nator zuei gatzik egiten, daukazun gatzorrendako remedio emaiten baxe” (13r), “Enzun dozun pregoeau / egienean aditu” (14r).

(b) “Aditurik, bada, Silberok leen esan *dogunau*” (6v), “itxi egiozu orrekin kureldo trataetan *zabenorri*” (12r), “zegaiti zabiltzen on ez *deretxunorren* atzean galdurik” (12v).

c) Izenordain bat edo adizki bat dagoenean perpausan 1. edo 2. pertsona barruan duena, horren eraginpeko izenak erraz beregantzen du mug. hurbila. Hala:

“*Nik* ain on *baneu bozau* kantatzeko” (33r).

d) Beste askotan ez dugu inguru lagungaririk mug. hurbilaren agerrera erraztuko duenik; gogozko hurbiltasuna dugu soilik. Hala, esaterako, 2gn graduko *jaunorrek* edo *itsasoorrek* azpian luketen balioa dateke: hor hurrean, gugandik hur dagoen jauna / itsasoa:

“Nik bere, *jaunorrek* ala gurarik, / probadu dot mina eta dulzea” (11r), “*itsasoorrek* orbe guztiaz / beti zagie laudatu” (18r).

– Mugatzaile hurbil bali semantikoa dela-ta, aipagarri deritzat *-au* 1. graduko mugatzaileak zenbaitetan betetzen duen *ni* pertsona-izenordainaren lekuari; hau da, hiztun edo poetaren ‘nitasuna’ ordezkatzen du *-au* daroan IS-ak: batzuetan izen edo adjektibo bati dautsala (a), bestetan aditz jokatu erlatiboazko batez (b):

(a) “Ditxabageau joan ninzan / ezer baga eskuetan” (43r), “Aide baga bakox nago, / desdixadeau, eresketan” (43v), “Desdixadua ditxaetan / beti narabil galdurik” (46v). “andra ditxabageau barriz / sei ilekoaz maiaetan” (43r).

(b) “Ama librea ganik jaio ninzan / ditxarrik ez *nebenau*, alabea” (27v).

Pluraleko *-ok* daroan IS-ak ere bide beretik 1. edo 2. pertsonak ordezkatzen ditu inoiz. Hala:

“ipirdietan deiokeozu / erraz mun *biok* alkarri” (47v).

Gehientsuenetan, ostera, mugatzaile hurbilok 3. pertsona hurbilei dagozkie: *-au* 1. gradukoa ia beti gradu bereko erakusleari graduari (a), naiz beste batzuetan 2. gradu batetik hurrago dagoela dirudien (b):

(a) “Esperanzeau galdu jat” (6v), “Ori gerriko dageau eta / biotzeraino indazu” (7v).

(b) “Akabadurik, bada, Silberok bere musikeau, ainbat atsegin artu euen jardinean eozenak” (7v), “Enzun dozun pregoeau / egienean aditu, / Doridok eta Silberok bere / oi, ezin eben” (14r).

Era berean bigarren graduko *-ori* horrek gradu bereko erakuslearen eremu bera hartzen du gehienetan:

“Sar ezak, Peru, / gabineteoi geldirik / bere lekuan” (46v).

Mugatzaile hurbil bidez, hurbiltasun fisikoa barik, gogozko hurbiltze soila markatzen da maiz. Eta sartaldeko testu zaharretan holako inguruneetako erabilerak ugariak dira zinez. Hala:

“galai galantok ara doaz / egiten erromeria” (44v).

2.3. Erakuslean morfologiaz

Honezaz esan daitekeenik gehiena, goratxoago mugatzaileem atalean azaldua dago jada. Batzuen eta bestean bereizkuntza ere ez da erraza gehiene-

tan, izenarekin batera ageri direnean behinik behin. Hala ere, erakusletzat jo ditugun markak aipatuko ditugu ondoren:

- *Au* eta *ori* dira 1. eta 2. pertsona singularrei dagozkien formak. Hala:

“Zegaiti monjea inox eztago / baize *au* edo *ori* pensaetan” (27v).

- Lehen graduaren forma deklinatuak *on-* erroaz eraikiak dira: erg. *onek*, dat. *oni*, gen. *onen*, soz. *onegaz*, instr. *onezaz*, mot. *onegati*, ines. *onetan*, adl. *onetara*, abl. *onetarik*:

“*Onegati*, serbitzen bada, / arren, bear deust parkatu” (10r), “esku delikaduokaz karta *oni* eranz[u...]” (1r), “ark emun deust ezpa-taoek zuendako, espilu *onegaz* batetan” (13v), “espilu *onetara* begira zaozela” (13v), “defendidu al bagagizu emun gura deutsaien tormentu *onetarik*” (14v), “Forma *onetan* berba negion” (19v), “oi, *onegaiti* itxaden begi / dozenaxe bat urtean” (42v), “zegaiti *onek* sustenduko nau / egunean da gabeen” (42v), “*onen* biotzau nai bekizu / efini seiñaladurik” (46r), “Esperanzeak bizi oi [nau] / erri *onezaz* atean” (50r).

- Bigarrenaren forma deklinatuak, *orr-* erroaz eraikiak, ondokoak dira beste batzuen artean: dat. *orri* (1r), gen. *orren*, mot. *orregati* ines. *orretan* (41r), abl. *orretarik*.

“laster osatu zatezkeala daukazun gaxaesun *orretarik*” (11r), “*Orregati*, Doristeo, zoaz nora ta nundi gura dozun” (11v), “efiniko dot *orren* biotza / zureaz orapildurik” (46r).

- Hirugarren pertsona singularrera darabilen *oa* itxurak aipu berezia merezi du. Lazarragaren testuan behin baino sarriago ageri da eta, beraz, lekukotasun garbia frogatzen du. Itxura honek, gaur egun Deba eta Urola ibarretako alde batzuetan indarrean den (*h*)*aura* forma gogorarazten digu, edota Ultzama aldeko (*h*)*ore* (*hora*). Atal bigaz osaturiko erakusle indartua da nolahi ere: -*o* hurbila + -*a* neutroa. Lekukotasunak ondokoak dira gutxienez:

“ezin pensadu even nogaiti edo nork emait[e]n eben musika *oa*” (7r), “Ribera artan neska *oa* / bakotzik nekusenean, / razonamentu dulce *oa* / forma artan da alakoa / ain laster egidanean” (27v), “Aren aoti berba *oa* / negianeen aditu” (35v).

- Hala ere *a* itxura soila da sarriroen darabilena, sartalde euskaran 3. grado forma orokorra den berbera:

“gurago dot Silberori on deretxadala il, eze ez *a* antzituta bizi izan” (12v), “Kontentuago dagoalako *a* / jaaten dabela basallorean” (28r), “ene biotzau *a* serbitzeko / jarri zan obligadurik” (30r), “arren osatu nengiala, / *a* litzan gero medikua” (39v).

Beste kasuetarako ditugun forma nagusiak *ar-* oinaz eraikiak dira batzuk: erg. *ark*, dat. *ari*, gen. *aen / aren* (a). Baina gen. kasurako badugu *aen* ere. Toki-denbora kasuetan ere berdintsu: ines. *artan*, toki-gen. *artako*, ablatiboan hiru forma dira: *artati*, *artarik* eta *arerean(ik)*. Hirugarren honek, dena dela, adberbio balioa du izkribuan: ‘handik’, ez erakuslea arruntarena (b):

(a) “*ark* ilte’naben gero ni” (16v), “*ark* ala merezidurik” (24v), “*aen* gainean txoria” (17r), “*Aen* izena letra onetan / dago relatadurik” (24v), “donzeilleorrek ez *ari*” (26r), “Ni *aren* minez ilte’ninzan da / a beti alegererik” (27v).

(b) “espilu *artan* mira zatez” (15vbis), “ortu *artako* frutea” (15v), “Bide *artati* iramo badot / zure kalera gezirik” (41v), “oi, orain ez letorket ondo / *arereanik* jastea” (42v), “puntu *artarik* bertarean / ilundu zidin zerua” (47v), “jagi gindizen *arerean*” (47v).

A erakusleorren deklinieran deigarriak dira, sartalde hizkera izanik, */-re* + *-ga-/* atzizki-artizkien bakuntzaz eraikitako aldaeren presentzia: soz. *aregaz* (36r), kaus. *aregaiti* (41r), ines. *aregan*, adl. *aregana* erakoak, hain zuzen (a). Baina ugariak dira era berean */a- + -ga-/*, tarteko genitibo barik eraikitako ereduak, sartalde euskararen ereduko forma nagusiak funtsean: soz. *agaz*, ines. *agan* (43v), adl. *agana* (b):

(a) “Libertadea *aregaz* dago” (30r), “nik *aregaiti* ez nei emun / txoritxo baten lumea” (15vbis), “Neure begiok banegian / *aregan* laster fixadu” (27v), “oi, bada bere nik *aregana* / asko dot borondaterik” (27v).

(b) “baia bardin irabaziko / ez dozu *agaz* honrarik” (47r), “*Agan* kontenpla badezazu” (15vbis), “*agana* begiraturik” (46r).

– Pluraleko formek duten punturik aipagarriena da euren erroak, bizkaiera zaharretik baino erdi aldeko hizkeretatik hurrago egotea. Erakusleerrook hauek dira: *o-*, *ori-* eta *a-*. Deklinaturiko forma guztien atzean errook daude: *oek*, *oriek*, *aek*.

– *Oek* dugu lehen pertsonako plurala, mugatzailearen itxura berberekoa. Hori dela-ta zail egiten da mugatzaile-erakusleoneko arteko bereizkuntza zehazten, Lazarragarenean legez beste testu zaharretan. Idazkera ere ez da izaten testu zaharretan bereizpide argia, zeren banan edo bereiz idatzirik idazlearen arabera ageri baitira maiz. Kontestuari jaramonez eta esangurak zehatz argitu ondoren jo daiteke bateko edo bestekotzat. Hala gertatzen da *oek* honekin ere; zeren izenaren eskuman ageri denean, loturik ageri da gehienbat, *-ok* legetxe. Izenaren eskuman ageri diren gehienetan, dena dela, mugatzaile hurbilen antz gehiago dute, erakusleena baino. Bakarreango kontestuetan, ostera, ez da erakusleak direnen dudarik.

Absolutiboaz ostean beste honako kasuak darabiltza bereziki: gen. *oen*, benef. *oentzat*, soz. *oekin*, ines. *oetan*:

“*oentzat* kastigua dan eta / *besteoentzat* exenplu” (14r), “*oen* artean jasarri zidin / amoremina dulzerik” (25r), “Jaio zitezen maiatz ilean, / amorioa *oekin*” (25v), “zegaiti laster orrako gara / *oetan* akabadurik” (24v).

- Bigarren graduko plurala *oriek* dugu, behin baino sarriago lekukotua. Beste kasuetan, soz. *oriegaz*:

“Esan ze egidazu berba *oriek*” (12v), “Estal ezazu *oriegaz* / zeure nezesidadea” (15vbis).

- Hirugarren graduko pluralean aipagarri dira: abs. *aeke*, dat. *ai*, gen. *aen*, abl. *aetati*:

“eta *ai* itxita joan zidin bere etsera” (7v), “*aeke* baga onik ez badozu?” (23r), “*Aen* obraen, oi ta, bildur nax” (23r), “*aetati* paseatzeko / eztot ardura lagunik” (41r).

– Erakusle adberbioen artean honakoak aipa daitezke.

- Toki eremuko forma deklinatuak *on-* eta *orr-* oinen gainean eraikiak dira. Aipagarri dira *onerean* (hemendik) eta *orrerean* –behin *orrean* darabil, *orrerean* laburturik, dirudienez–, biak *-rean* ablatibo zaharraz eraikiak. *Onerean* denbora esparruan sarriago erabilia da, *onerean aurrera* (12v) legezkoetan:

(a) “Ni *onerean* joateko / kausea, oi ta, zara zu” (9r), “*onerean* irugarren egunean aterako ditu buruak edetera” (13v).

(b) “Jagi zatez, Silbero, *orrean*” (12r), “eta inka ezazu *orrerean*” (14v).

Lehen graduan inesiborako *eben* zaharraren lekukotasun adierazgarria dugu testuan, gaur nagusi den (*h*)*emen* formaren lekuan, eta honen ablatiboko forma ere bai, *ebetik*, gaur egun Arratia aldean-eta bizirik dirauen (*h*)*emetik* formaren hurrekoa. Bigarren gradurako *or* itxura dugu:

(a) “zegaiti naberen zuregaz batu, / lindea, *eben* bakarrik” (19v), “Jaunaren graziaz *eben* jarria” (26v), “Biar-etziak urrean datoz; / arren, betorke *ebetik*” (21r).

(b) “*or* ase *eben* bere bigardoa” (28v).

Hirugarren gradurako: ines. *an* (a), adl. *ara* eta *araxe* markatua (b), abl. *arean*, eta *areantxe* honen ald. markatua ere bai, *arean* + *-txe* osagaiduna, gaur egungo *handikexe* edo *hartatikexe* adieraziko lukeena (c). *Arean*, toki balioaz gainera, denbora balioaz ere sarri darabil *arean da* egitura barruan, gaur egun-

go *harik eta* aurrekariaren leku berean (d). Ez dugu *handi(k)* ereduko adibide bakarra ere ikusi, ostera:

(a) “*an* gura dot neuronek emun / zuk agindu deustazun sobrea” (3r), “ez zatean mirakuru *an* ila” (6r), “Txakurtxo bat *an* eldu zan” (43v).

(b) “ala ene lagunau eta ni goaz *ara*” (19v), “etorten da *araxe* ezta-
kit nundi” (33r).

(c) “Silbiak urten eben *arean*” (6r), “ez erorteko *area[n]*” (42r), “Peru Errotzek asko dauko / etsean seme galantik; / *areantxe* bat oi al badozu, / bila ze zatez besterik” (47v).

(d) “uste eben eze eskuartean ilgo litzakala, *arean da* beregan biurtu zeitean artean” (6r).

- Moduzkoetan *-la* atzizkidun eratorriak darabiltza, eta ez *-lan* erakoak; hala bada, bizkai euskarako joera nagusia barik, gainerako hizkeretako berberak: *onela*, *horrela*, *ala*, eta adnominalak: *onelako*, *orrelako* erakoak, baina ez *onelango*, *orrelango*, *alango* erakorik. *Ala* balio generikoaz erabilia da, ingurune batzuetan hurbiltasun-inguruneari ere dagokiola:

(a) “Nik au *onela* esaterako / asko da errazoarik” (41r), “*Orrela* dan azkero, goazen guztiok batera” (10v).

(b) “Eta *ala* egin eben” (9v), “Obligazioz bete ninduzun, / guztiok *ala* gurarik” (23v).

(c) “Zegaiti emaiten deustazu / zuk *onelako* bizia?” (15vbis), “zebesat *orrelakorik*” (20r), “finjidu neben ez nebela / nik *alakorik* aditu” (25v).

3. PARTITIBOA

- Partitibo-atzizkiaren erabilera dela-eta puntu bati jarri diogu arreta: zenbatzailedun IS-etan txertatu ohi diren kasuei, bereziki *asko* zenbatzaileaz. Partitibodun kontestuen gehiengoa ezezkako edo ezeztapen kutsuko perpausek osatzen duten arren, hauen sintaxia ohikoa eta orokorra da; eta testuko inguruneak ere euskarari orokortasunari dagozkionak dira.

Asko + *-ik* atzizkia duten sintagmak *eskerrik asko* ereduari dagozkionak dira funtsean. Jakina da, bestalde, gaur egungo hizkeran guztiz bakan bihurtu direla era horretako espresabideok, eta azken mendeotan ere formula finkoe-

tan ez bada nekez edo mehatz erabiliak izan direla. Hala ere ezin esan hizkera bizitik guztiz aldendu direnik, eta hain gutxi sartaldeko euskarari. Ekialdeko bizkaieran, hiztunak adinekoek, euskaldun huts-huts direnek, etxeko dituzte oraindik ere holako egiturak, zenbataunari infantizazioa eman nahi zaionean behintzat.

Lazarragaren testura bihurturik eta haren erabilerari oharturik, deigarriena da, batetik egituron maiztasuna, eta bestetik, hizkera poetikoan baliabide adierazkor gisa duen onurakortasuna.

Sintaxi alderditik *asko* horrek IS-rekiko hartzen duen lekua da aipagarri:

- Izen edo izen multzoaren aurrean ageri da orohar (a). Batzuetan, *asko izan* / *asko edun* aditz multzoa dugunean, adizkia erdian dela darabil: / *asko izan* + IS + *-ik* / egituran (b). Beste aditz batzuekin batera ere bai batzuetan: *asko egon*, *asko euki* legezko zenb. + aditz segidekin batera (c):

(a) “Jaun zerukoai emaiten jagot / oi *asko* gerzari*rik*” (41r), “ekusi neben / *asko* donzella galanti*rik*” (15r), “Nik aregaiti iragaro dot / munduan *asko* penari*rik*” (27v), “Onetan zuri egiten jatzu / oi, *asko* agrabior*rik*” (30r), “oi ta, dabela / egiten *asko* negarri*rik*” (48r), “konta dezadan / dolorez *asko* koitari*rik*” (48r).

(b) “*asko* da errazoari*rik*” (41r1), “*asko* bear da gauzari*rik*” (41v1), “au egiteko zugan *asko da* / dama galanta kausari*rik*” (41r2), “Amore poderoso, Jauna, / *asko* deusut eskerri*rik*” (27r), “aregana / *asko* dot borondateri*rik*” (27v), “dama bat serbietako / *asko* bear da gauzari*rik*” (27v).

(c) “Doristeok Silbiagati *asko* dauko mini*rik*” (8v), “Nunberabaita *asko* dago / enetako doloreri*rik*” (36r), “Peru Errotzek *asko* dauko / etsean seme galanti*rik*” (47v), “Juduak barriz / *asko* eukan negarri*rik*” (46v), “*Asko* daroae / juduok alariduri*rik*” (46v), “Izurridunak / *asko* eukaen llanturi*rik*” (48v).

- /IS + *-ik* + *asko*/ egitura, ‘eskerri*rik* *asko*’ formula dugu agian ugariena zenbatzailearekiko kontestuetan. Hala orrialde gutxiren barruan, ondokook ditugu: *begi ederri*rik* asko* (15r), *donzella flordelisari*rik* asko* (15r), *justari*rik* asko* (15v), *zaldun*rik* asko* (15v), *penari*rik* asko* (16v), *galteri*rik* asko* (20v).

- Aditzagazko komunztadura singularrez burutzen da ia beti, nahiz semantika aldetik aniztasun balioa gorde ia beti. Baina gehienetan aditzean plural-hizkirik ez denez, ezin da zehaztu komunztadura kontu hau. Baina orokorrean Lazarragaren erabilerak aditzagazko akordioan sintaxi zaharra islatzen du, gerora komunztadura zalantzakorragea nagusitu bada ere hizkuntzan, behin singularrez, behin pluralez, testuen arabera. Hala, ondoko

pasarteotan, *penarik asko* eta *damarik asko* horien atzean aniztasun semantikoak ezagun da:

“Zu ekustera etortearren, / (...) / *penarik asko* iragaro dot / egunean da gabean” (16v), “erraz daizu ekusi / donzeilla linda *damarik asko* / munduan parebagarik.” (15r).

Ondoko pasarte bietan oraindik garbiago islatzen da morfologia singularra eta zentzun pluralaren arteko kontrastea, *-rik asko* eta *guztiak* bata bestearen ondoren ageri direlarik:

“Zaldunik *asko* ekusi neben, / *guztiak* oriz janzirik” (15v), “ekusi neben, / (...) / *donzella flordelisarik asko* / *guztiak* gorritz janzirik” (15r).

Partitibodun IS-a gorabehera, aditza pluralez dugu kasu bakan batzuetan, hala ere:

“*Eozen begi ederrik asko*” (15r).

- Zenbatzaile numeralak duen IS baten barruan erabilirik dakusagu behin, herri-kopla itxura osoa duen pasarte honen barruan. Numeralekiko erabilera hau ez da ohikoa, zehaztugabeekin *-asko*, *gitxi*, *larregi*, *nahikoa*...- ohi den legez behintzat. Adib.:

“Gure ortuan madari, / *gurazaurik* amabi” (17r).

- Zenbatzailerik agerian ez den perpausetan ere ezaguna da partitiboaren erabilera, eta sintagmari horrek *beste* lagun daroanean are gehiago. Hala:

“*limosneraok saltzaen dabe* / *lekuan beste frutarik*”

- Adjektibo graduatua, *-en* atzizkiduna, daroan sintagma barruan ere gaur ere ohi duen presentzia bera du partitiboak. Hala:

“*lorik gozoenagaz eozen orduan*” (13r), “*Estandarterik onaena*” (26v).

- Ezeztapen kontestuetan *ez* eta *ezin* markadun perpausetan ageri da bati-pat, baina bestelako batzuetan ere bai.

“*Ezin faltarik* neidio / *nik on deretxadanari*” (16v).

- Galde perpausetako lekukotasunak askoz urriagoak dira. Baditu batzuk horraitino. Batzuk bai-ez erako galderetan (a). Badira nor-zer erako perpausetan ere, beti ere azpian ezeztapena datzala (b):

(a) “Mutil gose on *gurarik* / mundu guztian ez ete da?” (36r).

(b) “Neurau baino nor ete da / ederrago *donzellarik?*” (36r).

- Mende perpausai dagokienez, baldintzazkoak dira maizenik darabiltzanak, *ba-* aurrizkidun aditzak diren perpausetan ageri direnak. Baldintza-aditzak edozein denboratan ageri dira –testuan orainean (a) eta alegiazkoan (b), berdin egiteeran zein aoristoan (c). Baldintzarena barik, helburu zentzua gorde ohi duten *-ko* futuro aspektodun partizipioaz eraikiekin ere bai (d):

(a) “Ezer trabajurik / oi ta, *badozu*, / (...) / arren esazu” (17v), “nik klaruago banesakezu, / oi, *baneu* lizenziarik” (20r), “Krueldaderik baderakutso, / beoke beti tristerik” (28r), “zeure biotza bera bekizu, / *badozu* piedaderik” (30r), “Balía bekit, / oi, *badot* adiskiderik” (48r).

(b) “lenaengo ta gero juzgadu / *bestegan* balitz tatxarik” (41r).

(c) “Koitarik esan, oi, *badegio*, / ifini esporzadurik” (28r).

(d) “Jentilonbre, oi ta, bear dau, / izango *badau* ditxarik” (28r).

Formula itxura dute egitura honekin eraikiriko esamodu batzuk; berebiziki ki hitz neurtuz behin baino sarriago darabilen *badozu* borondaterik delakoak:

“oi, apeadu bear neuke / *badozu* borondaterik” (21r).

4. ZENBATZE-EGITURA BATZUEN INGURUAN

4.1. *Bat* eta *batzu* zenbaileak

- *Bat* zenbatzailearen ines. sing. forma dela-ta, aipagarri da *batean* eta *baten* bietara darabilela; eredu biak neurri paretsuan; agian *baten* ugariago. Inoiz ageri da *batetan* forma mugagabea ere, *-gaz* *batetan* egitura barruan:

“ark emun deust ezpataoek zuendako, espilu onegaz *batetan*” (13r).

Beste kasuetako formak ohikoak dira: erg. *errege batek* (19r), dat. *beste bati* (14v), soz. gehienbat *bategaz* eta behin *batekin*: *dama bategaz* (19v), *katea fortitz batekin* (27r); inst. *batez*, ugari erabilia dena: *seme batez* (43r); ablatiboan *baterean* (6r) eta *bateti* (15r) biak ditugu, eta azkenez adl. *baterra* (6v).

Mugatzailedun formak askoz urriagoak dira, baina gutxienez *bata* eta *bataz* formak erabiliak dira:

“esan eben artzai *batak*” (10v), “*Bataz* esango neuke” (39r).

- Pluraleko forma orokorra, absolutiboan, *batzu* dugu, hegoaldeko tradizio osoan *batzuk* / *batzuek* erak nagusi diren bitartean (a). Forma deklinaturik, bi eratakoak baino ez ditugu idoro: *batzuen* (7r, 43v), *batzugaz* (26r). Aditzagazko komunztadura pluralaz egiten dute, ohi den bidetik. Deklinatze-atzizkiak *-zu* horren gainean erantsiak direla esan daiteke, modu mugagabeaz beraz, eta ez *-e(k)* plura-hizkiaren gainean, erdi-sartaldeetan nagusi den bidetik (b). Zenbait kasutan bakarrik erabilia da sintagman (c):

(a) “Nik esango ditudan berbaok / [izan]go dira gutxi *batzu*” (4v), “artu eben artzaiaen jazteko *batzu*” (9v), “enzun even aen alde-rutz kantaetaz etozela gizon *batzu*” (14v).

(b) “loak artu zituan arbole fresko *batzuen* azpian” (13r), “urre-gorritzko letra *batzugaz* / egoan eskrebidurik” (15r), “dama *batzuen* oiñetara / oi, belauriko etzinik” (15v).

(c) “ain ondo toleztadurik, / nola *batzuen* saboianea” (41r), “*batzugaz* konsultadurik” (43v).

4.2. Bana, banak

Bana zenbatzailea mugatzaile pluralaz orniturik eta deklinaturik darabil, izen baten ondoan. Hala bada, determinatzailea barik, adjektibo kategoria du hor. Beronen esangura ere 'bereizi, aparteko, banako' dateke, gazt. 'propio, diferente', eta ez 'bakoitzak bat', gaur egun hegoaldeko tradizioan nagusi dena. Erdi eta sartaldeko tradizioetan ezaguna da erabiler hori, nahiz urria den, ekialdekoa delarik lekukotzarik trinkoena⁷:

“arean da Silbero egoan lekuan el zitezkeano, nun nor bere uga-zaba *banakin*” (12r).

Mugatzaile bako erabilerak ere badira, *bana* zenbatzailearen oinarrizko sintaxia islatzen dutenak, gaur egun ere nagusi den joeraren bidetik:

“euren eskuetan ekarten arko *bana* fletxa zorrotzakaz armaturik” (13r), “Etxe *banatan* bizi zirean, / zeñak eusten alkarri” (25r).

⁷ Mogel beragan *bana* eta *bina* zenbatzaile banakariaren adjektibo erabilerak badira. Hala BANA: “*zelan dagozan Jangoikuagan iru Persona banaak*” (DC 65). Eta BINA: “*Obe da Zerura juan begi ta oin bakotzakaz, binaakaz Infermura baiño*” (CO 67). IKus gehiago: OEH/DGV delakoan *bana* hitzaren 2. adieran (III, 822).

4.3. Beste

Beste zenbatzaile bereziaren adjektibo erabilera da hemen aparteko arretaz begiz jo duguna. *Beste* hitzaren sintaxi oinarrizkoa *bere* posesiboaren edota izenlagunen beretsua bada ere, hau da, izen sintagma barruan doanean honen ezker lekuan agertzea, hemen aipagarri dena eskuma posizioko erabilera da; hau da, adjektibo kategorian, izenaren eskuman kokaturik eta mugatzailea berari datxikala. Sintaxi horren azterren zaharrak dira *erbeste* izenean edo *Etxebeste* toki-izenean ditugunak, besteak beste. Horiez ostean bizkaiera zaharreko testuetan ere badugu noiz edo noiz sintaxi horren lekukotasunik. Hala Erdi Aro berandukoa den Mondragoeren erretzearen gaineko eresieren bertsio baten gutxienez:

“Oin arro[o]k zi[tu]an luma / Ozaetako jaun gazteak. / Laster baten igaro zan / uraz *alde besteaf[n]*”. (TAV 3.1.7.)

Lazarragak sintaxi honen lekukotasun oparoa damaigu; behin ez eze, gutxienez hiru aldiz, guganaino heldu den testuan. Testuko adibideok hiznurtuzko partean ageri dira. Horrek, poetaren aldetik beren-beregiko edo jakinaren gaineko erabilera bilatua dela pentsarazten digu: bertsogilea lizentzia horrezaz baliatu izango zen, *beste* hitzaren posizio bikoitzaz alegia, eta ahalpaldia borobil egiteko erara etorri zaionean izenaren eskuma-lekuan ipintzeari hobetsi dio. Osterantzekoetan ohiko aurre-toki horretan edota (tokatzen denean) bakarrik darabil.

Esku batean / *esku bestean* sintaxi paraleloa da alde horretatik argitasuna damaiguna:

“esku batean nekarrela / kalzaidu utsez errodela, / (...) / Banekarren *esku bestean* / listra onezko dardo” (27r).

Beste erabilera biak hauek dira:

“bizi *beste* bat artuko dozu / kondiziook kentzaiteko” (22v).

“Oi, ez kargadu / nork bere konzenziarik, / Jaunak ez digun / oita, gaztigu *besterik*” (49r).

– Izenordain kategoriakoa euskara osoan hedaturik dagoen erabilera dugu, Lazarragarenean ere lekukotza garbia duena. Hala darabiltza *bestek*, *besteri* (9r), *besteren* (28v), *bestegan* (41r), *bestegana* (32v):

“sekula *bestek*, oi, eztagian / artu atrebimenturik” (30r), “zeure borondateori *bestegan* daukazuna legez” (11v), “Silbiak, oi ta, daktusun gero / on deretxana *besteri*?” (12r), “sekula, barriz, zebesakeo / *besteren* abantajarik” (28v), “Jaunorrek ez dindala ondasunik, / gogoa baldin badot *bestegana*” (32r).

– Euskara osoan ohi denez, izen multzo barruan ezkerreko posizioa, izen nagusiaren ezkerrekoa gorde ohi du hemen ere *beste* hitzak; hau da, izenlagun posizioa. Hori da erabilera nagusia Lazarragarenean ere. Izenordain bezala ere maiz dakusagu, mugatzaile barik deklinaturik: *besteri*, *besteren*, *bestegan*, *bestegana*.

Izen multzoaren aurrean, hau mugatzaileaz (a) edo partitiboaz (b) dagoela:

(a) “osteango *beste* berbaen artean egion erregutu” (6r).

(b) “negar baxe *beste* gauzarik egite[n] ez evela” (13r), “Amorea ta biok gabiltza, / ez dogu *beste* lagunik” (24v).

Sintagma bakarrik osatzen duela, mugatzaileaz (a), zenbatzaileaz (b), multzokariaz (c) edo *-ik* partitiboaz (d):

“Sirena bere ainbeste dabil / *besteok* legez galdurik” (8v), “oen-tzat kastigua dan eta / *besteoentzat* exenplu” (14r).

“*Beste* *bategaz* ezkondu arren / uste badozu oba dala” (22v), “Egun batean leukala / *beste batzugaz* kabildu” (26r), “Uste badozu iñon ez dala / a ta zu lako *beste bi*” (47v).

“*beste guztietan* estimadua” (26v).

“ez deraustae *besterik* aterako, / salbo bai zaituala amaetan” (40v).

“laster batean, oi, lirazueket / *beste mundurako* bidea” (42v).

4.4. *Anetx* zenbatzailea, ekialdeko anitz-en soinkide

Lekukotasun guztiz bitxia sartaldean, ekiadeko *anitz* forma nagusiaren sartaldeko aldaera dugu *anetx*, bere fonetikari ere antz ematen zaionez. Sartalde euskaran honen lekukotasunik nekez aurki daiteke, baina bai erdikoak, gipuzkeran hain zuzen. *OEH*-k ondo ohartzen duen bezala (II, 123), Britainako kantuan eta Otxoa Arin-en *dotrinan* bada adibide bana.⁸

Sintaxia ere ekialdekoaren berbera du, izen edo izen-multzoaren aurreko lekuan ageri dela. Behingo lekukotasuna baino ez dugu aurkitu izkribuan:

“Biotzau jo deustazu *anetx* fletxaz” (29r).

⁸ Ochoa Arinek birritan gazt. 'gravemente' euskaraz adierazteko darabil: "Materia gra-bean edo *anitz* inportatzen deban gauzaren baten gaiñean" (*Dotr* 169).

4.5. *Gutxi/gitxi* zenbatzailea

Gutxi itxura darabil guztietan, salbu birritan (11v, 45v).

Lazarragaren erabileran aipagarri zenbatzaile honen kategoria-aniztasuna izan daiteke. Izen multzoaren determinatzaile kategoria du gehien-gehienetan, haren eskuma partean jarriarik edota bakarrik, baina mugatzailearik hartzen ez duela. Hala darabil sarritan: *gutxiagogaz* (14v):

“ze atsegin *gutxi* euren biotzetan artu even” (14v).

“uste *gutxi*en dozun orduan / enegaz bearko dozu” (17r).

“Zure entendimentua bego / *gutxitan* irazarrik” (30v).

Baina bakan-bereziagoak dira izen eta adjektibo kategoriaz ageri deneko kasuak, izkribuan dakusagun bezala. Esanguraz, batzuetan ‘apur, pizka’ kantitate-izenen balioa du, hala *bat* zenbatzailea, nola *-a* darraionean. Gogora bedi Lazarragaren sintaxi hau bizkaiera zaharreko zein beste tradizio zaharretako testu batzuetan ere erraz on egiten dela. Hala RS, Kapanaga edo Mikoletarenean.⁹ Bizkaiera modernoan ere indarrean dira, izen zein adjektibo legez, *gitxia* erako sintaxiak. Lazarragarenean izen erabilerak honetarikoak dira:

“Begiok irekazu *gutxi baten*” (14v), “Apea nindin zaldirean / *gutxi bat* apartadurik” (29r).

Eta adjektibo kategoriaren lekukotza garbiak ere baditu, 'txiki, apur' balioaz; batzuetan izenaren eskuman eta mugatzaileaz lagundurik, lapurtera tradizioan zein sartaldeko tradizio zaharrean ohikoa den erara¹⁰ (a); beste batzuetan bakarrik baina beti ere mugatzaileaz edo *bat* zenbatzaileaz lagundurik (b):

“Ainbat sentidu eben bada Silberok Sirenak agaz egin eben kaso *gutxia*” (5r), “Sekula *gauza gutxiagaiti* / zebegi sentimenturik” (28v).

“Nik esango ditudan berbaok / [izan]go dira *gutxi* batzu” (4v).

4.6. *Asko* zenbatzailea

Gorago aipatua dugu /*asko* + *-ik*/ egiturarekikoa.

⁹ Cf. RS: "Larrak larritzen / *gitxiak* arbintzen" (260), "*Gitxia gitxia* urrin lioake" (350); Kap: "eregin da *gitxi bat*" (145). Mik.: "baia *gitxi bat* gaixorik" (13).

¹⁰ Bizkaiera zaharrean, adib.: RS: "*gauza gitxietara* gertu" (306).

Kasu honetan aipagarri da, besteak beste, toki-denbora kasuetan *-tan* ereduaz baliatzen dela denbora esparruan, eta *ez -an* ereduaz, sartalde euskaran nagusiro dakusagun legez. Lazarragaren erabileran, *askotan* ereduaz ez dago gertaera baten maiztasun edo bidertasunari atxikirik, nahiz honetarako ere darabilen (a); jarraiko denbora-tartea adierazteko ere berdin balio du:

(a) "Egun *askotan* bearko dozu / zeure aldean medikua" (6v),
"Egun *askotan* nik egin nagon / modu askotan erregua" (39v).

(b) "iraungo baleu denpora *askotan*, litzateala parte niri eriotzea laster emaiteko" (11v), "Urte *askotan* bizi banax" (47r).

Deklinaturik ageri dituen forma nagusiak dira: abs. *asko*, erg. *askok*, gen. *askoren*, soz. *askogaz*, inst. *askoz* dira berariaz (a), eta toki-denborazkoetan *askotan* inesiboa. *Askoz* forma instrumentala, gaur egun graduatzaile legez erabili ohi dena, adizlagun funtzio garbiaz dakusagu izkribuan, gerora nagusitu den *-gaz* sozietiboa barik (b):

(a) "ama *askoren* seme *askogaz* / bear dau batu urtean" (42r).

(b) "zerren eozen / larrin guztiak beterik / persona *askoz*" (48v),
"dei egin deutso umillik, / umillik eta / lisonja *askoz* beterik" (49v).

4.7. *On(e)inbat, orr(e)inbat, ainbat zenbatzaileak*

Zenbatzaile zehaztugabeen artean, konparatiboen sailean, *ainbat*, *oneinbat* eta *orrinbat* (orreinbat) hirurak darabiltza. Hirugarren graduako generikoa ugari, baina 1. eta 2. graduakoak urriago: birritan lehenengoa, behin bigarrena.

Orrinbat, 'horrenbat' arauzkoaren aldaera; (*h*)*orreinbat* > (*h*)*orrinbat* bokal-berdinketaz eraikia da. Tradizio idatzian diren erabilerarik gehienak ekialdekoak badira ere, erdialdekoek ere multzo adierazgarria osatzen dute.¹¹ Sartaldeko testu idatzietan bakanago ageri da. J.A. Mogeleg gipuzkeraz erabiltzea, baina ez bizkaieraz, datu erakusgarria da, gure ustez: idazle hark gipuzkerazkotzat jotzen zuen gehiago zenbatzaile hori. Baina sartaldean ere ezaguna eta erabilia da izan; ahoz ere bai: *horrenbat* eta *horrenbaten* bakarrik erabilirik entzuten dira, apreziazio-kopuru bat adierazteko, 'hortxe-hortxe, hori gutxi gora behera' balioaz.¹² Lazarragarenean adibide bakarra idoro dugu:

¹¹ Izenaren eskuinean erabilirik corpusean badira, lapurterakoez ate, Mendiburu, Kardaberaz eta Lardizabalen adibideak ere (*OEH* XIII, 624). Cf. J. A. Mogel: "Baña euskal errietan ezdago *orrenbat* gari" (*CV* 201).

¹² "Hamar hogereko edo horrenbat balio dau" erako esaldiak entzuten dira Gernika aldean.

"-Oi, nox zenbiltzen / orrinbat gatxez munduan?" (45r).

Oneinbat edo honen aldaera zabalagoak, *honenbat* eta *hunenbat*, hobetu lekukotuak dira tradizioan, eta Lazarragarenean berdin. Ekialdeko tradizioan, lapurteran esaterako, guztiz ugaria da *hunenbat*; erdialdeko idatzietan ere edozenbat aldiz aurki dezakegu (*h*)*onenbat*. Sartaldea da inolaz ere urriena, honen azterren bila joan ezker. Lazarragak oparo darabi, eta sintaxi bigaz: izen aurrean (a) eta bakarrean (b). Gehienetan absolutuan, behin soziatiboan: *oneinbategaz*:

(a) "Bada, *oneinbat* gatx ire kausaz etorri dan azkero, zegaiti ezton lotsarik berba oriek esaten gure aurrean?" (12v), "Udabarri guztiz alegerea, / maiatzeko lora ederraena, / ze indazu beti *oneinbat* pena" (14r), "*oneinbat* bider eriotzea / zerren emaiten didazu?" (16v).

(b) "Konkluitzen dot nik *oneinbategaz*: / inor izango bada abisadu, / bear dau forzoso enamoradu" (11v), "Konkluitzen dot *oneinbategaz*, / salba prolixidadea" (15vbis).

Ainbat hirugarren gradurako darabilen zenbatzaile konparatiboa oparo ageri da izkribuan, baina ez hain justu aurreko bien barruti sintaktikora mugaturik, askoz zabalago baino. Sintaxiaren, semantikaren zein testu-inguruneen ikuspuntutik, marka honek dibertsitate askoz handiagoa hartzen du barruan.

Egitura banakarien lehen marka legez ageri da maizenik:

a) Mende-egitura kontsetiboetan erabilirik ageri da maiztasun handiz; hain zuzen ere: *ainbat ... eze* egitura banakatuan, aurreko perpausa nagusiaren zenbatzaile hanpatzaile gisa (a). Hala, izkribuaren lehen 10 orrialdeen barruan sei biderrez (5r, 5v, 6r, 7v, 8r, 10r). Ondorio-perpausetako marka legez, *eze* konjuntzioa darabil nagusiro, *ze* behin edo behin (b), eta *-la* atzizkia ere badugu inoiz (c):

(a) "*Ainbat* sentidu eben bada Silberok Sirenak agaz egin eben kaso gutxia, *eze* etorri zan eriotzako puntura" (5r).

(b) "*ainbat* dakust lazeria, *ze* / eraetan jat fedea" (42r).

(c) "*ainbat* sartu jate zure bildur, / beretxat naxala gaxto lag[un]." (14r).

b) Kantitate-konparazioko perpausetan ere egitura banakarian ageri da, *zeinbat ... ainbat ...* delakoan:

"*zeinbat* dodan probadu gutxiago, / *ainbat* iruditzen jat dulzeago" (28r).

c) Kualitate-konparazioko perpausetan ere bai, *ainbat ... zein ...* egitura barruan:

"nik izan banau sufritzeko / gatxoek biotzau *ainbat* zabala, / *zein* dodan buruan bena liberala (...) trobatzeko" (39r).

Determinatzaile kategorian gutxieneta ageri da, eta sarriago izen zenbakaitze bati laguntzen (*denpora*, *deskansu*) (a). Toki-denbora kasuko izenaz behin darabil eta berean *-an* atzizkiak markaturik, ez *-tan* mugagabe ohikoaz (b):

(a) “Bada sei batek artzaiten badau / kantu single batez *ainbat deskansu*” (14v), “zegaiti dozun Euskel erria / *ainbat bentajaz* dotadu” (18r), “*Ainbat tenpora* dan azkero, / zabiltzadela galdurik” (47v).

(b) “Zegaiti ezin antzitu neidi *ainbat denporan* on deretxadan gauzea” (11v).

4.8. Oro multzokaria

Hitz bakun eta autonomo legez sintagman erabili izatea, ez da ugaria, ezta ohikoa ere, bizkaiera zaharrean. Lekukotasunik sendoenak errefrau zaharretakoak dira, RS-en edo Isasti-ren bildumakoak. Ez gaitu asko harritu behar arkaismorik zaharrenak atsoitzetan azaltzeak, zeren inprimatu izan ziren baino lehenagokoak, edo askoz lehenagokoak izan ohi dira gehienetan. Atsoitzek maiz, erabiliak diren baino aldi zaharragoetako hizkuntza-egitura finkatuak islatzen dituzte. Eta hala dirudi oro zenbatzailearen sartaldeko erabilerak ere.¹³

Lazarragarenean bildumak damaigun lekukotasuna, bere laburrean esan-guratsua da gutzitz. Eskaintzen dizkigun lekukotasun biak IS barrukoak dire-lako: *oro* izenaren ondoan determinatzaile gisa erabilirik ageri da, eta ez bizkaiera zaharrean nagusi den izenordain erabileran.

Komuntzadura pluralean gauzatzen du. Hitz honen bakantasanaren frogagarri, gogora bedi hitz neurtuz ageri dela kasu bietan eta konposizio berean, gainera. Adibide bakanok dakartzan poema horrek, hizkeraren aldetik, gipuzkera-ezaugarri garbiak ditu, bestalde. Adibide bata kasu absolutuan dugu (a) eta bestea denbora zentzuko kasu inesibokoa da (b).

(a) “kontu estua emango digozu / zeruetako Jaunari, / munduan diran *podere oro* / eskuan dituanari” (50v),

(b) “ura dakustan *ordu orotan* / [...]rtzean ur det irria.” (50v)

¹³ Determinatzaile legez, izen multzoaren eskuman, honako errefracuetan dugu: “Motel *orok itz nai. Todos tartamudos quierê hablar.*” (RS 170), “Oian *orotan* otso bana. En cada bosque, su lobo.” (Isasti 69. TAV 180).

Hainbat gehiago dira izen sintagman bakarrik ageri denekoak, izenordain gisa. Aposizio funtzioan dugu, esaterako: “Guiçonoc *oro* buru balz, / andra duztioic buru çuri” (RS 245).

4.9. “Arka garia”

Gai edo ‘eduki’ baten kopurua neurtzeko gai hori barruan duen ontzi edo ‘edukitzailearen’ izena darabilen sintagma egitura guztiz ezaguna da euskaran; harako ‘botila ardoa’ ereduakoa, alegia. Halakoetarikoa dugu izkribuan behin idatzi duen *arka garirik* partitiboduna. Izan ere, garia kaxan edo arkan gordeko zen orduan eta geroago ere:

“Asko erre da / barruan joia galantik, / bai geiago / oi, asko *arka garirik*” (48v).

5. GRADUATZAILE-MARKA ZENBAIT

5.1. *-xe* eta *-txo* gutxitzaileak

Lehen gradu-atzizki horrek *-xe* eta *-txe* hartzen ditu antzinatik, eta gaurko sartaldeko euskaran batipat erakusle eta hauetarik eratorritako kategoriak intentsitatez markatzeko erabiltzen da: *hau-xe*, *hemen-txe*, *hon-txe* / *orain-txe*, *holaxe*, *halaxe* eta kidekoetan.

Lazarragaren sisteman zabal dabil atzizki hau graduatzaile gutxitzaile gisa, baina hitz-kategoria oinarritzkoekin hain zuzen: izen, adjektibo, izenordain, adizki edo zenbatzaile direla. Hala: *gutxi-xe*, *gei-xe-ago*. Lazarragaren lekukotasunak erakusten digu, aldi baten zabalera handiagoa zuela atzizki horrek, gutxitzaile bezala, euskaran, eta sartaldean bereziki. Ez bakarrik lurraldez, baita ere hitz-kategoriekiko. Landuchioren hiztegian, oster, *-txo* dugu atzizki gutxitzaile orokorra. Hala izango zen Gasteizen eta Araba lautadaren sartaldean, dirudienez. Ez ekialderantz, Salbaterarrantz.

Gaur egungo sartaldeko euskaran, eta tradizio klasiko idatzian bertan ere, bakan eta eremu murriztuan baino ez da erabilia atzizki hau; berba jakin batzuekin bakarrik gainera, eta jada eratorri lexikalizatu modura dirau gehiago atzizki graduatzaile bizi legez baino. Berehala datozkigu gogora Arratia eta Nerbioi ibarretan oraindik dirauten *aitaxe* eta *amaxe* legezko hitzak edo beste banaka batzuk.¹⁴ Baina erdi eta ekialdeko hizkeretan haren emankorrako ger-

¹⁴ Orozko aldean, gaur egun ere, eta Arrati aldean ere neurri baten, ‘aitaginarreba’ eta ‘amaginarreba’ *aitaxe* eta *amaxe* hitzen bidez izendatzen dira.

Ezaguna da, bestetik, Arratian baturiko herri-kantu baten ageri diren *lapikotxe* eta *lapikoto* hitzen arteko kontraposizioa, bata txikia, bestea handia. Hara koplaren honen ahozko bertsio bat: “abadearen *lapikotxea* / txikiña baia gozua; / ikazginaren *lapikotoa* / handia baia arrua”.

tatu da atzizkia. Sartaldeko euskaran *-txo/-txu* marka nagusitu da denborarekin funtzio horretarako, *-xe* baztertuz.

Lazarragaren sisteman, orduko eremuan eta aldian, marka gutxitzaile indartsua zen *-xe/-txe*. Eta aldi hartan eta beranduago ere (XVI-XVII. mendeetan) zabal erabilia sartaldean ere. Hala dirudi aldi horietako izkribu bakanei erreparatu ezkeru.¹⁵ Ondoko kategoriekin dakusagu:

(a) Izen kategoriekin, *berbaxe*, *bobedaxe*, *erreguxe*, *etxekoxe*, *gauzaxe*, *presentexe*, *suspirioxe*, *urtetxe*, legezko izenekin:

“Itxi neutsan *berbaxeok* / neure laztanaz eginik” (21v), “*Gauzaxe* batek, oi ta, nauko / andiro enojadurik” (23v), “zazpigarren ilabetean / *urtexe* onau sarturik” (27r), “*Presentexeak* emun begio / gauza usaiz beterik” (28r), “*partieta[n]* danean, barriz, / zuzpirioxe garratz pi” (28r), “*etsekoxeok* beti barrez” (36r), “*Ameak* leike azep-tadu / *erreguxeau*” (44v), “*bobedaxeok* / itxi dau eurok bakarrik” (48v).

(b) Adjektiboekin eta eurotarik etorririko adberbio kategoriekin:

“*klaruxeago* berba egizu” (20r).

(c) Izenordain kategoriekin, gorago ikusi dugun bezala: *neurtxeau*, *geurtxeok*, *bertxeak*.¹⁶

“Oi, arrezkero Jaun zerukoak / *bertxeak* daki bakarrik” (20v).

(d) Zenbatzaile batzuekin, hala nola *geixeago* (a), eta zenbatze eremu bereko osteango kategoriekin, izenekin, hala nola *dozenaxe* kasurako (b). Poesia baten idatzi duen *bieac* zenbatzailearen atzean *bixeak* izkutatzen ote den gaude, segurua ez da baina (c):

(a) “*Geixeago* esango neben, / eugi baneu astirik” (24v).

(b) “oi, onegaiti itxaden begi / *dozenaxe* bat” (42r).

(c) “*Bi[x]eak* alkar ekusterako / oltzori dabe iregi” (25v).

(e) Adizlagun eta adberbio kategoriekin, hala nola *goitixeago*, *ebentxe* edota *areantxe*:

“*Goitixeago* ekusi neben, / beste alderutz eginik” (15r), “*areantxe*” (47v).

¹⁵ Izen bereziei atxikirik ere badugu. Hala eresi zahar baten: “oña txipi, orpo laster, *Abendanoxa*” (Errodrigo Zarateko, 18). Eta eresi berean, zenbatzaile bati: “—Arren, echo-su orain osaba, *bixeok* justa gaiten” (ibid. 19).

¹⁶ Izenordain indartuak, *nitxeau* bezalakoak, Ataungo hizkeran oraindik ere indarrean dira.

(f) Aditz kategoriekin ere badarabil inoiz, adizki jokatu erlatibozkoaz hain zuzen: *dakidantxeau* idatzi du gaur egun esango genukeen *dakidantxo(a)* adizkiaren lekuan:

“Lizenzia arren indazu, / badozu borondaterik, / *dakidantxeau* esaterako” (23v).

(g) Pertsona-izenekiko erabilera ere, bakana den arren, ez da saihestekoa. Bizkaiera zaharrea ezagunak dira *Abendañoxe*, *Totaxe* eta beste batzuk.¹⁷ Izkribuan *Peru Errotxe* delakoa dugu gutxienez:

“Peru Errotxek asko dauko” (47v).

Baina *-txo* graduatzailea agian indartsuago dugu atzizki gutxitzaile beza-la orduko aldian eta toki horretan. Lekukotasunei begiratzea baino ez dago. Behin edo behin pertsona-izenekin: *Katelinatxo*, *Peritxo* (a), baita batez ere izen arruntekin eta askotarikoekin: *begitxo*, *biboratxo*, *damatxo*, *donzeillatxo* (20v), *eskutxo* (27v), *itogintxo* (25v), *larrosatxo* (31v), *mutiltxo* (14v), *sagutxo*, *seitxo*, *tortolatxo* (30v), *txakurtxo* (43v), *txoritxo*, *ziudadetxo* erakoekin (b); baita ere *laztantxo*, *lindatxo* legezko adjektiboekin (c). Goian aipatu dugun *presentexe* horrekin batera *presentetxo* (23r) ere badarabil:

(a) “*Katelinatxo*, nola nagoan / amoreminez gaxorik” (20r), “*Peritxo* y Anton” (26v).

(b) “zegaiti ango *larrosatxoak* / eztau piedaderik” (15v), “*txoritxo* baten lumea” (15v) “*Linda damatxo*” (17v), “*Txorriak* eta *tortolatxoak*” (18r), “*donzeillatxoak*” (23v), “*ziudadetxo* txikir batean” (24r), “*Sugatxo* / *biboratxo* bat bularretan” (29r), “zeure *begitxo* linda biok” (30v), “Estali dau *seitxo* / arrai batzuen kontxaetan” (43r), “*Lotu* deutso *eskutxo*” (43v).

(c) “Ene *laztantxo* linda damea” (14v), “ene *lindatxo* maitea” (16v).

5.2. *Duin* konparazio-marka

Sartalde euskaran ezaguna da, erabiliegia ez bada ere. Inguruneei begiratu, bezain edo beste konparazio-hitzen balio eta ingurune beretsuz erabili izan da *duin*.

¹⁷ Hala: RS: “*Totakoxe* mirabe prestu, / gauza gitxietara gertu” (306). Iburguen-Cachopin kronikan, Julen Arriolabengoak oraintsu egin duen tesian ageriratzen duenez, badira honetarik gehiago: *Andreaxe*, *Joantxe*, *Mariatxea*, *-txu* / *-txo* edo *-kote* atzizkidunekin batera.

Bizkaiera tradizio klasikoan ezaguna genuen, maiztasunez erabilia izan ez bada ere, corpus politaren jabe baitzen bizkaiera ekialdeko autoreetan (Mogeldarrak, Astarloa, Frai Bartolome).¹⁸ Lazarragaren erabilerak askoz atzerago garamatza konparazio-marka honen lekukotza literarioan, XVI. mendera. Dugun adibidea kalitate-konparazio eremukoa da:

“sekula jaio ez da amoradurik / ni *duin* firmerik ene lekuan” (32r).

Jakina da, ostera, bizkai klasikoetan kantitate-eremuan ohi darabiltela sarriago, *beste*, *adinbat* edo *asko*-ren antzera, Mogelen ondoko adibideak on egiten duenez: “*Ez eban egin salbazinoerako duin edo asko zan penitenziarik*” (CO 2).

5.3. *Onein, orrein, ain*

Gradu hurbileko graduatzaile biek lekukotza garrantzitsua dute izkribuan; testu klasikoetan, eta sartaldekoetan berariaz, ohi duten baino portzentaia trinkoagoaz. Lehen graduko *onein* birritan irakurri dugu, batean adjektiboaz (a), bestean adberbioaz (b). Bigarren graduko *orrein* markak –tradizio klasikoan ere ohi den eran– erabiler trinkoagoa du, gutxienez bost bat aldiz ageri baita, batzuetan adjektiboaz (c), besteetan adberbioaz (d):

(a) ene peneau *onein* andia dan azkero (12r).

(b) “bardin gura naben azkero, / *onein* kureldo tratadu” (11r).

(c) “biotzoi nola dozu[n] *orrein* kurela” (31v), “nola dozu / eneztat *orrein* gogor muraillea?” (31v), “*Orrein* kruel izaten enegana / nik merezidu ez dot zureganik” (32r).

(d) “Cupido, nola dozu *orrein* gaxki / zeure matraz doraduok gobernaetan?” (8v), “eta itxi egiozu *orrein* kureldo trataetan zabeno-ri” (12r).

Eta, espero zitekeenez, ugariena (*h*)*ain* neutroa dugu. Baina honek, gorago ikusi dugun *ainbat* markaren kasuan legez, sintaxi egitura ugariagoak onartzen ditu. Batetik, goiko biak legetxe, adjektibo-adberbio kategorien graduatzaile zereginetan ageri da, baina berezitasun batekin: /izen + adjektibo/ erako izen multzoei loturik ageri da maiztasun handiz; aurreko biek in nekezag gertatzen dena eta testuan ikusi ez duguna. Hala:

¹⁸ Bakoitzaren adibide bana emango dugu. J.A. Mogel: “ezta pekatu izango biar duin urun eralgitia” (*Doc. Crist.* 120). Pedro Astarloa: “Etzan aurkituten Jaungoikuaren beian, bera pagetako duin zan ondasunik” (UD, I, 70-71). Frai Bartolome: “Ta ez dauka inok zetan pensau, kristinaubak bakijeala salbetako duina dotrina” (Ikasik I, 8).

(a) “akordadu eben joaten artzai baten figuran erri aetarik, ez *ain bizi lazeradua* iragaitarren” (9r).

(b) “*ain andia* dan azkero” (1r), “zuri deutsudan amorioa *ain firmea* dan azkero” (11v).

Baina egitura banakarien lehen marka modura ohi darabil sarriroen, batez ere *ain ... eze* egituran, ondoriozko mende-perpauzak eraikiaz:

“arpea iramo eben *ain* furia andiaz, *eze* utra pedazu asko egin zan” (5r), “urten eben *ain* laster Silbero egoan lekurean, eze ez zan bastadu inorbere biurket[e]a” (6r).

“Eta *ain* da nik deutsadan amorioa andia, eze neure erriari itxirik nator aen eske” (10v).

6. KONKLUSIO GISA

Artikulu honetan Lazarragaren hizkeraren gaineko azterketa izen sintagma eremuko gramatika-kategoria jakin batzuetara mugatu dut, behar zen neurriari kontu eginda. Hemen aipu ditudanez eurez ere gehiago eta sakonago iker zitekeen. Baina, dena den, hautatu ditudan gramatika-formak zehatz eta tstuaren osoari begiratuta aztertzen saiatu naiz. Erreferentzia puntu gisa, ahaztu barik izan ditut garaiko eta ondoko mendeetako testuetako erabilerak, eta arreta bereziaz sartalde-hizkeretakoak zirenak. Aztertu dugun eremu edo barrutian ere daturik deigarrienak jo ditugu begiz, ohikoak eta orokorrak zirenei gainbegirada soila eginez.

Lazarragaren obrak, dena dela, hizkuntzaren aldetiko azterketa sakonagoa eta osoagoa eskatzen du, edozein ertzetatik hartzen dela: lexikoaren, sintaxiaren, morfologiaren zein fonetikaren alderditik. Zenbait azterlan egin dira jadanik, baina egitekoak gehiago dira. Aurreragoan guk geuk ere horretan jarduteko asmoa dugu, geuretzat berariaz interesgarri diren beste puntu berezietan induska. Hala bedi.

7. BIBLIOGRAFIA

- KINTANA, Xabier (2004): “Joan Perez Lazarragakoren izkribuaren inguruan”, *FLV*, 97, 581-595.
- (2005): “Lazarraga poeta zahar gaztearen berri onak”, *Euskera*, 50. znb., 2005-1, 129-159.
- LAKARRA, Joseba Andoni (2004): “Lazarragaren eskuizkribuaren atariko filologia-azterketa”.
In http://www.erabili.com/zer_berri/muienetik/1077268834
- PAGOLA, Rosa Miren (2006): “Lazarragaren eskuzkribua: grafiak, hotsak eta hitzak”, *Oihebart. Cuadernos de Lengua y Literatura*, 21, 539-561.

MILAFRANGA: *DUZÜIK* ADIZKI BITXIAREN IRAUPENA ETA *IZAN = UKAN* IRAGANGAITZEAN

Koldo ARTOLA

Duela hamabi bat urte, Pedro de Yrizar (g. b.) ikertzaile azkoitiarrari lagundu nahiz, Lapurdiko Milafrangan aditzari buruzko inkesta bat betetzen ari nintzela, *duzüik* adizki bitxiarekin topo egin nueneko lekukotasunaren berri ematera nator. Delako inkesta Yrizarrek bere *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro occidental* izenburuko lanean argitara eman zuen, euskalki honen baitan sailkatu baitzuen Louis-Lucien Bonaparte printzeak, besteak beste, Errobi ibaiaren sailhetsean kokatzen diren herrietako mintzamoldea.

Aurrekari modura, zilegi bekit 1993ko uztaillean Yrizarri bidali nion adizki horri buruzko txosten txikia hona ekartzea, txostena, hain zuzen, Yrizarren lanak oinarri zuen ohiko esparrutik kanpoko gauza nimiñoa izatean, argitaratu gabe geratu zenez. Honela idatzi nion orduan Yrizar maisu handi, langile nekagaitz –bere adinean!– eta adiskide bihotzekoari:

duela zenbait hilabete bidali zenidan Bonaparte printzearen *Le verbe basque en tableaux* izeneko lanean irakur daitekeenez, iragan mendean –hark bere bilketak egin zituen denboran, alegia– Milafrangako Argintz-Karrika auzoan *duzüik* gisako adizki bitxia erabili ohi zen.

Aurrera egin baino lehenago, baina, eta horri berorri buruz Bonapartek idatzi zuen ohar luzea ere hona ekarri aurretik, ‘nor-nork’ saileko orainaldiko ‘zuek hura’ adizkiak –duzüi, hain zuzen– ari naizela esan beharrean nago. Errobi ibaiak zeharkatzen dituen Itsasutik Milafrangarainoko herri guztietan edo ia guztietan erabilia, orainaldiko emaitzak, zuketan eta singularrean, dut, duzu, du, dugu, duzüi eta dute direla. Iraganaldian, eta hau gehigarri gisa diot, emaitzak honakoak izan ohi dira: nüin, zintüin, züin, ginüin, zinuten eta zuten.

Hona, beraz, eskuartean darabildan gaiarekin zerikusi zuzena izanik, arestian aipatu Bonaparteren lanean (*Observations*, XX. or.) irakur daitekeena:

Nous n'avons trouvé de terminatifs en *züik* que dans cette partie de la commune de Villefranque connue sous le nom d'Argintz-Carrica. A Villefranque même, ainsi que dans les huit autres communes où l'on fait usage de la variété d'Ustarits, la principale du sous-dialecte bas-navarrais occidental du Labourd, on dit *duzüüi*, et non pas *duzüük*. Ce dernier terminatif est donc une exception toute locale et des plus curieuses¹.

Oharra hein batean laburtu dut, Bonapartek, horren haritik, luzeska teorizatu baitzuen, gaiari honako amaiera emanez:

Quant à *duzüük*, ceux qui pourraient être tentés de voir dans ce cas exceptionnel quelque chose de contraire à ce que nous venons de dire, n'aurons qu'à réfléchir: 1°. que l'apparition de *züik*, quoique ayant plusieurs siècles de date, est indubitablement postérieure à l'époque de la manifestation verbale dans le terminatif, puisqu'on n'a commencé à se servir de ce pronom pluriel que lorsque *zu* a été adopté d'une manière exclusive pour le singulier respectueux; 2°. que *züik*, représentant tout aussi bien le sujet qui régit l'intransitif que celui qui régit le transitif, il n'y a rien qui prouve que ce soit ce dernier plutôt que le premier qui se trouve en *duzüük*: *züik züzte*, *züik duzüük* 'vous êtes, vous l'avez'. Si le fait qui a lieu avec *züik* avait lieu avec *zu* et *gu*, pronoms qui font une différence entre le sujet actif et celui qui n'est pas tel; si à Arguintz-Carrica enfin, on se servait de *duzük* comme on se sert de *duzüük*, c'est alors que nos idées sur l'époque de la manifestation du verbe se trouveraient en défaut, mais à Arguintz-Carrica, quoiqu'on se serve de *duzüük* au pluriel, on se gardera bien, comme partout ailleurs, de se servir de *duzük* au singulier ou de *duük*, les terminatifs de cette localité étant: *duzu*, *duu* 'tu l'as, nous l'avons', et *duzüük* 'vous l'avez'.

Honenbestez, Yrizarri bidali gutunari jarraipena damaiot, zeinean adizki horren balizko arrasto bila eginiko saioaren berri ematen den.

Hori horrela, eta gure egunotan ere delako erak bizirik ote dirauen jakin nahiz, handik egun gutxira auzo horretara joan eta bertako hiru etxe euskaldunetan harako galdera egin nuen ezezko borobila jasoz, ez omen dutelako inoiz horrelakorik aditu. Diodan, bide batez, Argin-Karrika dela gaur egun han erabiltzen duten izena nahiz, galdetuz gero, Argintz-Karrika ere bai, aditu egin dutela dioten.

¹ Bonaparteren oharraren honainoko zatia erabili zuen Yrizarrek bere *Morfología...*-n (381 or.).

Alabaina, handik hilabete pare batera edo, artean ezagun berri xamarra nuen Jean Kopentipi Haranbure² jaunak bila genbiltzan adizkiarekiko berri zuzena eman zidan, nahiz berak *duzüik* hori Argintz-Karrikan ez baina, Behere-Kartierean (frantsesez Quartier-bas) kokatu zuen³. Hona, beraz, bien arteko solasaldia nolatan zertu zen:

Aurrera egin aurretik, baina, eta laburki bada ere, datuak transkribitzean erabili dudan zenbait zeinurekiko ohar batzuk egin beharrean naiz:

1. Ia aditzen ez diren hizkiak parentesi artean idatzi ditut.
2. Bokal batzuk, *e* eta *o* zehazki, batzuetan itxi egiten dira *i* eta *u* bezalakoetara hurbilduz. Halakoak *ë* eta *ö* idatzi ditut hurrenez hurren, egitate horien berri nolabait islatzeko.
3. Bi eratako tildeak erabili ditut: indar edo intentsitate handiko azentua aditzera emateko (´), bat, eta hori baino txikiagokoa (˘), bestea.)

Hona, orain bai, Kopentipi lagunak eta biok izan genuen elkarrizketa:

- Joan den mendeko lan batean erraten denez, denbora hartan, Milafrangako Argintz-Karrika auzoan, *züik jan*⁴ *duzüi* errateko partez, *züik jan duzüik* erraten zuten...
- Ah, bai, ói... Beréko Kartiéren berriz: *züik... züik!*
- *Züik*, bai, *züik* (= ‘zuek’); baina *jan düzüi* erran ordez, *jan düzüik*.
- Bai, Behéreko Kartiérëan.
- Egun batez, hona jin aitzin, Argintz-Karrika horretan izan nintzen, baina hango jendeak ez du aditu. Saussie jaunari ere galdegin diot [gizon hau *Eiberattoa* deritzan Jeanen etxetik Hiribururanzko bidean bizi den laboraria da, baina Argintz-Karrikan sortua] eta berak ere: “guk *jan düzüi* erraten dugu; *duzüik* ez.”

² Elkarrizketa hau berriemailea sortu Milafrangako *Eiberattoa* bere etxean, 1993-07-03an, izan genuen, Kopentipi jauna 73 urtetan zela. Haren aita ere etxe berean zen sortua; ama, berriz, Arrangoitzen.

³ Yrizarrek, aipatu *Morfología...*-n (381 or.), Bonaparteren *Manuscrito 51*etik harturiko ohar bat dakar, honela dioena: “*duzüik* – med. XIX: Q.-bas (Villefranche) (Bon-51: ‘*duzüik* au quartier bas seulement’, dice Bonaparte, y en otro lugar de este manuscrito: ‘Milafrangako behereko kuartiera: *duzüik* = vous l’avez’).” Kontraesana agerikoa da Bonapartek emaniko informazio hauetan, aurreneko oharrean era hau Argintz-Karrikan erabiltzen zela idatzia baitzuen.

⁴ Ahoskatu, ‘yan’ ahoskatu ohi da Iparralde osoan, Zuberoan ezik.

- *Jan duziük*, Beré-Kartiéeran.
- Bai? aditu duzu inoiz *duziük* erraten?
- Eh! hémen éz, Behè-Kartiérien! Beréko Kartiérien (h)or... Quartier-bas.
- Han bai?
- Bai; *zeúziük?* *zeúzi* erráteko pása; guk, *zeúzi* errán e... *Zeúziük?* (haiek)
- Bai, e? zuk aditu duzu?
- Ai, bá-bai-bai...
- Alta, orain hilabete batzuk Argintz-Karrikara joan eta han erran zautaten ezetz...
- Izan dút (h)an, han, zéra hilák eta... àuzo hónen e, hilá da oai; hàrreki-láan ta, hàla zíren, hángo zéra... hítzak erràten tzitüín, Beréko Kartiéreko (h)itzak [barrez]. Atèratzen ginüín geo: *záuziük?* (sic)... *èztuziük?*
- Ah, baina erran duzu hura hil zela...
- Ba, bá-bai.
- Baina ez zen Argintz-Karrikoa? Behereko Kartierekoa zen?
- Béreko Kartiérögöa zen. Hemén ebilté zen, áldean, (h)orr etxé (b)ateán. Beré-Kartiéeren... sórtuá (sic) ta handík e... jína... handítüia huná(t).
- Zer zuen izen gizon hark?
- Mendíbur(e).
- Eta izen ttipia?
- Adrie(n). Tá... izan dú⁵ (h)emen, hori dá aspáldi; izàin (t)zitüín laatóin ta hála güt(t)i-góiti!... laetóin ta... hamórtz úrte eo izáin, izàin tzitüín, bai...
- Orain, orain; bizi izanez gero lauretan hogeita hamabost urte izanen zituen...
- Hamáborz bá; en... quatre-vingt-dix-huit sortüia zen, eta... zerá, arnó-martxánköa iten tzüín, iánde góizetan, aizétse⁶ batean, eta... ma(g)ásina

⁵ *du* hori ‘du(u)’ = ‘dugu’ da, antza denez.

⁶ Azkuek, bere hiztegian, honela dio: **aizetse** (R-is, Sc), casa de la villa, de ayuntamiento: *hôtel de ville, mairie*. (De AIZO-ETXE). Hitzaren hedadura, honenbestez, uste baino zabalagoa da, antza.

- (b)átean, lánéan, Bàionán? ta gëó, iànde goizetán? ba, arnó-xági báteta-kó, arnó-martxánt...-zeká, artzén tzén⁷... komànden hártzen, ì(b)iltzé tze(n)... nàhi duzú hunát, e?
- Komandant? [gaizki ulertu-eta, nik]
- Komándak, bai... zérak, nórk nàhi züin árnua! barríkaka saltzén zen órdüian, zién berróita amár pintáko barríkak eta hóla, zéra batzúk, barríkak pinttá batzutan; holàko gauzén iánde góizetan; ta, “Alors, eztúzüik oíno finí arno húa? [barrez], eztúzüik?”
- Ah, interesgarria da hori, e?
- [errepikatuz] “Eztúzüik oíno finí arno (h)úa? ala zeáuzüik? úra eáten?” [barrezka]. Hálantxé!... gáiso gizóna! dénborá pàsa be(h)ár galditzéat (...), àrno-martxánta tze(n). Badít (?) àrno-martxánta erràten gínakon⁸, bai. Ba gizon... gozo át zen. “Alors! éztúzüik oíno finí arno húa? ala úra éateuzüik?”
- Hara, uste nuen hori ez zela jada ezagutzen...
- Ba, oái utziaúte, e? héik e, Bèhe-Kartiére eman, utzia da.
- Ah, ez dute gehiagorik erraten? ez duzu uste?
- Ez, eztúte géhiagoik, éz-ez; léhenó zahárrek, bàldin badiogú zónbet, xahár, bìzi dienák, heék? ba...
- Dena den, nik aditua nuen eta are irakurria ere hori ez zela Behereko Kartierean erabiltzen, Argintz-Karrikan baizik...
- Ez, hòi Beré-Kartiérien pronúntziatzen zuten, Quartier-bas, anótatzen: *duzúik!*
- ‘Zuten’ diozu, ez baituzu uste egungo egunean erabiltzen denik, baina zuk aditu duzu, etsenplu onak eman baitituzu...
- [barrez, onartuz edo] Bá-bai-bai! bai... Bazén or, oái düíla... ezáutu nüín ník e, hiru-làu urtetán híla da; Beré-Kartiérien sortúia zén, ta... hàrrek bazitüín... laètanoi urté inen zitüín áurten.

⁷ ‘aritzen, ari izaten zen’, itxuraren arabera.

⁸ Milafrangan, Bonaparteren eta Yrizarren beraren arabera, Uztaritzeko barietateari dagozkion beste herri batzuetan bezala, ‘diot’ eta ‘dakot’ buru duten gisako adizkiak adi daitezke.

- Lauretan hogei?
- Lauetan (h)ogoi, urté.
- Eta duela lau urte-edo hila?
- Ba, eztákit láu urté ikáro dirén, e? eztakít láu úrte ikáro diren.
- Tira, guti-goitibeheiti...
- Betí, harrék e, hóí, hóla erratén tzüin: *zéuzüik?* *zeúzüik?*
- Hark ere bai? eta ze izena zuen?
- Laborde; Laborde, Jean...
- Eta hura ere Behere-Kartierekoa?
- Bai, bai... Beré-Kartiérien sortüia zén ta hán... (h)án bizi izána betí... Hárrek èiten tzüin hán eta, pronòntziazten züin, ba, *zúik*⁹.

---oOo---

Handik denbora pixka batera, 1995eko udan zehazki, lehenxeagoko urte-etan Yrizarrentzako inkestaren erantzule Jean Kopentipik emaniko lekukotasuna gogoan izanik, Behere-Kartierera jo nuen, auzo honetan lehenagotik egonik banintzen ere, oraingo aldian Pierre Oihenart Durritxaga jauna¹⁰ eza-gutzeko zoria izan nuela.

Eskuartean dudan gaia dela-eta galdekatu egin nuen noski, hark, behin berriro, *duzüik* gisako era eman zuela. Galdera, baina, era ximplean egin nuenez -hau da, adizkiak, erlatibo-esaldi baten barruan txertatuz gero, menturaz sorraraz zezakeen balizko **duzüiken* bat-edo kontuan hartu gabe-, handik lau urtetara, 1999an hain zuzen, beste ikustaldi bat egitera joan nintzaion. Hona xede horrekin nik prestatu galderei hark emaniko erantzunak:

⁹ 'duzüik' esan nahi izan zuen, itxura osoan.

¹⁰ Pierre 1925-11-01ean sortua da aipatu kartiereko Jelosia auzo txikiko *Prostaenia* etxean, gurasoak ere, biak, auzo horretakoak zirela: aita etxe berekoa eta ama *Portüia* etxekoa.

1 - erlatiborik gabeko galderak	erantzunak
vous avez acheté une maison (id. id. id.) vous avez acheté beaucoup de maisons vous avez acheté toutes les maisons	züik eòsi duzúik etxéa züik e ètxe bát eòsi duzúik etxé ánitx eòsi duzúik (singularrean emana) züik ètxe guziák eòsi ditutzüik ¹¹
2 - erlatiboa erabili beharrekoak	erantzunak
le cheval que vous ¹² avez emmené est joli (id. id. id.) le pain que vous avez mangé était bon toutes les maisons que vous avez achetées sont jolies tous les pains que vous avez mangés étaient bons (id. id. id.) le chien que vous avez emmené est blanc tous les chiens que vous avez emmenés sont jolis	zaldía ekàrri duzuná pullíta da züik ekàrri duzúin zaldía pullíta da ogía jan duzúiná oná zen ètxe guziák eròsi tutzúinák pullítá tia ògi guziá jan duzúiná oná zen (singularrean emana) jàn tutzúin ògi guziák onák tzien züik ekàrri duzúin (t)zakurrá xuría da zàkur guziák ekàrri tutzúinák pullíta tia

Erantzunak ikusi ondoren garbi geratu zen zorioneko *duzúik* hori –plurallean *tu(t)zúik*– bakarka doalarik erabiltzen dela soilki, erlatiboko esaldi bat gauzatzeko erabili ohi den *-(e)n* menderagailua gaineratzean, *duzúii* arrunt bati –plurallean *tu(t)zúii* bati, beraz– atxiki behar zaiola.

Horretaz landara, eta sintaxiari behatuz oraingoan, zenbait erantzunek, ekialdeko mintzamolde batzuetan bereziki (R, BN-s...) inoiz agertzen den *gizon xin dena...* moduko esaldian azaleratzen den egiturarekin zerikusia dutela ikusirik –nahiz erantzunotako izenak edo, bere kasuan, izenordeak mugaturik ageri diren– Pierre jaunari zenbait galdera egin nion:

- Batzuetan erraten duzu ‘ekarri duzúin zakurra...’ eta beste batzuetan ‘zakurra ekarri duzúina...’; berdin dea?
- *Ekarrí... duzúin zakurrá?* eo... eta gëó?
- Edo, bestela, ‘zakurra ekarri duzúina...’
- *Ekàrri duzúin zakúrra* polít e... pöllitá baino, *ekàrri zúin, ekàrri duzúin tzákurra*.

¹¹ Objektu pluralarekin erabili ohi den ‘tutzúik’ adizkiaren laburbildu gabeko era dugu *ditutzúik* hau, bistan denez.

¹² ‘Vous’, esaldi iragankor honetan, ‘zuk’ eta ‘zuek’, biak izan daitezkeenez, eta Pierrek bietako lehenarekiko gogoeta egin zuenez, errepikatu egin nion galdera ‘zuek’ izenordea erabil zezala eskatuz.

- Hobeki, ezta? ‘zakurra ekarri duzüina’ ez da hain polita, ezta?
- Eeee? *tzakurrá, ekárri duzüiná* eztá háin pullita.
- Baina erraten da hori ere?
- Baá, *zákurra... ekárri duzüín, ekárri uzüín tzakurrá* pollíta dà; *kárri duzüín zakurrá* pullíta dà.
- Eta ‘zakur ekarri duzüina’?
- *Zákur e... ekárri duzüiná?* pullíta dá.
- Nola dago hobeki? ‘zakurra ekarri duzüina...’ edo ‘ekarri duzüin zakurra...’?
- Ah, éztakit; *ekárri dizüín* (sic) *zakúrre*, pulíta da; è’ba ahál hastétik emán oi?
- Bai, eman duzu baina zenbait aldiz ‘zakur ekarri duzüina...’ eman duzu; honela ere erraten ahal da?
- E... bai, bai...
- Erraten ahal da...
- Bai.
- Baina, bestea da politagoa?
- Bai, bai, oi é erràten ahal dá; errátea... *ekárri duzüín zakurrá* pöllíta da bertzeláz, e... haástetik behar dá erraná, *ekárri duzüiná*, ta geó (e)re, bertzelá erràten ahál da nor dén eo, *tzakurrá...*
- ... Ekarri duzüina.
- *Ekárri duzüik, oui.*

Adizkera bitxi honen egundainoko iraupenaz zein testuinguruaren araberrako erabileraz lekukotasuna emateaz landa, Pierre Oihenart jaunarekin egoniko denboran berak, iragangaitzean, *izan* eta *ukan* adizkiei ematen zien berdintasun-tratueraz ohartu nintzen. *Ukan* honek, honela, *izan* aditzaren sinonimo gisa duen balioaren berri Yrizarrek ematen du lehen aipatu *Morfología...*-n¹³, 1974an Louis Dassance zenarengandik errezibituriko datu batzuk aditzera ematean –zeinetan, bestalde, lehen aipatu balizko *duzüik* era-

¹³ Zehazki ‘Subvariedad de Villefranque’ri eskaini ‘Fuentes’ atalean (369 or.).

rekiko azkoitiarrak egin galderari ezezkoa ematen zaion-; hona Yrizarrek *Morfología...*-n eman datuotatik lan honetarako aukeratu ditudan zatiak:

Villefrange / Milafranga (1974) - LOUIS DASSANCE y l'ABBÉ ETCHEVERRY (designados por DE). *Comunicaciones personales* - Me decía Dassance, en su carta del 23 de enero de 1974: (...) - Decía también: "Milafrangan askotan aditzen da: 'Baionan *ukhan* niz' (j'ai été à Bayonne), guk aldiz, 'Baionan *izan* niz', eta abar" - En su carta de 11 de febrero de 1974, escribía: "Huna, Etcheverry jaun apezaren laguntzarekin, Itsasuko eta Milafrangako galdeketak (...)" - Agregaba, respecto a mi consulta sobre el empleo, en el barrio de Argintz-Karrika, de la forma *duzüik* (flexión II-13-c), registrada por Bonaparte: "Etcheverry apeza ez da orhoit *duzüik* aditurik, bainan bai *duzüi*" - En aquella ocasión, Dassance me envió todas las contestaciones correspondientes a las flexiones de mi "Cuestionario" de formas verbales [*Contribución a la Dialectología de la lengua vasca*, t. I, pp. 296-303], que había obtenido con la colaboración del sacerdote Etcheverry - Como digo en "Fuentes" de Ustaritz, Dassance falleció algún tiempo después, sin haber podido llegar a ver la publicación de los datos que me había proporcionado.

Hori horrela, *izan* = *ukan* honi buruz ere Pierre jauna galdekatzen hasi nintzen, honako elkarriketa laburra izan genuela:

- Errazu-eta, lagun bati galde egiteko ea hemen egon denez, kasu, nola erran behar zaio? 'noiz...'
- *Nóiz eón tziá hémen.*
- 'Noiz egon zira' edo 'noiz ukan zira'?
- Ah, *nóiz ukan tziá* e... ça veut dire... kásik e vous êtes venus, mais... nóla erran duzú gëó?
- Bai, 'noiz izan zinen hemen?', 'noiz ukan zinen?' edo 'noiz egon zinen?', nola erraten du jendeak hemen?
- *Nóiz e... nóiz ukan tzinén...* nàhi dú, *nóiz ukan tziá?* *nòiz ukan tziá?* e... *nóiz ukan tzínen?*
- Hemen horrela, ezta?
- Ba, eta gío...
- 'Noiz izan zinen?'
- *Noiz, nóiz itzan tzínen émen;* e...
- Gauza bera da?
- Baá... bai.

- Hau da, galde egiteko ea noiz izan nintzen hemen, etxe honetan, nola behar dautazu erran? ‘noiz egon zinen?’ edo ‘noiz...’
- *Nóiz izan tzinén émen... nóiz izan tzinén émen.*
- Eta ‘noiz ukan zinen hemen?’
- [errepikatuz:] *Nóiz ukan tzinén hémen? nóiz eo... nóiz izan tziné emé(n), eta... hóla; nóiz itzán tzinén emé(n).*
- Eta ‘noiz ukan zinen’, ez?
- *Nòiz ukan tzinén emén? baá, oi é...*
- Bai? berdín? bata eta bestea?
- Baá, bá-ba-ba-ba, ta *noiz ukan tzinén emén*, ta *nóiz intzàn* (sic) *tzinén émen*; ba... berdín dia oik.
- Eta ‘egon’ ez? ‘noiz egon zinen’ ez?
- *Nóiz egón tzinén emén? eee... nóiz egón (t)zinén emén? eee...*
- Ez da erraten hemen? hemen ez da erraten hola?
- *Nóiz, egún tzínen émen? baa!... nóiz égon tzínen émen, nóiz eón-tzínén emen.* [biziki markatuz]
- Bai? erraten ahal da hori ere?
- Zúk e, *nóiz eón tzinén emén?* eta zúk, erràteúzu *nóiz egón tzinén émen*, ta *nóiz eon tzínen émen.*
- Hori ere erraten da...
- Baá, ba, holá da, bai...
- Orduan hiru gisetara; erraten ahal da ‘noiz egon zinen hemen’, ‘noiz izan zinen hemen’ eta ‘noiz ukan zinen hemen’...
- *Nóiz ukán tzinén emén*, eta *nóiz egón tzinén emén*, (...) eta bertzía nóla zén?
- Eta ‘noiz izan zinen hemen?’
- *Nóiz izan tziné emé?...*
- ‘Egon zinen’, ‘izan zinen’ eta ‘ukan zinen’, hiru gisetara erraten ahal da?
- E... *nóiz izan tziné (h)emén? nóiz egon tzinén émen?* eta giò bertzía, nóla zén?
- ‘Noiz izan zinen’ eta ‘noiz ukan zinen’?

– Nòiz *ukán?* *ukán tzíne*¹⁴... berdín día!

– Berdín dira, e? hirurak?

– Ba... eztía berdín éz, zère(n)-ta hemé(n) e... (zuzenduz:) berdín da.

Hots, berriemailea solasaldiaren amaieran zertxobait nahasi bazen ere une laburto batean kontraesanean erortzeraino –hainbeste erkaketarekin ez da harritzekoa halakorik gertatzea–, galdeketan aipatzen diren hiru moldeak berdintzat jo zituen.

Handik minutu batzuetara, gainera –egonaldi berean beraz– eta Jean Kopentipi herikidearen haurrideez mintzatzen ari ginela, *ukan* horixe, iragan-gaitzean, berez eman zuen nire jarraiko galderari hark erantzuna ematean, zalantzarako tarterik tikiena ere ez utziz. Hona galdera-erantzunak:

– Eta apeza –Jean Kopentipiren anaietarik bat– zein herritan zen?

– Zéee? anéia? (h)oiéna? ba, haástean *ukan tzén* Baionán, *géó ùkan tzén*-eta *Mòncayól*¹⁵, *mendián*, *arrónt eón*, *eón* eta *géó*, *èman tzúín*-eta, *Sáint-Martín-Arbéru oro*¹⁶... *hórrat*, (h)*eméndi*'rat, (h)*eméndi*'at, eta *hán híla da*; han atzéman *tzutén híla ohé*... *ohétik jáustean*.

Eta nire eskuko oharretan, azkenik, zera dakusat berriemaile honixe bildurik ere: *égun eníz ukána* (izana) = 'ez naiz izan / ez naiz egon'.

BIBLIOGRAFIA

AZKUE, R. M. de: *Diccionario vasco-español-francés* (repr. facsímil). Edit. La Gran Enciclopedia Vasca. Bilbao, 1969.

BONAPARTE, L.-L.: *Le verbe basque en tableaux*. Londres, 1869.

YRIZAR, P. de: *Morfología del verbo auxiliar bajo navarro occidental*. Euskaltzaindia, 1999.

¹⁴ *ukán tzeíre* aditzen ote den nago.

¹⁵ Moncayolle da hori, euskaraz Mithikile, jarraian agertuko den Saint-Martin d'Arberoue, euskaraz ere, Donamartiri den bezala.

¹⁶ 'Edo' da hori, nire ustez, erraz ikus daitekeen garapen baten ondorioz.

L'ASPECT SYMBOLISTE DE J. MIRANDE

Gorka AULESTIA

Il y a quelques mois j'ai écrit un article sur le poète basque-français J. Mirande. J'ai fait alors quelques affirmations concernant l'influence des poètes symbolistes français sur J. Mirande. On peut lire dans cet article:

Some modern Basque poets like Jean Mirande do not accept a social or political poetry, but rather prefer simply the art of writing in itself¹

Dans mon article, je n'ai rien prouvé de tout ce que j'ai affirmé. Maintenant je voudrais reprendre ces idées comme hypothèse de ce petit article et tâcher de les prouver. Il est certain que Mirande avait dans sa bibliothèque quelques livres de Baudelaire.

“Frantsesez ere liburu batzu bazituen, Baudelaire olerkariarenak.”²

Il avait aussi quelques livres français de Baudelaire.

Mais cela ne prouve pas beaucoup notre hypothèse. Il faut trouver des relations similaires, les possibles analogies entre le poète basque et les symbolistes français. A mon avis il y a une influence considérable de Baudelaire dans l'art poétique de Mirande; l'idéologie de Rimbaud est aussi très importante. Dans quelque mesure il faut souligner aussi l'influence de la musicalité de Verlaine et l'aspect sexuel de quelques poèmes de Mallarmé comme "*L'Après-*

¹ Aulestia, G. "Poetry and Politics: Basque Poetry as an Instrument of national Revival" in *World Literature Today*, 1981, 1, vol. 55:52.

² Mujica, L. M. *Mirande-ren Poesigintza. Vol I*, San Sebastian. Haranburu Editor, S.A. 1984:89.

midi d'un Faune". Je diviserai cet article en trois parties: a) le portrait de J. Mirande; b) les thèmes de sa poésie et c) son style. Ces parties seront étudiées en relation avec les quatre écrivains symbolistes mentionnés.

I. PORTRAIT DE J. MIRANDE

J. Mirande est né à Paris le 12 Novembre 1925. Ses parents étaient basques. Il est un écrivain basque qui a eu la chance de naître à Paris. Dans sa jeunesse, il s'est mis au courant de tous les nouveaux mouvements littéraires français. Il y a très peu d'influence symboliste dans le reste des écrivains basques de cette époque. La frontière entre la France et l'Espagne était tout à fait fermée en ce qui concerne la culture littéraire. L'Espagne de Franco ne s'occupait que de sauver, "Los valores eternos de la Madre Patria" (Les valeurs éternelles de la Patrie).

Mirande ainsi que tous les symbolistes français avaient été élevés dans la religion catholique. Il y a un parallélisme entre la phrase "Ebili naiz zure elizetan"³ (J'ai fréquenté tes églises) de Mirande et la pensée de Rimbaud de "Les Premières Communions."

"J'étais bien jeune et Christ a souillé mes haleines."⁴

Pourtant Mirande déteste le christianisme. Il l'avoue clairement : "détestant le christianisme, ou du moins la démocratie dite chrétienne"⁵. Mirande comme Rimbaud avait un tempérament de feu. Tous les deux étaient furieux, dépaysés, agressifs et malades. Il y avait deux êtres dans leurs coeurs.

Leurs poèmes étaient d'une étonnante originalité mais en même temps montraient aussi une âme aigrie, revoltée et assoiffée de violence. Le sang de païen et gaulois de Rimbaud ressemble au sang du Basque dépaysé et obligé de vivre à Paris à cause de la pauvreté de ses parents. Mirande se sentait inadapté à la société française et basque où il a vécu.

Les deux poètes ont vécu dans un monde double et irréel. Celui de la vie quotidienne de Paris pleine de misères et la vie irréaliste de leurs rêves. Il y a beaucoup de circonstances qui se répètent dans leur vie. Tous les deux étaient rénovateurs de la poésie moderne. Ils ont laissé peu de livres parce qu'ils ont

³ Mirande, J. *Poemak* (1950-1966). San Sebastian. Erein. 1984:79.

⁴ Rimbaud, A. *Oeuvre Poétique*. Paris. Garnier-Flammarion. 1964:87.

⁵ Mirande, J. *Anaitasuna*. 15 Agosto 1971:5.

abandonné leur art poétique au cours des dernières années de leur vies. Au point de vue de la poésie, ils n'ont écrit que quelques centaines de vers. Ils montrent aussi la même tendance vers l'alcolisme, le pessimisme, le désespoir et la solitude. Il semble que Mirande se suicida précisément la nuit de Noël pour montrer la haine qu'il avait contre Jésus.

LES THÈMES

Pourtant ils ont eu le courage d'être eux-mêmes. On peut le constater en regardant les thèmes qu'ils touchent. Il faut souligner d'abord et avant tout l'athéisme et le paganisme, l'irrégion et la haine contre la civilisation occidentale, Jésus et l'Eglise catholique. Ensuite il faudra aussi remarquer les thèmes en rapport avec le sexe, le lesbiennisme, la prostitution et l'humour noire.

Une des caractéristiques les plus remarquables des écrivains symbolistes est la nouveauté des thèmes. Le poète doit chercher du "nouveau". C'est cela que les symbolistes et Mirande ont tâché de faire. Le poète basque écrit à propos de son sang païen qui l'attache à ses ancêtres païns et aux divinités basques comme Ortzi, Aitor et Mari. Il avait un tempérament de feu et il était toujours debout. Mirande, comme Rimbaud, attaque violemment la civilisation occidentale, la bourgeoisie et le catholicisme; il attaque aussi les dogmes et les mystères. Il élabore peu à peu un immoralisme en employant le vocabulaire le plus grossier contre la religion et le christianisme. Pour la première fois dans la littérature basque, Mirande emploie le mot "putain", comme l'avait fait avant A. Rimbaud dans le poème "L'orgie Parisienne."⁶

"Larunbat-arratsa da;

Paris, puta zahar, lotara doa.

...ni ere bai."⁷

C'est l'après-midi du samedi.

Paris, la vieille putain, va s'endormir
et moi aussi.

En attaquant la civilisation occidentale moderne, Mirande se livre à un autodafé général de tout ce que cette société a voulu lui imposer de force: ses

⁶ Rimbaud, A. *Oeuvre Poétique*. Paris. Garnier-Flammarion. 1964: 70.

⁷ Mirande, J. *Poemak* (1950-1966):124.

règles morales, sa religion et son Dieu bourgeois. Il se dresse d'abord contre la vie monotone et quotidienne, contre son bureau de Paris qui tue sa personnalité. Son esprit critique s'exaspère contre les nationalistes basques qui restent bourgeois. C'est la déchéance d'une civilisation, celle de la bourgeoisie catholique. Mirande s'exaspère aussi contre ceux qui travaillent avec lui dans le bureau de Paris. Dans son poème "Paris-Beuret" il écrit ironiquement:

“Nire lankide bikainak
ditut adixkide minak;
goizero agurtzen naute
ixilik, bai naute maite
nola deabruak Jinkoa”⁸

Ceux qui travaillent avec moi sont des amis excellents. Ils me saluent tous les jours tout doucement, parce qu'ils m'aiment comme le diable (aime) Dieu.

Dans leur révolte ils se tournent vers l'Orient, la patrie primitive où l'homme vivait heureux sans la religion de Jésus. Le jeune Mirande chercha une réponse dans les religions orientales, notamment le Bouddisme. L'expression de Rimbaud "Merde à Dieu" a un écho aux phrases blasphématoires de Mirande.

“Gaur Judu-seme, gutartera itzul bazinde,
gurutzifika zindezaket nik oster!”⁹

Aujourd'hui, toi, fils de Juifs, je te crucifierai encore une fois,
si tu venais chez nous!

Mirande, comme Rimbaud, se proclame antichrétien. “Ni ez naiz kristaua ez fedez ez moralez”¹⁰. (Je ne suis pas chrétien et je déteste la morale et la foi chrétiennes). Les deux poètes se sentent seuls dans ce monde. Cette solitude est due à l'abandon de la part de Dieu. Le “bon” Dieu juif n'écoute pas. “Zeure zerutik deus ez duzu ihardetsi.”¹¹ (Tu ne m'écoutes pas de ton ciel.)

Ils attaquent aussi l'Eglise. Pour Mirande elle est une institution créée par cet homme appelé Jésus, “bar-Joseph” (fils de Joseph). Sa religion a châtré les forces vigoureuses et païennes des citoyens basques.

⁸ Ibid.: 69.

⁹ Ibid.: 80.

¹⁰ Azurmendi, J. *Mirande eta kristautasuna*. Zarauz. Caja de Ahorros de Guipúzcoa. 1978:19.

¹¹ Mujica, L. M. *Mirande-ren Poesigintza*. Vol. II.:195.

“Euskaldun Zaharren gogo basa, bortitz eta handia apaldu, ahuldu,
hobeki erran irendu zuen haren doktrinak; otso ginelarik, bildots
egin gaitu”¹²
Sa doctrine a détruit et affaibli, plus encore elle a châtré l'esprit
païen et fort de nos ancêtres basques. Nous étions vigoureux comme
les ours et nous sommes devenus faibles comme des brebis.

On peut trouver dans quelques phrases de Mirande l'influence de l'écrivain Pío Baroja (1872-1956) dans son roman *La leyenda de Jaun de Alzate* (1922)¹³. On voit aussi l'influence du philosophe allemand F. Nietzsche (1844-1900). Pour celui-ci le christianisme nous a apporté la haine contre la vie, la beauté et l'amour en prêchant le pacifisme et la morale de l'Évangile. L'homme a été déplacé par Dieu mai le “super-homme” exige la mort de Dieu. Il prêche le nouvel évangile, celui de la force et de la puissance. Baudelaire subira aussi cette influence.

Mirande attaque Jésus parce qu'il se sent solitaire et abandonné par Lui. Les mots les plus durs vont contre ce juif qui ne répond pas.

“Josu, bar-Joseph, ba dut othoi egin gauerdiz...
eta zuk aldiz utzi nauzu.”¹⁴

Jésus, fils de Joseph, je t'ai prié à minuit...
et tu ne m'as pas répondu.

C'est pour cela que Mirande a détesté la Nuit de Noël où il se suicida en 1972.

“Eguberrri eguna, bestea bezalako edo bestea baino txarrago denentzat.”¹⁵

Nuit de Noël, pareille à toutes les nuits de l'année ou même pire pour tout le monde.

Pourtant il ne pouvait pas se détacher complètement de la tradition chrétienne comme les quatre écrivains symbolistes dont on parle.

¹² “Euskaldungoaren Etsaiak”, in *Gernika* Abril-Junio, N° 23:86

¹³ Baroja, P. *La leyenda de Jaun de Alzate*. Madrid. Espasa - Calpe (8^a ed.) 1983.

¹⁴ Mirande, J. *Poemak* (1950-1966):79.

¹⁵ “Merry Christmas”, *Jon Mirande-ren Idazlan Hautatuak*. Bilbao. Gero. 1976:365.

“Josu, bar-Joseph, gaztaroan maite zindudan.”¹⁶

Jésus, fils de Joseph, je t'aimais quand j'étais jeune.

Le deuxième thème qui est commun à Mirande et aux symbolistes est l'érotisme, l'attraction lesbienne, la prostitution et la pédérastie. La femme pour le poète basque et pour Baudelaire ne peut être prise au sérieux que dans la mesure où on la considère comme un objet esthétique. Ils ont connu trois femmes dans leurs vies mais ils ont détesté les filles honnêtes. Habituellement ils gardaient leurs distances avec les femmes. On peut constater l'influence du poème "Lesbos" de Baudelaire et de "L'Après-midi d'un Faune" de Mallarmé dans quelques poésies de Mirande.

"Lesbos" est un long poème; une suite de comparaisons entre les paysages de Lesbos et les passions des lesbiennes. Grâce au jeu de mots Baudelaire a réussi à faire revivre toute la mystique païenne. Les yeux sont creux pour faire antithèse aux fruits mûrs de leur nubilité. Il y a une relation entre les éléments convexes et concaves.

"Les filles aux yeux creux, de leur corps amoureuses,

Carescent les fruits mûrs de leur nubilité."¹⁷

"L'Après-midi d'un Faune" est plus difficile à comprendre que le poème "Neskatxak" (Les jeunes filles) de Mirande, car le poème de Mallarmé est une symphonie d'images, de mots et de sons. Obsession érotique et obsession littéraire sont les deux sommets de ce paysage. Le langage de Mirande est plus facile, plus clair, plus net. Mais au fond on décrit le même problème. Le faune de Mallarmé découvre deux nymphes que s'aiment. Mirande peint aussi deux filles qui dansent et s'embrassent.

"Ahizpa gazte bi dantzan...

elkharri laztanka, maitez

bulhar zuriak ikhara...

erori ziran neskatxak

elkharren besoetara."¹⁸

Deux jeunes filles dansaient, s'embrassaient l'une contre l'autre étroitement en montrant leur amour avec leurs excitantes mamelles blanches.

¹⁶ Mirande, J. *Poemak* (1950-1966):80.

¹⁷ Hubert, J.D. *L'esthétique des "Fleurs du Mal"*. Genève. P.Cailler. 1953:121.

¹⁸ Mirande, J. *Poemak* (1950-1966):49-50.

Le langage de Mirande est brutal, cru et cruel quand el s'agit de la prostitution. Comme tous les symbolistes il cherche la beauté de la forme. Le sujet est un prétexte; il est la circonstance qui donne au poète l'occasion de s'exprimer. Tout mot ne vaut que par le mystère qu'il aide à pressentir. Le plus ignoble (merde, putain) trouve place dans les symbolistes. La mission du poète est d'ouvrir une fenêtre sur l'autre monde; c'est un monde créé par l'imagination, un monde où même l'ordure est un sujet convenable.

La prostitution de la rue Pigalle de Paris inspira à Mirande le poème "Pigalle" où il montre la détresse et la dégradation des prostituées.

"Puten sabelean arno beltza botz-kantuz."¹⁹

Dans les ventres des putains, le vin rouge chante de joie.

Le troisième thème commun à Mirande et à Baudelaire est l'humour noir pris de E.A. Poe. Ils sont poètes de la lumière noire. Les deux ont traduit quelques pages du fameux poète américain. La mort est présente dans les oeuvres mais souvent elle est présentée de forme grotesque, pleine d'humour noir et tragique. Dans son poème "*Tzakur hil bati*," Mirande nous peint un chien mort qui flotte à la dérive comme un bouchon sur les eaux d'un fleuve. Le poète lui rend les honneurs. L'humour noir ne manque pas dans sa description.

"Nik soilik nire Ekklesian
dut ohorätzen hil anaia."²⁰

J'ai fait seulement l'hommage de mon frère, le chien, pendant la réunion des chiens.

III. STYLE SYMBOLISTE DE J. MIRANDE

L'oeuvre poétique pour Mirande et les symbolistes est d'abord et avant tout un être vivant. La poésie est donc un acte de création. Elle doit susciter la vie. Ainsi la ποίησις edo "poiesis" grecque n'est pas littérature dans le sens romantique. Mirande est contre les romantiques du Pays Basque qui écrivaient de l'extérieur tous les drames. Ils transfiguraient l'homme et la nature à l'image d'un certain idéal voulu. Dès la fin du XIXème siècle la poésie basque était complètement extérieure, engagée, éloquente et apologétique de la culture et du Pays Basque, v.g.: J. M. Iparraguirre (1820-1881) et F. Arrese y Beitia (1841-1906).

¹⁹ Ibid.: 82.

²⁰ Ibid.: 103.

Mirande attaque cette poésie. Il méprise la sensibilité romantique. Il détruit les méthodes traditionnelles du Romantisme. Il lui reproche le pathétique superficiel. Il ne respecte pas les conventions sociales et littéraires.

La poésie ne doit être engagée non plus. Son art poétique n'est pas moralisateur, social et politique. Il aime l'indépendance absolue à l'égard de la morale. Il suit dans ce domaine les règles d'Art Pur de Baudelaire. Sa mission est l'amour du beau. L'art pour Mirande doit être désintéressé. Aucun but utile car, tout ce qui est utile est laid. L'art est à lui-même sa propre fin. Donc la littérature et la poésie ne doivent ni moraliser ni philosopher. Il ignore la politique et déteste l'éthique romantique de la poésie basque comme les symbolistes l'avaient fait auparavant.

Il ne suffit pas de proclamer la vérité ou d'exprimer la réalité. Pour Mirande, la poésie n'est qu'un simple jeu de mots et une recherche de la beauté littéraire. Il se rendait compte de son originalité parmi les écrivains basques. Cette originalité symboliste lui a créé beaucoup de difficultés et d'incompréhension. La société basque était trop traditionnelle pour lui. Mirande a dû attendre pendant quelques années pour voir ses poésies publiées, comme Baudelaire.

Au point de vue de son style particulier il faut faire quelques remarques. Mirande attire l'attention du lecteur par ses images et les métaphores. La rime est importante pour lui parce qu'elle donne au poème la structure sonore. Mais le rythme est beaucoup plus important. Il suit le chemin de Verlaine. La principale originalité de Mirande dans la littérature furent ses nouveautés rythmiques. Il a écarté les rythmes traditionnels basques comme le "zortziko" (strophe de huit vers). Comme Verlaine il introduit l'assonance ou même supprime la rime. Il n'abandonne pas complètement mais il a créé une révolution littéraire à l'égard des rimes et de la poésie en général. Il apparaît comme un précurseur de la nouvelle poésie basque.

Il n'utilise pas la formule de Verlaine "de la musique avant toute chose" mais il suit souvent les règles du fameux poète symboliste. Comme exemple j'apporte deux petites strophes pour voir la musicalité verlainienne. Pour réussir cela Mirande emploie les rythmes courts, la répétition des consonnes (TX, TT, K, N) et l'accent basque.

"Etxe txiki txukun baten
zure aitetamekin
zinan bizi, zintzo bizi
ene maite Kattalin."²¹

²¹ Ibid.:163.

Ma chère Catherine, tu habitais honnêtement avec tes parents dans une petite et jolie maison.

Parfois il change les consonnes mais il utilise le même moyens pour réussir la musicalité de Verlaine. Cette fois-ci il emploie les consonnes L, R, RR.

"Ilerrian bada lore
euzki-lili krabelin
zu zaituzte badut uste
ongarritzat Kattalin."²²

Au cimetière il y a beaucoup de fleurs, de roses et d'oeillets.
Ton cadavre les sert de fumier.

Comme conclusion il faut dire que J. Mirande nous a laissé l'exemple d'une vie brûlée en quelques années, une oeuvre brève mais pleine. Grâce à sa révolution littéraire aujourd'hui la poésie basque garde des traits symbolistes.

²² Ibid.:164.

HITZ-ELKARTE SINTETIKOEN ARGUMENTUAK ETA GERTAERAK

Miren AZKARATE

0. SARRERA GISA

Beste arlo askotan bezala, lexikologiaren arloan ere ikerlan ugari ezagutu ditu euskarak azken urteetan. Azkuek (1923-25) landu zituenetik, hirurogei bat urtean ez dugu berrikuntza handiegirik aurkituko euskal gramatiketan hitz berriak sortzeko euskarak hain bereak dituen hitz-elkarketa eta eratorbideaz. Izatekotan ere, Lafittek (1944) atzizkien sailkapenean egindako ekarpenen bat azpimarratuko genuke.

80. hamarkadan, ordea, Euskaltzaindiaren LEF Batzordeak lan xehe eta neketsuari ekin zion hitz elkartuak sailkatu, mota bakoitzaren nondik norakoak aztertu, eta erator-atzizkiekin ere beste horrenbeste eginaz. Hitz elkar-ketari buruzko lanak dira argitaratu direnak¹; erator-atzizkiez landutako txostenak liburu gisa argitaratu ez, baina ikertzaile bati baino gehiagori lan haiek bide eman zioten, gaurko hizkuntzalaritza teorikoak baliatzen dituen azterbi-deak aplikatuaz, ikerlan teorikoa egiteko², batetik, eta, horri esker, hainbat

¹ *Eguzki-lore* motako elkarteen lanen argitalpena ia prest dago.

² Ikus, besteak beste, Artiagoitia, X. (1995): “-gari atzizkiaren izaera bikoitzaz. Zergatik den *maitagarria* bezain *mingarria*”, ASJU XXIX-2, 355-405; Gràcia, L., Cabré, T., Varela, S., Azkarate, M. (arg) (2000): *Configuración morfológica y estructura argumental: léxico y diccionario*. Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua; Perez Gaztelu E., Zabala I., Gràcia L. (arg) (2004): *Las fronteras de la composición en lenguas románicas y en vasco*. Universidad de Deusto.

atzizkiren erabilera zuzena argitzeko, bestetik. Zer esanik ez, azken urteetan sortutako hainbat hitz eratorriren zuzentasunaz erabakiak hartu ahal izateko erabakigarriak izan dira azterketa hauek.

Ezin uka oraindik ere lan handia dugula, eskerge ere esango nuke, hitz berriak sortzeko ditugun baliabideak –hitz-elkarketa eta eratorbidea– hizkuntzalaritza teorikoaren, eta zehazkiago “morfologia deribazionalaren” argitan aztertzen. Beste hitz batzuetan esanda, argumentu-egitura, theta-rolak, ‘herentzia’, egitura lexiko kontzeptuala, aditzen aspektu lexikoa, esanahiaren araberrako aditz motak... kontuan harturik atzizkiak eta hitz elkartuak iker-tzen.

Azterkizun horren zati txiki bat hartu nahi dut gaur: hitz elkartu sintetikoena. Izan ere, artikulu mordoska aurki dezakegu aditz batetik izena edo izenondoa eratorrtzean, aditz horren argumentu-egiturari zer gertatzen zaion aztertuz³. Hitz eratorrietan, argumentuak gauza daitezke atzizkien bidez. Gerta daiteke, esaterako, argumentuetako bat hitz eratorriak berak irenstea, atzizki baten bidez:

- [Egilea, Gaia] argumentu-egitura⁴ duen *erre* aditzari *-tzaile* eranstean sortzen den izenak, *erretzaile*-k, Egilea argumentua irenste du
- [Egilea, Gaia] argumentu-egitura duen aditz horri *-ki* eranstean, ostera, *erreaki* izenak Gaia irenste du ‘erre dena’ adierazten baitu

Nolanahi ere, adizetik sortutako hitz eratorriek nolako argumentu-egitura zuten aztertzen hasi aurretik kezkatu ziren hizkuntzalariak argumentu-egituraz eta hitz elkarketaz. Bi galderaren erantzuna aurkitzen saiatzen ziren:

- $\{[I] + \{[aditzoina + -atzizkia]\}_i\}$ egiturako izen elkartuetan, zein paper tematiko izaten du izen osagaiak (nahiago bada, buru ez den osagaiak?)
- zer gertatzen zaio buru den osagai horretako aditzaren argumentu-egiturari? Nola ‘asetzen’ du aditz horrek bere argumentu egitura?

Arreta berezia eskaini diote hizkuntzalariek hitz elkartu *sintetikoei*, adizetik eratorritako izena edo izenondoa buru dutenei (Williams 1981, Selkirk 1982, Lieber 1983, DiSciullo eta Williams 1987); behin baino gehiagotan, bate-ra aztertuz hitz eratorrietan (*idazle*) eta horiekin osaturiko elkartuetan

³ Bizpahiru aipatzeko, Varela, S. (1990a): *Fundamentos de Morfología*. Madrid: Síntesis; Piera C., Varela S. (1999): “Relaciones entre Morfología y Sintaxis”, I. Bosque & V. Demonte (arg.), *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*. Madrid: Espasa, 4367-4422; Haspelmath, M. (2002): *Understanding Morphology*. London: Arnold

⁴ Ikus Spencer (1991) edo Artiagoitia (2000)

(*nobela-idazle*) zer gertatzen den (Booij 1988, Varela 1990b, Levin eta Rappaport 1988).

Hizkuntzalari hauen proposamenak labur bilduaz:

- subjektu argumentua (edo kanpo-argumentua) ezin da hitz elkartuaren barruan ase (Williams 1981, Selkirk 1982, Lieber 1983, DiSciullo eta Williams 1987). Kontrako adibideak eman ditu, ordea, Kiefer-ek (1992) hungarieraz.
- X_i kategoria lexikoaren subjektu ez diren argumentu guztiak, X_i -en lehen mailako proiektzioaren barruan ase behar dira (Selkirk 1982).
- DiSciullo eta Williams-ek (1987), ostera, diote buru ez den osagaiak ase dezakeela buruaren argumentuetako bat, baina ez duela hala behar nahitaez.
- V+N egituretan ez da adostasunik egon hizkuntzalarien artean: Selkirk-en (1982) ustez, buru den izenak ez du asetzen aditzaren argumentu-egitura; Lieber-ek (1983), berriz, horrelako egituretan, aditzak bere barne-argumentuak 'lotu' behar dituela dio; bestela, eskuineko izena, aditzaren argumentu semantikotzat (lokatiboa, modua, baliabidea... adierazten duen argumentutzat) hartu beharko da.
- Buruak barne-argumentu bat baino gehiago hartzen duenean, hierarkian 'beheren' dagoena egongo da hitz elkartuaren barruan, eta 'goren' dagoena kanpoan (Grimshaw 1990).

Euskaltzaindiaren (1991) sailkapenari jarraikiz, 'Egile-elkarte sintetikoak' aztertu ondoren (Azkarate 1995), interesgarri iruditu zait 'Ekintza-elkarte sintetiko'ei ekitea, zehazkiago esanda, Euskaltzaindiaren lanean 'Ekintza-elkarte osatu' deitzen zaienei:

${}_1[[I] + {}_1[\text{aditzoina} + \text{-tze, -era, -keta, -pen, -kunde/kuntza/dura, -tza}]_1]$
egiturako izen elkartuei, alegia.

1. 'GERTAERA' ETA 'ONDORIO' IZENAK

Goraxeago aipatu ditudan bi galderez gain⁵, badute egitura hauek (*-tze, -era, -keta* edo *-pen* atzizkidun burua duten hitz-elkartee) beste zailtasun bat

⁵ Buru ez den osagaiak zein rol tematiko hartzen duen, eta buru den osagaiko aditzaren argumentu-egitura nola asetzen den.

ere: buru den osagaia gertaera edo ondorio-izen izatetik datorkiona, gertaera eta ondorio-izenen azterketa, gai benetan korapilatsua baita.

Hasteko, euskal gramatikariek berek modu desberdinean sailkatu dituzte atzizki hauek:

- Azkuek (1923-25) batetik “derivativos operativos” sailean ematen ditu *-era* eta *-keta*; “derivativos nominales efectos” sailean, *-ada* eta *-dura*; izen abstraktuak sortzen dituzten atzizkien artean sartzen ditu *-men* eta *-kuntza*.
- Lafittek (1944) bi sailetan banatzen ditu atzizki hauek: ‘ekintza’ edo ‘gertaera’ adierazten dutenak (‘action’ dio berak): *-keta*, *-kunde*, *-kuntza*, *-men/-mendul/-pen*, *-te*, *-tza* eta *-tze*; ‘ondorioa’ adierazten dutenak, berriz, *-men/-mendul/-pen*, eta *-dura*.
- Hualdek (Hualde eta Ortiz de Urbina, (2003)) atal bakarrean bildu ditu guztiak, ‘ekintza’ edo ‘ondorioa’ (‘action’ or ‘result’) adieraz dezaketen atzizkien atalean hain zuzen ere. Batzuek gehien bat ‘ekintza’ adierazten omen dute (*-pen*, *-keta* edo *-mendu-k*); beste batzuek, batik bat ‘ondorioa’ (*-dura*), baina bereizketa ez omen da zorrotza.

Kanpoko hizkuntzalariengana jotzen badugu argi bila, hainbat autorek (Fabb-ek (1984), Higginbotham-ek (1985) edo Sproat-ek (1985)) proposatu zuten aditzek, kanpo eta barne-argumentuei loturiko theta-rolez gain, badutela beste bat, ‘Event’ rol tematikoa (Artiagoitiak ‘gertaera’ deitu diona). Rol tematiko hori agertzen dela erakusten du, besteak beste, lokatiboak edo instrumentalak agertzeak (Fabb 1984). Hori izango litzateke ‘gertaera’ adierazten duen *destruction* eta ‘gertaeraren ondorioa’ adierako *destruction* bereizteko modu bat. Grimshaw-k (1990) dioenez, gertaera-egitura duten izenek, argumentu-egitura heredatu egiten dute, eta, ondorioz, argumentu horiek ase egin behar dira; ‘ondorioa’ adierazten duten izenek, ostera, ez dute argumentu-egitura heredatzen.

Nola jakin, ordea, ‘gertaera’ ala ‘ondorio’ izena dugun aurrean? Grimshaw-k (1990) edo Artiagoitiak (2000), honako irizpideak aipatzen dituzte, besteak beste:

- gertaera izenek ez dute plurala onartzen
- gertaera izenek nekez onartzen dute erakuslea
- gertaera izenak ez dira predikatu gisa agertzen
- gertaera izenek, iraupena adierazten duten modifikatzaileak erraz onartzen dituzte, ondorio izenek ez
- gertaera izenek nekez onartzen dituzte adjektiboak
- gertaera izenek ez dute *bat* zenbatzailea onartzen.

Beraz, hitz elkartuko burua ‘gertaera’ ala ‘ondorio’ izen den argitzen dugun heinean jakin ahal izango dugu egiaz zenbateraino esan dezakegun *eskaintza*, *mindura* edo *itzulpen* moduko izenek argumentu-egitura dutela⁶.

2. ${}_i$ [ADITZOINA + -TZE] ${}_i$ BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Euskaltzaindiak (1991: 50) dioen bezala, ‘objektu-aditz-ekintza’ erlazioa ageri da gehienetan.

Bestalde, euskarazko *-tze*, ingelesezko *-ing* atzizkiaren parekotzat hartu ohi dugunez, bat etorri dira hizkuntzalariak, ingelesez ‘gertaera’ izenak osatzen dituen atzizkia dela esatean (Williams 1981, Fabb 1984, DiSciullo eta Williams 1987, Sproat 1985, Booij eta van Haften 1988). Horrek esan nahi du aditzaren argumentu-egitura heredatu egingo duela izenak, eta argumentu horiek ase egin beharko direla.

Adibideak⁷:

adar jotze, aditz-jokatze, andra-ikuste, arbola botatze, arbola mozte(n)⁸, ardi biltze(n), gazta egite(n), ardi-jate, ardo edate(n), arpa jotze(n), arrautza egite(n), arta-jalkitze(n), arta-zuritze(n), artourkultze, ate jote, atun-jate, aurpegi-auste, barau hauste, auzo gobernatze(n), bonba-botatze, buru-lantze, diru kontatze(n), diru xahutze, esker-erakuste, eskola-emote, esne jeiste, etxe eroste, gerra irabazte, gezur kondatze(n), gari-ebagite, giza-iltze, arbi-eraite, indar neurtze, lan-uzte, lio-jotze, mahats biltze, malko-isurtze, odol isurtze, oroimen-galtze, gogo-galtze, patata zuritze(n), pipa erretze(n), postura hartze, poxpolo piztutze, txalo jote, soinu-jotze(ra), txerri-hiltze, zur-lantze(n).

Nahiz burua nahiz buru ez den osagaia izan daitezke koordinatuak ere, baina horrek ez du aldatzen ez aditzaren argumentu-egituraz ez buru ez den osagaiak hartzen duen rol-tematikoaz esan duguna:

⁶ Nolanahi ere kontu honek lan luze eta sakonagoa eskatuko luke, artikulu honetan aztertu nahi diren egiturak baino haratago doana.

⁷ Euskaltzaindiaren (1991: 50) lanetik hartuak, bai hauek, eta bai ‘ekintza elkarte-sintetiko’etako guztiak ere.

⁸ Mota honetako elkarte sintetikoak sarri ager daitezke *-n* lokatibo atzizkia hartuaz, *jar-dun*, *aritu* etab.en. osagarri moduan.

abar eta egur eihar karreatze(n), arau-izte edo aldatze, barku-betetze ta ustutze, ditxo eta pertsu moldatze(n), lan, oliba eta amanda biltze...

Adibide hauetan, aditza iragankorra da, ia beti [EG, GAIA] egiturakoa, baita [ESP, GAIA] egiturakoa ere (*zama-pairatze*); *txerri-hiltze* bezalakoak ikusirik ohartzen gara [ARAZLE, GAIA] egiturakoak ere izan daitezkeela, hau da, ondoan erabilera ez-akusatiboa dutenak. Kasuren batean aditza izan daiteke hiru argumentukoa ere (*adar-jotze*, *aurpegi-hauste* edo *esker erakuste*). Nolanahi den, ezkerreko osagaiak, buru ez denak, ‘gaia’ rol tematikoa hartzen du.

Hiru argumentuko aditza duten egiturek merezi dute bereziki aztertzea eta zein testuinguruan erabili diren ikustea. Izan ere, hitz elkartuan argumentu bakarrarentzako lekua egonik, bigarren barne-argumentuak ez du non gauzaturik. Grimshaw-i (1990) jarraituz onartzen badugu *tze*-ren bidez sortutako izenek *E-*, gertaera-argumentua dutela, eta, horrenbestez, izenak aditzaren argumentu-egitura heredatzen duela, bigarren argumentu hori sintaxian isla daitekeela pentsa dezakegu:

“aspaldi andian egin eustan “Zeleta”k aurpegi-auste edo entrevista bat” (S. Onaindia.(1974) *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 177).

“gure huritarkeriaz, gure adar jotzeaz” (M. Zarate (1980): *Bilbo irribarrez*. Galdakao: Bizkargi argitaletxea, 13).

“nik ere parte artu nai dut, bihotz-bihotzez esker-erakuste horretan” (R. Bozas-Urrutia (1976), *Nere herriaren ibillaldiak eta gorabeherak...* Donostia: SGEP; 15).

Hiru adibideak dagokien testuinguruan ikusi orduko ohartzen gara bakoitza modu batekoa dela, eta ez dagoela guztiak eredu bakarrera ekartzetik. Lehen adibidean, oso esanahi berezia du *aurpegi-hauste* izenak, osagaien esanahitik abiatuaz asma ezin daitekeena. *Hautsi*-ren argumentuak, perpausuan daude “nolabait” islatuak, *egin eustan* aditzaren subjektu moduan, *hautsi*-ren kanpo-argumentua, eta isilpean uzten den, baina aditzaren pertsona-komuntaduran “ikusten” den datibo moduan, bigarren barne-argumentua. Nolanahi ere, Selkirk-en (1982) proposamena, “ X_i kategoria lexikoaren subjektu ez diren argumentu guztiak, X_i -en lehen mailako proiektzioaren barruan ase behar dira” ez da inola ere betetzen.

Bigarren adibidean ere ez da betetzen aipatu berri dugun aurreikuspena; hor, hitz elkartutik kanpo, baina *adar-jotze* izenaren proiektzio gorenaren barruan, kanpo-argumentua asetzen da (*gure*). Bigarren barne-argumenturik ez dagoenez, pentsa genezake Artiagoitiak (2000) dioena gertatzen dela hemen ere, aditzaren argumentu-egitura eta kategoria hautapena eta hortik eratorri-

tako izenarena ez datozela bat; aditzaren kasuan nahitaezkoa dena, aukerako bihurtzen dela izenaren kasuan. Kontua da, ordea, Artiagoitiak dioena *E*-argumenturik ez duten izen eratorrietan gertatzen dela; baina *E*-argumentua dutenek, aditzaren argumentu-egitura osorik heredatuko lukete. Hala ere ohartzen gara Mikel Zarateren adibidea bezalakoak guztiz ohikoak direla euskaraz⁹; ez, ordea, *adarra jo* datiborik gabe erabiltzea.

Hirugarren adibidean ere gauza bera gertatzen da, *erakutsi* aditzaren kanpo-argumentua, *nik*, perpauseko aditzaren subjektu moduan islatzen da; eta bigarren barne-argumentua, ‘nori’ erakusten zaion eskerra, ez da inon islatzen, ez izen elkartuaren lehen mailako proiektzioan, ez eta perpausa bere osotasunean harturik ere. Gerta daiteke testuinguru zabalagoak hartuz gero, aurreko perpausen batean aurkitzea ‘nori’ ematen zaizkion eskerrak, edo ‘nori’ jotzen zaion *adarra*. Baina horrek ez lioke irtenbiderik emango Selkirk-en aurreikuspenak ez betetzeari.

Egia da, bestalde, hiru adibide gutxi direla ondorio sendoak atera ahal izateko. Nolanahi ere, corpus zabalagoaren argitan aurrerago egin daitezkeen ikerketei beti atea zabalik utzirik, puntu hauek aurreratuko genituzke:

- adibideen urritasuna ikusirik, pentsa dezakegu funtsean arrazoia dutela Selkirk-ek edo Lieber-ek esaten dutenean bi barne-argumentu dituen aditzak ezin duela hitz elkartu sintetikorik eratu; agian egokiagoa izango litzateke, debeku zorrotza eman ordez, salbuespenetako atea zabalik uztea. Hizkuntzaz hizkuntza ere ikusi beharko litzateke kontuak nola diren.
- guztiz betetzen da Selkirk-en (1982) lehen aurreikuspena: kanpo-argumentua, edo argumentu gorena ezin dela gauzatu hitz elkartuaren barruan.
- ez du balio, aldiz, bigarren aurreikuspenak, barne-argumentu guztiak lehen mailako proiektzioaren barruan islatu behar dutela dioenak.

Badira, ordea, bestelako adibideak ere, bigarren osagaiaren oinean dagoen aditza bi argumentukoa ala argumentu bakarrekoa den, zalantza sortzen digutenak. Hauen artean, bigarren multzokoak argiagoak direla esango genuke; Euskaltzaindiak (1991: 51) ere hala dio: “beste adibide hauetan, ostera, argiago ikusten da mugatzaileak subjektuari dagokion funtzioa jasotzen duela”.

⁹ Badira beste bi adibide *adarr-jotze* izena dutenak: “adarr jotze lukek orain”, eta “berdin zitezkeen adarr jotze, denbora pasagari...”. Barne-argumentua da islatzen den bakarra.

diru ugaritze, euskalki nahaste, kolore aldatze, giro-berotze, gizon galtze, jendealdatze, kristau-izate, lan-pillatze, prezio-altxatze, prezio-goratze, senatu berritze.

argi haste(an), argi urratze, argi zabaldute, idazle-ugaltze.

“etengabe aldarrikatzen duen gaitza dugu diru ugaritze hori” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 15).

“euskalki nahastea ere saio tankera horretatik datorkio liburu honi [Olabideren liburuaz ari dela]” (K. Mitxelena (1972): *Mitxelenaren Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Etor, 348).

“txikion giro-berotzea gabe” (X. Lizardi (1972): *Itz-lauz*. Donostia: Edili, 36).

“oi nolako sarraskiak! Oi zer gizon galtzeak! (P. Etchamendi, P. Lafitte (1980): *Kantuz*. Donostia: Elkar, 30).

“jendealdatze, presondegia, isun gizeraite” (J. Mirande (1976): *Jon Miranderaren Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Gero, 234).

“aitak zerbaitek eldu balio bezala, ezpain estutze eta kolore aldatze bat izan zuan da onela zion” (Tx. Garmendia (1983): *Bordaberri'ko gozo-mikatzak*. Tolosa: Auspoa (170. zk), 79).

“naiz elizguizona, naiz bestelacoa izan, galtzen duela cristau-izatea” (1884: *Liberalen dotriña pecatu da*. Barcelona, 140).

“lan-pillatze bat baño ez duzu” (S. Onaindia (1974): *Eskutitzak*. *Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 172).

“prezio-altxatze horren eragile, badirudi, eskariaren gehiegizkoa izan dela” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 24).

“Ameriketako inflazioa eta prezio-goratzea” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 10).

“senatu berritze honekin ordezkarien izendatzean” (R. Arregi (1972): *Herriaren lekuko*. Oñati: Jakin, 116).

“biharamun goizean, argi urratzearekin, ikusten dut aita (J. Etxepare (1980): *Buruxkak*. Donostia: Elkar, 33).

“idazle-ugaltze orreri” (X. Lizardi (1972): *Itz-lauz*. Donostia: Edili, 66).

Testuinguruen argitan ohartzen gara hasieran zalantza sortu diguten aditz asko, bi argumentukoak direla, eta, ohikoa den bezala, izen elkartuko lehen osagaiak ‘gaia’ argumentua hartzen duela:

- [EG, GAIA] edo [ARAZLE, GAIA]: *nabastu*, *berotu*, *aldatu* (‘jendea aldatu dute’ ulertu behar dela dirudi). Horrela har daiteke *berritze* ere (‘senatua berritu dute’); bestela, [GAIA] ez-akusatibotzat hartuko genuke (‘senatua berritu da’).
- [ESP, GAIA], nor-nori motako aditza: *pilatu* (‘lana pilatu zaio’), *aldatu* (‘kolorea aldatu zaio’), *ugaldu* (‘dirua ugaldu zaio’, agian horrela uler daiteke). Sail honetakoa litzateke Azkarateren (1990) lanetik hartutako *odol-jariatze* ere.
- [GAIA], argumentu bakarreko aditz ez-akusatiboak: *ugaldu* (‘langileak ugaldu dira’), *hasi* (‘argia hasten denean’), *zabaldu* (‘argia zabaldu da’), *galdu* (‘gizonak galdu dira’); zalantzakoa da nola ulertu behar ditugun *prezio-altxatze* eta *prezio-goratzte*, edo ez-akusatibo gisa, edo [ARAZLE, GAIA] gisa. Lehen balioan hartuz gero, hauek ere ez-akusatiboan sailean sartuko genituzke.

Horrelakoak dira Azkarategandik (1990) hartutako beste hauek ere: *elur-jauste*, *gau-erortze*, *iguzki ilkite*, *iguzki-sartze* edo *lur ikaratze*, egiturako honetako elkarreak aski ohikoak direla erakusten dutenak.

- [EG] argumentu bakarrekoak izan arren, ez-ergatiboak diren *olermentirakite* da salbuespen nabarmenena, bakarra den bitartean guztiz marginalizat har dezakeguna. Bestalde, ez-ergatibotasuna, aditz laguntzailearen aukeran oinarritu beharrean, argumentuaren theta-rolean oinarrituz gero, *irakin*-en subjektuari ez genioke ‘egilea’ rola emango, ‘gaia’ edo ‘jasailea’ baino (hots, barne-argumentua izango luke); beraz, ez genuke inolako salbuespenik izango.
- azkenik, guztiz ihartua dago *izate*, beraz, *kristau-izate* ez genuke elkarre sintetikotzat hartuko, baizik bi izenez osaturiko gainerako izen elkartuak bezala.

Datu hauek ikusirik, argi dago subjektu-argumentua hitz elkartuaren barruan ase ezin daitekeelako baieztapena urratzen dela. Kiefer-ek (1992) ere azpimarratu zituen horrelako adibideak hungarieraz, gure *prezio-jaisiera*, *prezio-igoera*-ren balioak. Kiefer-ek (1992: 67), Selkirk-en baieztapena honela birformulatzea proposatu zuen:

“Argumentu subjektua hitz elkartuan ase daiteke, buruaren argumentu bakarra baldin bada”.

Gogoan izan behar da, ordea, aditz ez-ergatiboak¹⁰ ere argumentu bakarrekoak direla; eta ez dirudi **mutil-eskiatze* edo **izar-distiratzte* zilegi direnik. Azken batean, bai bi argumentuko aditzetan, eta bai ez-akusatiboetan, buru ez den osagaiak ‘tema’ edo ‘gaia’ argumentua hartzen duenez (eta bai batzuetan eta bai besteetan, aditzaren proiektzioaren barruan sortuko litzateke argumentu hori), aski litzateke beste hau esatea:

“Hitz elkartuetan ‘gaia’ argumentua aseko du buru ez den osagaiak”.

“Hitz elkartuetan, ‘egile’ argumentua ezingo du ase buru ez den osagaiak”.

Azken batean, bigarren baieztapena, eta Williams-ena (1981) gauza bera dira:

“External arguments cannot be satisfied within compound structure”.

Subjektu den ala ez den alde batera utzirik, barne-argumentuaren aldeko aukera eginez gero, berdin izango litzazuke *orri-irtete* eta *orri-erorte* nola ulertu behar diren (‘orriak erori/irten dira’ ala ‘orriak erori/irten zaizkio [zuhaitzari]’), bietan ‘gaia’ barne-argumentua legokiokeelako ezkerreko osagaiari.

3. \downarrow [ADITZOINA + -ERA] \downarrow BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Hauetan ere nahitaezkoa da *-era* atzizkiaren adiera desberdinak behintzat kontuan hartzea, nahiz azterketa sakonagoa aurreragoko utzi. Funtsean, bi balio bereiz ditzakegu:

- nor-motako aditzei erantsiaz, ‘gertaera’ adierako izenak sortzea, nahiz beti garbi ez egon adiera zein den.

¹⁰ Ez-akusatibo / ez-ergatibo bereizketarako, ikus, besteen artean, Levin B. eta Rappaport Hovav M. (1992): “The lexical semantics of verbs of motion: the perspectives from unaccusativity”, I.M. Roca (ed), *Thematic structure: its role in grammar*. Dordrecht: Foris, 247-269; Levin B. eta Rappaport Hovav M. (1995): *Unaccusativity: at the syntax-lexical semantics interface*. Cambridge, Mass.: MIT Press; Van Valin, R.D. (1990): “Semantic parameters of split intransitivity”, *Language* 66, 221-260; Zaenen, A. (1993): “Unaccusativity in Dutch: integrating syntax and lexical semantics”, J. Pustejovsky (ed), *Semantics and the lexicon*, Dordrecht: Kluwer, 129-161

hasiera, amaiera, igoera, jaitsiera, joanera, etorrera, piztuera, sarrera, irteera, bilera, jarduera, biziera, itxiera.

– aditz-mota zabalagoei erantsiaz, ‘gertaeraren modua’ adierazten duten izenak sortzea (lexikalizazio-maila desberdina dutenak askotan).

janzkera, orrazkera, siniskera, idazkera, erabilera, joskera, jokaera, prestaera; jarrera, egoera, ibilera, izaera (‘modua’ adiera badagoela hauetan esango nuke).

Adibideak aztertuz, honakoak aurkitu ditugu Euskaltzaindiaren (1991) lanean:

arrai-prestaera, bertso-erantzua, hitz joskera, jatordu hasiera, klase-izakera, nobizio-sarrera, odolki-prestaera, sorgin-bilera, ur-sarrera eta XIX mende bukaera.

bakallau, txipiroi ta txitxardin-prestaeretan, Bedayo-ko kamio egite asiera.

Ez da zaila ohartzea, argumentutzat hartzekotan, ezkerreko izena ‘gaia’ dela esateko zalantzarik ez genukeela izango. Nor-motako aditzetan, aditz ez-akusatiboetan, hasieran barne-argumentu izan arren, sintaxian subjektu litzatekeena; nor-nork motakoetan, barne-argumentua.

Zalantzak, beste puntu batean sortzen zaizkigu. Egiaz esan al daiteke ‘modua’ adierarik ez duenean ere, ‘gertaera’ adiera dutela *-era*-rekin sorturiko izenek?

“nobizio-sarrerako paperak letra garbi eta dotorez ditu firmatuak” (I. Goikoetxea Maiza (1983): *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta Bilingüe alavés del siglo XVIII*). Gasteiz: Diputación Foral de Alava . Euskaltzaindia, 177).

“antziñako sorgin-billerak akerraren menpean egin ziran” (Askoren artean (1924): *Itzaldiak (Irugarren saila)*. Donostia, 59).

“esan behar da, Gold Exchange Estándar sistema honek, sorrera eta hasiera, XIX mende bukaeran izan zituela” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 53).

“burnizko ur-sarreraren tapak” (R. Saizarbitoria (1969): *Egunero hasten delako*. Donostia: Lur, 116).

“Bedayo-ko kamio egite asiera garai artantxe izan zan” (J.R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo'tar batek Argentina'n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 36).

Horko *sorgin-bilera*-k, ‘sorgin(ak) biltzea’ esan nahi al du? Grimshaw-k (1990) eta Artiagoitiak (2000) aipatutako irizpideen arabera, plural marka hartzeak adieraziko luke ez dela ‘gertaera’ izena (eta, beraz, izenak ez duela aditzaren argumentu-egitura heredatu). *Nobizio-sarrera* elkartean, berriz, buru ez den osagaia, predikatu sintagmari dagokio ‘nobizio sartu’. Beste batzuetan argi dago ezinezkoa dela ‘gertaera’ irakurketa egitea: *burnizko... tapak* ondo asko erakusten du *ur-sarrera* izena ez dela ‘ura sartzea’, baizik ‘ura sartzen den lekua’. Hirugarren sail bat egin dezakegu *mende bukaera* bezalakoekin; hor badirudi errazagoa dela ‘mendea bukatze’ interpretazioa egitea; eta guztiz bitxia izan arren, *kamio egite asiera* ere, ‘kamioa egiten hastea’ izan daiteke, ezkerreko osagaia, *hasi*-ren barne-argumentua izanik.

4. [ADITZOINA + -KETA] BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Adibide-sorta ederra aurkituko dugu egitura honetako izen elkartuak aztertzean (Euskaltzaindia 1991):

adimen-azterketa, aitzakia-asmaketa, ardi-erosketa, arropa-konponketa, arta-zuriketa, azeri-lapurreta, diru-kontaketa, egitura-azterketa, etxe-miaketa, gazta-erosketa, gaztain-bilketa, gezi-jaurtiketa(n), ipui-sariketa, izen-apurketa, jantzi erosketa, jantzi-garbiketa, komentu miaketa, kristau heziketa, lan banaketa, mustur astinketa, sari banaketa.

Aditz iragankorrak dira [EG, GAIA] egiturakoak, eta, ohikoa den bezala, barne-argumentua, ‘gaia’, da ezkerreko osagaiak hartzen duena.

Beste batzuetan ez dago hain argi lehen begiratuan nola sailkatu behar dugun buru den izen eratorriaren oin den aditza, ez-akusatiboa den, ala balio arazlea duena:

esku-aldaketa, etxe-aldaketa, gizarte aldaketa, gizarte-banaketa(n), jende-aldaketa, landare aldaketa, langille-aldaketa, liturji berriketa, ostol-aldaketa.

“harek zituen “plantation” delako jende-aldaketak asmatu eta obratu” (J. Mirande (1976): *Jon Miranderen Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Gero, 211).

“esku-aldaketa batean artu nuan jatetxea” (J.-L. Davant (1983): “Udan irakurriak”, *P. Lafitte-ri omenaldia*, Iker-2. Bilbo: Euskaltzaindia, 80).

“etxe-aldaketa ura 1901’garren urte asieran” (J. R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo’tar batek Argentina’n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 27).

“gizarte aldaketa edo eta gizarte sozialista bat lortzeko beharrezko den langile mugimenduaren eraketaz” (Elkar-lanean: “5. U.E.U.”, *Zebatz 3* (1978ko urtarrila/otsaila), 29).

“Naparro(a)-mugako landare aldaketa arretzek” (J.R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo’tar batek Argentina’n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 35).

“tinko edo fijo idukitzen zituela, langille-aldaketan ibilli gabe” (J.R. Zubillaga (1964): *Lardasketa (Parrez ta negarrez, Bedayo’tar batek Argentina’n idatzia)*. Tolosa: Auspoa (40-41. zk), 86).

“ez dakit jakingo dezun liturji berriketa oietarako gauzak gertutzen asiak generala” (S. Onaindia (1974): *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 199).

“udaberriko osto-loraketa miragarria an etengabekoa ezagutu izan dute gizaldi guziak” (S. Mitxelena (1951): *Ama-sembleak Arantzazuko kondairan*. Arantzazu: EFA, 74).

Izen elkartu horiek beren testuinguruan ikusi ondoren, esan daiteke behin baino gehiagotan bi argumentuko aditzak ditugula (‘gaia’/‘jasailea’ izanik elkartuko buru ez den osagaiak hartzen duen argumentua). Horrela interpretatuko genituzke *jende-aldaketa* (‘jendea (lekuz) aldatu dute’), *etxe-aldaketa*, *langile-aldaketa* edo *liturji-berriketa*.

Aldatu aditza bi argumentukotzat hartu arren, berezi samarra da *esku-aldaketa*; ‘jatetxea eskuz aldatu da’ moduan ulertuaz, hala ere, barne-argumentua litzateke berriro ere ezkerreko osagaiari dagokiona.

Bi argumentuko egituratik aldentzen dena *ostoloraketa* da, ez-akusatibotzat hartuko genukeena, duen argumentu bakar hori, ‘gaia’ izanik mugatzaileak hartzen duena. Dena den, eratorpenean aztertzekoa da, berez, *-keta* atzizkiaren kategoria-hautapena, aditz ez-akusatiboak onartzen dituen ala ez.

5. [ADITZOINA + -PEN]: BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Atzizki honekin sorturiko izenak ugariak izan arren, urriak dira horrelako izenak buru dituzten hitz elkartuak (beti ere kontuan harturik Euskaltzaindiaren (1991) adibidetegiaz baliatzen garela, eta corpus zabalagoek emaitza joriagoak eman ditzaketela):

Berri-laburpen, diru ugalpen, hats beherapen, maite-aitorpen:

“asteko berri-laburpena” (X. Lizardi (1972): *Itz-lauz*. Donostia: Edili, 67).

“axioma horien arabera, diru ugalpenak zera dakar” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 16).

“maite-aitorpen bat, barru-hustu bat, ordainezko karta-eske bat” (I. Goikoetxea Maiza, (1983): *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta Bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz: Diputación Foral de Alava - Euskaltzaindia, 208).

Hats-beherapen ihartutzat emanda ere, *laburtu* eta *aitortu* bi argumentu-koen ondoan, argumentu bakarreko *ugaldu* ez-akusatiboa dugu. Aurreko egituretan baino indar handiagoz somatzen da hemen *-pen* bera aztertzearen beharra. Hala ere, elkartuko lehen osagaia ‘gaia’ dela esateko arazorik ez dago.

6. [ADITZOINA + -KUNTZA, -KUNDE, -DURA] BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Euskaltzaindiak (1991) atal bakarrean biltzen ditu hirurak, emankortasunaren aldetik orain artekoak baino askoz urriagoak direlako:

iraultza-nahikunde, abere-sendakintza, erlijio irakaskintza, folklore ikaskuntza, bihotz erredura:

“USA-n ere irakultza-nahikunde ugari agertzen da” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 50).

“erlijio irakaskintzan enplegatzen da soilik” (I. Sarasola (1971): *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Lur, 12).

“folklore-ikaskuntzak antziñako erlijio, oitura eta esamesen berriak azaltzen dizkigu” (Askoren artean (1924): *Itzaldiak* (Iruigarren saila). Donostia, 70).

“ordutik iraganxea zukeen gure mirikuak gerla aintzineko bere bihotz-erredura” (J. Etchepare (1980): *Buruxkak*. Donostia: Elkar, 15).

Bestalde, aitortzen da ez dagoela batere argi atzizki hauek duten adiera, nahiago bada atzizki hauen bidez sorturiko izenen adiera, ‘gertaera’ (‘ekintza’) adiera duten ala ez, baina “bilketa zabala eginaz, A-x-kuntza, A-x-kunde eta A-x-dura egiturak ere ekintza-elkarte osatuetan jaso ditugu” (Euskaltzaindia 1991: 53).

Buru den izen eratorriaren balioa albo batera utziaz, ez dago zalantzarik zein rol tematiko hartzen duen buru ez den osagaiak. Aditzak bi argumetukoak dira (*nahi izan* ere aditz konplexutzat hartuaz; eta kontuan izanik morfologikoki behintzat hiru argumentukoa behar lukeen *irakatsi* behin baino gehiagotan erabiltzen dela datiborik gabe), [EG, GAIA] edo [ESP, GAIA] egiturakoak. Eta ezkerreko izena, salbuespenik gabe, aditzaren ‘gaia’ argumentutzat, barne-argumentutzat hartuko genuke.

7. [ADITZOINA + -TZA], BURU DUTEN HITZ-ELKARTEAK

Euskaltzaindiaren (1991: 54) hitzek adierazten digute ostera ere egitura hauen inguruan zer zalantza sortzen den: “Aurreko atalean azaldu dugun atzizkiaren ‘ekintza’ adierari buruzko zalantza bera izan dugu hemen ere: *eskaintze* eta *eskaintza* bereizten ditugun heinean behintzat, *-tza* atzizkiak ‘ekintza’ soila baino zerbait gehiago adierazten duela dirudi eta. Hala ere izenak objektu funtzioa betetzen duenez elkarte sintetikoetan leku izango lukete ondokoek”:

odol eskaintza, lanordu-eskaintza, “lan eskaintza”, gizalantza, birjasotze-ekintza.

“lansariaren gorapenak ez duela “lan eskaintza” handituko” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 28).

“lan-ordu eskaintzaz” dihardugunean” (G. Ansola (1972): *USA-ren agintaritza eta dolarraren ahulezia*. Bilbo: Gero, 27).

“odol eskeintza, Altzu’k egina” (S. Onaindia (1974): *Eskutitzak. Euskal literaturari buruz*. Bilbo: Egile Editore, 191).

“gizalantzaren bideetarik ibili nahi badugu” (J. Mirande (1976): *Jon Mirandereren Idazlan Hautatuak*. Bilbo: Gero, 219).

“Cantabria dragaontzia bir-jasotze-ekintzan bere borondatez jardun nai zuten guztiak langille-batalloietatik aske geldituko zizalra aginduz” (F. Artola “Bordari”, R. Artola (1982): *Aritz beraren adarrrak*. Tolosa: Auspoa (156. zk), 41).

Guztiak ere bi argumentukoak dira, [EG, GAIA] egiturakoak (*ekin* ere *dio* laguntzailea hartu arren, ‘nork-zeri ekin’ argumentuak dituena baita, [EG, GAIA] beraz). Eta ezkerreko izena, zalantzarik gabe, ‘gaia’ dela esango genuke.

8. LABUR BILDUAZ (ONDORIOAK)

Azkaratek (1990) osagaien funtzio sintaktikoa kontuan hartuz egindako ‘objektu-aditz’ eta ‘subjektu-aditz’ motako izen elkartuak, eta Euskaltzaindiak (1991) ‘ekintza-elkarte sintetiko’ deiturikoak Morfologia Sortzailearen ikuspegitik aztertuz, eta zenbait hizkuntzalarik eginiko baieztapenak euskal datuekin alderatuaz, honela adieraz dezakegu auzia zertan den.

- a) Buru den osagaiari dagokionez, auzi nagusia da zein motatako izena den argitzea, ‘gertaera’ ala ‘emaitza’ adierazten duena, Grimshaw-en (1990) terminologiaz baliatuaz¹¹.
- b) Mota bateko ala besteko izena izan, ‘argumentu-egitura’rik duen ala ez eztabaida daiteke, eta ‘argumentu-egitura’ hori ‘heredatua’ den ala ez.
- c) Aurreko bi puntuetan argi gehiago egiteko, hitz-elkarteen ondoan, nahitaezkoa da izen eratorriak ere aztertzea. Hau da, *-era*, *-keta*, *-pen* edo *-dura* atzizkien bidez sorturiko izenek nolako sintagmak osatzen dituzten. Eginkizun dugun lana.
 - d) ‘Herentzia’rik dagoen ala ez¹² alde batera utzita, buru ez den osagaia, euskararen kasuan ezkerreko izena, nola ulertuko genukeen azter daiteke. Hau dela eta, funtsean hiru baieztapen jaso ditugu:
 - subjektu argumentua edo kanpo-argumentua hitz elkartuaren barruan gauzatzeko debekuari buruzkoa (Williams 1981, Selkirk 1982, Lieber 1983, DiSciullo eta Williams 1987).
 - subjektu ez diren argumentu guztiak (hau da, barne-argumentu guztiak), X_i kategoria lexikoaren lehen mailako islapenaren barruan ase behar dira (Selkirk 1982).
 - buruak barne-argumentu bat baino gehiago hartzen duenean, hierarkian ‘beheren’ dagoena egongo da hitz elkartuaren barruan (Grimshaw 1990).
 - euskal adibideak ikusirik,
 - guztiz betetzen da Grimshaw-en baieztapena, aditzak argumentu bat baino gehiago duenean, ‘beheren’ dagoena, ‘gaia’ baita ezkerreko osagaiak hartzen duena adibe guztietan.

¹¹ Artiagoitiak (2000) ere horixe aukeratu du.

¹² Eta, orobat, buru den izenak paper tematikorik eman dezakeen ala ez, eztabaida teorikotzat hartu eta alde batera utziaz.

- ezin dira salbuespen marginaltzat hartu aditz ez-akusatiboaren gainean eraikitako elkartuak (*idazle-ugaltze, argi-haste, elur-jauste, lur-ikaratze; sorgin-bilera, mende-hasiera, urte-amaiera; osto-loraketa; diru-ugalpen*, etab.¹³). Euskarazko datuak bat datoz beste hizkuntza batzuetan gertatzen denarekin (Kiefer 1992). Honek eraman gaitu Selkirk-en eta Grimshaw-en baieztapenak bildurik, hitz elkartu sintetikoek ezaugarriak modu honetan birformulatzea egokiago litzatekeela proposatzera:

1. ‘gaia’ argumentua aseko du buru ez den osagaiak.

2. ‘egile’ argumentua ezingo da ase hitz elkartuaren barruan.

- ezkerreko izena ‘gaia’ argumentu gisa har daitekeenez, aztertu ditugun egiturak egiazko ‘elkarte sintetikotzat’ hartuko genituzke, Selkirk-en (1982: 23) definizioa geure egiten badugu behintzat:

“I will use the term *verbal compounds* to designate endocentric adjective or noun compounds whose head adjective or noun (respectively) is morphologically complex, having been derived from a verb, and whose nonhead constituent is interpreted as an argument of the head adjective or noun”.

- datu gehiago beharko genituzkeen arren, badira adibide gutxi batzuk, hiru argumentuko aditzetik eratorritako izena buru dutenak: *adar jotze, esker erakuste*. Bigarren argumentua ez da asetzen lehen mailako islapenaren barruan; beraz, Selkirk-en baieztapena ez da betetzen euskaraz. Argumentu hori edo ez da gauzatzen, edo perpauseko aditzeko argumentuarekin bat dato- rrelako, perpausean islatzen da.

- guztiz marginalak dira *olermen-irakite* modukoak, aditz ez-ergatiboa oin dutenak; salbuespentzat (normalizazioaren ikuspegitik ‘gaizki eraturiko’ elkartetzat) hartzekoak.

BIBLIOGRAFIA

ARTIAGOITIA, X. (2000): *Hatsarreak eta Parametroak lantzen*. Arabako Foru Aldundia.

AZKARATE, M. (1990): *Hitz Elkartuak Euskaraz*. Euskal Filologia 3z. Donostia: Deustuko unibertsitatea.

¹³ -Tze-rekin osatutako elkarteak askoz ugariago direnez, aditz ez-akusatiboen adibideak ere ugariago dira talde honetan gainerakoetan baino.

- (1995): “Sobre los compuestos de tipo sustantivo + sust/adj deverbal en euskera” P. Goenaga (arg.) *De Gramática Generativa*, “ASJU”ren Gehigarriak, XXXVIII. Gasteiz, Donostia: Euskal Herriko Unibertsitatea Gipuzkoako Foru Aldundia, 39-50.
- AZKUE, R.M. (1923-25): *Morfología Vasca*. (1969, Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca).
- BOOIJ, G. (1988): “The Relation between Inheritance and Argument Linking: Deverbal Nouns in Dutch”, Everaert et al. (arg). *Morphology and Modularity*. Dordrecht: Foris; 57-73.
- BOOIJ, G. and VAN HATTEN, T. (1988): “On the external syntax of derived words: evidence from Dutch”, G. Booij and Marle van J. (arg), *Yearbook of Morphology 1988*. Dordrecht: Foris; 29-44.
- DISCIULLO, A.M. di eta Williams E. (1987): *On the Definition of Word*. Cambridge MA: MIT Press.
- EUSKALTZAINDIA (1991): *Hitz-Elkarketa/3*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- FABB, N. (1984): *Syntactic Affixation*. Doktore tesia. MIT.
- GRIMSHAW, J. (1990): *Argument structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- HIGGINBOTHAM, J. (1985): “On Semantics”, *Linguistic Inquiry* 16, 547-621.
- HUALDE, J.I. and Ortiz de Urbina J. (arg.) (2003): *A Grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- KIEFER, F. (1992): “Compounding in Hungarian”, *Rivista di Linguística* 4, 1; 61-78.
- LAFITTE, P. (1944): *Grammaire Basque* (NavarroLabourdin Littéraire). (1979, Donostia: Elkar).
- LEVIN, B. Eta Rappaport, M. (1988): “Nonevent -er nominals: a probe into argument structure”, *Linguistics* 26; 1067-1083.
- LIEBER, R. (1983): “Argument-linking and compounds in English”, *Linguistic Inquiry* 14; 251-285.
- SELKIRK, E. (1982): *The Syntax of Words*. Linguistic Inquiry Monographs 7. Cambridge, MA: MIT Press.
- SPENCER, A. (1991): *Morphological Theory*. Blackwell.
- SPROAT, R. (1985): *On Deriving the Lexicon*. Doktore tesia. MIT.
- VARELA, S. (1990b): “Composición nominal y estructura temática”, *Revista Española de Lingüística* 20 (1); 55-81.
- WILLIAMS, E. (1981): «Argument Structure and Morphology” *The Linguistic Review* 1: 81-114.

ANTROPÓNIMOS PRIMITIVOS EN LENGUAS KARTVÉLICAS Y EN EUSKARA

Jan BRAUN
Universidad de Varsovia

La onomástica kartvélica y vasca iba evolucionando durante siglos. Dentro de ella se pueden discernir dos estratos. El primero y más viejo corresponde a los tiempos paganos de la historia de los pueblos en cuestión. El segundo, al período que arranca en el siglo IV y dura hasta los tiempos de la creciente importancia del cristianismo.

El objeto de investigación de este artículo es el primer estrato. Los antropónimos kartvélicos paganos derivan de los nombres comunes que denotan ciertas personas o sus rasgos. En su mayoría son diminutivos (sufijos *-a*, *-na*, *-ka*, *-uka*, *iko*, *-ia*, *-ula*, *una*).

EJEMPLOS

Kac-a (91)¹ - “hombre”

Kal-a (204) - “mujer”

Gogo-a (74) - “muchacha”

Mam-ia (100), Man-uka (101), Man-una (104) - “padre”

3am-a, 3am-ika, 3am-ina, 3am-uka, 3am-ula (149) - “hermano”

¹ Aleksandre *Რlonti*, *Kartveluri Sakutari Saxelebi, Antroponimia Leksikoni*, Tbilisi, 1967. Los números corresponden a las páginas del libro donde aparece el antropónimo en cuestión.

Gul-a, Guliko (175) - “corazón”
 Sul-iko (200) - “ánima”
 Lom-i, Lom-a, Lom-ika (98) - “león”
 Datu-a, Datu-ka, Datu-na (71) - “oso”
 Mgel-a, Mgel-ika (103) - “lobo”
 Šašu-a (142) - “tordo”
 Šava (140) - “negro”
 Lamaz-a (97) - “pulcro”
 Lamaz-a (187) - “pulcra”.

En la lengua de los vascos paganos los antropónimos también derivaban de los nombres comunes que denotaban ciertas personas. En la estructura morfológica lo que dominaba igualmente eran los diminutivos (sufijo *-to, co, xo*).

EJEMPLOS

- 136² Cison = vasco *gizon*, “hombre, varón”
 18 Andere = vasco *andere*, “mujer, señora”
 256 Nesca-to = vasco *neska* “muchacha, dim. *neska-to*”
 310 Seni-co = vasco *sehi, sein, segi*, “niño”
 313 Senius (lat. nom. sing.) = idem
 266 Ombe-cco = vasco *ume*, “niño, crío”
 267 Ombe-xon-is (lat. gen. sing.) = idem
 58 Atta-con-i (lat. dat. sing.) = vasco *aita*, “padre”
 50 Atta-con-is (lat. gen. sing.) = idem
 295 Sembe-ccon-is (lat. gen. sing.) = vasco *seme*, “hijo”
 301 Sembe-xon-is (lat. gen. sing.) = idem
 200 Hanna = vasco *anaia*, “hermano (de hermano)”.
 205 Hanna-x-us (lat. nom. sing.) = idem
 214 Harsi (lat. gen. sing.) = vasco *hartz*, “oso”
 310 Arz-co = idem
 310 Ocho-co (Leire, XII s.), Ochoa (dux Aquitaniae) = vasco *otso*, “lobo”
 344 Sosonn-is (lat. gen. sing.) = vasco *zozo*, “tordo”
 231 Illuna = vasco *il(h)un*, “oscuro”

² Los nombres citados en esta parte del artículo provienen del libro de Joaquín Gorrochategui Churruga, *Estudio sobre la Onomástica Indígena de Aquitania*, Vitoria-Bilbao (s.f.).

- 75 Belex = vasco *beltz*, “negro”
84 Berhaxs-is (lat. gen. sing.) = vasco *beratz*, “blando”
90 Bihox-us (lat. nom. sing.) = vasco *bihotz*, “corazón”.

La antroponimia vasca precristiana, conservada en las inscripciones sepulcrales latinas en el territorio de Aquitania, se asemeja tipológicamente a la antroponimia kartvélica.

TRAD. ZUZANNA JAKUBOWSKA

PIERRE LHANDE ETA EUSKAL LITERATURAREN HISTORIA

Jon CASENAVE
Université Michel de Montaigne-Bordeaux 3/IKER

Haritschelhar jaunari, estimu handiz.

Egungo egunean doi bat ahantzia baldin bada ere, gogoratu behar da Pierre Lhande, eragin handiko gizona izan dela, XX. mende hastapenean. Orduko euskal kulturaren anitz sailetan ari izana da lanean eta hiztegi egile bezala egon baldin bada gure oroitzapenetan, gogorarazi behar da eleberri eta saiakera egile gisa bildu zuela bere famarik handiena. Ondoko lerroetan ez dugu haren obraren alderdi bat baizik aipatuko, euskal literaturen historian egin duen ekarpen garrantzitsu bezain aurrerakoia, hain zuzen. Bainan, azterketa hortan sartu baino lehen eta kritikariaren lana argitzeko, xehetasun biografiko premiatsu batzu emanen ditugu.

1. PIERRE LHANDE, ITZAL HANDIKO GIZONA XX-GARREN MENDE HASTAPENEAN:

Idazlan honetan ez dut haren biografia eginen, irakurleak bestalde aurkitzen ahalko baititu jakin nahi dituen xehetasunak¹. Gaiari buruzko ohar beharrenak eginen ditut, doi doia.

¹ Patri Urkizu, *Pierre Lhande Heguy (1877-1957)*, Bidegileak, Ed. Eusko Jaurlaritza, 1998.

1.1. Xehetasun biografikoak

Pierre Lhande Baionan sortu zen 1877an eta Atharratzen itzali zen 1957an, luzaz eri handia egonik. 1900. urtean Jesusen Lagundian sartu zen eta 1910ean apaiztu zen. Jesusen Lagundiko kide izanez, formakuntza sakona ukan zuen anitz sailetan eta, batez ere, Letretan (Literatura, Filosofia, Historia). Autore klasikoak baita ere XIX. mendekoak oso ongi ezagutzen zituen, eta bera literatur zalea eta idazlea izanki, garaikideen emaitzak ere guziz hurbiletik jarraituz zituen, frantsesak gehien bat, baina, gazteleraz idazten zituztenak ere bai. Apaiz bezala biziki ezaguna zen, bereziki Pariseko eskualdean jende behartsuen alde egin zuen lanari esker. Bestalde, jakin behar da ere, irrtiaren bidez zabaldu ziren erlisoari buruzko lehen emankizunetan parte hartu zuela *Radio Paris* eta *Radio Luxembourg* irratietan (1927-1933), predikari gisa. Baina, goi maileko intelektual hori, arrakasta handiko idazlea zen ere XX. mendeko lehen laurdenean. Orduko Euskaldunen artean, gutti izan dira hura bezain idazle emankorrak izan direnak, berrogei liburu pasa argitaratu baitu bere bizian, gehienak erdaraz.

1910etik, 1925arte, egonaldi luzeak egin ditu Euskal Herrian eta, munduko lehen gerla aintzin baita ere ondotik, zenbait urtez, Hernanin eta Hondarribian bizi izan da, Jesuiten ikastetxeetan klaseak ematen. Euskara landu zuen urte haietan eta funtsezko idazlanak ondu zituen. Besteak beste, aipa dezagun oraindik erabiltzen den “Lhande“ hiztegia, nahiz ez zuen harek lana bururaraino ereman ahal izan². *Euskaltzaindia*-n ere parte hartu zuen abantxu hastapenetik (1920), Zubereraren ordezkari gisa eta *Euskera*, Akademiaren agerkaria kudeatu zuen bi urtez. Baina, lehenago aipatu bezala, bere obraren parte handiena frantsesez egin zuen.

1.2. Euskal zikloa, P. Lhande-n obran

Liburu multxo nasai horretan, zazpi badira Euskal Herriari buruz idatziak izan direnak. Lehenik, bi saiakera argitaratu zituen Pierre Lhandek bere sorterriari buruz :

- *Autour d'un foyer basque*, (1908).
- *L'Emigration basque*, (1910).

Bi saio horietan, antropologia, etnologia eta historiaren metodologiak erabili zituen gaiari heltzeko.

² Piarres Lafitte-k eta Ph. Aranart-ek bukatu zuten Lhande-k «e» letran utzi zuen lana.

Zenbait urte berantago, hirugarren saioa idatzi zuen, lehen saiakeraren (1908) parte handiena erabiliz, heren batez osatzen zuela hiru kapitulu berriekin.

– *Le Pays basque à vol d’oiseau* (1925).

Bestalde, eleberrigintzaren bidea baliatuz, « euskal ziklo » bat idatzi zuen :

– *Mirentchu* (1914), eleberri kostunbrista, frantsesez.

– *Yolanda* (1921) : eleberri historikoa, frantsesez eta euskaraz.

– *Bilbilis* (1926), eleberri « apokaliptikoa », frantsesez.

– *Le Moulin d’Hernani* (1936), ipuin eta kondeketa bilduma, frantsesez.

Kritika literarioan ari izana da eta sail horretan ere, guziz oroitzekoa da utzi duen lan ederra. Frantses literaturaren aktualitatea jarraikitzen zuen, baita ere gaztelarazkoa ; hain zuzen, hortarako ekarrarazi zuten Euskal Herritik eta Toulouse hiritik Parisera, *Etudes* Jesuiten agerkari famatuan parte hartzeko, literatur kritikari gisa. Bainan, euskal literatura landu zuen ere; urte gutiz (1919-1925), garrantzi handiko lana egin zuen, literaturazale eta kritikari zorrotza baitzen, eta denbora berean, formakuntza oneko aditua, frantses “eskola historikoa” ongi ezagutzen zuena.

2. KRITIKARIAREN EMAITZA

2.1. Idazlan kritiko nagusiak

Euskal literaturaren kritika mailan egin duen lana izanen da aipagai ondoko lerroetan. Nahiz ez ditugun idazlan guzti-guztiak bildu, Lhande-n ikuspegi eta erabiltzen zuen metodologia bilatu ditugu argitaratu dituen idazlan kritiko nagusietan :

RIEV:

1914: . Le théâtre de plein air : Maïtena.

1919: - Bulletin de littérature basque :

. P. Baroja : *Momentum catastrophicum*

. Aranaz Castellanos : « *Begui eder* » (Nuestra Señora de los ojos hermosos).

Cuadros vascos.

. L. Eleizalde : *Landibar*.

. R.M. Azkue : *Ardi galdua*.

. A. Campion : *Euskariana*.

- Bestalde :
- . Replica al señor Baroja.

Ohar bat :

Urte hartan, aitzineko alean Pio Baroja-ren “Momentum catastrophicum” liburua aipatu zuen Lhande-k. Idazlan hortan, garbiki idazten zuen Baroja-k *L’Emigration basque* (1910) saiakeratik testu zati bat hartu ziola *Las inquietudes de Shanti Andia* eleberrian erabiltzeko. Ale berean, Pio Barojak egindako “Contestacion a Mr. Pierre Lhande sobre un supuesto plagio” artikuluari erantzun zion Lhande-k, molde bizi-bizian.

1920 : - Bulletin de littérature basque : Domingo de Agirre.

- Bibliografia :
- . R. Nadaud : *Esquisses basques*. (Aipamen kritikoa).
- . A. De La Sota : *Divagaciones de un transeunte*.

Gure Herria : 1923 : Le barde Etchahoun.

Itzaldiak : (*Euskal-Esnalea* agerkariaren gehigarria):

1923 : Agirre, irakurgaikiña.

Aintzin solasa : Auguste Fourcade, *La nuit étoilée*, 1922.

Le Pays basque à vol d’oiseau (1925) :

- . La littérature et la langue (Chapitre III).

2.2. Krikitariaren ikuspegia

Gaineko zerrendan aipatu lanen aurkezteko, ondoko lau sailak erabiliko ditut.

- Liburu berrien kronika.
 - Lan monografikoak : D. Agirre ; le barde Etchahoun.
 - Bestelakoak : aitzin solasak.
 - Euskal literaturari buruzko ikuspegi orokorra : *Le Pays basque à vol d’oiseau*.
- *Liburu berrien kronika* :

Ez du luzaz eginen 1919an *RIEV* abiatzen duen kronika, 1921etik goiti, Hernanitik Toulouse hirira bidalia baita. Lehen urtean, bi aipamen andana ematen ditu. Lehenean, bi idazlan aurkezten ditu : Pio Baroja-ren *Momentum catastrophicum* eta Aranaz-Castellanos-en *Begui eder*.

1919an, Baroja idazle guziz ezaguna da. Berrargitaratu duen liburutto baten aurkezpena egiten du Lhande-k. Eta lehen lefroetan berean, ez duela batere gustuko ga berbi erakusten du. Barojak erabiltzen duen doinu umoretsu eta ironiko ber berean, Lhande-k dio Berako idazlearen errana alderantziz ulertu behar dela. Baroja-k « euskal nazionalismoa »ri erasotzen dio liburuan, orduan kontrakoa irakurri behar da :

il se déclare l'ennemi absolu du séparatisme : « Esto lo que no sea universal, dit-il, no ha razon de ser ». Cependant, il accepte l'idée de former une petite république indépendante dans sa vallée de la Bidassoa, « un pequeño país, limpio, sin moscas, sin frailes y sin carabineros.

Lhande-k Beratarraren obra eta nortasuna horrela erakusten ditu:

régionaliste et Basque, il l'est en dépit de ses proclamations, bien plus sincèrement que maint auteur d'idylles locales ou maint partisan de l'autonomie basque. Seulement il a pour sa petite patrie l'amour inquiet et douloureux des névrosés.

Baroja-ren baitan ikusten dituen kontradizioak azpimarratu ondoan, segitzen du aurrera beste itzal bat erakutsi beharrez, Berako idazlearen etika falta eta diruaren alderako joera, hain zuzen :

cet écrivain qui se targue de froisser les sentiments de la foule et, qui vise en apparence à l'impopularité, sait fort bien que le programme nationaliste excite de grandes colères et s'attire des haines féroces dans tout le reste de la Péninsule. On proscrie le parti, on l'isole, on le désarme par le vide. Un écrivain « nationalista » est parfaitement sûr de ne pas vendre ses livres, eût-il le talent et la renommée de Pio Baroja. (...) Alors que voulez-vous, pris entre ses penchants nationalistes et ... ses droits d'auteur, l'écrivain préfère sacrifier les premiers aux seconds !.

Denbora joan da anartean, eta Berako idazlearen omena gora dago, Lhande-na aldiz, mendretu da eta, euskal kulturaren ez bada, frantsesezko idazle bezala guziz ahantzia izan da. Oraiko ikuspuntutik badirudi kopeta bazuela Lhande-k Baroja handia molde horretan erabiltzeko, bainan, oroitu behar da Lhandek zer fama zuen orduan. Ez zeukan bere burua, Barojak berea baino guttiago, urrundik ere. Eta bi ohar gehitu behar dira gai horrekin bukatu baino lehen. Gerorago ikusiko dugun bezala, erran behar da Lhande kritikari zorrotza zela eta ez zuela liburu edo gai bati buruz pentsatzen zuena gordezten batere, egilea adiskide mina izanik ere, Azkue-ren kasua lekuko.

Bainan, Baroja eta Lhande-n artean, bazen zerbait gehiago. Bien arteko harremanak guztiz polemikoak izan ziren « plagio » arazo batengatik. Aipatu dugun artikulua berean, Lhande-k ausiki bat botatu zion Beratarrari, baizik eta *Shanti Andia* eleberrian erabili eta itzuli zuela *L'Emigration basque* (1910) saiakeran berak idatzi zuen zati bat. Barojak ihardetsi zion doinu

mindu batez, eleberrigileak ez dituela fikzio batean erabilitako iturriak agerian uzten. Eta gehitzen zuen desafio moduan, bi testuak (frantsesezko originala eta haren “itzulpen-egokipena”) parrez par eman zitzan ondoko RIEV-eko alean. Lhande-k orduan ez zuen dudatu eta, biak argitaratu zituen sartze labur baten ondotik :

el señor Baroja esta perfectamente en su derecho, al pedirme la publicación integra de las dos páginas aludidas en mi nota. Me apresuro a darle gusto. Esta sencilla comparación de textos es de por sí bastante significativa para que me ahorre el trabajo de subrayar o comentarlos. “Replica al señor Baroja”, RIEV, 1919.

1919ko lehen alean, Barojaz gain Aranz-Castellanos-en *Begui eder* eleberria tirokatzen du molde ironiko berdinez. Liburuak, Euskaldunak ditu gai bezala hartzen bainan, haien gutiesteko, Lhande-k dionez, bai pertsonaien sinesgarritasun eskasagatik, baita ere kondaketaren ahuleziarengatik, eleberri txarra da Bilboko kazetari ohiaren lehen eleberri hori.

Urte bereko bigarren alean, Eleizalde-ren *Landibar* eleberria aipatzen du. Oro har, Lhandek uste du idazlan ona dela literatura mailan, Aranz-Castellanos-ena baino aise hobea, omen. Bainan, *Landibar* horretan ere, alde onen artean akats bat aurkitzen du halarik ere :

certes, par la solidité de la trame, la richesse et l’exactitude de la documentation, la vigueur des reliefs dans les caractères et les figures, la finesse psychologique enfin, Landibar est à mille pieds au dessus de Begui-Eder, mais il est impossible au critique impartial de ne pas reconnaître dans l’œuvre du jeune et brillant professeur à l’Institut de Vitoria ce même souffle de sourde haine, ce même ton de sarcasme que nous avons signalés dans le livre de l’ancien journaliste bilbaino. Seulement, ici, les rôles sont renversés. L’objet de tant de traits tour à tour ironiques et mortels, c’est le gouvernement de Madrid, c’est la politique, c’est la religion, c’est l’esprit qui règne au-delà de l’Ebre. C’est l’Espagne moderne, « geolière » et « tyran » de l’antique Euzkadi.

« Chronique de Littérature basque », RIEV, 1919.

Urte bereko artikulu berean, Arturo Campion-en *Euskariana* aurkezten du. Denetarik bildu du liburu hortan idazle nafartarrak eta Lhande-ek ez du espantu handirik bere oharretan. Badirudi, adiskide baten alde egindako aipamena dela benetako kritika baino, eta ohar batzu ez dira neurri txarrekoak...

je me suis souvent demandé en relisant la Bella Easo pourquoi Arturo Campion n’est pas aussi connu en France qu’un Unamuno ou qu’un Pio Baroja. Incontestablement il est égal au premier par l’érudition, supérieur au second par l’éclat du style, la puissance de l’idée, le relief ou la grâce de l’image. Baroja voit le noir du néant : Campion voit la vie.

« Chronique de Littérature basque », RIEV, 1919.

Dudarik gabe, maila handiagoko kritika da Azkue-ri egiten diona. Lekeitioko idazleak *Ardi galdua* argitaratu du aitzineko urtean. Liburu hartan, Ameriketara joana den Euskaldun baten gorabeherak kontatzen ditu, herritarrekin trukatzeko dituen gutunen bidez. Parada baliatuz, euskarazko eleberraren egoera eta poetika aztertzen ditu Lhandek :

assurément, il est impossible de juger une oeuvre comme *Ardi galdua* à la même mesure que celle des grands romans castillans ou français contemporains. Il faut tenir compte des obstacles qu'offrent une langue littéraire très imparfaite, un vocabulaire qui se plie difficilement aux complications psychologiques, la nécessité d'être clair et court devant un public peu habitué à la lecture courante.

« Chronique de Littérature basque », *RIEV*, 1919.

Bera eleberrigile izanki, oso ongi badaki zein diren oztopoak arnas luze-kondaketa irakurgarri eta erakargarri baten idazteko orduan. Horregatik, hizkuntza literarioaren malgutasun eskasa eta maila oneko irakurlegoaren falta horiek behin eta berriro aipatuko ditu bere kritika lanetan. Halarik ere, oso garbi uzten du gerorako bidea apailatzen duela Azkue horrelako lan dorpe batzuen bitartez :

de tels ouvriers sont précieux à l'aube d'une renaissance.

Plus tard, les vulgarisateurs viendront. Profitant du labeur longuement amassé par leurs devanciers, ils écriront aisément des œuvres à la fois pures et faciles, ils manieront avec aisance l'instrument redoutable de la langue euskarienne.

« Chronique de Littérature basque », *RIEV*, 1919.

- *Lan monografikoak* :

Aipamen luze eta sakon horiez gain, bi lan monografiko nagusi egin ditu, bi idazleri buruz : Etxahun-Barkoxe eta Txomin Agirre.

Agirre-ri buruzko lana bi hizkuntzetan agertu zen «Domingo Agirre» izeneko artikulua luzea frantsesez argitaratua izan zen *RIEV* aldizkarian 1920-an. Euskarazko testua, jatorrizkoa iduriz, « Itzaldiak » deitu *Euskal Esmalearen* gehigarrian publikatu zen, 1923-an, *Agirre, irakurgai kiña* titulua-rekin. Ondarruko euskaltzaina hil eta, mintzaldiak antolatua izan ziren Donostian, haren ohoretan. Horiek berak argitaratu zituzten *Euskal esmalearen* gehigarri hortan.

Bigarrena, 1923an agertu zen *Gure herria*-n eta frantsesez egina zen. « Le barde Etchahoun » deitu zuen Lhande-k eta, ordu hartan prestatzen zuen Etxahun Barkoxeren olerki bildumaren edizioan erabili nahi zuen, hitzaurre gisa. Bainan, denbora eskasez, baita ere ez zelakoan gehiago Euskal Herrian bizi, bilketa bukatu gabe utzi behar izan zuen³.

– *Aintzin solasaren funtzioa* :

Lhande-k idatzi dituen aitzinsolasetarik bat hautatu dugu erakusteko zer funtzio kritikoa betetzen zuen harentzat. 1922-an, Auguste Fourcade baionesak *La nuit étoilée* deitu eleberria argitaratzen du. Hitzaurrea, « Pierre Lhande de l'Académie de la langue basque » izenpetua da. Holakoetan erabiltzen diren ele onez gain, Lhande-k *Mirentchu* (1914) eleberrian obratu duen Loti-ren kritika berritzen du ; bainan, aldi honetan ez du fikzioaren bidea hartzen, eraso zuzena botatzen du :

encore un roman sur le pays basque ! » me disais-je avec mélancolie. « Encore une de ces œuvres où, parmi les descriptions des couchers de soleil derrière la Rhune ou Socoa, parmi des scènes de contrebande ou des parties de pelote, éclatera crûment cette méconnaissance profonde du caractère, de la mentalité, de l'âme de notre race, qui nous écoëure et nous révolte. Un pastiche plus ou moins bien troussé de Ramuntcho ; du pittoresque, du superficiel...

– *Ikuspegi orokorra* :

Euskal literaturari buruz Lhande-k eman duen ikuspegi orokorrena, *Le Pays basque à vol d'oiseau* izeneko liburuan aurki daiteke. Liburua 1925ean argitaratu zuen Pariseko Beauchesne argitaletxean, hiztegia (*Dictionnaire Français-Basque*) jalgi zen etxe berean. Lhandek berak hitzaurrean dioen bezala, bi partez osatua da. Liburuaren bigarren partea, laugarren kapitulutik hara, *Autour d'un Foyer basque*, 1908-an publikatu zuen bere lehen idazlana berritz hartu zuen, aspaldian agortua zelakoan. Lehen hiru kapituluak aldiz, berriak ziren eta Toulouse-ko Unibertsitate publikoan eman zituen klaseetarik moldatu zituen. Horieta aurkitzen da euskal literaturari buruz Lhandek egin duen lan luze, sakon eta egituratuena.

Le Pays basque à vol d'oiseau (1925, Ed. Beauchesne)

Table :

Préface

- I. Le décor
- II. Les origines
- III. La littérature et la langue
- IV. Le foyer basque
- V. Le maître de maison
- VI. La femme et l'enfant
- VII. Les domestiques

³ Jean Larrasquet xiberutar apaizak amaitu zuen liburua, eta Euskal-zaleen Biltzarrak argitaratu zuen, 1946-an : *Le Poète Pierre Topet dit Etchahun (1782-1862) et ses œuvres*.

- VIII. Le travail
- IX. La chasse et le jeu
- X. La veillée
- XI. L'idée religieuse
- XII. La part à Dieu
- Conclusion

3. PIERRE LHANDE-REN METODOLOGIA LITERATURAREN HISTORIA SAILEAN

Kritika mailan hiru lan nagusi utzi ditu P. Lhande-k eta banan-banan hartuko ditugu.

– *Agirre-ren idazlanen kritika* :

Hamabi orrialdetan, Agirre-ren obra aztertzen du Lhandek eta, adibide hortan oinarrituz, euskal eleberrigintzaren oinarriak eta norabideak aipatzen ditu. Aitzineko urtean, Azkue-ren *Ardi galdua* aurkeztu zuen eta gisa bereko lana egin zuen, eleberriaren gabeziak eta alde onak azpimarratuz, baita ere generoen poetika landuz.

Oroit gaitezen akatsak ikusten zituela *Ardi galduan*, batez ere kondagintzaren aldetik (gutunen bitartez egituratzeak jarraipena kentzen ziola ekintzari) eta batez ere hizkuntza mailan (hizkuntzalari batena zela eleberrigilearena baino). Agirre-rentzat ez da horrelakorik, *Kresala* eta *Garoa*, bakoitza bere ingurumenean (portuan eta mendian), kausitze ederrak bezala ikusten ditu Lhande-k. Eta hiru ezaugarri nagusi ematen ditu arrakastaren argitzeko :

“*Gai errexa, izkuntza jatorra, arlo goxo eta parrebidetsua*”.

Agirre, irakurgai kiña, Itzaldiak, 1923.

Lhande-n arabera, Agirre-k ez du hizkuntza bortxatzen egin ahala dote-re bilakarazteko. Bere lehen eleberrian hala egin zuen, *Auñamendiko lorea* (1898), hain zuzen. Bainan, ordutik hara Agirre-k ulertu omen zuen “*berak bere begiez ikusitako gertaldi bat zuzentzea, lenagoko kondaira zarrak jostea baiño zurrago izango zala*”. Eta gertaldiekin batean hizkuntza ere hartu zuen portuko kaletik beretik edo menditik. Horrelako zerbait kondatzen zuen Piarres Lafitte-k *Mintzaira, aurpegia, gizon* (Ed. Jakin, 1972) artikuluan antologiaren hitzaurrean : J. Hiriart-Urruty, bere artikulua bidean utizirik, jausten omen zen karrikara eta merkatuko euskaldunen artean murgiltzen zen jende arrunten “ahozko hizkuntzaz” beharriak bete beharrez. “Euskara naturala”-

ren “mito” (?) berbera erabiliz, Lhandek kondatzen du :

belarria erne, begia zorrotz, bazebilen arrantzaileak batu oi diran tokietara. Gogoan lenik ta gero txarteltxoan jende txikiaren esan-erantzunak sartzen zituan, ta bere belarritik xuxen idaztortzara orri batzuetako gaiak lerratu zitayola esan dezakegu.

Agirre, irakurgaikiña, Itzaldiak, 1923.

Garoa, Kresala baino gorago ezartzen du oraindik Lhandek, gehituz hura dela euskaraz sekula egin den eleberri hoberena, idazle gazteentzat eredugarri bezala gelditu beharra dena.

Halarik ere, ikuspegi baikor horretan ñabardura gisako zerbait ekarri behar da. Nahiz maisuki idazten duen, Agirre-k “*arlo goi ta meyak utzirik sail errex ta adigarriak*” erabiltzen ditu. Eta hori, “*gure baserritarak irakurtzen oitruak eztiralako*” dio Lhandek. Bainan, frantsesezko testuan, irizpide orokorragoetara lerratzen da, idazten duelarik :

la vie fait la langue. Or comme la vie basque est essentiellement simple et rustique, la langue basque, à son tour, doit exprimer nécessairement surtout les concepts simples et rustiques. On ne peut, sans lui faire violence, lui demander encore de rendre des complications sentimentales ou intellectuelles qui n’existent pas dans la vie dont elle est la formule. Si on veut l’euskara plus subtil, il faut que l’euskaldun le devienne davantage.

Domingo de Agirre, « Bulletin de littérature basque », *RIEV*, 1920

Hots, Azkuek kausitu ez zuena -goi mailako gogoetak pasa araztea euskara irakurgarri batean-, Agirre-k ez du bilatu ere. Hizkuntza, jendeek zera-bilaten heinean utzia du, nahi bezain maisuki, bainan maila hartan. Lhandek adierazten duenez, hori gertatzen da euskarak ez duelako oraindik behar zukeen malgutasuna hein horretan erabilgarri bihurtzeko gisa.

– “*Etxahun-Barkoxe*“-ren bertsortze lana. :

Etxahun-Barkoxe-ri buruz egiten duen azterketa luzea, lan mota zinez berria da orduko euskal letretan. Erran daiteke, literaturaren kritikagintzari bihurgune bat ematen diola, ordu arteko kritika moldeak (Urkijo, Etxepare, etb.) kontutan hartzen badira. Bainan, garai berean, Hegoaldeko eskualdean, Aitzol, Orixe eta Lizardi eta multxo bereko idazleen artean, gisa bereko urraspide historikoari buru egin zioten (gai hori, urrunago aipatuko dugu).

Etxahun-Barkoxe-ri buruz egiten duen artikuluan, bi kritika mota nahastu ditu Lhandek, alde batetik metodologia historikoa, bestaldetik hartze edo harrera enpatikoa eta subjektiboa.

Historikoa da Lhandek proposatzen duen azterketa, kronologikoa baita

hastetik buru. Etxahun-Barkoxe-ren bizi guzia kondatuko baitu hiru partetan, eta parte nagusi horietan azpi-parteak eginez : 1. La vie du poète. 2. Le foyer malheureux. La vie errante. Pasatzean, poetaren sorkuntza nagusiak (*Abaide delizius huntan, Bi berset dulurusik, Mündian malerusik, Barkoxeko eliza, Musde Thiraz*) aztertzen ditu, alde batetik, kondaketa historikoaren oinarritzeko eta, beste aldetik, froga gisa, susmatzen eta aintzintzen dituen Etxahun-en motiboen argitzeko.

Beraz, testuen bigarren erabiltze mota horrekin, historiatic hara eramaten gaitu kritikariak ; subjektibotasunean sarrarazten gaitu, hain zuzen. Eta, bide horretan bere burua ere sartzen du : kronologiatik aparte, bada artikuluan beste ardatz bat, guziz egituragarria : Lhande-k bidai bat bezala kondatzen du bere ikerketa. Bidai bat iraganean, baita ere bidai bat espazioan :

pendant les vacances de l'année dernière (1922), j'ai parcouru à dos de mulet les vallées de Gaztelondo, de Jauregiberria et de Malta, m'arrêtant aux seuils des maisons pour interroger les paysans.

« Le barde Etchahoun », *Gure Herria*, 1923.

Beraz, bilaketa zientifikoari bigarren bat, guziz pertsonalagoa lotzen dio. Eta, Etxahun-ek kurritu dituen leku guzietarik iragan ondoan, Barkoxeko hilerriraino badoa, eta han, hilobiaren aintzinean, poetari zuzenki mintzatuz, aztertzaileak aztertzen duenarekin komunikazioan sartzea lortu izan balu bezala egiten du:

mon brave Etchahoun, il y a quelque chance pour que, depuis la date de ta mort (...), tu n'aies pas reçu souvent à ta tombe la visite d'un prêtre...

« Le barde Etchahoun », *Gure Herria*, 1923.

Bertsolari ahantzi batetik (*Etchahoun n'était guère, en mon enfance, qu'un nom, un souvenir*) edo hobe erranez, kantu herrikoien egile gehienek gisa, erdi ahantzi batetik abiatuz, poeta baten figura sortzen du, euskal literaturan falta zena gainera : Erromantikoek asmatu zuten « poeta madarikatu »-arena. Bi ideia horiek (kritikaria figura literarioen sortzailea neurri batean ; Etxahun-Barkoxe poeta madarikatua) aurkitzen dira Lhanden idazlaneko sartzean berean :

c'est une de ces figures attachantes et pitoyables que je me flatte d'avoir découvert (sic) ...

« Le barde Etchahoun », *Gure Herria*, 1923.

Mito literarioen beharra badela, edozein kulturetan badaki oso ongi Lhandek eta, Etxahun-Barkoxe-rekin ikusten du « mito-gai » edo « ihizi » ona duela. Ez ginuke maltzurkeria edo tranpa bezala hartu behar Lhandek (baita ere Aitzolek bere aldetik) obratu duena. Doi doia, bestetan aurkitzen

zena eta gurean eskas zena sortu nahi zuen. Horrengatik, zer nahi alusio edo konparaketa erabiltzen du idazlanean zehar. Sartzean aurkitzen diren batzu altxatuko ditugu :

Le barde Etchaboun = Homero, Ossian, XIX-garren mendeko bardoak (Europako ekialdean, Prosper Mérimée- k aurkitzen dituenak, etab.)

Le sublime avengle de l'Hellade = Homero

Le Villon ou le Verlaine de la littérature basque : Erromantikoek sortu zuten « poeta madarikatuaren » figura.

Beraz, Lhande-k ez du hutsetik asmatzen aurreratzen duen hipotesia: adierazten du ez dugula gure tradizioa ezagutzen, ez dakigula ikusten benetako baloreak non diren, ez dakigula ere bestetan egiten denarekin gurea konparatzen. Hots, literaturaren historia eraikuntza bat dela, beste eraikuntza kultural eta politiko guzien gisa.

– *Le Pays basque à vol d'oiseau* :

Euskal literaturari buruzko ikuspegi orokorra

Ikuspegi orokorra ematea da, dudarik gabe, Lhande-n helburua *Le Pays basque à vol d'oiseau* liburuan. Hara nola aurkezten duen hitzaurrean :

... quelque ouvrage court et gréable qui leur fasse connaître dans leurs grandes lignes la physionomie extérieure, les origines, les traditions littéraires et morales de ce peuple énigmatique dont le premier aspect les a séduits.

« Introduction », *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Hirugarren kapitulua, izpiritu berean egina, ikuspegi orokorrarena egina da ; « La littérature et la langue » deitzen da. Lau parte nagusitan banatua da. Lehen partean, nahiz ez duen izendatzen, Julien Vinson-i ihardesten dio. Harek, behin baino gehiagotan (ikus ondoko kapitulua), euskal literaturarik ez zela idatzi zuen. Lhande-k hiru pundutan egituratzen du bere erantzuna. Lehenik onartzen du ez daitekeela aurki euskal letretan obra nagusien zerrenda luze haietarik bat, Europako hizkuntza handietan bezala. Bainan, kontzezioa egin ondoan, bi mailetan aurreratzen du bere ikusmoldea. Lehen argudioa guziz modernoa da ; literaturaren instituzio eza (batez ere itzulpenetarako indar falta) azpimarratzen du. Harek dionez, gabezia hortan da oinarritzen Euskal Herritik kanpo nabaritzen den ezagutza eskasa. Bigarrenik, xeheki zenbatzen du zer den atzematen euskal letren ondasunen artean, poesia, antzerkia eta prosa denak batean emanik :

chansons de geste et mystères
légendes poétiques

oeuvres de prose
poèmes et romans
théâtre populaire et original

« La littérature et la langue», *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Hots, mota askotako obrak badira haren iduriko eta dauka, frogaturik utzi duela euskal literatura bat badela. Halarik ere, konparaketa ausartak egi-ten ditu artetan, adibidez Noruegako Ibsen antzerki egile famatuaren parean ezartzen dituelarik J.B. Elizanburu edo Gratien Adéma «Zalduby».

Bigarren partean, euskal literaturak jasaten dituen ezagutza eta zabaltze falta aztertzen ditu. Euskaldunek berek ez dutela behar bezalako formakuntza jaso bai ama hizkuntza maila, baita ere euskal kulturari buruz, erdaraz eskola-tuak izan baitira eta, bestalde, letretan mail kaxkarra baizik ez dutelako lortu. Ondorioz, Agusti Xaho kendurik, euskal literaturaren aztertzaile gehienak kanpotik etorri direla erakusten du Lhandek. Eta hizkuntza ez baitzuten aski ulertzen (Francisque Michel eta Julien Vinson izendatzen ditu adibide gisa), ez dira gai izan gure ondasunen ezagutarazteko kanpoko erresumetan, erdararen bitartez. Bainan, hortik aparte, beste bi argibide ematen ditu kanpokoan estimu eskasaren azaltzeko :

j'ai dit que le peu d'estime où l'on a tenu jusqu'ici la littérature basque vient de son caractère esthétique très spécial, très différent de ce que nous sommes habitués à admirer chez les littératures des autres peuples. (...) Ce qui fait la vraie beauté de la poésie euskarienne, ce n'est point cela. C'est tout d'abord l'exquise simplicité des sentiments, leur fluidité, limpide et fraîche, leur noble sobriété d'expression. Pour bien comprendre ces choses, il faut faire table rase de toute notre rhétorique altine. Il faut descendre dans l'âme populaire à la faveur de ces mots simples et si spontanés, et chercher à comprendre tout ce qu'ils renferment de naïveté, d'émotion, de douceur infinie.

« La littérature et la langue», *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Horretan, Erromantikoengandik jaso duen eragina -frantses literaturaren historio egileen bitartez- garbi ageri da : berezitasuna, herriko jendeen baitan kausi daitekeen oinarrizko poesia iturria, etab. Eta, bestalde XIX. mendeko filologo gehienek ildotik baita ere, Hipolyte Taine, frantses literaturaren historio egile eta filosofo famatuaren bidetik doala erakusten du :

il faut avoir sans cesse devant les yeux le cadre incomparable où ces mots ont été pris et où, seulement, ils ont tout leur sens.

« La littérature et la langue», *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Eta sorkuntza soil eta xume horren adibide batzu eman ondoan, XIX. mendeko beste topiko bat aurreratzen du, hizkuntzaren « genio »-arena hain zuzen. Euskara guziz berezia den ber, ezin da itzulpen baten bidez muinerai-

no joan, poesia eta kantu baten funtsaren adierazteko. Euskal sorkuntzaren berezitasuna agerian utzi beharrez, bertsolaritzaren aipamenarekin bukatzen du bigarren partea :

ce peuple qui « n'a pas de littérature » est en effet le peuple du monde qui possède le plus grand nombre de poètes. Il n'est peut-être pas un seul village qui ne compte un ou plusieurs improvisateurs : paysan, berger, pêcheur, bûcheron, contrebandier.

« La littérature et la langue», *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Hor, ageri denez, nahitara atxikitzen du « poeta » eta « bertsolaria »ren arteko parekotasuna, bat bateko sorkuntzarena eta poesia idatziarena, preseski, Julien Vinson-ek –hortan mendebaleko kritikagintza modernoari jarraiki- z- onartzen ez zuena.

Hirugarren partean, mendez mende aipatzen ditu euskal letretan agertu diren obrak eta idazleak. Menturaz, ohar interesgarrienak XX-garren mendeari buruz egiten ditu, batez ere Euskal ikerketak aipatzen dituelarik sorkuntzarekin batean. Euskal ikerketen garapena eta literaturaren indartzea elkarri lotzean garbiki erakusten du beste garai batean sartua dela euskal literatura. Ez da ahantzi behar horren berri bazuela orduan, goi maileko euskalzaleen mugimendu horretan parte hartzen baitzuen buru-belarri.

Laugarren eta azken partean, gogoeta luze bat idazten du Lhandek euskal literaturaren geroari buruz. Euskal literaturak, maila herrikoietik kultura pasatzean ezagutzen duen egoera aldaketa onartzen du, bainan, doinu nostalgiko batekin, gustukoa zuena ezinbestean desagertzera doala ikusiz :

la littérature qui renaît accuse et entraîne la littérature qui meurt.
Est-ce un malheur ? Est-ce une aubaine?

« La littérature et la langue», *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925

4. PIERRE LHANDE ETA GARAIKO LITERATURAREN HISTORIA

- *Lhande, biburgune batean : Kronikaren izenburua eztabaida-gai.*

1919tik hara, RIEV-en bere gain hartzen duen saila, “Chronique de littérature basque” deitzen du eta izenburuan berean bada aukera bat guziz interesgarria. Lehenik, “euskal literatura” bat badela baieztatzen du eta oroitu behar da arazoa ez zela oraindik trenkatua adituen artean, iraganari begira batez ere. Behin baino gehiagotan eztabaidatua izan da gai hori XIX. mende ondarrean eta XX. mende hastapenean.

Kanpotik heldu ziren jakintsu eta adituek hizkuntzari ematen zioten lehenetasuna gehienetan. Eta ipuin eta kantutik biltzen ari zirenek, ez zioten beren uztari literaturaren heina ematen⁴. 1882-an, Julien Vinson hizkuntzalariak, *Les Basques et le Pays basque* liburuan idazten zuen zehazki

Plusieurs écrivains de mérite, français ou espagnols étaient Basques. Mais il n'existe pas de littérature nationale proprement dite.

1925.ean oraindik, *Gure Herria* agerkarian, « Y a-t-il une littérature basque ? » galdetzen zuen bere artikulua hastapenean eta, bukatzean, 1882ko liburuan bezala eza ematen zuen, erranez

Mais jusqu'à présent, nous devons constater qu'il n'y a pas véritablement de littérature basque, représentative du caractère basque.

Julio de Urquijo-k, 1907an, J. Etxeberri Sarakoaren idazlanak aurkezte-rakoan ez du « euskal literatura » aipatzen. “Literatura” hitza bera ez du erabiltzen. “Obras de J. d'Etcheberri”, “De Re bibliographica”, eta horrelako erran moldeak baliatzen ditu. Sarako medikuaren hizkuntza xeheki aurkeztu du bainan ez du “Escual-Herrico gazteriarik” bezalako testu baten alde literarioa batere azpimarratzen.

J. Etxepare-k hainbat aldiz liburu berriak aipatu ditu aste oroz *Eskualduna* astekarian eskaintzen zuen kronikan. Axular, J.P. Duvoisin, J. Hiriart-Urruty idazleak goraiatu ditu, Oxobi-ren *Alegiak* (1926) edo J. Barbier-en *Piarres* izeneko eleberriaren bigarren liburukia (1929) aurkeztu ditu guziz xeheki bainan, harek ere ez du « literatura » erran moldea erabiltzen. Haren orde, « euskal liburuak » ezartzen du.

Beraz, Lhande-k bertako gehienek erabili gabe uzten duten hitza eta harekin batean datorren kontzeptua erabiltzen ditu, batere zalantzarik gabe. Eta kanpoko aditu askok erakustera eman duten ikusmoldearen kontra doa, dudarik gabe, « euskal literatura »-ren kronika idekitzen duelarik, 1919-an RIEV aldizkarian, Euskal ikasketen agerkari famatuan. Gainera, zenbait urte geroago, *Le Pays basque à vol d'oiseau* liburuan, Vinson-en ikusmoldeak (Euskarazko literaturarik ez da ; euskal literaturarik –literatura nazionalik– ez da) ezeztatzen ditu, bere ideien aldeko adibideak emanez.

Bigarren ohar bat egin behar da berehala. Euskal literatura badela baieztatu du bainan, erdarazko liburuak sarrarazten ditu sail hortan, euskarazkoekin batean. Hots, orduko aditu gehienek arabera, Lhande-k uste du euskal gaien eremu bat badela eta hemen gairik erabiltzen diren hiru hizkuntzetan sor daitekeela euskal eremu hortako literatura.

⁴ J.F. Cerquand : *Légendes et Récits populaires du Pays basque*, Pau, 1876-1877.
W. Webster : *Basque legends*, Londres, 1877.

- *Literaturaren historia XIX-garren mendean.*

Pierre Lhande-n obra kritikoak garai hartako Jesuiten formakuntzan ditu oinarriak eta iturriak, baita ere frantses literaturaren historialarien baitan. XIX-garren mendean, Frantses historialarien formakuntza hobetzen da eta orduko fama handiko izen batzu ezagun dira oraindik :

J. Michelet (1798-1874), E. Quinet (1803-1875), E. Renan (1823-1892), N. Fustel de Coulanges (1830-1889), E. Lavissee (1842-1922), besteak beste.

Denbora berean, frantses “literaturaren historia » molde segitu batez lantzen hasten da. Orduko izen handien artean, Sainte Beuve (1804-1869), Hipolyte Taine (1828-1893) eta Gustave Lanson (1857-1934) izan dira orain arte gelditu diren izen-deiturak. Beraz, erran daiteke, “zientifiko” kalifikatiboa ez bada erabiltzen ere, kritika akademiko bat egiten dela, unibertsitarioen artean. Frantses eskolak edo tradizio horrek atxiki zuen lehentasuna, 1960ko hamarkadan sortu zen “kritika berria” (Barthes, Starobinski, etb.) nagusitu arte. Tradizio hortan sartzen da P. Lhande, formakuntzaren aldetik baita ere testuen aztertzeko metodologiaren ikuspegitik.

- *Lhande, Hippolyte Taine frantses historiolararen bidetik.*

P. Lhande-n kritika motan suma daitekeen eragin handiena, dudarik gabe, Hipolyte Taine-ena da.

Lhandek, Hipolyte Taine-n erran moldeak erabiltzen ditu errateko lehenik, euskal literatura badela eta, bigarrenik, beste edozein bezalakoa dela, beraz, besteak bezainbat balio duela :

la littérature basque existe ; et non pas seulement la littérature de folklore (proverbes, devinettes, chansons légères) mais la littérature proprement dite, l'expression hautement littéraire du génie lyrique ou esthétique d'un peuple, d'une race et d'une langue.

« La littérature et la langue » *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Euskal literatura, Jendalde, arraza⁵ eta hizkuntza baten adierazpen gorena da. Eta hori da, preseski, XIX. mendean zehar, Europa guzian zabaldu zen literatur nazionalaren definizioa eta Europako nazioen eraikuntzan ezaugarri nagusi gisa sartzen zena.

Hipolyte Taine-n ikusmoldea guziz murrizturik gelditzen da betiko aipamen bera ematen bada, testuingurua kontutan eduki gabe :

⁵ Taine-n hitzetan, « arraza » da izpiritu nazional bat, nazio baten oinarria, muina.

trois sources différentes contribuent à produire cet état moral élémentaire, la race, le milieu, le moment

« Introduction », *Histoire de la littérature anglaise*, 1866.

Taine, Darwin-en garaikidea da. Haren ustez, gizonak aitzinean ukan dituen guziak biltzen eta bateratzen ditu bere baitan.

on connaissait l'homme, on ne connaissait pas les hommes ; on n'avait pas pénétré dans l'âme ; on n'avait pas vu la complexité merveilleuse des âmes ; on ne savait pas que la structure morale d'un peuple et d'un âge est aussi particulière et aussi distincte que la structure physique d'une famille de plantes ou d'un ordre d'animaux. Aujourd'hui, l'histoire comme la zoologie a trouvé son anatomie, et quelle que soit la branche historique à laquelle on s'attache, philologie, linguistique ou mythologie, c'est par cette voie qu'on travaille à lui faire produire de nouveaux fruits.

« Introduction », *Histoire de la littérature anglaise*, 1866.

Harek, ondokotasun kulturala sumatzen du Darwin-ek ondokotasun genetiboa ikusten zuen bezala. Nortasun biologikoak (“arraz”) eta zibilizazio baten ezaugarriek (ingurumen fisikoa eta kulturala) bat egiten dute une berezi batean (“mementoa”). Eta, metodologia mailan, fruituetarik (sorkuntzatik eta obretarik) erroetara joan daiteke, Taine-k dioenez. Ohar orokorretatik landa, hara zein den haren lanerako egitaraua :

a ce moment et dans ces pays, les conditions se sont trouvées remplies pour un art, et non pour les autres, et une branche seule a bourgeonné dans la stérilité générale. Ce sont les règles de la végétation humaine que l'histoire à présent doit chercher ; c'est cette psychologie spéciale de chaque formation qu'il faut faire ; c'est le tableau complet des ces conditions propres qu'il faut travailler à composer.

« Introduction », *Histoire de la littérature anglaise*, 1866.

Lhande ere, ingurumen fisikotik eta jendaldearen berezitasunetarik abiatzen da bere ikerketan barna, “Le décor” et “Les origines », lehen bi kapituluetan :

ce pays, tour à tour riant et sauvage, sert de gîte (depuis les temps les plus reculés qu'atteignent les données un peu sûres de l'histoire de Gaule) à une race, ou peut-être à un reste de race parlant une langue mystérieuse, sans analogie bien établie avec les langues actuellement connues sur notre globe.

« Les origines », *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925

Eta, euskal literaturaren funtsezko erran nahia aipatzen duelarik, Taine-k berak idatz zezakeen ondoko ohar orokorra botatzen du bere deskribapenaren bukatzeko :

la littérature d'un peuple, expression de son activité intellectuelle et morale, reflète toujours ce qui, dans la vie de ce peuple, est le point central des préoccupations, des travaux, des tendresses et des passions, ce qui dans son organisation, est le rouage central et la clé.

« La littérature et la langue », *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925

Frantses literaturaren historia egile nagusien gisa, ikuspegi orokor bat eman nahi du euskal literaturari buruz. Bera baino lehen, sail horretan ari izan diren hiru jende izendatzen ditu : Augustin Chaho, Francisque Michel eta Julien Vinson. Bainan, haren gostuko, hiruek zerbaitetan huts egin dute (ikus: «La littérature et la langue», *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925).

Gisa bereko lana bilatzen bada Euskal Herrian, bi urte gehiago igurikatu behar, Orixe-ren *Euskal literatura'ren atze edo edesti laburra* (*Euskal esna-lea*, 1927), argitaratu arte preseski. Idazlan horrekin, Lhande aitzindari izan zen dudarik gabe.

5. LITERATURAREN HISTORIA : GARRANTZI HANDIKO KULTURA SAILA. 2 PP

– *Literaturaren historia eta eraikuntza nazionala Europan.*

Gauza jakina Europako nazioen eraikuntzan parte handia hartu dutela XIX. mendean literatur sortzaileek, hala nola Alphonse de Lamartinek eta Victor Hugok Frantzian. Politikan sartuz, lege biltzarrean jarleku bat hartuz, eta, behar orduan, oposizioan jarriz, hala nola Hugo Napoléon III.arekin, benetako egile eta langileak izan dira. Sortzaile gisa ere asko ekarri dute, Hugo-ren adibidearekin segituz, *La Légende des Siècles* (1856) neurtitzetan eman duen legendarioan, Frantziaren historia (Frantzia ez zelarik oraindik) eman du berreraiki duen egituraketa batean, Karlo Handitik hasiz XIX.garren mendea arte.

Literaturaren historia egileek ere eraikuntza nazionalean parte harte dute Europako erresuma anitzetan, sortzaile eta obra nagusien bitartez, nazioaren funts edo esentziaren garapena erakusten baitzuten. Nortasun kolektiboa bere hein gorenean zegoen neurritz kanpoko gizon emazte horietan (sortzaileak) eta gizarte baten muina eta berezitasuna (beste nazioetarik bereizgarri ager zitezkeen ezaugarriak) biltzen zituzten beren sorkuntza lanetan⁶. Eskolaren bitar-

⁶ Paul Bénichou, *Le sacre de l'écrivain*, Ed. J. Corti, 1973 ; *Le temps des prophètes*, Ed. Gallimard, 1977.

tez biziartzten zen Obra nagusien zerrenda (Kanona) eta Idazle handien multzoa (Panteoia) eredu gisa erabiliak ziren, idazterakoan baita ere bizitzerakoan.

– *Euskal literaturaren eraikuntza lana* :

Euskal Herriaren inguruan Nazioak badira eta bakoitzak eraiki du bere literatura nazionala. Badirudi xede hori duela gogoan Euskal Herriarentzat, Lhande-k erraten duelarik :

la littérature basque existe ; et non pas seulement la littérature de folklore (proverbes, devinettes, chansons légères) mais la littérature proprement dite, l'expression hautement littéraire du génie lyrique ou esthétique d'un peuple, d'une race, d'une langue.

« La littérature et la langue », *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Ez da ahanzi behar, Lhande abertzaleengandik oso hurbil zegoela eta horrelako aukera ageri da ondoko lerroetan :

langue basque ! Langue basque ! Parais donc au dehors !⁷ », nous appartenons nous aussi au libre domaine qu'ont le droit de fouler les grands peuples. La jeune et ardente école nationaliste a soif de jeter notre nom aux échos du monde.

« La littérature et la langue », *Le Pays basque à vol d'oiseau*, 1925.

Txomin Agirre-ren *Kresala* eta *Garoa* edo Etxahun-Barkoxe aztertzen dituelarik, euskal kanon-a eta Panteoia lantzen ditu molde zientifikoa (orduko moldean, noski) bainan, ez da dudarik, helburu edo xede didaktikoak badituela gogoan. Euskaldunek ez dituzte beren ontasunak ezagutzen ; beraz, erakusten dizkie. Kanpokoek ez dute uste Euskaldunek literatura bat badutenik ; beraz, ezagutarazten die, jakintsun baten moduan, hots modu sinesgarri batean.

– *Pierre Lhande-n garaikideak* :

Pierre Lhande-z bestalde, bakar batzuk baziren kritikagintzan ari zirenak garai hartan. Aitzol, Etxepare, Lauaxeta, Lizardi, Orixe, Urquijo, eta beste batzuk⁸ ari ziren liburu berrien eta berrargitalpenen aipatzen. Frankotan,

⁷ Aipamen hortan, B. Etxepare-ren lelo famatua itzultzen du : “*Eskuara ! Eskuara ! Jalgi hadi kanpora !*“

⁸ Ikus : *Gerraurreko literatur kritika*, (I. Aranbarri eta K. Izagirre-ren edizioan), Ed. Labayru ikastegia, 1996.

Kritika literarioaren lehen saioak, (P. Iztueta-ren edizioan), Ed. Utriusque Vasconiae, 2002.

azterketak luzeak eta sakonak izaten ziren eta, ohar interesgarri asko aurki daiteke hizkuntzari buruz adibidez, hizkuntza literarioaren eztabaida baitzen orduan betebetea. Hor daude lekuko Jean Etxepare-ren asteroko kronikan irakurtzen ahal ziren aipamen mamitsuak⁹, Lizardi-renak¹⁰ edo Lauaxeta-renak¹¹ Bainan, gehienek ez zuten literaturaren historiari buruz ikuspegi orokorrik ematen. Biga badira Hegoaldean, gisa bereko lana egin dutenak : Aitzol eta Orixe. Nahiz ez duen euskal literaturaren historiari egin, Aitzolek ikuspegi sakonak, guziz landuak eta erreferentziaz josiak eman zituen olertia eta ahozko literaturari buruz batez ere, bere lankide eta adiskideen liburuentzat idatzi zituen hitzaurretan (Lauaxeta, Lizardi, Otaño, Zaitegi, etb.)¹². Orixe-k aldiz, *Euskal Esnale*-an eman zituen idazlanetan, benetako Euskal literaturaren historia egiteko asmoa ukan eta obratu zuen, P. Iztueta-k, testu horien bigarren edizioaren aitzin-solasean¹³ dioen bezala :

eta hor tartean, erdi-galduta bezala, Orixeren Euskal literatura'ren atze edo edesti laburra (1927) daukagu, bere laburrean, euskal literatura bere osotasunean hartzen duena, ahozkoa bezala idatzizkoa, nola Iparraldekoa hala Hegoaldekoa.

P. Iztueta, "Irakurtzeko gomendioa", in Orixe, *Euskal literaturaren historia laburra*, 2002.

Lhande-k xede berarekin argitaratu zuen bere kapitulu luzea *Le Pays basque à vol d'oiseau* liburuan, bi urte lehenago. Nahiz biek Jesuiten formakuntza klasikoa ukan zuten, ez dituzte metodologia eta ikuspundu berdinak erabiltzen beren lanetan. Lhande-k ikusmolde konparatiboa erabiltzen du : euskal literaturaren berezitasuna erakutsi nahi du eta beste Europako emaitzen parean ematen du hemengoa. Erdaraz ari da, Euskaldunentzat, bistan dena ; bainan, beharbada kanpokoentzat gehiago oraino, euskal literaturari buruz duten ikuspegi ezkorra aldatu nahiz. Orixe-k aldiz, euskaraz egiten du bere aurkezpena, Euskaldunentzat. Barnetik ari da, barneko ikuspegia ematen du eta horretan mugatzen du bere azterketa. Xede berdina izanik ere, emaitza desberdina ematen dute, bainan, egungo begi batentzat, ongi osatzen dute elkar.

⁹ Ikus : Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak, 1. Euskal gaiak, (P. Charritton-en edizioan), Ed. Elkar, 1984.

¹⁰ Xabier Lizardi, *Kazetari-lanak*, (L. Otaegi-ren edizioan), Ed. Erein, 1987.

¹¹ Estepan Urkiaga « Lauaxeta », *Gure aberriaren elea*, (X. Altzibar-en edizioan), Ed. Labayru ikastegia, 2005.

¹² Jose Ariztimuño « Aitzol », in *Literatura inguruan* (edizioa, askoren artean), Ed. Erein, 1986.

¹³ Nicolas Ormaetxea « Orixe », *Euskal literaturaren historia laburra*, (P. Iztuetaren edizioan), Ed. Utriusque Vasconiae, 2002.

– *Pierre Lhande-en ekarpena* :

Zer ekarri du euskal literaturaren kritikagintzan Pierre Lhande-k XX.garren mende hastapenean? Galdera horrekin bukatzen ahal dugu Lhande-ren kritikagintzaren errepaso hori.

Dudarik gabe, frantses kulturaren ereduak erakarri du euskal alorrera eta, hartzen dituen erreferentziak (Frantses historia egileena, H. Taine-na besteak beste) ez ziren oraindik sartuak ez eta ere biziki ezagunak Hegoaldean. Erreferentziekin batean, funtsezko problematika batzu ekarri ditu mahaira. Ordu arte, ikuspegi filologikoa nagusi zen euskal kritikagintzan, hala nola Urkijo-ren kasuan. Literaturari buruzko galderak hizkuntzaren menpe egoten ziren komuzki. Lhande-k aldiz, gai berriak aipatzen ditu (Ahozko literatura eta idatzizkoaren arteko harremanak ; itzulpengintza eta literatura nazional baten ezagutza ofiziala ; elizako literaturaren tokia ; irakurlegoaren arazoa ; mito literarioen beharra, etb.). Galde oso teknikoak egiten ditu ere ; adibidez, eleberrigintzari buruz (Agirre, Azkue) edo hizkuntza literarioaren osatzeko moldeari buruz (Agirre, Azkue). Lhandek egiten duen hirugarren ekarpena, metodologia mailan aurki daiteke. Erran dezagun kritika erdi zientifikoa, erdi subjektiboa dela, hots historikoa eta enpatikoa.

ALEMANEN DENBORAN IPARRALDEKO IHESLIARREK ESPAINIAKO PRESONDEGIETAN EGIN KANTUAK

Pierre CHARRITTON

Jean Haritschelhar euskaltzainburu ohiaren ohoretan aipatu delarik gutartean, esker onez eta adiskidetasunez, IKER saileko liburu berri baten argitaratzea, gogoratu zait berehala, II. mundu gerlaren ondotik, gazte denboran, merkatu egun batez, Hazparneko plazan, Xarlex Etchegaray deitu Zelaitar bertsolari gazte bati erosi nizkiola, berak onturik eta berak inprimarazirik, berak saltzen zituen zenbait bertso.

Ez ziren lehenak, herri literaturan horrela agertzen zirenak, eta ez badut orain arte bederen gai horretaz aita Zabalaren pareko lanik, ez nihonek egin, ez ikasle bati, ez lagun bihi bati eginarazi ahal izan, baditut halere jadanik, gure ezin ahantzizko Jean Hiriart-Urruty Abittu zenaren bidetik, P. Broussainen edo S. Lardapiden paperetan aurkiturik, Katxo, Otxalde, Xetre, Mendiague anai-arrebak, Aña Debrua, Erramun Darraidou eta aspaldiko gure hazpandar galeriano famatuaren bertso paper asko eskuraturik. Iduritzen zait bizkitartean, Xarlex Etchegaray zenaren bertso hauek izan direla, gure eskualdean bederen, ene oroitean, egileak berak saldu dituen gisa horretako azken bertsoak.

Eta, menturaz hainbeste paper kurrutu dituen Jean Haritschelhar adiskideak berak, atseginekin haztatuko ditu eta parekatuko sasoi berean eta hazpandarren kasu berean gertatu zen Frantxua Bidart Kuxkurriok eman zizkion izenik gabeko baigorriarren koplak.

Hona beraz lehenik, beihalako bertso paperaren *fotokopia*, gero berriz gaurko ortografian idazki bera, ohar batzuez eta argazki zenbaitez argiturik eta, azkenik, Ibarrarten eskolatik etorririk, behar bada landuago eta laburrago, Baigorriko kopia firmarik gabea.

XARLEX-EK SALDU BERTSO PAPERA

ESPAINIAKO PRESONDEGIKO KANTUAK

I

*Milla bederatzi ehun eta berrogoita hiruan
Lanian ari ginelarik etchean gostuan
Factura jin zeraukun paper bat eskuan
Hobeko zuen utzi balu bai hartu lekuan.*

II

*Nahi baduzire jakin zer zuen barnian
Langilia eskas zutela bai Alemanian
Bisitaren pasatzia biharamunean
Ez ginuen urun yuaiterik herian berean.*

III

*Hiru medikuetaarik bat zen hautatua
Hau denek ezagutzen Mathieu medikuya
Hunek egin behar du gutartean hautua
Deurin lanetan duteezaria gaztua.*

IV

*Biharamunean joan ginen medikuaren ganat
Ber bera jin zeraukun bortha aitzinerat
Jinen zirezte bederazka gaiztuak barnerat
Gebienak harturik gaitu egori etcherat.*

V

*Eskualduna ez baita zozaaren erdia
Zombaitek egin dugu joan aitzin bilzara
Behar diuk ezari salbuan bai gure bizia
Eta inhala fite pasatu mendia.*

VI

*Hora zer funtsean utzi dugun gure familia
Ichtant batez bazen han bihotz min handia
Zombaitek beritz emaztia eta haur tipia
Yainkoak konserbatuko ahaldu gu jin artio bizia. Eta azkartzeko orde autchu leherina.*

VII

*Orai hora nun giren beraz Espainian
Nahi baduzue yakin Pamplona hirian
Ongichko zeraturik bai presondegian
Hiru hilabete huntan celula batean.*

VIII

*Nahi baduzue yakin celulako beri
Hortakotz erangodut abian deneri
Leiho ttipi bat gora deusik ez ageri
Gizona han egoiteko ez da behar eri.*

IX

*Huna bertzalde beriz hango mubleria
Taula zar bat muruan berdina mahia
Gu hamar lagun betan han egonak gira
Kuvertura zar bat eta zimenta ohia.*

X

*Hiru hilabete pasaturik hola
Janedanendako irris eta ura
Gebienek ukan dugu artetan bits-dura
Eta Eskualduneri churita sudura.*

XI

*Gusartean badugu hainitz Donibandar
Ispura, Uharte eta Arnegi-tar
Lehen denak ordoki orai denak patar
Horen gatik baitaude ono denak azkar.*

XII

*Bat Donazahareko, Mathero bargina
Gerla denbora huntan zer nahi sos egina
Orai presondegian da gurekilan jina
Eta azkartzeko orde autchu leherina.*

XIII

*Denen ezagutzun Daguerre Ispura herian
Kantari charmanta zen bai Eskual herian
Boza arunt galdu du orai Espainian
Ur sobera edanik bai presondegian.*

XIV

*Bertze bat beritz badugu Behorlegikoa
Sobera amentz eginik galdua burua
Ustez biltzerat zohan bai Miguel gaizoa
Bisia pasaturik da tranquilisatua.*

XV

*Hamabotz garen bertsua huna libratzia
Kitatu behar dugu guk presondegia
Badaki zite zoin airos den kampoan choria
Hala hala zen orduan bai gure begia.*

XVI

*Gure plazera ez baitzen gau hartan ttipia
Biharamunean goizean argiko jeikia
Birazka estekaturik pasatu bidia
Ez da segurki Espainian jandarme eskasia.*

XVII

*Bethi juban eta nehorke ez jakin norat
Azkeimian aribatu ginen han nunbeit lekurat
Auto batzuetan sar eta jin Celanovarar
Burdin eskasik ez den etche batetarat.*

XVIII

*Bi egun pasaturik guk hola treinian
Bakotcha bere tokian jaririk gostuan
Zortzi jandarme bederen wagon bakotchear
Harmak eskunyan eta zer kara zarean.*

XIX

*Espainian ez da presendei eskasik
Hiri bakotchian ez baita bi edo biru baisik
Zazpi urthe huntan gizona han dago hetsirik
Hobe bailuke aise sarthu aitzin hilik.*

XX

*Huntan hobe dut beraz orai ichilzia
Eta inabala fite leku hok hustia
Noiz kartuko othe dugu Afrikako bidia
Alemanen eskutik kentzeko Frantzia.*

XXI

*Hitler Alemanian, eta Franco Espainian
Sorthuz geroz ari dira bethi zarkerian
Noiz ezariko othe ditugu biak uztarian
Leher egin aratzeko guk Eskual-herian.*

XXII

*Bertzu hon emailia Charlech Haspandara
Sortzez izana gatik bera Makeara
Hunat jinez geroztik jastatzekoa nafara
Halera kontzolatzen da ez baita bakara.*

Charlech

IDAZKI BERA GAURKO GRAFIAN ETA ZUZENKETAK EGINIK

Espainiako presondegiko kantuak:

1

Mila bederatzi ehun eta berrogoita hiruan¹,
Lanian ari ginelarik etxean gostuan,
Fakturra² jin zerakun paper bat eskuan,
Hobeko zen utzi balu bai hartu lekuan.

5

Eskualduna ez baita zozoaren erdia,
Zonbaitek egin dugu joan aitzin biltzarra³:
« Behar diauk ezarri salbuan bai gure bizia
Eta, ein-ahala fite pasatu mendia ! »

2

Nahi baduzie jakin zer zuen barnian,
Langilia eskas zutela bai Alemanian,
Bisitaren³ pasatzia biharamunean ;
Ez ginuen urrun joaiterik, herrian berean.

6

Horra zer funtsean utzi dugun gure familia,
Ixtant batez bazen han bihozmin handia,
Zonbaitek berriz emaztia eta haur tipia :
Jainkoak kontserbatuko ahal du, gu jin artio bizia!

3

Hiru medikuatarik bat zen hautatua,
Hau denek ezagutzen Mathieu medikua⁴:
Hunek egin behar du gutartean hautua ;
Debruen lanetan dute ezarria gaizua.

7

Orai horra non giren beraz Espainian,
Nahi baduzue jakin Pamplona hirian⁶,
Ongixko zerraturik bai presondegian,
Hiru hilabete huntan zelula batian.

4

Biharamunean joan ginen medikuaren ganat,
Ber-bera jin zerakun borta aitzinerat :
« Jinen zirezte, bederazka, gaizua barnerat! »
Gehienak harturik, gaitu igorri etxerat !

8

Nahi baduzue jakin zelulako berri,
Hortakotz errango dut abian deneri :
Leiho ttipi bat gora, deusik ez ageri,
Gizona han egoiteko ez da behar eri.

¹ 1943 izan zen II. mundu gerlaren Erdiko bihurgune nagusia, ordukotz hogeitaz arteen artean helduak ginenok, ikusi genuen bezala, «Bortxazko Lanetara» Service du Travail Obligatoire (S.T.O.) delakora, Alemaniara joaiteko aginduekin adin bereko guztiak postarietara deitu gintuztelarik.

² «Fakturra» , postaria.

³ «Bisita»: Osagilearena, jakina, honek behar baitu lehenik ikusi zertan den bakoitzaren osasuna.

⁴ Hippolyte Mathieu medikua, Clément Mathieu (1882-1963) Akizeko hazpandar apezpiku bipil eta ezagunaren anaia zen.

⁵ Ikus beherago argazkia bere oharrekin.⁶ Iruñea edo Pamplona hirian, hiru hilabete luze, hazpandarrek ezagutu zuten presondegi garratz hori, San Kristobal deitu gaztelu famatu hura izan zen menturaz, nor jakin? Ezen ez zen ordukotzat presondegi eskasik Espainiako lurretan: ikus 19. bertsoa.

9

Huna bertzalde berriz, hango mubleria⁷ :
Taula tzar bat murruan, berdina mahaia,
Gu hamar lagun, betan, han egonak gira,
Kubertura⁸ tzar bat eta zimenta⁹ ohia.

10

Hiru hilabete pasaturik hola,
Jan-edanendako irris eta ura,
Gehienek ukan dugu artetan histura
Eta, eskualdunerri xuritu sudurra.

11

Gutartean badugu anitz donibandar¹⁰,
Izpura, Uhartea eta Arnegitar ;
Lehen denak ordoki, orai denak patar,
Horrengatik baitaude oino denak azkar.

12

Bat, Donazaharreko, Matheo hargina¹¹,
Gerla denbora huntan zernahi sos egina,
Orai presondegian da gurekila jina
Eta, azkartzeko orde, abantxu leher-eina.

13

Denek ezagutzen Dagerre Izpura herrian,
Kantari xarmanta zen bai Eskual Herrian,
Botza arrunt galdu du orai Espainian,
Ur sobera edanik, bai presondegian.

14

Bertze bat berriz badugu Behorlegikoa,
Sobera aments eginik galdua burua,
Ustez hiltzera zohan bai Migel gaizua
Bizia pasaturik trankilizatua.

15

Hamabosgarren bertsua, huna libratzia :
Kitatu behar dugu guk presondegia,
Badakizie zoin airos den kanpoan xoria,
Hala hala zen orduan bai gure begia !

16

Gure plazera ez baitzen gau hartan ttipia,
Biharamun goizean argiko jeikia,
Birazka estekaturik pasatu bidia,
Ez da segurki Espainian jandarme eskasia !

⁷ «Mubleria», altzariak.

⁸ «Kubertura», estalgia.

⁹ «Zimenta», zementua.

¹⁰ «Donibandar», Donibane Garazi aldeko herri zenbaitetan sortuak, hots Donazaharren, Izpuran, Uhartean, Arnegin edo Behorlegin.

¹¹ Mateo «Hargina» delakoaz hura ezagutu zuen Donazaharreko Alexis Inchauspe adiskideak eman dizkigu, Mañez Etxelekurekin bildurik zenbait xehetasun: palote guti erabilia gatik hargin izaiteko, jats eta saski gehiago eginik arrantzan eta ihizin zebilelarik gazte denboran, bere hartan norbait izan omen zen Mathieu Lasserre deitu gizona, 1923ko martxoan Donazaharren sortua eta, 1984eko urtarrilean Donapauleko klinikan zendua; Tamundeia izeneko etxea erosi zuen eta 1967ko lur ikarak haren hormak urratuak, etxe berria eraiki zuen eta Jean Kurutxary jaun erretor eta idazkariari esker errenta ederra ere ardietsi zuen familiak.

17

Beti joan eta, nehork ez jakin norat,
Azkenian arribatu han nunbait lekurat,
Auto batzuetan sar-eta, jin Celanovarat¹²,
Burdin eskasik ez den etxe batetarat.

18

Bi egun pasaturik guk hola treinian,
Bakotxa bere tokian jarririk gostuan,
Zortzi jandarme bederen wagon bakotxean,
Harmak eskuan eta zer kara tzarrean !

19

Espainian ez dute presondegi eskasik,
Hiri bakotxian ez baita bi edo hiru baizik,
Zazpi urte huntan gizona han dago hetsirik,
Hobe bailuke aise sortu aitzin hilik !

20

Huntan hobe dut beraz orai ixiltzia
Eta, ein-ahala fite leku hauk hustia.
Noiz hartuko ote dugu Afrikako bidia,
Alemanen eskutik kentzeko Frantzia ?

21

Hitler Alemanian eta Franco Espainian
Sortuz geroz ari dira beti tzarkerian ;
Noiz ezarriko ote ditugu biak uztarrian ?
Leher-eginarazteko guk Eskual Herrian !

22

Bertsu hauen emailia Xarlex Hazpandarra¹³,
Sortzez izanagatik bera Makearra,
Hunat jinez geroztik jastatzekoa nafarra,
Halere kontsolatzen da, ez baita bakarra.

Xarlex Etxegaray

¹² Portugaleko mugan, Galiziako Ourense probintzian dago Celanova herria: gure Iparraldeko beste ihesliar batzuek bezala Nafarroako Iruñea edo Pamplonatik eta ere Gaztela Berriko Mirandako kanpotik urrun aurkitu zituzten, harriturik, 1936-1939ko gerla bururatuz geroz, 7/8urte hartan goseak hilik eta beti preso zeuzkaten errepublikazale espainol «Gorriak» eta euskaldun «Separatistak».

¹³ Xarlexen bertsoen ondotik hona haren alabari mailegatu argazkiak.

GERLAKO ETA GERLA ONDOKO ARGAZKIAK :

Sei hazpandarren argazkia :

Xarlex Etxegarai (1910-1964) kantu hauen egilearekin elkarretaratu, hitzartu eta Arizkuneko herrira iragan ziren beste bost hazpandarrak, hauetxek ziren :

- *Lehen lerroan, ezkerretarik*, Xarlex bera, Zelai Urkodoitik 1937an Ermindeiz auzoko Etxetipira ezkondua, Kattin Lafitte (1908-1977) Printxianeko alabarekin eta honekin izan seme gehiena Xan Etxegarai (1942-1987) ondoko bertsoan aitak dioten bezala, behintzat amarekin etxen utzia ; Xarlex Çaldiboure Peña Attiinekoa, donapauletar baten ondoan jarria.
- *Bigarren lerroan aldiz, ezkerretatik, xutik*, Ithurbide gereziatarra, gerlan hilen dena, Beñat Lohiague (1923/05/12an sortua, zapataina, 1955/11/18an ezkondua Mayi Hargindeguyekin 1935/12/22an) eta Punttoteikoa † 1965/05/13 zendua. Mattin Loume eta Ttote Mongabure Hazketa Atsoteiko bi kusiak, lehena Labiry ta Urkuraiko juntan bere Izotzxolan familiarurik bizi dena eta bere lekukotasun hau eman duena, bigarrena zorigaitzez gerlan hila.

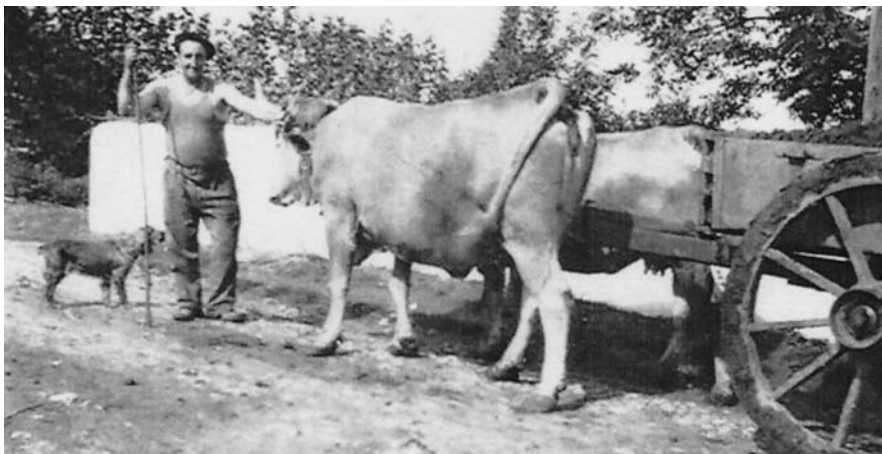
PIERRE CHARRITON

Xarlex Afrikan soldado

Gerlako ziloetan

Etxeko lanetara itzulia

Etxera itzuli eta, Xarlex Etxegarai eta Kattin Lafitte emaztea hiru haurrekin (Xan 1942an sortua eta 1987an hila, Roger 1945ean sortua, Maite 1948an sortua bere bi alabekin Angelun bizi dena eta argazkien eta xebetason guzrien emalea).

BAIGORRIKO KANTU IZENGABEAK (1943-III-10)

Baigorriarrak Iruñean¹⁴

1

Mila bederatzi ehun eta berrogoita hiruan,
Iduriz mundua da bethikotz guduan,
Etsai beltza sartu da gure sorlekuan,
Eta hargatik gira gu kanpora joan.

2

Zenbeit pertsuño beraz gure buruari,
Begira, hemen gaude hamarrak elgarri,
Martxoaren hamarrean utzi dugu Baigorri,
Arinkara pasaturik muga izkin hori.

3

Pertsu bat beraz orai guk Espainiari,
Horrek egin derauku oi ongi ethorri,
Gauaren pasatzeko hotelean ezarri,
« Hauxe duk hau bizia ! » ginion elgarri.

4

Plazer hori ez zen ez guretzat egina,
Laster hartu baitugu Iruñeko treina,
Guardiaz inguraturik arribatu gira,
Hek eraman gituzte oi presondegira.

¹⁴ Hazpandarraren bertsoekin parekatzeko, hona gai berari buruz eta sasoi beretsuan, mendiz bestaldera eta Xarlexek bezala, emaztea eta haur ttipia etxean utzirik, Iruñera joan behar izan zuen Frantxua Bidart Kuxkurriok, Jean Haritschelhar bere herritar gazteari eman zizkion bertsoak, «Galerianoaren kantua» airean ontuak.

5

Sartu baginen sartu, bazen gero jestu,
Gaietik behereraino gaituzte ikertu
Hemendik batek mana, bertzeak hantik oihi,
Gauzen arranjatzeke kaskoak pelatu.

6

Makurrik ttipiena da hori erraiteko,
Ez baginu bertzerik gero kondatzeko :
Tripa arinik gaude gauari lotzeko,
Manta txar bat daukute eman etzateko.

7

Igande goizean goizik joiten du apela,
Heldu zauku guardia, meza badugula,
Hortan piztu da gure Eskualdun odola,
Jainko Jaunaren hitza dezagun ohora !

8

Othoitz ere egin dugu kartsutasunekin,
Bihotzez ginelarik oi etxekoekin,
Kaiolarat itzuli susmo tzar batekin
Jestu horiek zer diren nahi ginuke jakin !

9

Gure bizi moldea azkena ditake,
Gaixtagin batzuen pare tratatzen gaituzte,
Nihon deusik ebatsi, gizonik hil gabe,
Libratzeari begira egun oroz gaude.

10

Oi etxeko gaixoak zuen penarekin,
Gure maite pollitak zuek ere heiekin,
Gorphutzez urrun bainan bihotzez zuekin
Noiz izanen girare oro elgarrekin !

11

Kantu hauk eman tugu oi presondegian
Oihu bera dugularik orok bihotzean :

PIERRE CHARRITTON

« Jauna lagun gaitzazu, oi suerte tristian,
Sar gaiten elgarrekin Baigorri herrian ! »

«Biba Baigorri!» (1943-IV-07)
Baigoriarrak egina Iruñen, asti baitzuten.
Ez kanta, gu jin gabe!

JEAN HARITSCHELHAR ETA ZUBEROA

Jean-Louis DAVANT

Jean Haritschelharrek fama handia du Zuberoan. Lehenik zor dio Pierre Topet-Etxahun Barkoxekoaz egin duen lan erraldoiari. “Etxahun Xaharraren” bizia eta obra sakonki aztertu eta ikertu ditu, eta horien berri eman digu bi liburu lodi eta marduletan: bata, *Le poete souletin Pierre Topet-Etxahun (1786-1862), Contribution a l'Étude de la poesie populaire basque du XIXème siècle*, 1969an agertua Baionako Euskal Museoa; bestea, “L'oeuvre poetique de Pierre Topet-Etxahun (texte-traduction-variantes-notes)”, *Euskera* Agerkaria XIV-XV, 1969-1970, Euskaltzaindia, Bilbo.

Zuberoan zebiltzan istorioen azpitik eta gainetik, Etxahunen egiazko historia berpiztu du, haren kantuekin batean. Hamar urtez gora pasa ditu lan horretan, bereziki Barkoxen, baina ez hor bakarrik: aipaturiko lehen liburuko aitzin-solasean, “Avant-propos” delakoan, jende eta erakunde zerrenda luze bat ematen baitu esker onez, hortik agerian dago egin dituen urratsen ezin kondatuzko neurria: *Barkoxe, Eskiula, Arrokiaga, Maule, Garindaine, Urdinabarbe, Lorraine, Urdatx/Santa Grazi, Mendikota, Altzürüküko* auzapez eta udal idazkariak Zuberoan, baita *Irulegi* eta *Donapaleu*koak Nafarroa Beherean, gainera *Basses-Pyrennes, Landes, Lot-et-Garonne* Departamendue-tako artxiboak, Baiona eta Paueko udal bibliotekak, Parisko Bibliotheque Nationale delakoa, eta bestalde jende andana handi bat...

Izigarriko lana beraz, fruitu jori eta emankorren iturri. Hauts eta lanoen artetik, Haritschelharrek Etxahun Barkoxe ipuinetik historiara ekarri digu, haren obra zehazki eta zorrozki ezagutarazi, eta ekarpen bikain horrez gain-gainetik eskerrak dizkio gure Zuberoak.

Gainera pastoralaren maitale sutsua da Haritschelhar, eta ez du bakar bat ere ikusi eta entzun gabe uzten. Bakoitzaren berri ematen du lumaz, bereziki

Herria astekarian. Artikulu eta mintzaldi anitz egin du antzerki motan horrez, hots gure trajeriaren aditu hoberenarik da, eta horrez ere eskertzen dugu zuberotarrok, gure teatro zahar eta beti berriari noblezia bat ematen baitio, unibertsitateko beste doktore askok ez bezala.

Berak erranik badakit gain-gainetik estimatzen dituela *Ibañeta* eta *Antso Handia* piezak. *Ibañeta*, Junes Casenave Harigilek idatzia, berriz eman behar litzatekeen antzerkia da, zeren 1978an, Orreagan jende asko bildu bazuen ere, ez zuen zorte onik ukan Zuberoan, Garindaineko bi emanaldietan, aroaren kausaz itxura guzien arabera, eta Haritschelharrekin osoki ados nago, berriz antzeztea hartze lukeela.

Artetik errateko, pastoral antolatzaileek aldikal istorio berri bat nahi dute, baina horretan oker dabilta nire gustuko, zeren batetik geroago eta nekezago gertatzen ari zaigu merezi lukeen heroi baten aurkitzea, bestetik iraganeko trajeria batzuk berriz gogotik ikusi eta entzun litzake publikoak, ene ustez. Horren lekuko da bereziki *Etxahun koblakari*, Pierre Bordazarre-Etxahun Irurik idatzia: Barkoxeko herriak behin baino gehiagotan errepikatu du arrakasta handiarekin, azkenik 1986an. Hor zegoen bistan dena Haritschelhar, nahiz 1953an ipuinetik idatzi zuen Irurikoak, egiazko historia geroztik zilatua baitu gure garuko “sujetak”.

Etxahun Iruri aipatu dut, eta horren adiskidea ere izan da Haritschelhar. Gogoan dut bereziki Atharratzen 1977ko uztailaren 24an Pierre Bordazarrek ukan zuen omenaldia, “Xiberuko zohardia” kultura elkarteak antolatua bere urteko beste nagusiaren baitan. Eguerditan, pilota plaza jendez betea zelarik, mintzaldi hunkigarri bat egin zion Haritschelharrek, beti bezala paperik gabe, eskuen libreki erabiltzeko bezala. Ene familiarekin, eguerdi eguzkitsua baina ez beroegi hartan, horren hitzak arras preziatu nituen, han bilduak zeuden jende guztiek bezala.

Etxahunen ehorzketan ordea, 1979ko urriaren hiruan, ezin izan nintzen gertatu, eskolako lanaren gatik. Baina *Herria* kazetan, urriaren hamazortziko zenbakian, berriz irakurtzen dut orduan leitua: Haritschelharrek Iruriko hilarrietan egin zuen mintzaldi mamitsua, lehen orrialdean agertzen baita “Etxahun Iruri-koa” izenburuaz hasia. “Agur Etxahun” azpigituluaren segidan, mintzaldia honela burutzen du zubereraz:

eta orai Euskaltzaindiaren eta euskaltzaleen izenean eginen deizüdan
azken agurra zihauri hartüko deizüt, Etxahun Barkoxeri egin deiozün
omenaldian huntü düzün berset sarkor eta maitagarria eskeiniz.

Zihauerek beste Etxahuni eskeinia, zihauerek orai hartüko düzü:

othoitzerik den gozuena
eginik zur(e) ilherrian,

JEAN HARITSCHELHAR ETA ZUBEROA

nahi zütügü Etxahun zena
bethikoz izar herrian,
zeren zure orhitzapena
argi da Eskual Herrian,
adioz koblar(ri)k ederrena
zaude zelüko lorian.

Ene lantto honek ez du leku handirik beteko. Egia da Zuberoak bere aldetik ez duela eremu gehiegi eta sobera hartzen Euskal Herrian. Halere balio du zuberotarrek Jean Haritschelharri diogun zorra hemen aitor dezagun, gure atxikimendua halaber agertuz.

BITORIANO GANDIAGAREN *HIRU GIZON* *BAKARKA* POEMA LIBURUAREN METAMORFOSIA

Sebastian GARTZIA TRUJILLO

Hiztegien arabera, metamorfosia “gauza baten izaera aldatu eta beste bat bilakatzea” da¹. Hori gertatu ote da Bitoriano Gandiagak, 1968ko Lekeitioko lehiaketan, *Txakolinaren Ospatzea* izenburuaz, aurkeztu zuen eta 1974an, *Hiru gizon bakarka* izenburuaz, argitaratuta agertu zen poema liburuarekin? Baietz uste dut. Are eta zehazkiago ere. Ez dut uste Lekeitioko testua poema liburu bat dela esan dezakegunik, olerki multzo bat besterik ez. Gandiagari esatea gustatu zitzaion bezala: olerki-ontzi bat. *Hiru gizon bakarka*, haatik, poema liburu dugu, bete-betea, trinkoa, ordenatua, progresiboa, non arazo latz bat aurkeztu, desbiribilkatu eta apoteosi batean bukatu egiten baitu. Poema liburua ez izatetik poema liburua izatera. Prozesu horri jarraitzea eta prozesu horren eragileen lana markatzea da lan honen helburua; edo, bestetara esateko, olerki solte batzuk nola bilakatu ziren poema liburu. Ez edozein poema liburu, gainera, XX. mendeko euskal poema libururik ederrenetarikoa baizik.

Harrigarria da olerkiak idazteko erraztasun handia (dena da erlatiboa²) izaten zuen Bitoriano Gandiagari zenbat kostatzen zitzaion liburu batean

¹ Lur Hiztegi Entzikopedikoa.

² ARRUTI, D., *Argia*. 01.06.10, 41. or.: “Gandik idazten zuen dena landuta zegoen, pape-
rera pasa aurretik barruan ongi landuta baitzeukan”. GANDIAGA, B., “Poesia ederra izan eta
atsegin eragin behar du”, *Argia*, 77.11.30, 25. or.: “beharbada izaten pixka bat perfekzionista ere
naizelako”. “Elorri. (Egilearekin izketan)”, *Jakin*, 16, 1964, 70. or.: “Lantze ta ontze kontu ori
ez det beingoan bukatzekoa izan. Askotan aztertu ditut, askotan desegin, askotan berriztatu.
Nere iritziekin sekula ez naiz lasai egon. Sarri galdetu diet lagunei berena. Bai zenbait gizon
argiri ere (Aita Karmelo Iturria, Aita Kandido Zubizarreta, Aita Ormaetxebarria). Baña, batez
ere, honako bi hauek: Don Manuel Lekuona eta Aita Astigarraga”.

argitaratzeko olerkiak aukeratu eta sailkatzea³. Hautaketa eta sailkapen lan hori ez egitearren, ez zuen, agian, Bitoriano Gandiagak, inoiz, olerki libururik argitaratuko: “Nik ez daukat liburuak idazteko amorru handirik. Irteten bada, ongi. Poemak pilatzen badituz, ongi. Bestela, ez argitaratu eta kitto. Neuk baneki zergatik nagoen isilik hainbeste denboran!”⁴.

Gandiagaren lehen olerki liburua den *Elorriko* poemak Joxe Azurmendik “bakandu, sailkatu eta sortatu zituen”, *Hiru gizon bakarkakoak* Mikel Lasak “bahetu eta zatikatu” zituen eta Pello Zabaletak “multzotxoka ipini eta ordenu bat eman”, *Ahotsik behartu gabe* “Dionisio Arrutiren ardurari esker argitaratu zen” eta *Poema argitabageak* Paulo Agirrebaltzategik, Patxi Ezkiagak, Inaki Sarriugartek eta laurok bahetu, zatikatu, multzoka ipini eta liburukien izenburuak asmatu genituen⁵. Hala eta guztiz ere, ohiko metamorfosi hori Bitoriano Gandiagaren beste olerki liburuetan baino askoz zabalago eta sakonago izan ei zen *Hiru gizon bakarka* liburuan: “*Hiru gizon bakarka* besteak baino askoz gehiago landu zuen. Nik uste hiru-lau aldiz kopiatu genuela. *Denbora galdu alde*, berriz, behin bakarrik”⁶.

Hiru gizon bakarka poema liburura ohituta ez dagoena nahas ez dadin, artikulu honetan erabiliko ditudan bai liburuaren, bai kapituluaren izenburuak argitu nahi ditut, aurrera jo baino lehen.

Testu mekanografiatua

Hiru gizon bakarka (5. olerki)

Txakolinaren Ospatzea

- Lehenengo + Bigarren + Hirugarren zatia
- 1... 126 olerki: Giroa, Jatortasunaz, Euskera, Zoritzarra, Arrailak, Arrazoia, Gerorantz, Txakolina, Ezina, Txoriak, Ibaia, Horma, Alegia.
- Bai: ikusten dut. Ala itsu nagoala uste al duzu?.

³ GANDIAGA, B., “Nere obraz”, *Hegats*, 4, 1991, ekaina, 215. or.: “Elorri ez zen izan liburu bat egitea: poematxoak elkarren ondoan segidan jarrita daude 8 ataletan, elkarren arteko korapilago nabariago gabe. *Hiru gizon bakarka*, nahiz eta ez liburu bezala kontzebitua egon, kondizioek berek batasun batekin sorrerazi dute: kondizio horiek, Oteitzarekiko harreman hori eta momentu hartan Euskal Herria bizitzen ari zen bizitza-eranda espresatu nahia da, besteak beste”:

⁴ GANDIAGA, B., “Poesia ederra izan eta atsegin eragin behar du”, *Argia*, 1997ko azaroaren 30a, 24. or.

⁵ Paulo Agirrebaltzategiren ahorik hartu dut *Adio* poemategia, olerkiaren heriotzaren ondoren argitaratua zen lehen poemategia, Gandiagak berak hautatu eta anatolatu zuela. Salburespen horrek erregela berresten du.

⁶ ARRUTI, D., “Nire isiltasun hau hitzetan jarriko dut”, *Argia*. 01.06.10, 42. or.

Inprentako testua = Hiru gizon bakarka

Txakolinaren Osparkuntza 1
 Txakolinaren Osparkuntza 2
 Hiru gizonak bakarka
 Alegiak eta beste
 Korupekoak
 Hamaseiharrieta
 Artaso-ko salmuak

1. HIRU GIZON BAKARKAREN METAMORFOSIAREN KRONOLOGIA

Asko ez badira ere, baditugu nahiko datu jakiteko testu mekanografiatua nola aldatu zen inprentako testu bilakatzeko bidean. Hasieran, hots, “1967-tik 69ra bitartean”, ez zen libururik izan, olerki multzo bat baizik: “*Hiru gizon bakarka* ez (zen) liburu bezala kontzebitua egon”. “Ez dut uste (Bitoriano Gandiagak) aurrena liburu bat ideatu eta gero hura zatika egiten joaten zenik. Alderantziz, zatiak egin, bildu, eta horra liburu bat. Baina hori ere ez da guztiz egia. Asmo orokorra, interes alorra –tematika bat bezala edo- hasieratik izaten zuen aurrean, Baina holakoak beti zerabiltzan bat baino gehiago buruan, eta, gero, gehienetan arrazoi nahiko zirkunstantzialengatik, proiektu batean biltzen ziren asmo diferenteak, besteak sakrifikatuak gelditzen ziren”⁷.

Halako batean, hots, 1973. urtean, Euskaltzaindiak “Eusebio M.ª Azkue olerki saria” antolatu zuen, eta Bitoriano Gandiagak, bost edo urte zirela, idaztiak zituen olerkiren batzuk bildu eta Euskaltzaindian aurkeztu egin zituen (erregistro data, 81.11.26!). 1973ko abenduaren 11n, Eusebio M.ª Azkueren heriotzaren 100. urtemugaren oroimenez, Lekeition egindako bilean, Euskaltzaindiak Bitoriano Gandiagari eman zion lehiaketa horren lehen saria eta aipamenezko sari bana X. Letek eta A. Urretavizcayak eskuratu zuten. Handik urtebetera edo (1974an), poema liburua argitaratua izan zen Bilboko Gero argitaletxean, *Hiru gizon bakarka* izenburuaz. Distribuzioa hasi baino lehen, norbaitek, liburu hori dela eta, Bitoriano Gandiaga salatu zuen “de hacer política”. “De qué política es el árbol? erantzun zion Bitoriano Gandiagak epaileari – Yo soy un árbol... a este árbol se le va negando la tierra. Se le va negando el aire. Se le va negando el cielo. Se la va matando. Y entonces este árbol cruje. Eso es todo”. Dena den, urtebete edo egon behar izan zuen

⁷ GANDIAGA, B., “Nere obraz”, *Hegats*, 4. zk., ekaina, 1991, 215.or. eta AZURMENDI, J., “Autorearekin solasean”, 01.12.04.

liburuak banandu ezinean. “Halaz guztiz urtea baino lehen poema liburua agortu zen, kantari guztiek kantatu zuten hemengo fruituetatik”⁸.

Esan berri dudanez, Bitoriano Gandiagak Lekeitio aurkeztu zuen testu mekanografiatuak hiru zati ei zituen: sarreratxo bat (5 olerki), olerki multzo handi bat (130 olerki bainoago) eta epilogoaren antzeko olerki luze bat. Sarreratxoak “*Hiru gizon bakarka*” zeukan izenburutzat, olerki multzo handi horrek “*Txakolinaren Ospatzea*”, eta epilogo antzeko olerki luzeak: “*Bai: ikusten dut. Ala itsu nagoala uste al duzu?*”. Argi dago testu nagusia “*Txakolinaren Ospatzea*” zela. Nagusia eta seguru asko (makina letra lekuko) zaharrena ere bai. Poema liburuaren izenburuak, beraz, *Txakolinaren ospatzea* izan beharko omen zuen. Idazleak berak interpretazio horretara makurtzen bide zen, Lekeitioko lehiaketarako aurkeztu zuen testuaren ikurritzat “Egarri” idatzi baitzuen gutun-azalean, “*Txakolinaren Ospatzea*”ri erreferentzia zuzena egiten duena eta ez “*Hiru gizon bakarka*”ri. Hala ere, soilik sarreratxoari zegokion *Hiru gizon bakarka* izenburua testu osoaren lehen orrialdean agertzen zen (sarreratxoari zegokion orrialdean, alegia) eta (hori dela eta?) testu osoaren izenburutzat hartua izan zen inprentako argitalpenean. Baina ordurako beste aldaketa asko sartuak izanak ziren testu mekanografian, *Hiru gizon bakarka* izenburua berma omen zezaketenak.

2. METAMORFOSIAREN ERAGILEAK

Aldaketa horretan parte hartu zituztenen izen-abizenak ezagunak ditugu: lehena, testuaren autorea, materia prima jarri zuena eta zerbait (zenbat?) gehiago ere bai; bigarrena, Mikel Lasa: “Mikel Lasa ere ezagutu nuen eta hari utzi nizkion paperak, eta hark bahetu eta zatikatu zizkidan, baita hitzaurre androso batez apaindu ere”⁹; hirugarrena, Pello Zabaleta: “Multzotxoka ipini

⁸ AZURMENDI, J., “Epilogo”, in *Hiru gizon bakarka*, Elkar, Donostia, 1991, 185-214. orr.

⁹ GANDIAGA, B., *Hegats*, o. cit., 214. or. AZURMENDI, J., o. cit., 208-209. orr.: “Hautalana Mikel Lasarekin egin nuen. Nik paperak bete eta bete egiten nituen, Oteizari eramateko, egunean egunekoa, eta hor konpon. Oteizak bere lantegian gorde eta pilatu egin zituen. Gero, argitaratu egin behar zirela eta, denak ikusi beharra zegoen berriro eta batzuk hautatu. Ez diot inoiz nahikoa eskertu baina arratsalde bat berarekin egin nuen. Zuk badakizu Mikel Lasa kritikoa dela, kritikoa ona dela, falta zaizkigun kritikoa literario horietakoa baino, kritikoa literarioa. Kriterio oso onekoa eta informazio onarekin. Nik nahiago nuke gehiago egingo balu publikoan. Hark nire basotxoa bakandu egin zidan. Poema batzuk bota egin zizkidan, ikusten zuelako errepikapenak zirela, edo adierazita zedela lehen, edo ez zutela ezer esaten. Bakantze-lana berak egin zuen”.

eta ordenu bat ematen, Pello Zabaletak ere lagundu zidan. Eta *Ozpakizunetan* asko lagundu zidan¹⁰. Hiru horiei beste bi erantsiko nizkieke: 1.a, B. Gandiagaren lanik gehienetan finkotzat jo dezakegun Dionisio Urruti: "Idatzi, idazten ditut paper puntak, baina ez naiz gauza garbira aldatzeko. Garai batean Dionisio Arrutik lagundu zidan horretan. Bazekien nire jokabidea eta aldi bakoitzean izkiro-miriorik eskatzen zidan. Garbian jartzen zuen eta..."¹¹; eta 2.a, 1968an, Arantzazun "A sako sartu zen" Jorge Oteiza, betiko isilean jarraitzeko asmoa zuen Bitoriano Gandiagari olerkiak idatzi eta argitaratzeko ekin eta ekin ibiltzen zitzaiona: "Idatzi egin behar nuela eta idatzi egin behar nuela. Eta horrela atera zen *Hiru gizon bakarka*"¹².

Baina zehatzagotu behar ditut arestiko datu horiek. Artikulu hau idatzi beharrean, harremanetan jarri nintzen Mikel Lasarekin eta Pello Zabaletarekin, Bitoriano Gandiagari eman zioten laguntza zertan gauzatu zen neurtzeko. Lasak laster erantzun zidan telefonoz. Ez zen ondo gogoratzen, baina uste zuen bera izan zela poemak *bahetu* eta *zaticatu*, hots, olerkiak hautatu, atalburuka banandu eta ordenatu zituena. 'Eta atalburuen izenburuak?' ekin nion: 'Seguru asko nik neuk ere asmatu nituen', erantzun zidan Lasak. Pello Zabaletak ez zidan ezer erantzun, baina aurreko paragrafoaren arabera, Zabaletaren lana *Txakolinaren Ospakuntza* 1 eta 2an gauzatu zen, nagusiki bederen, bakarrik ez bazen.

Atal bi horietan (*Hiru gizonak bakarka* delako atalean ere?) pilatzen dira testu zaharrari erantsitako aldaketarik nabarmenenak. Oteizak jo eta ke ekiten zion Bitoriano Gandiagari pastoralak idatz zitzaizkion. Bitorianoek ez zuen bere burua horretarako prest ikusten, baina, hala eta guztiz, zerbait egin beharke Oteizaren behin eta berrizko jotze horretatik libre geratzeko, eta *Txakolinaren Ospakuntza*-ko solte idatziriko zenbait olerki antzerki laburrera moldatzea erabaki zuen: "Estos últimos años he andado un poco como huyendo de ti. Tú me pedías que escribiese pastorales y yo, por una parte, porque no me siento atraído por la poesía dramática, hice dos pequeños ensayos en el libro "Hiru gizon bakarka", y, por otra parte, porque ya llevo muchos años sufriendo un cáncer de vejiga, no me sentía con arrestos para adentrarme en el estudio de los diversos sujetos posibles de ser tratados en el hermoso género

¹⁰ AZURMENDI, J., "Epilogo", o. cit., 208. or.

¹¹ "Hark osatzen zidan liburua. Oraingoan ere aurretik mekanografiatuta zegoena irten-go da". 25. or. "(Dionisio Arruti) argia eta azkarra da. Dioni izan dut idaztera ekarri nauen azken urteotako zirikatzaile bakarretakoa".

¹² GANDIAGA, B., "Bitoriano Gandiaga. Ama hizkuntzaren seme kezkatia", *Punto y Hora de Euskalherria*, 423. zk., (1986). "Nere obraz", o. cit., 214. or. "Oteizak berak adierazi zidan pastoral txikien moduan era nintzakeela zenbait poema, eta antzezpen gisako bi osatu nituen Pello Zabaletaren laguntzaz".

de las pastorales"¹³. Lan horretarako Pello Zabaletaren laguntza erabakiorra izan ei zitzaion Bitorianori.

Zein izan zen Gandiagaren papera testuaren metamorfosi horretan? Ez dut uste ikusle pasibo hutsa izan zenik. Aldaketak garrantzi handikoak izan ziren, autoreak protagonismo handia ez bereganatzeko. Ikus ditzagun zehazkiago.

3. METAMORFOSIAREN ALDAKETAK

Txakolinaren Ospatzea-ri gaineratu zitzaizkion aldaketak honako lerro hauetan bil ditzakegu:

- 3.1. Testua arindu eta homogeneizatu
- 3.2. Testua berrantolatu
 - 3.2.1. Olerkien hurrenkera aldatu
 - 3.2.2. Atal zaharren izenburuak desagertarazi, atal berriak sortu eta atal horiei izenburua jarri
 - 3.2.3. Herri abestiak sartu
- 3.3. Testuaren berrantolaketa (sintaxi) horretan, testuaren interpretazio (semantika) ardatz berria sortu.

3.1. Testua arindu eta homogeneizatu

Ez da erraza, ez testu mekanografiatuan, ezta inprentakoan ere, irizpide homogeneo baten arabeko olerkien zenbaketa zehatza burutzea. *Txakolinaren ospatzean* olerki solte modura agertzen ziren poema batzuk, osorik zein partzialki, antzerki modurako testuetan, bateratuak agertzen zaizkigu *Hiru gizon bakarka* liburuan, *Txakolinaren ospakuntza 1 eta 2*an eta *Hiru gizonak bakarka* atalburuetan batik bat. Testu mekanografiatuan agertzen ez ziren poema batzuk, inprentako edizioan agertzen dira lehenengoz, bai olerki solte gisara, bai antzerki antzerako testuetan: “Bazen Xherrian Xgizona”, 34-39. or., Artasoko Salmuetako laugarrenetik aurrerakoak, 179.-189. or. eta abar. Zelan zenbatu batzuk eta besteak? Dena den, olerkiak, gutxi gora behera, zehazteko orduan, Bitoriano Gandiagak *Txakolinaren ospatze*-rako prestatu zuen aurkibidean, *kurtsibaz* azpimarratu ditut inprentako testuan agertu ez ziren olerkiak (Ikus Eranskinak: 2). Horrelaxe, arazoak sortzen

¹³ *Gara*, 01.02.22, 60. or.

dituzten kasu gutxi salbu, nahiko argi geratzen da nola ‘antolatzaileek’ orraztu zuten testu mekanografiatua inprentako moldetan agertu baino lehen. Erkaketa horren ondorioz hauxe esan dezakegu: Testu mekanografiatutik inprentako testuetara, paperontzian, gutxi gorabehera, poemaren %40 geratu zela.

M. Lasari zor ei zaion inausketa zorrotz horren ondoren, ezin dezakegu esan testuak mami handirik galdu duenik. Alderantziz. Testua trinkoago bihurtu zaigu, mamitsuago. Errepikaketa asko kendu dira, arreta guneak markatuago geratzen zaizkigu, eta testu osoa askoz homogeneizatuago ere bai. “Zuk badakizu Mikel Lasa kritikoa dela, kritikoa ona dela, falta zaizkigun kritiko literario horietakoa baino, kritikoa literatua. Kriterio oso onekoa eta informazio onarekin. Nik nahiago nuke gehiago egingo balu publikoan. Hark nire basotxoak bakandu egin zidan. Poema batzuk bota egin zizkidan, ikusten zuelako errepikapenak zirela, edo adierazita zeudela lehen, edo ez zutela ezer esaten. Bakantze-lana berak egin zuen”¹⁴.

3.2. Testua berrantolatu

3.2.1. Olerkien hurrenkera aldatu

Arestian azpimarraturiko inausketaz gain, liburuaren antolatzaileek olerkiren batzuk leku batetik bestera eraman zituzten. *Txakolinaren Ospakuntza 1ean eta 2an*, batik bat, baita *Hiru gizonak bakarka* eta *Alegiak eta beste* atalburuetan ere.

Lehendabiziko atal bietan, hots, *Txakolinaren Ospakuntza 1ean eta 2an* (*Hiru gizonak bakarkan* ere?), aldaketen arrazoia testua pastoral modura bideratu nahia izan ei zen, horretarako olerkariak eta laguntzaileek (laguntzaileak? P. Zabaletak bakarrik?) pertsonaiak: BAT-GIZONA, BI-GIZONA, HIRU-GIZONA, GIROA-ARAZLEA, DEIEMAILEA, TXAKOLINMAIXUA, DENAK EDO HERRIA sortu eta testuan sartu behar izan zituzten, baita pertsonaia horiek burutu beharko ekintzak ere: txurrutak, tinbal kolpeak, isil-uneak, eszenak edo zatiak. *Alegiak eta beste* atalak, ostera, izenburuak adierazten digunez, ‘saski-naski’ funtzioa betetzen du eta hortxe bilduak ziren, beste lekuetan sartzen ez ziren *Txakolinaren Ospakuntza*-ko poema adierazgarriren batzuk, beste atalburuetan, homogenoagoak izateagatik, lekurik ez zutenak.

Geroago atalez atal aztertuko dudan arren, gera bedi esanda, olerkien biltze eta berrantolatze edo *sintaxi* berri horretan, testuaren *koherentzia* gau-

¹⁴ AZURMENDI, J., “Epilogo”, o. cit., 208.-209. or.

zatzen ari dela, baita testuaren esanahi edo *semantika* berria ere, ez baitio berdin, esaterako, euskal lurraren sortzearen mitoaz jardutea, itobeharrean dagoen gizarte batean (horrelaxe *Txakolinaren Ospatzea*-n, 93-97 olerki zenbakietan) ala gizarte sortu berri baten atarian (horrelaxe *Hiru gizon bakarka* bertsoan): “ikus berpiztea egia dela” (161. or.), bertsoek eurek oihartzun ezberdina daukate bertso batean zein bestean, garrantzi handikoa dena olerki adierazian.

3.2.2. *Atal zabarrak desagerrarazi, atal berriak sortu eta atal berrioi izenburua jarri*

Testu mekanografiatuko hiru zatiak guztiz independenteak izan ei ziren: 1.a, Sarreratxoa, “Hiru gizon bakarka” izenburupean, 2.a, Testuaren *corpus* nagusia: “Txakolinaren Ospatzea”, eta 3.a, Epilogo: “Bai: ikusten dut”. Sarreratxoan (ikus, 1. Eranskina) ez dago atal zehatzik; ezer egotekotan, multzo batean bildutako bost poema autonomo: a) GIZON BAT, BESTE GIZON BAT HIRUGARREN GIZON BAT, eta b) “Txakolinaren Ospatzea-ko” olerkien zerrenda luzea, Gandiagak burututiko iruzkin labur banarekin lagunduta. “Epilogo” edo poesia inprekazio luze bakarra (profezia deitzen dio Paulo Agirrezabaltegi) izenbururik gabeko zazpi zatitan banatuta dago (I, II..VII). Testu mekanografiatuan, atalka edo kapituluka banatuta agertzen den zati bakarra “Txakolinaren Ospatzea” da (guztira 126 olerki eta gehiago, olerkiren batzuk ez baitaude zenbatuak): GIROA (olerki 1-7), JATOTASUNAZ (8-12), EUSKARA (13-24), ZORITXARRA (25-37), ARRAILAK (38-50), ARRAZOIA (51-56), GERORANTZ (57-64), TXAKOLINA (65-73), EZINA (73-83), TXORIAK (84-91) IBAIA (92-99), HORMA (100-113), ALEGIA (114-126).

Oso zaila da atal horiek guztiok interpretazio ardatz baten inguruan txirikordatzea. Arrazoi du J. Azurmendik Gandiagaren ahoan esaldi hau jarri duenean: “*Hiru gizon bakarka*, nahiz eta ez *liburu bezala kontzebitua egon*, kondizioek berek batasun batekin sorrerazi dute: kondizio horiek, Oteitzarekiko harreman hori eta momentu hartan Euskal Herria bizitzen ari zen bitzitza-eztanda espresatu nahia da, besteak beste”¹⁵.

Atalak kendu, sortu eta izendatze berri horretan nabarmentzen da gehienik Gandiagak, *Hiru gizon bakarka* liburua antolatzerakoan, izan zituenen laguntzaileen eskua, inprentako argitalpenean nabariak baitira *Txakolinaren Ospatzeako* olerkien banaketa berria. Ohar bedi irakurlea

¹⁵ AZURMENDI, J., “Epilogo” 208. or. GANDIAGA B., “Nere obraz”, o. cit., 215. or.

Txakolinaren Ospatzeako olerkiez bakarrik aritzen naizela, “Sarreratxo” olerkiak ia guztiz desagertu baitziren inprentako testuan, baita “Epilogo”ko poema luzea ere.

Mikel Lasari zor ei zaion olerkien banaketa berriak honelaxe utzi digu *Hiru gizon bakarka* liburuaren atalak: “Txakolinaren Ospakuntza 1”: LEHENENGO ZATIA, BIGARREN ZATIA, HIRUGARREN ZATIA, “Txakolinaren Ospakuntza 2”: I, II, III, “Hiru gizonak bakarka”, “Alegiak eta beste”, “Korupekoak”, “Hamaseiharrieta”, “Artaso-ko salmuak”.

Eta hala ere, aurreko perpausean esana ez ei da egia osoa, *Txakolinaren ospakuntza 1an* eta *2an* Pello Zabaletaren eskua nabarmena baita. Besterik ezean, honako sekuentzia hau proposatzen ausartuko nintzen: lehen antolakuntza Mikel Lasak burutu omen zuen (Gandiaga alboan zegelarik?), eta, gutxi gorabehera, sei ataletan banatu zituen testu mekanografiatutik hautatutako olerkiak: “Txakolinaren ospatzea”, “Hiru gizonak bakarka”, “Alegiak eta beste”, “Korupekoak”, “Hamaseiharrieta”, “Artaso-ko salmuak”. Hautaketa eta banaketa horiek egin eta gero, Gandiagak Oteizaren presioei amore eman eta “Txakolinaren ospatzea” pastoral modura moldatzea erabaki zuen, eta orduan konturatu zen “Txakolinaren Ospatzea” atal batean bildu beharrean, hobe zela atal bitan banatzea. Eta halaxe egin. Lan horretan, guztiz erabakiorra izan zitzaion Gandiagari Pello Zabaletaren laguntza. Prozesua alderantziz gerta zitekeen (lehendabiziko lana Zabaletarena izatea, eta bigarrena Lasarena), baina, horretan ere, faktoreen ordenak emaitza aldatzen ez duelakoan nago.

Dena dela, argi dagoena zera da: atalen banaketa berriak ez duela zerikusi handirik *Txakolinaren Ospatzeako*arekin. Ba ote gaude, beraz, liburu berri baten aurrean? Baiezkoan nauzue. Bada, orduan, nor da *Hiru gizon bakarka* delako liburu berriaren autorea? Bitoriano Gandiaga ala Gandiagaz, Lasaz eta Zabaletaz osaturiko triunbiratua? Badakit galdera hori guztiz probokatzaila dena, baina ez arrazoirik gabekoa, zeren banaketa berriari atalen izenburu berriak jarraitzen baitzaizkio eta horrek testuaren interpretazio berri batera garamatza, aldaketa lodiak direnak olerki testu batean.

3.2.3. Herri abestiak sartu

Inausketa eta berrantolaketa berrioi esker sortzen ari den testuaren interpretazio berriari buruz aritu aurretik, *Txakolinaren ospatzeatik Hiru gizon bakarka* testura aldaketa edo gehiketa berri bat markatu behar dudala uste dut: hots, euskal herri kantuen. Izan ere, antzerki moldeetara aldatze horretan, *Txakolinaren Ospakuntza 1en* eta *2ren* antolatzaileek euskal herri abesti bi sartu zituzten testuan, atal honetako poema osoaren *ardatz* bihurtzen direnak: “Txakolin, txakolin, / txakolinak on egin. / Guztiok edaigun alkarrekin”

delakoa eta “Matsaren orpotik dator / mama goxua, mama goxua...” delakoa, osoki ala partzialki, hamabi bider edo errepikatzen direnak bata eta bestea, hogeita lau, beraz, guztira, testu nahiko labur batean.

Herri abesti horiek testuan barruratzea ez da funtsik gabekoa, beraien bidez idazleak a) olerkia ikuskari orokor bilakarazten du (musika, dantza, abestiak...), errepresentazioa *herri jai* bihurtzen, b) irakurleak, hots, euskal herrikoak eta errepresentazioan sartzen gaitu: errepresentazioa *historia* bihurtzen da¹⁶, eta, batez ere, c) testuaren mezua idazlearena bakarrik ez dela azpimarratzen digu, Euskal Herri osoarena baizik, hots, herri baten esperientzia zein jakituria, zeinen bidez, antzerkiaren (Euskal Herriaren) *protagonista* herria dela (gu geu garela) eta errebindikazioa herri osoaren dela markatzen baitigu.

3.3. Berrantolaketa horretan, testuaren interpretazio ardatz berria sortu

Testua arindu, atal berriak sortu eta berrantolatu, atal berri horiei izen berriak ipini... ez dira aldaketa ‘inuzenteak’. Azkenengo(k), batez ere. Azken orduko antolatzaileek arre eta zurrunbiloka zetozen *Txakolinaren Ospatzea*-ko urak, bereiz, motel, garden, berbidera eta ubide berrian sarrarazi egin dituzte. Berrezagutu ahal dugu lehengo testua testu berrian? Bai eta ez. Hain dira nabarmenak eta garrantzi handikoak aldaketa hauek ezen M. Lasarekin berbertan egon nintzenean, behin eta berriz galdera bera egiten bainion: “Baina atal berriak nork antolatu zituen? Eta atal horiei nork jarri zizkien izenburu berriak?”. Ez zen Mikel Lasa horretaz guztiz ondo gogoratzen, baina bera izan zelakoan zegoela errepikatu zidan, behin eta berriz.

Izan ere, atal berriak antolatzerakoan, testua atal homogeneousetan banatzea beharrezkoa ez ezik, onuragarria ere badela uste dut. Hala ere, ezin dezakegu esan aldaketa horiek aldaketa eraldatzaileak direnik, azken buruan, olerkiek, kenketak kenketa, jatorrizko hurrenkera gordetzen baitute, gutxi aurrera atzera. Nire ustez, inprentako *Hiru gizon bakarkan*, aldaketarik garrantzitsuena, baita sakonena ere, atalei izenburu berriak ipintzerakoan suertatzen da, izen berrioi izate berria baitarraie, eta izate berri horri interpretazio berria ere bai, olerki testu batean guztiz determinantea dena. Ba ote gaude, beraz, liburu *berri* baten aurrean?

¹⁶ KEHL, M., *Escatología*, Sígueme, Salamanca, 1992, 92. or.: “la comunidad en fiesta realizaba a Israel en el sentido pleno de la palabra a través del 'mimo' y el rito; entraba de hecho y de verdad en la situación histórica, tal como había sido determinada por la fiesta respectiva”.

Testuaren atal banaketari eta atal horien izen berriei arretaz begiratu gero, antolatzaileak (antolatzaileek), daki(t)ela ez daki(t)ela, Bibliaren segida edo sekuentziari (jausiak tarte) jarraitzen dio(te)la ohartzen gara, sakonean eta urrundik agian, baina nahiko esplizituki ere bai:

Testamentu Zaharra
Mahats biltze jaia ¹⁷ → <i>Txakolinaren ospakuntza</i> 1 eta 2 Profeten hautaketa → <i>Hiru gizonak bakarka</i>
Testamentu Berria
Jesusen jende aurreko ikasketak → <i>Alegiak eta beste</i> Jesusen kontrako polemikak → <i>Korupekoak</i> Jesusen nekaldia eta heriotza → <i>Hamaseiharrieta</i> Jesusen piztuera eta Espirituaren etortzea → <i>Artasoko salmuak</i>

Ardatz sintaktiko berri horrek ardatz semantiko berria sorrarazten duela argi dago. Atalen taxuera eta, batez ere, izenburu berria jartzearen bidez, antolatzaileak (antolatzaileek) Euskal Herriaren (herri baztertu guztien) egoera kulturala zeinena?... eta Israelen eta Jesusenaren ildoan bertan jartzen du(te), ez erlijio edo sinesmen-zentzuan noski, kultura edo etnografia zentzuan baizik.

Aldaketa horrek polisemia esanguratsua sortu eta indartzen du *Hiru gizon bakarka* testu berrian, zeinen arabera poema liburuaren protagonistak, euskal edota herri minorizatuen kulturaren bultzatzaileak, alegia, zeinekin eta Bibliako pertsonaia miretsienekin (Jesukristo barne) berdinduta agertzen zaizkigu.

4. ONDORIOAK

- 1. Liburu berri bat.** Ikusi berri dugunez, testu mekanografiatutik inprentako testura *Hiru gizon bakarka* poema liburua aldaketa handiak jaso zituen, bai forma edo adierazlearen aldetik, bai eduki edo esanahiaren aldetik ere. Errealitatea larregi behartu gabe, esan deza-

¹⁷ Mahats biltze jaia Isaïsen 5 atalburuan agertzen da: “Poema compuesto por Isaías al comienzo de su ministerio, probablemente con ocasión de la fiesta de la vendimia”. Isaïas (765-740 K. a.) kronologikoki lehen profeta handia dugu. Mahats biltze jaia, beraz, profeten lehenagokoa da.

kegu liburu berri baten aurrean gaudela edota testu mekanografiatua eta inprentako testua liburu ‘diferenteak’ direla. Egia esan, hori askotan gertatzen omen da literatura liburuekin (olerki liburuekin, batez ere). *Hiru gizon bakarka* kasuaren berezitasuna, haatik, zera da: Hautaketan, atalka zein kapitulukako sailkapenean eta atalei izenburuaren jartze lanetan protagonismo handia hartu zutela, olerkien autoreaz (Bitoriano Gandiagaz) aparte, Mikel Lasak eta Pello Zabaletak.

2. **Autorea nor?** Kontestu horretan, nor da testu berriaren autorea? Bitoriano Gandiaga ala Mikel Lasa eta Pello Zabaleta bikotea? Delako bikote hori gehi Bitoriano Gandiaga? Ez nuke hitz ‘potolorik’ erabili nahi. Olerkiak, dudarik ez, Bitoriano Gandiagarenak dira. Baina testu poetiko batean, horren garrantzi handikoak dira antolaketa eta izenburuen jartzea nork (nortzuek) burutu zitu(zt)en?
3. Nire iritziz, Bitoriano Gandiagak laguntza handia hartu zuen kolaboratzaile biongandik, baina, poema liburuaren antolaketa eta izenburuak finkatzerakoan, bera izan zen, aldez edo moldez, *aginte makila eraman zuena*. Egia da, asko azpimarratu dela bai Mikel Lasaren bai Pello Zabaletaren laguntza: batetik, handia izan zelako, eta bestetik, Bitoriano Gandiagak berak, bere herabetasunean, abagunerik galdu ez zuelako kolaboratzaileon lana azpimarratu, goraipatu eta bioi eskerrak emateko.
4. Badirudi egia dela Bitoriano Gandiagari zaila egiten zitzaioela olerki liburuak bukatutzat jotzea. Baina a) ez dugu oztopo hori muturreraino eraman behar. *Adio*, bere ‘post mortem’ lehen liburua, guztiz antolatuta utzi omen zuen berak bakarrik (antza), guztiz modu txukun, zehatz eta zuzenean, eta b) Oztopo horretatik ateratzea, *Hiru gizon bakarka* kasuan (Bitoriano Gandiagaren libururik konplexu eta adore handikoena, seguru asko), hautaketa, berrantolaketa eta izenburuak ipintzeko lanetan, Bitoriano Gandiagak jarrera pasibo hartu izanak ez dut uste euskarri nahiko duenik.
 - Lehenik: “Txakolinaren Ospakuntza” 1ean eta 2an, olerkariaren jarrera aktiboa erakusten diguten honako hitzak jarri zituen J. Azurmendik Gandiagaren ahoan: “*Nik eginda neuzkan zatiak*, baina ez nuen asmatzen muntaia nola egin. Distribuzioa... Pello Zabaletak asko lagundu zidan”¹⁸.
 - Bigarrenik: “Txakolinaren Ospakuntza 2” rako, olerkariak *ex professo* idatzi zituelako “Bazen Xherrian Xgizona... Orpo herririk gabe /

¹⁸ AZURMENDI, J., “Epilogo”, o. cit., 208.

- ez dago gizonik” bertsoak (34-39. or.). Poemaren mamiari gehitu ziotenaz landa, zaila da pentsatzea, bertso berriak idazten dituenak ez duela poemaren distribuzioan parte aktiborik hartzen.
- Hirugarrenik: “Txakolinaren ospakuntza” 1ean eta 2an nobedaderik adierazgarrienetariko herri abestiak sartzea izan zen. Abesti horiek, inork hautatzekotan, olerkariak (eta Pello Zabaletak?) hautatu behar izan zituen. Distribuzio lana egin aurretik, abesti horiek, era estilizatu batean. presente baitzeuden aspaldian idatzitako bertsoetan, horrexegatik, hain zuzen, izan zen, antzerki modura antolatzerakoan, horren erraz tartekatzea abesti horiek *Txakolinaren ospatzeako* bertsoekin.
 - Laugarrenik, *Hiru gizon bakarka* ↔ *Hiru gizonak bakarka* jokuan, heteronimoez ohartzea Bitoriano Gandiagaren aitortzean oinarritu behar ei da.
 - Bosgarrenik, “Korupekoak” izenburuak B. Gandiagaren esperientzia guztiz pertsonal batean du oinarria. Kapituluako izenburu hori B. Gandiagak asmatu behar izan zuen edota B. Gandiagaren konfidentzia batean du jatorria.
 - Seigarrenik, “Artasoko Salmuak” izenburua B. Gandiagarena da, *Txakolinaren Ospatzean* agertzen baitzen. Hala ere, *Txakolinaren ospatzean* soilik lehendabiziko lau salmoak agertzen ziren. Salmoez atal berri bat sortu eta atal horri izenburu hori jartzeak B. Gandiagaren protagonismoa eskatzen du, derrigorrez, V. VI. eta VII. salmoak idazteko konpromisoa olerkariak berak hartu behar izan zuen, zeren bakarrik lehendabiziko lau salmoekin ez baitzuen antolatzailerak atal berriak sortuko. Beraz atal berri hori osatzeko eta atal horretarako lau olerki berriak idazteko eginbeharra B. Gandiagari dagokio.
 - Zazpigarrenik, zergatik zazpi salmo? Erantzunak abadeek egunero erabiltzen duten “Orduen Liturgia” delako liburua ezagutzea eskatzen du. Abadeek salmoekin egunero egiten dute otoitza. Horretarako salmoak *astea* banatzen, eta, astearen barruan, salmoak egunero aldatzen dira. Beraz, salmoez egindako otoitza aste *zazpi* egunetan oinarrituta dago. Hortik “Artaso-ko Salmuak” atalean ‘zazpi’ salmoak agertzea. M. Lasak ezagut zezakeen errekurtsu hori, baina Gandiaga abadeari hobeto dagokio horretaz konturatzea. Horrez gain, atal horretan oso esanguratsua den “Lurra hartu dut esku barruan” (188.-189. or.) delako olerkiaren existentziaz berrikerik ezin izan zuen Lasak, B. Gandiagak azaldu ez bazion, olerki hori ez baitzegoen testu mekanografiatuan.

- Zortzigarrenik, azaldu dudan legez, *Hiru gizon bakarkako* atalen segida edo sekuentzia, hutsuneak tarte, Bibliaren antzerakoa da. Nori zor zaio gehiago Bibliaren jarraipen horren arabera liburua antolatzea, M. Lasari ala B. Gandiagari? Erantzuna ez da erraza, baina, edozein kasutan, logikoa da pentsatzea fraide teologoak zeresana izango zuela sekuentzia esanguratsu horretan.
- Bederatzigarrenik, *Hiru gizon bakarkaren* metamorfosia aztertze-koan, logikoa da Lekeitioko testua abiapuntutzat hartzea eta liburu-aren azken muga lehen argitaldian kokotzea. Beste gauza bat da argitaraturiko liburuaren autoretzaz aritzen bagara. Ez dugu zertan pentsatu behar Bitoriano Gandiagak Lekeitioko testua eman ziela laguntzailei, hauek zuzenketak egin zitzaizten. Logikoagoa da, besterik ezean, pentsatzea Bitoriano olerkiak hautatzen eta sailkatzen saiatu zela, eta, prozesu horren une batean, laguntza eskatu behar izan zuela. Noraino iritsia zen Bitoriano inauste eta sailkatze lanetan laguntza eskatu zuenean?

Labur-zurrean, beraz, eta amaitu beharrean, *Hiru gizon bakarka* olerki liburuari dagokionez, nire iritziaren arabera, hauxe esan dezakegu: testu mekanografiatutik inprentako testura izugarrizko aldaketak sartuak izan ziren. Hain sakonak ezen inprentako testua liburu berri bat dela esan baitaiteke, bai adierazlearen aldetik (olerki kopurua eta olerkien distribuzioa), bai adieraziaren aldetik ere (atalen izenburua). Aldaketa horietan, neurri ez txikian, Mikel Lasak eta Pello Zabaletak (azken honek soilik, omen, lehendabiziko bi edota hiru kapituluetan) izan zuten protagonismoa. Dena dela, Bitoriano Gandiagak ere parte hartu behar izan zuen aldaketa horietan guztiotan, aldaketen mamia azalgaitza baita, olerkariaren presentziarik gabe. *Hiru gizon bakarka*, beraz, Bitoriano Gandiagarena da, arrazoi eta ondorio guztiaz, nahiz eta Lasa zein Zabaletaren ekarpenak oso determinanteak izan.

ERANSKINAK

1. TESTU MEKANOGRAFIATUAREN ETA INPRENTAKO TESTUAREN ARTEKO ERKAKETA

1.1. Testu mekanografiatuaren sarrera

HIRU GIZON BAKARKA
<p><i>Hiru bertsolariren borobiltako</i> hitz-aspertu bat. Off-abotsak <i>dio zertaz ari diran.</i></p> <p>Nahi ta ezinaren // Herriaz ari dira / <i>harritik Herria</i> / Herriko hiru gizon / bakarka.</p> <p>1.- <i>GIROA. Euskalherriaren iratzarte berri bat aitortzen du.</i> 2.- <i>Kanpokoz liluratu...</i> 3.- 126.- <i>Gora txakolina.</i>¹⁹</p> <p><i>GIZON BAT (Pello Zintzo Bainabildurti)</i>²⁰ <i>BESTE GIZON BAT (Jonas Norazoaz Nahitaezprofeta)</i>²¹ <i>HIRUGARREN GIZON BAT (Joxe Tentatueta Garailetakoa)</i>²²</p>

- Letra etzanetan idatzitakoa soilik testu mekanografiatuan agertzen da.
- Testu mekanografiatuko ‘Hiru gizon bakarka’ delako sarrera hau ia guztiz desagertu zen inprentako testuan. “Nahi ta ezinaren...” olerkitxo mantendu zen bakarrik (63. or.), “harritik Herria” bertsolerroa kenduta.
- Harrigarria, haatik, hauxe da: inprentako argitalpenean ia guztiz desagertzen den sarrera horrek ‘izenburua’ ematen diola inprentako testu osoari.

¹⁹ Zerrenda osoa 2. eranskinan.

²⁰ Zortziko handiko 2 estrofa

²¹ Molde txikiko 2 estrofa eta 2 lelo

²² Kopla nagusia gehi kopla

– Azpimarragarriena da GIZONA BAT, BESTE GIZON BAT eta HIRUGARREN GIZON BAT desagertzea (izenak eta ezaugarriak) eta inprentako testuko *Txakolinaren Ospakuntza 1 eta 2*an Bat-Gizona, Bi-Gizona eta Hiru-Gizona agertzea, behin eta askotan (izenik eta ezaugarriarik gabe). Nortzuk ote dira? Zein zerikusi dute testu mekanografiatuko GIZON horiek inprentako Bat-Gizona, Bi-Gizona eta Hiru-Gizona direlakoekin? Testu bietako gizonen arteko egokitaisunik ezak inprentako testuaren zuzentzaile(ar)en eta olerkiaren arteko adostasunik eza agertzen digu? Kontuan hartu behar dugu GIZON BAT, BESTE GIZON BAT eta HIRUGARREN GIZON BAT kentzea M. Lasari zor zaiola, eta Bat-Gizona, Bi-Gizona eta Hiru-Gizona sartzea Gandiagari eta P. Zabaletari. Testu mekanografiatuko GIZON BAT, BESTE GIZONA BAT eta HIRUGARREN GIZONA BAT gizon zehatz edo jakinak dira, eta inprentako testuko BAT-GIZONA, BI-GIZONA eta HIRU-GIZONA anonimoak edota izengabekoak, zeini Zaitegik, “Personajes innominados del Poema” delako artikuluko batean, Orixeren *Euskaldunak* poemari buruz esandakoa egoki baitieziaiekegu: “Erri osoa ari da an (*Euskaldunak* poeman) izketan; erria da ango gizuren edo *héroe*. Akiles’ik, Roldan’ik edo Cid’ik ez dugu guk izan, eta izan ditugun aundienak kanpoan egin dira gizon aundi. Beste aldera, erri-erriari axola gutxi dio Roldan’engandik. Erriak bere burua naiago du ikusi. Bera da *personaje*. Epopeya *erudita* ez-baña *popular*’en maillean dago”²³.

1.2. *Txakolinaren ospatzea* delako testu mekanografiatuaren bigarren zatiko olerki zerrenda

1. *GIROA*. Euskalherriaren iratzarte berri bat aitortzen du.
2. *Kanpoko z liluratu zutela Herria, inorena bakarrik erakutzi az.*
3. Herri ta harri bakoitzak bere zer-izate ta halako-izate bereiziak dituala.
4. Jentea palta dela euskaldunen sortan.
5. Gernikan erre ez zena.
6. *Osatzen duten guztiekin eta guztiarekin maite duala Herria.*
7. *Herri maite ta arinaren bila dabilela.*
8. *JATORTASUNAZ. Jaiotetxearekin orhoitzen da.*
9. Herriaren zoriak kezkatzen du.
10. *Herria eske etortzen zaiola gauero.*

²³ *Orixe Gutunak (1917-1961)*, Utriusque Vasconiae, Donostia, 2006, 224. or.

11. *Ez duela idazteko astirik.*
Gehiegiraino omen
Gizonak bildur dio ()*
Euskal Herria ona da
Hemen euskeraz ez dakienak
12. *Gure Herriak kulturari Herri-kutsurik ezarri al ote dioten, galdetzen du.*
13. *EUSKERA. Estaduak ez duala entzun euskera galtzen dagoanik.*
14. *Euskaldunak, bizibide errez bat hartu-ala, euskera utzi egiten duala.*
()*
15. *Euskalherri ongi dagoala diotenentzat.*
16. *Arantzadun esi batetik ikusten duala Herria.*
17. *Herria hondatzen ikusita, ezin duala lorik.*
18. *Herriak euskerarik ez duala iztimatzen diotenentzat.*
19. *Euskerarik ez zekiten jakitunak egin dutela gaizki hitz euskerataz.*
20. *Nunahiko euskera dela ona.*
21. *Euskaldunok hilten dugula euskera.*
22. *Euskerak mintzaera bat baino gehiago izan behar lukeela euskaldunontzat.*
23. *Euskeraren kerak keratu behar duala euskalduna.*
24. *Harriak ere landu ditezkeela euskeraz.*
25. *ZORITXARRA. Ederra dela Herriko agurra entzunda pozten den jendea.*
26. *Ez dela inola ahaztu behar nola hemen betiko Herria ta hizkuntza bizi diran oraindik.*
27. *Baina euskeraz ezin dugula agurtu hertzainik.*
28. *Papeletan ifini ezin diteken egia bat.*
29. *Euskaldunen alde motel jokutzen dutela ahaldunak.*
30. *Euskaldunen itxaropenaren berri.*
31. *Oinharrizko eskubide bat ukatzen zaigula.*
32. *Aitzaki ederrekin izarratu dutela euskera.*
33. *Birtuteen izenean hil zutela justizia.*
34. *Gure Herria munduaren zati aitortzen dugula.*
35. *Edukazioa lotsagaldukoa dela.*
36. *Pa...khea.*
37. *Arrazoia zaukana hil zenekoa.*
38. *ARRAILAK. Nahi duguna lortzeko gutxi dala nahi izatea bakarrik.*
39. *Ikusten duan argia argia ez ote dan dagoela.*
40. *Itzaltzen dijoan gizonen argi bat.*
41. *Baina oraindik euskeraz esango dituala zerbaiztuk.*
42. *Bajuen deadarrik ez dijoala inora. (*)*

43. *Herri-kontzientzia duan Herri bat gerala, dio.*
Erregeren profetak ohe zabala dute (**)
44. Euskal-izenak euskal-izana eskatzen duala.
45. Euskal-kantuak sortu dion oihartzuna Herrian utzi nahi duala.
46. Ura galtzen ari den osina bezala gerala.
47. Morozerrak hainbat erru haritzak duala.
48. *Bekoitzkeriaren arraildu ginala.*
49. *Haritzaren pitzetan beste landare batzuek sortu dirala.*
50. *Lege-obituran ez dagoen lege bat.*
51. *ARRAZOIA.* Gure egia gure Herria dela.
52. Euskera dugula kondaira ta kondaira-giltza.
53. Hizkuntza dugula herri-espíritu-zubi.
54. *Herrian euskal giroa nahi dugula.*
55. *Arrazoen indarra galdetzen du.*
56. Handiari arrazoia ematen diotenak, gehientsuenak dirala.
57. *GERORANTZ.* *Euskaldun nahi ditugula eskola ta kale.*
58. *Gerokoan ere Euskal Herri bezela irauñ dezala, opa dio Herriari.*
59. *Euskaldun izatearen poza gerokoak ere izan ahal dezatela.*
60. *Gure haurrei euskera uzteko zorra dugula euskaldunok.*
61. *Euskera gabe moztuta geratuko litzakela euskalduna.*
62. *Pakeari pakean deitu behar diogula.*
63. *Euskaldunak euskaldun ditezen ordua ba dala.*
64. *ONU ta Uneskoren arnasa ta estalpea ditugula.*
65. *TXAKOLINA.* *Euskal Herrian mahastiak eta euskera lantzen dituztenak ere ba dirala.*
66. *Txakolina eskeintzen die erregeren profetei.*
67. *Mahats-ondoak bezala euskera ere idealen parralera jaso behar dugula.*
68. *Bihotz-errea.*
69. *Euskal herriko mahasti zaleei kantatzen diela.*
70. *Txakolinak berri-grina pizkortzen duala.*
71. *Euskal-mina txakolina baino ardoago dela.*
72. *Aho-erre pizkorra duala txakolinak.*
73. *EZINA.* *Mordo garratzez egiten dugula Herriko ardo txakolina.*
74. *Ez diogula antzik ematen gainean dugun gaitzari.*
75. *Zentralismuaren eta uniformismuaren aurka.*
76. *Hala-beharra heriotza baino gebiago dela.*
77. *Baina gizonaren izaera bera ere petrala dala.*
78. *Gogorrigo batekin burrukan ari dena bezala.*
79. *Hitzek eta irudiek ere alde egiten diotela behar dituanean.*
80. *Herriari buruzko bideetan ere zalantzak dituala.*
81. *Egin-gogoaren eta ezinaren artean.*

82. *Baina jardun behintzat.*
83. *Behar bada hauxe izango dela gure helburua: ezinarekin bururukatzea.*
84. *TXORIAK. Gure burua geuk bakarrik behar dugula askatu.*
85. *Katua ere sasiko txorien askatzaile dela.*
86. *Erpeetan baino sasi artean lasaiago.*
87. *Txoriak ez dakitela sasian libre dirala oraindik.*
88. *Sasiak mugitzen dituan aizea ez dala gauza erpeak zabaltzeko.*
89. *Sasitzara ba datorrela esku askatzaile erpe bat.*
90. *Sasiak eta katuak-eta entzun dezaten, txoriak diotena.*
91. *Sasitik geuk bakarrik askatu behar dugula gure burua.*
92. *IBAIA. Herriaz errukituta hasi zala idazten.*
93. *Jentilen Ama Artasoz.*
94. *Artaso loak hartu zuenean Arantzazu iratzarri zela.*
95. *Artason jaiotako ura handitu egin dala.*
96. *Ibaiak itxasoan ere ibai jarraitzen duela.*
97. *Ibaiaren zaratak dariola.*
98. *Euskal Herriko ibarrak Españako urez bete dala.*
99. *Hitz urri batzuek eta ia berea ez duan Herri bat.*
100. *HORMA. Ezin duala kantatu Herriari laido eta bortxa egiten zaiola ikusita.*
101. *Ezinaren kaleak luzatzen dijoazela.*
102. *Gure nabigabeak noiz arte iraungo ote duan ez jakitearen desoseguz bizi gerala.*
103. *Gure nahiaren sutan erretzen dirala gure amesak.*
104. *Gure egoeraren larriak gure etsipena gizentzen duala.*
105. *Seme hil baten Ama.*
106. *Etsipen kolpeak.*
107. *Herriko bakardadearen horma.*
108. *Herrian ere pena.*
109. *Tristearen erretratu tristeaz.*
110. *Baina hemen ez dela inor antolagabetzen.*
111. *Dramari minez begira.*
112. *Euskeraz bakarrik ulertu diteken hitz gurutziltzatuz.*
113. *Horma hau igaro ta berpiztea ikustera deitzen gaitu.*
114. *ALEGIA. Bertsu ok ez dirala esku finak dituztenentzat.*
115. *Baina itxaropen eguna gaueko itxaropen dugula oraindik.*
116. *Heriotzaren susmoak zergatik larritzen ote duan.*
117. *Niniveren beldur dala dio Jonasek.*
118. *Hil ondoren poza dedila lurrean, opa ahal izatearen atsegina duala.*
119. *Gauzetatik Jaunganainoko zubi dela bere lur txikian.*
120. *Lurrai zor zaiola Jainkoari eskerrak.*

121. *Hilgo danean lurrago jarraituko duala lurrean.*
122. *Ixasoak ez dezaiola izkuta ilusioen amua.*
123. *Euskeraren arazoa arazo bat besterik ez duala Herriak.*
124. *Hil usaia uxatzeko txakolina eskatzen du. (***)*
125. *Txakolina herritar egarrien ardo dela.*
126. *Gora txakolina. (***)*

*Txakolin bondar hau*²⁴ (**)

*Euskal Herrian ardo /txartel guztietako*²⁵ (**)

Bai: Ikusten dut. Ala itsu nagoala uste al duzu?

- Letra etzanetan idatzitako lerroek testu mekanografiatuan agertzen eta inprentako testuan agertzen ez diren olerkiak adierazten dituzte. Mikel Lasak kenduta omen.
- Zenbakirik gabeko olerkiak, zenbakidun olerki guztiak bildu eta gero, testu mekanografiatuari gehituak izan ote zizaizkion?
- Olerki zerrenda horretan ez dira *Txakolinaren ospatzea*-ko olerki guztiak agertzen. *Txakolinaren ospakuntza* 1eko olerkiren batzuk ez baitira zerrenda horretan agertzen.
- (*) Izartxo bakarrez markaturiko olerkiak testu mekanografiatuan agertu eta inprentako testuan soilik partzialki erabilitako olerkiak dira.
- (**) Bi izartxoz markaturiko olerkiak, testu mekanografiatuan zenbakirik gabe agertu eta inprentako testuan osorik agertzen diren olerkiak dira.
- (***) Hiru izartxoz markaturiko olerkiak testu mekanografiatuan bi aldiz agertzen diren olerkiak dira: 124 eta 126 zenbakidunak eta *Txakolinaren ospatzea*-ren hirugarren zatian (ikus 13).

²⁴ Bi aldiz *Txakolinaren ospatzean*: sarreran eta amaieran.

²⁵ Bi aldiz *Txakolinaren ospatzean*: sarreran eta amaieran.

1.3. “Txakolinaren ospatzea”-ren eta “Txakolinaren ospakuntza 1” atalaren arteko erkaketa

TESTU MEKANOGRAFIATUA	INPRENTA TESTUA
TXAKOLINAREN OSPATZEA	TXAKOLINAREN OSPAKUNTZA 1
<p>LEHENENGO ZATIA</p> <p>(Giro-arazleak irakurtzeko)</p> <p>1. <u>Euskalerria eta txakolinaren arteko berdintza</u> A. Euskalerria Herri da B. <i>Baskondadas Espainian dago (8 lerro)</i></p> <p>2. <u>Txakolina ta Baskongadasetako ardoak</u> A. Txakolina ardo da B. Ardo onak ba ditugu: Capa Negra, Campanas... (5 lerro)</p> <p>Euskalerrriaren mikaztasunak</p> <p>BIGARREN ZATIA (Deiak eta erantzunak) (Deiemaileak egokitasun ageriak kendu egingo ditu)</p> <p>Heltzera heldu ez den... Herri griña. (Lehenengo zurruta eta itxant isil bat)</p> <p>-Herriak bildur dio heriotzari. (*)</p> <p>-Gu gara heriotzari bildur dion Herria. (*)²⁷</p> <p>Deia. Nahi ta ezina... ardoago da. <i>(Bigarren zurruta eta isil-unetxo bat)</i></p> <p>-Herriak bildur dio heriotzari. (*)</p> <p>-Gu gara heriotzari bildur dion Herria. (*)</p>	<p><i>Anjel Azkarate eta Isabel Garai adiskideei.</i></p> <p>ESZENARIO ETA OHARRAK (15. or.) LEHENENGO ZATIA Entzuteko belarririk duenak entzun beza. <i>(Giro-arazleak irakurtzeko)</i></p> <p>Euskal Herria ardo²⁶ Euskalerria eta txakolinaren arteko berdintza Euskalerria Herri da</p> <p>Txakolina ardo da</p> <p>Euskalerrriaren mikaztasunak</p> <p>BIGARREN ZATIA (Deiak eta erantzunak) <i>(Deiemaileak egokitasun ageriak kendu egingo ditu)</i></p> <p>Heltzera heldu ez den... Herri griña <i>(Lehenengo zurruta eta itxant isil bat) (19-21 or.)</i></p> <p><i>(Pentsamendu altu esanaz)</i></p> <p>DEIEMAILEAK: -Herriak bildur dio heriotzari. 1.2.3. GIZONAK: -Gu gara heriotzari bildur dion Herria. (21. or)</p> <p>Ogiemaileak? Nahi ta ezina... ardoago da. (21-22. or.) <i>(Bigarren zurruta eta isil-unetxo bat) 22. or.</i></p> <p><i>(Pentsamendua altu esanaz)</i></p> <p>DEIEMAILEAK: -Herriak , hil ez, baina bizi nahi du.. 1.2.3. GIZONAK: -Gu gara inoiz hil gabe bizi nahi duen Herria.(22. or.)</p>

²⁶ Olerki hori *Txakolinaren ospatzearen* zerrendan agertzen da, 126. olerkiaren ondoren eta zenbakirik gabe.

²⁷ Izartxoaz markaturiko bertso horiek testu mekanografiatuan zenbakirik gabe agertzen zen “Gizonak bildur dio” olerkitik ekarritakoak dira.

...

HIRUGARREN ZATIA (Asmoak eta berriketa)	HIRUGARREN ZATIA (Asmoak eta berriketa)
<p>126. Txakolin ondar hau ... gaituen gaitza. 124. Txakolin, etzazu... heldu ezinez egina.</p> <p>(Gora txakolin askatuta).</p>	<p>TOPA: Txakolin ondar hau / bizi gaituen gaitza. (23. or.) Txakolin, etzazu... heldu ezinez egina (24-26. or.)²⁸</p> <p>(Pentsamendua altu esanaz)</p> <p>DEIEMAILEAK: -Herriak betirako bizi nahi du... 1.2.3. GIZONAK: -Gu gara bizitzen bizi bizi nahi duen Herria.. (27. or.).</p>

- ‘Txakolinaren ospakuntza 1ean barneratutako aldaketak ez dira asko eta berorietaz erraz ohar daiteke irakurlea, zutabe bien artean dife-rentziei erreparatuz gero. Aldaketarik nabarmenenak hauexek ditugu: “Txakolinaren ospakuntza 1”eko eskeintza, eszenarioa eta oharrak, herri-kantak, soinu tresnak, pertsonaiak: Deiemaileak, Bat-Gizona, Bi-Gizona, Hiru Gizona, Guztiak, Pertsonaiok egin beharreko ekintzak (*Isil-unea* 25 eta 26. or.)... testu labur batzuen kenketa, testu gutxi batzuk lekuz aldatzea, baita testu aldaketa gutxi ere. Adierazgarriena *Gora txakolin askatua* kentzea, politikoki ez-zuzena ei baitzen.
- ‘Nork asmatu zuen “Txakolin ospakuntza 1” eta “Txakolin ospakuntza 2” izenburuak? M. Lasak, B. Gandiak edo Pello Zabaletak? Izenburu berri horiek asmatu bide zuten testu mekanografiatuko zati batzuk Pastoral modura bilakarazi nahi izan zituztenean. Testu bakar batean agertzekotan, ez da ikusten “Txakolinaren ospatzea” izenburu zaharra

²⁸ Testu mekanografiatutik inprentako testura, olerkariak olerki horren testuan aldake-taren batzuk sartu zituen: Testu mekanografiatuan: “Txisparekin. Ea txispa” / Txiparekin. Alaxe./ Inprentakoan: “Txispaz. Ea txispa. / Txipaz. Halaxe./ Testu mekanografiatuan (neke-modoekin... dijoan arte) kako artean. Inprentako testuan, kakorik gabe. Testu meka-nografiatuan: bertso berriekin. Inprentakoan: bertso berriz. Testu mekanografiatuan: erten dezan noizbaiten. Inprentakoan: erten dadin noizbaiten. Testu mekanografiatuan: mintzatu dadin noizbaiten. Inprentakoan: mintza dadin noizbaiten. Testu mekanografiatuan. Aitortu dezan aidean. Inprentakoan: Aitor dezan aidean

aldatzeko arrazoirik. Bai, haatik, ‘pieza’ bitan agertzea hobesten denean. Pieza bitan banatzea nori bururatu zitzaion? B. Gandiagari? Pello Zabaletari? Kolaboratzaileen artean lana nork burutu zuen lehenik: Lasak ala Zabaletak?

1.4. “Txakolinaren ospatzea”-ren eta “Txakolinaren ospakuntza 2” atalaren arteko erkaketa

TESTU MEKANOGRAFIATUA	INPRENTA TESTUA
TXAKOLINAREN OSPATZEA	TXAKOLINAREN OSPAKUNTZA 2
68. Hara: ... eta humore txarra.	<p><i>Pello M. et Jexux M. Zabaleta anaiei esker onez</i></p> <p>NORTZUK ETA NOLA (31. or.) TXAKOLIN-MAIXUA-k: Hara: ... eta humore txarra (33. or.) Bazen Xherria Xgizona (34- 39. or.)</p> <p style="text-align: center;">I</p> <p>Matsaren oropotik... Berriz bai,... Pentsateko garaia da (<i>ta isil-unea</i>) (40-42.. or.)</p> <p style="text-align: center;">II</p> <p>D.E.: Erregeren profetek / txakolin zahar zatarturik (43-44. or.)</p> <p>DENAK Hagaitik, / / eskaintzen diegu / euskal / .../ txakolin zahar zatarturik.²⁹ (44. or.)</p>
66. Erregeren profetek / txakolin zahar zatarturik.	<p>Mahasti gorrindutik / herritar egarrien. (45-46. or.)</p>
125. Mahasti gorrindutik... herritar egarrian.. (eta darrai) Txakolin hondar hau /aidean dudala,/ Herriko ardoari / nahi diot kantatu. / Mahastian goratzen dut / gorrinakin burrukan; / tolerako nahigabe / gorrien harrian; / upeleko ilunbe / hotz eta luzean / eta ontzi hontan / jadanik aidean, / jadanik txisparen / poza dizdizari / duen ordu hontan. / Gora txaoлина / ta demaidan poza / ta pozaren hitza / ta hitzaren bizitza / ta bizitzaren bitsa / dugun bizi-nahiezko / bizi gaitun gaitza.	<p>Mahasti gorrindutik / herritar egarrien. (45-46. or.)</p> <p>Garratz puntu larri bat dario, ukigarri, gure ardoari; nahi ta ezin herri diren lur hauetako abestiei iduri.. (46. or.)</p>

²⁹ Aurreko estrofaren errepetizinoa, aldaketa gutxirekin.

<p>70. Txakolina... Herri-griña.</p>	<p>Txakolina... herri.griña. (47. or.) <i>(Tinbalak topean)</i> ERANTZUNA <i>(Baterako isil-unea: oso laburra)</i></p>
<p>71. Baina... ardagoa da.</p>	<p>Baina... ardagoa da. (47-48. or.) <i>(Bigarren zurrutada)</i> Sakon pentsatzeko garaia da. Erabakiak hartzeko garaia da.(48. or.)</p>
<p>67. Mahats ondoak... / ... / lurrean, / narrasean. Baina... parralera. Jaso dezagun... idealen parralera. Euskalerrri.. parralera.</p>	<p>III Matsaren orpotik dator... beharko da ipini (49. or.) Mahats ondoak / ... / lurrean / bertanbehera. (49. or.) Baina... parralera. (50. or.) Jaso dezagun... eskolako parralera. (50. or.) Euskalerrri.. parralera. (50. or.) Matxaren orpotik dator... beharko da ipini (51. or.)</p>
<p>73. EZINA... / heldu ezinez egina. 72. Baina.../ ezartzen diote.</p>	<p>EZINA... / heldu ezinez egina. (51-52. or.) Baina.../ ezartzen diote. (52-53. or.)</p>
<p>69. Euskalerriko / mahasti zaleei bai.../ bada/ ere.</p>	<p>Txakolin, txakolin... beharko du ipini. (53. or.) Gaur <i>Urriaren hamalau</i> ... euri eta iturri. (53-54. orr.) BATERAKO KANTUA Nik zuri... beharko da ipini. (54. or.)</p>
<p>42. Bajuen deadarra... ez dijoa inora.</p>	<p>Euskalerriko / mahasti zaleei bai.../ bada/ ere. (54-56. or.) <i>(Tinbala) (Tinbala crescendo, fortissimora arte)</i> <i>(Tinbala kolpera ixildu) (Isil unea)</i> Bajuen diharra, / ez dihoa inora. (56-57. or.) Herri bat bizi dugu... beharko du ipini. (57-60. or.)</p>

- *Txakolinaren ospakuntza* 2an, testu mekanografiatuari egindako aldaketak asko dira. Aldaketa horietaz ohartzeko, aurreko kasuan bezala, zutabe bien arteko diferentzietz balia gaitetzke.
- Bilketaren irizpidea, testu mekanografiatuan ‘Txakolina’ren gaineko olerki solteak (ez guztiak, baina) biltzea ei da.
- Aldaketarik nabarmenenak hauexek ditugu: a) Pertsonaiak (BA-G, BI-G, HI-G, D.E...), b) herri kantuak, c) antzerki ekintzak: Tinbala, tinbalak topean, Isil uneak... eta abar), d) ospakizun 2rako, ‘*ex professo*’ egindako zati berriak (I, II, eta III). Hauetariko I: “Bazen Xherria Xgizona”... gutziz berria da.

1.5. HIRU GIZON BAKARKA-ren eta “Hiru gizonak bakarka” atalaren arteko erkaketa

TESTU MEKANOGRAFIATUA	INPRENTA TESTUA
HIRU GIZON BAKARKA	HIRU GIZONAK BAKARKA
Hiru bertsolarien borobilduta hitz-aspertu bat. off-abotsak dio zertaz ari diran..	OFF-ABOTSAK:
Nahi ta ezinaren... bakarka.	Nahi ta ezinaren... bakarka. (63. or.)
1. Zerbait dijoa sortzen... uberka ohierekin...	HIRU GIZONAK: Zerbait dihoa sortzen... <i>oikerizko uberkaz</i>
Herri bat dugu... Ez bi oinen gainean garaunak baleuko.	BI-GIZONAK: Herri bat dugu egin... Lehendabizi bala Gaitezen etxeko.
Gure herriak ba zitun... asterren larriaz.	BI-GIZONAK: Herriak bazitun... asterren larriak.
Euskaldun jaio nintzen...	HIRU-GIZONAK: Euskaldun jaio nintzen...
Evaren ume honek... / ... / ez zuen uste txarra / ministeriuan. ³⁰	HIRU-GIZONAK: Evaren ume honek... / ... / Kredoa erreztatzen / Bizi dxa infernuan.
Handikientzat berriz... / ... inungo	BI-GIZONAK: Gure handikientzat... / ... inungo
2 ³¹ . Loa zioten sartu,, Esnatu zaitetz, Herri... Zer pekatu ote du... Iturria ba doa...	
3. Bildur naiz erreKaren.. / ... ez dut...	BAT-GIZONAK: Bildur naiz erreKaren... / ... ez dut...
Mila tajuz han zeuden...	BAT-GIZONAK: Mila taxuz han zeuden...

³⁰ Kredoa erreztatzen /dago infernuan. Aldaketa hori eskuz dago sartuta testu mekano-grafiatuan.

³¹ Hamarreko txikian lau estrofa.

<p>Harri banintz ez nuke...</p> <p>4. Garai honen kontra nik...</p> <p>Plazan ezagutzen da... / ... ditezen.</p> <p>45³². Nik herriari zor diodala... utzi nahi diot bere kantuak</p> <p>Barrentzen naute nere lurrean... behartzeraino. alperrik begi hauen aurrera pilatu gandu ta laino behar dut jardun neure kantuan geroaz adoltzeraino.</p> <p>Oi arnasa haura bizitza batez.... Ezin ukatu dezaioket hau datorren gero goiari aurrerapenen barru argian bezate sustrai on hori kulturalak agur egiten dio arima bidariari gizaldi.mendez euskal arima dator direnen kantari.</p> <p>5³³. Doinu zahar baten inguruz dator... haien oihartzun-azi hedatuz Geroztik erne zitzaidan neri... gerra-boladak ez zidan erre nere Gernika sutuan izotzak arren gorritik dago ondoko giro nahastuan gogorra goa giroa-eta odol gehiagoz orduan</p> <p>6³⁴. Herri dut maite Maite dutelakotz</p> <p>7³⁵. Eta maite dur Herria Ikusten ditut neuregan Ta hala maite dut Herria Eta maite dut Herria Begiak malkoz begiratzen dut</p>	<p>BAT GIZONAK: Harri banintz ez nuke...</p> <p>BI-GIZONAK Garai honen kontra nik...</p> <p>BI-GIZONAK: Plazan ezagutzen da... / ... daitezen.</p> <p>HIRU-GIZONAK: Oi arnasa haura, bizitza batez..</p> <p>Nik herriari zor diodala... utzi nahi diot, dardara gisa...</p> <p>Barrentzen naute neure lurrean... behartzeraino. <i>Hartutakoa eramango dut</i> geroaz odoltzeraino.</p> <p>BAT-GIZONAK Doinu zahar baten inguruz dator... <i>Haien oihartzun eraginazalez</i> Geroztik erne ta hazi zitzaidan... gerrako garrak ez zuten erre <i>Gernika kixkaratuan</i> izotzak arren gordinik dago ondoko giro nahastuan gogorra goa giroa-eta gorriagoa orduan.</p> <p>HIRURAK: Iraun nahiaren pena larriak...</p>
--	---

³² Estrofaren ordena aldatu egiten da testu mekanografiatutik inprentako testura.

³³ Estrofaren ordena aldatu egiten da testu mekanografiatutik inprentako testura.

³⁴ Bi ahapaldiko poema

³⁵ Bost ahapaldiko poema

- Testu mekanografiatuari egindako kenketa, aldaketa eta gehikuntzen ondorioz, inprentako testuan nahasketa bat sortzen zaigu: Nortuzk dira “Hiru gizonak bakarka” horiek? zein erlazio dago inprentako izenburuko *Hiru gizon(en) bakarka* eta atal honetako “Hiru gizonak bakarka” horien artean? Badute elkarrekiko zerikusirik testu mekanografiatuko GIZON BAT, BESTE GIZON BAT eta HIRUGARREN GIZON BAT, inprentako BAT-GIZONA, BI-GIZONA eta HIRU-GIZONA horiekin? Inprentako testuaren anbiguotasuna *berariaz* bilatu zuen olerkariak zein antolatzaileak ala testu mekanografiatuari egindako kenketa eta aldaketen ondorio hutsa da?
- Nire ustez, a) atal honetako “Hiru gizonak” Bitoriano Gandiagaren heteronimoak dira (baita testu mekanografiatuko GIZON BAT, BESTE GIZON BAT eta HIRUGARREN GIZON BAT ere), eta b) Inprentako izenburuko hiru gizonen anonimotasunak (baita *Txakolinaren ospakuntza 1 eta 2*.ko BAT-GIZON, BI-GIZON eta HIRU-GIZONenak) joku interesgarri bati bidea zabaltzen dio: olerkariaren (eta irakurlearen) indibidualtasunarena eta euskaltzale guztien arteko kidesun edota berditasunarena, Bitoriano Gandiagak “euskal errealitatearen (kulturaren) aurreko “nahi eta ezina”ren inguruan laburbiltzen duena.

1.6. “Txakolinaren ospatzea”-ren eta “Alegiak eta beste” atalaren arteko erkaketa

TESTU MEKANOGRAFIATUA TXAKOLINAREN OSPATZEA	IMPRENTA TESTUA ALEGIAK ETA BESTE
<p>122. Euskal Herri</p> <p>84. Baina gu... / ... / geu gera, geu; / edo / heriotza.</p> <p>85. Kateatu zen txoria</p> <p>86. Baina katuak</p> <p>87. Baina txoriak sasian</p> <p>88. Kontuak eginda</p> <p>89. Esku bat dator sasira</p> <p>90. Sasiak entzun dezaten (<i>Hamar lerroko 5 ahapaldi</i>)</p> <p>14. 18, 9, 15 lerroko <i>hiru ahapaldi kenduta</i>; laugarrena: Euskaldunak dirurik</p> <p>17. Erregeren profetek / ez dute minik</p> <p>16. Ez dut nik</p> <p>42. Erregeren profetek / ohe zabala dute</p> <p>56. Handiaren arrazoiak</p> <p>28. Guk dakigun egia bat</p> <p>9. Kezkatzen bai nau</p> <p>98. Ibarrera</p> <p>51. Bladi Otero-ri</p> <p>52. Hor duzu kondaira.</p> <p>53. Niganaino zara heldu</p>	<p>Kaiolan jaio ziren...</p> <p>Euskal Herri,</p> <p>Hainbeste...</p> <p>Baina gu... / ... / geu gara, geu; / ala / inor ez..</p> <p>Kateatu zen txoria</p> <p>Baina katuak</p> <p>Baina txoriak sasian</p> <p>Kontuak eginda</p> <p>Esku bat dator sasira. + Sasian entzun (lehen 4 ahapaldi kenduta)</p> <p>Euskaldunak dirurik</p> <p>Erregeren profetek, ez dute minik</p> <p>Ez dut nik</p> <p>Erregeren profetek / ohe zabala dute</p> <p>Handiaren arrazoiak</p> <p>Baina gu / nahastaile omen gara</p> <p>Guk dakigun egia bat</p> <p>Kezkatzen bait nau</p> <p>Ibarrera,</p> <p>Bladi Otero-ri + Hor duzu + Niganaino...</p>

41. Baina / oraindik euskeraz 40. Itzaltzen dijoan 47. Motozerrak, rra, rra 46. Errezera goaz 123. Baina nik. 44. Ta diot:	Baina / oraindik euskaraz Itzaltzen dihoan Esperantzari leiho bat Motozerrak, rra, rra Errezera goaz. Baina nik Ta diot:
---	--

- Atal honetan, testu mekanografiatuan nahiko sakabanatuta agertzen ziren olerkiak bildu eta berrordenatu ditu(zte) antolatzaileak (antolatzaileek?).
- Azpimarratzekoa hauxe da: “Alegia” zen testu mekanografiatuan agertzen zen azken atal edo kapitulua (114-126 olerkiak). Testu mekanografiatuko atal horretatik soilik olerki (alegi) bi, 122a eta 123a, aukeratu ditu antolatzaileak, eta, halaz ere, titulua gorde egin du: “Alegiak eta beste” (73-110. or.).

1.7. “Txakolinaren ospatzea”-ren eta “Korupekoak” atalaren arteko erkaketa

TXAKOLINAREN OSPATZEA	KORUPEKOAK
EZINA	
74. Ez gara ohartzen 75. Halaxe: / latza da kateari 76. Gure aurreko frentea 77. Zenbat bider, oraindino 78. Iraunkortzat naukee, 79. Ikusten dotanak 80. Galduta nabil herriazko 81. Jauna: / zer gura dozu 82. Egiteko gogoa damostazu 83. Baina aurrera.	Ez gara ohartzen Halaxe: / latza da kateari Gure aurreko frentea Zenbat bider, oraindino Iraunkortzat naukee + Ikusten dotanak Galduta nabil herriazko Jauna: / zer gura dozu? + Egiteko gogoa... Baina aurrera.
IBAIA	
99. Hitz urri batzuk	Hitz urri batzuk
HORMA	
100. Kantar behar nuke, bai 101. Nire herriak bezala 102. Ez aingeruk eta ez arranok 103. Egon gaude. 104. Begira gaua... / ... aingeruen ixila. Baina ez zaio antzik ematen asko Jainko beraren erruki handiari ere.	Kanta behar nuke, bai, Nire herriak bezala Ez aingeruk eta ez arranok Egon gaude, Begira gaua... /... aingeruen isila.
ALEGIA	
115. Arratsaldea, kolore gorriz, 116. Zergatik / itotzen nauen larri hau, 117. Eguzkiz eta itxasoz	Arratsaldea, kolore gorriz, Zergatik / itotzen nauen larri hau, Eguzkiz eta itsasoz

1.8. “Txakolinaren ospatzea”-ren eta “Hamaseiharrieta” atalaren arteko erkaketa

TXAKOLINAREN OSPATZEA	HAMASEIHARRIETA
ARRAILAK	
38. OTEIZA-ri Begiek dakustenetik 39. Gatzinadi zen basoko	OTEIZA-ri Begiek dakustenetik Gatzainadi zen Basoco
IBAIA	
92. – Nik ez dut orain idazten 105. Beha aldean zirenak 106. Tiriki, tauki, tauki 107. Bakardadea ez da 108. Nun zegoen bakardadea 109. Triste atera da 110. Ikusi horma 111. Dena bukatu da 112. Hutsune nabarmen 113. Ikuste duzu	- Nik ez dut orain Tiriki, tauki, tauki, Beha aldean zirenak Bakardadea ez da Non zegoen nahigabea? Triste atera da Ikus horma. Dena bukatu da. Hutsune nabarmen bat Ikusten duzu Herriko
ALEGIA	
114. Esku finak badituzu	Esku finak badituzu

1.9. “Txakolinaren ospatzea”-ren eta “Artaso-ko Samuak” atalaren arteko erkaketa

TXAKOLINAREN OSPATZEA	ARTASO-KO SALMUAK
IBAIA	
93. Elgea mendiko 94. Artaso / lotan geldi 95. Gallautik behera 96. Menditik dator erreka 97. Errekak harkaitzetara	Lurrean / etzan zen (167. or.) Elgea mendiako Artaso / lotan geldi Gallautik behera Menditik dator erreka +. Errekak harkaitzetara
ALEGIA	
118. (Artaso-ko lenengo salmua) 119. (Artaso-ko bigarren salmua) 120. (Artaso-ko hirugarren salmua) 121. (Artaso-ko laugarren salmua)	(Artaso-ko lenengo salmua) (Artaso-ko bigarren salmua) (Artaso-ko hirugarren salmua) (Artaso-ko laugarren salmua) (Artaso-ko bosgarren salmua) (179.-182. or.) (Artaso-ko seigarren salmua) (183.-185. or.) (Artaso-ko zazpigarren salmua) (186.-187. or.) Lurra hartu dut esku barruan (188.-189. or.)

2. LAGUNTZAILE BIEN LEKUKOTASUNA

Bilbon, 2006ko azaroaren 20an.

Mikel Lasa

Pello Zabaleta

Lagunok,

Euskaltzaindia Jean Haritschelharren oroimenez prestatzen ari den liburu baterako idatzi dudan artikulua baten zirriborroa bidaltzen dizuet. Artikulu horretan Bitoriano Gandiagaren *Hiru gizon bakarka* olerki liburuak esperimentatu zuen metamorfosiaz dihardut. Metamorfosi horretan zuok biok protagonismo handia izan zenuten.

Gustatuko litzaidake zuek zirriborro hori irakurtzea eta nire hipotesiari buruz zuen iritzia jasotzea, karta antzerako testu labur batean. Zuek nahi izanez gero, zuek idatzitako kartak nire artikuluekin batera argitara daitezke, eranskin modura. Dударik gabe karta horiek erreferentzia testu bihurtuko dira gai horretaz.

Hiru gizon bakarka liburuan zuek parte hartu izanaz gorde duzuen isiltasuna jakinda, ausardia iruditzen zait eskakizun hori. Baina gauza bik bultzatu naute eskakizun hori egitera: bata, eskatzen dizuedan testua oso laburra ahal izatea (zuek laburra izaterik nahi ez baduzue askoz hobeki), eta bestea, B. Gandiagari merezitako ordaina eskaintzea.

Dagizuen dagizuela, nire esker ona zuekin, euskaltzale zintzookin, berba egiteko (idatzi bada ere) izan dudana aukeragatik.

Agur bero bat.

Sebastian Gartzia Trujillo

Hona nire erantzuna. Ez nuen gogorik auzi honetaz hitz egiteko. Gandiagaren obra zinez errespetatzen eta kasik beneratzen dudalako. Puntualizazio zenbait dira, besterik ez.

Sebastian Gartzia Trujillo
Bilbo

Jaun agurgarria:

Ez nuen idatzi nahi. Ez baitut sekula kontatu zernolako harremana izan nuen Bitoriano Gandiagarekin. Lagundu niola, berak aitortzen duen zerbait da. Lagun ginela ere bai. Eta hartaz, ez nuen gogorik ezer kontatzeko haren HIRU GIZON BAKARKA liburuari buruz. Baina, bihoa nirea.

1. HIRU GIZON BAKARKA goitik beheraino Gandiagaren obra da. Goitik beheraino, eta lerroz-lerro. Eskua sartu banuen nik, eta ezer egin banuen, aukera berak eman zidalako egin nuen. Ez beza inork ahantzi nire aitorpen hau, hala da-eta. Eta inoiz inor hasiko balitz Gandiagaren poema arakutzen, ez beza ondoriotzat atera Pello Zabaletak hau edo beste egin zuela. Hara printzipioa emana! (Txakolinaren ospakizunetan lagundu nion nik batik-bat, beste atalen batean ukituren bat egin banion ere). Txakolinaren ospakizuna ospakizuna zen zinez, liturgia kasik (geroago datu gehiago).

2. Hona, orain, historia, nik gogoan dudanez (bestela ere izan zitekeen, hogeita hamabi urte igaro baitira argitaratu zenetik). Garai hartan ni Arantzazun bizi nintzen, fraile frantziskotar, teologia moraleko irakasle, eta ez dakit ez ote nintzen ARANTZAZU aldizkariko zuzendari ere. Ni behean bizi nintzen, komentuan; Gandiaga, berriz, goian, kolejoan, nahiz lotara komentura etorri. Egun batez, beraz, karpeta handi bat eskutan zuela etorri zitzaidan gelara. Eta argitu zidan, hura argitaratu egin nahi zuela, Mikel Lasari utzia ziola eta honek hainbat gauza zuzendu zizkiola (Mikel Lasa Friburgon, Suitzan, ezagutu nuen nik, unibertsitatean ikasketak egiten ari ginela). Karpeta niri ekartzetako, oker ez banago, ospatuak zituen Gandiagak Txakolinak bere lagunekin, behin baino gehiagotan, bai kolejoan, baita Plentxiko bere lagunekin ere.

3. HIRU GIZON BAKARKA tituluak berak eman zidan aukera pertsonaien izenak aldatzeko (berriro diot, Gandiagak bedeinkaturik, eta onartuz nik ematen nizkion argibideak). Argi dago *Pello Zintzo Bainabildurti*, *Jonas Norazoaz Nahitaezprofeta* eta *Joxe Tentatueta Garaitetako*a deskribatuegiak, zertuegiak geratzen zirela izenetik bertatik eta, nire iritzian bederen, kalitatea murrizten ziotela obrari. Gizon arrunta hobesten nuen nik, eta horretarako zenbakietara jo nuen: Bat-Gizona, Bi-Gizona, Hiru-gizona, hain zuzen ere gaurko gure gizartean izen-deiturak ez direlako beharrezkoak, eta aski delako zure nortasun agiriaren zenbakia, edo kalearen izena eta zenbakiak zurekin topo egiteko. Gizartean, alegia, zenbaki garena (nik gerora nire poemetako batean esaten dudanez). Ez genituen hartu zenbaki ordinalak (lehen, bigarren, hirugarren), zenbaki biluziak baino. Eta ondoren, zenbaki bakoitzari zer zegokion, hala partitu genituen zatiak ere Txakolinaren ospakizunetan. Partizioak nik eginak dira, Dei-emale etabar nireak diren bezala, eta tinbalaren zarata eta gainerako apaingarriak orobat. Era horretan, BAT-GIZONA nor den jakin nahi duenak, lasai irakur dezake BAT-GIZONARI dagokiona.

4. Nire gelan egiten genuen lan, eta nire idazteko makina erabiltzen genuen gauzak zehaztu ondoren, garbian jartzeko (ez pentsa egun bateko lana izan zenik, eta Gandiagaren Hiru Gizon Bakarka bakarrik erreparatu genuenik: beste norbaiten poesiak ere mahai hartatik pasatuak dira). Nire gelan lan egiten genuela esatean, esan nahi dut elkarrekin egiten genuela lan: nik hari zuzendu, hark niri zuzendu (pasadizo bat: euskaraz “bat” gehiegi erabili ohi dugu, eta nik mordoa kendu nizkion; hurrengo nire poesiak irakurri zitue-nean, berak ere zakukada kendu zidan).

5. “Harrigarria da –diozu- zenbat kostatzen zitzaion liburu batean argitaratzeko olerkiak aukeratu eta sailkatzea”. Harrigarri ez da. Gandiagaren ELORRI, Joxe Azurmendik antolatu zuen; HIRU GIZON BAKARKA, Mikel Lasak eta biok, nire anaia Josu Zabaletak ere ikusi bat eman zion, berak argitu didanez; UDA BATEZ MADRILEN, Joanmari Lekuonak; Joxe Azurmendiren HITZ BERDEAK, nire anaiak apailatu zuen, e.a. Garai hartan, nork daki, hori zatekeen biderik egokiena. Bagenuen, inolaz, liburua gizarterako den kontzientzia, eta liburua egile batek sinatzen badu ere, hobe dela askoren eskutatik pasatua izatea, guztien ekarriek osatzen eta hobetzen dutelako. Eta bestalde: Gandiagak erraztasun handia omen zuela olerkiak idazteko ere... nik dakidanez, nahikoa kostata idazten zuen sarri. Eta zuzendu, atertut gabe zuzentzen zuen. Areago, lehenbiziko poemak idatzi zitueanean, euskal hiztegirik eskura ez zuenez, bere baitan bildu ohi zen, harik eta behar zuen hitza aurkitu arte (hala aitortu zidan berak behin baino gehiagotan, eta grabaturik egon behar du horren lekukotzak Euskadi Irratiko artxibategian).

6. Hartaz, ez da harritzeko baldin liburuko poesia bat edo beste nik idatzia bada. Baina, bihoa berriro oharra: ez bedi inor hasi bila: hau Pellok egina da, hau Gandiagak: Gandiagarik gabe, nik ez nuen deus idatziko. Beraz, Pellorenik ez dago ezer liburu horretan. Sentiera eta hitzak eta joskera... dena da Gandiaga, Pellorik gabe (Oteitzak eragin handiagoa du liburuan, nire aldean).

7. Gerora, nik ere ospatu dut -ez Gandiagarekin, tamalez- Txakolinaren ospakuntza. Ezin uka baduela erlijio kutsurik. Are, badela erlijiozko. Eta geldialdietan, hitzen erritmoan, zurrutetan, komunio moduko bat sumatzen da. Horrela ulertu behar dira bi kantak ere: “Matsaren orpotik dator” eta “Txakolin, txakolin”. Ospakizunean atsedean hartzeko dira batetik; elkarteak, euskaldunak kantuan elkartzeko, bestetik; eta txakolinaren eragina areagotzeko hurrenik.

8. “Korupeko Salmoak”: atal honek badu bere historia Gandiagaren historian. Alegia, fraileek koruan brebiarioa gazteleraz errezatzen zuten bitartean, Bitoriano Gandiaga koru azpira joan ohi zela bere otoitzak egitera, eta euskaraz egitera, noski.

9. Artasoko Salmuekin gorabehera gehiago izan genituen: salmo bat falta zitzaigun Artaso paganotik Arantzazu kristaura igarotzeko, erdian dagoen amila gaindituz. Hark bat egin, nik onartu ez; nik beste bat egin, hark onartu ez... horrela ibili ginen puska batean, harik eta berak bostgarrena asmatu zuen arte. Orduan bakea! Ez baitzen Gandiaga berehala mantsotzen zen ireinduetakoa.

10. HIRU GIZON BAKARKA eta HIRU GIZONAK BAKARKA: alde handia dago bien artean. Hiru gizon horiek Euskalerraren historia eta kezkek kontatzen, nekaldi bat ospatzen eta bilbatzen bezala (ez ahantzi, Salvatore Mitxelena Arantzazuko frailea izan zela, eta haren iztala oso zabala zela gure garaian oraindik) ari dira elkarrekin, baina bakoitza bereari eutsiz.

HIRU GIZONAK BAKARKA ari direnean, bakoitza bere bakardadea osatuz ari dira.

11. Atalen izenei dagokienez, nire irudipenerako, Gandiagak eskuratu zizkidanerako jarriak zeuden. Ez dira nik ipiniak, beraz. Esan dudan bezala, nire hatzamarrak ospakizunetan nabarmentzen ditut gehienbat.

12. Liburua amaitu ondoren, argitaratu zen. Eta nik ez dut alerik izan, Joseba Etxeberria adiskide eta fraile frantziskotar zintzoak bere alea eman zidan arte. Lehen argitalpenekoa daukat soilik, eta ez daukat, hartaz, Joxe Azurmendik argitalpen berrirako egin zion epilogo, eta ezin juzka dezaket nire adiskideak esana (adiskide dut Joxe, eta hark esana ondo egongo da segurur).

13. Azken oharra: Nik egina gaingiroki azaldu dut, gehiegizko zehaztasunik gabe, Hiru gizon bakarka Gandiagaren obra delako, guztiz berea, berak sortua eta mamitua. Beraz, mekanografiatutik argitaratura, ez dago liburu berririk: berbera da, zuzenketak zuzenketa. Eta egilea, egile bakarra, Bitoriano Gandiaga, Orbelaungo semea da. Nik idatzi edo gaineratu nuen Gandiagarena osatzeko idatzi nuen, hark baimena emanik ezezik eskakizuna ere eginik. Berririo diot, halere: eskertzekoa dela, atzo bezala gaur ere, zure lana aztertu eta zuzenduko dizun lagunik alboan izatea. Urguilu handiz esan dezaket, harrokeriarik gabe ordea, ni tokatu nintzela Bitoriano Gandiagaren lagun aukera horretan, ez haren ordeko.

Pello Zabaleta
Cajar (Granada)

Mikel Lasa
i.ansorena k/ z^a 1.esk.1 b-b
20018 Donostia

2006ko abenduak 21.

Adiskidea:

Nik ez nekien Gandiagak 1968ko Lekeitioko lehiaketara aurkeztu zuen bere poema sorta delakoa. Hori jakinda orain oso ondo ulertzen dut zure azterketaren nondik norakoa eta interesa. Hare gehiago harrigarria egiten zait zein ondo asmatu duzun poema multzoak jasandako (zuk egoki diozunez) metamorfosian aurkitutako bidekurutze bakoitzean egin izan behar dituzun aukerak. Azterketa guzia oso argi emana dago, hainbeste zein orain arte ez bainintzan jausi zer nolako balio erantsia artu zuen poema pilaketa hark egilea eta bi laguntzaileon bakanketa eta birmoldaketari esker.

Telefonoz esanda bezala, soilketa itsu itsuan egin nuen aizkolariak ezpala ebakitzean duen begikolpe doi eta kupidagabez. Txakolinaren ospakuntza

1 eta 2 salbu, gainontzeko atalak nik moldatu nituen eta izendatu Gandiagarekin batean.

Hori esan ondoren, aitortzen dut nire erakarpenaren balioaz edo ezbalioaz ez naizela konziente izan eta egiletasuna Gandiagari dagokiola ezpairik gabe. Nik ez nuke nahi inoren ahotik entzun behar izatea Shakespearri arerio batek bota zion hura: “an upstart crow beautified with our feathers that with his tiger’s hart wrapped in a player’s hide”.

Bukatzeko, zure azterketa bere horretan eman behar duzu oso ondo baitago.

Zorionak lanagatik eta berriari begira. Besarkada batez

Mikel

EUSKAL NEURRI SINTAGMEN AZTERKETA BATERAKO: ZENBAT X, ZENBAT X-AGO, ZENBAT X *GEHIAGO* ...

Patxi GOENAGA

Lan honetan zenbatzaileez eta zenbatzaileok agertzen diren zenbait egituraren azterketa egin nahi da. Batetik, izen sintagmaren barnean ager daitezkeen neurri sintagmak aztertuko dira eta hauek dituzten ezaugarriak, kokaguneak eta debekuak.

Bestalde, neurri sintagma hauen antzekoak adjektiboen inguruan ere agertzen dira, konparatiboetan bereziki. Hauetan ‘koska’ bat gertatzen da eta hau da neurri sintagmek neurtzen dutena. Esamolde hauen sintaxiaren azterketara hurbiltzea da lan honen helburua.

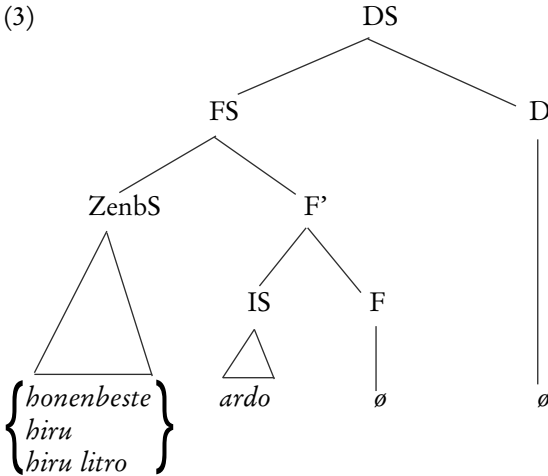
1. ZENBATZAILEAK IZEN SINTAGMAN

Abney-k (1987) bere proposamena luzatu zuenetik, hizkuntzalaritzan erabat onartutzat ematen da ohiko izen sintagmak, egiatan, ez direla izen sintagma, alegia ez direla izenaren islapen, determinatzailearen islapen baizik, eta, horrenbestez, determinatzaile sintagma. Bestalde, artikulua gainera zenbatzaileei ere leku egitearren, DS-ren eta IS-ren artean beste islapen batzuk badi-rela onartzen da, bereziki Zenbatzaile sintagma dei genezakeena. Honen ardatza zenbatzailea izango litzateke. Dirlako zenbatzaile sintagma hauek zenbatzaile soilaz osatuak egon daitezke (numeral, esaterako), edo sintagma konplexuagoak osa ditzakete (neurri sintagmak deitzen ditugunak, adibidez). Gainera, batzuek izen sintagmaren ezker aldean agertu behar dute eta beste batzuek izenaren eskuinaldean:

- (1) a. [_{DS} [_{ZenbS} BOST] gizon (-ak)] / [_{DS} [_{ZenbS} BOST KILO] irin]
 b. [_{DS} Gizon [_{ZenbS} BAT]] / [_{DS} Irin [_{ZenbS} PIXKA BAT]]

Euskararen kasuan, Artiagoitiak (2004) aldarrikatzen du euskaraz ere IS-ren eta DS-ren artean badela delako Zenbatzaile sintagma hori. ZenbS horren kokagune desberdinaren berri emateko, berriz, ezkerraldean agertzen direnak ZenbS-ren espezifikatzaile gunean sortzen direla dio. “Sintagma itxura” omen dutenak (*honenbeste, hainbat, bost litro, kolkoa bete ...* modukoak) dira ezker-ralde horretan agertzen zaizkigunak. Numeralak ere, *bat* eta *bi* (hau aukeran) izan ezik, ezkerrean ematen ditugu. (2)ko sintagmen egitura (3)koaren antzekoa izango da:

- (2) {Honenbeste / hiru / hiru litro} ardo
 (3)

Artiagoitiak (2004: 33) zenbatzaileak ezkerrean agertzeko arrazoitzat zenbatzaile horiek duten “sintagma itxura” ematen du. Arazoa, hala ere, numeralak sortzen dute, hauek, BAT eta BI salbu, sintagma itxurarik izan ez arren, kokagune horixe baitute. Hala ere, lan berriago batean (Artiagoitia 2006: 120), aurrekoan aipatzen ez den beste arrazoibide bat zabaltzen du, nire ustez, oso itxura ona duena. Honela dio: “zenbatzaile edo numeral gehienek (*bi, hiru, lau ...*) sintagma-itxurarik ez duten arren, ez da ahaztu behar batzuek euren baitan juntadura edo egitura luze samarrak onartzen dituztela (sintagmak balira legez) eta guztiak (...) banaketa osagarrian daudela neurri-sintagmekin.” Egituraren luze-laburrak ez dut uste ezer adierazten duenik, baina sintagma izateak, eta maila batean behintzat taxu bereko sintagma izateak, bai. Eta ez da bakarrik maiz juntadura bidezko osaera izaten dutela direlako numeral horiek (*hogeita bat <hogeita eta bat*). Hori baino garrantzizkoago den zerbait bada hor eta da, behin zenbaki batetik gora, juntadura ez ezik, neurri-

sintagmen tankera bete-betea hartzen dutela numeralek berek ere: *hirurogei* <*hirur hoge*i; *hiru mila*; *hiru milioi* eta holakoek *hiru litro*, *hiru dozena*, *hiru pare*, *hiru botila* eta abarren pare-parekoak ditugu. Ez da numeral hauek 'sintagma balira legez' jokatzin dutela, baizik egiazki sintagmak direla, neurri sintagmak. Beste hizkuntza batzuetan ere, gaztelaniaz esaterako, zenbaki altuak agertzen diren egiturek ('tres millones', esaterako) neurri sintagmak dira: *tres millones de estudiantes* (cf. *tres autobuses de estudiantes*). Gauzak horrela, numeral 'txikiak' ere, behar bada, numeral konplexuen gisa berean azter litezke: *hoge*i artekoetan banakoak adieraziko lirateke (*hiru* = *hiru 'banako'*) eta hortik gorakoetan bestelako unitateak (*hirurogei* = '*hiru hogeiko*'; *hirurehun* = '*hiru ehuneko*' eta abar). Honek erakusten duena da bai numeralak, bai neurri sintagmak, funtsean, kategoria berekoak direla.

Arrazoiak gorabehera, zalantzarik ez da zenbatzaile gehienak, neurri sintagma deituak barne, ezkerraldean agertzen zaizkigula. Zenbatzailetzat hartzen ditugun zenbait eskuinean agertzearen arrazoiak, beren adjektibo izaera izan liteke (*asko*, *gutxi*, *dezente*, *ugari* ...). *Bat*, berriz, determinatzailetzat ere har liteke. *Bi*-k ere, behar bada, antzeko izaera luke.

Izen zenbakarriak (*gizon*, *etxe*, *liburu*, *egun*, *litro*, *urte*, ...) zuzenean zenbatzaile numeral baten bidez zenbatu daitezke: *bi gizon*, *hamar etxe*, *laurogei urte*... Edo zenbatzaile zehaztu gabeen bidez: *gizon asko*, *etxe ugari* ...

Izen zenbakaitzen zenbatasuna ere adieraz daiteke, baina orduan, multzoko aleak zenbat diren esan beharrean, gaiaren edo masaren neurria adierazten dugu. Horretarako, alde batetik 'neurri sintagma' deitzen ditugunak izango dira (*bi litro*, *hamar zentimetro*, *bost eskukada* ...). Dirudienez, euskaraz, neurri sintagma horiek edo antzekoek eskuinaldeko egongunea ere har dezakete. Zenbatzaile partitiboek (*erdi*, *heren*, *laurden* ...) eta biderkatzaileek ere (*doble*, esaterako) jokabide horixe dute. Hauek izenaren eskuin aldean kokatzen dira.

Kokagune desberdinok aztertuko ditugu eta hurrenkera bataren eta bestearen zilegitasunaz eta bataren eta bestearen arteko desberdintasunez argi pixka bat egiten saiatuko gara. *Bi metro*, *hamar dozena*... modukoak batetik; *erdi*, *laurden*, *pixka bat*, *pila bat* ..., bestetik, eta *pare bat*, *makina bat* bezalakoak ere bai. Adjektibo sintagmetan ager daitezkeen neurri sintagmez, bigarren partean jardungo dugu.

1.1. Neurri sintagmak ezkerrean

Euskaraz zenbatzaile moduko determinatzaile gehienak izenaren ezkerrean kokatzen dira. Errepara diezaiegun honako adibide hauei:

- (4) a. Bost litro olio
- b. Hamar botila ardo
- c. Bi gramo azukre
- d. Hiru dozena arrautza

Sintagma hauek sintagma kuantifikatuak dira. Sintagmaren ezker aldean kokatzen da neurri sintagma, espezifikatzaile gunean, Artiagoitiaren arabera. Beste zenbait neurri sintagma, berriz, eskuinaldean ikusiko ditugu. Hauek, behar bada, izen elkartu modura edo analiza daitezke, baina, zenbaitetan behintzat, (4)koen ordain ere izan daitezke:

- (5) a. Bost [ardo botila]
- b. Bi [poxpolo kaxa]
- c. [Azukre eskukada] bat
- d. [Arrautza dozena batek] hiru ogerleko balio zuen.
(J. Sarrionaindia, *Kolosala izango da*, 97)¹

Erdibidean egongo lirateke, berriz, honako hauek:

- (6) a. Baso ardoa
- b. Dozena porrua

Azken itzuli hauek badituzte debekuak: beti mugatuak dira, esaterako. Bide aski mugatua eskaintzen dute, nolana ere.

Har ditzagun kontuan (4)ko esamoldeak. Honako hitz hurrenkera aurkitzen dugu:

- (7) [Numerala + I₁ + I₂] (Hamar dozena arrautza, bi litro ardo ...)

Holakoetan zenbatzaileak numeral kardinala edo banakaria izan behar du:

- (8) a. {Bi / bina} kopa xanpain edan gen(it)uen.
- b. *Botila {batzuk / asko} txanpain edan genituen.

Zatikiz osatutako sintagma ere zilegi dira, beti ere zenbateko zehatza adierazten duten neurrian:

- (9) Litro erdi (bat) olio behar da horretarako.

¹ Baina "saldutako lehen [arrautza dozenaren] diruarekin" ere aurkitzen dugu (*Berria* 2004-02-03)

Baina zenbatzaileari berari dagozkion debekuez gainera, badira I₁-i eta I₂-ri dagozkionak ere. Lehenbiziko izenak neurria adierazten duena izan behar du (*litro, metro, kilo* ...) edo neurritzat har daitekeena (*baso, botila, eskukada, autobuskada* ...). Stavrouren (2003: 333) arabera, egitura hauetan I₁ gisa ager daitezkeen izenak mota jakin batzuetakoak dira: a) izen kardinal bat izan daiteke (*dozena, ziento* modukoak); b) zenbatzaile tankerakoak (*pare* ...); c) edukiontzi adierakoak (*botila, kaxa, kopa*, ...) nahiz ‘multzo’ baliokoak (*pila, mordo, sorta* ...); d) neurria adierazten duten banakoak (*kilo, litro* ...) eta e) partitiboak (*pittin, xerra* ...). Euskaraz, sintaxiaren ikuspegitik, zerrenda horretan bi klasetako elementuak ditugu. Batzuk izen nagusiaren ezkerretara kokatzen dira. Bereziki zenbatasun adiera garbiena dutenak (*dozena, botila* eta *litro* saillekoak) dira hauek. *Makina bat* esamoldea ere ezkerzalea dugu. Ez dakit garbi zergatik. *Pare*-k bitara jokutzen du eta agian beste bakarren batek ere bai. Gainerako guztiek, izenaren eskuinaldea dute maite.

Bestalde, bi izenen artean hautapen erlazioa dago: neurri-banakotzat LITRO hautatuz gero, I₂ klase batekoa izango da (*ardo, ur, kafe* ...) baina ez beste batekoa (*sagar, liburu* ..., adibidez). Azken batean, zenbatzaileen eta izenaren artean dagoen hautapen erlazioaz gainera (*bost liburu, *bost ur*), neurri sintagmaren eta izen nagusiaren artean ere bada hautapen semantikoa.

Bigarren izenak, bestalde, zenbakaitza izan behar du. Zenbakarria ere izan daiteke, baina, orduan, masa izentzat hartzen da, neurri sintagma honek laguntzen dionean. Baina, izen nagusia zenbakaitz gisa ulertzen bada ere, aditzak sintagma osoa pluraltzat hartzen du:

- (10) a. Sagardo {ugari / asko / dezente ...} edan genuen / *genituen.
b. Bi botila sagardo edan {ditugu / ?dugu}²

Hemen galdera asko egin daitezke. Bat, ea zergatik numeralak edo zenbatzaile zehatzak bakarrik ager daitezkeen egitura hauetan. Alegia, zergatik diren okerrak (11a eta b):

- (11) a. *Bi botila {-ak / hauek} sagardo edan genituen.
b. *Botila {ugari / asko / dezente ...} sagardo edan genituen.

Neurri sintagma hauek DS-ak barik ZenbS-ak badira, kuantifikatzaile soilen pareko lirakeke: [*botila {ugari / asko / dezente}*] modukoak DS lirakeke,

² Hegoaldeko euskaldun gehienok *bi botila sagardo edan DITUGU* esaten dugu, *bi liburu erosi DITUGU* esaten dugun bezalaxe.

Intuizioz ere, ikusten ahal dugu *baso bat* osagai dela eta ez *baso ardo*. (6)ko itzulien kasua besterik litzateke.

Euskaraz, gainera, bada orain arte aipatu ez dugun beste neurri sintagma bat ere, genitiboan ematen duguna:

- (13) a. Ipin ieza(zki)dazu [_{DS} berrogei euro gasolio]
 b. Ipin iezadazu [_{DS} berrogei euroren gasolio]

(13a)ko neurri sintagmak ohiko taxua du (*berrogei euro gasolio/berrogei litro gasolio*). Biek ere *zenbat gasolio?* galderari erantzuten diote. Neurritzat, kasu honetan prezio-banako bat hartu dugu, *euroa*, alegia. Baina (13a)k badu parean guztiz baliokide den (13b). Hemen [berrogei euroren] osagai dela ez da inolako dudarik. Beraz, pentsatzekoa da (13a)ko [berrogei euro] ere hala dela.

Osagai-analisi honen alde etorriko litzateke sintagma hauek adjektiboekiko duten jokabidea:

- (14) a. baso handi bat ur ≠ b. *baso bat ur handi
 (15) a. *baso bero bat ur ≠ b. baso bat ur bero

Adjektiboak bi lekutan ager daitezke, (14-15)en arabera. Baina eskuin muturrean doanean, bigarren izenari buruzkoa izan behar du. Horregatik, (15b) zuzena den bezala, (14b) okerra gertatzen da: ur beroaz hitz egiteak badu zentzua, baina ur handiaz hitz egiteak, testuinguru honetan, ez. Aldiz, lehenbiziko izenari buruzkoa bada adjektiboa (14a eta 15a), *baso handi* zuzena da, baina *baso bero*, testuinguru honetan, ezina da. Jakina, basoa handia izan daitekeen bezala, beroa ere izan daiteke, baina egitura hauetan, BASO ez da edalontzi materiala, neurri bat baizik, BASOKADA esaten dugunean bezala. Horregatik, neurri horren *handiaz* hitz egiteak badu zentzua baina, **baso(kada) bero* batez aritzeak ez du zentzurik. Kontua da, ezkerrean diren neurri sintagma hauetan ageri den izena neurri-izena izan ohi dela. Eskuinaldean doazenean, beste kontu bat da.

1.2. Izenaren eskuinaldean kokatzen diren zenbatzaile sintagmak

Eskuinaldean agertzen diren zenbatzaile soilez gainera (*bat, bi, asko, gutxi, batzuk, ugari, dezente ...*) izen elkartu tankera hartzen duten zenbata-sunezko egiturak ere sortzen dira euskaraz.

Gure gramatiketan maiz samar aipatu dira holakoan artean dauden diferentziak. EGLU-I-en (183. orr.) “sarritan ez dira zuzen erabiltzen” esaten zaigu. Eta aurreraxeago: “Horrela, bada, baztertu behar genituzke, “porru dozena bat”, “arraultze dozena bat” eta antzekoak ...” (185. orr.)

Zuzentasunari buruzko iritziak gorabehera, ezin uka zenbatasuna adierazteko beste modu bat dela. Hain zuzen, goiko (7) hurrenkeraren ordeztan, beste honako hauek ere zilegi dira, zenbaitetan behintzat:

- (16) a. [(Numerala) + I₂ + I₁] (Hamar ardo botila, bi txokolatin kaxa ...)
 b. [I₂ + I₁ + Det] (Pastel erdia, pastelaren erdia, pastelen erdia(k))

Botila, kaxa izen ‘lexikotzat’ hartuta, (16a)ko perpausek ez dute inolako akatsik. Kontua da ea izen horiek erdi-lexikotzat ere har ote ditzakegun. Alegia, ea bi modutara interpreta ote daitezkeen. Ezkerraldean doazenean, argi dago interpretazio bakarra ‘neurria’ dela. Baina eskuinaldean doazenean, ‘edukiontzi’ interpretazioaz gainera ‘neurri’ interpretazioa ere izan ote dezake? Neurri interpretazio hau ezinbestekoa da, *pixka bat, pila bat* modukoe-kin, baina baita *erdi, laurden* eta gainerako zatikiekin ere. Aldiz, gramatikarien iritzi zuzenak ez diren beste egiturez ere galde egin behar genuke. Adibidez, *baso, botila, eskukada* eta abarrek izen elkartu modura ematen ditugunean horixe gertatzen da. *Baso ura/baso bat ur* izan daiteke hotza, beroa, eta hola, baina ez *kristalezkoa edo *gorria, adibidez. *Ur basoa* edo *xanpain kopa*, bai, hauek izan daitezke Bohemiako kristalez eginak, hauts daitezke ... Kasu honetan *baso*-k edo *kopa*-k neurri izen izateari utzi eta bere balio lexiko osoa hartzen du, edukiontzi bezala interpretatzen da.

Esamolde hauen zilegitasunaz gramatiketan esan izan dena gorabehera, bi modutara uler daitezke, zenbaitetan behintzat. *Xanpain kopa garbi bat* eta *xanpain kopa goxo bat* sintagmetan *kopa* izena modu desberdinean ulertzen dugu. Batean ‘edukiontzi’ gisa, bestean neurri sintagma edo (sasi)partitibo gisa.

Edukiontzi gisako interpretazio bikoitz hau ez da gertatzen ‘neurritasuna’ berezkoa duten izenekin, *litro, metro, kilo* eta holakoekin. Hauek, beste determinazioen bat ezarri nahi ez bada behintzat,⁴ ez dira izen nagusiaren eskuinaldean kokatzen.

⁴ Perpaus erlatibo baten ondoren eman nahi ditugunean, adibidez, horretarako ezintasuna ez bada, zailtasuna behintzat sortzen da. Nolanahi ere, egiazko neurri diren izenekin zailago gertatzen da holakoak osatzea. Honako bi adibide hauek, esaterako, maila desberdina dutela esango nuke:

a. ??Egunero edaten dituen hiru ur litroak kalterako dira.
 b. Egunero edaten dituen hiru ur baso horiek kalterako dira.

1.2.1. *Pare bat, pila bat, pixka bat ... bezalakoak*

Hauek ere zenbatasuna adierazteko baliabideak dira, osaera guztiz garde-na dutenak: [[₁ pare/pixka/pila/mordo] [_{num} bat].

Hauen ohiko kokagunea, sintagma itxura izan arren, izen nagusiaren eskuina da:

- (17) Diru pixka bat / idi pare bat / galtza pare / harri pila bat ...

Hitz elkartu itxura guztia dute. Hala ere, neurri sintagmen interpretazio bera izan dezakete. *Harri pila*, esaterako, bi modutara interpreta liteke: batean *zenbat harri?* galderari erantzungo lioke. *Pila bat*, orduan, neurri sintagma izango da. Baina izan liteke ere harriz egindako pila bat. Hori da, adibidez, nagusitzen den interpretazioa zenbait adjektibo tartean denean:

- (18) a. Harri pila handi bat (≠ Harri handi pila bat)
b. Bertso pila polita (a. bertso politez osatua; b. pila polita)

(18a)n *harri-pila* batez ari garela ematen du eta *pila* hori handia dela. Beste batzuetan, aldiz, adjektiboa ez dagokio neurri izenari (*pila, pare, mordo ...*) baizik izen nagusiari.

– Hauetako zenbait, bestalde, izenaren ezker aldean ere koka daitezke beste neurri sintagmak bezala. *Pare bat* dugu arruntena. Ezker aldean kokatzeko joera bizkaieraz nabarmentzen omen da, OEH-ren arabera. Hala ere, batzuetan hurrenkera desberdinak adiera desberdina dakar. *Pare bat*, ‘bi’ izan daiteke edo ez. Bi atal berdinez osatuak edo diren izen pluraletan erabiltzen dugunean, adibidez, (*galtza pare, betaurreko pare, idi pare*, eta abar) benetako izen elkartuak ditugu eta, horrenbestez, [izena + pare] modura eman beharrekoak gertatzen dira. Adibidez, *bost betaurreko pare, bost idi pare*, ez dira, besterik gabe, ‘hamar betaurreko’ edo ‘hamar idi’, ‘bost betaurreko-pare’ edo ‘bost idi-pare’ baizik. Izenak denotatzen duena berez pareka ez doanean, orduan, aski arrunta da zenbatzaile sintagma modura ematea, izenaren ezker aldean. (19a) bezain arrunta gertatzen da (19b):

- (19) a. [masaje- igurtzialdi pare bat] hartu eta segi lanean.
b. Pare bat harri ditut. (*Berria*, 2004-04-15)

Egitura desberdinak ditugula pentsa liteke. Izan ere, *zapata pare, idi pare, galtza pare, betaurreko pare...*, eta abarretan, izen elkartuak eman beharrean, *pare bat* ezkerrean ezartzen badugu, izen elkarketa hausteaz gainera, neurri sintagma bihurtua gelditzen da. Alegia, *zapata pare* gauza bat da eta *pare bat zapata* beste bat. Lexikalizaziorik ez denean, alegia pareka eman ohi ez diren izenekin ari garenean, ez dago inolako alderik hurrenkera bataren eta bestea- ren artean. *Pare bat harri* eta *harri pare bat* berdin-berdinak direla dirudi.

Hala ere, izenaren ezker aldean dagoenean sintagmaren zenbatasuna agerriago gelditzen dela esango nuke eta, horregatik, aditz komunztadura ere pluralean egiteko joera nabarmena dute zenbait hiztunek:

- (20) a. Pare bat zapata ikusi NITUEN vs. Zapata pare bat ikusi NUEN.
 b. Pare bat harri bota NIZKION vs. Harri pare bat bota NION.

Egitura desberdina izan behar, hortaz:

- (21) a. [_{DS} [_{QS} [_{ZenbS} pare bat] [_{QS} [_{IS} zapata] [_Q Ø] [_D Ø]]]
 b. [_{DS} [_{QS} [_{IS} zapata pare] [_{Zenb} bat]]]

– PILA BAT-ek ohiko lekua izenaren eskuinaldea du, baina ezkererako joera hartzen ari dela dirudi, gaurko ahozko euskararen behintzat. Hona hemen luma beretik sortutako bi esamolde eta bi esateko modu:

- (22) a. Baina belar pila bat dago zelai horretan!, protesta egin zuen haurrak. Belarra besterik ez dago. (K. Santisteban, *Ipuin kontalaria*, 8)
 b. Bai! Arraultze ustelak, kaleko borroak eta pila bat buru apurtu egongo da! oihu egin zuen Erikek. (K. Santisteban, *Ipuin kontalaria*, 40)

– MAKINA BAT ere sail honetakoa dugu, baina alderantziz, hau beti izenaren ezker aldean kokatzen da:⁵

- (23) makina bat atal-zatiz adobaurik dagozan soñekoak (Añibarro, *Lora sorta espiritual*, 98)

– Beste guztiak, izenaren eskuin aldean kokatzen dute:

- (24) a. Eskolak galdera berri mordoa dauka (K. Izagirre, *Sua nahi, Mr. Churchill?*, 8)
 b. *Mordo bat galdera berri

Horrenbestez, ikusten dugu zenbatasun ideiatik zenbat eta hurbilago dagoen izen baten esanahia (*dozena, ziento, pare* ...) hainbat errazago izenaren ezker aldean kokatzea neurri sintagma modura. Zenbatzaileen joera da hori, nonbait. Aitzitik, kardinaltasun garbia ez dutenek eskuinaldea dute atsegin. Ondoren hizpide izango ditugun kasuan bezala.

⁵ Ordea, salbuespen gisa edo, alderantzizko hurrenkera ere ematen digu Juan Mateo Zabalak:

(i) ilten eben gizon makina bat (Zavala, *Alegiak*, 534)

Hala ere, rimak eskaturik dator, behar bad, hemen hurrenkera hori.

1.2.2. *Erdi, laurden, heren ...* zatikien jokabidea

Erdi, laurden, heren, hamarren eta holakoak partitiboak direla esan ohi da gramatketan. Hauek ere, izen kategoriakoak dira eta osatzen dituzten egiturak, oraingoan ere, izen elkartutzat har litezke (*pastel erdi(a), ordu laurden(a) ...*) edo izen sintagmaren ardatzean aurki daiteke (*liburuaren erdia, ikasleen erdiak ...*). Elementu hauen izentasunaz ohartzeko aski da pentsatzea zenbatu daitezkeela eta, era mugatuan bada ere, kalifikatu ere bai:

(25) {pastel erdi bat / pastel erdi asko / (pastel) erdi desberdinak / ...} egin dituzu.

a) ERDI-ri buruz, Lafittek (1945: 80) ezartzen duen oharra esanguratsua da: “Si la partie est prise sur un tout unique, le mot fractionnaire se met au singulier (...) Si la partie est prise sur un tout multiple, le mot fractionnaire se met au pluriel”.

EGLU 1-en ere (200-201 orr.) *liburuaren erdia* eta *liburuen erdiak* bereizten dira. “Bigarren adibide honetan, liburu multzo batetik, multzo honen erdia edo irakurri duela adierazi nahi da. (...) Hala ere, ‘liburu erdiak irakurri zituen’ baldin badiogu, beste zerbait adierazi nahi dela dirudi: liburuak erdizka irakurri zituela, liburu bakoitzaren erdiraino baizik ez zela iritsi”.

Hemen bi kontu ditugu: batetik, *erdia* (sing.) vs. *erdiak* (plur.) arazoa eta, bestetik, genitiboaren agerpenari dagokiona.

– Izena zenbakaitza bada, ez dago arazo handirik, singularrean eta artikuluz horniturik joan behar du ERDI-k:

(26) a. Azukrearen erdia/ *azukre erdi nahikoa zenuen.

Eta zenbakarria izanik, banako baten erdiaz ari bagara, orduan *erdia* nahiz *erdi* soila ere bai:

(27) {Sagarraren erdia / sagar erdia / sagar erdi} nahikoa zenuen.

Bestalde *erdi*-ren ezkerrean kokatzen den osagaiak genitiboan agertu behar du baldin eta izen hori zenbakaitza bada: hori da (26a)k erakusten diguna. {*Ardoaren, olioaren, mahatsaren ...*} *erdia* zilegi den bezala, ? *ardo erdia, olio erdia, mahats erdia* zalantzarriak behintzat badira. Pentsa dezagun zer gertatzen den *ogi* bezalako izen batekin. Hau zenbakarri nahiz zenbakaitz gisa interpreta daiteke:

(28) Ogiaren erdia sobratu da.

(28) bitara uler daiteke: a) *ogi erdia* sobratu da, ez *ogi osoa*; edo b) *neukan ogi guztiaren erdia* sobratu zait).

Ostera, honako honek interpretazio bakarra du:

(29) Ogi erdia sobratu zaigu.

Goiko (28)ri eman diogun lehenbiziko interpretazio bera izango luke, ez genuke ulertuko ogi kopuru baten erdia sobratu denik.

Hortaz:

- (30) a. [genitiboa + ERDIA] : ogiaren erdia (ogi: [± zenb] izan daiteke)
 b. [[izen₁ + ERDI] + -A] : ogi erdia (ogi: [+ zenb])
 c. [izen₁ + ERDI] : ogi erdi (ogi: [+ zenb])

– Izena zenbakarria bada eta plurala, *erdiak* da forma hedatuena, baina gramatiketan beste zerbait iradoki arren, *erdia* singularra ere zilegi da:

- (31) a. EAEn etxebizitzarik ez duten pertsonen erdiak atzerritik etorritakoak dira. (Asier Iturriagaetxebarria, *Berria*, 2006-01-27)
 b. Herritarren erdiak uste du ingurumenaren egoera hobetu egin dela udalerrian eta EAEn. (Asier Iturriagaetxebarria, *Berria*, 2004-06-01)
 c. Ume orien erdia ez da zurea, eta beragatik ondu, edo pagatu bear diozu beiak dauzkanari (J. B. Agirre, *Erakusaldiak II*, 192)

(31a)n [*pertsonen erdiak*] plurala dugu, (31b eta c)n, aldiz, singularra.

Ohikoena, nolnahi ere, Lafittek ongi zioen bezala, *erdiak* plural gisa ematekoa da.

– Izen nagusiari dagokionez, berriz, genitiboan ez ezik, inolako mugatzailerik ez kasu markarik ez duela ere ager daiteke, *EGLU*-k dioena gorabehera, baina orduan *erdiak* behar dugu, ezinbestean, multzo batez ari bagara.⁶

- (32) a. Egun erdietan ez duzu egurrik ekarri ere egiten (M.E. Laboa, *Astotxoaren burezurra*, 59)
 b. Telebista horietan ia programazio erdiak erdaraz izan ahalko dira. (Agurtzane Solabarrieta, “Euskaldunek ez dute legez bermatuta euskarazko katerik”, *Berria* 2006-03-14)

⁶ Egia da, *EGLU*-k aipatzen duen interpretazioa izan daitekeela. Honako honetan bezala:

Bajaren lehen lau egun erdietan edo lehen bi egunetan, %75a ordainduko zaie (GAO 1989-04-13)

Baina hemen [egun-erdi] izen elkartu arrunta daukagu.

– Ezkerreko osagaia erlatiboa ere izan daiteke:

- (33) Mediku batek dio (...) larrialdietara joaten diren erdiek ez luketela joan behar. (*Berria*, 2004-11-21)

Noski, erlatibo hori genitiboan ere eman daiteke:

- (34) Larialdietara joaten diren (gaixo)en erdiak

– Partitiboan ere joan daiteke, Bizkai aldeko euskaran bereziki (cf. OEH):

- (35) Arin-arin eitten dau / soloan erbiek:
Utsik egitten deittu / punturik erdiek.
(Manuel Lekuona, “Cantares populares”, *Anuario de Eusko Folklore*, 1930, X, 038)

b) *Laurden*-ekin ere beste horrenbeste gertatzen da, funtsean. Baina hemen, *laurden* batez ari bagara eta ez bi edo hiru *laurdenez*, singularreko komuntzadura eragiten du (36a), baina plurala ere eragin dezake (36b):

- (36) a. Batzarrean bildutakoen laurdenak, berriz, aurkako boza eman zian. (Aitziber Laskibar, (*Berria*, 2004-07-04)

b. Zerbitzuan dauden langileen laurdenak (...) euskara ikasten aritu ziren. (*Berria*, 2004-03-07)⁷

– LAURDEN, ERDI bezala, inolako artikulurik gabe ere erabiltzen da, neurria adierazten denean bereziki:

- (37) Ordu laurden, kilo erdi, metro erdi, litro laurden ...

Hauetan zenbatasuna adierazten da baina inolako artikulurik ez da, BAT zenbatzailerik ere ez. Hortaz, benetako zenbatzailatzat hartzeko eskubidea genuke.

c) Adibide hauek denek erakusten duten anabasa gorabehera, joera nagusiak zein diren argi dago: izena zenbakarria denean eta pluraltasuna agerian badago, joera da *erdiak* (plur.) erabiltzekoa (*ikasleen erdiak*), eta, horrenbes-

⁷ Baina egunkari horretan bertan, idatzi berean, honako hau aurkitzen dugu:

(i) 2002an Justiziako langileen laurdenak euskara ikasi zuen.

Behar bada, horren azalpena izan liteke ergatiboaren agerpena. Plurala erabiliz gero, *laurdenek* beharko zukeen, baina *laurdenek* bezalako formarik nekez aurkitzen da corpusetan. *Ereduzko prosa* izenekoan, adibidez, kazetaritzako testuetan bizpahiru adibide baka-rik aurkitu ditut, ‘hiru laurdenek’ modukoak alde batera utzita:

(ii) Australian, adibidez, haurren laurdenek dute gaixotasun hori (*Berria*, 2004-09-14)

Honen ordez, txukunago edo ematen duela esango nuke beste honek:

(iii) Australian haurren laurdenak du gaixotasun hori.

tez, aditz komunztadura ere pluralen egitea. LAURDEN-en kasuan, aldiz, badirudi *laurdena* (sing.) erabiltzea dela joera nagusia, izen nagusiaren pluraltasuna gorabehera.

Baina nola justifikatzen da pluralaren presentzia hori? Multzo batek –eta multzo ez denak– gehienez ere bi erdi ditu. *Ikasleen erdia* diodanean, multzo horren erdietako batez ari naiz. Baina *ikasleen erdiak* diodanean ere bai. Pentsa liteke lehenbiziko osagaiaren pluraltasunak *erdi* zenbatzailea “kutsatu” duela. Alegia [ikasleen] sintagma pluralak eta hau menderatzen duen [[ikasleen] erdiak] sintagma numero komunztadura dutela. Benetan multzo baten erdi BATEZ ari bagara, sintagmaren numeroa [+sing] izango litzateke. Baina erabilera nagusia ez da hori. Bestalde, komunztaduraren hedapen hau aditzera ere iristen da. Behin *erdiak* forma plurala dugunean, nahitaezkoa da, aditzak honekin komunztadura izan behar badu, pluralekoa izatea komunztadura hori.

Komunztadurak, hortaz, hedapen desberdina duela esan genezake.

(36) a. [[pastel(aren)] erdia] lizundurik zegoen. (cf. pastel gehiena)

[+sg] [+sg] [+sg]

b. [[pastel(en) erdiak] lizundurik zeuden. (cf. pastel gehienak)

[+plur] [+plur] [+plur]

c. [[hauetatik] erdia]] matrikulaturik dago.

[+plur] [+sing] [+sing]

d. [[hauetatik] erdiak]] matrikulaturik daude.

[+plur] [+/- sing] [+plur]

GEHIEN(A(K)) zenbatzailearen antz handia du ERDI(A(K)) honek. Azken batean, multzo edo kopuru baten parte bat adierazten ari gara: *ikasle(rik) gehienak* diogunean, ‘ikasleen multzo horretatik gehienak’ esaten ari gara, eta *ikasleen erdiak* diogunean ere, beste horrenbeste, ez ikasle multzo horretatik gehienak, baina bai erdiak. Horrenbestez, modu bertsuan analizatu beharko genituzke, nahiz eta oraingoz ez dudan analisi hori eskainiko. Egitura dela eta, kontu eman beharreko arazo bihurriena, seguru asko, komunztadurarena da. Batez ere, [ikasleen] eta [erdiak]-en artekoa.⁸

⁸ Bide batez, ohar gaitezen gaztelaniaz gertatzen denaz. Izan ere, hizkuntza honetan, gure inguruko besteetan bezala, ‘la mitad de los alumnos ha(n) llegado tarde’ esaten da. Ez, euskaraz bezala, ‘*las mitades’. Baina aditzak *ad sensum* komunztadura egin dezake edo ez. Euskaraz komunztadura berezi hori, nonbait, bi aldiz gertatzen da.

Nolanahi ere, hauetan guztietan daukagun esanahia antzekoa da: multzo bateko gehienak, multzo baten erdia, laurdena edo dena delakoa.

2. ADJEKTIBOEN MAILAK ETA NEURRIA

EGLU V-ean (404-405 orr.) esaten zaigun bezala, adjektiboen eta adberbioen maila adieraz daitekeen bezala (*oso pozik, nabiko gaztea* ...) desberdintasunezko konparazioa ezartzen dugunean ere, desberdintasun hori zenbatekoa den adieraz daiteke, 'A B baino zenbat X-ago' den esaten ahal dugu, alegia.

Izenei zenbatasuna bezala, Adjektiboei, berez, maila dagokie. Hala ere, zenbakaitz diren izenei 'neurri sintagmen' bidezko zenbatasuna ezar dakiekeen bezala, adjektiboei ere, nolabaiteko neurria ezar dakieke. Maila ezartzeko inolako arazorik ez da (*oso handia, biziki interesgarria, nabiko polita, txukun samarra* ...). Baina ezinezkoa gertatzen da neurri zehatza ezartzea ia adjektibo guztiekin, konparatiboak ez badira.

2.1. Adjektibo soilen neurria

Hizpide izan ditugu izen sintagmen inguruko neurri sintagmak. Adjektibo soilei gagozkiela, eskuarki, neurri zehatza ezartzea ez da zilegi euskaraz. Luze-zabalera adierazten dutenek bakarrik onartzen dute holakorik:

- (39) a. BI METRO {luze/zabal}
b. *BI URTE {zahar/gazte}
c. *BI KILO {astun/arin}

Konpara hauek honako beste hauekin:

- (40) a. Luze SAMARRA / DEZENTE luzea / IKARAGARRI luzea
b. OSO zaharra / gazte SAMARRA
c. BIZIKI astuna / arin SAMARRA / DEZENTE astuna ...
d. ERABAT ezinezkoa /GUZTIZ egokia ...

Maila adierazteko arazorik ez da, (40)k erakusten duen bezala. Baina adjektibo soilak ez du onartzen neurketarik, neurketa zehatzik alegia.

Salbuespen bakarra aipatu ditugun luze-zabalerak dira (39). *Luze* eta *zabal*-ekin aski arrunta da. *Sakon* eta *altu/garai* ere multzo berekoak dira, antza:⁹

- (41) a. Sahara (...) bost milla kilometro zabal da ta milla ta bosteun kilometro luze (Anabitarte, *Aprikako basamortuan*, 8)
- b. Ez bakarrikan marka orretan jokatzeko prestatu, zeñek geiago altxatu ere nai nuke berriz probatu; lenagoko pisuan bertan ogei ta bi ontza altu, libre kanterak ateratzeko, gero nai deguna artu (Bilduma, *Zab* – 41)
- c. Irudia, 0,40 metro garai da. (Erkiaga, *Arr* – 195)
- d. pus bat lodi den adar bat (Duvoisin, *La* – 386)
- e. Lurra berrogei bat zentimetro sakonean ondeatu (Munita, *Gure mendi ta oianak*, 149)

Adjektibo soilei egotzi diegun debeku honek izan dezake azalpena. Pisua edo luze-zabalerak konparatzen baditugu, adibidez, bata kiloka, gramoka, arroaka edo nahi den moduan ematen da, baina beti ere neurritzat aipatutako hitz horiek hartuta, ongi dakigu pisuaz ari garela. Alegia, *liburu hori bost kilo bada* diodanean, argi da pisuaz ari naizela. Ez dago beste ulerbiderik. Pisua beti pisu. Aldiz, metroak edo zentimetroak, kanak, oinak edo nahi dena hautatuz, beti gelditzen da zehaztu gabe neurri hori luzerari ala zabalerari dago-kion, adibidez. Hortik datorke, behar bada, *luze* eta *zabal* adjektiboekin neurria zehazturik eman ahal izatea: *bost metro luze, kana erdi zabal, pus bat lodi* ... Dioguna frogatzeko, aski dugu *lodi* adjektiboari erreparatzea. Lodiera neurtzen ahal dugu metroka, adibidez, eta, orduan zilegi da *bost metro lodiko arbola* (< *arbola bost metro lodi* da) moduko bat esatea. Pertsona baten loditasuna zenbatekoa den esateko, aldiz, kiloak erabil ditzakegu, esaterako, baina orduan ez dirudi zilegi denik *lodi*-ri neurria ezartzea:

- (42) a. Arbola haren gerria hamar metro lodi zen. / Hamar metro lodiko arbola zen
- b. *Mikel 120 kilo lodi zen./ *120 kilo lodiko gizona (cf. 120 kilo gizona)

Beste hizkuntza batzuetan, ingelesez, esaterako, neurria onartzen duten adjektiboak ugariago dira, jakina denez. Horietako bat, tipikoa, *old* adjektiboa da, ez *young*. Euskaraz, adjektibo soilak, aipatutako luze-zabalak izan ezik, ezin dira neurtuta eman. Gaztelaniaz ere ezin da holakorik esan (Bosque 1999: 231)

⁹ Galde egin diedan hiztun gehienek, hala ere, azken kasu hauetan nahiago dituzte honako hauen antzekoak:

- (i) Jokalari honek bi metroko altuera du / ?? Jokalari hau bi metro altu da.
 (ii) Armairu honek 50 cm-ko sakonera du / ?? Armairu hau 50 cm sakon da.

2.2. Konparazioetako “koska”

Adjektibo soilak izan beharrean konparatiboan ematen baditugu, neurri sintagmak agertzea zilegi gertatzen da:

- (43) a. Bi metro {luzeago / laburrago}
 b. Bi urte {zaharrago/gazteago}
 c. Berrehun gramo {astunago/arinago}
 d. {Dezente/askoz} luzeagoa

Baina hauetan ez dugu ematen egiazki kasuan kasuko adjektiboaren neurria, adjektibo konparatiboak berekin duen 'koskaren' neurria baizik.

Bestalde, (44)koak okerrak dira. SAMAR, IKARAGARRI, OSO ... ez dira maila hitz egokiak, nonbait, konparatiboaren 'koska' zenbatekoa den aditzera emateko:

- (44) a. *Luze samarragoa
 b. *Ikaragarri luzeagoa
 c. *Oso luzeagoa

Konparatiboan eta neurri sintagma hauen arteko jokia dela eta, zenbait galderari erantzun beharko litzaioke: 1) Zergatik dute jokabide desberdina adjektibo soilek eta konparatiboek? 2) *Gehiago* zenbatzaile bat bada, nolatan ager daitezke batzuetan sintagma berean bi zenbatzaile ({*BI libururu GEHIAGO / libururu BATZUK GEHIAGO*}), beste batzuetan holakoak zilegi ez diren bitartean (**BI libururu ASKO / ??libururu ASKO GEHIAGO*)? 3) Zein da, azken batean, sintagma hauen guztien sintaxi egitura? Dena dela, galdera horien erantzunen bila hasi baino lehen, ikus ditzagun konparatiboaren ezaugarri batzuk.

2.3. -AGO, -EGI eta -EN

-AGO atzizkia adjektiboei eta aditzondoei¹⁰ erasten zaie, konparazioa adierazteko. Konparazioan, A-ren ezaugarri bat ematen dugu aditzera, horretarako, B-ren ezaugarri beraren maila oinarri hartu eta koska erantsita:

- (45) A [B (den) baino] (bi metro) luzeagoa da.

¹⁰ Aditzei ere erants dakieke, baina nagusiki adjektiboei eta aditzondoei erasten zaie atzizki hau.

–EGI-rekin ere, funtsean beste horrenbeste gertatzen da: ‘*A handiegia da*’ diogunean eredutzat hartzen dugu zerbait, eta hau oinarri hartuta, A nolakoa den esaten dugu. Superlatiboarekin ere gauza bera: ‘*A da handiena*’ esaterakoan, oinarritzat hartzen den handitasun maila bat badugu eta oinarri horren gainean ezartzen dugu A-ren tamaina. Oinarri hori, –AGO konparatiboarekin ari garenean, [... BAINO] perpausaren bidez ematen dugu aditzera. –EGI atzizkiarekin ari garenean, berriz, oinarri hori ‘xede baterako behar den edo komeni den maila’ izan ohi da. Sintaxian helburuzko perpaus baten bitartez eman ohi dugu:

(46) Liburu hori handiegia da, {zorroan eramateko, haur batentzat ...}

Egitura hauek, ordea, ez dute onartzen euskaraz inolako neurketarik. Ez –EGI-k, ez superlatiboaren –EN-ek:

(47) *Liburu hori bi kilo astunegia da zorroan eramateko.

Holako zerbait esan nahi izatekotan, –AGO konparatiboaren bidera eraman behar da perpaus hori, ‘behar den baino’ edo ‘komeni litzatekeen baino’ edo holako zerbaiten laguntzaz:

(47’) Liburu hori behar baino bi kilo astunagoa da, (zorroan eramateko).

Astunegi diogunean alde zuzenetik ezarritako estandar baten arabera konparazio bat ezartzen dugu, hots, behar den edo egoki den neurria gainditzeko duela esaten ari gara, estandar hori baino astunagoa dela, alegia. Kontua, azken batean, da ezin dela kasu honetan neurria ezarri.

Eta superlatiboarekin ere (–EN-ekin, alegia), ezinezkoa da neurketa egitea:

(48) Liburu hori inoiz irakurri dudana ederrena da.

Hemen oinarritzat hartzen dena ez da beste liburu jakin baten edertasuna, irakurri ditudana guztiena baizik. Nolanahi ere, ezinezkoa gertatzen da oinarriaren eta unean uneko konparagaiaren artean dagokeen ‘koska’ zenbatekoa den esatea:

(49) *Liburu hori da denetan bi kilo astunena.

Oraingoa ere, koska hori zenbatekoa den esateko modu bakarra konparatibo gisa ematea izango litzateke:

(49’) Liburu hori beste guztiak baino bi kilo astunagoa da.

Edo, bestela, mailakatze lausoa adierazteko eskura ditugun adberbioez baliatuz:

(50) Liburu hori da, askogatik, denetan astunena.¹¹

Hiru atzizki hauek oinarria modu desberdinez ematea eskatzen dute:

- (51) a. [_{Pos} [_{KompS} ... -(e)n] baino] ... -AGO
 b. [_{Pos} {... -(e)ntzat / -t(z)eko}] ... -EGI
 c. {[_{KompS} ... -(e)n] / [_{Pos} ... {-ko / -(r)ik / -etan]}] ... -EN

Hiruretan dugu konparazioaren oinarria adierazteko aukera, baina -AGO-ren agerpenak bakarrik egingo du zilegi oinarritzat hartzen dugun perpaus edo postposizio sintagma honezaz gainera, neurri sintagma bat. Honek bakarrik hautatzen du neurri sintagma hori.

2.4. Zertan dira diferente adjektibo/adberbio sintagma soilak eta -AGO konparatiboak?

Baina neurri sintagmok zergatik, *astun* adjektibo soilarekin ez, baina *astunago* adjektibo konparatiboarekin bai? Eta, oro har, edozein adjektiborekin, konparatiboan emanez gero, zilegi gertatzen da neurria adieraztea. Erantzuna bi egituren artean dagoen diferentziatik etorriko zaigu. Konparatiboak funtsezkoa du ‘koskaren’ ideia. (Brucart 2003). *Luzeago* konparatiboak, *luze* soilak ez bezala, koska bat badela adierazten du:

(52) A, B baino luzeagoa da.

Holakoetan, B-ren luzera hartzen dugu oinarritzat eta oinarri honen arabera, A-ren luzera zenbatekoa den esaten, bi luzeren artean ‘koska’ bat badela onartuz eta, nahi izanez gero, koska hori zenbatekoa den adieraziz. Zeren adierazi gabe ere utz daiteke, (52)an bezala, edo zehaztu daiteke neurri sintagma baten bidez, (53)an bezala:

(53) A, B baino bi zentimetro luzeagoa da.
 (alegia, A-ren luzera = B-ren luzera + 2 cm).

(52)an eta (53)an gauza bera diogu, funtsean. Alde bakarra da, (52)an koska hori zenbatekoa den zehaztu gabe utzi dugula eta bestean, bi zentimetrokoa dela diogula.

¹¹ Baina hemen perpaus osoa besarkatzen duen adberbio batez baliatu behar izan dugu, ez egiazki adjektibo sintagmari datzekon neurri sintagma batez.

Gaztelaniaz ere gauza bera gertatzen da:

(i) Ese libro es el más pesado que he leído, con diferencia.

Hor dago adjektibo soilaren eta konparatiboaren arteko diferentzia. Koska neurtu edo zenbatu daiteke. Adjektibo soilek, aldiz, ez lukete ‘neurri’ argumenturik hautatuko. Konparatiboetan daukagun koskak, ostera, neurtzea eskatzen du, koska zenbatekoa den esatea. Arazo lexiko gisa ikus daiteke: *pisatu*, *neurtu*, *iraun* eta abarrek bezala, X-ago-k ere neurri sintagma bat hautatzen du:¹²

- (54) a. [Hiru hilabete] iraun zuen gure egonaldiak.
b. [Hiru hilabete] geroago etorri zen Joseba.

2.5. Osagaien hurrenkeraz

Beste hizkuntza batzuei gagozkiela proposamen desberdinak egin izan dira sintagma hauen taxuaz (Abney (1987), Larson (1991), Brucart (2003) ..., adibidez). Sakonean egitura abstraktu samarra ere izan daiteke. Adibidez, -AGO atzizkia buru hartuta, honek bere inguruan hiru osagarri izango lituzke: adjektibo sintagma bera, neurri sintagma eta konparazio perpausa. Beste plan-teamendu bat izan liteke X-ago bezalako konparatiboak osagai bakartzat hartzea, dagozkion tasunekin. Honek orduan bi osagarri izango lituzke.

Izen sintagmetan ageri diren neurri sintagmek espezifikatzailearen lekua hartzen badute, bidezko dirudi egongune bera izatea konparatiboaren koskaren zenbatekoa ematen digun neurri sintagmak ere. Beste kontu bat da [p_{OS} ... baino] perpaus konparatiboaren¹³ lekua zein den jakitea. Gainerako perpaus konparatiboetan zer gertatzen den ere kontuan hartu behar da. Hau dena xehekiago aztertu bitartean, Brucartek gaztelaniarentzat proposatzen duen analisiaren antzeko bat proposa genezake, soilagoa bada ere:

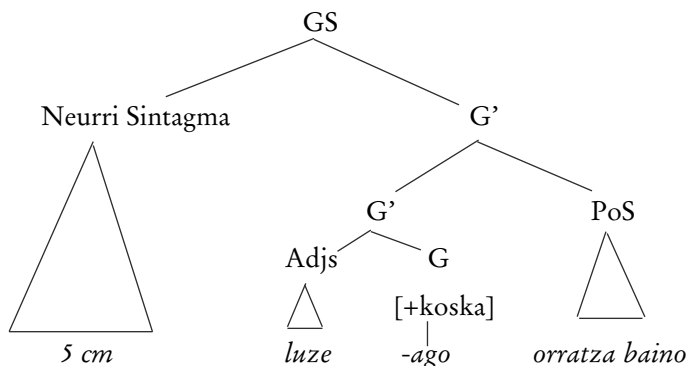
- (55) Haria jostorratza baino [bost zentimetro] luzeagoa da.

Perpaus honentzat honako egitura hau proposa genezake:

¹² Hemen ez gara hasiko eztabaidatzen ea PISATU edo NEURTU bezalako aditz bat neurri sintagma batekin ematea ‘kalko desegokia’ den ala ez (ik. J. R. Etxebarria 2006: 140, 155-160). Edozein modutan, IRAUN aditzak holako neurri sintagma hautatzen duela ez da dudarik.

¹³ BAINO-ren estatusa dela eta, gure hiztegieta juntagailutat hartu izan da inoiz. Juntagailuak juntadura bideratzen duten morfemak badira, kasu honetan beste zerbait daukagula ematen du. Uste dut postposiziotzat hartzea zilegi dela, perpausa gobernatzen duen postposizio bat. Horrenbestez, Po(stposizio)S(intagma) baten aurrean geundeke. Esan liteke -AGO konparatiboak hautatzen duela PoS hau, konparazioaren oinarri gisa.

(56)

Azken batean, egitura honek perpaus hauei buruz dakigunaren berri modu argian eman dezakeela dirudi: a) ardatza -AGO izango litzateke, konparatiboaren atzizkia; b) honek batetik predikatu bat izango luke osagarri [_{Adjs} luze] eta bestetik, konparazioaren oinarria den [_{poS} orratza baino] postposizio sintagma. Koskaren zenbatekoa erakusten duen neurri sintagma ere -AGO-k hautatua dago; c) bestalde, -AGO maila hitzak berezkoa du [+koska] tasuna. Hau baldin bada egitura guztiaren ardatza, buruaren eta espezifikatzailearen arteko lotura ziurtatua geldituko da. Hala ere, neurri sintagma hauek osatzeko, kuantifikatzaile guztiak ez dira baliagarri. Izenen kasuan bezala, hemen ere neurri sintagma zehatzak izango ditugu aukerakoak ([Numerala + neurri izena] modukoak. Neurri izen honek (*litro, metro, kilo, ...*) adjektiboaren izaera semantikoaren (edukiera, luzera, pisua, ...) araberakoa izan behar du.

Baina oso, *izugarri, erabat, guztiz* bezalako maila-adberbioek ez dute balio:

(57) {*Erabat / *oso / *izugarri} astunagoa da.

Modifikatzaile hauek ez dute adierazten 'koskadun' egitura hauetan espezifikatzaileak eman behar duen zenbatasun ideia eta, horrenbestez, ezin dira -AGO-dun adjektiboarekin konbinatu (Brucart 2003: 45).

Aldiz, beste batzuek (*asko(z), bi aldiz, are, nabarmen, dezente, zer(txo)bait, pittin bat, pixka bat ...* bezalakoek) adjektiboaren maila edo neurria, modu lausoa bada ere, adierazten bide dute, eta, horrenbestez, bat egin dezakete -AGO konparatiboarekin:

(58) Liburu hori {are/askoz/dezente/zertxobait/pittin bat/pixka bat/nabarmen ...} astunagoa da.¹⁴

¹⁴ Gaztelaniazko 'sensiblemente'-ren ordezkatat eman dut *nabarmen* maila-hitz hori. Corpusean honako adibide hau aurkitu dut, bakarra:

(i) 1986an Estatu osoan 25-29 urte bitartean ezkonduetako gizonzkoen kopurua, %51,73koa zen, nahiz eta Nafarroan datu hori nabarmen baxuagoa izan. (*Euskaldunon Egunkaria* 1992, 0009)

Adberbio edo determinatzaile hauek, lehenbizikoek ez bezala, berekin daramate mailaren edo koskaren ideia. Horregatik dira erabilgarri konparatiboekin.

(56)ko egitura gorabehera, konparazio perpausaren ohiko lekua ezkerrean du, mintzagaiaren gunean. Nolanahi ere, perpausaren kanpo aldean mugitzeko ahalmen handia du perpaus honek. ERE lokailua lagun duela, maiz. Horrek, behar bada, beste egitura bat proposatzera eramán beharko gintuzke. Gaia azterkizun uzten dut, nolanahi ere.

- (59) a. Harri hau [[beste guztiak baino] astunagoa] da.
 b. Harri hau [__ astunagoa] da [beste guztiak baino].
 c. [Txoria baino ere] ederragoa zen / Ederragoa zen [txoria baino ere].

Ohar gaitezen mugikortasun hau ez dutela beste konparatiboek. [... BEZAIN] perpausa, adibidez, beti, dagokion adjektiboaren ezkerrean agertuko zaigu, honen ondo-ondoan.¹⁵

Neurri sintagmari dagokionez, aldiz, esan behar da beti adjektibo konparatiboaren ondo-ondoan, ezkerrean, egon behar duela, adjektibo konparatiboarekin batera osagai bakarra osatuz:

- (60) a. Haria jostorratza baino [bost cm] luzeagoa da.
 b. *Haria [bost cm] jostorratza baino luzeagoa da.

2.6. GEHIAGO konparatiboa

Adjektiboan mailan dugun koska hori kantitateetan ere gertatzen da. GEHIAGO eta GUTXIAGO zenbatzaileetan ere –AGO atzizkia dugu, GEHI- edo GUTXI elementuari atxikia. Hemen ere GEHIAGO konparatiboak [... baino] perpausaz gainera, neurri sintagma hautatzen du:

¹⁵ Errepara diezaiogun honako perpaus pare honi:

- (i) a. Harri hau [[beste edozein bezain] astuna] da.
 b. *Harri hau [__ astuna] da [beste edozein bezain]

Hemen morfologia arrazoiak izan daitezke (BEZAIN ezin banatuzkoa da), baita sintaxizkoak ere: BEZAIN-en atzean HAIN osagaia dago, genitiboa jatorriz, eta horrenbestez, ezin da adjektiboaren ezkerreko kokagunetik atera.

Arrazoi bera izango litzateke superlatiboetan PoS bere lekuan uzteko, hau ere izenlagun gisa agertzen baita (-KO bidez, nahiz erlatibo gisa). Baina bestelako postposizioen bat dugunean, ezintasun hori desagertzen da:

- (ii) a. Eskolako hoberena / *Hoberena eskolako
 b. Hau da ikasleetatik hoberena / Hau da hoberena ikasle guztietatik.

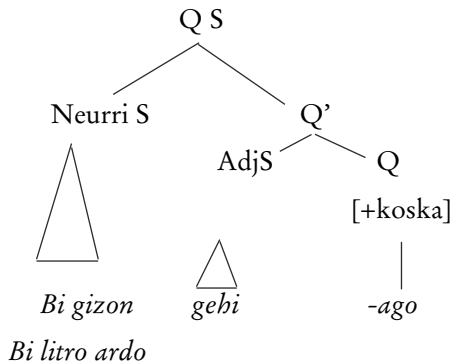
(61) Zuek baino hamar {cm, litro, gizon, liburu, isilune ...} gehiago

Neurri sintagman zenbakarri den edozein izen agertuko zaigu, neurri izena (*cm, litro, kilo...*) nahiz bestelako edozein izen (*gizon, etxe, harri ...*). Izen hori zenbakarri ez den kasuetan, zenbatze hori bideratzen duten neurri sintagmez baliatu beharra dago:

(62) a. [Bi litro ardo] gehiago

b. [Bi gizon] gehiago

(63)

Baina (62b)-n bi zenbatzaile (*bi* eta *gehiago*) elkartzen dira. Horrek azalpen garbia du baldin eta ontzat ematen bada zenbatzaile horiek ez daudela zuzenean izen berari atxikiak baizik eta alde batetik [*bi gizon*] neurri sintagma dugula eta [*gehiago*] konparatiboa bestetik.¹⁶

Bada (63) egituraren aldeko arrazoirik:

(64) a. Zuk baino [[zenbat litro ardo] gehiago] edan ditu?

b. [Zenbat litro ardo] edan ditu zuk baino gehiago?

c. *[Zenbat litro ___] edan ditu [[ardo] gehiago] zuk baino?

Bestalde, (64)ren parean beste honako hau ere esan daiteke. Eta biek izan beharko lukete egitura bera:

¹⁶ *Gizon gehiago* bezalako sintagma soil batek, aldiz, bestelako egitura izango luke: [_{QS} [_{IS} gizon] [_Q gehiago]]. Hemen ez guke neurri sintagmarik izango. Koska bai, -AGO konparatibo guztietan bezala, baina koska hori zenbatekoa den zehaztu gabe utzia egongo litzateke. Azken batean, [gizon gehiago] eta [gizon asko], biak egitura bereko lirateke. Brucart-ek (2003: 31), hala ere, beste modu batez ikusten ditu kontuak. [más días] bezalako batez ari dela, honela dio: “*Las conversaciones durarán más días de los previstos* pone de manifiesto que el SCu *días* es el representante del diferencial”. Hemen proposatzen dudana, aldiz, da [[egun bat] gehiago] eta [egun gehiago] taxu desberdineko sintagmak direla.

- (65) a. Nik baino [pastel bat/batzuk] gehiago jan du/ditu.
 b. [Ardo pixka bat] gehiago eskatu zuen.

Hemen [pastel bat(zuk)] edo [ardo pixka bat] osagai direla dirudi. Hortaz, goian ere [[bi litro ardo] gehiago] izango da analisi zuzena. Baina osagai hau determinatzaile sintagma bat dela dirudi, mugagabea, baina DS bat. Eta honen barruan neurri sintagmatzat eman dugun [bi litro] horretan, aldiz, DS-ren itxura guztia badu ere, ZenbS bat izango genuke.

Gauzak horrela, *gehiago*-k beregan duen ‘koskaren’ balioa [bi litro ardo] sintagmak emango digu. Analisi hau zuzena izanez gero, lan honen lehenbiziko atalean aztertu ditugun neurri sintagmak eta hemengo [bi litro ardo] modukoak izaera desberdinekoak izango lirateke. Haiek QS baldin baziren, hauek, behar bada, DS ditugu. Izan ere, oraingo egitura hauetan aurrekoetan zilegi ez ziren determinatzaile/zenbatzaile batzuk ager daitezke:

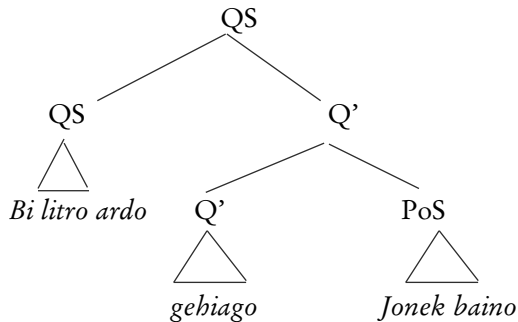
- (66) a. Litro batzuk gehiago (cf. *litro batzuk ardo).
 b. Metro bat zabalago / kilo batzuk lodiago / asko gehiago / metro mordo bat gehiago/bi litro ardo gehiago ...

Eta, jakina, orain ere, neurri sintagmaz gainera, konparazio perpausa ere agerian eman daiteke:

- (67) Mikelek [[Jonek baino [bi litro ardo] gehiago] edaten ditu astean.

Hortaz:

- (68)

2.7. Azken ohar bat maila, neurria eta zenbatasuna batera adierazteaz

Konparazio egitura hauetan, mailakatuak agertzen diren adjektibo sintagma guztietan bezala, debeku handiak daude maila- eta neurri-sintagmak beste zenbatzaileekin eta mugatzaileekin konbinatu ahal izateko (EGLU V; Artiagoitia (2004, 2006)):

- (69) a. *Oso bi neska polit / ?Bi neska oso polit / *Hainbeste oso neska polit.
 b. *Oso neska polit hau.

Aipatutako lanetan debeku hori bi osagaiak kokagune beragatik lehian ibiltzeari egozten zaio. *Hainbeste* eta *oso*, adibidez, biak 'kako' beretik ezin dira eseki. Hori litzateke sintagma horien makurra:

- (70) a. Hainbeste neska polit ez dut inoiz ikusi.
 b. Oso neska polita da hori.
 c. *Hainbeste oso neska polit ez dut inoiz ikusi.

Konparatiboekin ere arazo bera dugu:

- (71) a. *Zu baino hainbeste neska politago ez dut inoiz ikusi.
 b. ?Miren baino neska politago asko ikusi ditut.¹⁷

Hala ere maila eta zenbatzailea bateraezin horrek kokagune bakarrarena ez ezik, beste sustrai batzuk ere izan ditzake. Izan ere, zenbatzaileekin agertzeko ez ezik, erakusleekin agertzeko ere antzeko debekuak ditugu eta kasu honetan ez dago inongo lehiaketarik kokagunea dela eta:

- (72) a. *Oso liburu eder hau ekarri didate (cf. Oso liburu ederra ekarri didate)
 b. *Zu baino ikasle saiatuago hauek aipatuko dizkizut.
 c. *Gurea bezain liburu eder hauek daude salgai. (cf. Gurea bezain liburu ederrak daude salgai.)

Kokagune falta izan liteke arrazoi bat. Izan ere, hemen hizpide ditugun neurri sintagmekin jokatzeko hasten garenean, are arazo larriagoak sortzen zaizkigu:

- (73) *Zu baino bi zentimetro neska altuagoa aurkeztu didate. (cf.)
 Aurkeztu didaten neska zu baino bi zentimetro altuagoa da.

Baina egitura hauen beste ezaugarri batzuk ere kontuan izan behar direla dirudi. Horietako bat dugu sintagma hauen zehaztasun eza. Erreferentziatzeko balioa barik zenbatusun balioa dute. Alegia, predikatu osagarriek dituzten eskabide bertsuak dituztela pentsa liteke:

¹⁷ Hau beste modu honetara emanaz gero, arazorik ez:

(i) Neska polit asko ikusi ditut, Miren baino politagoak.

- (74) a. *Gero* oso liburu ederra da / **Gero* oso liburu eder hau da
 b. Gure etxea [zuena baino hamar urte zaharragoa] da./ *Gure etxea [zuena baino hamar urte zaharrago bat] da. /*Gure etxea [zuena baino hamar urte zaharrago hura] da.
 c. Gure etxea ez da hain zaharra / *Gure etxea ez da hain zahar bat.

Kontua da holako konparazio egiturak oso ‘gustura’ aurkitzen direla predikatu osagarriaren gunean, eta hortik kanpo ezarri nahi ditugunean, arazoak ematen hasten direla. Horregatik, hain deseroso sentiarazten gaituzten (72-74)ko perpaus batzuek erabat aldatzen dute beren onargarritasun maila predikatu osagarritzko egiturara berriro eramaten ditugunean, erlatiboa tarteko. Adibidez:

- (75) a. Gurea bezain ederrak diren liburu hauek daude salgai.
 b. Hain ederra den liburu hau opari egin didate.
 c. Zu baino bi zentimetro altuagoak diren hamar neska aurkeztu dizkirate.

Edo aposiziora joaz:

- (76) a. Liburu hauek, gurea bezain ederrak, daude salgai.
 b. Hamar neska aurkeztu dizkirate, zu baino bi zentimetro altuagoak.

Ildo honetatik joan beharko luke, nire ustez, gure azalpenak.¹⁸

3. ONDORIOAK

Izen sintagmaren barnean ageri diren neurri sintagmak aztertu dira lehenbizi. Osagaien hurrenkera ez da beti bat. Batetik, [[Zenbatzailea + I₁] + I₂] dugu. Honek dituen debekuak aztertu dira. Ezin da edozein zenbatzaile ezarri: numerala edo zatikia edo multiploa behar du. Lehenbiziko izenak ere multzo jakin bateko kide izan behar du (neurria, zatia, multzoa nahiz ‘edukiontzi’ balioa dutenak behar dira). Bigarren izena, berriz, zenbakaitza da.

¹⁸ Bide batez, hainbeste buruhauste ematen diguten egitura hauek, gaztelaniaz ere, esaterako, taxu berezia dute. Artikulu mugatua ez dute onartzen, mugagabea baizik:

(i) Me presentaron unas chicas, dos cm. más altas que tú./*Me presentaron estas chicas muy majas.

Beste aukera bat ere bada: $[[I_2 + I_1] + \text{zenbatzailea}]$. Hau teoriaran zilegi da neurri izenekin izan ezik. Gainerakoekin errazago onartzen dira holakoak (ur trago bat / trago bat ur). Hala ere, maiz anbiguotasuna sortzen da neurri izena ‘edukiontzi’ baliokoa denean (botila, kopa, kaxa ...). Taxu hau erakusten dute zatikiek (*erdi* eta *laurden*, bereziki). Hauen jokabide berezia aztertu dugu singular/plural arteko interpretazioari dagokionez.

Adjektibo soilekin ere erabilgarri dira neurri sintagma, baina bide honek debeku handiak ditu. Frogatu uste izan dugu luze-zabalera adierazten duten adjektiboekin bakarrik direla zilegi. Baina -AGO konparatiboarekin gauza erabat aldatzen da. Honen arrazoia -AGO atzizkiari egotzi behar zaio. Elementu hau zenbatzailetzat har daiteke eta pentsa daiteke, batetik konparazioaren oinarria hautatzen duela ($[_{\text{pos}} \dots \text{baino}]$). Bestetik, adjektibo edo adberbio bat hartzen du osagarri gisa eta, [+koska] adiera duenez, koska horren neurria adierazten duen neurri sintagma ere hautatzen du. Horrenbestez, -AGO-ren mende agertuko dira adjektiboa, perpau konparatiboa eta neurri sintagma. Neurri sintagma hau izen sintagmetan agertzen dena ez bezalako dela iradoki dugu. Dena dela, hau hobeki aztertu beharreko kontua litzateke, sintagma hauen egitura zehatza bezalaxe.

Azkenik, perpau hauek zenbatzaileekin eta erakusleekin agertzeko dituzten zailtasunez mintzatu gara. Honetarako eskaini diren azalpenak aztertu dira baina arazoa sintagmaren egituren gertatzen den leku faltaz gainera, bestelako arrazoirik ere badela iradoki dugu, sintagma hauen zehaztasun eza-rekin lotuta. Kontu honek ere azterketa xeheagoa eskatzen du.

4. BIBLIOGRAFIA

- ABNEY, Steven Paul 1987. *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*. Doktore tesia. Cambridge: MIT.
- ARTIAGOITIA, Xabier. 2004. “Izen Sintagmaren birziklatzea: IS-tik inguruko funtzio buruetara”. In Albizu, Pablo & B. Fernández (arg.) *Euskal gramatika XXI. Mendearen atarian: arazo zaharrak, azterbide berriak*. Vitoria-Gasteiz: Arabako Foru Aldundia, 11-38.
- 2006. *Euskarazko izen sintagma: arkitektura eta egitura funtzionala*. Argitaragabeko eskuizkribua. Euskal Herriko Unibertsitatea.
- AZKUE, Resurrección M^a. 1923-1925. *Morfología Vasca*. (2. argitalpena, 1969. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca).

- BOSQUE, Ignacio. 1999. “El sintagma adjetival. Modificadores y complementos del adjetivo. Adjetivo y participio”. In Ignacio Bosque & Violeta Demonte (arg.) *Gramática descriptiva de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe, 217-310.
- BRUCART, Jose M^a. 2003. “Adición, sustracción y comparación: un análisis composicional de las construcciones aditivo-sustractivas del español”. Eskuizkribua. Univ. Autónoma de Barcelona.
- EUSKALTZAINDIA 1985. *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-I*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- 1999. *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak-V (Mendeko perpausak-1)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- ETXEBARRIA, Jose Ramon 2006. “Neurri-izenak eta neurri-esamoldeak euskaraz”. *Euskera* 51, 123-161.
- ETXEBERRIA, Urtzi. 2005. *Quantification and Domain Restriction in Basque*. Argitaragabeko doktore tesia. Euskal Herriko Unibertsitatea.
- HUALDE, Jose Ignacio & Jon Ortiz de Urbina (2003) (arg.). *A Grammar of Basque*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- LAFITTE, Piarres 1944. *Grammaire Basque (Navarro-labourdin littéraire)*. Baiona: Livrairie “Le livre”.
- LAFON, René. 1957-58. “L’expression de la comparaison en basque”, *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* LIII, 234-256. (Berrargitaratua: Euskaltzaindia (1999). *Vasconiana*. Iker 11. 649-666).
- LARSON, Richard K. 1991. *The projection of DP (and DegP)*. Eskuizkribua. Suny – Stony Brook.
- LÖBEL, Elisabeth. 1989. “Q as a Functional Category”. In Crhista Bhatt, Elisabeth Löbel & Claudia Schmidt (arg.). *Syntactic Phrase Structure Phenomena in Noun Phrases and Sentences*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- MICHELENA, Luis & Ibon Sarasola. 1987-2005. *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia. (OEH)*. Bilbo: Euskaltzaindia, Desclée de Brouwer, Mensajero.
- STAVROU, Melita. 2003. “Semi-lexical nouns, classifiers, and the interpretation(s) of the pseudopartitive constructions”. In Coene, Martine & Yves D’hulst (arg.) *From NP to DP*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, Vol I, 329-353.

Corpusak:

Orotariko Euskal Hiztegiaren Testu Corpora. Bilbo: Euskaltzaindia.

Euskaltzaindiaren XX. Mendeko euskararen corpus estatistikoa
(www.euskaracorpora.net)

Ereduzko prosa gaur. (www.ehu.es/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/)

EUSKAL ALMANAKA ETA EGUTEGIAK (1815-2006)

Joseba INTXAUSTI

Euskarazko egutegi, almanaka edo urtekariak ez dira izan batere arrotzak euskara idatziaren historian, eta tradizio hori ez da izan pisu gutxikoa ere euskal irakurleen artean. Izenburuan bi data eman ditut mugarrizat (1815-2006), baina Leizarragaren idazlanak ezagutzen dituenak badaki askoz ere historia zaharragoa izan daitekeela hori.

Egia esan argitalpen-mota horren balioa ez da erreparatu gabe pasatu gure artean; adibidez, 1996an Arantzazuko Egutegiari Abadia Saria eman zion Gipuzkoako Aldundiak; hala ere, euskara idatziko jarduera horren guztiaren azalpen orokorrik ez dut ezagutzen, eta ondoko orrialdeen bidez ekarri nahiko nuke argitara iragan gutxi ezagun hori. Lan erabat burutua ez izan arren, balioko ahal du, behintzat, hurrengo iker-urratsak emateko.

Kultura handi eta hizkuntza idatzi normalizatuetan, egutegiena bazterreko kultur gertaera izan ohi da itxuraz (nahiz eta tamaina handikoa izan), baina gurea bezalako batean besterik dela pentsa daiteke, irakurlego zabal bat sustatzeko baliozko lanabesa izatera iritsi izan baitira egutegiak. Euskal Herrian ere irakurle leialak izan dituzte, liburuek baino areago. Hori horrela izanik, gaiaren aurkezpen xume bat egiteko balio dit J. Haritschelhar adiskidearen omenaldi-egokiera honek, beti ere Hegoaldearekin batera Iparraldea ere gogoratzuz.

URTEALDI OROKO ALDIZKARIAK (1848...)

Argitalpen-jenero honek historiaurre luzea izan du gure artera iritsi aurretik. Egutegien historiak, eta berorien bidezko kultur, erlijio- edo politika-

hedapenaren jardunak biziraupen handiko kondaira bete du, herri eta kulturetan.

Batez ere tresna praktikoak zirelako iraun izan dute horrelakoek, halako segidarekin. Baliagarritasun hori, beren baitan zekartzaten argibide praktikoaetik zetorkien: denboraren neurketak, eguraldiaren iragarpenak, iraganurtearen oroimenak, hurrengo urtealdiko aste eta egunen gobernu hobeak, lanen eta uzten ardurak, edo elizako urte-zikloa, etab. Hori guztia herritarren eskueran jartzeko balio izan dute egutegiek. Hortaz, gizarte-bizitza kodetuan guztiz baliagarriak ziren.

Arazoi horiengatik, herritarrek gogoz bilatu ohi dituzte honelako argitalpenak. Eta hortik zetorren almanaka eta egutegien bestelako baliagarritasun praktikoa: beren hedapenagatik, ideiak erakutsi eta zabaltzeko ere balio zuten, eta herritar xumearenganaino hainbat mezu interesatu pasarazteko tresna eroso bilakatu ziren. Eta halaxe izan zen, adibidez, Leizarragaren Eliza kalbindarrentzat bezala katolikoarentzat, nahiz talde kultural edo politikoentzat.

Nazio handi eta txikietan aurki daitezke honelako adibideak, baina Euskal Herrira hurbilduz, frantsesez argitara emandako bat gogoraz genezake: Baionako Elizbarrutian, besteak beste Napoleon Handiaren politika erlijiosoaren bertute onak aldarrikatzeko erabili zen *Almanach Ecclésiastique du Diocèse de Bayonne* hura (1806). Iraultza-urteetako jukutriak ahortzi, eta aro berrien leuntasun eta itxaropenak zabaltzeko, esan nahi da.

1806ko hori erdaraz bazen, euskarazkorik ez da falta izan geroztik, Iparraldean noski, baina baita Hegoaldean ere. Ez naiz hasiko almanaka haien guztien historia egiten, baina merezi du iruzkin labur bat honek.

LIBURU GISAKO ALMANAKAK (1848-2007)

Egutegi-takoak agertu aurretik, liburu gisako egutegiak izan ditugu Euskal Herrian. Leizarraga izan zen lehenengo euskarazko egutegia eman ziguna, Bibliaren ondoan bere *Kalendrea* argitara ematean, “Bazko noiz daten” jakiteko (1571).

Bibliografoen arabera, gure euskal egutegi modernoetan lehena 1815ekoa da, Bilbon inprimaturiko *Egutegia eusquerascoa* zeritzana, Jose Pablo Ulibarri idazle arabarraren ardurapean kaleratutakoa. Aipu bibliografikoa ezaguna dugun arren, ez zaigu geratu liburutegietan honen ale bat bera ere.

Geroztik, argialetxe, talde sozial edo pertsonaia eragileren baten inguruan sortu eta zabaldu izan dira almanaka, urtekari, egutegi, agenda eta antzeko aldizkariak. Gogoratu besterik ez dago: Iparraldean xuriek bezala gorriek, Hegoaldean kolore ezberdinetako abertzaleek, *Argia*-k bezala *Eskualduna*-k, Duvoisin kapitainak legez J. Hiriart-Urruty-k, S. Arana-Goiri-k ez ezik A. Campion-ek ere, Gregorio Mujika-ren antzera I. López-Mendizabal-ek eman zituzten argitara Egutegiak. Bakoitzak bere gisara, eta bere xedeekin.

Egutegiok sarrienik bizialdi laburrekoak izan ziren (J. Gorosabel-en *Eusquerasco pronosticua*, adibidez, behin agertu zen bakarrik: 1860), baina bada domina mereziko lukeen historia luzeagorik ere: J.-B. Etxeberri Uztaritzeko omonier ibartarrak 49 urtez atera zuen, berak bakarrik, *Eskualdun laborarien adiskidea* (1848-1897). 1854ko goseteak eragin zion atzera, behin; bestelakoan, gogor eutsi zion lanari. Etxeberri hau da Iparraldean “Almanakaren aita” deitu izan zutena.

Gerora, Almanakaren lanari hamarkadetan heldu zion Piarres Lafitte mirespenez mintzatu izan da J.-B. Etxeberri horretaz (1806-1898), birritan (almanakaren mendeurrena betetzean, 1949, eta geroago ere, 1970)¹. Eta J.-B. Etxeberri hau hiltzean, Almanaka ez zen desagertu, baizik eta M. Landerretxe-k eta Etxepare-tarrek (apezak eta medikuak, biek) eramanik 1914raino iraun zuen bederen. Lafitte-k ateratako *Gure Almanaka*-ren gurasoetako bat Etxeberri-ren hartan ikusi zuen Lafitte berak (Lafitte 1949, 1970).

Azken hamarkadetako almanaka eta egutegiaren guraso nagusia *Eskualduna* eta *Herria*-ren ondoko urtekarietan ikusi behar da. Dena den, honek ere bere aurrekina izan zuen: Duvoisin-en *Eskualdun almanac edo egunari berria* deituan (1884-1887). Vinson eta Lafitte-ren esanetan, “enperadoretiarra” zen hau, baina 1888an *Eskualdun gazetaren almanaka* bilakatu zen, hau da, izen bereko astekariaren argitalpen.

Hortik aitzina, astekariko irakurleen artean, ia beti izan zen urteko argitalpenen bat, noizbehinka huts egin arren (1901-1902.etan, adibidez, 1903koan esaten zaigunez: 22. or.), eta bizpahiru alditan izenburuz aldaturik. Bildu ahal izan ditugun datuen arabera, kronologiarik ziurrena ondoko hau izan daiteke: *Eskualdun Gazetaren Almanaka* (1888-1904), *Eskualdun Onaren Almanaka* (1905, 1908) eta *Eskualdunaren Almanaka* (1910-1925).

¹ J.-B. Etxeberri-ren lan nagusia Almanaka izan zen, baina bestelako idazlanik ere eman zuen. Horietan mardulena, *Testament zaharreko eta berrico istoria* (1874 eta 1877: 284 orrialde). Beste aipagarrienak: *Miguel Garicoitz aphezaren bizitzea* (1882) eta *Maiatzeko bilabete chumea* (1877). (J.-B. Etxeberri hau ez da nahasi behar P. Lafitte-ren izen bereko lankide eta beste almanaka-egile donostiritarrarekin).

Azken helburuak espreski erakusteko, almanaka honek bazituen bere esloganak, argitalpenaren pentsamendua nolabait laburbiltzen zutenak; bata Iparragirri hartua zen, bestea Gr. Adema “Zaldubi”-rena: “Herrialde guzietan toki onak badira; / baina bihotzak dio: zoaz Eskual Herrira!” eta “Laborantza gauza handi / eta botheretsua: / Hartan da lanean ari / Jainkoaren eskua, / Gizonaren eskuari / berma dadin lothua”.

Gure Herria aldizkariak, Gerrate Handiaren ostean, *Gure Almanaka* atera zuen (1924), baina 1925etik aitzina *Eskualduna*-ren almanakarekin bat egin zen. Eta ekimen bateratu hori da gerrateraino (1939-1944) luzatu zena, eta haren ondoren (1946) Piarres Lafitte-k eta beronen lantaldeak 1984raino ekarri zutena. P. Xarriton euskaltzainak esan didanez, *Herria*-ren zuzendaritza utzi eta gero ere bihotzez arrunt maitea zuen almanaka ez zuen utzi nahi izan bere eskutik Lafitte-k. (Baionako Euskal Museoa ikus daiteke argitalpen hau: gerra-aurreko gehienak eta 1956-1984. etakoak).

Eskualduna eta *Herria*-ren almanaka “handi” horien ondoan, bada besterik ere Iparraldean, arrazoiren bat edo bestegatik interesgarri gertatzen dena.

Zuberoak historia beregaina du honetan ere: xuriek bezala gorriek beren almanakak izan zituzten. Berdoly-ren inguruko errepublikazaleek izan zuten aski indar berariazko urtekari bat kaleratzeko (*Almanaka berria edo Ziberouko eta Basa-nabarreko egunaria*: 1879tik 1890eraino agertu zena). Errepublikaren ongiak eta Konstituzioaren bikaitasunak aldarrikatzen zituen, halako zuhurtasun zaindu batez badaezpada.

Aldi berean, xuri elizkoiek Iribarne Zalgizeko erretorearen eskutik *Armanak uskara edo Ziberouko egunaria* argitaratu zuten (1887-1906)², eskola eta kongregazioen alde/kontrako borrokarik gordinenean xurien ahotsa goraki jaso zuena, Euskal Herria ahantzi gabe: kasu honetan, “Jinkoua eta herria! Zuhurtarizona eta lana! / Eta bizi bedi Uskalduna! Iao! Iao!” zioen ikurburuak.

Iparraldeko tradizioa izan zen hori dena. Hegoaldea beranduago, eta ziurki askoz motelago, ibili zen almanaken argitalpenetan. Aipatu dugu segidarik gabeko Ulibarri-rena (1815). Mende-erdia geroago etorri ziren hurrengoak: Hiru Probintzietarako *Eusquerasco pronosticua* (Bilbo, 1860), Tolosan argitara emandako *Euscaldun necazarien adisquidea* (1865-1866) eta Donostian S. Baroja-ren bi almanaka elebidunak (1877, 1878). Hortik aitzina, «calendariyo»-ak nagusitu ziren (iradoki zaigunez, *Calendario Zaragozano* ezaguna zen hori, gaur egun ere Donostian salgai dagoena). Erdal egutegi horiek desagertaraztea izan zen gero, ikusiko denez, euskarazko lehenengo egutegi-takoen xedea.

² *Armanak uskara*-ren bilduma oso bat Baionako Udal Liburutegian ikus daiteke, liburu bakarrak batean koadernaturik.

Urteroko horiek guztiek Euskal Herriko bi aldeetan ere utzi zuten gizartean ildorik urratuta, beren kopuruagatik, noski, eta baita zabaldu zituzten mezuengatik ere.

Iparraldeko almanaka haien hedapenaz ez dut aurkitu estatistikarik; hala ere, badakigu, Lafitte-k idatzi zuenez, *Eskualduna* astekaria 1908an 7.000 harpidedun izatera iritsi zela. Galde liteke horietarik zenbatek jaso ohi zuen almanaka ere. 1896an zera idatzi zuen Almanakak bere orrialdeetan (3-4. or.): "...kazeta baino anhitz gehiago hedatzen delakotz Almanaka..." honetan zenbait informazio errepikatu egingo zituela, alegia. Uste daiteke, gainera, 1900-1910. etako borroka ideologikoen garrantza ezagutuz, ez zuela zabalkunde hark batere behera egingo 1896tik aitzina, alderantziz baizik.

Baina baliospen koantitatiboen ondoan, ezin da ahantzita utzi almanaken alde koalitatibo soziala. Garaiko mentalitateen gain lan bortitza egin zuten, batzuetan jaun eta jabe izaki (*Eskualduna*-ren Almanakaren kasuan bezala), eta inoiz bertatik bertarako borroka politiko-erlijiosoan sarturik (Zuberoan gertatu zenaren arabera).

Hortaz, garaiko eta ondoko mentalitate herritarraren moldakuntza ezagutzeko, almanaka hauek aztertu beharra dago, lortu zituzten leku eta garrantziagatik. Berariazko balio historiko eta soziala ezagutu behar zaie urtealdi oroko argitalpen hauei, ezagumendu historiko-sozialerako.

EGUTEGI-TAKOAK (1898-2007)

Almanaken saioaren ondoren asmatu eta zabaldu zen egutegi-takoen ohi-tura, lehenik Hegoaldean, eta Iparraldean gero. Egutegi-molde berri honek sekulako arrakasta ezagutu du, eta izan badu oraindik ere, argitalpenen artean ediziorik handienak dituela eta irakur-egunerokotasunik leialenarekin, gainera.

Oro har, almanaken eta zehazkiago egutegi-takoen katalogatzeak, eta izandakoen bilduma osoak jasotzeak, aparteko zailtasunak dituzte, arrazoi ezberdinengatik: a) Luzaz iraundakoek, tituluz maiz aldatu izan dira (argitalpen beraren segida ezkutatuz), b) Urte jakin baterako balioa zutenez, jendeak ez ditu gorde izan, c) Takoak, gainera, egunez egun azkeneraino desegiteko sortuak dira, eta liburutegietan ere ez dira jeneralean gorde izan³.

³ Hiru liburutegitan daude batez ere egutegi-tako hauek: Urkixo Liburutegian (Donostia), Baionako Museoan eta Lazkaoko beneditarren euskal liburutegian.

Ziurki tako izandakoak aipatuko ditugu ondoko laukian. Zaila da horrelako besterik ez dela izan baieztatzea, baina bibliografia eta liburutegi pribatuetan ikusitakoen ostean, ondoko laukiko horretara mugatuko dugu egutegi-takoen zerrenda.

EUSKAL EGUTEGI-TAKOAK (1898-2007)

1898	<i>Lenengo Egutegi Bizkattarra</i>	S. Arana-Goiri
1909	<i>Euskal-Esnalearen Egundiya</i>	Euskal-Esnalea
1910-1936	<i>Euskal Egutegia</i>	I. López-Mendizabal
...1933...	<i>Eskual-Egutegia</i>	J. Elizalde "Zerbitzari" ⁴
1947-2007	<i>Arantzazuko A.M.ren Egutegia</i>	Garate/Zurutuza, etab.
c.1950-1957	<i>1950. Urthe Saindua</i>	Narbaitz (ACF) ⁵
1952-1981	<i>Arantzazuko A.M.ren Egutegia</i>	Frantziskotar bizkaitarrak
1958...	[Almanaka]	Eskualdun Gazteria
1974-1976	<i>Erri-Egutegia</i>	Goiz-Argi/Agur ⁶
1981-2007	<i>Euskerazaleak Alkatea: Egutegia</i>	M. Olazar eta beste
1985, 1987	<i>Akademia sekretuaren egutegia</i>	Erein; Pamiela.
1992...	<i>Argia. Egutegi.</i>	Argia Taldea
1996	<i>Literatur Egutegia</i>	Euskal Idazleen Elkartea
2007...	<i>Jesusen Bihotzaren Egutegia</i>	Mensajero argitaletxea

Gerra-aurrean bizpahiru tradizio ezberdin dituzte egutegi-takoek. Arana-Goirik hasi eta Euzkeltzale-Bazkunak segurtatu zuena (1908-1912, 1918, 1932, 1934, gutxienez), b) Euskal-Esnaleak sustatu eta I. López-Mendizabal-ek zuzendu zuena (1909-1936), eta Iparraldean Elizalde idazlearen ingurutik hedatutakoa (...1933...).

Gerraondoan, nahitaez franko aldatu ziren gauzak. Elkarte kultural eta politikoek isildu egin behar izan zuten Hegoaldean (Bizkaian Euzkeltzale-Bazkunaren gune politikoa desagertu zen, noski), eta López-Mendizabal Argentinan zegoen, egutegiari segida emateko modurik gabe. Iparraldean, oster, *Eskualduna*-ren desagertzeak, zeregin kulturalak birbanatzera behartu zuen euskaltzalegoa.

⁴ Egutegi honen oroitzapena hainbat lagunengatik baita bizirik dago oraindik ere, baina ez dut bilduma osorik ikusi ahal izan. Hemen eman dudana data ikusitako ale bakarrarena da (Baionako Museoko egutegi-sailean, hain zuzen); baina jakin badakigu zenbait urtetako biziak izan zuela Zerbitzari-ren honek.

⁵ Sortze-urtea ezin izan dut zehazki jakin.

⁶ Lazkaoko beneditarrenean ikusi ahal izan dut bilduma osoa.

Baina garbi zegoen, egutegiaren tradizioa ezin zitekeela zokora edo isil araz. Aipatu dugun betiko *Gure Almanaka*-ren kargu egin zen Lafitte. Bestalde, bi aldeetan, egutegi-takoen tradizioa indarberritu egin nahi izan zen: elizgizon euskaltzaleek hartu zuten beren gain eginkizun hori. Hegoaldean frantziskotarrek (J. A. Garate, 1947), eta Iparraldean Narbaitz-ek (c. 1950). Arrakasta luzeko bizitza izan dute, eta hamarkadatan zehar eskaintza bakar bana izan dira, bi aldeetan.

Arantzazuko Egutegia Hegoaldean kasik hogeita hamar urtetan bakarra izan eta gero, 1970.etan agertu zen beste egutegi-takorik (*Erri-Egutegia*, 1974). 1980.etatik hona osatu da, azkenik, Hegoaldeko egoera berria, egutegi-takoen aukera inoiz baino irekiagoa izateraino. Iparraldean, Narbaitz-en hura Eskualdun Gazteriaren eskuetara pasatu zen 1958an, handik hona urteroko emanaldia segurtatuz. Oro har, egutegi-tako politikoak desagertu egin dira, egutegi erlijioso eta euskaltzaleen mesedetan.

Egutegi-tako sabindarrak (1898...)

Laukian ikus dezakegunez, egun bakoitzerako orri eta testuekin osaturiko lehenengo “tako” Sabin Arana-Goiri-ri zor zaio, eta gaur egun ere eskueran dago haren *Obras Completas* deritzan edizioan (liburu gisara emana, noski: Buenos Aires, 1965: 1.401-1659). *Lenengo Egutegi Biskattarra* (s eta tileta eta guzti) zuen izenburua tako horrek, eta 1897an prestatuak, hurrengo urterako egutegia zen (1898). Izenak dioena gorabehera, *Lenengo Egutegi Biskattarra* Sabin-en bigarren egutegia zen, ordea.

Garaiko kanpaina-ekimenen artean lekutu behar ditugu bata eta bestea. Arana-Goirik egutegiaren lanari lehenengoz heldu zionean (1896), *Lecciones de ortografía del euskera bizkaino*-ren emanaldien barnean zabaldu zuen bere *Egutegi Bizkattarra* (1896) (ik. O. C. 983-1.015). eta xede jakin eta mugatu batekin egin zuen argitalpena: honen bidez euskal izendegi asmatu berria hedatu nahi zuelako. *Miren, Koldobika, Kepa* eta *Josu* aipatu zituen, adibidez, hitzaurrean, eta gero gainerako guztiak bildu egunez egun. Mende bat geroago gureak ditugu izen horiek, sortzaileak nahi izan zuen bezala.

Baina Arana-ren “tako” gisako egutegia, *Egutegi Bizkattarra* ez (1896), baizik aipatutako bigarrena izan zen: *Lenengo Egutegi Biskattarra* zeritzana (1897/1898). Tako honetan ere izendegiak leku nabaria zuen, baina baita euskal historiak eta geografiak, eta ideia politiko abertzaleek ere (ikurrina, Gernika, debeku politikoak, Bergarako Ituna, etab.). Tresna politiko baliagari bezala ikusi zuen, bada, Aranak egutegia, baina ez berak bakarrik.

Ezin izan dut jakin Arana-Goiri-ren egutegi-takoak zenbaterainoko segi-da izan zuen; baina, 1907 edo 1908an berriz ekinda, urte batzuetan luzatu zela bederen badakigu (Elexpuruk inprimatutako *Egutegi Bizkattarrak* 1910ean “III Urtealdija” esaten baitu). Gutxienik, 1932an agertu zen berriro (Arana-ren 1898ko ale batean Urkixok idatzitako oharrari sinetsi nahi badiogu, behintzat), eta 1934rako ere argitara zuen Euzkeltzale-Bazkunak *Egutegi Bizkattarra*-ren beste urtealdi bat.

Elkargo horrek berak emandako *Egutegi Euzkotarra* ere bada, uste dudanez, urte batzuetan bederen horrela deitu zena. Izenburu honekin eskue-tan izan ditudanak 1911 (?), 1912, 1914 eta 1918koak dira (J. U. 571, lehenen-go biak eta azkena; Baionako E. Museoan 1914koa). Guztiok ere, egutegi-tako bat bera direla esan beharko litzateke, tradizio-arrasto berean, irizpide eta xede berekin eta familiarte politiko beretik sortuak direlako.

1914koaren arabera, *Egutegi Euzkotarra*-k badu bereziki azpimarra daitekeenik: Bizkaian ateratakoa izanda ere (baina aurreko *Bizkattarra*, *Euzkotarra* bihurtuz), euskalki denei leku eman nahi die tako honek, eta tes-tuak nonahitik jasotzen ditu, baita Iparraldetik ere, kasu bakoitzean zein euskalkitakoa den propio aditzera emanaz.

Tolosatik bezala Bilbotik, egutegi-takoek Euskal Herri osora begira jarri nahirik zebiltzan 1910. haietan. Dena den, Bilboko sabindar hau ildo politiko jakin batean zihuan, eta inondik ere ez da harritzekoa agian Diktadurapean isildu behar izatea (1924-1930)⁷.

Euskal-Esnalearen asmoa (1909)

Euskal-Esnalearen egutegi-takoa izan zen urte haietan (1907-1914) berori batez ere euskararen aldeko tresna kultural bezala erabili nahi izan zuena. Elkarte hau jaio eta berehala heldu zitzaion *Egundiya* prestatzeari (1908), eta hurrengo urtean kalean zen egutegi berri hau, batik bat Gipuzkoara begira egina.

Euskal-Esnalea Elkartearen ekimenak historia honetan azpimarragarria den alde jakin bat gogoraraztera garamatza: euskal egutegi eta almanakak aldizkari eta elkarteen emaitza izan dira sarritan, eta batzuetan egutegi horixe gertatu izan da taldearen urteko lan nagusia ere.

⁷ Egindako kontsulta eta bilaketan artean ez dut lortu egutegi-tako sabindarrek jarrai-pen osorik (1910-1936) izan zutenaren segurtasunik; horregatik iradokitzen da hemen baliz-ko eten horren hipotesia.

Eliza erakundeenak izan dira zuzenean egutegi-tako batzuk: karmeldar edo frantziskotarrenak, nahiz laiko-elkarte eliztarrenak (Eskualdun Gazteria). Hizkuntzaren inguruko lagunarteetara gatozela, kultur elkarte ezagunak ibili ziren egutegi-tako batzuk egiten (Euzkeltzale-Bazkuna sabindarra, Campion/Mujikak gidaturiko Euskal-Esnalea).

Euskal-Esnaleak bere egutegi-takoa sortzea erabaki zuenean, Elkartearen eta bertako gidarien ideia-zabalkunderako deliberatu zen hori. Arana-k izen-degia hedatzeko aukeratutako bide bera, G. Mujikak euskal irakurlegaiak irabazteko pentsatu zuen, eta bide batez euskal sukaldeetatik erdal *calendariyo*-a desagertarazteko:

¡AGUR! Ona ni hemen, irakurlea, egundiya naiz eta euskaldunen echietatik aspaldiko calendariyoak betiko urrutiratzeako asmoak dakarzkít [...], begiratzen didazun bakoitzean amak erakutsi zizun izkeran zerbait izango det zuretzat. [...]. Ni nagon gelan, egundiya dagon tokian, calendariyorik ez det nai. Bakarrik bear det nik.-- Ara bada esan zertara bidaldu naun Euskal-Esnalea-k zure echera: urte askotan erderaz esan dizutena euskeraz esatera. ¡Gora euskera! (Ilbeltzak 1, atzealdean).

Euskaldunen irakur-ohiturak euskaldundu nahi zituen egutegi horrek. Ikusi besterik ez dago, testu horretaz gain, Elkartearen aldizkarian emandako arrazoiak: “Dicha Sociedad ha considerado, en efecto, que un calendario completamente euskérico puede ser un poderoso medio de propaganda del Euskera, fin al que dirige sus constantes esfuerzos. [...] Todo él está escrito en euskera”. Kanpaina aurrera eramateko, 2.000 aleko edizioa egin zen (*Euskal-Esnalea*. 1908, 155, 175, 181).

López-Mendizabal-en leialtasuna (1910-1936)

Esan bezala, egutegi-takoen artean, jarraia izan duen historia 1909an hasi zen Euskal-Esnalea elkarte eta aldizkariak ekinda, baina Elkarte horrek ez zion jarraipenik eman. Hau da, segur aski, X. López-Mendizabal-ek bere aitaren lehenengoa bezala gogorarazi digun edizioa: bi mila argitara bai, baina milaren bat bakarrik saldu zirenekoa, alegia. Baserritarrek ez omen zuten nahi euskarazko egutegirik, erdarazkoa baizik! (Ik. *Euskal-Esnalea*, 1909, 180-181).

Euskal-Esnalea Elkarreak bazituen bere ezin ekonomikoak argitalpenak aitzina eramateko (aldizkaria une batez desagertzearaino: 1910), eta lehen edizioeko salmenta-porrot horrek ez zion, noski, egutegi-takoari batere lagundu. Handik aurrera, Euskal-Esnaleak eskutik lagata eta aitaren baimenarekin,

Ixaak López-Mendizabal gazteak hartu zuen bere gain egutegien ardura⁸; ez zen bat bakarra, bi baizik López-Mendizabal-ek kaleratu ohi zituenak: bata, hormarako takoa (*Euskal-Egundiya*), eta patrikarako egutegi txikia bestea (liburuxka: *Euskal-Egundi txikiya*). Biak elkarren osagarri ziren, eta erosle bat berarentzakoak baina erabilera ezberdinekoak.

Garaiko abertzaletasunari berea eman zion noski, baina egutegiaren zereginean lehentasuna hizkuntzarenak zuen López-Mendizabal-entzat, horretan Euskal-Esnalearen arrasto bera segiz: “Gaurko euzkeldun geyenai galde egiyozute euzkera ez idazten, baizik irakurtzen badakiten eta ezetz erantzungo dizute. ¿Lotsagarriya ez al da au?”, galdetu zuen 1911ko lehen orritxoak. Egoera horri aurre egin nahirik eman ziren, bada, hurrengo pausoak.

Salmentan jasandako eskarmentuaren ondoren, egutegi euskaltzalearen asmoari jarraipenik ematekotan guztiz premiazkoa zen egutegi-takoaren eskaintza merkatu ahalik zabalenera egitea. Eta, horra, hamarkada dezente geroago eskola-liburuen produkzioak behar izan duen hizkuntzaren batasuna López-Mendizabal-ek espresuki nola aipatu zuen:

Beti aurrian izan degun korapillo bat (eta au egiya da) Euzkadi'n izkelgi, edo dialecto asko izatia da. Izelkeli oyek bat egitera iritxiko baginake, aurrerapen aundiya litzake. EGUTEGI au bi izkelgitan (gipuzkoeraz eta bizkayeraz) dijua, eta bat-egite ontara eta euzkera zabaltzea bere apurra laguntzen badu bere asmua beti aurkituko da (1911, Ilbeltzak 1, atzealdean).

Ikustekoa da hautatutako bi euskalkiak nola elkarretaratu ziren, batzuetan esango genuke batak bestea zango-trabatuz ere bai: asteko egunen izenak bi hizkelgietan txandakatuz eman ziren, batean “ostirala” zena hurrengoan “barikua” zen, bata bestearen itzulpena sekula elkarren ondoan eman gabe. Hilabeteen izenekin ere berdin jokatu zuen López-Mendizabalek. Atzealdeko testuetan, ostera, batzuek gipuzkeraz eman zituen, eta besteak bizkaieraz, euskalkien arteko bitariko testurik sortzeke.

Hartutako bideak ez zuen, nonbait, onarpen handirik izan, eta hurrengo urtetik aurrera, López-Mendizabal-ek gipuzkera hutsean eman zituen bere egutegi-edizioak. Bizkaiko euskaltzaleak segur aski Euzkeltzale-Bazkunaren eskaintzari lotu zitzaizkion, eta Tolosako argitaratzaileak azken buruan, euskalkien mugak gorabehera, lortu zuen bere argitalpenaren hedapen zabala.

⁸ Euskal-Esnalearen eta López-Mendizabalen bi takoen elkarren segida garbiki ageri da 1910eko egutegian, hau da, osorik López-Mendizabalen ardura bakarpean agertutakoan: “Bigarren aldiz emen gatoz euskeraren alde...”.

Hasiera zailen ondoren, 10.000 aleko emanaldiak izatera iritsi zen López-Mendizabal. Banaketa Tolosa-inguruko herrietako errekadisten bidez egiten omen zuten. Lankideen artean zeuden Aitzol, Lizardi, zenbait apaiz lagun; handik eta hemendik testu interesgarriak jasoz osatuta geratu ohi zen, azkenik, takoa⁹.

Bizialdi luzeena izandako López-Mendizabal-en egutegi-tako honen ondoan, liburu-almanaken kasua ere aintzakotzat hartu behar da. Hegoaldean, aipatu dugu, izan zuen oihartzunagatik Donostia-ko *Argia-ren Egutegia* da ezagunena, 1922tik aurrera atera zena¹⁰.

Iparraldean ere (...1933...)

Egutegi-takoena Iparraldera Hegoaldetik hedatu zen. Ezagutu ahal izan dudan lehenengoa J. Elizalde “Zerbitzari”-ri zor zaio. 1933ko agerraldian honela aurkeztu zuen bere burua: *Eskual-Egutegia. 1933. Oihal Magazina*. Donibane-Lohizuneko Mendiburutegia etxean saldu ohi zen. Bada oraindik hori gogoratzen duenik.

Zerbitzari (1883-1961), garaiko luma ederretakoa zen; Eskualtzaleen Biltzarreko idazkaria ere bai, eta 1930ean euskaltzain izendatua. Apaiza zen, baina, zabal zezakeen pentsamoldearen azterketa beste baterako utziz, egutegia guztiz zibila egin nahi izan zuen. Atzeko orrialdeetan, ikusi ahal izan dugun urte horretan behintzat (1933), ez zuen sartu deus elizakorik: dena atsotitz, gertakari eta izkirimiriz bete zuen, igande eta eliz jaiegunetan ere. Egun bakoitzari, eta guztiei berdin, bere “poxa” eman nahi izan zion Gerezieta erretore honek.

Ez dugu jakin ahal izan zenbat urtez kaleratu zen egutegi-tako hau. 1933ko zenbakia ikusi dugu Baionako Euskal Museoa, besterik ez; baina gerra-aurrean Iparraldeko familietan urtero ikusten omen zen Zerbitzarik idatzi eta Mendiburutegiak banatuta.

Azken mende-erdiko egutegi-takoak (c. 1950...)

Inoiz baino egutegi-tako gehiago izan ditugu euskaraz azken menderdian, eta horietako zenbait bizirik dago XXI. mendearen hasiera honetan.

⁹ X. López-Mendizabal-ek, 1996-12-16an emandako datuak.

¹⁰ *Argia* astekariaren historia osagarri bezala, ez litzateke batere gaizki etorriko haren *Egutegia-ren* azterketa xehe bat egingo balitz.

Irudiaren eta Internet-en munduan bizi garela ere, egutegiek osasun ona dute oraindik gaurko gizartean. Horren adibide zabal bat nahi balitz, aski izan bedi jakitea Bilboko Mensajero argitaletxeak, mota bateko eta besteko egutegitan, 250.000 ale saltzen dituela, gaztelaniaz.

Euskal munduko egutegien hau ez da, beraz, gertaera bitxiegia. Bildu ahal izan ditudan datuen arabera, 25.000/30.000ren bat euskarazko egutegi-tako saldu/banatu dira 2007an.

--*Eskualdun Gazteriaren Almanaka* (c. 1950...)

Egutegi-takoen artean Arantzazukoaren kasik urte bertsuak dituena *Eskualdun Gazteriaren Almanaka* da. Agian lehen urtea ez izan arren, 1950etik aitzina kaleratu zen behinik behin: 1950. *Urthe Saindua*, zioen azalak. Elkarre horrek 1958tik aitzina argitara eman badu ere, lehenagotik zetorren egutegi hau: Narbaitz kalonjeak ateratzen zuen, Emakumezkoen Ekintza Katolikoko argitalpen bezala.

Zenbait ale aurkitu ahal izan dut Baionako Museoan: 1950, 1951, 1953, 1954, 1956, 1957, eta Donostiako KMn ere ikus daitezke urte batzuetakoak. Hasiera hartan, aurreko orrialdea zuen bakarrik idatzita, eta egunean eguneko datu “teknikoen” ondoan, esaera zabal xamarren bat eman ohi zuen, eta merkatu- eta adorazione-egunak ez ziren falta. Euskalkien gainera jauzi egin nahia ageri da bertan, egunen izenak hainbat moldetan ematen baitzituen.

Arrakasta ona izan zuen, nonbait, eta ez zihoan salmentetan batere gaizki. Gerra-aurretik (1929) zetorren Gazteria Katoliko Frantsesa Iparraldean “Eskualdun Gazteria” bihurtzean (1954), bateratzaile-karguduna (*permananta*) behar izan zuelarik (1957), honen soldata ordaindu ahal izateko Elizbarrutiko diru eskasa jarri partez, almanakaren egitea eta saltzea eskaini zion Narbaitzek Xarriton omonierari, horrela Jeanne Idiart-i (ezk. Davant andereari) lana ordaintzeko.

Eskualdun Gazteriaren egutegia erakundea bera baino lehenagokoa zela uste izan dutenak, beraz, ez dabilta guztiz oker: lehenagotik zen, baina Narbaitzek aterea, eta, esan bezala, 1958tik hona dago Eskualdun Gazteriaren eskuetan.

Narbaitz/Eskualdun Gazteriaren egutegi-takoa herrian “Almanaka” bezala ezagutu izan da, baina ez du titulu berezirik eraman izan, “Eskualdun Gazteria” baizik. 1970eko inguru hartan 7.500en bat ale salduz banatu zen, eta guztiz elizako gaiez hornitua agertzen zen; gerora, edizio txikiagoak ditu (1997an, 3.500), eta gaiez, bestelakorik ere badu orain.

Almanaka-tako hau izan da azken urteetan Iparraldean molde honetako bakarra, zeren eta Seaska-ren horma-egutegia ez baita takoa (hala ere, azpimarratzekoa da Euskal Herri osoan 35.000 ale hedatzen dituela Seaskako honek eta Hegoaldean ere oso ikusia dela)¹¹.

--*Erri-Egutegia (1974-1976)*

Ikusi da nola S. Arana-Goiri-k Egutegia erabili zuen bere euskal izendegi berria zabaltzeko, beraz hizkuntzaren inguruko bere lana ezagutzera emateko. Esan beharrik ez dago antzeko asmoak erakutsi zituela López-Mendizabal-ek ere; ez da, beraz, harritzekoa euskara batuaren inguruko proposamenak egin eta eztabaidak piztu zirenean, egutegien zeregin hauetan ere arazoa ispilaturik geratzea.

Arantzazuko Egutegiak -zabalduenak- Euskaltzaindiak proposaturiko batasunaren bidea hartu zuenean (1971), euskalkietako mintzatzaile ohituek zailtasunak izan zituzten jauzi hura egiteko: horra, bada, *Erri-Egutegia* eta Euskerazaleak Alkartearen egutegigintzaren zergatietako bat.

Lehenengo saioa *Goiz-Argi* eta *Agur* astekarieren inguruan antolatu zen, eta *Erri-Egutegia* izenburuarekin agertu, hiru urtetan (1974-1976): “Erribide’ren Erri-Egutegia” zen azpтитulua. Zuzendari eta lankideen albisterik ez zen adierazten.

Erri-Egutegia-k ez zuen bizialdi luzea izan, *Agur* eta *Goiz-Argi* aldizkari sustatzaileak desagertu egin baitziren (1975 eta 1986an, hurrenez hurren), eta euskara batuak halako normaltasun bat irabazi, baina euskalkietako irakurle hurbilen kezka hori ez zen ito, eta hurrengo ekimena da horren lekuko.

--*Euskerazaleak Alkartearen Egutegia (1981...)*

Euskerazaleak Alkarteak kaleratzen duen egutegiaren ale-kopurua handia izan zen hainbat urtetan, inoiz edo bestetan milaka dezenteko edizioak egiteraino; gaur egun 5.000ko argitaraldia du (2007). Egutegi honek Bizkaiko premiari erantzun nahi izan die, gainerako egutegi batuetatik euskalkiarengatik bizkaitarrek duten urruntasun mintzatua gainditu nahiez edo.

Euskerazaleak Alkarteak proposaturik Caja de Ahorros Vizcaína-k asmoa babestean (1981) eta Mensajeroren ardura teknikopean jaio zen egutegi-tako hau, eta Olazar’tar Martin izan da beronen gidaritzera eramane duena

¹¹ Xarriton/Davant anderearen albisteak: 1997-01-07; P. Sudupe/Seaska, 96-12-23; M. Arhets, H. Duhau, eta B. Amezttoi: 1997-01-07.

(bateratze-lanak, alegia): “Calendario de Euskerazaleak. 1981. Euskerazaleak Taldearen Egutegia” zioen izenburuak¹². Bizkaiko bi Kutxak bat egin zirenetik, BBKren esku egon da argitalpena (1991), eta ondoko edizio-kopuru hauek izan ditu: 15.000 ale (1991), 18.000 (1992, 1993, 1994) eta 20.000ko argitaraldirik ere izan du (1995, 1996, 1997); 2004.ekoa izan zen BBKren azken argitaraldia. 2005ean ez zen kaleratu, baina 2006tik honakoan Bizkaiko Aldundiaren babespean ari da agertzen, esan bezala 5.000 aleko edizio batekin.

Euskerazaleak/BBK-k honela egiten zuten beren banakuntza: 2.000 ale Euskerazaleak Alkarteari ematen zitzaizkion banatzeko, 2.000 Durangoko Azokan eskaintzen ziren, eta gainerako ale-kopurua sukurtsaletan eman ohi zen. Banakuntza osoa doan egiten zen¹³.

Ikus daitekeenez, kultur ekimen estimagarria da BBK-k burutzen zuen hau. Baina salmenta-merkatuko usadioetatik kanpo geratzen zen hedapena, doan eman eta finantza etxe baten bidez egiten zelako batik bat, eta ez liburu-denda eta ohiko sare komertzialaren bitartez.

--*Argia-ren Egutegia (1992...), eta beste*

Azken hamarkadek egutegi-takoen merkatua eta ideia-mundua birbanatzeko aukera eman dute, eta hainbat proiektu egikaritu da euskal argitaletxeetan.

Egutegi horren ostean, *Akademia Sekretuaren* saioa dator, hamar urte geroago. Ideia eta taldea B. Atxaga, J. M. Iturralde eta J. L. Agote-ren inguruan moldatu zen. Lehenengo emanaldia 1985ekoa da, eta Erein argitaletxearen bidez kaleratu zen egutegi-tako hau. Bigarren zenbakia 1987koa da, eta Pamiela argitaletxeak jarri zuen jendartean. Bigarren aldi honetan, lankide gehiagok hartu zuen parte: marrazkilari berriak, Euskal Idazleen Elkarteko zenbaitek. Ondoren, azken edizioko gorabeherengatik edo, asmo honek ez zuen jarraipenik izan¹⁴.

Goiz-Argi eta Akademia Sekretuaren lanen ondoren, *Argia* astekariarena dator (1992). Hau da egutegi-tako salgarrietan kasu berri aipagarriena,

¹² “Bizkaiko Aurrezki Kutxaren adiguri bat” (oparia, esan nahi du). 1981eko urteak lankide hauek izan zituen: Zubikarai’tar Agustin (kondaira-aldeko jakingarriak), Zubiri’tar Iñaki, Bilbao’tar Jon Erramun, Arrieta’tar Nikola, Ibarra’tar Bernardo.

¹³ Egutegi honen lehen albisteak: E. Ortega jaunak eman zizkidan (BBKko Publizitatea, 1997-01-07). Bizkaiko egutegi honen bilduma oso bat Lazkaoko beneditarrenean ikus daiteke.

¹⁴ Tx. Aranatz-ek eta J. M. Iturraldek emandako albisteak.

urteroko segidari eutsi ahal izan baitio, urtero 7.000 aleko edizioak eginez. Zabalkundez eta iraupenez, 2007raino behintzat luzatu da, dagoeneko.

Arduradun edo Zuzendari ezberdinak izan ditu. Eginkizun horrekin agertu direnak hauek dira: Josu Landa (1993-1995), Garbiñe Ubeda (1996, 1998), Mikel Jauregi (1997), Onintza Irureta eta Berdaitz Goia (1999), Onintza Irureta (2000-2004), Garbiñe Ubeda (2005-2007). Lankidegoa Argia Taldea izan da beti, eta elkar-lan horretan iraun du finko, nahiz eta halakorik komeni zenean kanpoko lankide berezirik ere izan duen¹⁵.

Euskal Herri osora begira egindako egutegia da hau, eta Bizkaiko Euskerazaleak Alkartearena baino asmo zabalagoz egikaritu; bestalde, kristau fededunentzako pentsatua baino euskaltzale ororentzat idatzita dago. Salmenten merkatuan portzentaia on bat bereganatu du jada. Ez dut izan banakuntza geografiaren albisterik.

Argia aldizkariaren sorburu beretik dator beste urteroko argitalpen bat ere: *Euskal Kulturaren Urtekaria*. Liburu gisara datorren arren, bere urterokotasuna hain zintzo gorde duen honek leku egin bat irabazita du jada euskarazko kulturaren munduan. 1984an jaioa, gaur egunak arte iraun du: 1984-1998. urteetan 10.000 aleko argitaraldiak izan zituen, eta 1999tik hona 15.000ko edizioa egiten du urtero¹⁶.

Literatur balioak hedatu nahirik, Euskal Idazleen Elkarte ere saiatu zen egutegi-tako baterako lana antolatzen, baina urte bakarreko ahalegina izan zen: *Literatur Egutegia*. 1996 (Donostia, Gráficas Bost).

Berrikitan, jesulagunen Mensajero Argitaletxeak kaleratu du Hegoaldeko azkeneko egutegi-tako berria: *Jesusen Bihotzaren Egutegia* (Bilbo, 2007: 5.000 aleko argitaraldia). Horretarako, beharrezko langaiak egun-berrituz, beste zenbait langai erdaraz Etxe berak atera ohi duen aurreko urteko hartua du. Eta ohar bat: inoiz esan izan da gerra-aurrean ere bazuela Mensajero-k euskarazko honelako egutegi-takorik, baina, azken finean, ezin izan dut horren albiste garbirik bildu. Dena den, argi gera bedi *Jesusen Bihotzaren Egutegia* hau ez dela Euskerazaleak Alkartean Mensajero-ren lankidetzaren teknikoarekin atera ohi zuenaren segida, egutegi guztiz berria baizik.

Egutegien albiste orokor hauen ondoren, orain artean zabalkunde-iraupe handiena izandako egutegiaren historia berezikiago begiratu nahiko nuke,

¹⁵ 1992ko Egutegian honela banatzen ziren autoretzak: “Egilea: Argia astekaria. Kolaboratzaileak: Jokuak: Enbido. Txistekak: Kike Amunarriz. Bertso-bilketa: Jokin Sorozabal, Jon Sarasua. Marrazkiak: Iñaki Martiarena, Asisko Urmeneta, Fernan Goñi. Efemerideak: Eugenio Arraiza. Nazioartekoak: Luis Fernández, Pablo Sastre. Historia: Patxi Larrion”.

¹⁶ *Argia*-tik Arantza Egaña-k emandako zertzeladak (2007-01-16).

egutegiok izan ohi dituzten arazo eta lorpenik interesgarrienak bederen adibide nagusi horretan begiratzeko.

ARANTZAZUKO ANDRE MARIAREN EGUTEGIA (1947...)

Goazen 1936.eko urte hartara. Arantzazuko Andre Mariaren Koroazioko mende-erdia betetzen zen urte hartan (1886-1936). Aurreko urtetik hasita, Gasteizko Elizbarrutian eta Arantzazuko fraideek parte on bat zutela, Andre Mariaren Batzarra eratu zen, Oñatin ospatzeko asmoz (“Asamblea Mariana” deitua). Ospatu ere, arrakasta handienarekin ospatu zen hori, Altxamendu militarra lehertu baino hamabost egun lehenago (1936ko Ekainaren 29tik Uztailaren 5era).

Testu-inguru hartan Arantzazuko fraideek “Andre Mariarekin Eleizegutegian zear” zeritzan egutegi bat eman zuten argitara, asteroko orriz hornitua. Aita I. Omaetxebarria (†1995) euskalari gernikarra izan zen argitalpen haren kudeatzailea, K. Zubizarretak azpimarratu zidanez. Gorde da ale bat behinik behin Arantzazuko liburutegian¹⁷.

Gerrak eten arazitako Arantzazuko lehen ekimen horrek, 1943an izan zuen hurrengo pausotxo, baina, dakigunez, erdaraz bakarrik, eta ezagunak diren egutegietako hileroko orri soilez osatua, besterik gabe. Handik lau urte-tara, giroa zerbait samurto eta fraide euskaltzale gazteak elkarrenganatura zeudenean sortu zen *Arantzazuko Andre Mariaren Egutegia*.

Aurreko orrialdeetan eman dugun historia orokorrago ahanzi gabe, Egutegi horrek bere berritasuna eskaini zuen une hartan, lehorre gaiztoak jotako gerraondoan. Inondik ere, berritasunak lagundu ere egin zion argitalpenari, eta López-Mendizabal-en lanen eta *Argia*-ren Egutegiaren gerra-aurreko arrastoa galduta zuen euskaldungoari.

ZENBAIT ARGITARATZE-GORABEHERA

Arantzazuko Egutegiak guraso ezagun bat izan zuen: Aita Jose Antonio Garate Unanue, azkoitiarra (Azkoitia, 1914-Bermeo, 2003). 1941etik aurrera

¹⁷ Aldi berean, erdarazko beste edizioa ere izan zuen: *Calendario Litúrgico-Mariano* izenburuarekin. (Ik. une hartako giroa: *Arantzazu* aldizkaria: XVI, 1936, Uztaila).

Tolosan bizi izan zen, 2000ko urria arte. Haren eskuetan sortu zen, eta beraren ahaleginez joan zen hedatu eta hazitzen, harik eta Arantzazuko Santutegiak argitalpenaren ardurak hartu zituen arte (administrazioa eta zuzendaritza)¹⁸.

Egutegiaren lehen edizioa erraldoia izan zen: 40.000 alekoa. Gehiegikoa, noski, eta ausartzia edo kasketaldi baten fruitua. 25.000 ale edo saldu, eta gainerakoak paper-zabotegira bota behar izan ziren (Belauntzako San Jose paper-fabrika erre zenean, ketan joan ziren 15.000 tako).

Balentria editorial horren aita eta gurasoa Aita Teofilo Artzallus (Larraul, 1896-Zarautz, 1960) izan zen. Zertan zebilen jakinik (!) egin omen zuen, euskal herrietako demografia eta bestelako albisteak bildu eta aztertu ondoren alegia... Baina ez zen izan kalkulu ona: eman zitzaizkion aholkuen kontra jokatu zuen Artzallus-ek, eta diru-maileguren bat ere egon zen tartean horretarako. Baina gizonaren gogoari eta ahaleginei justizia eginez, esan dezagun, komentuko haserrenen bat edo beste gorabehera, Artzallus-ek berak kitatu zituela egindako zorrak (itxura guztiz, adiskide ongileren batek laguntzen zio-larik).

Handik hona inprimategi-etxe ezberdinak ezagutu ditu Arantzazuko egutegi-takoak; hasieran, Nerecan-en kontu joan zen hori. Lehen urteetan ez zegoen bestetarako aukerarik ere, Euskal Herriko inprimategiak ez baitzeuden prestatuta halako takoak esku-lantzeko, eta Nerecan zen hautabide bakarra; gero, Alvarez-Iraola eta Gráficas Lorea etxetan, 1988ra arte, eta handik hona Gráficas Bost etxean.

1950.eko urteetan Santutegira eraman zen Zuzendaritza, Garatek egutegiaren historia labor batean esaten digunez. 1977tik hona, Egutegiaren Zuzendaritza Aita Jose Luis Zurutuza-ren (“Arendui”) ardurapean dago (jada hogeita hamar urte jardunean!). Aurreko urteetako behin-behineko zuzendarien berri jakitea ez da erraza: ia beti Arantzazuko ikasle teologoak izan ziren, gipuzkeraz bezala bizkaieraz, eta ez zuten izendapen formalik.

Erriberriko lanaren bateragile-zeregina *Gure Izarra* barne-aldizkariaren zuzendaritzakoren batek hartu ohi zuen, eta Arantzazuko azken zuzendaritza, oster, *Jakin*-en idazkaritzakoek edo besteren batek (Bilbao, Enbeita, Azurmendi, Torrealdei, Zabaleta, Beloki, L. Oihartzabal, etab.). Lankideen artean, ikasle euskaltzale guztiek izan zuten ekarpen handiago edo txikiagorik.

Banakuntza R. Labartak egin zuen urtetan (1967-1989), eta gaur Aita Patxi Agirre-ren eskuetan dago. 1950-1975.eko urteetan 24./25.000 aletara mugatu zen argitaratzailea. Baina, hau ulertzeko, aurrera baino lehen Bizkaiko

¹⁸ Biografia labor bat: INTXAUSTI, J. (2003): “Aita Garate hil da”, in: *Berria*. 2003ko uztailaren 23a, 7. or.

edizioaz espreski zerbait esan beharra dago, bere nortasun eta arazo bereziak izan baitzituen honek, Santutegiko egutegigintzaren barnean.

BIZKAIERAZKO ARANTZAZUKO EGUTEGIA (1952-1981)

Arantzazuko Andre Mariaren Egutegiak urte askotan aldi bereko bi argitalpen izan zituen: 1947an hasitakoa, eta 1952tik 1981eraino bizkaierazkoa hogeita zortzi ediziotan argitaratutakoa¹⁹. Bigarren egutegi honetaz esango ditugunak, beronen lankide izandakoengandik jaso ditugu²⁰.

Gipuzkeraz agertzen zen egutegiarekin lehian, baina batez ere frantziskotarren Bizkaiko presentzia ahulagoa indartu nahirik sortu zuten Probintzia Erlijosoko bizkaitarrek urteroko bigarren edizio hau, Probintziaren onspenarekin eta Arantzazuko argitaletxearen barruan. Hasiera hartan guztien buru Aita Jose Antonio Obieta izan zen, orduan Arantzazuko Ikastetxean irakasle-lanetan zebilena.

Nagusien aldetik, azpimarratzekoa da jarrera ezberdinak sumatu zirela. Aita P. Aranguren Santutegiko Goardianoak (irtenbide ekonomiko arazotsua aurreikusten ziolako, segur aski) ez zuen hartu egitasmoa batere bero. Aitzitik, Aita Pablo Lete Probintzialak, sustatzaileek aurrera egin zezaten 20.000 pta. jarri zituen (ordurako bazen zerbait). Aita Leteren jarrera honek badu interesik, zeren erakusten baitu orduan Gipuzkoan egiten ari zen guztia-riaren parean, ez zegoela Aita Nagusi hura Bizkaia ahantzita ibiltzeko (jakina da Euskal Herri osoa hartu ohi zuela aintzakotzat bere proiektuetan). Gogoratu behar da, gainera, Aita Lete bera euskalkiz bizkaitarra zela.

Behin baino gehiagotan gipuzkerazkotik zenbait langai hartu edo moldatu baldin bazen ere, urteak zehar edizio bizkaitarrak gero eta gehiago zaindu zuen edukian eta lanketan bere autonomia. Egutegiaren testu prestakuntza osorik zen librea, eta gero zetorren inprimaketa-edizioetarako Arantzazuko

¹⁹ Bizkaiko egutegi honen kronologiari buruz ez da falta izan zalantzarik zuzendari eta egile izan direnen artean. Hitzez hitz zera dio lehen urteko zenbakiak bere azalean: "Arantzazuko / Andramariaren / egutegia / Biskaiko euskeras / Aita Prantzizkotarrak egiña / 1952 / Lenengo urtea / Bear diran baimenakaz".

²⁰ Bilera-lagunak (Bermeo, 1997-02-04): Jon Zubieta, Sabin Zubieta, Antonio Zubizarreta, Jose Antonio Obieta, Felix Bilbao, Pedro Uriona, Joan Barrera eta Benjamin Erezuma. Eskerrak guztiei, eta bereziki Aita Jon-i, bilera horretara nire galderak eramanean zitu-elako.

Argitaletxeak eman ohi zuen aterpea. Azken finean, edizio gipuzkoarrarekin gertatzen zenaren antzeko zerbituak.

Bestalde, esan beharrik ere ez dago, bizkaitarrek eraman ohi zutela Zuzendaritza, Zuzendari bakoitzak izan zezakeen berariazko gisa batean. Arduradun hauen zerrenda ere eman daiteke: J. A. Obieta, P. Uriona, F. Bilbao, S. Berasaluze, J. M. Torrealdai, Joan Antonio Barrena, P. Urriolabeitia, B. Erezuma, eta azken aldian J. L. Zurutuza Aita Jon Zubietarekin batera. Besterik ere izan zen, baina ditudan albisteak horietara mugatzen dira.

Aita Garate-k bere txostenetan, Bizkaiko edizioa aipatzean, 8.000ren bat aleko argitalpenak izan zirela idatzi izan du. Badirudi, oro har, berri-emaile bizkaitarrek esandakoarekin bat datorrela kopuru hori; hala ere, nabarduraren bat behar du horrek. Lehenengo urtean, adibidez, 1.000 alekoa bakarrik izan zen edizioa; gerora, ezagutu ahal izan ez dudana data batetik aurrera, 6.000 eta 8.000 aleren arteko emanaldiak izan zituen.

Jaiotzean eta berehala, bizkaierazko edizio honek hizkera edo idazkeraren aldetik izan zuen eskastasunik ere, ekoizpen baldintzak zailak zirelako, noski. Adierazgarria da horretaz jabetzeko lehenengo edizioaren azala. Lankideek beren berengi gogoratzen dute hori: ortografiak sortzen zizkien lanak (Bizkaiko ahoskeraren eta idatziaren alde bereziak tarteko: *z/s*, *tz/ts*, *etab.*). Imanol Berriatuak ere lagundu zuen inoiz edo bestetan arazoari aurre egiten.

Hemen ere, egutegia egin ondoren, zabalkundeak zekartzan bere katramilak. Batzuetan, baliatu izan ziren propaganda idatziaz ere: *Aránzazu* eta *Misiones Franciscanas*-en barruan orri bat banatu ohi zen Bizkai aldean. Eta gero, fraideek herriz herri eta etxerik etxe egiten zuten bisitaldia zetorren. Gipuzkoan egin izan zen bezalatsu, baina, Bizkaiko komentuak eta fraideak gutxiago zirenez, zailagoa zen Bizkai euskaldun osoa besarkatzen.

Egutegi-pardeltxo bat uzteko leku egoki asko zegoen, hala ere: abade-etxean legez hirugarrendarren batenean, moja-komentuetan, auzoko tabernan, eskoletan, liburu-dendetan (Moderna, Larrinaga edo Gaubeka Gernikan, Verdes-enean Bilbon, *etab.*). Banakuntza honek bere arduradun edo langile nagusiak izan ditu: Aita Sabin Zubietaren ibilaldiak izan ziren zabalduek, eta berak Bizkai osoaz zuen ezagumenduak ederto lagundu zuen. Bakoitzak bere garai eta modura, izan da besterik ere: Bittor Anasagasti, Jon Zubieta, Felix Bilbao, Antonio Zubizarreta. Eta beste zerbitzu modu praktikoa bat eskainiz, Arantzazutik J. M. Arozena, eta oro har, Arantzazuko argitaletxeko arduradunak, Rikardo biak aitzindari direla (Auzmendi eta Labarta).

1981ean desagertu zen Arantzazuko Egutegiaren bizkaierazko edizioa. Gertaera horren arrazoiak nahiko konplexuak direla esango nuke. Batuaren

eztabaidak segur aski ez zion batere onik egin. Bizkaian, euskalgintza bizkaitarrerako frantziskotarrak baino hobeki lekturiko jenderik bazen, Elizbarrutiko abadeen artean ez ezik baita erlijiosotan ere (Larreko karmeldarrak, adibidez)²¹; bestalde, Arantzazuko Probintzia Erlijioso izanberrituan euskalkiaren arazoak ez du izan irtenbide garbi sistematikoa eta aski osorik fraidegai eta fraideen prestakuntzan, eta euskalkien arteko diglosia motaren bat ere bizi izan da (bizkaieraren “lotsa” edo esan litekeena).

Baina batez ere kanpoko lehiak eta arazo ekonomikoak ukitu zuten Arantzazuko Egutegiaren Bizkaiko edizio hau. Zenbait urtetako argitaraldietan, edizioak ez ziren osorik saldu, eta gero ere urteak pasatu ahala kostuen eta sarreren arteko oreka galduz joan zen. Izan zezakeen horrek guztiak zerikusirik barruko antolamendu desegoki batekin; baina azken kolpea, ordea, guztiz kanpotik etorri zitzaion: lan-talde eta estilo berriarekin M. Olazar jaunak sortu zuen egutegi berritik (1981), eta bereziki Bizkaiko Aurrezki-Kutxak lehenengo eta bi Kutxa bateratuek gero, egutegi berri hau babestu eta doan salduko zutela erabakitzean. Horrek lanerako baldintza guztiak aldarazi zituen, eta bizkaierazko Arantzazuko Egutegia bat-batean bere merkaturik gabe edo geratu zen. Ahulduz zetorrena, itota, beraz.

Hau da Bizkaiko edizioaren historia laburtua, eta hemen bereziki jasota utzi nahi izan dudana. Baina, bai honek eta baita gipuzkerazko/batuak ere tesuinguru historiko jakin bat bizi izan zuten, eta frantziskotarren egutegigintza -Bizkaikoa eta berehala azalduko dugun orokorragoa- ulertzeko, komeni da inguru historiko hartaz zerbait esatea.

INGURUNE SOZIO-HISTORIKOA

Euskal egutegi guztien kasuan bezalatsu, Arantzazukoa inguru bateko eske edo beharrei ere erantzun nahirik sortutako argitalpena izan da. Kasu honetan, gainera, euskal gizarteko baldintzak ez ezik (gerraondo eta abar), hemen bertako Elizakoak eta berariaz frantziskotarrenak ere gogoan izan behar dira.

²¹ Kasu honetan, egutegi-munduan jardundakoa zen Aita Santiago Onaindia. Honen beste zeregin askoren artean gogoratzea da berorrek kaleratutako *Karmen'go Amaren Egutegia* (1951-1956), gerora *Karmel* aldizkari izatera iritsi zena. Hau ez zen egutegi-takoa, baina bai liburu urtekari atsegina, eduki erlijioso batekin gerra-aurreko *Argia*-ren Egutegiaren ildoan zetorrena.

Laburki bederen, gogora dezagun zein inguru sozial eta historikotan sortu eta garatu zen Egutegia.

Gerrate eta gerraondo hutsak (1936-1946)

Gerra-aurrekoak ahantzi gabe (López-Mendizabal-ena batez ere), egutegi horrek euskal argitalpenen artean berritasun nabaria ekarri zuen bere jaioturtean, lehorre gaiztoak jotako gerraondoa baitzen hura.

Inondik ere, berritasunak lagundu ere egin zion argitalpenari, eta López-Mendizabal-en lanen eta *Argia*-ren almanakaren gerra-aurreko arrastoa galdutako euskaldungoak pozik hartu zuen, are gehiago orduko giroan fraideen eskuetatik zetorrela ikusita.

Begira dezagun 1940.eko hamarkadan Egutegiaren aurretik zer zen euskal Hegoaldean argitara emandako guztia. Hasteko, esan dezagun 1941, 1942, 1943 eta 1945etan liburu bat bera ere ez zela kaleratu euskal Hegoaldean (Madriren argitara emandako Azkueren *Euskalerrriaren Yakintza*-k ezer gutxi egin zezakeen egoera konpontzeko: Espasa-Calpe 1942, 1945, 1947). Gainerako urteetan, agertu ere ezer gutxi agertu zen: 1940an, *Cristau-Dotriña* bat (ortografia desitxuratuz idatzia), 1944an Bederatziurren bat Bermeon, 1946an Baltzola-ren gerra-aurreko *Argi Donea*²².

1947an, bat-batean, eliz agerpena izanik ere, errezo eta dotrina-liburuetatik kanpoko zerbaitekin egiten dugu topo: *Arantzazuko Andre Mariaren Egutegia*. Hortaz, urte bereko beste *Kristiñau-ikaskizuna*-ren ondoan (Bermeo) nobedade handia zen Egutegia.

1940.etaoak laburtuz, Azkueren herri-literaturazko bilduman murgildu edo dotrinara nahiz elizkizunetara gabe euskaraz zerbait irakurri nahi zuenak, erosotasun bakarra zeukan -baina, zorionez, egunero eskueran izan zezakeena-: Egutegia.

Baina nola eta zergatik sartu ziren frantziskotarrak egutegigintza horretan?

Frantziskotarren Prentsa herritarra (1910-1960)

1910etik aurrera garatu zen Euskal Herriko frantziskotarren artean eliz Prentsa herritarra, aurreko hogeita hamar urtetan halakorik gabe ibili eta lan

²² Zaruazko Itxaropenan S. Unzurrunzagak esaten didanez, dotrinaren bat atera zuten haiek ere, baina argitalpenari gerra-aurreko urtea emanez, bestela aurkitzen zituzten eragozpenak saihesteko.

egin ondoren. 1876-1910.etan euskal frantziskotarrek ez zuten izan aldizkari propiorik; aitzitik, beren elkarte edo mugimenduari buruz zerbait idatzi nahi izan zutenean, Santiago, Sevilla edo Bartzelona-ko aldizkarietara jo behar izaten zuten. Ez zuten, bada, garai haietan esan ohi zen gisara adierazteko, beren eskuetako “Prensa Onik”.

Hutsune hori betetzeko asmoz lehen sustapen-ekimenak 1910-1925. urteetakoak ditugu. Euskal Herriko frantziskotarren esperientzia berri hau Kuban hasi zen (1910), eta erdal idazle-multzo estimagarria bildu zuen aldizkari jaio berrietara (Urkiola bergararra, Sarasola lekeitiarrak, G. de Andoin forutarra, etab.).

Erdaraz hasitako horrek geroxeago eta apalago euskaraz ere izan zuen hastapena luma berriekin: guztietan onena Antonio Arruti poeta (1919), eta bateratsu gerraraino, J. A. Ugarte, B. Gerra, J. Arrue, J. M. Azkue, etab. Juxtu, Altxamenduaren bezperan luma hobeak agertu ziren, gainera: I. Omaetxebarria (“Aritzondo”), D. Garmendia (“Antzi”), J. Alustiza (“Aztiri”), K. Izagirre, etab. Berehalako gerraostean *Bai* zeritzan taldekoak datoz: S. Mitxelena, E. Agirretxe, K. Iturria, M. Gaztelu-Urrutia, eta beste. J. A. Garate, azken bi talde hauen tartekoa da (1938an apaiztua).

Komentuetatik kanpo, Hirugarren Ordenako kristau laikoek elkarteak Prensa-zabalkunderako sare sozial baliagarria eskaintzen zuen aspalditxotik, eta beronen barruan sortu ziren euskarazko orriak gerra-aurrean eta ondoren: *Irugarren goen Irakaslea* (1917-1923, 1935-1936), *Irugarren goen Maixua* (= *El Maestro de los Terciarios*, 1944-1950), *Anaitasuna* (1950 eta 1952: G eta B euskalkietan). Gerra-aurreko *Irugarren goen Irakaslea* ia 5.000 aleko edizioak egitera iritsi zen (1935)²³.

Prensa erlijioso eliztar hau noraino landu zen jakiteko argigarriak dira ondoko datu hauek: Arantzazuko moldiztegitik ateratzen ziren aldizkaritan, ia 80.000 ale zabaldu ziren hilero 1963an. Horietako bat elebiduna zen (*Aránzazu*: 21.000 ale), eta bi euskara hutsean agertzen zirenak (*Anaitasuna* biak: 6.200-G, 1.325-B).

Berrogeita hamar urteko (1910-1960) idatz-tradizio apal horrek ere ahalbideratu zuen Egutegiaren sorrera, gerraondoan -ikusiko dugunaren arabera- Santutegiaren itzalak ere erraztu baitzuen zabalkundea.

²³ *Homenaje* 1935: 201, 331-332.

Santutegiaren erakarmen landua

Argitalpena burutzean, Egutegiaren banaketak zekarren hurrengo buruhaustea. Egon zen ibilera xebrerik ere. Inoiz Aita Demetrio Garmendia predikari miretsiak asto bat eskatu, eta han joan zen etxez etxe ongi ezaguna zuten herrietako dendariak eta familiak ikustatzera, asto zamariaren bastak Egutegiz beteta (Soraluze, Bergara, Arrasate, etab.). Ezagutzen dugu, gainera, takoekin Tolosaldean auzoz auzo presaka batean ibili ohi zen Garate-ren lana.

Bigarren urtetik hasita (1948), Arantzazuko Egutegia nazioarteratu egin zen, Euskal Erbesteak halaxe eskatuta: 400 ale eskatu zituen López-Mendizabal-ek Buenos Aires-tik, 200 bidali ziren Mexiko-ra, etab.

Gauzak nola mugitu izan ziren jakiteko pare bat ohar bederen egin beharra dago hemen. Gaur egun bitxia gertatuko zaigu, baina, Garate-k gogorarazi duenez, gerraondo hartan baserri eta herrisketako jende heldu asko zegoen gerrateko larrialdietan “Arantzazurako promesa” egindakorik, eta kontzientzia lasaitzeko promesa hura bete beharra zuenik (frontetik itzuliak, preso-ohiak, etxean estu eta larri egondakoak, etab.).

Kostaldean J. Olaizola-k (Getaria, 1911-Zarautz, 1948) eta Tolosaldean J. A. Garatek erromesaldiak antolatzea erabaki zuten, horrek Santutegiari ere on egingo ziolakoan. Gasogenoaren garaiak ziren, eta autobusak kaskarrak; haue-takorik ez zenean, berriz, kamioiak ere igo ohi ziren hara, erromesez gainezka.

Erromesaldiak antolatu zituzten, bada (1945-1965.etan 140 erromesaldi, Goierriatik bakarrik 45 herritatik joan zirenak), baina, ondoren, urte osoan zehar eutsi nahi izan zitzaion ibilaldi haietan lotutako harremanari, iraunkor-ki erromesen etxe-etxean egonez, sukaldean presente jarrita...

Hori dena, gainera, fraideen ekonomi sistemarekin lotuta zegoen (fraideen etxerik etxeko limosna-eskea, artean bizirik zegoen garaiak ziren haiek), eta sermolarien mezuari ere egunerokotasuna eman nahi izan zitzaion (ez ahantzi 1945-1965. etako bi hamarkadak direla gerraondoan frantziskotarr-eren herri-misioaldien loraldia ezagutu zutenak).

Giro hartan Egutegia berebiziko tresna gertatu zen, kristauen jarrera eta pentsamoldeak lantzeko eta harremanak segurtatzeko. Bestalde, herritarrak eskerroneko agertzen ziren Santutegiarekiko, frantziskotarrak beren indar sozial estimagarriarekin indarrean zegoen botere politikotik Gotzainen inguru-rua baino askeago ageri zirelako, eta gerraondoak ekarritako uren kontra igeri egitera ausartu ere bai. Herritarren zerbitzuan ari zirela, fraideek ez zuten etxe-kalte ere jokutzen, noski, baina ezagutua zen, Santutegiaren gidaritzza he-rritar eta Euskal Herri-zalea.

Egutegiak lehen urteak bete ondoren, 1950.etan egokiera hobeak izan zituen; gogoratzekoa da bereziki, 1951-1952.etan herriz herri fraideek Basilika berrirako egin zuten eskealdia. Herri eta auzo guztietara iritsi ziren, familia eta apaizetxe orotara, harreman zuzen eta bizkorrak sortuz. Gure Herria bertatik bertara bere eguneroko bizitzan ezagutzeko aukera izan zuten: zoko guztietara heldu zen Arantzazu, sinbolo erlijioso eta euskal-herrizale bihurtzeraino. Zeharbidezko marketing izugarria izan zen hura, gero ere ongi zainduko zena (1956an bereziki).

PRODUKTUA, ETA LANKIDETZAK

Egutegiak gorputz molde bat izan du beti, eguneroko orrialdez hornitua. Eta liburu-tako horrek informazio eta irakurgai ugari bildu izan du. Hori hala izan zedin urte bakoitzeko argitalpena aurreko urtean egitarautu eta burutu behar zen. Neurri batean produktu definitua zen Egutegia, baina lankidetaldea urtero berritu behar zen, etab.

Produktua

Fraideen presentzia sozialari esker, banaketa-salmentak bideratuta zeuden, baina horretarako, aurretik, egutegi-orrietako atzeko orrialdea urtero bete-berritu behar zen, eta hori zen buruhausterik handiena.

Egutegiko orriek bi moldetako aurpegiak zituzten: a) Lehen orrialdean, datu teknikoak biltzen zituela esango genuke: eguzki-ilargien gorabeherak, santu-izendegia, esaera zaharren bat. b) Atzealdea libreagoa zen: izkirimiriak, gertakariak, bertsoak, estatistikak, libururen baten publizitatea, igande eta elizjaietako ebanjelioa, etab.

Aurrealdea erredakzioko lana izan ohi zen, urtero berdintsua, eta egokitua. San Fernando-Cádiz-ko Behategitik jasotako datuez, eta komentuetako liburutegietan bildutako langaiez betetzen zen orrialde hau. Lehen urteetan Garate bera arduratu zen horretaz, eta gero, J. A. Amundarain, idazkaritza Arantzazura eraman zenetik (1951).

Lankideak

Atzeko orrialdeak ematen zituen zeregin handiagoak, eta berorrek bildu ditu hainbat lagunen lankidetzak. Hasiera hartan, 1940.etakoko *Bai* taldeko

lagunek eta abarrek osatu zuten lan-taldea. Hona Garatek gogorarazi izan duen lehen lankidegoa:

E. Agirretxe (Errezil, 1920-Bermeo, 2005) F. Altube (Oñati, 1921...) J. Alustiza (Gabiri, 1913-Arantzazu, 2005) D. Garmendia (Berrobi, 1908-Arrasate, 1999) J. I. Ibarbia (Errezil, 1914-Bermeo, 2003) B. Mendia (Zarauz, 1905-Zarauz, 1983) S. Mitxelena (Zarauz, 1919-Suitza, 1965) P. Peñagarikano (Larraul, 1916-Tolosa, 1983)	Iruzkin biblikoak Katekesia Sukaldekoak Izkirimiriak Artisautza, teknika Kultura, filosofia Folklorea, olerkiak Bertsok, ateraldiak
Zuzendaria: J. A. Garate	Idazkaria: Joxe Urbistondo

Ondoko urteetan, idazketa-lan hori Erriberriko Filosofi eta Arantzazuko Teologi Ikastegietako ikasle gazteen eskuetara pasatu zen. Horrela, ikasle prestatuenak lanera deituz nahiz prestakuntza apalagoa zutenei aukera emanaz, alfabetatze-eskola praktikoa bihurtu zen Egutegiaren idazketa. Proba-leku bezala, ongien zebiltzanek bazituzten trebakuntzarako beste aldizkariak, baina batez ere euskarari zerbait atzerago zebiltzanentzat –eta guztientzat ere– Egutegiko orriak idaztea idazketa-tailer bilakatu zen. Geroko euskal kulturako hainbat jende ezagun esperientzia hasikin hartatik iragandakoa da. Orri-multzo jakin bat izendatzen zitzaion bakoitzari, epe jakin batean lana burutzeko eskatuz.

Baldintza instituzionalak

Komentu Ikastegietan lan hauek eratu ahal izateko, bazterrezina zen gutxienik Nagusien tolerantzia, babes ofizialen bat ere, eta guztien elkar-lana. Bakoitzari berea baita legea, gogora dezagun izenen bat edo beste.

Nafarroako Erriberan, gerrako estualdiren bat edo beste pasatutako Aita Benito Mendia (†1983) zarauztarra ekarriko dut hona. Bera izan zen lan honen lehen sustatzailea ikasle gazteen artean, batez ere Erriberrin Filosofi irakasle zelarik, eta gero, beste estilo eta erantzukizun batekin, Probintzial izendatu zutenetik (1955-1967).

Era berean, Arantzazuko Santutegiak erantzukizun editoriala hartu behar izan zuenean, A. Arkanjel Mitxelena (†1969) hango Nagusia izan zen baiezkoa eman zuena (artean ere Erriberriko gerra-mehatxuen gertakarien oroitzapena eta izua ere barruan zituela), Joakin Arriaran (†1978) argitaletxeko zuzendari-

arekin batera. Halako eliz agintariek merezi dute euskaltzaleon aitormena, elizgizonek ez baitzuten denek berdin jokatu.

Testuak prestatuak zeudenean, kanpoko baimen-bila hasi behar zuen zuzendariak. Lehen urteetan hiru kopia egin behar izaten ziren, kalko urdin-beltz haiek erabiliz, zentsura-aurretik moldiztegiko muntaia eta proben menturatan sartu gabe: bata Madrilerako, bigarrena Gotzaindegirako eta hirugarrena inprimategirako. Gerora, ahalbidetu zen zentsurarako moldiztegi-probak berak erabiltzea. Zentsura ofizialari zegozkion Madrileko harat-honatak Aita Anjel Uribe (†2002) historialari gernikar ezagunaren ardurapean utzi ziren.

EGUTEGIAREN HEDAPENA

Guztiari begiratu hau eman ostean, Arantzazuko Egutegiak barnean dituen bertute, aje, dohain eta mugak aztertzeraz pasa gintezke; hamarkadetan zabaldu duen mezua arakatzera, erabili izan duen euskara-mota aztertzeraz, gure herrian bete duen edo zezakeen hezkuntz zereginaz jardutera; baina horrek guztiak urrunegi eramango gintuzte hemen.

Hala ere, euskal egutegigintzaren analisi sakonagoak etor daitezten bitartean, zera azpimarratuta utzi nahiko nuke behintzat Arantzazukoaren historian: Erakunde batek, gizartearen eske eta sostenguz bultzatzen duen lanak, apala izanik ere, irabaz ditzakeen biziraupen eta zabalkundea. Ikus dezagun zenbait xehetasun berri.

Ekarpen zenbakarria

Nola labur liteke Egutegiaren historia txiki baina luzea? 60 urtetan Arantzazuko Egutegiak milioitik gora tako banatu ditu Euskal Herrian (zehazkiago, 1.103.000 ale eta 402.595.000 egun-orri)²⁴; zalantzarik gabe,

²⁴ 1947-2006 urteetako kalkulua ondoko datu eta hipotesien arabera egin da: 5 urtetan 25.000na ale = 125.000 ale (1947-1951), gehi 28 urtetan 24.000na ale = 672.000 ale (1952-1981: 1978-1979 salbu, baina bizkaierazkoa barne), gehi 4 urtetan 16.000na ale = 64.000 ale (1982-1985), gehi 11 urtetan 12.000na ale (1986-1996) = 132.000 tako, gehi 10 urtetan 11.000na ale = 110.000 ale Orotara, 1.103.000 tako-ale x 365 = 402.595.000 orri.

irakur-maiztasun handiko euskal testuak izan dira, egunero eta familian irakurri direnak.

Denboraren harian, egunez egun orriak galduz joan ohi dira egutegi-tako hauek; horretarakoxe asmatuak dira izan ere. Izaera horren ondorioz, Arantzazun bertan ere ez dago bilduma osorik (gipuzkerazko/batuari 1973koa falta zaio Arantzazun, baina Lazkaoko beneditarrenean bada ale hau ere; bizkaierazkoan gehiago dira eskas direnak).

Gertakari kultural eta sozial zabal honen aurrean joan bagoazenaren izan-minak jotzen gaitu: zenbait hamarkadatan (1947-1975.etan behinik behik) irakurlegorik zabalena izandako argitalpena da *Arantzazuko Egutegi* hau.

Baina ez pentsa, Santutegiaren izen-firma bati lotuta zetorrelako, Egutegia beste gabe onartua izan denik. Badago trantze txar bat ere historia honetan: takoarena lan astunegia zela eta, fraideek planto egin nahi izan zuten, eta 1978-1979.etan imentu berria atera berorren ordeaz, egun-orriz ez, baizik asteroko orriz osatua. Ohiko irakurleek muzin egin zioten molde berriari, eta eskarmentuaren ondoren bi urteren buruan lehengora itzuli behar izan zuten Arantzazuko fraideek... Berriz ere urteko eguneroko lanera!

Azken urteetako zabalkundea

Nolakoa da gaur egun Egutegiaren osasuna? Zenbat eta nola banatzen da euskal herrietan? Esan bezala, 12.000/11.000 aleko edizioak izan ditu azken hogeita bat urteetan bederen.

Jaso ahal izan ditudan datuei jarraiki, gaur egun saltzen diren euskarazko egutegi-takoen merkatuko %40 inguru hartzen du *Arantzazuko Andre Mariaren Egutegia*-k. Salneurriaren aldetik, bizimoduak oro gizartean bezala, gora egin du Egutegiak: Garate-ren arabera, 3 pta. balio zuen 1947an; 1997an 725 pezetakoa zen prezioa, eta 2007koa 6,75 eurotan saldu da.

Banakuntzaren geografari gagozkiola, Gipuzkoa eta inguruetan du bere bezeria ugariena Egutegi honek. 1996ko salmenta-banaketan ehun aletatik gora hartzen zituzten herriak ondoko laukikoak izan ziren.

EGUTEGIAREN SALMENTAK: KOPURUAK ETA HERRIAK (1996)

1.586	Arantzazu	151	Errenteria
1.822	Donostialdea	141	Irun
603	Tolosa	138	Andoain
363	Azpeitia	138	Eibar
294	Ordizia	127	Arrasate
286	Azkoitia	126	Hernani
275	Zarautz	113	Oiartzun
224	Oñati	111	Mutriku
192	Bergara	111	Zumarraga
171	Elgoibar	102	Lasarte
161	Beasain	101	Zumaia
160	Elizondo	100	Ataun

Nafarroa Garaiko Mendialdean aski presentzia ona du Egutegiak (Elizondo 160, Lekunberri 64, Bera 55, Leitza 50, Doneztebe 44, etab.); baina Bizkaian, bizkaierazko edizioa utzi eta euskalki hartan *Euskerazaleak Alkartearen Egutegia* doan eskaini zenetik, Herrialdeko eskea guztiz ahuldu zaio Arantzazuko Egutegiari. Bestalde, Durangoko Liburu Azokan 465 ale saldu dira 2006ko abenduan.

Horietan azpimarratzekoa da, zertzelada osagarri bezala, Donostia inguruko datu hau: Donostiatik Hondarribirako tarte horretan, 523 ziren 1996an saldutakoak (laukian, Donostia/Donostialdekotzat eman direnak kontatu gabe).

Datuok aski deigarriak dira.

AZKEN OHARPENAK

Euskal almanaka, egutegi, urtekari eta abarrek mende eta erdiko argitalpen-historia izan dute (1848...). Euskarazko argitalpen guztien artean zabalduenak eta irakurrienak izan dira, uste litekeenez. Euskara idatziaren historia-ko eremu sozio-kultural estimagarria dira almanaka eta egutegiak. Literatura gutxi, baina euskara idatzi asko.

Egutegien hau mundu balio-anitza da, eta gogoan hartzeko zenbait alde ohargarri izan ditu: herri xumearen euskarazko irakur-ohitura sustatu eta mantentzen lagundu du, euskal irakurlegoaren kultur informazioari halako autonomia bat eman izan dio (erbesteko eta erdarazko egutegietatik askatuz),

erlijiotasun euskalduna babestu du, Euskal Herriko pentsamendu eta ideologiari herritartzea bideratu du, euskal erreferentzia sozial eta kulturalak sustatu ditu, eta zalantzarik gabe, euskararen batasun/euskalkien zerbitzuan egon da.

Hortaz, interes nabaria du almanaka eta egutegiari historiari, Euskal Herriko mentalitateak ezagutzeko, interes ideologiko, erlijioso eta politikoen hedapena aztertuz joateko, batez ere herri euskaldun arruntarengana hurbiltzeko.

Garai eztabaidatsu eta zailak ahotsak eta antsiak ageri zaizkigu almanaka eta egutegietan (borroka politikoak, gerraondo latza), zentsurari gogorrean ere hizkuntzaren ahotsa idatzita erakustean besterik ez bada. Denbora zail nahiz erosoagoetako argitalpen herritar zabalduek egutegiok izan dira.

Baina, unean uneko giroari aurre eginez ere, hainbat egutegi hori baino gehiago izan da: iraupen luzeko lana. Eta historiari handiena dutenak, iraunkorrak ez ezik, baita lurralde zabalekoak ere izan dira, eta zabalkunde-sare dinamikoa izan dutenak.

Egutegiak gizabanako edo talde jakinekin loturik ikusten ditugu, inoiz norbaiten bizialdi osoa hartzeraino, eta ia beti elkarte edo erakunderen baten babesean bizi izan dira (Eliza, kultur taldeak, politikariak, literatur zaleak, etab.).

Bereziki nabarmena da Eliza Katolikoko euskaltzaleek egutegietan egin dute lana, erlijiosoek (Hegoaldean) bezala diozesietako apaizek ere (Iparraldean). Arantzazuko kasuan, ohartzekoa da fraide gazteen ekarpena ere. Eliz euskalgintza orokor eskasagoaren barruan, azpimarratzekoa da eliz Erankundeek ere egutegiei emandako babesa, Baionako Diozesian bezala Hegoaldeko erlijiosoen artean (ez-ikusi eginez, dirua jarriz edo espresuki babestuz). Batzuetan, zenbait elizgizon saiatuk bere kabuz eta gisara irabazitako garaipenak izan dira egutegiak. Aipatu dut dagoeneko hainbat izen.

Azken hogeita hamar urteko euskara idatziaren goraldi horren aurretik, eta gero parean ere, egutegiek lan duina egin dute gure sukaldeetan euskara irakur zedin, duina eta zabala, egunerokoa eta, oro har, etenik gabea.

Ikusteko dago bere horretan noiz arte iraungo duen egutegigintzak, baina bizi izandako historiari merezi du gure kultur oroimenean dagokion lekua.

BIBLIOGRAFIA

OHARRAK: Ondoko bibliografia honek bi xede ditu: a) Esandakoen iturriak non dauden aditzera ematea, eta b) Geroko ikertzaileei lana samurtzea.

Tako gisara argitara emandakoak izartxo (*) batekin eman ditut. Liburu eta artikuluak ez ezik, lan honetarako iturriak kasu bakoitzeko lekukoak ere izan dira: Iparraldean Piarres Xarriton, Jeanne Idiart, J. L. Davant, etab.; Bizkaian BBK-ko Elias Ortega, eta Martin Olazar idazlea, Mensajero-n Josu Legina; Arantzazun, Jon Zubieta, J. L. Zurutuza eta Patxi Agirre; zenbait xehetasunetarako hainbat lagunek lagundu du, gainera. Guztiei nire eskerrak. Eskerrak liburutegi edo artxibo bakoitzean lagundu didatenei, bereziki Joan Joxe Agirre Lazkaoko beneditarrari eta Joseba Etxeberria Arantzazuko frantziskotarrari.

Iturriak (liburutegi eta artxiboak)

Arantzazuko Liburutegia.
Baionako Euskal Museoa.
Baionako Udal Liburutegia.
KM-JU: Urkixo Liburutegia (Donostia: "Koldo Mitxelena").
Lazkaoko Beneditarren Liburutegia.

Euskal bibliografiak

- BILBAO, J. (1970...): *Eusko-Bibliographia*. Donostia: Auñamendi.
- BILHARIA [=P. Lafitte] (1948): "Almanakaren ehun urtheak (1848-1948)", in: *Gure Almanaka. 1949*. Baiona. 13-15, or.
- DIAZ NOCI, J. (1994): *Euskarazko Aldizkari, Egutegi eta Almanaken errolda (1834-1959)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.(Ik. 46-65. or.).
- LAFITTE, P. (1969): "J.-B. Etcheberry Almanakaren aita (1806-1898)", in: *Gure Almanaka. 1970*. Baiona. 13-15. or. (Orain: LAFITTE, P. (1990): *Euskal literaturaz*. Donostia: EEE. 213-215. or. Ed. P. Urkizu).
- TORREALDAI, J. M. (1993-1999): *XX. mendeko euskal liburuen katalogoa*. Donostia: Gipuzkoako Aldundia. (1993ko lehenengo liburukiak, hiru eranskin argitara emanak ditu: 1993-1994, 1995-1996 eta 1997-1998. urteetako liburuen berri emanez).
- VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la Literatura Vasca*. Bilbao: Sendoa.
- VINSON, J. (1898, 1891): *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaina, 1983.

Euskal almanaka eta egutegiak (urtez urte)

- ULIBARRI, J. P. (ed.) (1815): *Egunari eusquerazcoa erderazcotik itzuliya, Vizcai, Guipúzcoa ta Arabaco provinciaentzat 1815 garren urteraco*. Bilbo.
Bibliografoek aipatu izan duten lehenengo euskarazko egutegia. Ez da alerik ezagutzen. Euskara hutsean zen, nonbait.-- Albistea: Vinson 1898: 306. or.; Akesolo, *Idazlan guztiak* I, 361-362, 375, 389; Díaz Noci 50. or.: honek titulua aldatu egin dio.
- ETCHEVERRY, J.-B. (1848-1914): *Escualdun laborarien adiskidea*. Baiona: Lamaignère/Lasserre.
Albistea: Vinson 1891: 241. z.: atzerakoia omen (1848-1890. etakoak. Vinson 1898-k ez du ezer); Torrealdei 1993: 7-8. or. (1900-1911. etakoak); Díaz Noci 1994: 50-51 (titulua luzeago: ...*eta conseilaria, presuna suerte gucienzat on dena. Egunaria edo almanaca*). Etxeberrri hau Uztaritzeko Gurutzeko Alabetan kapilaua zen, eta Garikoitzen bizitza idatzi zuen: ik. Villasante 1961: 196: Almanaka hau *Gure Almanaka*-rekin lotzen du.
- (1852): *Egunari berria edo conseillu oneco almanaca*. Paue: E. Vignancour.
Albistea: Vinson 1891: 258; Díaz Noci 1994: 49. or.
- (1859): *Eusquerasco pronosticua milla zortcireun ta iruro gueiraco Vizcairaco, Guipuzcuaraco ta Aravaraco*. Bilbo: Delmas Alarguna.
Albistea: Díaz Noci 1994: 52-53. Jose Gorosabel, argitaratzailea.
- (1865-1866): *Euscaldun necazarien adisquidea eta guiaria persona-clase guztientzat ona dana, au da ...garren urterako egunaria edo pronosticoa*. Tolosa: Pedro Gurruchaga-ren moldiztegian.
- MAISONNAVE eta LARROUSSE KALONJEAK (1877...): *Fedeco Propagacioneko urtekaria edo fedearen berriac urteca ematen dituen*. Baiona: Lasserre.
Albistea: Vinson 1891: 498.
- BAROJA, S. (1877): *Santo Tomasco feriya. Almanaque bilingüe erderaz eta eusqueraz para el año de 1878*. San Sebastián: Lit. F. Múgica.
Albistea: Vinson 1891: 507. Elebiduna.
- (1878): *Almanaque bilingüe (erderaz eta eusqueraz) para el año 1879*. San Sebastián: Antonio Baroja.
Albistea: Vinson 1891: 506. a.; Díaz Noci 1994: 48. or. Elebiduna.
- (1879-1881): *Calendario vasco-navarro*. Bilbao: G. Pérez.
Albistea: Vinson 1891: 514.
- (1879-1882): *Almanaca berria edo egunaria. Ilhabete gucietaco demboraren indicacionearekin eta bertce asko, erran zahar, titcho eta ichtoriorekin*. Baiona: Lespès sœurs.

- Albiste: Vinson 1891: 516. z. eta 452. or.; Díaz Noci 1994: 47. or. Errepublikazalea zen, eta hainbat lan politiko argitara eman zuen Errepublikaren izaera azaltzeko (legeak, errepublikatasuna, etab. Beti argitaletxe berean, baina izenburua zerbait aldatuz. Baionako Udal Liburutegian ikusi ditut: 1879, 1880, 1881).
- (1882): *Lau-buru, calendario católico para 1882. Año primero*. Bilbao: J. de Astuy.
Albiste: Vinson 1891: 545.
- (1884): *Almanach des traditions populaires. Troisième année*. Paris: Maisonnneuve et Cie. (1-25. orrialdeetan: “1884^{ren} urthetako egunaria eskuaraz emana. Calendrier basque pour l’année 1884, avec l’indication des fêtes patronales de quelques localités, par Julien Vinson”).
Albiste: Vinson 1891: 595.
- (1884): *Almanaca berria 1885^{eco} urtheco, urtheco demboraren indicacionekin eta bertce asco, erran zahar, canta eta ichtoriorekin*. Orthesen: Goude-Dumesnil.
Albiste: Vinson 1891: 596.; Díaz Noci 1994: 47.- Errepublikazalea omen.
- (1884-1887): *Escualdun almanac edo egunari berria 1884 urtheco*. Baiona: Lamaignère.
Albiste: Vinson 1891: 585; Díaz Noci 1994: 50. or. Bonapartista zen, eta gero bere bonapartismoa samurtu egin zuen (ik. Vinson 1891: 646. z., et infra).- Hurrengo urteetan, “Escualdun almanaca”, etab., urtea aldatuz, eta azken urtea Miarritzen argitara emana. Lehen urteko artikulua J. Duvoisin-ek idatzita.
- (1885): *Almanaca berria edo escualdun egunaria. 1885 garren urtheco. Ilhabete gucietaco demboraren indicacionearekin eta bertce asko contseilu, erran zahar, titcho eta ichtoriorekin*. Donibanen: Y. B. Deluc.
Albiste: Vinson 1891: 597; Díaz Noci 1994: 47. or. Errepublikazalea.
- (1885): *Almanaque Escary. Año V*. Buenos Aires: Librairie française de Joseph Escary.
Albiste: Vinson 1891: 609. Hainbat testu euskaldun du.
- (1887-1888): *1887 garren urterako egunaria*. Donostia: I. R. Barojaren semeac.
Albiste: Vinson 1891: 625; Díaz Noci 1994: 49. or. Bigarren urteko titulu berdina, urtea aldatuz. Gogoan har Donostian agertu zela.
- (1887-1906, 1911): *Armanak uskara edo Ziberouko Egunaria. 1887guerren ourtheko*. Paris: L. de Soulle.

Albistea: Vinson 1891: 626; Díaz Noci 1994: 48-49. or.-- 1906raino atera zen, Baionan ikusi ahal izan dudaren arabera, baina *Euskal-Esnalea*-k 1911rako aipatu zuen (*Euskal-Esnalea*, 1911, 62). Iribarne-k, Zalgizeko erretorak, idatzi zituen artikulu nagusienak. Eliztarra zen oso. Lehen urtean ezik, beti "Armanaka" izan zen, "Almanaka"-ren orde. Baionako Udal Liburutegian daude ale denak, liburuki bakar batean bilduta: P. R. 123. Honen eslogan programatikoa zera zen: "Jinkoua eta herria! Zuhurtarizona eta lana! / Eta bizi bedi Uskalduna! Iao! Iao!". Euskarari buruzko artikuluak baditu: "Uskara eta Uskal Herria", 1899, 36-39; 1900, 60-66; 1901, 84-90.-- "Katichima uskaraz", 1904, 37-39. "Uskara bazterretan", 1906, 77-79.

ESKUALDUNA [1887-1891, 1892-1899?; 1900, 1906, 1909, 1910; 1904-1907, 1908-1924]: *Eskualdun Gazetaren Almanaka*. 1888garren urteko. Baiona: Lamoignon.

Albisteak: Vinson 1898: 646; Torrealdei 8. or.; ik. gainera: Vinson 1891: 585; Vinson-en eranskinean deus ez; Díaz Noci 1994: 50-52. or., eta zerrenda kronologikoa: ib., 59-65. or.-- Baionako Udal liburutegian ikusi ahal izan ditudanak: 1889, 1891, 1894, 1896, 1903, 1904, denak ere *Eskualdun Gazetaren Almanaka* bezala eta atzealdean *Eskualduna*-ren publizitatearekin. 1896, 3. orrialdean *Eskualduna*-rena dela adierazten da. 1903koan esaten denez (22. or.), aurreko bi urtetan ez zen argitara eman. Zabalkundeaz ematen duen datua interesgarria da; "...kazeta baino anhitz gehiago hedatzen delakotz Almanaka..." berriro idatzi zuen honetan Pasteur-i buruz (1896, 3-4. or.). Almanaka honen eslogana: "Herrialde guzietan toki onak badira; / baina bihotzak dio: zoaz Eskual Herrira!". -- "Laborantza gauza handi / eta boheretsua: / Hartan da lanean ari / Jainkoaren eskua, / Gizonaren eskuari / berma dadin lothua" (Zalduby laphurtarra). Aurreko urteetarako?: ik. 1884-1888: *Escualdun almanak edo egunari berria*. Ondoko urteetan eta XX. mendean bere segida izan zuen, *Eskualdun Almanaka* bezala 1900, 1907, 1910, 1911. urteetakoak; *Eskualdun onaren almanaka* bezala 1905-1908. etakoak; *Eskualdunaren Almanaka* bezala 1909-1925etan. Artikulu interesgarri bat: "Eskual-Herria", 1896, 42-46.

(1888-1890): *1888 bisisto almanak berria edo Ziberouko eta Basa-nabarreko egunaria*. Baiona: Imprimerie-Steréotype Garet.

Albistea: Vinson 1891: 627; Díaz Noci 1994: 47-48. Ondoko bi urteetan "Bisisto" gabe. Berdoly-ren *Le Réveil Basque* errepublikazalearen ildotik zihoan).

ARANA-GOIRI, S. (1896): *Egutegi Bizkattarra [1897]*. Bilbo: Amorrortu'ren irarkolea.

Obras Completas 983-1.015. *Lecciones de ortografía del euskera bizkaino*-ren emanaldien barnean zabaldua. Ez zen takoa. Albitea: Vinson 1898: 777; Díaz Noci 1994: 49. or.

[1897]: *Lenengo Egutegi Biskattarra. 1898 (Ormarakua)*. Bilbao: Amorrortu. *Obras Completas*. Buenos Aires: Amorrortu, 1965. 1401-1659. Eguneroko orri bat: takoa zen. Albitea: Vinson 1898: ez dakar; Díaz Noci 1994: ez dakar.-- Segimendu zaileko egutegi-takoa: Aranak berak edizio hau besterik ez zuen egin, baina 1910eko *Egutegi Bizkattarra*-k dioenez, urte horretakoa “III Urtealdija” zen, beraz 1907an prestatu eta 1908az geroztik agertzen ari zela pentsa liteke (1910ekoa “Elexpuru Anayak’en Irarkolea”: JU 573). Hori hala balitz, segida hau izango genuke: 1908-1910, eta 1911n *Egutegi Euzkotarra* bezala, urte horretako bezala eman nahi bada behintzat datarik gabe JU 571n dagoena (Euzkaltzale-Bazkuna); ondoren data eta guzti, 1912koa, berriz ere *Egutegi Euzkotarra* bezala (Euzkeltzale-Bazkuna. JU 571); 1918koa ere *Egutegi Euzkotarra* (Euzkeltzale-Bazkuna; JU 571). Horien ondoren, Errepublikar-urteetan, berriro *Egutegi Bizkattarra* bilakatu zen (Urkixok 1898ko aleari egin zion oharraren arabera, 1932an izan zuen berredizio bat Arana-renak: ez dut ikusi ahal izan), eta 1934an Euzkeltzale-Bazkunak aterata, Verdes Atxirika-renean agertu zen berriz *Egutegi Bizkattarra* hori (JU 574). Hemen aipatutako guztiak, ikusi ahal izan dudanez, egutegi-takoak ziren (1908-1909koak ez ditut ikusi ahal izan).

ESKUALDUNA (1900...): *Eskualdun Gazetaren Almanaka 1900garren urteko*. Baiona: Lamaignère. Ik. goian 1887.

(1904-1909): *Eskualdunentzat eskuarazko egunari edo almanaka berria*. Baiona: A. Lamaignère.
Albitea: Torrealdaí 1993: 7. or.; Díaz Noci 1994: 40. orrialdekoa bera ote da). Baionako Udal Liburutegian daude 1905-1909. etakoak: P. R. 121. Publizitate ugari eta ezberdina zuen honek.

*EUSKAL-ESNALEA (1908): *Euskal-Esnalearen Egundiya. 1909*. Tolosa: E. López.

Euskal-Esnalea aldizkarian ikus daitezke Elkartek haren lehenengo egutegi honen albisteak: Bartzelonan inprimatuko zela dio kartoia eta Aldizkariaren inprimategian takoa, 1,50 pta. balio zuela (tako eta kartoi inprimatua), dena euskaraz zegoela, euskararen sustapenerako egiten zela, zein liburu-dendatan salduko zen, euskara ikasten nola lagunduko zuen, 2.000 aleko edioa egin zela, etab. Ik. *Euskal-Esnalea*, 1908, 155-156, 175-176; 1910, 180-181. 1910ean jakin dezakegunez, 1909-07/1910-07ko jarduerako gastuetan bi gauza agertzen dira (ik. *Euskal-Esnalea*, 1910, 211): *Egundiya* (takoa, noski) Tolosako López-enean egina (aldizkaria

bera bezala, eta *Esku-Egundiya*, Viuda de Valverde-renean argitarata eman, biak ere *Euskal-Esnalea*-ren enkarguz, noski: inondik ere, Torrealdei 1993: 6. orrialdean *Campion*-ena bezala ageri dena da hori, datek ez baitute bestetarako ematen, eta hurrengo urteetako aldizkari berean mugatuta baitago: 1911ko *Euskal Esnalea*-k dioenez (62. or.), urte horretako bertako *Euzkel-Egutegiya* takoa eta *Euzkel-Egutegi txikiya* liburuxka López Mendizabal jaunak ateratzen zituen, eta *Euskal-Esnalea*-renik ez da aldizkarian ageri.

*LOPEZ MENDIZABAL, I. (1909-1936): *1910-garren urterako ormarako (paretarako) Euskal-Egundiya*. Tolosa: E. López.

(López-Mendizabal-en bilduma hau, oro har *Euskal-Egutegia* bezala eman liteke, baina gogoan har izenburua aldatuz ibili zela, eta kanpoko eta barneko azaletan ezberdin jarrita ere bai: *Euskal-Egundiya*, *Euzkel-Egutegiya*, *Euskel-Egutegia*, *Eskual-Egutegiya*, *Euskal-Egutegiya*, *Euskal-Egutegia*. Hala ere, guztien arteko segida segurua da; multzo on bat JU-n ikus daiteke: 1910-1911, 1913-1920, 1924-1925, 1927, 1930-1931. urteak (JU 554). López-Mendizabal-en takoa da hau. *Euskal-Esnalea*-renari segida eman zion, itxura guztiz: aldizkari honena E. López-ek atera baitzuen (1909rako): 2.000 ale (segur aski X. López-Mendizabal-ek gogoan dituen erdi saldutako 2.000 haiek), eta ondoko hau (1910erakoa), osorik eta bakarrik López-Mendizabalena bezala ageri zaigu. Honen berriak ik. gutxienik: *Euskal-Esnalea*, 1911, 62; 1912, 27; 1913, 111; 1914, 274-275; 1916, 43; 1917, 20; 1918, 258. Tako hau *Egutegi txikia*-rekin batera agertu ohi zen urtero, eta bizkaieraz ere atera omen zen behin (*Euskal-Esnalea*, 1912, 27: osorik ote?).-- Jaso nituen lehenengo albisteak: Torrealdei 1993: 11. or. Xabier López-Mendizabal-ek esaten zidanez, 96-12-16, gerraurrean urtero atera zen eta 10.000 aleko edizioak egiten ziren; Díaz Noci 1994: 52-53. or. Arantzazun badago ale bat: *Euskal Egutegia*. 1926

(1909-...): *1910-garren urterako Euskal-Egundi chikiya*. Tolosa: E. López.

Arantzazun dago ale bat; liburuxka da. Lapurdiko almanaken antzera lan egin nahi duela esaten du sarreran. Urte bereko takoarekin batera atera zen. *Euskal-Esnalea*-ren arabera, urtero edo atera zen. Ik. *Euskal-Esnalea*, 1911, 62; 1912, 27; 1913, 111; 1914, 274-275; 1916, 43.

*(1910): *Egutegi Bizkattarra (III Urtealdija) (Ormarakua)*. Bilbao: Elexpuru Anayak'en Irarkolea.

JU 573; takoa da. Ik. Arana-Goiri 1898.

*EUKELTZALE-BAZKUNA (1911?): *Egutegi Euzkotarra*. [Bilbao].

JU 571; takoa da. Ik. Arana-Goiri 1898, eta Euzkeltzale-Bazkuna 1912.

- (1912): *Egutegi Euzkotarra*. Bilbao: Elexpuru Anayak'en Irarkolea.
JU 573; takoa da. Ik. Arana-Goiri 1898.
- (1913): *Egutegi Euzkotarra. 1914* [Bilbao: Elexpuru Anayak'en Irarkolea].
Baionako Euskal Museoa dago. Atzean euskalki ezberdinetako testuak ditu, baita Iparraldekoak ere (J.-B. Daranatz, etab. Bakoitzean, testua zein euskalkitakoa den adierazi egiten da).
- (1914) *Almanak. Uskara edo Ziberouko egunaria*. Paris: Mauleon.
Albistea: Torrealdai 1993: 6. or. Badu uskara eta erriente arteko arazoez hainbat berri ere. 1887-1906koaren segida izango da seguraski: ik. goian.
- (1915): *Euskel Egutegi Txikiya Bizkayerazkua*. Bilbo: Grijelmo.
Albistea: Torrealdai 1993: 8. or.; Díaz Noci 1994: 52.
- (1918): *Egutegi Euzkotarra*. Bilbo: ???????.
Albistea: *Euskal-Esnalea*. 1918, 258: hormarakoa dela esaten du, López-Mendizabal-en takoarekin parekatuz. JU 571. Takoa da. Ik. Arana 1898.
- ARGIA (1922-1936): *Argia-ren egutegia. 1922*. Donostia: Eneko Deunaren Irarkola.
KM-JUn osorik eta Arantzazun (1922ko alea izan ezik) ikus daiteke.
Albistea: Díaz Noci 1994: 48. or.; Torrealdai 1993: 6. or.
- (1924-1981): *Gure almanaka*. Baiona: S. Sordes/Herria//Etab.
Urtero atera zen: tarteko hutsarteren bat edo beste: 1939, 1940-1945, 1974, 1978, 1979. urteei zegozkienak. Ia beti izen berarekin agertu zen, baina inoiz berori aldatuz ere bai: 1924koak *Gure Herria. Almanaka edo urtekaria. Lehen urthea* zioen (Torrealdai 1993: 9-10). Díaz Noci 1994: 53. or.: (1924-1939): *Gure herria. Almanaka edo Urtekaria*. Baiona: Gure Herria. Elebiduna omen.- Baionako Udal Liburutegian ez dut aurkitu ahal izan, 1996-01-06an.- Guzti horren ondoren, Arantzazun aurkitu ditut zenbaki batzuk eta KM-JUk ere baditu zenbait: hauek denak "Herria"-renak bezala agertu ziren, Lafitte-ren eskutik, noski: 1960, 1962, 1963, 1965 1966, 1967, 1968, 1971, 1972, 1973, 1975, 1976, 1977, 1978, 1980, 1981, 1982, 1984, 1985.
- (193?): *Egutegitxo. Gure ama*. Taipingfo (Txina).
Albistea: Díaz Noci 1994: 50. or.; Bilbao 1970k aipatua. Ale eta datarik ez da ezagutzen.
- (1931): *Almanach du Courrier*. Baiona: Le Courrier de Bayonne.
Albistea: Díaz Noci 1994: 48. Elebiduna.
- *ELISSALDE, J. ("Zerbitzari") (1932): *Eskual-Egutegia. 1933. Oihal Magazina*.
Donibane-Lohizune: Mendiburutegia.
Donibaneko Mendiburutegia etxean saltzen zen tako hau gerra-aurrean,

Xarriton-ek esan didanez. Euskal Museoan dago urte horretakoa. Eliz eta erlijio-testurik ez du: dena izkirimiriak, gertakariak, etab.

NEKAZARITZA BATZORDEA (1932): *Nekazaritzarako Egutegia. 1933'garren urtea*. Donostia: Gipuzkoako Diputazioaren Irarkola.

Arantzazun dago ale bat: liburuxka da, 80 or. ditu, zenbakiztatu gabe. Fraisoro-n egiten zen: ik. 74. or. Albisteak: Díaz Noci 1994: 49. or.

*EUKELTZALE-BAZKUNA (1933): *Egutegi bizkaitarra (ormarakua)*. Bilbo: Verdes Atxirika'ren Irarkolean.

Albisteak: Torrealdai 1993: 7. or. Aipatzen den "Euzko-Idazkaltza Buruba" Euzkeltzale-Bazkuneko da, nonbait. JU 574. Ik. Arana 1898.

(1933): *Wuhuko Egutegiya*. Wuhu (Txina).

Arantzazun dago ale bat: josulagunena zen. Albisteak: Díaz Noci 1994: 53. or. 1934ko egutegia da.

(1933): *Gazteen Almanaka. 1934*. Bayonne: Imprimerie La Presse.

Baionako Euskal Museoan dago.

(1934): *Gauden gu eskualdun. Gazteen almanaka*. Baiona: Imprimerie La Presse.

Albisteak: Díaz Noci 1994: 53. or.

*EUKELTZALE SABINDARRA (1934): *Egutegi bizkattarra*. Bilbo: Verdes Atxirika.

Albisteak: Torrealdai 1993: 6. or..

(1936): *Egutegija*. Bilbo: Editorial Vasca.

Albisteak: Artea-ko Artxiboan ale bat.

*FRANTZISKOTARRAK (1947...): *Arantzazuko Andre Mariaren egutegia*.

Arantzazu: Editorial Franciscana Arantzazu.

*NARBAITZ (1948?): [Almanaka].

Segurua da egutegi hau izan zela (P. Xarritton, J.-L. Davant), Emakumezkoen Ekintza Katolikotik Narbaitz-ek ateratakoa (Xarritton), takoa zela ere (Jean Davant), eta Eskualdun Gazteriarri eman ziola Narbaitz-ek permananta ordaintzeko balio zezakeelakoan (J.-L. Davant-P. Xarritton), 1957an (J.-L. Davant): 1997-01-07ko albistek.

ONAINDIA, S. (1951): *Karmen'go Amaren egutegia (lehen urtea)*. Bilbo: Gráf. Bilbao.

Albisteak: Torrealdai 1993: 11. or.

*FRANTZISKOTARRAK (1952-1981): *Arantzazuko Andramariaren egutegia*.

Biskaiko euskeras Aita Prantziskotarrak egiña. Lenengo urtea. [Arantzazu: EFA].

Lehen urteko titulu desitxuratu hori hurrengo urtean zuzenduta agertu zen. 1981eraino argitara eman zen, "Ogeita zortzigarren urtea" baita 1981ekoa.

*NARBAITZ (1950-1957): 1950. *Urthe Saindua*. Baiona.

Diozesiko Emakumezkoen erakundetik ateratzen zuen Narbaitz-ek egutegi-tako hau. 1950ean atzeko orrialdeak testurik gabe daude; aurrealdean, besteak beste, merkatuak eta adorazione-herriak ere ematen zituen. Euskal Museoan daude ondoko hauek: 1950, 1951, 1953, 1954, 1956, 1957. 1958tik aurrera Eskualdun Gazteriaren eskuetara pasatu zen, Jeanne Idiart/Davant eta P. Xarriton-en gidaritzapean.

*ESKUALDUN GAZTERIA (1958-1997): [Almanaka]. Baiona.

Izenik ez omen zuen: "Eskualdun Gazteria" eraman ohi zuen azalean: azal zenbait Gazteriaren artxiboan dago, noski, Beñat Ameztoui-k pasatuta.- Jeanne Idiart-Davant (1997-01-07): Almanaka hau takoa zen, eta lehendik Narbaitz-ek ateratzen zuena, permananta ordaintzeko Xarriton-i pasatu zion Bikario Jeneral horrek Egutegi hau (dirua ematen baitzuen), eta Jeanne egin zen horren kargu orduan (1957an, eta beraz lehenengoa 1958koa izango litzateke. Frantziako JACetik (Frantzia 1929; Euskal Herria 1932) sortu zuten ofizialtasun osoz Eskualdun Gazteria, 1954an. Egutegiaren titulua guztiz aldakorra izan du. Sarritan omonierak berak egin ohi zuen, kasik osorik. 1970aren inguruetan 7.500en bateko edizioa zuen, 1997an 3.500 inprimatzen ziren.

(1970): *Urtekari*. Bilbo: Mensajero (Gero).

Agenda zen gehiago.-- Albiste: Torrealdai 1993: 11. or.

*GOIZ-ARGI/AGUR (1974-1976): *Erri-Egutegia*. Donostia: Edili.

*OLAZAR, M. et al. (1981...): *Euskerazaleak Alkartearen Egutegia*. Bilbo:

Caja de Ahorros Vizcaína/Bizkaiko Aurrezki Kutxa.

Albiste: Torrealdai 1993: 8. or. CAVak atera zuen lehenik, aurreko urtetan (1982-1989). 1990etik aurrera BBK-k editatzen du, Euskerazaleak-ek paratu eta Mensajero-k argitalpen-ardura duela.

ARGIA TALDEA (1984...): *Euskal kulturaren urtekaria*. Donostia-Lasarte.

Albiste: Torrealdai 1993: 6. or.

(1992...): *Argia-ren Egutegia*. Lasarte-Oria: Argia.

(1984...): *Euskal Kulturaren Urtekaria*. Donostia: (Zeruko) Argia.

*ELKAR-LANEAN (1985, 1987): *Akademia sekretuaren egutegia*. Iruñea: Pamiela.

Lehen albiste: Torrealdai 1993: 6. or. Bi urtetan eman zen argitara. Lazkaon dago.

*(2007): *Jesusen Bibotzaren Egutegia*. Bilbo: Mensajero.

Ezin jakin izan dut gerra-aurrean jesulagunek honelako egutegirik atera zuten, norbaitek halakorik iradoki baldin badit ere. Bestalde, gerraosteko zinezko bere lehenengoa hau du argitaletxe honek.

Arantzazuko Egutegiari buruzko bibliografia

Obarra. Argitaratu izan diren albisteek, Aita J. A. Garate izan dute ia iturri bakartzat, eta albisteak errepikatu egin izan dira, gehienetan ezer berri handirik ekarri gabe. Artikulu honetarako artxiboetara jo da gaur egungo egoera ezagutzeko. Gogoan izan, Arantzazuko Egutegiaren izena zera izan dela beti: "Arantzazuko Andre Mariaren Egutegia", gipuzkeraz, eta "Arantzazuko Andra Mariaren Egutegia", bizkaieraz (lehenengo urtean izan ezik).

AGIRRE, P. (1996): *Egutegiaren urteko banakuntzaren txostena*. (Argitaragabea).

ARENDUI [=ZURUTUZA, J. L.] (1977): "Atera da Egutegia", in: *Arantzazu*. 1977, 355-356.

AZKARATE, J. L. (1997): "Un ramo de 365 hojas", in: *El Correo*, 1997-01-05. (Gipuzkoako edizioan, 5. or.).

AZTIRI [J. ALUSTIZA] (1968): "Arantzazuko Andre Mariaren Egutegia", in: *Arantzazu*. 1968, 274-275.

BERISTAIN, I. (1995): "Arantzazuko Andre Mariaren Egutegia. 50 urtez etxeko", in: *Arantzazu*. 1995, 8-10.

ERREDAKZIOA (1996): "Arantzazuko Andre Mariaren Egutegiak jaso du I. Anton Abbadia Saria", in: *Egunkaria*. 1996ko Abenduaren 28a, 11. or.

—(1997): "Anton Abbadia eta Arantzazuko frantziskotarren inguruko erakusketa Donostian", in: *Egunkaria*. 1997ko Urtarrilaren 4a, 11. or.

GARATE, J. A. (1986): *Arantzazuko Amaren Egutegia*. (Argitaragabea).

—(1993): *Orígenes del Arantzazuko Amaren Egutegia*. (Argitaragabea).

—(1995): *Origen del Arantzazuko Amaren Egutegia*. (Lan argitaragabea, baina 1995-1996ko ospakizunetako artikuluak idazteko erabilia. 7 or. ditu, eta aurreko lanetako albisteak jaso zituen gehienbat, dena zerbait osatuz).

—(s. d.): *Apurkiñak, Egutegiari dagozkionak*. (Argitaragabea).

- [GARATE, J. A.=] Jose URKIOLA (1970): "Arantzazuko Amaren Egutegia", in: Aránzazu. L, 1970, 381.
- GONZALEZ, M. (1997): "Premio a la labor de los franciscanos de Arantzazu en favor del euskera", in: *El Diario Vasco*, 1997-01-07, 16. or. (Deba garaiko edizioan).
- IBARGUTXI, F. (1996): "Lehen Abbadia Saria Arantzazuko frantziskotarentzat izan da", in: *El Diario Vasco*, 1996-12-28.
- INTXAUSTI, J. (1996): *Anton Abbadia Saria*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. (Sari-banaketako esku-agiria, euskal egutegiei eta Arantzazukoari eskainia).
- (2003): "Aita Garate hil da", in: *Berria*. 2003ko uztailaren 23an, 7. or.
- ITURRIOTZ, A. (1997): "Sukaldeko laguna", in: *Egunkaria*. 1997ko Urtarrilaren 2a, 24. or.
- LETONA, J. (2001): "Arantzazuko Amaren Egutegia", in: INTXAUSTI, J. (2001): *Arantzazu. Euskal Santutegi bat XX. mendean*. Arantzazu: EFA. 327-329.
- PUENTE, M. de la (1996): "El Calendario de Aránzazu, I Premio Antón Abbadia", in: *Deia*, 1996-12-28., 51. or.
- ZURUTUZA, J. L. (1996): *Arantzazuko Egutegia*. (Iraganari, egoerari eta etorkizunari buruzko oharak. Eskuizkribu argitaragabea. 4 orrialde).

IZENGOITIAK NAFARROAKO OIKONIMIA HISTORIKOAN

Andres INIGO

1. SARRERA

Lan honen helburua Nafarroako oikonimia aberatsaren alderdi bat ezagutzera ematea da. Baina, lehenik eta behin, beharrezkotzat jotzen dugu zenbait zehaztapen egitea:

- a) Nafarroako euskal oikonimiaz ari gara, hots, euskal jatorria duten etxe izenez, *Arotzarrarena* [ez **Casa del herrero viejo*], edo euskal forma hartu dutenez, *Morenorena* [ez **Casa del moreno*].
- b) Ez gara Erkidego guztiaz ari, aipatutako etxe izenak ageri diren eremuaz baizik. Orain arte egindako ikerketen arabera, eremu horren muga irudikatzen ahal duen lerroak, Ekialdetik Mendabalderantz, honako ibilbide hau markatuko luke: Erronkaritik hasi eta ibar hau, Zaraitzu eta Urraul hegoaldetik pasatu ondoren Oibar eta Orba ibarrak gurutzatuko lituzke, hemendik segituz Itzarbeibar iparraldetik zeharkatuko luke eta ondotik Zizur Zendea, Etxauribar eta Goñerri hegoaldetik, azkenik, Amekoetako zenbait herri gurutzatuz, Arabako mugara iritsi arte.
- c) Etxe izen historikoez ari gara, XVIII. mendera arte dokumentatuak ageri direnez, *Apeos de Navarra de 1726 y 1727* agirietatik eta XVII. mendeko bertze *Apeo* batzuetatik jasoak batik bat, eta lan honen amaieran aipatzen den bibliografiatik ere. Kontuan izan behar da XVIII. menderaino nahiko zuzen eta itxura aldatze handiegirik gabe transkribatu ohi zirela toponimoak Nafarroako agirietan. Desitxuratxe nabarienak XIX. eta XX. mendeetako agirietan aurkitzen dira, katas-

trokoetan gehienbat. Hortaz, XVIII. mendera arteko oikonimo guztiak oso gardenak ez badira ere, izen horietan ageri diren erreferentziak, neurri handi batean behintzat, nahiko ongi bermatzen ahal dira. Erreferentziatzen izengoitiak dituzten oikonimoen azalpena eta sailkapena eskaintzea da lan honen helburua.

Ezaguna da Euskal Herrian etxeak (izan) duen eragina familietan, etxea izan baita euskal gizartearen oinarri eta funtsa. Ukaezina da euskaldunek etxearen aldera duten lotura, sentimendua, errespetua eta maitasuna. Ezau-garri horiek ezin hobeki azaldu zituen Xalbador urepeldarrak *Xalbadorrenea* bere sortetxeari eskainitako bertsoetan:

Oi gure etxea maitea,
oroitzapenez betea,
zorionaren atea!
Zure altzoan iragana dut sortzetik orai artea.
Izanagatik pobrea,
bertzeak baino hobea
ni sortu nintzan etxea.

Dudalarik zerbait pena,
zu zaitut lagun lehena,
ihes leku hoberena.
Zure alderat inguratzen naiz ahalik eta maizena.
Munduko leku maitena,
zuri zor dautzut naizena:
izana eta izena.

Arbasoen eskutik jina,
o egoitza atsegina,
ez dakit zure adina.
Heiek lurpean estali ziren zutan utzirik arima.
Hain amultsuki egina,
heientzat zer bihotz mina
zutaz gabetzen bagina!

Etxeak nortasun berezia du euskal gizartean eta nortasun horren seinale da, ematen duenez, Erdi Arotik hasita agirietan eta modu ofizialean erregistratua ageri den izena. Batzuetan etxeak eman dio deitura familiari eta bertze batzuetan jabearen erreferentzia (izena, deitura, lanbidea, jatorria, izengoitia...) hartu du izentzat etxeak.

Nafarroako oikonimoen sorburuak aztertzean etxe izen franko ageri zaizkigu izengoitietan oinarrituak, seinale gure gizartean izengoitiak erabiltzeko joera aspaldikoa dela. Izan ere, agiri zaharretan ohitura hori erabat zabaldua zegoela ikusten ahal da.

Jakina da XVII. mendera arte, behinik behin, pertsona izen gutxi erabiltzen zela eta, hortaz, izen berak errepikatzen zirela familia gehienetan eta zenbaitetan familia bakoitzeko artean ere bai. Hori zela eta, izen bereko pertsonak bereizi beharrak izengoitiak jartzera bulkatzen zuen nonbait. Kontua da, eskribauek agiri ofizialetan edozein pertsonaren datuak ematean, izenarekin batera izengoitia ere modurik normalenean idazten zutela, batzuetan *alias* hitza aitzinetik jarritz («joanot caleguruçea alias burugogor», Doneztebe 1548), bertze batzuetan *alias* ordez *llamado* («el sastre llamado yzterreder», Elizondo 1587), edo *dicho* hitzak («xoaneto dicho beguibelx», Sunbilla 1494). Zenbaitetan, zehaztapen hori espresuki ageri ez bada ere, argi ikusten da izengotia dela («el çapatero biçargorria», Leitza 1587). Izengoiti horiek oikonimoetan erroturik gelditzeaz gain, deitura ere bihurtu dira eta gaurdaino iritsi zaizkigu, hala nola, *Beltzarena*, *Musugorri*, *Txipirena*...

Ugari dira izengoitietan oinarritutako oikonimoak Nafarroan. Ez da lan honen xedea horien guztien jatorria zehatz-mehatz aztertzea, bai ordea helburu horretara bideratzea, oikonimoen osagaiak azalduz eta erreferentzien araberako sailkapena eskainiz.

2. ETXE IZENEN OSAGIAK

Lan honetan ageri diren etxe izenen osagaiak aztertzean, honako hiru atal hauek azaldu nahi ditugu: 1) oikonimoak osatzen dituzten elementuen deskribapena; 2) hipokoristikoak sortzen dituzten atzizkiak; 3) *etxea* adierazten duten amaierako atzizkiak. Ikus ditzagun banan-banan hiru atal hauek:

2.1. Oikonimo bakoitza osatzen duten elementuak

Oikonimo bihurtu diren izengoitiak behin edo bertze soilik ageri zaizkigu (*Arro*, *Sotil*), batzuetan *-a* amaierarekin (*Luxea*, *Potroa*, *Ttipia*), eta zenbaitetan lan honen 2.3. atalean sailkatuta ageri diren *etxea* adierazten duen atzizkiren batekin (*Gixonena*, *Gorrienea*, *Mutilarena*, *Saltsakoa*, *Ezkerrenekoa*, *Ixilabaita*, *Kusindegia*, *Makoaga*, *Ontzarreta*). Gehienetan, ordea, izengoiti edo sorburuaren eta *etxea* adierazten duen amaierako atzizkiaren artean, bertze zenbait osagarri tartekatzen dira: izenak, izenondoak, hipokoristiko atzizkiak, lekuzko postposizioak, etab. Hona hemen aurkitu ditugun konbinazioen eskema:

– Izena soilik: *Marro*, *ahari* izenaren sinonimoa.

- Izenondoa soilik: *Eixker*, *ezker* hitzaren aldaera hipokoristikoa.
- Izenondoa *-a* artikuluaekin: *Luzea* (*luze* + *-a*); *Motela* (*motel* + *-a*); *Ttipia* (*ttipi*, *tipi* izenondoaren hipokoristikoa + *-a*).
- Izena + izenondoa: *Juanzar* (*Juan* + *zar* < *zahar*); *Paulomotz* (*Paulo* + *motz*).
- Izena + izenondoa + *-a*: *Andreederra*, (*andre* + *eder* + *-a*); *Pedrotxikia* (*Pedro* + *txiki* + *-a*).
- Izenondoa + izenondoa + *-a*: *Apalarroa* (*apal* + (*h*)*arro* + *-a*). Dena dela, itxuraz izenondoa dela ematen badu ere, kontuan izatekoa da *Apalo* eta *Apala* Erdi Aroan pertsona izenak ere bazirela (Salaberri 2003-b:152).
- Izena + atzizkia: *Gixonena* (*gizon* izenaren hipokoristikoa + *-ena*).
- Izenondoa + atzizkia: *Kamutsena* (*kamuts* + *-ena*); *Sendoarena* (*sendo* + *-arena*).
- Izena + hipokoristiko atzizkia: *Txakurtxo* (*txakur* + *-txo*).
- Izena + izenondoa + atzizkia: *Marimotzena* (*Mari* + *motz* + *-ena*).
- Izena + hipokoristiko atzizkia + izenondoa + atzizkia: *Mitxelkoandiarrena* (*Mitxel*, *Migel* edo *Mikel(e)* izenaren hipokoristikoa + *-ko* + *handi* + *-arena*).
- Izena + izenondoa + hipokoristiko atzizkia + atzizkia: *Mariederkorena* (*Mari* + *eder* + *-ko* + *-rena*).
- Izena + izenondoa + atzizkia + lekuzko postposizioa + *-koa*: *Matxinandiarenagaraikoa* (*Martin* + (*h*)*andi* + *-arena* + *garai* + *-koa*). Ikusten ahal den bezala, *Matxinandiarena* oikonimotik bereizteko gehitu zaio *garaia* lekuzko postposizioa.
- Izena + hipokoristiko atzizkia + atzizkia + lekuzko postposizioa + *-a*: *Erregetxonegaraia* (*errege* + *-txo* + *-ne(a)* + *garai* + *-a*).
- Izenondoa + atzizkia + lekuzko postposizioa + *-a*: *Beltxarenagaraia* (*beltx*, *beltz* hitzaren aldaera txikigarria + *-arena* + *garai* + *-a*).
- Izena + hipokoristiko atzizkia + atzizkia: *Juanikorena* (*Juan* + *-iko* + *-rena*).
- Izena + hipokoristiko atzizkia + izenondoa + *-a*: *Juankotxipia* (*Juan* + *-ko* + *txipi* + *-a*).
- Izena + hipokoristiko atzizkia + izenondoa + atzizkia: *Mitxelkoandiarrena* (*Mitxel*, *Migel* edo *Mikel(e)* izenaren hipokoristikoa + *-ko* + (*h*)*andi* + *-rena*).
- Izenondoa + hipokoristiko atzizkia + atzizkia: *Xurikorena* (*xuri*, *zuri* izenondoaren edota pertsona izenaren txikigarria + *-ko* + *-rena*).
- Izenondoa + hipokoristiko atzizkia + *-a*: *Ttipittoa* (*ttipi*, *tipi* izenondoaren hipokoristikoa + *-tto* txikigarria + *-a*).
- Izena + izena + atzizkia: *Mairuerregenea* (*mairu* + *errege* + *-nea*).

2.2. Hipokoristikoak sortzen dituzten atzizkiak.

Zenbait oikonimotan ageri dira eta ematen du izengoitiak sortzeko edo indartzeko baliabide gisa ere erabiltzen zirela. Honako hauek kausitu ditugu lan honetako etxe izenetan:

- go*: *Martingobeltzena* (Olague), *Sotilgorenekoa* (Subitza), *Urdingorena* (Arantza).
- iko*: *Juanikoandiarena* (Beraskoain), *Juanikorena* (Arizkun), *Juanikotxikiarena* (Olatz).
- illo*: *Txikillorena* (Gendulain Zizur).
- ko*: *Andikonea* (Adios, Lesaka), *Juankotxipia* (Garralda), *Mitxelkoandiarena* (Elizondo), *Mutikorena* (Zilbeti), *Petrikoandiarena* (Etxalar), *Xotilkorena* edo *Txotilkorena* (dok. *Chotilcorena*, Subitza), *Txurikoain* (Urritza), *Txurikoenea* (Egillor-Beasoain).
- kot(e)*: *Moxkotena* (Igantzi).
- no* (*ño*): *Txipinorena* (Eriete), *Mariñorena* (Luzaide), *Martiñorena* (Luzaide).
- (o)t(e)*: *Baskotena* (Doneztebe), *Baskotenea* (Zubieta), *Xakilotena* (Ituren).
- sko* (< *s* + *ko*): *Andiskorena* (Lesaka), *Buruskonea* (Lesaka).
- to* (*-tto*): *Erbitorena* (Eritze Itza), *Migeltotxipia* (Lakuntza), *Txikitonea* (Latasa), *Txikitorena* (Sagaseta), *Txipitonea* (Igantzi), *Txipitorena* (Arizkun), *Tipittoa* (Luzaide), *Xuitorena* (Ituren).
- txo*: *Aputxorena* (Akerreta), *Arakintxorena* (Goizueta), *Aurtxorena* (Nagore), *Bizkaintxorena* (Lesaka), *Erregetxonea* (Lesaka), *Erregetxonegaraia* (Lesaka), *Gorritxorena* (Beraskoain, Biurrun), *Maritxipitxonea* (Urroz), *Txakurtxo* (Goizueta), *Txipitxorena* (Amaieur, Elbete), *Urdintxorena* (Ilarregi, Makirriain).
- xo*: *Urdinxonea* (Lesaka).

2.3. Atzizkiak

2.1. atalean azaldu dugun bezala, ehuneko ehunetan ez bada ere, ia-ia oikonimo guztiek daramate *etxea* adierazten duen atzizkia. Lan honetan azal dutako etxe izenetan honako atzizki hauek dira ageri direnak:

- (r)ena* edo *-(r)enea* aldaera. Jatorrian *-(r)en* edutezko genitiboa da, gehi *-a* artikulua: *Atxorena*, *Aurtxikienea*, *Garbalena*, *Gaztearena*, *Jaunzarrenea*...
- koa*. *-ko* leku genitiboa gehi *-a* artikulua: *Barridekoa*.

- (r)eneko(a). Aitzineko biak elkartuak, hots, –(r)en(a), edo –(r)ene(a) edutezko genitiboarena eta –ko(a) leku genitiboarena: *Ezkonberrienekoa, Gorrizenekoa, Lopezarrenekoa, Mutxatxorenekoa...*
- baita. Nafarroan Bidasoa ibaiaren inguruko herrietan soilik ageri da: *Ixillabaita, Mariandiabaita, Pantxikatxikiabaita, Txarrabaita...*
- (t)egi(a), –degi(a) sudurkarien ondotik. Aitzinekoek baino anitzez maiztasun gutxiago du oikonimian, izena, deitura, lanbidea eta izen-goitia adierazten duten etxe izenetan aurkitzen da batik bat: *Kusindegia*.
- aga. Lekua adierazten du. Toponimoetan oso arrunta bada ere, hagitz gutxitan topatzen dugu oikonimian: *Beltzaiaga, Makoaga...*
- eta. Lekua adierazten du, –aga atzizkiak bezala. Honek ere oso presentzia urria du etxe izenetan: *Neskatueta, Ontzarreta...*
- Ø Badira, dena dela, inolako atzizkirik gabe ageri diren oikonimoak: *Bizargorri, Juanbiribil, Juanzar, Marro, Martingalant, Paulomotz*. Horrelakoek, batzuetan –a hartzen dute amaieran: *Isatsandia, Luxea, Ttipitto...*, segur aski, asimilazioagatik edo amaiera hori daramaten etxe izenen eraginez. Dena dela, eskribauen joera ere izan liteke oikonimoak batzuetan azken atzizkirik gabe transkribatzea.

3. IZENGOITIETAN OINARRITZEN DIREN ETXE IZENEN SAILKAPENA

Zenbait atal nagusitan eta horietako hainbat azpi-ataletan sailkatu ditugu izengoitiak. Atal bakoitzeko deskribapen-azalpenean segitutako irizpidea honako hau da: lehenik, etxeek erreferentziatzat hartzen dituzten izenak euskara batuan edota grafia egokitan eta letra etzanean, ondotik parentesi artean, izen hauen aldaerak –forma hipokoristikoak gehienetan–, eta azkenik grafia egokitan eta letra etzanean etxe izenak, eta hauetako bakoitzaren atzean, parentesi artean, dagokion herri izena.

3.1. Pertsona izen arrunten erreferentziak

3.1.1. Euskal izenak

- *Andre*: *Andreederra* (Izurdiaga).
- *Atso* (*atxo*): *Atxorena* (Ituren, Zubieta). Biak hipokoristiko bihurtutako *atxo* forman oinarrituak.

- *Gazte* (*gaste/kaste*). *Gastea* eta *Gaztea* euskal izenondo ezagunek Erdi Aroko *Gartztea* pertsona izenean dute jatorria. Batzuetan soilik ageri zaizkigu: *Gastearena* (Arrarats), *Gaztearena* (Doneztebe, Etxalar, Ituren), eta bertze batzuetan lanbide edo ponte izen bati elkartuak: *Dendarigazterena* (Lesaka), *Gastelopezenea* (Goizueta), *Juana-kastearena*, *-g- > -k-* aldaketarekin (Legarda), *Santxogaztearena* (Zia).
- *Gizon* (*gixon/kixon*): Ia beti soilik aurkitu dugu: *Gizonarena* (Bidaurreta), baina gehienetan aldaera hipokoristikoarekin: *Gixonena* (Doneztebe), *Gixonesa* (Garralda), *Gixorena* (Egozkue), eta horietako bietan *g- > k-* aldaketarekin: *Kixonena* (Aurizberri), *Kixorena* (Doneztebe, Sunbilla). Behin izenondo bati elkartua: *Gizonxuriarena* (Ituren).
- *Haur*. Hiru modutara ageri zaigu, hipokoristiko atzizkiarekin: *Aurtxorena* (Nagore), izenondo batez osatua: *Aurrandirena* (Biurrun), *Aurtxikienea* (Leitza).
- *Jaun*: *Jaunmotzenea* (Doneztebe), *Jaunzarrenea* (Doneztebe).
- *Mutiko*: *Mutikorena* (Zilbeti).
- *Mutil*: *Mutilarena* (Elizondo), *Mutilaskorena* (Elizondo).
- *Neskato*: *Neskatueta* (**Neskatoeta*, Urdazubi).
- *Ume*: *Zarkumarena* (dok. *Çarcume*, Ardaiz). Adineko ama edo gurasoen umea adierazten duen izengoitia dugu.

3.1.2. Erdal izenak

- *Mozo* (*moxo*). Aldaera hipokoristikoarekin aurkitu dugu ia beti: *Moxenea* (Donamaria), *Moxenekoa* (Aitzoain), *Moxo* (Luzaide), *Moxorena* (Ardaiz, Olo), *Mozorena* (Aitzoain, Goizueta, Luzaide, Zuriain).
- *Mutxatxo*: *Mutxatxorenekoa* (Legarda).
- *Txikillo*: *Txikillenea* (Espartza Galar), *Txikillorena* (Gendulain Zizur).

3.2. Ezaugarri pertsonalak

Hau dugu lanaren atalik handiena. Izan ere, izengoitien erreferentziarik gehienak jendearen ezaugarri pertsonalak izaten dira, fisikoak, psikikoak, nahiz bertzelakoak. Horien sailkapena da hurrengo azpi-ataletan azaltzen

duguna.

3.2.1. Akats edo ezindura fisikoak eta eritasunak

- *Garbal*. Burusoil baten etxea izendatzen duena: *Garbalena* (Berroeta).
- *Gor* (*sor*, *kor*): Hiru aldaerak ageri dira. Batzuetan osagaririk gabe: *Korrenea* (Leitza, Lekunberri), *Sorrarena* (Irurita), eta bertze batzuetan pertsona izen baten osagarri: *Juangorrena* (Anotz, Gartzaron), *Martingorrena* (Doneztebe), *Martingorrena* (Oiz).
- *Makur*: *Makurrarena* (Irure), *Makurranekea* (Irure).
- *Mingorri*. Elgorria (izan) duenaren etxea: *Mingorrinekoa* (Oltza).
- *Orin*. Gorputzean oreztak (izan) dituenaren etxea: *Orinduna* (Sunbilla).
- *Soil*: *Sollenea* (Sunbilla), aldaera palatalizatuan oinarritua.

3.2.2. Neurria

- *Handi*. Hagitz arrunta da izenondo honen erabilera, eta, ematen duenez, pertsonaren neurriari dagokio, nahiz eta kasuren batean *handikeria* ere adierazten ahal duen. Kontuan izatekoa da XVIII. mendera arteko agerietako oikonimo hauetan beti (*b*)*andi* forma ageri zaigula. Batzuetan soilik edo hipokoristiko atzizkiarekin aurkitzen dugu: *Andiarena* (Esnotz, Idoi, Ilarratz), *Andikoberri* (Luzaide), *Andikonea* (Adios, Lesaka), *Andiskorena* (Lesaka), baina gehienetan izen konposatu baten bigarren osagarri gisa: *Aurrandirena* (Biurrun), *Buruandiarena* (Berriobeiti), *Isatsandia* (Igantzi), *Juanaandirena* (Irurita), *Juanandiena* (Uitzi), *Juanikoandirena* (Beraskoain), *Mariandiabaita* (Doneztebe), *Martinandi* (Egiarreta), *Martinandiarena* (Oiz, Sagaseta, Zubieta), *Matxinandia* (Uharte Arakil), *Matxinandiarena* (Areso), *Matxinandiarenagaraikoa* (Areso), *Migelandiarena* (Lekaroz), *Mitxelandinea* (Leitza), *Mitxelkoandiarena* (Elizondo), *Muzurroandia* (Añorbe), *Petrikoandiarena* (Etxalar), *Santxoandirena* (Biurrun).
- *Luze* (*luxe*). Soilik edo hipokoristiko atzizkiren batekin doanean *luxe* forma hipokoristikoa da nagusi: *Luxea* (dok. *Lujea*, Lusarreta), *Luxenea* (dok. *Lujenea*, Leitza), *Luxenena* (dok. *Lusenena*, Zarrantz), *Luxerena* (dok. *Luserena*, Urtasun), *Luxerena* (dok. *Lugerena*, Gorriti), *Luxerenea* (Lesaka). Elkarketan, bigarren osagarri ageri

- denean, *luze*: *Joanluzea* (Uhartte Arakil), *Migeluzena* (Ekai), *Paskualuzenea* (Goizueta), *Zamarluziarena* (Amunarritz).
- *Ñimiño*: *Niminoarena* (Arizkun), aldaera despalatalizatuarekin.
 - *Txapar*. Altuera txikiko pertsona izendatzeko: *Txaparrena* (Leitza).
 - *Txikar*. *Txiker* edo agian *xume* adierazteko. Dena dela, *txikar* da ageri den aldaera bakarra: *Txikarreena* (Arano), *Txikarrenekoa* (Zandio).
 - *Txiki/txipi (ttipi)*. *Handi*-rekin batera, neurria adierazteko gehien erabilitako izenondoa da. *Txiki* eta *txipi* formek maiztasun berdintsua dute, bai bakarrik edota hipokoristiko atzizki batekin doazenean: *Txikinena* (Zuriain), *Txikioa* (Adoain), *Txikirena* (Betelu), *Txikitonea* (Latasa), *Txikitorena* (Sagaseta), *Txipiarena* (Arizkun, Elizondo, Lantz), *Txipinorena* (Eriete), *Txipirena* (Arizkun, Berroeta, Irurita, Lantz), *Txipirenea* (Bera), *Txipitorena* (Arizkun, Sunbilla), *Txipitxorena* (Amaiur, Elbete), bai izen baten izenondo osagarri ageri denean: *Anetxipiarena* (Elizondo), *Aurtxikienea* (Leitza), *Auspagintxiki* (Leitza), *Barberesumenetxikia* (Leitza), *Burutxikirena* (Lintzoain), *Juanatxipiarena* (Zubieta), *Juanatxipirena* (Almandoz), *Juanikotxikiarena* (Olatz), *Juankotxipia* (Garralda), *Juanotxipiarena* (Ilurdotz), *Juantxiki* (Luzaide), *Juantxikirena* (Zarikiagi), *Maritxipiarena* (Elbete), *Maritxipitxonea* (Urroz), *Martintxikirena* (Zizur Nagusia), *Matxikirena* (Luzaide), *Martintxipirena* (Oronoz), *Migeltotxipia* (Lakuntza), *Migeltxipirena* (Arantza, Arizkun, Erratzu), *Pantxikatxikiabaita* (Lesaka), *Pedrotxikia* (Gazolatz), *Santxotxikirena* (Zandio). Azkenik, *ttipi* Iparraldeko forma hipokoristikoa, lurralde horrekin muga egiten duen herri batean bertzerik ez dugu aurkitu: *Ttipia* (Luzaide), *Ttipitto* (Luzaide).
 - *Petit*. Erdaratik jaso, euskarazko *txiki*-ren ordaina: *Petitea* (Doneztebe), *Petitena* (Espartza Galar).

3.2.3. Gorpuzkera, itxura

- *Azkar*: *Azkarrena* (Añezkar).
- *Biribil*: *Juanbiribil* (Elkano).
- *Bizkor (bixkor)*: *Bixkorrena* (dok. *Viscorrena*, Legarda). Ematen duenez, aldaera txikigarria dago dokumentatutako forman.
- *Delgado*. Gaztelaniazko hitzean oinarritu eta euskal forma hartu duen etxe izena: *Delgadorena* (Amaiur). Ikus *Mehar* sarrera atal honetan.

- *Dotore*: *Dotorearena* (Arre). *Doktore* ere izan liteke, gaztelaniazko hitzaren erreferentzia alegia.
- *Eder*. Oikonimo guztietan izen konposatuaren bigarren osagarri gisa ageri da eta maiztasun berean emakumezko nahiz gizonezko izenekin: *Andreederra* (Izurdiaga), *Juanederrena* (Lesaka), *Juanederrenea* (Lesaka), *Mariaderkorena* (Ituren), *Marieder* (Irañeta), *Mariederrena* (Subitza), *Mariederrenea* (Lesaka), *Martiederrena* (Sunbilla), *Migelelderrena* (Luzaide), *Suiederrena* (Lesaka).
- *Ermoso*. Gaztelaniazko ‘hermoso’ hitzean oinarrituta euskal forma hartu duen etxe izena dugu: *Ermosonea* (Doneztebe, Lesaka).
- *Ezker* (*e(i)xker*). Gehienetan zuzenean atzizkiari lotua ageri zaigu. Batzuetan *ezker* formarekin: *Ezkerrarena* (dok. *Ezcarrarena*, Alzorritz, dok. *Ezquerrarena*, Beuntza), *Ezkerrena* (Bera, Eugi, Olondritz, Oronoz, Urritzelki, Ziritza), *Ezkerrenea* (Bera, Sunbilla), *Ezkerrenekoa* (Sagaseta). Bertze batzuetan *exker* hipokoristikoarekin: *Exkerrarena* (dok. *Esquerrarena*, Elizondo, Idoi), *Exkerrena* (dok. *Esquerrena*, Lerrutz, Urritzola-Galain), *Exkerrenea* (dok. *Esquerrenea*, Arantza), eta behin hipokoristiko horren aldaerarekin: *Eixker* (Alli). Ez dugu bi aldiz bertzerik aurkitu pertsona izen baten osagarri gisa: *Mariaezkerrena* (Ituren), *Migelezkerrena* (Bera).
- *Galant*. Gehienetan pertsona izen baten izenondo osagarri bezala ageri zaigu: *Marigalantaren Borda* (Lesaka), *Martingalant* (Uharte Arakil), *Migelgalant* (Uharte Arakil), *Petrigalantenea* (Arantza). Zenbaitetan soilik ere aurkitu dugu: *Galantena* (Arre, Zabaldika), *Galantenea* (Ituren).
- *Higuin*. Antza denez, sorburu (*h*)*iguñ* aldaera palatalizatua duen oikonimoa: *Iguñenea* (Arantza).
- *Izur* (*ixur*). Ile kizkurra duen pertsona izendatzeko erabilia. Dokumentazioko grafiari erreparatzen badiogu, ematen du lekuko guztietan *ixur* txikigarria dugula: *Ixurrarena* (dok. *Igurrarena*, Arizkun), *Ixurrena* (Betelu, Doneztebe, Irurtzun eta dok. *Ijurrena*, Astitz), *Ixurrenea* (Elgorriaga eta dok. *Ijurrenea*, Arano). Ikus *Kresporena* atal honetako *Krespo* sarreran.
- *Kamuts*: *Kamutsena* (Erreta).
- *Korkoil/korkotx*. Pertsona konkorra adieraziko dute seguru asko. *Korkoil*-en forma palatalizatua dugu *Korkollenea* (Doneztebe), eta *korkotx*-en aldaera *Korkosena* (Saldias).
- *Krespo*. ‘Crespo’ gaztelaniazko hitzean oinarritu eta euskal forma hartu duen etxe izena dugu *Kresporena* (Galar). Ikus *Izur* sarrera atal honetan.

- *Lerden*: *Lerderena* (**Lerdenena*, Lantz). Ematen duenez, oikonimo honen sorburua *lerden* izan zitekeen, ondotik *Lerdenena* > *Lerderena* bilakaera egin duena, bertze zenbaitetan ohi den bezala, erraterako *Estebanena* > *Estebarena*.
- *Mako*, *maku*. Antza denez, gorpuzkerari aplikatua dugu honako bi etxe izen hauetan: *Makoaga* (Lesaka), *Makutsoa* (Zubieta).
- *Mehar*: *Mearrarena* (Eritze Itza, Sunbilla), *Mearrenekoa* (Eritze Itza). Ikus *Delgado* sarrera atal honetan.
- *Motz* (*motx*). Hiru modutara aurkitzen dugu izenondo hau. Batzuetan konposizioan, izen baten bigarren osagai: *Jaunmotzenea* (Doneztebe), *Kattalinmotzenea* (Lesaka), *Marimotzena* (Azpilkqueta), *Paulomotz* (Doneztebe). Bertze batzuetan soilik: *Motzarena* (Ardaitz, Atallu, Aurizberri, Erratzu, Esnotz, Zabaldika), *Motzenea* (Ituren, Sunbilla), edo *motx* aldaera txikigarrian oinarritua: *Motxane* (Eguarats), *Motxarena* (Ihabar). Azkenik, baditugu bertze bi lekuko forma txikigarri hori *-ko* hipokoristikoarekin osatua: *Moxkorena* (Lizaso, Narbarte), *Moxkotena* (Igantzi).
- *Mozorro*. *Muzurro* aldaeran oinarritua: *Muzurroandia* (Añorbe).
- *Polit*: *Politena* (Goizueta), eta forma palatalizatua hartzen duen *Pollitena* (Uterga).
- *Ponpos*. *Ponpox* hipokoristikoan oinarritua: *Ponpoxarena* (Doneztebe).
- *Sendo*. Pertsona izen baten bigarren osagarri dugu oikonimo batzuetan: *Juansendorena* (Intza), *Lopesendorena* (Arazuri). Soilik, atzizkiari zuzenean lotua bertze batzuetan: *Sendoarena* (Sorauren), *Sendorena* (Zizur Nagusia).
- *Sotil* (*Xotil/Txotil*): *Sotil* da etxe izenetan erregulariki erabili den forma: *Sotil* (Irañeta), *Sotilarena* (Irurita, Urritzola-Galain), *Sotilgorenekoa* (Subitza), *Sotillena* (Iraizotz, Ituren). *Xotil* edo *Txotil* forma afektiboa ere ageri zaigu behin bederen: *Xotilkorena* edo *Txotilkorena* (dok. *Chotilcorena*, Subitza).
- *Zuzen* (*xuxen*). Izenondo honen forma txikigarriak ageri zaizkigu bi lekukoetan. Argi dago *xuxen* forma dugula batean: *Xuxena* (Arribe) eta, itxura guztiaren arabera, *txuxen* bertzean: *Marit(x)uxena* (dok. *Maritujena*, Oieregi).
- *Zabal* (*txabal/xabal*). Bost lekuko bertzerik ez badugu ere, formari dagokionez, hiru aldaera ageri zaizkigu. Behin *zabal* soilik: *Zabalarena* (Erratzu), bertze batean ponte izen bati lotua: *Joanzabalena* (Ekai), eta,

azkenik, *txabal* eta *xabal* forma hipokoristikoak: *Txabalko* (Goizueta), *Txabalkonekoa* (Lotza), *Xabalarena* (Uterga).

- *Zurdo* (*xurdo*). Gaztelaniazko ‘zurdo’ hitzean oinarrituta eta euskal forma hartu duen etxe izena dugu, *xurdo* forma afektiboaz baliatuz: *Xurdorena* (Irure).
- *Zut*. Izenondo hau bi etxe izenetan aurkitu dugu, bietan ponte izen baten osagai gisa eta aldaera hipokoristikoa hartuz; *xut* batean: *Peruxutorena* (Lesaka) eta, ematen duenez, *txut* bertzean: *Martintxutena* (dok. *Martinchutena*, Etsain).

3.2.4. Izaera, nolakotasuna

- *Amoros/amurus*. Izen edo izenondo honen bi aldaerak ageri zaizkigu: *Amorosarena* (Luzaide, Ziga), *Amorosena* (Orotz-Betelu), *Amorosenea* (Doneztebe), *Amosenea* (Arantza), *Amurusbaita* (Bera), *Amurusena* (Etxalar).
- *Apal*: *Apalarroa* (Gartzain).
- *Argi*: *Mikelargienea* (Lesaka).
- *Arin*: *Migelarinekoa* (Elkarte), *Migelariñena* (Elkarte), *-in-* > *-iñ-* palatalizazio automatikoarekin.
- *Atenta*. Ematen duenez, gaztelaniazko ‘atenta’ hitzean oinarrituta euskal forma hartu duen etxe izena dugu: *Atentarena* (Etxauri).
- *Balent*. Lekukotasun eskasa duen izenondoa dugu oikonimo honen oinarri: *Balentena* (Erratzu).
- *Bero*: *Beroarena* (Luzaide).
- *Bibur*. Segur aski *biburri* den pertsonari aplikatua: *Biurrarena* (Eritze Itza). *Biurrarena*, bertzalde, deitura ezaguna da Nafarroan.
- *Burrunba*. Zarata, buila edo iskanbila sortzen duenari egokitutako izen-goitia, ezbairik gabe. *Burrunba* (Luzaide).
- *Dirunahi*: *Dirunaiarena* (Egillor).
- *Disimulado*. Antza denez, gaztelaniazko ‘disimulado’ hitzean oinarrituta euskal forma hartu duen etxe izena dugu: *Disimuladorena* (Badostain).
- *Errebes*: *Errebesena* (Aurizberri).
- *Firrin*. Iparraldean ezagunagoa den hitzaren *firrinta* aldaera dugu lekuko Baztango hiriburuko oikonimoan: *Firrintena* (Elizondo).

- *Gaizto*. Izenondo honetatik eratorritako *gaixto* aldaeran oinarritua: *Gaixtorena* (dok. *Gaistorena*, Anotz Olloibar).
- *Gorotz*. Itxuraz, *gorotz* izenondoa da oikonimo honen bigarren osagia. Hala balitz, Mari alferraren etxea adieraziko luke: *Marigorotzena* (dok. *Marigorossena*, Etxalar).
- *Gozo*: *Gozoenea* (Bera).
- *Harro*. Erranahi hori erakusten du, gure ustez, etxe izen hauetan: *Arro* (Leitza), *Arroarena* (Madotz), eta beharbada bertze bi hauetan: *Arrokoena* (Labaian), *Apalarroa* (Gartzain), azken honetan elkar ketaren bigarren osagai gisa.
- *Haserre*. (*H*)*asarre* aldaeran oinarritua dugu *Asarreena* (Goizueta).
- *Ilun*. Izenondo honen *illun* forma palatalizatua dugu oikonimo honen bigarren osagarri: *Juanillunenea* (Bera).
- *Irrime*. Segur aski *errime* izenondoaren aldaera da, pertsona bizkorra adierazten duena: *Irrimenea* (Lesaka).
- *Isil* (*ixil*). Soilik eta ponte izenaren osagarri gisa ageri zaigu. Bietan *ixilla* aldaera hartzen du: *Ixillabaita* (Lesaka), *Martixilla* (Irurtzun).
- *Judu*: *Judurena* (Artika). Zalantzarik gabe, *judu* izaerari dagokion izengoitia da, eta ez jatorriari.
- *Laster*: *Lasterrarena* (Artika). Kontuan izatekoa da Nafarroan nahiko arrunta dela *Lasterra* deitura.
- *Larru*: *Larrulasorena* (Izkue). *OEHN* ikus daitekeenez, *larru-lazo* erabili izan da *axolagabe* edo *arduragabe* esanahiarekin. Dena dela, ez litzateke alde batera utzi behar adiera fisikoa, hots, larrua laxo duena edo haragi eroriko pertsona.
- *Leun/legun*. Bi aldaera hauek ageri zaizkigu, modu gardenean batean: *Leunena* (Lesaka) eta, ematen duenez, grafia aldaketarekin jasoa bertzean: *Legunorena* (**Legunarena*, Erratzu).
- *Lizun*: *Lizundegia* (Amaieur).
- *Mairu*: *Mairuerregenea* (Lesaka). Pentsatzekoa da *mairu* izaerari, eta ez jatorriari, dagokion izengoitia dela.
- *Maite*: *Maitearena* (Arizkun).
- *Malet*. Antza denez, *jale txarra* edota *abula* den pertsonaren etxea adierazi nahiko luke oikonimo honek: *Maletenea* (Lesaka).
- *Motel*: *Motela* (Zandio), *Motelenea* (Goizueta).

- *Piper*. Izengoiti gisa aplikatua: *Piperrena* (Ituren).
- *Pirrin*. Pertsona erretxina edota ximplea adieraz lezake, baina hitz onomatopiekoa ere izan liteke: *Pirrina* (Elizondo).
- *Porroste* (Goizueta). *Purrusta*-ren aldaera izan liteke, *ufa* egiten duena edo *ufaka* ibiltzen dena izendatzeko.
- *Pott*. Itxuraz *musu* (eman) adiera duela ematen du, baina agian *lur jo* edo *porrot egin* erranahia ere izan lezake: *Gartziapottena* (Irurita).
- *Saltsa*. Ematen duenez, izengoiti gisa aplikatutako hitza dugu: *Saltsakoa* (Zubieta).
- *Tal-tal*. Seguruenik *handik bona* edota *isildu gabe* ibiltzen dena deitzeko: *Taltalbaita* (Bera).
- *Txatxu*. Ganorarik gabekoa edo arin antza den pertsonari dagokiona: *Txatxunea* (Leitza).
- *Txurrupe*, *xurrupe*-ren aldaeran oinarritua (Sunbilla).
- *Zabar*. Ematen duenez, *zabar* hitza du oinarritzat oikonimo honek: *Zabarrangoa* (Untziti).
- *Zarbo* (*txarbo*). *Zarbo* arrain baten izena baldin bada ere, pertsona maltzur edo amarrutsu adierarekin ere erabiltzen da, eta baliteke *txarbo* edo *xarbo* forma afektiboarekin ageri zaigun oikonimoak azken erranahi hori izatea: *Txarborena* (dok. *Charborena*, Beruete).
- *Zintzo* (*txintxo*). Jaso ditugun bi lekukoetan *txintxo* forma hipokoristikoa ageri zaigu, atzizkiari zuzenean lotua batean: *Txintxonena* (Arantza), eta pertsona izen baten bigarren osagarri bertzean: *Juan-txintxenea* (Auza).
- *Zori*: *Zoriarena* (Inbuluzketa, Orkoien).
- *Zorrotz* (*txorrotz/xorrox*). Lekukoak aldaera txikigarrien alde mintzo dira: *Txorrotxena* (Elizondo), *Xorroxenea* (Lesaka).
- *Zozo* (*txotxo*). *Zozo* hegazti baten izena bada ere, jakina da pertsona gatzgabe edota inozoari egokitzen zaiola. Azken hau izan daitekeelakoan gaude oikonimo honetan dugun *txotxo* forma hipokoristikoa erranahia: *Txotxoarena* (Amunarritz).
- *Zuhur* (*txuhur, xuhur*). Ematen duenez, *txuhur* > *txur* eta *xuhur* > *xur* forma afektiboak ditugu oikonimo hauetan: *Txurrarena* (Ezkirutz), *Txurrea* (Leitza), *Marixurrena* (Leitza). Baina ez genuke alde batera utzi behar *ixur* ere izaten ahal dutela erreferentziatzen. Ikus *Izur* (*ixur*) sarrera 3.2.3. atalean.

3.2.5. Gorputzaren zatiak

Gorputzaren zatiak pertsonaren ezaugarri fisikoak seinalatzen dituzten izengoiti bihurtzen dira, batik bat forma hipokoristikoa ageri direnean edota kolorea edo tamaina deskribatzen duen izenondo batez osatuak:

- *Begi*: *Begibeltxenea* (Bera), *Begibeltzena* (Biurrun).
- *Bilo*: *Bilogaitz* (Orontze), itxura guztiaren arabera, ile anitzeko edo kalpar handiko bati egotzitako izengoitia.
- *Bizar*: *Bizargorri* (Arano, Erreta), *Bizargorriarena* (Añorbe, Biurrun), *Bizargorrienea* (Beintza-Labaien), *Bizarrenekoa* (dok. *Bizarnekua*, Arteta). *Bizar* hitzarekin lotua egon liteke *Bizarronea* (Ituren), baina ez da batere segurua. Azkenik, *bizarge* (bizarririk gabekoa) izan liteke *Bizargorena* (**Bizargerena*, Larraintzar, Lizaso) etxe izenaren sorburua.
- *Buru*. Behin bakarrik ageri zaigu hipokoristiko atzizkiarekin: *Burus-konea* (Lesaka). Gainerako guztietan, kolorea edo neurria adierazten duen izenondo bati lotua aurkitu dugu, elkarketaren lehendabiziko osagai gisa: *Buruandiarena* (Berriobeiti), *Burutxikirena* (Lintzoain), *Burubeltzena* (Ostitz, Subitza, Uterga), *Burugorri* (Orotz-Betelu), *Burugorriarena* (Goizueta, Idoi, Ukar). Konposaketaren bigarren osagaia txistukaria denean, batzuetan palatalizatua ageri da: *Burutxurirena* (Sorauren), *Buruxurirena* (Errotz), baina bertze batzuetan ez: *Buruzuri* (Aurizberri, Luzaide), *Buruzurirena* (Olatz, Oltza, Undio).
- *Buztan* (*buxtan*). Iduri duenez, dokumentazioa forma hipokoristikoa alde mintzo da: *Buxtanena* (dok. *Bustanena*, Zubieta).
- *Ezpain*: *Ezpaingorriarena* (Muru-Asterain).
- *Isats*: *Isatsandia* (dok. *Isasandia*, Igantzi).
- *Izter* (*ixter*). Agirietako lekukoek *ixter* forma hipokoristikoa adierazten dute: *Ixterkonea* (dok. *Isterkonea*, Lesaka), *Ixterreneka* (dok. *Isterreneka*, Irurita).
- *Kaxko*: *Kaxkorena* (dok. *Caxcorena*, Lesaka).
- *Musu* (*muxu*): *Muxunenea* (dok. *Mujunenea*, Lesaka) oikonimoan izan ezik, gainerako guztietan izenondo bati lotua doa: *Musuberrirena* (Berriozar), *Musugorri* (Ihabar), *Musugorriarena* (Berriozar), *Muxugorri* (Izu), *Muxurdin* (dok. *Mujurdin*, Orbaizeta).

- *Pantarrila*. *Aztal* hitzaren ‘pantorrilla’ gaztelaniazko ordaina du sorburutzat oikonimo honek, asimilazioz *pantarrilla* bilakatua: *Pantarrillenekoa* (Izkue).
- *Pito*: *Pitorenea* (Areso). Ikus *Zakil* sarrera atal honetan.
- *Potro*: *Potroa* (Leitza).
- *Sorbald*: *Sorbaldarena* (Beuntza).
- *Sudur*: *Sudurrarena* (Artika), *Sudurrena* (Berriozar).
- *Zakil* (*xakil*). Jaso dugun oikonimoak *xakil* forma hipokoristikoa du oinarritzat: *Xakilotena* (dok. *Xaquilotena*, *Chaquilotena*, Ituren).

3.2.6. Koloreak

- *Beltz* (*beltx*). Modu anitzetara aurkitzen dugu. Batzuetan soilik: *Beltxarena* (Arizkun, Lizasoain), *Beltxarenea* (Eratsun), *Beltxena* (Egues), *Beltza* (Arteta, Uharte Arakil), *Beltzarena* (Luzaide, Zabaldika), edo lekuzko postposizio batez osatua: *Beltxarenagaraia* (Narbarte). Bertze batzuetan gorputzaren zati baten izenondo gisa: *Begibeltxenea* (Bera), *Begibeltzena* (Biurrun), *Burubeltzena* (Ostiz, Subitza, Uterga). Gehienetan, ordea, pertsona izen baten bigarren osagarri ageri da: *Errandobeltxenea* (Bera), *Juanbeltxena* (Abaurregaina, Zabaldika), *Juanbeltzena* (Arribe, Saratsa), *Maribeltzena* (Arizkun), *Martinbeltzena* (Larrasoaña), *Martinbeltxenea* (Lesaka), *Martinbelzbaita* (Bera), *Martingobeltzena* (Olague), *Matxinbeltxenea* (Lesaka), *Perubeltzarena* (Etxalar), *Petribeltxena* (Doneztebe).
- *Berde*: *Juanberderena* (Arizkun).
- *Gorri*. *Beltz* kolorea bezala, maiz eta modu anitzetara aurkitzen dugu. Soilik edo hipokoristiko atzizkiarekin: *Gorriarena* (Arizkun, Espartza Galar, Gazolatz, Irurtzun, Lakabe, Narbarte, Olabe, Ollo, Ziga), *Gorrienea* (Oronoz), *Gorrierena* (Orotz-Betelu), *Gorrirena* (Ekai), *Gorritxena* (Sorauraen), *Gorritxenea* (Oronoz, Sunbilla), *Gorritxorena* (Beraskoain, Biurrun), *Gorrixena* (Zuriain), *Gorrizenekoa* (Etxauri). Gorputzaren zati edota jantzi baten izenondo gisa: *Bizargorri* (Arano, Erreta), *Bizargorriarena* (Añorbe, Biurrun), *Bizargorrienea* (Beintza-Labaien), *Burugorri* (Orotz-Betelu), *Burugorriarena* (Goizueta, Idoi, Ukar), *Ezpaingorriarena* (Muru-Asterain), *Galtxagorriarena* (Sunbilla), *Jakagorri* (Bera), *Kapelugorri* (Goizueta), *Musugorri* (Ihabar), *Musugorriarena* (Berriozar), *Muxugorri* (Izu). Pertsona izen baten bigarren osagarri: *Joangorri* (Irañeta), *Joangorriarena* (Zubieta), *Juane-*

gorriarena (Betelu), *Juangorriarena* (Esnotz), *Lopedorriarena* (Urtasun), *Mariagorriarena* (Doneztebe), *Marigorria* (Etxarren), *Martingorrienea* (Arano), *Otxagorrienea* (Lesaka), *Pedrogorriarena* (Larunbe), *Perugorriarena* (Etxalar), *Simongorriarena* (Espartza Galar), *Xemerogorria* (Garralda).

- *Moreno*. Beltz hitzaren gaztelaniazko ordainean oinarrituta sortu den euskal oikonimoa: *Morenekoa* (Adios), *Morenoren* (Arantza). *Moreno* deitura ere nahiko hedatua dago Nafarroan.
- *Urdin*. Gainerako koloretan ez bezala, aldiro soilik edo hipokoristikoki atzizki bati lotua ageri zaigu: *Urdinekoa* (Ezkirotz), *Urdinena* (Berroeta, Doneztebe), *Urdinenekoa* (Ezkirotz), *Urdingorena* (Arantza), *Urdintxorena* (Ilarregi, Makirriain), *Urdinxonea* (Lesaka).
- *Zuri* (*txuri*, *xuri*). Beltz eta gorri koloretan aurkitutako konbinazioak errepikatzen dira. Soilik edo hipokoristikoki atzizki batekin, gehienetan *txuri* edo *xuri* hipokoristikoki oinarrituta: *Txuriarena* (Ezkirotz), *Txurikentenea* (Donamaria), *Txurikoenea* (Egillor-Beasoain), *Txurinea* (Beruete), *Txurio* (Zuhatzu), *Txuriobaita* (Bera), *Txurionea* (Leitza), *Txuriorena* (Donamaria, Saldise), *Txurkorena* (**Txurikorena*, Sunbilla), *Xurikorena* (Artozki, Uritz), *Xuriñorena* edo *Txuriñorena* (dok. *Churiñorena*, Luzaide), *Xuriorena* (Etxalar, Irurita), *Zuria* (Eparotz), *Zuriarekoa* (Mezkiritz), *Zuriarena* (Ardaitz, Mezkiritz, Ortz-Betelu), *Zurirena* (Ozkaritz). Behin lekuzko postposizio batez osatua: *Txurikoain* (**Txurikogain*, Urritza). Gorputzaren zati edota jantzi baten izenondo gisa: *Burutxurirena* (Sorauren), *Buruxurirena* (Errotz), *Buruzuri* (Aurizberri, Luzaide), *Buruzurirena* (Olatz, Oltza, Undio), *Jakatzuri* (Asiain). Pertsona izen baten bigarren osagarri: *Garzezuria* (Bera), *Gizonxuriarena* (Ituren), *Joanzuri* (Uharte Arakil), *Joanzurirena* (Elkarte), *Juanazuri* (Artozki), *Martinzuri* (Irañeta), *Migeltxurirena* (Zabaldika), *Sastrezuriarena* (Garralda).

3.2.7. Janzkera

Janzkerak gorputzaren itxurarekin lotura handia du. Hori dela eta, ageri dira zenbait arropa izen izengoitien oinarri gisa:

- *Galtza*: *Galtxagorriarena* (Sunbilla), *Galtxarena* (Urtasun). Bietan *galtxa* hipokoristikoki oinarrituta.
- *Jaka*: *Jakagorri* (dok. *Jacagorri*, Bera), *Jakatzuri* (dok. *Jacachuri*, Asiain). *Txaka* edo *Xaka* forma hipokoristikoa ere ageri da: *Txakatxuriarena* (dok. *Chacachuriarena*, Ukar).

- *Kapelu*: *Kapelugorri* (Goizueta).
- *Zamar*. Ematen duenez, (ardi) larrua eramaten zuenari jarritako izen-goitia da, kontuan izanik *Zamargillearena* (Doneztebe, Ituren, Legasa) eta antzeko oikonimoak ezagunak direla Nafarroan: *Zamarluziarena* (Amunarritz), *Zamarrengo* (Zubieta). *Txamar* edo *Xamar* hipokoristikoa ere ageri da: *Txamarrena* (dok. *Chamarrena*, Beriain).
- *Ziriku* (*xiriku*). Zetazko oihala: *Zirikurena* (Ilurdotz) eta forma hipokoristikoa hartzen duen *Xirikurena* (Agorreta, Gendulain Esteribar).

3.2.8. *Animaliak*

Animalien izenak erabili izan dira izengoiti gisa, pertsonen zenbait ezau-garri edo izateko modua adierazteko. Hori dela eta, sortu dira erreferentzia-tzat animalien izena duten zenbait oikonimo, gehienetan hipokoristiko atziz-ki batez osatuak.

- *Apo*. *Apu* aldaeran oinarrিতua: *Aputxorena* (Akerreta).
- *Besugo*. Gaztelaniazko hitza izengoitizat hartuta sortutako euskal oikonimoa: *Besugorena* (Ziritza). Iribarrenek honela dio: “Besugo. Despectivo. Se aplica al torpe, al obtuso y al corto de vista, por el parecido de los ojos saltones del miope con los ojos del besugo”
- *Erb*: *Erbitorena* (Eritze Itza).
- *Errotatxori*. Azkuek dioenez, *txolarre*, *etxetxori* edo *elitzxori*-ari *errotatxori* ere deitzen zaio Nafarroan: *Errotatxorienea* (Lesaka).
- *Hontza*: *Hontzarreta* (**Hontzazarreta*, Goizueta).
- *Kikirrenea* (**Kilkirrenea*, Urdazubi), *kilker* hitzaren *kilkir* aldaera izan liteke oikonimo honen iturburua.
- *Mamu*: *Mamuxarena* (Erratzu), *mamu* gehi *-xa* hipokoristiko atziz-kiarekin.
- *Marro*. *Ahari*-aren sinonimoa Nafarroan, egun ere bizirik dagoena, Luzaiden erraterako: *Marro* (Ardatz Itzagaondoa), *Marrorena* (Altzorritz).
- *Ordots*. *Ordotx* hipokoristikoaz baliatuz: *Ordotxena* (Orotz-Betelu).
- *Otso*: *Osoarena* (Doneztebe), *Otxogorrienea* (Lesaka). Kontuan izatekoa da Erdi Aroan hain arrunta zen *Otsoa* ponte izena ere izaten ahal dela oikonimo hauen iturburua.
- *Txakur*: *Txakurtxo* (Goizueta).

3.3. Adina

- *Berri*. *Zabar*-en aurkakoa eta, ematen duenez, batzuetan *gazte*-aren erranahi bertsua hartzen du: *Arozberriarena* (Muru-Asterain), *Euntzaleberriarena* (Muru-Asterain), *Martinberria* (Abaurregaina), *Martinberriarena* (Luzaide), *Musuberrirena* (Berriozar).
- *Gazte/gaste*. *Gaztea* eta *gastea* euskal izenondo ezagunak Erdi Aroko *Gartzea* pertsona izenean jatorria duten aldaerak dira eta biak hagitz arruntak. Hala ere, pentsatzekoa da *gaste* formarekin transkribatuak jaso ditugun izenen azpian *gaxte* afektiboa egoten ahal dela. Batzuetan soilik ageri zaigu: *Gastearena* (Arrarats), *Gaztearena* (Doneztebe, Etxalar, Ituren). Bertze batzuetan pertsona edo lanbide izen bati elkartua, bigarren osagarri gisa: *Dendarigazterena* (Lesaka), *Gastelopezenea* (Goizueta), *Juanakastearena*, -g- > -k- aldaketarekin (Legarda), *Santxogaztearena* (Zia), *Dendarigaztearena* (Lesaka), edo lehenbiziko osagarri: *Gastelopezena* (Goizueta).
- *Zabar*. *Zar* (*txar/xar*). Gehienetan izen baten bigarren osagarri gisa ageri da. Anitzetan *zar* forma gordetzen du, erraterako: *Alkatezarra* (Aurizberri), *Alkatezarrarena* (Lekunberri), *Apezarrarena* (Badostain, Bidaurreta, Iriso, Muru-Asterain, Orrio, Sagues, Zarikegi, Zurukuain), *Arakinzarrarena* (Ostitz), *Barberzarrarena* (Olague), *Bikariozarrarena* (Arre, Olatz), *Bikariozarrearena* (Lizarraga), *Bikariozarrena* (Elkarte, Etxauri), *Donezarrena* (Añezkar), *Donjuanzarrena* (Etxauri), *Ellaginzarrena* (Urdaitz), *Gillenzarrena* (Urdaitz), *Jaunzarrenea* (Doneztebe), *Juanzar* (Leitza), *Juanzarrena* (Arruitz, Beruete), *Labazaizarrarena* (Arre), *Lopezarrenekoa* (Beriaín), *Pedrozarrena* (Goizueta), *Sastrezarrarena* (Olondritz), *Suizarrena* (Luzaide), *Txastrezarrena* (Ukar), *Zapataginzarrena* (Arraitza), *Zurginzarrarena* (Arraitza). Kasu bera dugu haplologiagatik *Arotzarrarena* (Uritz) forma hartu duena. Batzuetan palatalizatu da, *txar* edo *xar* forma hartuz: *Danborintzarrena* (Erratzu), *Errementatxar* (Luzaide), *Okintzarra* (Añorbe). Zenbaitetan soilik, zuzenean atzizkiari lotua aurkitu dugu: *Txarrabaita* (Bera), *Txarrarena* (Elizondo), *Xarrarena* (dok. *Sarrarena*, Luzaide). Azkenik, behin kausitu dugu konposizioaren lehenengo osagai gisa: *Zarkumarena* (Ardaitz).

3.4. Egoera zibila eta soziala

- *Alargun*: *Alargunarena* (Etxarren, Izu).

- *Barragan*. *Obelagun* hitzaren gaztelaniazko ‘barragán’ kidean oinarrituta euskal forma hartu duen oikonimoa: *Barraganena* (Lekunberri). Bertzalde, *Barragán* abizen ezaguna da Nafarroan.
- *Bort*: *Bortarena* (Alli, Urritzola-Galain), *Bortena* (Orbaizeta), *Bortenea* (Oronoz, Sunbilla).
- *Eredero*. *Oinordeko* hitzaren gaztelaniazko ‘heredero’ ordainean oinarrituta sortu den euskal oikonimoa: *Erederoenekoa* (Ziritza).
- *Errege*: Hiru lekuko jaso ditugu, hirurak herri berekoak, eta bakoitza modu batera. Bata izena hipokoristiko atzizkiarekin: *Erregetxonea* (Lesaka), bertzea forma hori bera lekuzko postposizioarekin: *Erregetxonegaraia* (Lesaka) eta, azkenik, izen baten bigarren osagarri: *Mairuerregenea* (Lesaka).
- *Ezkonberri*: *Ezkonberri* (Oteitza Berriobeiti), *Ezkonberrienekoa* (Legarda), *Ezkonperria* (Eugi), azken hau *-b- > -p-* aldaketarekin.
- *Lander*: *Landerrena* (Ituren, Sunbilla).
- *Muxurdin*: *Muxurdin* (dok. *Mujurdin*, Orbaizeta). Iribarrenek dioenez, *muchurdina* edo *mushurdina* hitzek ‘solterona, moza vieja’ erranahia dute Nafarroako ipar-ekialdeko mendialdean. Baztanen, berriz, ‘mujer de gesto avinagrado y hosco’.
- *Peon*. Gaztelaniazko ‘chico’ gehi ‘peón’ hitz elkartuari euskal forma eman dion oikonimoa: *Txikopeonena* (Ostitz).
- *Petiri/pitiri* (*betiri/bitiri*). Erranahiaren aldetik, miseria edo gosearen nortzea da ‘personificación de la miseria, del hambre’. Aurkitu dugun lekuko bakarrean *bittiri* aldaera hipokoristikoa dugu: *Bittiribaita* (Lesaka). Ikus *Santsin* hurrengo sarreran.
- *Santsin*. Erranahiaren aldetik, gosearen nortze edo ‘personificación del hambre’ kontzeptuarekin lotua dagoela diote: *Santsinena* (Zugarramurdi), *Santsiñena* (Arraitz-Orkin). Ikus *Petiri* aitzineko sarreran. Dena dela, *Santsin Santxo* pertsona izenetik ateratako hipokoristikoa da. *Santsiñena* deitura ezaguna da Nafarroan behinik behin.
- *Sasi* (*xaxi*). Segur aski *bort* edo *bastart* adierazteko. Aurkitutako lekukoan *xaxi* hipokoristikoa dugu: *Xaxiarena* (Ituren).

3.5. Ahaideak eta hurbilekoak

- *Amigo*. Gaztelaniazko hitz ezagunean oinarrituta sortu den euskal oikonimoa: *Amigonea* (Lesaka). Aipatzekoa da *Amigorena* abizena

- nahiko ezaguna dela, Nafarroan behinik behin, eta *Amigo* Erdi Aroan pertsona izena ere bazela.
- *Barride*: *Barridekoa* (Etsain).
 - *Bezino*. *Auzoko* hitzaren gaztelaniazko ‘vecino’ ordainean oinarrituta sortu den euskal oikonimoa: *Bezinoena* (Ukar).
 - *Etxekon*. Teilatu bera aterpe duen ondoko etxebizitzakoa: *Etxekonena* (Zubieta).
 - *Izeba*: *Izebarena* (Ituren).
 - *Kuxin*: *Kusindegia* (Igantzi), *Kusiñenea* (Goizueta). Bere sorburuan egon liteke *cousin* frantses hitza, baina ezin da alde batera utzi OEHn erranahi bat baino gehiagorekin ageri den *kuxin* / *kuxina* hitza edota *Kosin* pertsona izena ere izan dela.
 - *Primo*: *Primonena* (Sunbilla), *Primorena* (Ilundain, Larrasoña). *Lehengusu* hitzaren gaztelaniazko ordainean oinarrituta sortu den euskal oikonimoa izan liteke, baina ahantzi gabe *premu* (seme zaharrena, etxaldeko oinordekoa), *primu* eta *primo* bere aldaera ezagunak.
 - *Subi* (*xubi*). Izenondo bat atzetik duela ageri zaigu bi oikonimotan: *Suiederrena* (Lesaka), *Suizarrena* (Luzaide); konposaketaren bigarren osagai bezala batean: *Apezsuiena* (Mezkiritz) eta, azkenik, oinarritzat forma txikigarria hartuta hipokoristiko atzizkiari lotua bertze batean: *Xuitorena* (Ituren).

3.6. Lanbidea

Lanbidearen erreferentzia zenbaitetan izengoiti bihurtua ageri zaigu, bereziki tamaina edo adina adierazten duen izenondo batez osatua aurkitzen dugunean, edota hipokoristiko atzizki bati lotua.

- *Alkate*: *Alkatezarra* (Aurizberri), *Alkatezarrarena* (Lekunberri).
- *Apez*: *Apezzarrarena* (Badostain, Bidaurreta, Iriso, Muru-Asterain, Orrio, Sagues, Zarikiegi, Zurukuain), *Apezsuiena* (Mezkiritz).
- *Arotz*: *Arotzarrarena* (Uritz), *Arozberriarena* (Muru-Asterain).
- *Barber*: *Barberesumenetxikia* (Leitza), *Barberzarrarena* (Olague).
- *Bikario*: *Bikariozarrarena* (Arre, Olatz), *Bikariozarrearena* (Lizarraga), *Bikariozarrena* (Elkarte, Etxauri).

- *Danbolin*. *Danborin* aldaera du lehendabiziko osagaien eta txistukari palatalizatua bigarrenaren hasieran: *Danborintzarrena* (Erratzu).
- *Dendari*: *Dendarigaztearena* (Lesaka).
- *Ehuntzaille*. *E(h)untzale* aldaeran oinarritua: *Euntzaleberriarena* (Muru-Asterain).
- *Errementari*: *Errementatxar* (Luzaide).
- *Harakin*: *Arakintxoarena* (Goizueta), *Arakinzarrarena* (Ostitz).
- *Hauspagin*: *Auspagintxiki* (Leitza).
- *Ilagin*. *Elle* (artilea) sorburutik ateratako *ellagin* aldaera hartuz: *Ellaginzarrarena* (Urdaitz).
- *Labezain*. *Labazai* aldaeran oinarritua: *Labazaizarrarena* (Arre).
- *Okin*. Bigarren osagaiaren txistukari palatalizatuarekin: *Okintxarra* (Añorbe).
- *Sastre (txastre)*: *Sastrezarrarena* (Olondritz), *Sastrezuriarena* (Garralda). Lehendabiziko osagaiaren forma hipokoristikoa ere ageri da: *Txastrezarrena* (Ukar).
- *Zapatagin*: *Zapataginzarrarena* (Arraitza).
- *Zurgin*: *Zurginzarrarena* (Arraitza).

3.7. Jatorria

- *Basko*. Nafarroa Beheretik edo Iparraldetik etorritakoei jartzen zitzaien izena: *Baskonekoa* (Espartza Galar), *Baskorena* (Leranotz). Batzuetan *baskot* (*basko* eta (*o*)*t(e)*) hipokoristiko atzizkia) dugu oikonimoaren oinarrian: *Baskotena* (Doneztebe), *Baskotenea* (Zubieta).
- *Bizkaino*. Aurkitu ditugun bi lekukoetan izena hipokoristiko atzizkiarekin osatua ageri da: *Bizkaintxonea* (Lesaka).

3.8. Bertzelakoak

- *Erdimin*: *Erdimiñena* (Ukar).
- *Ordago*: *Ordagorena* (Sunbilla).
- *Oremus*: *Oremus* (Satrustegi).

- *Posible: Posiblerena* (Aitzoain).
- *Sandu: Sandua* (Nabaskoze), *Sanduarena* (Muskitz).
- *Zahagi: Paskualzaguia* (Lesaka).
- *Zahato. Za(h)atto* hipokoristikoan oinarritua: *Zattorena* (Elizondo).

4. ONDORIO GISA

Izengoitietan oinarritzen diren Nafarroako oikonimo historikoak jaso eta sailkatu ondotik, honako ondorio edo gogoeta hauek datozkigu burura:

- 4.1. Aztertu ditugun iturrietatik eta bibliografiatik zortzi bat mila oikonimo jaso ditugu eta kopuru horretako 600 baino zertxobait gehiago izengoitizat jo ditugu. Horrenbertzez, ondorioztatzen ahal dugu Nafarroako oikonimo historikoen % 8ren baten sorburu izengoitia direla.
- 4.2. Sarreran aipatu dugu XVII. mendera arte, batik bat, izengoitien erabilera nahiko arrunta zela.
 - 4.2.1. Alde batetik, ponte izenen bariedade eskasak horretara behartzen zuten. Izan ere, pertsona izen gutxi batzuk behin eta berriz errepikatuak aurkitzen ditugu. Erraterako, gizonaetako *Joanes* (eta bere aldaerak, *Joan*, *Juan*, *Joango*, *Joanot*, *Xoane...*), *Martin* (*Martie*, *Matxin*, *Martingo...*), *Migel* (*Mikel*, *Mikele*, *Mitxel*, *Mixelto ...*), *Pedro* (*Peru*, *Petri*, *Petritxo...*) izaten ziren arruntenak, eta emakumezkoetan, bertze guztien gainetik, *Maria* bere aldaera eta konposatuekin. Etxe izenetan ere errealitate hori bera islatzen da. Sorburu izengoitia dutenen artean badira 40ren bat *Joan* eta bere aldaeretan oinarritzen direnak: *Joangorriarena*, *Joanluzea*, *Joanzabalena*, *Joanzurirena*, *Juanandienea*, *Joantxipirena*, *Juanbeltxena*, *Juanederreneia*, *Juanbiribil*, *Juangorena*, *Juangorrena*, *Juankotxipia*, *Juanikorena*, *Donjuanzarrena...*, eta kopuru hori baino zertxobait txikiagoa lehen aipatu ditugun bertze izenetan, hala nola, *Martinandiarena*, *Martinbelzbaita*, *Martingalant*, *Martingorrieneia*, *Matxinandiarena...* *Mikelarginea*, *Migelariñena*, *Migelezkerrena*, *Migeltxipirena*, *Mitxelandinea...*, *Pedrogorriarena*, *Perotxikia*, *Perubeltzarena*, *Petrigalantenea*, *Petrikandiarena...*, *Mariederkorena*, *Mariandiabaita*, *Marigorotzena*, *Marimotzena*, *Maritxipitxonea...*

- 4.2.2. Bertze aldetik, deiturak finkatuak ez ziren garaian, pertsonak bereizteko bideetako bat zenbait ezaugarri fisiko, psikiko etab. aipatzea izaten zen. Lan honetan aztertu ditugun oikonimoetan honako hauek dira gehien ageri diren ezaugarriak: a) Kolorea, pertsonaren larruari edo ileari dagokiona, alegia: gorria, zuria, beltza eta urdina gehienbat (ikus 3.2.6. atala). b) Neurria: txikia, handia, luzea... (ikus 3.2.2. atala). c) Adina: zaharra, berria, gaztea (ikus 3.3. atala). d) Gorputzaren zatiak: burua, bizarra, musua... (ikus 3.2.5. atala). e) Itxura: ederra, galanta, motza, sotila, zabal... (ikus 3.2.3. atala). f) Izaera: apala, arina, bihurria, gaiztoa, harroa, zabarra, zintzoa... (ikus 3.2.4. atala).
- 4.3. Oikonimo historiko horiek bizirik diraute gaur egun bai etxe izenetan bai deituretan. Izan ere, izen horietako anitz deitura bilakatu ziren eta Euskal Herrian eta bere mugetatik kanpo ere gure oikonimia historikoaren lekuko biziak dira. Erraterako, Andiarena, Biurriarena, Bortarena, Burusko, Ezkerra, Ezkerro, Gorritxo, Luzea, Makurra, Marigorriarena, Perugorria, Urdiñena, Zuriko eta abar.
- 4.4. Aipagarria da izengoitietan oinarritzen diren oikonimoetan aurkitzen diren forma hipokoristiko eta txikigarri edo afektibo ugari, bi arrazoi nagusi hauengatik, gure ustez:
- 4.4.1. 2.2. atalean ikusi dugun bezala, izengoitiak berez hipokoristiko atzizki ugariz hornitzen dira, bertzeak bertze, pertsonak elkarrengandik bereizi eta zehaztu beharrak hala eskatzen zuelako: *Arakintxorena, Buruskonea, Juanikotxikiarena, Martingobeltzena, Migeltotxipia, Petrikoandiarena...*
- 4.4.2. Zenbaitetan hipokoristiko atzizkiez hornitzen ez badira ere, izen horiek forma hipokoristikoa hartu dute, izengoitietan ohi den bezala. Batzuetan pertsona izenei aplikatzen zaien palatalizazio adierazkorragatik: *Atxorena* (*atxo* < *atso*), *Buxtanena* (*buxtan* < *buztan*), *Galtxagorriarena* (*galtxa* < *galtza*), *Gixonena* (*gixon* < *gizon*), *Ixterrenea* (*ixter* < *izter*), *Ixurrenea* (*ixur* < *izur*), *Kattalinmotzenea* (*Kattalin* < *Katalin*), *Kaxkorena* (*kaxko* < *kasko*), *Kixonena* (*kixon* < *kizon* < *gizon*), *Mitxelandinea* (*Mitxel* < *Migel* edota *Mikel(e)*), *Moxorena* (*moxo* < *mozo*), *Muxugorri* (*muxu* < *musu*)... Bertze batzuetan izenondoei ematen zaien forma txikigarria edo afektiboagatik: *Beltxarena* (*beltxa* < *beltza*), *Bixkorrena* (*bixkor* < *bizkor*), *Luxenea* (*luxe* < *luze*), *Motxarena* (*motxa* < *motza*), *Txintxorena* (*txintxo* < *zintzo*), *Xorroxenea* (*xorrox* < *zorrotz*), *Xotilkorena* edo *Txotilkorena* (*xotil/txotil* < *sotil*), *Xabalarena* (*xabal* < *zabal*), *Xuxena* (*xuxen* < *zuzen*). Izen kon-

posatuetan, berriz, txistukariz hasten den bigarren osagarria maiz palatalizatzen da: *Burutxurirena* (*txuri < zuri*), *Buruxurirena* (*xuri < zuri*), *Danborintxarreña* (*txar < zar*), *Gizonxuriareña* (*xuri < zuri*), *Jakatxuri* (*txuri < zuri*), *Juantxintxeneña* (*txintxe < txintxo < zintzo*), *Migeltxurireña* (*txuri < zuri*).

LABURDURAK:

CEEN	<i>Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra.</i>
FLV	<i>Fontes Linguae Vasconum.</i>
OV	<i>Onomasticon Vasconiae.</i>
PV	<i>Príncipe de Viana</i> aldizkaria.

ITURRIAK ETA BIBLIOGRAFIA:

Nafarroako Artxibo Nagusia. Nafarroako Gobernu.

- “Inventarios del Reino” izeneko artxiboa, Estatistika Atala. *Apeos de Navarra de 1726 y 1727* agiria. XVII. mendeko bertze Apeo batzuk.
- Notari Protokoloen Artxiboa.

APEZETXEA, P. (1985), “Etxalarko etxe eta baserrien Izenak (1623-1983)”, *FLV* 45, 183-203.

ARIZTEGUI, J. M. (1998), *Casas antiguas de la villa de Lesaka (1366-1880)*, Lesaka. Argitaratu gabea.

AZKUE, R. M. (1984 [1905]), *Diccionario vasco-español-francés*, Euskaltzaindia, Bilbo.
 — (1969 [1923-25]), *Morfología vasca*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo, I. alea.

BIDADOR, J. (1992), “Noticias y restos del euskera del Val de Olo”, *FLV* 60, 277-295.

CARO BAROJA, J. (1945), *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Salamancako unibertsitatea.
 — (1974), *De la vida rural vasca*, Estudios Vascos IV, Donostia.
 — (1982), *La casa en Navarra*, Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea, 4. zenbakia.

- COROMINAS, J. & PASCUAL, J. A. (1991), *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madril.
- EGUILLOR, R. (2001), “Presencia del euskera en Munarritz (Valle de Goñi)”, *FLV* 86, 123-146.
- EQUIZA, B. ETA BESTE (1984), “Labiano: estudio etnográfico-histórico”, *CEEN* 43, 5-37.
- ESPARZA, E. J. (1964), “De toponimia navarra”, *PV* 94-95, 67-126.
— (1965), “De toponimia navarra”, *PV* 98-99, 161-227.
- HERNANDORENA, V. (1978), “Goizueta’ko etxe eta baserri’en izenak: 1616 urtetik 1925’ño”, *CEEN* 28, 75-90.
- IBARRA MURILLO, O. (2003-a), “Erroibarko eta Esteribarko oikonimoak (I)”, *FLV* 91, 493-515.
— (2003-b), “Erroibarko eta Esteribarko oikonimoak (II)”, *FLV* 92, 129-163.
- IÑIGO, A. (1990), “Santesteban de Lerin haraneko izengoiti historikoak”, *Euskaltzaindiaren Onomastika III. Jardunaldiak*, Lizarra, O. V. 7 (inprimategian).
— (1996), *Toponástica Histórica del Valle de Santesteban de Lerín (Regata del Ezkurra)*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
— (2000), “Nombres de oficios en la oiconimia navarra”, *FLV* 83, 139-149.
— (2005), “Nombres propios de persona en la oiconimia navarra”, *La Onomástica en Navarra y su relación con la de España*. Iruñea, 2003.
J. L. Ramírez Sádaba (koord.), Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- IRIBARREN, J. M. (1984), *Vocabulario navarro*, (2. argit. R. Ollaquindiak paratua), Príncipe de Viana Instituzioa, Iruñea.
- IRIGOIEN, A. (1994), *Pertsona-izenak euskaraz nola eman*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- JIMENO JURÍO, J. M. (1986), *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Cendea de Cizur*, OV 1.
— (1987), *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Cendea de Galar*, O.V. 2.
— (1989), *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Cendea de Olza*, O.V. 3.
— (1990), *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Cendea de Iza*, O.V. 6.
— (1991), *Estudio toponímico de Burlada*, Burlatako Udala.
- KNÖRR, H. (1999), “Nombres de persona en el País Vasco: cuestiones históricas y de normalización”, *FLV* 80, 135-154.
- MITXELENA, L. (1969), “Apéndice: Notas sobre los nombres de persona en la Navarra medieval”, *FLV* 1, 1-59.

- (1989), *Apellidos Vascos*, 4. argitaraldia, Donostia.
- (1987-2005), *Diccionario General Vasco / Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Desclée de Brouwer-Mensajero, I-XVI, Bilbo.

NAFARROAKO GOBERNUA, (1991-1999), *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza / Toponimia y Cartografía de Navarra*, I-LIX, J. M. Jimeno Jurio (zuz.), Iruñea.

ONDARRA, F. (1984), “Apeo de Baztán (1726-1727)”, *CEEN* 44, 5-47.

ROS GALBETE, R. (1978), “Aportación de datos para un estudio de la toponimia euskérica de la Cuenca de Pamplona”, *CEEN* 28, 63-74.

SALABERRI ZARATIEGI, P. (1996), “Nafarroako zenbait izengoitiren inguruan”, *Huarte de San Juan, Lingüística y Literatura*, 1, 1995, Nafarroako Unibertsitate Publikoa, Iruñea.

— (2003-a), “On hypocoristic formation in Basque”, *FLV* 93, 329-336.

— (2003-b), *Euskal Deiturategia: Patronimia*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.

SATRUSTEGI, J. M. (1961) “Aportación al estudio de la onomástica tradicional vasca”, *Euskera* VI, 209-229.

— (1969), “Las casas de Valcarlos”, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, XXIV, Cuadernos 1º y 2º, 120-145.

URTASUN VILLANUEVA, B. (1971), “Toponimia de Oroz-Betelu”, *FLV* 9, 333-347.

XALBADOR (Aire, F.). (2004), *Odolaren Mintzoa*, (3. argit. zuzendua eta gehitua, A. Zabalak eta E. Larrek paratua), Auspoa-Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.

**TRADUTTORE CREATORE.
ZENBAIT GOGOETA ITZULPENEN
EGOKITASUNARI BURUZ**

Xabier KINTANA

Noam Chomskyk eta gramatika-sortzailearen eskolakoez dioskutenez, gizaki guztiok mintzamen-oinarri berbera omen daukagu, genetikaz burmuinean sortzetik ezarria, eta hori hizkuntza guztien sakoneko egituretan ageri omen da. Beraz, horren arabera, hizkuntza batean esaten den guztia beste batean ere errepika daiteke, horretarako, inoiz kanpoko egituretan aldaketa batzuk egin behar izaten diren arren. Honek, jakina, munduko giza mintzaira guztien funtsezko berdinkidetasunaren alde egiten du. Xalotasunez esanik, teoria ederra bezain egokia da lagun hurkoenganako estimua eta askok nahi genukeen kultura eta zibilizazio arteko errespetu hori lortzeko bidean, baina praktikara eramatean arazoa sinets ezineko punturaino korapila daiteke, batez ere hizkuntza bakoitzaren barne berezitasunekin topo egiten dugunean, estrukturalistek hainbestetan azpimarratu dutenez.

Izan ere, mundu-ikuskeraz ezberdinean oinarrituriko kontzeptuak mintzaira batetik bestera iraganarazteko orduan, maiz oztopo gaindigaitzak aurki ditzakegu, eta hizkuntza batean esandako guztia beste batean ere, azalpenen bidez edo, eman daitekeela egia den arren, batetik besterako iragaitza horretan gauza asko gelditu daitezke: hitz-jokoak, ñabardurak, konnotazioak, aliterazioak, errimak edota jatorrizko mintzaira horien hiztunentzat iradokizunez beteriko berbak, itzultzerakoan alferrik eta erremediorik gabe galduak. Orduan gogoratzen ohi gara aspaldiko esan horretaz –feministei zor zaien errespetuagatik modu neutralagoaz aipatuko dudana–, hots, itzulpenak, nolabait, pertsonak bezalakoak direla: ederrak direnean, ez direla fidelak, eta fidelak direnean, ordea, ez direla ederrak izaten. Bide beretik eta arrazoi berberengatik heldu da, zalantzarik ez, italiarrek hitz laburrez *traduttore tra-*

dittore aipaturiko esaera ezaguna¹, hori ere, derradan bidenabar, hain laburki beste hizkuntza batera ezin alda daitekeenaren etsenplu bikaina, zentzua eta hoskidetasuna batera gordeko badira.

Aspaldi honetan, bestalde, badirudi mendebaldean behintzat, itzultzailearen lana gutxiesteko joera ageri dela, sortze-lana baino maila apalagoko zerbait balitz bezala, gorago ezin hel daitezkeen zeregin gisa. Aski genuke, ordea, historiari behako bat egitea gutxiespen hori iritzi erabat berri eta mugatua dela kontura gintezen. Iragan mendeetan itzultzaileen lanari meritu handiko irizten zitzaion, eta ez, soilki, zibilizazio, kultura eta zientzien artean ezartzen zituzten zubi baliotsuengatik, itzultze-lanari berari guztiek aitortzen zioten zailtasunagatik baizik. Denbora zaharretako idazle gorenak, beren baitako sormena originalki lantzeaz gainera, ez zuten inolako higuinik erakusten inoren obrak ere beren hizkuntzetara emateko. Eta Europaren ekialdeko idazle handienen artean ohitura horrek orain arte dirau, idazleztaren zeregin osagarri eta ohorezko gisa.

Ez, ez da beti hain erraza itzultze lana. Eta arlo honetan ere zenbat buru hainbat aburu delakoa azaltzen zaigu, hizkuntz aldaketa egin behar duenaren jakituria, sentiberatasun, inspirazio, trebetasun eta irizpideen arabera. Horrexegatik, mintzaira batetik bestera edozein perpaus labur ematean itzultzaile bezainbat itzulpen ezberdin gertatzen direla esperientziak jakinda, gauza egiaztatu gabeetan fede handirik ez dugunoi behintzat, zail egiten zaigu Testamentu Zaharraren Hirurogeita hamarren itzulpen mirarizkoan sinestea, hirurogeita hamar lagunek, nork bere kontutik eta bakarka Biblia osoa hebreeratik itzultzen hasi eta azkenean guztiak grezierazko emaitza berbera eskaintzera heltzea fantasia guztien gaineko zerbait da eta.

E PUR SI MUOVE

Baina halere, praktikan beti gertatzen diren ezberdintasunak gorabehera, gizakia gizaki denetik, itzulpenak izan dira munduon: gaur, atzo eta herenegun ere bai. Jakina denez, Mesopotamiako hizkuntza batzuk, aldameneko

¹ Zaharra behintzat bada esaera hori, baina agian jatorriz ez da italiarra. Joachim du Bellay-k, adibidez, hauxe dio bere *La deffence et illustration de la langue françoise* liburuan: “*Mais que diray-je d’aucuns, vrayement mieux dignes d’estre appellés Traditeurs, que Traducteurs?*” ‘Eta zer erran dezaket itzultzaile ez baina traidore deituak izatea gehiago merezi duten zenbaitez?’ VI. kap. hasieran, 1549. Esaera bera aipaturiko itzultze-zailtasunaren eredu ederra da, italieraz ez bezala, esaera hori gaurko frantsesean jada hoskidetasun berberaz ezin emana baita, behialako *traditeur* hura gaurko frantsesean *traître* esaten da eta.

beste batzuetan zuten itzulpen-isladari esker ezagutu eta ulertu izan dira, jende ezberdinentzako lege eta agindu-testu itzulien bidez. Izan ere, antzinako inperio askotan hizkuntza ezberdinetako jendeak biltzen ziren eta horietako batzuetan behintzat elebitasuna eta are eleaniztasun ofiziala ere ohiko praktika izaten zen, eta, beraz, itzultzaile ofizioa ere bai. Mesopotamian adibidez, gaurko Iranen mendebaldeko Zagros mendietan Behistun-go harkaitza aurkitzen da, horko harrian zizelaturik, Kristo aurreko 500. urtean Dario erregeak lege-testu hirueleduna jarrarazi zuen, bere inperioko hizkuntzetan, hots, persieraz, elameraz eta akadieraz².

Horrelaxe heldu zaizkigu, adibidez, Testamentu Zaharreko pasarte batzuk. Uholde unibertsala, adibidez, Mesopotamiako zibilizazio zaharretako narrazioetan aipatzen da, Gilgamed eraldoiarekin batera. Josef-ek, Jakob-en semeak, Putifar-en emaztearekin izan zuen maitasun-enderdoa faraoien garaiko papiro batean ere aurkitu da, Egipton ahoz aho zebilen anekdota baten oihartzun. Eta istorio biok, Biblia idatzi baino lehenagokoak ditugu. Eta Egipto aipatua dugunez gero, ezin dezakegu ahantz, Rosettako harri ospetsua³, 1799an Napoleonen tropek aurkitua, Egiptoko hizkuntza zaharraren bi idazkeraz gainera (hieroglifikoa eta demotikoa), grezieraz ere izkiriatua. Azken hizkuntza ezagun honi esker, egiptoera zaharraren aldaera berriaz baliatuz, hots, koptoeraz, eta irudimena eta metodologia zehatza erabiliz, Jean-François Champollion-ek, Thomas Young ingelesaren urratsen atzetik abiatuta, azkenean hieroglifikoen barruan ezkutatzen zen hizkuntza argitu ahal izan zuen 1822an inguruan.

Gauza bera gertatu da, halaber, juduen Torah-ko esaera zahar askorekin, hebreeraz *Miše* מִשְׁלֵי deiturikoekin. Berrietako batzuk Sumer eta Babiloniako testu zaharretan ere agertzen dira, eta denboraz Ekialde Hurbileko aho-literaturako altxor barreiatua izatera heldu zen, hebrear idazleek bildu, itzuli eta beren liburu saildian finkatu arte. Ondoren, mendeetan zehar, Europako eta are munduko hizkuntza guztietara hedatu dira, hasieran predikazioaren bidez eta azkenean Bibliaren itzulpen ugarietara esker.

² Testu hirueledunari esker, eta persiera zaharra jadanik aski jakina zelako, Henry Greswicke Rawlinson britainiar ofizialak 1835-1851 artean beste mintzaira biak dezifratzea lortu zuen. *Ikus* KRAMER, Samuel Noah, *La cuna de la civilización*, Time-Life books, Amsterdam, 1981, 119-137 orr. eta CLAIBORNE, Robert, *El nacimiento de la escritura*, Time-Life books, Amsterdam, 1979, 46-70. orr.

³ Gure artera eskuarki *Rosetta* gisa heldu den herriaren izena, bere jatorrizko hizkuntzan, hau da, arabieraz, *Rashid* da. Champollionek hieroglifikoen gakoa aurkitzeko erabilirikoa metodorako, ikus CASSON, Lionel, *Egipto antiguo*, Time-Life Books, Amsterdam, 1980, 149-157. orr.

Gugandik hurbilago, Flavio Josefo historialari juduak, bere *Juduen Gerretan* (V, 195-197) kontatzen duenez, Jerusalemeko tenpluaren inguruko burdinazko hesiaren sarreran baziren, ikusgai jarririk, harlanduzko lauza handi batzuk, grezieraz eta latinez idatziak, atzerritarrei barruti santu hartara ez sartzeko aginduz, hiltzeko mehatxupean⁴. Bibliak berak izkribu eleanitzaren beste etsenplu bat eskaintzen digu⁵: Jesus Golgotan iltzatu zutenean, gurutzearen goiko aldean izkribu bat ezarri zen isekaz, “Hau juduen erregea da” testua hiru hizkuntzatan emanik: hebreeraz⁶, hots, יהושע הנצרי מלך היהודים *Yešú‘ hannotz’rí mélek hayy’hudim*, grezieraz Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων eta latinez: *Iesus Nazarenus rex iudaeorum*⁷.

Erdi Aroko lehen frantses testuak ere, hots, *Les serments de Strasbourg* ‘Strasburgeko zina’ bederatzigarren mendearen erdialdean Frantziako Karol II.a Burusoilak eta bere anaia Ludwig Germaniarrak bien anaia Lothario I.aren aurka sinatuak, bi hizkuntzatan agertzen zaizkigu, hau da, frantsesez eta alemanez. Donemiliaga Kukulako itzultzaileei esker ezagutzen ditugu, halaber, mende bereko lehenbiziko erdal eta euskal glosak ere.

Baina itzul gaitezen Bibliara. Horren lekukotasunari esker, jakin badakigu leku eta garai urrunetako gertaera, pasadizo, kontseilu, atsotitz, ipuin eta are errezeta batzuk ere gureganaino nola heldu diren, izkribuak

⁴ Neure adiskide Mordekhai Mishor-ek, Israeleko Hebrear Hizkuntzaren Akademiakoak, Jerusalemetik bidali didan ohar batean diostanez, Misnah-ren arabera, hesi horrek 500 x 500 ukondotako hedadura inguratzen zuen (gutxi gorabehera, gaurko 250 x 250 metro). 1936 eta 1970ean tenpluaren inguruan egindako indusketetan harlanduzko bi izkribu erraldoi aurkitu ziren, bata oso-osorik eta bestea hautsirik, biak grezieraz idatziak, esandako abisu horiekin. Horietako bat Jerusalemeko museoaan ikus daiteke.

⁵ Ikus Joan, 19,20: και ην γεγραμμένον Ἑβραϊστί, Ῥωμαϊστί, Ἑλληνιστί/ et erat scriptum hebraice graece et latine.

⁶ Gorago aipaturiko M. Mishorrek ohartarazi didanez, antzinako greko eta erromatarrek, dirudienez, ez zuten garai hartan ezberdintasun handirik egiten hebreera eta arameeraren artean, semitar hizkuntza senide eta oso hurbil horiek haientzat erabat ulertezinak izaten zirelako. Horregatik bada Ἑβραϊστί *ebraití* greziar hitzak, era berean, arameeratzat uler daiteke, eta kasu horretan, eskuarki Jesusen gaineko testua hebreeraz ematen den arren, garai hartako arameeraz honelako zerbaite izan zitekeen: יהושע נצריא מלך יהודי hau da: Yešú‘ natz’rayá mélek y’hudayé.

⁷ Latinezko esaldia ohiko laburpen ezaguna I.N.R.I da, dirudienez lehen aldiz IV. mendearen aldean Frantzia aldean aurkitua. Horregatik harridura logikoa sorrarazi du Arabako Iruñean aurkituriko Jesus gurutziltzatuaren gainean agertu den R.I.P. bitxi horrek -izkribua horrela irakurri behar bada behintzat-, kristau batek egina izateko, berez, blasfemiatzat har litekeena.

edota predikazioak direla medio, baina badira beste kontakizun mitologiko batzuk, tokian tokiko eranskinez osatuak, iturburuko jatorri ezaguna gora behera, herri mailaraino era ilunagoetatik iritsiak. Lehenen artean Euskal Herrian Samson-en herri-ipuin ugariak genituzke eta, aldiz, bigarrenen sailean Tartalo eta artzainaren gertakaria.

Izan ere, gaur edozeinek ikus dezake gure Tartalo “jator” horrengan behialako Homero handiak bere Odisean kanta-kontatu zuen Polifemo haren oihartzuna, Markinako herri-ipuinetan *Alarabia* bilakatua⁸. Besterik da, ordea, pertsonaia hori zer nolako bide-zidorretatik heldu zaigun asmatzea. Eta itzulpen-mitzulpen kontuaz ari garenez gero, zilegi bekit hemen Mediterranioko erraldoi begibakar honen istorioaz zenbait gogoeta egitea.

NADIE NORBAIT DENEAN

Guztiok dakigunez, ziklopeak nola zeritzon galdetu zionean, Ulises maltzurak bere egiazko izena barik, gezurrezko bat eman zion, eta engainu horrek, hain zuzen, geroago bizia salbatuko zion. Hegoaldeko euskaldun gehienok orain arte gaztelaniaz irakurri dugun itzulpenaren arabera Polifemoren galderari honela erantzun zion Itakako erregeak:

“mi nombre es Nadie; y Nadie me llaman mi padre, mi madre y mis compañeros”.

Geroago baina, Ulisesez eta haren lagunek ziklope hark guztiak bere haitzuloan sartu eta beren lagunak jaten hasi zela ikusirik, handik bizirik irteteko, erraldoi gizajale hura mahatsaren zukuaz mozkorrarazi eta lo zegoela begi bakarra erre zioten. Haien oihuak entzutean baina, haren haitzuloaren ondora inguruko ziklopeak heldu ziren, testuak dioenez.

⁸ Artikulu hau ia amaiturik neukala, Jabier Kaltzakorta adiskidearen prestalanari esker, William Rollo eskoziarraren *The Basque Dialect of Marquina*, lehen aldiz Amsterdamen 1925ean agertua, berrargitaratu du Labayru Ikastegiak (Bilbo, 2006). Liburu horren azken aldean Rollok XX. mendearen hasieran Markinan jasoriko herri ipuin batzuk datoz, eta horietako bitan ere *Alarabie, gigantian eta gison-jatallian ipuñe* (12T) eta *Lamiñek* (16T), Odisearen pasarte honen zantzo garbiak ageri dira. J. Kaltzakortak oraingo berredizioa, eranskin interesgarri batzuekin hornitu du, bere garaiko euskalariak obra horretaz eginiko aipamen, iruzkin eta kritikekin. Horien artean Azkuek, W. Rollori RIEVen, 1925, XVI, 563-569 orr. egin zion kritika mergatza dator, eta esandako ipuin horiek Odisearekin duten lotura azpimarratzen du (XLIII. or.).

Llegaron muchos [cíclopes] de las cuevas de las montañas y le preguntaron: “¿Qué te pasa Polifemo? ¿Por qué nos has despertado con tus gritos? ¿Es que te ataca alguien o estás próximo a morir?”

El terrible Polifemo respondió: “Ay de mí! Nadie me amenaza, Nadie me mata”.

“Pues entonces –dijeron los otros– ¿qué quieres que hagamos nosotros? Contra los males que envía Júpiter nada podemos. Pide a tu padre, Neptuno, que te ampare y proteja”.

Nada más dijeron, e inmediatamente abandonaron el antro... ?

Hor, dakusagunez, *nadie* berbaz hitz-jokoa egiten da, berez izenordain zehaztugabea dena, pertsona-izentzat harturik. Izan ere, kasu honetan behintzat, gaztelaniaz oso erraza izan da grezierazko jatorrizko testua –gaztelauen artean segur aski latinezko itzulpenaren bitartez ezaguna–, iturburuko jokoa eta guzti ematea

ΟΔΥΣΣΕΙΑ

ODYSSEA

Ουτις εμοι γ'ονομα: Ουτιν δε με κικλησκουσι

Nemo mihi nomen est : Neminemque me vocant

Μητηρ ηδε ρατηρ ηδ'αλλοι παντες εταιροι.

Mater atque pater, atque omnes alii socii.(366-367)

.....

.....

Τιπτε τοσον Πολυφημι' αρημενος ωδ' εβοησας

Quid tantum Polypheme laesus sic clamasti

Νυκτα δι' αμβροσιην και αυπνους αμμε τιθησθα;

Noctem per divinam, et insomnes nos facis?

Η μη τις σευ μηλα βροτων αεκοντος ελαυνει;

An ne quis te oves mortalium invito abigat?

Η μη τις σ' αυτον κτεινει δολωι ηε βιηφιν;

An ne aliquis teipsum occidat dolo aut vi?

Τους δ' αυτ' εξ αντρου προσεφη κρατερος Πολυφημος:

Hos rursus ex antro allocutus est fortis Polyphemus

Ω φιλοι, Ουτις με κτεινει δολωι ουδε βιηφιν.

Amici, Nemo me occidit dolo, neque viribus.

Οι δ' απαμειβομενοι επεα περοεντ' αγορευουν:

Illi vero respondententes verba volatilia dixerunt:

Ει μεν δη τις σε βιαζεται αι οιον εοντα,

Si quidem Nemo tibi vim infert solus cum sis,

Νουσον γ' ου πως εστι Διος μεγαλου αλεασθαι,

Morbum quidem nullo modo licet Jovis magni effugere:

Αλλα συ γ' ευχεο πατρι Ποσειδαωνι ανακτι.

Sed tu precare patrem Neptunum regem.

Odyssea, IX. kantua (404-412)

⁹ Homero, *La Odisea*², Ed. Mediterraneo, 1986, Madrid. 95-96. orr

Agiri denez, grezierazko οΥΤΙΣ, latinezko *nemo* eta gaztelaniazko *nadie* izenordainen artean kidetasun handia dago, bai esanguran eta bai erabileran ere. Espainierazko itzulpen hori urte askotako tradizioaz horrela finkatua da, baina jendeak, jada horretara ohiturik dagoelako, horri erabat berezko eta normal iritzi arren, hasieran behintzat itzultzaileari behintzat zer pentsa eman beharko zion, ez baita, berez hain “normala”, laster ikusiko dugunez.

Espainol arruntean norbaiti inork ez diola kalterik egiten esateko ohiko perpausa ezezko partikularekin hasten da eskuarki, eta ¿*Quién te ha hecho daño?* galderari *No me ha hecho daño nadie* erantzuten zaio normalean. Noski, bestea ere posible eta erabat gramatikala da, hots, esaldia *nadie*-rekin hastea, *nadie me ha hecho daño* alegia, baina, ohiko hizkuntza mintzatuan behintzat, ez da hain normala eta nolabaiteko enfasi kutsua dario. Hortaz, itzultzaileak esamolde bien artean hautatu behar izan zuen. Eta, egia esan, ez zuen aukera handirik, gaztelanian *nadie* izenordainarekin eratzen diren per-pausek erregela hertsia bete behar dutelako: *nadie* aditzaren aurrean jartzen bada, aditzak baiezkotik eran joan behar du (*Nadie viene, nadie dice eso, nadie compra, nadie sabe nada, a nadie se lo cuenta...*) baina *nadie* aditzaren atzean joanez gero, ordea, aditzak ezezko era hartu behar du nahitaez: *no viene nadie, eso no lo dice nadie, no compra nadie, no sabe nadie nada, no se lo cuenta a nadie...* Beraz, *nadie* izenordain zehaztugabea *Nadie* ustezko pertsona-izenarekin nahasi eta gaizki-ulertua sortzeko, beharrezkoa zen aditza ezezko-rik gabe ematea, hots, *Nadie me mata*, beste kasuan *me mata Nadie* esan beharko bailitzateke, eta hor argi legoke *Nadie* hori izen horretako ‘norbait’ dela, *Nadie* izena *nadie* izenordaina zela ulertaraz ledin, *no me mata nadie* izan beharko luke eta¹⁰.

Frantsesez ere antzeko problema gainditu behar zuten itzultzaileek. Hona hemen testua:

¹⁰ Eta noski, *no me mata nadie* esanez gero, gramatika aldetik ondo legokeen arren, Ziklopeak benetan adierazi nahi zuenaren kontrakoa esango luke, eta berben arteko joko ezereztu. Oso antzeko hitz-jokoaz baliatzen da ari da Euskal Herriko argitaldaria ezagun bat ere, bere liburu-dendetara erosten joatera gomendatzen duelarik, "Elkar ezagutzen dugulako" esaldia eranstea. Hor, bistan denez, perpausa bitara uler daiteke, a) ‘batak bestea ezagutzen dugulako’ zein b) ‘Elkar deritzon enpresa hori ezagutzen dugulako’, bietan lagun arteko eta konfiantzako mezu atsegina igorritz. Algortan, berriz, bada haur ikastetxe bat, Juan Bautista Zabala euskaltzalearen izena daramana. Horren sarrerako horma batean hau irakur daiteke: “Etorkizuna Zabala da”.

ULYSSE: - ... C'est Personne, mon nom: oui! Mon père et ma mère et tous mes compagnons m'ont surnommé Personne...

(.....)

LE CHOEUR.- Polyphème, pourquoi ces cris d'accablement? ... pourquoi nous réveiller en pleine nuit divine?... serait-ce ton troupeau qu'un mortel vient te prendre?... est-ce toi que l'on tue par la ruse ou la force?

De sa grosse voix, Polyphème criait du fond de la caverne:

POLYPHÈME.- La ruse, mes amis! La ruse! Et non la force!... et qui me tue? Personne!

Les autres, de répondre avec ces mots ailés:

LE CHOEUR.- Personne? ...contre toi, pas de force?... tout seul?...c'est alors quelque mal que te vient du grand Zeus, et nous n'y pouvons rien: invoque Posidon, notre roi, notre père!¹¹

Kasu honetan, espainolez ez bezala, frantses itzulpenak ezin du greziezko edo latinezko esaldia osorik eman, *personne*, aldamenean aditza daramanean, beti ezetzarekin doalako (*personne ne le sait pas, personne ne viendra jamais, elle ne connaît pas personne...*), eta kasu horretan, *personne* baiezkoko aditz batekin erabiliz gero, izenordaina barik egiazko 'persona' bat dela nabarmen geldituko litzateke eta. Beraz, hor ere, hitz-jokoa gordetzekotan, itzulpen posible bakarra *personne* soila erabiltzea da.

Gatozen orain euskarara. Homeroren obra horretatik bi itzulpen aipatuko ditut, gure itzultzaileen trebetasunaren ispilu: Bata Santi Onaindiarena, eta Juan Kruz Igerabiderena bestea. Lehenak testu osoa dakar, bigarrena, aldiz, moldaera laburtua da, gatzetxoentzat egina. Logikoa denez, itzultzaile biak bat datoz euskarara Ulisesen gaitzizena ematean : *Inor-ez*, alegia. Halere, horretaz baliatzeko orduan, oso joera ezberdina izan dute¹².

¹¹ *Odyssée*, Homère, Traduction de Victor Bérard, Le livre de poche, Paris, 1960.173-175 orr.

¹² Euskarazko *inor* hitza, barneraiketaz inolako arazorik gabe, behialako **ez-nor** >*enor* >*inor* bilakaeratik heldua da (Cfr. alde batetik *ezer*, *ezein* eta bestetik *ehor*, *nehor* aldaerak), eta jatorriz, bere baitan ezezko partikula darama, baina gaurko hiztun nagusiek ez dute hori sentitzen, ezezko kasuetan beste ez bat eranstea nahitaezkoa izanik. Ikastolako haur batzuek, ordea, agian erdaren eraginez, *Nor etorri da?* galderari maiz "Inor" soilaz erantzuten diote. Latinez ere *nemo*, azken buruan *nehemo* (< *ne-homo*) formatik omen dator. Hor garbi ageri da hizkuntza askotan bide berbera erabili izan dela era honetako izenordainak eta adizlagunak sortzeko orduan, hots, 'ez' esan nahi duen partikula eranstea. Cfr. georg. ვინ *vin* 'nor' არავინ *aravin* 'inor ez', რა *ra* 'zer' / არარა *arara* 'ezer ez', არა *ara* 'ez'; errusierazko кто *kto* 'nor' / никто *nikto* 'inor ez', что *cto* 'zer' / ничто *nichto*

Hona hemen Onaindia pasiotarraren itzulpena, Bizkaiko euskarara egina:

Aren aldarri-oiuak entzunaz, asko joan yakoazan, urlia emendik eta sandia handik, eta arpe aurrean geldi, zek naigabetzen eban itaundu eutsoen:

Kiklopeak: *Zergatik ain asarre, Polifemo, olan deadarka zaukaguz jainkozko gau onetan, guztiok itxartu gaituzula? Gizakiren batek bear bada, zeuk nai ezta, ardiak daroatzuz? Edo-ta, apika, maltzurkeriz ala indarrez il gura zaitue? Polifemo zangarrak, arpetik, erantzun entsen:*

Polifemo: *-O adiskideak! Iñor-ezek ilten nau iruzurrez, ez indarrez.*

Eta areik erantzun, solas oneikaz:

Kiklopeak: *-Iñok indarrik ez badagizu, bakarrik zagoz-eta, ezina da Zeus aundiak bialdutako gaixoari alde egitea; otoiztu, alan be zeure aita, Posidon goiena.*

*Alkar-izketa bukatutakoan, danak joan ziran*¹³.

Hemen itzultzaileak, euskararen senaren arabera, *Inor-ez* pertsona izentzat harturik, ergatiboz jartzean *Inor-ezek* bihurtu du, eta ez *Inork-ez*¹⁴. Hori, noski, zuzena da erabat hizkuntzaren aldetik, baina, tamalez, horrela egitean jatorrizko testuko hitz-jokoa guztiz deseginik gelditzen da. Are gehiago, «*Inor-ezek hiltzen nau* » aditzean, ziklope lagunek berehala ulertu behar zuketean *Inor-ez* izeneko norbaitek ziharduela haien senidea hiltzen, eta istorioaren haria aldatuz, bertan gelditu beharko zuketean, hari laguntzeko prest.

'nor ez'; alem. *jemand* 'norbait' / *niemand* 'inor ez', ein 'bat' / *kein* 'bat ere ez'; ingl. *anybody* 'norbait' / *nobody* 'inor ez', *ever* 'beti' / *never* 'noiz ez'; esp. *alguno* / *ninguno*. Izenordain eta adberbioez gainera, formula bera erabiltzen da anitz hizkuntzatan aurkako adjektiboak sortzeko: Cfr. georg. სრული *sruli* 'oso' / არასრული *arasruli* 'ezoso', სასიამოვნო *sasiamovno* 'atsegin' / არასასიამოვნო *arasasiamovno* 'ez-atsegin', ხალხური *xalxuri* 'herritar' / არახალხური *araxalxuri* 'anti-herritar', ოფიციალური *opicialuri* 'ofizial (adj.)' / არაოფიციალური *araopicialuri* 'ezofizial'; ing. *no-man's land*, *no-good*, *non-arrival*, *non-cooperation*, *non-fiction*, *non-smoker*, *non-stop*, *non-union*, *non-violence*,... gurea ere bide beretik ibilia da aspaldidanik bide hori: *ezgauza*, *ezaina*, *ezordu*, *ezteus*, *ezgarai*... eta horrek etorkizunean ere era horretako hitz berriak nondik itzul genitzakeen erakusten digu.

¹³ Homero, *Odisea*, Aita Santi Onaindiaren itzulpena, Euskerazaintza, Bilbo, 1985.126-127. orr.

¹⁴ Haur eta hordiangandik beti egia jasotzen delakoagatik, galdera bera egin nion Ibairi, neure seme txikiari, zazpi urte zituenean: "Inor-ez izeneko gizon batek txakur bat hiltzen badu, nork hil du txakurra?". Erantzun garbia eman zidan: "Inor-ezek", erdaldun haurrek *Juan y Pinchamé*-ren istorioa entzutean beti *Pinchamé* ihardesten duten berezkotasun berberaz.

Hortaz, aita Onaindiak, euskaldun fina izan arren eta Azkuek W. Rollok Markinan bilduriko laminen ipuinari eginiko ohar zuhurra gora behera (ikus 8. oharra), kasu honetan behintzat ez zuen asmatu, eta zinez ezin dezakegu esan itzulpen egokia egin zuenik.

Liburu hori euskaraz irakurri nuenean, nerau ere ofiziokoa izaki, pixka bat arazoaz pentsatzen aritu nintzen, eta ez zen zaila irtenbidea topatzea: aski zen galdera beste modu batera egitea : « Nor da hiltzen zaituena ? », adibidez, horrela, erantzuna, ergatiboz barik, absolutiboz izan zedin : « Inor-ez ».

Eta holaxe itzuli du, hain zuzen ere, Igerabidek bere itzulpen txukunean¹⁵:

Oihuak, inguruko mendi-gailurretako leizeetan bizi ziren ziklopeei deika hasi zen. Oihuak entzunda, leize ingurura hurbildu ziren haiek, eta zer zuen galdetu zioten kanpotik:

-Zer gertatzen zaik, Polifemo, gauean horrelako oihuak egin eta gu esnarazteko? Hilkorren batek artaldeak ostu al dizkik? Hi indarrez edo amarruz hiltzen saiatu al da norbait?

Eta erantzun zien Polifemok leize barrutik:

-Lagunok: Inor Ez zabilek ni hil nahian, amarruez baliaturik.

Honela erantzun zioten besteek:

-Bada, inor ez badabil hi hil nahian, Zeusen gaitzen bat izango duk, eta horren kontra ez zagok zer eginik. Eskaiok laguntza Poseidon aitari¹⁶.

Hori esanik joan egin ziren¹⁷.

¹⁵ *Ulises*, Homero, Juan Kruz Igerabidek itzulia, Erein, Donostia, 2000, 58. orr.

¹⁶ Euskal ipuinetako Tartalo eta artzainaren istorio klasikoak, ez eta Alarabiarenak ere, ez digu ordea, hitz-joko honen zantzorik ematen. Ongi jaso dago, ordea, William Rollok 1925 aldean Markinan bildu zuen laminen ipuin batean, jada 8 oharrean jada aipatu den bezala. Hor lamina batek Josepa deritzon andre bati izena galdetzean, berorrek *ni-neu* erantzuten dio, eta halako batean andreak laminari burruntzia sartzen dionean, haren oihu-etara “datos gero Oxillaiñaldeko ta Axmendi aldeko lamiñe gustiek lamiñe aren ayenetare ta uluetare (sic) ta itanduten deutse danak miñ arrtute euen lamiñiai ia nok eitson eta erantsu eban betik “nineuk”. Bestiek “orrkompon euk eindon euk eukin”. Oraingo honetan gaizki ulertua honegatik gertatzen da, kontsonante aurreko jarreran *nik-neuk*-en lehen [k] hori euskara mintzatuan eskuarki ahoskatzen ez delako, [ninewk] esanik.

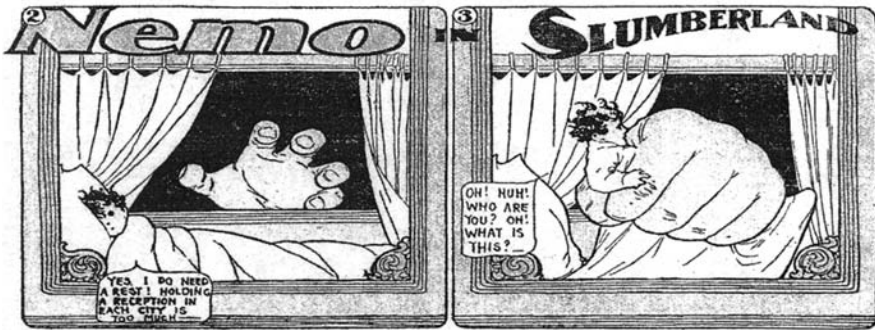
¹⁷ Era honetako hitz-jokoen bidean, bada gure artean literatur tradizio luze bat, gutxienez Lazarraga arabarraren garaian ere praktikatua, bertsoak erdi euskaraz eta erdi gaztelaniaz taiutzeko, *sagarra-manzana, ikatza-carbón...* edo *Cuando vamos a Ochandiano andra Mari egunean...* ezagunetan garbi ageria. Horien bidetik, eta, batera, esaten zitzaionarekin entzulea nahasteko asmo berberarekin, bazen txantxa xelebri bat duela berrogei bat urte Burgosen soldadutza egitera beharturik geunden euskaldun soldaduen artean, erdaldunei

Bistan denez, ondo itzultzeko, hizkuntza ongi jakiteaz gainera, beste zerbait ere behar da: hitzekin jokatzeko eta jostatzen jakitea, irudimen azkarra eta eskarmentua ere, hots, idazle eta sortzaile sena.

NEMO-REN SEGIDA LITERATURAN

Edonola ere, Ulisesek bere buruari jarritako gaitzizen klasikoak, grezierazko Ουτις horrek, segida luzea izan du historian zehar batez ere bere latinezko itzulpena den *Nemo*-ren bitartez, eta, ondorengoak ikusita, benetan esan daiteke izugarritzko arrakasta ukan duela harrezkeroko literatur erabile-
ran.

Bi mila baino gehiago urtetan erdi ahantzirik egon ondoren, bat-batean, XIX. mendean, non eta Frantzia, Jules Verne-ri esker, berriz ere plazaratu zen, bere *Hogei mila lekoa itsaspeko bidaian* izeneko eleberrri famatuan zientzia fikzioko idazle horrek *Nautilus* itsaspekotziko kapitaina, misterio kutsua emateko edo, *Nemo* izenez bataiatu zuenean. Eta ez zen hori, gainera, Polifemoren latin-izena berreskuratu zuen autore bakarra.

maiz egiten geniena: eta zen haiei “Has visto a Ikusi dok?” galdetzea, gizagaixoek *Ikusidok* hori nor arraio ote zen ulertu gabe gelditurik. Kirikiñok ere bere *Bigarren abarrak* kontu-bilduman antzeko pasadizoa dakar, Gaztela-mutilena, Burgosko herri bateko alkatearen txakurra harriaz jo zuen euskaldun batek hari bere izen-deiturak esaterakoan emandako erantzueraz burlatiaz: *Asensio Txakurra Jodabena*.

Izen berberaz baliatu zen, adibidez, Winsor Mc Cay estatubatuar marrazkilaria ere, New York Herald egunkariaren iganderoko gehigarrian 1905eko urriaren 15ean lehen aldiz bere pertsonaia jendartearen aurkeztu zue-
nean, hots, *Little Nemo* haur ameslaria, komikigintzaren historian, hor ager-
turiko kontzepzio berritzaileengatik jadanik klasiko bihurtua. Azken urte-
otan, berriz, Walt Disney zinema etxeak ere iturri berera jo du, pailazo arrain
zuri-gorri baten abenturak kontatzen dituen haur-film bati *Finding Nemo*
'Nemoren bila' izenburua jarri dionean, gaztelaniaz *Buscando a Nemo* gisa
itzulia.

Ουτις *Nemo* klasikoen *Nadie* erdal ordainak ere, mintzaira arrunteko *un
don Nadie* ezagunaren bidetik, bere errepika izan zuen Frank Capra-ren *Meet
John Doe* deritzon filmaren gaztelaniazko deituran ere, Gary Cooper eta
Barbara Stanwick protagonista zituen istorioari *Juan Nadie* bezalako izen
celebrea jarritz.

PERTSONA-IZENEN ITZULPENAZ

Gaurko itzultzaileok argi daukagu hitz guztiak ezin daitezkeela itzul,
denotazioaren mesedetan exotismoaren konnotazioa galdu nahi ez bada
behintzat. Horrexegatik, badira itzulgarri ez diren berba eta esaerak, pertso-
naien izen-deiturak, atzerriko leku eta hirien deiturak, bertako jantzi, ohitura
edo jan-edanak adibidez.

Iraganeko tradizio luzearen poderioz joera honetatik salbuetsirik daude
aita santuen eta errege-erreginen izenak, bai eta behialako saildu, autore eta
pertsonaienak ere (gazt. *San Tomás Moro* edo *Julio Verne*, eusk. *On Kixote...*)
horietako batzuetan sarritan gurean gehiegikeriak gertatu arren¹⁸. Inoiz
geografi izen zaharra antzinako errealitatea adierazteko bereizi da (Antzinako

¹⁸ Euskaraz antzinako pertsonaia gehienek lekukotasun idatzia oso urria da, eta ia beti
inguruko erdaretatik kalkatua. Horregatik, gure artean egiazko tradizioarik gabeak izanik, ez
da garbi ikusten, zer dela eta, mimetismo anakroniko hutsez ez bada, onartu behar ditugun
pertsonaia historikoaren benetako izena maiz erabat itxuraldatzen duten erdal bertsi-
o zaharkitu horiek; *Ciro*, *Mahoma*, *Confucio* edo *Tamerlan*, adibidez, egiazki *Kuraš*,
Kung(fu)zi, *Muhammad* eta *Timur Lenk* deitzen zirenak adierazteko. Are kritikagarriagoa
da, ene ustez, gure alfabeto berean idazten zuten *Ciceron* edo *Quintiliano* modukoak eus-
karaz *Zizeron* eta *Kintiliano* letraldatu nahi izatea, grafia "egokitu" horrek, gainera, izenok
[siseron] eta [kintiliano] irakurtzera behartzen baikaitu, beste grafiak haien egiazko ebake-
rak ere, [kikeron] eta [kwintiliano], egiten uzten digun arren, hala nahi izanez gero.

Persia baina oraingo Iran, Behialako Sibiliala eta oraingo Sevilla, Pekin zaharra eta Beijin modernoa, “Zeilango tea” baina egungo Sri Lanka, Bangla Desh baina Bengalako Golkoa ...

Edonola ere, egungo irizpideekin inori ez litzaioke bururatuko Bill Clinton, George Bush edo Vladimir Putin presidenteei, Guillermo Clinton, Jorge Bush edota Vladimiro Putin deitzea, baina ez dezagun ahantz, oraintsura arte, oso ohikoak izaten zirela Carlos Marx, Federico Engels edota Adolfo Hitler bezalakoak, XV-XVI. mendeetan Gutenberg eta Maastricht eskuarki Gutemberga eta Matrique itzuli ohi ziren bezala¹⁹. Horrexegatik, orain dela berrogeita hamar urte Estatu Batuetan giroturiko eta anglosaxoi aktoreekin jokaturako film horri *Juan Nadie* bezain izen karpetovetonikoa ipintzea ohikoa zen, horrek irrealtasun giro nabarmena ematen zion arren. Gaur, zalantzarik gabe, gaztelaniaz bestelako izenez aurkeztuko zatekeen pantailetan.

Haurrentzako film eta komikietako pertsonaiak ere ez ziren salbatzen, inoiz espainiar nazionalismo harropuz hutsez, baina beste batzuetan –eta hau ulergarria ere bada–, ipar amerikarren eragin kolonialistatik ihes egiteko asmoz ere bai, pertsonaia horiek haur erdaldun elebarraren mailara egokitu nahia ahanzteke. Horrela, *Mickey Mouse* sasoi batean *el ratón Miguelito* gisa pantailarazten zen²⁰, eta *Silvester and Tweety* katu-txoriak *Piolin y Silvestre* izenez ezagutzen dituzte Espainiako haur guztiek.

Horago agertuenez, jatorrizko testuetan hitz-jokoak agertzen direnean, itzultzaileak ahalegin bereziak egin behar izaten ditu helburuzko mintzairan ere antzeko bihurrikaria lortzeko, nahiz eta, ondorio berdin-berdinak lortzea ez den erraza²¹. Euskal itzulpen batzuetan, ordea, ez da beti zuzen jokatu. Haur eta gazteen mundutik irten gabe, ez dute irudimen handiegirik erakutsi gure arteko itzultzaileek nazioarteko komiki ospetsu biko pertsonaiak euskaratzean. Tintin eta Asterixez ari naiz.

¹⁹ Eta ez, soilki, duela lauhun urte. *El Correo*-ko kazetari espainol nazionalista sutsu batek, Albako Dukeak eta Gran Capitán famatuak XVI. mendean Herbehereetan egindako balentria odoltsuak oraino gogoan nonbait, *Matrique* gora eta *Matrique* behera zera-bilkigun oraindik duela hogei bat urte Nederlandako hiri hori aipatzeko, Europar Batasunerako hitzarmenak han sinatzen zirelako iruzkinak egitean.

²⁰ Mexikon eta Espainiaren kolonia izandako beste herrietan batez ere.

²¹ Inoiz baina, itzulpenek jatorrizkoaren kalko zehatza eskaintzen digutela pentsa daiteke. Horrela, 1938an John G. Blystone-k zuzendaritzapean behialako zinema mutuko izarrak izan ziren Stan Laurel eta Oliver Hardy (Lodia eta Argala) aktoreen film baten erdal izenburua ikustean, hots, *Quesos y besos*, ia zirtoa den deitura horren iturburuan edozeinek pentsa lezake ingelesezko *Cheeses and kisses* esaldi hoskidea aurki genezakeela, baina ez, itxura gorabehera, jatorrizkoa *Swiss Miss* izan zen.

Bietatik zaharrena Hergé-ren obra dugu, gure artean duela berrogeita hamar urte inguru erdaraz agertu zena²². Komiki jada klasiko horietako batzuk Euskal Herrian 1970eko hamarkadan argitaratzen hasi ziren Anton Quadra jaun euskaltzaleak belgikar marrazkilari horrekin egindako gestioei esker. Tintin-en abenturetako pertsonaia nagusiak Tintin –protagonista–, Haddock kapitaina, Tornasol zientzialaria (frantsesez Tournesol), Castafiore andre opera-kantaria eta Milú (Milou) txakurra, besteak beste, mundu guztiko itzulpenetan izen berberaz eskaintzen dira. Horiez gainera, badira, ordea, pertsonaia xeble bi, detektibe biki arlote eta ganorabakoak, frantsesezko originalean Dupond eta Dupont deituak, hots, grafia ezberdina gora behera, deitura berdintsua dutenak. Horien deituren umore kutsua mantentzeko, espainierara, oso zuhurki, *Hernández* eta *Fernández* gisa itzuli zituzten, eta gaur egun horrelaxe aipatzen dituzte erdaldun guztiek, horiek beren jatorrizko deiturak balira bezala. Euskaraz agertzean, ordea, itzultzaileak, abertzalea nonbait, gaztelau-deitura horien espainol kutsu nabariegia ikusita, jatorrizko frantses iturrietara abiatzea nahiago izan zuen, gure Iparraldeak, hizkuntzari dagokionean, Frantziapen are kolonialismo-zama pisutsuagoa pairatzen duela ahantzirik. Hortaz, *Dupond* eta *Dupont* ditugu euskaraz ere.

²² Gogoan dut, Tintin-en abenturak hamaika-hamabi urte nituenean heldu zirela ene eskura lehen aldiz. Bilboko eskolapioen ikastetxean hilero banatzen ziguten aldizkari batean agertzen ziren, zatika, ale bakoitzean bina plama betez.

Lehenbiziko aldian itzulpen hori ikustean, –eta ez daukat neure burua munduko argiaren artean²³– berehala etorri zitzaidan burura askoz egokiagoa zatekeela pertsonaia horiek euskaraz *Etxeberria* eta *Etxebarria* deitura eza-guneren bidez itzuli izan balira²⁴, Bilbon behintzat garai bateko erdal *estar de Rodríguez* hura, ‘udan familia oporretan baserri aldera-edo bidalita, hirian lanean gelditzen ziren senarrak’ aipatzeko, antzeko arrazoiengatik, bertoko abertzale erdaldunek *estar de Goikoetxea* itzuli zuten bezala. Tamala, benetan, hain konponbide erraz eta bistakoa izanik, komiki klasiko bateko pertsonaia horiek, euskaldun gehienoi deus esaten ez diguten frantses deitura horiekin hain axolagabeki uztea.

Gauza bera esan daiteke Asterix-en itzulpenez ere. Gabriel Arestik egin-dako moldaera benetan txirene eta barregarriak alde batera utzita²⁵, hizkuntza askotara itzuli den pertsonaia baten izenez gauza bera gertatu da. Galiar garaiezin horien herritxoan bada gizon zahar bat, andre gazte panpoxarekin ezkondua, frantsesez *Âgédécanonix* deitua. Hori espainol edizio batzuetan *Vejestorix*, eta beste batzuetan *Edadepiedrix* bataiatu dute, horrela frantsesezko hitzak, Galian duen konnotazio irrigarria gorabehera, Hispania aldean inolako iradokizunik ez daukala kontuan izanda, antzeko eragina sortzeko. Euskaraz baina, frantsesez bezalaxe utzi digute geure itzultzaileek, *Agurezaharrix* gisako zer bait moldatzea, esaterako, batere zaila ez zatekeen arren.

Baina itzulpen kaxkarrak ez dira, soilki, gureak izaten. Espainolez ere laprastada ez txikiak egiten dakite. Roy William Neill zuzendariaren gida-

²³ Are gutxiago, gure akademian bertan bere burua askoz ere goragotzat daukanak euskaltzainen artean lehen eta bigarren mailakoen banaketa ezin gaindituzkoa ezarri zuenetik aurrera. Nik garbi aitortzen dut oso ongi sentitzen naizela neure gristasunaren *aurea mediocritas*-ean, toki gutzietatik pertsona argitsuez asean dugun zorioneko herri ilun honetan.

²⁴ Edota, Agirre / Agerre, Arrieta / Harrieta, Aranburu / Haranburu, Aresti / Arizti, Olabarria / Olaberria bezalakoak; eta, hala nahi izanez gero, buruko neke handirik gabe, Goikoetxea / Bekoetxea, Jauregizar / Jauregiberri, Olazar / Olabarri modukoetara ere jo zitekeen.

²⁵ Arestik berak aitorturik, badakit berak, gutxienez, Asterix-en pare bat abentura euskaratu zituela. Bietan zirtoak, erantzuera errimatuak, hitz-jokoak etab. ugariak dira, testuei umore maila bikaina emanda. Bilbotarrak, ordea, agian norbaitek bera bezalako poeta bat haurrentzako komiki batzuen itzultzaile gisa aritzeari mailaz jaistea iritz ziezaio-keelako edo, editore adiskidearen eskariari uko egin ez arren, ez zuen nahi ukan bere izena euskaratzaile gisa agertzea. Gauza bera egin zuen Txano Gorritxoren ipuina disko batean grabatzeko, Xabier Gereñok bere boza eskatu zionean... otsoarena egiteko. Bere ahots lodi sakonaz, izugarri ongi ikaritzen omen ziren umeak. Gereñok berak zioskunez, bigarren argitaraldiak, Aresti ez zen beste baten boz bigunagoaz eginak, ez zuen horrenbesteko arrakastarik izan, otsoaren hitzak entzutean haurrek ikara sentitu nahi zutelako, dirudienez.

ritzapean, 1946an film bat plazaratu zen, *Dressed to kill* izenekoa, Basil Rathbone, Nigel Bruce eta Patricia Morison artistekin. Horietatik erailea nor zen galdetuz gero, ingeles izenburuak behintzat ez liguke argi handirik emango, *dressed* partizipioak, euskaraz *jantzi* bezala, ez baitu generorik seinalatzen. Erdarara egindako itzulpenak, ordea, *Vestida para matar* dio, eta misterio eta polizi giroko kontakizun batean espero litekeenaren kontra, hasi baino lehen ere hiltzailea emakumea dela salatzen digu²⁶.

Maiseaturiko arazo horrek itzulpenetan informazio gehiegi ematearen arriskua erakusten du, eta hori, tokian tokiko hizkuntzaren ezaugarrien arabera, batzuetan noraezeko kontua izaten den arren, testuinguru batzuetan kezkarria da, eta ahal bezainbat, baztertzeko zerbait. Izan ere, latinetik hizkuntza gehienetan adjektiboak eta partizipioak izenekin genero eta numeroan nahitaez komunztaturik egoten dira, eta, hortaz, kategoria gramatikal horietako hitzak erabiltzen ditugunean, ezinbestekoa da horiek ere nabarmentzea.

Kontua da, ordea, kasu batzuetan ez dela komeni ezaugarri horiek bistan uztea, goiko adibidean agertu denez, edota, itzulpenez ari garelarik, jatorrizko testuak ematen ez duen informazioa premiarik gabe eskaini behar ez denean. Hor, itzultzaileak kontuz jokatu beharko luke, bere hizkuntzako baliabide aberatsagoak ahalik eta gutxien erabiliz, bestela, jatorrizko egileak ematen ez duen argibideak emango lituzke, bere burua berridazle ez baizik eta erabateko birsortzaile bilakaturik.

Berriki esandakoogatik, maiz pentsatu dut, arazo potoloa gertatzen zaigula euskaraz hika erabiltzean. Hobeki esan, gaurko gehiegizko adizkera

²⁶ Ingelesezko izenburua euskarara *Hiltzeko jantzia* itzuliz gero, nahasbide bikoitza izango genuke. Alde batetik *hil* aditz aktibo eta pasibotzat har daiteke eta, beraz berdin esan nahi luke ‘berez hiltzeko’ edo ‘norbaitek bera hiltzeko’. Bestalde, *jantzia* ere bi modutara interpreta liteke: liteke: a) ‘janzkera’ eta b) ‘zerbait jantzirik daramana’. Lehen zalantza argitzeko, argiagoak lirakeke *eraiteko* edo *erailtzeko* formak, eta bigarreneko *jantzirik* edo *jantzitakoa*. Ondoriozko *Eraiteko jantzirik* edo *Erailtzeko jantzitakoa*, ordea, oso artifizialak eta ohiko hizkuntzatik urrunak lirakeke. Horregatik, euskararen aldetik, askoz ere normalagoak lirakeke, askatasun pittin batez jokatuz, *Hiltzailearen jantzia*, *Erailearen jantzia* edota *Erailtzeko jantzirik* bezalakoak. Antzeko arazoa dakar aldean, *Born to kill* ingeles esatera militarista, gerra filmetan maiz soldaduen kaskoetan idatzia. Euskaraz *Hiltzeko jaiok* edo, inoiz gure telebistan agertu den *Hiltzeko eginak* hori bezala, ez dira oso zehatzak, *hil* aditzarekin goian aipaturiko aktibotasuna eta pasibotasuna nahaspilatzen direlako, horrek ingelesezko ‘*Born to die*’ ere esan nahi lezake eta. *Erailtzeko jaiok* argigarragoa litzateke.

alokutiboak darabiltzagunean²⁷. Begien bistan dago bigarren pertsona aditze-tan artez (*[hi]*, *hik* eta *hiri* kasuetan) aipatzen dugunean, euskaraz nahitaez horren generoa ere azpimarratu behar dugula, hebreera, arabiera eta beste semitar hizkuntzetan gertatzen den bezala. Baina gainerako adizkera guztietan ere solaskidearekiko erreferentzia etengabeki errepikatzea, ene ustez, kanpotar pertsonaien artean egindako elkarrizketak erabat distortsionatzen ditu, horien ahoan ez baitira sinesgarri gertatzen, eta, inoiz, argitzea komeni ere ez diren datuak itzurtzeko bide izan daiteke. Gehiegizko aberastasun horrek, gaurko euskaldun askori hika egiteko oztopo ia gaindiezina sortzen digunak, pixkanaka *ni naiz eta hi haiz* moduzko esaerak ere ontzat ematera eraman behariko gintuzke, eta gainerako lorakeriak, gaur galdera, erlatibo eta perpaus menperatu eta txertatuetaraino ere hedatuak, murriztera, horien derrigortasuna kenduta²⁸, bere garaian Ambrosio Zatarain euskaltzain urgazleak maiz eskatzen zuenez.

²⁷ Badira, halere, XVI. mendeko testu batzuk, lehenago hitanoa, bigarren pertsonari aipamen zuzena egiten ez zioten adizkeretatik kanpo, ez zela nahitaez erabili behar erakusten digutenak: *Arçai polita, yc jaquingo doc eçe guec goaçela Dueroco riberara, çegaiti ençun dogu ezen...* Lazarraga, 1147 r-v, 1564. urtearen inguruan; *Odol bearbagea, agirtuko da egia eurea* RyS 208; *Yre auçoac eztequian gacha ona da 'daño que no te sabe tu vecino, bueno es'* RyS 431; *Catuac daroean oquelea gueyago da vereia çe ez eurea 'La tajada que lleva el gato más es suya que no tuya'* RyS 468, 1596.

²⁸ Nik ez diot oraingo hika txartzat hartu behar denik. Aise dakienak erabiltzea dauka. Proposatzen dudana besterik da: oraingo gehiegizko hika (*ez al zagon hor ala?*, *haiek etorri ditunalako, egon zuan gizona*, kasu) eskuarki onartzen dugun bezala, gutxienezko hika ere, hots, soilki *hi*, *hik*, *hiri* pertsonen dagokiena alegia (*ni naiz eta hi haiz*, *nik egin dut eta hik egin duk*, *esan diot eta esan dinat*, adibidez), ontzat eman eta, eskolan hasita, adizkera horiek mundu guztiari irakastea, *ni Peru naiz eta hiri txikle bat ematen di(n)at* gisako esaldiak zuzentzat joz, hiztuna hor *ni nauk / nauk* esatera behartu gabe. Horrek, azken buruan, hika irakaskuntzatik erabat baztertu eta ikasleen artean –gure tradizioaren kontra– soilki zuka (murriztua berau ere, derradan bidenabar) erabiltzera behartzen du eta, hikako tratamendu osoaren suntsipena ekarriz. *Sint ut sunt aut non sint* esanda oraingo hika sistema bere horretan mantentzearen aldekoak, azken buruan, konturatu nahi ez badute ere, horren hiltze-agiria sinatzen ari dira. Beste bidetik, gutxien-gutxienez, singularreko bigarren pertsonari zuzenik dagozkion formak bederen salbatuko genituzke, eta, horien oinarritik abiatutik, aldizka bederen, maiztasun handiko formen alokutiboak ere bai (*zegok*, *esan dinat*, *etorri dituk*, *joan zitunan...*). Ez dut uste, bestalde, hitanoa *earki gatxik* bezalako forma arrunt eta degradatuetan eskaintzeak horren erabilera bultzatzera asko lagunduko duenik. Eta horri hizkuntzaren gaineko “manipulazioa” leritzokeenak, pentsa lezake, halaber, ez ote den are manipulazio handiagoa orain egiten ari garena: euskaldun haurren artean beti *hi* izenordaina erabiltzea berezkoa eta naturala izanik, horren orde, erraztasunaren izenean irakaskuntz sistemaren derrigorrez ezarri dugun abusuzko zukako trataera bera.

EDOZERK EZ DU BETI EDOZER ESAN NAHI

Hizkuntzalaritzaren axioma horietako bat da, onomatopeien salbuespenaz, zeinu linguistikoaren bi osagaien artean, hots, adierazlearen eta adieraziaren artean, ez dagoela inolako loturarik. Horregatik, garai batean gurean astarloatarrek uste zutenaren kontra, mintzatzean esaten ditugun hotsek edo fonemek ez daukate berezko bertuterik era honetako edo hartako kontzeptuak adierazteko, hots, formak ez du zerikusirik esangurarekin, oinarritz behintzat. Horren arabera, edozein hitzek, berez, edozer esateko balio izan dezake, hiztunek hala nahi izanez gero behintzat. Hortik batzuek hitzen esangura libreki alda daitekeelako ondorioa atera dute, tradiziozko kontsiderazio historikoak, albo-hizkuntzekiko kideasuna etab. erabat alde batera utzirik.

Baina, geroxeago ikusiko dugunez, hizkuntzen barruan denboran zehar morfologia eta semantika aldetik gerta daitezkeen bilakaera harrigarriak ontzat emanik ere, halere, praktikak berak erakusten digunez, itzulpen zehatzak egin nahi direnean, edozein hitzek, hizkuntza arruntean izan lezakeen adiera gora behera, testuinguru berezi batzuetatik at ez du hori esateko balio izaten. Ikus ditzagun baina, era bateko eta besteko adibideak.

Eta mundu zabaleko hizkuntzetan horrela arbitrarioki sorturiko hitz ugari kausi daitezke, maiz konturatzeko edo arbitrarioki moldatuak. Hortik kontatzen den istorio xelebrea egia baldin bada behintzat, *kanguru* hitza horrela sortu omen zen: ingelesek Australiara heldu eta animalia bitxi horiek ikustean, bertako jende jatorrei haiek zertzuk ziren galdetu omen zieten, eta australiarrek *kangaru* erantzun omen zieten, beren hizkuntzan ‘ez dut ulertzen [zer diostazun]’ esan nahi omen zuena, baina ingelesek ihardespena entzutean hura martsupialio horien izen jatorra zela pentsatu eta horrela zabaldu zuten mundu guztian: *kangaroo*. Horixe bera gertatu omen zen Euskal Herrian Frantziako geografia institutu nazionalekoek Pirinioetako mendiak euskaldun artzainei galdezka ibili zirenean²⁹; haietako batek, hainbeste itaunez asperturik nonbait, *Nik debru dakita?* erantzun omen zien, eta, ondorioz, institutu horretako hurrengo mapa-argitaraldian *Mont Nicdebroudaquita* ponpoxo bat agertu zen..

Pyatigorsk-eko Unibertsitateko irakasle den Aleksey Yestxenko errusiar adiskideak duela zenbait urte kontatu zidanez, Errusiako karramarro gozoaren izenak, guztiok *txatka* hitzaz ezagutua, horrelakoxe jatorri barrugarria omen dauka. Dirudienez, errusiar flotak karramarro hori Ozeano Barean arrantzatzen zuen, Kamtxatkako fabrika batzuetan maneatu eta pote-

²⁹ Piarres Lafittek kontaturiko anekdota da hau.

tan sartzeko asmoz. Horrela deritzon penintsularen omenez, karramarro kontserbatu hori Kamtxatka izenaz bataiatu merkatu nahi omen zuten, baina soviatar plangintzaren ohiko gaizki ulertu bategatik –poteak fabrika bati eta etiketak urruneko beste moldiztegi bati, eredurik gabe, egiteko agindu zizkietelako–, kontua da marka-paperak luzeegi egin zirela eta, ondorioz, poteetan itsatsi ahal izateko, aurretik moztu behar izan zituztela. Horretarako, hasierako *Kam-* silaba desagertu zen, ondoko *txatka* geldituz, eta horrexek eman dio produktuari bere izen famatua. Gabon-jaiotan era horretako pote batean *Cangrejo Real de Kamchatka* irakurri dudanez, krustazeo horren zientzi izena *Paralithoides kamchaticus* da, nolabait, ene adiskide Aleksey-ren istorioa berretsiz.

Antzeko eraz moldatuak dira, esaldi osoa, laburtuz, frantsesezko *amiral* edota erdarazko *duende* ezagunak ere³⁰. Guztiotan, etorki xelebrea gora behera, gauza horiei hasieratik, inolako desadostasunik gabe eta esangura zehatzaz, hala deitu zaienez, ez da inolako eragozpenik izaten halaxe edonon ezagunak izan daitezen, aldameneko hizkuntzetan berba kideek besterik esan nahi badute ere: eusk. *arratoi* / esp., *ratón* ‘sagu’; eusk. *pantaloi* ‘kuleroa’ / esp. *pantalón* ‘praka’; eusk. *praka* ‘galtza’ / esp. *braga* ‘pantaloi, kuleroa’; eusk. *eskarmentu* ‘esperientzia’ / esp. *escarmiento* ‘zigorra’; fr. *pourtant* ‘halere’ / esp. *por tanto* ‘beraz’.

Halere, latinez lege eta bidegabekieriaz esaten zen hura parafraseatuz, ene ustez, hemen ere *maxima veritas*, *maxima fallacia* gisako zerbait molda genezake, hizkuntzalaritzaren ustezko egia dudagabe batzuen definizioa azken muturreraino eramanez gero, maiz gertatzen den bezala.

Izan ere, gauza bat da giza hizkuntza guztiak, berez, giza kulturaren edozer arlo adierazteko gai izan daitezkeela aldarrikatzea, eta beste bat, zeharo ezberdina, abstrakzioaren plano gorenetik behearen gaineko maila apal eta lurtarrera jaitsita, mundu honetako mintzaira konkretuez ari garelarik, zenbatzeko “bat-bi-asko” sistema hirukoitza besterik ez duten Australiako indi-

³⁰ Frantsesezko *amiral* arabierazko **أمير البحر** *emir al-baḥr*-etik heldua da, hots, ‘itsasoko emir edo printzea’, arabiera jakin gabe, azken osagaia kendurik. Hortik, gaztelaniazko *almirante* sortu zen, hasierako *al-* hori arabierazko beste hitzen analogiaz (*almohada*, *alkalde*, *alhóndiga*, *almáciga*...) eta *–ante* bukaera ofizio edo kargua adierazten duten latinetikoko beste hitz batzuen kutsaduraz (*ayudante*, *comandante*, *estudiante*, *tunante*...) agerturik. *Duende*, aldiz, *dueñ(o) de casa*-ren laburdura da, iratxoak, behin etxe batera sartuz gero, hartaz jabetzen zirelako sineskeran. Horren kalko zuzena da, adibidez, euskara zaharreko *etxajauna*, 1596ko *Refranes y Sentencias* atsoitiz bilduman agertzen zaiguna: *Etxajaunen saria ez da hain koikari zein dirudi*: la dádiva del duende no es tan sobradísima como parece’ EyS 499.

gena batzuen gaur egungo hizkuntzan matematika, aljebra edo kalkulu infinitesimala eragozpenik gabe gara daitezkeela esatea. Edota Badajozko ahuntzain baten herriko erdara arruntaren mugetatik irten gabe, haren berezko ondare lexikal hutsarekin matematika, filosofia, biologia edo zuzenbidearen ñabardura guztiak xeheki adieraz daitezkeela sinetsarazi nahi izatea.

Errealitatea ez da hain sinplea. Neke handirik gabe ontzat eman daiteke teknologia eta ofizialtasunaren aurreko kultura mailan dauden jendeen hizkuntzak ere, orain duten egoera apal horretatik irtenda, aurrera egin eta munduko jende garatuagoen mintzairen mailara “hel daitezkeela”. Halere, horretarako, jakina, besteek mende askotan zehar asmatu-rikiko eta prestatu-rikiko lexikoa eta esapideak sortu behar dituzte, azken orduan bada ere, egokitze lan ikaragarria eginez.

Baina uste zeharo ezberdina da, aurrelan neketsu hori egin gabe, mintzairak oro, berez, giza hizkuntzak direlako arrazoi soilarengatik, guztiak maila berekoak direla eta egoera berean daudela pentsatzea. Izan ere, askotxo gara, irakaskuntzan dihardugunon artean behintzat, ez soilki yonkien, baizik eta gaurko batxiler batzuen hizkuntza-egoera (berau euskara zein erdarak izan) europar unibertsitate mailako kontzeptuak adierazteko ez dela gai sinatuko genukeenok.

Eta, berriro diot, ideien goi-estratosfera garbitik eginen behe-mundu kutsatu honetara makurtuz, hortik argitaratzen diren gauza batzuk irakurrita, inoiz badirudi Peru Abarka, orain kaletarroi “bidea *kusten* segitzen duen Isabel” gisa mozorroturik, berriz ere biztu zaigula, eta euskara jakitea aski dela, –txikitandiko euskara jator bedekatu hori, amaren bularretik dohainik edoskirikoa, esan nahi dut, eta ez, otoi! bizitza osoan geure hizkuntza ikasten eta lantzen gabiltzan euskaldun berri legenardunok omen darabilgun euskara lotsagarria!– diren, ez diren eta diratekeen gauza guztiak ere ongi, dotore, zehatz eta zoragarriro adierazten asmatzeko.

Batzuek sortzez barru-barruan omen daukaten hizkuntzaren senetik etorririko herri-arnas jator horri baina, eskarmentuz, gero eta susmagarriago deritzot, euskal analfabetismoaren apologista gehienek, berezko euskara zoragarri horri, antza, ikasteak eta irakurtzeak kalte besterik ez diola egiten uste dutela ikusita. Bestela esan, beti aitortuko dut euskara-kontuan sarritan gauza asko ikas daitezkeela sekula santan euskaraz ezer irakurri ez dutenengandik ere, baina, aldi berean, duintasun-kontuengatik, ez nago inola ere prest pertsona horiek bestean maisu eta euskaldun eredugarri gisa presenta dakizkigun³¹.

³¹ Izan ere, euskal liburu bat inoiz esku artean izatea hain erraz barkatzen zaien euskaldun horiek, ordea, praktikan irakurtzen duten guztia erdarazkoa eta, ondorioz, daukaten kultura landu guztia ere halakoxea da.

Egia da, oinarrizko kultura, jakitea eta munduari buruzko informazioa, maila bateraino bederen, etxeko giroan bereganatzen dela, eta, kasurik onean, norbere hizkuntza trebeki erabiltzeko gaitasuna ere bai. Hortik gainerakoak, ordea, hizkuntzaren goi ahalmen eta baliabideak barne, kanpoko ikasketa, irakurtze eta eskola bidez datozkigu. Biderkatzeko taula, Pitagorasen teorema, azido klorhidrikoaren formula, Lituaniaren kokaera geografikoa, Amazoniako flora eta faunaren berezitasunak, greziar tenpluen arkitektura-ezaugarriak, Indiako mitologia, Beethovenen sinfoniak, Shakespeare-en obrak, giza eskeletoaren hezurren izenak edota Jupiterren sateliteen izenak ez ditu eskuarki jendeak bere etxean ikasten, eta are gutxiago kultura apaleko familietan. Normala da, beraz, horien gorabeherak zehaztasunez azaltzeko orduan ere, etxeko terminologia jatorra bera ere anitz arlotan labur, urri eta eskas gelditzea.

Horregatik, nazioarteko kontzeptu ongi homologatuak etxe-etxeko terminologiaz eta “betiko euskara jatorrean” ematen saiatzea puntu bateraino txalogarria bada ere, jokabide horrek, azken muturreraino praktikatu nahi denean, absurdoetara garamazke. Izan ere, Kepa Altonaga irakasleak pisuzko arrazoiez behin baino gehiagotan salatu duenez, nazioarteko kultur eta zientzi kondizionamenduak tartean direnean, ez dago edozein hitz arrunt erabiltzerik zernahi esateko, zehaztasunik ezagatik horretarako balio ez dutelako, hain zuzen.

Behin, duela zenbait urte, Gipuzkoako Diputazioaren jauregian emandako hitzaldi bikain batean, Jose Ignazio Ansorena maisuak azaldu zigun oraingo txistuak ez direla lehengoak bezalakoak. Antzinakoek bestelako musika-eskala zeukaten, eta European oraingo pentagramak arautu zirenean, gure txistu tradizionalak berak ere haietara egokitu beharra izan zuten, gutxi gorabehera Iztuetaren garaian, eta ordutik aurrera lehenagoko euskal musika zaharra molde berrietara egokituz joan zen. Era berean, euskarazko hitz batzuek ere denboran zehar homologatu beharra izan dute, behialako astegunen eta hilabeteen izenetatik hasita, gaurko euskaldunon adierazteko premiak asetzeko. Horretarako, gainerako hizkuntza guztietan gertatu denez, inguruko mintzaireren presio eta eraginak jasan behar izan dituzte, gure gaurko *arlo, erkidego, errepede, euritako, lastaira, luma, posta, orri, ostatu, zeinu, zigilu* edo *zubi*, ezagunak lekuko.

Etxeko giro soilean erabiltzen diren hitz askok, noski, homologatu gabe diraute, baina horiek eskuarki hortxe gelditzen dira, zehaztasunik gabeko multzo handian, *tramankulu, traste, ongi-ez, piztia, patari, zomorro, mamutx* edo *eruge* berbak adibidez, horien esangura lainotsuek³² ezin baitute sarrerarik

³² Gaztelaniazko *cacharro, cachivache, bicho* edo *sabandija* lainotsu eta homologatugabeen antzera.

izan teknologia edota biologia arloan. Hortxe ditugu, esaterako, zorioneko *eskarmentua*, *hotz-beroa* edota *luze-laburrak*, esaera jakin batzuetatik landa ezin irtenez. Horien ordez, egiazko zientzia egin nahi dugunean *esperientzia*, *temperatura* edo *distantzia* erabiltzera beharturik gaude, *esperientzien liburua*-ren ordez, *eskarmentuen liburua* esatea, kasu, irrigarri gertatuko litzateke eta.

Gure aldameneko Kantabrian –eta ez dezagun ahanz bertakoen nekazaritza-giroa gure baserritar gehienena bezain “jatorra” denik– oso ohikoa izaten da, erdara estandarrean *cosecha* ‘uzta’ deitzen dena adierazteko, *fruto* esatea (“*este huerto ha dado ya su segundo fruto*”) baina, testuinguru berezi horretatik at, inongo erdaldunek ez luke *cosecha*-ren ordez *fruto* erabiliko, “**vino del fruto de 1998*”, “**el granizo ha malogrado el fruto de fruta de este año*” edo “**el fruto de trigo ha sido bueno*” moduko xelebrequeriak esateko³³. Hortxe dugu, are etsenplu argiagoa ipintzeko, erdara arrunteko *santo* hitza bera ere, behialako eliz liburuetatik aterea, ‘ilustrazio’ adieran, (“*no leo, solamente estoy mirando los santos*”); baina inori bururatuko al litzaioke, liburu baten apaintzailea aipatzerakoan, kortesien orrian, *ilustraciones* edo *dibujos*-en ordez, “**Santos: Fernando Gartzia*” idaztea?

Gauza bera gerta lekiguke *txalupa* hitzarekin ere, bere jatorrizko euskal lexikoa erabat gal-ahantzia duten itsas herri jator batzuetakoei kasu eginez gero behintzat. Izan ere, gaur egun euskaldun batzuek berba horrekin edozein itsasontzi adierazten dute, berori Queen Elisabeth gurutzontzia, Titanic transatlantikoa, petroliontzi erraldoia, laket-yatea, lanerako gabarra zein txipiroiak arrantzatzeko ontzitxo arraunduna izan. Baina, euskara gehiago eta hobeto dakienarentzat bederen, horrela jokatzea ez da zilegi.

Bide berean abiatuz, jar dezagun euskal adibide bat, neronek hautatu ez dudana. Gauza jakina da gure iparraldeko klasiko guztiek *erresuma* hitza ‘erreinu’ esanguran erabili dutela, euskaldunontzat arrazoi historiko eta sentimentalengatik ezin ahantzizkoa den *Nafarroako erresuma* barne, eta berba hori hegoaldean hedatu den neurrian, jatorrizko esangura historiko eta klasiko horrekin zabaldu da. Alta, garai bateko estatu gehienak monarkiak izaten zirelako, azken aldion iparraldean *erresuma* hitza ‘estatu’ ere esateko erabiltzen omen da. Ondorioz, ipar idazle batzuen erabilera berria eredu harturik, orain norbaitek hitz hori bere jatorrizko esangura propio eta berezian barik, ‘herrialde’, ‘estatu’, ‘herri’ zein ‘nazio’ kontzeptuak lainotsuki adierazteko proposatu nahi digu, eta hori ez da, ene ustez, oso ideia egokia, zehaztasuna behar ez duten testuinguruetan izan ezik.

³³ Eta batzuetan, erredundantziak saihestearren, ohiko hitza ez bezalako sinonimoa aukeratzen da esaldi finkatuak sortzeko: *aceite de oliva* adibidez, posible bai baina belarri-rako errepikakorra litzatekeen **aceite de aceituna*-ren ordez.

Izan ere, haurrentzako ipuinetan, ez dagoke gaizki *herrialde*-ren sinonimo gisa, era honetako zerbait idaztea: “*Behin batean, erresuma urrun batean, neska bat bizi zen...*”. Halaber, aipatu nahi den Estatuia, aldi berean, errege batek gobernatua denean, hitz hori inolako arazorik gabe erabil daiteke: “Espainiako errege-erreginek Thaiandiako erresuma bisitatu dutela”, esaterako. Halere, “Fidel Castrok Chavez, Venezuelako erresumako presidentea, agurtu duela” irakurriz gero, hor, nahitaez, *contradictio in terminis* bat begibelarrietaratu litzaziguke, Venezuela *estatu* eta *errepublika* bai, baina sekula santan *erresuma* izan ez delako, historia ikasi duen edozeinek ondotox dakienez. Horregatik, nire belarrietarako, behintzat, eta, ene ustez, gure literatur tradizio zaharra ezagutzen duen edozein euskaldunentzat ere bai, *errepublika* bati *erresuma* deitzea erabat desegokia da. Argitalpen serio batean, erlijio guztietarako balio duten *templo*, *sacerdote*, *monasterio* edo *monje* hitz orokorren orde, kristau konnotazio nabarmeneko berbak erabiliz, *iglesia [maya]*, *curas [de Osiris]*, *convento [tibetano]* edo *fraile [budista]* bezalakoak esatea gutxieneko kultura duen erdaldun batek, erabat gaitzetsiko lukeen bezala.

Esan dudan bezala, iparraldeko zenbait idazleren eredia aipatu da erabilera bitxi horren alde. Horri buruz bi gauza aipatu beharra legoke. Alde batetik, tribalismo maila gaitzetsua, nazio bera osatzeko kontzientzia jada erdietsia duten herri guztietan gertatzen den bezala, gogoratu behar da Iparraldeko euskara ez dela, soilki, bertakoen jabetza pribatu eta hertsia, euskaldun guztion ondare amankomun eta zabala baizik, Hegoaldeko euskara ere Iparraldeko euskaldunena ere baden –edo izan beharko lukeen– bezalaxe³⁴. Arrazoi berberetatik, Frantzia *Poitiers* toponimoa ez dagokie, soilki, hura bustiduraz [pwaʝjé] ebakitzen duten frantsesei, *Huelva* izena, berorri [gweRba] esaten dioten espainolena, eta ez beste inorena, ez den bezalaxe.

Bestetik, gauza nabaria da iparraldeko idazle batzuek, gure literaturaren iragana ahantzi eta euskal tradizio idatzia baztertzeko joera nabaria izaten dutela, presenteko euskara dialektalizatuagoaren fabore; ondorioz, beren aurretikoen tradizionalki *euskara*, *euskalduna*, *or(h)oitu*, *Nafarroa Beherea*, *Meharin*, *Sasasola* eta *Paris* deitu eta idatziez ahantzirik, horiek *eskuara*,

³⁴ Duela urte pare bat ezkerreko alderdi ezagun batek Iparraldean mitin sonatu ba egin zuen “*Nazio bat gira*” zioen pankartapean. Nekez hauta zitekeen testu okerragorik. Izan ere, nazioek, eskuarki, hizkuntza nazionala daukate eta beren liderrek horixe erabiltzen dute nazio horren izaera eta batasuna aldarrikatzeko. Hortaz, euskal hizkuntza nazional batuan “*nazio bat gara*” esan beharrean, dialektoz mintzo denak argi erakusten du ez daukala bere herria egiazko naziotzat. Bide batez, Iparraldeko euskaraz egitekotan, “*nazione bat gira*” idatzi beharko zuketean, hibrido bitxi horren lekuan.

eskualduna, orroitu, Base-Nabarre, Mehain, Zarazola eta *Parise*³⁵ esan eta idazten dituzte, hegoaldekook eskuarki tradizio historikoari diogun errespetuari horrenbeste jaramonik egiteke, onomastikan eta toponimian maiz irizpide kontrajarriak agertuz³⁶. Horrek, noski, berezkitasun eta bizitasun kutsu estimagarria ematen dio bertako prosari –elkarrizketetan, adibidez, ondo kontuan izatekoa–, baina, aldi berean, aspaldian Villasantek deitoratu zuenez, urruntze horrek hegoaldekoekiko lotura hausten du, eta hemengo jendeari hango testuak ulertzea nabarmenki zailtzen³⁷.

³⁵ Joanes Leizarragak, adibidez, 1571an bera Beraskoizko semea zela zioskun. Orain dela bi mila urte *Barcino*, *Burdigala*, *Massilia* eta *Neapolis* deitzen ziren hiri haiek, denboraren poderioz gaur *Bartzelona*, *Bordele*, *Marseilla* eta *Napoli* bilakatu zaizkigula onarturik ere, egia aitortuz, nik ez dazagut mundu zabalean, laurehun urte lehenagoko idazle batek bere herria aipatzeko zerabilen izena, gaur egun horrenbeste aldarazi duen zibilizazio-hizkuntzarik, gurean bezala, XVI. mendearen azkenaldiko *Beraskoitz* hura XX. mendean era idatzian *Beskoitze* bilakatzeko punturaino. Eta forma bereko izenez ari naiz, ez *Sankt Peterburg* / *Petrograd* / *Leningrad* edo *Leopoldville* / *Leopoldstad* / *Kinshasa*, *Euskal Herria* / *Euzkadi* bezalako itzulpen eta aldaketek. Azken buruan, oroipen historikoaren iraute kontua dago hor. Bizkaian, adibidez, Elantxobeko jendeak badaki bere herriaren izen formal eta serioa zein den, idazterakoan erabiltzekoa, bere beren eguneroko hizkera dialektalean eskuarki horri *Elentxu* deitu arren. Arrazoi berberetatik hobetsi dira Gipuzkoan eta Nafarroan *Hondarribia* eta *Olatzagutia* bezalako toponimo osoak, herri-ebakerako *Hondarbi* eta *Olazti* arrunt-laburtuen lekuan.

³⁶ Iparraldeko euskaldun batzuen jokabide “sinkroniko” hori ulertzeko, nik uste, ezin ahantzizkoa da oraindik han pairatzen duten ofizialtasunik eza. Horren eraginez, Iparraldean gure hizkuntza frantses hutsezko mundu ofizialek kanpoan dago erabat, eta, batez ere, etxekoen eta ezagunen arteko ahozko komunikaziorako tresna besterik ez da. Aditzekoa da, hortaz, oraindik iparraldeko anitzentzat euskara, soil-soilki, supaztertxokoko eta lagun eta ezagunen artean erabiltzeko zerbait izatea, eguneroko, herriko eta maila apaleko gaiez mintzatzekoa, goragoko kultura gaiak, eskola, administrazio eta hedabideetako ereduari jarraikiz, frantsesetik ukitzekoak izanik. Normala da, beraz, hegoaldekoan artean gutxienez aspaldiko hogeita sei urteotako ofizialtasunari esker, gero eta sentitzenago dugun normalizazio eta homologazio premia bera haietako askok oraindik ez ikustea. Horregatik ez zait pisuzkoa iruditzen oraino egoera eznormal hori pairatzen dutenen erabilera ez-homologatua Hegoaldeko iredugarritzat aurkeztu nahi izatea. Zer pentsa eman beharko luke, bestalde, Iparraldeko idazle klasiko zahar zein berrien berredizio gehienak non eta Hegoaldean argitaratzeak, Etxepare bienak barne.

³⁷ Arrazoi berberetatik, tamalgarria iruditzen zait, eta hizkuntzaren batasunerako erabat kaltegarria ere bai, herriko euskalkia edo lexiko berezia aspaldian galduak direnean, hor, euskara batu estandarra irakatsi beharrean, noizbaiteko euskalki zendua berpizten jardutea: Erronkarin erronkaria, Otsagabian bertako euskalki hila, Bizkaiko Enkarterriko museoko erakusgaiak espainiera batuan eta bizkaieraz (!) errotulatzeko edota, Bilbo moduko hiri nagusi batean, euskara estandarreko *Inauteriak* hitz amankomuna sendotzera lagundu barik, Udala oraindik *aratusteak* moduko bitxikeriak bultzatzen ahalegintzea, bizkaitar gehienentzat ezezagunak, erdaraz, gisa bereko *antrujeo* edo *carneistolendas*-en ordeztu, *Carnaval* batua kontsokratuz. Besterik da, noski, tokian tokiko lexiko ezagun eta arruntari eustea.

Interesgarriagoa da, ene ustez, zehazki nazioarteko kontzeptu estandari-zatuekin bat etorri zein etorri ez, baina zehaztasun osoaz muga daitezkeen esangura bereziak adierazten dituzten hitz lokal eta dialektalei hautsa kendu eta, literaturaren ate nagusitik sartuta, eredu baturako berreskuratzea, jadanik Axularrek urratu zuen bideari garraizkiola: *ahalke* = *lotsa*, *alderrai*³⁸, *aldiriak*, *amankomun*, *anaia* / *neba*, *behatu*, *behearen gainean*, *bertan* / *berton*, *egoiliar*, *erreximenta*, *guraskide*, *etsai* = *arerio* / *izterbegi*, *hatz* / *behatz* / *eri*, *haurride*, *hautsi-mautsi*, *herabe*, *kalaka*, *kausitu*, *kuxidade*, *lekuko*, *lili*, *nasa*, *neba-arrebak*, *nerabe*, *sehi* / *sein*, *so egin*, *txukun*, *udatiar*, *ugazaba*, *ulertu*, *urde*, *urineko*, *xukatu*, *nortzuk*, *zertzuk*, *zeintzuk*... gisakoak, adibidez, norbere eskualdeko berbak ez direlako aitzakiaz, horietako anitz sistematikoki saihesten ibili beharrean, tamalez batzuek oraindik egiten dutenez.

Izan ere, gure dialektotetako aldaerak inoiz oso baliagarriak gerta dakizkiguke, sinonimia aberastu edota zalantzak argitzeko. Esate baterako, toki askotan zuhaitzen kimei eta animalia batzuen buru gaineko irtengune gogorrei berdin deitzen zaie euskaraz: *adarrak*. Ez da hor zer esanik. Gauzak horrelaxe dira eta, frantsesez edo ingelesez, hurrenez hurren, *bois* eta *wood* berbek berdin-berdin gure *baso* / *oihan*, *zur* eta *egur* hitzen balioa ukan dezakete³⁹. Kasu guztiotan, balio biko edo anitzeko hitz horiek preseski zer adierazten duten, testuinguruak argitzen digu. Horrela, batetik *akerraren adar okerrak* eta, bestetik, *haritzaren adar okerrak* diogunean, ez dago euskaldunik noiz zer diogun ongi konprenitzen ez duenik.

³⁸ Euskalkietako hitzak hizkuntza batuan ezagutarazi eta integratzeko era egokienetako bat, testuinguruak berak esangura argitzen dien toki egokian hitzok tartekatzeaz gainera, berba horiek artikuluen edota liburuen izenburuetan erabiltzea izaten da. Horrela jokatu berri dut, adibidez, Klasikoak bilduman argitaraturiko Mošeh ben Maimon ‘Maimonides’-en filosofi obra ezagun baten izenbururako (*Alderraien gidaria*) ‘nora joan ez dakiena, galdurik dabilena’ esan nahi duen *alderrai* mendebaldeko hitz hori aukeratzean, beste erdaretan *The Guide for the Perplexed*, *Guía de perplejos*, *Le Guide des égarés* gisa itzuli dena adierazteko. Arabierazko jatorrizko izena **دلالة الحائرين** *Dalalat al-ḥā’irīn* izan zen, hau da, ‘alderrai edo norarik gabe galdurik dabiltzanen gida’ (= ‘gidaritza edo gidaliburua), baina Ben Maimonen ikasle izandako Šemu’el ibn Tibbon-ek egindako hebrear itzulpena, bere maisuak berak berrikusia eta onartua, **מורה הנבוכים** *Moreh ha-nēbūkim* izenburuarekin agertu zen, hots, ‘alderraien gidaria’ (= ‘pertsonea’).

³⁹ Eta frantsesaren kasuan [‘oreinaren] *adarrak*’ ere bai. Euskaraz, dena den, idazle eta esatari batzuen arduragabekeriagatik, aspaldi honetan euskara jatorrezko *zur* eta *egur* hitzek daukaten esangura bedera nahasi eta zenbaitzuk soilki *egur* erabiltzen hasi dira, *zur* berba ez balitz bezala. Euskadi irratian, adibidez, *egurrezko altzariak* edota *egurrezko panelak* bezalako desegokikeriak entzuten ditugu maizegi. Egia da, testuinguru oso mugatueta erdaraz ere badirela *en casa de(l) herrero cuchillo de palo*, edo *una cuchara de palo* modukoak, baina inori ez zaio burutik pasatzen *muebles de palo* edo *una puerta de leña* gisakorik esatea, horretarako *madera* hitza jada ondo finkatu eta kotsakraturik dago eta.

Problema, ordea, testuingururik ez denean gertatzen zaigu: *adar hautsi-ak*, poema edo liburu baten izenburu gisa irakurtzean adibidez; edota ustezko testuinguruak engainatzen gaituenean. Adibidez, Altubeko oihanean, orein asko bizi dira, eta han arrek urtero beren adarrak botatzen dituzte. Horregatik mendizale batzuk haraxe joaten dira, adar erori horien bila. Hortaz, besterik gabe, *basora doaz*, *adar bila* entzunda, edozeinek pentsa lezake pertsona hori hara egur bila doala, eta ez oreinen adarren bila. Horrexegatik, Kirikiñok bere obrari, beste barik, “Adarrak” izena jarri izan balio, hortik erraz atera genezakeen ezkondu infidelen kontuaz ari zela, eta ez, metaforaz izanik ere, sua egiteko biltzen direnez.

Hona hemen etsenplu konkretuago bat. Sir James George Frazer etnologo ospetsuak obra ezagun bat idatzi zuen, *The Golden Bough*, gaztelaniaz *La rama dorada* izenaz itzulia. Hori euskaraz esateko orduan arazo bat gertatzen zen. Izan ere, itzulpenean *Urrezko adarra* emanez gero, esangura ez legoke garbi, horrela berdin uler bailiteke Turkian, Istanbul ondoan aurkitzen den lur muturraren izenaz ari garela, erdarez *The Golden Horn / El cuerno de oro / La Corne d’Or* deituaz, turkieraz *Haliç* deritzonaz.

Arrisku hori saihesteko, aski zen *adar* formak eremu zabal handian⁴⁰ daukan beste aldaera, *abar* alegia, erabiltzea: *Urrezko abarra*, alegia, Klasikoak bilduman, zuhurki, egin den bezala. Era honetako itzultze-erabilerak dira, hain zuzen, euskalkien lexiko berezitasunak eta bikoteak berreskuratatu eta hizkuntza batuan zeregin eta esangura zehatzetan finkatzera laguntzen dutenak, euskara egiatan aberastuz⁴¹.

ESANGURAK ZEHAZTU BEHARRA

Bazterretan esaten eta idazten dena ikusita, behin eta berriro azpimarraztekoa da, edozein herri-hitzek, hizkuntzalaritzako axioma gaizki ulertuak

⁴⁰ Mendebalde osoan erabiltzeaz gain, ekialderantz ere oso hedaturik egon da forma hau. Lizarra aldean, Etaian hain zuzen, Gregorio Monrealen lekukotasuna hona ekarriz, oraindik ere *ir al monte a por abarras* esaten omen da, eta erdaraz mintzatzean ere euskal hitz zaharra gordetzen. Pello Etxaniz-en *Lizarrako euskara/Historia de la lengua vasca en Tierra Estella* liburuan datorren hiztegitxoan ere gauza bera esaten da: **Abarras**: del vasc. abar ‘rama’. Se utiliza en plural y referida a las ramas secas, en algunos lugares se ha reducido su significado a ‘ramas de encino’. Altaffaylla, Estella-Lizarra, 2004, 146. or..

⁴¹ Edonola ere, *adar* hitzak, erdarazko *cuerno*-k bezala, ‘musika-tresna’, ‘fabrika bateko sirena’ eta ‘infidelitatearen seinalea’, esangurez batera, Bizkaian eta Zuberoa aldean behintzat ‘zapatak janzen laguntzeko esku-tresna’ ere esan nahi du.

gora behera, ez duela beti literaturan eta zientzi terminologian erabilia izateko baliorik, erregistro-maila, gizarte-sentierak, tradizio-pisua eta nahasbide-arriskua aurka baldin baditu.

Ex abundantia cordis os loquitur delakoagatik, euskaraz agian lizentzia handiegiaz baliatuz *zakurrak non mina han mibia* itzul nezakeenagatik, uste dut irakurleak barkatuko didala hurrengo etsenplu batzuk, gehiegitxo segur aski, neure gogoko arlo batetik ekartzea, biologiatik, hain zuzen, gai horietan bederen, informazio ona izaten dut eta.

Kantabria osoan tximeletari *palomita* esaten bazaio ere, hango guztiek *mariposa* darabilte idazteko orduan. Bertakoek euskaraz *arrabioa* deitzen den anfibioari (*Salamandra salamandra*) *escorpión* edo *escurpión* deitu arren, (Cfr. “*si te pica un escurpión, prepara la pala y el azadón*” atsotitza, ziztatua laster hilko delakoan), begien bistan da berba hori ez dela inondik ere aproposa animalia hori izendatzeko, erdara estandarrean *escorpión* artropodo pozoitsu bat delako, Kantabrian bizi ere egiten ez dena, hegoaldeko Espainian *alacrán* ere deitua⁴². Antzeko arrazoiengatik, nahasbidea ekiditeko, ez du erdara batuan arrakasta handirik izan, *ovejita* hitzak ere, Andaluzia aldean, ‘erlea’ esateko, oso erabilia izan arren⁴³, gure artean, hizkuntza idatzian behintzat, erdialdeko *arkakuso*-k mendebaldeko *ardi* “ezerosoa” baztertu duen bezalatsu.

Ez dezagun uste ukan, ordea, zehaztasunaren problema euskaldunon kontu hutsa denik. Terminologia zehazteko orduan, zientziaren premiak bortxaturik, hizkuntza guztiek une batean sinonimo lokalen artean zirt edo zart egin behar izan dute, bakoitzari bere hautabidezko eremu semantikoa emanez. Gureak besteek baino beranduago erdietsi du ofizialtasuna, eta horregatik haiek mende askotan bideraturiko finkatze hori guk, ezin bestean, presaka lortu beharko dugu. Ez datorkiguke gaizki Roger Bacon britainiar filosofoak 1262an idatzirikoa gogoratzea:

⁴² Horren euskal kidea gure *lupua* litzateke (< lat. *lupus* ‘otsoa’), hots, herri-pentsaeran ‘pozoitsua omen den edozein animalia txiki’, gure literaturan, inolako zehaztasunik gabe, aldizka ‘eskorpioi’, aldizka ‘beldar’, aldizka ‘intsektu itsusi’, aldizka ‘arrabio’ gisa aurkeztua.

⁴³ Halere, dibulgazio zientifikoa, beti hitz berbera erabiltzeko monotonia kentzeko, esanguran kontraesanik ez dagoenean behintzat, guztiz zilegi da hitz estandarren ordeztu beste mailako sinonimoez ere aldizka baliatzea: eusk. *amona mantangorri*, *marigorringo* eta *katalingorri*; *aurkitu* eta *kausitu*; *bele* eta *erroi*; *eguzki* eta *eki*; *kirikino*, *triku* eta *sagarroi*; *lore* eta *lili*; *saguzar* eta *gauenara*; *sai* eta *putre*; *zilar* eta *urrezuri*; fr. *abeille* eta *mouche à miel*; *blé* eta *froment*; esp. *burro* eta *asno*; *perro* eta *can*, ingl. *flower* eta *bloom*; *film* eta *picture* etab.

“Eskritura Sainduak grezieratik edo hebreeratik itzuliak dira eta filosofia arabieratik itzuli da, bai eta beste hizkuntza bi horietatik ere. Oraindik ezinezkoa da mintzaira baten ezaugarri bereziak beste batean gordetzea, hizkuntza berean esaerak berak bere hiztunen artean ere ezberdintzeko joera izaten dutelako, frantsesean nabarmen ageri denez. Paristarrek, Pikardiarrek, normandiarrek edo Borgoinakoek perpausak esangura ezberdinaz erabiltzen dituzte. Pikardian zuzenesten denak Borgoinakoak ikararazten ditu, eta paristarrek ere bai, haiek itxiagoak direlako. Eta hau hizkuntza beraren baitan gertatzen bada, pentsa bedi zer neurritan ez den gertatuko hizkuntza ezberdinen artean. Beraz, mintzaira batean ongi esaten dena ezin daiteke beste batera era berean alda”.

Mende batzuk geroago ordea, badirudi frantsesa aski egokiturik eta finkaturik zegoela, eta Montaignek, adibidez, jada euskara edo bretoiera moduko hizkuntzei aurpegiatzen zizkien Bibliaren itzulpen zuzenak egiteko zailtasun eta eragozpenak, hori egokiro burutzea ere posible zela zalantzan jarritz⁴⁴.

Harira gatozela, zientziaren, zehaztu-nahiaren edota merkataritzaren premiak kontuan hartuta, begien bistan dago ezin direla sinonimoak eta erdi-sinonimoak edonola erabil, ondorioz nahasbidea sortzea nahi ez bada behintzat. Hortxe dugu, adibidez, gure *hizki* famatua. Hitz hori, jatorriz, hitzaren morfema berezi batzuk adierazteko asmatu zen, hitz eratorrien sorrarazleak (erdarez *afijo*, *affixe*) batez ere, aurrean (*aurrizki*), tartean (*artizki*) zein atzean (*atzizki*) joan daitezkeenak, baina garbizaleek beste esangura ezarri nahi izan diote, hots, ‘letra’rena, eta hortik nahastea sortu zaigu. Horrela, gramatika arlo berezian nahitaez aipatu beharreko balio biko berba hori inolako irizpiderik gabe erabiliz, era honetako perlak sor litezke: “-tasun *hizkia bost hizkirekin idazten da*”, zeini bere izen propioa eman ez erraz sai-hets daitekeena: “-tasun *hizkia bost letrarekin idazten da*”.

Gauza bera gertatzen zaio, mendebaldeko euskaran bederen, *behar egin behar da* edo *behar handia daukat* gisako esaldien lekuan, gero eta gehiago entzuten dira *lan egin behar da* edo *lan handia daukat* modukoak, edozein tokitako euskaldunentzat ulergarriagoak. Anfibologi arrisku berberagatik, segur asko, galdu du hitz horrek behiala zeukan beste esan-nahi hura, ‘errua’ alegia. Izan ere, Lazarragaren testuetan (1564) ongi dokumentatzen den arren: *ene bearra da, ezta çurea* (1193v), 1596ko esaera zaharretan jada gaizki uler-

⁴⁴ “Badakigu Euskal Herrian eta Britainian badiren epailerik aski beren hizkuntzaz egin itzulpen horren ezartzeko?” Michel de Montaigne, *Entseinak I, LVI*, Klasikoak, Bilbo, 1992, 276. orr.

tua zen: *Odol bearbagea* “sangre sin ser necesaria” 208 RyS, eta arkaismo horrek Mogelen garaian sinonimo argigarria behar zuen: “*Gu nagitzen bagera, gurea da bearra edo culpa*” (*Conf. ta comuniocio sacr.* 189).

Puntu hau bereziki ukitu behar dela uste dut, euskaraz, oraindik, erabateko normalizazioa ez dugulako, hitz mordoa baitago, tokian tokiko erabilera bereziagatik, esangura ezberdina eta zehaztu gabea duenik, eta inoiz elkarren kontrakoa ere bai. Nabarmenenetako bat *loba, iloba, biloba* hirukotea dugu, euskalkien arabera ‘neba-arreben haurra’ edota ‘seme-alaben haurra’ eta are ‘seme-alaben haurren haurra’ ere esan nahi dutenak. Txillardegik behin baino gehiagotan azpimarratu duenez, arazoaren sustraia antzinako familiaren kontzeptuan datza, zeinetan hitz horrek ‘senide hurbil baten haurra’ esan nahi baitzuen, senide hori haurridea zein norbere haurra izan zitekeelarik.

Kontua, ordea, hauxe da: gaurko euskaldunok aspaldiko mendeetan mendebal zibilizazioan garatu den famili egituran murgildurik gaude, eta hor ongi bereizten dira, alde batetik neba-arreben haurrak (esp. *sobrino, -a*, fr. *neveu / nièce*, ing. *nephew / niece*, al. *Neffe / Nichte*) eta bestetik norbere seme-alabenak (esp. *nieto, -a*, fr. *petit-fils / petite-fille*, ing. *grandchild [grandson / granddaughter]*, al. *Enkel(in)*), eta horrek, nahitaez, senidetasun-harremman horiek zehatz adierazteko hitz homologatuak edukitzera behartzen gaitu, ez baitu hor ezertarako balio euskalkien ugaritasuna aipatzeak, delako aberasatasun horrek iluntasun eta nahasbidera garamatzanean. Beraz, korapilo hori askatzeko, lehenbailehen, arbitrarioki bada, ere, erabaki bat hartu beharko da, hizkuntza estandarrean bederen, hitz horietako bakoitzaren esangura behin-goz finkatzeko.

Beste horrenbeste gertatzen da, adibidez, aditzen ondoan *orduko* jartzen denean. Horrela, *etorri orduko* perpausak leku batzuetan ‘etorri baino lehenago’ esan nahi du, baina beste batzuetan, aldiz, ‘etorri bezain laster’. Ondorioz, argitasunagatik, entzule edota irakurleak mezua oker uler ez dezan, jendeak era horretako esaerak baztertzeko joera du. Ordea, esangura hedatuenaren edota literaturako ohikoenaren arabera, *orduko* hori finkatuko balitz, bi esangura horietako bakarra ukan lezan, ez legoke arazorik mundu guztiak lasai erabiltzeko. Horrelako zerbait gertatu zen, adibidez, hilabeteen izen batuak erabakitzeko orduan *garagarrila* hitzarekin. Gipuzkoan ‘ekaina’ eta Bizkaian ‘uztaila’ esan gura zuela eta, azkenean, arazoa saihesteko, bazterturik gelditu zen, beste bien fabore.

Alderantzizko kasuak ere baditugu geure hizkuntzan, hots, berez sinonimo ez diren arren, halakoak balira bezala erabiltzen ditugun hitzak alegia: *zur / egur, jokatu / jolastu, haragia / okela, hodei / laino, ibai / erreka, ala / edo*. Hauen arazo nagusia hauxe izaten da: toki batzuetan, bi hitzak jakinda, hiz-

tunek biak balio banaz erabiltzen dituzte, baina beste leku batzuetan, ordea, horietako bat besterik ez dakite, eta bakar hori esangura bietan erabiltzen. Kasu hauetan, zeini bere esangura zehatza ematen ez bazaio, azkenean bikoteko bata nagusi geldituko da, aspaldian *egur*, *jolastu*, *laino* eta *edo*-rekin gertatzen hasi den bezala, *zur*, *jokatu*, *hodei* eta *ala* jatorrak ia erabat bazterteraino heldurik, orain arteko euskara aberatsagoaren kaltean.

Hizkuntza askotan gertatzen da hasieran sinonimo hutsak izandako hitzak denboraz espezializatorantz joatea, azkenean errealtate antzeko baina ezberdinei atxiki arte. Gaztelaniaz, adibidez, *tortuga* eta *galápago* hitzak sinonimo hutsak ziren, bata latinetik eta bestea, bide bitxietatik bada ere, arabieratik heldua. Izen horiekin narrasti oskoldunak adierazten dira, bai lehorrekoak (*Testudo graeca* eta *Testudo hermani*) eta bai uretakoak ere (*Emis orbicularis* eta *Mauremis caspica*). Espainolak Amerikara heldu, Ekuatore aldeko artxipelagoa aurkitu eta bertako dortoka handiak ikustean, *Islas Galápagos* deitu zieten, gaur arte dirauen izenaz. Geroago, ordea, Espainian *galápago* berba eskuarki erabiltzen den eskualdean nagusiki aurkitzen diren dortoka bakarrak uretakoak direnez, herpetologoaren artean *galápago* uretako dortokei hasi zitzaien esaten, eta gaurko erabileran, *tortuga* eta *galápago* ez dira jada erabat sinonimo espainieraz, lehena generikoa eta bigarrena aurrekoaren talde mugatuago bat izanez, hots, erreka-aintziretakoak, euskarazko *ume* eta *haur* hitzekin gertatzen den bereizkuntza bezalako bat sortu arte⁴⁵.

Era berean, gure haurtzaroan irakasten ziguten *mariposas diurnas* eta *mariposas nocturnas* bereizketa hura, oraingoan ingelesaren eraginez (*butterflies / moths*) *mariposas* eta *polillas* bilakatu da, inoiz euskaraz mimetikoki *tximeletak* eta *sitsak* gisa itzuliak. Bestetik, intsektu odonatuen bi talde nagusien kideak izendatzeko orduan, inguruko erdaretan beren *caballito del diablo / libélula* eta *demoiselle / libellule* bikoteekin oso bereizketa aproposa lortu dute, lehenak airean saltoka bezala hegaz dabiltzan eta pausatzean hegoak bertikalean uzten dituzten sorgin-orratz meheagoak (Isopteroak, Agrionidoen familiakoak) adierazteko, eta bigarrenak intsektu handiagoak eta pausatzean hegoak horizontalki uzten dituzten burrunziak (Anisopteroak, Libelulidoen familiakoak) aipatzeko utzirik. Euskaraz, neke handirik gabe,

⁴⁵ Euskal Herrian aurkitzen den kelonio bakarra *Emis orbicularis* da, Nafarroa eta Arabako urmael batzuetan basa bizi dena. Horren euskal izen klasikoa, gutxienez XIX. mendearen erdialdetik dokumentatua, *apoarmatua* da, alemanezko *Schildkröte* (= ‘ezkutu(dun) apoa’) antzera osatua, eta, berez, gaztelaniazko *galápago*-ren kidea da esanguraz. *Dortoka*, itxura denez, gure literaturan berriagoa da, eta erabilera orokorra du, gaztelaniazko *tortuga* bezalatsu.

gauza bera egin genezake geure *sorgin-orratz* / (*txitxi*)*burruntzi* ezagunekin ere.

Terminologia ez finkatzeak, gainera, arazo handiak ekar diezazkiguke. Pentsa dezagun zer nolako nahastea sor litekeen gure zoologi liburuetan euskaraz *ziraun* izena, oro har *Anguis fragilis* musker apodoa esan nahi duena⁴⁶, aldi berean zenbait lekutan daukan ‘sugegorri, bipera’ balioaz erabiliko balitz⁴⁷. Eta Ibon Sarasola lagunari, ingelesezko *shrimp* hitzaren balio anitza aipatuz, euskal *izkira*, oro har, erdarazko *quisquilla*, *camarón*, *quisquillon*, *gamba* eta *langostino*-ren balioaz erabiltzea proposatu digunari, adiskidetsuki esango nioke joan dadila edozein arrandegitara horrelako euskara “jatorra” erabiliz, ea zer ulertuko lioketen, ez baitut uste, euskaraz izen berbera dutelako aitzakiaz, zikalak ganben prezioan salduko dizkietenik⁴⁸. Edonola, *beharrak zaharra merkatura* delakoagatik, zuhurrago dabilta, oro har, gure gainerako hiztegieleak.

Antzeko arazoa gertatzen da *ekilore*, *eguzki-lore* eta *eguzki-belar* hitz itxuraz sinonimoekin ere, hiztegien arabera, hiru izenok bai eguzki itxurako lore handiak dauzkan eta jateko haziak eta olioia ematen duen landarea

⁴⁶ Bilboko erdaran ene haurtzaroan euskaratiko hitz batzuk bizi-bizirik zeuden oraindik: *saguchu*, *sogalinda* ‘*sugandila*’, *no dejar ni los ondaquimes...* . Horietako bat *sirón* zen, hots, euskarazko ‘zirauna’, beti ere pozoirik gabeko narrasti hankagabea adierazteko, frantsesez *orvet* deitua. Horren erdal izen “garbia” ez genuen ikasi askoz ere beranduagora arte. Alde batetik *enánago*, eta berorren aldaera *enano*, Enkarterri, Burgos eta Santander aldean erabiliak, eta bestetik *lución*, liburuen bidez finkatu dena. Narrastiei buruzko ikerketak eta bibliografia handitu ahala, zehaztasun-nahiak eta beharrak beste erdal sinonimoak erabat bazterturik utzi ditu aspaldion, adibidez *culebr(ill)a frágil* edo *culebr(ill)a de cristal*; seguraski izenaren desegokitasunagatik, izan, ez baitira sugeak. Bestea, *culebrilla ciega* alegia, okerragoa zen. Animaliaaren hedadura-mapari begiratzuz gero, argi dago *zirauna* penintsularen iparraldeko eskualde hezeetan bizi dela (Galizia, Asturias, Kantabria, Euskal Herria...) eta erabat falta dela erdialde eta hegoalde lehorrean. Hor baina, bada begirik gabeko beste narrasti hankagabe bat (*Blanus cinereus*), anfisbenidoen taldekoa, eta horko erdaldunek, gure zirauna inoiz ikusi gabeek, biak animalia bera zirelakoan, horrexen izena ematen zioten gureari ere. Gaur, ordea, gauzak zuzendu dira, eta fauna-eskuliburu guztietako *culebrilla ciega* esandako *Blenus cinerea*-ri egokiarazten zaio. Halere, RAC-en hiztegiak dioena egia bada behintzat, *lución* hitza azken buruan latinezko **luscidus* <*luscus* ‘itsu’ baldin bada- tor, izen horretan ezkutaturik dirauke gorago aipatu den okerrak.

⁴⁷ Arrazoi berberagatik, *salamandra* eta *salamandria* berbak hiztegieta oraindik *salamanquesa*-ren sinonimotzat agertu arren, erabat bazterturik daude literatura berezitutik hormetako dragoitxoei (*Tarentola mauritanica*) izena emateko, *salamandra*, soilki, euskaraz *arrabio* deritzon anfibioari baitagokio.

⁴⁸ Beherago azalduko denez, euskaraz izkiren itxurako krustazeoak bereiztekotan, ganbak eta zikalak izenak hobetsi beharko genituzke, *otarrainxkak* espainolez *cigalas* deritzenentzat utzirik.

(*Helianthus annuus*) eta bai gure baserrien ateetan jartzen den kardu zapal handia (*Carlina acanthifolia*) adierazten dituztelako. Azaleko itxura gorabehera, genero erabat ezberdina duten bi landare izendatzeko izen guztiok berdin erabiltzen diren bitartean, ez dira baliagarriak izango, nahasmendu-iturri baizik⁴⁹. Hortaz zentzuak eta premiak eskaturik, badirudi, jadanik hiztegi batzuetan egiten hasi denez, egokiena litzatekeela *eguzki-lore* tradizionala karduari esateko uztea, eta *ekilore* moldatu berria⁵⁰, aldiz, atzerritik ekarritako oliolandareari deitzeko, berau, laburragoa izanik, egokiagoa delako *ekilore-olioa* bezalako elkartuak egiteko, bestea baino⁵¹. *Eguzki-belar* delakoari dagokionez, bai erabilera urriagoatik eta bai landare hori deskribatzeko hitz elkartu aski desegokia delako (nekez esan dakioke *belar* metro bat baino luzeagoa den landare bati, edota, zurtoinik ezaz lurretik altxatu ere egiten ez den besteari) agian onena saihestea litzateke, erdaraz, adibidez, ‘erlea’ esateko, nonbaiteko *moscas de miel / mouches à miel* eredukoak baztertuz edo bigarren mailara iraganez joan diren bezala, *abeja* eta *abeille* estandarizatuen mesedetan.

Jean-Henri Fabre entomologo ospetsuak intsektuez idatziriko obra famatuan, txitxarrari eskaintzen dion kapituluan⁵², La Fontaine-ren alegia eza-

⁴⁹ Eta okerrago dena, azkenean elkar ulertzeko, inguruko erdaretara jo beharko, beroriek, orain arte bezala, hizkuntza serio, segur, arautu, argitzaile eta zehatz nagusizat kontsokratuz.

⁵⁰ Izatekotan, birmoldatua da *ekilore*, Zuberoa aldean, karduari esateko bederen, *eki-lilia* baita. Gogoan izan, bestalde, gure *ekilore*-ren bidetik sortuak direla, halaber, ing. *Sunflower* eta al. *Sonnenblume* ere.

⁵¹ Hitz bat aukeraterakoan, hitz elkartuetan maiz ukan dezakeen jarrerak ere bere garrantzia dauka, eta ez txikia. Gaztelaniaz, adibidez, errepikapena ekiditeko, *aceite de oliva* esaten da, hitzik arruntena *aceituna* den arren. Halaber, *Leopardo* eta *pantera* animalia berberaren izen sinonimoak izan arren, *pantera negra* besterik ez da erabiltzen gaztelaniaz, eta ez *leopardo negro* forma luzeagoa.

⁵² Ikus J.-H. Fabre, *Souvenirs entomologiques*, XIII, Ed. Robert Laffont, Paris, 1989, 1052-1054.orr. “A qui revient la responsabilité de ces étranges erreurs? La Fontaine, qui nous charme dans la plupart de ses fables par une exquise finesse d’observation, est ici bien mal inspiré. Il connaît à fond ses premiers sujets, le Renard, le Loup, le Chat, le Bouc, le Corbeau, le Rat, la Belette et tant d’autres, dont il nous raconte les faits et gestes avec une délicieuse précision de détails. Ce sont des personnages du pays, des voisins, des commensaux. Leur vie publique et privée se passe sous ses yeux; mais la Cigale est une étrangère là où gambade Jeannot Lapin; La Fontaine ne l’a jamais entendue, ne l’a jamais vue. Pour lui, la célèbre chanteuse est certainement une sauterelle. / Grandville, dont le crayon rivalise de fine malice avec le texte illustré, commet la même confusion. Dans son dessin, voici bien la Fourmi costumée en laborieuse ménagère. Sur le seuil de sa porte, à côté de gros sacs de blé, elle tourne dédaigneusement le dos à l’emprunteuse qui tend la patte, pardon, la main. Grand chapeau en cabriolet, guitare sous le bras, jupe collée aux mollets par la bise, tel est le second personnage, à effigie parfaite de sauterelle. Pas plus que La Fontaine, Grandville n’a soupçonné la vraie Cigale; il a magnifiquement traduit l’erreur générale”.

guna luzaz maiseatzen du, hots, *La cigale et la fourmi* deritzona, euskaraz eskuarki *Txitxarra eta inurria* gisa itzulia, eta hartan badiosku bai idazleak eta bai haren obren irudi-apaintzaileak ere, hots, Grandville-k, biak Frantziaren iparraldekoak izanez, ez zutela inoiz jakin txitxar delakoa egiazki zer den, intsektu hori, bereziki, hegoaldean bizi baita, eta horren orde, matxinsaltoa zerabilte la buruan.

Ene ustez, horixe bera gertatu zaigu euskaraz ere, eta oraingo honetan erremediorik gabe. Izan ere, gure euskara tradizionalki gorde izandako eremuan bizi den *Cicada* generoko intsektu bakarra, euli handi baten neurrikoa da, oso hegalari eta geldigaitza, eta horrexegatik gizabanako arruntentzat eskuarki ezin ikusizkoa⁵³. Egiazko txitxarra, mediterranearra, intsektu handiagoa da, oso zaratatsua, eta ez da hain izutia izaten. Horixe zen, hain zuzen, greziar alegialariek aipatzen zutena, geroago, La Fontaine-ren gaizki ulertuaz, gureganaino matxinsalto mozorroaz heldua. Gauzak horrela, ene ustez, *txitxar* izena, euskaraz konbentzionalki erdarazko *cigarra* edo *cigale* deritzonari esateko ohi darabilguna, berez ez zegokion intsektu hemiptero horri, ortoptero kantariren bati baizik, hots, kilker edo matxinsalto itxurako bati, *txirrita* bezalatsu⁵⁴. Edonola ere, hoberik eta egokiagorik ezaz, bego horretan euskaraz espaldion finkatua duguna⁵⁵.

⁵³ Egia esan, intsektu hau ikustea guztiz zaila da entomologo eta bildumatzailarentzat ere, bera kantatzen ari den zuhaitz abarrera norbait hurreratu bezain laster bat-batean isiltzen baita, eta gorputza marroixka eta hegalak gardenak dituenaz, ez da erraza non kokatua den antzematea. Gehiago hurbilduz gero, hegaz egiten du, urrunera ihesiz.

⁵⁴ P. Xarritonen zuzendaritzapean Elkarrek 1997an ateratako euskara-frantsesa /frantsesa-euskara hiztegian oker ulergarri berbera ageri da: **cigale**: tirritta, kilker. txitxar.

⁵⁵ Cfr. Bizkaiko *txirri-txirri* 'kilker', onomatopeia-hitza izanik, georgierazk **ჭრიჭინა** *č'rič'ina* –rekin antza duena. Segur aski *txitxarra* izena hasieran *Ephippiger* generoko kilker berde potolo hego gabeari zegokion euskaraz. Horiei penintsulako leku askotan “cigarras, chicharras o cigarrones” deitzen zaiela azaltzen du Espasa Entziklopediaren lehen edizioak.

Gaztelaniaz, dena den, gauza bera gertatzen da, eta jende gehienek ez dute behin ere benetako txitxarrrik ikusi. Are gehiago, asko dira *cigarra* arkanbeleari (= *Lucanus cervus*) deitzen diotenak, agian kakalardo horrek beren baraila luze eta sendoen artean batzuek jartzen dizkioten zigarroak hartzen dituelako, *cigarro-cigarra* izen-kidetasunean oinarriturik nonbait. Gogoratu behar da, bestalde, izen-jatorri bera duen itsaski ezagun baten kasuan, *zigala* izkira edo ganba handi eta zapal bati esan zaiola tradizionalki Euskal Herrian. Aldiz, *otarrainxka* edo *langostino* erreka karramarro edo abakando itxurako beste txikiago bat adierazteko erabili da, oskol gogor eta pintza zorrotzak dauzkana, frantsesez *langoustin* deitua, hain zuzen. Azken hamarkadetan baina, espainol erdararen eraginez, berorri *zigala* irizten hasi zaio, absurdoki *langostino-otarrainxka* izkira handientzat utzirik. Ene ustez, itxura-kidetasunaren logikaren arabera, euskaraz lehengo erabilera jatorra gorde beharko genuke⁵⁶.

ITZULGAIA ONGI ULERTU BEHARRAZ

Itzulpen-kontuen haria berrarturik, ez genuke ahantzi behar Georges-Louis Leclerc frantses ilustratuak, Buffon kondeak alegia, bere *Discours sur le style*-n (1753) ongi idazteaz zioena, hots, “*Pour bien écrire, il faut donc posséder pleinement son sujet...*”. Hori ondo itzultzeari ere aplikatu dakioke, eta gogorarazi, itzultzaileak, jatorrizko eta helburuzko hizkuntza biak ongi jakiteaz gainera, itzuli behar duen gaiaren jabe ere izan behar duela, gaizki ulertuak saihestu ahal izateko.

Xota Rustavelik, XII **არ ძალ-უც სრულ-ქმნა სიტყვათა გულისა** ^{ela} **გასაგმირეთა** n zituen: *ar dzal-utz srul-kmna sit'qvata, gulisa gasagmireta*⁵⁷ “Horrek ez daki zein hitzek hunkitzen duen bihotza”⁵⁸, eta esaldi hori ere, itzultzailei

⁵⁶ Mikel Morrisek bere euskal-ingeles hiztegian erdarazko ‘cigala’ *Norwegian lobster* itzultzen du, hots, ‘norvegiar otarraina’, krustazeo hori, itxuragatik, ganbekin ez baina otarrainekin elkartuz, hau da, gure otarrainxkekin, frantsesez bezala. Erdal *langostino*-a, aldiz, hots, gure *zigala*. ainatu hiztegiaren arabera. ingelesez *brawn* deitzen da.

⁵⁷ **ძოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ტექსტი და ვარიანტები, გამომცემლობა მეცნიერებათა აკადემიისი 1966** (Sota Rustaveli, *vepxis-t'q'aosani, t'ekst'i da variant'ebi*, gamomcemloba mecniereba, Tbilisi, 1966) Edizio kritikoa, 16. berts. 2. ler.

⁵⁸ Ikus Rustaveli, Xota, *Zaldun tigrelarruduna*, X. Kintanaren itzulpena, Alfaguara-Zubia, Madril, 1999, 16. or.

egokiaraziz, zinez esan genezake itzultze-lana hitzez hitzeko aldatze lana barik, berba eta esaldi egokien etengabeko aukera dela, urreginak bere lanerako harribitxiak maisuki hautatzen duen xehetasun eta arta berberaz. Horrez gainera, itzultzeko lana literaturazko obra garrantzitsua baldin bada, itzultzailea egilearen barruan sartzeko ahalegina egin behar du, aktore ona bere pertsonaiarekin identifikatzen saiatzen den bezala

Gauza jakina da azteken apaizek piramide erpin motz itxurako beren tenpluetan jainkoei giza sakrifizio odoltsuak opetsi ohi zizkietela, inoiz biktimen bularra ebaki eta barrutik bihotza oraindik taupadaka atereaz. Bazen ordea, hori baino sakrifizio lazgarriagorik. Holakoetan apaiz nagusiak pertsona bat hil eta kontu handiz hari larrua kentzen zion, eta ondoren, oraindik odola zerion larru horrekin jantzirik agertzen omen zen tenpluaren goialdea, zereoniarekin segitzeko⁵⁹. *Mutatis mutandi*, –eta barka nazazue hain ekintza odoltsu eta makabroa hemen aipatzeagatik– itzultzaileak antzeko zerbait egin behar duela esango nuke, hots, bere gainean jatorrizko idazlearen larrua jantzi, edo haren barruan sartu eta hark bere hizkuntzan jardun bezala beste hizkuntzan aritu, bere pertsonaiaren psikologia ongi barneraturik daukan teatro-antzezlea bezala jokatu.

Gure hizkuntzari doakionez, horrek esan nahi du, euskaratzaileak, itzuli edo moldatzeko eman dioten gaia, ongi ulertzen ez badu, gutxienez horretaz diren hiztegien eta are bibliografia bereziaren berri ere ongi jakin eta horiek behar bezala kontsultatu beharko lituzkeela, bestek aspaldian aurkitu eta jada ongi bataiaturiko kontzeptuak berriro asmatzen ibili gabe. Eta Mediterraneoan aspaldian aurkitua dela gogoan izan⁶⁰.

Izan ere, askotxo dira, beren buruak profesionaltzat dauzkaten itzultzaileek egiten dituzten okerrak, eta hor argi ageri da, dirudienez, euskaraz tutik jakin gabe gure mintzairan liburuak argitaratzen dituzten argitaratzaileen kali-

⁵⁹ LEONARD, Jonathan Norton, *América precolombina*, Time-Life books, Amsterdam, 1979, 63. eta 67. orr.

⁶⁰ Inoiz sinesgaitza izaten da noraino hel daitekeen beren burua itzultzailetzat daukaten pertsona batzuen zabarkeria. Orainsu Banaka Multimedia argitaldaria haurrentzat plazaratu duen liburu ongi apaindu batean, *-Olentzerori buruz jakin behar duzun guztia* deritzo- gure ikazkinak, guztiok dakiguna errepikatuz, ardoa edaten duela esaten da, eta haren ondoan kokaturiko zahato arruntaren azpian *zahagia* hitza jarri da, *zahatoa* eta *zahagia* gauza bera balira bezala. Liburu berean, *txuletoia*, *txuletona* eta *txuletatzarra* irakur daitezke, inolako batasun eta koherentziarik gorde gabe. Edozein hiztegi ireki izan balu, euskaratzaileak erdaraz ere *pellejo* eta *bota* artean dagoen aldea ikas zezakeen. Eta beti ere haurren mundutik irten gabe, ez dut hemen gogoratu nahi *Erpurutxo* eta *Mari Errauskin* ipuin ezagunak lasai aski *Pulgarzito* eta *Zenizienta* izenez plazaratu zituen editoriala.

tate-kontrolik eza. Haurrei eta gaztetxoei begira egindako itzulpen batzuk aipatzera noa, Gabon-jaiotan opariak egiteko asmoz esku artean erabiliak.

Aurten Tarttalo argitaldaria *1.001 galdera eta erantzun. Ezagutzaren mundua* izeneko liburu eder eta ilustrazioz betea plazaratu digu, zazpi itzultzailearen artean euskaratua. Alde batetik, intsektu famatu batzuen izenak, inongo hizkuntzatarara itzultzen ez diren arren, euskaraz eman dira, eta gaizki. Eskuarki bere izen zientifikoaz aipatzen den *Dynastes hercules* hori ez baita “errinozero kakalardo” (40. or.), izen hori *Oryctes nasicornis* deritzonari ematen zaio eta. Era berean, 57. orrialdean *Sarracenia purpurea*-tzat erakusten den landare intsektu-jalea, izenak dioena barik, *Nepenthes* generokoa da, eta 45. orrialdean ageri den anfibioa euskaraz *uhandrea* deitzen da, eta ez “tritoia” erdarakada merkea.

Argialetxe berberak, urte berean, haurrentzako beste bi liburu ilustratu bikain eskaini dizkigu: *Haritza bizileku* eta *Larrea bizileku* deritzenak. Kortesian orrian obra horien jatorrizko izenburuak italieraz agertzen badira ere (*Vita intorno a un albero* eta *Vita in mezzo a un prato*), badirudi euskaratzaileek beren lana ingelesezko itzulpen batetik burutu dutela, ondoren esango dudanaren argitan. Liburutxo horretako batean Euskal Herrian bizi den sugerik handiena aipatzen da, hots *Elaphe longissima* deritzona.

Narrasti hori Aesculapius edo Eskulapioren maskotatzat hartzen zen Erroman, hots, medikuntzaren jainkoaren gogoko animaliatzat –grezieraz Asklepio deitzen zenaren latin-aldaera– eta hori gogoratzen digu oraindik Farmazia askotan kopa baten inguruan horrelako sugea agertzen duten irudiek. Tradizio luzeko sineskera horretatik heldu da Europako hizkuntza askotan suge eder horrek duen izena: gazt. *Culebra de Esculapio*, fr. *Couleuvre d’Esculape*, al. *Aeskulapnatter*, ingelesez jainkoaren izena era adjektibalean emanik: *Aesculapian snake*. Gurean U.Z.E.I.k, oso egoki, duela hogei bat urte jada *Eskulapioren sugea* gisa eman zuen, eta ez, bibliografia ez mitologia jakin gabe, aipaturiko liburu horren itzultzaileak jarri duen *Aesculapian sugea* !! bezalako xeblekeria.

Bestalde, harrigarria dirudi, non eta mikologo eta perretxikozaleen aberri den Euskal Herri honetan, *Morchella* generoko zizak gure hizkuntzan *kar-raspinak* deitzen direla ez jakitea, edota edonondik garo-usaina darigun euskaldunok *hirusta zuria* eta *sekula-belarra* bereizten ez jakitea.

Baina, xeblereena, segur aski, beste hau dateke. Euskaraz, gaztelaniaz bezala, hitz bi ditugu geure faunako bi narrasti ezagun izendatu eta elkarrengandik bereizteko: batari *muskerra* deritzogu eta besteari, aldiz, *sugandila*, espainolez *lagarto* eta *lagartija*, hurrenez hurren.

Lehena narrasti handi eta berdea dugu, eta eskuarki gure ipar eta erdi aldeko zelai eta txaradietan bizi da (*Lacerta viridis* eta *Lacerta schreiberi* espezieak). Arabaren eta Nafarroaren hegoaldean, aldiz, bada beste mota bat, bertakoek *gardatxo* deitua⁶¹. *Sugandila*, ordea, narrasti txiki eta marroixka bati esaten diogu (normalean *Podarcis* generokoa), eta hiri eta baserri inguruko hormetan erraz aurki daiteke.

Europako beste hizkuntza batzuetan, ordea, bi-biek izen generiko berbera daukate eta adjektibo edo ‘berde, esmeralda’ edo ‘hormetakoa’ esan nahi duen eranskinen batez bereizten dituzte elkarren artean: fr. *Lézard vert* / *Lézard des murailles*, ing. *Green Lizard* / *Common wall Lizard*, al. *Smaragdeidechse* / *Mauereidechse*. Esandako *Larrea bizileku* liburu horretan, itzulpena, dirudienez, zuzenik ingelesetik egin da, eta gure arteko edozein haurrek izen banaz ongi bereizten dakienaren kontra, ilustrazioan ageri den musker politari “sugandila berdea” deitzen zaio, harrigarriro.

Muskerraren izena dela eta, lehenago *galápagoa*-z esandakoaren ildotik, Amerikan gauza interesgarria gertatu da. Hara helduriko lehen kolonizatzaile espainolek bertako kaimanak ikustean, horiek izendatzeko erdal hitzik ez zekitenez –beren kultur maila eskaseko erregistroan ez baitzeukaten *cocodrilo* hitza, garai hartan gaurko *okapi* edo *tuatara* bezain jaso– beren herriko *gardatxoekin* konparatu zituzten, eta *lagarto* izena eman. Horrela deitzen zioten duela gutxi estatubatuarrek Mexikoko erdarara itzuliriko marrazki bizidunetako pertsonaia bati, gure telebistetan orain zenbait urte agertzen zenari: *El lagarto Juancho*; baina izan, krokodiloa zen.

Ez da baina, *lagarto* horien kontua hor gelditu. Ingeles kolonoek ere ez zituzten krokodiloak ezagutzen eta horien izena espainolengandik mailegatu zuten, hura beren erara ahoskatuz. Horra hor *alligator* ezagunaren etimologia, azken buruan, erdarazko *el-lagarto*-tik abiatua. Eta ondoren ingelesetik berriz ere gaztelaniara itzuli da, *aligator* gisa.

Agian norbaitek pentsa lezake, –horixe izan baita orain arte euskaldunok era honetako arazoetan izaten dugun ohiko jokabidea– salatzen ditudan “okertxo” hauek, azken buruan, arlo bereziegiei dagozkiela, eta itzulpenok,

⁶¹ *Gardatxo* izena erdaraz ere oso arrunta da Nafarroaren hegoaldean eta, itxura osoaren arabera, bideren batetik katalanezko *llangardaix*-etik iritsi zaigu, hasierako silaba galduz, berori artikulutzat harturik, nonbait (Cf. Valentziako katalanerazko *fyrdatxo*). Gure herpetofaunako musker erraldoi honen zientzi izena, –muturretik buztanaren puntaraino 70 cm ukan ditzakeenarena– *Lacerta lepida* izan da oraintsura arte, baina azken taxonomi aldaketaren arabera badirudi hemendik aurrera *Timon lepidus* deitu beharko diogula.

segur aski estuegi juzgatzen ditudala. Bada garaia, ordea, kontura gaitezen testu berberoriek inguruko erdaraz eskaintzen direnean, horrelako xehetasunak banan-banan oso ongi zaintzen direla, haurrek eta gazteek gauzak zuzen, argi eta zehatz irakur eta ikas ditzaten. Zehaztasun eta normaltasun-kontuoi jaramonik ez egitean, gure utzikeriarekin, azken buruan, euskaldunok kultura eta zientziarako erdara horien nagusitasuna bermatu besterik ez dugu egiten, gure hizkuntza, aldiz, bigarren mailako, gutxi gorabeherako tresna eta zale gutxi batzuentzako bitxitzat zokoraturik, eta gauza serioak zehatz jakin nahi ditugunean, erdara horietara jotzea nahitaezko bihurtzen.

Beude bada hemen hitz-mitzen arteko kontsidero nahasiok, irakurleari gogoeta eta kritika eragiteko asmoz idatziak. Bukatzeko, hel bekizkio Jean Haritschelhar jaunari, Euskaltzaindiaren gidaritza hainbeste urtetan duintasun handiz eraman duenari, beti ere ipar eta hego Euskal herriaren kultur eta sentimenduen lotura nabarmentzen egin duen ahaleginagatik, ene goresmenak eta esker oneko goraintzirik bihotzetikoenak.

ARABAKO EUSKARA XIX. MENDEAREN HASTEAN. PRESTAMEROREN ARGIBIDEA HUMBOLDT-EN ONDAREAN

Henrike KNÖRR

1. Krakowian gordetzen den Humboldt-en ondarean bada dokumentu interesgarri bat, Arabako zer herritan euskara mintzaten den esaten diguna.¹

Argibide hori emateko, egileak Diputazioaren inprimaki ofizialeko zerrenda bat erabili zuen. Zerrenda hori administrazio zibilari zegokion, eta ez elizaren administrazioari. Hau da: herriak ez datoz bikarien arabera, baizik talde (gaztelaniaz *cuadrilla*) eta hermandadeen arabera. Taldearen edo hermandadearen izenaren eskuinaldean eskuz idatzi zituen datuak, hizkuntzari buruzkoak, batetik, eta gehienetan talde edo hermandadeetan zenbat familia-buru (*vecinos*) ziren, gehi batzuetan bestelako informazio bat. Hogeita hiru orrialde ditu dokumentuak, zenbakiz hornituak 751etik 773ra; garai hartan ezarri zenbakiak dirudite.

Zalantzarik gabe, Lorenzo del Prestamero (1733-1817) dugu argibide-emailea; letra harena da (nahiz bigarren pertsona bat tartean datekeen). Urizaharreko semea, apaiza, Euskal Herriaren Adiskideen Elkarteko kidea eta idazkariordea eta Espainiako Historia Akademiako urgazlea, Prestamerok lan handia egin zuen eta, besteak beste, Akademiak 1802an atera zuen *Diccionario Geográfico-Histórico* izenekoan. Pentsatu behar dugu Humboldt-ek eskatu ziola informazio hau. Urterik ez du izkribuak. Litekeena da Humboldt-en bigarren bidaian egina eta bildua izatea, hots, 1801ean.

¹ 5.166 zenbakia darama dokumentu honek. Euskaltzaindiaren liburutegiko mikrofil-maz baliatu naiz.

2. Ezaguna da Prestamerok Arabako euskararen egoeraz egin zuela lan bat, adierazteko zer herritan mintzatzen zen gure hizkuntza. 1803 ingurukoa da lan hori. Orain, Angel Ibisateren artikulu bikainari esker (ikus Ibisate 2001) ongi ulertzen dugu zerk eraginik idatzi zuen Prestamerok lan hori. Gatazka-giro zail batean bizi zen Araban Eliza, eta auzia zen nork izendatu behar zituen erretoreak eta apaiz-lagunak; dokumentu hark “carácter dialéctico” zuela dio Ibisatek, arrazoi osoz. Beste hau, aldiz, Humboldtten jakinminari dagokio, seguru aski.

3. Gure dokumentuaren lehen orrialdean, letra handiz, eta gurutze baten azpian, hau irakurtzen dugu:

LISTA
DE LAS QUADRILLAS, HERMANDADES
Y PUEBLOS
DE QUE SE COMPONE ESTA M.N. Y M.L. PROVINCIA
DE ALAVA

Eta ondoren hasten da herrien zerrenda. Zazpi taldetan daude hauek banatuak. Gure edizioan testua dagoen dagoenean ematen dugu, oharrez hor-nitua, behar denean. Eskuzko informazioa guk letra etzanez ematen dugu. Originalean italikoz dagoena guk letra normala bihurtu dugu, biak nahas ez daitezten. Laburdurak garatu ditugu (adibidez, *Hermd.* > *Hermandad*), salbu M.N. Y M.L., hots, “Muy noble y muy leal”. Puntuazioa errespetatu dugu, bai eta letra larriz eta xeheaz, baita zenbakien ondoan (“2198. vezinos”, adibidez).

4. Dokumentua.

LISTA
DE LAS QUADRILLAS, HERMANDADES
Y PUEBLOS
DE QUE SE COMPONE ESTA M.N. Y M.L. PROVINCIA
DE ALAVA

QUADRILLA PRIMERA DE VITORIA²

Hermandad de Vitoria *En muchos pueblos de esta hermandad particularmente en los situados el norte se habla bascuence y romance y en Vitoria por razon del comercio casi todos le hablan. 2198. vezinos ind. [?]³ 1769.*

² Lehenik “QUADRILLA DE VITORIA” inprimaturik zegoen, eta gero zuzendu eta “PRIMERA” azpiko gezi baten bitartez sartu, batetik, eta “DE” tatxatu. “PRIMERA” eta “DE” eskuz idatziak dira, irakurleak argazkiak ikus dezakeenez.

³ Ez da ongi irakurtzen eta ez dago garbi laburdura hau.

1

ABechuco ⁴
Aberasturi
Ali
Amarita
Arcaya
Arcaute
Arechavaleta
Argandoña
Armentia
Arriaga
Ascarza
Berrosteguieta
Betoño
Bolibar
Castillo
Cerio
Crispijana
Elorriaga
Gamarra mayor
Gamarra menor
Gamiz
Gardeliguí ⁵
Gobeo
Gomecha
Junguitu
Lasarte
Lermanda
Lubiano
Matauco
Mendiola
Miñano mayor
Miñano menor
Monasterioguren
Retana
Oreytia
Otazu

⁴ Lehenbiziko bi letrak larriz hemen eta pareko kasuetan, hots, talde bakoitzeko lehen herrian.

⁵ Aski arrunta izan da forma hau, *i* -*i* bukaeran asimilazioz

Villafranca
Vitoria
Ullibarri-Arazua
Ullibarri de los Olleros
Ilarraza
Subijana
Zuazo
Zumelzu

Hermandad de
Añana.

2

Añana
Astulez
Atiega
Caranca
Puente-Larrá
Sobrón

Hermandad de
Bernedo.⁶

3

Angostina
Bernedo
Navarrete
Villa-Fria

Hermandad de Guebara *se representa por Procurador o Diputado Provincial que envía esta Hermandad desde el año de [sic] se habla el bascuence y romance [sic]. 90. vezinos.*

Elguea
Etura
Guebara
Urizar

⁶ “Hermandad de Bernedo”-ren gainean 3 idatzi zen lehenik, eta gero gainmarratu zen.

Hermandad de *Envia Procurador por acuerdo de la Junta de 20 de*
Berguenda y *Noviembre del 1799. 102. vezinos.*
Fontecha

5

Berguenda
Fontecha

Hermandad de Estavillo y
Armiñon.

6

Armiñon
Estavillo

Hermandad de
Morillas.

7

Morillas
Ormijana
Subijana

Hermandad de
Labraza.

8

Barriobusto
Labraza

Hermandad de Tuyó.

9

Tuyó

Hermandad de Portilla.

10

Portilla

Hermandad de
Ijona

11

Ijona *se habla el bascuence 20. vezinos*

Hermandad de
Martioda

12

Martioda *se habla el bascuence 20. vezinos.*

Hermandad de
Oquina

13

Oquina

Hermandad de
Bellogin

14

Bellogin

Hermandad de
Larrinzar

15

Larrinzar *se habla el bascuence 8. vezinos.*

Hermandad de
Andollu

16

Andollu

Hermandad de *se habla el bascuence 5. vezinos.*
Lacha y
Barria.

17

Lacha y Barria

*Hermanidad de San
Juan de Mendiola
Extinguida*

QUADRILLA SEGUNDA DE SALVATIERRA⁷

Hermanidad de
Salvatierra.

1

ALangua
Arrizaga⁸
Eguilior
Opaqua
Salvatierra

Hermanidad de *se habla en la mayor parte de estos Pueblos 328. vezinos*
Iruraiz.

2

Acilu
Alayza
Alegria
Añua
Arbulo
Argomaniz
Arrieta
Eguileta
Esquerecocha
Gaceo
Gaceta
Gauna
Guereñu
Herenchun
Jauregui

⁷ Aurrekoan bezala, lehenik “QUADRILLA DE SALVATIERRA” idatzi zen, eta gero gezi baten bidez “SEGUNDA” sartu.

⁸ Sic (*Arrizala* espero zen).

Langarica
Luscando
Troconiz

Hermandad de
Arana.

3

Alda
Contrasta
San Vicente
Ullibarri de Arana

Hermandad de *se habla bascuence 395. vezinos*
San Millan.

4

Adana
Albeniz
Aspuru
Chinchetru
Eguilaz
Galarreta
Luzuriaga
Mezquia
Munain
Narbaja
Ocariz
Ordoñana
San Roman
Vicuña
Ullibarri-Jauregui
Zuazo

Hermandad de
Arraya, y la
Minoria.

5

Alecha
Apellaniz
Arenaza

Arlucea
Atauri
Azaceta
Berroci
Cicujano
Corres
Leorza
Maestu
Onraita
Roytegui
Vurgala mayor
Vurgala menor
Urarte
Ibisate
Igoroin
Izarza

Hermandad de
Campezo

6

Antoñana
Bujanda
Orbisu
Oteo
Sabando
Santa Cruz de Campezo
San Roman

QUADRILLA TERCERA DE AYALA⁹

Hermandad de Ayala.¹⁰ *se habla bascuence y se hace mayor uso del romance 1884. vezinos*

AGuiñiga
Añes
Amurrio

⁹ Hemen ere, lehenik “QUADRILLA DE AYALA” idatzi zen, eta gero gezi baten bidez “TERCERA” eskuz tartekatu.

¹⁰ Hemendik aitzina zenbakirik ez.

Astobiza
Barambio
Costera
Echegoyen
Erbi
Larrimbe
Lecamaña
Lexarzo
Lezama
Llanteno
Luyando
Luxo
Madaria
Maroño
Menagaray
Mendieta
Menoyo
Murga
Oceca
Olabazar
Oquendo
Quejana
Respaldiza
Retes de Llanteno
Retes de Tudela
Salmanton
Santa Coloma
Saracho
Sojo
Sojoguti¹¹
Veotegui
Izoria
Zuaza

Hermandad de *se habla bascuence y romance* 94. *vezinos*
Arciniega

Arciniega
Campijo
Gordeliz

¹¹ Hutsa da: Sojoguti Artziniegako hermandadeari dagokio (ikus beherago, hermandade horretan).

Sojoguti
Villasus

Hermandad de *bascuence 476. vezinos*
Llodio.

Quadrilla de Gogenuri
Idem, Larra
Idem, Larrazabal
Idem. Olarte

Hermandad de *bascuence y romance 144. vezinos*
Arrastaria.

Aloria
Artomaña
Delica
Tertanga

Hermandad de *bascuence y romance 115. vezinos*
Urcabustaiz.

Abecia
Abornicano
Apreguindana
Beliunza
Gujuli
Larrasqueta
Ondona
Oyardo
Unza
Uzquiano
Izarra

QUADRILLA CUARTA DE LAGUARDIA¹²

Hermandad de
Laguardia.

Baños de Ebro
Cripán

¹² Lehenik “QUADRILLA DE LAGUARDIA” idatzi zen, eta gero gezi baten bidez “QUARTA” eskuz tartekatu.

Elciego
Elvillar
Laguardia
Lanciego
Moreda
Navaridas
Oyon
Leza
Paganos
Puebla de la Barca
Samaniego
Villa-Buena
Yecora

Hermandad de
Tierras del
Conde.

Baroja
Berganzo
Faydo
Labastida
Lagran
Loza
Montoria
Ocia
Payueta
Peñacerrada
Pipaon
Villaverde
Zumento

Hermandad de
Salinillas.

Salinillas de Buradon

Hermandad de
Marquinez.

Marquinez
Quintana
Urturi

Hermanidad de
Brantevilla.

Brantevilla
Escanzana
Lacervilla
Mijancas
Santa Cruz
Santa Maria
Santurde
Tobera
Zambrana

Hermanidad de *bascuence y poquisimo romance 440. vezinos*
Aramayona.

Arejola
Azcoaga
Barajuen
Echaguen
Ganzaga
Olaeta
Uncella
Uribarri
Zalgo, ó Ibarra

Hermanidad de *bascuence y romance 240. vezinos*
Villa-Real.

Elosu
Gojain
Nafarrate
Villa-Real
Urbina
Urrunaga

QUADRILLA DE MENDOZA¹³

Hermanidad de
Mendoza.

¹³ Hemen, berriz, taldea ez da zenbakiz hornitu.

Estarrona
Mendoza

Hermandad de Cigoytia *basquence y romance 393. vezinos*

Acosta
Apodaca
Berricano
Buruaga
Cestafe
Echaguen
Echavarri
Eribe
Gopegui
Larrinoa
Letona
Manurga
Mendarozqueta
Murua
Olano
Ondategui
Zaytegui

Hermandad de
Ubarrundia.

Betolaza
Ciriano
Landa
Luco
Ullibarri-Gamboa

Hermandad de Arrazua. *basquence y romance 97. vezinos*

Arroyabe
Arzubiaga
Durana
Mendivil
Zurbano

Hermandad de Badayoz.

Antezana
Aranguiz

Artaza
Asteguieta
Foronda
Guereña
Legarda
Lopidana
Mandojana
Mendiguren
Otaza
Ullibarri de Viña
Yurre

Hermandad de
Los Guetos.

Gueto de Arriba
Gueto de Abajo

Hermandad de *bascuence y romance 66. vezinos*
Iruña.

Ttespuentes
Villodas
Iruña

Hermandad de
Lacozmonte.

Artaza
Barron
Cárcamo¹⁴
Escota
Fresneda
Guinea

Hermandad de *bascuence y romance 262. vezinos*
Barrundia.

Audicana
Dallo

¹⁴ Azentudun originalean.

Echavarri
Heredia
Hermua
Larrea
Maturana
Otaza
Ozaeta
Zuazola

Hermandad de *bascuence y romance*¹⁵
Asparrena.

Amezaga
Andoin
Araya
Arriola
Eguino
Gordoa
Urabain
Ibarguren
Ilarduya
Zalduendo

Hermandad de *bascuence y romance 161. vecinos*
Gamboa.

Azua
Garayo
Marieta
Mendijur
Mendizabal
Nanclares
Orenin
Zuazo

Hermandad de
Ariñez.

Ariñez
Esquivel
Margarita

¹⁵ Biztanleriaz daturik ez.

QUADRILLA DE ZUYA¹⁶

Hemadad de *bascuence y romance 373. vezinos*
Zuya.

Amezaga
Aperregui
Arechaga
Domayquia
Guillerna
Jugo
Luquiano
Marquina
Murguia
Sarria
Vitriano
Zarate

Hermanadad de
Quartango

Anda
Andagoya
Apricano
Archua
Arriano
Catadiano
Echavarri
Guillarte
Jócano¹⁷
Marinda
Santa Eulalia
Sendadiano
Tortura
Villamanca
Ullibarri
Urbina de Basabe
Urbina de Eza
Inurrita
Zuazo

¹⁶ Besterik gabe.

¹⁷ Azentudun originalean.

Hermandad de
la Ribera.

Antezana	
Anucita	
Arbigano	
Arreo	
Basquiñuelas	
Carasta	
Castillo	
Caycedo de Sopena	
Caycedo de Yuso	
Comunion	
Hereña	
Lacorzana	
Lasierra	
Leciñana del Camino	
Leciñana de la Oca	
Mantuvite	
Manzanos	
Melledes	
Molinilla	
Nanclares	
Nuvilla	
Ollabarri	
Paul	
Pobes	
Quintanilla	
Ribaguda	
Ribabellosa	
Salcedo	
San Miguel	
San Pelayo	
Turiso	
Viloria	
Villambrosa	
Villa-Lengua ¹⁸	
Villabezana	
Igay	

¹⁸ *Villa-Luenga* behar zen.

Hermanidad de
Baldegovia.

Acebedo	
Alcedo	
Bachicabo	
Balluerca	
Barrio	
Basabe	
Bobeda	
Corro	
Espejo	
Gurendez	
Mioma	
Nograro	
Osma	
Pinedo	
Quejo	
Quintanilla	
Tovillas	
Tuesta	
Villamaderne	
Villanañe	
Villa-Nueva	

Hermanidad de
Balderejo.

Lalastra	
Laoz	
Ribera	
Villamardones	

[Humboldten oharra, Nafarroari buruz, izkribuaren azken orrialdean. Ezagutzen ez dugun beste zerrenda baten gainean mintzo da.]

In allen angezeigten Orten predigt man Vasquisch. Navarra hat 300000 Einwohner. Man spricht im ganzen Norden in den an Alava, Guipuzcoa und die Pyrenaeen angränzenden Theilen, und auch in Pamplona Vasquisch¹⁹]

¹⁹ Hots: "Ezarriak diren herri guztietan euskaraz predikatzen da. Nafarroak 300.000 biztanle ditu. Euskaraz mintzatzen da Araba, Gipuzkoa eta Pirinioen mugakide diren aldeetan, bai eta Iruñean ere".

4. Nabari da dokumentuak baduela halako zirriborro itxura. Argibidean ez da sakontzen. Harrigarria da, demagun, Kanpezuko hermandadea guztiz erdalduna agertzea, dakigularik Sabandon, 1870 inguruan, euskaraz hitz egingen zela²⁰.

BIBLIOGRAFIA

- BARANDIARAN, José Miguel. 1926. "El euskera en Alava a fines del siglo XVIII". *RIEV* 17, 464-467. Facsimile moduan egile beraren *Obras Completas*-en, III: *Ikuska 1º (Artículos y conferencias)*, Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo 1973. Osorik argitaratu zen *Geografía histórica de la lengua vasca liburuan, Auñamendi, Donostia 1960 (2. argitaraldia 1966)*, 361-365.
- IBISATE, Angel. 2001. "El euskera en Alava a fines del siglo XVIII. Un artículo de Don José Miguel de Barandiaran de 1926. Anotaciones actuales sobre el documento publicado". *Euskera* 46:2, 783-803.
- KNÖRR, Henrike. 1998. *Lo que hay que saber sobre la lengua vasca en Alava / Arabako euskarari buruz jakin behar dena*. Caja Vital, Gasteiz.
- OTSOA DE ALDA, Jabier, eta Estibalitz BREÑAS. 2002. *Arabako euskal hotsak. Antecedentes del euskera en Alava*. GEU, Gasteiz.

²⁰ Ikus Knörr 1998, 17, eta 9. oharra.

50 BAT APEZ PILOTARI

Emile LARRE

Euskal Herriaren berri eman nahi diozularik arrotzari lasterbidez, ez ibil mila xendra eta jakingarritan gaindi iduri-ta denak salatu beharrez. Aitzitik, hobe duzu, non ez duzun argazki tresna on bat eskutan, plazako karta postal saltegrainoko bat egitea. Joan Ainhoarat, Iholdirat, Urruñarat, Ortzaize edo Barkoxerat, edo nahi duzunerat, Iparralde huntako herrietan baita segur hautua.

*Ezkerretik eskuinerat: P. Damestoy, Fr. Harriet - M. Gozterratxu bi apezak,
Durruty, lau profesionalak*

Bakoitxak ikusia du hor, batere herri huntan ibilia den ber, bi seinale badi-
tuztela herritoeak, elgarretarik ezin berexiak, eliza batetik eta plaza bestetik.
Ez, ez baitzuen ustegabetarik asmatu lehenagoko kantuzaleak kantatu zirto
hau, hain ezagutua: « *Elizatikan konbentaraino egin digute galtzara !* »
Nork ez asma hor erreki begi kliska batean, bazuela bien arteko galtzara hor-
rek ostatuño bat ere bihurgunean, eta plaza ez urrun ! Eta ez dugu arrazoin
hori hor bakarrik ikusten, Etxahun- Irurik polliki osaturik duguna : « *Zer
lizateke Euskal Herria pilotarik gabe !* »

Eta eliza-komentu-plaza arteko galtzaran nork ez du kurutzatu apeza !
Heletako Bestaberri hartan adibidez, sakramendu sainduaren ospakizunean
doatzilarik apeza eta oro kantari eta soinulari. Halaber Baigorri, Aldude, edo
Saran bazoalarik urrats berean gizonen lerroa elizako kalerietarik plazako ha-
rrimailetara bezperen ondoko partidarat deplauki. Jaun ertorak hor, denen
erdian, bazaukan bai bere mailaren patxada sotana beltz luzean, noiz eta xape-
la kendurik xutitzen baitzen eguerdiko 12ak jotzean xuxen anjelusaren haste-
ko, jende hauek guziek apalagotik murmurikatuz mariasainduak barbarbar
pilota partida gelditurik.

Horiek oro jakin behar zituen arrotzak, ondotik jinen diren hauetaz jabe-
tzeko : Euskal Herrian apezak berak pilotan eta jokoan, apez jauntzi edo galtza
xuritan, ez baitzuen harek egundaino holakorik ikusi beste edozein kiroletan,
dela rugby, futbola, lasterka, jauzika, boxeoan edo beste. Eta zergatik ote bitxi-
keria hori ? Lehen arrazoina haxe naski : ez dela batere berdina pilota ez eta
pilotariarena. Hasteko ta bat, holakoa baita pilota bera, joko sano eta garbia bat
baldin bada, eta errespetuz bete ez batere tirabiraka, ez elgarbotaka, eta ez bo-
rroka edo muturrekoka, are gutiago. Bainan gizona lerdan, ontsa emana, ederki
jauntzia, beti xutik eta nobleki ibilki ezteietarat doan jaun edo andere esposaren
pare. Horiek dazkienak badaki zertako duen pilotak orai eta aspaldian bere pla-
zagizon saria, eta plazamutilarena, hau berriagoa gaztetxoan sustagarri, izarra
gora erakusten deiela Etxahun batek berak kantu-olerki apainduan , hots pilo-
taria « *aingüriaren pare eta khorpitza sano , zohardi begia* » eta holakoak
nola ez du izanen legetzat « *leialki plazan jokatzia !* »

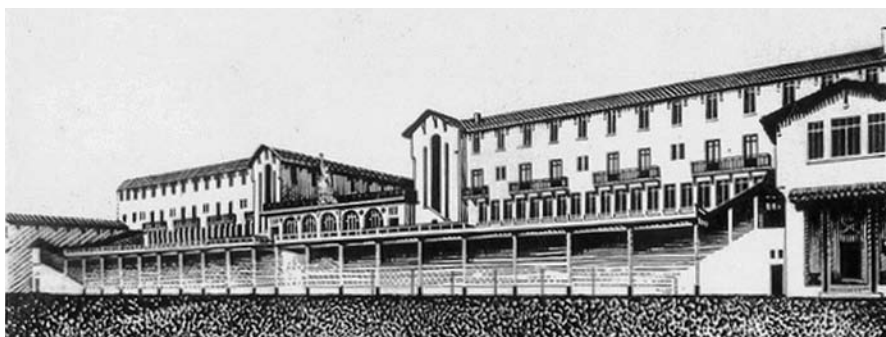
Pilotaren maila bai batetik, Elizarena bestetik, alta Xalbador batek ere
beha nola dituen errespetu berera goratzen, Baigorri herriari egina dion gores-
men hartan, erakusten dituelarik « *astean lanean, igandez elizan,* » eta :

« *Igande aratsaldez zoin den zoragarri
Baigorriko gazteak plazan pilotari
Handik etxerakoan euskaraz kantari
Etsenplu har dezagun zu baitan, Baigorri* »

Bai, zinez, Xalbadorrek erakusten duen hats bero hortan berean ginen gu
hazi bimilagarren urterainokoa ezagutu ginuen hok. Suerte onez nihaur ape-

zai nintzalarik ikasi izan dut nik ere, ene lagun frangok bezala, banuela oseba, otto Piarre, 14eko gerla aitzinean makila ferratua irabazia zuena, Maulen, Baigorriko luzeko taldearekin botari jokaturik. Amede Arce baten adinekoak ziren horiek bainan ez zitakeen han Amede haundia, ber hura izanen baitzen orduan Baigorriko botaria eta ez Baigorri-Bidareko.

Bakotxak bere deia eta bidea, gure apez pilotarietara itzul gaiten, zenbat ez ziren ordu hartan apezaren bidea hartzen zutenak zeinek bere haineko dohainekin. Baigorriin gaudeno, Jean Haritschelhar eta niharen herrian, nola ez sala hemen bost herritar gazte sartu zirela urte bat edo bitan apezeskoletarat 1924-26 urteetan, gehienak herrietan erretor izan direnak, oro pilotari ez baziren ere, Anttoneneko Jean Leon Etcheverry sare jokolaria bezala, beti pilotazale giiazko edo sustatzaile bederen.

Uztaritzeke San Frantses ikastetxearen aitzindegia bere hamasei pilotalekuak sorka-sorka zituela eskuhuskako, pilari horiez denez mugatu eta gibel huntan futbolzelaia.

Semenariorat hel-eta, hemengoak ziren han ere. Funtsean, tokiari eta herriari zoakiona egina zieten hogeigarren mendeko gazteeri beren molda-etxea, 1926 urtean ideki behar zuena hots, duela 80 urte. Gogoan har beza irakurleak ehun eta hogeituro metroko aitzindegi pareta duela beti Uztaritze gaineko barnetegi xurigorriak pentze pareta berde heien buruan, Errobizelaiari eta Jatsu-Haltsuko gaineri beha dagoena bere patxadan. Eta huna zertako dudan luzetasun oso hori aipatu gure pilota solasean : aitzindegia oso horrek baitauzka hamasei pilotaleku, sorka- sorka litazkeen behiak beren jantegimañateran bezala lerrokatuak, pilotaleku bakoitxa bere aldekoarekin trenkada-marra batez mugaturik. Horrek erran nahi du beraz eskolarte denboretan hamasei partida batean jokatzeko gisan zirela. Eta ez baitzuen adin hortako nehork aski beso korralearen zabaltasuna pasatzeko, horra oraino bazela gibelean futboleko lekua ere, pilotalekuen gibelean hartakoak zirenendako. Heldu da beraz bazutela denen lekua ehun eta hogeituro metra luze eta berrogeita hamar

zabal bederen zaukaten arte horiek bainan ez zela segur pilota ere ahantzia. San Frantses Xavier Jatsukoaren Etxe berri horrek (Xavier edo Txaberri ez dea ere berez Etxeberri ?) geroko mutil erneak behar zituen hor bidean ezarri eta heietan apez pilotariak ere halaber.

Eta ez dugu oraino dena errana geroko apez pilotariak ere abiatuko zituen obra hortaz. Hezkuntza horren osagailu, hor zituzten San Frantses ikastegiko putiko gazteek ortzegun aratsaldeko ateraldiak. Asteko promena-darentzat, hola deitua baitzen, hor zuten, Uztaritzen berean, Freretako anai erakasleen barne ederra, geroztik herriko plaza bilakatua, bere hiru plazekin eta eskolako aterbea bestalde. Ateraldi horrekin aldizkatzeko, han ziren ere Larresoroko lurrian Ezkandako eremuak, denak ere ala pilotako ala futboleko jostalekuekin. Eta azkenik erakutsiko duguna berriz, 20 bat urtekoentzat, Baionako semenario haundian, harrizko errabotea zelaiaren erdi-erdian zaukana : apal aire bat bazuela onetsirik, kondatzen du beti A. Etchegorry apezak, nola zuen beste harri lerro batez goratu jaun ekonomak jo-murrua gure denboran. Han zituen egia-erran lukuztarrak beste lagunak ere, Erramouspe, Salette, Etchegaray, Apaule, Diharce, Lekuona, Camino pilotarigaiak eta abar... hoberen batzu baizik ez aipatuz. Zenbait haatik Hazparne edo Mauleko ikastegietarik etorriak.

Horiek oro bazirela erran ondoan, nola ez sala ere, emeki emeki direla, eta beldurka bezala, plazarat atera herri huntako apezgai ixtudiantak. Sotana haren gatik lehenik. Sinets lezaketea oraiko gazteek 16 urte ez ginituela oraino beteak sotana hartu nuenean ene klasako lagunekin ! Hastean igandeetako doia hori, egia erran, bakoitxak berak galdea egin eta baia ukanik, ez baldin bazen ere gehiagoko engaiamendurik oraino, 24-25 urteak jin artean sotana horrekin.

Denborak ziren holakoak eta herriak ezagutzen ginituen gu eta onartzen ere, ginen bezala : hau ez da pilotakoa bainan hurbila nolazpait, oroitzen naiz mutxikoak dantzaturik 20 urte gabe apezgai lagun batzuekin Barkoxeko plazan sotanan Eskualzaleen Biltzarra egun batez. Eta pilotari gazteak ere hartzen zuen naturalki bezala sotana beste apezgaien arabera. Ikus orai ere argazki famatu batean hala-nola, Leon Erramouspe apezka arrabotari goiti aztaparka edo jauzian joana, ikusteko ez dela ezin eginik adin batean zombaiten dohanarekin. Zoazte zuek argazki horren erakustera oraiko tenizlari bati !

Gainerat, oro bazeramatzan orduko giroak, han zirelarik ere, partida bukatu bezain sarri, soinua eta dantzariak, neska eta mutil, iduri oro estaltzen zituela apez batzuen beneizoneak, aldiz beste erretor bipilago batzuek beste burrunbarik balinbazuten ere. Orduan ikus zitazkeen batzuen hautsi-mautsi plaxentak bezala besteen uko egiteak ere : ikusi ditugu bai ikusi ere apez gazte batzu pilotaren sakrifizioa egin dutenak erretor xaharraren baimen eskasian

edo... beren hautu hutsez. Pantxo Harriet apezarena aipatuko dugu urrunago, erakutsiko diguna pilotari bezain haundi agertu zela ere apez bezala.

Halere aitortu behar da sotanak, trabatu bezenbat, lagundu ere duela denbora batez apez pilotaria, edo bederen bere gazteriari hurbil hurbila egin bere apeztasunetik deusere galdu gabe. Galdegin behar zen denbora batez jaun bikari arnegitar Leopold Auzqui baten berri Urruñan, edo, Baigorri halaber Xemartin Lagrenade apeza nor zen, Urdozeko mezatik landa, Manexene ostatuko plazan gelditzen zelarik goizmeza eta mezanausien arteko epean, bizikleta hantxet utzirik partida errabiatu baten egiteko muntra eskuan edo sake-lan. Gazteek beren meza entzuna zuten Urdozen, bikarioak bigarrena zor, gorribelzturik izerdi lapetan gaizoak Baigorriko elizan, hantxet edaten utzirik Makozaingo Pazkal, Martin Arretxe, Janpier Chenitz eta besteak, hauek luzaz kondatuko baitutuzte egin ahantzizko bikarioarenak. Eta nun ez da herria, edo Diharce Beskoitzeko bikario batekin, edo Zuhubiet Ibarlako erretorarekin, edo Uhart Aldudeko batekin, holako oroitzapen sanoak dituen. Eta nola ahantziko da ere Irungo partida oroigarri hartako kantuaeren jaun apez baztandar hura, frantsesekin arizan zela baitio historiak ! Zinez egia da bai, eta osoki goresgarria gure herritar egiazko bat, erroraino herritartua, bilakatu dela hemen ainitz apez eta pilotari. Urrun ginen orduan, urrun, beren zaia luze, zapel haundi, lepo tinki eta xutarekin haurrek “kasu apeza !” harriturik, urruntzerat egiten zieten apezetarik. Guhaurek segur, begi hobez ikusi izan dugu, beste gizaldi batean, Luhusoko Sauveur Bisquey apez bat gure erakasle zorrotz bezain amultsua, eta jada pisutzen hasia, hantxetan Uztaritzen, pilota berri batzu aurkitzen zizkigularik gure esku ttipien izarikoak. Eta berdin estimatu ere, Larzabaleko Landetcheberry erretora, pilota larruztatzen ziguna, berdin tabako paketa batean truk, edo gabe.

Sotanak zenbaitetan lagundu, hori erran duguia ? Hori ere egia zen denbora batez, ezin ukatua. Aski litake beste herri zenbaitetako bikarioez oroitzea, edo bereri galdatzea zenbat aldiz izan duten pilotarako galdea udako sasoiari Sarako J. Etcheverry batek, edo Senperen zen Aphaule batek, eta zer erran P. Lazcanoteguy apez erakasle xixterariaz ! Holakoak bai izan direla, partida batzuen jokatzeko, pilotari haundienekin orobat, berdin esku-huska, Josep Laduche, Garmendia, edo J.B. Aguerrekin, edo jokogarbian Unhassobiscay anaiak Barhennekin Miarritze, Donibane Lohizune edo Arcachonen , haatik gomendio hunekin ondarrerat, apezak galtza xuritan abiatzearekin : sotana ekar zezatela, pilotako arin hura. Ez zuten ez lehenagoko Bidegain Gozterratxu apezek gomendio horren beharrik, apez guziak zaia luze beltzekin ziren denboran, elizan bezala kanpoan berdin. Adinekoek gogoan dituzte beti Bidegain, Hasperue, Harriet apez famatuak, papoa doi bat zabaltzea aski zutenak hatsaren hobeki hartzeko arropa beltzaren azpitik, eta ere zaia hura doi bat laburtxe erabiliko zutenak Harriet edo Sussuarreguy bezala. Baina sotanaren traba

zuten ttipiena behin usatuz geroz, Erramouspe batek lañoki aitortzen zuena. Gisa guziz ikuslearen galdea hor zen eta hortarik behar pasatu. Funtsean, izan dira bi ikusle mota. Ikusle arraro eta noiztenkakoa zen uda beteko paristar edo nunbaiteko hura. Gure herritarrekin aldiz ez zen batere berdin. Gure kasu xumea baizik ez aipatzeko, elizako herritar hilen meztatik jaun ertoraineko plazarat urrats batean soineko beretan joaiten ginen J. Gozterratxu eta nihaur laugarrentzat bi herritarren kontrako partidaren jokatzeko besta biharamunean etxeko etxeko. Aise geroago dira Erramun Caracotche, Ttote Saldubehere ta holako batzu jauntzi xuritan hasi plaza eta trinketetan, eta ederki ere gainerat.

ASPALDIKOAK ZIRENAK BAINAN EZIN AHANTZIAK

Bixtan da arras argalak eta mugatuak izanen direla hemen oroit arau eta gehiagoko artxiborik gabe nahas mahas lerrokatuko ditugun apez pilotarien egintzak edo balentriak. Banabanaka eta onjoketa bezala ibili behar izan dugu ofizialtasunik gabeko gai eta lantto huntan. Eginak egin denaden, agian beste batek osatuko edo zuzenduko dituelakoan gure makurrak edo ziloak.

Aspaldikoeri aipamen xoilak emanen diegu, hala-nola, berriz erran-eta ere, joanden mendeko Irungo partida hartan, bermatu baitziren apez izengabea barne. Geroago baitu pilotak egin bere jauzia, horra, argal argala, izen batzu bederen : Laborde apeza, ezkerre xuxen banaiz eta xixteraz ari zena, eta ere Doyhenart apeza eta Lonpageu ere, eta Falxa apeza, hau doi doia Lasako erretor ezagutu dugun bankar semea. Ezpeletako Darraidou pilotari ederrarekin jokatu zituenen kondatzen entzun dugu gazte denborako oroitzapen solas. Eta ezagutu ditugu, pilota utzia zutenak, Leon Leon apez hazpandarra, eta Jean Elissalde Zerbitzari Gerezietao erretor azkaindar seme xixteran arizana. Hau, ordukotz adinean aitzinatua nahiz berri kondan eta lumaz bere euskararen paregabea, beti bertsulari munduan ere berekin karreatzen zuen famattoarekin, Mehaineko apez Oxobi beste idazle famatu lagunarekin, zer arraintzariak bestalde Lekuine ta Haltxuko errekatto horietan ! Apez ezagutuak ere bai haatik bat ala bestea. Ez ahal zituen igandez bezperak ere hutsegitekoak Gerezietaoak, eguerdi aitzin meza nausitik landa emanen bazituzten ere aitzintzerat herriko elizan, aratsaldeko pilota partida hura ezin utzia izanki-eta Hazparne alde hortan.

Beste xixterari apez ere ezagutu duguna, Milafrangako erretor Etcheverry jauna, hau Itsasuko seme eta Hazparden bikari egona, Francis Jammes idazle erdaldunak bere frantses lumarekin errespetuz apaintzen zuena.

Hazparden preseski, eta hau ere xixtera laburrean arizana, ikusi dugu Beñadin Darraidou apeza, Baionako bere parropian. Lehenxagokoa zuen

Darraidouk, gorago jada aipatua dugun Leon Leon apeza, Uztaritzeko erretora. Uztaritzen hain zuzen, ikusia eta ezagutua ginuen guhaurek lehenagoko Blazy apeza, pilotaria hau ere bere denboran eta pilotaz liburu ederra idatzia zuena. Beste gai eta dohainik ere bazuela Blazyk erran baitugu ez zirena Greciet Kalonjea, eta biak ibiliak Uztaritzeko semenarioko elizarentzat, hau ere pilotaren berri zahiena, euskal arima onetan gaindi diru eske, beste izenik ez baitu, obra eder eta balios horrentzat, Ameriketako eskaldunetan

Nornahik zernahi erranik ere, holakoa dugu gure Euskal Herria, aspaldiko arbasoek egin bezalakoa. Zenbaitek nahi bailuzkete oro zatikatu herri batean, hemen bizipideak, hor sinesteak, han kulturak, eta kirolak edo herrigintzak, ez dutea horiek herri huni bekoz beko behatu sekulan, ikusiz hoik direla herri baten bizia, ez batere nahasketan saltsatuak bainan, aitzitik, elgarri polliki lotuak eta josiak, gu aldiz, giren bezala, herri horren seme alabak. Beha gure mendigoren bortuetan, adibidez, nola ikusten ditugun, Baiguratik Okaberaino mairu harri eta harrespilak batetik eta lehengoan pilota plaza eta soroak bestetik, horietan orotan hasi zirela gure arbasoen herriak. Horrek zituzken eman, jendea herritartzearekin, gure herri ttipiak lehenik, haundiagoak gero, beren plaza eta elizekin, hantxetan sortzen eta garatzen zela elgarren eta herriaren bizia.

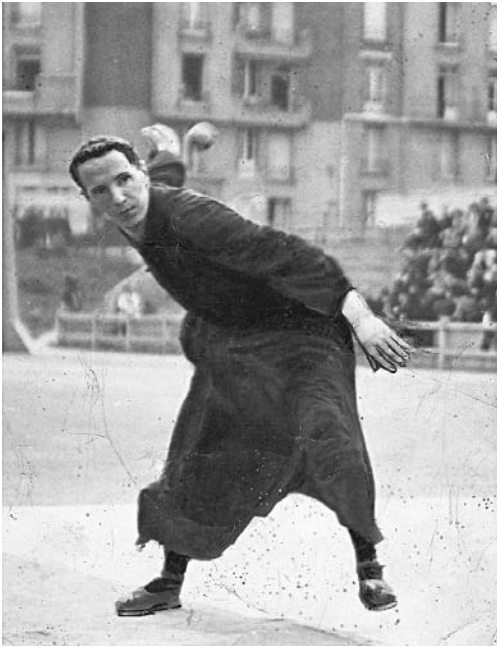
EZIN AHANTZIZKO IZARRAK

Kirola guziek badituzte beren izarrak, gazteagoen eredu eta landare berrien sustagailu daudenak. Orotako dena jainko, guk aldiz hiru joko motetan ditugu hautatu gure herri huntako izarrak, apez pilotarietan : esku-huskan bixtan dena, bainan ere xixteran eta palaz dauzkagu fama oneko pilotariak, aldiz pasakariak, sarelariek eta beste batzuek barka otoi aldi huntakotz.

Esku-huskan, bego lehen Harriet apeza, profesionalen mailerat ere hupatu zutena, geroxago Goztarraxurekin. 15 bat urteren buruan bederen, jin ziren Erramouspe–Etchegorry apezak, Euskal Herriko plaza guzietan jendeak txalotu eta maitatu dituenak. Palaz, plaza laxoan, ezagutu zen Idiarregaray apeza, indar beldurgarriko ahastar Donagaiko semea. Xixteraz aldiz, joko garbian, Pierre Lazcanotegui hutsegiten ez zakien ekartzale bipila. Haatik horiek berexi baditugu hemen, ikusiko dugu izan dituztela lagun hurbilak eta guziz, xuritan ari direnetan, pilotari haundiak ere, bainan ez ahantz apez pilotariena dugula hemengo gaia.

Hemeretzigarren mende hori, hogeigarrenarekin bixtan dena, deitu behar dugu, pilotaren mendealdi haundia, agian bere segida gaur ahal duena eta luzazko. Mende pare horri dituzkegu zor orai gure herrietako arrabot koloretsuak eta ere azken hamarkadetan xutitu diren trinket andana, Toulet–Eskutik baten pre-

diku hau sinetsirik ainitzek : “Herri bakoitxak bere trinketa !” Trinket xaharrak Bastida, Baionattipi, Baigorri, Luhuso, Bidarrai, Aiherra, Hazparne, Ziburu, Urruña, Ezpeleta, Sara batzuetan baginituen, piztu dira piztu beste frango, Xubero gainerainokoan. Heien betetzea eta biziareztea besterik da. Falta baitira falta orai lehenagoko bikari gazteak ere, gorago aipatuetarik haste, pilotaren alde hainbeste egin zutenak. Ala ez ote da hor elizaren etsenplua segitu beharko ! Eliza ere langile eskasiaren gaitz beraz joa baitugu, beha nola ari dituen sustatzen harek, ez aski bainan sustatzen halere, laikoak, animatzaileak orai erraiten den bezala, eta katexiztak eta diakreak eta beste sustatzaileak. Pilotak ere, halaber, beharko ditu bere erakasleak, jadanik kausituak dituenen gainera, eta hori ere mende berri batek ekarriko.

*Pantxo Harriet apez pilotari
haundia*

HARRIET APEZA

M. GOZTERRATXU eta denekin

Zertako ez sala hastetik nola goiz batez, egiak diren famen arabera, Arnegi edo Luzaideko Lakeleku bere etxean, puskak bildurik bat-batean, hartu zuen Lazkaorat beneditar komenturako bidea betikotz Harriet Apezak, pilota, herria eta laguneru uko eginez alde bat. Hori ere da apez pilotaria, Jainkoaren gizona

orozlehen, plazagizentasunak sortu dizkion traba eta eraginetaraino, baina bere naturaren gustu eta tirantza heietarik deus ahanzi gabe.

Pilotarat airekoz abian Harriet (beherean), Gozterratxu (gorago), Damestoy, Durruty... eta besteak

Plazan sortua baitzen berez gure Pantxoa, Arnegi-Luzaideren zubia pasatzea aski pilotarako, elizaren pean : 1909 urtea zen, Pazkal Damestoy, Saint Martin edo Ibarburu apeza sortu ziren hura bera. Berez kantari pollita, Baionako katedralearen kantari ttipietan hasi zituen bere apez eskolak, Arnegiko herri-eskolatik landa. Pilotako lehen bidea ere hor berean zuen Ph. Escapil eskolako errient suharrarekin hartu. Eta pilotako lagunak nondik ez ? Bercetche eta Polit hor berean zituen, Ibañetaz haindiko pilotarien desafiatzeko, hiru arnegitar eta hiru auriztar jokatuz. « 17 urteko bat izan beharko

ginuen, Auritzen elgarren bete hango pilota pisuekin, lehen partida batean euriz gelditu baginen ere eta gero hangoak nausitu. Haatik beha ginauden kitarako Arnegin gure pilotekin eta hemen aise irabazi ginuen. »

« *Ez ote ziren orduan desafioen denborak ?* »

Jakizu baietz, frangotan ! Donibane Garazin hala-nola : hango Bergerot eta Antoniori ginen aihar, hek Frantziako xapeldun atera berriak. Bainan Kanboarrak zitzauzkun lehenik atera : Camadro, Jaureguy eta Boudon. Guk irabazi. Hazpandarrek altxatu zuten gero eta hura ere guk, arnegitarrek, irabazi. Azkenik huna Garazi, donibandarrak ariko zirela, salburik Bergeroten partez Maurice Celhay, errugbilari famatua bainan pilotari ederra orobat. Hauekin lanak izan ginituen bainan irabazi halere.

« *Denbora hortan ez zinen apeztua ?* »

Soldadugoa egin nuen Bordelen eta jakizu Ares karrikan trinketeko bidea laster ikasi nuela. Denbora berean hor nuen aurkitu “Sport Athletique Bordelais” taldea, han ukan bainuen sartzeko galdea pilotari bezala. Nik, oraino apezgai herabe, ez nuen onartu ene apezgai sailaren gatik. Bainan horra ixtante heldu zaizkidala buruzagiak apezpikuaren baiarekin. Han kausitu nuen Ledesma, pilotari bat berdin trebe zena esku-huska ala palaz. Harek eta biek 9 tan utzi ginituen Barneto eta Dourisboure, 40etarat, eta gure izenak orduan agertu ere ! Bainan geroko partida Akizen, eta gure partidak Goizeko Izarra taldekoak, Bergerot eta Aphetsetche garaztarra. Hor sortu zen kalapita, pilota baten gainetik, eta denak keXu, nehork ez amor eman nahi, ni garaztarra garaztarren etsai aterarik eni oldartuak heiek. Ez dakit zer gertatu zen orduan, heiek kanporat izanik, 20-16 zirela. Nik orduan, kintzea utzi heieri eta berriz itzuli ziren plazarat, atera ondoan bainan guk, entzunez gaitziturik, berdindu gintuen eta partida ereman furia gorrian ! Finalerdia ginuen hori. Ondotik zen finala Donibane Garazin, Azkaingo Ibarburu anaien kontra, Ganix famatua eta Pantxua apeza, 40etarat irabazi ginuen, ez dakit 34 ala 36 egin zuten. Uste dut jendea polliki harritu zela guk xapelgo hortan Ledesmak eta biek egin ginuenaz.

« *Zuk guti salatuz ere segur naiz baduzula beste holakorik?* »

Ni ere besteak bezala, irabaziez hobeki oroitzen. Michel Gozterratxu ene apezlagun aldudarra ere behar dauzut aipatu, ene gibleko lagun segura : jokatu ginituen bi partida Amikuze aldeko Etcheverry eta Irigoien kontra, hau bereziki luzaz eta luzaz pilotako arduradun ezagutu dena: erran behar dut bai bi partida irabazi ginituela bi apezek horien kontra bainan ez sobera errexki, bost tan-toz bakarrik biak ere. Handik harat, eta beste partida batzuetan oraino trebatu

ondoan, izen haundikoen aitzinean ere ezarri gintuzten. Durruty- Damestoy parearen kontra arizan gira, irabazle hor ere, bai-eta berdin Durruty eta Aguer pilotari zailen kontra. Apez pilotarien fama ateraia zen orduan, ala ez dakit pilotari ala gure sotanari zenetz jendea xaletuago, ala bieri batean ?

BIDEGAIN APEZA... BEÑAT SEIN GIBELETIK

« *Apez pilotarietan hain zuzen, ez ote zinezten, famatuenetan, Harriet eta Gozterratxu izan bi lehenak ?* »

Michel Gozterratxu bai, sortzez aldudarra, 1913an sortua, ni baino lau urtez gazteagoa zen eta erran dautzutan bezala nik behar nuen bezalako lagun pilotaria. Nik aitzinean jokatzea maiteago, hura fidagarria nuen gibeletik, behar zen besoarekin eta segurtamena gainerat.

Pariseko plazan Gozterratxu eta Bidegain, aita Chabagno aldudar misionesta zutelarik jujari.

Horra beraz nor izan diren bi apez pilotari lehenak, haundienen mailekoak, eta bakarrak ere apezetan “profesional” maila ezarri zaienak. Halere, gure gostuko, eta geroago aipatuko ditugun beste batzuen gisan, ez dute aski urgulu izan, ez batek ez besteak goreneko mailerat jotzeko beren oldar guziez.

Lehenik errana dugu nola zen Harriet ondarrean komentuan sartu, betikotz. Eta Gozterratxurena ez da hortarik hain urruna. Hau ere, lehenik erretor Labetzen Itsasuko bikariogotik landa, Uharte-Garazin eta gero Arrosan higitu da herri hortako artzain. Ainitzen arabera hupa zitakeen gorago parropia handiagoetan ere bere fama onen arabera bainan herri horri eman zion bere hoberena osasun arazo batzuek goizegi jo zuten artean. Hor hunkitzen dugu apeztasunaren mugatto bat kirola mailean: berek diote bi mailak, apeztasuna eta pilota elgarri arras ontsa josi dituztela bainan guk aldiz erranen dugu: hein batetaraino haatik, gero beste apez batzuekin ere ikusiko dugun bezala heltzen baita egun batez bien arteko hautu baten hozka !

JOSEP GOZTERRATXU ERE

Aldude Auzkiriko bigarren seme apeza ez dugu anaiarenganik berexiko... hemen berean aipatuz. Michel baino zazpi bat urte gazteagoa, pilotaria dugu hau ere, erran dezagun, amaturretan. Erakasle eta bikario lehenik, Hazparne, Baigorri, Irisarri, Garroan, beti gazteriarekilakoa, ondarrean 20 bat urtez Urruñako erretor, denetan pilotari mundukoa, maiz haren eskuari torraka artze harek erakusten zuen bezala, azken heietan ginuen elgar jastatu, hura erretor eta ni bikario, igande eta astelegunetan Urruñako elizan eta “kaperan” berriz asteartero, Dongaitzen trinketean, hango bereko Leon Dongaitz haundia bazterretik, so, etxeko gidaria, edo orobat, laugarrentzat ere bera sartuz bere zaharrean. Adixkide errespetu batetaraino helduak ziren han Leon haundia eta Josep jaun erretora. Hunek, ainitz partida jokatu ondoan gazteekin igandetan, eta astearte horietan berriz, Bercetche, Etchenic, Londaiz, Bessonart, Panpo, Ussaralde, Vignau, Elissalde edo Aguinaga batzuekin, horietarik denetarik da jujatzen ahal nolakoa zen Josep Gozterratxu jaun erretor pilotaria, hau haatik lehenik apez eta astean behin pilotari, Dongaitz trinket hartan lehenago Baxenabarre alde hartan plazetan eginak zituen partiden ondotik. Hots ez zuen arras merezi Josepen etxeko batek egun batez bi anaia horien mailaz erran zuena : « *Michel ba, hura zen pilotaria !* » Guk aldiz errefera ginezoken : « *Josep ere bai, euskaldun ainitz gure herrietan ziren bezalakoa.* »

BIDEGAIN XUBEROTARRA

Apez pilotariak jendearen gustuko zirela, ezin ukatua, beltzak batetik eta xuriak bestetik. Huna beste bat Harrietek bere gustukoa izan duena, Arnaud

Bidegain muskildiarra eta, gerlan presuner egon ondoan, Barkoxeko erretor izanen dena. Aipatua dugu haren beso azkar, zafra izigarria, iduri pilotaren puskatzeko egina. Asurtimendua ez zuten hor osoa bi apezek, biak aitzineko botariak izanez. Egin behar halere elgarrekin, maizenean Harriet gibeletik. Galdatuak izan ziren Xuberorat, Zalgizeko arrabotearen estrainatzeko, Leonis eta G. Ibarbururen kontra, eta hau aski errex irabazi ere. Haatik Akizen galdu zuten hiru tantom Durruty-Damestoy bikote arraroaren kontra. Ordainez, trukatu ziren gero aitzin-gibel Atharratzen kontrario horien beren kontra, eta irabazi ere Harriet hor aitzinean emanik. Bixtan da beren jukutriak badituztela pilotari guziek eta ez zirela apezak holakorik gabeak : Harrietek berak kondaturik jakin dugu, Salegi eta Atano IV ekarrarazi zirela hegoaldetik Mauleko plaza ederrerat, bi apezek kontra neurtzeko. Partida aitzinatuz bezala, denak elgarren bete eta nehork ez galdu nahi, orduan Harrietek aitortu ere ahoan bilorik gabe, pilota aldatu, eta bizixago bat hautaturik, ereman zutela partida, ondarrean apezek.

« Zein zinuen, denaden, zuretzat gibeledko hautuzkoena, apez edo ez apez ? »

« Ene ustez Beñat Sein senpertia. Hau bere onean zelarik, ez baitzen nehoren beldur bere tokian. Nork amor emanaraziko zion ote ? Eskuinean zuen pilota joko zuen ezker, eta eman eskuin ezkerrean zuena, punpea azken metra hartan egin eta pilota jendearen gainerat, eta beti neurri onean, beti barnean eta kasik sekulan ez faltarat. Jainkoak beira ikusleak marrari hurbil-xka baziren. Holaxet ditugu Laduche eta Saint Martin garaitu Ezpeletan, eta hola-hola ere jo hek berak Uztaritzen, 35-31, hor hasarre gorrian joan baitzen Prosper Saint Martin, jujearena ez nahiz onetsi. »

J. Gozteratxu apez anaia

« *Hor ez girea goreneko mailean ?* »

« Beñat Sein horrekin berarekin zerbait bazen Arrayet anaien kontra ar-tzea ere. Hauk Saran garaitu ginituen, Edouard Arrayet, ikustekoa baitzen hunen karra, anaia Ernest, hau eztiagoa, akulatzen zuelarik, alta hau ere zer artista ! Eta guk irabazi heieri. Haatik Saran irabazi ginuena Arrangoitzen galdu ginuen bi anaien kontra.

Ganix Ibarbururen lekua ere hor da. Eta J.B. Harambillet zimela ! Ganix Ibarbururekin beraz, profesionalen plaza laxoko lehen partida irabazten genien eta ezin bururatu, euritirik, aitzinean ginelarik Saint Martin eta Harambilleten kontra. Berriz ondoko igandean jokatu beraz, eta hura guk galdu, finalerdian. Finala ez da egundaino jokatu, gerla orduantxe hasi baitzen, eta orduan izan zen beste partidarik. »

« *Plaza laxoan zen hori, bainan trinketa ?* »

Harriague presidentak galdeginik, sartu behar izan omen zuen Harrietek lehiaketa zail hortan, plazalaxoan trebeagoa zelarik bietarik batean. Lehena irabazi Durrutyren kontra bainan ahalgetuz bezala aitortzen zuen Harrietek lañoki, bigarren partida Harambilleten kontra gertatu zela eta hura galdu, 50-15. Ari denari gertatzen holakoak ere.

Denaden, nahiago zuen arnegitar semeak plazako solasetara itzuli berriz. Erraiteko Saint Martin zaukala hor haundiena bere denboran eta, berriz ere, Arrayetarrak, bereziki Edouard, ahantzi gabe. Durruty Dextima, eta, onetan hau ere, Gustave Garmendia orotako on zena, trinket, ezkerpareta, plaza. Bainan etzitzaion ahazten errepikatzea Michel Gozterratxu apez lagunarekin garaitu zituztela Saliesen Durruty-Damestoy, orduan hoberenean zirenak 45-43, luzamenarekin.

Ez da arizan Harriet gure ustez Mondragones famatuaren kontra, ez-eta Amede Arce, Leon Dongaitz izar paregabeen kontra, ez ere Leon Erramouspe apezaren kontra, damurik ! Salbu izaitekotan beren artean lau apez eta beste mailean, Belokeko komentuan, orduan hango fraile gazte zen Arño Irola apezgaia eta Harriet beneditanoa arizan baitziren apez biltzarre batean Erramouspe-Etchegorryren kontra. Nor izan zen xuxen orduan irabazle ? Ene oroitzapenez, lau Apezak, eta Pilota ! Eta, holako apezekin, Eliza ere !

ERRAMOUSPE- ETCHEGORRY

Leon Erramouspe batetik

Hemen ditugu bai 81 urte iragaiten ari, xut eta zerbitzuan Bankako eta Arruntzako apezak, azken hau Urruñako erretorgoan bere sail ederra beterik

Uztaritzeko hegal huntara bildua eta hor osasun ederrean beti bere apezlana daukana. Erramouspek berea Bankan bezala.

Apez pilotariak badaki airatzen ere lurra baino gorago

Biak adin berekoak ziren eta dira beti, zinez elgarrekilako eginak pilotan ere. Bigarren hau, Etchegorry, gibeleskoak, atxiki behar baitu partidaren maila eta iraupena, mendia bezalako (nork mugituko du mendia ?) arrabotea bezain zuta gizona eta lurraren gainean ontsa finkatua, eta bi eskuak palak bezalakoak, sekulan minik ez, bainan beti jo eta jo ariko zirenak iluna jin artean behar bazen, lagunari beti « *bego* » eta « *bego* » ziola. Holako harrokari emozue aldiz aitzinean Erramouspe sakaria, batean luze, bestean zirritzaka botako duena, eta bera erreferan hutsik gabea bainan gutienik ustean, brixtez, airetik edo pereka milinga batean pilota marra gainean erdi-hilik lehertaraziko duena... non ez dion haatik esku minberos batek aski zauritzearekin hutsegiten, hori ez balitz izan ez baitzuten galtzen ere jakinen gure bi apezek.

Beren apez bokazioneak zituen holako bi lagun elgarretaratuak. Oraiko gaintar langile ainitzek bezala, Baionan zuten junt egina 20-21 urtetan, semenario haundian. Uztaritzeko semenario ttipian ibilia zen Leon Erramouspe, Hazparneko Gastellu zenaren ikastetxean hezirik. Ttipitik pilotako eginak emaiten zuten aztapar karabilkatu batzuekin, bera espaldaz ongi, gatua bezain zalua, Toulet Eskutik batek zion bezala, goizik begiztatu zuten erakasleek ere eta bere auzo herriko bankar Xemartin Hirigaray-Premuño gaztearekin igorri

ere lehen xapelketarat : botari on horrekin, giblean ezarri zuten behin Leon baina zer munta zuen holako gaiarekin ? Etchegorry aldiz, geroago landare eder ontsa errotuen gisan, ez bide zen naski hoin goiztiarra agertu bainan adinak ekarriz indartu haatik, emeki eta segurki Mauleko San Frantses ikastetxean eta Alzumarta-Lukuzen, Pochelu-Guillenteguy eta geroago Etchegarayen herri gunean, hau ere apezak, berriki zendua.

Erramouspe eta Etchegorry apezak

Alta Erramouspek bere aldetik ez zuen ere sustatzaile eskasik pilotarako bide idekitzalez. Aldudeko Esnaasu bere sorlekuan eta Alduden berean ez zituen orduko putiko guziak pilotari, ala Monlongtarrak, Argagnon, Aderiz, Zubillaga, Harriet bat edo holakoak, lehen horien pilota lekutik haste. Eta ez ahantz jada ere zer pilotari herria izana zen Aldude, Gozterratxu apez anaiekin, Mutuberriatarrak eta holako !

Tituluan guk binazkaturik ezarriagatik hemen bi apezak ez dugu hutsegiten ahal Erramouspe apezak bere aldetik egin duen bidea, Munduko Xapelgo eta beste. Hautan ezkerparetako jokoak bere parte haundia izanez Espainia aldekoen eta Hego-Amerikarren parteetako pilotariekin jokatzeagatik, ohartu zitazkeen berehala Erramouspek joko hortan Monlongen

pilotalekuaz geroz zuen trebeziari eta hori izan zen bietarik munduko xapelgoetarat hautatua. Galde hau egin diogu berari Toulet-Eskutik jaunak eta biek, nola joan ziren mundialerako hautu horiek eta huna Erramousperen ihardespena: « 1955 ondarrerat, lehiaketa bat xutik ezarri zuen Pilotako Federazioak, Montevideon, Uruguaien beharrak ziren mundialetako hautaketa-erentzat, ezkerparetarako. Lau bikote ginen : Behengaray-Laco, Olhasso-Etchepare, Laxague-Etchemendy, Henri Dunat eta ni, Dunatekin ere ainitz arizana bainintzan urte hartan, ainitzek beren hautuzkoak zituztelarik Garazi hortan Laxague-Etchemendy lehen horren bote izigarriarekin. Eta guk hauen kontra ari behar ginuen lehenik. Norbaitek erran zautan airetik har nezan botea, Laxaguen lehen botetikako kintzearen ondotik. Eman nintzan erdiz-erdi, airetik lotu, eta irabazi, 22-13. Finalean Olhasso-Etchepare garaitu ginituen, 22-17, eta hortan irabazi Montevideorako txartela. Han, Olhasso-Etchemendy izan ziren finaleko hautatuak, eta galdu zuten, 15-22. 1955ean zen hori. »

Kondatu dizkigu Erramouspe apezak nola eman zuen pidaia hartan meza Montevideon, Etchemendy, Desire Olhasso, Emile Arce baigorriarra (hau palaz arizan zena), beste pilotari eta hemengo pilota arduradun guziekin. Pilota solas berriz, kondarazi diogu Leon apezari Mauleko finala famatu hura:

« 1955 urte hartan, Lekorneko “Urtsuko Bildotsak” batasunak eta Germain Lafitte jaun merak galdeginik, Henri Dunatekin arizan nintzan. Euskal Herriko xapelgoa irabazi ginuen 30-11 Bidarteko Larroque-Michelenaren kontra, parioak hauen alde zirelarik, alabainan, orduan zituzten joak Laxague-Etchemendy garaztar ezin garaituak. Heldu da gero Frantziako xapelgoa deituaren finala nagusia, beti Bidartarren kontra, eta, Mauleko plazan. Ontsa arizan omen nintzan orduko apez kasetalari lixtafin baten baten arabera, hunek erran baitzuen bere kasetan graziazko estatuan nintzala egun hartan ! Agian bai, eta beste orduz ere halaber ! Denaden 30-13 irabazia ginuen finala. »

Baluke zer sala Erramouspe apezak, oro salatu nahi balitu. Bainan apezaren apaltasuna ere berdin gustagarri zaigu aitortzen duelarik bere biziko ahalgea noiz ukan zuen:

« Badut bai, haatik, partida bat oraino iretsia ez dudana, Garcia Ariño haundiaren kontra arizan baiginen M. Etchemendy eta biak Miarritzeko Plazaberrian eta irabazi baitzigun 22-13, zer ahalgea ! Eta ere beste bat, Sarako plazan galdua, Dunatekin, Laxague-Etchemendyren kontra. Gu gaizki arizan ginela ? Bainan zer zen egun hartan Laxaguek atera zigun pilota kanika hura ? »

Oroitzapen hoberik ere badauka Leon apezak, beharrik, lehenik zer aita ona izan zuen Itsasun Diesse kalonjea, bere erretor xaharra, beti bere bikario

pilotariaren alde atera zaiona pilotarat uzteko. Eta ere beste bi oroitzapen eder hauk, pilota, hots, elizaren edo parropiaren zerbitzari erakusten dutenak :

« Bi obra egin ditugu ene apeztasunean pilotaren eta pilotarien laguntzaz. Bat, Donibane Garaziko bikario nintzalarik, hor 1964 an sortua nuen “Centre Aéré” libertigailuko plaza ttipia, han ikusi baititut astezken aratsetan, udan, pilotariak jiten obra horrentzat lagunarteko ase batean truk, udatiarrentzat jokatzera. Eta bestea Itsasun : pilotako Ezkerpareta baten egitea herritarrek galdeginik, eta berek gain-gainetik parte harturik egina, Baztan Bozateko 13 harginekin, lehen partea kasik hilabete batez altxatua. Eta ahantzi behar ez dena hau : pilotari haundien urrikako parte hartzea, Gallastegui, Harambillet, J. Laduche, Garmendia, Zugasti, Vivier, Aguer, Garcia Ariño. Eta beste adixkideak, nolakoak ? »

Beste elkarrizketa luzetto bat ere izan dugu, balio baitu, zorionez bi apez-zen berriez **Antton Etchegorry** apezarekin.

Ezkerretik... Atano 8 eta 10, Garmendia, Erramouspe

ANTTON ETCHEGORRY

Aingeru begiraleak

«Donibane Garazin, zu laborantzako eskola Frantsesenearen buru zinela, egin duzue hor partida ederrik arrabot eder hortan, Etchegorry apezaz?»

« Bai, hala-nola 1960an, Andredena Mari besta aratsaldean, hor ginituen, Etchandy jaun errientea batetik, Pilotaren eta Besten ardura-dun paregabea, eta bestetik J. Lecuona jaun erretora, pilotariekin plazer zuena. Hartu zituzten bi pilotari haundi, bat lekukoa, Michel Etchemendy, Euskal Herri guzian eta Ameriketan ere pilotan ibili gibelesko hoberenetarik, eta bestea Pierre Vivier milafrangarra. Hiru apez, horien kontra : ene lagun Leon Erramouspe-Luixene eta ni. Hirugarrentzat eman zaukuten urte hartan apeztua zen apez bat, garaztarra, Ezterentzubi Etxegoineko semea, Arño Irola, oraino eskuak apez ordena krisma sainduaz markatu berriak zituena, eta hamabost urte Belokeko fraidegaitan egona : hunek Baionako diosesan derama bere apezgoa, Katedralean eta beste. »

Donibaneko plazan aratsalde hartan mundua bazen, garaztar, ezterentzubitarrak, udatiar eta oro. Jarri zen Erramouspe aitzinean, gibelean ni ezker eta Irola eskuin, hunek ere errauts artetik sakeak biltzen, punpe makur batzu goiti-beheiti. Bi xuriak goiti joz ari, Erramousperen airearen beldur baitziren, bainan guk ere ez amor emaiten gibelean eta, azkenean , xantza ere alde, hiru punduz irabazi ginuen. Bainan beste partidarik ere egin dugu hor berean.

« Eta Parisen ere ibili zinezten pilotan ? »

« Segurki, eta frangotan. Bazen han pilota plaza, Chikito famatuaren izenekoa, euskaldunendako 1939 aitzin egina. Eta zenbat euskaldun gazte 1945 ondoan irabazpide zerbaiten menturan joanak ! »

« Eta zuek han, haundienekin arizanak naski ? »

« Bai, bai ! Urte ainitzez, buruilako ilabetean, Erramouspe apezarekin joaiten nintzan harat. Han jokatu gira Harambillet, Prosper Saint Martin, Etcheberry, Bidegainberry ezkerrean, Elgorriaga... eta nor ez gure alde edo kontra ? Azkenik oraino 18 urteren buruan, Beñat Vicenti eta Lacoren kontra, hauk biak xapeldun zirelarik. Pentsatzen

ahal duzu urte oroz hango kasetek, irratiek aipu zituztela bezperatik partida horiek. Azken aldi batez telebixtan izan ginen : Jean Havart garruztarrak eremaiten gaitu larunbat eguerditan "Paris Magazine" emankizunerat. Hamar minuta aitzin han behar ginen. Bat-batean, hor ikusten dugu Serge Gainsbourg oraino guti ezagutua, etzen segur pollita, ez dakit musikari haundia zenetz, kantatzeko haatik alderdi guti orduan, gure gustuko, eta gure aldia etorri zen, argiak begietarat, 30 segunda doi-doia, hunen erraiteko « Nous allons faire une bonne partie ! » Funtsean egin ginuen biharamunean partida bortitz bat, jendea ere xoratuz, ondarrean kopa bat hartu baiginuen Darricol zinemalari famatuaren eskutik. »

« Horiek haundietan, bainan zuek Parisen ere sanoki, hemengo gisan ? »

« Sinets azu baietz. Haatik hau bederen hutsegin zuen ene lagun Erramouspe gaizoak. Arrosako plazan jokatu partida baten ondorioz. Hor, Dorre eta Borda bikotearen kontra, biak xapeldun izanak, ari ginelarik gogotik, Erramouspe salto bat egitean pilotaren biltzeko, gaizki erori zen eta zangoa behartu, partida mainguka bururatuz. Medikiak hamabortz egunen pausan ezarri zuen. Eta ondoko igandean guk Parisera joan behar. Jean Pierre Iratchet apez hartu ginuen orduan, Bidarra Elixaldekoa, pilota gogotik jotzen zuena eta bote bipila.

Parisen Aita Chabagno apez misionest Aldude Xotroinekoak ongi-etorria eginik, hau beraz Asian ibilia, lagundu gintuen bera ere jinez partidaren ikustera, eta oroit naiz han zela ere Narbaitz Jauregy labeztar apez misionesta. Partidak izan ginituen hango biga, ez segur normahi : Hirigoyen senpertz pilotari ona eta haren lagun, Panpale Larralde lubustarra, orduan Parisen soldadu zena. Jende ainitz, kondaria xuriz, gapelu-zinta gorriak, jende ainitz, Aita Chabagno juje, plaza alimalea, ikusleak oihuka « Allez les noirs » (gu sotanarekin alabainan, beti bezala !), Domec jauna pilota batasuneko buruzagia ere han eta guk, doi doia berdinurrik tanto xoil batez joan ginuen egun hartan. Orai salatzen ahal dut egia : Iratchet bidarritarrak Erramouspe izan zuela izena egun hartan. Izena eta izana ere, harek bezala irabazi ! »

« Denak ezin aipa, bainan Afrikaraino ere ereman duzue, zuek, apezek eta besteek pilota naski ? »

« Marokako berriez ere baginuke segur zer konda. Han ala nunahi, aski da euskaldun multxo ttipi bat elgarretaratzea, lehenik

plaza bat egiteko. 1950ean egin zen plaza haundi bat Casablanca hirian, xixteraz estrenatu eta ere Rabat, Fez eta Marakex hirietan soldadu euskaldun, langile eta besteekin, Iriart baigorriarra, Azkaingo anzapez Sauvet jauna eta beste batzu buru. Han ere galdatuak izan gira gu bi apezak bikari ginelarik bat Itsasun eta bestea Urruñan. Eta norekin ? J.B. Harambillet bera. Hunek ez ote ditu bi trufa ere naski hor entzun, fida zenetz, aireko horietan. Bainan ezpeletarrak behingoan azken hitza, berekin zituela apezak bere aingeru begiraletzat.

Haatik aingeru horiek ere ez ote ziren doi bat deubrutu ? Denaden larunbat batez lehen partidari ezpeletarra apezaren kontra, mundu bat plazan eta Harambillet bazoan punpeka aitzin eta gibel, gu aldiz indarrak atxikiz biharamuneko ere. Beraz lehen partidari harek eta gero kittara gurea, Pierrot Haltsoet urruñar gaztea xixtulari. »

Anton Etchegorry, Urruñako erretora Pilotarien Biltzarrean eta Federazioak omendua (erdian) Plazagizon sariaz, Martiarenarekin, hau Mexikan izanez bere andreaz ordezkatua.

Donibanetik Donibaneraino

Garazin hasiak, eta gehienik hor ikusiak, segi ditzagun gogotik gure bi apezak Ziburu aldeko itsas hegiraino. Etchegorry entzunez beti : « H.

Dargain Donibane Lohizuneko jaunarekin, horra kosta alde hartako pilotariak, Oyhanto, Etcheverry, Gozterratxu Urruñako apeza, Ibarburutarrak eta holakoak, Azkaine, Senpere, Urruñako plazetan gaindi. Pantxoia Ibarburu pilotari apeza ere hor zen, Biriatur erretor, oraino ari, Ganix haundiaren anaia. Arizan gira lau apez aratsalde bero batez gure sotanekin, jendea lorios eta urrikaldua Ibarburu izerdi lapetan eta hats behartua, eta batzuetan ttotto-tzen eta eni ari « atxiki, atxiki ! », Gozterratxu bixi bixia eta serio, irri guti pilotan ere ! »

Holaxe ziren gure apez pilotariak orduan. Eta hor ikusi dituzten euskaldun ala arrotzek orok erranen zuten aho batez : bazuela apez ederrik, orduan, Euskal Herriak, euskal elizetan bixtan dena, bai-eta herriko plazetan ere.

Beti irabazle

Betikoa da ateraldia. Ez dugu erranen zoin pilotarirena den hau, Toulet-Eskutik adixkidearen ahotik daukaguna : oroitzapen xorrotxa zaukan lehenagoko partida guzietaz, hau hunenbertzez irabazia bere partidari, eta hemen hola, eta han hala. Baina Touletek : « *galdu ere ez ote duzu zombait aldiz ?* » galdegin-eta ? : « *hori galda zozu hari berari.* »

Gure apezendako aldiz aise erran ditake gisa batez beti irabazle zirela, zeren ikuslea maiz alde baitzuten, bereziki arrotzetan eta holakoak baitziren berak, plazagizonak eta errespetu bezenbat atxikimendu zariotenak. Huna, denaden, han hemenka, Beñat Erviti eta holakoeri esker ahantzi ez diren partida batzuen emaitza batzu, irabaz ala gal, hainbeste baitakar Beñatek bere liburuan, hemen eskertzen diogunik.

Donibane Garazin, Harambillet neurrigabekoaren kontra 29 egin zituzten 35 tarat Erramouspe eta Dorre garaztarrak, 25-10 ere izanik irabazlea aitzinean. Miarritzeko Parc Mazon delakoan 27 tan gelditu apezak 35 tara. Baina Parisen 35-31 irabazi ere apezek, 22 tan eta 27 tan berdindurik, jendea xutiturik txaloka behin baino gehiagotan. Casablancan oraino, Marokan, lehen galdu (29-35) erretzeko beroarekin, eta bestea irabazi 35-30 bi apezak osoki jokoan sarturik, betiko Harambillet berari. Haatik irabaz ala gal bada hor pilota baino gehiago. Beti ere erlisione baten pare aipatzen badute pilota kantu batzuek, hau zion Harriet apezak : « *Gureztat bat izan dira apeztasuna eta pilota eta gurea dugu pilota bera, euskaldunen pilota,apeztasunarekin biak elgarri josiak* ». Ez ote luzkete hitz horiek berriz entzun eta ikasi behar hemen, apez izan gabe ere, euskaldun sortu ziren haurrek, herri hunen haurrek !

FRANTXUA IBARBURU APEZA BERANTEAN

Goazen beraz zerrenda horietako aipatuen batzu hemen hobeki ikusterat.

Azkaingo seme hunekin arizan gira pilotan aspaldi, ber hau Biriaturko erretor zelarik, orduko pisutua, bainan oraino begia xorrotx eta gizona jokotsu, gu ginen Lapurdi hegal hortako apezak, ez ordea klasa berekoak. Bixtan da holako pilotari batek ez zuela jasta ere izanen gurekin pilotan, bera bere anaia Ganixekin profesional artean ari izanik. Baina pilota beti maite, badakigu gurekin egin zuela naski bere azken partida 58 urtetan Senperen, Amotzeko trinket pollitean, eta guk berrogei pasa doidoia.

Beste xixturik ahal zuen pilotak lehenxago, Ibarburuk bi eskuz aise zera-bilan denboran pilota xokoetarat, batzuetan goixko tiratuko bazuen ere moztera. Denaden, gutik dute adin hortaraino iraun jokoan, eta gutiagok beste edozein kiroletan.

BIDEGAIN APEZ XUBEROTARRA BERRIZ

Muskildin sortu zen 1908an. Itxuratik beretik hartzeko, gizon guti horren indarrekorik. Bere sotanak lepoa tinke tinkia betetzen zion eta erdiko botoietarik urratzen ere zuen betearen beteaz. Pentsa beraz zer zitakeen holakoa lehenago pilotan, zituen zain-doble heietaz armaturik. Aitzineko pilotaria, sartzen zitzaion oso osoa pilotari gainerat eta kasik jo-paretari hala-hala. Ez zutena erraiten besoa ere hautsi zuela holako oldar batean sakatzean !

Harriet apezarekin nola egin bikotea halere erakutsia dugun bezala biak aitzinetik ari izanki-eta ! Orduan gibeletik ari behar arnegitarrak. Bainan zoazte zuek, holakoa dutelarik gaia eta maila ! Irabazi zuten Zalgizen, herriko plaza berria estrainatu zutelarik, Leonis eta Ganix Ibarbururen kontra jokatuz. Urte berean Akizen eraman zuten partida hiru tantoz Durruty-Damestoy pare famatuaren kontra 40-36. Eta irabazi ere, berriz, Atharratzen, Sein eta Titiren kontra. Huntan Harriet aitzinetik arizana zen, bere lekuan beraz, eta Bidegain giblean. Maulen ere arizan zen Harrietekin Muskildiko xuberotarra, Salegi eta Atano IV en kontra. Haatik suertea izan zutelarik pilotaren aldatzeko, bi apezan beso bizek hartu zuten gaina ondarrerat. Ez dugu segur ahanztekoa, ez-eta Xuberoko jendeak ere, Barkoxeko erretor bizi, koloretsua, bere sotana beltzean zafrazafra zabilan apez suharra, pilotan suhar izana zen bezal-bezalakoa, azkeneraino bere herriaren zerbitzari paregabea.

JAKES CHIRUMBERRO ERAKASLEA

Duzunariztarra zen Jakes Chirumberro apeza, 1920 an sortua, Xalbador bertsulariaren urte berekoa, baina haren gisa zahartu gabe joana mundu huntarik. Erakaslegoan eraman du bizia, dohainak halakoak baitzituen. Goizik apeztua, hartze onekoa, itzal haundia izan du Mauleko San Frantses kolesioan. Larderia bazuen haur eta gazteetan baina denbora berean maitatua ere zen bere ikastetxeko gazteria hortaz. “Zorrotza baina zuzena” zela, hori zuten erraiten hauek berek. Haurrak haur direla, kolesioaren buru ezarri zuten hango bereko buruzagiek baina ez luzazko, damurik bere osagarri mendrea hantzetan higatu baitzitzaion halako barne txarrarekin.

Eta pilotari ona halere ! Finaletako irabazpen guti bildu badu ere gorenean, galde asko bazuen pilotako herriko bestetan Xubero hortan, bezperak ondoko partidari. Hasperue xuberotar apezak maite zuen harekin artzea, sakea biziki bortitza baitzuen Jakesek eta luzea. Jada semenariokotz beren balentriak bazituzten biek : nola 1939an, lehen urtean zirelarik, ikasle gazteetan Chirumberro eta Hasperue apezgaiek (20 bat urte) jo zituzten P. Larzabal eta H. Etcheverry azken urtekoak, berak baino zaharragoak. Haatik xapelgoan galdu zuten Donibane Lohizuneko Olascuaga eta Sarlanguen kontra. Jean Salha arrangoiztar apez pollita ere gogoan zuen Hasperue gero aipatuko dugun harek berak, Biarnoan gertaturik apez erakasle, hango xapelgoan eta kermezetan aritzen zena. Eta halaber Marcel Larralde Lekunberriko garaztarra hau, Hautxaineko semea, Oloron, Bedous, Larunsen gaindi, pilotari ala predikari bezala eta Hazparneko misionestetan berdin arrakastatua zena. Horra hura ere, beste bat gehiago apez pilotarietan.

EDOUARD HASPERUE

1920an sortu zen hau ere, Urrustoi Larrabilen, Xiberun, Jean-Louis Davant gure euskaltzain lagunaren herrian. Preseski hango bereko herritar hunek zer estimutan zaukan, beste ainitzen gisa funtsean, erakutsi izan dio beti. Zendu zelarik Hasperue apeza, 2001 urteko azaroaren lehen egunetan, artikulu eder eta sentitu bat egin zion *HERRIA* kasetan Davantek. Hasperue pastoralzalea ere zela, ikustera joaile jarraikia erran-eta, hunelaxe segitzen du : « *Pelotakari bezala ere hanitx preziatu dügü herrian igante arrunt elibatez mezperetarik landa, ordüan erraiten güniän bezala, herriko bestetan. Bestalde amatur hobereenen artean zen, üsiän gibeletik, joile azkarra beitzen. Haatik aitzinean ere gustuan aritzen abal zen, bere ukarai biziari esker* ».

Eta segitzen du Davantek erranez : « *Laborantxako eskulanetan berdin azkarki parte hartzen züala, lehenik gazteko opor eta bakantza denboretan, etxondoan gero. Eta hau aitzina, auzo hunek bera baino zaharragoa zuenari : Haatik jauna erraiten genion gazteagoek. Errespetüa karreatzen zian eta karrearazten bere indar nasai eta baketsüaz, bere bizitasun gordeari beti giderak atxikiz* ». Apez hori ez da halere herritarren artean baserrian higatü euskaldun erretorak bezala, bai haatik erakaskuntzan, matematika lizentzia ardietsirik Okzitaniako Tolosan. Erakaslego hori Olorueko eta Mauleko ikastetxe katolikoetan eta ondotik Baionako Villa Pian.

Beste ainitzek bezala, 1939ko gerla luze eta latz haren gorabeherek trabatü bizi bat ereman du apez horrek ere: eta hori bere lan eta eginkizunetan alde batetik bainan ere pilotariaren segidan. Hogeï urte zituelarik hain zuzen, Frantzia guzia urratu zuen iparretik eta Zuberoko lurreraino, alemanek ezarri muga tzar haren eraginez, “*ligne de démarcation*” izendatu zutena, haatik markatzea ez aski, zinezko berexkuntza muga bat ere egin zuena gerla ondarreraino. Orduan ziren herriak berak urraturik gertatu zenbait aldiz, parte bat alemanen aztapar pean zen, “okupatua “ eta bestea “*libro*” : Lapurdi eta Baxenabarre gehiena okupatuan eta Xuberoa libroago parte bat bainan ez dena.

Hasperue xuberotar apeza. Laborde, Irigoin eta Hiriart Durrutyrekin Atharratzen

1941ean hasi zen Hasperue Xubero librean pilotan. Berak zion bezala, gerla denbora hartan pilota zen ahusagailu bakarra herrietan. Denbora hartan

miliunka baitzituen Frantziak presunerak bere soldadoetarik Alemanian, egunak ziren orduan presuner haientzat pilota partidak eta kermeza moduko antzerki batzu egiteko, hango gure gazte dohakabeeri “koliak” deitzen ziren laguntzatto batzu igortzeko. Eta Zuberoa eta Biarnoraino ziren orduan alemanen ihesi eskapatu pilotariak, Harambillet, Frederic Dongaitz, Saint Martin, Irigoïn donapaleutarra, Hiriart-Durruty uztariztarra eta beste.

Hasperue apezaz ezagutu baitugu guhauk Baionako Villa Pian ez aspaldi oraino, harek kondatzen zaigun nola egin zuen, Maulen naski, bere lehen partida Zuberoako lehiaketan : Jean Pierre Iriart Aldude Mieleneko apezaz eta Edouard Hasperue arizan zirela Mauleko Serbielle bi anaien kontra (J.B. Serbielle zen oraiko Peio kantari ezagutuaren aita). Eta irabazi zutela bi apezek. 41eko urte berean zuten haundiekin ezarri Hasperue. Ez zuten arras hola abiatua : Harambillet bera nahi zuten ikusi mauletarek orduko Hiriart-Durruty eta Irigoïn bi amatur onen kontra. Bainan Harambilletek ezetz, laguna behar zuela. Eta mauletarek Hasperue eman zioten laguna. Bai-eta zenbait harritu ere : Hasperue apezak bere beso biziarekin Hiriart-Durruty zuten gibelean kontrario eta partida aise irabazi zuten Harambilletek eta biek.

Ondoko irailan, Hasperue apezaren ahalak ezaguturik jendeak, horra beste partida antolatzen dutela, biga hiruren kontra : Harambillet-Hasperue batetik, eta Laborde, Irigoïn, Hiriart-Durruty bestetik. Hau ere biek irabazi : 35-30. Hartan hedatu zen zinez Hasperue apezaren fama, kaseta batzuek hura deitu ere zutelarik “Urteko pilotaria”. Bainan ez zuen berak urgulurik hartzen hortaz, ziolarik jendea pilotarat heldu zela, edo neguan errugbirat, beste jostetarik ez izanez, ez-eta dantzarik ere, gerla egun haietan.

Hasian hasi, bego gure apezaz haundietan : Nabarregosen ezartzen dute Harambilletekin, Saint Martin eta Hiriart-Durrutyren kontra. Bainan ipurdia lastoz orduan urrustoitarrak, eskutik arras nekez baitzabilan. Beharrik, berak zionaz, « *Jainkoa ene alde izan zen... euritu baitzuen egun hartan* ». Erran behar da ere burua xuxen zuela gure apezak hori kondatzen zuelarik 80 urtetan. Ez zaukan, hori kondatzean ahantzia batere, 1942ko irailean bazutela biarnesek, Paueko Stadium ederreko arrabot haundian, orduko “Chantiers de jeunesses” zirelakoan fagoretan partida eder bat antolatua, Harambillet eta Hiriart-Durruty artzeakoak baitziren Frederic Dongaitz eta Laborden kontra. Hor haatik Hiriart-Durruty, orduan Louvie Juzonen errefusiatua zenak, bideko traba zenbait izanik, gure Hasperue bera ezarri zuten ordaintzeko. Eta hau ere irabazi zuten. Hasperue apez onarenik batere ez galtzeko, bera joana dugun huntan goazen erran, aipamen xoila bederen, apez xuberotarrak zion hau oroitaraztera : Tolosan (Okzitaniakoan) jokatzeko zuela, bazkalondoko epe laburrean bederen “Emulation nautique” Kiroldegiaren plazan, preseski guk, soldado euskaldunek ere geroxago hastiro ez ginuenean pilotako.

Bidegain apeza aipatua baitugu bestalde, bazituen hartaz ere, bera harekin arizanik Hasperue berak bere oroitzapenak eta iritziak : bai-eta nolako pilotaria zen aitzinean eta zer izigarriko sakea, botatzean egiten zuen “tta” harekin animatzen baitzuen jendea. Urrustoikoaren arabera, ez omen zuten arerio edo kontrariorik, erraiteko maneran Bidegain aitzinean eta Harriet gibelean elgarrekin jarritz. Oroitzapen hau kondatzean pitzen zitzaion begia Hasperue gaizoari : hiru bitoria bazauzkan ezin ahantzizkoak, bi apez hoberenak, Sein eta Titi-ren kontra. Lehenik Zalgizen (40-36) eta gero Saliseko plaza ederrean (40-37), eta hirugarrena Mauleko plaza haundian Salegi eta Atano IV hegoaldekoen kontra. Alemanian preso egon denboraren ondotik ere arizan da oraino Bidegain Muskildiarra baina ez baitzen gehiago lehengo hura, guti ikusi dela geroztik eta gehienik ere apez lagun xahar batzueri zerbitzu egitea gatik eta hola, horra zer zion geroztik hartaz.

MARTIN PEBET GARAZTARRA

1939ko gerla harek, zenbat bizi errebelatu dituen, desmasia haundiez kanpo ere, nor jakin sekulan ? Hainbeste gazte, herritik urrundu behar izan zutenak, Hasperue batekin aipatua dugun herri urratze eta aleman okupazione harekin edo beste, mugen gainetik herbesteratuen gainera ! Gerlan gerlako gisa, egun dorpeak ziren, pilotari batzuek, apezgai batzuek, ezkongai batzuek Alemaniako presondegietan eta gaztigutegietan utzi eta galdu izan dute beren biziko amets ederrik. Gu orduko apezgaiak aterbetu gaituzte oihaletxola batzuetan gure lagun helduagoen apezordenakari, Baionan semenarioa aleman soldadoek harturik berentzat. Aldiz Pebet apez Duzunaritze Iturbideko semeak, Alemaniako presunergo latza ezagutu zuen, Bidegain, Harambillet eta beste ainitzek bezala. Pebet hau eskapatu ere zen Alemaniatic, han eta gero ezagutu osasun trabak bestalde. Baina gosta ere! Osasuna mendraturik 63 urtetan hil zen. Ez alfer egonik halere: Hazparneko San Josep ikastetxean erakasle eta Lehuntzan erretor, ezagutu dugu haatik euskal plazetan : pilotari segura, ekartzale ona, ez beso haundia baina fina, ez ditu xapelgoak aski gozatu, gerlagatik eta apezgoagatik ere, baina izan du ainitz galde plazetan, Xuberoan guziz eta Baxenabarretik Lapurdi hegi hortarainoko arraboteetan ere herriko bestek beren partidatua behar zuten denboran. Trinketetan gutiago baina hor adiskideen artean. Garazin geldituak dituen iloba eta ilobatxoek ez dute ahanztekoa.

ANDRE BEHERAN EZPELETARRA

Apez erne ta jendakin agrados hau zen J.B. Harambillet pilotari haundiaren Ezpeleta herrikoa, 1912an sortua, hura baino lau urte lehenago baina bera

ere pilotari goizik ohartua. Berak zion sei urtetan abiatu zela plazarat, pilota eskuan. Eta hau ere : « *Eskola hanta izan duela berak pilota apeztasunerako bidean* », Chilhar, Darraidou, Harambillet aitasemeak ikusiz eta zenbait lauzkatuz pilotan eta izerdi ederrik ixuriz bere “liburuekilako borroken” artetik. 1937an apezturik, horra gure apez pilotaria Uztaritzeko semenario ttipian erakasle, guhaur aldiz haren ikasle girelarik, Erramouspe, Oxarango, Lazcanotegui eta gu beste apezgaiak. Uztaritzeko Kapito-Harri piloteskolan hartu omen zuten bere lanarte eta eta igande aratsaldeetako. Huna zer zioen Beheranek :

« Laguna nuen mutiko bat plantakoa, Hiriart-Durruty arrunztarra, mutil fina eta, bixtan dena, pilotaria, joko buruzagia aldiz Alzuyeta jauna, 1938 urtea zen. Egin partida guziak irabazi ditugu, azkena haatik, finala, galdu, Uztaritzeko fraideen eskolako plazan, sekulan oroituko niz, zer mundua ! Hori ikusiz, doi bat durduzatua izan nintzan. Bi oren arizanik bat bertzearen bete, hilka, galdu ginuen, bi punduz Frantziako xapelgoa. Handik zortzian Parisen galdatu gintuzten buruzagiek. Nik ezetz, sobera akitua nintzela ».

Bixtan da, beste partidarik egin duela Beheran apezak bainan han ere, beste batzuen gisa, ez zuen apezteak hanbat lagundu pilotako, ez-eta, menturaz jokoaren alderdiak ere. Joan behar izan zuen Miarritzeko lizeorat omnier, geroxago erretor, Mugerrerat, Donibane Garazirat eta beste... denetan apez xehe, mintza errexa, alegera eta ainitz maitatua.

PIERRE ETCHEBARNE

Lekorne Leizarragako seme apez hau aurtengo G. Etchebarne xapeldunaren oseba, ez da hanbat ibili plazetan bere buruaren erakusten bainan Lekorneko berriak segitzen dituztenek, pilota eta beste, aise konprenituko dute. Lehentxago Urtsuko bildotsak deitzen zirenak Germain Lafitte jaun mera suharraren denboran, orai Airetik Elkartea dela orok badakite eta Etchebarnetar ilobak direla hor beti ere, pilotari eta pilotazale. Guk aldiz ez dugu urrun ibiltzerik izan Echebarne apezaz zenbait berri jakiteko : baietz bai, beti eta luzaz sotana soinean ikusi dugun apez predikari haundi hori bera izan zela ere pilotari ixil eta doi bat gordea. Berak berriz nahiago izan dizkigu bes-teren berriak eman, bereak baino. Arditeiko apez xaharren arduradun luzaz egona, eta beti han dena, gomendatu dizkigu hango bi lagun, ez ahanztekoak. Aspaldikoetan batto zuen Pierre Labadie bardoztar seme apeza, gorputzez luze, lerdin, argitu eta abertzalea izana, eta orobat pilotari pollita, gibeletik atxikitzen zakiena. Hau bederen jakin ere dugu : behin segurik bi apezek, Etchebarne eta Labadie, jokatu zutela Bardozoko plazan hango bereko hiru

herritar hoberenen kontra. Ezagutu baitugu guhauk pilotari onik herri hortan, Diribarnebarrak, Dirassartarrak eta beste, ikus beraz hortarik beretik ez ahal zirela txarrak partida hori bururatu zuten bi apezak. Orain ez dira, damurik, hanbat aipu Bardozeko pilotariak. Egungo huntan goraintzi guk, beste batzuen aldia jin artean, Kanbo Arditeiko apez xaharri, Aramburu, Lekuona, Arbeletche, Olhagaray eta beste pilotari ohiak. Ai, denbora joana ez balitz, izanen zuela arrabotetto bat ere Arditeiak ! Bainan zer diot nik berriz ? Jakiteko edo pentsatzeko ahal da ez dela pilota partida eskasik etxe maite hortan, espartin eta eskuxatertonekin ez bada, asteroko telebista harekin bederen, Titin, Xala, Gonzalez, Aimar eta besteen balentrieri beha loriatuak daudelarik apez xaharrak.

JEAN PIERRE IRATCHET

1939ko gerla aitzinttoan sortuak ziren Bidarrin Iratchet anaiak. Gehiena, Pettan, ez dugu pilotarietan kondutuko, nahiz Euskal-Herriko erretoretan (Alduden bereziki) izan duen bere itzal haundia. Jean Pierre, Pettanen anaia bai pilotaria eta zer pilotari sana, gorago aipatua ! Bidarriko plaza gainean, eta Artetxeko trinket zahar lauza gorridunean nondik ez ! beti prest, nor-nahirekin jokatzeko. Eta geroago, Landesetan, zelai horietako gune euskaldunenean segitu zuen bere apez kargua, pilota, eta bereziki esku-huska ainitz jokatu eta jokatzen den alde hortan ere.

Geroxago landestarrek, eta guziz Landesetako euskaldunek (asko baitira harat pino oihanetarat joanak eta han esposatuak ere frango), heiek bai erran lezakete nolako apez sano, alegera, kantaria, jendakina zuten Jean Pierre apeza. Ondarrerat, herriz herri predikari, pilotari eta denen lagun sutua izan ondoan, Buglose herriko beilatokian bururatua du bere zerbitzua, hainbat adixkidek ez baitute segur ahanztekoa. Iratcheten pilotako balentrien kondatzen ez ginakike, urruntxetzen ari baitira oroitzapen hauek orai eta joanak ere hango lekuko gehienak.

Bainan hemen erran behar dena hauxe da : pilota mundu bat zela apez hori bera berekilakoekin, oroitzapen kondari xarmegarria gainerat, eta pilota bizi-arazten zuela berak bezala besteekin. Pilotarietan bi moldetakoak izan dira betitik : lehen mailekoak, herrikoiak, gustu eta atsegin hartuz ari direnak, libertitzeko, lagunekin konpainiatzeko eta goragoko ametsik gabe. Eta bigarrenak gorako mailakoak, hots, xapel eta omen ondotik dabiltzanak, ahalak ere izanez hortako. Engoitik konprenitua duke irakurle onak, lehen horietakoa zela Jean Pierre Iratchet apeza, eta holakoek ez dutela gutiago merezi, batere.

Adibidez, hauxet erantsiko diogu gure erranari: pilotari batzu badira beste dohain bat lotzen diotenak jokoari, hala nola kantari, edo bertsulari edo

musikari eder izanez partida ondoetan. Iratchet zenari arras egoki zitzaizkion horiek guziak, hain zen lagun xarmegarria konpainian ! Beste dohain bat ere bazuen arraroa : kondatzaile ona eta idazle paregabea, liburuak eta oro eginak zituena, euskaraz bixtan dena, eta kasetalari bikaina ere bai. Doala hemen, xoilki, *HERRIA* kasetan bilatu haren artikulutxo hau beste askoren artean hautatua, hain zuzen pilota solas ari zelakotz Bidarrai Artetxeko trinketaren Ganix nausi zenaz : aise ezagutuko duzu zuk, irakurlea, bera zela, Jean Pierre gaztea, Otto Piarre, horgo bi gazte horietarik bat. Horra beraz hemen Bidarraiko berrietan 1980ko Apirilaren 24an zer zion “otto Piarrek”.

« *Ganix Artetxe*

Pilotari gazteak, pilotari zaharrer jokatzen bazirezte, kasu partida egitean, hartan buruz irabazten baitute gehiago besoez irabazten ahal ez dutena.

Bidarriko bi gaztek uste ukan zuten bi zaharrer irabaziko zutela. “ Lasterkaraziko ditiuk, ez die irauten hastean besoez nagusi badira ere.”

Eta kontent ginen zaharrek hitzemanik pilotak ekarriko zituztela, guk ez baiginuen pilotarik, heien erostekoa zuen gure bankoak falta arranda ttipiak zituelakotz.

Bidarriko pestak, gure partida. Urdiak ! Pilotari zaharrak heldu zauzku nehorat ezin altxatuzko pilota español pisu batzuekin eta besoz guri nagusi, errausten gaituzte. Jukutriari ohartu orduko, ikusten dut Artetxeko leiho batean Ganix, zer ari giren egoki baititake bere buruarekin murmuran. Igortzen dakot mezulari bat, lehen bai lehen igor dezan pilota arin bat. Gaixoak, igortzen dauku Pazkal zaharrak Bidarraineko lasto metak bezain gora punparazi zuen pilota bat, dener irri-eginarazi eta gu gehixago ahalgearazi baiginituen.

Gaixo Ganix !

Zoin maite zuen pilota ! Zer ez du egin, ixil ixila, bere ahalen arabera, pilotaren fagoretan, Klodinak denak jakin gabe. Haren zoriona bere seme Beñat ikusi zuelarik hoberenen artean pilotari. Bainan, min tzar batek hil zuen gazterik Beñat, eta Ganix hautsi zen. Lotsatu gabe halere-halere, Dominixenea atxiki zuen. Zonbat aldiz ez du egin bi etxeen artean joan-jina, ondoko norbaitentzat. Bainan, arte zuen guziez trinket xokoan zen haur eta gazteeri beha nor aterako zen pilotari. Eta pilota onak bazituen beti seriozki ari zirenendako.

Merexidun ttipiagorik ospatu dute pilotako Biltzar ala Federazioneek. Bidarraitarrek ez dezatela ahantz. »

Eta milesker zuri, Jean Pierre Iratchet, Otto Piarre, apez pilotari suharra !

PIARRES LARZABAL

Azkaindarra zela hau, 1915an sortua, eta herriko seme arrazakoa, gorputzez apal baina bere erroetan ongi finkatua, erraiten badugu, irakurleak badaki jadanik pilotaria ere zela gaztean, gainerat bere euskal nortasunari errotik atxikia zelarik. Baionako semenariokotz erakutsiak zituen bere pilotako dohainak beste jitearen ixurgiekin batean. Norakaturia ote dugu semenarioko argazki ttipi xahar hura, berekin baitzauzkan, sotana bapoak erdi-zabalik, Piarres hau, Henry Etcheverry, Frantxua Perugorria, Jakes Chirumberro eta orduko apezgai errabiaturien batzu, semenarioko finala baten ondotik gorri belzturik hartuak ?

Hazpainen bikario, han ukan zituen Larzabalek bere dohainen erakusteko paradak, Ximun Duhour, P. Trolliet, Luma, Sarasola, J. Etcheverry, Pallaciotarrak, Laco-Behengaray gazte gazteak eta beste hanbaten artean. Bainan beste dohainik ere erakutsi du Larzabalek Hazpainen, pilotaren osagailu Iratcheten gisa : apez suhar eta xeheaz bestalde, antzerki idazle eta moldatzaile famatua, eta langilearen aldeko, orai erran litakeen bezala, noiz edo noiz nausieri bekuntzea ilun eginaraziko bazien ere. Hots, pilotaz bestaldeko ainitz dohain izaiteak, idazle, antzerkilari, gazteriarren apez suhar, abertzale, langileriarren eta euskal nortasunaren aldeko militante, euskaltzain eta beste zaletasun batzuek ez diote kenduko ere pilotari bipila bezala kristau argitzaille zela Piarres Larzabal azkaindar apez bere izeneko Ikastola baduena itsashego hortan : Piarres Larzabal Ikastegia. Eta Anai-arte, herritar iheslari eta presoan aldeko Elkartearen sortzetik izanen zena, Piarres, zu gabe?

ERRAMUN CARACOTCHE

Beso on eta azkarreko apez pilotaria

Ahatsa Mendian (etxearen izena) sortu zen Erramun 1952an, Domingo eta Denisen semea, bi burasoak ere Ahatsan sortuak zituelarik. 11 urtetan apez eskolarat joana, pilota maitatua zuen ordukotz mutil azkar horrek. Baionan, katedraleko kantari ttipietan lehenik, Uztaritzeko eta Baionako semenario ttipi-handietan gero, 27 urtetan apeztu zen. Pilotari arraza, bere osaba Jean Aldacourrouz bereziki, berak dio harek gogotik sustatu zuela pilotarako. Funtsean, Ahatsako seme, ez zituena hor, haurretik plazetan ikusiak eta txalotuak, Olhasso anaiak, eta geroago hauen seme bat bai-eta, lehenagoko fametan bederen, Idiartegaray apeza, Donagaiko seme suharra, pala jokoan Etcheverryrekin xapelduna, baldin-eta hura gutiago ikusia bazuen ere berak

joko hortan ari, Donibane Ziburu itsas aldeko hegian baitzituen hunek aspaldi bere ibilpide eta balentriak. Bainan bego Erramun apeza bera mintzatzerat, Garaziko euskara garbian :

« Pilotan hasi nintzan, jendearen aitzinean bixtan dena, Villa Piako ikastetxean nintzalarik Baionatik Angelurako hartan, lau kide bagindoatzin handik Aviron Baioneseko trinketerat astezkenetan, eta gure aitzindaria zen Jean Etcheto Baionako pilotari ohia. Lizentzia bat hartu ginuen Baionako sozietate hartan eta Kadet mailan han arizan niz Baionako Michel Etcheverryrekin. »

« Baionan ez duta entzun pilotaz besterik ere jastatu duzula zure ahal eta dohainekin ? »

Egia da Akizeko semenarioan sartu nintzalarik, errugbian arizan nizala U.S. Garazirekin. Berriz hola Garazi jastaturik, berriz ere pilota banuen hor Goizeko Izarrarekin. Andre Ardohain kausitu nuen hor laguna, duela zenbait urte zendua dena zorigaitzez. Hautu bat egin behar nuen eta pilota hautatu dut. Semenarioko ixtudioak eremaiten nituela, Goizeko Izarra elkartearen arizan niz.

« Preseski, hor ezagutarazi duzu zure burua, izen bat ere zuten pilotarien artean ? »

Neure Garaziko Goizeko Izarra elkartearen ari izan naiz hain zuzen. Edouard Mayterekin bi titulu bildu ditut. Eta arizan niz Choutchourrou Lasakoarekin, Olhasso ene herritar Ahatsakoarekin, eta Irumerekin eta Maitiarekin. Plaza laxoan hiru finala galdu ditut, bat Maitiarekin beste bat Olhassorekin eta bestea Irumerekin.

« Hori haatik ederra dugu. Beste guziek irabaziez dute espantu egiten eta zuk galduak ditutzu tarratarra kondatzen lehenik. Bainan baduzketzu zuk ere zure bitoriak kondatzeko ? »

Irabaziez mintzatu behar badut ere, bitoria solas goazen ene apeztasuneraino. 1979an apezte nintzan eta pilotaz bainuen zure galdea, bixtan da ez zautala apezteak pilota kendu. Etchandi ginuen orduan pilotako buruzagi arduraduna. Eta huna irabazi solas bat : 1979ko urte hortan berean plaza laxoko xapelgoa irabazi nuen bai, Maulen nintzalarik bikario, hango xubero-tar J.P. Etchegarayekin. Gero segitu nuen J.P. Espelekin, hau ere, nik behar nuen bezala, gibe-leko pilotaria.

« Haatik izan dituzu zure aldakuntzak, alde batetik zure apezleketan eta, ondorioz, zure pilotako elkarte eta arduradunetan ere ? »

Dakizula baietz. Orduna eta Etchecopar jaunak izan ginituen Maulen, heien gerizapean arizan baigira. Bainan huna Baigorriat izendatzen nautela gero. Hor ere pilotako lagun berri bat, Jean Paul Jaunarena ortzaiztarra. Hunekin finala bat irabazi nuen. Eta negua jitearekin trinketeko finala bat galdu ginuen Erramouspe zenarekin, ez haatik Erramouspe apeza bainan Michel, gure pilotari lagun pollit eta ixila. Gure erakasleak orduan : Jean Mari Berterretche, Bascans, Arrosako Alexandre Iputcha.

« Horiekin denekin zu berdin trebe plazan ala trinketean ? »

Adinean aitzinatuz gehiago arizan niz trinketean, bereziki gazteekin, batean partidari eta bestean hauen moldatzen, Jean Etcheverry eta Beñat Urruty gintuela gidari Armendaritzen. Hor xapelgoak bururatu ditut, Jutsirat izendatua izan nintzalarik erretor. Artetik, zenbait lehiaketa jokatu ditut, eta irabazi ere bai Irisarrin, Garikoitzenean (Donapaleu) eta hola, gorputzak oraino segitzen zueno, Jean Pierre Urruty armendariztarrarekin eta hola.

« Hots, iduri zait ez dela traba izan zuretzat pilota zure apeztasunean eta jende artean ere ? »

Ez dut ez urrikirik batere. Ainitz lagunekin ari izan niz pilotan eta denbora goxo frango ereman ere. Osagarriarendako ere on, astean behin edo bietan pilotan artzea. Behar bada ez niz aski trebatu gorago joaiteko. Bainan ene helburua ez zen gorago joaiteko pilotan. Denaden uros nintzan artzeaz, hatsa ez banuen ere beti trenpu hoberenean.

« Eta zuretzat pilota gaurko egunean ? »

Ohartzen niz telebixtari esker ainitzek hegoaldeko pilotarier behatzen dietela. Eta ere hemengo presuna andana batek segitzen dituela trinketeko partidak ez badira sobera urrun. Haatik plaza laxoko partidek gibelatze handia eginga dute. Gure denboran plazetan bestakari amaturrak ari ziren eta biltzen ere zuten, besteak beste, doi bat fresen pagatzekoa, herritarreri ahusamendu eskainiz.

Bihar aldiriz pilota ? Ez dakit. Ainitz pilota eskoletan erakasle batzuk indar egiten dute haurrak pilotan ar diten esku-huska bainan bada beste hainbeste kirola, errugbi eta beste eta talde haundiek emeia ere bere ganat tiratzen.

Solas horien ondotik ikasi dugu nola konpondu den Caracotche apeza bere lanean ere pilotarekin. Orohar, ederki hots ! Seinalatuz ondarrean diruari eta laudorioeri hartu behar zeizela izaria eta neurri ona. Horien gainera, huna guk aldiz urte horietako *HERRIA* kasetan Caracotche apezaren partidez kausitu dugun bildumatxo hau. Erramun Caracotchekin erabili solas horien osagailu, baginituen ere ainitz partidaren berriak eta ondorioak *HERRIA* kasetan urte batzuez agertuak. Ez ditugu hemen heietarik zenbait baizik aipatuko, aski erakusteko doia bakarrik, nola josi duen, bikario gaztedanik eta herri zenbaiten erretorgoaraino Erramunek pilota maitatua bere apeztasunarekin. Gisa guziz jakin beza irakurleak, badaukala oraino gehiago gogoan Domintxaineko erretorak pilota solas.

Duela 20 urteko gazte hauek beren erakaslea bazuten baina herriko erretora ez urrun. Ala ez Ospital, Bidart, Biskay, Oihenart gazteak ?

1976an, oraino apezgai zelarik Erramun, 24 urte, Edouard Mayte Garaziko Goizeko Izarra elkartearen buru beharra zenarekin arizan zen ezkerparetan orduko trebatu hauen kontra, Yustede-Zubizarreta, eta irabazi ere 25-21. Hau haatik galdu Maitia-Caracotchek, 26-30, Bereau-Harisgain senpertainen kontra. 1978an hautatuak izan ziren Kaliforniako euskaldunetarako, hango arraboteetan, Boisen irabazi ere Caracotche Ithurralde 30-23 Bereau-Lissar pilotari onen kontra. Eta 1979 urtea dute oroitzekoa Caracotchek eta J.P. Etchegaray xuberotarrak. Orduan zuten plazako xapelgo nagusia irabazi Cigarroa-Hiriart Hendaialdekoen kontra, 30-25. Alta aitzine-

ko egunetan Euskal Ligako xapelgoaren finala galdua zuten horien beren kontra, 21-30. Hola da jokoak. Bere lagun Etchegaray berarekin jo zituzten Dubois-Thicoipe amikuztarrak trinketea, 50-31. Eta, beti trinketea, hementz bote sartu Caracotche apezak Erramouspe gaztearekin Mugordoy eta Etchegaray lagun ohia joz 50-34. Inchauspe-Carricart famatuak ere orduantxe jin eta gure bi xapeldunek heien kontra galdu 18-50, trinketea : orduan ziren haundienen mailera atera garaztar horiek.

Lasako bestetan dugu gure apeza 1983an. Eta hor ere irabazi G.Urrutia herritar bipilari eta hunen lagun arizan zen G. Duhalde suhaskundarrari, ez baitzen batere errex bi Gabi horien meneratzea. Buruzburukari samina ere izan da gure Domintxaineko apeza, geroztik Caracotche jauna, deitzen dugun bezala : 1985ean Mattin Garat senpenter buruzburukari famatuari ere behin segurik irabazi diola erraiten ahal du, 40-28.

Gehiagoko xehetasunik gabe, iduripen huntan gaude Ahatsako seme hau, halaber artzain eta laborari laguntzetan ere prezatua, apez pilotari onen le-roan aipatu beharra zela baitezpada, baldin-eta, mendea aldatzearekin, sotanarik plazarat ekarri ez badu ere.

TOTE SALDUBEHERE APEZA

Aldude Uhaldeko semea dugu Tote edo Josepe Saldubehere Apeza. 1952an sortua Erramun Caracotche bezala, biak ditugu plazetan xuriz bezti jokatzeko ikusi ditugunak beste pilotariekin, eta ez sotan. Gauzak aldaturik, ez dute biek ere sotana jauntzia erabili, ez plazetan ez-eta jende artean. Hunekin ere izan dugu bera mintzarazteko parada guk galdetxo batzu eginez bakarrik.

« Zuk aldiz, baduzu berezitasun bat, Tote, lehen pilota moldatzailea ere apeza izan duzula. Eta besteak nor, sustatzaileak eta pilotari lagunak ? »

Aldudeko eskolan ahal guziz pilotan ari ginen Léon Labayen gure apez-bikari-errieta ginuelarik sustatzaile eta erakusle. Zoingehiagokak muntatzen zituen eta errabiatiak ginen, bixtan da, eskolan ikasteari baino gehiago !

Uztaritzen sartu bainintzan 6-garrenean han ere baginuen ezker pareta bat eta errekreazioneetan lasterka joaiten baiginen lekiaren hartzera... Han ene lehen xapelgoetako laguna ezagutuko dut : Erramun Caracotche. "Aviron Bayonnais" hortan hasi ginen, Max Duguet ginuelarik gidari (gure bila jiten zen, bixtan da, eta berriz

ekartzen) ez dut oroitzapenik batere denbora hortaz... bizpahiru urtez ari izan ginen. Haatik, Erramunek baitzuen osaba bat Baionan, oroitzen niz bazkari eder batzu biltzen ginitiola Saint André xoko hortan gure pentsioneko menuetarik kanbio baitzen... berdin hortako ere ez niz oroit irabazi handirik eskuraturik trinketetan ! 17 urtetarik goiti serioski hasi ginen. Aldudeko lehiaketa eta Zaharrer Segirenak Baigorriin... Marcel Monlong zen president... gure bila jiten zen Aldudera (gure etxeetan ez zen autorik...) Jeannot Joalgin (Dendarieta), Albert Markitxa (Hualde), Daniel Mutu (Mutuberria), Mizel Mate (Arraras), Noël Apezteguay eta Jan Battitt Xanfermin (Hasquet) besteak beste. Gure presidenta mediku ere izanez beti prisan zen, autoa ziztian erabiltzen (bainan xofurra zen !) eta zenbat aldiz ez gira nahasiak arribatu pilota lekietara, ni bereziki, baita ere Mizel eta Albert. Eta gure medikiak bazien guretzat erremedio magiko bat arraroa orai aitortzen dutana : « Zauzte hunat, rhuma hurrupa batek arrañatuko zauzte ! » Erran behar dut egia ziola eta geroztik ene biziko gustu hartu dutala.

Xapeldun izan ginen 1970ean, xuxen balin baniz, junior-etan Jeannot Joalginekin Baionan Senpereko Bereau eta Harisgainen kontra. Egun hartan, batere espanturik egin gabe, gaitzeko forman nintzan, joitzen azkar, airea ontsa, sarea miatzen indarrean... orduan Beaudonnen (semenarioan) nintzen eta ebiakoitz aratsean (bezperan beraz) Pauen izana nintzen M.E.J. gazte moimendu baten besta bate-tan beste gazte batzuekin eta berant sartiak ginen handik Peio Irigoyen apeza ginuelarik gidari... eta goizean berant arte lo eder bat eginik nintzan eguerdi arte ! Ez zen ordian oraike preparazionerik : egiten zen jiten zen bezala egin eta jo aitzina ! Gazte ginen... (artetik erraiteko, enetako ez da pilota sekula lehen izan, zonbat partida ez dut galdu ene faltaz, bezperan edo antzerki bat eman behar Aldudeko taldearekin, edo M.R.J.C. gaztekin aste ondar bat izanez nunbait gauaren parte bat galdua...) Jin nadin berriz Baionako pilota partida hortara hauxe kondatzeko : Jeannot-ek ontsa baino hobeki ezarria zien espalda berotzeko pomada bortitz bat (Algipan ?) eta ohartu gabean bisaian ere pasatu zuen eskia aldi bat baino gehiago ontsa garbitu gabe izerdia xukatzeko eta... sutan zen ! Hortakotz egin zituen segur ere 9 sake falta pilota jendeetara eskuineko galeriara igorritz ! Bainan bestenaz sare zaintzeko paregabea zen eta huts guti egiten. Dena den irabazi ginuen. Gure bi aitak ere jin ziren Baionara gure ikustera : erran nahi du zonbatetaraino gertakari bat zen bi Aldudar finalean izaita ! Beraz, goizetik abiatu ziren Aldudetik, ardiak bazkaz izanez Joalginekin Ahetzen, handik pasatu, nunbait bazkaldu bixtan da eta... gure partida finitu ondoan arribatu gutaraino. Bainan fierxko halarik

ere bien semeek irabazirik ! Beraz etxera bildu ziren, joan bezala, erran nahi baita egin ginuen banketa bitoria ospatzeko Juantorena ostatuan Baigorri... Gu denak kafean ginen bien aitak gutaratu zirelarik azkenean.

« Pilotari bideak beraz ordutik, gazte gazterik? »

Gero izan ziren Alduden eta Esnaasun zenbait desafio, xapeldunen kitzikatzeko (gu, beraz) ez ditut denak aipatzen ahal hemen... Pariatzen ginituen bazkariak edo afariak, sanoki, adixkidantza hobereanean... baziren sosa ere pariatzen zutenak. Aldudeko trinketeko lehiaketak ere arrakasta gaitza zuen denbora hartan : gazte hutsa nintzalarik arizan nintzan Henri Lubet-ekin haundien artean eta irabazi! Lubet ez zen normahi bixtan da... Perkain kopa, mereximendu handiena zuenari emaiten zutena, urte hartan neri eman zautaten. Beste batez, finala irabazi eta banketaren ondotik desafiatiak izan ginen eta segidan joan ginen trinketera, argiak piztu eta partida egin beroan bero, goizeko hiriak ziren. Pentsatzen ahal duzie ez ginela barurik eta taula azpian bazela arrabots eta berdin zenbait pario ere. Gu bizi hortan hazi eta haunditu gira sanoki eta ezin hobeki !

« Horiek hola, oraino ikasle, eta jada pilotari ? Bainan beste kirolak ere ? »

Akizeko Semenario handian sartu nintzalarik urrundu nintzan Euskal-Herritik, han bi urte egon, rugbian eta footean ari ginen aste barnean, pilota ez... bainan astero jiten ginen etxera : ni Filipe Bidartekin ari nintzan. Urte batez, Peio Etchemendy Suhuskundar pilotari fina gidari Larzabaleko trinketea finalean galdu ginuen Ligako finala Azkaineren kontra eta ez normahiri : Xan Urdampilleta eta Panpi Laduche, gu baino gazteago zirenak eta biak pilotari haundi beharrak... Igandetean, sartu behar ginuen aratseko otoitzarendako 7etako. Ez zen posible igande batzuz. Superiorrak deitu ninduen bere bulegora astelehen goiz batez eta erran zaidan : « Tu dois choisir entre la pelote ou le séminaire » eta... nik, biak atxiki ditut ! kasko gogorra edo... zihauk ikus !

Bi urtez Tahitin egon ondoan, adinik hoberenean (kooperazionean) hor gibelatze bat egin nuen, bixtan da, gizendu (eskola emaile nintzan). Hortaz oharturik, Aldudar batek, berriz sartu nintzalarik 1975ean, Robert Xantrea-k (Arambel), desafiatu ninduen buruz buruka, nik uste nuen lehengoa nintzala eta, bixtan da, galdu nuen, leher egin, bainan gero serioski berriz hasi nintzan, ene urgulian hunkia izan bainintzan. Jan Battitt Sabarots-ekin urteak ari izan gero,

Baigorriko Jean-Marie Berterretche president zelarik (artetik erraiteko Monique eta Jean-Marie-k zenbait bazkari eta afari badaukute emanik eskolatik landa etxera joaiteko orde pilotara joan aitzin !)

« Huna orai Tote pilotari- katexista ! »

Berhouet eta Housset-en kontra Larzabalen irabazi ginuen Ligako finala eta ber finala galdu Hazparnen, Frantziako finala, ni trixtea izan nintzan eskutik minez, alta arraro gertatzen zitzaitan, beti esku azkar-rak ukan baititut, beti esku huts ari nintzan trapu eta loturarik gabe. Urte hortan diakre nintzan Hazparnen... azkar, osagarrian, denbora erdi, bi urte hartan, laborantxan ari. Camino erretor zen Hazparnen. Presentatu ninduen katiximako haurrer erranez : « Huna Tote... » Haur batek etxean erran zuen « Badugu katixima egile berri bat, diakre da, pilotan ari da, Tote izena ». Amak erran zion : « Tote ez da pollita... Ttote pollitago da erraitea. ». Mutikoak berriz : « Ama, ikusiko duzularik gizona, ikusiko duzu Ttote baino hobeki joanen zaiola Tote ! » Haurren abotik egia jaltzen omen da, beraz...

« Pilotak eta Apeztasunak Baigorritik, Lapurdi eta Amikuzeraino, Xuberora ereman ? »

1980ean, apeztu eta 12 urtez Urruña eta Senperen eta hor gaindi: zernahi partida egin dut : Mixel Cleidon Donapaleukoarekin Donibanen bizi dena edo Senpereko Paxkal Haroçarene, Gregoire Sein (hunekin ikasi nuen ikasi nuena errebotean) Mendy, Behasteguy, Mattin Garat (zer katzakak hunekin buruz buruka) Jean Iturria eta Mattin Sanchez ginituelarik gure arduradunak (bat beti serio, bestea omore ona zariola). Maite izan dut pilotan artzea, lagunekin har emanak ukaitea, Euskal Herriko izkin batetik besteraino zernahi lagun eta adixkide ere egin ditut eta beti baditut pilotari esker. Pilotak ere salbatu nau emanez ene gazte biziari seriositasun bat, neurri batzu, behar baitzen forma izan pilotan artzeko : oroz gainetik maite nuen buruz buruka artzea eta, hortakotz, lasterka edo mendian ibiltzea beharrezkoa baitzen, gustu hartu dut hola aritzea eta bizitzea, beharrez ere besta edo mahain bat tenorez utziz pilota partidari pentsatuz... ez dut batere urrikirik, eta geroztik usaia berak segitzen ditut, kirolari gehienek gauza horiek badazkite. Ez da mirakuilurik : nahi duenak zerbait egin kirolan hortarik pasatu behar du.

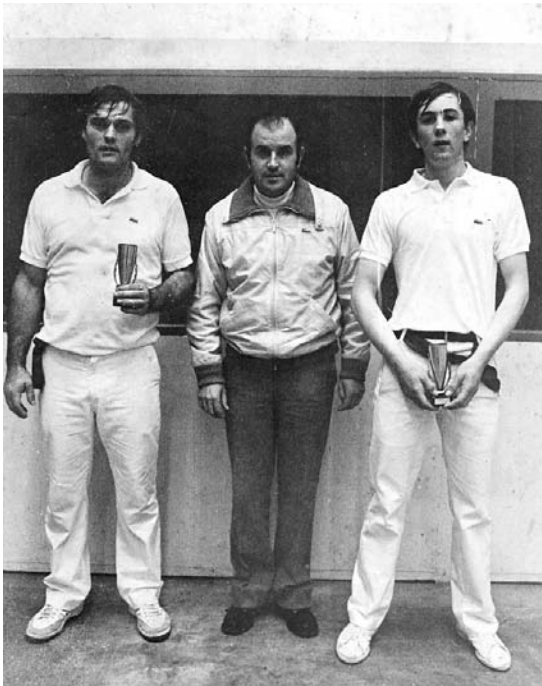
Milesker zuri denetaz, Tote, bero-beroki ! Zure balentriak sanoki eta apal apala kondatu dituzu, menturaz ederren batzu baztertuz. Zuhaurk errai-

ten duzun bezala, kirola da pilota, ahusagailu bat, gizontasunaren eta zerbait gehiagoren lagungarri, guziz apezarentzat, eta horri denak ohartzen dira. Barkatu bainan zertako ez sala nik ere zutaz dakitana. Orai 54 urte ditutzu, aintz adiskide orotan, Xubero gaineraino. Huna, zutaz, berriz ere, barka, batek erran didana : « Ez zian orobat haundien batzuen klasaraino heldu, bainan langilea zian eta plaza gizona, lagunarendako ona. » Hori baduenak!

*NB : « Ene hitzño huntan ahantzi tudanak barka otoi !... ez dut memo-
rio gaitza ! Bainan plazer izan dut lerro hauk idatzirik, pilota neretako konda
baita. Orai, 54 urtetan gozamen berak ditut bainan galerietarik... ahal dudan
guziz, partididen ikustera joaiten bainiz... Duela 10 bat urte utzia dut pilota,
azken partidak Peio Bera (Ardans)-ekin Aldudeko lehiaketan. Hasi lekutik
finitzea... Alduderi beti leial ! » Tote !*

TOTE SALDUBEHEREN PARTIDA BATZU HERRIAN

Erran behar da Saldubehere eta Caracotche bi apezek eskukaldi ederrik ere eman diotela gainera kaseta euskaldunari, bereziki bigarren hunek, kasetan idatziz asko aldiz.

*Saldubehere gazterik hasia
Urruñako Bideondorekin*

1979an zen Sabarots eta Saldubeherek finala laurden hau irabazi zuten Caracotche-Etchegarayen kontra, gero Buenos-Aireserat joan baino lehen. Orduantsu ere, 40-39 joan baitzen Mattin Garat eta Saldubehere beraren artekoa. Bainan 40-34 ere izan zen partida bera, alta apezak joa zuelarik Berhouet. Bainan galdu Dargelen kontra, 23-40. Eta irabazi Michel Etchetori 40-31. Eta irabazi halaber Sabarotzekin Etcheverry-Lascorri 50-36. Berhouet-Etchegaray ere, oraino gazteak, jo zituzten 50-33 Sabarotz-Saldubeherek. 1986an Harisgain senperrarekin dugu Saldubehere eta galtzen dute trinke-tean 37-50 Dibar eta Arotzarena pilotari bipilen kontra. Aldiz joanen dio 1980ean gure aldudar apezak Mattin Garat senperrar abilari 40-29 Hazparneko Berrian. Eta hau ? Huna Inchauspe-Carricart dituztela, oraino gazteak, Sabarots-Saldubeherek kontrario, eta irabazten 50-48. Bainan galdu behar du buruz-buru apezak 37-40 Sanzberro itsasuarren aitzinean. Escozen kontra aldiz batez galtzen, apezak xapelgoan.

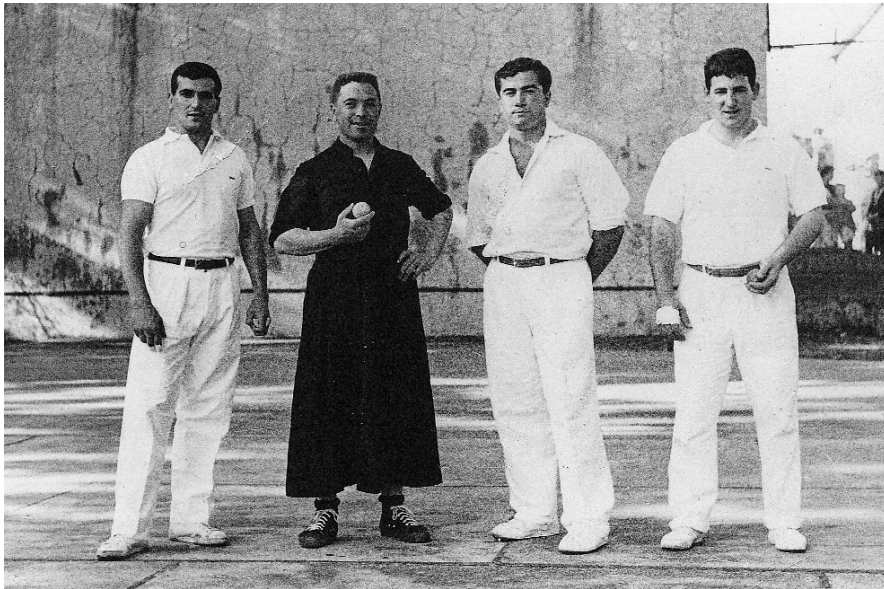
1985ean gira orai, martxoan galtzen apezak, Irumeren kontra. Eta galtzen ere Forgues koparen finalerdia Bidondorekin bi tantoz Diribarne-Duhalden kontra. Bainan irabazten, 50-22, Larronde-Ibarren kontra. Baigorriin jokatu zen urte hartan eta Dibar-Arotzarenak garaitu Saldubehere-Harisgain. Alta ez du hor oraino amor emana Tote apezak eta huna A. Aguerre gaztea garaitzen duela 40-38. Horra : ez dugu hauturik egin, bazitakeen besterik ere erraitea merezi zuenik.

PIERRE APHAULE APEZ ALAIA

75 urte ditu orai garaztar hunek eta badu zer konda bere pilotari denboraz. Behorlegin sortua eta Donazarren haunditua, hor zen pilotan hasi Belokeko fraidetxerat ikasle gazte joan aitzin. Huntarik Ahurti ez urrun, horra hor lehen xapelgoak Curutchet bat eta bere hainekoekin desafioan hantotarrak beti alde ez bazituen ere komentukoak. Soldadogoa Parisen, eta han ere pilotariak izaki, Lalanne hazpandarra, Guichanducq amikuztarra eta beste, bainan ere Olier, Bidegainberry eta holakoak han ditu ezagutuko.

Halere, apez gazteak Baionako Semenari haundian ditu ezagutuko, Beloketik landa, Beñat Etchegaray Behauztar apezka eta besteak. Pilotan, batean gal eta bestean irabaz, hori betikoa, huna oroitzapen batzu berak erranik : « *Union Basque batasunak muntatzen zituen udako xapelgoetan, Beñat Etchegaray behauztar apezarekin ari nintzan. Oroit niz Donazarreko plazan nausitu ginela Etchegaray eta Arambel aldudarren kontra, ez bainintzan guti fier. Eta xapela ereman ginuen Itsasuko plazan Gaston Detchart eta*

Christian Laxague Hazpandarren kontra. » (G. Detchart hori da orai, eta aspaldian, Pilotako Federakuntzaren xatxari-kondaria urteroko finaletan).

Aphaule apeza, Martinon, Daguerre eta Elissaldekin

Ez horiek bakarrik : « *Aburtiko plazan arizan nintzan Duguin beskoiz-tarrarekin Ximun Haran eta Etchegoyenen kontra eta, galdurik ere, ohore zitzaitan Haran baten kontra ari izanik behin bederen.* » Hor jakin dugu ere orobat Hontebeyrie eta Chacon landestarren kontra jokatu duela Aphaulek bere haurreko lagun batekin. Artetik erraiteko, beren fama haundia ukana zuten bi landestar horiek, Hazparnen bi oren eta gehiago jokaturik galdu baitzuten Behengaray eta Lacoren kontra hiru ponduz beren urteko finala nausia.

Eta bego bera kondari donazahartar apeza : « *Pascal Damestoyekin ere, hau ez ordukotz hain gazte, ari izan niz M. Minondo eta Lassusen kontra, Saint André de Seignanx eta Mont-de-Marsan landestar herrietan egin ditugun partidetan, irabaz edo gal aldizka. Halaber Etchegaray apeza eta ni Londaitz eta Larrea urruñarren kontra. Eta ere, gertatu gira, Etchegorry apeza eta biak, hau ez orduan Erramousperek bainan enekin. Donazaharre-Madalenako bestetan, Habas eta Haramboure orduko amatur onen kontra. Hor, gu arras herrebeski hasirik, 0 eta 13, ohorezki bururatzerat heldu ginen, bi xuriak 35-32 nausituz bi apezari. Baginuen orduan arrakasta, batzuek erra-*

nik ere gure sotanak zuela biltzen jendea, ala Miarritzen, Baionan, Hendaian, Capbreton, Bordele edo Euskal-Herriko bestetan. Halakoak ziren egunak bainan ari ere behar zen. Ene azken partida 39 urtetan egin nuen Altzaiko besta egun batez, Xuberoan : ni Olharanekin eta besteak Nabarra eta Eppherre. Gero Hazparneko misionest predikari etxerat ukan nuen galdea eta han beste pilotarik zen, alabainan !

Pilota utzi, bainan pilotari jarraiki... partidetan, denetan, ezagutu lagunak hor aurkituz, eta adiskidetasun bero hura, atzoko ixtorio xabarrekin, pilota gure joko zahar eta ederraz, ala trinketean, ala plazetan ala herriko bestetan, pilota egonez zahar eta gazteen batasuna orai eta beti agian ! »

PIERRE LAZCANOTEGUI ETA APEZ XIXTERARIAK

Laguna izana ginuen Uztaritze ta Baionako semenarioetan Pierre Lazcanotegui 1939ko gerla hasterakoan, L. Erramouspe, A. Etchegorry, M. Hirigaray, L. Oxarango, J. Camino eta pilota munduko apezgai guzien denboran. Orduan esku-huska zen bakarrik, pilota joko guzien ama eta erroa. Hartan ez zuen jada nehoi zorrik urruñar hunek ordukotz, ez-eta beste edozein kiroltan ere halaber. Haatik, Urruñatik Donibane Lohizune ez urrun, ohartua zen ere goizik gure Pierre xixterari : ez zituena han, Josep Mourguy, Beñadin Solaberrieta, Errotaberea, Nazabal, Bermejo donibandarrak, geroxago Battitt Garra ziburutarra eta Mixel Lecuona biriatuarra eta beste zenbait, bera bezain azkar eta zenbait jada trebatuago !

Pierre Lazcanotegui, 1925an sortu lagun goxoa, zernahi dohainen jabea gainerat, semenarioko ixtudio, ala kirola, matematika, musika edo kantuz paregabea, 78 urtetan galdua dugu damurik ez hain aspaldi. Lagun leial eta plaxenta, mintza gintazken adin aitzinatu batean harekin lañoki :

« Heure haineko lagunik ez izanagatik pilotari apezetan, beti eta luzaz aurkitu dituk pilotakideak, hain galdatuak zinezten plaza guzietan. »

Bai, segurki ! Eta bakoitza bere jokoaren araberako tokian. Hiru donibandar apez, hirurak nere aitzineko lau-bost urteetakoak ; Mixel Lecuona biriatuarra geroago, nahiz gutiago ere, hau esku-huskatik etorria. Beraz, Mourguy izan dut maizenean laguna, binazka ari ginelarik, ni ezker aitzin eta hura eskuinean, bera ezkerra zelarik eta lanjerosa ere bere makoan. Errotaberea aldiz, hau izan dugu gibelegoa, jarraikia eta segura, hirutan ari ginelarik bereziki lehen denboretan.

Erran behar dut Solaberrieta ere hor ginuela, hau aitzineko jokalaria, beso onekoa eta kirolari trebea zernahitan.

Horiek oro apez lagunak banituen, hor dauzkat ere beste guziak, orduko pilotarietan, maiz eta maiz plazetan kurutzatu ditugunak: horietan, Alaman Kanbokoak, hunekin Euskal Herriko finaleraino heldu ginen eta halaber Frantziako xapelgo nagusiaren finalarat ere bai. Eta zer erran Pixtia Sarakoaz, hau ere gure partida ofizialetako kide izan dena ! Bainan, xapelgoetaz mintzo gareno, aitortu behar Unhassobiscay anaiak (lehenik hiru eta geroxago lau zirelarik), horiek aurkitu ditugula maizenik trebes, bai xapelketa nagusian eta bai mundukoan ere 1940etik 1960 artean.

« Hogei bat urtez bederen beraz ? Eta zuek heieri hurbil hurbilak ? »

Egia da bai gorenean ginela luzaz, baina haiek Unhassobiscay !

Eta haundienak ere gure beharretan izaki, haundi egoteko ! Horren gatik, Pilotako F.F.P.B. Federazioak Berezkoen mailerat goratu gintuen denak. Aurkitu ginuen beste kide bat ere orduantxe. Hura zen Bixente Barenne uztariztar pilotari ezagutua, esku-huskalari profesionala, lehenxago Pier Vivier milafrangar ezagutuaren lagun izana Harambillet eta guzien denboran. Barenne beraz, berak zazkien lagunarteko arrazoinez, xixteran trebatu zen eta gure ganat etorri ere bere kidegoa eskainiz. Guk atseginekin hartu holako eskaintza, ikusiz hor izanen ginuela gibelesko lauzkatzaile bat mailez doi bat gorakoa. Afera bat egin ginuen harekin aski ona, hamabost bat urtez ederki baliatu duguna, anaia famatu horien kontra eta frogak hor daude : harekin anaiak garaitu ditugu aldi parrasta batez. Hauek berek erranen dute naski galdu ere dugula maizago eta hori ere nork uka ?

Egun haundiak izan ziren horiek eta uste dut Euskal Herriko plaza gehienek ikusi gaituztela, bederen xixtera jokoarentzat egokiak ziren arraboteetan.

« Bai, eta Euskal Herritik haratago ere bai, dakigunaz ? »

Nundik ez ? Ibili gare Parisen, urtean bietan bederen, eta Casablancan (Marokan), Bordele, Royan, Hossegor, Capbreton, Vieux-Boucau, Akize, Brive, Paue, Lourdes, Tolosa, Luchon, hoik oro udako sasoiak bakantzatiar ainitz biltzen den lekuak. Eta bildu da jende ainitz gure partidetan, sekulan baino gehiago.

« Bainan erran nezakek aise ari zinez tala urrunagoko jende horrekin, eta errexa zela kanpotiarra partida baten itxuraz ilusitzea, partida antolatuta batzuekin ere ? »

Itxura eta jukutria guti halere gurekin. Egiari berea, erran behar da xapelgoaz kanpoko partidetan ere, oro baino lehenago zela gure jitezko nahikeria, irabazteko errabia, ez dakit urgulua erran behar den ! Galdegin behar beharri xokorat Mourguy bati, edo berdin nero-niri, uzteko besteak irabazterat ! Eta Barenne bati beraz ? Ez ! Ez zuen itxurak egiten gure partiden arrakasta bainan geronek partida horietan ginuen su biziak !

« Horiek hola, zein ziren orduko pilotariak, bederen ezagutuenak ? »

Nik ene bidean aurkitu ditut ordu hartako amatur eta Berezko gutiz gehienak : Parisen, erran dena, U.S. Metron jokatuak, eta Jeannot Salaberry hazpandarra eta Jean eta Etienne Urruty donapaleutarrak, J. Lemoine eta J. Fagoaga saratarrak, Felix Boudon, Mixu Etcheverry, Chatelain, Poulou, Guilçou, Hastoy etab... Nork erran zenbat ikusle biltzen zen Pariseko Chiquito de Cambo plazan Jean Urruty haundiarekin eta apezekin !

« Ahal duzue oroitzapen ederrik ? »

Pentsa beraz ! Zerbait izan zen guretzat bitoria hau ere : J. Urruty eta M. Etcheverry garaitu gintuelarik hiru bien kontra (Larrabure eskuinean, ni ezkerrean eta Barenne gibelean, 50-41.

Eta hau berriz Miarritzeko Plazaberrin, ezker paretan jokatu Berezko guzien arteko finala : 50-49 J. Salaberry eta biek batez irabazia, Mixu Etcheverry eta Ph. Miralen kontra.

Aratsetan, gauazko asteroko partidak ere zerbait ziren udan, Hendaiako Gazteluzabar, Getaria, edo Capbretonen leku guziak hartuak zirelarik.

Halaber Royan udalekuan eta Tolosan (huntan 1500 ikusle) estraina egunean : hau futbaleko profesional partida haundiaren ondotik izan zen, hango entzungailuan bietan iragarria izanik apezten partida.

« Baina hor ez ote gira Euskal Herritik urrunduak ? »

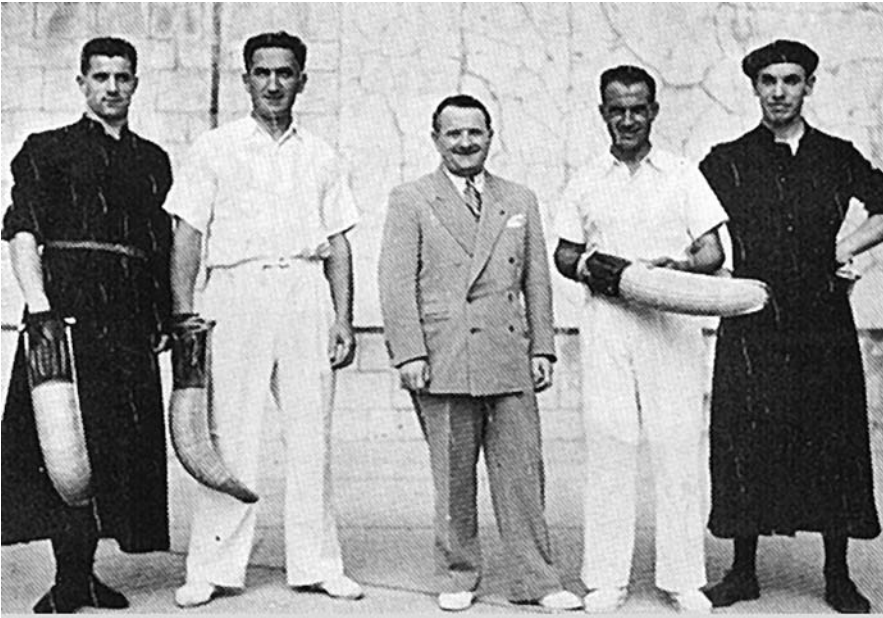
Baratxe, baratxe ! Itzul gaiten beraz herrirat, izan gintuelarik Baigorriko Bestak, eta Hazparnekoak, Donapaleukoak, Donibane Lohizune, hor hiru lau urtez jokatu baiginen Unhassobiscay-tarrekin, eta Jean Urruty, Lemoine eta Boudon. Horien gainerat, Donibane Lohizunen, Arin Batasunak deitzen ninduen hiruzpalau ostegunez Lemoine, Urruty eta Boudonekin.

« Bururatzeko otoi, Pier, hire oroitzapen txar bat eta on bat ? »

Hau bat, ez baitakit nola galdu nuen : Miarritzen, Plazaberrin, 40etaraino ni aitzinean joan bainintzan ezkerparetan buruz buru Mixu Etcheverryren kontra eta gero galdu, 43-50.

Kontsolamendu gisa aldiz, ez haatik kontrario berekin, Arrosan egin nuen partida hau : herriko bestetan Loustalot bi anaiekin irabazi nuen partida hau, Unhas obiscay hiru anaia hoberenen kontra. Hor egun hobea.

Milesker Pier, ene eskolako laguna, begi oneko pilotari, kantari eta lagun goxoa. Geroztik urak bide egin dik. Ez ahal dituk haatik agortuko agian lehengo iturri on aberatsak!

Ezkerretik... Lazcanoteguy, F. Boudon, J. Urruty, Mourguy

Baginuen egia erran beste ainitz eta ainitz kondatzekorik Pierre Lazcanotegui eta J. Mourguy apez xixterariez. Urruñarraz hauze zor diogu egari : gauzak eta jendeak hainbeste aldatu diren mende hortan, bere barneko galernak izan dituela Lazcanoteguik : inarrosaldi hartan bere apeztasunetik baztertu zen Pierre adin batean, ezkondu ere elizako legeetan gauzak konpondurik Christinekin, giristino onaren bidean egonez ondarreraino. Arte hortan, bizitzeko, erakasle ofizioan gora joan ere da Miarritzeko Ikastegiaren

(FAL kolesioa) buruzagitzako Printzipal maileraino. Osoki estimatua eta maitatua, ikustekoak eta oroitzekoak izan zituen hor erretretan sartzeko ikustateak eta bestak ondarrean. Hor ere pilotan bezalakoa izana baitzen, adreta eta zintzoa. Apez lagun ohientzat aldiz, betiko laguna, ezin-ahantzizkoa, eta lehengo apez laguneri fidela bururaino, Pier ! Eta, azkenik, ez dugu ahantziko salatzea, bere erakasle lan eta munduan pilota sailari leial egon zaiola bururaino bere dohainak ezarriz pilotari gazteen formakuntzan bere goreneko mailatik, tokian zituen Biarritzarrak eta beste Batasunekin, F.F.P.B. gorenarekin eta oro ! Eta Urruñako elizari leial, ondarreraino.

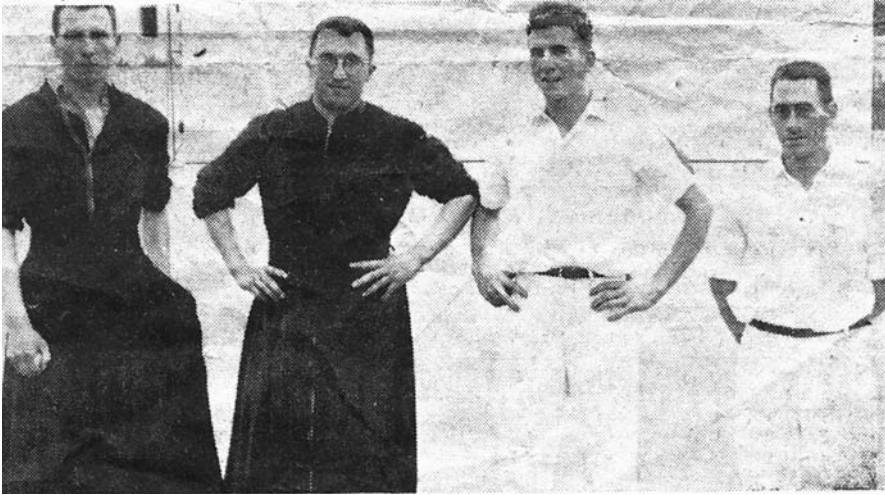
BEÑAT ETCHEGARAY

Behauztar adixkide hau goizegi joana dugu. 1930ean sortu lagun arraia, eliza-batasunetako eta plazako egina zen orobat : Euskal Herriko bezala, Biarno aldekotz ere bai berdin berdina. Apeztu ordu Paue alde horietan ukan zuen bere zerbitzua, Nay, Gan, Paue, batean erakasle bestean bikario eta beti pilotari ere berdin trebe. Eta ondarrean Amikuzeko Arruta- Martxuta gain horiek, eta Kanbo ere bai, hango seroretan. Sallette apez biarnesa lagun, edo berdin M. Algueyru bikarioa, ereman du Frantziako kopa 1963an, lehenarekin, jokatu Biarnon eta Landesetan, eta Cannes udaleku aberatseraino, Arno Ouretekin ere batzuetan. Pilotari bixia zen, dena zaina, kexuarena egiten jakinki beharrez, eta berehala irria, dena arrailleria, hori ere da jokoa. Pilotari bikoteetan ez dute ez beren lekua ebatsia historiarako : Harriet-Gozterratxu lehenago bainan ere Bidegain-Hasperue, Etchegorry-Erramouspe, Etchegaray-Salette, Beheran-Ibarburu eta beste hanbatek.

ETA JEAN PIERRE ETCHEVERRY ERE

Sarako erretorgoa egiten digu orai Jean Pierre Etcheverry apezak, beste asko kargurekin, gainera : Kristau laikoen formakuntzako ainitz biltzarre, zernahi artikulua *HERRIA* eta beste kasetetan, gehienak euskaraz, liburuak moralako eta gaurko asko gaiez, ez baitezpada Elizako gaiak bainan gizonak bere bizian dauzkan mila gorabeheretz, denetako zailenataraino. Bazaukan orotaz zer erran eta zer erakats, berak bildua duen esperientzia zabal eta hedatuarekin. Ez dea izan Jean Pierre apeza, orotan berdin barna, ala gazterian, familietan, ala semenarioetako hezkuntzan beti kontseilu onekoa! Horiekin guziekin batean apez zintzo bezain lagun goxoa, lehengo osasun arazo batzu ere gain-

ditu ondoan pilotari segur eta asko ahalekoa ibili da plazetan 1937an Domintxainen sortu teologiano hau. Eta pilotan, besterik ez kondatzeko eta oro laburtuz, jokatu zuten Etcheverry eta Ouret apezek Idiart azkaindarra eta Arbillaga haundiaren kontra Baionan, jaun mera Grenet eta beste buruen aitzinean, arrabotaren estrenatzeko partida eder bat : xuriek irabazi haatik 30-23, arduradunen eta beharien goresmenak merezituz lau pilotariek.

Ouret eta Etcheverry apezak eta Arbillaga eta Idiart

GILEN DIHARCE APEZA

Gilen Diharce apezak, bere 88garren urtean, xuxen dauzka Donapaualeko xaharretxean bere apez eta pilotari oroitzapenak. Domintxaineko seme, Beskoitzetik eta Amikuzerainokoan betea du bere saila, beso bizi eta iraukorkin batekin, beharrez marrarat xixtatzen zakiena. Ez da ustegabetarik atera holarako pilotaria, arabera herri eta plaza-trinketetan. Zerrenda luzeetan lerrokatzea merezi dute segurki A. Etchegorry, J.B. Etcheverry, P. Mogaburu, J.P. Peyroutet, B. Miremont, Amestoy eta guziek Amikuze-Oztibarre aldetik, hoik denak ere apez eta pilotari izanak. Holako ziren ere, bi dohainen jabeak, F. Harriet, B. Setoain, L. Auzqui, Josep Camino eta beste apezak, azken hau oro arnegitarrak eta nundik ez aldudar lerrotto hau, Gozterratxu anaiekin, Saldubehere oseba-ilobekin, eta L.P. Iriart, batzu bizi et zenbait joanak. Ene

lagun batek ziona, badituzte gure herriek eta elizaitzinek beren gerlarien oroi-
tarriak, eta noizko ote lehengo pilotarienak, gaurkoen sustagarri ?

Azken orduko hitz: huna nun jin zaion beraz azken deia adin haundi hor-
tan Diharce apezari. Goian bego. Gure doluminekin Domintxineko familiari.

*Diharce apeza, Behauzeko erreter
zelarik, herri hortako bereko Pilla
Etchegaray gaztea zuela lagun, Beñat
Etchegaray apezaren anaia gazteena.*

ARÑO OURET SUHUSKUNDARRA

1940ean sortua zen eta nor ez zen pilotari Suhuskunen Arñooren denbo-
ran ! Bere denborakoak zituelarik Gabi Duhalde, Peio Etchemendy eta hola-
ko pilotari ezagunak ! Maule ta Uztaritzeko ikasketen ondotik, geroxago
Kanboko bikario, horra Charles Bergara makila egile pilotaria nun aurkituko
duen pilota erakasle paregabea. Arñooren sake bortitz eta luzea, beso azkarra
eta xixtatzaille samina, nork balia hobeki, edozein lagunekin eta etorriaren ai-
tzinean ! 1963an Frantziako xapelgoaren finalerditaraino izana dugu Arño,
eta Vicenty-Lacoren kontra, gainera. 1964an F. Forgues koparen irabazle D.
Carricaburu jatsuarrekin Baionan. 1966an F. Daguerre berezko beharra
oraino gaztea lagun, finala haundi bat jokatzen dute Remi Hirigoyen eta
Edouard Detchart hazpandar arraroen kontra, gutiz galduko badute ere.

1967an Donazaharreko plazaren estrena dute, finalerdi bat ezinahantziz-
koa jokatuz Ouretek Daguerrekin, Sauveur Mayte eta Laurent Carricarten

Ezkerretetik eskuinerat : Darrigol, Harismendy, Ouret, Salette

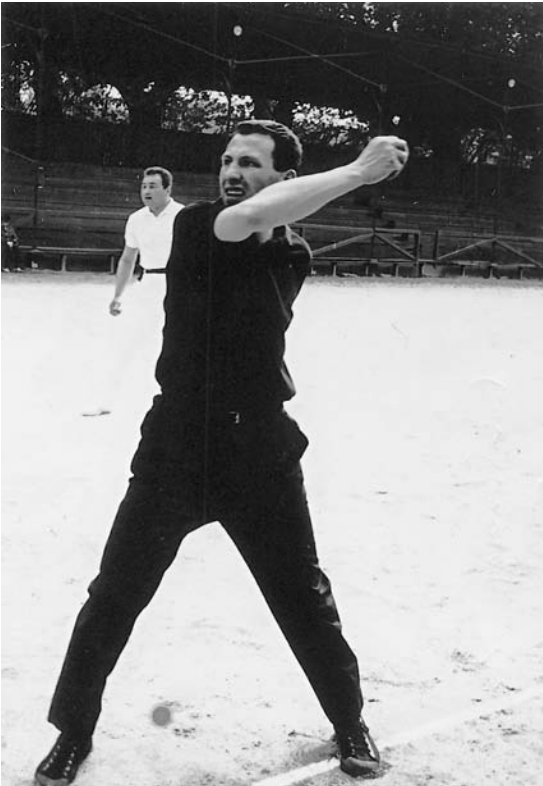
kontra, ordu hartan lehen maila zaukatenak : hiru kintze xoz galdututa, aitzinean izanik. Izan da gero Ouret Pauen, Salette apez biarnesa lagun. Eta ere Hendaian ber harekin, finalaren jokatzeko Darrigol eta Harismendiren kontra, aisexka galdututa haatik hor. Eta berriz horra Larresoron 1971an, Dominique Garat lagun, sasoin haundi batean berriz ere. Kontrarioak, Duhalde eta Urrutia, ez dituzte nornahi, alta biez bakarrik galdututa finalla, 38-40 kasetetan laudorio aski ez dutela apezak lehenik eta biek ere.

Eta zer erran partida huntaz, moda xaharrean, suhaskundarrak batetik (Ouret eta G. Duhalde) senpertarrak bestetik (Mattin Garat eta Gregoire Sein), bi partida gogor herri batean eta bestean, biak suhaskundarrek irabaziak. Urte hartakoa dute ere Kaliforniako ibilaldia, B. Pagola, G. Duhalde eta guziekin.

Amerika han utzirik horra nun zuen beste suhaskundar laguna, Peio Etchemendy, hunekin berriz irabazteko Ouretek F. Forgues kopa Aiherran hazpandarren kontra. Bat irabaz, bestea gal, galdututa dute ere hiru tantoz, Garatekin Bidarrin Larresohorrek (Ouret-Garat) Urrutia-Duhalden kontra, luzaz irabazia zaukatena (25-15). Ibili da ere Cannes Probertzakoaan Arño jada aipatu ditugunak eta beste batzu lagun, bai-eta berezko haundien aitzinean, biga hiruri eta hola.

Hirigoyen eta Detchart irabazle izan ziren Hazparnen Ouret eta Ferdinand Daguerre-ri

Ouret Hendaian, 1968

“Orotako sasoi bat”, Liburu Sainduen erran hori badakite apezek eta besteek. Arño Ouret ere, aldatuak aldatu, doala agian bereari lehengo kuraiarekin, bere oroitza eta lagun onekin.

Azken hitza... gabea baino hobe !

Jean Haritschelbar adixkideari eskaini lantto hau bururatzean, erran dezaket griña batekin gelditzen naizela, hobeki eta luzeago merezi zuelakotz gai hunek erabiltzea, beti norbait eta zerbait ahanzten baita holakoetan. Hala-nola iparralde xoil huntan mugatu dudalakotz ene behakoa. Bazen alabainan beste kondatzekorik euskal hegoaldeko pilotaz ere, han ere izan diren apez pilotarien sailean. Baztango xokoa aipatu badugu hemen, eta hori ere aipatu baizik ez, hor izanen zen Nafarroa guzia ere, Errioxaraino. Eta Gipuzkoa ta Bizkaia nundik ez, urrunago joan gabe ? Hantxetan Larrañaga apez, orain adin ederrean Zumaian duguna lehenik, gure Erramouspek Azpeitiko pilotalekuan frogatu zuena, eta holakoak.

Horien gainera, gure estimuzko agur bero hau Jean Haritschelbarren-tzat, ber hunek, luzazko Euskaltzainburu izanik batetik, eta orobat Pilota agerkariaren eta Pilotarien Biltzarraren kudeatzaile prestatua halaber, eta lehen lehenik gure Baigorri bera pilotari, izana, Herriarena trinketa eraiki artean, iduritu zaigu on izanen zuela pilotako sail aberatsaren eranskin hau, goraintziekin, bixtan dena.

* * *

APEZ PILOTARIAK...BAZTANEN

Guk Iparraldean mugatu dugu lantto hau, ezinbertzez. Bainan jauzi bat egin dugu ere Baigorri eta Izpegitik Baztanera Josetxo Mendioroz apezaren etxeraino, hango apez pilotarien berri jakin beharrez, bera ere pilotari izan baitzen gaztean. Doala hemen Josetxo jaunaren eskutikako bildumatxo hau.

« *Baztan Euskal Herria izanik, betidanik pilotazalea izan da. Horregatik Apez Baztandarrak pilotazaleak izan dira denak. Eta Batzuek pilotariak ere. Eskuz, palaz, eta guantez, “laxoa” deitzen den pilota moldean.*

Herri guztietan laxorako pilota-plazak izan dira. Baita auzo eta baserrietan ere, mendi lepoetan. Apez batzuek aipatzera... (1920 urtetik aitzinerat), Migel Iturralde, Oronozko Erretora ; eta Zigako Leandro Lazkoz... laxoan aipatuak izan ziren : Migel sakalari eta Leandro... Cuarto. Urte haietan, maiz pilota-partidak moldatzen zituzten, gehienetan desafioan , apostuak tartean. Hemen eta Baigorri aldean ere.

Orain dela 50 urte, pilotari ezagunak izan ziren ere apezten artean : eskuz Martin Barberena, Berroetako erretora ; palaz Arizkungo Bernardo Sokobehere eta Erratzuko Eujenio Urrutia. Eta laxora itzuliz, Josetxo Mendioroz, Gartzain eta Lekarozko erretora.

Aipatu beharra ere pilotaren alde lan berezia egin zuena, batez ere laxoa berpiztu nahiez : Iruritako Jesus Jaimerena. Haren eskutik pilotari aunitz (batzuek... laxotik erremonista profesionaletara pastuak) atera dire. »

* * *

Apez pilotariak

(Doinua: *Euskaldun seme*)

1

Apezak pilotari herriko plazetan
Zaia beltzekin edo pantalon xuritan
Mundu guziak ez du holakorik ukan
Hoi xoilik ikusten da Euskal Herrietan

2

Harriet-Gozterratxu, biak haundi ziren
Garazi Alduden ta halaber Parisen
Haundienekin ziren denetan negurtzen
Jainkoa bera ere zuten plazaratzen

3

Bestorduz Etchegorry eta Erramouspe
Esnaasu gainari josiz Amikuze
Bat harroka, bestea mimena nik uste
Biekin ukana du herri hunek ospe

4

Halaber Etchegaray eta Sallet' ere
Biarno zolaraino famaturik daude
Lehen Arnegin Auzqui, Setoain baitare
Herriak hoikin badu ukanik ohore

5

Muskildiko Bidegain baten betekorik
Ainitz atera dea ote Xuberotik
Urrustoiko seme zen Hasperue salburik
Ordaintzat Chirumberro, hau Manexiatik

6

Gozterratxu anaiak, bi apez Alduden
Sussuarregui-Pebet, hauk jokatuz Maulen
Beheran-Ibarburu plazan norbait ziren
Arño Ouret xapeldun, bestea Garat zen

7

Iratchet-Iriarte, Sala ta Larralde
Larzabal-Etcheverry, Diharc'et' Aphaule
Palaz Idiarregaray, hau onenen pare
Xuriz bezti Caracotx ta Saldubehere

Caracotxe pilotari beso onekoa

8

Lehen ziren apezak oro pilotari
Nor jarriko zen heien guzien kondari
Xixteraz famatua zen Lazcanotegui
Lecuona lagun ta, ezkerreta, Mourgui

9

« *Apezak azken bitza* » nork zuen jalia
Partidan haren gisa da pilotaria
Aldarean kartsu ta plazetan aria
Bietan gai beretik delarik haria

10

Berrogei ta hamar bat, gehiago berdin
Elizatik plazara ziren apezak jin
Bien ezkontza zerbait beharrez hor egin
Agur Euskal Herria errespeturekin

-ENA ATZIZKIA MENDEBAL OIKONIMOETAN

Jose Luis LIZUNDIA ASKONDO

Matiena da nire herriko, Abadiñoko elizateko, auzorik populatuena, hiritartuena eta industrialena. Bertan hasi nintzen eta hezi ere, ama hizkuntza propioa izan arren, gaztelaniaz derrigortutako “Escuela de barriada de Matiena”n, 1937an frankistak herriarekin jabetu zirenez mailukadaz desagertu bai zen “Auzo ikastola” euskarazko errotulua. Eta nire ia berrogei urtetako Matienako egonaldiaren oroimenez, otu zait *-ena* atzizki honi buruz euskaltainburuorde, euskaltzainburu eta euskaltzainburu-ohi ezagutu dudan Jean Haritschelharri ongi merezita eskaintzen diogun omenaldi-liburu honetarako idazlana.

Askok uste izan dute *-ena* atzizki hori, oikonimo edo etxe-izenak izendatzeko Ekialdekoak izendatzeko erabili direla batez ere edo, gehienik ere, Gipuzkoako Ekialdean. Ez da horrela Euskal Herriaren mendebaldean, hots, Debarroan eta Bizkaian ere aski hedatua da eta aspalditik. Urietan (hiribilduetan) batez ere, zeren eta elizateetan etxeak “Baserrian” sakabanatuak baitaude, alegia. Horrek ez du esan nahi, elizateetan ere, biztanlegoa ugarituz eta hirigune gisakoak sortuz, *-ena* atzizkidun oikonimorik ez daudenez, alderantziz ugaritzen joan dira, XVIII. mendea geroztik. Gainera, harrigarria badirudi ere, mendebalderen dagoen eskualde euskaldunean, Jaurerriko Uribe merindadean, aurkitzen ditugu gehien : Getxo, Leioa, Mungia, Erandio... Geroago zehaztuko dugu.

Matiena izena aski berandukoa da, María Angeles Larreak, bere *Caminos de Vizcaya en la segunda mitad del siglo XVIII. Apéndice segundo a la historia del Señorío de Vizcaya*. Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1974, doktorego tesian, honela dakar, Durangotik Probintziarako errepide berriaren kapituluan :

Establecimiento de barreras. Este hecho tuvo lugar, en la mañana del 24 de Febrero de 1789. La primera junto a la casa de “Adorriaga”, más conocida por “Iturricoa” a la entrada de Eibar, jurisdicción de Ermua. La segunda cerca de la casa de “Mati”, contigua al puente de este nombre, de la anteiglesia de Abadiano.... Por Real Provisión se señaló también qué debiera pagarse por el peaje (bidesaria) Barrera de **Mati**... Igual que en la anterior barrera (Adorriaga, cada cabaallería mayor cuatro maravedís... “El puente de **Matie**.

Zubi zaharrak gerra arte, 1937ko apiril arte iraun zuen, zeinetan bonba batek apurtu zuen eta gero leku berean berria egin, gaur egun ere irauten duenak, inguruko guztientzat **Matieneko** zubia izenarekin ezagutzen dena. Izen honen etimologia dela eta izan zuten beraien arteko eztabaida bat Koldo Mitxelena eta Justo Gararatek. Lehendabizikoak zuen arrazoia, Larrearen tesiak frogatzen duelako, baita ere nola deklinatzen dugun: *Matiena*, nominatiboa; *Matieneko*... eta gentilizioa ere gure aurreko belaunaldiek “*matiendarrak*” esaten bai zuten.

1940-1950 hamarkadetan, alegia, gure hartzaroan, *Matiena* auzogune txiki bat baseri-etxeak inguru guztian sakabanaturik. Kale-etxeak ordea *-ena* atzizkidunak ziren gehienak : **Arotzena** (aroztegia), **Orrospengoena** (jatetxea), **Motxoiena** (jatetxea), **Ostendiena** (jatetxea), **Juakiñena** (denda), **Anjelesena** (denda), **Amerikanuena** (jauregia), **Mintegiena** (Arzubiko zerrategia).

Ezin du lan honen muga barnean, Mendebal euskalki eremuan aurkitzen diren uri edo hiribildu guztien adibideak jarri, bakarrik azalduko ditut Ekialdetik Mendebaldera esanguretsuenak izan daitezkeenak: *Arrasate* eta *Eibar*, Debarroan; *Ermua*, *Elorrio* eta *Durango*, Durangaldean; *Gerrikaitz*, *Lea-Artibaiko* uri txikia, baina adierazkorra; *Larrabetzu*, *Mungia* eta *Plentzia*, Uribe merindadean.

* * *

EIBAR eta ARRASATE

Jakina da Arrasate eta Eibar Gipuzkoako Probintziakoak badira ere, hizkeraz mendebal euskara edo bizkaieradunak direla. Horregatik Juan San Martín euskaltzainak esan eta idatzi zuen, bera gipuzkoarra zela, baina ez giputza, ez baitira gauza bera. *Eibarko Hiri-toponimia*, Onomasticon Vasconiae, 13, Euskaltzaindia, Bilbo, 1995, liburua arakatu dut lehendabizi eta adibide ugari eta argigarriak berrirakurri ditut : Ponte-izen edo deitura adierazten dutenak: **Albizuriena**, **Areitionekoa**, **Arroiabenekoa**, **Balentziaganekoa**, **Balerionekoa**, **Bartolonekoa**, **Filipenekoa**, **Gasparrenengoa**,

Hilarionekoa, Iragiena, Juanestebanekoa, Korzalenekoa (la casa de Corzal), **Lano** (la casa de Lano), **Lopezenekoa, Lukastxoenekoa**, Izengoitia edota jatorriko herria adierazten dutenak: **Bergaranekea, Amigonekoa** “la casa conocida con el nombre de Amigo” Udal Artxiboa 1900; **Izotzanekea, Karketenea, Kiputxanekea o Giputzana** (hau Toribio Etxeberriaren *Lexiconean*) (San Martinek esaten zuen horrela deitzen ziotela tabernariari Azkarate mendatetik Ekialderakoa zelako, beraz zentzu gentilizio zaharrean), **Kirikixoanekea, Koronelena, Lutxaena, Madrileñuanekeak, Milloitxuanekea, Nafarrenekoa, Tartakoneko zapateria** (Tartakua zanetik, kapillia esan biarrian, esaten eban kakapillia, *Lexicón*), **Urkiolanekoa** (casa de Urquiola), **Lekianekoa, Zopanekea**,

Arrasate da gaur Debagoiena deitzen den eskualdearen eta zortzi mendetan eremu bereko artzipretzaguren hiri nagusia eta feria gunea. Sorrerako “carta puebla” delakoan, 1260. urtean, ez du esaten ez Gipuzkoa, ez Bizkaia, ez Araba denik, baizik eta hain zuzen

á todos los pobladores de la puebla que es en Leniz, que avie ante nombre Arrasate, á que nos ponemos nombre Montdragon...

Hiri honetan ere *-ena* oikonimo atzizkidun etxe ugari aurkitu ditu Jose Luis Ormaetxea Lasagak bere *Arrasateko toponimia*, *Onomasticon Vasconiae* 15, Euskaltzaindia, Bilbo, 1996 liburukian. Adibide esanguretsuenak dakarzuguz hona : **Errartena, Konkonena, Kondeena** (lehenago horrela deitzen zitzaion Monterongo kondearen jauregiari), **Olaena, Txortena, Alejoena, Diegoena, Korreoena** (caserío llamado Correo), **Hipolitoena, Lazaroena** (casa llamada de Lazaro), **Maixuena** (casa del Maestro), **Mardoena, Pepeena, Patxizarrena, Perikiñena, Tanpokoena, Txuanena, Bezinoena, Oletena** (jabearen aita Oletakoa zelako), **Tomasena, Arremena** (hermafrodita baten etxea ote?), **Arruena, Erregena, Grandena, Sopasena, Txurisena, Buenoena**, ikus daitekeenez, izengoiti ugari eta politak.

DURANGALDEKO LAU URIAK

Erdiaroan Durangoko konderrria Iruñeko erresumakoa, Araba eta Gipuzkoa Gaztelaren erreinuan sartu arte; gero Bizkaia Jaurerriko merindadeetarikoa bat, bere Batzar Nagusiekin 1876arte, lau uri zituen barnean: Durangoko Tabira (egungo Durango udalerria), Ermua, Elorrio eta Otxandio.

Ermuak eta Elorriok beraien toponimia ikerketak eginak dituzte. Lehendabizikoa, Fernando Aranberri Odriozolak burutu zuen: *Ermua-Eitzaga leku-izenak. Geure izanaren barrena*. *Onomasticon Vasconiae* 22,

Euskaltzaindia, Bilbo, 2002. Ermuar ikerle oparo horren ikerketaz baliatzen naiz, *-ena* atzizkidun adibide nagusiak nire lanera ekartzeko. **Anbrosianekoa** (okindegiaren jabea, omen), **Antoliñenekoa** (Antoliñen taberna, probalekuaren aurrean, ezagutu dugu), **Antonatxanekoa** (“Ermuko etxerik zaharrenetariko bat izan dela esan daiteke” dio Aranberrik, dorretxe itxurakoa, zoritxarrez 50-60 inguruan bota zuten), **Balerionekoa** (Restaurante Valerio), **Eskolanekoa**, **Izarrenekoa** (“Villa Izarra”, beraz, itzulpen egokia), **Juankruzenekoa** edo **Ugaldena**, ponte-izena edota deituraren arabera, **Kajeronekoa** **Artamendiñekoa** / **Ardinarrunekoa** (etxe berbera, ofizioaren, deituraren eta izengoitiaren arabera deitua), **Larrosianekoa**, **Leontxikianekoa** edota **Iturriaganekoa**, izengoitia edo deituraren arabera, **Metxerosenekoa**, **Okarizenekoa**, **Paulatxonekoa** edota **Zapateruena**, **Polboranekoa**, botika dagoen etxea, **Zinkonekoa**, **Titiñonekoa**, **Torteronekoa**, **Totoanekoa**, **Txindurrinekoa**, **Txotxolonekoa**, Ermuan, beste herri askotan bezalaxe, oikonimo hauek izengoiti barregarrietan ere oinarritzen dira.

Elorrioko toponimia ikerketa berrikitan argitaratu da : Asier Bidart-Miriam Eriz *Elorrioko toponimia*. Elorrioko Udala Labayru Ikastegia, 2006. Anexionatutako Sanagustinetxebarri elizatearen dermioko baserri auzoetako leku-izenak albo batera utzita, hiribildukon, hots, hirigunekoan egileek bildutakoetan hauek nabarmenduko nituzke nire gaiari lotuak : “Casa denominada **Ariñorena**”; **Bonberuena** (Arriola jauregia deitua, San Balendin Berrio-Otxoaren sortetxea) , **Robledona**, **Muñoana**, **Berrixona**, **Katxarrona** (jatetxe bat), **Biskondiena**, **Sagastizabalena**, **Etxagibelena**, (ikastola zaharra), **Amerikanuena**, **Markoidena**, **Iztegiena** (bilduta **Isteiña**), **Kamiñeruena**, **Kalbona**, **Martinatxuena**, **Erreketena** edo **Seroriena**, **Modetena**, **Olasoena**, **Gerrikabeitiena**, **Belarruena**, **Robusena**, **Lupiolenena**, **Ugaldena**, **Kasajarena** edo **Markesena** (Marqués de Casajara-ren jauregia, **Bernardiño**na (izen horrekin guk geuk ere ezagutu dugu udaletxearen ondoko taberna), **Petraxikiña**, **Xoxuena**. Dena dela ahozko bilketatik egileek emaitza askoz ugariago atera zezaketen, zeren eta guk ere, eskualde berekoak izanda ezagutu ditugu *-ena* atzizkidun gehiago, bi jatetxe oso famatuak garai batean, Arrasaterako irteeran **Tetuanena** eta **Tanjerrena**.

Otxandion eta Durangoko hiribilduetan ez da toponimia ikerketarik, zoritxarrez. Dena dela Durangoko gaur egungo kaletegian oikonimo hauek pasatu dira kale izentzat : **Txatxiena** eta **Txibitena**, biotan irizpena eman nio-larik Udalari. Gehiago ere izan zitezkeen. Tabernetan bakarrik hauek ezagutzen edo ezagutu ditugu : **Txantelena** (**Gaurko** bestalde), **Arkarazoena**, **Txantonesarena**, **Bikandirena**, **Patxikopaulorena**, **Mondragonena** arrasatearra zelako tabernaria), **Sansonena**, **Axpena**, **Itziartarrena** (itziartarra zelako jabea), **Gorrotxena**, **Plateruena**. Aspaldiko dendak ere atzizki honekin ezagutu ditugu **Trapuzarrena**, **Silleruena** (gaur egun tokiz aldatu denean

erdarazko formaz izendatua), **Migelaundiena**, **Lapikona**, **Gaztañatzena**, Berandutu baino lehen, alkate biri aspalditik eskatutako beka deialdi baten bidez hain artxibo aberatsa duen eta gerrosterarte gehiengo osoz euskalduna zen toponimia ikertzen, burutzen eta argitaratzen den. Emaizta ederra eman-go luke lanbide, izengoiti eta beste motetako oikonimoekin.

Gauza bera esango nuke Otxandion, agian gehiago, zeren eta jakingarria da nola Julio Caro Barojak markatzen duen Euskal Herriko mapa bi zatitan: bata Atlantikoko Euskal Herria, populazio sakabanatutakoa baserri-etxeetan eta, bestea, Ebroaldeko Euskal Herria populazio bildutakoa, Araba eta Nafarroa gehienak, izan Lautada edo Errioxa, Sakana edota Erribera baina, baita ere, Bizkaiko herri bi, hain zuzen Otxandio eta Ubide, biok Ebroko isurira dauden bakarrak. Ubiden duela bi mende, hain herri txikia izanda **Lopena**, **Anbena** eta antzerakoak agertzen baziren Otxandio hiribildu handiagoa eta industrialagoa izanda nahi haina aurkituko genituzke. Mitxelenak behin baino gehiagotan agertu zuen/zidan bere harridura Vicinay/Bizinai deitura, izengoiti batetik sortutako bitxitzat jotzen baitzuen. Bera bizi zela ez nekiena zen 1704ko fogerazioan ere bi etxe zirela **Bizinaiena**, bata *Artekalean* eta bestea *Satorkalean*. Bizinaitarrenak dira gaur egun ere irauten duten katea fabrika famatuak, otxandiar jatorriko batek esaten duenez duela bost mende Ameriketa lehendabizi iritsitako hiru karabeletakoak ere Otxandioko katedunak izan omen ziren. Itsasontzi-katea erraldoiak egiten ditu, bai Otxandion bertan eta batez ere Leioako Marinerrian (Lamiako auzoan, hain zuzen) bizinaitarren enpresak. Beraz, *Bizinai* izengoitia bai baina, otxandiarrentzat, fabrika eta jauregia, oikonimoa **Bizinaiena**, **Bizinaitarrena**. Bat batean bildutako oikonimo batzuk: **Marindarrena** (Eskoriatzako Marin elizateko jatorrikoen etxea), **Obena** (agian, mugako Dimako Oba auzokoena), **Txominena** (aspaldiko kafea, Durangon ere bazen 1900ko urte berriz inauguratuko kafea, “Café Siglo XX” jarri arren mundu guztiak **Txominena** deitzen geniona, ugazaba zaharra Txomin Goikolea zelako), **Zarboena** (ibai arrain horren izengoitiduna).

* * *

LEGUTIO/BILLERLEN

Legutio da Euskaltzaindiak, 1979ko bere *Euskal Herriko Udal Izendegiari* jarraiki, Arabako iparraldean eta, Arratia, Durangaldea eta Debagoiena eskualdeeen bidegurutzean dagoen uri edo hiribildua. Oraintsu atera berri da udalerrri honetako hizkeraren ikerketa ederra baina, zoritxarrez, oraindik ez da egin toponimia ikerketarik. Herri honek badu bigarren euskal

izen bat, bertako eta aipatu hiru eskualdeetako euskaldun zaharrok gorde duguna *Billerle*. Bertan bizi da Gidor Bilbao euskaltzain urgazlea eta berak lagundu ahal izan duen apurrean, hauxe azpimarratu nahi nuke: Hiriguneko alde zaharrean izen esanguretsudun kale bi daude : Goikouri eta Bekouri.

Kale berrietan bat aipatzen du honela: “Zabalain esaten dioten auzo berri-an (Nikasionetik/Beko-ostatutik aurrera)”. Ondo ezagutzen dut Nikasiona, ostatu horretan egin baikenuen 1982an, Euskararen Legearen negoziaketa Etxenike, Labaien, Ansola eta bestek. Gidorrek jarraitzen du:

ohikoa da etxeari *-na* bukaerako izenarekin deitzea, baina bat edo gehienez biko izenak direla dirudi “*Serbandona*” Sandurdi auzoan zegoen (Gidor bizi den auzoan)...

* * *

GERRIKAITZ ETA BUSTURIKO BOST URIAK

Gerrikaitz izango da, Jaurerriko uri edo hiribildu bezala, biztanlekoz txikiena, duela mende bat baino gehiago udalerrri ere ez dena, *Arbatzegi* elizatearekin elkartuta Munitibarren Udaletxea duena. 1366an On Tellu konde Bizkaiko Jaunaren aginduz sortua, beti izan da populazio urrikoa. Lekeitio-Durango-Gasteiz-Errioxa-Gaztela Erdiario eta geroago ere bide garrantzitsu bidean eraiki bazen ere, Learen ibar garaian.

1796 urteko fogerazioetan, etxe erroldetan alegia, *-ena* dun etxe hauek agertzen dira: **Antartorrena**, **Barkineroena**, **Elbirena**, **Mari Sarnena**, **Txopere**na, **Gauntzena**, **Marundena**, **Pantaleonekoa**, **Gernikenekoa**, **Mikelenekoa** (1704an **Mikelena**), **Blasenekoa**, **Txominzarrenekoa**, **Agustinenekoa**, **Errandoena** (izen bereko etxea guk geuk ere ezagutu dugu Abadiño-Zelaieta herrigunear, orain dozena bat urte bota dutena; beraz, argi dago *Errando* ponte izena ez bakarrik Nafarroan, Bizkaian ere oso ezaguna zela garai batean), **Matioena**, **Beresiena**. Herritxo bat izateko eta, nolabait kalean, asko dira.

Busturiko merindadeak Gerrikaitz aparte beste lau uri zituen : *Gernika*, *Bermeo*, *Lekeitio* eta *Ondarroa*, zeren eta *Errigoiti* ere, Bizkaiko Jaunak azkenengoz horrela titulatu bazuen ere, lehenagotik zen elizate. Berauetan egingo balitz ikerketa sakon bat, lehengo eta gaur egungo lekukoak bilduta *-ena* oikonimo ugari aurkituko genituzke. Nola deitu bestela itsastarren etxe izenak, marinel nahiz arrantzale, Bermeon, Lekeitio eta Ondarroan? Euskaldunon “Arbola Santua” dagoen hiribilduan ere, beste hainbeste.

URIBE MERINDADEA

Bizkaiko eskualderik garrantzitsuen honek ere bost hiribildu ditu: *Bilbo*, *Ugao*, *Larrabetzu*, *Mungia* eta *Plentzia*. Gaur egungo Bilbon ez dugu lekukorik aurkituko baina, oraindik gerra ostean bizi zen Pablo Zamarripa euskaltzain txorierritarrak jakingo zituen. Berak Bilboko Zazpikaleetako, hots, Alde Zaharreko, kaleen euskal izenak argitaratu zituen, bestalde.

Ugao edo *Miraballes* uriaren udalerriko 1796ko fogerazioan hauek atzeman ditugu : **Asensioena**, **Urkizena** (la casa de Urquiza dio), **Juanenekoa**, **Martoretzena**, **Andresena**, **Perozena**, **Errandoena**, kontua izan gaur egun ere herri txikia dela.

Larrabetzuko urte bereko fogerazioan gutxi agertzen dira: **Billanena**, **Mariorena**, **Zarandona** (auzoa). Gaur egun egingo balitz ikerketa sakon bat, emaitza oparoagoa emango luke.

Mungiak XIX. mendearen berandu arte, izen berarekin bi udalerriz zituen : *uria*=villa eta *elizatea*=anteiglesia. Lan honetan urira mugatuko gara. Larrabetzuko egoera bereberan aurkitu gara : **Galanena**, **Angoena**, **Arratiena**, **Martinoena**, **Txipiena**, **Juantsinena**, azken lauak “uriaztoetakoak”.

* * *

Plentzia bere portutxoarekin beti izan da marinel herria, ez arrantzale herria, ordea. Gaur egun ere 3000 biztanle inguru besterik ez ditu, nahiz eta milaka udatiar izan. 1796ko fogerazioan *-ena* atzizkidun etxe ugari agertzen dira eta, orduan gaur baino txikiagoa izango zen: **Kotoena**, **Markesena**, **Mekena**, **Txoriena**, **Kurena** (la casa del cura, agian), **Aguduena**, **Batxibarrena** (Patxi Ibar, agian), **Burnoena**, **Taldena**, **Portalena**, **Atanasiona**, **Kanposena**, **Freskuena**, **Tandoena**, **Migelen**, **Marikoena**, **Gernikena**, **Ederrena**, **Markosena**, **Txatxarreña**, **Txulutena**, **Gaensena**, **Atxonena**, **Kakoena**, **Rosena**, **Anabatistena**, **Manene**, **Urtitxena**, **Baltasarrena**, **Simonena**, **Berriagena** (la casa de Berriaga), **Artiagena** (= la casa de *Artega*, dio).

Jaurerriaren elizateetan ez gara apropos sartu, zeren eta oraintsu arte baserri-etxez populatuak izan baitira eta hirigune txikidunak, ondorioz, ohiko leku-izendunak, oronimo, hidronimo edota fitonimo jatorrikoak. Hala eta guztiz ere, lan hau, Bilbo, Gasteiz, Iruñea, Donostia eta Barakaldoz hurrengo Euskal Herriko udalerririk populatuarekin, 80.000 biztanletik gora, Uribe merindadeko *Getxo* elizatearekin bukatuko dugu.

-ena atzizkidun oikonimo ugari agertzen dira 1796ko fogerazioan: **Juliena**, **Antontxuena**, **Dendariena**, **Ibarraxuena**, **Tranpena**, **Sarria-Pepelluena**, **Sarria-Abadena**, **Mentxakena** (la casa de Menchaca, dio biltzai-

leak), **Juakinena**, **Mesapedroena**, **Gobelena**, **Malzapatariena**, **Pitarrena**, **Santikoena**, **Prudenziarena**, **Garaiena**, **Askane**, **Perulopetxena**, **Mantekeruena**, **Antsoena**, **Jardingana-Belloena**, **Galarna**, **Mantxeena**, **Mukurena**, **Benturillena**, **Amorotoena**, **Andrabiena**, **Otxoena**, **Abadesanena**, **Bustiantxuena**, **Domingoena**, **Pertixoena**, **Simonena**, **Teresena**, **Bartoloena**, **Pikena**, **Mariena**, **Martintoena**, **Floresena**, **Manuelena-Etxebarri**, **Gabrielena**, **Ramosena**, **Sarrantxena**, **Perizena**, **Perizena-Txikerra**, **Santielealdena**, **Ramosena-Freskatxu**, **Entelladorena**, **Adamena**, **Jakobena**, **Soldadoena**, **Arteagena** (= la de **Arteaga**, transkribatzen du), **Arzubiena**, **Tatoena**, **Maloena**, **Torrena**, **Sertutxena**, **Askorriena**, **Santiena**, **Lindoena**, **Lopetxena**, **Sarriena**, **Dendariena**, **Martinikoena**, **Markotena** eta **Kasuena**. Harrigarria dirudi XVIII. mende bukaeran herri handia izango ez zen Getxon gertatzen zen *-ena* atzizkidun hainbeste etxe-izen egotea. Ikerketa sakonagoa merezi du kasu honek.

Ikerketa xume honekin argi gelditu dela uste dut Euskal Herriaren mendebaldean *ene -ena* atzizkidun oikonimoen hedadura. Horrek erakusten du, besteak beste, euskal nazioak askok uste izan duten baino ondare amankomunagoa izan duela, Onomastika alorrean, kasu honetan.

ESKERMILA

Marijane MINABERRY

Geroztik berrogoi urte segurik pasatu dira. Euskal Etxerat joan nintzan bilkura baterat. Gaia zer zen ahantzia dut. Dakitana da Jean Haritschelhar-ek irakurtu zuela Berrizarteren *alegia bat*.

Loriaturik egon nintzan haren entzuten. Behar zen doinua behar zen lekuan ezarriz barnetik bizi-arazten zuen alegia. Entzuleei bihotzeraino sararazten testuaren mamia. Sekula ez dut hori ahantzi.

Aisa berantago egin nuelarik Euskal Herriaren *Eguberri* dizka ni baitan argi zagon. Hain kartsuki egina nuen testua ez zuen... Jean Haritschelharrek baizik irakurtzen ahal. Hala izan zen. Eskertu nuen orduan, ez dakit; baina egun nahi dut, eraikia izanen zaion are pilan ene arte pikor ttipia ezarri.

ESKERMILA JEAN

LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE: ¿1545?
HURGANDO EN UNA RESOLUCIÓN DEL PARLEMENT DE
BOURDEAUX Y EN *DEBILE PRINCIPIUM MELIOR FORTUNA*
SEQUATUR

Francisco J. OROZ ARIZCUREN

1. Hay cifras sagradas, de las de *noli me tangere*, prohibidas, sobre cuya exactitud no es lícito expresar pública ni libremente duda alguna sin hacerse merecedor de las severas sanciones lustrales previstas por alguna ley ni liberal ni civilizada del derecho civil. O en el ámbito del derecho canónico, sin exponerse al *anathema sit*, o a una *suspensio a divinis* y de la *venia legendi* o *docendi*.

¿Qué veredicto filológico se dictará contra mí si me atrevo a zarandear, a poner en tela de juicio una cifra clave de la literatura vasca, la fecha de publicación de *Linguae vasconum primitiae per Dominum Bernardum Dechepare?* Con Maigret ruego a los lectores críticos o escépticos “d’auoir pati ã ce, & de ne me condamner point fans m’oyr”¹.

1.1. Todas las historias de la literatura vasca y las muchas publicaciones modernas que he consultado, coinciden en que ese libro se publicó en 1545. Esa es también la opinión tradicional: En la edición *Poésies basques de Bernard Dechepare ...* de Burdeos 1847, se indica que han sido publicadas “d’après l’édition de Bordeaux, 1545”². En otra edición, con igual título, de Bayona, de 1874, se informa que es una “Nouvelle édition absolument conforme à la pre-

¹ Loys Meigret, *Traité touchât le commvn vsage de l’escritvre françoise*, de 1545, chapitre premier. (Édition critique par Keith Cameron, Exeter 1979, p. 12).

² Jules Vinson, *Essai d’une Bibliographie de la Langue Basque*, París 1891, 1 b.

mière de 1545”³. Francisque-Michel, en un suculeto capítulo dedicado a Bernard D’Echepare da por sentada esa fecha⁴ que parece un jalón inamovible. También Ibon Sarasola, en su “A modo de introducción a la literatura vasca”, que precede a *Obabakoak* de Bernardo Atxaga, se atiene a la misma fecha⁵. En un *Répertoire bibliographique* de gran envergadura se registra ese libro entre otras publicaciones de Morpain, indicando: (Bordeaux, F. Morpain, 1545)⁶.

1.2. Para conmemorar el 450 aniversario de la edición del primer libro impreso en vasco, Euskaltzaindia ha publicado una edición facsimilar de la misma, seguida del texto vasco modernizado y de la traducción al castellano, al inglés, al francés, al alemán y al italiano⁷. La nota de presentación, con la que Jean Haritschelhar encauza esta notable edición, lleva la data de “Abril de 1995”, aludiendo tácita y claramente a la fecha en la que el Parlamento burdigalense otorgó al impresor François Morpain, según consta en la anotación final de la edición⁸, los derechos exclusivos de impresión o venta de *Linguae vasconum primitiae* durante tres años, “el último día de abril de mil quinientos cuarenta y cinco”.

2. Un fastidioso escrúpulo filológico me impide aceptar sin reparos para la impresión de *Linguae vasconum primitiae* la fecha de 1545, un escrúpulo que tal vez tenga sus raíces en mis lejanos estudios en los años sesenta en la Universidad de Münster, donde disfruté de un puesto de ayudante en el *Institutum Erasmanum – Institut für Handschriften- und Frühdruckforschung der Universität*, y donde pasaron por mis manos muchos incunables y libros del siglo XVI. Y recuerdo vagamente que a veces discrepaban bastante la fecha del “privilegio” e “inhibición” y la de la edición correspondiente, y la escala de matices que se escondían tras *s.l.e.a.*

2.1. Son recuerdos imprecisos y vagos, cuya consistencia quisiera examinar para analizar – y al mismo tiempo analizando – con su ayuda el texto del *Extraict des regestes de Parlement* de Burdeos, del que se “deduce que la edición se hizo en Burdeos, el año de 1545”⁹. Si no estoy mal informado, esa es la

³ Jules Vinson, *Op. cit.* 1 c. Véase Patxi Altuna, *Prólogo* a la edición de 1995, p. 131.

⁴ Francisque-Michel, *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses mœurs, sa littérature et sa musique*, París 1857, p. 440-454.

⁵ Duodécima edición, Barcelona 1995, p. 11.

⁶ *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle, 1re livraison, 24: Bordeaux*, par Louis Desgraves, Baden-Baden, 1968, p. 18.

⁷ Euskaltzaindia, *Bernard Etxepare, Linguae Vasconum Primitiae, 1545-1995*, Bilbo 1995.

⁸ Página 75 de la edición de Euskaltzaindia.

⁹ Julio de Urquijo, “Introducción a nuestra edición del *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare”, *RIEV* Tomo XXIV, 1933, pp. 660-684, p. 669.

fuente principal o única para fijar esa fecha. Una fuente para muchos de agua tersa y clara; para otros más escépticos, turbia y revuelta, y que nos invita a revolver más, para ver si aumenta la pesca.

2.2. Para confirmar, infirmar o dejar en vilo mis dudas sobre el año de impresión de *Linguae vasconum primitiae* voy a interpretar, libre de juicios preconcebidos, *sine ira et studio*, objetiva e imparcialmente, dos pasajes de ese librito: Por un lado, el *Extraict*; por otro, el texto latino con el que concluye el poeta su obra, *Debile principium melior fortuna sequatur*.

2.3. Ignoro si existe un análisis exhaustivo de ese *Extraict* en favor de François Morpain, y corro riesgo por tanto de repetir lo que otros tal vez hayan dejado dicho. Sin embargo, esperando aportar algún detalle nuevo, intentaré encuadrar, con cuatro pespuntos, esa breve nota dentro de los textos de “privilegios” o “derechos de autor / impresor” algo anteriores, de la misma época, o no muy posteriores a 1545, para que resalten los elementos tradicionales y los específicos de la misma.

2.3.1. En líneas generales, el privilegio solía solicitarlo un “suplicante” que mencionaba la obra (o las obras) de referencia y exponía a la persona o institución correspondiente las razones de su petición, que giraban originariamente en torno al dinero o al tiempo o a los esfuerzos invertidos en el proyecto¹⁰. Seguía el pedido de “inhibición o prohibición”, con indicación de la zona o región y de los gremios o personas a los que debería afectar. Se determinaba a continuación el lapso de tiempo del privilegio / prohibición, y se amenazaba con diversas sanciones a quienes no respetaran lo ordenado. El lugar y la fecha solían cerrar la cédula de concesión del privilegio¹¹.

¹⁰ Huelga decir que el *Privilegio* podía solicitarse y concederse también para innovaciones tipográficas (p. e. introducción de tipos o caracteres, impresión en diversos colores, “lettere corsive et cancellaresche”, etc., cf. Horatio F. Brown, *The Venetian printing press 1469-1800*, Amsterdam 1969, p. 54 ss.). Quisiera advertir que, para cuestiones relacionadas con el *Privilegio* en el siglo XVI, al no tener a disposición para Francia una obra solvente para mis fines, he aprovechado la información que me suministran publicaciones sobre la imprenta de esa época en Italia, creyendo que – en un sector cultural tan estrechamente relacionado en el siglo XVI como el de la imprenta – una aplicación análoga será válida en líneas generales y reflejará la situación en otras regiones, sin desfigurarla demasiado. En los *Reglemens et statuts qui doivent estre observez et gardez par les Imprimeurs, libraires et relieurs de Bourdeaux*, *Appendice I* de Louis Desgraves, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et relieurs de Bordeaux et de la Gironde (XVe – XVIIIe siècles)*, Baden-Baden & Bouxwiller, 1995, se trata *Des Privileges* en el Titre XII, articles XLIIII-XLVI (p. 291), pero sin indicación cronológica alguna.

¹¹ Algunos privilegios incluyen el nombre del establecimiento donde se vende la obra.

2.3.2. *Estos elementos eran el marco o armazón, que admitía variaciones según lo exigiera la peculiaridad del caso, o de acuerdo con la imaginación creadora (o con la fama) del suplicante. En la solicitud de algunos privilegios, lejos de limitarse parcamente a lo esencial, se ponen en juego todos los artificios de la retórica, con el fin de Iudicem attentum o docilem o benevolum parare¹², es decir, de despertar el interés y conquistar la simpatía del Consejo o Collegium que había de fallar sobre el caso.*

2.4. *Se recalca para ello e. g. la novedad o excelencia del proyecto (libros “maij piu stampati in Italia”¹³, “figure designate da Maestri eccelenti”¹⁴); o se argumentaba teniendo por mira el bien de la sociedad, aduciendo la necesidad de fomentar trabajos realizados profesionalmente para superar la ignorancia de algunos impresores, o para evitar el deshonor o la vergüenza pública para la gloriosa ciudad que resultan de los trabajos llenos de errores, o para que redunde en honor de la misma. A veces se ponderan los méritos de los libros del suplicante à li adolescenti scolastici molto necessarij, o las ventajas que ofrece para tuti li studenti cum utilita non piccola di tuti li datij, o para “major commodità et utilità de li poveri studenti”. En otro orden de cosas, sacando todos los registros, se encomia la utilidad para la república cristiana y para la exaltación de la fe, la propagación de las ciencias naturales, la conservación de la salud del cuerpo y del alma de los cristianos¹⁵.*

2.4.1. *En el Privilegio de Francisco I, de 1545, en favor de Rabelais, se añade otro argumento: que el escritor ha sido “importuné journellement par des gens scavans et studieux de nostre Royaulme et requis de mecre en l’utilité comme en impression” sus escritos¹⁶, razón similar a la que encontramos para Venecia en Witcombe, Op. cit. p. 40. En el Privilege du Roy Henry de 1550 en favor del mismo Rabelais, se*

¹² Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlage der Literaturwissenschaft*, München 1960, § 269ss.

¹³ Christopher L. C. E. Witcombe, *Copyright in the Renaissance: Prints and the Privilegio in sixteenth-century Venice and Rome*, Leiden-Boston 2004, p. 37. Remito al § 4, *Exordialtopik*, de Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, München 1961, p. 95 ss.

¹⁴ Witcombe, *Op. cit.*, p. 125. El grabador Enea Vico elogia, al solicitar en noviembre de 1546 un privilegio, sus “bellissimi et rarissimi disegni non più veduti ne stampati”, que desea “intagliare et mandare in luce a beneficio et utile di tutti li pittori et altre virtuose persone” (*Ibidem*, p. 154).

¹⁵ Witcombe, *Op. cit.*, pp. 37-40.

¹⁶ Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1362.

recargan las tintas, afirmando que los impresores han “corrompuz, depravez, et pervertiz en plusieurs endroitz”, añadiendo – glosando a Horacio – que algunos de sus libros son “non moins utiles que delectables”¹⁷.

2.4.1.1. Constatamos que, para dar más peso a algunas solicitudes de privilegios de la Città della Laguna, se recurría abiertamente a un procedimiento completamente extraño, obsoleto e inusitado en nuestros días, al enchufe. Witcombe nos lo documenta con varios ejemplos¹⁸.

2.4.1.2. Había otro procedimiento, igualmente inaudito hoy en día, el unto. En los Diarii de Sanuto¹⁹ se registran las peripecias que le tocó pasar a “Daniel di Norimberg fiammengo” que, cuando caducó el privilegio para diez años de que disfrutaba para imprimir libros en ebreo, quiso renovarlo. Presentó solicitud de renovación del privilegio para otros cinco años ofreciendo “ducati 100, et ballotà non fu presa”²⁰; aumentó pocos días más tarde la oferta, de 100 a 150 ducados, y de nuevo “ballotata non fu presa, et questa è la segonda volta e fo ben fatto, et Io son stà bona causa, perchè el feva stampar libri hebrei contra la fede...”²¹. El 8 de marzo de 1526 “vol continuar la gratia di stampar in ebreo per anni ... e donar ducati 300, et non fu presa e fu ben fatto”²². Finalmente, el 27 del mismo mes “fu preso una gratia a Daniel de Nurimbergo di poter per altri 10 anni continuar di far stampar in ebreo in questa terra, né altri che lui possi far stampar in ebreo, et dona ducati 500”²³. Eran muchos ducados, y como recomienda Horacio, “O cives, cives, quaerenda pecunia primumst, / virtus post nummos”²⁴, o sabe la Biblia, “pecuniae oboediunt omnia”²⁵, o nos enseña el refranero, “dádivas quebrantan peñas”, hasta la piedra donde se apoya el edificio de Pedro.

2.4.2. El ámbito geográfico quedaba determinado por el área de influencia jurisdiccional de la institución emisora del privilegio. No tenía la misma envergadura un privilegio emitido por el senado de una ciudad

¹⁷ M. A. Creech, *François Rabelais. Le tiers livre. Édition critique*, Genève-Paris 1964, p. 4.

¹⁸ Witcombe, *Op. cit.*, p. 40. Cf. Brown, *Op. cit.*, p. 56-57.

¹⁹ Marino Sanuto, *I Diarii*, edd. Rinaldo Fulin et alii, 58 tomos, Venecia 1879-1903.

²⁰ *I Diarii*, tomo XL, col. 56-57.

²¹ *I Diarii*, XL, col. 76.

²² *I Diarii*, tomo XLI, col. 55.

²³ *I Diarii*, tomo XLI, col. 118.

²⁴ *Epistularum*, I, 1, 53-54.

²⁵ *Eclesiastés*, 10, 19.

que un privilegio real, que se extendía a todas las librerías o imprentas del reino²⁶; o que un Privilegio papal aplicable en todos los territorios sujetos “Sanctae Romanae Ecclesiae mediate vel immediate”²⁷.

2.4.2.1. Algunos libros gozaban del privilegio de más de una Institución: “Con Licenza e Privilegio di N. S. Pio V et del Duca di Fiorenza e Siena”²⁸. También varias planchas para grabar ilustraciones ostentan más de un Privilegio, del Sumo Pontífice y de Su Majestad²⁹. I quattro primi libri di architettura de Pietro Cataneo estaba protegido con dos privilegios, de duración diferente: “Con priuilegio del sommo pontefice per anni X. & dell’illustrissima signoria di Venegia per anni XV”³⁰. Nada menos que con cuatro privilegios estaba protegido el Linaje de los doce Césares del grabador Enea Vico en 1553: uno papal, otro imperial, otro veneciano y otro del Duque de Florencia³¹.

2.4.3. Respecto al tiempo de validez del privilegio, el suplicante solía proponer un plazo, que se sometía a discusión en la comisión correspondiente, y que se rechazaba, aceptaba o restringía. Esta restricción solía aplicarse incluso si se trataba de suplicantes estimados en la Corte, como “nostre aimé et feal maistre François Rabelais”, que para el privilegio de Francisco I de 1545 había propuesto el lapso de 10 años pero que obtuvo sólo el de 6³². Su hijo, el rey Henri, más generoso que el padre, le concede los derechos “durant le temps & terme de dix ans ensuivans & consecutifs”³³. Seis meses, un año, dos años, tres, cuatro, cinco, seis, diez, doce, quince, veinte, veinticinco años: todos

²⁶ Véase el mencionado Privilegio del rey Henri de 1550 a Rabelais: “à tous autres libraires et imprimeurs de cestuy nostre Royaulme, et autres nos terres et seigneuries” (Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 344).

²⁷ Witcombe, *Op. cit.*, p. 49.

²⁸ Witcombe, *Op. cit.*, p. 74.

²⁹ Witcombe, *Op. cit.*, p. 200. Para los conflictos que podían surgir sobre todo por los “privilegij prohibitivi” véase Brown, *Op. cit.*, *Documents I*, p.215.

³⁰ Witcombe, *Op. cit.*, p. 264. Más tarde, en 1583, Simon Millanges obtuvo “des privilèges de Grégoire XIII et du Roi pour l’impression des Bréviaire, Missel, etc. réformés par le Concile de Trente” (Desgraves, *Dictionnaire*, p. 204).

³¹ Witcombe, *Op. cit.*, p. 158. Otro ejemplo *ibidem*, p. 114, nota 13. Para algún proyecto ambicioso se intentaba acaparar privilegios de toda Europa, Witcombe, *Op. cit.*, p. 339-340.

³² Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1362.

³³ François Rabelais. *Les cinq livres: Gargantua / Pantagruel / Le tiers livre / Le quart livre / Le cinquième livre*. Édition critique de Jean Céard, Gérard Defaux et Michel Simonin, París 1994, p. 885. En la nota correspondiente se comenta que “c’est, pour l’époque, une durée assez exceptionnelle”.

estos plazos están bien documentados³⁴. Los tres años previstos en el privilegio Morpain / Etxepare caen dentro de lo normal.

2.4.4. En el mundo o mundillo de los privilegios había usos que funcionaban, y abusos que había que atajar. Muchos impresores o autores pedían el privilegio cuando la impresión del libro estaba adelantada, a punto de salir a la venta. Otros, en cambio, solicitaban un privilegio “preventivo”, para una o varias obras cuya impresión tenían prevista para más tarde, asegurándose de antemano una especie de monopolio y acotando de esa manera el terreno para otros³⁵. En un documento del 1º de agosto de 1517 se denuncia este abuso que se iba imponiendo: “Verum certo ab hinc tempore consuetudo invaluit, ut quidam gratias impetrantes à Domino Nostro, aliis viam occludant imprimendi quaedam opera”³⁶.

2.4.4.1. Para evitar los abusos, se discutió sobre la fecha en la que comenzaba a correr el plazo del privilegio; o sobre la fecha en la que debería estar terminado – es decir impreso – el proyecto para el que se solicitaban los derechos.

En muchos privilegios la cuenta comenzaba a partir de la conclusión de la impresión. En el Privilegio otorgado por Francisco I en Aviñón el 23 de septiembre de 1524 sobre las “vignettes et histoires” de Geufroy Tory se precisa: “pour le temps et terme de six ans commencent au iour de la date de l'impression desdictes heures”³⁷.

Le privilège del rey Henri II del 13 de marzo de 1554 en favor de la poetisa Louïze Labé, determina claramente cuándo comenzaba a correr el plazo y cuando concluía: “commençans au jour et date que ledit livre sera achevé d'imprimer”, y durando hasta “que lesdis cinq ans ne soient expirez, finiz et accomplis”³⁸.

2.4.4.2. Parece ésta una medida sensata, que tomaba en consideración las dificultades imprevistas que podían surgir durante la impresión, causando retraso de la data de la puesta en venta, que al fin y al cabo era la que más interesaba para la difusión del libro. Pero tal medida dejaba una ventana abierta a los abusos.

³⁴ Estos datos se encuentran esparcidos en Witcombe, *Op. cit.*, véase especialmente la p. 29. Para Francia consúltense *Ibidem* las pp. 336-339.

³⁵ Brown, *Op. cit.*, p. 74, véase también *Ibidem*, p. 54.

³⁶ Brown, *Op. cit.*, p. 207.

³⁷ Witcombe, *Op. cit.*, p. 338.

³⁸ Consúltense *Le privilège du Roy*, en <http://www2.ac-lyon.fr/enseigne/lettres/louise/textes/privileg.html>.

Para cerrarla se recurrió a una variante: El plazo estipulado comenzaba a correr el día mismo de la concesión del privilegio, sin tomar en consideración el día en el que se concluía la impresión.

2.4.4.3. Permítaseme ampliar el horizonte documentando esa usanza, – de amplitud europea – cambiando arbitrariamente un momento de escenario, de tiempo y de lugar: En la cédula “Fecha en Valladolid, a veinte y seis días del mes de setiembre de mil seiscientos y cuatro años” por el rey Felipe III a propósito de El ingenioso hidalgo de la Mancha, se concede a Cervantes derecho y facultad sobre su libro “en todos nuestros estos reinos de Castilla, por tiempo y espacio de diez años, que corran y se cuenten desde el dicho día de la data de nuestra cédula”³⁹. En el privilegio del rey Felipe V para el Diccionario de la lengua castellana de la Real Academia española (Diccionario de Autoridades), de 1726, se concede con el mismo tenor “licéncia y facultád para que por tiempo de veinte años priméros siguientes, que han de correr y contarse desde el dia de la fecha de esta mi Cédula...”⁴⁰.

2.4.4.4. Al menos en Venecia se buscó una solución tajante que evitase la morosidad: Limitar el plazo de impresión de un libro a un año, a partir de la fecha de concesión del privilegio⁴¹. El 3 de enero de 1534 (1533 more veneto, según el cual el año comenzaba en marzo) el Senado decretó que, si no se respetaba ese límite de un año, expiraba el privilegio⁴².

Si fueron necesarias esas medidas, quiere decir que algunos impresores superaban ese plazo de un año. Ignoro hasta cuándo estuvo en vigor ese riguroso decreto, que preveía excepciones⁴³, y si sobrepasó los límites de la República de Venecia.

³⁹ *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Miguel de Cervantes Saavedra. Edición de Alberto Blecuá y Andrés Pozo. Edición conmemorativa IV centenario, Madrid 2005, p. 10.

⁴⁰ Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades*, edición facsímil, Tomo primero, A-C, Madrid 1969 (páginas preliminares, EL REY).

⁴¹ Era al principio una medida ocasional, cf. Witcombe, *Op. cit.*, p. 32.

⁴² Brown, *Op. cit.*, p. 57. El documento correspondiente lo trae Brown en la p. 208: “... se intenda, passato il ditto anno, le lor gratie esser nulle, et di niun valor, et resti libertà a cadauno far quelle [opere] stampar à suo beneplacito”. Cf. Witcombe, *Op. cit.*, p. 41.

⁴³ Si la obra era tan voluminosa que difícilmente podía estamparse en un año, se concedía prórroga, Brown, *Op. cit.*, p. 57. Cf. también Witcombe, *Op. cit.*, p. 32.

2.4.4.5. Si el suplicante juzgaba que en el plazo otorgado no se había conseguido el objetivo que se perseguía, estaba prevista la posibilidad de solicitar una prórroga del espacio de tiempo fijado en el privilegio. Entre las diversas causas que se alegaban en este caso figuran alguna vez los disturbios ocasionados por la guerra que habían dificultado la venta ⁴⁴.

2.4.5. Quienes no respetaran el privilegio correspondiente se exponían a diversas sanciones, que a veces proponía el suplicante o estaban previstas en los estatutos: Confiscación de todos los ejemplares de la obra pirata impresa a detrimento de la edición privilegiada, multa de cuantía muy variable, que se aplicaba globalmente o calculando a tanto por libro ⁴⁵. Estas eran las sanciones corrientes a las que a veces se añadían otras drásticas, como que el suplicante requiriera el encarcelamiento del contrahacedor ⁴⁶; o que se procediera a la confiscación de los moldes y aparejos de imprenta ⁴⁷. Tratándose de la jurisdicción eclesiás-

⁴⁴ Véanse dos casos – uno de ellos presentado para mantener la patente de impresión de música por Ottaviano dei Petrucci da Fossombrone – en Witcombe, *Op. cit.*, p. 33. Cf. Brown, *Op. cit.*, p. 58. En algunos casos se denegaba la petición, Witcombe, *ibidem*. Compárese el § 4.1.1.4.

⁴⁵ Sobre las sanciones impuestas en Venecia véase Witcombe, *Op. cit.*, p. 29-33: Por cada infracción, globalmente, de 200 a 500 ducados; o por cada ejemplar 10, 20, 25, 50 o hasta 100 ducados.

⁴⁶ Witcombe, *Op. cit.*, p. 31. Brown, *Op. cit.*, p. 59. Un documento del 12 de febrero de 1542 prevé penas drásticas contra los impresores fraudulentos: “siano frustati da San Marco à Rialto”, un año de prisión, cien ducados para el acusador “da esser tenuto secreto”, ... “et poi sia banito [el transgresor] in perpetuo da questa città” (Brown, *Op. cit.*, p. 210. En documento del 10 de octubre de 1565 se insiste sobre penas similares, Brown, *Op. cit.*, p. 214). La prisión, la multa por cada libro, la quema de los libros confiscados, se amenaza en varios documentos, e. g. en uno del 7 de febrero de 1544 que imprime Brown, *Op. cit.*, p. 211. Los *Reglemens et statuts* de Burdeos prevén para alguna infracción que “les contrevenans seront punis corporellement” (Titre XII, article XLVIII). A veces se combinaba la destrucción de los libros “reprovez et censurez” (“les livres ... seront rompus et deleceréz”) con la multa y con el látigo: “a peyne de cinq cent livre[s] et punition corporelle” (Desgraves, *Dictionnaire*, p. 273). El 16 de noviembre de 1541, el impresor Jean Guyart se compromete ante el Parlamento de Burdeos “de les [certaines caricatures et images par lui imprimées] lacérer tout le jour; ce qui lui est recommandé, à peine de 500 livres et d'autre amende corporelle” (*Ibidem*, p. 134).

⁴⁷ En el privilegio para la impresión de *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* mencionado se especifica la pena: “pierda la impresión que hiciere, con los moldes y aparejos della y, más, incurra en pena de cincuenta mil maravedís cada vez que lo contrario hiciere”. Esta sanción se refleja en el privilegio del *Diccionario de Autoridades* de 1726.

tica, amenazaba incluso la excomuni3n⁴⁸. La cantidad de la multa sol3a dejarse al arbitrio de la justicia, de un magistrado (d'amende arbitraire –à la discretion de la court–), aunque a veces se fijase ya en el texto del privilegio mismo la suma, como en "... sur peine de vingt et cinq marc3 d'argent a nous a appliquer, et confiscation des heures, vignettes et histories..."⁴⁹, o como en los dos a los que se alude en la nota 42. En el privilegio de Morpain / Etxepare se amenaza únicamente con la "peine de mil liures tourñ".

2.4.5.1. Parece lo más lógico que el beneficio de la multa redundara en favor del damnificado, del suplicante que buscaba amparo, fuera éste impresor o autor. Y probablemente haya sido ese el procedimiento originario, "arbitrantes quod qui onus et impensiam habuerunt, consequantur etiam utilitatem et commodum, non autem alii illud ab eis auferant"⁵⁰. Se introdujeron y fueron extendiendo sin embargo otras prácticas, documentadas en numerosos decretos, según las cuales se favorecían de esa intervención dos o más personas o instituciones. Muy corriente era el siguiente uso: Una parte era para el acusador o denunciante (cuya identidad sol3a mantenerse secreta –sia tenuto secretissimo–), otra para el suplicante, y otra para el magistrado⁵¹, (o para la Camera Apostolica)⁵². Una disposición que hizo escuela: La encontramos, con una importante modificación, que hace caso omiso del suplicante, hasta en privilegios lejanos en el tiempo y lugar: "La cual dicha pena sea la tercia parte para la persona que lo acusare y la otra tercia para nuestra Cámara y la otra tercia parte para el juez que lo sentenciar", leemos en el mencionado Privilegio del rey al autor del Ingenioso hidalgo de la Mancha. El Diccionario de Autoridades no cambia esos tercios. En algunos privilegios de Venecia se toma en consideración el aspecto social, requiriéndose que parte del beneficio fuera

⁴⁸ Witcombe, *Op. cit.*, p. 50. Julio II prohibió en 1509 por decreto que alguien, fuera de Jacobo Mazzocchi, imprimiera la traducción de *De bello persico* de Procopio, terminando con estas palabras: *Siquis contra hinc ad XXV an(nos) fecerit anathema sit. Noxamque Iacobo Mazochio bibliopolae pendat* (Witcombe, *Op. cit.*, p. 46).

⁴⁹ Para el Privilegio de Francisco I a favor de Geuffroy Tory cf. § 2.4.4.1.

⁵⁰ Citado de Brown, *Op. cit.*, p. 53.

⁵¹ Witcombe, *Op. cit.*, p. 30.

⁵² Witcombe, *Op. cit.*, p. 50. Brown, *Op. cit.*, p. 59, presenta de manera algo diferente el castigo. En algunos casos, el que más favorecido salía era el denunciante (cf. Brown, *Op. cit.*, p. 214, en documento del 10 de octubre de 1565: "...et la pena pecuniaria in tutti li casi sia dell'Accusador da esser tenuto secreto").

destinado a *Instituciones benéficas*⁵³. En los *Reglemens et statuts de Burdeos* citados se prevé en algunas multas que la mitad sea “au profit de la Communauté”, p. e. article VI y VIII. No es necesario aducir ejemplos de esas caritativas, camufladas marañas, contra las que levantó su voz Francisco de Vitoria, en otras regiones.

2.4.5.2. Esos privilegios o prohibiciones obedecían en primer lugar a intereses económicos del suplicante; pero podían conllevar implicaciones secundarias de otro cariz y desde otro punto de vista, pongamos por caso la influencia sobre el contenido o la calidad del material, es decir una especie de control o censura⁵⁴. Por otro lado, un privilegio otorgado por una institución o persona influyente era una recomendación, una garantía, o un aviso, frente a las instituciones de censura.

Ello no quita que, a despecho del privilegio del rey, el *Tiers livre de Rabelais* fuera inscrito el 31 de diciembre de 1546 en la lista de obras censuradas por la Sorbona⁵⁵, donde ya le estaban esperando desde agosto de 1544 otros libros del mismo autor⁵⁶. El 1º de marzo de 1552, el

⁵³ También eran posibles y usuales otras divisiones y subdivisiones del beneficio. Witcombe, *Op. cit.*, p. 29-31. Cf. Brown, *Op. cit.* p. 211, documento del 7 de febrero de 1544: “l'accusator per il qual si venirà in luce della verità, habbia la mità della pena sopradita, et l'altra mità vada all' hospedal della pietà”.

No estoy seguro de que haya que interpretar el *a nous a appliquer* del *Privilegio* de Francisco I citado (§ 2. 4. 5.) como exigencia del importe de esa multa para la corte.

⁵⁴ Se controlaba y prescribía que la impresión fuera con *Cartha optima caractereque perfecto* (Brown, *Op. cit.*, p. 57). Véanse allí otras condiciones, como el precio de venta: *dicte opere pretio honestissimo, si in grosso come menudo*. Desde otro punto de vista se criticaban las ediciones de la “*perfida et rabiosa conorrentia*” que se aprovechaba de la labor y fatiga de otros impresores y ofrecía los libros “*per vilissimo pretio a danno e ruina de lui supplicante come molte volte achade*” (Witcombe, *Op. cit.*, p. 36). La calidad del papel apto para la tinta también era objeto de control (Brown, *Op. cit.*, documento del 4 de junio de 1537, p. 209). En los *Reglemens et statuts* de Burdeos se exigían “*Livres en beaux caracteres, sur bon papier, et bien corrects*”, véase el *Appendice I* en Louis Desgraves, *Dictionnaire*, p. 281, y ordenaban velar “*à ce qu'il ne soit employé à l'impression aucun papier de mauvaaise qualité*” (*Ibidem*, p. 290), que fue objeto de quejas p. e. por parte del impresor burdigalense Simon Millanges (Desgraves, *Dictionnaire*, p. 204). Sobre diversos aspectos de la censura en Venecia consúltense los documentos que publica Brown, *Op. cit.*, especialmente las “*Dichiarazioni delle regole dell'Indice di Libri proibiti*”, p. 215-216. Para Burdeos cf. en Desgraves, *Dictionnaire*, los *Reglemens et statuts*, Titre X, *De la visite des Livres*, (sobre los libelos contra “*l'honneur de Dieu*,” “*contre nôtre Etat*”), p. 289, Titre XI, *Des Libelles difamatoires*, p. 290.

⁵⁵ Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. LXXVII.

⁵⁶ *Ibidem*, p. LXXVI. Remitimos a Michael B. Kline, *Rabelais and the Age of Printing*, Genève 1963 (Études Rabelaisiennes, Tome IV).

Parlamento, a petición de la Facultad de Teología, ordena la suspensión de la venta del Quart livre, orden que sólo tuvo efecto durante dos semanas⁵⁷.

2.5. ¿Qué impresor no tendría interés en que ya a primera vista quedara patente que se trataba de un libro o de una obra con privilegio de Su Majestad, o de Su Santidad, o de la Corte ..., con derechos reservados? También las autoridades buscaban claridad a este respecto. En los *Reglemens et statuts de Burdeos* se obliga incluso a indicar “a la fin ou au commencement desdits Livres, les Privileges, ou extraits des Privileges et des permissions qu’ils auront obtenuës, à peine de confiscation et de punition exemplaire”⁵⁸. Solía imprimirse ya en la portada la información correspondiente, con diversos matices. Cum privilegio, Cum privilegio regis, Cum privilegio regis ad decennium, Cum Caesareae Maiestatis gratia et priuilegio ad quinquennium, Cum Imp. Maiestatis Priuilegio ad annos V, Cum gratia et privilegio, Cum facultate ac Privilegio, Cum gratia & privilegio Chistianissimi Francorum Regis, Cum amplissimo Regis privilegio, Ex priuilegio Regis, Avec privilege / La permission est inserte à la page suiuate, Avec priuilege du Roy, Avec privilege du Roy, pour six ans, Mit Rom. Kay. May. Freiheit begnadet, Cõ preuilegio Imperial, Con priuilegio de Castilla, Aragon, y Portugal, y otras muchas por el estilo.

3. Esta intempestiva e improvisada digresión, a la que me ha dado pie el *Extraict des regestes de Parlement* en relación con *Linguae vasconum primitiae*, esta acumulación variopinta de datos sobre el *Privilegio* en la imprenta, puede servirnos de orientación para juzgar sobre el alcance de algún detalle de ese texto del Parlamento.

Si hacemos caso omiso de la sintaxis, es una solicitud llana, sencilla, que contiene los componentes usuales y esenciales de los escritos de tal género, sin exageraciones retóricas, con mención del título del “petit tracte”, con indicación de la validez temporal del privilegio y con especificación de la multa que ha de imponerse en caso de contravención: *mil liures tourn*⁵⁹. Hemos visto que los tres años de privilegio eran un lapso normal de tiempo. ¿Y la cuantía de la multa?⁶⁰

⁵⁷ Rabelais, *Les cinq livres*, ed. Céard, p. 882; Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. LXXX.

⁵⁸ Desgraves, *Dictionnaire, Reglemens et statuts*, article IV, p. 282.

⁵⁹ *Extraict des regestes de Parlement*, Euskaltzaindia, *Linguae vasconum primitiae*, p. 75.

⁶⁰ Cf. § 2.4.3.

3.1. *Divagando sobre mil livres tournois: Según el Petit Larousse en couleurs, París 1980, Tournois* “Se dit de la monnaie frappée jusqu’au XIIIe s. à Tours, puis de la monnaie royale française frappée sur le même modèle”. *No dispongo de material específico fiable ni del requisito indispensable, de una cabeza contable apta para calcular el valor al que correspondería en nuestros días esa suma. Quienes tengan ese requisito y esa curiosidad, podrán aprovechar la abundante información que nos brinda el Internet sobre la livre tournois, comparada con otras monedas de la época; o con el valor efectivo, expresado por medio de la cantidad de livres y sols (y diners) tournois que había que desembolsar para comprar e. g. un buey o una vaca o una yegua, o un caballo, o un burro, o un semental.*

3.1.1. Paulo maiora canamus, recurriendo también a otras fuentes más afines a nuestra afición y oficio: Guillaume du Bellay (1492-1543) invita en su testamento a sus herederos a que doten a Rabelais con beneficios “jusques a trois cens livres tournois par an”.⁶¹ En la Biographie de la poetisa Louise Labé (1524-1566) se menciona el siguiente documento: “Le vendredi, 30 août 1566, Claude de Bourg, tailleur de pierres de Bourg-en-Bresse, demeurant à Lyon, confesse avoir reçu de sieur Thomas Fourtin, présent, la somme de douze livres deux sols t(ournois), pour avoir taillé une pierre de tombeaux et sur icelle fait les écriteaux et armes de la feue dame Loyse Charly”. (<http://www2.ax-lyon.fr/enseigne/lettres/louise/lyon/biollab.html>).

3.1.2. *Entre los impresores de Burdeos la livre tournois era una moneda muy corriente, aunque no la única:* “pour le pris de trente livres tournois”⁶²; “payer... la somme de sept francs bourdelois, sur quoy luy a avanssé la somme de cinquante sols tournois”⁶³; *el librero Jehan Lancolle, de Burdeos, encarga que compren en Lyon para él libros por valor de “jusuqu’à 100 livres tournois”*⁶⁴; *al librero Vincent Réau su esposa “lui apporte 100 livres en dot”*⁶⁵; *mucho menos que al impresor Simon Millanges la suya, que “lui apportait en dot 1400 livres tournois”*⁶⁶. *Para orientación de sus coetáneos (y nuestra), el impresor*

⁶¹ Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. LXXV.

⁶² Desgraves, *Dictionnaire*, p. 108

⁶³ *Ibidem*, p. 133.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 174

⁶⁵ *Ibidem*, p. 248.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 202-203.

*burdigalense Guillaume Boulanger publicó Avec privilege du Roy hacia 1565 varias ordenanzas relacionadas con el valor de la moneda*⁶⁷.

3.1.3. *De estos datos deducimos que las mil liures tourñ no eran una cantidad simbólica, una pequeñez, una insignificancia, sino una suma considerable. Encontramos esa cantidad en un “arrêt” del Parlamento de Burdeos del 6 de junio de 1528 sobre un pleito – surgido a raíz de un privilegio mal interpretado – en el que el demandante era el impresor Jean Guyart que prohibía a Jean de Pontac*⁶⁸ “de faire vendre ... les Coutumes qu’il avait fait imprimer à Paris, sous peine de mille livres d’amende”⁶⁹. *Para algunas transgresiones fraudulentas graves, como usurpar la marca de otro impresor, los Reglemens et statuts de Burdeos preveían castigos de “trois mille livres d’amende, et de confiscation des exemplaires”*⁷⁰.

3.2. Pero más que el valor de las *mil livres tournois*, que hay que interpretar como la multa global por infracción, nos interesa ahora ese dato precioso para orientarnos sobre la fecha de publicación del libro que contiene el privilegio: *Faict a Bourdeaulx en Parlement le dernier iour Dapuril, mil cinq cens quarante cinq*.

3.2.1. *En torno a Dapuril, en estilo telegráfico: Como los avezados al léxico francés del siglo XVI saben, Apuril, Apvril, era una forma corriente que se encuentra en escritores coetáneos de Etxepare, como François Rabelais*⁷¹, e. g. en el *Almanach de 1541*, p. 945, p. 947 (dos veces), de la edición: *Rabelais, Œuvres complètes. Édition établie, présentée et annotée par Mireille Huchon, avec la collaboration de François Moreau, Éditions Gallimard 1994; o en La grande et vraye pronostication nouvelle pour l’an MIL. CCCC. XLIIII*, p. 953 y p. 957 de esa misma edición. En *Les propheties de M. Michel Nostradamus, Lyon 1555, encontramos d’apuril y apuril. En una publi-*

⁶⁷ Desgraves, *Bibliographie bordelaise*, p. 24-25.

⁶⁸ No sé si hay un estudio genealógico de los *de Pontac* de Burdeos, que tantas veces aparecen en el siglo XVI. He apuntado de paso Jehan de Pontac “*prêtre chapelain à Saint-Michel*”, documentado en 1499, – Desgraves, *Dictionnaire*, p. 130 – ; De Pontac que firma el privilegio en favor de Morpain; Arnaud de Pontac (~ 1530 - ~1605), obispo de Bazas; Geoffroy de Pontac, sobrino del obispo, que heredó de su tío “*une très riche bibliothèque*” (cf. Louis Degraves, *Elie Vinet. Humaniste de Bordeaux (1509-1587), Vie, Bibliographie, Correspondance, Bibliothèque*, Genève 1977, p. 134).

⁶⁹ Desgraves, *Dictionnaire*, p. 133-134.

⁷⁰ Desgraves, *Dictionnaire, Appendice I*, article V.

⁷¹ Este autor emplea también *avril*, como en el *Cinquiesme livre*, chapitre 29 *poissons d’Avril*. Sabido es que, en cuestiones de ortografía, llevaba con frecuencia la batuta el impresor.

cación de doce folios de Martin Thomas, Cantique au Roy Charles IX, impresa por la viuda de François Morpain en 1565, leemos D'Aprvil.

En los diccionarios actuales no encontramos esa forma típica de una fase de efervescencia ortográfica del siglo XVI. Para informarnos sobre esa variante de avril podemos recurrir al Dictionnaire de la langue française du seizième siècle, de Edmond Huguet, París 1925, que trae un solo ejemplo: Ayant le bruyt d'ung franc poisson d'april; o mejor a Nina Catach, Dictionnaire historique de l'orthographe française, París 1995, que explica – sin demasiada precisión – esa grafía: “Dans la forme 1549-1606 apuril, p est une graphie étymologique servant a faciliter la lecture du u consonne qui suit”. En el Dictionnaire historique de la langue française, sous la direction de Alain Rey, París 1992, se bosqueja el desarrollo de avril, antes avrill, a partir del latín aprilis, que pudiera derivar del etrusco apru. Hace referencia a la etimología de Philippe de Thaon (siglo XII), que relaciona avril con aüv-rir, aperire. Es una de las dos etimologías de Isidoro de Sevilla que conocía muy bien ese autor: “Aprilis pro Venere dicitur, quasi Aphrodis; Graece enim Ἀφροδίτη Venus dicitur; vel quia hoc mense omnia aperiuntur in florem, quasi Aperilis”⁷². La primera documentación de (D)apuril es bastante anterior a 1549⁷³. También aviril se usa en el siglo XVI, e. g. “... et furent acheves // d'imprimer le XXV. iour de Aviril Mil. Cinq // cens trente deux”, en el núm. 14 de la lista de impresiones de Jean Guyart⁷⁴.

3.2.2. En el texto que presentó Morpain para justificar un privilegio de la Corte en su favor, argumenta que, para imprimir ese libro, “luy a conuenu faire plusieurs fraiz & mises”. No habla mirando al futuro, de “*fraiz necessaire à l'ouverture de ladite impression*”⁷⁵, sino de gastos que ha tenido “*pour imprimer un petit tracte intitule, Linguae vasconum primitie*”.

3.2.2.1. De esta información podemos deducir llanamente que, al solicitar el privilegio, el trabajo de imprenta de ese libro estaba ya en una fase avanzada, casi a punto de concluir. Razón suficiente para que supongamos que en los meses que faltaban hasta el fin del año se podía terminar cómodamente la impresión, y para que admitamos consiguientemente para ésta el 1545, sobre todo si consideramos que ese año duró, según el calendario francés, hasta Pascua Florida de 1546, que fue el 25 de abril. Pero computemos según el

⁷² *Etymologiarum sive originum Libri XX*, Oxford 1962, V, 23, 7.

⁷³ Basta cribar las abundantes referencias que ofrece el Internet buscando *Dapuril*.

⁷⁴ Vide Desgraves, *Bibliographie bordelaise*, p. 13.

⁷⁵ *Privilege du Roy Henri a Rabelais de 1550*, véase Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 344.

calendario romano, a la moderna. Para que supongamos o admitamos, sí; para que estemos seguros, no. Pues era un lugar común en la solicitud del privilegio mencionar los “*plusieurs grans fraitz et mises*”, a veces con *despens*⁷⁶, invertidos en el proyecto, lo que desvirtúa algo nuestra suposición.

3.3. Más seguridad nos habría dado un colofón en regla, una indicación expresa de la fecha (y del lugar) de la publicación, que solía acompañar al *Cum privilegio*, muchas veces con mención de la imprenta.

3.3.1. La indicación de la fecha de impresión, con el nombre de la ciudad y del impresor, tenía – además de la función orientadora para libreros, lectores o bibliófilos, etc. – una finalidad fiscal importante, pues servía para controlar si se observaban las normas vigentes referentes a la impresión, las generales o las especificadas en el “privilegio”⁷⁷.

3.3.2. En algunos libros se reseña exacta y escrupulosamente el día, el mes y el año en el que se terminó la impresión, como “*Ce present liure a esté acheue d’imprimer le IIII. iour de Mai M.D.LV*”⁷⁸. Es una costumbre que practicaron los amanuenses medievales y que a veces expresaron en verso: “*En moys de may le jour sixieme / Mille cinq cens et le troysiesme / Fut achevée et parfaite / Ceste translation et faicte / Dedens Rouen la bonne ville. / A tous lisans soit elle utile*”⁷⁹.

Algunos incunables no son menos meticulosos respecto a la fecha de impresión, como vemos por ejemplo en dos ediciones de escritos de Gregorio Magno: “*Cum priuilegio ... Uenetijs per Baptiftam de Tortis. M.ccccc. die ix. Aprilis*”. Y en otra edición: “*Cum priuilegio ... Uenetijs Per Baptiftam de tor-*

⁷⁶ Como en la solicitud presentada al parlamento de Burdeos por Germain Berry, que deseaba un privilegio de cuatro años “*pour ne pas être frustré de ses peines, travaux et mises de fonds*”; o por Geufroy Tory a Francisco I en 1524, Witcombe, *Op. cit.*, p. 338; “*pour recouurer ses frais et mises*” (Desgraves, *Dictionnaire*, p. 133). Una fórmula similar se empleaba también para solicitar permiso para aumentar algún impuesto (<http://elec.sorbonne.fr/morchesne/formule6.3/>).

⁷⁷ Sin entrar en disquisiciones, se me ocurren espontáneamente tres tipos globales de privilegios / inhibiciones en el sector tipográfico en los siglos XV y XVI: 1) Prohibición, durante un determinado plazo, de que se instale otra imprenta en una ciudad/zona en la que acaba de establecerse un impresor. 2) Protección de los intereses fundados de un impresor respecto a una innovación tipográfica o respecto a una o varias obras, con el fin de evitar la piratería y la venta clandestina. 3) Defensa de los derechos e intereses del autor.

⁷⁸ Así leemos en la p. 31 de las *Propheties de M. Nostradamus. Centurie quarte*, Lyon, Ches Macé Bonhomme.

⁷⁹ Georges Ritter, *Manuscripts à peintures de l’École de Rouen. Livres d’Heures normands ...*, Rouen-Paris 1913, p. 15.

tis. M.cccclxxxvj. die X. Octobris ... ”. Y al pie de la misma página leemos: “Cum priuilegio ne quis audeat hoc opus imprimere citra decē annos sub pena in eo tenta”. El *Opus ruralium commodorum Petri de Crescentiis* lleva la indicación “... impressum est argentine. Anno domini Mccclxxxvj. Finitum quinta feria ante festum sancti Gregorij”. Otra edición de la misma obra marca la fecha: “Anno incarnationis dominice Mccclxxiiii mensis Decembris die nona”.

3.3.3. A estas indicaciones tan detalladas, tan precisas⁸⁰ no hay que considerarlas como un mero capricho, sino que hay que verlas desde un amplio punto de vista jurídico supeditado a la legislación vigente. En la mayoría de los casos bastaba con indicar el año y el lugar de impresión, por más que en las obras cuyo privilegio temporalmente limitado comenzaba a correr en una fecha precisa fuera por lo menos conveniente especificar detalladamente hasta el día de impresión. En la mayoría de los libros con privilegio se encuentra por lo menos el año de publicación, aunque no falten excepciones y aunque en muchas impresiones falte la claridad que encontramos en ésta:

Tiers liure des
 FAICTZ ET DICTZ
 Heroïques du noble Pantagruel: cōpoze
 par M. Franç. Rabelais docteur en
 Medicine, & Calloïer des
 IJles Hieres.

.....

A PARIS,

Par Chrestien Wechel, en la rue faint
 Jacques a l’escu de Bañle: et en la rue Sañt
 Iehan de Beauuoys au Cheual volant.
 M. D. XLVI.

AVEC PRIVILEGE DV

Roy, pour six ans.

De esta información ya deduce cualquiera, sin necesidad de leer el texto del privilegio, que el tiempo de éste comienza a correr en 1546.

3.3.3.1. Y los tres años del privilegio de *Linguae vasconum primitiae*, ¿cuándo comienzan? Podríamos aportar ejemplos para apoyar el inicio del privilegio con la fecha de la concesión del mismo, o con la fecha de impresión del libro. Es material ambivalente, ambiguo, que de poco nos serviría sin una

⁸⁰ Todavía adorna información similar algunos colofones de impresiones modernas por diversas razones, más por devoción que por obligación.

indicación aclaratoria. En vez de buscar sobre este particular en los catálogos de obras impresas de la época de Etxepare, es más concluyente para nosotros revisar – aunque no sea más que de vuelo y con el escaso material de que disponemos – desde este punto de vista los libros impresos por François Morpain mismo, que imprimió en Burdeos de 1542 a 1563, o por su viuda (Marie Joffre), que siguió con la imprenta de 1563 a 1570⁸¹, para formarnos una idea sobre el estilo de esa casa editora, la primera que se aventuró a la empresa de imprimir libros en vasco.

3.3.3.2. Bajo Morpain (Franciscus Morpanius) el *Répertoire bibliographique* reseña 24 títulos⁸². De éstos, nueve son simplemente “*Arrêts du Parlement de Bordeaux*” (núms. 4, 5, 6, 7, 16, 17, 18, 22, 23), resoluciones en las que se autorizaba o confiaba a Morpain la impresión de algún folleto o tratado⁸³. En *Bibliographie bordelaise*, en el *Supplément*, se añade: “25. Privilège accordé à F. Morpain ... (1551, 2 octobre)”. Se trata de un “*Arrêt du Parlement de Bordeaux*”.

3.3.3.3. No se conocen ejemplares de las obras mencionadas en tales *Arrêts* o resoluciones del Parlamento de Burdeos, lo que viene a significar que, a ojo de buen cubero, más de la tercera parte de los títulos que imprimió Morpain se han perdido. Algún producto de su prensa, como “*le livret des plus petitz enfans, additionné et recogneu par ung docte homme*” (*Arrêt* del 12 de enero de 1551, con privilegio para cuatro años) parece que produjo muy buena impresión en el Parlamento, que en una resolución del 23 de mayo de 1552 se refiere precisamente a esa publicación para autorizarle a Morpain imprimir las “*Heures de Nostre-Dame*”, “*estans en latin avec semblables accentz desquels il en a usé en l’alphabet pour les petitz enfans par lui imprimé par permission de la Court*”⁸⁴.

3.3.4. Nos interesa, con vistas a *Linguae vasconum primitiae*, sobre todo

⁸¹ Me guío para las siguientes anotaciones primordialmente por el *Répertoire bibliographique* citado en la nota 5, y por la *Bibliographie bordelaise. Bibliographie des ouvrages imprimés à Bordeaux au XVIe siècle et par Simon Millanges (1572-1623)*, Baden-Baden 1971, de Louis Desgraves (*Bibliotheca Bibliographica Aureliana*, XXXVII). Ambas obras coinciden esencialmente en lo que atañe a Morpain.

⁸² Desgraves, *Dictionnaire*, p. 228 escribe que “*Entre 1542 et 1563, on a relevé 27 impressions de Morpain, dont certaines ne sont connues que par des arrêts du Parlement*”. En su *Bibliographie bordelaise* solo registra 25.

⁸³ No tengo a disposición la publicación de E. Labadie, *L’Imprimerie bordelaise et les livres basques*, Pau 1913.

⁸⁴ Desgraves, *Dictionnaire*, p. 228.

el modo bibliográfico de proceder de Morpain con las obras *Avec privilege* que salieron de su prensa. Constatamos que todas indican el año de impresión, a excepción del núm. 9. En 7 de ellas, de 1553, se especifica además el día y el mes, p. e.: “*Cy finissent les coutumes de la Ville de Bourdeaux // et furent achevées d’Imprimer le vingt troysiesme iour d’octobre, Mil cinq cents cinquante troys*”, (núm. 8); “*Acheve d’imprimer le premier iour de septembre, Mil cinq cents cinquante troys*”, (núm. 12); etc. Del mismo modo procede con “*Les Coustumes generalles de la Ville de Bourdeaux...*” de las que tiene privilegio y que “*ont esté confirmées par edict, auctorisées par la court de parlement*” (núm. 8): “*furent achevées d’Imprimer le vingt troysiesme iour d’octobre, Mil cinq cents cinquante troys*”.

3.3.4.1. Morpain ponía esmero para que quedase constancia de la fecha exacta en la que salía a luz una impresión, por consideración del privilegio, o por otros motivos, como podía ser dar la impresión de actualidad, si el carácter de la obra lo recomendaba. Había tenido oportunidad de aprender y asimilar ese esmero con su maestro, Jean Guyart (impresor en Burdeos de 1521 a 1542), con quien estuvo de ayudante a partir de 1521, y luego de aprendiz⁸⁵, y a quien sucedió en 1542 como tipógrafo.

3.3.5. En cuanto a la *Veuve Morpain*, 3 de los 12 títulos registrados en Desgraves, *Bibliographie bordelaise* carecen de fecha de impresión (núm. 1, 4, 11), si bien dos de ellos (1 y 4, [ambos de 1563, año en que comienza a figurar su nombre como impresora]) ostentan el *Avec privilege*⁸⁶. Antes de juzgar esa omisión como descuido o falta de experiencia, conviene tener presente que se trata en ambos casos de edictos del rey, que llevarán la fecha en el texto del edicto mismo. En el núm. 1 parece necesaria una indicación exacta del día del edicto, pues los afectados deberán reaccionar en el plazo de “*ung an et iour*”⁸⁷.

3.4. No tengo a mano muchas indicaciones bibliográficas sobre Morpain, pero son suficientes para hacer alguna reflexión, (y para sacar alguna conclusión provisional), sobre el aspecto de *Linguae vasconum primitiae* que ahora nos ocupa, su fecha de publicación. Me refiero al tiempo que transcurría entre la data del privilegio y la conclusión de la impresión, es decir, a la rapidez o morosidad con que realizaba Morpain la labor de imprenta. Para dar una res-

⁸⁵ Se ve que no nadaban en la abundancia: “*Moyennant huit boisseaux de froment, Jean Guyart s’engageait à apprendre l’imprimerie à François Morpain, à le chausser, nourrir et coucher pendant trois années et à lui donner, après son apprentissage, une paire de chausses de la valeur d’un écu d’or*” (Desgraves, *Dictionnaire*, p. 132-133).

⁸⁶ Desgraves, *Bibliographie bordelaise*, p. 22.

⁸⁷ Desgraves, *Ibidem*, p. 22.

puesta satisfactoria, general o particular, habría que conocer las indicaciones o condiciones que ofrecen las impresiones mismas, que no me son accesibles.

3.4.1. Quisiera poner de relieve un caso claro y elocuente: El 27 de mayo de 1553, le autoriza el Parlamento a Morpain “*imprimer en ung volume toutes les coutumes locales du ressort de la Cour*”⁸⁸. Él prefiere imprimirlas (ciertamente con el beneplácito del parlamento) en 7 tomos: el primero ha sido “*acheve d’imprimer le troysieme d’aoust Mil cinq cens cinquante troys*”, y el séptimo y último “*le dix septiesme de Novembre, Mil cinq cens cinquante troys*”. Eso quiere decir que en seis meses publicó siete tomos⁸⁹, o sea a más de uno por mes. *Ergo: Linguae vasconum primitiae...*

3.4.2. El caso de este libro es diferente, y más complejo por diversos motivos, especialmente por lo novedoso de la empresa, tanto para “*Morpain, mais-tre Imprimeur*” del que sólo se conoce antes de esa fecha una breve impresión⁹⁰, cuanto para el cajista, que no tenía experiencia en la composición tipográfica en vasco. Desde luego que el breve texto de Rabelais, *Pantagruel*, en esta lengua, de grafía muy diferente, publicado en la edición de Lyon de 1542, capítulo IX⁹¹, no le sirvió de modelo.

3.4.2.1. La advertencia preliminar al impresor o a los lectores sobre la pronunciación de algunas letras⁹², son un indicio de las reflexiones, de las dudas y de los titubeos de los responsables de la impresión ante la introducción de alguna innovación que juzgaban necesaria (cf. § 3.4.4.3). Estos problemas tipográficos eran relevantes, pero una vez tomada una decisión, el ejemplo de “*Toutes les coutumes locales du ressort de la Cour*” (§ 3.4.1) nos demuestra claramente que la impresión de los 28 folios de *Linguae vasconum primitiae* podía realizarse en pocos meses, o sea, todavía en 1545. ¿De dónde provienen, pues, mis reticencias?

3.4.2.2. Del silencio del impresor: Hemos visto que el texto con el que Morpain solicita el privilegio para *Lingua vasconum primitiae* corresponde correctamente, punto por punto, a lo usual en tales casos. Es un texto normal, aceptable sin reparo alguno, y como tal lo aprobó el parlamento.

⁸⁸ Desgraves, *Ibidem*, p. 228.

⁸⁹ El tomo con “*Les Coutumes du pays de Xainctonge*” (núm. 9) es el único que no lleva fecha de impresión. ¿Mero despiste del impresor?

⁹⁰ *Institutiones temporales* (de 1542), “In-4º, (6) ff.”, Desgraves, *Bibliographie bordelaise*, p. 18.

⁹¹ En Luis Michelena, *Textos arcaicos vascos*, Madrid 1964 (reimpreso en San Sebastián en 1990), p. 147-149 se reproduce y explica ese texto.

⁹² Euskaltzaindia, *Linguae vasconum primitiae*, p. 22.

Pero a posteriori, desde nuestra perspectiva, al no llevar fecha de impresión el libro, echamos en falta un importante detalle en la información: ¿Comienzan los tres años de privilegio que obtuvo para el “*petit tracte*” vasco con la fecha de concesión del mismo, o más bien a partir de la fecha de impresión del libro?

3.4.3. Para las obras con privilegios o edictos por tiempo indefinido (con *privilege* ó *edict perpetuel*), resultaba superflua la indicación del día exacto de la impresión; y hasta se podía prescindir desde ese punto de vista de la indicación del año. Si el plazo comenzaba a correr con la fecha en la que se extendía el privilegio, era lo más importante fijar esa fecha, pasando la de impresión a segundo plano. Si en cambio el plazo del privilegio iniciaba “*au jour et date que ledit livre sera achevé d’imprimer*”, era lógico indicar la fecha de impresión.

3.4.3.1. Ambos procedimientos eran usuales hacia 1545. Francisco I concedió a Rabelais, el 19 de septiembre de ese mismo año un privilegio para seis años “*commancans au jour et dacte de l’impression de ses livres*” (cf. § 3.4.3.1). Desde mucho antes era corriente esa fórmula, que el mismo monarca había usado e. g. el 23 de septiembre de 1524 en un privilegio en favor de Geufroy Tory: “*commenceans au iour de la date de limpression desdictes heures*” (cf. § 2.4.4.1), y que encontramos en su sucesor Henri en 1550: “*commençans au jour et dacte de l’impression desdicts livres*” (cf. § 4.1.1.1), y en 1554: “*commençans au jour et date que ledit livre sera achevé d’imprimer*” (cf. § 2.4.4.1).

3.4.3.2. El cómputo del tiempo del privilegio comenzaba a veces ya el día de la firma de la cédula correspondiente. Este particular se solía indicar claramente en el texto del privilegio (cf. § 2.4.4.3), o de manera menos explícita: El rey Henri concede el 20 de marzo del año de gracia de “*mil cinq cens quarante et huit*” privilegio a Arnoul Angelier para imprimir “*dedans le terme et delay de troys ans prochainement venans*”⁹³ *La Deffence et Illustration de la langue Françoise*. En el *Extraict des registres de Parlement* en favor de Loys Meigret para su *Traité touchât le commvn vsage de l’escritvre francoise*, Paris 1545, el privilegio es para “*Le temps de quatre ans prochainement venant*”; al final de ese *Extraict* se indica la fecha: “*l’unzeiesme iour d’Octobre, l’an mil cinq cens quarante deux*”. Louis XI especifica *prochainement venans* “*à compter du iour et exécution de l’entérinement des présentes*”⁹⁴.

3.4.3.3. Un privilegio para un plazo de tiempo determinado, sin indicación alguna sobre el comienzo del mismo, debía de ser poco menos que inútil.

⁹³ *La Deffence, et Illustration de la langue Françoise*, Par I(oachim).D(u).B(ellay).A(ngevin). Paris 1549, Avec privilege, p. 185.

⁹⁴ (<http://elec.sorbonne.fr/cartulaires/mtmartre/acte126/>).

En el caso de *Linguae vasconum primitiae*, al faltar la fecha de la impresión del libro, únicamente tenía sentido el privilegio si estaba claro (por el reglamento o por el uso) para las autoridades y para los impresores o vendedores que el plazo iniciaba el día de la concesión del privilegio, el 30 de abril de 1545. La otra interpretación sería en este caso absurda, o denotaría falta de experiencia del impresor, más bien que intención fraudulenta. Si esa interpretación es acertada, si ese “*dernier iour Dapuril*” era el punto de arranque del privilegio, tendríamos un sólido argumento para suponer que interesaba al suplicante que la impresión y la puesta en venta se realizara lo antes posible.

3.4.3.4. Pero aun así y todo nos acucia una incertidumbre: ¿Por qué motivo no puso Morpain en la portada de ese libro al menos el año de la impresión, como lo había aprendido de su maestro y predecesor Guyart, y como lo haría en otros casos incluso con más detalles: “*Avec Privilege.// A Bourdeaulx // Ches Francoys Morpain // Pres des carmes... Acheve d'imprimer le quinziesme de septembre Mil cinq cens cinquante trois*”? Ese silencio, esa omisión *contra praecepta* deja margen para especulaciones.

3.4.4. La petición y la concesión del Privilegio discurrió por cauces normales. Lo que sigue, la impresión sin indicación de la fecha, es algo anómalo, se aleja de lo normal. Y nos da que pensar y conjeturar. Pueda ser que, tras ese 30 de abril de 1545, haya surgido alguna complicación, algún conflicto, acaso atribuible a la compleja situación de la época, con crisis políticas, luchas religiosas, agitaciones sociales que sacudieron a gran parte del Continente.

3.4.4.1. Recordemos algunos acontecimientos para formarnos una idea de lo convulsionada que estaba la situación, que no respetaba a los escritores, no obstante el compromiso de Francisco I y de su hermana Margarita de Navarra por las aspiraciones y proyectos culturales: En abril de 1545 tuvo lugar un acontecimiento que conmovió a Europa: la “*massacre de trois mille Vaudois en Provence, qui marque le triomphe de la politique intransigeante du cardinal de Tournon sur la politique de conciliation de Jean du Bellay*”⁹⁵. En 1546, “*In spite of his privilège, Rabelais' Tiers livre was quickly condemned by the Sorbonne, and Rabelais fled to Metz*”⁹⁶. El 3 de agosto de ese mismo año el impresor y humanista francés Etienne Dolet acababa sus días en la hoguera por hereje. Escabechina, censura, persecución, ejecución en el entorno cultural de Etxepare y Morpain⁹⁷: No eran factores que invitaban a difundir el entusiasmo del *Contrapas* y del *Saltarel*, sino que aconsejaban suma prudencia y reserva.

⁹⁵ Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. LXXVI.

⁹⁶ Michael B. Kline, *Rabelais and the age of printing*, Études rabelaisiennes, Tome IV, 1963, p. 30.

⁹⁷ Remitimos a la *Chronologie de Rabelais, Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, pp. LXXV-LXXVII, y a la *Chronologie de Rabelais, Les cinq livres*, ed. Céard, pp. XXVIII-XXX.

3.4.4.2. Al ser el autor de *Linguae vasconum primitiae* un sacerdote que deja en algunos versos testimonio de su vida poco concorde con su estado, y que trata en el libro también temas religiosos, en los que se vigilaba para que no se infiltrasen ideas heterodoxas, ofrece dos flancos descubiertos a la censura. Recordemos que 1545 es el año del inicio del Concilio de Trento, que había sido convocado en 1542. No especulemos sin documentos sobre si habrá habido una intervención por causa de algún verso escabroso, que omite pudorosamente alguna edición posterior, en boca o en la pluma de un párroco. El tenor popular y sencillo de los versos religiosos no se prestaba a disquisiciones por descarrilamientos heréticos. Sin embargo, en esa crispada coyuntura, no estaba de más recurrir, como lo hizo Etxepare, al amparo del noble y justo abogado del rey Bernard Lehete.

3.4.4.3. Son imaginables también causas conflictivas morosas más bien “técnicas”, como podía ser simplemente un problema tipográfico, surgido de la innovación de algún carácter de imprenta al que se juzgaba conveniente atribuir un valor diferente del corriente hasta entonces. La advertencia al impresor o a los lectores “*quod .z. numquam ponitur pro .m.*” y sobre la pronunciación de la *.t. ante .i.* o de la ç⁹⁸, son un indicio de las reflexiones, de los titubeos a los que se enfrentaba el impresor o el cajista. No son ejemplos inventados: seguido de una especie de z, *cu3* equivalía a *cum*, *diuerforu3* a *diversorum*⁹⁹; para la /t+yod/ seguía siendo válido que “*perdit sonum suum et accipit sibilum*”¹⁰⁰; la cuestión o el conflicto de la cedilla afectaba por esos mismos años a otros impresores, como constatamos comparando e. g. las ediciones de diversos años de los libros de Rabelais¹⁰¹. En el *Traité touchât le commvn vsage de l’escritvre françoise* de 1545, Loys Meigret dedica la atención a c – ç y a su pronunciación¹⁰². De todos modos, parece que Morpain o su cajista eran más progresistas que otros impresores, o menos reacios a la introducción y uso en la imprenta de la ç, al menos a juzgar por el libro vasco.

⁹⁸ Edición de 1995, p. 22.

⁹⁹ Son dos palabras que figuran en el título del *Dictionarium Alberici de Rosate ...* Lyon 1529.

¹⁰⁰ Compárese Rafael Lapesa, *Historia de la lengua española*, Madrid 1980, § 18, nota 15.

¹⁰¹ En la edición Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1358-1359 se apuntan algunos cambios de ortografía, entre ellos la “*adoption de la cédille*”.

¹⁰² “*Les Hespaignols ont ung ç crochu, ou à queue, dont nous pourrons vser deuant toutes voyelles*”, p. 58. En las páginas XII a XV del recién mencionado *Traité*, se reproducen en cuatro tablas las propuestas ortográficas de Loys Meigret en su edición de 1545, véase la *Édition critique* de Keith Cameron, Exeter 1979, donde se encuentra abundante bibliografía sobre el tema. Jacques Peletier du Mans, *Dialogue de l’Orthographe e Prononciacion Françoese*, Par Ian de Tournes, M.D.LV, p. 105 habla del abuso de la ç, que suena a veces como ʃ, a veces como k, y de la solución por medio de la “ç a keue”. (Edición facsimilar, Genève 1966).

4. Recapitulando y ampliando: Había a mediados del siglo XVI en Burdeos publicaciones de gestación brevísima, que salían a la luz en poquísimos días, como sucedió ciertamente con el “*Cantique au Roy Charles IX*”, compuesto por Martin Thomas a mediados de abril de 1565 e impreso por la viuda de Morpain¹⁰³, o con bandos o edictos o resoluciones o panfletos cuyo mensaje reclamaba celeridad.

4.1. Pero por los motivos que fuera, entre la concesión de un privilegio y la impresión del libro también podían transcurrir meses, y hasta años. Quedándome dentro o alrededor de la época de Etxepare, voy a documentar por un lado el hiato, la separación temporal que media a veces entre la fecha del “privilegio” y la fecha de la impresión del libro correspondiente, y por otro la rapidez con la que se sacaba a luz.

4.1.1. El 19 de septiembre de 1545, “*Francoys par la grace de Dieu Roy de France*”, concede a Rabelais, el privilegio de disponer como él creyera conveniente de los dos volúmenes ya publicados de los “*faictz et ditz Heroïques de Pantagruel*, y además “*privilege, congé, licence et permission de faire imprimer et mettre en vente, par telz libraires experimentez qu’il advisera, ses dictz livres*”, y de los volúmenes que siguieran, “*dedans le terme de six ans consecutifs, commancans au jour et dacte de l’impression de ses dictz livres*”¹⁰⁴. La primera obra a la que se aplicó ese privilegio fue el *Tiers livre des faicts* etc., que fue impreso rápidamente, pocos meses más tarde, en 1546, en París (tres ediciones) y en Lyon, a las que siguieron pronto otras más¹⁰⁵.

4.1.1.1 Empalmado con el privilegio otorgado por Francisco I, “*Henry par la grace de Dieu Roy de France*” concede el 6 de agosto de 1550 a Rabelais todos los derechos de impresión y venta de sus libros... “*durant le temps et terme de dix ans ensuivans et consecutifs, commençans au jour et dacte de l’impression desdicts livres*”¹⁰⁶. El primer libro que ostenta ese “*privilege du Roy*” de 1550 es una nueva edición de *Le tiers livre des faict et dictz* etc, “*Reveu, & corrigé par l’Auteur, sus la censure antique*”¹⁰⁷. Fue impreso en París en 1552, es decir por lo menos un año y cinco meses después de obtenido el privilegio.

4.1.1.2. En ese mismo año de 1552 aparece en París la segunda redacción de “*Le quart livre des faicts et dictz Heroïques du bon Pantagruel*”, *Avec priui-*

¹⁰³ Desgraves, *Bibliographie*, p. 23.

¹⁰⁴ Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1362-1363.

¹⁰⁵ Consúltese la edición Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1356-1358.

¹⁰⁶ Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 343-344.

¹⁰⁷ Remitimos a la sinopsis de las ediciones que se presenta en Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1356ss.

lege du Roy"¹⁰⁸. Aunque el editor no diga expresamente de qué privilegio se trata, es de suponer que se refiere al del rey Henri de 1550, sobre todo tomando en cuenta una carta introductoria de Rabelais a Odet, cardenal de Chastillon, fechada el 28 de enero de 1552, en la que el autor menciona agradecido los privilegios de Francisco I y de su hijo Henri, con los que querían protegerlo de los calumniadores¹⁰⁹.

4.1.1.3. Ampliemos el horizonte. En 1545 se publica en París, *Auecq priuilege de la court el Traité touchat le commun usage de l'écriture françoise de Loys Meigret*, provisto de un *Extraict des registres de Parlement* similar al de *Linguae vasconum primitiae*, con privilegio para cuatro años. La fecha del privilegio es del 11 de octubre de 1542. No es que se hayan dejado pasar tres años entre el otorgamiento del privilegio y la impresión del libro, sino que, con el mismo privilegio se realizaron dos ediciones en París, la primera todavía en 1542, en la imprenta de Denis Janot, y la segunda en 1545, en la de Jeanne de Murnef.

4.1.1.4. Los retrasos en la impresión podían tener causas muy diferentes. Para sellar este aspecto, voy a recordar los problemas que tuvo el tipógrafo más célebre de Burdeos, Simon Millanges (imprimió de 1572 a 1623) para llevar a cabo la impresión de las obras de Ausonio (Burdeos ~310 - ~395), comentadas por el humanista burdigalense Elie Vinet (1509-1587). Éste escribe a Pierre Daniel, "*aduocat en la court de Parlement*"¹¹⁰ de París el 20 de marzo de 1578: "*Nostre Ausonius ne s'accheue encore par faute de tel papier, que celui, dont on l'a commencé*", motivo que en el prefacio de su Ausonio de 1575 concreta en estos términos: "*Typographum autem quia defecit charta, nec aliunde, ob immanium latrociniorum frequentiam, nancisci statim potuit commentariorum editionem differre fuit coactus*"¹¹¹.

4.2. Es superfluo seguir aportando ejemplos de libros impresos pocos meses después de concedido el privilegio, o de libros en los que mediaban muchos meses o hasta años entre la concesión del privilegio y la impresión. La conclusión que cabe sacar para *Linguae vasconum primitiae* de ese material y del análisis de los libros que Morpain mismo imprimió es que, de no haberse interpuesto algún obstáculo, podemos contar con que se publicó efectivamente en 1545. Pero certeza, no la hay.

4.2.1. Mis dudas, mis reparos y reservas se basan en el extraño silencio del impresor, que omite contra su costumbre la fecha de impresión. Y en otro

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 516.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 520. Este caso es poco concluyente, pues el privilegio estaba emitido para varias obras, y además se solapaba con el de Francisco I.

¹¹⁰ Desgraves, *Elie Vinet*, p. 135.

¹¹¹ Ambas citas de Desgraves, *Ibidem*, p. 139.

silencio de Morpain, de más envergadura: La falta total de impresiones salidas de su taller o de *Arrêts de Parlement* desde 1545 hasta 1551. ¿Casualidad? Morpain era impresor de Burdeos, oficio que heredó en 1542 de Jean Guyart¹¹², que a su vez se había hecho cargo de la imprenta y de la esposa del primer impresor de esa ciudad, Gaspard Philippe¹¹³. Al instalarse, Morpain “renouvella le matériel usagé de Guyart et substitua aux caractères gothiques des caractères romains”¹¹⁴, lo que significa que asumió la imprenta con espíritu de innovación y con entusiasmo.

4.2.1.1. Un entusiasmo que no se refleja en los documentos: Sólo queda hasta 1545 constancia de dos publicaciones suyas, una con un texto religioso, y la otra con un panfleto de carácter polémico contra “*les partisans de Luther*”, ambas del arzobispo de Burdeos Charles de Grammont¹¹⁵. Lo encontramos a Morpain a continuación, con el título de “*maistre Imprimeur de ceste ville de Bourdeaulx*”, solicitando el privilegio de la Corte de Burdeos para *Linguae vasconum primitiae*. A partir de ese acto, callan tozudamente los documentos durante un lustro¹¹⁶, hasta el 12 de enero de 1551, fecha en la que comienza de nuevo a recibir regularmente encargos de la Corte de Burdeos.

4.2.1.2. El 23 de mayo de 1552, el Parlamento autoriza a Morpain imprimir las “*Heures de Notre-Dame*”, reconociendo su buena labor en otra impresión (cf. § 3.3.3.3)¹¹⁷. Pero ya antes de que pasasen dos meses, se alza de repente un nubarrón amenazante sobre Morpain: El Parlamento intenta el 14 de julio de 1552 procesarle por haber “*imprimé certaines lettres missives sans permission de la Court*”. Aunque ese intento no debió de tener consecuencias negativas, sino tal vez al revés, pues medio año más tarde recibe permiso del Parlamento para imprimir, ahora ya en calidad de “*imprimeur juré de l’Université de Bourdeaulx*”, un librito en latín, *Alphabetum puerorum*¹¹⁸. Sigue una fase más o menos intensa y regular de trabajo editorial, hasta que tras su muerte en 1563 le sucede su mujer viuda¹¹⁹, que seguirá con la imprenta hasta 1570¹²⁰.

¹¹² Se conocen 33 impresiones suyas, de 1521 a 1542, Desgraves, *Bibliographie*, p. 10 ss.

¹¹³ Había sido impresor en París desde 1499. En Burdeos trabajó de hacia 1513 hasta 1520. De esta fase se conocen 9 obras suyas, Desgraves, *Dictionnaire*, p. 238.

¹¹⁴ Desgraves, *Dictionnaire*, p. 228.

¹¹⁵ Desgraves, *Bibliographie*, p. 18.

¹¹⁶ Ignoro si desaparecieron accidentalmente documentos de archivo para ese lustro en Burdeos.

¹¹⁷ Desgraves, *Bibliographie*, p. 18.

¹¹⁸ Desgraves, *Dictionnaire*, p. 228.

¹¹⁹ En los *Reglemens et statuts* de Burdeos se regulan los derechos de las viudas en relación con el oficio de sus maridos difuntos, Titre VII, “*Des Veuves des Imprimeurs et Libraires*”, article XXXII, Desgraves, *Dictionnaire*, p. 288.

¹²⁰ Desgraves, *Dictionnaire*, p. 230.

4.2.2. Al presentar a la viuda de Morpain, Desgraves reproduce en su *Dictionnaire*, remitiendo a Labadie y a la *Bibliothèque Municipale* de Bordeaux, Fonds Itié, una decisión del Parlamento que insinúa algún episodio azaroso de la vida profesional de su marido: “*En considération des dommages que son mari a eu à supporter pendant les derniers troubles*” le concede a la viuda el privilegio de “*imprimer, faire imprimer et vendre pendant six mois, tous édits, ordonnances et lettres patentes du Roy qui ont été publiées jusqu’ à présent*”¹²¹. ¿Quería resarcir el Parlamento alguna actitud desconsiderada hacia el impresor, o se trata de daños derivados de disturbios en la sociedad?¹²² Falta lastimosamente en Desgraves la fecha de expedición de ese documento, lo que nos aconseja abstenernos de perdernos en divagaciones sobre el alcance de esa importante nota¹²³.

4.3. Del análisis del *Extraict des regestes de Parlement* de Burdeos en su ámbito no es posible sacar conclusiones definitivas sobre la fecha de publicación de *Linguae vasconum primitiae*. Si suponemos que la impresión siguió por el cauce normal, y suponemos que el plazo de tres años de privilegio comenzaba el día 30 de abril de 1545 (son dos suposiciones), es lo más probable que haya salido ese año a la luz. Sin embargo, debido al silencio del tipógrafo, barruntamos que han podido surgir problemas que retrasaron esa publicación. Que quede *sub iudice lis*.

5. El segundo texto que quiero analizar es *Debile principium melior fortuna sequatur*. Más exactamente, sus fuentes. La primera vez que leí hace años ese texto, consulté algunos trabajos escritos sobre *Linguae vasconum primitiae*, para ver si se indicaba de dónde lo había tomado Etxepare, convencido de que ese hexámetro tan perfecto no era suyo, sino de algún poeta de elevadísima musa. En mi búsqueda topé con el parangón que hacen algunos llamando a Etxepare el Rabelais vasco. Y con el *non placet* de Michelena.

5.1. Para formarme un juicio personal sobre esta cuestión, me hundí en la sabrosa lectura comentada de Gargantúa y Pantagruel, y encontré algo que no esperaba, el verso final de Etxepare, en una versión algo diferente: *Debile principium melior fortuna sequetur*. Lo cita Rabelais en *Le tiers livre des faits et dicts héroïques du bon Pantagruel*, en el capítulo XLII. Esa podía ser – pensé enseguida –, la fuente de Etxepare que yo había andado buscando. Rabelais, a su vez, hace referencia a la fuente de donde había bebido él, a *gl., p. q. I. c. Paulus*.

¹²¹ Desgraves, *Dictionnaire, ibidem*.

¹²² Cf. § 2.4.4.5.

¹²³ Esa consulta de los archivos de Burdeos la dejo para las horas de ocio de nuestro insigne homenajeado Jean.

5.1.1. He consultado todas las ediciones comentadas asequibles de ese *Tiers livre*, para descubrir el pasaje al que se refiere Rabelais, pero ninguna me ha brindado la información ansiada. Se contentan con traducir el texto, o con algún comentario impreciso al respecto. En la edición de Jean Céard et alii, *François Rabelais, Les cinq livres*, se pregunta si esa frase no habrá sido tomada de una glosa del *Décret* de Graciano, obra que se refleja en otras citas del mismo capítulo del *Tiers livre*. Pero añade: “La référence proposée attend une interprétation satisfaisante”¹²⁴. En Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1441 se remite con más detalle y con interrogante a “*Décret de Gratien, IIe partie, cause II, q. 7, c. 28, q. 1, c. 28?*”. Pero mi consulta resultó infructuosa, tanto recurriendo a una edición de la época de Rabelais, “*Decretum Gratiani. Lugduni 1543*”, a otra algo anterior “*Decretum Gratiani. Parisiis 1518*”, cuanto a la “*Wortkonkordanz zum Decreta Gratiani, bearbeitet von Timothy Reuter und Gabriel Silagi, I-V, 1990*”¹²⁵.

5.2. Quedó en suspenso la cuestión de la fuente del hexámetro, pero volví a enfrentarme con ella el año pasado, al escribir en Euskalzaindia¹²⁶ una especie de biografía razonada en la que, para terminar mis *nugas* con cierta solemnidad, quise servirme de ese verso, revistiéndolo de un ropaje que se prestara para hacer referencia al desarrollo de mi currículum. Me puse para ello a conjugar el verbo final en el pasado, respetando el ritmo, y se me ocurrió *secuta est* en vez de *sequatur*. Y no me desagradaba el resultado. Para evitar el peligro de adornarme sin saberlo de plumas ajenas, seguí buscando, recurriendo al internet, para mencionar, dado el caso, la referencia.

5.2.1. Para cerrar el paso a citas aproximadas que no servirían más que para enturbiar, para embrozar, solicité del buscador o servidor la frase completa, según la había concebido: “*Debile principium melior fortuna secuta est*”. Y efectivamente me traía una referencia, a William of Tyre, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, liber octavus decimus*, con impresión del texto deseado. Encargué en nuestra Universidad la obra completa¹²⁷, donde figura esa versión, con la grafía *sequuta* equivalente a *secuta*. En el aparato crítico a pie de página encontramos la posible fuente de Guillermo de Tiro: “Ovide, Met. 7, 518, *flebile principium melior fortuna secuta est*”.

¹²⁴ Página 808.

¹²⁵ En *Œuvres de François Rabelais, édition critique publiée sous la direction de Abel Lefranc ... Tiers livre ...* Paris 1931, en las *Références juridiques des chapitres XXXIX à XLII*, p. 381-383, se comenta sobre ese pasaje: “peut-être c 53, C^a 1, q 1 *Paulinistae* ou c. 28, C^a 2, q. 7 *Paulus dicit*”.

¹²⁶ “*Jirones de una vida abigarrada – De la gambella a la cátedra*”, en: *Euskera*, 2006, 1, p. 241-356.

¹²⁷ Guillaume de Tyr, *Chronique, édition critique par R. B. C. Huygens. Détermination des dates par H. E. Mayer et G. Röscher*, I-II, Turnholti M C M L X X X V I.

5.2.1.1. La primera palabra difiere notablemente desde el punto de vista semántico: *debile* 'débil', – *flebile* 'lamentable', lo que podría hacernos dudar de que el historiador haya tomado el verso directamente de Ovidio. Tomando en consideración toda la obra de Guillermo de Tiro deducimos que éste estaba muy familiarizado con Ovidio, al que llama con simpatía "*Naso noster*". A las *Metamorfosis* recurría con frecuencia¹²⁸, lo que hace probable esa filiación.

De aceptar esa fuente, deberíamos buscar una explicación para la incongruencia de la primera palabra. Una incongruencia que tiene una explicación muy sencilla: confusión de dos palabras casi idénticas para el oído y para la vista.

En alguno de los numerosos manuscritos de Ovidio, autor muy copiado y leído en la Edad Media¹²⁹, parece que debería constar esa variante. He consultado, sin éxito, algunas ediciones críticas o comentadas de las *Metamorfosis*. En la edición crítica de R. J. Tarrant, *P. Ovidii Nasonis Metamorphoses*, Oxford 2004, no hay ninguna *varia lectio*, en el aparato crítico de ese verso. Tampoco la hay en la edición de William S. Anderson, *P. Ovidii Nasonis Metamorphoses*, Stuttgart-Leipzig, Teubneriana, 1993. Los comentarios no nos ayudan en absoluto en ese aspecto, pues en algunos se silencia completamente ese verso, y en alguno se indica vagamente que esa sentencia es muy conocida, sin documentar lo afirmado.

5.2.2. Opinemos: *FleBILE*, adjetivo que emplea con frecuencia Ovidio¹³⁰, es sin duda alguna la lectura preferible, que figura en todas las ediciones que he consultado. *Debile* (en Ovidio sólo tres veces) habrá nacido de *flebile* por una especie de "equivalencia" óptica o acústica¹³¹. Si los editores han trabajado a

¹²⁸ En el *Index général* de esa edición, bajo *Naso* (= *Ovidius*), se apuntan numerosos pasajes de diversas obras de Ovidio en los que se inspira Guillermo de Tiro, sobre todo de las *Metamorfosis*.

¹²⁹ Están recogidos en Franco Munari, *Catalogue of the Mss of Ovid's Metamorphoses*, Uppsala 1957. En el prefacio de la mencionada edición de Tarrant se presentan los manuscritos más importantes. Cf. también D. A. Slater, *Towards a Text of the Metamorphosis of Ovid*, Oxford 1927, *Prolegomena*.

¹³⁰ Cito dos versos: "*flendus amor meus est: elegi flebile carmen*" (*Ep. Sapphi.* 7) y "*flexibilis ut noster status est, ita flebile carmen*" (*Tristia* 5.1.5), citados de *A concordance of Ovid*, by Roy J. Deferrari et alii, Washington 1939.

¹³¹ Quienes defiendan la existencia de dos versiones ovidianas de las *Metamorfosis*, – cf. H. Magnus, "*Ovids Metamorphosen in doppelter Fassung?*", *Hermes* 40 (1905) 191-230, 60 (1925) 113-143), que analiza varios ejemplos aducidos para apoyar la hipótesis de la duplicidad de versiones llegando a la conclusión de que "*An keiner Stelle ließ sich beweisen, dass zwei vom Dichter selbst herrührende Fassungen vorliegen*", *Hermes* 40, p. 238) – podrían suponer *Debile* en la primera versión, compuesta en Roma antes del exilio, y atribuir *FleBILE* a una versión revisada lejos de la añorada patria. Pero volvamos a tierra firme.

conciencia – de lo que no podemos dudar, en vista de su profesionalidad –, debemos admitir que algún manuscrito con la variante *Debile* ha desaparecido, aunque dejando alguna ligera huella. En una edición de las *Metamorphoses* de Ovidio¹³² leemos en la pág. 225, como de costumbre: *Flebile principium melior fortuna secuta est*, con una + al comenzar la frase. Y al margen se lee: +*Debile*. El editor o alguno de los comentaristas conocía y consideró digna de mención esa *varia lectio*, que es la que hemos visto en Guillermo de Tiro.

5.2.2.1. Circulaba otra variante del verso de Ovidio que afecta al verbo *secuta est*. En una de las ediciones de las *Metamorphosis* más conocidas del siglo XVIII¹³³ leemos: “*Flebile principium melior fortuna sequetur*”. Esa variante era la preferida por algunos humanistas como Cl. Heinsius¹³⁴, que documenta esa lectura¹³⁵.

Ambas versiones son aceptables, aunque haya una diferencia semántica entre ellas. Con *secuta est* se pone de relieve el aspecto histórico, la información de algo que ha pasado y que Eaco quiere recordar, y que recuerda a continuación, algo verdaderamente lamentable, *flebile*, la *dira lues*, la terrible peste, la epidemia de Egina, (*Metam.* VII, 523 ss.). Con el verbo en futuro, *sequetur*, el verso se desvincula de la narración y adquiere el matiz de una sentencia, de un adagio, que – como tantas otras frases de Ovidio – pulsa con vida propia, desgajado del contexto.

5.2.2.2. En las *Metamorphosis* cuadra mejor a mi entender el adjetivo más expresivo y apropiado para reflejar el estado de ánimo de Eaco que “*ingemuit tristique ita uoce locutus*”, ante los hechos que va a narrar, es decir *flebile*, y *secuta est*. Sin el contexto de la peste, en el sector paremiológico, es preferible la otra versión, con un epíteto de valor más general, *debile* (que debe su origen, voluntario o involuntario, a la *annominatio* con *flebile*), y *sequetur*, que tiene la función de *sequitur*, incompatible con el ritmo del hexámetro. *Flebile – secuta est; Debile – sequetur*¹³⁶: Cuatro piedrecitas que la tradición ha sabido combinar de varias formas.

¹³² *Pvb. Ovidii Nasonis Metamorphoseon, Hoc Est Transformationum Libri quindecim / Cum Donati clarif. Grammatici in potiores metamorphoseos Ouidij fabulas argumentis compendarijs, suis locis interiectis ... Coloniae excudebat Ioannes Gymnicus Anno M.D.XLII.*

¹³³ *Publii Ovidii Nasonis Metamorphoseon libri XV. Cum integris Jacobi Constantii Fanensis ... notis, quibus et suas adnotationes adiecit Petrus Burmannus.* Amstelodami, apud Janssonio Waesbergios. M.D.C.C. XXVII.

¹³⁴ Véase la nota al verso 518 del libro VII de esa edición de las *Metamorphosis*.

¹³⁵ Slater, *Towards a text of the Metamorphosis*, en el *Apparatus criticus*, libro VII, 518.

¹³⁶ Están documentadas en diversos autores las *iuncturae* *Fortuna sequetur, fortuna secuta est, fortuna secuta, fortuna sequatur, quo dura uocat fortuna sequamur*, etc. En *A concordance of Ovid*, bajo *sequor* encontramos algunas de estas cláusulas.

5.2.3. Podemos distinguir cuatro versiones:

1. *Flebile principium melior fortuna secuta est*: Es la más corriente en las ediciones de las *Metamorfosis* de Ovidio. También circula en algunas colecciones de refranes que se mencionan en Internet.
2. *Flebile principium melior fortuna sequetur*: Es la lectura que le era familiar a Otto, *Gesta Friderici*,¹³⁷ aunque se rememore a continuación *secuta*: “*Sed, ut dicitur: Flebile principium melior fortuna sequetur, sic et hunc principem melior fortuna secuta ad tantum apicem provexit, ut, sedatis ...*”. En Rahewini *Gesta Friderici, Liber IV*, se integra ese verso en un contexto cristiano: “*adiuvante Domino Flebile principium melior fortuna sequetur, et tristitia vertetur in gaudium*”. Figura también – con más propiedad que 1) – en varias colecciones de refranes accesibles en Internet.
3. *Debile principium melior fortuna sequuta est* (Guillermo de Tiro, cf. §. 5,2,1).
4. *Debile principium melior fortuna sequetur* (Raimundus de Biterris, cf. § 5.3.3)

5.2.4. Saltando la latinidad clásica, en el Humanismo y en la Edad Media, abundan las referencias parciales de diversa índole a estos hitos¹³⁸. De una *Querela* del año 1532 copio *tenuis fortuna sequetur*¹³⁹. Giulio Cesare Scaligero (1484-1558), en *Epidorpidis* titula “*Audere & persequi*” una breve poesía con el verso “*Bona principium debile fortuna sequetur*”¹⁴⁰.

¹³⁷ Ottonis et Rahewini *Gesta Friderici I. Imperatoris*, recensuit G. Waitz, (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi [6b]), editio tertia, Hannover / Leipzig 1912, p.36.

¹³⁸ No tomo en consideración redacciones o remodelaciones más modernas, en prosa o en verso.

Menciono a continuación, sin comentario, alguna de las muchas citas espigadas: *Flebile principium melior fortuna coronat*, Albertus Voitus Borussi (?-1606), http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/del6/books/deliciae6_25.html

Si modo conatum melior fortuna sequatur, Henricus Bebelius (1492-1518), http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/bebel2/books/bebelopera_1.xml

Flebile principium tandem quoque laeta sequuntur: / Nubibus et pulsis mollior aura redit, Martinus Lydius Lubecensis (ca. 1539-1601), http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/del3/books/deliciae3_43.html

Flebile principium; Inenarrabile gaudium, Petrus Lucius (1590-1656), <http://www.luciusnet.de/biblio/petrus.html?pet/r1647.htm~mainFrame>

¹³⁹ Secundus, Fun. 1 *In obitum clarissimi viri Nicolai Everardi Middelburgi*, verso 212 (<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/GMS2.html>).

¹⁴⁰ Copio el texto completo: “*Si cum cortice natites, sine cortice nabis. / Si saepe bene incipias, nec perficere ausis: / Bona principium debile fortuna sequetur: / Plenaque manu dabit id, quod visa negare est*”. (<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/ScaligerEpidorpidis.html>)

En autores medievales no es raro encontrar un barniz cristiano en el proverbio, como en el *Anticlaudianus* de Alanus ab Insulis donde leemos, entrelazado con otros “adagios”: “*omnes / Aggrediamur opus; melior fortuna sequetur. / Dimidium qui cepit habet, finisque beati / Gracia principii semper respondet honestis*”¹⁴¹. También en el prólogo de *Otonis Gesta Friderici* se alude a ese verso infundiéndole nueva savia: “*Deo postulans et petens, ut tuo bono principio melior finis apponatur*”¹⁴², “pidiendo y rogando a Dios para que tú, que has comenzado bien, termines mejor”. En un tratado musical del siglo XIII se siente el eco de ese proverbio: “*...et sic principium quondam flebile nunc est fortuna melior comitata*”¹⁴³. En el mismo campo de la música leemos en un documento fechado en 1274 en la curia romana: “*nam haberet debile principium in ut, et similem finem in G*”¹⁴⁴. Pero *hactenus*, y pasemos página.

5.2.5. Un buen principio¹⁴⁵ que desemboca en un mejor fin, se convierte en un lugar común: “*...Dominus, qui dedit bonum principium, det incrementum*”, leemos en el testamento de Santa Clara.¹⁴⁶ “*Ut bonum principium finis melior consequatur*”¹⁴⁷, que eso es lo que cuenta al fin y al cabo, “*quia bonum principium absque bono fine a sapientibus non laudatur*”¹⁴⁸. En el *Dictionarium Alberici de Rosate*, autor que utiliza Rabelais en el *Tiers livre*, se pone de relieve la importancia del inicio: “*Principium est potentissima pars*”, y se pregunta “*an debeat attendi principium vel finis*”, observando que “*Principium malum difficulter bonum assequetur finem: quia difficile est ut bono peragantur exitu*”

¹⁴¹ Alain de Lille, *Anticlaudianus. Texte critique... publié par R. Bossuat*, París 1955, Liber secundus, 154-157.

¹⁴² Otonis et Rahewini, *Op. cit.*, p. 12. La referencia al verso de Ovidio para ese pasaje es de Waitz.

¹⁴³ *Thesaurus musicarum latinarum, Ratisbonensis cujusdam Ars musica*, (http://www.chmtl.indiana.edu/tml/13th/METANO3_TEXT.html).

¹⁴⁴ (http://www.chmtl.indiana.edu/tml/13th/SALCI_TEXT.html).

¹⁴⁵ *Principium, medium (dimidium), finis; principium dimidium totius; operi incipienti favendum; dimidium facti, qui coepit, habet, sapere aude; incipe, dimidium facti est coepisse; Negotii cujusque, si bene coeperis, / Et finem item bonum fore, probabile est; principii boni, finis bonus*: En las colecciones de adagios de los humanistas se recalca la importancia del buen principio con vistas a un buen fin.

¹⁴⁶ (www.franciscanos.org/esscl/zestcla-b.html).

¹⁴⁷ Del año 1143, “*Donationes piaae*”, – de Jubenville, Ribiere: *Mirosław, e primatibus Boemiae, ... fundat et dotat monasterium ordinis Cisterciensium Sedlecense* (<http://www.binetti.ru/bernardus/198.s.html>).

¹⁴⁸ Raimundus de Biterris, *Liber Kalilae et Dimnae, Proemium*, p. 381. Angus Graham, University of Sharjah, ha tenido la deferencia de enviarme copia del proemio de la edición (que sirvió de fuente a la versión electrónica de Ulrich Harsch 2005, <http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost14/Raimun...>), *Les Fabulistes Latins. Depuis le siècle d’Auguste jusque à la fin du moyen âge*, V, ed. L. Hervieux, París 1899.

*quae malo sunt inchoata principio*¹⁴⁹. Tampoco faltan ejemplos de *buen principio con mal fin*: “*Bonum principium, consequentiae pessimae, seu Carolus Stuardus primum Angliae, Scotiae et Hyberniae rex, dein ad Londonium capite minutus (1680)*”¹⁵⁰.

Intentemos salvarnos de este torbellino, apelando a la graciosa musa popular que me ronda en la memoria: *Los potritos de Jaén, que acaban mal y empiezan bien*.

5.3. De las versiones que hemos visto en el § 5.2.3, la que más nos interesa para *Linguae vasconum primitiae* es *Debile principium melior fortuna sequetur*, que coincide con la que ostenta la *editio princeps* vasca por antonomasia, salvo la diferencia *e* en vez de *a* en la última palabra, *sequetur* – *sequatur*.

5.3.1. Una diferencia, una discrepancia ligera, pero importante, en cuanto confiere un sentido nuevo a la frase. ¿Estamos ante un error de lectura, ante una imprecisión, o ante dos fuentes diversas? ¿O se trata de una re-creación, de la revitalización de una fórmula fija, de una frase proverbial, adaptada convenientemente a la situación concreta en la que se encontraba con su obra Etxepare? Hacia esta última opción me incliné en *Jirones de una vida abigarrada*¹⁵¹. La cita se despoja de su carácter de refrán, poniendo énfasis en el deseo del autor de que otros continúen y mejoren la labor que él ha comenzado editando el primer libro en euskera. Es un deseo, un augurio: “Que a este débil principio siga mejor fortuna”.

5.3.2. No es el canto triunfal del *Exegi monumentum aere perennius* con el que el afortunado Horacio sella su tercer libro de odas. Ni es tampoco el del amargo orgullo del exiliado Ovidio: “Sobrevivirá empero, extinto yo, mi fama. / Y mientras desde sus montes, victoriosa, el orbe domado / todo mire la Marcia Roma, seré leído” (*Tristes*, III, VII, 50-52)¹⁵².

5.3.3. Es la de Etxepare una expresión de satisfacción, de complacencia, de alegría, que se acerca a un “orgullo” humilde, moderado, sin arrogancia, naci-

¹⁴⁹ *Dictionarium Alberici de Rosate ... Lyon 1529, Additiones*, bajo *Principium*.

¹⁵⁰ *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas ...*
(http://www.bkiado.hu/netre/Netre_kulcs%C3%A1r/ANNOTATIONES1.htm)

¹⁵¹ *Euskera* 2006, 1, p. 354.

¹⁵² Cito de la edición bilingüe *P. Ovidii Nasonis Metamorphoseon libri I-VII, Introducción, versión rítmica y notas de Rubén Bonifaz Nuño*, México 1979. Cf. *Metamorfosis*, XV, 871-872: “*Iamque opus exegi, quod nec Iouis ira nec ignis / nec poterit ferrum nec edax abolere uetustas*” y los versos que siguen hasta el final.

do de la convicción de haber realizado una labor loable¹⁵³ en favor de su lengua. Ese verso de origen ovidiano, regenerado en la tradición y remozado por Etxepare, encierra un programa, una invitación desafiante a continuar con la danza que él ha iniciado. *Debile principium melior fortuna sequatur* es un verdadero broche de oro.

5.3.4. Tras esta clara valoración, desmigajemos o desmenuemos *sensim pedetemptimque* el material anterior conocido: *Flebile ... secuta est* predomina claramente en las ediciones de Ovidio, con alguna rara excepción o variante en la primera voz, *Debile*, y en la última, *sequetur*. Fuera de las ediciones ovidianas van perdiendo brío a partir de la Edad Media tanto *flebile* cuanto *secuta est*, y van ganándolo *debile* y *sequetur*, que se prestaban muy bien para convertir la cita en un proverbio, que como tal ha debido de circular, “*ut dicitur*”, que ciertamente valía no sólo con *flebile* (§ 5.2.3) sino también con *debile*.

5.3.4.1. El principio del siglo XIV es relevante para seguir las huellas del proverbio. Hacia 1313 el médico Raimundus de Biterris (Raimundo de Béziers), escribe el proemio de una traducción del libro “*Kalilae et Dimnae*” que había comenzado a traducir “de lingua yspanica in latinum”, según nos cuenta, “tempore illustrissime domine Iohanne bone memorie, Dei gratia regine Francie et Navarre tunc viventis”¹⁵⁴. Desolado por la prematura muerte de esa generosa reina, interrumpió la labor, (*translationem quam tunc inceperam pretermisi*). Pero tras un largo silencio, se convenció de que debía continuar con esa empresa, “*quia bonum principium absque bono fine a sapientibus nos laudatur*”¹⁵⁵.

5.3.4.2. Y debió de acudir a algún anaquel de su memoria, o tal vez a algún refranero donde estaban almacenadas frases sobre el *principio* y el *fin*, para acicatear su voluntad: “*Quidquid agas, sapienter agas et respice finem*”. Y sigue con una cita de Pamphilus: “*Principium finemque simul prudentia spectat, / Rerum finis habet crimen et omne decus*”¹⁵⁶. Y en medio de esas y otras consideraciones sobre *principium, medium et finem*, para no desanimarse ante las

¹⁵³ Léanse las ponderosas palabras de Koldo Mitxelena que cita Patxi Altuna en el *Prólogo* a la edición de *Linguae vasconum primitiae* de 1995, p. 131.

¹⁵⁴ Raimundus, *Op. cit.*, p. 380-381. Juana de Navarra y de Champagne nació en 1273 y murió en 1305.

¹⁵⁵ Raimundus, *Ibidem*, p. 381.

¹⁵⁶ El texto sigue: *Verbi principium, finem quoque conspice uerbi, / Ut melius possis premeditata loqui*, véase Franz G. Becker, *Pamphilus*. Prolegomena zum Pamphilus (de amore) und kritische Textausgabe, *Beihefte zum Mittellateinischen Jahrbuch*, 9, Düsseldorf 1972, versos 335 ss., p. 252.

dificultades iniciales de obtener acceso a la corte del rey, se le ocurre la frase, el refrán que buscamos, “quia dicitur: *Debile principium melior fortuna sequetur*”.

5.3.4.3. Isidoro Montiel, en su libro *Historia y bibliografía del “libro de Calila y Dimna”*¹⁵⁷, dedica un apartado del VII capítulo a la “Versión latina de Raimundo de Béziers” (p. 158-163), y otro del mismo capítulo a “Los dos manuscritos de París” de esa versión, y a la edición que hizo Hervieux de ese texto de Raimundo (p. 163-172). Son los manuscritos que se conservan en la Biblioteca Nacional de París, signaturas 8.504 y 8.505 de Fondos Latinos. El primero, adornado con 140 miniaturas, lleva la fecha del año 1313; el segundo fue copiado por “Guillaume de Vassenex, maestro en artes y tesorero en la Facultad de Teología del Colegio de Autun” el 4 de julio de 1496¹⁵⁸. Además hay constancia de la existencia de otro manuscrito, “igualmente ejemplar magnífico, acabado poco después de Pentecostés del año 1313, y en la actualidad perdido”¹⁵⁹.

5.3.4.4. Los críticos modernos achacan a Raimundo de Béziers la falta de conocimientos profundos del castellano y además le echan en cara falta de honestidad, por haber copiado en su traducción pasajes enteros del *Directorium* de Juan de Capua (que había traducido hacia 1275 del hebreo del rabí Joël al latín la misma obra)¹⁶⁰ sin citar al traductor¹⁶¹. Lo que nos interesa a nosotros al margen de esa cuestión es que, a finales del siglo XV, cuando el *Directorium* había sido impreso, a partir de 1480, varias veces, todavía se hacían copias de la versión de Raimundo de Béziers, como ilustra el manuscrito mencionado de 1496, aunque esa traducción no haya tenido la fortuna de entrar en la imprenta.

Lo que no puedo constatar ahora es si, en esos manuscritos de París, entre los “versos, proverbios y citas que no se encuentran en la versión castellana”¹⁶² con los que le gustaba enriquecer o aumentar su traducción a Raimundo, figura el refrán *Debile principium melior fortuna sequetur*, que no toma en consideración Montiel.

¹⁵⁷ Madrid 1975.

¹⁵⁸ Montiel, *Op. cit.*, p. 169.

¹⁵⁹ Montiel, *ibidem*.

¹⁶⁰ Véase esta traducción en: Johannis de Capua *Directorium vitae humanae alias Parabola antiquorum sapientium*, version latine du livre de Kalilah et Dimnah, publiée et annotée par Joseph Derenbourg, Paris 1889. Ese libro nos ofrece los pocos datos conocidos sobre Joël, p. XIII-XIV, y sobre Juan de Capua, p. XIV.

¹⁶¹ Montiel, *Op. cit.*, p. 172.

¹⁶² Montiel, *Op. cit.* p. 161.

5.4. Hasta el próximo jalón conocido, Rabelais / Etxepare, transcurren más de dos siglos de silencio. Silencio para nosotros, pues Rabelais cita ese hexámetro haciendo referencia a una fuente diferente, *gl., p. q. I. c. Paulus*, “incomplète et invérifiable”¹⁶³.

5.4.1. No obstante la paciencia y salivita para pasar hojas o folios de la legión de obras de jurisprudencia citadas por Rabelais en el *Tiers livre*¹⁶⁴, impresas en la primera mitad del siglo XVI, no he conseguido descubrir esa fuente. Tampoco la consulta de obras paremiológicas de esa época me ha deparado mejor fortuna. En vista de ese fracaso, y teniendo en cuenta que Rabelais era, además de muy sabio, muy burlón, y de que “*le Tiers Livre reste un livre comique*”¹⁶⁵, podríamos pensar que no hay que tomar demasiado en serio esa referencia enigmática¹⁶⁶. Pero es esa una tentación facilítona en la que no quiero caer.

5.4.1.1. Aunque sin excluir radicalmente el que Rabelais haya podido tomar el refrán de un manuscrito de su colega médico Raimundo de Béziers, sigo sospechando que, efectivamente, ha debido de haber otra fuente que no conseguimos hacer salir a flor de tierra, tal vez una de esas colecciones, tan extendidas en la Edad Media, de dichos y sentencias.

Esa supuesta fuente podría ser decisiva para solventar la cuestión del año de impresión de *Linguae vasconum primitiae*. Si en 1545 era fácilmente accesible, popular, el refrán *Debile principium melior fortuna sequetur*, tenemos motivo para admitir que tanto Rabelais cuanto Etxepare han bebido independientemente de esa fuente común. De ser así, se esfumaría el argumento de la dependencia entre esos dos autores respecto a esa sentencia, y nos liberaríamos de la necesidad de hacer depender la fecha de impresión de las *Primitiae* de la publicación del *Tiers livre* de Rabelais, que consta que no se imprimió antes de 1546¹⁶⁷.

5.4.2. Mientras no se detecte un filón común poco antes de 1545, no excluyo creer que no es una casualidad el que, a pocos meses de distancia, tanto un autor cuanto el otro, coincidan en el uso de una sentencia que no era de las más corrientes, y que en vano buscamos en las obras paremiológicas usuales hacia mediados del siglo XVI.

¹⁶³ Screech, *François Rabelais. Le tiers livre*, p. 286. Cf. § 5.1 y nota 125 del presente artículo.

¹⁶⁴ Esas referencias son especialmente abundantes en los capítulos XXXIX-XLII.

¹⁶⁵ Céard, *François Rabelais*, p. 1572. Compárese Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1346.

¹⁶⁶ Léase la *Notice* de Mireille Huchon sobre el *Tiers livre*, en su edición citada de las obras de Rabelais, especialmente la página 1347.

¹⁶⁷ Fecha garantizada (véase § 3.3.3) que no puede ponerse en duda. El privilegio real era del 19 de septiembre de 1545, cf. Rabelais, *Œuvres complètes*, par Mireille Huchon, p. 1362-1363.

5.4.3. Si admitimos esa dependencia entre Rabelais y Etxepare, y suponemos con los demás críticos que el libro vasco se ha publicado en 1545, podríamos pensar que el autor de Gargantúa, que ya se había interesado en 1542 por esa lengua¹⁶⁸, habrá ojeado o conocido esas *Primitiae*, y habrá tomado de ahí ese verso. Pero ese pensamiento no sería, aun así y todo, más que un sueño, pues es fácil llegar de *melior fortuna sequetur a melior fortuna sequatur*, pero es sumamente inverosímil, por razones obvias, el paso inverso. La fuente de Rabelais no fue Etxepare. Si admitimos dependencia entre los dos libros, tenemos que admitir lógicamente también que las *Primitiae* no salieron a la luz antes de principios de 1546, a no ser que nos perdamos en especulaciones y nebulosidades sobre posibles relaciones o confianzas de impresores entre Morpain y el primer editor del *Tiers livre* de Rabelais, el reputadísimo tipógrafo parisino Chrestien Wechel.

5.4.4. Interrumpamos este fantástico sueño y atemos cabos: Ni el hexámetro final de *Linguae vasconum primitiae*, ni el *Extraict des regestes de Parlement* de Burdeos que atañe a ese libro, nos brindan la información suficiente para fijar la fecha de publicación de ese libro en 1545. Pero tampoco para excluir que haya sido impreso ese año. Quedan abiertas ambas posibilidades. Poniendo como término *post quem* la fecha del *Extraict*, la clave para afinarla creo que hay que buscarla, más que en la resolución de la corte burdigalense, en las vicisitudes del verso latino y en las circunstancias que hicieron que apareciese, casi simultáneamente, en dos obras tan distintas, impresas en tipografías de las que no consta que estuvieran vinculadas, de ciudades diferentes, París y Burdeos.

5.4.5. Una fuente común, de fácil acceso para Rabelais y Etxepare, que sospecho que ha debido de seguir manando después de que Raimundo de Béziers bebiera de ella, pero que no he conseguido descubrir, podría tal vez ayudarnos a decidirnos sobre la cuestión céntrica de la posible relación en este aspecto entre ambos autores.

La búsqueda podría extenderse al grabado del título de las *Primitiae* y a la viñeta del folio *Aij verso*, que no he podido tomar en consideración, y que hacen pensar en alguno de los apreciados y preciosos “*Livres d’heures*”¹⁶⁹, o en la portada de algún “*Tratado de la oración*”, como el de Erasmo¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Cf. § 3.4.2.

¹⁶⁹ Morpain obtuvo el 23 de mayo de 1552 del Parlamento de Burdeos permiso para imprimir “*Les Heures de Notre-Dame*”, Desgraves, *Bibliographie bordelaise*, p.18.

¹⁷⁰ En Sevilla, el 1º de diciembre de 1546, Andrés de Burgos imprimió la traducción del *Modus orandi* de Erasmo, *Tratado de la oración*, con un grabado parecido, cf. Marcel Bataillon, *Erasmo y España, estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, México-Madrid-Buenos Aires, 1991, Lámina XXII.

5.4.6. Pensando y reflexionando tranquilamente, llegamos a la conclusión de que más importante que la determinación de la fecha exacta de impresión de *Linguae vasconum primitiae* es saber cuándo estaba escrita, cuando nació la obra. En otra categoría: cuenta más el día del nacimiento que el del bautismo o el de la inscripción en el registro civil. Y en otra más elevada: Navidad, más que Epifanía, aunque las dos fiestas sean *Duplex I. Classis*. En este punto podemos guiarnos sencillamente por la data del *Extraict de Parlement*, ya que no parece probable que Morpain tuviera motivos para solicitar de antemano para ese librito una reserva de los derechos de impresión, como previniendo el peligro de que se le adelantase otro tipógrafo¹⁷¹.

5.5. Para ser bibliográficamente correctos y exactos: Visto el margen de incerteza que deja la falta de indicación del año y lugar de impresión, el *s.l.e.a.*, acercándonos a la loable usanza actual podríamos o deberíamos indicar: Bernard Etxepare, *Linguae vasconum primitiae*. (Privil.: 30-IV-1545, Bordeaux, François Morpain). O más a la antigua: *Linguae Vasconum Primitiae per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem sancti Michaelis Veteris*. (Privil.: 30-IV-1545, Bordeaux, François Morpain).

6. EPILOGO: Deseaba deponer aquí las armas filológicas y terminar la caza de citas y brujas, dejando en paz al lector, pero me lo impide un mensaje electrónico de Roberto Corrado que he recibido el 16-III-2007. Una desafiante liebre, que estaba sumida en el letargo o en el olvido de siglos, ha saltado donde menos se esperaba, en una pequeña ciudad de Apulia, distante unos 30 km de Taranto, 55 de Lecce, y 50 de Brindisi, en el Municipio de Sava¹⁷²:

Según me informa el señor Corrado en el mensaje, la inscripción “trovasi sull’architrave di una delle finestre del Palazzo ex Baronale di Sava (TA). Tale iscrizione era stata coperta dalle scialbature di calce e non era più leggibile fino al 1987 quando furono eseguiti dei lavori di restauro”.

¹⁷¹ Como sucedía a veces con obras muy conocidas, cf. § 2.4.4.

¹⁷² Quisiera dejar constancia de mi sincero agradecimiento, por este mensaje con la información correspondiente y el abundante material fotográfico reciente, a dos atentísimos señores, Mario Annoscia y Roberto Corrado, responsables de la cultura del Municipio de Sava. Casualmente conocían y guardan muy grato recuerdo de dos profesores con los que yo he estado muy vinculado durante el estudio y más tarde, que estudiaron las características lingüísticas de esa región, Gerhard Rohlfs (1892-1986) y Heinrich Lausberg (1912-1992).

Inscripción del arquitrabe de una ventana del Palazzo ex Baronale (hoy sede del Ayuntamiento) de Sava, Taranto.

6.1. La lectura correcta es del Prof. Mario Annoscia¹⁷³ que propuso la certera traducción: “*Miglior fortuna accompagni un timido inizio*”, y que nos informa sobre algunas características de la inscripción: “Mide 1,63 metros de largo, la altura media de las letras es de 9 cms. El arquitrabe donde fue esculpida, al igual que el resto de la cornisa de la ventana, es de piedra de Lecce. No lleva incisa ninguna fecha, ni tiene elementos epigráficos particulares para deducir alguna indicación cronológica”.

Hace a continuación alguna observación sobre el error del cantero y juzga que éste “non era esperto nel misurare gl’interspazii”, para preguntarse sobre la finalidad de la inscripción: “¿La mandaron esculpir los barones Prato como augurio para que su pequeño feudo pudiera engrandecer con el tiempo?”

6.2. El feudo de Sava fue comprado en 1520 por la familia Prato, originaria de la Toscana. Parece que la fortuna acompañó a los señores feudales, pues hacia 1550, el heredero Pompeo, para substituir la humilde morada de la granja, erigió como sede digna el palacio, que ha sido modificado y ampliado a finales del siglo XIX y principios del XX¹⁷⁴.

¹⁷³ Mario Annoscia, *Sava, schede di bibliografia ed immagini per una storia del territorio e della comunità*, Lecce 1993, p. 186.

¹⁷⁴ He resumido datos que suministra el Prof. Annoscia, cf. Gruppo Culturale Savese, <http://www.sava.splinder.com/post/3636209>

Lado derecho del Palazzo. La ventana con la inscripción es la primera a la derecha, en el primer piso.

Fotos: Prof. Mario Annoscia, Sava.

6.3. Hay que destacar que el epígrafe de Sava no reproduce la corriente fórmula proverbial, *Debile principium melior fortuna sequetur*, que circula libremente y que adorna e. g. el escudo de la ciudad de Durban¹⁷⁵, sino un texto vinculado a una situación determinada, a un edificio concreto. Su tenor coincide exactamente con el de Etxepare; y la intención, parece que también. Y tal vez haya aproximadamente coincidencia cronológica, si suponemos que el hexámetro habrá sido esculpido al ser construido el edificio, hacia 1550.

6.4. La segunda palabra llama la atención por la forma de la R, diferente de las otras dos erres, y por las tres letras más pequeñas. Éstas nos hacen pensar que han sido añadidas, con mayor o menor acierto, para corregir una errata haplográfica originaria, *PRINCIVM por PRINCIPIVM, pues no creo que se trate de una intención críptica, semejante a la que se observa en numerosas inscripciones para indicar solapadamente por ejemplo una fecha. En SEQVAT por SEQVATVR se habrán sacrificado las dos letras finales por falta de espa-

¹⁷⁵ Está pendiente de respuesta una carta en la que solicité información sobre las circunstancias que llevaron a escoger, en época moderna, ese hermoso lema.

cio y no por descuido gramatical, por pérdida de la deponencia. Tal es la primera impresión.

6.5. Pero ahondando se descubren elementos que permiten otra interpretación. Se hubiese podido remediar la escasez de lugar utilizando una abreviatura corriente en las impresiones de los siglos XV y XVI, heredada de los amanuenses, en las que era usual expresar *-tur* por medio de una *-t* con una tilde parecida a la de la *ñ*, o sea *ṭ*, o un pequeño gancho encima. Basten un par de ejemplos para documentar esa vulgar abreviatura, que aparece ya en la cuna de la imprenta: En el primer incunable, en la *Biblia Latina* de Johannes Gutenberg, Maguncia 1455, encontramos **sanabantur**, que hay que leer **sana-bantur**, variante del texto Sixtino por **sanabanṭ**, en el evangelio de Marcos 6, 13¹⁷⁶. **Aperiaṭ, reperiunṭ**, es decir **aperiatur, reperiuntur** en otro incunable¹⁷⁷. En el *Directorium humane vite alias parabole antiquor sapient* de Johannis de Capua, de 1490 (Hain 8521), encontramos la serie **& loluiṭ, & ligāṭ, & lauaṭ, & ungiṭ**¹⁷⁸. En el ya mencionado *Dictionarium Alberici Assequā, peraganṭ*, equivalen a **assequetur, peragantur**¹⁷⁹. Del tratado *De ui ac potestate litterarum*, de Antonio de Nebrija, de 1503¹⁸⁰, cito: **uerterē, igiṭ, determināṭ, designāṭ, scribūṭ, imperāṭ, faciṭ**, por **uerteretur, igitur, determinatur, designantur**, etc. **ṭ** por **-tur** era pues una abreviatura comunísima, al alcance de cualquiera que supiera leer, y también del cantero de Sava.

Quizás quede en la inscripción del Palazzo, encima de la última *T*, bajo los rastros de cal, algún ligero vestigio de ese signo o de otro similar, de modo que pueda y deba leerse correctamente **SEQVAṭ**, es decir **SEQVATUR**. Y siguiendo por la misma vía cabe preguntarse si la llamativa grafía de PRINCIPIUM no tendrá por base una abreviatura menos corriente que se ha intentado resolver¹⁸¹.

¹⁷⁶ He constatado en abril de 2007 que en la Librería del Congreso de Washington está expuesto casualmente al público ese capítulo de ese incunable.

¹⁷⁷ En internet, bajo *R.D.G.M. Ad peccatorem Sodomitam*, ca. 1485, A i, r.

¹⁷⁸ Es la traducción de Kelila & Dimna. La frase se encuentra en la pág. b 3 y se refiere al niño recién nacido.

¹⁷⁹ *Dictionarium Alberici, Additiones*, bajo *Principium*.

¹⁸⁰ *Impressum Salmantice anno a christi natali .M.D.III. pridie nonas iulias*.

¹⁸¹ Lastimosamente no tengo acceso al "Historischer Lesesaal" de nuestra Biblioteca Universitaria, por estar en obras esa sala, en la que se encuentran los libros de consulta correspondientes. Me limito a remitir a los léxicos de Adriano Cappelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane, usate nelle carte e codici specialmente del medio-evo ...*, Milano 1954-1967, y a Auguste Pelzer, *Abréviations médiévales*, Louvain 1966. Muy usual era para **principium** la abreviatura **pncipiū**, con el corriente ápice de **pri** sobre la primera **p**. Más se acerca a PRINCIPIUM la abreviatura **pnci**, con el ápice sobre la **p** y una **m** diminuta sobre la **i**. (Véase esa y otras siglas en Cappelli, *Dizionario*, edición de 1961, p. 276-277).

6.6. Esta inscripción de Sava, idéntica a la de *Linguae vasconum primitiae*, aunque no nos ayude directamente a detectar una fuente común, confirma la suposición de que ese texto ovidiano anduvo difundido, con diferentes matices, en círculos cultos muy diversos. Y al figurar en un edificio, nos invita a que ampliemos el horizonte de nuestras pesquisas, sin limitarlo a las obras literarias, ni a las populares colecciones de adagios o de *flores celebriorum sententiarum*¹⁸².

Quede esa apasionante tarea de detective para algún zahorí filológico, emprendedor y paciente, con buena horquilla o vara de avellano y mejor fortuna, o para el próximo homenaje a Jean Haritschelhar.

Tubinga, abril de 2007

¹⁸² Confieso que no se me ocurre ninguna obra solvente dedicada a las inscripciones (augurales) en edificios romanos o del Renacimiento, obra que, de no existir, sería un *desideratum*. Para la época romana convendría rastrear en los numerosos volúmenes de *Corpus inscriptionum Latinarum / consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae editum (CIL)*, Band 1, Berolini, 1863. Para el Renacimiento y siglos posteriores puede consultarse Christian Helfer, *Crater dictorum: lateinische Sprich- und Schlagwörter, Wahlsprüche und Inschriften des 15.-20. Jahrhunderts*, 2ª edición, Saarbrücken 1995. *Debile principium ...* no figura en ese útil opúsculo.

UN ESSAI D'ENSEIGNEMENT LAÏC
« POPULAIRE » À OSSÈS EN 1898, D'APRÈS LE
JOURNAL ARGENTIN *ESKUAL HERRIA*
(BUENOS-AIRES) DU 10 AVRIL 1898

Jean-Baptiste ORPUSTAN

Voici tel quel (on a accompagné d'un « sic » entre parenthèses les formes et graphies, usuelles ou « coquilles », qui pourraient surprendre le lecteur actuel, et numéroté les paragraphes) l'article en langue basque que les lecteurs de l'hebdomadaire argentin *Eskual Herria*, *Journal basque français du Rio de la Plata paraissant le dimanche*, qui commença à être publié à Buenos Aires le 2 janvier 1898 (voir Claude Mehats : *Organisation et aspects de l'émigration des Basques en Amérique, 1832-1976*, p. 290-294, Vitoria 2005), pouvaient lire dans le n° 15 de ce journal daté du 10 avril 1898 et dans la rubrique en langue basque *Eskual herriko berriak* (venait ensuite le même titre en français *Nouvelles du Pays basque* où les « nouvelles » étaient en général différentes) :

«ORZAIZE

(§1) « Otso batek ikusirik inguruko ardietarik guti baizen ez zuela gehiago amarrutzen ahal, gogoratu zitzayon (sic) behar zuela hekien ganat berriz heltzeko, asmatu zerbait acheri joko. Bestitzen (sic) da beraz artzain gisan, kapoussail (sic) batez estaltzen du bizkarra, aztaparretan hartzen makila bat, ahantzi gabe chirula. Gogo onez bere gapelutik izkribuz ezarriko zuen : « Ni naiz Martin, arthalde hunen artzaina. »

(§2) « Gisa hortan jauntzia eta bere pattac makilaren puntari lotuak, emeki hurbiltzen da arthaldeari buruz. Martin, sorho-ilean (sic) etzana, gochari (sic) lo zagon ; lo zauden zakurrak, lo ere kasik ardi guziak.

(§3) « Gure Martin faltsuak uzten ditu, diren bezala, lo egitera : bainan iduritu zitzaion (sic) bere harpe chokorat ardien biltzeko kombeni zela bertze artzainek bezala oyhu (sic) egin zezan. Bainan huntan galdu zen. Nihola ere ezen (sic) jauntziarekin batean hartu ahal artzainaren boza, eta bere orroaz inharrosten du oyhan (sic) guzia. Hunen botzera (sic), guziak, muthil, ardi, zakur, iratzartzen dira. Otso gaizchoa (sic) orduan bere kapusailaz (sic) trabatua, ez daite bihurez (sic) ihesari eman, eta luzatu gabe, han berean bildu zuen bere kondua.

(§4) « Gure Lewy ere penatua dabila nahiz eta Orzaiztarren bihotzak bereganatu. Ez du nihon ere pausurik, nihon segurrik. Dio gizon aiphatua dela, izpiritu abilekoa eta jakintsuna, eta bere jakitatea, abilezia, eta aiphamen (sic), nahi lituzke oroen (sic) zerbitzuko ezarri : bainan orai artinokoan segurik, hedatu dituen sareak, alferretan hedatu ditu, eskaintzen dioten eskua, Orzaiztarrek ez dute tinkatu nahi. Diote, ez arrazoinik gabe : « Orai artio bizi izan gira Lewy gabe ; argi eta kontseilu behar ditugunean, baditugu herrian berean, gizon jakintsun eta argitzaila (sic) eta Lewy ez berzelako (sic). Dagola beraz *Abartiagan*, guk ez diogu deusik galdatzen. »

(§5) « Bainan achola guti du Lewyk : igual zako muthurrekoa, muthurrekoaren gainean izanik ere. Bera ez denean sobera fida kampotiarrei hel egiten du, jin zaizkon laguntzera eta noizetik noizera kampotiarrak heldu zaizku Garizuman Ihautiri egitera.

(§6) « Beraz bilkura ginduen Orzaizen iragan igandean, nechkatilen eskolategian, edo anderetegian, ez seroretan. Bagintuen guri eskola emaitera jinak zazpi auzo herrietako errient ; zortzigarren zen Donibaneko errient nausia. Eta ba, zortzi errient, Lewyk keinu eginik harat lasterka ethorriak. Berroyen bisaya (sic) ; erran bezate gero bazterretik Orzaizen, iguzki bethean, gau ilhuna dela.

(§7) « Zer iragan da, zer solas ibili dute bilkura hortan. Eman dezagun ez zela han politikazko solasik. Komedia puchka bat jokatu dutela irri eginarazteko eta gero Lewyren izenean, errient bat mintzatu dela erranez nola behar den ongarria egin, lurra itzuli, arboleak (sic) landatu, etc... Nihaurrek (sic) deusik ez dut entzun bainai (sic) hiz (sic) hauk aditu ditut laborari batek erraiten bere lagun bati :

« Ez gituk gehiago haurrak eskolan ibiltzeko ; behinere eskalapoin egilek ez ditek deus handirik ikassi (sic) oski egiler edo zapatainari. Bakotchak mundu huntan bere ofizio. »

(§ 8) « Bakotchak bere ofizio, Ganich zure adiskideak (sic) hori bera erraiten dautzu, o Musde Lewy. Badugu gure errienta, dagozila bertzeak bere herrietako eskolan ; zaude zu *Abartiagan*, guk (sic) zure bortari tok egitera jin artio.

GANICH »

* * *

ECRITURE ET GRAPHIE

La question ne touche en rien, ou presque, le fond de ce récit satirique fort bien conduit, mais demande tout de même une mise au point pour le lecteur moderne. Tout d'abord, il n'y pas à être surpris qu'un article de journal en basque imprimé au XIXe siècle à Buenos-Aires, par des ouvriers d'imprimerie qui n'étaient pas forcément coutumiers de l'écrit basque, comporte, outre les variantes graphiques propres à l'écrit de ce temps-là et bien connues de tous on le suppose, quelques fautes d'imprimerie, ce qu'on nomme en français des « coquilles », certaines redevables comme souvent à la mauvaise lecture du manuscrit original : ainsi, paragraphe après paragraphe :

sorho-ilean (§2) est pour l'habituel *sorhopil* « pelouse », le mot étant coupé en bout de ligne par le trait d'union qui a pris, semble-t-il, la place du *-p-* ;

gochari (§2) pour dire « à son aise, doucement » doit être pour *gochara* (*goxara*), étant peu probable que l'imprimeur l'ait confondu sauf par inadvertance avec le dialectal *gosari* « petit déjeuner » qui serait du reste à Ossès *askari*, et encore moins que le manuscrit ait pu comporter, selon un modèle orthographique ancien et rare, *gochaci* pour *-qui/-ki* ;

bihurez (§3) « en tournant, faisant demi-tour » devrait avoir une vibrante forte *bihurrez* forme plus rare que le participe à l'instrumental *bihurtuz* au même sens ; l'erreur de vibrante est en sens inverse dans *nihaurrek* (§7) pour *nibaurek* « moi-même », par attraction peut-être de *haurrak* « enfants » au même § ;

aiphamen (§4) : l'*-a* déterminant final attendu dans l'énumération, *jakitate* « le savoir », *abilezia* « l'adresse », *aiphamena* « la réputation », a été omis ;

argitzaila (§4) est un « barbarisme » qui n'existe pas en basque, au lieu du pluriel attendu : *baditugu ... gizon jakintsun eta argitzaileak* « nous avons ... des hommes savants et capables d'éclairer » ;

berzelako (§4) est à première vue pour *bezalako* dans la tournure *ez bezalako* « bien meilleur » (littéralement « non semblable, différent »), avec la

forme étymologique avec sifflante fricative (encore dans le bas-navarrais des Aldudes) *berze* « autre » ; mais ce pourrait être plutôt une tournure de sens voisin, *Lewyz berzelako* « autre (au sens de « meilleur ») que Lewy », avec le nom de personne à l'instrumental qui aurait pu être écrit avec voyelle de liaison, normalement inutile sauf si elle due à l'-y grec final inhabituel en basque, *Lewy-ez*, que la séparation de *ez* (par le typographe ?) a rendue méconnaissable ;

bainai (§7) pour *bainan* (§3) ; *hiz* (§7) pour *hitz* « mot » ;

la double sifflante de *ikassi* (§7) semble aussi une coquille, une graphie « à l'ancienne » étant peu vraisemblable dans ce seul mot (à part *kapoussail* ci-dessous).

Certains faits tiennent de la simple variante orthographique, à une époque où la « normalisation » graphique n'est pas tout à fait en place, ou à des variations dialectales :

zytzaion (§1) et *zitzaion* (§3) ;

bestitzen (§1) avec sifflante apicale est un labourdinisme (sens religieux « ensevelir » d'après Lhande) pour l'habituel bas-navarrais *beztitzen* avec dorsale emprunté au vieux roman « vestir », moderne « vêtir » ; de même nature est la forme *adiskideak* (§8) « les amis » par rapport à *adixkide*, où la palatalisation de sifflante (d'un très probable étymon *adin(e)z-k-ide* « égal par l'âge ») très ancienne est la conséquence de la voyelle *-i-* avec l'effet d'hypocoristisation qui en résulte ici, comme dans *Ixturitz* de l'ancien *Izturitz* etc.

kapoussail (§2) écrit pour ce « capuchon » d'emprunt (dans tous les sens !) un peu « à la française » à côté de *kapusail* (§3), ce qui semble exclure une intention parodique, mais on peut après tout hésiter ;

ezen (§3), utilisé habituellement pour la conjonction « car », semble représenter le verbe négatif « il n'était pas », qui se mettait en séparant l'assertion négative *ez zen* en général dans l'écrit depuis le XVIIIe siècle, sauf dans la graphie phonétique régulière des classiques des XVIe et XVIIe siècles *etzen*, mais le fait que la négation est partout séparée dans le texte (*ez zela* §7) rend une forme réduite « contractée » peu probable, et surtout, avec *hartu* « pris », on attend un auxiliaire transitif en graphie phonétique classique *etzuen* et dans celle du texte *ez zuen* « il n'avait pas » ; c'est donc sûrement une coquille ;

oyhan (§3), *berroyen bisaya* (§6) : le y grec est une manière de distinguer le « yod » semi-consonne de la voyelle pleine *i* de l'écriture ancienne, quoique employée ici irrégulièrement (voir ci-dessus *zitzaion*), irrégulière aussi devant consonne dans *oyhan/artzaina* (§1) etc., mais qui peut être attribuée au manuscrit original ;

boza, botzera (§3) : quoique la sifflante fricative soit habituelle dans cet emprunt au castillan et étymologique donc, et que Lhande la présente improprement comme « variante » de *botz* (qui est la vraie variante phonétique), l'affriquée de cette dernière « commune » selon le même Lhande est tout de même plus occidentale : à Ossès (comme en « souletin » selon Lhande) on emploie seulement la fricative, ce qui peut laisser soupçonner un « conflit dialectal » ou dans le manuscrit ou chez les imprimeurs ;

oroen (§4) « de tous » au lieu de la graphie attendue *ororen* semble une intrusion dans l'écrit de la forme orale avec effacement de vibrante intervocalique (on dit même en effaçant la diphtongue consécutive à cet effacement *oron*), un peu surprenante tout de même pour un mot resté aujourd'hui, et sans doute déjà à la fin du XIXe siècle, surtout propre à la langue littéraire ou tout au moins « soignée » ;

arboleak (§6) : *arbole* existe bien à côté de l'emprunt latin (*arборе*) le plus usuel *arbol(a)* « arbre », et il serait selon Lhande plutôt « souletin », et en tout cas inusité à Ossès ; mais comme le texte de « Ganich » ne semble pas souletin (voir *boz*) malgré *oski* du § 7 « chaussure », on peut hésiter sur la réelle distribution dialectale du mot.

Quelques mots doivent être mis à part :

guk (§8) ergatif au lieu du *gu* nominatif attendu devant verbe intransitif *jin* « venir » semble une faute tout simplement, à moins qu'il y ait une « rupture de construction » sous-jacente, et accord avec le plus proche, à savoir le nom verbal lui bien transitif *egitera* « à faire », figure rhétorique banale, quoique surprenante ici ;

gaizchoa (§3) est tout aussi surprenant quoique d'ordre strictement graphique : maintien de la sifflante dorsale de *gai(t)z* « mauvais » devant la sifflante palatale du diminutif *-cho*, ordinairement *gaicho/gaixo*. Faute ou volonté ? La teneur fortement ironique et même satirique du texte peut laisser penser à une « figure de mot », le « mot-valise » des rhétoriciens, très astucieusement (un peu « diaboliquement » même) créée, en revenant aux sources étymologiques du mot, pour faire sentir que notre « pauvre » faux berger, *gaicho* dans la graphie du temps, sur lequel le conteur fait mine de s'apitoyer, est en réalité « mauvais » *gaitz* ;

berroyen bisaya (§6) : outre sa graphie, cette expression connue est commandée par le tabou, strictement ecclésiastique et religieux, qui interdisait de jurer par le nom des êtres surnaturels, Dieu et les saints, mais aussi le diable ; comme le français a vu naître les « palsambleu » au lieu du médiéval « par le sang (de) Dieu » et autres « parbleu », ou « Jarnicoton » dans la bouche de Henri IV (« Je renie Coton », son confesseur, au lieu de « Je renie Dieu » bien

mal venu dans la bouche d'un roi si souvent converti, et enfin « pour de bon » !); à Ossès on dit bien comme partout *debruïen bisaia* et plus couramment en réduisant la diphtongue *debrien bisaia* « (par le) visage des démons », juron banal et inoffensif, mais que le conteur « Ganich » a voulu éviter, pour des raisons qu'on pourra chercher ;

Orzaize au titre et au § 4 pour Ossès (et *Orzaiztarrek* « les Ossésiens » §4) est la forme très courante encore à cette époque et du reste étymologique, sans l'automatisme actuel de la sifflante affriquée après vibrante (« *Ortzaize* »), avec la fricative originelle, mais addition, non étymologique et inconnue avant le XIXe siècle, du *-e* final.

L'IRONIE DE LA FABLE

Les détails d'écriture et d'imprimerie écartés, qui ne déparent en rien la teneur vraiment littéraire du récit, le lecteur est surtout frappé par la verve ironique, et au fond même fortement satirique et polémique, échappant dès l'abord au genre neutre de l'information, pour entrer de plain pied dans le récit fabulistique : *Otso batek ikusirik inguruko ardietarik guti baizik etzuela gehiago amarrutzen abal...* « Un loup ayant vu qu'il ne pouvait plus prendre par surprise que peu des brebis des environs... » Le verbe *amarrutze* est une sorte de néologisme, mais très banal en basque qui fait des verbes à peu près de tout, sur le substantif *amarru* « astuce » (Lhande ne donne que les dérivés nominaux de ce terme qu'il tient pour « bas-navarrais », mais est donné aussi comme labourdin et même guipuscoan), lui-même lié sans doute au latinisme (*h*)*amu* « haim, hameçon ». Ce n'est pas du tout, ou très peu, un compte rendu informatif sur la réunion tenue par « Lewy » avec les instituteurs laïcs du canton, à l'exception de deux lignes au § 7. Il y a en revanche plusieurs allusions, en commençant par cette première phrase, puis au § 4 (*orai artinokoan segurik hedatu dituen sareak alferretan hedatu ditu* : « jusqu'à présent du moins les filets qu'il a tendus, il les a tendus en vain »), sur les avanies et rebuffades, c'est-à-dire étymologiquement les « gifles, soufflets », mais le texte dit mieux (§5), de « coups de poings sur coups de poings sur le museau » (*muthurrekoa muthurrekoaren gainean...*), qu'il aurait déjà reçus pas le passé.

A part le verbe *amarrutze* qui est une invention de « Ganich », le début du récit sonne familièrement à nos oreilles, puisque c'est, en prose, une imitation presque littérale de la fable du « Loup devenu berger » dans la version de La Fontaine (Livre III Fable III des *Fables choisies mises en vers*, Paris 1668), qui inspira aussi celle du Labourdin Goyhetche (Liburu III, Fable XII des *Fableac edo Aleguiac Lafontenenetarik berechiz hartuac*, Bayonne 1852) :

Le loup devenu berger

*Un loup qui commençait d'avoir petite part
Aux Brebis de son voisinage,
Crut qu'il fallait s'aider de la peau du Renard
Et faire un nouveau personnage.
Il s'habille en Berger, endosse un hoqueton
(...)
Pour pousser jusqu'au bout la ruse,
Il aurait volontiers écrit sur son chapeau :
C'est moi qui suis Guillot, berger de ce troupeau.
(...)*

Oxoa artçain billhacatua

*Oxo batec ikusiric gutituz çoala,
Inguruko ardiataric billtcen çuen grabela :
Gogoratu çuen cela harentçat hoberena
Eguita casu hartan harc acheriarena.
Artçain gisa da beztitcen,
Capusaill batez estaltcen :
(...)
Yocoa cedin complia,
Harc escribuz eçarria,
Eman çukien gogotic
Çariola capelutic :
« Ni naiz Manoel artçaiña
« Arthalde handi hunena. »*

Le sujet avait été déjà traité en mode souletin par Archu (*La Fontainaren aleguia berbeziac*, n° 19, La Réole 1848). Sans aller plus loin dans la comparaison, il est clair que notre « Ganich » a incontestablement une culture littéraire, et que le recueil de l'abbé Goyhetxe, sinon peut-être celui d'Archu, lui est familier, puisqu'il lui doit la traduction du « hoqueton » de La Fontaine, simple « veste de paysan », par *kapusai*, *kapusail* « capuchon ». Archu l'avait traduit par le mot souletin *escapil* correspondant au béarnais « scapule/escapule », donné comme équivalent de « scapulaire » au sens de « pièce d'étoffe fendue pour passer la tête et qui retombe jusqu'aux pieds » (Lespy et Raymond, *Dictionnaire béarnais ancien et moderne*). Alors que « scapulaire » se réfère seulement à la base étymologique « épaule », l'idée de « capuche, capuchon » incluse dans *kapusail* a une portée expressive tout autre, même s'il est probable par ailleurs que les fables d'Archu étaient, pour diverses raisons, éloignement dans la publication, statut non ecclésiastique de l'auteur enseignant « laïc » justement, moins familières à notre chroniqueur. Le travestisse-

ment métaphorique en « renard » (« crut qu'il fallait s'aider de la peau du Renard »), symbole traditionnel de la « ruse » et lieu commun de la fable, est repris à La Fontaine par les trois auteurs basques, littéralement chez Archu (*hacheri larru bat jauntsirik* (sic) « ayant vêtu une peau de renard »), en imitation explicite chez Goyhetche (*eguitea casu hartan harc acheriarena* « faire semblant dans ce cas, lui, d'être le renard »), avec une formule d'ironie amusée chez « Ganich » (*behar zuela... asmatu zerbait acheri joko* « qu'il devait ... inventer quelque tour de renard »). La suite de la fable se développe sur le même schéma : le loup-berger est trahi par sa voix, et son stratagème éventé, « il ne put ni fuir ni se défendre. », qui est chez La Fontaine la fin de la fable proprement dite. Goyhetche complète cet épisode final (*bere contua ukhan çuen, / Nola mereci baitçuen* : « il reçut son compte comme il le méritait »), et Ganich, en moins moraliste, y apporte sa courte mais efficace variation : *ez(u)en jauntziarekin batean hartu ahal izan artzainaren boza (...) eta luzatu gabe, han berean bildu zuen bere kondua* : « il ne put, en même temps que le vêtement, prendre la voix du berger (...) et sans attendre, il reçut son compte sur le champ. »

Les quatre auteurs, en revanche, divergent plus ou moins dans le nom du faux « berger » : La Fontaine l'avait nommé « Guillot » le diminutif familier de « Guillaume » tenu pour « méridional » (Dauzat, *Dictionnaire étymologique des noms et prénoms de France*), repris par Archu et basquisé en « Guilen/Gilen » (peut-être déjà devenu, par rapport à sa fortune médiévale, un peu comique comme dans la formule populaire *To Gilen, harrak Gilen* etc.), sans le diminutif qui eût fait « Gilento », mais changé par Goyheche en un *Manoel* plus inattendu. « Ganich » n'en conservant que l'initiale a préféré *Martin* à la fois bien plus familier et plus expressif. Ce respectable prénom, dédicace de tant d'églises depuis le fameux évêque de Tours, extrêmement répandu aussi dans l'anthroponymie médiévale, a fourni des composés bien connus appliqués souvent à divers animaux, tel le « martin-pêcheur » français, « nom de bœuf » dans le dictionnaire béarnais de Lespy et Raymond, parfois surnom de l'ours aussi : pour le basque, Azkue dans son *Diccionario vasco-español-francès* en donne une bonne douzaine de composés, appliqués en général à des oiseaux parfois à des plantes. C'était aussi l'un des noms donnés à l'ours, et il se trouve justement que *l'Eskual Herria* des 23 et 30 janvier de cette même année 1898 venait de publier un récit signé de « J.-B. » Fiterre intitulé *Maître Martin Hartzaren bisita baten berri* « Nouvelle d'une visite de Maître Martin l'ours ». C'est peut-être le dictionnaire de Lhande qui donne la clef de ce nom du brave berger endormi dont voudrait s'affubler sur son écriteau le faux berger (*Gogo onez bere gapelutik ezarriko zuen izkribuz* « *Ni naiz Martin, arthalde hunen artzaina* » : « Il aurait mis volontiers un écriteau à son chapeau : « Moi je suis Martin, le berger de ce troupeau » §1) ; le sens figuré de ce prénom dans le basque de nos régions, où il le donne pour « commun »,

est celui-ci : « 2° surnom que l'on donne au bélier ». Et c'est bien ce qui a dû inspirer le chroniqueur de l'*Eskual Herria* argentin : par convenance avec le « troupeau de brebis » *arthalde* d'abord, et puis peut-être pour une autre raison, plus polémique, référant en sous-entendu à la réputation d'être un peu « coureur de jupons » prêtée par les anciens du pays d'Ossès au personnage ainsi travesti en « loup-berger-bélier »...

MAIS QUI EST « GANICH » ?

Parmi les lecteurs possibles du journal basque de Buenos-Aires il ne manquait pas de gens originaires du pays et de la commune d'Ossès (encore unie jusqu'en 1925 à Saint-Martin-d'Arrossa) sans aucun doute intéressés par ce qui se passait dans leur pays : les Aguerre, Ardohain, Beretervide, Duhalde, Laharrague et bien d'autres étaient, certains depuis le tout début du XIXe siècle, répartis des deux côtés de l'Atlantique. Le prénom « Ganich » même avait été peu de temps auparavant particulièrement connu dans le pays et hors de lui, puisque le fameux « Ganich de Macaye », quoique s'appelant Anchordoqui, et issu du très voisin Bidarray (qui fit partie de la vallée d'Ossès jusqu'en 1800) dont c'est un toponyme typique, et marié près de là à Macaye, village labourdin frontalier de Bidarray, était justement né à Ossès (voir *Urzaiz, la vallée d'Ossès en Basse-Navarre*, Izpegi 2002). Mais ses exploits eurent lieu un demi-siècle plus tôt au moment de la première guerre carliste.

En fait « Ganich » est une forme d'abord labourdine du prénom qui était normalement encore à Ossès et aux environs « Joannes », et par altération, quoique tardive, de ce dernier dans le langage enfantin, « Manex » avec ses variantes hypocorostiques « Manex, Mañex », comme *joan* « aller » était couramment en Labourd *gan* (chez Elissamburu par exemple) et le prénom féminin Juana parfois « Gana » (chez Duvoisin). Il y a d'autres marques incontestablement labourdines dans le texte, qui ne sont pas en usage courant en pays d'Ossès, quoique, comme la plupart des dialectismes, compris de tous :

dans le lexique *baizen* (§1) donné comme « labourdin, navarrais » par Lhande est inusité dans le parler d'Ossès au profit de *baizik* qui n'est donc pas seulement « souletin », et couramment *bezik* ; *izkribuz* (§1) serait dans le parler d'Ossès *izkirioz* ; *galdatzen* (§4) serait, comme dans le texte de Lewy lui-même cité ci-dessous *galdegiten* ; *nechkatila* (au génitif pluriel au §6) est « souletin » d'après Lhande (pas inconnu du reste aussi en labourdin), mais n'est, en « navarrais » c'est-à-dire « bas-navarrais », utilisé qu'au sens défavorable « fille de mauvaise conduite », sens qu'on ne peut attribuer à son emploi dans le texte, quoique utilisé peut-être en opposition avec *seroretan* « chez les sœurs

(religieuses) » ; mais, peut-être pris de quelque remords, l'auteur l'a corrigé avec le composé du reste inattendu *anderetegian* « dans la demeure des demoiselles » (-*tegi* a pris à l'époque moderne un valeur péjorative plus ou moins marquée que ce terme n'avait pas à époque ancienne, s'étant comme « spécialisé » dans les abris pour animaux : difficile néanmoins d'attribuer tant d'arrière-pensées à notre chroniqueur !); on a vu ci-dessus le cas de la forme *arbole* ;

dans les faits de grammaire, le plus remarquable est assurément le datif pluriel utilisé de manière contradictoire, en forme typiquement labourdine (pour s'en tenir aux dialectes de France) dans *kampotiarrei* (§5) « aux étrangers au pays », mais en forme proprement bas-navarraise (depuis au moins Dechepare publié en 1545, et sans aucun doute bien plus tôt) dans la prétendue citation du « laboureur » local qui clôt le texte et condamne l'action de Lewy *oski egiler* (§7) « aux fabricants de chaussures », le seul employé en Ossès (et par Lewy dans le texte ci-dessous *zuer bihurtzea, zuer da*) : mais, comme s'il voulait camoufler l'imitation – ou par confusion réelle du « bas-navarrais » et du « souletin » ? – , il a employé pour « chaussure » *oski* certes « navarrais » et « souletin » chez Lhande, mais pas du « bas-navarrais méridional » qui est celui d'Ossès et Baïgorry ; ce mot était pourtant familier à tous les lecteurs basques cultivés depuis les proverbes d'Oyhénart etc. ; le génitif pluriel du démonstratif lointain *hekien* (§1) est encore une forme typiquement labourdine, le bas-navarrais local disant au mieux *heien* (et ordinairement par réduction de diphtongue *heen*) ;

plusieurs formes verbales indiquent aussi la plume labourdine : le datif d'auxiliaire *zitzaion* (§1, 3) « il lui est » serait *zizakon* à Ossès ; *ginduen* (§6) « nous l'avions » y serait en forme « pleine » *ginuen* ; le potentiel auxiliaire de *ez daite (...)* (*eman*) (§3) « il ne peut (se mettre) » serait *ditake* comme dans le texte de Lewy (*ditake, litake*) ; *dagozila* (§8) forme « savante » et refaite sur *doazila* (*egon* « rester, demeurer ») aurait la forme régulière et courante *dau-dela* « qu'ils restent » ; l'auxiliaire masculin en allocutif *ez ditek* (§7) « ils ne (te) l'ont pas » serait *ez die* dans la bouche d'un laboureur d'Ossès auquel il est attribué ; au lieu de l'auxiliaire intransitif *izan* on aurait *ukan* transitif dans *muthurrekoak izanik ere* « même s'il a eu (reçu) des coups de poing ».

Aux faits de langue, le texte de Ganich ajoute des références explicites ou implicites qui laissent penser non seulement qu'il est labourdin, mais aussi, qu'il représente la tradition cléricale conservatrice qui domine alors, depuis la Restauration et davantage depuis le Second Empire, dans les campagnes basques. Cet aspect du texte apparaîtra mieux quand le personnage de « l'ennemi » et sa position dans ce débat tout à fait politique se dessineront mieux, comme on le verra plus loin, par contraste. Mais il est déjà assez net dans la dénonciation implicite que contient l'évocation du lieu où s'est déroulée la

séance d'éducation « populaire » et précisément « paysanne » organisée par Lewy : *nechkatilen eskolategian edo anderetegan, ez seroretan* (§6), « à l'école des filles ou la maison des demoiselles, et non chez les sœurs », c'est-à-dire l'école publique des filles (qui est alors séparée de celle des garçons). On en déduit aussi que la maison des religieuses, c'est-à-dire l'école catholique pour les filles (il faudra attendre la veille de la seconde guerre mondiale pour voir installer, dans la « donation Laharrague » faite en 1927 où était déjà l'école des filles, l'école catholique des garçons), eût été aux yeux du chroniqueur le lieu convenable pour la séance. Au juron édulcoré *berroyen bisaia*, il a ajouté une tournure imagée du vocabulaire religieux, sans doute banale comme d'autres, mais qui dénonce sur le mode comique une action immorale du seul point de vue religieux : *heldu zaizku Garizuman Ihautiri egitera* « ils viennent nous faire Carnaval en Carême » (§5 : en notant au passage que l'auxiliaire intransitif *zaizku* eût pris en bas-navarrais comme en souletin par contamination analogique ancienne, depuis le XVIIe siècle au moins, la forme du transitif *zauzku*, comme dans le texte de Lewy cité plus loin *etzaut iduri* « il ne me semble pas »).

L'autre aspect polémique du texte, plus perceptible encore en raison de la charge d'ironie amusée dont elle s'enveloppe, touche aux instituteurs appelés par Lewy pour organiser la séance, instituteurs publics évidemment sans avoir à le préciser (le développement de l'enseignement privé pour les garçons se fait plus tard), sauf dans la désignation de « l'instituteur principal » de Saint-Jean-Pied-de-Port : *guri eskola emaitera jinak zazpi auzo herrietako errient ; zortzigarren zen Donibaneko errient nausia* (§6), « sept instituteurs des villages des environs venus nous faire l'école ; l'instituteur principal de Saint-Jean(-Pied-de-Port) faisait le huitième ». Chaque terme ou expression est ironique : les élèves, « nous », sont des personnes majeures et non des enfants ; les huit instituteurs (*ba, zortzi* : « oui, huit ! » souligne le texte) y sont venus, et même « en courant », sur un simple « clin d'œil » de Lewy : *Lewyk keinu eginik harat lasterka ethorriak*. » L'exclamation, même tempérée par la bienséance tout ecclésiastique de *berroeyn bisaya* (« par le visage des diables » : voir ci-dessus), forme l'acmé de la figure ironique qui gouverne le paragraphe 6, et qui l'intègre parfaitement dans le mouvement général de la parodie fabulistique.

Même si le grand débat politique des républicains laïcs et des milieux cléricals conservateurs en France qui se résoudra moins de dix ans plus tard par la loi dite de « séparation de l'Église et de l'État » n'est pas ouvertement exprimé, il est tout de même présent dans le texte, mais par une seule expression formulée sur le mode de la concession à peine réticente : *eman dezagun ez zela han politikazko solasik*, « admettons qu'il n'y avait pas là-bas de propos politique ». C'est que, si le débat sur le gouvernement entre républicains et monarchistes, ou même entre républicains conservateurs et progressistes, ou pour

résumer le tout « entre gauche et droite », n'avait en effet aucun raison d'y avoir sa place, et n'y en eut sans doute pas, cet exercice d'enseignement « populaire laïc » pouvait bien être ressenti comme un acte politique, et l'était en effet, par sa nature autant que par l'identité des protagonistes, instituteurs déplacés sur un simple « coup d'œil », et le promoteur de l'affaire, Lewy, déjà connu effectivement pas ses prises de position.

Mais avant d'en venir à Lewy, est-il enfin possible de cerner le « chroniqueur », très probablement d'origine et en tout cas de dialecte labourdin (et sachant faire au moins partiellement la différence entre sa propre langue et celle du cru : voir ci-dessus), très probablement aussi, d'après l'analyse du texte, conservateur et clérical ? Même si les tenants du parti conservateur et clérical sont majoritaires en Ossès alors comme dans toute la campagne basque environnante, les Labourdins d'origine sont sûrement beaucoup moins nombreux dans les 2000 habitants environ que compte la commune d'Ossès (avec Saint-Martin-d'Arrossa) en 1898. Rien ne permettrait pourtant, et même une prospection précise des archives, de les identifier sûrement aujourd'hui. Il y a tout de même une présence labourdine bien nette et forte en ces années à Ossès : c'est le fameux « monseigneur » Laurent Diharassarry, curé de Saint-Julien d'Ossès jusqu'à sa mort accidentelle en 1902.

Il est connu à la fois pour ses positions politiques et comme poète basque. Natif de Sare, il était curé de Cambo, paroisse prospère du Labourd intérieur, politiquement engagé comme monarchiste et anti-républicain notoire, opposé donc au ralliement de l'église catholique à la République. Son hostilité au régime républicain l'avait mené d'abord, avec quelques autres, à s'opposer à l'évêque concordataire Jauffrey nommé à Bayonne en 1889 pour ramener le clergé basque, de gré ou de force, à la République à laquelle s'était déjà rallié le cardinal Lavigerie, archevêque d'Alger et natif de Bayonne. On l'avait donc « rétrogradé » à Ossès, paroisse plus rurale et moins prestigieuse, et comme, avec d'autres prêtres sanctionnés, il avait fait appel de la décision à Rome, il avait reçu en compensation le titre de « monseigneur ». Il n'en avait pas moins continué à œuvrer en politique, publiant un fameux « catéchisme électoral » (« Celui qui vote pour un ennemi de l'Eglise est aussi coupable que le fils dont la lâcheté arme le bras de sa mère... » : cité dans *l'Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République* de Jean Micheu-Pouyou, Paris 1965, p. 147), se présentant, sans être élu, aux élections législatives du 20 août 1893, où les républicains l'emportèrent en Basse-Navarre et Soule, dans le 2ème arrondissement de Bayonne « Pour Dieu et la religion chrétienne, contre les sectaires qui veulent une France athée et « franc-maçonnique » (*ibid.* p. 148).

Il pratiquait aussi le vers basque, quoique peu de ses textes soient présents dans les recueils publiés, mais toujours dans le même esprit de propagande

religieuse. Deux poèmes de lui, au moins, sont connus, et tous deux ont trait à la victime de la Terreur révolutionnaire pendant la guerre avec l'Espagne, dont l'église catholique locale tenta de faire une sorte de « Jeanne d'Arc », la rajeunissant d'une vingtaine d'années par rapport à la réalité et lui attribuant des intentions pieuses qui semblent avoir été assez loin des faits avérés : Madeleine Larralde, native de Sare comme lui-même. Le premier avait été présenté au concours de poésie d'Abbadie d'Arrats en 1894 au nom de « deux pasteurs du Baïgoura » (*Baigurako bi artzain*), le second étant l'abbé Daguerre curé d'Irissarry ; Pierre Haristoy leur collègue et historien le publia dans ce semi-anonymat dans ses *Paroisses du Pays basque* I, p. 299-300; le deuxième poème à son seul nom, signé « Diharassarry Orzaizeko erretora » (« curé d'Ossès »), lui avait valu le premier prix au même concours en 1895 (voir J. Goyhenetche « Deux cas historiographiques des guerres de la Convention... », *La Révolution française dans l'histoire et la littérature basques au XIXe siècle*, Izpegi 1994, p.178-185). Il est aussi question de fable et de « loups » dans ce poème glorifiant le sacrifice de Madeleine Larralde pour ses convictions religieuses (c'était le sujet imposé au concours cette année-là), pour les soldats de la Révolution qui « semblables à des loups » (*otsoen pareko*) ont arrêté Madeleine et, dans une référence claire à La Fontaine, « mènent l'agneau dans la gueule du méchant loup » (*Otso gaitzaren ahora bildotcha bidaltzen*), c'est-à-dire auprès de Pinet le représentant du gouvernement révolutionnaire à Saint-Jean-de-Luz. On peut aisément en déduire que si le chroniqueur satirique du journal argentin qui tente de ridiculiser le « loup-pasteur » Lewy et son essai d'enseignement, prenant indûment la place du « vrai » pasteur, le prêtre, n'est peut-être pas forcément Diharassarry lui-même, c'est sûrement, dans le style de la même fable, « quelqu'un des siens », un proche par la culture littéraire, le style et la pensée politique.

LES LEWY D'ABARTIAGUE, OSSÉSIENS D'ADOPTION

Le personnage qui organisait avec l'aide de huit instituteurs de la région la séance d'enseignement d'éducation populaire et agricole, sans doute le dimanche précédent le numéro d'*Eskual Herria* du 10 avril 1898, le 3 donc, s'était fait une figure de notable dans la région, mais assez originale, surtout dans le contexte politique et religieux qui vient d'être évoqué. Le premier « Loewy » originaire d'Angleterre, d'ascendance juive et de religion protestante (peut-être était-ce plus précisément « anglicane » ?), était arrivé à Ossès au début du XIXe siècle. Son mariage l'avait apparenté aux Bordenave et par là aux Beyrines, deux noms venus aussi de l'extérieur et qui avaient procédé de la même façon: Jacques Bordenave protestant originaire de Sauveterre-de-

Béarn où il était né en 1699 avait épousé Gracianne d'Elizaga (maison médiévale d'Ahaïce) héritière de la maison « Florenzarena » à Horça, qui devint dès lors la maison des « négociants » Bordenave. Sur le très curieux linteau placé au-dessus de la porte lors des réfections de cette maison est portée une inscription incomplète : *DE FLORENÇA*, datée de *IVLIVS* – « juillet » – 1633, encadré de deux représentations stylisées des chaînes de Navarre. Jean-Baptiste le fils du précédent, marié à Saint-Sébastien avec Maria de Tastet d'une famille d'armateurs de cette ville fut le premier maire d'Ossès à la Révolution (1791). Une de leurs filles épousa à son tour un Beyrines, nom venu lui de Roquebroue près d'Aurillac où Jean était né en 1701, et se maria successivement avec deux héritières d'Ossès, comme fit aussi mais une seule fois son fils Salvador qui, après avoir fait à Paris (« son idiome naturel est le basque » est-il noté) des études de chirurgien, devint par mariage maître de Murgi (maison franche médiévale). Leur fils cadet Jean-Pierre, officier de santé épousait lui Dominique Bordenave, l'une des filles de l'ancien maire, et c'est leur petit-fils Jean-Baptiste Beyrines, négociant en laines, qui sera à son tour le maire d'Ossès de 1920 à 1952.

Le mariage de ce premier Loewy lui permit de prendre, et après lui à son fils Emile et à ses deux petits-fils nés à Paris, William ou « Willy » en 1866, dont il est question ici, et son frère cadet René-Laurent en 1867, le nom de « Loewy d'Abartiague », l'orthographe primitive du nom se simplifiant assez vite à « Lewy ». Abartiaga « lieu où abonde la végétation » est le nom du plateau qui fait limite entre Ossès et Irissarry, et plus précisément de l'espace boisé où passait l'ancien chemin royal d'accès en vallée d'Ossès par Hélette et Irissarry (« Orzaiz-bidea » dans l'ancienne documentation), après avoir passé le Laca au joli pont médiéval à arche unique de Sarribe (« bas des broussailles »). Là se trouvait, au bord même du chemin, *Florenzaren borda* « la borde de Florence » (celle de la maison des Bordenave) nom souvent porté sur les cartes, où il fit bâtir, en face de l'ancienne « borde » devenue métairie (on l'appelle sur place « Lebinea » par réduction de la forme pleine qui eût été normalement « Lebirena »), l'ancienne route entre deux, une maison un peu bizarre d'allure mais imposante et cossue, qui prit une réputation de « château » (en 1913 le journal départemental de Pau la donne effectivement avec le dessein correspondant aux « châteaux » de la commune avec le nom de « Lewy d'Abartiague »), avec un parc planté de conifères et quelques hectares de terre d'un seul tenant. Dans le même document « M. Lewy d'Abartiague » est dit « président » des neuf administrateurs locaux du « Crédit Agricole ».

« Willy » Lewy d'Abartiague avait tenté une carrière politique, en se présentant aux élections du Conseil Général de 1895 : dans la version basque de l'appel aux électeurs qu'il publia alors, daté du 8 juillet et signé de « *Lewy d'Abartiague, Ingenieur Civil, Officier d'Académie* » (voir *Urzaiz, La vallée*

d'Ossès... op. cit. p. 283-284), il se présente à la fois, malgré ses origines, comme Basque authentique, et aussi comme partisan avoué de la République, rappelant au passage la défaite « impériale » de 1870. Basque quand il affirme que « ma famille, comme vous le savez, sort d'Ossès ; et bien que je sois né à Paris, je suis Basque aussi bien de cœur que de sang » (« *Ene familia, dakizuen bezala, Orzaizetik atheratzen da ; eta nahiz Parisen naizen sorthua, Eskualduna niz odolez bezen ongi bihotzez* »). Républicain tout autant et reconnu comme tel : « car vous connaissez assez bien mes sentiments : j'accepte et je sers de bon cœur la République, qui est, après le malheur de 1870, le Gouvernement que la France, dans son entière liberté, a choisi et conservé » (« *ezik aski ongi ezagutzen dituzue ene sendimenduak : onhesten dut eta gogotik zerbitzatzen Errepublikak, zoina beita 1870ko zorigaitzetik lekhora, Frantziak, bere libertate osoan, hautatu eta atchiki duen Gobernamentua* »). C'était là des propos bien propres, outre sa qualité de protestant et laïc déclaré, à réveiller l'animosité de ses adversaires d'opinion, monarchistes ou bonapartistes plus ou moins avoués, si nombreux en particulier dans les milieux ecclésiastiques très influents dans la région, dont le récit de « Ganich » de janvier 1898 donne l'exemple. Malgré ses titres et ses qualités, il ne fut évidemment pas élu.

Son nom apparaît par ailleurs à la même époque dans des activités éducatives et bascophiles. Dans sa *Bibliographie de la langue basque* (1-2, réédition, Saint-Sébastien 1984) Julien Vinson cite plusieurs de ses publications (p. 635, 734, 747, 752, 760) : « De l'origine des Basques », Paris, *Nouvelle Revue* du 15 décembre 1895 ; « Le général Darrecagaix et les Basques », Bayonne, *L'Avenir des Pyrénées et des Landes* du 18 février 1897 ; un article signé de « Jean Delusse » au sujet d'« une communication faite à la Société de Géographie par M. Lœwy d'Abartiague » est publié le 5 mars 1896 dans *La France, journal politique de Bordeaux*, et deux articles sur la même communication (sans précision du sujet) paraissent successivement, l'un dans *Le Petit Journal* à Paris le 26 février 1896, l'autre dans le *Journal de Saint-Palais* du 8 mars 1896.

Il avait aussi prêté son nom à Jean-Baptiste Elissamburu, décédé en 1885, et qui avait déjà utilisé plusieurs pseudonymes pour faire publier ses chants, dans la publication que divers « républicains » firent plus tard, dans le contexte des mêmes conflits politiques et à l'appui de l'esprit républicain, du *Lehen eta orai* « Autrefois et aujourd'hui » composé en 1879. Le poète y exaltait la fin de la monarchie et l'esprit de 1789, et Lewy pouvait bien y reconnaître sa propre pensée (voir A. M. Labayen, *Elizanburu, bere bizitza ta lanak, su vida y obras*, Saint-Sébastien, Auñamendi, 1978, p. 158 et 161). Cette publication signalée à Philippe Veyrin aurait provoqué son étonnement : « Mais comment est-ce possible ? Lewy d'Abartiague étant connu comme un Souletin protestant ? » (*Ibid.* p. 161) La confusion entre « Basse-Navarre » et « Soule » était

assez courante, et pas seulement chez les dialectologues. Elissamburu, de son vivant, s'était bien gardé de donner ce chant aux concours d'Abbadie d'Arrast organisées en 1879 à Elizondo (Navarre). Il la présenta, avec un passage de son récit en prose *Piarres Adame*, deux œuvres d'esprit non conformiste et pour tout dire « mal pensantes » dans le contexte clérical et moralisant du temps, aux fêtes basques, d'esprit qu'il dut juger plus ouvert, qui eurent lieu aussi à Saint-Sébastien (voir X. Elozegi, « Jean-Baptiste Elizanbururen bizitza », *Euskeria* 1992, 1, p.97-98).

A titre de souvenir personnel, ayant peut-être vu Lewy qui passait ses vacances avec sa famille à Ossès sans le savoir (mais bien oui sa seconde épouse qu'on promenait sur une chaise roulante dans son parc et sur la route d'Irissarry), sinon sur la photographie de mariage de mes parents (1932) où il était invité en voisin, je sais seulement que lorsqu'il mourut le 9 juillet 1944, ma mère assista à l'enterrement : le corps d'un protestant ne pouvant entrer dans l'église pour la cérémonie funèbre, celle-ci eut lieu dans le cimetière, tout à côté de la porte nord où il est enterré. Le pasteur protestant y fit seulement un sermon qui parut à ma mère, selon ce qu'elle nous en dit au retour, d'une très belle tenue et très religieuse. La maison d'Abartiague quelque temps après changea de main et les héritiers de Lewy n'ont plus vécu à Ossès.

Pour revenir à la séance d'éducation populaire et agricole d'avril 1898 organisée par « Musde Lewy » - pour souligner ainsi (« Mons de L. ») son état de notable et non de vrai paysan - (*errient bat mintzatu dela erranez nola behar den ongarrria egin, lurra itzuli, arboleak landatu* « qu'un instituteur y a parlé en disant comment il fallait faire la fumure, labourer la terre, planter les arbre » : §7), mêlée comme il se doit en bonne pédagogie de quelque divertissement (*Komedia puchka bat jokatu dutela irri eginarazteko* « qu'ils ont joué un peu de comédie pour faire rire »), elle est censée avoir été inutile et provoqué l'ironie de l'assistant entendu (ou non !) par « Ganich » : *behinere eskal-poin egilek ez ditek deus handirik ikassi oski egiler edo zapatainari. Bakotchak mundu huntan bere ofizio* : « jamais les galochiers n'ont appris grand-chose aux savetiers et aux cordonniers. A chacun son métier dans ce monde. » L'enseignement agricole, absent de l'école, était-il donc si superfétatoire dans les campagnes de cette fin du XIXe siècle ? Non seulement c'était bien un sujet du temps, puisque Duvoisin, d'esprit politique tout à fait contraire à Lewy, avait publié moins d'un demi-siècle plus tôt (1856) en plein Second Empire son *Laborantzako liburua* (« Le livre d'agriculture »), mais Lewy lui-même, par ses titres réels, que « Ganich » lui fait étaler avec ironie (*dio gizon aipatua dela, izpiritu abilekoa eta jakintsuna* : « il dit qu'il est un homme connu, habile d'esprit et savant », §4), qui le mènent à administrer la caisse locale du Crédit Agricole, propriétaire terrien avec ses métayers d'Abartiague, était tout à fait apte à organiser, sinon à assurer lui-même, mais sans aucun doute en connais-

sance de cause, une telle séance, dont on ne sait du reste si elle fut unique, donc peu utile de fait, ou si elle entra dans un ensemble suivi de ce que nous nommerions «des cours pour adultes ». Comme secrétaire de de la Société d'Etudes Basques, Lewy d'Abartigue aura bientôt, pour l'Exposition universelle de 1900 à Paris, à s'occuper d'un Congrès International d'Etudes Basques tenu dans cette ville en septembre de la même année (voir M. Goyhenetche, *Histoire Générale du Pays Basque*, IV, p.11-12).

* * *

Le compte rendu en style et parodie de fable que le chroniqueur « Ganich », probable écrivain labourdin représentant du parti le plus conservateur installé à Ossès, très proche pour le moins de « monseigneur Diharassarry », que pouvaient lire les bascopphones de Buenos-Aires le 10 avril 1898 était bien plus qu'une simple « information » perdue au milieu d'autres « nouvelles du Pays basque » (*Eskual-herriko berriak*), un peu plus longue seulement que la plupart d'entre elles. Cette jolie pièce littéraire sur le mode satirique, à peine déparée par quelques fautes d'impression, dut en amuser plus d'un parmi les plus cultivés, ayant conservé, originaires d'Ossès ou non, suffisamment l'usage de la langue basque, capables d'en apprécier les tournures parodiques, et bien davantage s'ils en saisissaient tout le sous-entendu idéologique et politique. Ainsi parvenait jusqu'aux bords du Rio de la Plata, l'écho bien sonore du conflit majeur de ce temps-là qui était au cœur du débat politique dans les provinces basques de France : entre les conservateurs cléricaux nostalgiques de la monarchie ou du bonapartisme, plus d'un demi-siècle après l'instauration de la République, et les notables républicains déclarés, tels Lewy d'Abartigue. Ils allaient bientôt sceller la victoire sur leurs adversaires avec la loi de séparation de l'Eglise et de l'Etat votée moins de dix ans plus tard, et, à part la période pétainiste de l'occupation plus trouble, pour le moins, sur cette question, maintenue depuis lors comme composante essentielle du régime.

Laburpena

Eskual-Herria Buenos-Airesko astekariak 1898-ko jorrailaren 10-ean, « Ganich » alegiazko izenaz izenpeturik, agertu zuen Orzaizeko « berriak » erraiten zuen nola « Lewy d'Abartigue » jaunak emana zuen herri hortan ikastaldi bat laborantzaz, auzo herrietako zortzi errient « laiko » lagun harturik. Idazki hori ikertuz agertzen da berri emaileak, konserbadore elizatiar eta Errepublikaren etsaietarik dela egiazki erakustera gehiegi utzi gabe, gertakari hori alegien molde irriegingarrian eta trufarian moldatuz, salatzen duela Lewy « artzain-otsoa », eta aldi berean haren ikaskuntzaren ondoan edo gibelean ikusten duen politikako gogamen laiko eta errepublikarra.

OHAR BAT LITERATURA HISTORIOGRAFIAZ: B. ECHEPARE ERDI-AROKO AUTORE?

Beñat OYHARÇABAL

Ez ahal didate beltzuri eginen literatura historiaren ikertzaileek, ni eremu horretako noiz behinkako ikusliarra izanki, hartan behar baino barnago menturutzen banaiz, eta kontu zahar batzuetara itzulirik, euskal literaturaren historiografia hunkitzen duten zenbait gogoeta plazaratzen baditut. Aspaldi gogoia alhan naukan paradoxa honetaz ariko naiz: hainbestetan aipatu den euskal literaturaren berankortasunak arras salbuespen guti izan du 1545etik joan den mendearen hondar hamarkadak arte, haietarik bat, ene aburuz, Echepereren *Linguae Vasconum Primitiae* izanik. Izan ere, euskal literaturak argitalpenik izan badu bere garaia zegoenik, erran nahi baitu euskal gizartearen testuinguruan bere garaiko literaturaren fruitu izan denik, hura izan da. Oro har, berant eta destenorez ibili bada euskal literatura, salbuespen gisa agertzen zaigu alderdi horretarik Echepereren kopia liburua (baita, berdin, sorkuntza literaturatik kanpo, Leizarragaren itzulpenak ere), ez, ene ustez, aipatu gibelamendu kroniko baten hasikin gisa. Bizkitartean aski da azken bost hamarkadetan argitara eman diren euskal literaturaren historiei behako baten ematea, maiz kontrakoa erraten dela ohartzeko, eta alderantziz, aipatu berankortasunaren aitzindari eta ikurra ikusten dela ardura Echepare baitan, Erdi-Aroko autore gisa aurkezten delarik. Ideia hori noiztik, nola eta noren bidez sortu, zabaldu eta finkatu zen gure artean izanen dut lehenik hemen aztergai, eta bidenabar ideia horren alde, edota ondorioz, eman diren zenbait argumentu eta ikuspuntu ere eztabaidatuko ditut, Echepare garai berrietako bertsolarien irudiko poeta ikasigabe gisa aurkezten dutenak bereziki.

ETXAIDEK AIPATU ECHEPAREREN ETA RUIZEN OBREN ARTEKO ANTZEKOTASUNA, ETA MITXELENAK AZPIMARRATU ECHEPAREREN OBRAREN ERDI-AROKOTASUNA

Dakigun bezala, euskararen gaineko estudioek ez ezik, euskal testuei eta euskal literaturaren historiari buruzkoek ere zor handia diote XX. mendearren bigarren partean euskal filologia modernoaren bultzatzaile eta zabaltzaile izan zen K. Mitxelenari. Ez da harritzeko, beraz, lehenbiziko euskal autorearen inguruko ideia nagusi zenbait ere Mitxelenaren bidez finkatu badira gure artean.

Historia de la literatura vasca-n (1960, 46-47. or.) argiki adierazi zuen Mitxelenak,¹ haren ustez *Erdi-Aroko autorea* zela Echepeare, eta ez, salbu inprentari buruzko haren jarrerari eta euskaltzaletasunari zegozkionetan, Pizkundearen garaikoa:

Cuando Francisque-Michel y Vinson le apellidaron "el Rabelais vasco" no anduvieron muy acertados. La comparación es inapropiada no sólo porque Dechepare no fue un prosista, sino también porque no hay nada en su obra, salvo el entusiasmo por la imprenta de la que esperaba –si se han de tomar sus palabras al pie de la letra– que pusiera a la lengua vasca por encima de todas las demás que sea propio de un hombre del Renacimiento. En realidad, se piensa ante todo en un autor medieval. (Mitxelena 1960, 46-47. or.)

Lehenbiziko aldia zen puntu hau – Echepareren obraren erdi-arokotasuna – gisa horretan azpimarratzen zela euskal literaturaz ordu arte ari izan ziren autoreen artean,² eta beharrezkoa da ikustea zer argumentu eman zuen Mitxelenak azterketa horren bideratzeko. Zorigaitzez, zenbait lerro franko laburren barne erabili baitzuen gai hau bere liburuan, ez da aurkitzen azalpen xehetik Mitxelenaren erranetan, eta haren ondoko lanetan ere ez zuen, nik dakidanaz, ideia hau sekula berriz aipatu.³

¹ Egia erran, ideia jadanik agertu zen Mitxelenak 1958an, G. Díaz Plajaren zuzendaritzapean argitaratu *Historia general de las literaturas hispánicas* obraren bosgarren liburukian egin zuen estudioan (Díaz Plaja 1958, 341-386. or.). Echepareri buruzko lerroak handik hartu zituen 1960an argitaratu zuen liburuan.

² Hegoaldean ere, gerla arte horretaz mintzatu zirenek Pizkundeko garaiko autoretzat jo zuten Echepeare. Horrela egin zuen, adibidez, Aitzolek, Echepeare *primer renacentista vasco* deiturik et haren hizkuntza hautuak gazteleraz idatzi zuten XVI. mendeko autore nafar zenbaitekin (Malón de Echaide eta Diego de Estella, bereziki) kontrastaturik; ikus Ariztimuño (1933).

³ Adibidez, 1968an egin zen *Linguae Vasconum Primitiae*-ren argitalpenaren sarrerako hitzetan ez dio deusik ere Echepareren erdi-arokotasunaz, ez eta J. Ruizekilako konparantza ere.

Goian ekarri aipuan ikus daitekeen bezala, Michelek eta Vinsonek Rabelais-ekin alderatu baitzuten Echepeare, kontra jarri zitzairen Mitxelena, eta beste garai bateko autore batekilako konparantza bat ekarri zuen: J Ruiz-ekilakoa, hain zuzen, honek ere, Echeparek baino bi mende lehenago, bere idazlanetan gai erlijiozkoak eta giza maitasunezkoak juntatu baitzituen bere idazlanetan:

El paralelo de Juan Ruiz resulta obvio. Además de la común condición sacerdotal, se encuentra en ambos la misma mezcla de lo religioso y de lo erótico, tratado de manera más desenfadada. (ibid.)

Aipu horren arabera, ageri da Mitxelenaren jarreraren eragile nagusia Echepeareren kopletako gai erlijiozkoen eta amodiozkoen nahastura gordin, uzkuratunik gabekoa, izan zela, horrelako zerbait Hitako artziprestearen bertsoetan ere kausitzen baitzuen. Ez du iduri beste argumenturik gogoan izan zuen.

Menturaz, batek galda dezake, behin baino gehiagotan Mitxelenak nabarmendu baitzuen Echepeareren neurtzikera aitzinetikako tradizio bati zerraiola, ez ote zuen neurtitzen eran ikusten Echepeareren aurreko garaietako autore egiteko beste arrazoi bat. Adibidez, gisa horretan Salaberri Muñoa (2002) haren koplen parametro formalen erdi-arokotasunaz mintzatu zaigu berriki.⁴ Ordea, Echeparek erabili neurtitz molde nagusia (8+7) eta hoskidetzako jokatibidea (asonantzia) nekez anakronismo gisa kontsidera daiteke euskal koplagintzan, XVI eta XVII. mendeetan aldebat nagusi baitzen liburuetako neurtitzetan (Iparraldekoetan behintzat)⁵. Izan ere, guziz zabaldua izan zen garai haietan, Oihenartek (1665), Echepeare, Etchegaray, Logras eta Etcheberri aipatuz oharrarazi bezala, eta Mitxelenak berak (1960, 66. or.) ere erakutsi bezala, XVII. mendeko lapurtar olerkarien (Etcheberri, Harizmendi, Argañazaratz) lanen aipamena eginez. Kopla horien neurriak eta hoskidetzako oinarriak aurreko tradizio batean ere aurkitzen zirela onarturik ere (Mitxelena 1968, Altuna 1981), ezin izan daiteke koplen erabide ohiko hau irizpide egokia, XVI edo XVII. mendeko neurtizlari baten obra besterik gabe bizi izan zen garaitik kanpo kokatzeko, eta Erdi-Aroaren beranteko adierazpen gisa hartzeko. Mitxelenaren argumentazioa koplen edukian funtsatua zen oroz gain, ez haien erabidean. Itzuliko gara hondar partean kontu honetara.

⁴ Haren obra idatziaren parametro formalek Erdi-Arokoak izaten jarraituko (...) zuten (Salaberri Muñoa 2002, 60. or.).

⁵ Ez ditut gaingiroki baizik ikusi Lazarragaren neurtitzak, baina ez dut aurkitu haietan neurri horretako koplarik.

ARGUMENTU MORALETARIK LITERATURA HISTORIARI DAGOZKIONETARA.

Ruizekin eginekako konparantza, Gil Berak (1992) seinalatu zuen bezala, ez zen arras berria euskal literaturaren historiografian, Mitxelenak egin zue-
nean. Izan ere, pixka bat lehenago jadanik solas bera erabili baitzuen Etxaidek,
1958an, Mitxelenaren hitzaurre batekin hain zuzen, argitara eman zuen, eta bi
urte lehenago Euskaltzaindiak saritu zuen, *Amasei seme Euskalerriko* entseiu
liburuan.

Ordea, Mitxelena Etxaiderekin bat bazetorren tematika nahasturengatik
Ruizen eta Echepereren arteko nolabaiteko antzekotasunaren azpimarratze-
ko, horrela egiteko batak eta besteak zituzten arrazoiak guziz desberdinak
ziren. Mitxelenak euskal literaturaren historiaren egile gisa, Echepereren
kopletan ageri ziren literatura eraginak azaldu nahi zituen, horretarako gai
zenbaitetik hartzen zuten tokiaz eta tratamenduaz baliatuz. Etxaidek, aldiz,
euskaldunei beren literaturaren berri ematean, ez zuen nahi Echeperare apaiza-
ren idazki ozarrak eliza moralaren aldetik bidegabeki eta anakronikoki epai
zitezen:

*Aldi artan apaiz eta pralleak zurian beltzaldi lizunak egitea
gauza arrunta (...) zen. Nire esanaren sendogarriztat, Rafael Altamira
español xtorigille ospetsuak aldi artako bizigiroaren erakusgarri, Juan
Ruiz, Hita'ko artzipresteari buruz dasaiguna azaldu nai dizuet soilki.*
(Etxaide 1958, 68. or.)

Ondotik, Altamira historialariaren *Historia de España y de la Civilización española* liburutik atera aipu luze bat eman zuen Etxaidek,⁶ erakustera
eman beharrez, kristau moralala denaz bezainbatean, iragan mendeetako eliza
gizonen jokaerak ez zirela geroztik finkatu irizpideen arabera epaitu behar:

*Juan Ruiz'en moralik eza eta Jaungoikozko sua, moral-erakuspi-
dea eta kinismoa nahas-mahas somaturik, txunditurik gelditzen gera
aurrenekoz. Nahaste onek ez gaitza arri, aldi artako poesiaren ezau-
garri baitzan, geroago ikusiko dugunez. Bestalde, egillearen nortasuna
ere alakoxe baitzan, bizi nasaikoa, aldi artakoak ziranez.* (Altami-
raren liburutik Etxaidek (1958, 69. or.) atera eta euskararatu aipua)

Garai batez, Elizak eta haren moralak euskal letren ikertzaileen artean
zuten eragina kontuan izanik, ez zen harrigarri Etxaidek Echepereren neurti-
tzen *defentsaren* egiteko gisa horretako argumentu desenkusagarrien eskaini-

⁶ Ikus Altamira (1900-1911 [2001, I, 570. or., § 529]).

tzea. Etxaidek euskaltzaletasuna eta ohiko kristau balioak osoki baturik eta bere baitan nola bere lanetan ezin elkarretarik bereizirik zeuzkan. Pentsa daiteke euskal kultura oraino hatsik ezin hartuz zegoen 1950eko hamarkadako urte etsigarri haietan literaturako gaiak berriz aipatzean eta euskal autoreak aurkeztean, gogor zitzaiola Etxaideri lehen euskal idazlearen neurtitzak, kristau kontzientziak manatzen ziokeen bezala, euskaldun irakurleen aitzinean besterik gabe gaitzestea.⁷ Gisa horretan egoki gertatu zitzaion, espainol literaturan bere tokia aitortzen zitzaion Ruizekilako konparantza. Hau ere apaiz izan baitzen eta denbora berean erlijiozko eta amodiozko gaiak bere lanetan franko librokori erabili baitzituen, esperientzia (Altamira eta Etxaideren ustez) biografikoak baliatuz horretarako. *Libro de amor* delakoaren egilearen kasuan bezala, Echeperaren epaitzeko ere garaiei zegokien erlatibismo bera erabili zedin galdatzen zuen Etxaidek. Ez da dudarik Ruizekilako konparantza arrazoi moralengatik egin zuela Etxaidek, literaturako kontuez berez begi eduki gabe, bi idazleen *nasaikeriari* behatzen ziola denen gainetik, eta konparantza historialari baten erranen arabera bideratuz.

1950eko hamarkadan, Etxaide jarrera honen hartzera bultzatu zuen pentsalmoldea oso hedatua zen euskal idazleen artean, eta aurreko hiru mendetan ere berdina zabaldua izan zen. Ezagunak dira eta askotan agertuak izan dira Oihenartek⁸ XVII. mendean, Archuk XIX. mendean,⁹ edo Lafittek XX.ean eginikako oharra.¹⁰ Villasantek berak ere Etxaideren bidetik segitu zuen, honek erabili argumentu berak baliatuz *Historia de la literatura vasca*-n Echeperaren lana aurkeztean: Hitako artziprestea aipatu zuen bi autoreen obren arteko antzekotasunaren azpimarratzeko, eta erlatibismo historikoaren

⁷ Orixek (1927 [2002, 38. or.]) lehenago beste jokabide bat hartu zuen, Echeperaren lanetan erlijiozko gaiak bereziki aipatuz, eta amodiozkoetako ausartziak erdi-isilean atxikiz edo doi-doia aipatuz. Hona azken hauetaz erran guzia: *Maite-leloen aurreneko neurtitzetan bi oek dakartzi*: bertzek bertzerik gogoan eta / nik Andre dona Maria [Andre dena Mariaren gorazarrez egin olerkia ere amodiozko neurtitzetan sartuz, beraz]. *Bestenaz maite-leloetan ba du baten bat gordin-antza. Gai onetan biotzak zerbaiz lagunegiten dio: asko ikusia bide zen.*

⁸ *Vers d'amour assez malséants à un ecclésiastique, et surtout à un curé ayant charge d'âmes* (Oihenart 1665, 37. or.).

⁹ Archuk ez zuen lekukotasun zuzenik utzi, baina G. Brunetek, 1847ko argitalpenaren prestatzeko, Echeperaren olerkiak itzultzeko galdatu zionean, ahalkeze edo, ukatu zuen *Emazten favore*-ko aitzin azkeneko bi koplek frantseseraz (3, 55-62). Liburua, beraz, amodio egintzaren edertasuna kantatzen zuten bertso horien itzulpenik gabe argitaratu zen, euskal testua frantsesezko bertsioan zentsuratua izanik. Ikus Michel (1857, 441. or.) eta Vinson (1891, §1b).

¹⁰ *Zathi ederrak baditu; bainan -egiari egia zor- aphez batek segurik egin behar ez bezalako hetarik parrasta bat* (Lafitte 1931, 7. or.).

argumentua baliatu zuen, halaber, Echeperaren neurtitzak kristau ikusmolde batetik *zuzenkontra* ez zitezen epai.¹¹

Uste izatekoa da, haatik, Mitxelena uzkur zela bere jarrera besterik gabe Etxaiderenarekin lotzeko, ezen bien arrazoimenduek oinarri bera izanagatik, arras desberdinak ziren funtsean, erran gabe baitoa Mitxelenak deusetan ez zuela Echeperaren jokabide edo koplengordintasuna eliza moralaren ikuspegitik zurrizteko xederik gai hori aipatzean. Horrela, badirudi guretzat axola duen lerratze bat bezala gertatu zela konparantza honen ondorioz. Etxaidek, eta orobat Villasantek ere, Hitako artzipretea aipatzearekin, nolabait errateko, eliza moralaren erlatibismo diakronikoa zuten gogoan. Mitxelenak, ordea, konparantza hori literaturaren historiaren eta autoreen izaeraren aldetik egoki ote zen behatu zuen. Eta hala zela iritzirik, Ruizen eta Echeperaren artean bi menderen arteka bazela kontuan edukiz, argumentu horretaz baliatu zen Echeperare Erdi-Aroko autorea zela agerian emateko.

Ez dakigu hainbeste arrakasta izanen zuen Ruizekilako konparantzak ahozko solasaldietan edo gutun trukaketa pribatuetan beste iturbururik izan ote zuen. Garai hartako euskalaritzaren hara-honatak kontuan izanik, ez litzateke estonatzekoa. Dena den, Etxaideren idazlanetan agertu zen lehenbiziko aldiz alderatze hori, nahiz, duda guti izan daiteke horretaz nik uste, zabaldu, Mitxelenaren bitartez zabaldu zen gero ondoko literatura historialarien artean, ondorioz Echeperaren koplak gehienak literaturaren historiaren aldetik Erdi-Aroan kokatzen zirela.

ECHEPARE EUSKAL LITERATURAREN BERANKORTASUNAREN AITZINDARI ETA IKURRA?

Echeperare Erdi-Aroko autore gisa hartzeko ideiak, Mitxelenak plazaratu ondoan, arrakasta handia izan zuen, eta Hegoaldean ondoko hamarkadetan egin diren literatura historia liburu gehienetan errepikatua izan da, autore gutik, berriki arte bederen, funski auzitan jarri gabe (ikus, halere, Kortazar 1996, 1997 [2000, 85-86. or.]), Echeperaren obraren erdi-arokotasuna, hizkuntza eta inprimatzearen gaiari zegokionean izan ezik, agerikoa baino ageri-

¹¹ *Es verdad que en las poesías amorosas hay trozos de muy subido realismo, inconcebibles hoy en boca de un eclesiástico y aun en quien se precia de cristiano. Pero tal vez corremos en peligro de ser injustos al enjuiciar a un libro y a un autor de época y ambiente muy diferentes de los nuestros. Sabido es que en los últimos siglos el ambiente social cristiano y la literatura que es su reflejo, se caracteriza por una circunspección o mesura que en las épocas anteriores eran desconocidas. Y lo que hoy nos parece escandaloso e incomprensible, en el ambiente y época del poeta no lo era, al menos en tanto grado* (Villasante 1961 [1979, 54. or.]).

koago izan balitz bezala. Ideia hau, gainera, euskal literaturaz egiten zen beste orokorketa baten indartzera heldu zen (handik indar hartzen zuen bezala): euskal literatura sortzetik beretik, beti garaiz kanpo eta berantarekin ibili izana zela, alegia. Sortzetikako gaitz luzakor bat, Mitxelenak (1960) bezala anitz autorek agerian ezarri izan dutena, eta Sarasolak (1967) ironiazko ateraldi batez gogoratu zuena: *Beti berandu euskaldunak!*

Ez noa hemen euskal literatura luzaz gibelamenduaren gaitzak joa izan delako baieztapenaren eztabaidatzera. Begien bistakoa da, euskaldunak XVI. gizalditik hona jarraiki izan zaizkien jokabide diglosikoak direla kausa, euskarazko literaturak, sorkuntza sailetan besteak beste, zailtasunak izan dituela mendeetan gaindi ordu onean plegatzeko literatura uhin eta berrikuntza handienei. Ez da batere garbi, ordea, nola Echepereren olerkietan koka daitezkeen *akronia* ere errana¹² izan zaion diskronia honen lehenbiziko seinaleak.

Gorago seinalatu dugun bezala, Mitxelenak eta haren ildotik ari izan diren beste literatura historialariek argi izan dute Echepereren obraren alderdi bat behintzat Pizkundearen garaia lotu behar zitzaioa. Alabaina, inprimatzearen munduan sartu euskararen gorazarrez eginikako koplei Pizkundeko usain berezia darie, eta nekez dudan jar daiteke gai horien tratatzeko Echeperak erakutsi zuen bihozberotasun baikorrak garaiko ideiekin eta literaturarekin lotura hertsia zutela (Haritschelhar 2002a). Haatik, Mitxelenaren ondotik hizkuntzaren alderako alderdi hau, eskaintza hitzean ikus daitezkeen bezala Echeperarentzat berarentzat hain garrantzizkoa zena, gutietsi bezala izan da, funtsean bazter kontu bat izan balitz bezala. Horrela, gai hau bazterrean emanik eta obraren gainerako koplak gogoan izanik, euskal literaturaren gibelamenduaren sinbolo bihurtu da Echepare, haren idazlana Erdi-Aroko literaturaren garaiz kanpoko fruitu berantiarra balitz bezala. Hala dio, adibidez, Sarasolak (1971 [1976, 37. or.]): *Dechepare es un cultivador retrasado de la poesía medieval*, paradoxa bururaino eramanik, bere burua hain harroki euskal letren aitzindari eta bide urratzailatzat zeukan autorearen obraz, *euskal literaturaren garai bat besten* [Bok azpimarratua] zuela erranez. Horrela haren *arkaismoa* (idem, 39. or.) ere aipatu zuen Sarasolak, oihartzunean, Juaristik (1987, 37. or.), ildo beretik, *Dechepare, en efecto, es un primitivo* [azpimarratzea Jjrena] baieztatzen zuela, eta Aulestiak (1991), halaber, *medieval retardado* gisa itxuratzen.¹³

¹² *Su obra* [Echeperarena] (...) *prefigura una acronía que será endémica en la literatura vasca de los siglos posteriores* (Juaristi 1987, 37. or.).

¹³ Aulestiak (1991), bizkitartean, Sarasola eta Juaristik ez bezala, Ruizekilako konparantzaren ahulezia azpimarratzen du. Halere, Echepare Erdi-Arokotasuna berresten du, hain zuzen, paradoxa areagoturik, Ruizen baitan Pizkundearen aitzindari goiztiar bat (*un remoto pionero de él*) ikusten baitu, eta bi mende geroago idatzi zuen Echepare baitan, beeriz, Erdi Aroaren hondarkin berantiar bat.

1970-1990 hamarkadetako literatura lanetan Mitxelenak aldeztu Ruizekilako konparantza hura ez zen dudan jarri. Areago dena, Juaristik (1987) bi neurtizlariiek jainkozko amodio sakratua eta gizon-emazteen arteko maitasun larruzkoa kantatu eta goretsi zituela azpimarratu ondoan, beste puntu batean ere aurkitu uste izan zuen haien arteko bateragune bat: haren arabera, Echeparek, Ruizek egin zuen bezala, bere obraren hobetzeko eta *abantzatzeko* deia egin baitzuen, erakutsi zuen gisa horretan inprimatzearen garaiko munduari ez zitzaiola oraino oharitu egiazki, aurreko garaietako testu- en aldakortasuna harentzat oraino indarrean izan balitz bezala:

También el poeta navarro se muestra dispuesto a que la doctrina y materia de su libro sean perfeccionados por sus posibles lectores, y así lo dice al final de su dedicatoria (...). No parece ser consciente Dechepare de la radical diferencia entre las obras orales –“abiertas” por definición, susceptibles de ser transformadas en el proceso de su reproducción (...) – y las “cerradas” a todo cambio (...). Dechepare es un autor de transición (...) entre una época en que predominaba la tradición oral (y manuscrita) y el nuevo mundo de la imprenta (Juaristi 1987, 33. or.).

Interpretazio zalantzazkoa da hor egiten dena. Idazle batek, bere obra aipatzerakoan, berak egin baino obra hoberik bestek geroan eginen duelako esperantza erakustea (edo batzuetan desafio egitea ere) oso topos zabaldua izan da paratestuetako erranetan, inprimatzea asmatu baino lehenago, eta ondotik ere bai. Nekez horrelako argumentuetan oinarri daiteke halako solasa zerabilen XVI. mendeko autore batek oraino ahozkotasunari zegokion ikuspegi bat atxiki zuela ondorioztatzeko. Are gutiago kasu honetan, ezen Echepare euskarazko lehen liburu inprimatuaren egile izanik, bidezkoa eta pentsatzekoa zen topos hartaz baliatzea, liburuaren azken hitz gisa ekarri zuen Ovidioren latinezko aipuak ere erakutsi bezala.¹⁴ Deus ikustekorik horretan testuen aldagarritasuna eta *irekidura* lekarkeen ahozko tradizioaren eragin batekin, dudarik ez baita Echeparek geroko autoreei eskatzen ziena zela berak ireki ildoan urrunago eta barnago eramatea eta obra aberatsagorik eta

¹⁴ Echeparek ez zuen aipuaren (*Debile principium melior fortuna sequatur*) autorea agertu, eta ez dakigu zehazki nondik hartua zuen. Altunak bere edizio kritikoan (1980, 261. or.) Ovidioganik hartua bide zuela zioen. Zeiharka hala izanagatik, Echeparek ez zukeen segurenaz ere Ovidioganik beraganik hartu, honen obran doi bat desberdinki itzulikatua baita errana: *FleBILE principium melior fortuna secuta est (Metamorphoses, VII. lib., 518)*. Rabelais-ek ere (arras beste testuinguru batean, haatik) ekarri zuen aipua Echeparek erabili itxuran (edizio batzuetan bederen aditzean agertzen den modu aldaketa batekin): *Debile principium melior fortuna sequatur* (Tiers Livre, 42. kap.). Horrek ez du erran nahi hau izan zela Echepareren iturria, 1546an argitaratu baitzen *Tiers Livre* delakoa. Dena den, aipua ezaguna izan behar zen eta aspaldi esaera bildumetan jarria.

egokiagorik egitea, ez berak eginikako koplei hobekuntzen ekartzea; ikus halaber Altuna (1991). Ondoko mendean ere Etcheberri Ziburukoak *Manual Debozinezkoa*-ren sarreran *Irakurtzaille debotari* eskaini neurtitzetan ere aurkituko da topos bera:¹⁵

*Hasteak gaitzak direla errana duk komunki
Hunen gañean egiñen dik zenbait berzek hobeki.*

Era berean, interpretazio bortxatua iduritzen zait Echeparek euskara inprimaturik ikusirik erakutsi baikortasunean *mentalitate preteknologiko* baten marka ikustea.¹⁶ Alderantziz, eskaintza hitzeko erranek erakustera ematen dute Echeparek inprenta franko barna gizarteratua zen garai bateko ikusmoldea zuela, ez inprenta asmatu berri-berri zenekoa, are gutiago asmatu aurrekoa. Horregatik, hain zuzen, berantetsia zuen euskarazko lehen liburua-
ren argitaratzea:

betan [baskoen artean] izan baita eta baita zienzia guzietan letratu handirik miraz nago iauna nola batere ezten asaiatu bere lengoaje propioaren faboretan heuskaraz zerbait obra egitera eta skributan imeitera, zeren ladin publika mundu guzietara berze lengoajiak bezala hain skribatzeko hon dela. [Eskaintza hitza, 7-10].

Lerro hauek irakurriz, zalantza handirik gabe ondoriozta daiteke, nik uste, Echepare ohartu zela *inprimatu bagerik* zegoen euskal hizkuntza gutiagotua bezala zela beste hizkuntza modernoan aitzinean. Euskara inprimatua goretsi zuen, inprimatu ez izateak sortzen zituen kalte sinbolikoak begitانتzen baitzitzaizkion, eta jauzi horrek hizkuntza *burlagarri* horri ekar diezazkiokeen onurak azpimarratu nahi baitzituen. *Sautrelako* kopletan ere, hiperbolazko mintzoaz baliaturik, ezin garbiago adierazi zuen esperantza hori:

*Heuskaldunak mundu orotan preziatu ziraden
Bana haien lengoajiaz bertze oro burlatzen
Zeren ezein eskripturan erideiten ezpaitzen
Orai dute ikasiren nola gauza hona zen. (Sautrela, 15, 6-9).*

¹⁵ Euskal testuetan guziz arrunta izanzen zen topos horren erabilera garai haietan (ikus Oyharçabal 1999). Horrela, Materrek ere beste norbaitek dotrina bera Sarakoa baino euskara egokiagoan edo ederragoan egiteko deia egin zuen. Nola ez aipa bestalde, hark ere euskara mota gogoan izanik, Axularrek *irakurtzailleari* errana: *haur da nik nahi nukeien gauzetarik bat, ene enseiu aphur hunek kilika zinitzan eta gutizia, enseiu hobeago baten egitera eta ene hemengo falten ere erremediatzera.*

¹⁶ *Si se hace abstracción de su entusiasmo por la imprenta (entusiasmo propio de una mentalidad pretecnológica), no se dudaría en equiparlo a un poeta goliardesco de los siglos XIV ó XV (Juaristi 1987, 37. or.).*

NON BILATZEKO OTE DIRA ECHEPAREREN LITERATURA ERREFERENTZIAK: FRANTZIAKO ALA ESPAINIAKO ALDEAN ?

Erran bezala maiz konparatuak izanagatik, alde askotarik guziz desberdinak dira Ruizen eta Echepareren obrak, eta nekez parekotzat jo daitezke (Aulestia 1991, Kortazar 1996, 1997 [2000, 46. or.], Salaberry Muñoa 2002, 50. or., Arcocha-Scarcia 2005), salbu, bistan dena, Etxaidek eta Mitxelenak aipatu puntuan: bi autoreak apaizak zirela eta erlijio gaiak nola amodiozkoak erabili zituztela beren neurtitzetan. Kontua da ea hori aski den XVI. mendean idatzi izan zen obraren egilea Erdi-Aroko autore egiteko eta gisa horretan haren koplak literaturaren aldetik Hitako Artziprestearen garaian edo behintzat Erdi-Aroan kokatzeko.

Mitxelenak konparantza honetan finkatu argumentuak aurrekari bat badu, eztabaidatzen ez duena, baina berez datxekiona: Echepareren literatura erreferentziak Espainiako literaturan bilatu beharrak direla, eta beraz Espainiako literaturaren historiaren arabera garaitu behar dela haren liburuxka. Garai hartako Nafarroa kontuan izanik, ez dira eskas hipotesi hori ontzat ematera bultzatzen duten arrazoiak. Halere, ez dugu bide hau segituko hemen, zeren, ikusiko dugun bezala, *Linguae Vasconum Primitiae* bezalako liburu bat Frantziako letren bilakaeraren arabera kontestualizatuz geroz, desagertzen baita Mitxelenak eta haren jarraitzaileek egin behar izan zituzten interpretazio paradoxikoen beharra.

Echepareren biziak gauza guti dakigu eta bizi zen Nafarroako parteaz ere ez dugu informazio handirik. Segurtzat jo dezakegu hura sortu eta hazi zen denborako Nafarroa, erresuma gisa, oraino bat zela, eta hartan gaztelera zela administrazio hizkuntza, segurenaz ere Donibane Garazi hiriko bizi publikoan ere nagusi, G. Reicherrek (1958) azpimarratu bezala.¹⁷ Ordea, Nafarroako mendiz haraindiko eskualdea, aspaldi, partez Baionako elizbarrutiari lotua zen, eta partez Akizekoari, eta pentsatzekoa da kultura gaitan Akitaniako eta Frantzia aldeko haizeen buhakoak ere haraino iristen zirela (auzo hurbileko bi herrialde euskaldunetakoak ere bai, noski).¹⁸ Dakigun bezala, gerla latz batzu-

¹⁷ *La vie civile de Saint-Jean-Pied-de-Port était tournée vers l'Espagne et (...) le castillan était (...) la langue officielle* laburbiltzen du G. Reicherrek (1958).

¹⁸ Baionako apezpikutegiraino heltzen zen XV. mendearen hondarrean Espainiako erlijio kulturaren eragina, alderdi materialetan bederen. Veilletek (1910, 167. or.) Dubarat eta Daranatzan arabera dioenez, 1492an Bertrand de Lehet, orduko Baionako Bikario Jeneralak, Baionako brebarioa inprimarazi zuenean, Valentziara jo zuen. Egia da garai hartan Frantziako Hegoaldeko mendebaldean moldiztegitik ez zela; (ikus moldiztegien mapa XVI. mendearen hondar hamarkadetan Mendebaldeko European liburu honetan: Febvre & Martin 1958, 266-267. or.).

en ondotik XVI. mendeko lehen hamarkadetan puskatu zen Nafarroako Erresuma, eta Echepeare mendiz ipar aldeko partean gelditu zen. Bizi izana zen toki eta garaiaगतिक, eta izan zuen karguगतिक ere, uste izatekoa da elizako latinaz eta euskaraz gainera, frantsesa, gaskoia eta gaztelera bazekizkiela; horrek ordea, ez digu salatzen zein kultur ingurumenen eraginpean bereziki idatzi zituen bere koplak.

Orain arte, gehienetan Echepeareren neurtitzak beste autore batzuenekin alderatuz, galde horri erantzutera saiatu diren autoreek bi alderditara jo dute: Frantziako aldera batzuek: Michel (1883, 48. or.), Vinson (1891, §1), Gil Bera (1991), Orpustan (1996, 96. or.), Arcocha-Scarcia (1996), Urkizu (2001), Salaberri-Muñoa (2002, 50. or.), eta Espainiako aldera besteek: Mitxelena (1960, 46-47. or.), Villasante (1961 [1971, § 40, 54. or.]), Sarasola (1971 [1976, 38. or.]), Juaristi (1987, 33. or., 1990). Bi alderdietako eraginak (eta ingurukoak ere berdin) aipatu dituztenak ere izan dira: Reicher (1958), Aldekoa (2004, 25. or.).

Arcocha-Scarciak (2005) azpimarratu bezala, testuan berean aurkitzen dugun erreferentzia bakarrak lehenbizikoen ikuspegia bermatzen du, ezen Echepearek *Kontrapas* kopletan euskara beste hizkuntzen lehia bezala aurkezten duelarik, frantsesa bereziki aipatzen du, erakustera emanez horrela hizkuntza hura dela harentzat letra hizkuntza gisa gehienik kontuan hartzeko dena:

*Ezein ere lengoajerik
Ez frantsesa ez berzerik
Orai ezta erideiten
Heuskararen parerik. (Kontrapas, XIV, 35-38).*

Echepeare orduko gaztelaniazko literaturaren testuinguruan bereziki kokatzekoa balitz, nola esplikatu frantses mintzaira aipatu baitzuen koplaren horietan, hitzik ere erran gabe gaztelera? Gisa berean Bordeleko inprimatzaile batek egina izateak ez ote du frantses kultura giroaren alderako isuria? Are gehiago Orellak (1980) dioena egia bada, hots, *si el autor fue un "súbdito" del rey español y era además de mentalidad beamontesa*,¹⁹ eta beraz Echepeare politikoki ongi ikusia bazen Espainiako aldean. Derragun azkenik, Biarno, Nafarroa Behereko eta inguru haietako garai hartako ingurumenaren arabera, eta Frantziako literaturaren historiaren parametroen arabera kontsideraturik, airatzen dela beste hipotesiari darraion paradoxatasun hura, Echepeare Erdi-Aroko autorea bihurtarazten duena. Hori agertu nahi nuke ondoko atalean, erakutsiz Echepearek erabili gai batzuek, zenbaitetan haren erdi-arokotasuna-

¹⁹ Aitor dezadan, halere, ene ustez, puntu hau ere, ematen zaion itxuran behintzat, berriz ikustekoa litzatekeela.

ren markatzaile ekarriak izan direnak, berdin aurkitzen zirela frantses lehen Pizkundeko poeten neurtitzetan.²⁰

ECHEPAREREN KOPLETAN AMODIOAZ ETA EMAZTEEZ ESKAINTZEN DEN LITERATURA ERREPRESENTAZIOA ERDI-AROARI DAGOKIONETZ

Salaberri Muñoak (2002, 47. or.) amodio solasetako kopletan bereziki aurkitzen ditu, gai ei dagokienaz, Echepareren obraren erdi-arokotasunaren ezaugarriak.²¹ Haatik, baieztapenak zuzen zer oinarri duen ez da erraz atzematen, ez baita ikusten Echeparek amodioaz eskaintzen zuen irudia, eta amodiozko kopletan irudikatzen zituen egoerak, Toledok (2003) proposatu bezala *exempla* gisa hartzekoak bide direnak,²² zertan diren anakronikoak, eta literatura errepresentazioei dagokienaz, bereziki, are gutiago eskusiboki, Erdi-Aroari lotuak. Deus guti haietan, nire irudiko, Erdi-Aroa, eta ez XVI. mendea, gogora dakarrenik, ez gaietan, ez tratamoldean, Haritschelharrek (2002b,c, 2003) zenbait olerkiz egin azterketetan ikus daitekeenaz. Neurtitz horietan kantatzen diren gizon-emazteen arteko maitasuneko lotura motak (III-XII. koplak) ikusirik, zalantza izatekoa da koplak horien erdi-arokotasunaren azpimarratzeko emanak izan diren ezaugarriak egiakzi obran berean hala aurki daitezkeen. Kontsidera, adibidez, ondokoa:

Erotismo ukitua izan arren, haren [Echepareren] amodio poemetan ez bide da sexu-maitasun hutsa bilatzen. Maitatzea "zerbitzatztea" da. (Salaberri Muñoa 2002, 47. or.)

²⁰ Urkizuk (2001), halaber, B. Lehetez ere informazioa ekartzen du, B. Lehete, Echepareren babeslea Frantziako garaiko kultura sareetan sartua zela erakustera emanez.

²¹ Kortazarrek (1996) dioenez, *katiximen argitarazioa Erdi-Aro berantkoraren ezaugarri-tzat* jo baitu Juaristik, Echepareren kopletan girstino dotrinaren aurkitzea ere gisa horretan interpreta ote daitekeen galda daiteke. Argumentu hori zuzenean garaturik ez baitut atxeman, ez dakit zuzen zer testuingurutan emana izan zen. Derradan, halere, hemen aipatua den kontestualizazio arazoari begira, franko bitxia dela, ez soilik euskarazko argitalpen bihirik izan ez zelako 1545 arte, baina bestalde ere, inprentaren asmakuntzaren ondotik, eta bereziki XVI. mendeko erlijio auzien karietara, finkatu zelako erlijio irakaskintza modernoa Europan, katolikoen kasuan Trentoko Kontzilioan onartu irakasbidea (1566) mugarri izanik. Trentoko Kontzilioan onartu zen irakasbidea baino aitzinagokoa izanagatik, Echepareren dotrina ere osoki sartzen da Europako liburugintza hain barna markatu zuen XVI. mendeko erlijio inarrosaldi horretan (cf. Febvre & Martin 1958, VIII. kap.) eta, ene irudiko, nekez ikus daiteke hartan Erdi-Aroko giroaren ezaugarri edo markatzaileak.

²² Garai hartako frantses literaturan emazteei buruz erabili ziren *exempla* delakoez, ikus Malenfant (2003).

Bizkitartean, testuen beren azterketak ez du horrelakorik berresten. Echeperaren kopletan gaitzat hartzen diren amodiozko egoeren bilduman badira, zalantza izpirik gabe, (gizonaren) sexu-gutziaren asetzeaz beste xederik erakusten ez dutenak, hala nola seinalatzen baitu Aldekoak (2004, 27-28. or.) ere. Beharrez, indarka.²³ Izan ere, gizonaren nahia emaztearen onespenik gabe ere bete zitekeela airoski kantatzen zuen neurtitz batzuetan Echeparek, hala nola *Potaren galdatzia*-n. Maitasun ele guti, edo, zuzenkiago, batere ez, koplak haietan; bai, ordea, ageri-agerian emaztea asalaturik jartzen zuten gizonaren gutizia gordinaren aieruak. Harremanaren nolakotasunaren seinale da elkarriketa guzian emaztea hurbildu zaion *pot* eskatzaileari mintzatzeko erabili erregistroa, haste-hastetik tokako mintzoak ezin argikiago markatzen duena:²⁴ *Eya, horrat apart adi, nor uste duk nizala?*. Azkenean, haatik, Aulestiak (1991) aipatu amodio kortesaren jokabideetarik arras kanpo,²⁵ bortxaz ere saiutzen da koplak gizona nahi duenaren erdiestera, emazteak oihuz ihardokitzen diolarik:

*Nik zer orai nahi baitut, heben duzu eginen.
Uste diat eskuiarki ez izala burlatzen.
Gizon hunek orai nuia heben laidoz beteren?*

²³ Edo alegia eginez, horrek are urrunago baikinderamatzake amodio kortesaren izpiritu eta kodetarik, orduan josteta erotiko baten aurrean baikeundeke. Ez dut uste irakurketa hori egiazki egitekoa den Echeperaren kasuan, baina ez garai hartan olerki gai hori anakronikoa litzatekeelakoan, zeren holako gaiak aurki baitaitezke orduko poesietan; ikus Marot-en ondoko neurtitzak non amoranteak maitariari horrelako josteta batean sartzeko eskatzen baitio: *Non que je soys ennuyé d'entreprendre / D'avoir le fruit dont le désir me poingt, / Mais je voudrais qu'en me laissant prendre / Vous me dissiez: non, vous ne l'aurez point* (Marot, in Mayer 1964, 184. or.).

²⁴ Salbuespena da tokako erregistroaren erabilera hau Echeperaren amodiozko kopletan, zeren bestela emaztea beti zuka ari baitzaio gorte egiten dion gizonari. Halere, bada beste salbuespen bat, are adierazgarriagoa, *Amore gogorraren despita*-n. Koplak haietan, emaztea solasaldiaren erdian (37-40) toka hasten zaio amoranteari ordu arteko zukakoa utzirik, aditzera emateko hain zuzen asea dela haren eskaerez.

²⁵ *En general esta poesía amorosa [Echeperarena] nos hace recordar la poesía provenzal del amor cortés.* (Aulestia 1991).

²⁶ Altunak eta Lafonek metrikagatik proposatu interpretazioa eta transkripzioa (*Eiagora, nik zer daidit?* - *Zaude ixilik hanbaten*) ez dut atxiki hemen, neurtitzaren erdian hiztun aldaketa ekartzeaz gainera (Echeparek ez du beste nehon horrelakorik egiten) zuzenketa bat sartzen baitu (*cauden* dakar jatorriko testuak, ez *caude*). Gisa horretan, bortxatuegi iruditzen zait proposatu irakurketa. Hemengo interpretazioan, ez da zuzentzeko beharrik, helburu perpaus gisa interpreta baitaiteke arazorik gabe neurtitzaren bigarren erdia. Haatik, orduan metrikari agertzen da koska, neurtitz erdia 5+3 izanik orduan, -n gabe posible litzatekeen 4+3 izateko orde (non ez den erorarazten *ixilik* hitzaren hasierako bokala). Neurtitz guziaz gizonak errana da orduan: *Eiagora! Zer egin dezaket hainbatean isilik egon zaitezen?*

- *Eiagora nik zer daidit zauden ixilik hanbaten?*²⁶ (Potaren gal-datzia, VIII, 17-23)

Autore anitzek ohartarazi dute Echepeare nekez asma daitekeela Trentoko kontzilioaren ondoko garaian. Eta hala da, arras beste itxura erakutsiko zuten ondoko mendean Erreforma katolikoaren dotrina eta moralezko arauak euskaldunei erakutsiko zizkieten lapurtar edo amikuztar elizgizon neurtizlari eta prosalariek. 1545ean, ordea, ez gaude oraino horretan, bereziki Nafarroako erresuma puska ttiki hartan. Hango luma gizonak, elizako kargudunak barne, politikoki, erlijiosoki, eta hain segur kulturalki ere, Frantziako erregearen eta Margarita Nafarroako Erreginaren gortean eraginpean zeuden, eta testuinguru horretan kokaturik, Echepareren figura ez da bizi zen garaitik kanpo kokatzeko arrazoirik, aurreko mendeetako fantasma izan balitz bezala. Alabaina, testuinguru hartan aukera bazuten eliza gizonak amodiozko penak eta atseginak hitz neurtuetan ezartzeko. Frantziako lehen Pizkundeko olerkari ospetsuenak gortean baitzebiltzan, C. Marot-en inguruan bilduak,²⁷ haien artean Mellin de Saint-Gelais (1487 edo 1491-1558) aipa daiteke eredu gisa. Apaiza eta erregegaiaren kapilau izanik, kantatu zuen honek bere olerkietan berriki M. Jeanneret-ek (2003) *Pizkundearen garaiko erotismo alegera* deitu izan duena, errateko manera hau frango poliki Echepareren amodiozko koplez mintzatuz ere erabil baitaiteke. Hona zer zioen duela aspaldi Sainte-Beuvek haren olerkiez:

Melin de Saint-Gelays semble n'avoir négligé aucun des contrastes tel que la poésie pouvoit offrir avec sa profession et fait souvent servir sa science ecclésiastique à des allusions assez profanes. Tantôt il inscrit un compliment d'amour sur le livre d'Heures d'une pénitente (...), tantôt, un jour de Pâques, il observe à sa dame qu'elle doit bien lui alléger ses peines de cour, puisque Dieu délivre en ce moment les âmes languissantes des limbes. Les portraits de saint Jacques, de saint Michel, de saint Georges, et même de saint Antoine, lui inspirent plus de quatrains érotiques que d'oraisons, et il ne respecte ni la Madeleine ni les cent mille Vierges ... (Sainte-Beuve, in Troubat (arg.) 1883, 66. or.).

Garbi izan bedi: nehola ere ez dugu adierazi nahi Echeparek inspirazio iturri zuzen bat aurkitu zuela guziz bestelako bizia izan zuen eta bestelako

²⁷ Egiatzko talde bat osatzen zutela agerian eman du Defaux-ek (2002) argitaratu eta iruzkindu duen antologian.

obra idatzi zuen Saint-Gelais baitan,²⁸ baizik ere Echeparek bere obra argitaratu zuen garai hartan berean, Frantziako Erregearen gorteko olerkariak, Margarita Nafarroakoaren gortean ere zebiltzanek, eliza gizonak barne, horrelako gaiak den molderik ausartenean (Echeparek egin baino anitzez modu gordinagoan batzuetan) arazo handirik gabe erabil zitzaiketela. Deusetan ez da Erdi-Aroko garaietara itzultzeko beharrik horrelakoan esplikatzeko.

Azpmarratzekoa da, bestalde, Echeparek emaztea dela-eta hartu zuen jarrerak, *Emazten fabore* izenburuko koplek bereziki, bete-betean bat egiten zutela garai hartan *Emazteen auzia* deitu eztabaida aspaldikoak frantses literaturan hartu zuen itxura berriarekin. Aurreko garaietan eztabaida zekarten autoreek aldeko eta kontrako arrazoiak aldizka ematen ohi zituzten erretorikaren *disputatio*-aren ereduari jarraikiz. XVI. mendean ordea, *declamatio*-aren eredia nagusitu zen, idazleek jarrera baten alde arrazoikatzen zutelarik:

La Renaissance marque un tournant dans l'histoire de la querelle des femmes dans la mesure où les humanistes poursuivent cette réflexion sur le statut de la femme en s'inscrivant dans le cadre latin de la declamatio. (...) La declamatio est une transposition dans le domaine de la rhétorique épideictique de la disputatio judiciaire, du raisonnement pro et contra. Cette transposition s'attache non plus à la défense d'arguments contradictoires mais à l'adoption et à la défense d'une seule position dans l'exercice d'un jugement de valeur. (Marcy 2006).

Echepereren jokabidea ere halakoa izan zen, aipatu auzian jarrera bat hautatu baitzuen. Gainera, jarrera hori hautatzerakoan, garai hartan frantses idazleen artean nagusitu zen alderdia hobetsi zuen berak ere: emazteen aldekoa, hots, haren koplek izenburuak adierazten zuen bezala. Izan ere, XVI. mendearen bigarren hamarkadatik aitzina, jarrera misogino zaharrak, Echepereri gustatzen ez zitzaizkionak (*emazteak ez gaitz erran ene amorega-*

²⁸ Saint-Gelaisen obra gehiena bildu du Stonek (1993 & 1995). Ikasketak Italian egin ondoan, 1524an apaiztu zen eta ondotik gorte gizona izan zen oroz lehen, haren olerkiak ere giro horretakoak izanki, italiar eragin nabarmena zerakustela. Bestalde, bere burua gerizatu sendi zukeen, bai gai erotikoen erabiltzeko, baita batzuetan elizaren zenbait alderdiren trufatzeko ere (ikus Molinier 1910, Stone 1984). Marot-en adiskide eta olerkari gisa eskola berekoa, gogorki jazarri zitzaien *Pléiade* taldeko poeta berritzaileei eta bereziki Ronsard-i. Anekdotak gisa edo, baina poetaren irekidura intelektualaren nolabait azpmarratzeko ere, seinalatzekoa da hari zor zaiola Copernicoren heliozentrismoaren frantsesezko lehen aipamen zehatza (haren izena eman gabe, haatik, eta sinesgogor agerturik ondoko hamarkadetakoa autore gehienak bezala), *De revolutionibus* argitaratu eta hiru urteren buruan, *Avertissement sur les Jugemens d'astrologie, A une studieuse Damoiselle* idazlanean (1546); ikus kontu honetaz Ridgely (1962).

tik...), desagertu ez baziren ere, nolabait indar gutiagorekin agertu ziren orduko literatura lanetan, Grayk (2000, 10. or.) dioenez, horretan inprimatzeari zetxezkion arrazoi komertzialek zerikusirik izan zezaketelarik:

It is certainly not incidental that the sudden popularity of pro-women literature coincides with the advent of printing, leading one to suspect that confrontation with misogynistic literature was encouraged, even exploited for commercial purposes by the printers themselves. Judging from the number of new editions of the competing works of Martin Le Franc's Champion des Dames and Cornelius Agrippa's De praecellentia foeminei sexus, La Borderie's Amye de court, and Antoine Heroëts's La parfaite Amye, it would appear that the Querelle des femmes and, more or less concurrently, the Querelle des amyes, provided ready material for one of the first successful promotional events in the history of printing in France. (Gray 2000, 10. or.).

Nahiz emaztea gutiagotzen zuen jarrerak indarrean segitzen zuen bestearen ondoan (Malenfant 2003, 46. or.), Marcyk (2006), garai hartako genero auziari buruzko literatura aipatuz, azpimarratzen du XVI. mendearen bigarren hamarkadatik aitzina, emaztearen faboratzen zuen jarrera izan zela zabalduena deklamazio jokoetan:

En l'occurrence, la majorité des œuvres de la querelle des femmes à partir de 1500 sont des éloges de la femme. (...) la pratique humaniste de la declamatio, revendiquée bien souvent dans le titre à partir de la seconde décennie du XVIe siècle, s'avère liée à l'éloge —l'éloge de la femme constituant alors la position endoxale, le blâme la position paradoxale. (Marcyk 2006).

Ikusi dugunaz, Echeparek erabili gaietan arrazoi guti da haren literatura mundua Erdi- Aroan kokatzeko, are gutiago hartan Erdi-Aroko herri-kulturaren agerbide baten ikusteko. Gauza guti dakigu mundu hartaz baina harri-garri litzateke orduko herri kulturak sortu eta hazi kantu tematiketan emazteen aldeko argumentaziorik aurkitzea. Dela emazteez, dela amodiozko harremanez —lapurtuak barne—²⁹ eginikako olerkietan idatziengatik, arrazoi osoz dio Orpustanek:

²⁹ Azken gai horren garaikotasunaren erakusgarri, hona, adibidez, Mellin de Saint-Gelais-en hamalaukun bat, *Potaren galdatzia*-ko gaia hartzen duena, eta tonu berean eramaten:

*«Non feray ; je n'en feray rien,
Je ne veux point que l'on m'y touche.
Laissez mon honneur ; il est bien»
Disoit une garce farouche
A un qui dressoit l'escarmouche*

Dechepare doit être apprécié et compris dans l'esprit de ses contemporains, souvent eux aussi hommes d'église et même curé ou "abbés tonsurés" comme le furent par exemple respectivement Rabelais et Ronsard parmi bien d'autres. (Orpustan 1996, 36. or.).

Erljioari dagokion partean ere deus ez da atxematen hemen erranari kontra doakionik. Nik dakidala, dotrina azaltzen duten koplek eduki ikerketa zehatzik ez da egin, baina horretaz mintzatu direnek diotenaz, ezer heterodoxorik ez da seinatzekorik Echepereren doktrinan, eta fedegabe baten hoztasunarekin Vinsonek bere bibliografian (1891, §1a) zioen *bon catholique très orthodoxe* zela. Ideia erreformazaleen eragina suma daiteke halere batzuetan. Ohargarria da, adibidez, azken judizioa, infernua eta parabisua, damnazioa eta salbamendua, aski luzeki aipaturik ere, nehon purgatorioaren nozioa (eta beraz ez hitza bera ere) ez dela agertzen Echepereren kopletan. Bistan dena, ezinezkoa da jakitea isiltze hori nahizkoa izan zen, ala ustegabekoa, baina kontuan izanik garai hartan purgatorioaz izan ziren eztabaidak (gogoan izan induljentzien auzi bizi-bizia kontu hari zerraiola), badaiteke orduko eztabaiden ondorioa dugun isiltze horretan.³⁰ Purgatorioari buruzko doktrina franko berant arautu zen arren (Emery 1999),³¹ haren kultura biziki zabaldua izan omen zen XV. mendearen bigarren partetik aitzina Frantziako hegoaldean (ikus Fournié 1997). XVI. mendean, ordea, erreformazaleek gaizki ikusi zuten nozioa, eta higanotek osoki gaitzetsi eta arbuiatu zuten. Adibidez, Leizarragak itzuli *catechismean* oinarri gabeko asmaketa engainagarri gisa aurkeztua zen:

*Tout droit sur le bord du fossé.
C'est bien rudement repoussé,
Ce luy dist-il. Escoutez-moy.
Qu'avez-vous ? Que craignez-vous ? Quoy ?
Que l'on vous amoindrisse et oste
L'honneur de dezsoubz vostre cotte ?
C'est bien de quoy se tourmenter !
Allez, vous n'estes qu'une sotté,
Je le veux croistre et augmenter.*

(M. de Saint-Gelais, *Oeuvres poétiques françaises*, vol. II, 203-204).

³⁰ Espainiako aldean hertsiki kontrolatua zen purgatorioari buruzko dotrina garai hartan. Adibide gisa aipa daiteke Bataillonak (1937 [1998, 515. or., 4. oh.] dakarren Enzinasen lekukotasuna, zeinen arabera, Mateo Pascual, Zaragozako artxipretea, inkisizioaren presentegietan franko luzaz egon behar izan zen, hain zuzen, purgatoriorik ote zen dudan eman zuelakoan. Izan ere, polemika batean haren kontrako batek akusazio hori egin zionean, ihardetsi omen zion Pascualek *Quid tum?*, Enzinasen zioenaz, aski izan baitzen hori Pascual kondenarazteko (1533).

³¹ Lyongo (1274) eta Florentzako (1439) kontzilioetan.

Guk dadukagu ezen Purgatorioa dela ezeinere Skripturatako fundamentik gabe eritheitze bat, illusionezko eta enganiozko botiga beretik ilkhia. (Othoitzza ecclesiasticoen forma, Fedeco confessionea, 1571 [1990, 1367. or.])³².

ECHEPARE HERRI POETA IKASIGABEA?

Aurreko lerroetan erakutsia izan da Echepareren erdi-arokotasuna baiez-tatzeko ekarri argumentuak franko ahulak zirela, eta Frantziako literaturaren testuinguruan kokaturik bederen, ez zela literatura anakronismoren beharrik lehen euskal liburuaren edukien ulertzeko. Hondar hitz honetan beste kontu bat oraino aipatu nahi nuke, bazterretik bederen orain arte erranak hunkitzen dituen. Echepare *herri poeta* gisa aurkeztu baitzuen Altunak (1981), ikusmolde hori auzitan jarri nahi nuke hemen, zeren baitirudi nekez uztar daitekeela aurreko lerroetan, Echepare garai hartako frantses literaturaren argipean emanik, hartaz erran dugunarekin.

Aurreko ikertzaileek erakustera eman dute Echepareren koplagingtza sartzan zela hartarik kanpo lehenagotik izana zen eta haren ondotik ere izanzen tradizio batean. Izan ere, neurtizgintza hori, 8+7 neurriko neurtitz asonatuetan bereziki oinarritua zena eta ondotik ere aurkituko zena,³³ ez zen izan

³² Erran gabe doa, ondoko dotrinetan, bai Materrereanean, bai Etcheberrireanean, purgatorioari bere tokia itzuliko zitzaioala, artean Trentoko kontzilioak haren izatea berretsirik. Halere, Betolaçaren *Doctrina christiana* (1596, Bilbo) elebidunean ere ez da aipatzen purgatoriorik, baina liburuxka hau, oso-oso laburra izateaz gainera, otoitz, manamendu, bekatu eta birtute-zerrendez osatua da, beste gogoetarik gabe.

³³ Neurtitzen 8 / 7 erritmo egitura Lafonek (1957) eta Haritschelharrek (1971, 455-456. or.) aldeztu dute. Mitxelenak (1976) eta Altunak (1979, 337. or.), berriz, 4 / 4 // 4 / 3 egitura proposatu dute. (Dena den, argi da bi mugadurak ez direla elkarren kontrakoak, indar maila desberdinei baitagozkie erdialdeko eta laurdenaldeetako etenak). Vinson (1923) eta Leizaolak (1951, 88. or.), eten guziak maila berean ezartzen zituzten: 4 / 4 / 4 / 3. Juaristik (1987, 35. or., 1990), ordea, hamaseisilabako gisa aztertzen zuen neurtitz hori, erdian etena zuela eta azken silaba errimaduna izanik, akzentuduna, eta, ondorioz, doblezka kontaturik: 8 / 7-1. (Gisa guziez, jatorri eta konparazio kontuak bazterrean uzten badira, azken notazio hau lehenbizikoaren aldaera gisa kontsidera daiteke, azken silabaren gaineko hizkuntza baldintza formalik ez badatxekio behintzat). Larramendik (1729, 375. or.) ere hamasei silabakotzat jotzen zituen ondoko mendeko lapurtarren eredu horretako neurtitzak, eta bereziki Etcheberrirenak; haatik, eman zituen adibideen arabera, badirudi 7-1 / 7-1 egitura ere onartzen zuela, gaztelerazko erromantzeetan bezala, baina ohiko euskal moldetik urrunduz.

ondoko mintzairerako garai hartako poesien kopia hutsa. Oihenartek (1665) azpimarratu zuen puntu hori, Echepereren 8+7 neurriko neurtitzez zioelarik (idazkera gaurkoturik):³⁴

Ce sont tous des vers de quinze syllabes, dont nous ne trouverons point d'exemples parmi les ouvrages des poètes français, italiens et espagnols (chez lesquels les plus longs vers sont les alexandrins féminins contenant treize syllabes), et parmi les latins, encore moins. (Oihenart 1665)

Tradizio horren sortzeaz eta izan zuen bilakaeraz, gauza guti derrakegu, hain zuzen Echeparek baitigu haren lehen berri segura ematen,³⁵ eta alde horretarik inprimatuaren munduko garai hartako haren ordezkari egin dezakegu, funtsean Oihenartek (1665) berak (gaitzerranik haatik) egin zuen bezala, Etchegaray, Logras eta Etcheberriren idazlanak aipatuz bestalde. Echepare garai hartan jadanik bizi zen tradizio batean sarturik, inprentatik kanpo moldatua izan zen euskal koplagentza bat, segur aski kantuari ere lotua, izan zela onartzen dugu, eta gisa hartara interpretatzen Echeparek berak errana, hots, koplak egiteko erabili antzea ez zuela euskaldunen artera ekarri, baizik ere segitu eta garaiko gaiak erabiliz *bere ignoranciaren araura* (hots, egilearen apaltasunaren topos hura bazterturik, *bere maneran*) inprentaren bidez plaza-ratu eta mundu guziari ezagutarazi.

Ordea, ideia horretarik abiatuak eta lehen euskal koplakaria *herri poeta* gisa aurkezturik, garaia bestelakoak zirela kontuan izanik ere, Xenpelar eta Txirrita bezalako bertsolarietara pareka edo konpara ote daiteke Echepare, Altunak (1981) proposatu bezala? Berriz ere hemen baieztapen paradoxiko baten aurrean gaude, historiografiaren ikuspegitik, aurretik aipatu dugunaren beste bertsio bat eskaintzen duena. Echepereren erdi-arokotasunaren aldeko ikuspegia, ikusi dugunaz, euskal literaturaren berankortasunaren ideian funtsatua zen, eta handik abiatuak egin ziren hemen zalantzan jarri ditugun hipotesiak, Echepare euskal literaturaren gibelamenduaren eredu egiten zutenak. Ordea, Altunak ikuspegi horrekin ez zuen osoki bat egin, eta iragan aldiatiko

³⁴ Beste kontu bat da, hemengo gaiari ez dagokiona, neurri hori Erdi-Aroko latinezko kantiketara (Lafon 1957, Altuna 1981, 1991) ala zuzenean erromantzeetan beretan (Mixelena 1976, Juaristi 1986, 1990), zuen jatorria.

³⁵ Leizaolak (1951, 87. or.) Beotibarko batailaren kantuan ere neurri bereko neurtitz erri-maduna kausitzen dela seinatzen du (lehen erran bezala, berak 4 / 4 / 4 / 3 definitzen badu ere). Dena den, bataila XIV. mendekoa izanik, ez da argi Garibay eta Zaldibiaren bitartez baizik ezagutzen ez dugun kantu hau (hots, galdu ez ziren hiru neurtitzak), noiz eta nola sortu eta finkatu zen. Badaiteke guregana heldu izan den zatia bera ere puska bat geroago egin izatea (Mixelena 1964, 68. or., Juaristi 1986).

herri poetaren figura erromantikoaz baliatuz, herri tradizioaren azterbidea hobetsi zuen. Hola eginez, neurtitzen erabidearen erroak Erdi-Aroko elizako latin kantiketan emanik ere, herri-tradizio garapena eta bilakaera historiatic kentzen bezala zuen,³⁶ eta Echepare berdin konpara zezakeen hiruzpalau mende geroago aurkitzen diren bertsolari modernoekin. Ohargarria da, hola jakatuz, Altunak ere, bere moduan, akronia baten ideia onesten zuela:

[Echepare] *herri poeta da, halere, bertsolariak bezalakoxe herri poeta, bertsolarien teknikaz baliatzen baita bertsoak paratzerakoan. Herri poeta da eta bertsolaria da batipat, poeta ikasia eta landua ez delako, inongo eskola maisuk emandako arau eta legerik betetzen ez duelako bertsogintzan, horien orde besterik leze izkutu eta sakonago batzuk baizik, bertsolariek bezalaxe. Bertsolaria da azkenik eta ez poeta landua, gure gogoangarrian euskaldunek bertsoak ondu dituztenaz geroztik (...) euskaldun soilek bertsoak egin izan dituzten bezalaxe egin dituelako.* (Altuna 1981, 321. or.) [letra lodiak BOrenak].

Badirudi Altunarentzat neurbide berezkoak baliatzen zituen euskarazko koplak tradizio bat XVI. mendean izateak aurreko mendeetarik heldu zen zenbait ohitza herrikoi landugabea adierazi behar zuela, eta Oihenartek zehaztutako zituen neurbide berezietarik kanpo, deus ezin izan zitekeela garai hartan, halako tradizioari zerraion koplarik baizik. Ikuspegi hori kontuan izanik uler daiteke nola Echepare bat pareka zitekeen ustez ahozko tradizio beraren jarraitzaile zuzenak ziren XIX. edo XX. mendeko bertsolari letragabeekin. Hortik, gisa berean, Echepare berriztapenik ez zekarren herri poeta zelako baieztapena.³⁷

Bizkitartean, Echepare koplakari ikasigabe xumeen artean ezartzen duen ikuspegia arras dudazkoa da, zeren haren biografiaz bildu izan den apurrak erakusten baitu letraduna zela (cf. Huarte 1926, Urquijo 1933, Orella 1980), eta haren liburuak berak ere horren froga garbia ematen baitu. Bestalde, azpimarra dezagun, batzuetan besterik aditzera eman izan baita (Salaberri Muñoa 2002, 49. or.), haren koplak (batzuk bederen) kantu tradizio zenbaiti lotuak izan zitezkeelako hipotesiak ez dakarrela nahitaez ondorio gisa Erdi Arotik

³⁶ Horrekin erran nahi dugu Altunak ere Echepareren koplak bizi izan zen garaiaz kanpo nolabait ikusten zituela, hobeki errateko garai hori barneraturik, mende asko biltzen zituen tradizio hats luze-luzeko batean: *Esana aski da, ordea, ikusteko Etxepare, (...), Erdi-Aroko tradizio luze batean, Elizak bereziki gorde, landu eta herriak oso ezagun zuenean, txertaturik dagoela* (Altuna 1981, 327. or.).

³⁷ *Podemos afirmar que Dechepare no es en modo alguno un innovador, sino ante todo un continuador y perpetuador de una tradición popular, que luego es la única en conservarse* (Altuna 1979, 339. or.).

zetterren ahozko tradizio baten mende egon zela Echepare (herri olerkari dire-lakoei ematen ohi zaien ezaugarria). Ez gara ariko hemen Echepareren koplek kantuarekin zer harreman ote zuten aztertzen, honetan ere, dakigunaz, iritzi desberdinak aldeztu baitira. Haatik, koplak kantuarekin lotuak izanik ere, ez da hortik segitzen ez zirela landuak. Alabaina ikus dezakegu garai berean (eta ondotik ere) XVI. mendeko frantses olerki anitz kantatzeko egiten zirela, ba-tzuetan aurreko aireak baliaturik, eta askotan aire berriak sortuz ere, herri aireak eta aire landuak uztarturik (Graham 1964).³⁸ Marot-en kasua bide da alderdi horretarik adierazgarriena. Hark ere, denbora hartako gainerateko olerkariak bezala, maiz kantuarekin uztartu zituen bere olerkiak (Françon 1939). Bestalde, hain atxikia zen herri kantuen tradizioari (gisa hartara deitua-ri behintzat), non liburu bat ere argitara eman baitzuen haiek bilduz (Beaurepaire-Froment 1910, 10. or.).

Echeparek nehon ere ez zuen aditzera eman bere koplak euskaldun guti ikasien edo ikasigabeen arabera, edo haiek gogoan edo haien eredura, ondu zituela, kontraste garbia izanik horretan ondoko mendeko lapurtar idazleekin. Alderantziz, bere eskaintza hitzean *letratu handiak* aipatu zituen (dakigun bezala, Axularrek kontrakoa zehaztuko zuelarik, hots, ez zuela haientzat idazten), eta zalantzarik ez da, nire ustez, Bordaleko Parlamentuko bere adis-kideari esker liburua moldiztegiara eramaterakoan, haren koplak inprimatuen berri zuzenean izan zezaketen *zientzia guzietako basko ikasiak* zituela gogo-an oroz lehen, haiek ere berdin egitera sustatu nahi zituelarik.

Arcocha-Scarciarekin (1996) bat egiten dut hemen, Echepareren irakurlea behe mailakoa zela dioen azterketaren kontra joateko. Altunaz gainera, Juaristik bereziki defendatu du ikuspegi hori, haren ustez, Echeparek labora-rientzat eta ofizialeentzat idatzi baitzuen, talde irakurketaren bidez izan zeka-ketelarik hauek koplak haien berri.³⁹ Ordea, ez da den mendreneko seinalerik hipotesi honen indartzera heldu denik. Gizarteko kontuak oro har arras guti agertzen dira Echepareren kopletan, baina egiten direnean, beti goi mailako taldeen munduan geldituz aipatzen dira. Hala da olerki autobiografikoan, non Echeparek erregearekin zuzeneko harremanetan aurkezten baitu bere burua,

³⁸ Kantuen eta olerkien hurbiltasun horrek Pléiadeko olerkariekin eta ondotik ere segi-tu zuen; gai honetaz, ikus bereziki Verchaly (1953).

³⁹ *Los poemas de Dechepare no estaban, pues, destinados a una lectura individual, sino a ser recitados y cantados en común por un público de campesinos y artesanos (no es desde luego, un libro dirigido a los clérigos ni a la nobleza, estamentos ambos que no usaban el eus-kerá como lengua culta* (Juaristi 1987, 32. or.). Bizkitartean, kontuan izan Juaristirentzat (1990) Echepare eredu kulto bati (*un modelo románico culto, clerical*) jarraikitzen zitzaiola, ez ahozko herri tradizio bati.

eta hala da bereziki *Iudizio jeneralean*. Nahiz topos eskatologiko gisa *ttipien* eta *handien* arteko binomoa baliatu zuen bertso haietan (I, 300; ikus halaber XIII, 30), Echeparek gizarte gidaritzan ziren taldeak baizik ez zituen aipatu orduan. Hitzik ez zuen erran gizarte talde apalez, laborariez eta bestelako jende xeheez. Ez zituzkeen hauek gogoan bere neurtitzak ontzerakoan. Aitzitik, zehazki definitu zituen gizarte gidaritzza eskuetan zeukaten hiru taldeak,⁴⁰ erran nahi baitu, botere politikoa zuten arma gizonak (I, 290-292), erlijio egituren kontrola zuten elizako kargudunak (I, 298-299), eta, bien artean bezala, hitzaren jabe ziren luma gizonak (I, 295-296).⁴¹ Hori zatekeen Echeparek idaztean gogoan zuen gizarte ingurumena. Euskarazko koplak orduan Euskal Herrian erabiliak ziren neurbideak baliatuz (eta beraz imitazio bide hutsetan sartu gabe) moldatzerakoan, Frantzian frantsesez egiten ziren neurtitzen parean ezarri nahi izan zituen, euskara ohoretan jartzeko gora behatzen zuela dudarik batere gabe, ez behera. Eta hala aditzera eman zuen, franko argiki, *Sautrela*-n ere, euskararen *galdea* eta ikasteko nahikundea *prinze eta jaun handien* baitan sor zitekeelako esperantza erretorikoa, sinboliko ki guziz adierazgarria ene ustez,⁴² agertzerainokoa:

Heuskaldun den gizon orok alxa beza buruia
Ezi haien lengoagia izanen da floria
Prinze eta iaun handiek orok haren galdia
Skribatuz halbalute ikhasteko desira. (*Sautrela*, 15, 10-13).

ECHEPAREREN ARTIFIZIORIK GABEKO HIZKUNTZA

Echeparek jadanik ezagunak ziren euskal koplagingintzako neurriak baliatzen zituela onartzen baitugu guhaurk ere, eta haren mintzairaren arteztasuna

⁴⁰ Bereziki ohargarria da deskripzio horretan Echeparek berex ezarri zituela eliza kargudunak eta luma gizonak (teologoak hauen artean izanik). Nik uste, garai hartako giro intelektualaren alderdi bat ikus dezakegu horretan, luma gizonak elizaren itzaletik kanpo izanez. Gauza ezaguna da luma gizon askok Frantziako eta Nafarroako errege-erreginen ondoan aurkitu zutela denbora haietan nolabaiteko aterbe eta geriza.

⁴¹ Izan zuen karguagatik edota izan zituen atsekabe judizialengatik ote? Seinalatzekoa da luma gizonen zerrenda egitean legelariei Echeparek eman zien garrantzia: *Iurista eta theologo, poeta eta doktoriak, / procurador, adbokatu, iuje eta notariak* (I, 295-296).

⁴² Xede horren adierazgarritasuna are garbiagoa da ondoko mendean lapurtar idazleek beren testuak argitaratzean aitortu zituzten helburuekin konparatzen badugu. Dakigunaz, hauek, alderantziz, euskara baizik ez zekiten jende maila apalagokoentzat ari izan baitziren (Oyharçabal 1999).

eta naturaltasuna ere gogoan dugularik, ba ote da kontraesanik Echepare frantses olerkigintzaren lehen Pizkundeko testuinguruan jartzen duen ikusmoldearekin? Izan ere, Altunak (1977, 338. or.) mintzaira erabileran bereziki oinarritzen zuen Echeparez ematen zuen irudi herrikoi berezi hori:

Cuando afirmamos su carácter de poeta eminentemente popular, queremos de modo singular destacar aquel valor de “popularidad” que se refiere no sólo y no tanto al empleo de versos y estrofas populares, sino en particular al uso de la lengua. (Altuna 1979, 338. or.).

Izan ere, Echepare ahozko tradizio herrikoiarekin lotzeko argumentua haren hizkuntzaren naturaltasuna izan da. Altunak hitz junturetako arau morfo-fonologikoen trataera libroa eta hitz ordenaketa bortxa handiegirik gabekoa, gogoan zituen bereziki:

No existen en su obra ni más ni menos modificaciones fonéticas que las que estaban –y siguen estando hoy todavía– vigentes en la lengua viva; las practica allí donde la lengua de cada día las practica. Cuenta las sílabas – salvadas las pequeñas diferencias dialectales – en función de dichas modificaciones, libremente realizadas y cumplidas según lo exija el verso. Respeta en sumo grado los grupos fónicos del lenguaje hablado y ellos conformes las unidades métricas. No hay, por último, singulares violencias a la lengua ni hipérbaton forzado, sino cuando la rima – y sólo ella – lo precisa. (Altuna 1979, 338. or.).

Lafonek (1951) ere, orokorkiago mintzatuz, agerian eman zuen Echepareren mintzamoldearen soiltasun hori, erranez haren mintzaira ez zela *une langue artificielle, savante, mais la langue qu'il parlait et la langue du pays*. Aitzineko tradizio bati jarraikiz moldatu neurtitzetan herriko hizkuntza, bertsoaren egiturari plegatuz, modu naturalean erabiltzen zuen, beraz, Echeparek, eta ez da harritzeko alde horretarik herri poesiakoekin konparatuak izan baitira haren koplak.⁴³

Hala da, euskarari beste hizkuntzen parean jartzeko behar zuen *tornua* eman nahirik, Garazi, bere herriko mintzamoldeaz baliatu zen Echepare eta Etcheberri batek ondoko mendean ez bezala,⁴⁴ euskararen barne antolamendua indarka gehiegi erabili gabe idatzi zituen bere koplak, Mitxelenak (1960,

⁴³ *En realidad, el parentesco de la obra de Echepare con la poesía popular –en espíritu, lenguaje y versificación– salta a la vista* dio Mitxelenak (1960, 47. or.)

⁴⁴ Biek neurtitz mota bera erabilirik ere, kontraste handia da Echepare eta Etcheberriren artean joskera arauen erabilerari dagokionez. Bigarrena ez zen beldur euskararen joskeraren bortxatzeko efektu estetikoan erdiesteko (Oihenartek gaitzetsi *licenses exorbitantes* delako haiek, hain zuzen); ikus Oyharçabal (2002).

46. or.) *fluido, natural y vivo* definitu zuen hizkuntza batean. Ordea, zergatik ikus jokabide horretan Echepare poeta ikasigabea zelako markarik edo frogabiderik? Ezaguna da Frantziako lehen Pizkundeko olerkariak ondokoek baino hizkuntza soilagoa eta artezagoa erabili zutela, eta, alderdi horretarik, Echeparek ere horrelako joera erakutsi zuela zalantzarik ez da, nahiz garaiko euskarazko erreferentziarik gabe, edo hain urriarekin, neke den mailakatze egokirik egitea euskal koplagingintzen barnean. Gogoan eduki, bestalde, garai hartan euskara landuak izan zezakeen gizarte oinarria kontuan harturik (baita neurri batean behintzat hizkuntzaren beraren bereizgarriak ere), euskal koplak egileek nahitaez mugatu behar izan zituztela beren koplagingintzako jokoak, edukiaren eta erranbidearen arteko uztarduraren egokitasunari emanez lehen-tasuna.⁴⁵ *Artifizioak* (orduko hitzaren hartzeko) eskain zezakeen baliabiderik gabe, monotoniaren eta neurtitz pobreziaaren irriskua hor zegoen, koplak egilearen jeinuak (du Bellayk *allégresse d'esprit* gisa definitu zuena ; ikus 46. oharra) baizik gaindi ez zezakeena, Echepareren kasuan neurri batean gertatu bezala, zenbaiten ustez bederen: Reicher (1958), Mitxelena (1968), Sarasola (1976), Altuna (1979).

Egia da, gisa batez, Echepare poesia landugabe baten egile gisa aurkezten duen azterketa horrek erro luzeak dituela gure literaturako kritikaren historia meharrean, Oihenartek, *Notitia*-ren bigarren argitalpenean (1656, XIV. kap.) errima arrak eta emeak behar bezala bereizten ez zituzten *vulgares versificatores* delakoen jokabidea salatu nahi izan zuelarik, *Amorosen disputa*-ko lehenbiziko distikoa aipatu baitzuen (egilea nor zen erran gabe, haatik), eta 1665eko *Art poétique basque* delako hartan ere (izena emanez orduan) errepikatatu baitzuen kritika bera (ohar bedi, halere, ez zuela nehon seinatlatzen horretan ahozko tradizio bati buruzko mendekotasunik). Ordea, Oihenart zen bezalakoa zen eta, euskal poesia landua haren ustez nolakoa izan behar zen jakinik, haren erranek deusetan ez dute frogatzen egiazki Echepareren koplak landugabeak zirela, soilik erakusten bi poetek ikuspegi desberdinak zituztela koplek izan behar zuten moldeaz, eta neurtitzek bete behar zituzten baldintza formalez.

⁴⁵ Ohargarria da huts egin zutela ondoko garaietan ere *teknè* delakoa lehenetsiz bestelako jokabidea segitu zuten saio bakanek. Horrela, Etcheberriren ondotik, nehor guti ibili zen hura bezala ohiko joskeraren gaintik edo hura hautsiz koplak ontzen. Oihenartek ere arrakasta tipia izan zuen euskal neurbideen hertsiki eta zorrozki mugatzeko, hizkuntzaren arau morfo-fonologikoek berenez eskaini aukerak murriztu nahi izan zituelarik. Hala-hala, ondoko mendean ohiko mintzamoldearen jokabide zenbaitetarik urrunduz Larramendik proposatu imitazio ereduak ere, itxura guzieren arabera, jarraitzailerik ez zuen izan; ikus *Artearen* bukaeran eskaini zituen hamalauduna (1729, 391. or.) eta hamarduna (*idem*, 393. or.).

Berriz ere, garai hartako frantses olerkigintzari behatzen badiogu ohartuko gara testuinguru hartan oinarri bertuko erreprotxuak eginen zizkietela *Pléiade* izenarekin ezagutuko zen *brigadako* olerkariak, eta bereziki du Bellayk, *artifizioa* eta *doktrina* bazterturik edo gutietsirik aurreko bideetarik segitzen zutenen aldera.⁴⁶ Garai hartan frantseseko eta euskarazko poesiek hain izari eta historia desberdinak izanik, ez luke zentzurik paralelismo horri behar baino eduki gehiago emateak, baina uste dut laguntzen duen Echepare bere ingurumenean jartzera. Alabaina, batere arazorik gabe errepika daitezke hartaz du Bellayk (1549, 2. lib., 1. kap.) Marotez erabili solasak: *il est facile et ne s'éloigne point de la commune façon de parler*.

Echepare herri poeta ez ote zen orduan? Zeri erraten zaion herri poesia. Altunak kontzeptu honi eman zizkion konotazioekin ulerturik (non herri poeta, poeta ikasigabea, koplak landugabeak herritar xeheek egundainotik egin izan duten maneran egiten zituena baitzen), ez zait iruditzen molde horretan defini daitezkeen Echeparen koplak, gizon ikasi batek euskara letren munduan ohorean jarri nahiz eta garai hartako tematikan osoki sartzen ziren gai batzuk erabiliz,⁴⁷ idatzi eta inprimarazi zituenak. Euskal neurtitzak plaza betean beste hizkuntzetakoekin batean koplak dantzan sarraraziz, euskal autore gutik izan du geroztik euskaldunentzat letren munduan bide berri bat irekitzen ari zuelako halako kontzientziarik.⁴⁸ Horregatik ere, mendearen lehen

⁴⁶ *Qu'on ne m'allègue point ici quelques-uns des nôtres, qui sans doctrine, à tout le moins non autre que médiocre, ont acquis grand bruit en notre vulgaire. (...) Qu'on ne m'allègue point aussi que les poètes naissent, car cela s'entend de cette ardeur et allégresse d'esprit qui naturellement excite les poètes, et sans laquelle toute doctrine leur serait manque et inutile. Certainement ce serait chose trop facile, et pourtant contemptible, se faire éternel par renommée, si la félicité de nature donnée même aux plus indoctes était suffisante pour faire chose digne de l'immortalité. (...) Qui désire vivre en la mémoire de la postérité, doit, comme mort en soi-même, suer et trembler maintes fois, et, autant que nos poètes courtisans boivent, mangent et dorment à leur aise, endurer de faim, de soif et de longues vigiles* (du Bellay 1549, 2. lib., 3. kap.).

⁴⁷ Echeparen koplekako *mezcla de lo religioso y de lo erótico* dela eta (Mitxelena-ren hitzetan errateko), R. Etxepare lankideak (k.p.) oharrarazten dit Febvrek (1944) gai nahastura bera ikusirik Margarita erreginaren obran berean, agerian eman zituela gisa horretan anakronismoak ekar zitzakeen interpretazio okerren irriskuak. Febvreren arabera, nahastura hori garai eta giro baten ezaugarria zen: *Voilà qui nous a mené à nous demander si l'incompatibilité [etikaren eta kristau erlijioaren artekoa Margaritaren obran] n'était pas, bien plus qu'entre deux aspects d'une oeuvre littéraire, ou entre deux tendances d'une personnalité vigoureuse ?entre une religion, le christiannisme des contemporains de Marguerite, et une morale: la morale courante au XVIème siècle, des milieux polis, raffinés et mondains? la morale du courtisan français à la cour du roi François* (Febvre 1944 [1996, 18. or]).

⁴⁸ Ikus Arcocha-Scarcia (1996, 21. or.) *Kontrapas*-eko denbora adberbioen azterketa eginenez, puntu hori ageri-agerian ematen duena.

parte gogoan izanik bereziki, osoki bere garaiko poeta gisa har daiteke Echepare, liburu honetan omentatzen dugun J. Haritschelharrek erran zuen bezala, *zinez XVI. mendeko gizon* gisa agertzen zaiguna.

BIBLIOGRAFIA

- ALTAMIRA, Rafael. 1900-1911. *Historia de España y de la civilización española*, 4 liburuki, J. Gil, Barcelona; 1928-1929ko laugarren argitalpen zuzendu eta aberastutik eginikako berrargitalpena, J. M. Joverren aitzin-solas batekin, 2001, 2 liburuki, Crítica, Barcelona.
- ARCOCHA-SCARCIA, Aurélie. 1996. "Bernat Etxeparekoaren maitasunezko kopletez (1)", *Sancho el Sabio*, Gasteiz, 211-234.
 — 2005. "Les *Linguae Vasconum primitiae* de Bernard Dechepare", in Jean-François Courouau, Jean Cubelier & Philippe Gardy (arg.) *Les voix de la nymphe d'Aquitaine. Ecrits, langues et pouvoirs. 1550-1610*, Centre Mateo Bandello, Agen, 117-132.
- ALDEKOA, Iñaki. 2004. *Historia de la literatura vasca*, Erein, Donostia.
- ALTUNA, Francisco. 1979. *Versificación de Dechepare. Métrica y pronunciación*, Mensajero, Bilbao.
 — 1981. "Etxepare, herri poeta", *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 321-341.
 — 1991. "Son hexadecasilabicos los versos de Dechepare?", Joseba Lakarra & Iñigo Ruiz Arzallus (arg.) *Memoriae Mitxelena Magistri Sacrum*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, I, 93-105.
- ARIZTIMUÑO, José. 1933. "El primer renacentista y poeta euskeldun", *Yakintza* 1, 12-20.
- AULESTIA, Gorka. 1991. "Bernat Dechepare, escritor medieval o renacentista?", *Muga* 78, 86-93.
- BATAILLON, Marcel. 1937. *Erasmé et l'Espagne*, jatorriko testuaren argitalpen berria Jean-Claude Margolinen aitzin-solas batekin, 1998, Droz, Geneva.
- BEAUREPAIRE-FROMENT, E. 1910. *Bibliographie des chants populaires français*, 3. argitalpena, aberastua, Rouart & Lerolle, Paris.
- DEFAUX, Gérard. 2002. *Les fleurs de poésie française. Hécatomphile*, Société des Textes français modernes, Paris.
- DÍAZ-PLAJA, Guillermo (zuzend.). 1958. *Historia general de las literaturas hispánicas*, 5. liburukia, Barcelona.

- DU BELLAY, Joachim. 1549. *Deffence et illustration de la langue françoise*. Arnoul l'Angelier. *Gallica* webgunean ikus daiteke <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1050733>>
- ECHEPARE, Bernard. 1545. *Linguae Vasconum primitiae*, Morpain, Bordeaux. Patxi Altunak paratu edizo kritikoa, 1980, Euskaltzaindia & Mensajero, Bilbo.
- ETXAIDE, Yon. 1958. *Amasei seme Euskalerriko*, Kuliska sorta 21-22, Itxaropena, Zarautz.
- EMERY, Gilles. 1999. "La doctrine catholique du purgatoire", *Nova et vetera* 74-3, 37-49.
- FEBVRE, Lucien & MARTIN, Henri-Jean. 1958. *L'apparition du livre*, Albin Michel, Paris.
- FOURNIÉ, Michelle. 1997. *Le Ciel peut-il attendre? Le culte du Purgatoire dans le Midi de la France (1320 environ – 1520 environ)*, Cerf, Paris.
- FRANÇON, Marcel. 1939. "Poésie populaire et poésie littéraire", *Modern Philology* 37-1, 7-11.
— 1950. "Ronsard et la poésie populaire", *Modern Language Notes*, 65, 1, 55-57.
- GIL BERA, Eduardo. 1992. "Melior fortuna", *Mazantini*, 2. Armiarmaren webgunean irakur daiteke: <<http://andima.armiarma.com/maza/maza0208.htm>>
- GRAHAM, Victor. 1964. "Music for Poetry in France (1550-1580)", *Renaissance News*, 17-4, 307-317.
- GRAY, Floyd. 2000. *Gender, Rhetoric and Print Culture in French Renaissance Writing*, Cambridge University Press.
- HARITSCHELHAR, Jean. 1969. *Le poète souletin Pierre Topet-Etchahun (1786-1862)*, Société des Amis du Musée Basque, Baiona.
— 2001. "Emazten fabore", *Euskal gramatikari eta literaturari buruzko ikerketak XXI. mendearen atarian*, Iker 14-2, Euskaltzaindia, Bilbo, 113-124.
— 2002a. "Défense et illustration de la langue basque au XVIe siècle: La *Sautrela* de Bernat Echapare", *Hommage à Jacques Allières, I. Domaine basque et pyrénéen*, Atlantica, Biarritz, 119-127.
— 2002b. "Ezkonduien koplak (Etxepare 1545)", *Lapurdum* VII, 237-242.
— 2002c. "Amoros sekretuki dena", *Lapurdum* VIII, 233-246.

- HUARTE, Jose Maria. 1926. "Los primitivos del Euskera. Dechepare y su tiempo", *Euskalerraren alde*, 241-248.
- JEANNERET, Michel. 2003. *Eros rebelle. Littérature et dissidence à l'âge classique*, Seuil, Paris
- JUARISTI, Jon. 1986. "El Cantar de Beotibar, Un romance noticiero vasco?", *ASJU XX-3*, 845-856.
 — 1987. *Literatura vasca*, Taurus, Madrid. Argitalpen berria, 2001, Erein, Donostia.
 — 1990. "De métrica vascorrománica", *ASJU XXIV-2*, 381-406.
- KORTAZAR, Jon. 1996. "Bernard d'Etxepare bidegurutzean", *Entseiukarrear*, 12, Deustuko Unibertsitatea, 29-35.
 — 1997. *Euskal literaturaren historia txikia. Ahozkoa eta klasikoa (XVI-XIX)*, 2. argitalpena, 2000, Erein, Donostia.
- LAFITTE, Pierre. 1931. *Eskualdunen loretegia*, Lasserre, Baiona.
 — 1941. *La littérature basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Baiona.
- LAFON, René. 1951. "La langue de Bernard Dechepare", *BAP VII*, 309-338.
 — 1952. "Notes pour une édition critique et une traduction française des *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare", *BAP VIII*, 139-380.
 — 1957. "Sur la versification de Dechepare", *BAP XIII*, 387-393.
- LEIZAOLA, Jesús María. 1951. *Estudios sobre la poesía vasca*, Ekin, Buenos Aires.
- LEIÇARRAGA, Ioannes. 1571. *Iesust Christ gure Iaunaren Testamentu berria*, T. Linschmann eta H. Schuchardtek 1900ean argitaratu edizioaren argitalpen faksimilea, 1990, Euskaltzaindia, Bilbo.
- MALENFANT, Marie-Claude. 2003. *Argumentaires de l'une et l'autre espèce de femme : le statut de l'exemplum dans les discours littéraires sur la femme (1500-1550)*, Presses de l'Université Laval, St. Nicolas (Québec).
- MARCY, Céline. 2006. "Gratien du Pont, un grand rhétoricien humaniste", N. Dauvois (arg.) *L'humanisme à Toulouse (1480-1596)*, Champion, Paris.
- MAYER, Clément. 1964. *Clément Marot, un tableau synoptique de la vie et des œuvres de Clément Marot et des événements artistiques, littéraires et historiques de son époque. Un choix de textes de Clément Marot*, P. Seghers, Paris.
- MAROT, Clément. 1538. *Les oeuvres de Clément Marot de Cahors, valet de chambre du roy... augmentées de deux livres d'Épigrammes, et d'ung*

grand nombre d'autres oeuvres par cy devant non imprimées, le tout soigneusement par luy mesmes reveu et mieulx ordonné, M. Dolet, Lyon. Frantziako Nazio Bibliotekako Gallica webgunean irakur daiteke: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k70238n>>.

MICHEL, Francisque. 1857. *Le Pays Basque. Sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*, F. Didot, Paris.

MICHELENA, Luis. 1960. *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid.

— 1964. *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid.

— 1968. "Sarrera gisa", *B. Dechepare, Olerkiak*, Donostia, 5-15.

— 1976. "Accentuación alta-navarra", *Fontes Linguae Vasconum* 23, 147-162.

MITXELENA: ikus Michelena, Luis.

MOLINIER, Henri Joseph. 1910. *Mellin de Saint-Gelays : études sur sa vie et sur ses œuvres*, Carrère, Rodez. Berrargitalpen facsimilea, 1968, Slatkine, Genève.

OIHENART, Arnaud. 1665. *Art poétique basque*, P. Lafittek argitaratu eskuizkribua, 1967, *Gure Herria*, Baiona.

ORELLA, Jose Luis. 1980. "Mosen Bernart Dechepare", P. Altunak *Lingua Vasconum Primitiae*-z egin edizio kritikoaren aitzin solasa, 1980, Euskaltzaindia & Mensajero, Bilbao, VII-XV)

ORIXE. 1927. *Euskal literaturaren historia laburra*, berrargitalpena, P. Iztuetak prestatua, 2002, *Utriusque Vasconiae*, Donostia.

ORPUSTAN, Jean-Baptiste. 1993. "Bernat Etxepare 'ta Arnalde Oihenart: ondoriotasunetarik harat", *Iker* 8, Euskaltzaindia, Bilbo, 451-466.

— 1996. *Précis d'histoire littéraire basque, 1545-1950. Cinq siècles de littérature en euskara*. Izpegi, Baigorri.

OYHARÇABAL, Beñat. 1999. "Les prologues auctoriaux des ouvrages basques des XVIe et XVIIe siècles", *Lapurdum* IV, numéro spécial, 39-94.

— 2002. "De l'usage de l'étrangeté syntaxique : les structures agrammaticales dans la versification basque du 17ème siècle", X. Artiagoitia, P. Goenega & J.A. Lakarra (arg.) *Erramu bontea: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk*, ASJUren gehigarriak XLIV, 479-498.

REICHER, Gil, 1958. "Bernard Dechepare a-t-il subi des influences littéraires ?", *Gure Herria* 30, 311-317.

RIDGELY, Beverly. 1962. "Mellin De Saint-Gelais and the First Vernacular Reference to the Copernican System in France", *Journal of the History of Ideas*, University of Pennsylvania Press, 107-116.

- SAINT-GELAIS, Mellin de -. 1873. *Oeuvres complètes de Melin de Saint-Gelais*, Prosper de Blanchemain-en argitalpena, 2 liburuki, Paris. Kraus Reprint, 1970, Nendelt, Lichtenstein. *Gallica* webgunean irakur eta har daitezke bi liburukiak.
- 1993 & 1995. *Oeuvres poétiques françaises*. Donald Stonek prestatu argitalpena, 1. lib. (1993) eta 2. lib. (1995). Paris, Société des Textes Français Moderne.
- SALABERRI MUÑOZA, Patxi. 2002. *Iraupena eta lekukotasuna. Euskal literatura idatzia 1900 arte*, Elkar, Donostia.
- SARASOLA, Ibon. 1967. "Euskal poesia gaur", *Jakin*, 24, Oñati, 12-19.
- 1971 *Euskal literaturaren historia*, gaztelerarako itzulpena, *Historia de la literatura vasca*, 1976, Akal, Madril.
- STONE, Donald. 1984. *Mellin de Saint-Gelais and literary history*, French Forum monographs, 47, Lexington, Kentucky.
- TOLEDO, Ana Maria. 2003. "Maitasun mundutarra Etxeparengan: "Baskoen gaztiguia", *Euskal gramatikari eta literaturari buruzko ikerketak XXI. mendearen atarian*, *Iker* 14-2, Euskaltzaindia, Bilbo, 237-256.
- TROUBAT, J. (arg.). 1883. *Oeuvres de Sainte-Beuve. Tableau de la poésie française au XVIe siècle*, 1. lib., Garnier, Paris.
- URKIZU, Patri. (Zuzend.). 2000. *Historia de la literatura vasca*, UNED ediciones, Madrid.
- 2001. "Bernard Lehet, Eustorg de Beaulieu eta Bernard Detxepare Errenazimenduko hiru gizon", *Eugène Goyhenecheri omenaldia/hommage*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 235-242.
- URQUIJO, Julio de -. 1933. "Introducción al *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Dechepare (primer libro impreso en vascuence)", *RIEV* 24-4, 660-684.
- VEILLET, René. 1910-1929. *Recherches sur la ville et sur l'église de Bayonne. Manuscrit du Chanoine René Veillet ; publié pour la première fois avec des notes et des gravures par V. Dubarat, J.-B. Daranatz, Lasserre & A. Lafon, Ribaut, Baiona & Paue*.
- VERCHALY, André. 1953. *Poésie et Air de Cour de France en France jusqu'en 1620. Musique et poésie au XVIe siècle*, Société française de Musicologie, Paris.
- VILLASANTE, Luis. 1961. *Historia de la literatura vasca*, berrargitalpena, 1979, Arantzazu, Oñati.

- VINSON, Julien. 1891. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Maisonneuve, Paris. Berrargitalpena, L. Mitxelenaren aitzin solas batekin, 1898ko gehiketa eta zuzenketen liburukiarekin batean, *Bibliographie de la langue basque*, 1-2, 1984, *ASJU*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- 1923. "Etymologie, citations, métrique", *RIEV* 14-2, 353-362.

JÜSEF EGIATEGIREN TROPOAK

Txomin PEILLEN

Gure filosofoak testu asko itzuli edo egokitu dituela argi dago, beraz Europako hizkuntza guztietan aurki genitzakeen irudiak darabiltza. Ez du esaten aipamenak zehazki nondik hartu dituen; beharbada jadanik idatzitako esku liburuak erabili zizukeen. Europar hizkuntzetan badakigu denek erromatar, greka, eta ekialdeko literaturetarik irudiak hartu dituztela, baita nola ez Bibliatik. Gainera Jüsef Egiategik Biblia aipatzen du baita maiz San Agustin.

Gehienetan, ikusiko dugunez konparaketak nagusi dira. Baina sar gaitezen Egiategiren basa oihanean. Halere bideak seinlatu ditut eta gaiak sailkatu: *animaliak* (Ehizak, piztiak, abereak, zomorroak); lau elementuak, *sua eta argia* (eguzkia, garra, izarrak, tximistak) Ikerlan hau Euskaltzaindiko argitalpen bakarrean oinarrituko naiz; *ura* (iturria, ibaia, itsasoa, euria), *baizea, lurra* (harkaitza, lurra, lohia, meak); *gauzak, tresnak*.

TROPO METATZEA

Gure idazlearen kasuan nabarmenena izanen da nola ideia baten azaltzeko tropoak metatzen dituen. Ondotik heldu dira hiru arka animaliez betetzen hasiak:

Hügüngoaz (225.o.) (Auziez) ...**arrano**aren aztaparrek, **balen**aren tripak, **basa arimalen** ozarak ta **sügearen** khozüak (pozoiak) hüskaldünetan bara ‘erazi e’lirokien.

Abalkea (lotsa) (262.o.) Galdü dianak... halako gizonari honki zekeio, **igel beltzaren** begiak, ... **sagüaren** zankhoak. Lagün dütüke bizio güziak lükien **krokodilioa** zaldüntzat.

Hontarzünaz (266.o.) Bihotz gogorre...Izariak dereie eman **rhi-nozerosaren** adarra, **hartzaren** aztaparra, **lehonaren** ahoa, **tigrearen** haginak zathizka ta jan dezen, gizonak **basa arimaleen** arima dio eta hanitzez basago dirade.

Hona beste adibide luzea suaren inguruko metafora ta konparaketaz dabilana

Gizonaren biziaz.(189.o.) Bizia lüzatü nahiz aharena ari girade güzietaz errekeitzaten, osagarria ardüra ere hetzaz dügü labürtzen. Vestalen **süiari** atitxatzen bethi bizi zenari, ezta gure khorpütza pare, hartan, abentüak **üda hozten** ta **negüak kharrustatzen**, urteek ere dereie **süiari** emeki emeki **hur hotz** ixurten, lehenik **garra** gero ilhintiak, azkenekoz **inkhatzak** itzalten, hiltzen dereitzona; **sü** hau ezta errekeitüz arrapitz daitekeana. **Alpor** bereaz bizi zeno zen ganargi ta flakatzen zeno, zokorri zeroio eman, bena lehen bezala ezta destieraziren beraren **alporraz** baizik eztüalakoz alporrik; **sü** gabeak ere dü bizia atzenkidatzezn, khorpütza abartzen , ximaltzen eta nekatzen.

Ondoko adibidean konparaketa eta metafora desberdinak metatzen dira

Berthüdeaz (40.o.) Nork bere gaitzkorriak ükhen eztütü! Erregetarik baratariadrano zorthü gaitza **hegoaren** pare laketago da oilhanetan **zühaiñen** (zuhaitzen) porrokatzen eziez **khaparren** (sasien) azotatzen; orozbat dütüalarik jende txipiak mespretxatzen dütü handiak **erroetarik zotükatzen** ta lürreratzen, hala ere non eta zaiñak beitrade azkarrago dütü **astindiak** üsüago. Aitoren semea poterez arrrimatüak dütüke orozbat bere **inharraus** 'khaldiak, zelüa khexitürik dereio (sic) garrak egoisten ta düründaz bere thorrea **khordokatzen**, baliuma ere eroreraziten, bere fama **lanhoz** üngüratürik, isterbegiez **thonatürik**.

Adibideak, etsenpluak

Aita amen eginbideaz

Pelikanoak txistatzen dü, ümen, bere bulharra bere odoletik hümeer emaiteko

Arranoak eta berze txori güziak dütie bazkatzen daudeno korokan edo eri habian.

Herioaz

(Fortunaren gorabeherak) Gaüza hek dirade mündüko **pastoralak**: eztireia komedianten halakoak errege ta trükader izanik beren galtza motxetara ta Lürretara ethortzen ta errege zena atzo herrestan egün gertzen.

Ausartzeaz

Haurzarotik ere arima zereitsee azkartzen. Indietan ümen da herri bat non **arranoak** beno hanitzez **belatxak** handiago beitirade ta mantsotzen diradeanak; heetan gaiñen haurrak konkaitüz dütüe ezarten ta arimalak hegaltzeraziten dütie; lehen aldian marrakaz daude haurrak, geroztik berak dirade arimaler jauzten ta odeietara iganeraziten, hala peligro güzietara berak dirade atrebitzen.

Ausartzeaz.

Ezta berthüderik ausartzeak bezainbeste gizonari ohore egiten dereioanik, eragos güziak dütü garhaitzen, peligro güziak apartatzen, **botxüen** bazterretan ta **khaparren** artean arrosak dütü biltzen haren begien aitzineala sekülan oldekiak eztirade agertzen.

CORPUS

Ehizak eta beste animaliak

Arranoa

Baloreaz (49.o.) (Gizon bihoztoiaren) ..haren balorea **arranoaren** pare dütü odeiak zilhatzen.

Irritsaz (94.o.) Dügün har hegalta nahi bezain gora **arranogei** sorthü ezkielakoz falta erorteala ezteikü eginen.

Aita amen eginbideaz (119.o.) **Arranoak** bizkarrean dütü hümeak jarten hegaltan diradiano azkartü.

Aita amen eginbideaz (123.o.) ..**arranoak** eta berze txori güziek dütie bazkatzen daudeno korokan edo eri habian.

Gorrotoa: hügüna (225.o.) (auzilariak)....**arranoaren** aztaparrak.

Hegaztiak, txoriak, hegalak

(*Esterratziaz*) (47.o.) ..ta mündüa da hain borthizki halakatü non gizon xüxenak direlako **zozo xuriak** bezain bekant.

Baloreaz (49.o.). (Gizona)...behar bezalako denean, **hegaltaz** gaitzürü dütü erdiratzen.

Irritsaz (62.o.) (Kortean ez ibiliz)... aldiz bere honki eginetzaz libro famak bere **hegaletan** ekhar.

(*Izterbegia*) (83.o.). ..; bethi **hüntza** bezala bere zilhoan egonez bere aurrhideen zorthü honaren argiari so egon.

Izterbegia (89.o.) ... **boilturari** pare arakei hirotian (ustelean) bethi enjogi.

Aita amen eginbideaz (119.o.). **Pelikanoak** txistatzen dü (ümen) bere buharra bere odoletik hümeer emaiteko.

Axolgabeaz (149.à.) dela lana gizonari, den bezala txoriari **hegalta**.

Amorioaz (205.o.). Amorosa **hegaltaz** dabila txoria bezala xederen üngürünetan otorgatü badü nahi züana.

Hügüngoaz(222.o.). Berze (jende) suerte bat bada, **gaüeko txori** berri gaitz ekarleer üdüri dirade deadar heriotsüaz dielarik pausüan inbeditzen.

Hügüngoaz (223). **Txitxak** eztü zaldiaren lotsarik bena **miruaren** edo **esparberaren**; hegaltan laister doa amaren hegalpetan.

Esperantzaz (243.o.). **Txoriak** hegaltatik dutü bere indarra erakhusten ta ahal deno gorago ezta igaiten, gizona da ezin beno gorago igain nahi dena ta sekülan handitü nahari bere llabürtarzüna zehatü (neurtu) eztüana..

Esperantzaz.(245.o.). **Hegaltaz** dabila zonbaitentzat ta plomüz dütü zankoak berzerentako.

Suge

Irritsaz (62.o.) (Kortean)... ezi kamerzain bateki beütüke ezagützea egin ehün **süge** dütüke irentsi.

Izterbegiak (88.o.) Gorgonen begiak , **sügeen** hüstiek ta **bazilikaren** soak eztirade pare khortezainen errabiaren, bere etsaia faborearen hegaletan däunean ikhusten.

Ezkontza (107.o.) Da Arabiako **bipera** txipiak dietetan habiak egiten, hartara doanak zer dagoen pean eztagigularik daude ausirik.

Aita amen eginbideaz (223.o.) **sügeak** süiala da jauzten arrautzak urthik badereitze hartara.

Hügüngoaz, gorrotoa (225.o.) **sügearen** khozüak hüskaldünetan bara erazi elirokiena.

Auberkeriaz (222.o.) Berze (jende suerte bat bada heetan **sügearen** **mihiarekin** sortzen dena.

Hügüngoaz (gorrotoaz)(223.o.) Arimaren grinaldi güzietarik hügüna da hotzena, äidurena ta kaltekorrena, **sügearen** arrautzeak bethi korokatzen ari da, **khozüa** (pozoia) barreia ahal dezan bazter güzietarat.

Piztiak , animaliak

Hitzaurrean . (26.o.) (Euskara mordoilloaz) Hitzauri txar bat orhatürük **tximinoek** mintzazale baleude e'lükiena nahi.

Baloreaz (49.o.) (Gizon kementsuaz) ... **Lehon**, berze arimal güziak garhaitzen dütianaren pare.

Baloreaz (49.o.) (Ohorezko desafioak)...bena bere adiskidearen edo heritarrenez bada, бүрүzagoak zer ohore düke: **basa animal** odolgiroak bere lagüna erho diana. Sortzepena ahatzerik Erromako ezpataren pare jarririik plaza ostandikian doa bere trebandiaren erakhustera ta Españako **zezen laisterkarien** ofizioaren egitera.

Irritsaz (61.o.) (Kortean) **otsoaren** beharritik **alanoak** bezala azkenekoz dü zathia eta arimala bada ezkapatzen.

Igoriaz, hügüngoaz (87.o.) Hügünak beregana mündü güzia atheratzen diano dü ithotzen eta **otsoaren** pare saldoaren erdian jarten.

(*Irritsaz*) (101.o.) Bihotza **onzaren** larrüaren pare.

Auberkeriaz (alferkeriaz)(119.o) **otsoen** pare ohoinkeriaz baizik ezta bizi.

Ezkontzaz (115.o.) hartakotz bortxatzea ezta odolgarriago eziez zaküan bi **gathü etsai** ezartea.

Aita amen eginbideaz (119.o.) **Basa arimalien** sordeiz aitak hala dielako beren hümeak bazkatzen eta dakiena irakasten.

Haurren eginbideaz (127.o.) orozbat **lehona** eri edo zahartü denean dabilta hümeak harentzat bazka buzkatzen.

Mendekatzeaz (136.o.) Gizonaren bizitzea da **otso** errabiatüaren pare; ordüan legeak ezpataren püntan dagotze ta gizona bata berzeari **otso**.

Mendekatzeaz (137.o.) **Lehon** edo **katamotz** bahiz dio Gizon Santiak erhoezak hire etsaia ta jan ezok bihotza, tximalerazi emaztearena, ta haurrak jar eskale, direlarik güziak ogen gabe.

Hügüngoaz (224.o.) Handik **otso gizonak** bezala nahi dügü gure pare dena hügüntü.

Tristeziatz (237.o.) Eztaitelakoz lürrean **arimalik** plazerez gizona beno khoiago.

Zomorroak

Esterratziaz (77.o.) (iruzur egilez) ..khaparrak (sasiak) argitzen dütien **arbisker** ta **har** txarrak diradeanak.

Denbora galdüaz (81.o.) (Alegia kutsua) **Armiarma** ta **zeta harraren** elesta.

Denbora galdüaz (82.o.) Alabadere auherrak (alferrak) hirietan dabilta **ünhurriak** beren habian beno üsüago.

(Izterbegiaz (88.o.) üdüri dü **taon eulliar** **abereari** egin düan kikan hiltzen dena.

Amorioaz (205;o.) Izariazko amodioa **khalamü harra** bezala bere ürrixarekilan bürdüina atxeriarekin (altzairuarekin) ere.

(Esperantzaz) (243.o.) esperantzak dütü **ünhürriren** pare ibileraziten bakoizki gizon gazteak gaüza igaranetzaz deusere eztakienak.

Abereak eta beste

Berthüdeaz (39.o.) **arrain handiaren** küsküülüan sarthü denean aizez dü bethatzen.

Irritsaz (63.o.) bena so egiten bada gaüzer, üdüri da gizonetik gizoneala banaitia dela handiago, eziez gizonetik **abereala**.

Aita amen eginbideaz(119.o.) **axuriak** bere amatik düana ehünen artean berea ezagütüren.

Aitamen eginbideaz (121.o.) **ardier** da emaiten artzain perestüa halaber ülhaina ta haurren ofizioan hitzik eztakian haurtzaina ardüra hala dirade haurrak **arresak** bezala errekeitüan **otsoari** ematen.

Esterratzeaz (129.o.) halakoak ... **karakoilaren** ta **sagarroiaren** pare bere-tan gordatzen direnak hüillantzen zereitzener.

Axolgabeaz (150.o.) **üztarrria** dügü güziek lephoan sortzeenetik herio-ladrano, txipiek gorotzean, handiek beren jargia ürreztatüetan.

Herioaz (165.o.) (jendeen mugimendua) **txipak** bezala gora behera (h)errekan.

Gorputza eta osasuna

Irritsaz (61.o.) Handi izan nahia da aitoren semearen **eritarzün** sor-thizkaia ta nahiari halaz ez neurtuz edo ez izartüz, haren galtzepena.

Irritsaz (62.o.) Ezker beltza aldiz hainbeste **plaga** zelütik lürreala jinerazi dütüana dago orain Kortean osorik.

Irritsaz (62.o.) Eztiradeala khortezainak gizon **biziak** bena bizirik ehortziak, jeloskeriak dütüalakoz egünkal **erhaiten**.

Aitüretzaz (73.o.) Berritarzünaren **hazkerinak** bethi hazkatzen dütüe-nak.

Izterbegiak (88.o.) ... karraztarzüna **bihotzean** aztaparra bürdüntsüak bethi **erraietan**.

.. **bihotza** tximaltürik.

Irritsaz eta Zekinantziaz (94.o.) ... Kainen bizitzea dükeala **besarkatü**.

(...) gartsü, punalak **bihotzeala** jauzten zereitzolarik.

Ezkontzaz. (108.o.) (Bortxazko ezkontzaz) San Agustinek dereiküna erraiten haren denboran ohoin kasta bat zela jende **biziak** hiler estekatürik **hileraziten** zütiela, gosez, egarriaz ta urrin gaitzak nekatürik, halako da sen-harren edo emazteen bizitzea erran dügün kasüan diradenean.

Mendekatzeaz (137.o.) ..errabia urdailean...(..) zer bihotz dereiozü Jinkoari eskentzen **beazünez** betherik dena.

Herioaz (184.o.) Khorpitz delakoz arimaren egongia han ezta laket ezteno **sanoki** ta ozenki ta ez khorpitz bethi **eri** bada, dagoelarik arranku-ran dago presontegian.

(...) Aithortü behar dügü bizi gireno mündüan gizonen khorpitzak hainbeste **min** ta **eritarzün** dütiela... non ezpeita mündüan arimalik gizonaren sordeitz denik.

Amorioaz (205.o.) ..esperantza güziak **besarkatzen**.

Hügüngoaz: Halako dirade gorrotoaz (224.o.) bihotz haboroenak **zauri** harez hirotürük (usteldurik) daudeanak.

Hügüngoaz (224. o.) (Gorrotoak) **bürühüna** jaten.

Lotsa (251.o.) Jinkoak nahi düan bezainbeste **besarkatü** gaüza dütüala eginen.

Odola

Ezkontzaz (115.o.) hartakoz bortxatzea ezta **odolgarriago** eziez zakün bi gathü etsai ezartea.

Aita amen eginbideaz (122.o.) **odoletik** die aita amen üdüri izaitez egarría.

Haurren eginbideaz (130.o.) barka zerbait gaztetarzüinari **odol biziaren** boilltari.

Mendekatzeaz (138.o.) Abelen **odola** herakiten deno lürrean.

Ongondiaz (143.o.) **Odolean** laket diradeanak dirade arima apalak **lohiaren** pare diradeanak.

Ongondiaz (143.o.) Theophila lürrak ekharri düan enberadore **odolgarriena**.

Egarria

Hitzaurrean (25.o.) ütsüer ikhusi **egarrían**.

Berthüdeaz (37.o.) Irritsaren **egarriak** jende güziak abereak bezala eztütüalarik üztartzen.

Nekeziaz (49.o.) ürrhezko kopa da khozüa **edaneraziten** düana.

Erokeria handigorik badeia eziez mündüaren laisterra baratü nahiaren **egarría**.

Gerthaldien indartazünaz (69.o.) bethi harzale... pützü bat betha eztaithekeana dü **egarría**, deuserez itho e'laitekeana.

Aitüretzaz (73.o.) (Egonezina) jingeiaren **egarriaz** ererrik.

Axolgabeaz (150.o.) Bere **egarri** güzier beha dagoena eritarzün lüzearen errekeitüari da jarten.

Hilen bitzaeraz (184.o.) korpützaren bethiereko **egarría**.

Izterbegiak (89.o.) noiz den berzea beno handiago edo aberatsago izaiterean **egarriaz** nekatüren?

Irritsaz (93.o.) Handitarzünaren eta aberastarzünaren egarria mündüan jenderen erdia dü nahasten.

Hilen bitzaeraz (184.o.) (Arima) Khorpützari algartü nahiz **egarrian** baitago.

Aita amen eginbideaz (122.o.) aita amen üdüri izatez **egarria**.

(..) bena biltze **egarria** jinez geroz.

Amorioaz (207.o.) ükhen nahiak dereioanak (ematen diona) **egarria**.

Janariak

Nekeziaz (46.o.) Jaun aberatsak züen palazioetan arraina bezala hur gize-
nean jaten düzüe berzek erein **ogia**.

Irritsaz (62.o.) Ezagützea delakoz **esnez** eta **eztiz** egina Khortetan ez da
laket. Esker beltzak aldiz.

Gerthaldien indartarzünaz (Jeloskeriaren ontzian) zointan ezpeita
oliorik ez eta intsentsürük isurten. (68.o.).

Axolgabeaz (150.o.) Gizona aldiz gorgonen pare hirur **tzüntzür** harek
bezala, hirurer nahi lüke batean **ireintsarazi** ta bata ezina bazereitzo thapatzen
laister doa mediketara zabaleraziteko.

Egiaz (195.o.) Gezürak düalakoze **eztia** lagün gogo honez dügü **ireisten**
bena egia delakoz **latz** nekez dügü nahi ezagütü ta harez lotsa zistatzen düanean.

Alferkeriaz (200.o.) Ohoinkeria demendrena da arimaren **olio txorta**
ilhezkoan doana bethi hedatzen.

Landareak

Gerthaldien indartarzünaz (67.o.) Fier dago tinko **üntza** bezala thorreari.

Gerthaldien indartarzünaz (68.o.) legeak **erroetarik** atheratzen.

Denbora galdüaz (82.o.) Aberastarzün güziak dirade **lasto**.

Irritsaz eta Zekinantziaz (99.o.) Dügün orai sokhakdi bat handitarzünari
jende athearen (metaren) behatzea galtho erokier arrapostü ematea, egitekoa
elhorriz jauzien thipiltzea bakantzea).

Ezkontzaz (107.o.) Hantik orai izkontzia(sic) **elhorri** adarraren pare, ez jakin nontik hari loth alde güzietarik düalako txistatzen.

Ezkontzaz (107.o.) Jonasen **untza** da kanpotik berde ta hotz ageri, barnetik aldiz mengoaren harrek dereio **zaiñak** abartzen.

Aita amen eginbideaz (119.o.) (Haurrak) **fruitü** güziek die hazkürria ta gozoa hontü (heldu) diradenean beren **zühaiñetarik** (zuhaitzetarik).

Aita amen eginbideaz (122.o.) (Bi urthetako haurra, **lilieren** pare lanthan dago zabaltzen deno, harrek zauritzen badie obena düke bizi deno.

Haurren eginbideaz (128.o.) Harrigarri da ikhustez jende batzü lürretik **oinddo** bezala sorthüak, sorthü dien harez zerbaitetara heldürük ohart ezti-radean beren sortzepenaz.

Herioaz (165.o.) erradazü othoi nolako lizatekean lürra bezain zahar lizatekean gizona.... ta **haritz süharra** bezala zathizka eror laitekenean? Auher lizatelealako halakoa Izairiak dü khentzen ta berze bat haren lekhüan jarten, **lanthatzen** den bezala **haritz** gaztea, zaharra zen eretzean , ezi mündüa balitz jende zaharrez betherik hain hügügarri lizate nola oihana **haritz idorrez** baizik ezpaliz lanthatürük.

Hügüngoaz (223.o.) bena hügüna zahartzearekilan **zainak** dütü barnago lanthatzen, athera eztereitekeanak.

Hügüngoaz (gorrotoaz) (225.o.) Auzi baten **azia**.

Argia eta argizaleak: izarrak, eguzkia (Ekia), tximista, sua.

Berthüdeaz (37.o.). Jinkoak bihotza egin dereit **zelüa** bezain zabal.

Ukha e'laite aitoren seme egiazkoaren ta langileen artean ageri dela lürrean ber banaitia **izarren** eta **oliten** artean.

Haurren hezkuntzaz (56.o.) Ezina da odolai ardoilla bürdünari dena, hezkuntzak nazaroari dena ta **ekhia** lantha güzier dena.

Gerthaldien indartarzünaz (67.o.) Jendeak dü jaun handier so egiten ta hetarik hartzen gaitzak ezi ez eta honak. **Izar** thürbütsüek die ülhüna den, ageriak dian bezala lürra argitzen.

Aitüretzaz (74.o.) Khortezalea **ekiko orlunda** bezala doa haren ibiltea.

Izterbegiak (87.o.) Ezta **itzalik** eztenean **argirik** ezetare Jinkoaren dohainik bere izterbegia ezüanik.

Irritsaz (93.o.) Eskü batez nahi lüke sortaldea berzeaz sorthaitza jakin non den **ekhia** jaikiten ta non ohatzen.

Haurren eginbideaz aita amen... (127.o.) Izariaren legetan dago ezi düan bezala **argiak ekhia** aitzinatzen ta jarraikiten.

Hilen bitzaeraz (185.o.) (Edertasunaren maitatzea) **Ekhia** bezala bortharik ezetare leihorik hautse bagetarik ta arrapatzen düalarik bihotza.

Amodioaz (211.o.) Bihotzgintza da amorioaren **txi(li)mista**.

Gizonen eta emazteen arteko adiskidegoaz (217.o.) Bena dügün aithor halako gorabeherak adiskidegoan erakhusten dereikiela adiskidegoa itsusi bat ta ederra, **ekhia** bezala bere gradoan doala. Nahi lükienak **ekhiak odeiak** e'lükian dio emaztearen adiskidegoa **ostadarraren** pare dela.

Esperantzaz(244.o.) (Ikaro gogoan) nozpaiteko hegaltariaren pare **ekhiak** hegaleko ezkoa urtürik da sekülaokoz eroriren.

Sua

Hitzaurrean (Burdin arotzaren irudia) Berze mintzoez bezala hüskaldü-nen ünkhüdean izenak **arozta** litiro (25.o.).

Denbora galdüaz (82.o.) Halako izpiritua **garraren** pare zenak ezpade-reitzü azaltü denbora.

Denbora galdüaz (82.o.) (Denboraren bereskuratzea) ... haren küperatzea elaita ... **garraren** pezatzea.

Izterbegiaz (87.o.) Han dago **sü** bat argirik eztüana... **gar** bat bethi erratzen dena..eta sekülan **hautsik** egiten eztüana.

Irritsaz (93.o.) **sü** erbarratzatüa.

Irritsa ta zekinantzia (94.o.) Zer dirade bi bizio hetara larrütü diradeanak, **sükarra** bihotzean, beroak ezetare hotzak pausürik eztereienak, alkhantzatzen badüe opatü nahi züena, zorthü hon batetik bigerreneala igaranbik daude **errerik**.

Irritsaz (101.o.) bihotzean ber denbora **süia** eta kharrua.

Ezkontzaz (108.o.) Erradazü **süia** ta hura batzen diradenean gizon zühü-rra erhoarekilan edo emazte perestüa gizon gaistoareki.

Ongondiaz (143.o.) (Theophila enperadorea) Bere arima beltza gizon otsoaren pare züana infernükö **süiala** egorririk.

Amodioaz (205.o.) Mündükö **süiaren** buhadera (auspoa) dela.

Orozbat ari da (amodioa olagizon?) mündüan bihotzak arrapatzen lü-rraz edo morteroz eztiradeana bere **sü** maitagarriak dütü antsiaren eta erran-

pearen **martellüaz** joiten probarentzat otoitzen jarraikiaz dütü **limatzen**, berthüdeaz dütü leüntzen.

Lotsa(beldurra) (249.o.) süia gure faltaz ardüra eskeletzen gütianä.

Kharrua (horma, leia)

Izterbegiak (88.o.) arimak **karrustatürrik**.

Irritsaz (93.o.) bihotzean ber denboran süia eta **kharrua**.

Haizea

Berthüdeaz. (40.o.) Zortü gaitza **hegoaren** pare laketago da oihanetan zühainen (arbolen) porrokatzen eziez kaparren azotatzen.

Gerthaldien indartarzünaz (67.o.) Jaun aitoren semeak, züen **aizeak** dütü goratzen eta beheratzen jendearen itsaso bagak.

Denbora galdüaz (82.o.) Haren küperatzea elizate **aizearen** uhatzea.

Irritsaz (93.o.) **aize** bat zeha ezatekeana. (...) jendea irrirtsaren **aizeaz** irrirtsaren thiniala (gailurrera) bulkatürrik, lezeala erorteko baizik.

Irritsaz (94.o.) Bihotza sobera **hantü** deno zapartatüren següro.

Adiskidegoaz. (212.o.) Handik dirade mündü güziaren balakariak, üsü delarik heen bihotza zeinütegiko oillararen pare **aize güzier** ützültzen dena.

Gizonen eta emazteen adiskidegoaz (217.o.) nahi ta ezaxola batetan, heek güziak dereiela **aizeak** zühain (arbola) ostoak bezala odola azotatzen.

Ura (iturri, ibai, itsaso, uharte, euri, ekaitz, harri, laino, hodei)

Bethüdeaz (37.o.). (Kortean) **Itxasoan** bezala ontziak barara ustez heldü porrokatzen osoki.

Berthüdeaz (39.o.) Erosenez handitü dena da **itxaso** ostraren pare, arrain handiaren küsküllan sarthü denean bere aizeaz dü bethatzen bena dago hanitzez txipiago han agertzen.

Berthüdeaz. (39.o.) Arima handia aldiz zer nahi hel dakion bethi zorthü hona beno gorago dago, **thenpestari**, züründari, harriari, ekaitz lotsagarriener dago botxüa bezala tieso.

Baloreaz (49.o.) Arroka **itxasoaren ühin** gahüntsüak jin zereitzon beno laisterrago urthikitzen dütianana.

Irritsaz (61.o.) (Kortean) Alabadere doa khorteala ta **itxaso** hartan marinera bezala itxasorratz bagerik dabila.

Aitiüretzaz (73.o.) (gizon egonezinaren izpiritua) Mugida bethierekoan delarik, dabila **itxasoaren** pare , gorabeheretan delarik ez eta bazterrik.

Izterbegiaz (87.o.) (Izterbegiek) Ukhen eztiroana eztü nahi berzek dien. **Uhaitzak, (h)errekak, üthürri** güziak agort litiro ahal baleza inhurek edan e'lezan ta jendea egarri hil dadin.

Ezkontzeaz (107.o.) Izkontzea (sic)da noizpaiko ametsen **isla edo ügartea** non han ageri beitziradean gaüza ederrenak ta kapa erori zenean gaüza harrigarriak zereitzoen ageri: dü **itxaso** khexüaren üdüria, **thenbestaren**, azoteaz mendiak bezain gora düanean **bagak** urthukitzen , **txilimistak**, düründotsez eta **ekaitzez** bazter güziak ikharareraziten , **ühaizterrak** ontzi zatikaz estaltzen ta heiagoraz airea bethatzen. Gütik **baia** següriala dirade bideatze hartara heltzen diradeanak.

Haurren eginbideaz (127.o.) **odeiek itxasoan** hura hürrupatzen ta lü-rrala isurten

Haurren eginbideaz (127.o.) Ibarretik **üthürri** begiala bezala igaiten den arraiña, orozbat doa aita amen haurren amorioa hori Izariaren legeetan dago.

Haurren eginbideaz (128.o.) Harrigarriago oraino aita amak porrokatü eta pikarraitü(bilustu) diradenean beren haurrak **odeietara** igaineraziteko

Ongondiaz (150.o.) Thenpesten artean taula baten gañean **itxasoak** igaraitean meskabüarik bage edu mündüan min gabetarik (sic) bizitzen dirade berdin.

Egokideaz (157.o.) Txipienetan megopia (izpiritu) hertsiek die **(h)errekak** botxüetarik erorten diradienean azalia egiten, handietan aldiz zorthü gaitzetan ta meskabüetan doa gogamena **ühaitz handian, ur laisterraren** pare.

Hilen bitzaeraz (184.o.) Heraklite filosofoak dio thipilki sortzepena dela **ühaitz** (ibai) agortzen zenaren pare.

Gizonaren biziaz (190.o.) Jende apala doa ilherriala **hur goterak** bezala **itxasoala..** mündüan balirade gizon bakhoitzak bezala.

Egiaz (195.o.) Egia bezain gorderik ta ezezagütürik mündüan ezta gauzarik, Demokritak egia baizik bizian erran etzüanak zion haren altharea **lainoz** ta **odeiez** estalirik zagoela.

Adiskidegoaz (212.o.) Bena heen balakak ta hitz emanak euriaren **hur istiletan** küsküülüaren pare dirade. (...) amorosak **itxasoko** baiak bezala bere aizetzaz gaüez ta egünez bordokatzen.

Hügüngoaz (223.o.) Ber **üthürbegitik** jalkitzen delarik laur bide dütü jarraitzen.

Hontarzünaz (266.o.) Bada jende **itxasoari** pare bere izairiaz ezta **gazi**, ekhiak lürretik hürrüpatzen dütüanean **baporrek** isurten dereitzenetzaz dereio gaina gazitzen eta düan kolore berdea emaiten, orozbat jende latza kanpotik ageri diradianean barnetik dirade ezti.

Lurra (harkaitz, lur, lohi, meatz)

Hitzaurrean (25.o.) Hüskaratik lankei honik sorth'eztaitekeala. Sinheste hori sorthü eta gogortü, bena izanik ere **botxüa** (harkaitza) beno gogorrigo mardotüko dügüla düt sinhesten.

Berthüdeaz (39.o.) Ekaitz lotsagarriener dago **botxüa** bezala tieso.

Baloreaz (49.o.) **Arroka** itxasoaren ühin gahüntüak jin zereitzon beno laisterrago urthukitzen dütüana.

Irritsaz (62.o.) Han (khortezainak) ühaitz **harriak** beno gogorrigo dirade.

Aitüretzaz (73.o.) (egon ezinak).. hanitz dirade **zilhar biziz** bürüa betherik.

Esterratzeaz (iruzuregileaz) (77.o.) üdüri da etxe hanitzer **latsünak** xuri agerteraziten dütiene ürrhünetik ta **lohiz** direnak.

Ongondiaz (143.o.) Odolean laket diradeanak dirade arima apalak **lohiaren** pare.

Irritsaz (217.o.) (Khorteaz) **botxü** tinian dagoela jarririk ta **lezez** üngüratürik.

Egokideaz, pazientziatz, (157.o.) ... txipienetan izpiritu hertsiek die **(h)errekak botxüetarik** erorten diradenean.

Egokideaz, (162.o.) Mündüa doa itxasoaren pare dütiene bagak **botxüala** porrokatzera igorraiten (...) Izairiak gütü herioari, gure gora beheren **botxüa** denari igorraiten..eta gük akabailla ezin sinhets heltüren dela.

Ongondiaz (143.o.) Theophila **lürrak** ekharri züan enberadore odolgarriena.

Herioaz (165.o.) (eta lurraren adinaz) Erradazü othoi nola lizatekean **lürra** bezain zahar lizatekean gizona, bost mila urthe bizkarrean.

Hilen bitzaeraz (184.o.) Izaria dagoela mündüan langilea bezala bere botikan **büztantzü lürrarekin** (buztin lürrarekin) düanak egiten, nahi düana.

Gizonen eta emazttek arteko adiskidegoa. (217.o.) bena hanitz andere dirade **botxüa** bezain gogor herioladrano beren adiskide gogamenetan.

Tristeziatz (231.o.) ardoilla düan bezala **bürdüina** jaten.

Bidea, zubia, leizea

Berthüdeaz (49.o.) Ordüan zilharrezko **zübia** da **lezeala** züzen doana.

Haurren azkontzeaz (58.o.) Lagün zühür bat ezpadereitze, **bideskak** erakhusten, lezeala xüxen doatza: larrütüren (amilduko) dira.

Izterbegiaz (89.o.) kharidadearen **bideskak** hartüren.

Irritsaz (102.o.) (Khortek) **...bideskarik** eztüalakoze dela neke harat heltzea; ürrhez düala bortha ta barnea izigarri eder.

Irritsaz (93.o.) **Leze** bat ondorik eztüana.

Gizonaren biziatz (191.o.) **Zürübü** bat baizik berze biziata igaraiteko eztüen egiten, igaite hartara hanitx urthez adelatürük.

Gauzak eta lanak

Hitzaurrean (25.o.) Beren izaeratik hüskaldünen **ünküdean** izenak **arozta** litiro.

Hitzaurrea (26.o.) hitzauri txar bat **orhatürük**.

Irritsaz (61.o.) Sobera ordüz bürüzagitü bada balaketzaz ta laidorez horditürük, sarri tirano dateke etxean., kanpoan aldiz lehon, **kadenak** hautse dütüanaren pare dabila.

Irritsaz (63.o.) ... gizon güziak... sortzepeñetan dirateke güziak bardin, herioan dütü zehatzen **zeta** (esker onekoak) eta **ilhe brustoa** (eskerbeltzekoak).

Ezkontzaz (108.o.) Galerako kathenetan diradeanak zonbat urtez **kadenak** dütien herrestatüren dakie, bena senhar emazteek dütiela bereak sekülakoz ta herioak baizik ezttetzeakala ürre ez dakie.

Ber denboran ikhusten dügü bihotz franko **ünküdea** bezain gogorrik berzeren sofrantxer.

Aita amen eginbideaz (112.o.) Aitak, amak dirade beren haurren **miraila**.

Ezkontzaz (115.o.) aharrak düke ber azantza **martelüak ünkhüdean** düana.

Haurren eginbideaz (130.o.)Ezagützearen **khordak** hautse.

Hilen bitzaeraz (184.o.)Arima delakoz khorpitzaren **orkeian** (184.o.).

Gizonen eta emazteen arteko adiskidegoaz. (218. o.) (Adabakiak) Sobera zilo dütü gogamenak gizonak dereien ahal güziez **bethatxü** eman.

Axolgabeaz (150.o.) **Uztarria** dügü güziek lephoan.

Adiskidegoaz (218;o.) ... beharrak **orhatzen** dü adiskidegoa.

Hügüngoaz (224.o.) Izartaren gorrotoa nontik da jiten? Jendearen gogomenetik banaite (ezberdin) direlak diradealarik algarri beitirade joiten, **bolak** bezala **billartean**.

Lürre dük **ezkaratza**, zelüa **khanbera**, ekhia **sükaltea**.

KLITXEAK ETA ERRAN ZAHARRAK

(25.o.) Egiari zor düdan eginbideaz düt lan hau besarkatü.

(26.o.) Lizate elheen parrasta altistak (perlak) urdeen aitzinean ereitea.

(57.o.)Haurzaroko plegüak diradeala nekez barratzen.

(61.o.) ehün süge dütüke irentsi (cf Fr.).

(61.o.) (aitoren seme handi nahia) Pelegriek bezala egünkal egongia berritzen dü.

(63.o.) arima eskerniatzen.

(69.o.) lürrean peregri gisala izaitea.

(67.o.) eginbidearen herexak, ohorearen akületak.

(103.o.) Merezi züan olhoak ükhenik (cf. Fr. Il areçu une avoine.)

(119.o.) Bizioen langile.

(121.o.) Herioaren langile.

(149.o.) Odei güziak izpiritütik akasatu.

(168.o.) Bizitzearen podereak.

Izaria dagoela mündüan langilea bezala.

(199.o.) Alferkeria bizio güzieren ama (ik. Fr. Lat.eta beste).

(242.o.) Adagioak dio ainhera bakoitzak eztüala bere hegaletan primadera edo bedatsa ekharten (xf. Fr. une hirondelle ne fait pas le printemps).

(244.o.) Bada egiazki egün batzü ama hon berzeak amaizün diradeanak.

Orozbat gizona hartzaroen okertü bada haritza denean handitü da lehenago hautseren ezi ez plegatüren.

PERTSONIFIKATZEAK

Irritsaz (102.o.) **Irritsa** ta **Zekeina** harat gei (palaziorako gei) ziradean algarreki bidean harri ta igaiteko lankhei franko züen ükne, v bena eztelakoz zer nahi latzik, batak ta berzeak garhait elirokienik, azkenekoz ziradeala palaziora heldü.

(...)

Sarthü bezain sarri Irritsa, **Esperantza** emazte eder ta zaia kolore güziez egina bathü zereioan ta eskütik lothürük aitzinatzeaz enkaria egiten zereiolarik agertü zen **Engania**, zerbützüa eman züanari **Irritsa**, ta harek lankhei güzietan züan ezarri.

Lanak züanean nekatü **Zahartarzünari** zereion eskentü hantik aitzina **Ahalkeak** züan arrapatü ta bortxaz sarrerazi **Errabiaren** mithil, ordüan zitizün gütiak palaziotik kanpo urthiki, ez ürrezko borthatik bena atzületik. Gizon zahar gaixoa zen abiatü pikarrai (bilusik) larrüa hori tximaltürük, eskü batez **Ahalke** estaltzen, berzeaz lepoa tinkatzen ziolarik eta bidean **Dolüa** bathürük hareki nigarrez zen hurtü. Haren lagünak züalakoz limakhaldiz bortha zehe batez llabürtü, merezia züan olhoak ükhenik leze barnealat züen bizirik urthiki ta otsoer janerazi.

Ezkontzaz (107.o.) *Erromeria da Izkontzea (sic) hirur ostatü baizik bidean eztüana, lehena deitzen da plazer faltsüa, bigerrena garbaia, hirurgerrena lazzeria edo desesperazionea da batzen.*

EGIATEGIREN IDAZTANKERA

Metaforak

Nahiz ez diren, asko, euskal jatorrizkoak, sarritan, Egiategiren obran dira lehen aldikoz agertzen; ohargarria da animaliak ez direla hanbat agertzen tropo horietan, eta urrunago konparaketetan gehiengoa izanen dutela.

Hitzaurrean. (euskararen inkudetik) izenak arozta.

Baloreaz (49.o.) hegaltaz gaitzürü dütü erdiratzen.

Esperantza Hegaltaz dabila zonbaitentzat ta plomüz dütü zankoak bertzerentako.

(49.o.) Zilharrezko zübiak da lezeala züzen doana.

(62.o.) Ezagützea delakoz esnez eta eztiz egina.

(73. o.) (Egenezina.. jingeiaren egarriaz errerik.

(81.o.) Denbora galdüaz aberastarzün güziak dirade lasto.

(87.o.) Izterbegian, han dago sü bat argirik ez düana.

(107.o.) Ezkontza. Arabiako bipera txipiak dietetan habiak egiten, hartara doanak zer dagoen pean eztakielarik (sic) daude ausikirik.

(136.o.) ta gizona bata berzeari otso.

(150.o.) Uztarria dügü denek lephoan sortzezenetik.

(150.o.) bere egarri güzier beha dagoena.

(165.o.) Herioari ihesi.. esperantza bideetan eztüala bathüren.

(195. o.) Egiaren altharea lainoz eta odeiez estalirik zagoela.

(205.o.) Amorioa, mündüko süiaren buhadera.

(212.o.) Beharrak orhatzen adiskidegoa.

(222.o.) Bertze suerte bat bada heetan sügearen mihiarekin sortzen dena.

(266.o.) Izariak dereie eman rhinzerosaren adarra, hartzaren aztaparra, lehonaren ahoa, tigrearen haginak.

Hurbilketa metaforak.

(243.o.) Txoriak hegaltatik dütü bere indarra(k) erakhusten ta ahal deno gorago igaiten, gizona da ezin beno gorago igain nahi dena.

(89.o.)Izterbegiaz...ezta itzalik eztenean argirik, **ezetare** Jinkoaren dohainik bere izterbegia eztüanik.

Konparaketen egiteko .

Hiru bide nagusi ditu Egiategik baiezkoa, ezezkoa, eta gutxiengokoa gehiengoko konparatiboak.

Baiezkoetan hona hitz erabilienak

Bezala : bethi hüntza bezala

Bezain: gizon xüxenak direlako zozo xuriak **bezain** bekhant

Ber: ageri dela lürrean **ber** banatia izarreneta eoliten artean

Bardin: Thenpesten artean taula baten gainean itxasoak igaraitea meska-bürük bage edo mündüan min gabetarik bizitzea dirade **bardin**.

Denari: ezina da odolai ardoilla бүрдüinari dena.

Hala da: halako da senar-emazteen bizitzea.

Orozbat: orozbat lehona eritü edo zahartü denean.

Pare: arranoaren pare.

Sordeitz: basa arimalien **sordeitz**.

Üdüri: gaüeko txori berri gaitz ekarleer **üdüri** dirade.

Üdüri dü taon eullia.

Ezezkoan

Ez: **ezkirelako**z arranogei sorthü.

Ez... pare: gorgonen begiak, sügeen hüstüek ta bazilikaren soak eztirade **pare**.

Aldiz: Abereak ez dü jaten ezetare edaten bere gosearen eta egarriaren doiala baizik, gizonak **aldiz** egar e'lríoena dü.

Ez bezala: ez dütü abereak bezala üztartzen.

Ezetare: ezta itzalik eztenean argirik ezetare Jinkoaren dohainik bere izterbegia eztüanik.

Konparatiboak

Beno... ago: alferrak dabilta hirietan üunhürriak beren habian **beno üsüago**.

Itxasoan uhin gahüntsüak jin zereitzon **beno lasterrago** .

Kortezainak ühaitz harriak **beno gogorrago** dirade.

Non... denik: **non** ezpeita mündüan gizonaren sordeitz **denik**.

ANIMALIA BATZUEZ OHARRAK

Lehenik eta behin, Egiategiren tropoetan abere gutxi dago, behin zezena, bestean ardia, behin axuria eta kito, ehizek “basa arimale” delakoek leku gehiago daukate. Badira agertzen ez diren ehizak, hala nola azeri eta beste mustelideo larru emaile txikiak. Hegaztien artean saiak, putreak ez dira aipatzen, txitxak behin, oilarrak ez. Aipatzenenik dituenak arranoa, lehoia, otsoa, sugeak dira. Ohar berdina egin da Asiako Idazleen obrak aztertuz. Ala Egiategik ez zituen inguruan ikusten zituen bizidunak tropogai erabili nahi? Egia da, nahiz menditarra izan harkaitzak eta leizeak baizik ez dituela aipatzen eta itsasoaren inguruko tropoak nasaikiago usatzen.

Lehoia. Egiategik lehoia maiz aipatzen du. Egia da lehoi gaiztoak, Maloleone delakoak Maule Zuberoako hiriburuari izena eman diola eta denbora berean armak: urrezko lehoi haserrea, zola gorri baten gainean. Lehoiari, Zuberoan, euskaraz olerki luzea egin zaio duela hamar urte. Horrez kanpo, ez du ez euskal mitologian, ez eta sinbolikan, ez eta ere literaturan lehoiak biderik egin. Lehoia beste nonbaiteko sinboloa da Esoporen edo beste baten alegia itzulien bitartez ezagutzen duguna. Alta, uste izateko da Egiategik bere irakurgaietik jaso zituela tropoak. Jakina lehoia ez da azken hogeï mila urteetan Euskal Herritik kurritu; errege Korteetan eta printzeen jauregi batzuetan ikusten ziren. Arranoa den bezala zeruko erregea, lehoia lurrekoa da. Indarraren, zaintzearen, eta poterearen ikurra da tenplu eta jauregi sarreretan harriz daude (berdin Madrileko Lege Biltzar aurrean). Lehoi bizia ezagutzen dituzten gizarteek badakite ez dela taldetan bizi, lehoiaren bakartasuna eta monarkoena erkatzen dituzte. Lehoiaren jainkotasuna ageri da Krishna, Buddha, Kristo, Mahomet eta beste profetak izengoitiz lehoiak direlako.

Otsoa . Euskaldunek XIX.menderaino ongi ezagutzen zuten otsoa eta oraindik badabil Bizkaia aldean. Egiategiren arrangura izan da otso kaltegarria, ezen argitaragabea den Biggerren libürüan idatzi zuen

“Aitoren seme bahiz, dakik zer den hire eginbidea (...)Adereza hadi non diren hartzak eta otsoak, saldoak akopilatzen dütienak. Habil’hoa oihanetara basa arimal heer gerla egitera ta ohore biltzera” (*Bekhaizgoaz*, 234.o.)

Gero, luzaz aipatzen du nola Tourainan ikusi duen Aitoren seme miresgarria, 70. urteekin jauregian goxoki egon ordez, gau eta egun, zaldiz oihanetan ibiltzen otso ehizean bere probintziako laborarien probetxurako.

Otsoa taldean dabil eta azaletik begiratu diotenek esaten dute elkar jaten dutela; hortik gizon gaiztoaren, herri gaiztoaren irudia. Gizona otsoaren pare esaten denean otsoari iraina egiten zaio, ezen lauzangoko otsoa zorionez ezpaita gizonaren pare, ezpaita gai, bizangokoak bezala, sasi-holokaustoz arraza baten, herri baten erhaiteko.

Bestalde otsoa ez da beti gaiztoa bezala ikusia ; beste ehizen moduan bere alde ona du, ezen Erromatarrek ohoratu badute. Euskaldun zahar askok izen eta deitura bezala Otsoa, Otsanda hartu zuten, eta hori erromatarren garaitik, ez dakigularik zuzen, zergatik:otsoa den argiaren irudia? gogamenaren lasterra? ehiza bizi iraunkorrekoa?

Arranoa. Hau da Egiategik, usu aipatzen duena. Ez gara ibiliko iruzkintzen noiz hasi zen arranoa jainko edo jainko mezulari bezala agertzen ezen erlijio gehienek berentzat hartu dute, Kristauek Jon Done Joanes eta Kristo arranotu dituzte, baina aintzinetik Zeusen mezularia zen, eguzkiaren sinboloa, eguzkiari begiak zabalik begiratzen diolako. Potere ikur bezala Persian erabili zen lehenik: Akemeniden ikurrina urrezko arranoa zen hegalak zabalik. Asian eta Ameriketantamenaren, artasunaren, erregetasunaren, jainkotasunaren ezaugarriak ditu.

Euskal Herrian sinbolo horrek bere zaintxoak sartu ditu, hegazti hori gure mendietan, ikus daitekeelako. Euskaldun zaharrentzat badirudi, izenak salatzen duen bezala, arranoa, arra txipia zela, artasunaren sinboloa, gainera errespetuz XVIII. Mendeko testu batean ez da esaten *arranoaren urrixa, *arranoaren anderea* baizik, halaber orain ere Baztanen *anndera*.

Jakina Egiategik, sarritan, errepikatzen duen gisa aitoren semeentzat idazten du eta bereziki, beren liburutegiarekin, lagundu dioten Belatarrentzat. Beraz noble gazteei arranoa adibidea da, apaltzen ez dena, umeak ongi zaintzen dituen eta abar. Egiategik aita amei hezkuntza eredu bezala eskaintzen du, baita indarrarena “arranoaren aztaparrak”. Herri kantuak ez al dio:

*Arranoak bortüetan gora dabiltza hegaletan
Ni ere halako ordüan anderekin nintzanean.*

Arranoak Euskal Herriko heraldikan lehoiak baino arrakasta gehiago eduki du, ezen Nafarroako kateak izan baino lehen nafar erregeen armarriz bi buruetako arranoa. Geroztik arrano beltz hori Euskadi eta Askatasunekoek beren sinbolotzat hartu dute.

Arranoa beste animalia-sinboloen alderantziz ez da ehizatzen. Euskaldun zaharrentzat behintzat putrea bezala sakratua zen, zerutarra delako ote? Arranoa hiltzen zuenak zoritxarra bere buru gainera biltzen zuen.

Txoriak eta hegaltia Bitxiki txoria maitearen sinboloa delarik XVIII. mendeko herri kantuetan, Egiategik ez du amodioaz mintzatzean aipatzen. Txoriak harentzat egan egileak, hegaltariak dira eta hiru aldiz goratasunaren, handitasunaren irudia da eta behin indarrarena “txoriak hegaltatik dü bere indarra erakhusten “.

Suge Jendeen gaiztakeria sugerearen pozoiarekin erkatzen da, baina halere sugea ematen bere arrautzak salbatzeko sura bere burua botatzen duen animalia eredia.

Zomorroak Aspergarri eta erdeinagarri dira zomorroak, taon euliak, arbiskak, har txarrak edo ugaritasunaren irudi dirade hala nola alferrak edo esperantzadunak hirietan eta Kortean dabiltzan txindurrien pare.

Urak, ibaiak, itsasoa

Sinbolikan ura geldotasunaren, emetasunaren sinboloa dela, baina Egiategirentzat higitzearen, mugimenduaren irudia. Itsasoan, kasik beti, ekaitza eta uhinak aipatzen dira bizitzaren eta jendearen gorabeheren aipatzeko. Euskal idazle zaharren ikuspegia badu, alegia itsasoa kalte egile dela, ezin dela itsasoan ibili ekaitzik gabe.

Errekak eta iturriak eta ühaitzak (ibaiak) aipatzen ditu, denboraren eta jendearen bizitzaren irudi gisa. Iturbegia jatorria da, familia, ur lasterra bizitza eta ur guztiak itsasoan galtzen.

Haizea.

Haizea berriz higitze eroaren irudia da, baina ere jende handiek itsasoaren gorabeheretan bezala jendea altxatzen, edo etsaiak hegoaren pare handienak hausten, Haizea ere moda da jende haize-buru edo haize orratzak higiarazten dituen.

Sua.

Egiategirentzat gehiegi guztien konparaketa edo metafora da sua, baina su onak (maitasuna) ere badira berotzen dutenak, baita batzuk erretzen (infernukoa), eta baten batek hotza banatzen (bihotz gogorra).

Lurra.

Lohia gaitzesgarria bada Egiategirentzat harkaitzak, arrokkak iraunkortasuna, leialtasuna ere adierazten du. Lurra darabil gehienbat globoa adierazteko orain zuberotarrek lürzabala diotena.

Eguzkia.

Eguzkia baita argia eta egia, haren kontrakoak hodeiak eta itzalak dirade agertzen irudietan.

Gehienetan Egiategiren irudiak ez dira asmatuak, batzuk klitxe hutsak dira, besteak bere gustukoak. Gainera, usu, Aitoren semeak gogoan hautatzen zituen tropoak. Oihenarten atsotitzen oihartzuna badago irudi batzuetan. Bakanki, antza denez, idazten zituen tropoetan sinbolika aditzen zuen. Mendia hitz bezala ez da agertzen, aldiz itsaso hitza argiki darabil. Gorago ikusi dugu nola abereak baino gehiago darabiltzala ehizak eta horien artean ezagutzen zituen handienak. Ikerketa labur honekin ezin dezakegu erran Egiategiren tropoek euskal sinesteez zerbait adierazten dutela, ezen hartza ehiza mitikoa bi bider du aipatzen, putreaz, saiaz ez du deusik erraten ez eta gau-ainaraz. Akerra ez badu bere irudietan sartzen baliteke usainagatik edo berdin deabruaren biziduna delako.

Egiategiren tropo eta adibide erabilerak filosofia liburu zaharretan asko aurkitzen zen, baina gaur ere euskaldun idazleek europar filosofia berriekin batean idatz tankera tropodun berdina usatzen dute, hala nola Gil Bera edo Roman Garate eta idazle guztiei ez zaigu aiher gure lumak tropoz koloretzea.

LES PARTICIPES VERBAUX SUFFIXÉS DE -AGO EN BASQUE DU NORD: QUELQUES DONNÉES FONDAMENTALES

Georges REBUSCHI
Sorbonne nouvelle

1. INTRODUCTION*

La *Grammaire basque (dialecte labourdin)* de l'Abbé Ithurry (1895), citée ici d'après la réimpression en facsimilé de la réédition de 1920, après avoir noté que "le comparatif de supériorité français 'davantage' s'exprime par *gebiago*" (p.33) indique brièvement à la page suivante, sans faire la moindre nuance concernant la fréquence relative de ces constructions, que:

"Les mots auxquels on ajoute le plus souvent la terminaison [comparative de supériorité] *-ago* sont les suivants:

1° le thème du nom

Ex.: jaunago (A.)¹,
'plus seigneur'

2° le thème de l'adjectif qualificatif

gozoago (A.)²,
'plus doux'

3° le cas adlatif

uretarago (L.)³,
'plus près de l'eau'

* C'est avec beaucoup de respect et d'amitié, et donc aussi avec très grand plaisir, que j'offre ces quelques pages à Jean Haritschelhar, lequel m'a, depuis plus de trente ans, encouragé à travailler, et continuer de travailler, sur l'euskara.

¹ Axular (1643), *Gero*, § 57 de la numérotation de Villasante (éd. de 1964 de l'ouvrage).

² *Id.*, § 115.

4° les adverbess terminés en <i>-ki</i>	emekiago (L.) ⁴ , plus doucement'
5° l'infinitif présent indéclinable	berantzenago du (C.) ⁵ , 'il tarde plus'
6° l'infinitif futur indéclinable	miretsikoago du (A) ⁶ , 'il admirera plus'
7° l'infinitif passé déclinable	eroriago (A.) ⁷ , 'plus tombé''

Plus loin, dans la syntaxe des comparatifs, au milieu d'exemples beaucoup plus triviaux (du type des n° 2 et 4 cités à l'instant), on trouve la phrase *behatuago behar diogu Iainkoari [...] etsaiei baiño*, d'Axular, non traduite ['nous devons plus regarder Dieu que nos ennemis'] et non commentée, bien qu'il ne s'agisse plus maintenant d'une forme aspectuelle proprement dite (et s'opposant donc à d'autres), comme dans le 6° *supra*, mais de la forme (identique du côté signifiant, il est vrai), "infinitive" mais normalement indéclinable, régie par *behar* 'devoir'.⁸

Si la *Morfología vasca (Gramática básica dialectal del euskera)* D'Azkue (1923-25) ne souffle mot des trois derniers cas (les n° 4, 5 et 6), qui nous occuperont ici, la *Grammaire basque [...]* de Lafitte (1962) donne encore moins d'indications que celle d'Ithurry. A la p. 138 (§ 313), il est en effet dit du suffixe *-ago* qu'il peut (entre autres choses):

- "[...] affecter
- (a) des adjectifs [...],
- (b) des adverbess [...],
- (c) des verbess,
- soit au participe [perfectif], ex. *joan* 'allé', *joanago gauzak itsusiago* 'plus on va, plus les choses s'enlaidissent'; *bethe* 'rempli', *betheago* 'plus rempli';

³ Auteur que je n'ai pu identifier: il ne s'agit, sauf erreur de ma part, ni de Leizarrague (1571, œuvres complètes), ni de Larréguy (1775, 1777), ni de Lapeyre (1891), ni de Laphitz (1867).

⁴ Ici, il s'agit bien de Leizarrague (1571), Mat 10,15.

⁵ Très probablement Chourio (1720, *Imit*, 1,13,5): *Ezen zenbatenaz berantzenago baitugu hari kontra egiterat, hanbatenaz flakatzen gare gehiago, eta hura gehiago borthizten da*, 'Car plus nous tardons à réagir contre lui, plus nous nous affaiblissons, et plus il se renforce, lui'. Voir l' ex. (25b) *infra*, en souletin, pour le même passage – où c'est, par contre, le dernier verbe (*azkartzen = bort(h)izten*) qui est suivi de *-ago*.

⁶ Cf. Axular, *op. cit.*, § 125, repris comme ex. (9) *infra*.

⁷ Axular, *op. cit.*, §§ 71 et 168.

⁸ Le passage en question (tiré du § 203) est d'autant plus intéressant qu'il offre aussi un cas de *-ago* sur le participe imperfectif (voir l'Appendice II, # 31).

Sur la distinction entre participe perfectif et ce genre de forme régie, voir déjà Lafitte (1962: p. 227, § 489b), qui appelle cette dernière "supin au nominatif".

- soit à l'infinitif ([à l']inessif archaïque), ex. *ikbusten* ‘voyant’, *ikbustenago* ‘voyant davantage’;
- (d) des noms [...],
- (e) des noms à des cas variés [...]

Noter ainsi que rien n'est dit des participes prospectifs, appelés “futurs” par Ithurry (son n° 6 ci-dessus), et que ni ce dernier ni Lafitte ne mentionnent les participes “nus” des verbes (les “infinitifs radicaux” de Lafitte lui-même), i.e. les formes associées aux auxiliaires de 2e série, à l'aide desquels on construit les subjonctifs, les potentiels et l'impératif, et que j'appellerai aussi participes “aoristiques”.⁹

En l'absence de détails fournis par ces grammairiens, et vu le caractère archaïque, ou du moins très archaïsant¹⁰, des constructions à participe au comparatif énumérées sous les n° 5, 6 et 7 d'Ithurry, la présente contribution va s'attacher à présenter les données essentielles concernant les quatre participes basques (imperfectif: en *-t(z)en*, perfectif: en *-i, -tu, -Ø*, prospectif: perfectif + *-ko* ou *-(r)en*, et enfin “aoristique” en *-Ø*), sur la base d'un examen aussi exhaustif que possible de divers textes anciens (datant du 16e siècle au 19e), qui ont été scannés puis numérisés ces dernières années, et sont désormais téléchargeables librement dans le format rtf.¹¹

⁹ Villasante (1978, p. 225) écrit ce qui suit:

“Particularidad de Axular es también el aplicar el sufijo *-ago* a la forma que adopta el nombre verbal para expresar el aspecto imperfecto de los tiempos: *egiten, entzuten, etortzen*. – Ax[§ 81] *zauriak gordintzenago*

(Más ejemplos en «Serie Elezialde» n° 4, p. 132).”

Je n'ai pu consulter ce texte, mais au vu de ce qui précède, il est probable que seuls des participes imperfectifs suivis de *-ago* y aient été relevés.

¹⁰ J'ai relevé quelques exemples récents, qui semblent volontairement marqués stylistiquement. Il y a par ex. la traduction de l'Exode, 1,12, par Etchehandy (1985), qui l'utilise (avec ellipse de l'auxiliaire, ce qui ne fait que renforcer la dimension rhétorique du passage):

Bainan lebertuago eta eta [populu] hura ugaritzenago eta hedatzenago.

‘Et plus (il était) écrasé, plus ce peuple croissait et se multipliait.’

On peut encore citer cette phrase d'I. Borda (2001):

Hitz eginago, geroa aipatzenago eta bideari hainbestez urruntzen zaio.

‘Plus on parle/a parlé, plus on mentionne l'avenir, et plus

[lit. ‘d'autant’] on s'éloigne du chemin.’

¹¹ Voici le site <http://klasikoak.armiarma.com/alfa.htm>. Il me faut, au passage, remercier tous ceux qui ont participé, et participent encore, à ce projet qui permet de parcourir aujourd'hui, à l'aide d'un ordinateur, ce qui est maintenant un assez gros corpus de textes librement téléchargeables, à la recherche de propriétés spécifiques. Cela dit, j'ai parfois été amené à corriger le texte scanné en regardant les éditions imprimées correspondantes – et parfois à corriger ces dernières également, quand certaines erreurs étaient flagrantes (par ex., le contenu des pages 25 et 26 de l'édition de 1979 de la traduction de *l'Imitation*... par Pouvreau doit être inversé, ce qui est plus difficile à voir dans le texte électronique!).

Ce travail est organisé comme suit: la section 2 présente les textes labourdins des deux premiers siècles qui ont vu apparaître la littérature basque; la section 3 examine ensuite les 18e et 19e siècles, qui ont vu d'une part une nette baisse de fréquence des tours sur lesquels porte ce travail, mais aussi leur apparition dans des textes souletins. Au § 4 sont avancés des arguments qui poussent à placer à part les participes perfectifs à part et permettent de les examiner par rapport à la dérivation adjectivale. Enfin, la conclusion (§ 5) suggère que certains changements étalés sur quatre siècles d'histoire du basque du Nord sont très probablement corrélés.

2. LES TEXTES DES SEIZIÈME ET DIX-SEPTIÈME SIÈCLES

2.1. Leïçarrague (1571)

Chez cet auteur, un relevé systématique des formes participiales perfectives, imperfectives et prospectives associées à un auxiliaire fléchi dans son *NT* (et les textes qui l'accompagnent, soit au total près de 183.000 mots) signale une fréquence d'occurrences des participes imperfectifs en *-t(z)en+ago* bien supérieure à celui des participes perfectifs ou prospectifs. On relève ainsi onze participes imperfectifs au comparatif (tous repris dans l'Appendice I) contre cinq cas clairs de participes perfectifs¹² (Marc 5,26; Jean 3,19; 2-Cor 7,7; 2-Cor 7,13 et Catéchisme, F.iii.verso), et un seul cas de participe prospectif (table des matières du *NT*). Voici une illustration de chaque cas: ¹³

(1) PARTICIPE IMPERFECTIF

LEIÇARRAGUE 1571, Actes 27,11:

Baina Centenerac *sinbestenago çuen*¹⁴
 mais centurion-SG-ERG croyant-plus AUX
 gobernaçalea eta pilotua, ecen ez
 maître-SG et pilote-SG plutôt-que

¹² Il s'agit des cas où le prédicat est clairement verbal, plutôt qu'adjectival ou adjectivalisé, puis éventuellement implicitement nominalisé, comme dans *hi baino oboratuago bat* (Luc 14,8), 'quelqu'un de plus honoré que toi'. Voir la section 4 sur ces questions.

¹³ Je ne donnerai de glose ou de mot-à-mot que pour ces quatre premiers exemples.

¹⁴ Noter l'accord-objet singulier (cf. *çuen=zuen*, lit. 'il-l'avait'). Cette question n'a rien à voir avec ce qui nous préoccupe ici; ainsi, le même passage est traduit avec accord pluriel par Haraneder (1740): *Zenteneroak ordean sinbestenago zituen pilotua eta maistrua ezen ez Paulok erraten zituenak*, où *zituen* est littéralement 'il-les-avait'.

Paulec erraiten cituen gauçac.
 Paul-ERG disant AUX+REL choses
 ‘Mais le centurion croyait plus le patron et le pilote que les choses
 que disait Paul.’

(2) PARTICIPE PERFECTIF

LEIÇARRAGUE 1571, Jn 3,19:

[...] *onbetsiago* *dute* gizonéc ilhumbea
 aimer-PERF-ago AUX hommes-ERG ombre-SG
 ecen ez Arguia.
 plutôt-que lumière
 ‘[...] les hommes ont préféré les ténèbres à la lumière.’

(3) PARTICIPE PROSPECTIF

LEIÇARRAGUE 1571, Table des matières du *NT*, sous C:

Cerbitzari vorondatea daquiena *puniturenago*: Luk. 12. 47
 serviteur volonté-SG celui-qui-sait punir-PROSP-ago ...
 ‘Le serviteur qui connaît la volonté [de son maître] (sera)
 plus [durement] puni: Luc 12,47’

Notons enfin qu’il y a aussi chez Leïçarrague au moins quatre¹⁵ exemples dans lesquels le morphème comparatif de supériorité *-ago* suit un radical verbal employé au passé aoristique, donc avec un auxiliaire supplétif ou de deuxième série i.e. °*edin*, °*ezan*, plutôt que *izan*, °*edun/ukan* (Marc 6,51 et 10,26, 1-Thess 4,1 et 1-Thess 4,10):

(4) PARTICIPE AORISTIQUE¹⁶

LEIÇARRAGUE 1571, Marc 10,26:

Baina hec are *spantago* citecen [...]
 mais eux encore vs’étonner-plus AUX₂¹⁷,
 ‘Mais ils s’étonnèrent davantage,...’

2.2. Axular (1643)

Le relevé effectué dans le grand texte classique labourdin donne les résultats suivants. Tout d’abord, il y a 67 occurrences d’imperfectifs (dans un texte

¹⁵ Vu les moyens informatiques limités dont je dispose, il ne m’a pas été possible de relever systématiquement tous les exemples de ce type, puisqu’ils ne comportent pas de finale spécifique (comme *-t(z)enago*, *-tuago*, *-iago*, etc.). Il en va de même pour les participes perfectifs à suffixe *-Ø* comme *hil* ‘tuer, mourir’, et cette possible sous-estimation vaut aussi pour les auteurs ultérieurs, comme Axular, qui seront cités plus loin.

¹⁶ Voir le commentaire qui suit l’ex. (10) *infra*.

¹⁷ AUX₂ signale un auxiliaire de la 2e série (°*edin*, *ezan*).

de plus de 102.000 mots) suivis de *-ago*, dont les deux suivants (on notera qu'ici aussi, comme plus chez d'autres auteurs cités plus loin, tant l'usage transitif que l'usage intransitif sont attestés):¹⁸

- (5) AXULAR 1643, § 238:
 Nehork debeku den gauza, sori eztena, *desiratzenago du*,
 hartara lehiago du.
 'On désire plus la chose qui est interdite, qui n'est pas licite,
 a plus d'attrance pour elle.'
- (6) AXULAR 1643, § 194:
 Nola hordiak anhitz edanez *egarritzenago baitira*, [...],
 hala etsaiak ere, ihardukiz *etsaitzenago dira*.
 'De même que les ivrognes, en buvant, ont de plus en plus soif [lit.
 "s'assoiffent davantage"], de même, les ennemis, en luttant,
 deviennent de plus en plus ennemis.'

Comme chez Leïçarrague, les autres participes sont beaucoup moins souvent suivis de *-ago*. Pour des raisons déjà mentionnées (cf. la note 15), les participes perfectifs en *-ago* ont un statut moins clair, en ce sens qu'ils peuvent, ou parfois doivent, être interprétés comme des adjectifs, si bien que leur décompte est plus délicat. L'exemple suivant, qui est (relativement) clairement plutôt verbal (ou dynamique), est en fait extrait de 1-Cor 15,10; il est d'autant plus intéressant que le texte de Leïçarrague, produit 70 ans plus tôt, et celui de Haraneder, rédigé un siècle plus tard, emploient le même verbe *trabail(l)atu* 'travailler' comme verbe "inaccusatif", c'est-à-dire avec l'auxiliaire *izan*, 'être', mais sans adjoindre *-ago* au participe: le verbe est accompagné de l'adverbe *gehiago*.

- (7) a. AXULAR 1643, § 320:
 Ni bertze guztiak baiño *trabailatuago naiz* [...]
 'De mon côté, j'ai travaillé plus que tous les autres / qu'eux tous...'
- b. LEIÇARRAGUE 1571, 1-Cor 15,10:
 aitzitic hec guciac baino *guehiago trabailatu içan naiz*
(id.)
- c. HARANEDER 1740, *ibid.*:
 aitzitik hek guziak baiño *gehiago trabailatu izan naiz*
(id.)

Les participes prospectifs au comparatif sont, dans l'ensemble du *Gero*, au nombre de cinq, dont trois dans la même phrase:

¹⁸ Voir la note 31 pour un rapide aperçu concernant la manière dont Añibarro a rendu ces tournures en biscayen.

- (8) AXULAR 1643, § 181:
 (Zeren adiskide batekin hautsten duzunean, baldin berehala osatzera eta bat egitera enseiatzen ezpazara, iakizu ezen,) gero eta gero gaitziago izanen zaitzula, *gibelatukoago*, *urrundukoago*, *eta ezantsiatukoago zarela*.
 ‘(Si, quand vous rompez avec un ami, vous n'essayez pas de vous remettre et de vous réconcilier immédiatement, sachez) que vous vous en ressentirez de plus en plus, que vous vous écarterez et éloignerez plus [de lui], que vous vous [en] détournerez davantage.’

Un exemple de prospectif avec l'auxiliaire transitif °*edun* est fourni en (9):

- (9) AXULAR 1643, § 125:
 (Iende batzuk hasten dira bizitzen, bizitzetik gelditu behar denean; eta baldin hunetzaz miretsten baduzu, erranen deratzut are *miretsikoago duzuna*: (bertze batzuk bizitzen hasi baiño lehen, gelditzen dira bizitzetik.)
 ‘(Certaines personnes commencent à vivre alors même qu'il faut s'arrêter de vivre; et si cela vous étonne, je vous dirai) *quelque chose qui vous étonnera plus encore* ([à savoir] que d'autres s'arrêtent de vivre avant même d'avoir commencé à vivre.)’

Voici enfin un (double) exemple de construction impérative, où *-ago* est associé à un participe aoristique, où, comme ailleurs, /*X-a+-a(go)*/ donne /*X-a(go)*/:

- (10) AXULAR 1643, § 127:
 [...] *banbanteaz permago eta lebiago zaitezte*.
 ‘Efforcez-vous et empresses-vous d'autant plus.’

(Comparer *lebia-tzen-ago zaitza* au § 117 et *perma-tzen-ago... da* au § 301 – cf. Appendice II). On pourrait objecter que les formes de (10) devraient s'analyser en *perma-ago-Ø* plutôt qu'en *perma-Ø-ago*, c'est-à-dire qu'il pourrait s'agir du radical d'un verbe *perma-tu* (*id.* pour *lebia-go* bien entendu). Mais il se trouve précisément, on y reviendra, qu'il n'y a *aucun* exemple de verbe dérivé d'adjectif au comparatif, donc en *-ago-tu*, chez Axular. Cet argument vaut également dans le cas pour Leizarrague, cf. l'ex. (4) *supra*.

Pour clore cette section, voici la répartition des soixante-sept exemples du participe imperfectif au comparatif en fonction de l'auxiliaire utilisé:

(11) a	‘être’, sans extension dative
(3 ^e p. sg. au présent de l'indicatif, <i>da</i>):	42
b	‘être’ avec extension dative
(3 ^e p. sg. au présent de l'indicatif, <i>zaio</i>):	8
c	‘avoir’ sans extension dative
(3 ^e p. sg. au présent de l'indicatif, <i>du</i>):	16

- d 'avoir' avec extension dative
(3e p. sg. au présent de l'indicatif, *dio*): 1

D'où l'on peut conclure que s'il y a une majorité de verbes intransitifs se construisant avec *izan* 'être' (ceux appelés "inaccusatifs" dans certaines théories modernes), les emplois transitifs, qu'il soient causatifs ou non, sont également bien attestés, représentant le quart des occurrences.

2.3. Pouvreau (1664, 1669)

Cet *euskaldun berri* nous a laissé entre autres une version (ms. de 1664) de l'*Introduction à la vie dévote* de Saint François de Sales, sous le titre de *Philotea*, et une autre de l'*Imitation de Jésus-Christ* de Thomas à Kempis (trad. ms. de 1669). De tous les textes que j'ai examinés, c'est dans ce dernier ouvrage que l'on trouve le plus grand nombre de participes verbaux au comparatif, du moins proportionnellement (39 exemples sur environ de 48.000 mots).

Dans le *Philotee*, par contre, il n'y a que très peu d'exemples qui nous concernent (quatre en tout). Les voici¹⁹ (le hasard faisant bien les choses, les deux premiers cas représentent un imperfectif suivi de *-ago*, le troisième un perfectif, et enfin le dernier un prospectif):

- (12) POUVREAU 1664:
- a *distiatzenago dute* (1e partie, ch. 3)
'[elles] deviennent plus éclatantes'
 - b *herrestatzenago dira* ibilten diren baino (1e partie, ch. 7)
'[elles] se traînent plustost que de cheminer'
 - c bainan *obligatuago zen* bere superioren erranen egitera
'mais elle avoit plus de devoir a l'obeissance
de ses superieurs' (3e partie, ch.1)
 - d bainan gainetik igerikatzen badira, eta nahi badute
agertu, ontasunak izanen dire hanbatenez gutiago
egiazkoak, zenbatenez *agerturenago baitira*. (3e partie, ch 4)
'mais s'ilz surnagent et qu'ilz veuillent paroistre,
ce seront des biens d'autant moins veritables
qu'ilz seront plus apparens.'

L'intérêt de l'*Imitation* de Pouvreau est qu'il donne des exemples que je n'ai trouvés nulle part ailleurs auparavant, voire ailleurs, en particulier sur la

¹⁹ Je donne l'original français dans sa version première, de 1606, donc guère plus vieille que le texte de Pouvreau...

possibilité de coordonner non seulement de deux participes en *-tzen* dont seulement le second est suivi de *-ago*, comme en (13)²⁰ – mais même deux syntagmes verbaux (comprenant un verbe précédé d'un complément ou circonstant), avec *-ago* en facteur commun à la suite, comme la parenthésisation en (14) le montre:

- (13) POUVREAU 1669, *Imit.* 1,3,3:
Zerk [trabatzen eta tarritatzen]-ago zaitu bihotzean
 dadukazun pasione bildumatu gabeak baino?
 'Qu'est-ce qui vous gêne et vous tracasse plus que
 les passions incontrôlées que vous avez dans le cœur?'
- (14) POUVREAU 1669, *Imit.* 1,25,3:
*Ezen zertan ere gizonak [[bere burua benutzten]
 eta [espirituan mortifikatzen]]-ago baitu,*
hartan probetxu geiago egiten du [...]
 'Plus l'homme arrive à se vaincre lui-même et à se
 mortifier spirituellement, plus il s'améliore...'

On peut comparer cette version à celle de Maister (traducteur souletin du siècle suivant sur lequel je reviendrai dans la prochaine section), qui sort moins de l'ordinaire, car seul l'auxiliaire fléchi *y* est en facteur commun:

- (15) MAISTER 1757, *Imit.* 1,25,3:
*Ezi zunbatenaz gizonak [[bere bürria garbaitzenago],
 eta [ezpiritüz bil-erazitzenago]] beitiü,* hanbatenaz [...]
*(id.)*²¹

Un dernier exemple qui mérite d'être signalé chez Pouvreau est le suivant, où l'on aurait plus naturellement attendu une forme comparative sur le syntagme adnominal dérivé *[[ene gogara]-ko]* lit. 'qui m'est agréable / plaisant':

- (16) POUVREAU 1669, *Imit.* 3,37,1:
 [...] zenbatenaz [...] garbikiago [...] iarriko baitzare,
 hanbatenaz *izanenago* zara ene gogorakoa [...]
 'Plus vous vous rendez pur, plus je vous aimerai...'

Comme il s'agit, dans l'état actuel de mes recherches, d'un hapax, je n'en dirai pas plus ici.

²⁰ Il y en a deux autres exemples, en 1,21,4: [...] *hanbatenaz [tristetzen eta doloratzen]-ago da* ' [...] plus on éprouve de tristesse et de douleur', et en 1,22,2: *zeren [ikusten eta frogatzen]-ago baitütu gizonaren [...]* *eskasak* 'car il voit et éprouve plus les défauts de [...] l'homme'. Voir un ex. du même type de coordination au 19e siècle, plus loin, en (20).

²¹ Pour un exemple chez Axular, voir son § 81 (# 16-17 dans l'Appendice II).

3. LES 18e ET 19e SIÈCLES

3.1. La tradition labourdine

Je serai beaucoup plus bref ici, car la proportion de participes suivis de *ago* baisse nettement: en face des 39 exemples de *-tzenago* de Pouvreau dans la traduction de l'*Imitation* de Thomas à Kempis, on n'en trouve que deux dans la version de Chourio (1720), dont celui cité dans la note (5), et celui-ci:

- (17) CHOURIO 1720 *Imit.*, 3,27,1:
 Zorion bat da horla pairatzea; eta hori etzaio gaitz, eta penagarri idurituko bihotz humillari, eta bere baitan baiño Jainkoa baithan *fidatzenago denari*.
 ‘C'est un bonheur que de souffrir ainsi, et cela ne semblera être ni un mal ni une douleur au cœur humble, et à celui qui se fie plus en Dieu.’

On peut aussi comparer les 11 occurrences de *-t(z)enago* chez Leïçarrague aux deux seules qui figurent dans la traduction du *NT* par Haraneder (ms. de 1740); on y trouve ainsi, outre l'ex. des Actes 27,11 cité dans la note 14:²²

- (18) HARANEDER 1740: Heb 6,9:
 Zuetaz ordean, ene maiteak, hobeagorik dugu uste eta salbamenduari *hurbiltzenago zaioenik* [...]
 ‘Cependant, bien-aimés frères, nous croyons, en ce qui vous concerne, que des choses meilleures, et plus favorables [lit. “qui s'approchent plus”] du salut [vous attendent].’

²² Il y a aussi un participe perfectif indubitable:

(a) Rom 5,20: *Legea ordean ethorri da halako moldez, non berretuago baida bekhattua...*

‘La Loi est intervenue de telle manière qu'elle a fait abonder le péché...’

Par contre, dans l'ex. suivant, il y a ambiguïté entre une interprétation dynamique et une interprétation stative (plus sur cette question dans la section 4):

(b) Heb 12,9: ez gaizko bada are *sumetituago izan* behar Izpirituen Aita denari...?
 ‘Ne nous faut-il pas nous soumettre plus [encore] / être plus soumis à celui qui est Père des esprits?’

Enfin, je n'y ai trouvé de prospectif ni en *-tuko-ago* ni en *(r)en-ago*.

De même, dans les 30 premiers chapitres de sa traduction du *Combat spirituel* de Scupoli, les seuls numérisés (cela fait quand même un texte de plus de 21.000 mots), on trouve un seul exemple de *tzen-ago*:

- (19) HARANEDER 1750, *Gudu izpirituala*, Chap 10:
 Nork sinhets lezake [...] Jaiñkoaz gozatzea desiratzen
 dugun denboran, maiz gure intresak *billbatzenago ditugula*,
 haren gloria eta haren nahia [...] baino?
 ‘Qui pourrait croire qu'au moment-même où nous désirons
 jouir de Dieu, c'est souvent plus notre propre profit²³
 que sa gloire et sa volonté que nous recherchons?’

Au 19e siècle, il n'y a rien, par exemple, chez Duhalde (1809). En ce qui concerne la traduction intégrale de la Bible par Duvoisin (1859-65), il n'y a qu'une occurrence de *-tzen-ago* dans l'*Ancien Testament*, et trois dans le *NT*. Les voici:

- (20) DUVOISIN 1859-65, Exode 1,12:
 Bainan zenbatenaz zaphatuago eta hanbatenaz
 [*populatzten* eta *berhatzen*]-*ago ziren*²⁴
 ‘Et plus ils étaient opprimés, et plus leur population
 croissait et se multipliait.’
- (21) a DUVOISIN 1859-65, Marc 10,26:
Harritzenago ziren hekiek, zerratelarik beren artean...
 ‘Ils s'étonnaient davantage, se disant entre eux...’²⁵
- b DUVOISIN 1859-65, Luc 23,5:
 Bainan hekiek *mutbiritzenago ziren*, ziotelarik...
 ‘Mais eux s'énervaient de plus en plus, disant...’
- c DUVOISIN 1859-65, Actes 16,5:
 Eta horrel[a]tan fedean gogortzen ziren Elizak,
 eta egunetik egunera *usutzenago ziren*.
 ‘Et ainsi les églises se renforçaient dans leur foi,
 et croissaient de jour en jour.’

²³ Lit. ‘nos intérêts’.

²⁴ Noter la mise en facteur commun de *-ago* après la coordination de deux participes imperfectifs; cf. (13) *supra* et la trad. de Etchehandy (1985) citée dans la note 10. Remarquer aussi l'absence de pluriel sur *zaphatuago*, qui indique peut-être que l'auxiliaire-copule *ziren* est en facteur commun, la coordination de deux participes distincts n'étant pas exclue.

²⁵ Cf. l'ex. (4), de Leizarrague, pour le même fragment de verset de Marc.

3.2. Les textes souletins

Le peu de textes dont je dispose pour le 17e siècle en ce qui concerne les variétés les plus orientales du basque “continental” n'offre, à ma connaissance, qu'un seul exemple, dû à Tartas (1672) – son ouvrage de 1666 n'en contient par contre aucun.²⁶ Le voici:

- (22) TARTAS 1672, ch. 1 (§ *Orationiaren lehen conditionia*):
 S. Bazilo iaunac dio gure Erreguia [...] samurtcen dela gauça chipiric hari galdatcen dugunian eta *samurtcenago* behar eztirenac hari galdatcen dutugunian.
 ‘Saint Basile dit que notre Souverain s'indigne quand nous lui demandons de petites choses, et qu'il s'indigne plus [encore] lorsque nous lui demandons des choses qui ne sont pas nécessaires [du tout].’

Par contre, la traduction de l'*Imitation* par Maister (1757) est plus riche (bien que seuls les livres I et III aient été numérisés.) Outre l'ex. (15) cité *supra*, on relève encore, entre autres, avec un participe imperfectif:

- (23) MAISTER 1757, *Imit.* 1.3.3²⁷:
 Zunbatenaz nurbait bere beithan *sartzenago beita*, eta bere bihotzian *sinpletzenago*, hanbatenaz gaiza haboro, eta handiagorik enthelegatzen dü phena gabe.
 ‘Plus quelqu'un est recueilli en lui-même, et plus il devient simple dans son cœur, plus de choses, et [combien] plus grandes, il comprend sans peine.’

Et voici encore, sans prétendre être exhaustif pour les extraits des livres II et IV, non numérisés:

- (24) a MAISTER 1757, *Imit.* 2,12,7:
 zeren zenbatenaz *hiltzenago baita* nihor bere baitan, hanbatenaz *hastenago da* Iainkoa baitan bizitzen.
 ‘Car plus quelqu'un meurt à lui-même, plus il commence à vivre dans le Christ.’

²⁶ En ce qui concerne les siècles précédents, je n'ai rien repéré à l'est du Labourd – et en particulier chez Etchepare (1545).

²⁷ La version “remaniée” d'Inchauspé (1883) est ici minimalement distincte, ce qui n'est pas toujours le cas: il se contente ici de remplacer *sinpletzenago* par *txipitzenago*, et conserve donc la même structure.

- b MAISTER 1757, *Imit.* 2,12,8²⁸:
 Eta zunbatenaz dolorez aragia *flakutzenago beita*,
 hanbatenaz ezpiritia barneko graziaz *azkartzenago da*.
 ‘Et plus la chair est affaiblie par les douleurs,
 plus l'esprit se renforce de grâce intérieure.’

Noter la grande proportion de participes prospectifs suivis de -ago dans ce passage:

- (24) MAISTER 1,24,5-6
 <5> [...] Ordian *alageratürenago da* ihur, aragiaren penitentziaz heziz, eziez bethi boxi hunez hazi ükhen balin balü. [...] Ordian *laidatürenago düzü* xoxa txipi xar bat, eziez gatzelü ürrhestatü bat. [...] Ordian *goratürenago da* obediencia simple bat, eziez mündü hun-tako finaziak oro.
 <6> Ordian *alageratürenago dü* kontzentzia xahü, eta hun batek, eziez filosofiaren jakite barnak.
 <5> ‘Alors, en domptant la chair par la pénitence, on se réjouira plus que si l'on avait toujours été nourri de morceaux de choix [...]’.
 Alors, une pauvre petit cabane sera davantage louée qu'un château doré. [...]
 Alors on exaltera plus la simple obéissance que toutes les finesses de ce monde.
 <6> Alors une conscience bonne et pure réjouira plus que le profond savoir philosophique.’

Plus d'un siècle plus tard, la version d'Inchauspé (1883) contient encore diverses occurrences de cette construction (mais je ne l'ai pas systématiquement examinée, ne disposant pas d'un texte numérisé en rtf), dont certaines ne correspondent pas au texte de Maister. En voici trois exemples, pour le seul livre I:

- (25) a INCHAUSPÉ 1883, *Imit.* 1,3,6:
 Handi izatia *txerkatzenago beitie* eziez ümil izatia, hartakotz bere phentsamentietan khe bat bezala ezdeustüren dira.
 ‘Ils cherchent plus à être grands qu'à être humbles,

²⁸ Ce passage de l'*Imit.* est le seul que j'aie trouvé chez Haristoy (1896) qui contienne le même tour (mais je n'y ai regardé que les équivalents des passages où Pouvreau l'emploie aussi, avec, en l'occurrence, respectivement *senatzenago* et *bortitenago*):

- (i) Eta zenbatenaz nahigabeek *zaphatzenago baitute* haragia,
 hanbatenaz graziak indar gehiago ematen dio arimari.
 (*id.*)

- c'est pourquoi ils s'anéantiront comme de la fumée dans leurs propres pensées.'
- b INCHAUSPÉ 1883, *Imit.* 1,13,5²⁹:
 Eta zonbatenaz lüzazago hari bühürtzera ihur laxatzen beita, hanbatenaz flakiago egün oroz bere beithan gerthatzen da, eta etsaia haren kuntre *azkartzenago*.
 'Et plus quelqu'un attend pour lui faire face, plus il devient chaque jour plus faible, et plus l'ennemi se renforce contre lui'.
- c INCHAUSPÉ 1883, *Imit.* 1,22,2 :
 Gizona *zelütiartzenago da*, eta hebenko bizitzia *kharastenago zaio*.
 'Plus un homme s'élève en esprit [lit. "devient partisan du ciel"], et plus la vie d'ici-bas lui devient putride.'

4. ÉLÉMENTS DE RÉFLEXION

4.1. Sur les participes perfectifs au comparatif

Je pense que la possibilité de construire des participes imperfectifs et prospectifs en basque du nord, du 16e siècle au 19e, a bien été établie, et dépassée, qu'on le veuille ou non, la simple anecdote d'un "idiotisme" rencontré par hasard chez Axular. Cela dit, on remarquera que si ce tour est inconnu dans les dialectes parlés au Sud, il semble également inattesté en bas-navarrais (il n'y en a aucun exemple chez Laphitz (1867) ou chez Hiriart-Urruty (textes écrits autour de 1900, cf. la bibliographie) – mais bien entendu, dans le cas du bas-navarrais, il peut s'agir d'un hasard, ce dialecte étant fort peu représenté dans la tradition littéraire.

En tout état de cause, il faut se demander s'il est possible de corréler l'existence des constructions en participes imperfectifs et prospectifs plus *-ago* à quoi que ce soit.

De ce point de vue, je noterai quelques faits.

(a) Les adjectifs au comparatif en *-ago* ne sont pas obligatoirement accordés en nombre avec le sujet (même si ce n'est pas une règle absolue) quand ils sont attributs (ils sont par contre bien marqués pour le nombre – et le cas – quand ce sont les derniers éléments d'un syntagme nominal argument ou cir-

²⁹ Cf. la traduction labourdine de Chourio (1720) dans la note 5.

constant). Ainsi, dès Leizarrague, on trouve des constructions accordées, comme *gaixtoagoak* dans la première partie de (26), où le syntagme adjectival est apposé au syntagme nominal indéfini *berceric çazpi espiritu*, mais elles sont bien plus fréquentes chez Duvoisin, cf. (27) vs. (26): chez ce dernier, l'accord se trouve aussi quand l'adjectif au comparatif est attribut, et donc suivi de la copule.

(26) LEIÇARRAGUE 1571, Mat 12, 45:

Orduan ioaiten da, eta hartzen ditu berequin berceric çazpi espiritu bera baino gaixtoagoac, eta sarthuric habitatzen dirade han, eta guiçon haren fina hatsea baino gaixtoago da...

‘Alors ils'en va, prenant avec lui sept autres esprits plus malins que lui, et, entrant [dans la maison], ils y habitèrent, et la fin de cet homme est pire que son commencement.’

(27) DUVOISIN 1859-65, *ibid.*:

Orduan badoha, eta hartzen ditu bertze zazpi izpiritu bera baino gaixtoagoak; eta sarthurik, han egiten dute beren egoitza, eta gizon haren azken zoria lehena baino gaitzagoa da.

(*id.*)

(b) Par ailleurs, les participes perfectifs, dans les dialectes du Nord, peuvent fonctionner comme épithètes, mais, au contraire des adjectifs, ils peuvent soit précéder les noms (sans être alors nécessairement reliés au nom modifié par le partitif adverbialisant *-ik* suivi de l'élément adnominalisant *-ko*, donnant *-ikako*, cf. *-iko* – ou *-tako* – au Sud), soit les suivre: *kondatu ardiatarik* ou *ardi kondatuetarik* ‘des [ablatif] brebis comptées’ (Lafitte 1962, § 485). Cependant, lorsqu'ils sont au comparatifs, tant les participes perfectifs que les adjectifs suivent les noms.

Il s'ensuit qu'avec les verbes inaccusatifs en particulier, il n'est pas toujours possible de dire si un participe suivi de *-ago* est à considérer comme étant de valeur véritablement verbale (i.e. servant à décrire un événement allé jusqu'à son terme), plutôt qu'adjectivale (dénotant alors un état résultant plutôt que le processus qui a conduit à cet état).

Ainsi, une proposition comme celle de (28) peut s'interpréter soit comme verbale, médio-passive (cf. ma traduction avec un réfléchi en français), soit comme adjectivale (auquel cas le *se* de la traduction est à retrancher):

(28) POUVREAU 1669, *Imit.* 1,3,3:

Zenbatenaz *bilduago*, [...] eta *iarriago* baita nihor bere buruarekin [...], hanbatenaz ...

‘Plus un homme (*s'*) est recueilli et replié sur soi [=dégagé de tout], plus ...’

Il est vrai, dans ce cas particulier, que Maister traduit l'original avec un participe imperfectif, donnant une interprétation dynamique ou événementielle au contenu de sa phrase, cf. (29), mais ce fait n'est pas en soi pertinent pour la présente discussion, car l'ambiguïté de (28) reste bien là:

(29) MAISTER 1757, *ibid.*:

Zunbatenaz nurbait bere beithan *sartzenago* beita,
 eta bere bihotzian *sinpletzenago*, hanbatenaz...
id., lit. 'plus on rentre en soi et devient plus simple
 dans son cœur, plus...'

(c) Noter de plus que les participes perfectifs en *-ago* se coordonnent facilement avec des adjectifs, comme dans (30):

(30) a POUVREAU 1669, *Imit.* 2,10,3

... grazia, zeinaren bidez egiten bainaiz *humillago*,
beldursuago eta *preparatuago* neure borondateari
 uko egitera...

'... la grâce, par laquelle je deviens plus humble, plus
 prudent, et mieux préparé à renoncer à ma propre volonté...'

b HARISTOY 1896, *ibid.*

Egun oroz *humilago*, *beldurriago* eta [ene buruari
 ukho egitera *ekharriago*] eginen nauen grazia...

id., lit. 'la grâce qui me rend chaque jour plus humble,
 plus craintif et plus porté à renoncer à moi-même...'

En fait, l'emploi intransitif de *egin*, 'devenir, se faire' en (30b) indique incontestablement que l'on a affaire ici à un emploi adjectival du participe perfectif en *-ago*.

On comprend sans doute mieux maintenant pourquoi j'ai manifesté quelques réticences vis-à-vis de leur emploi comme véritables participes verbaux au comparatif.³⁰

³⁰ Lapeyre (1891), par exemple, ne présente aucun participe imperfectif ou prospectif au comparatif, et les seuls ex. de p. perfectifs suffixés de *-ago* sont accordés en nombre, et donc adjectivisés. § 68: *handiago eta altxatuagoa* 'plus grand et plus élevé'; § 117: *Petriren hobena hanbatenaz handiagoa izan zen, zenbatenaz Jesus aphalduagoa eta pertsekutuagoa baitzen* 'la faute de Pierre fut d'autant plus grande que Jésus était plus humilié et plus persécuté'; §168: *Gauza horietan, bertze hainitz gizon izan ditezkeela eta badirela ere, hura baino argituagoak* '... que dans ces choses, il doit y avoir, et il y a effectivement, des [gens] plus éclairés que lui'.

Il faut par ailleurs signaler que si Léon ne présente aucun participe suivi de *-ago* dans son *Imitation* de 1929, il en fournit au moins un cas, stylistiquement assez marqué, dans sa trad. des *Evangiles* de 1946:

(d) Enfin, si l'on regarde les textes du Sud (guipuzcoans et biscayens), on voit que seuls les participes perfectifs peuvent être employés. Par exemple, l'adaptation au biscayen du *Gero* d'Axular par Añibarro (±1820) transforme tous les participes imperfectifs originaux, soit en recourant au perfectif, soit en employant une forme adjectivale en *-ago* suivie d'une forme participiale de *egin* intransitif, 'se faire, devenir', soit enfin en suffixant *-ago* sur un élément adverbial.³¹

4.2. Sur les verbes dérivés d'adjectifs

En effectuant ces recherches, je suis tombé sur un phénomène dont j'ignorais absolument tout: les variétés anciennes de basque du Nord, au contraire de celles parlées de l'autre côté de la Bidassoa, et à deux exceptions près apparues au début du 18e siècle, ne dérivent aucun verbe d'adjectifs au comparatif: il n'y a aucun verbe en *-agotu(ko)* (participes perfectif et prospectif) ni en *-agotzen* (p. imperfectif) formés à partir d'un adjectif ou d'un nom au comparatif chez Etchépare, ni chez Leizarrague, ni chez Etcheberry de

-
- (i) Léon 1946, Marc 7,36:
 bainan harek *manatuago* eta heiek *erranago*!
 'Mais plus il leur disait [de se taire], plus ils parlaient.'
 lit. 'mais lui plus commandé, et eux plus dit.'

L'absence de copule ou de verbe fléchi interdisant l'apparition de marque de nombre sur le prédicat, cf. Lafitte, *op.cit.*, il est très difficile d'analyser cet exemple, qui montre combien sont imprécises les limites entre grammaire et rhétorique.

³¹ En voici une série d'exemples, tirée du § 52 (selon la numérotation de Villasante):

- (i) Axular:
 (Ardia bere lagunei azkentzen zaienean, halako moldez bide onetik eta bere ardi lagunen alhapidetik aldaratzen, eta hastantzen da,)
 a. non geroago, *urruntzenago, galtzenago eta errebelatzenago baita*. [...]
 b. Baiña ardia orenetik orenera, lekhuz aldatzen da, oihanean barrenago sartzen da, bethi eta *galtzenago eta errebelatzenago da*.
 c. Hala bada bekhatorea ere, gero eta gero *galtzenago, errebelatzenago* eta bere aztura gaixtoetan barrena *sartzenago da*.
- (ii) Añibarro:
 (Ardia bere lagunetatik alderatu ta atzeratuten danean, alako modu bide onetik ta bere lagunetatik deslaitu ta atzeratuten da,)
 a. non geroago *urrinago, galduago, deslaiago dago*. [...]
 b. Baña ardia ordutik ordura urrinduten da, basoan barruago sartuten da, geroago *galduago egiten da*.
 c. Alan bada, bekataria bere geroago *galduago* ta bere ekandu gaistoetan *barruago* sartzen da.

Ciboure³², ni chez Axular, ni chez Pouvreau, ni Arambillaga (1684),³³ ni chez les Souletins Tartas et Maytie (1676), et cela continue au 18e siècle: rien chez Haraneder (1740) ou (1749), rien chez Maister, rien chez Baratciart (1764)...

Les deux exceptions auxquelles j'ai fait allusion sont les dérivés (i) du pléonastique *hobeago* 'meilleur' (forme déjà attesté echez Leïçarrague, pour le plus simple *hobe*, même sens): *hobeagotu* 'devenir meilleur, s'améliorer' cité dans le *DGV* pour Etcheberry de Sare (ms de ±1710) et Chourio (1720, *Imit.*, 3,30,8), et (ii) de son opposé *gaixtoago* 'plus méchant, pire'. Etant donné que le *DGV* indique un *NT* anonyme publié à Bayonne en 1828 comme premier texte du Nord comportant ce mot, je me permets de citer ici l'extrait suivant de Chourio, qui a un bon siècle d'ancienneté de plus:³⁴

(31) CHOURIO 1720, *Imit.* 2,6,3:

Hortaz gizonen laudorioek etzaituzte sainduago egiten,
eta halaber *etzaituzte gaixtoagotzen* iendeek zutaz
erraten dituzten gaizgiek.

'Les louanges des hommes ne vous en rendent pas plus saints,
et, de même, les critiques que les gens émettent à votre égard
ne vous rendent pas plus mauvais.'

Passant à la deuxième moitié du 19e siècle (je n'ai rien trouvé chez Duhalde de ce côté non plus), sur la totalité de la *Bible* traduite par Duvoisin au 19e, il n'y a que quatre exemples de verbes dérivés d'ajectifs au comparatif. Les voici:

(32) DUVOISIN 1859-65,

a Ps 68,5

Ariarik gabe gaitzirizkotan hartu nautenak,
ene buruko ileak baino *usuagotu* dira.

'Ceux qui m'ont pris en aversion sans raison sont
[devenus?] plus nombreux que les cheveux de ma tête.'

b Prov 11,24

Batzuek berenetik ematen dute, eta *aberatsagotzen* dira;
bertzeek harten dute berena ez dutena, eta bethi
beharretan dira.

³² Qui offre par contre trois exemples de *hurbil(l)tzenago* 's'approchant davantage' et un de *laburtzenago* 'raccourcissant'.

³³ Dès le 17e siècle, on notera cependant deux verbes dérivés d'*adverbes* au comparatif, chez Haramburu (1635): *zu etzara gutiagotuko*, *baina bai gu gehiagotuko*, 'vous, vous ne deviendrez pas moins/moindre, mais nous, nous deviendrons plus importants/grands'.

³⁴ Ce texte contient aussi un exemple de *hobeagotzen*, en 3,50,8: *Gizon bat hobeagotzen othe da, zeren den handiagotzat idukia?* 'Un homme devient-il meilleur parce qu'il est tenu pour grand?' (passage cité, par contre, dans le *DGV* sous *hobeagotu*).

‘Certains donnent de ce qui est à eux, et s'enrichissent davantage; d'autres prennent ce qui ne leur appartient pas, et sont toujours dans le besoin.’

c Eccl 7,20

Zuhurtziak zuhurra *bazkarragotzen* du
hiriko hamar aitzindari baino.

‘La sagesse renforce plus le sage que [ne le feraient]
dix dirigeants de la ville.’

d Heb 2,9

Bainan Jesus, aingeruak baino aphur batentzat
aphalagotua izan zena [...]

‘Mais Jésus, qui a été abaissé pour peu de temps
au-dessous des anges [...]

Soit un participe perfectif non-accordé et un accordé, et deux participes imperfectifs. C'est encore fort peu, mais du même ordre de grandeur que les participes suivis de *-ago*.

Du côté du souletin par contre, il faut signaler que les textes d'Archu, contemporains de ceux de Duvoisin, comportent un bon nombre d'exemples de ce type (trois dans sa Genèse, et 11 dans ses *Psaumes*). En voici quelques-uns:

(33) ARCHU 1862b

a Gen 41,56

Egünetik egüniala gosetia *gañtiagotzen* zen lür güzietan
‘De jour en jour la famine se répandait de plus en plus
[lit. débordait davantage] sur toutes les terres.’

b Gen 44,18

Jüdak hatik *hüllantxiagotürrik* erran zeion...
Juda cependant, se rapprochant un peu, lui dit [...]

(34) ARCHU 1862a

a Ps 17,20:

Ene etsai azkarrener eta hügünt nündiener ideki nai
ni beno *azkarragotü* zielakoz.

‘Il m'a délivré de mes pires ennemis, de ceux qui
me haïssaient, car étaient devenus plus forts que moi.’

b Ps 68,5:

Ogenik gabe ni hastiatzen nündienak,
ene bürüko bilhuak beno *haboroagotü* dütüzü.³⁵
[cf. (32a) *supra*]

³⁵ *Dütüzü* est évidemment une forme allocutive révérencieuse de *dira* ici.

Quoique peu nombreuses, de telles formes apparaissent dans l'*Imitation* traduite par Léon (1929), texte qui, tant pour des raisons de date que de dialecte (il s'agit de bas-navarrais), n'offre aucun exemple de participe suivi de *-ago*,³⁶ comme en (35), où l'on trouve successivement un participe dérivé d'un comparatif d'adjectif, puis dérivé d'un participe perfectif adjectivisé mis au comparatif, et enfin d'un "adverbe" (ou nom à l'allatif) également suffixé de *-ago*:

(35) Léon (1929), *Imit.* 2,10,3

Zoin graziak ere bainu *umiliagotzen*, *atzarriagotzen* eta neure buruari *ukotzeragotzen*, *grazia hura bera dut gogokoena*.

'Quelle que soit la grâce qui me rend plus humble, plus attentif et plus porté à renoncer à moi-même, c'est cette grâce-là que je préfère.'

5. CONCLUSIONS

Les pages qui précèdent montrent une double évolution: d'abord, aux 16e et 17e siècles, tous les participes verbaux, y-compris le participe "nu" ou aoristique (l'"infinitif radical" de Lafitte), pouvaient être suivis de *-ago*. C'est cette dernière possibilité qui a disparu la première (d'où peut-être le fait que ni Ithurry, ni Lafitte, cités dans l'introduction, n'en ont parlé).

Comme on vient de le voir, à la même époque, il n'y avait pas de dérivation de verbes, donc de participes verbaux, à partir d'adjectifs au comparatif: la façon naturelle de combiner la marque de comparatif *-ago* et un verbe exprimant l'idée de 'devenir' était de faire suivre le participe aspectuel du verbe de ce morphème.

Si l'on tient compte, par ailleurs, du fait noté à propos de (13), (14) et (20), que cet élément pouvait être mis en facteur commun après deux participes coordonnés, tout semble indiquer qu'il s'agissait en fait d'un *clitique*, le *suffixe* proprement dit n'apparaissant que dans *gehiago*, dont la racine *gehi-* existe à peine sans *-ago* (cf. le *DGV*), et dans *gutiago* 'moins', lit. 'plus peu'.

Puis sont apparues quelques formes dérivées d'adjectifs au comparatif, et corrélativement, la fréquence des participes suivis de *-ago* a nettement baissé, surtout en labourdin.

Ajoutons un autre élément de discussion. Le basque a toujours pu insister sur la progressivité du déroulement d'un processus en employant le participe perfectif à l'instrumental (défini, en *-az*, ou indéfini, en *-z*) associé au

³⁶ Mais voir la note 30 plus haut.

verbe *joan* ‘aller’. Cela dit, considérons les deux phrases suivantes, rédigées à quelques pages d’intervalle par Duvoisin:

- (36) DUVOISIN 1859-65
- a Actes 5,14:
 [...] *ostea geroago eta berhatuagoz zihoan* [...] lit. ‘la foule allait augmentant de plus en plus’
- b Actes 9,22:
*Saul geroago eta hainitzez nausituzago zihoan*³⁷
 ‘Saul se fortifiait de plus en plus’,
 lit. ‘allait de plus en plus devenant plus maître’

On note que l’ordre relatif du suffixe adverbialisant -z et de -ago est en variation libre. Ce fait semble corroborer l’idée que -ago, de clitique (comme en (36b)), a progressivement³⁸ évolué pour prendre le statut de suffixe, cf. (36a), ce qui devait en restreindre la distribution – en effet, un clitique peut suivre, le cas échéant, tout un groupe de mots, voire deux groupes coordonnés, cf. (14), alors qu’un suffixe relève du lexique, et ne peut être associé qu’à certains radicaux ou mots.

Si cette analyse est sur la bonne voie, elle permet de caractériser le -ago qui suit les participes comme un élément *flexionnel*,³⁹ alors que celui qui précède les suffixes aspectuels (d’apparition plus récente, redisons-le) serait dérivationnel. On comprend alors mieux pourquoi, si les dictionnaires traitent comme des entrées ou sous-entrées les verbes dérivés d’adjectifs, du type *hobeagotu* ‘s’améliorer davantage’, ils ne contiennent pas du tout d’entrées pour les participes suffixés de -ago – mais ils peuvent bien sûr figurer parmi les illustrations de verbes “simples”, comme c’est le cas de l’occurrence de *handitzenago* de (37) ci-dessous dans le *DGV* (entrée de *handitu*), bien que ce ne soit pas toujours le cas: ainsi le même *DGV*, sauf erreur de ma part, ne cite pas l’occurrence de *pitztenago* du même passage sous *piztu*...

- (37) AXULAR 1643, § 261
 Baiña baldin [...] hartan pensatzeaz *pitztenago bada sua*,
 eta *handitzenago* tentamendua...
 ‘Mais si à y réfléchir le feu devient plus vif [lit. “s’anime plus”] et que la tentation grandit davantage...’

³⁷ Comparer Haraneder (1740): *Saul* [...] *geroago eta gehiago borthiztuaz ziohan*.

³⁸ Progressivement, car les deux statuts ont manifestement coexisté assez longtemps.

³⁹ Pour un exemple totalement indépendant d’affixe flexionnel flottant, voir l’importante littérature consacrée à la marque d’accord en personne au passé en polonais (aux premières et deuxième personnes, sg. et pl.) – et en particulier, Migdalski (2006, ch. 5, pp.223-283), et l’abondante bibliographie à la fin de cette thèse.

Quoi qu'il en soit, j'espère que cette petite contribution ne se verra pas juger à l'aune de la réflexion suivante:

- (38) GOYHETCHE 1852, Aitzin solasak :
Askotan gerthatzen baita gauza bat zenbatenaz *xebatzenago*,
eta hanbatenaz dela argitu behar bidean *goibeltzenago*.
'Car il arrive souvent que plus on détaille une chose, plus on la rende
obscur au lieu de l'éclaircir.'

APPENDICE I

Les participes imperfectifs suivis de *ago* chez Leizarrague (1571)

- (1) Dédicace bilingue à Jeanne d'Albret. – Hunen, gainean çure maiestateari supplicamenduz nagoca, dena onetacotz othoi recebitu nahi duçun, obraren handitassunera eta dignitatera *behatzenago duçularic* ecen ez Translataçalearen imperfectionetara eta chipitassunera.
[Texte fr. de l'auteur] *Il reste que ie supplie vostre Maiesté de prendre le tout en bonne part, regardant plustost à la grandeur & dignité de l'œuure, qu'aux imperfections & à la petitesse du Translateur.*
- (2) Mat 9,16 – Halaber nehorc eztrauca eratchequiten oihal pedaçu latz-bat abillamendu çar bati: ecen compligarri eratchequiac edequiten du abillamendutic, eta *gaizquitzenago da* ethendurá..
- (3) Mat 27,24 – Eta ikussiric Pilatec ecen etzuela deus probetchatzen, baina tumultoa *handitzenago cela*, vr harturic ikuz citzan escuac popularen aitzinean, cioela, Innocent naiz ni iusto hunen odoletic: çuec ikussaçue.
- (4) Marc 2, 21 – Eta nehorc oihal pedaçu latz-bat eztu iosten abillamendu çar batetan, ezpere haren compligarri berri harc edequiten drauca çarrari, eta *gaizcoatzenago da* ethendurá.
- (5) Luc 23,5 – Eta hec hambat *gortzenago ciraden*, cioitela, Mouitzen dic populua, iracasten ari dela Iudea gucian, Galilean hassiric hunadrano.
- (6) Actes 5,14 – Eta *emendatzenago cen* Iaunean sinhesten çutenen compainiá, hambat guiçonez nola emaztez)
- (7) Actes 9,22 – Baina Saul gueroago *fortificatzenago cen*, eta confunditzen cituen Damascen habitatzen ciraden Iuduac, confirmatuz ecen haur cela Christ.

- (8) Actes 27,11– Baina Centenerac *sinbestenago* çuen gobernaçalea eta pilotua, ecen ez Paulec erraiten cituen gauçac.
- (9) 1-Cor 8,8 – Bada viandac *ezgaitu* Iaincoaren *gogaracotzenago*: ecen ian badeçagu-ere, ezgara vkansuago: eta ian ezpadeçagu-ere, eztugu gutiago.
- (10) 2-Cor 3,9 – Ecen baldin condemnationetaco ministerioa glorioso içan bada: iustitiataco ministerioac anhitzez *iragaitenago du* gloriaz.
- (11) Heb 6,9 – Baina segurutzen gara çueçaz den becembatean, maiteac, gauça hobez, eta saluamenduarequin *eguitenago denez*: hunela minço bagara-ere.

APPENDICE II

Les participes imperfectifs suivis de *ago* chez Axular (1643)

- (1) § 41 – zenbatenez eta gehiago bizitzen baikara, hanbatenez heriotzeko portura *hurbiltzenago gara*.
- (2-9) § 54 – Ardia bere lagunei azkentzen zaienean, halako moldez bide onetik eta bere ardi lagunen alhapidetik aldaratzen, eta hastantzen da, non geroago, *urruntzenago, galtzenago eta errebelatzenago baita*. [...] Baiña ardia orenetik orenera, lekhuz aldatzen da, oihanean barrenago sartzen da, bethi eta *galtzenago eta errebelatzenago da*. Hala bada bekhatorea ere, gero eta gero *galtzenago, errebelatzenago* eta bere aztura gaixtoetan barrena *sartzenago da*.
- (10-11) § 6 – Hala dabillanak egiten duen irabazi guztia da lurraren aurizkitzea, zapatzea eta gogortzea. Eta zenbatenez eta gehiago baitabilla, hanbatenez *zapatzenago, eta gogortzenago du*.
- (12-13) § 72 – Bekhatu bat egiten duzunean, eritzen da arima: bia egiten dituzunean *eritzenago da*: eta anhitz eginez usantza koberatzen duzunean eta usantza koberaturik, usatuari bezala, hetan laketzen zaitzunean, *are eritzenago da*, orduan hurrantzen da arima.
- (14-15) § 72 – Aitzitik orduan *eritzenago*, orduan *hurrantzenago da*.
- (16-17) § 81 – Zeren nola ikhusi baitzuen, egunoro bekhatu egiten hari zirela, eta aitzinerat ere hala hariko zirela, eta igurikitzeaz, denbora gehiago emaitiaz, probetxu baiño kalte gehiago heldu zeiel, bekhatuen zauriak *gordintzenago*, eta *gaizkoatzenago zirela*, hobenduriago egiten zirela, urrikaldurik, pena gutiago ethor zekien amoreakgatik, gutitu

zerauen denbora, eta laburtu hogoi urthez, eman zerauen ephea eta promesa.

- (18-21) § 117 – [...] gazteko usantzak jarraikitzen ohi zaitza nehoi zahar-tzean ere: eta are orduan *kargatzenago, iauntzenago eta lehiatzenago zaitza*. Bada badirudi ezen deabrua ere orduan *permatzenago dela*.
- (22) § 127 – *Tanto magis quanto videritis appropinquantem diem* (Hebr.10[25]). Zenbatenaz eta ikhusten baituzue zeuen azken eguna *hurbiltzenago zaitzuela*, hanbatenaz lasterrago abia, hanbatenaz per-mago eta lehiago zaitetze.
- (23-24) § 130 – Aditzen da, galduak goazilla, ez zeren ikhusten dugun iguzki hunek egiten duen, arratsaldean, itzala handiago eta luzeago, baina zeren gure arratsaldean, zahartzean, adina irauliaz, eta beheitituz dohanean, eta dihoakunean, mendekatzeke, enganatzeko, eta are bizitzeko nahia, eta desira ere, *berretzenago eta luzatzenago zaikun*; zeren zaharrago, eta gaixtoago egiten garen: hargatik erraiten du galduak goazilla.
- (25-28) § 156 – Bada gauza frogatua da, putzu hetarik urik ez atheraagatik ere, eztela erraitekorik, ura *handitzenago*: eta atheraagatik ere, ongi atherat-zera, *ttipitzenago*. Zeren atheratzen bezanbat sortzen baita. Hala dira bada beharrei emailleak ere: emaiten duten bezanbat emaiten zaie. Eta emaiten ezpadute, bihotz gogor badira, *eztira* hargatik *aberatstenago, probetzenago* baizen. Zeren haserretzen da Iainkoa berak emanetarik, eman nahi eztiozunean.
- (29-30) § 194 – Aitzitik nola hordiak anhitz edanez *egarritzenago baitira*, zeren arnoak erratzen baititu: hala etsaiak ere, ihardukiz *etsaitzenago dira*.
- (31) § 203 – Ikhusten duenean haurrak bere amaren eskuan zigorra eta hartzaz eman nahi dioela, *behatzenago dio* amari zigorrari baiño.
- (32) § 220 – Inguratu nenduten etsaiek, erlek bezala. Erleak nehor autsikitzen duenean, *autsikitzenago du* bere burua. Zeren bere eztena eta bizia han utzten baititu.
- (33-34) § 238 – Nehork debeku den gauza, sori eztena, *desiratzenago du*, har-tara lehiago du.
 [...] Nola gizon ezkonduak bethi ere baitu bere emaztea bere eskuko, bereaz frankia, eta bertzerenaz eskasia, eta eskas den gauza maitaro eta iarraikiz izaiten dena, *desiratzenago* eta gozoago iduritzen *baita*, halatan presuna ezkondua berea utzirik, bertzerenera lehiatzen da, alda nahitzen da eta handik galtzen da.

- (35-36) § 261 – Baiña baldin defendatze hartzaz eta hartan pensatzeaz *pitztenago bada* sua, eta *handitzenago* tentamendua, nola egiten baita haragiaren bekhatuan, orduan behar da ihes egin, eta ez nola defendatuko den gogoetan iarri, zeren gogoeta hura bera da su pitzgarri.
- (37) § 267 – Komunzki iende aberatsak ian-edanean ieri dabiltzanak, *erortzenago dira* haragiaren bekhatutan, probe gosez direnak baiño.
- (38-41) §267 – Zeren nola ora bazkarekin *hurbiltzenago baita*, eta bai sua ere olioarekin *pitztenago*, hala haragiaren gutuziamendua ere, ian-edan harekin *berretzenago eta handitzenago da*.
- (42) § 2– 70 Bat bederak behar du bere estatuaren arauaz, nola baitagoka, hala beztitu eta ez gehiago. Zeren gehiagokoaz, *desoboritzenago du* bere burua, ohoratzen baiño.
- (43) § 296 – Etsaiak, mundua, deabrua eta haragia bortitz; naturaleza flako, borondatea onera eta gaixtora libre, bietara iokatzen, eta haragiaren arauaz gaixtora *iokatzenago*.
- (44-50) § 301 – Giristino fina ezta [...] lehenbiziko inkontruan behaztopatzen, eta ez izitzen. Aitzitik, orduan defendatzeko eta ihardesteko, *pitztenago, permatzenago eta finkatzenago da*. Su ttipia, kandela-argia, haize gutik iraungitzen du, baiña su handia, ikhatztobia, haize handiarekin, *handitzenago eta sendotzenago da*; hala bada, debozino ttipia, ezbaieko gogo, eta ontzientzia flakoa ere, edozein tentamendurekin, okhasino gutirekin, haize aphur batekin, iraungitzen da. Baiña debozino handia, intzientzia fina, berthutean erroak eginik dagoena, okhasino handiekin, haize nahasiekin eta tentamenduekin *fintzenago eta handitzenago da*.
- (51) § 301 – Eta badio San Agustinek ezen hunela bekhatutan egoiteak eta perseberatzeak, *haserretzenago du* duela Iainkoa, bekhatu egiteak berak baiño.
- (52-53) § 309 – Zenbatenaz eta giristino bat, baita giristinoago, zenbatenaz, eta zintkiago, eta fintkiago permatzen, eta enseiatzen baita Iainkoaren zerbitzatzera, eta Deabruari kontra egitera, hanbatenaz etsaiak *harmatzenago*, eta tentamenduak ere *berretzenago zaitza*.
- (54-55) § 317 – Bertze ianhariak hiltzen dute apheetitua (dio San Gregoriok). Baiña Iainkoaren zerbitzatzeko ianhari hunek *berretzenago eta pitztenago du*. Zeren barrenago hobeago, eta gozoago edireiten baita.
- (56-57) § 332 – Zeren nola iende batzuk penatzen eta travaillatzen baitira, parabisura ioaiteko: hala bertze batzuk, are *penatzenago eta travaillatzenago dira* ifernuaren erdiesteko.

- (58) §353– Kapitain batek *estimatzenago du*, gerlatik ihes egin ondoan, bihurturik, balentia handiak egiten dituen soldadua, behin ere ihesik egin eztuena, eta balentiarik ere egiten eztuena baiño.
- (59) § 354 – Are gehiago maiteago *eta estimatzenago du* Iainkoak penitentzia egiten duen bekhatorea, penitentiaren premiarik ezten iustua baiño.
- (60-61) §354 – Eta zenbatenaz eta gerla, tormenta eta eritasuna izan baitira handiago eta perilosago, hanbatenaz gero ondoko bakea, denbora ederra eta osasuna ere *dira prezatzenago, estimatzenago*.
- (62) § 354 – Artzaina *alegeratzenago da* ardi errebelatu baten edireiteaz, artalde osoaren, larre onean, alha dela, iakiteaz baiño.⁴⁰
- (63) § 369 – Gauza bat galtzen duzunean, damu hartzen duzu. Eta zenbatenaz eta galtzen duzun gauza hura baita hobeago, handiago eta baliosago, hanbatenaz hartzen duzu damuago, hanbatenaz *sentitzenago duzu*.
- (64-67) § 374 – Ifernuko su hura Iainkoaren iustiziaren borroera, azotea, eta muthila da. Eta halatan su hark bere naturalezaren arauaz, bata baiño bertzea *erratzzenago ezpadu* ere, bai ordea *erratzzenago du*, Iainkoaren iustiziaren muthil bezala. Zeren bere nabusiak manatzen duen bezala, bat bederaren alderakotzat, bere berotasuna eta indarra enplegatu behar baitu. Eta halatan *du erratzzenago eta penatzenago* bekhatu gehiago duena.

RÉFÉRENCES

1. Etudes de grammaire et de linguistique

AZKUE, Resurrección María. 1923-25. *Morfología vasca (Gramática básica dialectal del Euskera)*. Facsim., 1969, Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.

DGV = *Diccionario General Vasco / Orotariko Euskal Hiztegia*. 1987-2005. Sous la dir. de † L.Michelena. 16 vol. Bilbao: Euskaltzaindia, Desclée de Brouwer & Mensajero.

⁴⁰ Noter la phrase qui suit immédiatement, dans laquelle *-ago* apparaît sur un nom nu en fonction d'objet direct: *Aita batek atseginago hartzen du, denbora luzeaz mututurik egotu den semearen ahotik hitz baten enzuteaz, bertze seme guztiak ederki minzaten direla aditzeaz baiño*. Comme dans le cas de (16), dans l'état actuel de mes connaissances, il s'agit d'un hapax.

- ITHURRY, Abbé —. 1895. *Grammaire basque. Dialecte labourdin*. Bayonne. Rééd., facsim., 1979, Saint-Sébastien: Hordago/Lur.
- LAFITTE, Pierre. 1962. *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*. Bayonne: Amis du Musée basque & Ikas.
- LAFON, René. 1957-58. 'L'expression de la comparaison en basque'. *Bulletin de la Société de linguistique* LIII, 234-256. Réédité dans R. Lafon, *Vasconiana*, Bilbao: Euskaltzaindia (Iker 11, 1999), 649-666.
- MIGDALSKI, Krzysztof. 2006. *The Syntax of Compound Tenses in Slavic*. Thèse, Utrecht: LOT. (librement téléchargeable).
- VILLASANTE, Luis. 1978. *Estudios de sintaxis vasca*. Oñate (Guipuzcoa): Editorial Franciscana Aranzazu (Serie Eleizalde, 5).

2. Textes basques⁴¹

- AÑIBARRO, Pedro Antonio. (±1820). *Guero Guero*. Éd par B. Urgell, Bilbao: Euskaltzaindia.*
- ARAMBILLAGA, d'—. 1684. *Jesu Christoren Imitacionea* [livres III & IV]. Bayonne: Fauvet.*
- ARCHÜ, Jean-Baptiste. 1862a. *Daviden gorantzak [...]*. Ms. publié par R.M. Pagola et al., *Bonaparte ondareko eskuizkribuak, Zuberera-I*, 114-242. Bilba : Deustuko Unibertsitatea, 1999.*
- ARCHÜ, Jean-Baptiste. 1862b. *Moisaren lehen libria, Jenesa deithia*. Ms. publié par R.M. Pagola et al., *Bonaparte ondareko eskuizkribuak, Zuberera-I*, 17-112. Bilbao: Deustuko Unibertsitatea, 1999.*
- AXULAR, Pedro de. [1643]. *Gero*. Bordeaux: Milanges. Facsim.: Bilbao: Euskaltzaindia, 1988. Rééd. avec orthographe modernisée et trad. espagnole par L. Villasante, Barcelone: Juan Flors, 1964.*
- BARATCIART, André. 1784. *Guiristinoqui bicitceco eta hiltceco moldea [...]*. Bayonne: Fauver-Duharte.*
- BORDA, Itxaro. 2001. *100% basque*. Pyrénées atlantiques: Susa. Téléchargeable librement à: <http://www.susa-literatura.com/cgi-bin/liburuak.pl?lib=narr42>

⁴¹ Toutes les entrées qui se terminent par un astérisque (*) sont téléchargeables librement sur le site indiqué dans la note 11.

- CHOURIO, Michel. 1720. *Jesu-Christoren Imitacionea [...] Escararat itçulia*. Rééd., Bayonne, Trebos, 1788; facsim., Saint-Sébastien: Hordago/Lur, 1979.*
- DUHALDE, Martin. 1809. *Meditacioneac gei premiatsuenen gainean, cembait abisuekin, othoitcekin eta bicitceko erregela batekin*. Bayonne: Cluzeau.*
- DUVOISIN, Jean-Pierre. 1859-65. *Bible edo Testament Zahar eta Berria [...]*. Londres. Facsim., Bilbao: Gran Enciclopedia Vasca, 1972.*
- ETCHEHANDY, Marcel. 1985. *Jalgitza eta Lebitikoa*. Saint-Sébastien: Elkar.
- ETCHEPARE [D'–], Bernard. 1545. *Linguae vasconum primitiae*. Ed. par P. Altuna, Bilbao: Mensajero, 1980.
- ETCHEVERRY DE CIBOURE, Jean [ETXEBERRI ZIBURUKOA, Joannes]. 1927. *Manual devotioñezcoa edo ezperen oren oro escuetan errabilltçeco libur-rutchoa*. Rééd., Bordeaux: Mongiron Millanges, 1669; facsim de cette dernière, Saint-Sébastien: Hordago/Lur, 1978.*
- GOYHETCHE, Léonce. 1852. *Fableac edo aleguiac Lafontenetaric berechiz hartuac*, facsim., Saint-Sébastien: Hordago/Lur, 1978.*
- HARAMBURU, Jean. 1635. *Devocio escuarra, miraila eta oracinotegua*. Rééd., s.l.: P. de la Covre, 1690.*
- HARANEDER, Joannes. [1740]. *Jesu Christoren Evangelio Saindua*. Ms., éd. par P. Altuna, Bilbao: Euskaltzaindia, 1990.*
- HARANEDER, Joannes. 1749. *Philotea edo debocioneraco bide eracuszaillea*. Rééd., Bayonne: Lamaignère 1858.
- HARANEDER, Joannes. 1750. *Gudu izpirituala*. Rééd., Bayonne: Cluzeau, 1827.*⁴²
- HARISTOY, Pierre. 1896. *Jesu-Kristoren Imitacionea*. Pau: Sylvain Dufau.
- HIRIART-URRUTY, Jean. 1892-1914. Articles de presse édités en 3 vols., sous les titres: *Mintzaira, Aurpegia: Gizon!*, Jakin, 1971; *Zezenak Errepublikan*, Jakin, 1972; *Gontzetarik Jalgiaraziak*, Euskal Editoreen Elkarte, 1995.*
- INCHAUSPÉ, Emmanuel Théodore. (1883). *Jesu-Kristen Imitacionia*. Bayonne: Veuve Lamaignère.
- LAPHITZ, François. 1867. *Bi saindu hescualdunen bizia [...]*. Bayonne: Veuve

⁴² Seuls les 30 premiers chapitres sont accessibles en rtf sur le site "Armiarma". L'ensemble de l'ouvrage est téléchargeable sur "Liburu Digitala": <http://www.euskadi.net/q56/q56consulta.jsp>

Lamaignère. Facsim., Saint-Sébastien: Hordago/Lur, 1978.*

LARRÉGUY, Bernard. 1775-77. *Testamen Çabarreco eta Berrico Historia*. Vol. I, 1775; vol. II, 1977. Bayonne: Fauver-Duharte. Facsim. des deux vols., Saint-Sébastien: Hordago/Lur, 1978.*

LEIÇARRAGUE, Johannes. 1571. *Iesus Christ Gure Jaunaren Testamentu Berria – Kalendera – ABC edo Christinoen Instructionea*. La Rochelle. Facsim. sous le titre *I. Leiçarragas Baskische Bücher von 1571*, par Th. Linschmann & H. Schuchardt, Strasbourg, 1900. Facsim. de cette réédition, Bilbao: Euskaltzaindia, 1990.*

LÉON, Léon. 1929. *Jesu-Kristoren Imitazionea*. Turnhout (Belgium): Brepols.*

LÉON, Léon. 1946. *Jesu-Kristo gure Jaunaren Ebanjelio Saindua*. Ustaritz, publié par l'auteur.

MAISTER, Martin. (1757). *Jesu-Kristen Imitacionia*. Pau, Dugué & Desbaratz.*⁴³

MAYTIE, Arnauld. 1676. *Les prières du prône en basque (dialecte souletin)*. Rééd. Bayonne: Lamaignère, 1874.*

POUVREAU, Sylvain. 1664. *San Frances de Sales Genevako Ipizpicuaren Philothea*, Paris.*

POUVREAU, Sylvain. 1669. *Iesusen Imitacionea*. Ms., édité avec orthographe modernisée par J.M. Satrústegui, Saint-Sébastien: Hordago/Lur, 1979.*

TARTAS, Iván de. 1666. *Onsa hilceco bidia*. Orthez: Jacques Rouyer. Ed. critique par P. Altuna, Bilbao, Deustuko Unibertsitatea, 1995.*

TARTAS, Iván de. 1672. *Arima penitentaren occupatione devotac*. Orthez, Jacques Rouyer.*

* * * * *

⁴³ Seuls les livres I et III sont accessibles en rtf sur “Armiarma”. L'ensemble de l'ouvrage est téléchargeable sur “Liburutegi Digitala”.

LENGOAIAREN JATORRIA ETA HIZKUNTZEN SAILKAPENAK

Karmele ROTAETXE AMUSATEGI

Hizkuntzalaritza Orokorren Unibertsitate-Katedraduna, EHU/UPV.

Lan hau hiru ataletan banatuta dago. Lehenak, frantsesez idatzia, Jean-Jacques Rousseau-ren *Essai sur l'origine des langues* liburua aztertzen du, forma literarioaren aldetik eta eduki semantikoaren aldetik. Bigarrenean, espainieraz idatzia, XVIII. mendean, hau da, Rousseau-ren garaian (eta aurrekoan ere) izan ziren ideiak –bai lengoaiaren jatorriaz eta bai hizkuntzen sailkapenaz– aurkezten dira Rousseau-renekin parekatzeko asmoz. Azkenez, hirugarren atalak, euskaraz idatzita, gure garaiko egoeraren berri ematen du. Bereziki, lengoaiaren jatorriak eta hizkuntzen sailkapenak amaitu berri dugun mendean eta oraingoan izan duten jarraipenaz arduratzen naiz. Ikusiko dira, gainera, zeintzuk diren urte hauetako hizkuntzalaritzaren kezkek, hizkuntzen aniztasunari dagokionez eta hizkuntzak elkar-hurbiltzeko zeintzuk diren ekimenak.

1 L'ESSAI SUR L'ORIGINE DES LANGUES DE JEAN- JACQUES ROUSSEAU

L'origine du langage et des langues a donné lieu à d'éternels débats, mal posés et mal résolus jusqu'au XIXe siècle, où la linguistique, en tant que science du langage et des langues, a trouvé vain d'en discuter davantage et s'est tournée vers d'autres questions plus proches de ses intérêts. Si je reprends aujourd'hui le sujet c'est parce que je souhaiterais que ma contribution à ce livre, hommage à Jean Haritschelhar, soit mieux adaptée au goût littéraire

(plus que linguistique) de notre ancien Président et que l'*Essai sur l'origine des langues* de Jean-Jacques Rousseau semble me le permettre. Il s'agit, comme on le verra, d'un ouvrage dont la qualité littéraire ne réduit en rien l'originalité.

On attribue à Goethe une phrase souvent répétée: "avec Voltaire, c'est un monde qui finit; avec Rousseau, c'est un monde qui commence". D'un point de vue politique et social, cela est bien vrai. Voltaire a été, en effet, le penseur intelligent et cultivé, épris de liberté dont il fut le grand diffuseur, combattant de façon fine mais implacable les servitudes de l'Ancien Régime. Mais ce sont les principes du *Contrat Social* de Rousseau qui inspirent les hommes d'Etat révolutionnaires, qui se retrouvent dans la *Déclaration des Droits de l'Homme* et, plus tard, dans d'autres documents similaires. Personne ne saurait le nier.

D'un point de vue littéraire, néanmoins, Jean-Jacques Rousseau est un poète romantique, auteur de *La Nouvelle Héloïse* ou des *Rêveries*, soit, un écrivain de son époque dont l'ouvrage que je vais analyser n'en fait pas un précurseur de courant de pensée. Ses idées sur l'origine des langues, en effet, n'ont pas eu de continuité ce qui ne réduit en rien l'originalité. de l'*Essai*..

1.1. Publication de l'ouvrage et structure

L'*Essai* a eu pas mal de retouches de la part de son auteur et a subi de nombreux remaniements avant d'exister comme l'ouvrage indépendant que nous connaissons (Rousseau, 1976 [1817]). Il y aurait eu différentes copies et, d'après Derrida (1967: 277-278), Rousseau, aux environs de 1763, songeait à réunir dans un petit volume trois opuscules qu'il avait en portefeuille, à savoir: *L'imitation théâtrale*, *L'Essai sur l'origine des langues*, et *Le Lévitte d'Ephraïm*. Ce recueil n'a pas vu le jour mais Rousseau nous a laissé un projet de préface qui contient des informations précieuses concernant la mise au point de l'*Essai*. On y lit: "Le second morceau ne fut d'abord qu'un fragment du *Discours sur l'inégalité* que j'en retranchai comme trop long et hors de place. Je le repris (...). Cependant, retenu par le ridicule de dissertar sur les langues quand on en sait à peine une, et d'ailleurs, peu content de ce morceau j'avais résolu de le supprimer comme indigne de l'attention du public. Mais un magistrat illustre [Malesherbes] en a pensé plus favorablement que moi; je soumetts avec plaisir comme on peu bien croire, mon jugement au sien, et j'essaie à la faveur des autres écrits, de faire passer celui que je n'eusse peut-être osé risquer seul" (apud Derrida, op.cit et loc. cit.). Voilà la genèse de l'*Essai* qui a donc été, primitivement en 1754, une longue note du second *Discours*; en 1761, il est devenu une dissertation indépendante, augmentée et corrigée. Enfin, en 1763, cette dissertation, revue une dernière fois, a été divisée en chapitres, comme suit:

Chap. Premier : Des divers moyens de communiquer nos pensées.

Chap. II: Que la première invention de la parole ne vient pas des besoins, mais des passions.

Chap. III: Que le premier langage dut être figuré.

Chap. IV: Des caractères distinctifs de la première langue, et des changements qu'elle dut éprouver.

Chap. V: De l'Écriture.

Chap. VI: S'il est probable qu'Homère ait su écrire.

Chap. VII: De la Prosodie moderne

Chap. VIII: Différence générale et locale dans l'origine des langues.

Chap. IX: Formation des langues méridionales.

Chap. X. formation des langues du nord.

Chap. XI: Réflexions sur ces différences.

Chap. XII: Origine de la musique, et des rapports.

Chap. XIII: De la mélodie.

Chap. XIV: De l'Harmonie.

Chap. XV: Que nos plus vives sensations agissent souvent par des impressions morales.

Chap. XVI: Fausse analogie entre les couleurs et les sons.

Chap. XVII: Erreur des musiciens nuisibles à leur art.

Chap. XVIII: Que le système musical des Grecs n'avait aucun rapport au nôtre.

Chap. XIX: Comment la musique a dégénéré.

Chap. XX: Rapport des langues aux gouvernements.

Les titres des chapitres sont significatifs car ils montrent, tout d'abord, que les langues ne semblent pas être au centre des intérêts de l'auteur, c'est la musique qui y est, comme on peut le deviner. et comme on pouvait s'y attendre, la musique ayant passionné Rousseau. Mon travail ne cherche point une étude exhaustive par chapitres et je ne m'arrêterai que sur ceux qui me sembleront les plus pertinentes.

1.2. Forme du contenu

Comme on le verra plus bas (cf. § 2), Rousseau confond, comme il est peut encore arriver de nos jours, les termes “langue” et “langage”, mais cette confusion n’empêche pas de comprendre ce qu’il veut exprimer au Chapitre Premier, sous le titre “Des divers moyens de communiquer nos pensées” – où l’auteur dit: *La parole distingue l’homme entre les animaux: le langage distingue les nations entre elles (...) L’usage et le besoin font apprendre à chacun la langue de son pays* (p.594, pas.). On peut aussi être d’accord sur la différence qu’il établit, à partir d’intuitions fort justes pour un linguiste, d’ailleurs, entre la langue des *hommes* et ce qu’on appelle le langage des animaux. Il s’agit d’un sujet qui, comme on le sait, suscite périodiquement l’intérêt des gens. Rousseau relève une différence qui est toujours essentielle, quand il dit: *Il paraît (...) que l’intention de l’art de communiquer nos idées dépend moins des organes qui nous servent à cette communication, que d’une faculté propre à l’homme* (c’est moi qui souligne) *qui lui fait employer ses organes à cet usage (...) Les animaux ont, pour cette communication une organisation plus que suffisante (...) Les unes et les autres de ces langues [des animaux] sont naturelles, elles ne sont pas acquises; les animaux qui les parlent les ont en naissant; ils n’en changent point, ils n’y font pas le moindre progrès. La langue de convention n’appartient qu’à l’homme. Voilà pourquoi l’homme fait des progrès et pourquoi les animaux n’en font point. Cette seule distinction paraît mener loin: on l’explique par la différence des organes.* Mais Rousseau va l’expliquer autrement.

Dès le chapitre II, Rousseau présente une idée qui réapparaît le long de son travail et qui concerne la langue des premiers hommes et les langues postérieures: L’idée-clé est exprimée ainsi: *On nous fait du langage des premiers hommes des langues de géomètres, et nous voyons que ce furent des langues de poètes* (p. 505). On comprend donc que, pour Rousseau, les langues ne soient pas tout d’abord des moyens de communication –comme nous l’admettons depuis bientôt un siècle– et qu’il adopte un point de vue opposé en affirmant: *Ceci me fait penser que si nous n’avions jamais eu que des besoins physique, nous aurions fort bien pu ne parler jamais, et nous entendre parfaitement par la seule langue du geste* (p. 503).

En fait, si les langues ne sont pas faites pour communiquer des besoins matériels, elles ont servi d’abord aux besoins moraux et proviennent de nos passions. Ainsi: *on peut bien se nourrir sans parler mais (...) pour émouvoir un jeune coeur, pour repousser un agresseur injuste, la nature dicte des accents, des cris, des plaintes. Voilà les plus anciens mots inventés et voilà pourquoi les premières langues furent chantantes et passionnées avant d’être simples et méthodiques* (p. 505).

L'auteur soutient aussi que le premier langage dut être figuré, car on n'appela les choses de leur vrai nom que quand on les vit sous leur véritable forme. D'abord on ne parla qu'en poésie ; on ne s'avisait de raisonner que long-temps [sic] après (p.506). Sur les caractéristiques de la première langue, Rousseau développe une idée fort répandue sur l'origine des langues, hors du domaine de la linguistique, suivant laquelle les premiers mots seraient des onomatopées. Du point de vue formel, une telle langue aurait des diminutifs, des mots composés, des particules explétives pour donner de la cadence aux périodes et de la rondeur aux phrases (...) elle (...) s'attacher[ait] à l'euphonie, à la beauté des sons. Du point de vue sémantique, au lieu d'argumenter, elle aurait des sentences, elle persuaderait sans convaincre (...) et peindrait sans raisonner; elle ressemblerait à la langue chinoise à certains égards; à la grecque à d'autres, à l'arabe à d'autres (p. 506).

Ces idées constituent le leitmotiv de l'Essai, car, pour Rousseau, l'origine des langues est dans la musique, dans la mélodie, dans le chant. Et parmi les langues du monde ce sont les langues méridionales et les langues orientales qui sont restées le plus près de cette origine musicale. Je ne peux pas m'allonger davantage sur la Forme du Contenu, mais il faut signaler une idée originale concernant l'orthographe. Pour Rousseau: plus les langues sont antiques et originales, moins il y a d'arbitraire dans la manière de les prononcer, (...) moins de complication dans les caractères pour déterminer cette prononciation. Par ailleurs, il faut signaler le lien que Rousseau établit entre les climats des nations ainsi que le tempérament, le caractère et les mœurs des habitants, d'un côté, et la langue qu'ils ont forgée, d'un autre. Il s'agit, comme on le sait, d'une idée souvent exprimée en littérature (voir, par exemple, Madame de Staël). Dans l'Essai (p. 526), on peut lire: En un mot, dans les climats doux, il fallut toute la vivacité des passions agréables pour commencer à faire parler les habitants: les premières langues, filles du plaisir et non du besoin, portèrent long-temps l'enseigne de leur père (sic); leur accent séducteur ne s'effaça qu'avec les sentiments qui les avaient fait naître (p. 526). En fonction du climat, Rousseau trace une différence fondamentale entre les langues. Celles du midi furent vives, accentuées, éloquentes et souvent obscures à force d'énergie; celles du nord furent rudes, articulées, criardes, monotones, claires à force de mots plutôt que par une bonne construction. Les langues modernes, cent fois mêlées gardent encore quelque chose de ces différences. D'ailleurs, l'Essai est plein de jugements de valeur, non argumentés, comme ceux-ci: Le français, l'anglais, l'allemand sont le langage privé des hommes qui s'entraident, qui raisonnent entre eux de sang-froid, ou de gens emportés qui se fâchent; mais les ministres des Dieux annonçant les mystères sacrés, les chefs entraînant la multitude doivent parler arabe ou persan. Nos langues valent mieux écrites que parlées. Au contraire, les langues orientales écrites perdent leur vie (...) le sens n'est qu'à moitié dans les mots; toute la force est dans leurs accents. (p.528). Ou, plus loin:

Une langue qui n'a que des articulations et des voix n'a donc que la moitié de sa richesse; elle rend des idées, il est vrai; mais pour rendre des sentiments, des images, il lui faut encore un rythme et des sons, c'est-à-dire, une mélodie; voilà ce qu'avait la langue grecque, et qui manque à la nôtre (p. 529). On a ici l'idée chère à Rousseau: si l'origine des langues est dans la musique, les langues les plus proches de cette origine sont les langues musicales, qui montrent, lorsqu'on les parle, les qualités de musicalité, d'harmonie et de mélodie. Or, les langues du Nord et de l'Ouest servent surtout à raisonner; elles ont perdu les caractéristiques essentielles de leur origine qui se maintient mieux dans les langues méridionales et orientales. A l'origine des langues se trouve donc la musique, car *Il y a des langues favorables à la liberté; ce sont les langues sonores, prosodiques, harmonieuses, dont on distingue le discours de loin* (p. 542).

1.3. Forme de l'expression

Comme toute l'oeuvre de Jean-Jacques Rousseau, l'*Essai* offre au lecteur la beauté de la littérature. La langue, en tant que véhicule de l'expression semble bien provenir d'un choix conscient parmi les possibilités du français, tant au niveau du lexique qu'à celui de la grammaire. La recherche consciente de la langue poétique est là. Ainsi, Rousseau semble donner priorité, parmi les différents facteurs de la communication, au message lui-même. Or, la visée du message en tant que tel, l'accent mis sur le message pour son propre compte est bien ce qui caractérise la fonction poétique, comme l'a fort bien signalé Roman Jakobson dans ses nombreux travaux sur la langue poétique (cf., par exemple, 1963: 207-250). Car, toute tentative de réduire la sphère de la fonction poétique à la poésie, ou de confiner la poésie à la fonction poétique n'aboutirait qu'à une simplification excessive et trompeuse, comme on le sait. L'*Essai* n'a pas été écrit en vers, mais fait état, sans aucun doute, de la langue poétique à travers la présence prioritaire de la fonction poétique, qui n'est évidemment pas la fonction exclusive de l'ouvrage.

On sait bien que l'analyse des facteurs de la communication montre qu'il existe, dans tout texte, une fonction dominante qui n'est, bien sûr, pas la seule, car d'autres fonctions, secondaires par rapport à la première, y sont réparables aussi. Dans le cas de l'*Essai*, de nombreux recours formels –en particulier, la sélection de consonnes sonores et de voyelles ouvertes et labialisées, dont il sera question plus loin– donnent la priorité à la fonction poétique, sans que l'on puisse négliger la présence de la fonction référentielle et de la fonction conative.

La fonction référentielle est là puisque le texte de Rousseau –portant sur un référent concret annoncé dans le titre– essaye d’expliquer une idée. Par conséquent, en tant qu’indice de la fonction référentielle, la troisième personne devra souvent être employée et avoir plus d’occurrences que les deux autres personnes du discours. Mais la fonction conative apparaît aussi et constitue un des traits originaux de l’ouvrage. Rousseau s’adresse, par moments, au lecteur comme si l’*Essai* constituait un dialogue. Ainsi: *Ouvrez l’histoire ancienne*; (p. 502, 3è. par.) contient l’appel à une seconde personne en se servant d’un impératif, de même que *Appliquez ces idées aux premiers hommes* (p. 517, 4è. par.) qui emploie la même stratégie. ou encore: *Supposez un printemps perpétuel sur la terre* (p. 521, 3è. par.). On peut donc penser que l’emploi de la deuxième personne est cherché. En effet, si l’emploi de la première personne est inévitable, d’un point de vue pragmatique, puisque l’*Essai* est une réflexion et celui de la troisième personne l’est aussi, puisque c’est le référent, celui de la personne à qui on s’adresse aurait pu ne pas se faire explicite, ce qui rend son emploi plus significatif.

Néanmoins, c’est la fonction poétique qui domine. On retrouve, en effet la caractéristique qui, d’après Jakobson, permet de la définir. Pour cet auteur, “la fonction poétique projette le principe d’équivalence de l’axe de la sélection sur l’axe de la combinaison” (Jakobson, 1963: 220). On trouvera donc des rimes, des allitérations dans les manifestations latentes de la fonction poétique, les séquences délimitées par des frontières de mot deviennent commensurables, un rapport étant perçu entre elles, qui est soit d’isochronie, soit de gradation. C’est pourquoi on peut s’attendre à trouver des cadences et un rythme. Voici quelques exemples: (...) *quelque moyen de communication par lequel l’un puisse agir et l’autre sentir* (p. 504, 3è. par. c’est moi qui souligne).

Les exemples d’allitérations sont très nombreux, comme celui-ci :muni d’une cadence extraordinaire: *On fait du langage des premiers hommes des langues de géomètres et nous voyons que ce furent des langues de poètes* (p. 505, 1er. par.) Les effets de sens, les tropes, sont constants: *Celui qui voulut que l’homme fût sociable toucha du doigt l’axe du globe et l’inclina sur l’axe de l’univers. A ce léger mouvement, je vais changer la face de la terre et décider la vocation du genre humain*, (p. 521, 4è. par.) Certaines rimes, en égalant le nombre de syllabes, permettent à Rousseau de projeter le principe d’équivalence de l’axe de la sélection sur celui de la combinaison. Ainsi: *Elle [cette langue] aurait beaucoup d’augmentatifs, de diminutifs, (...) pour donner de la cadence aux périodes et de la rondeur aux phrases.* (p.507, 4è.par.). Dans ce même paragraphe, Rousseau annonce que la première langue (qui serait, pour lui, à l’origine de toutes les autres cf. infra) négligerait l’analogie grammaticale pour s’attacher à l’euphonie et à l’harmonie. . Or, comme Jakobson le signale très justement c’est seulement en poésie et par la répétition régulière d’unités

équivalentes (rimes, allitérations, temps...) qu'est donnée, du temps de la chaîne parlée, une expérience comparable à celle du temps musical. La forme de l'expression de l'*Essai* offre au lecteur une cadence musicale que son auteur a certainement cherchée.

1.4. L'Origine des langues.

Ainsi pour Rousseau, c'est dans la musique qu'on doit chercher l'origine des langues. Ceci dit, ce qui fait l'originalité de l'*Essai* c'est la forme que l'auteur donne à cette idée. L'analyse de la forme de l'expression montre, en effet, une prose elle-même musicale qui reflète ce qu'elle veut signifier. La caractéristique principale de l'*Essai* provient, à mon avis, d'une sélection consciente des moyens d'expression afin d'obtenir une prose porteuse, elle-même, de son propre signifié. On a là la caractéristique première de l'ouvrage: sa forme, en épousant son signifié, l'assume totalement. En me servant des termes de la Théorie de la Littérature, il est clair qu'on a encore ici une projection du principe de l'équivalence mais, cette fois-ci, l'inspiration poétique de Rousseau lui a permis de projeter, précisément, le sens du texte (forme du contenu) sur les recours formels adoptés (forme de l'expression). De là, la valeur littéraire de l'*Essai*.

2. ACTITUDES SOBRE EL ORIGEN DEL LENGUAJE E IDEOLOGÍAS LINGÜÍSTICAS

Aunque el libro analizado es de 1816 y aunque –con respecto al origen de las lenguas– hay una fecha clave que es la de 1786 (cf. infra)– lo importante es la filosofía dominante anterior o de la época de Rousseau ya que pudo influir en las ideas del escritor o dar pie a hipótesis variadas¹. La cuestión llamada comunmente *origen del lenguaje* es un tema que ha fascinado siempre al gran público, no tanto a los lingüistas como se verá más adelante. Un buen número de especulaciones diversas suelen intentar deducir a partir de qué tipo de sistema de comunicación sonora nuestras lenguas acabadas y de reconocida complejidad han podido desarrollarse progresivamente. Exclamaciones imitativas,

¹ En este apartado, no presentaré las distintas clasificaciones o tipos de clasificación de las lenguas que se han dado (para ello, cf. Rotaetxe, 1983, Cap. 5). Me limito a las más relevantes por su relación con alguna hipótesis sobre el origen del lenguaje o por su pertinencia en nuestra sociedad.

llamadas al prójimo, onomatopeyas, entre otras, han constituido pseudo explicaciones que la lingüística, como ciencia, nunca ha podido tomar en cuenta no tanto porque carezcan de interés en sí-mismas sino porque se desarrollan totalmente fuera del dominio de deducciones científicamente verificables (o falsables). Hay que aclarar primero una frecuente confusión en la que cae también Rousseau al igualar *origen del lenguaje* y lengua primera en la historia de la humanidad. El lenguaje, como facultad innata humana, es incomparablemente más viejo que las lenguas más antiguas documentadas (que serán de hace unos 4000 años). De hecho, cualquier lengua conocida es reciente con respecto al lenguaje que poseemos como facultad propia a nuestra especie.

2.1. Analogías:

Pero, buscando explicaciones al origen el lenguaje, suele acudirse con frecuencia a dos analogías: la adquisición del habla en el niño por una parte y, por otra, las estructuras y rasgos específicas de las mal llamadas “lenguas primitivas”. Veamos brevemente estas dos cuestiones antes de pasar a las hipótesis más extendidas. Los niños adquieren su primera lengua en un entorno en el que la lengua ya está establecida y se usa, de forma evidente y constante, para satisfacción de necesidades, algunas de las cuales lo son de los propios niños. En la mayoría de los casos, no se les enseña realmente a hablar y su situación es totalmente distinta a la que debió de conocer la especie humana en el momento de exteriorizar el lenguaje. Parafraseando a Marx y Engels, podemos decir:

“No es verdad, ni mucho menos, que, por ejemplo, yo me convierta en “hablante” a partir “de la “nada”. La nada de que aquí se trata es “algo” muy complejo: el individuo real, sus órganos de habla, un determinada estadio de su evolución física, lenguas y dialectos que están a su disposición, oídos que oyen y un medio ambiente humano que les da que oír, etc., etc. De modo que en el desarrollo de una capacidad existe algo que crea algo a partir de algo y, de ningún modo, como en la lógica de Hegel, una nada que crea nada a partir de nada” (Karl Marx, Friedrich Engels *La ideología alemana*, apud Bierwisch, 1979: cita introductoria).

En cuanto a la analogía con las lenguas primitivas, está claro que éstas no existen salvo cuando al adjetivo se le da un sentido peyorativo. Existen, sí, lenguas habladas por pueblos cuya cultura, tal como la describen los antropólogos, puede ser tenida por primitiva por tener un bajo nivel de desarrollo en lo que atañe, por ejemplo, a la explotación de los recursos naturales. Pero las investigaciones habidas en torno a las lenguas del mundo muestran la falsedad

de la hipótesis según la cual, desde el punto de vista estructural, las lenguas habladas por pueblos primitivos organizarían sus unidades de forma menos sistemática que las demás. Y los procesos de evolución que afectan a todas las lenguas vivas no ocurren en ellas ni menos activamente ni menos rápidamente que en las otras. Es más: considerando que las lenguas llamadas primitivas o no tienen aún escritura o la han tenido muy tardíamente y considerando también que el sistema de escritura suele frenar la evolución natural de las lenguas, tal evolución sería menos natural, estaría menos inscrita en la estructura en el caso de lenguas no primitivas que en el de las primitivas., Por lo tanto esta analogía también debe descartarse.

2.2. Origen divino

Analogías aparte, la perfección misma de las lenguas es la que llevó a pensar que el origen del lenguaje era divino, idea que constituye la hipótesis principal durante un largo periodo de elucubraciones. Tiene dos versiones, ambas especulativas. Según una de ellas, tal origen divino procedía de un espíritu supraindividual que va creando el lenguaje y las lenguas (que en esta versión se confunden). Es la actitud de Humboldt (1767-1835) –que recoge ideas anteriores a su época y les da cuerpo de doctrina para constituir –en pleno Idealismo alemán y junto con seguidores como Trier, Weisgerber y otros (cf. Rotaetxe, 1988: cap. 5, para la teoría y para su crítica)– la hipótesis más radical del relativismo lingüístico, según la cual, nuestra primera lengua nos impone una visión del mundo. Por su aversión al positivismo y al racionalismo, esta versión del origen divino daba prioridad al aspecto poético de las lenguas, lo que la pone en relación con las ideas de Rousseau.

La segunda versión del origen divino se encuentra en culturas muy diferentes y ha tenido gran transcendencia animada probablemente por el poder de la religión. Parte de que Dios dio al hombre el lenguaje en el Paraíso. . Ya en el Génesis se dice que Yahvé llevó ante el hombre a los animales y aves para ver cómo los llamaba y para que todo ser viviente tuviera el nombre que el hombre le daba. El Islam es la religión del libro (*Alcorán*) mediante el cual se logra una comunicación directa con Dios que exige la purificación de quien lo toma para leerlo o recitarlo. Parece, además, que la capacidad del lenguaje tuvo que ser anterior a la diversidad de razas puesto que las caracteriza a todas ellas. La creencia dio lugar a la falacia llamada monogénesis de las lenguas con respecto al hebreo, según la cual la lengua que Dios habría transmitido en el Paraíso era precisamente el hebreo. Es una falacia doble: en sí misma y porque de su admisión se sacaron consecuencias de filiación de las demás lenguas conocidas con respecto al hebreo, de manera totalmente acientífica. Pero era una hipótesis esperada y esperable: lo primero porque el asombro y el enigma

ante la multiplicidad de lenguas requerían alguna explicación. Y era esperable que se admitiera fácilmente el origen divino de la lengua primera como lo era creer que la diversidad de lenguas procedía del castigo divino a la soberbia de la torre de Babel (Génesis, II, 1-9). Y no se reparaba en que tal castigo divino se ve cuestionado por las lenguas de fuego de Pentecostés que dieron a los apóstoles y a sus oyentes la capacidad de entender lenguas diversas sin problemas. Porque este pasaje del Nuevo Testamento, sin restaurar la unidad lingüística rota en la narración bíblica, evita sus consecuencias, instaurando la comprensión a través de/pese a la diversidad.

La hipótesis que, para abreviar, llamaré de la monogénesis del hebreo estableció una clasificación falsa y simplista de las lenguas conocidas en función de su antigüedad: por ejemplo, el latín debía proceder directamente del griego. Pero, sobre todo, al hacer del hebreo la lengua del Paraíso, se le atribuía una cualidad muy especial: la de ser la lengua de Dios y, por lo tanto, la mejor. Las clasificaciones de las lenguas hechas sobre esa premisa no obedecen a una mera taxonomía, establecen fundamentalmente una jerarquía a partir de la lengua más antigua, es decir, la primera y la más perfecta. Es una jerarquía basada en dos rasgos ideológicos: la antigüedad y la perfección que se presuponen mutuamente, ya que la lengua primera tenía que ser la más perfecta por ser la lengua transmitida por Dios. La lengua perfecta había de ser también *natural*, es decir, una lengua donde los sonidos de sus signos reflejaran lo que tales signos representaban. Son estos rasgos los que van a permitir atribuir a lenguas diversas prestigio y credibilidad en la medida en que su tronco presente alguna relación con la lengua del Paraíso. En esas condiciones, pudo surgir y extenderse el mito del Tubalismo, que concierne a la lengua vasca y que puede relacionarse, de alguna forma, con el vascoiberismo.

2.3. Tubalismo y Tesis Vascoiberista

La fe ciega con que se asumió el mito de Babel hizo que se atribuyera gran valor a las diversas lenguas surgidas de allí² porque, en definitiva, estaban muy cerca de la lengua primera y eran, por ello las lenguas más antiguas, participando además de la cualidad de lengua *natural* (cf. supra). Esta ideología reverencial hacia la antigüedad de las lenguas es la que subyace al fenómeno llamado Tubalismo, documentado en Hispania desde el siglo XVI. Cuenta el mito que el vasco es una de las 72 lenguas matrices que, según el Génesis,

² A pesar de considerarlas degradadas con respecto a la lengua primera.

surgieron tras el caos de Babel y que Tubal, hijo de Jefat, llevó a la península ibérica. Es obvio que son las características peculiares del euskera las que permiten atribuirle el origen señalado. El Tubalismo sostiene además la teoría *infusionista* según la cual tanto la primera lengua como las surgidas de la confusión de Babel fueron directamente infundidas por Dios a sus primeros hablantes; por ello, la lengua vasca también lo era, cualidad reivindicada directa o indirectamente por los apologistas. Aparte de la lengua traída por Tubal, el mito se refiere a dos tipos de hechos: al modo en que la península se pobló y al carácter indomable de vascos y cántabros que las legiones romanas no pudieron vencer. Es lo que refleja el humanista Juan de Valdés en su *Diálogo de la lengua* de 1535:

“Lo que la mayor parte de los que son curiosos destas cosas tienen y creen, es que la lengua que hoy usan los vizcaínos es aquella antigua española. Esta opinión confirman (sic) con dos razones harto aparentes. La una es que, assí como las armas de los romanos cuando conquistaron la España no pudieron pasar en aquella parte que llamamos Vizcaya, assí tampoco pudo passar la lengua, al tiempo que, después de auerse hecho señores de Spaña, quisieron que, en toda ella se hablase la lengua romana. La otra razón es la disconformidad que tiene la lengua vizcaína con cualquiera de todas las otras lenguas que el día de oy en España se usan” (Valdés [1535], 1953: 22, apud Juaristi, 1976: 45).

El Tubalismo fue acogido y defendido por los apologistas vascos (Andrés de Poza, Baltasar de Echave, Esteban de Garibay, por ejemplo). Este último, en particular, justifica sus creencias en la comparación de topónimos, método que perduró muchos siglos. De forma general, las falsas etimologías son el recurso dominante.

En cuanto al vascoiberismo, fue en muchos aspectos seguidor del tubalismo, al tiempo que se aleja del mito. Caro Baroja (1972: IV) llamó así a la tesis defensora de que el vasco es hoy el único resto de una lengua, el ibero, hablada antiguamente en toda la Península Ibérica, haciendo de este espacio una área lingüística particular. La tesis tuvo numerosos seguidores entre los que pueden citarse a J. Merula, J. Scalígero, Esteban de Garibay, Andrés de Poza, Baltasar de Echave, Ohienart, Moret, Larramendi, Astarloa, Erro, Hervás y Panduro, G. de Humboldt, H. Scuchardt y Ramón Menéndez Pidal (Caro Baroja, op. cit.: 183). Pero ha tenido también detractores con críticas fundadas, sobre todo en tiempos recientes, en la (im)posibilidad de traducir el ibero a partir del vasco (Echenique, 2001). La relación genética entre las lenguas se justifica en topónimos, fundamentalmente.

3. HIZKUNTZEN SAILKAPEN ZIENTIFIKOAK – GAURKO EGOERA

3.1. Hizkuntzen Sailkapen Historikoa

Hizkuntzen lehenbiziko sailkapen zientifikoa 1786ko urtean eta *Calcuttako Asiatic Society* delakoan emandako berbaldiari esker daukagu. Berbaldi horretan, Sir William Jones-ek, Bengalako ingeles magistratuak, zera argitu zuen: latina, greko klasikoa, sankritoa, hizkuntza germaniar eta keltikoen arteko antzekotasunak azaltzeko jatorri komuna zela onartu behar zela. Izan ere, baldintza horren pean, bakar-bakarrik, azal zitekeen direlako antzekotasunak. Berbaldi horrek funtsezko nozio bi argitu zituen: alde batetik, hizkuntza *senidetasunaren* nozioa eta, bestetik, derrigor postulatatu behar zen *prototipo* komunaren nozioa, hizkuntzen arteko erlazioak azaltzeko. Aurkikuntza hau itzela izan zen eta gero ondorio denak hortik datoz: „indo-europea” sortu zen hizkuntza prototipo legez, . Europako hizkuntza handien arteko erlazioak azaltzea baimentzen zuena. Horregatik, indo-europarrak deitzen dira enbor edo postulatutako prototipo hartatik datozen hizkuntzak. Lortutako sailkapena zientifikoa zen eta, erabilitako metodoagatik, historikoa, nahitanahiez. Izan ere, ikasketa mota berri hauek aurrera eramateko, hizkuntza-ikerketa berria agertu zen: gramatika konbaratua, alegia, historikoa izan behar zena. Gramatika eredu honek XIX. mendeko linguistikaren joera monopolizatu zuen, toki batzuetan XX. mendean ere iraun duelarik, Espainiaren kasuan, adibidez³.

Sailkapen horri *genetikoa* deitzen zaio eta, esan denez, hizkuntza indoeuroparrei, soilik, dagokie, horien arteko *senidetasunaren* nozioa argitzeko, Schleicherek, alemaniarra eta botanikoa profesioz, aurkeztu zuen bere *Stammbauntheorie*, edo hizkuntzen arbola. non erakutsi zuen *indoeuropeoaren* zatiketa. Bere teoria azaldu zuen grafiko baten bidez, non hizkuntzak taldeka batzen diren, familia bereko hizkuntzekin elkartzeko; aldi berean, enbor komunetik urruntzen diren neurrian elkar-bereizten dira. Sailkapen hau baliotsua da oraindino senidetasun-erlazioak *grosso modo* ezagutzeko, ezaguera horrek indoeuropea, jatorri komuntzat, presuposatzen duelarik. Hori dela-eta, ezin da grafiko horretan topatu indoeuroparrak ez diren hizkuntzak. *Stammbauntheorie* delakoak akatsak izan zituen geroago (euskalkien kokaguneagatik, etab.) eta beste proposamen bat agertu zen. Ezin

³ Eta gure artean ere, Luis Michelena-ren Doktoregoko Tesia, *Fonética histórica vasca* (1961) goitik behera da filologikoa.

naiz luzaroago geratu arazo honetan; argi laga behar da, dena dela, hizkuntzen arteko erlazio fonetiko edota gramatikal bat gertatzen dela sostengatzeko ikertzaileak antzekotasun zehatzak erakutsi behar ditu, hizkuntza-bilakabideari dagokionez. Hau guzti hau kontuan edukiz, bistan dago sailkapen honek eta gorago ikusitako sailkapen fantasiosoen ez dutela zer ikusirik.

Lengoiaren jatorriari buruz, eztabaidek jarraitu zuten XIX. mendean zehar baina hizkuntzen ikasketetatik at. Hain zuzen ere, munduko lehen Linguistikaren erakundeak –*Société de Linguistique de Paris* deritzonak– bere 1866eko Estatutoetan debekatu zien bere bazkideei gai horri buruzko komunikazioak aurkeztea. Halere, susma daiteke gai hau lantzean behin agertuko dela (eta agertzen dela), George Steiner-ek (1998:100) ematen duen arrazoiagatik: aspalditik hizkuntzen aniztasunez gutxitan pentsatu arren –nahiz eta arazoa suminkorra den eta elkar-aditzeko beharrak elebakartasunera eramán gaituen (ingelesa, *lingua franca* gero eta onartuagoa)– arazoa, berez, misterio-tsua da eta paradoxikoa, harritzekoa izateaz gainera. Hain zuzen ere, gizon/emakume denok burmuin-antolakuntza eta fonazio-aparatu bera baditugu, orduan, zergatik munduko hizkuntzak hain desberdinak dira, itxuraz behinik behin?

3.2. Tipologiaren ekarpena

XIX. mendean, sailkapen genetikoaz gainera, beste sailkapen mota bat ageri da. Batez ere Wilhem von Humboldt-i eta gerotxoago Schlegel-i zor diegu; ez da historikoa, sinkronikoa baino, ez eta genetikoa ere: hemen protohizkuntzarik ez da kontuan hartzen. Hizkuntzen tipoez bereiztea du helburua eta, horretarako, Humboldt-ek (1949 [1822]) bereizketa interesgarria –delako sailkapen hirukoitza– proposatu zuen. Hizkuntzak, berbak eratzeko edo formatzeko erabiltzen duten teknikaren arabera, hiru tipokoak izan daitezke: isolatzaiteak, eransleak eta flexiboak. Isolatzaileen artean, txinoa edo vietnamiera daude, adibidez: hizkuntza horietan, morfema bakoitza hitza da, hitzaren ezaugarriak eta mugak betetzen dituelako. Aurkako muturrean, flexiboak daude: deklinabideak izaten dituzte eta benetako aditz-flexioak; hau da, hizkuntza tipo horien berbak polimorfematikoak izaten dira. Baina, halere, ez dago azterketarik morfema bakoitzari dagokion forma foniko konkretua azaldu ahal duenik. Mutur bi horien artean, hizkuntza eransleak ditugu: kasu honetan, hiztegi elementu ez-aldakor bati –*base* deitutakoa⁴ eranstean zaio

⁴ Izatekoan, aldaketa fonikoren bat jaso dezake baseak.

(eskuan gehienetan) zenbait morfema eta azterketa egokiaren bidez atziki horiek isolatu daitezke, elementu funtzional bakoitzari dagokion forma fonikoa atera daitekeelako. Hau argiago ikusteko, har dezagun, adibidez, latinaren *rosae*. Berba honek forma berean adierazten ditu hiztegi-elementu bat *ros*= “lore”, eta zenbait kategoria gramatikal, hots, femeninoa, singularra eta genitiboa; baina multzo horren barruan (*-ae*) alegia, ez daukagu biderik aipatutako kategoria bakoitza forma fonikoaren bidez identifikatzek. Bestela esanda, ezin dugu jakin zein den femeninoari dagokion zati fonikoa, zein den singularreri dagokiona edo zein genitiboari. Ezin ditugu morfemak isolatu, denak *amalgama* batean lotuta daudelako. Oso ezberdina da euskararen *semearengana* hitzaren egitura, non azterketa egoki batek zatiketa baimentzen du (*seme-a-ren-ga-n-a*) eta jakin badakigu zein zati foniko dagokion mugatzaileari, zein posesioari, etab. Hori dela-eta, euskara ez da hizkuntza flexiboa, latina bezela: euskarak ez dauka deklinabiderik eta nozio eta izendatze hauek txarto erabiliak izan dira (eta dira) ideologiagatik (Darrigol, (1827) gramatikariarengandik hona, cf. Rotaetxe, 1977, 264) edo latin-gramatikaren eraginagatik. Gure hizkuntza ez baita flexiboa, eranslea baino. Bestalde, argi utzi behar Humboldt-ek esan zuenez, ez dagoela hizkuntzarik tipo batekoa edo bestekoa, hutsik, denik eta kontuan hartu behar dena da zein den joera nagusia. hizkuntzen gramatikan.

Geroago, Edward Sapir-ek (1921) delako sailkapen hirukoitza aberastu zuen: beste parametro baten bidez: sintesi-gradua, baliotsua dena batez ere hizkuntza eransleak ezagutzeko eta deskribatzeko. Hain zuzen ere, hizkuntza tipo horietan, berbetako elementuak hizkuntza-barietate idatzian isolatu ahal badira ere, hitzunek ahoskatzen dituzten formetan halako zatiak ez dira hain argi nabaritzen. Ahosko barietatearen formak askoz ilunago ageri dira haien osagarriek dagokienez; esaterako Ondarroako *gixonandik* dugu ahosko forma *gizonarengandik* adierazteko. Berba horren barruko osagarriek ukipen handia dute-eta, fenomeno foniko eta morfofonologiko ugari jazoten dira (kontrakzioak, \emptyset errealizazioak, etab.) eta erakusten dute oso sintesi-gradua altua. Orokorrean, parametro hau beharrezkoa da ahosko formen berri emateko. Hizkuntza-teknika nagusia eta sintesi-gradua kontuan edukiz, bistan dago euskara hizkuntza eransle garbienetariko bat dela, bere sintesi-gradua oso altua duelarik..

3.3. Greenberg-en Unibertsalak

Tipologiak aurrerakada handia eduki zuen Joseph H. Greenberg-en ekarpenari esker. (1978 [1963], 1976 [1966]) Hizkuntzalari honek ikerkuntza-bide bi aurkeztu zituen kuantifikatzailea deritzona eta hitzen ordenari buruzkoa. Lehenak abiapundutzat hartzen ditu hamar indize, hizkuntzen gra-

matika-ezaugarriari aplikatzeko, honela:

- Sintesi-indizea: M/H⁵;
- Eransketa-indizea: Er/J ;
- Konponketa-indizea: S/H:
- Eratorpen-indizea: Et/H; - Flexio-indizea: Fl/H; - Aurrizki-indizea: Au/H;
- Atzizki-indizea: At/H; - Isolatzile-indizea: O/N; - Flexio hutsa-indizea: : Fh/N;
- Komunztadura-indizea: K/N.

Indizeek erlazioak azaltzen dituzte, ikusten denez, eta zenbakien bidez kuantifikatzen dira. Gure artean, Antonio Tovar-ek (1977) atara zituen euskararen indizeak.

Bigarren metodoaren izendatzeak azaltzen du bere helburua: “Some universal of grammar with particular reference to the order of meaningful elements”. Munduko hizkuntzen neurketa errepresentatiboan oinarrituta, oso ezaguera enpiriko balioetsua eskaintzen du eta, lehenbizi, Unibertsal inplikati-boa edo inplikazio-unibertsala deitutako nozioa. Ikus dezagun zertan datzan. Datu enpirikoek erakusten dute hizkuntza batzuetan joera nagusia dela Determinatzailea Determinatuaren aurrean kokatzea eta beste batzuetan alderantziz. Erainkuntza mota bi hauen muturrak turkiera dugu, alde batetik (Izenondo-Izen; Objektu-Aditz; Genitibo-Izen eta Aditzondo-Izenondo, eta Posposiziodun hizkuntza da) eta thailera non aurkako ordena dugu: Izen-Izenondo; Aditz-Objektu; Izen-Genitibo; Izenondo-Aditzondo eta Preposiziodun hizkuntza da. Parametro honen arabera, talde handi bi ditugu munduko hizkuntzen artean.. Eta informazio horren arabera, hiru funtsezko datu enpiriko irizpidetzat hartzen dira unibertsalak azaltzeko, era honetan:

a) Preposizioak/Posposizioak erabiltzen dituzten hizkuntzen arteko bereizketa. Datuek erakusten dute hizkuntza batzuk preposiziodunak direla eta beste batzuk posposiziodunak (*Pr/Po.*) eta hizkuntza berean posibilitate biak ez direla ematen.

b) adierazpen esaldietan, subjektua eta objektua nominalak direnean, Subjektu, Aditz eta Objektu elementuen arteko ordena oso garrantzitsua da.

⁵ Siglen esangura: M =morfema (hiztegia zein gramatikakoa); H = hitza; Ek = eransketarako elementuak; J = juntura edo nabari den lotura; S = sustraia; Et = eratorpenerako elementuak; Fl = flexio- elementuak; Au = aurrizkia; At = atzizkia; O = hitzen ordenan oinarritutako nexoa; N =nexo (edozein prozeduraren bidez lortutakoa); Fh = flexio hutsa; K = komunztadura-markak.

Datuek erakusten dute ematen diren ordena posibleak hauek direla: *A S O* (VSO, Greenberg-en terminologian), *S A O* (SVO) eta *S O A* (SOV). Datu hauetatik ateratzen du Greenberg-ek bere Lehen Unibertala, honela dioena: *Adierazpen esaldietan eta subjektua eta objektua nominalak direnean, nagusitzen den ordena, honako hau da behinik behin: subjektua objektua baino lehenago kokatuta daukana.*

c) Hirugarren irizpidea izenondoa eta izenaren arteko ordenari dagokio. Hemen, Greenberg-ek espezifikatzen du izenondo kalifikatiboaz ari dela, soilik. Ordena posibleak bi dira: *Izenondo-Izen* (A, Greenberg-entzat) eta *Izen-Izenondo* (N, Greenberg-entzat). Hizkuntza berean, posibilitate batek bestea baztertzen du.

Hiru irizpide hauen artean inplikazio-erlazioak ematen dira. Adibidez, *Po* hizkuntzak dira –eta ez *Pr.* hizkuntzak– SOV tipokoak eta *Pr-N* hizkuntzak dira, nagusiki SVO hizkuntzak.

Beste unibertsal batek dio genero gramatikala markatzeak inplikatzeko duela numero gramatikala ere markatzea eta honek ere zentzu bakarreko inplikazio mota dauka; izan ere, bistan dago numero gramatikala markatzeak ez duela inplikatzeko genero gramatikala markatzen denik: euskararen edo ingelesaren adibideek azaltzen dutenez. Ezin dut xehetasun gehiagotan sartu baina esan beha da Greenberg-en ekarpenak argi frogatu duela hizkuntzen propietate eta ezaugarriak ez direla ematen era aleatorio batean. Gehienetan multzoka ageri dira eta horregatik hizkuntzen tipoak bereizi ahal dira. Unibertsalei dagokionez, zerrenda luze aurkezten eta aztertzen du bigarren metodo honek: 45, alegia.

Lan honen ekarpenik handiena inplikazio-unibertsal nozioan datza, zalantza barik. Eta nozio honetaz, aipatu behar da Greenberg-ek aitortzen duela asko zor diola Pragako Eskolak landutako eta transmititutako *markatu/ez markatu* terminoen arteko oposizioari (delako *terme marqué/non marqué*, neutralizazio-nozioarekin lotutakoari). Adibidez, esaten denean ez dagoela hizkuntzarik “trial” numero duenik “dual” numeroa eduki barik eta “dual” numero duenik plural numeroa eduki barik inplikazio nozioak erabiltzen ari gara, zeren, trial” numeroak “dual” inplikatzeko du eta “dualak” plurala inplikatzeko du baina ez alderantziz. Bide batez, azken hauek markatuak dira eta “plurala” ez markatua (cf. honetaz, Greenberg, 1966: 9-13).

Hiru ataletan banatuta dago idazkia: 1 – *Oinarrizko ordenaren Tipologia*; 2 – *Sintaxia*; 3 – *Morfologia*, Fonologiaren arduratu barik. Baina ez da pentsatu behar maila horretan ez dagoela unibertsalik: (cf. Greenberg, 1966: 13-25. edo, beste askoren artean, Hockett, 1978 edo Soporta, 1978).

3.4. Gaurko egoera

Gaur egun, Hizkuntzalaritza Orokorraren zeregin garrantzitsuenetarikoa bat Tipologian dago, aplikazio mota nagusi bitan; alde batetik hizkuntzen sailkapena, zenbait parametroren arabera eta, bestetik, unibertsal motak lantzea eta azaltzea.

Lehenengo kasuan, deskripzioek azaldutako erregulartasunei esker, tipoak mugatzen dira. Unibertsalei dagokienez, ikerkuntza handia izan da eta da oraindino (cf. adibidez, Mairal –Gil, 2003). Bestalde, Tipologiak azaldu du hizkuntza-kategoriak ez direla beti dikotomikoak; pentsatzen den baino maizago eskalarrak dira eta egiaztapen honek aurrerakada handia suposatzen du teoriarako. Hori dela-eta, hizkuntzen sailkapena izan da proiektu sendo batzuen helburua. Adibidez, *European Science Foundation* Erakundeak aurrera eroandako EURO TYP Proiektua (1990-1996) Europako hizkuntzak sailkatzeko tipoen arabera eta maila denetan (morfologian, sintaxian, fonologian eta pragmatikan). Ezberdinak izan arren, Europako hizkuntzetako ezau-garri ugari errepikatzen direla maila denetan ikusi zen. Zehatzago esateko, azterketek azaldu dute hizkuntza denek kodatzen dutela datibo kategoria funtzio berbererako eta, gainera, kodatze horrek, kasu batzuetan, beste funtzioen bat adierazten duela (cf. Rotaetxe, 1998). Ez dago esan beharrik, Tipologia arduratzen dela hizkuntzen egituraz eta ez denboran zehar gertatutako antzekotasunez: tipologiaren ikasketa gehienak sinkronikoak dira-eta. Hau esanda gero, ikusi da tipo bereko hizkuntzak ez direla urrun egoten sailkapen genetikoari dagokionez.

Azkenez, esan behar da eremu geografiko konkretu batean, tipo desberdinetako hizkuntza bi ukipenean daudenean, bien arteko nahasketa ez dela izaten ondoriorik arruntena. Adibidez, euskara-espainiera/frantsesaren arteko ukipenean, lehenak tinko mantendu du bere egitura zeharo desberdina delako. Halako kasuetan, dialektalizazio fenomeno gertatu ordez, errezago jazoten dena da hizkuntza gutxituaren ordezkatzeko-prozesu motela. Gertaera posible horri aurre egiteko, hizkuntzen deskripzioa eta sailkapena ondo ezagutu behar dira.

Beraz, goiko lerrook azaltzen dute hizkuntzak sailkatzeko ahaleginak konstanteak izan direla hizkuntza-ideien historian. Abiapuntu eta helburu desberdinetan oinarrituta, sailkapen mota bakoitzak bere garaiko interesak azaldu ditu. Eta denek dute eragin bera, behar bada: hizkuntza-aniztasunaren misterioaren gainean izan dugun eta dugun harridura eta, noski, jakingura.

BIBLIOGRAFIA

- BIERWISCH, Manfred, 1979, *El estructuralismo – Historia, problemas y método*, Ed. a cargo de Gabriel Ferrater, Barcelona: Tusquets Editores
- CARO BAROJA, Julio, 1972, *Los vascos y la historia a través de Garibay*, San Sebastián: Txertoa. .
- CASTEX PIERRE et PAUL SURER, 1949, *Manuel des études littéraires françaises XVIIIè. siècle*, Hachette, Paris
- DERRIDA, Jacques, 1974, *De la Grammatologie*, Paris, Les Editions de Minuit.
- ECHENIQUE ELIZONDO, Mª Teresa, 2001, “La lengua vasca y el estudio de su historia”, *Hispanica Polonorum*, Chenstokova: 87-101.
- FEUILLET, Jack (ed.), 1998, *Actance et Valence dans les langues de l’Europe* (EUROTYP, 20-2, European Science Foundation), Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- GREENBERG, Joseph H., [1963] 1978, “Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements”, in J. Greenberg, 1978, ed.: 33-60.
- [1963] 1978, ed, *Universals of Language*, The M.I.T. Press: 33-60.
- [1966]1976, “Introduction: Marked and Unmarked Categories”, in Greenberg, J.H., [1966] 1976, ed.: 9-13.
- [1966] 1976, ed. *Language Universals*, The Hague, Paris: Mouton.
- HOCKETT, Charles F., 1978, “The problem of Universals in Language”, in Greenberg, J.H. [1963] 1978, ed.: 1- 29.
- VON HUMBOLDT, Wilhelm, 1949, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, Darmstadt; itzulp.: G.C. Buck eta F.A. Raven, *Linguistic variability and intellectual development*, Coral Gables, 1971.
- JAKOBSON, Roman, 1963, “Poétique”, in *Essais de linguistique générale*, Paris, Les Editions de Minuit: 209-249.
- JUARISTI, Jon, 1976, *Euskararen Ideologiak* (Karmele Rotaetxe Irakasleak zuzendutako Lizenziatura-Tesiaren Laburpena), Donostia: Kriselu.
- LAGARDE, André et Louis Michard, 1965, *Collection littéraire XVIIIè. siècle*, Paris: Bordas.
- LAW Vicent, 2003, *The History of Linguistics in Europe, From Plato to 1600*, Cambridge: Cambridge University Press.

- MAIRAL, Ricardo, Juana GIL (eds.), 2003, *En torno a los Universales lingüísticos* Madrid: Cambridge University Press.
- ROTAETXE, Karmele, 1977, *Estudio estructural del euskara de Ondarroa*, Durango: L. Zugaza.
- 1983, *Lingüística General* – Apuntes para la asignatura troncal de todas las Filologías, Fac. de Filología, UPV/EHU, Vitoria/Gasteiz, argit. barik.
- 1988, *Sociolingüística*, Madrid: Síntesis.
- 1993, “Tipología lingüística”, in *La Gran Enciclopedia del Mundo*, Apéndice 1993, Bilbao, Editorial Durvan.
- 1998, “Constructions triactanciellles et Datif”, in Feuillet J.(ed.): 391-456.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, 1976 *Essai sur l'origine des langues*, - Texte intégral reproduit d'après l'édition A. Belin de 1817, Paris: Bibliothèque du Graphe.
- SAPIR, Edward, 1921, *Language, An Introduction to the study of Speech*, Nuew York; itzulp.: S.M. Guillemin, *Le Langage*, 1970, Paris: Payot.
- SAPORTA, Sol, 1978, “Phoneme Distribution and Language Universals” in Greenberg, J.H. [1963] 1978, ed.; 61-72.
- STEINER, Georges, 1998, *Après Babel*, (traduction de L. Lotringer et P.- E. Dauzat), Paris: Albin Michel.
- TOVAR, Antonio, 1977, “Comparaciones tipológicas del euskera”, *Euskera* XXII, : 449-476.
- 1980, *Mitología e Ideología sobre la lengua vasca*, Madrid: Alianza Editorial.

ALTXORRAREN BILA: LIZARRAGA ELKANOKOAREN ABERASTASUNAK KAUSTU NAHIZ

Patxi SALABERRI ZARATIEGI

Beti gogotik irakurri izan ditut Joakin Lizarraga Elkanoko idazlearen izkribruak, ez, jakina, erakusten duten ortografia ederragatik edo egileak gaiak erabiltzeko zuen antze eta trebetasunagatik, han-hemenka aurkitzen ditugun bitxi linguistikoengatik, Iruñerriko euskararen berri ematen diguten erranairu, itzuli eta hitzengatik baizik. Iñaki Caminok eta neronek behin baino gehiagotan adierazi dugun bezala (ikus, adibidez, Camino, 2004: 28-31, 151 edo Salaberri, 2002: 231), ez dakigu nafar hiriburuko euskara xuxen nolakoa zen; baditugu zantzuak, hori bai, eta zantzuetatik haratago doazen inguruko herrietan opaturikako testuak ere bai, Bonapartek bildu eta Ondarrak argitara emandako materialak (1982), eta toponimia ikerketak (Jimeno & Salaberri, 1994 eta 2006), baina, erran bezala, gauzak nola ziren xeheki ez dakigu, eta Lizarragaren idazkiek, arretaz eta sakonki aztertuz gero, laguntza handia eman diezagukete Iruñeko euskararen gorabeherak ezagutzeko tenorean.

Egia da Elkanokoaren hizkera eta Bonapartek bildutako materialetakoa ez datozela zeharo bat eta, egoera honetan, logikoena Lizarragak, idazle zen aldetik, bere euskara *goratu* nahi izan zuela pentsatzea da. Goratze nahi hori zenbaterainokoa den oraino azterkizun dago, eta, era berean, elkanoarraren idazkietan Axularren eta Iparraldeko literaturaren eragina noraino iristen den ikusteko dago. Lizarraga urdazubiarraren liburuaren jabe izan zela badakigu (ikus Apezetxea, 1978: 211), eta franko garbi dago haren eragina suma daitekeela leku batean baino gehiagotan. Erraterako, ahoskabe aitzinean txistukari afrikatuak idazteko Elkanokoak duen joerak (*aiotska*, *ametsketan*, *beltzkara*, *errautstu*, *gaitzki*, *itzketa*, *itzkuntza*, *izotzketan*, *moldegaitzki*, *ortotsketan*, e.a.) Axularrena dakarkigu gogora (*bekhaitzkoa*, *bortitzki*, *buru-eragotzkarri*,

hatskeria, hautskorra, hitzkuntza, hortzkitzeintu, likitskeria, onhetski, e.a.). Era berean, elkanoarraren «*an izanen da negarra ta ortze(n) karratskotsa*» (UIGPL, 306)¹ pasarteñoak gure klasiko nagusiaren «*han izanen dela nigar eta hortz karraskhots*» oroitarazten digu, zeinek, menturaz, Joanes Leizarragaren «*han izanen da nigar eta hortz garraskots*»-en (San Mateo, VIII, 12) baituke iturrama². Halaber, *begien ertxi-idiki batean* (DCC, 230) esamoldeak erdarazko *en un abrir y cerrar de ojos* baliokidearen itzulpena dateke, baina Axularren “*begi herts-ideki baten bitartea*” eredia ere hor da (1976: 221), eta, orobat, Leizarragaren “*begi erts-ireki arte baten seguranzarik ez tuen (gorputz miserable eta gaixo hunen zerbitzatzegatik)*” pasarteñoa. Halaber, elkanoarraren «*dionak gero dio bego*» (UIGPL, 85), egileak «errefran»-tzat hartzen badu ere, Axularren «*gero dioenak bego dioela erakustea*» (Irakurtzaileari, 13) esaldiaren kopia dateke, ordena iraulketa goiti-beheiti.

Lizarragaren lanean Euskal Herriko ekialdera garamatzaten adizki, hitz eta esamoldeak ez dira bakanak; Caminok (2004: 10, 35) Aezkoako eta Artzibarko hizkeretarik dakusa hurbilenik Eguesibarkoa. Mendibururen jokabidea gogora dakarkiguten forma bikoitzak badaude Elkanokoaren izkribuetan, oiartzuarraren kasuan, ezaguna den bezala, erdi aldeko eta nafarrerazko eleak izaten badira ere elkarren aldakan agertzen zaizkigunak. Hona Lizarragaren etsenplu zenbait: «*Gaitz ta malhur guzietaik*» (JMESB, 35; *malhurreria* eta *malhurusa* ere badu, JLEL, 344, Iraizotz, 1979: 134), «*trabaju eta malhur agitzen direnes*» (JMESB, 423), «*...klabelinas ta lili lorees egiten den girmaldas edo arramilletas*» (Satrustegi, 1976: 218), «*tortxa edo zuzi andi miragarri bat itxekirik*» (JMESB, 171; dena dela, «*zuzi edo antortxa*» ere opatzen dugu, ibid., 441), «*ertxirik dendak, botigak*» (ibid., 453, 461), «*urtzintz edo atrija*» (ibid., 460). Beste batzuetan bi eleak ez daude bata bestearen aldameanean, baina biak ageri dira: *Martxant* (inoiz) (ibid., 423) / *merkatari* (usukarra) (ibid., 94), edo erdarazkoa eta euskarazkoa elkarren jarraian azaltzen dira, irakurleari lana errazte aldera, itxuraz: «*Venus, ta goizeko luzero artizarra*» (ibid., 537).

Antzetsukoa da *elemenio* ‘jende handia’, ‘jendetzea’ (JMESB, 457), baina honek, OEH-ren arabera, hedadura zabala du, baita Hegoaldean ere; *kaustu* ‘kausitu’ ere opatzen dugu Lizarragarenean (DCC, 88), Eguesibarren ibilia zelako seinalea datekeen sinkopa eta guzti; alabaina, *nor* adiztako hartzen du Elkanokoak, Luzaiden, errate baterako, *kausitu* beti *nork* aditza bada ere. Bestalde, Garaziko *errefusa* ‘erosleak ezin aukera dezakeen ardia’ (Kamino &

¹ DCCb 167n beste hau ageri da: «*Prosegitzen du lamentuan ta ortzen karratskotsan*».

² Diodan, bidenabar, Haranederrek honela itzultzen duela: «*...eta han izanen dire nigarrak eta hortz karraskatzeak*».

Salaberri, 2006) elearekin erlazionaturik dagoen *rebus* eta *errebus* ere badu Elkanokoak (*Koplak*, 133, 184). Nolanahi ere, hitz hori, beste azal batzuekin, Iberiar Penintsulako erdaretan ere erabilia da, Coromines & Pascualen hiztegiaren arabera (*fundir* sarrera).

Ekialde-Iparraldera garamatzaten beste hitz batzuk hauek dira: *Barber* («*eta bein zegolaik barbera emateko sualeak zango batean*», *JMESB*, 142), *begitarte* (ibid., 172), *kredita* («*ta gendearen kredita ona zuena*», ibid., 162), *otoi* ‘mesedez’ («*guarda benaza, otoi*», ibid., 345), *surnatural* («*gero birtute surnaturalak grado goran*», ibid., 526. Honekin batean *sobrenatural* ere badu, jakina). Mugaz haraindian eta Lizarragaren izkribuetan opatzen dugun beste ele bat *ukaldi* da, aitzinean beti kolpea zerekin jotzen den adierazten duen objektuaren izena heldu dela: *Adarrukaldi*, *arrukaldi* ‘harriukaldia’, *azotukaldi*, *eskukaldi*, *lixtukaldi*, *makilukaldi*, *palokaldi*, e.a. Guztiaz ere, Caminok (1997: 423) Aezkoan *adukaldi*, *makilukaldi*, *pizukaldi*, *sardukaldi* eta *ukaldi* bildu zituen, eta, beraz, kasu honetan Euskal Herriko ekialdeko ezaugarri baten aitzinean garela pentsatu beharko dugu, ez Lizarragak berariaz eta jakinaren gainean beretutako Iparraldeko atzizkiaren edo hitzen aitzinean. Iparraldera begira dauden beste ele batzuk ondokoak dira: *Ajent* («*Zein ajent ibiliko diren aingiruak...kuidatzen eriotzeko tranzean limosnagilleak*», Iraizotz, 1978: 250. Autore honek ‘diligente’, ‘solicito’ erran nahi duela dio), *alert* («*egones alert beira*»; ikus hirugarren oin-oharra), *errebel* ‘rebelde’ eta *konsient* ‘jakituna’, ‘ohartuna’.

Bestalde, gure autoreak Larramendiren hiztegia ezagutzen zuela bistako gauza da, ondoko ele hauetan ikus daitekeen bezala: *Zenakulo edo afaltegian*; *aldiritan*, *aldirita*, *aldiritar*; *arageitia* (ikus Iraizotz, 1978: 256), *arrustai* ‘zubi-arkua’, *atzeki* ‘buztana’, *diabetatu* ‘populatu’, *ezinde* ‘ezintasuna’, *galkidakor* ‘corruptible’, *gozande* ‘delectación’, ‘deleite’, *jakinde*, *jaundi*, *jomuga*, *legaraukiro* ‘zilegitasunez’, ‘legearen arabera’, *legenartsu*, *lekeltxor* ‘lentisco’, *lenijaio*, *nabarri* (*edo jaspe*), *neurkai*, *ondekidatu* ‘fundatu’, ‘zimendatu’, *urbagadak* (eta *urain bagadek*). Inoiz edo behin, gainera, burutara Beriain nafarra dakarkigun pasarteren bat badu: «... *zeñi erraten diogun Aita gurean, eman drazaguzu egunorosko ogia egun eta beti*» (*HGN2*, 655). Aipu honetako *drazaguzu* hori, dakigula, ez da berriz agertzen Lizarragarenean, baina **erazan*-en adizkiak ohikoak dira Utergakoaren izkribuetan, *eun*-enekin batean, hurrengo honetan erraterako: «*Zer eskazen diozu erraten duzunean gure egunorosko ogia eman drazaguzu egun?*». Dena dela, honelako adizkiek zenbait autorek uste baino luzazago iraun dute bizirik Nafarroan (ikus Salaberri, 2004: 546). Badaiteke, orobat, biek, Beriainek eta Lizarragak, iturri beretik edan izana. Zernahi gisaz, bigarren idazleak bere ohiko hizkerarekin akortago den «*eman dezaguzu gure egunoroko ogia*» dakar beste batean (*HGN3*, 1090).

Lizarragarenak irakurri dituenak ongi daki itzultzeketan ibiltzen dela, usu asko pentsatu gabeko iraultze lanetan aritzen dela, ezin baita onartu, Mitxelenak noizbait erran zuen bezala, gure apezaren eskuizkribu ugariatian kausitzen ditugun ezaugarriak Iruñerriko euskara *gaizkara*-ren isla direla. Ez dut ukatzen Iruñearen hurbiltasunagatik Kokoerriko hizkera kutsatuxe zego-keela, baina ez dut uste eguneroko solasean gure idazleak ibiltzen dituen moduko erdarakadak ibiltzen zirenik. Maiz ezinezkoa da, gaztelaniatikako maileguak maila jasokoak direlako, hizkuntza horretan eguneroko jardunean erabiltzen ez direnak, eta lehen ere erabiltzen ez zirenak, itxura duenez. Nolanahi ere, lan honetan Lizarragaren aberastasunak nabarmentzera mugatuko naiz, batez ere hiztegiaren arloan dituenak azpimarratzera, beste mailetako ezaugarri batzuk ere notaraziko ditudan arren.

Hasteko fonetika kontu bat aipatu nahi dut, Elkanokoaren lanetan eta egungo ekialdeko hizkeretan aurkitzen dugun hitz hasierako txistukari afrikatua hain justu ere, huts egiteko beldur handirik gabe handigarritzat har dezakegun *tz-* soinua alegia. Elkanokoak *zakur*, *tzakur*, *txakur* eta *txakurtto* ibiltzen ditu bere idazkietan. Lehena eta hirugarrena neutroak dira berez, baina bigarrena eta laugarrena beti adierazkorak dira; bigarrenak mespretxua adierazten du eta laugarrenak, aldiz, maitasuna, errukia, e.a.: «*Ezta arrazio umeen ogia ematea tzakurrei. Andre umilak erran zio: Bai, Jauna, ezi txakurttoek ere jaten tute nausiaren maieko apur erortzen direnak*» (Apezetxea, 2001: 144), «*aingiruak okatzen ziren iago ezi zapo likitsas ta tzakur ustel urrinduas*» (DCC, 226).

Digrama hori bera beste hitz adierazkor batzuetan ere kausitzen dugu: «*Dira ja sei gizatzar*» (Koplak, 166), «*eztigu eman nola zezenei adarrak, nola artzei atzapar fuerteak, nola otsoei ortz sendoak, nola arranoei piko tzorroztak*» (UIGPL, 72), «*agertu tu bere besoko indarrak, / urratu tu ere / suber aundi tzarrak, / bota goratuak, / ta goratu txarrak, / entenda dezan munduak*» (Koplak, 34), «*tzorrozturik dauzkite beren miak*» (DCCb, 320), «*errepara bortz edo sei gaizki-eginak: 1^a. Tzut-tzuto egote gura tieso antustes*» (HGN2, 670; eskuarki *txutirik* ibiltzen du), «*kontatzen da monje bates Kredoaren itz gaietara tzut-tzuta paratu gabe belauriko*». Inoiz ibiltzen duen <z>-dun aldaera ere ez dabilkio hagitz urruti <tz>-ri: «*Errebelatu zio goart egin zezala non in zutenazienda gaiek muzurka zulo andi bat*» (JMESB, 153). Prozedura hau bizirik dago oraino, eta bizirik egon da Nafarroako beste alderdi batzuetan, euskara onik egon den bitartean, Artzibarren eta mendiz Eguesibartik biziki hurbil dagoen Esteribarko Ilurdotzen, adibidez. K. Artolak (2006) *tzakur*, *tzerri* (Arrieta eta Ilurdotz), *tzori* (Ilurdotz) bildu ditu.

Orain euskal gramatiketan hainbeste aipatu den puntu bat ukitu nahi dut, hain zuzen ere bokalez eta horzkari ahoskabez bukatzen diren adlatiboen artean datekeen aldeari dagokiona, hots, *-(er)a* eta *-(er)at*-en artean dagokeenari buruzkoa. Egileak arrunki erabiltzen duen aldaera bokalez bukatzen

dena da, baina *-t* duena ere badarabil, bestea baino gutxiagotan bada ere. Lekukotasunak ikusirik irudi luke horzkariduna gehienbat aditzondo sortzaile diren hitzekin azaltzen dela, baina izen arrunt eta bereziekin ere ager daitekeela, eta zenbaitetan hurbiltze adlatiboaren adiera ohi duela. Franko aldiz, ordea, hau ez da garbi ikusten: «*Ezi emengo bizia da bide eternidaderat, eta bizimoduaren ariora diogu zer bides doaien, ta norata doaien*» (DCC, 47), «*kangrejo edo karramarroa dabila gibelka edo atzerat. Nai omen ziote bein erakutsi karramarro amak umeei ibiltzen alzinerat, gaizki irudi zuela ta peligroso aien ibiltze modua*» (JLEL, 336), «*barnatu beitirat zimendua*» (UIGPL, 75), «*utzis berzeak pasatzera alzina, gelditu ze atzerat bera*» (JMESB, 44), «*... erran ta atra ze kanporat baratzera*» (ibid., 58), «*ta tiratu zue leorrerat sarea*» (ibid., 60), «*azkenerat manifestatu zekiote zazpi diszipuloeri*» (ibid., 60, 247), «*ala ere, etze itzultzen, alik eta enkomendatu arteo Jangoikoai gau batez ososoa. Lokumatu zelaik goizerat, aingiru batek erran zio [...]*» (ibid., 252), «*sandak ontan zuen sineste bizia gerorat ezta ain admiragarri*» (ibid., 273), «*oneki agitz kontent Auriato paraturik abre zalui prestatuetan eskapatu ze Nafarrora Leire alderat*» (ibid., 284), «*infernurat bera pausu adiña pausu (sic) da zerurat gora*» (DCCb, 176).

Aditzaren arloan harrigarri eta are miresgarri da, oraingo euskararen aldean, Lizarragarenak nolako aberastasuna duen, bai laguntzaile adizkietan eta bai trinkoetan. Autoreak berak dio euskara *gaizkara* egiten duela, ez biziki euskara ona alegia, baina hau ez dator bat aditzetan eta hiztegian erakusten duen ugaritasunarekin. Hona adizki trinkoen etsenplu batzuk:

- 1) Atxiki: «*Bere gizontasuna datxikola*» (DCC, 37), «*birtutea datxiko arimai betikos*» (ibid., 52).
- 2) Eduki: «*Ertxirik dauzki*» (JMESB, 208), «*gaixtotako dauzkizu berzeak*» (DCCb, 314), «*emen nauka errenditurik*» (JMESB, 339), «*ona, emen naukaze*» (ibid., 94), «*ni arrazioreki naukate emen*» (UIGPL, 121), «*zer ere bekatuetaik gelditzen zaizun biotzean, artaiek zauzki arrapaturik deabruak*» (HGN1, 327), «*guziok umeak / gauzki kontaturik*» (Koplak, 49), «*zein lotsaturik gauzkiten demonio goiek*» (JMESB, 526), «*alako ona zindeuka etxean, ta ixildu diguzu?*» (ibid., 352), «*berze monje batek zeuzkie altxaturik irur dukat*» (ibid., 336), «*orra guk ofenditurik gindeukan Magestadea*» (ibid., 22), «*bazindeuka zuk, ene umea, kandela bat itxekirik eskuan*» (HGN3, 990), «*ta ezpaleuka Jaunak bere eskutik, kapatz lizakela egiteko munduko maldadeak*» (JMESB, 455), «*baleuzki batek berregun milla dukat*» (HGN3, 811), «*komunkiro gelditzen ze komekaturik argis inguraturik, nola kristalesko urna bat barnean iruzkia leukena (sic)*» (JMESB, 526), «*bagindeuzki argi arimaren begiak!*» (HGN3, 891), «*eskaida goi baleukate purgatoriokoek*» (UIGPL, 99).

- 3) *Egon*: «*Eztagokida ongi*» (DCC, 150), «*ene Aitari dagozkion gauze-tan*» (JMESB, 213), «*kontino dagozkigu egiten gerra*» (ibid., 412), «*eta zegozkiolaik errelijiosoak asistitzen*» (UIGPL, 17), «*beira zegokiote ustez atra zerbait*» (JMESB, 213), «*ja ez nagoke ni iago emen*» (ibid., 431), «*etzaudezke, dio, bustarri edo sujeziorik gabe*» (HGN1, 31), «*ta ain guti ontzea zertan dagoke?*» (UIGPL, 163), «*Jangoikoas seguro gau-dezke guziok, baña nior ez bere buruas*» (DCC, 47), «*bi amore elka-rren kontrakoak eztagozke biotz batean*» (DCCb, 347), «*zergatik nin-degolaik goseak eman zidaten jatera; egarriak nego, ta eman zidate edatera*» (ibid., 261), «*ongi negokelaik / gaizki paratu naiz*» (Koplak, 120), «*baña nola zegoke ain eri, sor ezpalitz?*» (UIGPL, 250), «*oh banego mundurako / ilik emen ta orzirik, / ala obeki zerurako / nin-degoke bizirik*» (Koplak, 154), «*ni negoke obligaturik*» (ibid., 153), «*bazindeude bekala purgatorioan*» (Iraizotz, 1979: 131), «*istante zin-deuzke barkatua*» (HGN1, 276), «*balego arren eskuan*» (JMESB, 409), «*bagindeude, justizia eginik, leku triste gartan*» (DCCb, 166), «*baña arriturik gindeuzke pensatzen, nola edo zer gisas*» (HGN3, 978), «*espiritu gau legoke ilik*» (DCC, 199), «*ta milagroak ere baleude kari-dadeik gabe*» (UIGPL, 292), «*baut uste anitzes, eta seguroago leudez-kela aien eskuetan gauzak senarrenetan baño*» (HGN1, 492), «*agitiz obeki legokida (sic) izatea itsu*» (JMESB, 500), «*zaude, nik egiten dute-na zuk eztakizu orai*» (ibid., 211), «*bego emen*» (DCCb, 196), «*gauden firme beraren grazian*» (ibid., 197), «*zauzte geldi, ez beldur*» (JMESB, 159), «*beude, dio Jaun andiak*» (UIGPL, 72).
- 4) *Ekarri*: «*Ortako dakarrat abitu gau*» (JMESB, 417), «*guziendako dakarra mats*» (DCCb, 223), «*ta dakarzuki orazioak*» (JMESB, 443), «*zer akusazio dakarrazte gizon gonon kontra?*» (ibid., 49), «*oraiko arantzeek dakarzkite ango loreak*» (UIGPL, 76), «*olio ta argi zekarra-la*» (JMESB, 450), «*an zoeielaik oroitu ze zekarzkiela bereki bere eli-zako errelikarioain gilzak*» (HGN1, 272), «*bi korona zekarzkiola autara*» (UIGPL, 326), «*zeren ezi zekarrate ordena*» (JMESB, 462), «*bazindekarzki onara zuk mundu guziko bekatuak*» (HGN1, 276), «*baña ori baizik ezpalekar, falta lekiok obena*» (HGN3, 865), «*baña zetozonek balekarte batak zerillatto bat, berzeak zirio andi bat*» (ibid., 990).
- 5) *Erabili*: «*Eta ala zeabilatat erdi zoraturik ingur-ingur*» (DCCb, 277), «*dabilate bat ala nola zanbalabuzkan, aurren joku gartan, gora bera, ja kanonizatzeunte, ja kondenatzeunte*» (ibid., 316), «*Jesus onaren odol preziosoa bekala, oinpetan zebilatena*» (JMESB, 159).
- 6) *Eraman*: «*San Lorenzo, daramana bere izenean bere triunfoaren lau-rela*» (JMESB, 492), «*nik gorputzean ere badaramazkit ene Jaun Jesu*

Kbristoren markak» (ibid., 476), «*zer damazu or?*» (ibid., 434), «*one-txeke narama infernura*» (DCCb, 321), «*uzbezkitte, ezi naramate izatera martir*» (JMESB, 362), «*namate ebek arturik*» (Koplak, 176), «*beti zerama bereki*» (JMESB, 87), «*baizema bereki*», «*sanduak bereki zemazkie*» (ibid., 432), «*utzi zizkio zamazkien tresenak ere*» (ibid., 517), «*ontas landara kanzer idor batek zeramazkio xanes petxoa, besoak ta aurpegia*» (HGN1, 456), «*bazemate*» (JMESB, 418), «*zeramazkite justiziatzera karro batean bi gaizkiegille famatuak, ta zemazkite tormentatzen bidanabar*» (ibid., 175), «*balema bekala indio bat bere soñean ezin jasis*» (ibid., 84), «*balemate arrapaturik*» (ibid., 47).

- 7) Erauntsi: «*Abenduaren erditsutan elurra zreunsala*» (JMESB, 248), «*ortara zoeielaik bein Rabenara, berandurik bidean ilundu zekio elurra zreunsala*» (ibid., 441).
- 8) Etorri: «*Andik datorkio arimari infinizio bat on*» (JMESB, 538), «*eta orgatik datozi plagak*» (UIGPL, 164), «*eska zozie zuek Jangoikoai, eztatorkidan diozenetaik deus ere*» (JMESB, 474), «*...zeñen medios datozkigun ondasun guzia!*» (DCC, 37), «*gaitzak permititzen baitu datozkioten*» (ibid., 52), «*bakarrik daudelaik ere datorzkioten gogorazio gaixtoak*» (Satrustegi, 1976: 222), «*nondik datorke batere onik?*» (OILI, 79), «*ez erran ta ez egin beñere deus, nondik datorzkiuguen (sic) estimazio*» (HGN2, 535), «*gu nor bagara, bagatozke seguro kon-tuetara*» (HGN3, 858), «*ezi gorputzarenak baitatozke nai eztugulaik*» (UIGPL, 345), «*...seguraturik Adrianok abisatuko zuela noiz bear zen izan martirizatua, zetorren egotera presente arren martirioan*» ‘etor zedin’ (JMESB, 249), «*obe da itz batez erran, zetozin guziak sandagana*» (ibid., 445), «*... dio Elizak, zetozkigungatik bizitza nondik etorri zekigun eriotzea*» (DCC, 84), «*etzute ikusten zetorkiotena*» (UIGPL, 242), «*baletor ilas geros bizturik norbait berze mundutik*» (ibid., 278), «*zenbat on letorken, ongi guarda baledi, oraiko, geroko ta betiko!*» (JMESB, 32), «*ta baletozki guziak artan itxekitzera beren kandelak*» (HGN3, 990), «*bera baletorkizu amoroso*» (ibid., 1055), «*bagindeude iletsiturik erremediorik gabe; ta derepente baletorkigu bat kofretto bateki ongi ertxirik eskuan, ta erran balezagu: Torizie*» (HGN1, 114), «*baletozkio bere etxera, ez neike admira*» (HGN3, 1013), «*Lazaro, atoz kanpora*» (UIGPL, 57), «*zato erdira, erraten dio gizonai*» (ibid., 55), «*betor, ikus bez*» (JMESB, 417), «*baña gatozin bere eriotzera*» (ibid., 430), «*atozte ene Aitaren bedeikatuak*» (DCC, 265), «*zatozte bada enegana*» (ibid., 64), «*betoz xakintsuak, lei bezadate zer dion an*» (UIGPL, 43), «*betozki munduko pobreak*» (HGN3, 912).

- 9) Etzan: «*Zerengatik ura gabe ila baitatza gure arima*» (HGN1, 37).

- 10) *Eun edo ukan*: «*Garbiena, sanduena, faltarik ta sobrarik eztuena ta eztukena*» (JMESB, 309), «*eta bildu tukenak noren izanen dire?*» (DCCb, 308).
- 11) **i*- 'eman' (ikus Lafon, 1980: 228 eta hurr.): «*Idazu, seme, zeure biotza niri*» (Iraizotz, 1978b: 474), «*idazie gizon bat estena inkietatzen*» (ibid.), «*bida bizpirur egun biltzeko*» (JMESB, 493), «*gure Etxokandre dibinoak bigu grazia*» (DCC, 207), «*orai bada, seme, Jangoikoa biz zureki, ta dizula fortuna*» (Iraizotz, 1978b: 474), «*Jangoikoak digula argi*» (JMESB, 140).
- 12) **io*: «*Eztiot nik solamente zazpi aldis*» (JMESB, 211), «*baña laburtzeko solo tiot pausu prinzipal(en)ak*» (UIGPL, 49), «*gaizki diozu*» (JMESB, 238), «*au ziola, dio S. Juanek*» (ibid., 41), «*Marineo Sikulok tio itz gebek*» (ibid., 451), «*ze fortuna! dioze*» (DCC, 72), «*deus ezute balio zuen onetsiek enearen aldean, ta ez present tiozen guziek niri eman didanaren aldean*» (JMESB, 301), «*ezaunduko duzie egia dela diotena nik, ta falsu diotena herejeek*» (ibid., 240), «*nio nik len*» (UIGPL, 324), «*ala zindio orai zenbait urte, ala zindio joan den urtean*» (HGN1, 233), «*gorputzas dena dela, biz salbo arima, zio*» (OILI, 81), «*ebek bidean asi zire mar-mar goseak, ziotela elkarri [...]*» (JMESB, 429).
- 13) *Ibili*: «*Nabila xakin naies zergatik*» (JMESB, 388), «*an zebiltza bisitatzen pobreak*» (ibid., 423), «*balebila ain hurbil atarirat*» (HGN3, 1012), «*pensa nola lebilzke(n), ezpalitz*» (UIGPL, 100), «*baña bebil-tza xakin naies alako medioes*» (DCCb, 196).
- 14) *Ikusi*: «*Bide erreala dakusat eta ez bidexenda*» (DCCb, 175), «*bada ezta kusazu ori dela imposible?*» (DCC, 119), «*nork ezta kusa emen Jangoikoaren eskua?*» (ibid., 113), «*badakusaze ja*» (UIGPL, 359), «*bizikideak zekusalaiak ain liberal*» (JMESB, 361).
- 15) *Iraun* (*iraun, iraundu*): «*Ta itz errealararen birtutez dirau, eta irauen du*» (JMESB, 44), «*eztira pasatzen, betikos diraute*» (DCC, 240), «*arriturik nola zirauen ainberze*» (HGN3, 811).
- 16) *Irudi izan*: «*Neke dirudi*» (DCCb, 254). Honelakoetan *irudi* zue-ren modukoak ibiltzen ohi ditu.
- 17) *Izan*: «*Garade lurreko animaltoak*» (eskuarki *gara* badu ere, jakina; UIGPL, 130), «*nondik dateke deus onik?*» (Koplak, 58), «*banitz persona nukena autoridade eskribitzeko*» (JMESB, 427), «*ortako beira nola zaren, ta nola zinazken*» (UIGPL, 243), «*guziok ginazke sandu*» (UIGPL, 168), «*alfer lirazke*» (DCCb, 362), «*biz bekatu originala petxa bat*» (JMESB, 18).

- 18) *Jakin*: «*Guk bazeakitau Moisesi mintzatu ziola Jangoikoak, baña au nondik den etzeakitau*» (JMESB, 36), «*au zio, baizekie nor zen traidorea*» (JMESB, 471), «*ta zekizkienak sandu izanen zirenak*» (ibid., 425), «*ezkindekite lurrekoek nola kuadratu Jangoikoai*» (HGN2, 656), «*etzindekite zuen iltzea sentituko zutela zeuren propioek?*» (JMESB, 390), «*nik barin baneki Jangoikoak ala erran duela, sinesta nezake*» (DCC, 112), «*bazindeki Jangoikoak in dizun faborea*» (JMESB, 39), «*oh ene Ama ona, baleki on egin didana azione gorreki!*» (UIGPL, 25), «*ditxosoak gizonok, bagindeki estimatzen ongi gizon dibino gura!*» (DCC, 37), «*balekite, zuek bekala, ebek, an esperatzen duguna*» (JMESB, 119).
- 19) *Jarduki*: «*Zertako dardukat klaro dena?*» (JLEL, 332), «*onek blasfemia darduka*» (JMESB, 35), «*berzea gurutzea; eta ontas dardukagu*» (DCC, 82), «*bada aditze gontas (aditzeas obeditus) nerduka*» (JLEL, 345), «*etzekiela zer zerdukan*» (UIGPL, 93), «*erik aiturik, ta entendaturik S. Malakiasen zerdukatela [...]*» (JMESB, 289).
- 20) *Jario (jarin)*: «*Borboraka zerio odola*» (JLEL, 338), «*bi begietaik negarra zeriola*» (JMESB, 24), «*abuña zeriola agotik*» (ibid., 123), «*odola zerio barrataka alde guzietaik*» (ibid., 318), «*erdea zeriola agotik*» (ibid., 408), «*zerura beiratzeas ere zerizkio negarrak*» (ibid., 383), «*orazioaren sutegian gorituak atratzen zitue sua zeriotea, urratzeko, peñak ere, bronzeak ere*» (ibid., 441).
- 21) *Jarraiki (xarreki)*³: «*Jangoikoaren amoreari darraio proximoen amo-*

³ Pagolak eta bestek argitaratutako lanean (HGN4, 1519) *barraio* forma ageri da, zein egileek *jarraiki*-ri atxiki eta *nor-nori* sailaren barnean kokatzen baitute. Lekukotasuna, hots, forma hori azaltzen den pasartea hau da: «Segitzen da atenzioa, egones alert beira nor nori ta nola mintzatzten garen, zeren ezi emen gorputza ta gogoia barin badago *barraio*, nola bear du aditu alako orazioa, eztuelaik aditzen iten duenak berak?» (HGN2, 628). Etzana gurea da. Bistan denez, *barraio* honek ez du zerikusirik *jarraiki* edo *xarreki*-rekin, ez baita aditza, adberbioa baizik, barratu 'barreiatu'-rekin lotua dagoena, jakina, *marranko* adberbioa *marrankatu* aditzarekin dagoen era berean. Honelako hutsak badira adizkiak sailkatzen diren lanaren atal honetan. Beste batzuk: *bazindauka* eredu batuan *bazinduzka* erranen genukeena dela idazten dute, hots 'hark zu bazinduzka, bazintu', berez izkribuetan opatzen ere dugun *bazindeuka* bezala 'bazeneuka' 'bazenu' besterik ez bada ere; *banezkike* 'bane-kizki' dela uste dute autoreek, baina euskara batuko *banitza* (*ikus banitza* 'ikusiko banitu') baizik ez da, *para balezki*, errate baterako, 'para balitza' den modu berean. Azkeneko bat, zerrenda sobera ez luzatzeagatik: *nindegoken* iraganaldiaren barruan sartzen dute, baina testuinguruak alegiazkoa dela garbi samar adierazten du: *Oh, bizitu banitza sanduetaik bat bekala beti! Nola nindegoken, ta nola nagon!* (HGN2, 700), hots, 'Oh bizi izan banintz sanduetako bat bezala! Nola nengokeen eta nola nagoen!'. Hiztegian ere badira zuzendu beharreko gauzak; adibidez, *kuntze* 'zulo', 'arraildura' dela diote, baina testuak ikusirik argi dago

rea» (JMESB, 185), «*baña darraizkio atzetik bakotxai bere obrak*» (UIGPL, 15), «*naiz emen zenbait gaixtoei darraioten beren gaizki egimen kastigoa*» (DCC, 186).

- 22) Joan: «*Inporta da anitz noaien, itzuliko naiz fite*» (JMESB, 422), «*ilarazi benaza fite, eztoaien bakarrik ene aizpa*» (ibid., 283), «*norengana doazin*» (DCC, 33), «*nola doakizu?*» (OILI, 78), «*nola doakio?*» (JMESB, 189), «*badoakiotela idikitsera ataria*» (UIGPL, 272), «*nora ni, ja nora / noake galdurik / ezpada amaren mantora?*» (Koplak, 65), «*oneki bazoazke seguro logratuko uzula nai duzuna beraganik*» (HGN2, 629), «*eta ala guti-guti doake emendatus*» (UIGPL, 162), «*bazoazkete nauzen lekura*» (JMESB, 283), «*dire bide diferenteak, nondik doazken guziak*» (HGN1, 473), «*galdegin zio probinzialeak nola zoekion*» (JMESB, 204), «*bazoekiotela beren aita*» (ibid., 422), «*konbeni zaize noaien ni, zeren ezi ezpanindoie [...]*» (HGN4, 1265), «*berla balidoeie mundutik, lidoake zerura zuzenean*» (DCCb, 368), «*oroat nola bagindoezi atrazera geuren eskus suertea edo boleta*» (HGN1, 301), «*nola gindoazke guziok boladan adoratzera gure Erreina soberana?*» (HGN3, 1064), «*nola balidoazi (sic) kuarto bate-tik bestera*» (HGN1, 236), «*zein laster lidoazken arren atzetik ebek?*» (DCCb, 326), «*ala balidoekio kontatus gañarako gauza munduan diranak*» (DCC, 109), «*baña berla eman zio eskritorioko giltza, bidoeie Jangoikoreki, ar bez nai duena*» (JMESB, 89), «*biek dugu intenzio bera, goazen uniturik batean*» (JMESB, 229)⁴, «*bidoezi, bidoezi fede gutitakoak ikustera begis*» (HGN3, 1053).

Ez dira gutxi, ezta ere, trinkotu diren aditz perifrastikoak, gehienak edo denak ahaleran edo agindu adiera duten subjuntiboko adizkietan: «*etxok etxok guti bat*» ('itxoin, itxoin pixka bat', JMESB, 331. Cf. Intzak [1974: 141] biltzen duen *autxok, autxok: orain (sic) artuko tuk ireak*), «*etxek, etxek Martiniano*» ('itxoin, itxoin', JMESB, 410), «*egizu hori ta salbatuko zara*» (UIGPL, 254), «*eramazu bularretan*» (DCCb, 190), «*errazu aitu duzula*» (DCCb, 204), «*idukazu presente eriotzea*» (UIGPL, 341), «*itzulazu ezpata goi bere magira*» (JMESB, 212), «*izazu Jesus onari amore ta fede bizia*» (OILI, 79), «*zauzte erne, ta orazio egize, etzaizten erori tentazioan*» (JMESB, 212),

'marka' dela, eta *zukure*, gure irudiko, ez da autoreen «*zuzkur, arto-lasto, txorkotx*» (HGN4, 1686), 'azukrea' baizik. Testuinguruak argi samar uzten du: «... eta arrazioak ere moztazen du, ezi gizonkia da animale jenero bat ez palos, ez bortxas, ez furias domazen dena, baizik dulzuras ta modu onas; dulzazeko idisagarra, usatu bear da almibar ta zukure». (HGN1, 489).

⁴ Ilurdotzen *gõazin* bildu du Artolak (2006: 412).

«*ikasazie eneganik*» (ibid., 31), «*izazie beldur Jangoikoai, ta emozie dagokion honra*» (ibid., 432), «*gorazkize, o prinzipeak, zeuren atariok*» (DCC, 176), «*uzkizie ebek doazila*» (JMESB, 46), «*emagun, diote, pregonariaren kontra*» (UIGPL, 337), «*erakutsagun zeñatzen eta santiguatzen*» (DCC, 86), «*erragun diote, erregla dela makur*» (DCCb, 176), «*jardukagun lenik amoreas*» (ibid., 183), «*garaizkigun gure jenio gaixtoak*» (UIGPL, 326), «*aipazkigun batzuk*» (DCCb, 189), «*kontazkigun zenbait*» (JMESB, 38), «*au arturik emozute nere eta zure partez*» ‘*emaiezu*’ (ibid., 471).

Iruñerriko hikako alokutiboa ere maizxko agertzen da Lizarragaren lanean, egileak aipatzen dituen bi pertsonaiaren arteko jardukian, bistan denez, toketan partikularzki, baina noketan ere bai, zenbait aldiz. Hau, berriro ere, ez da ongi konpontzen euskara kaskarra egitearekin, erregistro aberastasuna azken batean hizkuntza aberastasunaren seinale delako. Hona hemen tokako etsenplu batzuk: «*Guk justoki pagatzen tiagu pena merexi tugunak, baña onek ezтик kulparik*» (OILI, 80), «*nora joan aiz? Non aurkituko aut? Ator ta il nazak*» (DCC, 279), «*ago or [...], or egon bear duk, madarikatua, ez aiz atrako [...]. Madarikatu orrek emen emen egon beauk [...]. Eztuk il bear*» (DCCb, 167), «*goaie ordik Satanas, eskribiturik zeagok [...]*» (ibid., 187), «*oh gizon gezurti falsua, ire andrea ekartzeko erran nia eta dakarrak ene tormentu dena, Jangoikoaren ama. Esker emok, ezik ezperen pagatuko zindute emen ik ta ire andreak*» (ibid., 200), «*goaie i, arren diszipulo izan adi, ezi gu Moisesen diszipulo gaituk. Guk bazeakitau Moisesi mintzatu ziola Jangoikoak, baña au nondik den etzeakitau*» (JMESB, 36), «*S. Pedrok erran zio serio: “Ire dirua biz ireki perdiziotako, uste baituk Jangoikoaren donoa erosten dela dirus. Itz goiek eure kontra tuk, ezi ire biotz goi eztuk zuzen Jangoikoaren alzinean. Intzak penitentzia gaixtakeria gortas, nai badik barkatu Jangoikoak, ezi ikusten diat agola loturik gaixtakeriaren lakioan”*» (ibid., 474), «*enegatik in bazue alakorik, egonen nuta gogotik kur-kurra juizioko eguneraño*» (DCC, 137), «*etxek, etxek, Martiniano, nik eroriaraziko aut, ta joanaraziko ordik konfuso, naiz agon konfiaturik dioken gortan*» (JMESB, 410), «*iltzikik, ebakizkiolek buruak*» ‘*hil itzak, ebaki iezazkiek buruak*’ (ibid., 533), «*ekarrak onat*» (HGN3, 883), «*to, leitzak*» (UIGPL, 235).

Noka gutxiago agertzen da Lizarragaren izkribuetan, baina badira leku-kotasun batzuk, ondoko hauek besteak beste: «*No!, bolsa txerriak jan din baña ik erran zon bere andreak artu duela gastatzeko urliareki, baitu adiskide*» (DCCb, 196), «*nola ilaraziko dun ene semea?*» (JMESB, 122), «*goaie ordik, eztun zer urbildu enegana*» (ibid., 481), «*utzan, sorgina dun, ta deabrua zeagokion mintzatzen*» (ibid., 532), «*edan zan deabruareki*» (Iraizotz, 1979: 134).

Beroriketa ere frankotan azaltzen da elkanoarraren idazkietan, erdal tes-tuko tratamenduaren ordaintzat behar zuelako, jakina: «... *baña ez nautena*

nik, baizik orrek nai duena egin bedi» (OILI, 82), «ar bez au, kuidado ez solta, ezi joain zaio birtutea; para bez begien gañean eta ikusiko du» (DCCb, 191), «Jauna, para bezo ene agoari guardia bat» (ibid., 209), «oh!, Jangoikoak permiti balez orrek urteak egun adiña ume izan dezan!» (ibid., 212), «zergatik galdegiten dida niri? Galdegin bez aditu nautenei» (JMESB, 47), «Jangoikoai erraten zio, Jauna, guarda benaza, otoi, ta iduki benaza bere eskutik, ezperen itzuliko nazaio traidore» (ibid., 345).

Guztiarekin, hiztegiaren arloa da, nire ustez, elkanoarraren lanetik gehienik baliatu behar genukeena. Arlo honetan atzizki bakan zenbait ukitu nahi ditut; lehena Nafarroan hain erabilia den eta izan den *-kara* dugu. Azkueren arabera (1969: 19, 201-203) anitz ibiltzen da atzizki hau goi eta behe nafarrean, lapurteran, erronkarian eta zubereran. Iñaki Caminok, bere tesian (1997: 425), Aezkoako erabileraren adibide batzuk jasotzen ditu: *Azkarkara, debilkara, txikikara, zaharkara* eta *zelaikara*, Elkanokoaren *bezperakara, gogorkara* eta *neketankara*-z landara. Salaburuk eta Lakarrek ere Baztanen bildutako sail ederra dakarte (2005: 392-393): *Auzelankara* ‘auzolanean-edo’, *bizikara* ‘nahiko bizia’, *kezkatukara* ‘kezkatu itxura’, *maingukara* ‘maingu airean-edo’ eta *zakurkara* ‘nahiko zakurra’, besteak beste. Luzaiden Peio Kaminok eta biok (2006) *ilunkara* («denbora hau ilunkara diagok») eta *zalu-kara* («mutiko hura zalukara joan zen») bildu dugu.

Lizarragaren lanetan ondoko hauek ditugu, besteak beste: *Arinkara* ‘arin antza’, *axalkara* (‘un tanto superficial, poco profundo’: «Gasteak axalkara du orañ birtutea», Iraizotz, 1978: 265), *beltzarankara* ‘beltzarankxa’, *beltzkara* ‘beltz antza’, *berantkara* ‘beranduxe’, *deskoloritukara* ‘koloregabea bezala’, *desobedientekara, dudankara* ‘zalantzan bezala’ («*dudankara* egon ze», JMESB, 437), *epelkara* ‘franko epelkiro’, *errukara* ‘franko gogorra’, *ertxikara* eta *mear ertxikara, eutxikara* ‘zeken antza’, *gogorkara* ‘gogorxko(a)’, *gorrikara* ‘gorri antza’, *gutikara* ‘gutixko’, *ilkara* ‘nahiko hila’, *ilunkara* ‘ilunxkoa’, *kariokara* ‘garestitxoa’ *lazkara* ‘nahiko latza’, *luzekara* ‘luzexkoa’, *nagikara* ‘nagi antzean’, *nekekara* ‘neketsua, nekeza’, *neketankara* ‘zail’ («*Beira: beñik bein bidea bide erreala da berez, baña pasatzea neketankara dago, zeren bidean persegitzen gaituten etsaiek*», DCC, 50), *penosokara* ‘franko gogorra’, *sorkara* ‘franko gor’, *txipikara* ‘tipixkoa’, *txurkara* ‘urri antza’ eta *urrunkara* ‘urrunxko’.

Ikusten den bezala, adjektiboak eta adberbioak dira *-kara* atzizkia ezarritakoan ateratzen direnak, oinarrian zegoenaren arabera. Erranahia, *nik* uste, garbi gelditu da itzulpen-azalpenetan. Nolanahi ere, hiru lekukotasunetan mintzagai hartu dudan atzizkiak beste erranahi bat du, Iparraldean ibiltzen den *-kari* “denborazkoaren” parekoa. Alegia, Lizarragak «*eta proponitu ziote bazkoa-bezperakara libratu behar zelaik preso bat haiek nabi zutena, ia zein nahi zuten libre, Jesus edo Barrabas*» (UIGPL, 50), «*eta bazkoa-bezperakara*

libratu bear delaiak preso bat» (DCC, 162), «*proponitu zioten judioei bazkoa-kara zein nahi zuten bietaik libre, Jesus edo Barrabas*» (UIGPL, 143) dioenean ‘pazko bezperakari’, ‘pazkokari’ erran nahi du, hots, ‘pazko bezperaren karietara’, ‘pazkoa iristean’ edo antzeko zerbait. Modu berean «*horreki utziko dut doaien libre bazkoa-egunkara*» (JMESB, 50) dioenean ‘horrekin utziko dut joan dadin libre pazko egunean’ adierazi nahi du.

Elkanokoak ibiltzen duen beste atzizki bat *-zutu* ‘-aro’, ‘-zaro’ da, ondo-ko hitz hauetan: *Aurzutu*, *estudiantezutu*, *gastezutu*, *mutikozutu*, *mutilzutu*, *txikizutu* edo *txipizutu*, *zarzutu* (UIGPL, 42). Atzizki hau ez zen bakarrik Elkano aldekoa, Bonaparteren materialetan (Ondarra, 1982: 167) Eguesibarko herriko *aurtzutu*, *gastezutu* eta *zartzutu*-rekin batean Garesko *aurtzuta*, Oltzako *aurtzitu*, *gazteztu* eta Goñiko *aurtzutu*, *gazteztu* ageri direnez geroztik, nahiz hondarreko hiru herriotan *zartzaro* erraten zen, ez *zartzuta*, *zartzutu*, edo *zartzitu*; Garesko *gaztetasun* espainoleko *juventud*-en itzulpena da, hau gutxienez bisemikoa baita. Irudi duenez atzizkia Nafarroako ekialdekoa zen; Caminok Hiriberri Aezkoan *aurzutu* bildu du (1997: 430).

Lizarragaren lanetan aurkitzen dugun beste atzizki eder bat Euskal Herriko ekialdean ibili eta ibiltzen den *-kal* dugu, Azkueren arabera (*Morfología*, I, 245) gaztelaniaz *por* itzul daitekeena: *Aldikal* ‘por turnos’ (Erronkari), *burukal* ‘(tanto) por cabeza, conforme al número de personas’, *haurkhal* ‘por niños, según su número’ (Amikuze). Caminok (1997: 425 eta 2004: 79) atzizkiak Nafarroa Garaian duen hedaduraz hitz egiten du eta Larraungo *etxekal* ‘etxeka, txandaka’ eta *idurikal* ‘iritzira, irudi batera’ aipatzen.

Elkanokoaren lanetan *erdikal* ‘erdizka’ izan daiteke: «*Berze batzuk dire erdikal edo erdiska dabiltzanak, ja Jangoikoaren ja deabruaren, ja konfeszaten, ja iresten bekatu mortalak*» (Satrustegi, 1976: 224) eta orobat ‘bitartekoa’: «*Arrai txipi, andi, erdikal*» (JMESB, 461), «*gorputzaren neurrian ze erdikal, ez gora ta ez apal*» (ibid., 240), «*batzuk gaixtoak, berze batzuk onak, berze batzuk medianoak erdikal*» (UIGPL, 362-363). *Idurikal* ‘goiti-beheiti’ ere badarabil: «*Atra kontu idurikal, nolakoa bide den paraiso gura*» (DCC, 125), «*baña gauza gura, zeintan aldatzen den, bear da izan ain ona, nola berzea idurikal*» (DCCb, 217), «*berze alde in daike ez ain xee ki ro, baizik larrixago idurikal*» (ibid., 404). *Astekal* ‘asteka’ («*uste duzie dela lurreko nausiak bekala, alokatzeko astekal, edo ilka, edo urteka?*», HGN1, 328), *astekal* eta *egunkal* ‘asteka eta egunka’, *burukal* ‘buruko’, ‘buruka’, *egun eta urtekal* ‘egunka eta urteka’ ere baditu.

Elkanoar idazleak aberastasun izugarria du atzizkietan eta mereziko luke noizbait honen gaineko buruan besteko lana apailatzea, baina ez da hau horretarako leku aproposa. Hiztegiaren arloa biziki zabala da eta hemen ere dokto-

rego tesi ederra egin daiteke Lizarragaren jokabideaz, erdaratikako hitzak euskaratzeko segitzen duen moldeaz, eremu semantiko bakoitzean ibiltzen dituen eleaz eta bestez. Erraterako, zaratarekin loturik dauden hitz hauek darabiltza, besteak beste: *Aiots*, *ainkuria* edo *zinkuria*, *arroitu*, *asots*, *atsanka* (erraztasun handia du adberbioak izen bilakatzeko; cf. *besarka* ‘besarkada’, *emanka* ‘liskarra’, ‘egurraldia’, ‘joaldia’), *bonbots* edo *bunbots* (garren eta suaren zarata), *burrumba*, *erots* (‘ekaitz zarata’, ‘zurrumurrua’, ‘marmarra’), *futots* ‘bufido’, ‘refunfuño’, *garraxa* ‘garrasia’, *irringa* ‘crujido (de la carne al asarse)’ (Iraizotz, 1978b: 476), *iskiritu* eta *ixkiritu* ‘oihua’, garrasia’, *maraxka* edo *marraxka* ‘bramido’, *marmarrots*, *oiu*, *soñu*, *txistu*, *zalaparta*. Orobat animaliek egiten dituzten beste hauek: *Txainkuria*, *aunka* (zakurrak), *antzaraka* (zerriak), *kirrinka* (zerriak eta gurpilak), *bee* (ardiak), *karaka* (oilok), *karrika* (antzarak), *kurruka* (usoak), *marraka* (ahuntzak eta ardiak; katuairengatik *marrakari* dela dio gure idazleak), *marro* (behiak, zezenak, lehoiak), e.a.

Iruñerriko lanbideen izenen berri ere (hau hagitz zentzu zabalean hartzen dugula) jakin dezakegu Lizarragaren izkribuen bitartez, zenbait gaztelaniak hortaratua ibiltzen baditu ere; hona hemen horietako batzuk: *Alkate* eta *ezi-negotzi*; *apez* (eta *sazerdote*), *apezaita*, *apetxaun*, *erretore*, *prigore* eta *priore*; *argin* (→ *argingo*); *arotz*; *artzai* (→ *artzaiesa*, segur aski gaztelaniako *pastora* itzultzeko, → *artzaingo*), *artxaun* (< *ardi* + *xaun*), *altsai* eta *artxaiko* ‘artzai gaxtea’; *arraiketari* ‘arrainen salerosketan dabilena’ ustez; *arrantzari* edo *arrantzuari* ‘arrantzalea’; *atezai*, *atelzai* edo *atalzai*; *aurtzai*, *baratzezai*, *barber*, *eixtari* (eta *eiziari*; ez dugu aiantzi behar berriki arte, gurean eta bestetan, ehiza ogibidea izan dela), *emagin*, *erizai*, *errotazai*, *eskribau*, *etxokandre* eta *nausi-etxokandre* ‘etxeke jauna eta etxekeandrea’, *gubernari* (eta *mandatari*; hau ‘agintaria’ ez ezik ‘mandatuketaria’ ere izan daiteke), *guardia*, *idiskile* ‘itzaina’, ‘itaurrean doana’ (JMESB, 269), *igitarle* ‘igitaria’, ‘igitan aritzen dena’, *ikazgin* edo *ikazkin*, *karzelzai*, *kisuskille*, *kopazai* ‘copero’ (Iraizotz, 1978b: 125), *kozinari*, *kuidazale*, *langin* (cf. Iruñeko *Langinobreria* ‘langileen kofradia’ toponimo historikoa), *maestru* (*erakustun* ere bada), *mariñel*, *maxter* edo *etxamaxter*, *meatzari*, *mediku*, *merkatari* (eta *martxant*), *mirabe* eta *nirabe* ‘morroia, peoia’, *motxale* ‘ardi-moztailea’ (Otsagabian bezala, konparazione), *mutil* ‘morroia’, *nekazari*, *ofiziale*, *okin*, *ostatari* ‘ostalaria, ostalerra’, *peon* (→ *peontza*), *predikari*, *sakristau*, *tabernari*, *txastre* (→ *txastrego*), *unide*, *zerbitzari*, *zerrajari* (*sarrallu* eta *zerroju* darabiltza), *zillargille*, *zapatain* eta *zurgin* (→ *zurgingo*).

Idazlea bizitu zen garaian ibili ohi ziren tresna, lanabes eta antzekoen hiztegia ere azter daiteke Lizarragaren izkribuen bidez. Hona hemen ele horietako batzuk: *Akullo*, *aga* ‘haga’, *aizkora*, *alesta* ‘mustuka’, ‘estropajo para la vajilla’ Iraizotzen arabera (1978: 252), *alkitz(a)* ‘inausteko aitzurrak’, *altzur* (→ *al(t)zurtu*), *amu*, *auspo*, *bai(a)* ‘bahea’ (→ *baiastatu*) eta *mazelarri* ‘zulo

handiak dituen bahea', bertz, botella, bururdiko, bustarri (→ bustartu, buztartu), butzatore 'suila' (gaztelaniazko 'pozal', 'cubo'), danbore, eltze, erloju, erroka 'gorua' eta ardatz (→ errokatu), errueda, estrazi(a), eskoba, eskutako oial, ezkila eta txintxa 'exkilattoa' (→ soñatu 'jo'), ezpata (→ magi), ezpore 'ezproia' (cf. zenbait lekutako arratore 'arratoia'), fale 'joarea', ganbela, gantxo, goatze 'ohea', golde eta arraxa ('reja del arado' erdaraz), igitai, ispilu, jikarra eta katuli 'katilua', kabiko 'gabia', 'mailu handia' eta mallu 'mailua' (ikus, alabaina, Iraizotz, 1979: 134), kanibeta 'labana' eta nabala 'bizarra eta ilea egitekhoa', kapatxa edo esporta, kerren 'gerrena', itze 'iltzea', kaskarabil 'kriskitina', katea, kindar 'giderra', krisallu, kuna 'sehaska', kupela, kuxina, laia (→ laiatu), ladrillu, lakio, pertika edo baldurro, mai, mise, ontzi, orratxikin 'iskilimba' ustez, orratxuste 'orratza' (→ orratxustekale, orratxustearen begia), orratz 'orratza', orraxa 'orrazia', pitxera 'pitxerra' (pitxera bat ur, pitxera bat ardo), plater, purexak 'guraizeak', sarde, sare, sarrallu eta zerroju, saski eta zare, soka eta lotzaki, tella (→ tellatu), txarrantxa (→ txarrantxatu), txastagin 'daratulua', zagi 'zahagia' (≠ zai 'zahia') eta itzagi (< idi + zagi), zaku, zartegi (→ fritatu), zerra, zizel, e.a.

Beste sail polit eta interesgarri bat animalien izenei dagokiena da; hauek, gainera, Bonapartek bildutako materialetan ageri direnekin aldera daitezke, nahi izanez gero: *Animale* (→ *animaletu*, eta *aberetzar* pertsona batez ari delarik), *abea* 'habea' (Euskaltzaindiaren *Hiztegi Batua* delakoan sobera murrizgarria den *ipar.* marka darama; Bonaparteren materialetan *abe* ageri da, -a gabe) (→ *abeatu*), *abre* 'behorra?', 'zaldijendea'? (→ *abeldun* 'jinete', 'gente a caballo', Iraizotz, 1978: 246; Bonapartek bildutako datuetan *chevaux*, etc.-ren baliokidetakoa ageri da *abre*), *agila* (ikus *arrano*), *aingira* (materialetan *angila* dago Elkanon eta Garesen, *aingire* Oltzan eta Goñin), *alkon*, *amorra*, *ar* 'harra'; *ardi*, *ari* 'aharia' eta *axuri*; *arenke*, *armiarma* eta *armirmau* (→ *armirmau sare*; Bonaparteren materialetan *armirmau* dago), *arrai*, *arrano* ('putrea' da garbiro Lizarragaren idazkietan, nahiz Bonaparteren materialetan *arrano* 'aigle' eta *saizuri* 'vautour blanc' azaltzen den), *arratio* 'arratoia', *arrero* eta *eskorpi*, *artz*, *asto* eta *astoko*, *atxanini* ('tximeleta'; cf. Minaberrik [1998: 71] darabilen *altxalili*); *auntz*, *antxume* (printzearen materialetan *auntxume* dago) eta *aker*; *axari*, *bale(a)*, *barbu* 'xarboa', *baseizia* (hau ez dator bat Bonaparteren materialetako *eiza* 'gibier'-ekin, formari dagokionez betiere), *basurde*, *bior* eta *zaldi*, *egaste* 'hegaztia' (→ *bolatu* eta *egatu*; printzearen materialetan *erazki* dago Elkanon adiera honekin), *eltxo* eta *uli* (→ *ulitzar* → *exten*), *erbi*, *erlartan(a)* 'liztorra' (Bonapartek *erlastain* dakar Elkanorako; cf. Udabe-Beramendiko *erlastiñe*), *erle*, *gatu*, *idi*, *inare* 'enara' eta *inarekume*, *kamello*, *kangrejo* edo *karramarro*, *karatxori* 'etxetxoria', 'txolarrea', *kaskazapo* 'kaka-lardoa' (OEH-n, Iraizotzi [1978b: 123] jarraikiz segur aski, «cierto animal acuático» dela erraten da, oker, bistan denez, materialetan 'escarbot' dela zehazten baita), *kukuso*, *langosta*; *larrapo* (Iraizotzek biltzen du, eta hau da,

izan ere, Bonaparteren materialetan Elkano-Gareserako ageri den aldaera), eta *zapo* (ikus *urapo*); *leon*, *loña* ‘loira’, ‘madrilla’, *mando*, *miru*, *mono* eta *mona*, *mormota* («*ala nola arri pean dauden mormotak akabatzeke modua baita arria goraturik agertzea*», JMESB, 150; «*nola arrak ta mormotak ongarrian*», DCCb, 332), *olagarro* edo *pulpo*; *ollar*, *ollo* eta *txita*; *orein*, *orkatz*, *otsarrai* edo *otsorrai* ‘bele mota zenbait’ (*otsorrai* ‘corbeau’ materialetan), *otso*, *papagaio*, *sagarroi*, *sagu*, *sardina*, *satitsu*, *sator*, *suge* (eta *serpiente*, *bibora*), *tigre*, *txerri*, *azienda beltz* edo *animale beltz*, *txinurri*; *txori*, *txorixazale* edo *xorixanzale* ‘hegazti harraparia’ itxura duenez; *urapo* (‘igela’ da hau Iraizotzen arabera, 1979b: 314); *uso*, *usatortola* (*usatortol* materialetan), *usakume*; *zakur*, *tzakur*, *txakur*, *txakurto* (ikus *gorago*), *artzanor(a)* eta *etxaperro* (< *etxe* + *perro*) (ikus Iraizotz, 1978: 260), *zamari*, *zezen*, *zirain* ‘izaina’, *zorri* eta *bartz*, e.a.

Orain Lizarragak darabiltzan errepikapenetako batzuk ikusiko ditugu: *Aisa-aisa*, *apal-apala*, *arin-arin*, *bam-bam-bam* («*Bitarteko ezkildorre-kaskoan zego kontino argitzen zuzi edo antortxa andi bat bam-bam-bam, turditu gabe argia batere elurketa guziareki*», JMESB, 441, «*ta itxekirik [labea] bam-bam-bam zegoelaik [...]*», HGN1, 329), *bat-banaka*, *bat-batean*, *beiti-beitia*, *berla-berla*, *berri-berritan*, *bete-betea*, *dar-dar-dar*, *dal-dal-dal* («*asi ze ikar-ratzen dal-dal-dal*», JMESB, 136), *dei ta dei*, *doi-doia*, *dra-dra-dra* («*ikus-teunte eldu direla nausia ta mutila bi kamelloetan dra-dra-dra*», ibid., 361), *dre-dre-dre* («*eta erraten zuela guzia dre-dre-dre utsin gabe*», ibid., 182), *epel-epela*, *ertxi-ertxia*, *eske ta eske*, *flore-florea* («*gizagendearen flore-florea*», HGN2, 612), *geldi-geldia*, *gilin-gilin* (joarearen soinua; Iraizotz, 1978b: 467), *giri-giri* (*ase*, *bete*) ‘erabat aserik, arrunt beterik’ (ikus, hala ere, Iraizotz, 1978b: 466), *guti-guti*, *gutika-gutika*, *ikar-ikar*, *ildorka-maldorka* ‘hiltzeko zorian’, ‘hil urran’; *ingur-ingur*, *ingura-mingura* edo *ingura-mingira*, *itsu-itsua* eta *itsu-itsuttoa*, *ixil-ixila* eta *ixil-ixilttoa*, *ken ken*, *ker-ker-ker* edo *kerro-kerro* ‘lerro-lerro’, ‘elkarren segidan’; *kur-kurra*, *len-lena* edo *len-lenik*, *lento-lentoa*, *mar-mar*, *nasteka-masteka* («*konfunditzen baitute guzia ingura-minguraeki, nasteka-masteka, ezin daizkela entenda*», UIGPL, 121), *negar ta negar*, *oben-obena* ‘hoberen-hoberena’, *ososo*, *plau-plaua*, *salto-malto* («*ta salto, malto, kantu*», Satrustegi, 1976: 221), *tripili-trapala*, *txusto-txustoa*, *umil-umila* edo *umil-umilttoa*, *uzkur-uzkurra*, *zabal-zabala*, *zauka-zauka* («*ajolakabe utsak, zauka-zauka jan, edan, lo egin, ta datorrena datorrela*», DCCb, 245), *zuzen-zuzena*, eta beste.

Jarraian Elkanokoak darabiltzan esamolde, erranairu eta, oro har, fraseologiaren munduan sar daitezkeen itemak aipatuko ditut. Mundu zabala da, eta aberatsa kasu honetan, gure idazleak maizxko ibiltzen dituelako, anitz aldiz aitzinean duen gaztelaniazko ereduari jarraikiz. Garbi ikusten da, dena dela, beste batzuk jatorrak direla, hots, alderdi honetan erabiliak zirela, eta, itzulitakoetan, beti errimarazten, errima ematen saiatu zela, ereduak zuen ozenta-

suna euskarazko aldaerak ere izan zezan. Hona hemen batzuk: *Alako batez* ‘halako batean’, *alakorik ala* («*alakorik ala erran nue, denbora pasa*», ‘sin más ni más, sin mala intención, por pasatiempo’, Iraizotz, 1978: 251), *ala edo orla* eta *alas edo olas* ‘nola edo hala’, *an-emenka* eta *an-emenean*, *ara-ara!*, *arat-onat* edo *arat eta onat*, *aski ta sobra* (*izan*), *baze ezpaze*, *bein edo bein*; *beingoas betikos* eta *betikos beingoas* ‘behin betiko’; *beñik bein* edo *beñik pein*; *beren ustes eta antustes*; *erran eta egin*, *gaizki erranka*; *gau ta egun*, *uda ta negu* («S. Viril egon baze iago ezi berreun urte aditzen txori baten kantua Leireko peña ta sasi gaien ertean gau ta egun, uda ta negu», JMESB, 539); *gerostik onat* edo *gerostik alzina*, *goiti ta beiti*, *goiz-arrats*, *goiz edo berant*, *guti-gorabera*, *jaun eta jabe* (*izan*), *larru ta ezur hutsetan* (*egon*), *lenbañolen*, *meatxus ta balakus*, *nonbait or*, *or konpon*; *nola etorri ala joan mundutik*, *nola buratsoak ala umeak*, *nolako langina alako lana*, *bizia nola*, *fina ala*; *ones on*, *gaitzes gaitz*, *ones edo gaitzes*, *ones eta gaitzes* («*ones edo gaitzes, amores edo dolores, erregalos edo palos*», DCCb, 294); *on dakiola*, *protxun dakiola*, *protxun dakiotela*, *protxu dakiola*, *protxu dakizula*; *pareanpar* (*idiki*) ‘(abrir) de par en par’.

Gure autoreak ‘bakarrik ere (ez)’, ‘bat ere (ez)’ adierazteko *bakotxik ere* (*ez*) ibiltzen du, eta ‘bakan batzuk’, ‘gutxi batzuk’ errateko *bakan zenbait*, *bakotx batzuk*, *zenbait bakotx* edo *zenbait bakoxtto*. Inoizka *ez + partizipioa + bai + partizipioa* itzulia darabil, gertatzeko puntuan dena adierazteko: *Ez erori bai erori* (*egon*), *ez ito bai ito* (*egon*). Aditzekin moldatzen dituen beste esamolde batzuk *datorrena datorrela* eta *zetorrena zetorrela*-ren tankerakoak dira, *zer gerta ere* ezagunaz landara. Norbaiti zerbait ez zaiola axola edo ez zaiola axola izan behar errateko *zuri zer zaizu?*, *guri zer zaigu?*, *ari zer zaio?*-ren modukoak ibiltzen ditu maizkara.

Gaztelaniako *obras son amores y no buenas razones*-en euskal kide-tako *obrak dire amore*, *ez itz onen kolore* darabil behin baino gehiagotan, *a Dios rogando y con el mazo dando*-ren baliokidetzat *dei Jainkoari ta eutxi kabikoari*, *otoi Jainkoari ta eutxi kabikoari*, edo *Jangoikoari eskatus*, *ta malluas trabajatus* ematen du, eta *mucho ruido y pocas nueces* adierazteko *arrantze txar bat eta anitz karaka* edo *arrantze txar bat eta guzia karaka* du. San Mateorena *beren begian soliboa ikusi nai ez*, *ta berzearen begian ilaun iduri bat ere bai* (DCCb, 313) itzultzen du eta *coger, agarrar el toro por los cuernos*-en hurbilekotzat *idia adarretik*, *ta gizona bere itzetik lotzen da* (DCCb, 324) darabil. Erdarazko *noches alegres mañanas tristes* gure hizkuntzara *arratsak alegre goizak triste* iraultzen du, *errimarik ez badu ere*, eta *dime con quién andas y te diré quién eres* euskaraz *erran zadazu noreki zabilzan*, eta *erranen dizut nor zaren* (UIGPL, 161) ematen du. Bestalde, *de tal palo tal astilla* erranairu edo «erranttoa» *astoin umea astoko* da Lizarragarenean, *ojos que no ven corazón que no siente*, berriz, *begiak ez ikusi*, *gogoak ez senti* (UIGPL, 130), eta *el que la hace la paga*, azkenik, *in duenak paga* (HGN3, 858).

Erdaraz (hain) ezagunak ez direnen artetik hauek aipa daitezke: *Batak gora, berzeak gora, batak kanta, berzeak kanta, ta deabruak danza, ta eman auspoas* (DCCb, 251), *zaiaren bilzale ta irinaren barrazale* (UIGPL,100), *gizonkia da sua, emastekia istupa, eldu da deabrua ta asten da fuka* (HGN2, 615), *gure tzakurrak muturra luze, bera bekala berzeak uste* (UIGPL, 287), *gabea erdi mantenu* (Iraizotz, 1978b: 463), *gasterik zar baize, ta txipirik andi* (JMESB, 460). Bestelako hitz jokoak eta elkarrekin nolabaiteko antza edo erri-ma dutenak ere badarabiltza: *Ezta ikuste gura ikuste utsa eta utsala* (JMESB, 538), *urrindurik deshonestidades arimak, elkar laudatus, ta kontatus goapo, ta eztire goapo, baizik larrapo* (DCCb, 291), *bizi gau dela labor, ilzea segur, kontuak ertxi, sentenzia segi* (HGN2, 612), *orgatik da errana txakurrarain txainkurias ta emastekiaren zinkurias ez fia* (UIGPL, 127), *bekatu iteko goapo ta penitentzia iteko flako* (HGN3, 855), e.a.

Bukatzeko, *ederritsusi* ‘pundonor’ hitza aipatu nahi dut, gero Orixek ‘tener amor propio’ adieraz-edo ibiliko duen *nork bere buruaren ederritsusia izan* esaeran agertzen dena (ikus OEH, *eder-itsusi* sarrera). Lizarragak testu honetan darabil: «*Arma, pelea, ta emankara afizionatua, koleran su bat, ta gogor kruel piedade gabea, nola peñaskoa balitz, ta altzairuskoa. Orren gañetik ederritsusi gabeko deshonesto eskandalosoa, edeki ziona bere anaiari andrea bortxaz: eta nior ezin atrebi erratera itzik*» (JMESB, 329).

BIBLIOGRAFIA

- APEZETXEA, J. (1975): “Programa de vida cristiana en una aldea de la zona de Pamplona en el siglo XVIII”, *FLV* 19, 89-127.
- (1978): *Joaquín de Lizarraga (1748-1835). Un escritor navarro en euskara*, Nafarroako Foru Aldundia, Príncipe de Viana – CSIC, Iruñea.
- (2001): “Comentario del Padrenuestro de Joaquín Lizarraga, el Vicario de Elcano (1745-1835). Cuarta Petición. VII”, *Scriptorium Victoriense XLVIII*, 109-151.
- ARTOLA, K. (2006): “Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan (1- sarrera eta lehen galdera-sortak)”, *FLV* 103, 393-428.
- AXULAR (1643): *Guero*, Bordele. Aita Luis Villasantek 1976an (Jakín, Arantzazu-Oñati) egindako argitalpena erabili dugu.
- AZKUE, R. M. (1969): *Morfología Vasca*, lehen alea, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.

- CAMINO, I. (1997): *Aezkoako Euskararen Azterketa Dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua, Lasarte-Oria.
- (2004): *Hego-nafarrera*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- COROMINES, J. & Pascual, J. A. (1987): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Gredos, Madril.
- HARANEDER, J. (XVIII. m.): *Jesu Christoren Evangelio Saindua*; Patxi Altunak 1990ean paratu argitalpena ibili dugu, Euskaltzaindia, Bilbo.
- INTZA, D. (1974): *Naparroa-ko euskal-esaera zarrak*, Príncipe de Viana, Iruñea.
- IRAIZOZKOA, P. (1978): “Vocabulario y fraseología de Joaquín Lizarraga. I”, *FLV* 29, 245-297.
- (1978b): “Vocabulario y fraseología de Joaquín Lizarraga. II”, *FLV* 30, 461-486.
- (1979): “Vocabulario y fraseología de Joaquín Lizarraga. III”, *FLV* 31, 121-162.
- (1979b): “Vocabulario y fraseología de Joaquín Lizarraga. IV”, *FLV* 32, 303-332.
- IXURKO, F. (1981): “Joakin Lizarraga, Elkanokoaren liburuaz” (*JLEL*), *Euskera* 26, 329-347.
- JIMENO, J. M. & Salaberri, P. (1994): *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Pamplona / Iruña*, Onomasticon Vasconiae 12, Euskaltzaindia, Bilbo. Bada argitaraldi berria, Pamielak ateratako Jimeno Jurioren *Obras Completas*-eko 47. zenbakian, Iruñea, 2006.
- KAMINO, P. & SALABERRI, P. (2006): *Luzaideko euskararen hiztegia*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Mendaur bilduma III, Bilbo.
- LAFON, R. (1980): *Le Système du Verbe Basque au XVIe Siècle*, Elkar, Donostia – Baiona.
- LEIZARRAGA, J. (1571): *Iesus Christ Gure Iaunaren Testamentu Berria*, Arroxela. Guk Euskaltzaindiak Bilbon 1990ean egindako argitalpena ibili dugu.
- LIZARRAGA, J. (1979): *Doctrina Christioarén Cathechima I. Fede Christioarén gáin* (DCC), *Euskal Klasikoak* 1, J. Apezetxeak paratu argitalpena, Euskaltzaindia, Iruñea.
- (1983): *Koplak*, *Euskal Klasikoak* 9, J. Apezetxeak paratu argitalpen kritikoa, Euskaltzaindia, Bilbo.

- (1984): *Ongui Iltzen Laguntzeco Itzgiaic (OILI)*, Euskal Klasikoak 10, F. Ondarrak paratu argitalpen kritikoa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- (1990): *Urteko Igande Guzietarako Prediku Laburrak (UIGPL)*, Euskal Klasikoak 16, F. Ondarrak paratu argitalpen kritikoa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- (1994): *Jesukristo, Maria eta Santuen Bizitzak (JMESB)*, J. Apezetxeak eta F. Ondarrak paratu argitalpen kritikoa, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- (2004): *Doctrina Christioaren Cathechima (DCCb)*, J. Apezetxeak prestatutako edizioa, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- MINABERRI, M. (1998): *Marijane konta zan*, Elkarlanean, Donostia.
- ONDARRA, F. (1982): “Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi”, *FLV* 39, 133-228.
- PAGOLA, R. M. (2004): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, CD formatuan kaleratutako lana, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- PAGOLA, R. M. eta beste (1996): *Bonaparte Ondareko Eskuizkribuak. Hegoaldeko goi-nafarrera*, lau ale, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- SALABERRI, P. (2002): “Acerca del euskera de Pamplona y sus alrededores”, in *La Comarca de Pamplona. Territorio, Economía, Sociedad e Historia*, A. García-Sanz zuz., Iruñea, 223-241.
- (2004): “Artatzako euskal testua. Transkripzioa eta hizkuntza azterketa”, *FLV* 97, 537-554.
- SALABURU, P. eta LAKAR, M. (lag.) (2005): *Baztango Mintzoa: gramatika eta hiztegia*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Mendaur bilduma II, Bilbo.
- SATRUSTEGI, J. M. (1976): “Nuevo documento no catalogado de Joaquín Lizarraga sobre los bailes”, *FLV* 23, 205-234.

BAZTANGO MINTZOA DELA ETA, OHAR BAT

Pello SALABURU

Euskal Herriko Unibertsitatea

1. Oarainik ere euskalkiak ez daude behar bezala deskribatuak, ezta, batzuetan bederen, ezinbestekoak diren datuak behar bezala bilduak. Gero eta garbiago ikusten dut hori hobekien ezagutzen dudan euskalkira hurbiltzen naizen aldi bakoitzean.

Badira, gainera, euskalkien inguruan aztertu beharko liratekeen bertze hainbertze gauza ere: konparazione, euskalki batek euskalkia mintzo den tokiko erdararen duen eragina. Hau gertatzen da erdaraz mintzo denak euskaraz ez badaki ere. Fenomeno hauek ez dira, nire ustez, behar bezala aztertu, eta komeniko litzateke aztertzea, telebista, irratia edo hizkuntzaren batasuna ezagutu ez duen jendeak gero eta urte gehiago baititu. Eta hizkuntza interesa handiago da hor, nik uste, batasunarekin eroso sentitzen direnen kasuan baino.

Oroitzen naiz ederki nire ama zenak, norbait, euskaraz ez zekien norbait erran nahi dut, haren zain egon eta berandu iristen baldin bazen, aldi bakoitzean galdetzen zion hura: “¿Estabais tardados?” (edo, “tardadas”, andreen kasuan). Beti galdetu izan diot niri zer arraio ote den “estar tardado” gaztelaniaz, baina harentzat arrunta zen: “berantetsiek zineten?”, galdetuko zion halako batean zain zegoen hura euskalduna baldin bazen.

Orain dela aste batzuk, Elizondora hurbildu nintzen batean, karrikan harrapatu nuen ezagun bat, eta harekin hizketan hasi. Ez daki euskaraz. Honetaz eta hartaz aritu ginen, eta halako batean galdetu zidan ea konpondua nuen berak ezagutzen zuen nire arazotxo bat. Baietz, erran nion, konpondua nuela, garaiz harrapatu nuela zer egin behar zen, eta beharrik egin nuela, gainera. Hori erran nion. Eta berari berehala atera zitzaion esaldia: “¡Ya puedes

decir, si!". Pentsa, ya puedes decir si, hori ez luke inor ere ulertuko. Pentsa dezagun solasean ari zarela batekin eta norbaiten eritasunez ari garela: "Oi, oi, beharrik tenorez gan nitzela medikure!". Horren erantzun arrunta da Baztanen: "Erten al duk, bai!". Beharrik egin duzu, eskerrak, hori da erran nahi duena. Horra, bada, nola gelditu den euskararen aztarna hori hango mintzoan arras sustraitua, hango zainetan sartua, erdararen eta euskararen. Nirekin solasean ari zen hark ez daki euskaraz (hau ere, artista haren kasuan bezala, aski harrigarria da, Baztangoa izatea eta euskaraz ez jakitea, baina tira!), kontua da hark ez zekiela euskaraz, baina elkarrizketan bat-batean atera zitzaioela "Ya puedes decir, si!". Holako kontuak, aski interesgarriak, aztertu gabe daude.

2. Euskalkien kontuan, esan bezala, nahi duenak badu non ibili. Nahiz batzuetan dialektologiak arazo teoriko serioak plazaratzen dituen. Euskalkiak, mintzoak, hizkerak... ez baitira unitate diskretuak. Haien mugak ez dira garbiak. Horregatik ibiltzen dituzte hizkuntzalariek isoglosak, errazago baita erratea: "Bai, hitz hau, edo forma hau, halako tokian, edo beste halako hartan, hola erraten da". Baina nola isoglosa guziak elkarren artean gurutzatzen diren, euskalkien azterketak, dialektologiak, hobeki erran, han eta hemen arazo teoriko serioak jartzen ditu mahai gainean. Azken batean euskalkiak eta mintzoak ikertzailearen eraiketa teorikoak dira. Horrek ez du deus ere erran nahi, zientzia guzietan egiten baitira eraiketa teorikoak, denborarekin batera aldatu egiten direnak, noiz eta bigarren eraiketa aitzinekoa baino hobea den. Badakigu ongi aski Oñatiko eta Baztango euskara ez direla berdinak. Hori badakigu. Horregatik erran daiteke bi euskalki (bi mintzo edo hizkera, nahi bada) direla¹. Baina, betiere, mintzoak unitate diskretuak ez direnez, beti ibiliko gara neketan kontu hauekin, eta beti izanen da errazago proposatzen den eredia kritikatzeari. Horretan, dialektologiak arazo hori du, hizkuntzalaritzaren bertze atal batzuen parean segurik.

Denbora luzea daramat, urteak, Baztango euskalkia aztertzen. Gai hori ibili nuen doktorego tesia egiteko Mitxelena zenaren eskutik, gero bi liburutan argitara eman nuena². Eta lehenagotik ere banituen lanak argitaratuak gai beraren inguruan. Gero, bertze material batzuk ere argitaratu izan ditut noizbehinka, Elizondoko doktrinak edo Erratzukoak, oharrak hiztegiaren

¹ Hemen ezinbestekoa da Koldo Zuazoren eta Euskal Herriko Unibertsitateko beste zenbait irakasleen lanak aipatzea, azken urte hauetan arlo hau anitz landu baita. Horiek hobeki erran dezakete nik hemen erran nahi dudana.

² *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia : fonetika eta fonologia. Arau Fonologikoak*, 1984, Leioa, Bizkaia, EHU: Argitalpen zerbitzua

Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia : fonetika eta fonologia. Hizkuntzaren soinu-egitura, 1984, Leioa, Bizkaia, EHU: Argitalpen zerbitzua

ganean, eta abar. Ez ditut hona ekarriko, ez baitut gogoko nork bere burua hola aipatzea. Azkeneko lana, bai, hogeitun urte pasatu ondoren egina. Azkeneko lana aipatu nahi dut, hor egiten baitut hango mintzoaren azterketa sakonagoa³. Lan horrek erakutsi zidan, bide batez, egina anitz dela ematen badu ere, zenbat den oraino egiteko.

3. Baina aipamen bat egin nahi nuke hemen, dena dela, aitzinat joan baino lehenago. Hemen Mariano Izeta aipatu nahi nuke. Marianok lan handiak egi zituen Baztanen euskararen alde. Euskaltzaletasuna handia zuen, eta euskararekin zerikusia izan zezakeen guziaren maitale zen. Euskal dantza eta euskara bi gauza desberdin dira, jakina, baina maiz egon dira aski lotuak, dantza maite zuenak euskara ere maite baitzuen. Mariano zen horietako bat. Euskaraz idazten zuen: egia erran, guti ziren euskaraz idazten zutenak Baztanen, eta Mariano zen horietako bat. Bera bere lanetik bizi zen, erlojuak saltzen, eta hausten zirenean konpontzen saiatzen. Baina meritu handia du, izugarria, erlojuak utzi eta nobelak eskribitzen hasteko, edo hiztegiak egiten hasteko. Berak utzi digu aski hiztegi ederra⁴, Baztango mintzoari dagokiona. Hiztegi hori bi aldiz aztertu dut. Orain dela hamar urte inguru, argitaratu zelarik, sarrera bat egin nion. Orain berriz ere esku artean hartu eta hitzez hitz behatu behar izan dut gainetik beheiritaraino, eta ezagutzen ez nituen sarrera guziak berriz ere galdetu dut nork ibiltzen ote dituen. Gehienetan harrapatu ditut lekukoak han-hemenka. Bakan batzuetan ez. Horren berri eman dut liburuan. Dena den, ez nuen utzi nahi Mariano Izetaren izena aipatu gabe hemen. Mariano baztandarra zen, ni bezala, eta Baigorriara behin baino gehiagotan joaten zen, ni ere han bizi nintzelarik joaten nintzen gisan.

Eta Jean Haritschelhar izan zen Baigorriko alkatea garai batean. Orduan ezagutu nuen nik. Beraz, uste dut, omenaldi hau dela eta, hau guztia harira heldu dela. Horregatik aipatu nahi ditut bereziki bizenak: Izeta eta Haritschelhar. Haritschelhar Euskaltzaindiko buru izan zen garai haietan Akademiak indar handiarekin egin zuen aitzina, eta gizartean toki handiagoa egin zitzaion. Gogotik hartzen dut parte omenaldi honetan, horregatik. Itzul gaitezen, hortaz, euskalkietara.

4. Euskalkiak aztertzen direnean, sintaxi kontuak bigarren mailan gelditzen dira arruntean. Ez dira gelditzen bigarren mailan garrantzirik ez dutelako, ez. Gertatzen dena beste zerbait da: sintaxi kontuetan ez dagoela holako goiti-beheitirik hizkeren artean. Edo, zernahi gisaz, goiti-beheitirik

³ *Baztango mintzoa: Gramática eta Hiztegia*, 2005, Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia

⁴ Mariano Izeta, 1996, *Baztango hiztegia*, Nafarroako Gobernua

baldin bada ere, tipiagoak direla, hiztegi, fonetika edo morfologia mailakoak baino. Horregatik ez da horrenbertze aipatzen sintaxia.

Alta, sintaxian ere izaten dira ñabardurak eta desberdintasunak. Batzuetan, esamoldeak berdinak ez baitira (“bazkaltzera joan gara / joan gara bazkaltzen”; “utzi diogu egiten / utzi diogu egitera(t)”), eta abar, eta bertze batzuetan, berriz, badirelako hizkera batean adierazpide batzuk pareko garbirik ez dutenak bertze hizkera jakin batean.

Baztangoa aztertu nuenean, holako hauek bildu nituen, esku artean izan nituen grabazioetan:

- (1) *ez dio man izein... ta akitzekin itzeli!*
- (2) *ala iten izein dute*
- (3) *zerbait in izein duzue,... bertzenaz eztzuten deitiko kuarteletik*
- (4) *jotzen izen bear zuten*
- (5) *[zerria halako egunetan] iltzen izan bear zen*
- (6) *zautzen izen bear zuen*
- (7) *agertzen izan bear zuen*
- (8) *Antxitonian pillotan aitzen izen bear zuen xarmanki*
- (9) *azukre pixket maten izen behartzioten nontzinuen mine*
- (10) *deus ere ez du jaten izen bear*
- (11) *orrek berezi izen bear zuen.*

Adibide horiek aipatzen ditut lanean, baina adin batetik goiti ehunka gehiago aditzen ahal dira. Arras arruntak dira Baztanen (edo, ziren, gutienez). Horretara jarria ez denarendako, pixka bat bihurriak gertatzen ahal dira. Idazkera estandarrean paratuko ditut hemen segidan:

- (1') *ez dio eman izanen... eta akitzearekin itzali!*
- (2') *hala egiten izanen dute*
- (3') *zerbait egin izanen duzue.... bertzenaz ez zuten deituko kuarteletik*
- (4') *jotzen izan behar zuten*
- (5') *[zerria halako egunetan] hiltzen izan behar zen*
- (6') *ezagutzen izan behar zuen*
- (7') *agertzen izan behar zuen*
- (8') *Antxitonean pilotan aritzen izan behar zuen xarmanki*
- (9') *azukre pixka bat ematen izan behar zioten, non zenuen mina*
- (10') *deus ere ez du jaten izan behar*
- (11') *horrek berezi izan behar zuen.*

5. Esaldi horietan guzietan bada gauza bat baino gehiago ohartzeko modukoa, baina orain sintaxi kontu batzuetara mugatuko gara. Kontura gaitezen hor badirela bi esaldi multzo: batzuetan “behar ukan” ageri da, bertzeetan ez. Bertze horietan “izan” aditza, etorkizun markekin (“izanen”), agertzen da. Nola interpretatzen ditugu esaldi hauek?

Har dezagun lehenbizikoa. Hau nire aita zenari bildu nion etxean. Lurreko sua piztua utzi genuen eta herrira joan. Handik itzuli ginelarik sua itzalia zegoen, errekoa eman behar zionak ez baitzion deusik ere eman. Eta orduan erran zuen nire aita zenak hori. Bistan da erranahia: “Segur aski ere, ez dio eman [errekirik], eta akitu delarik itzali da”.

Hor aipatzekoa da “akitzeekin” forma hori ere, denbora markatzeko. Laphitz arizkundarra zen, sortzez, gero kanpora joan baldin bazen ere. Laphitzek horiek, aditz izenak denbora balioarekin, aunitz ibiltzen ditu. Baina orain ez gara horretaz ari. Orain segurtasun ez hori adierazteko modu honen berri eman nahi dugu: partizipioari “izan” aditza etorkizun markarekin gehitu, eta hola sortzen da “hain segur ere, segur aski ere” esan nahi duen zerbait:

- (12) *torri izein* (etorri izanen = segur aski ere, etorri)
- (13) *kusi izein* (ikusi izanen = segur aski ere, ikusi)
- (14) *artu izein* (hartu izanen = segur aski ere, hartu)

Eta esaldiak:

- (12') *maritxu ere torri izein de!* (= Maritxu ere etorri da, segur aski)
- (13') *Mattin kusi izein duze!* (= Mattin ikusi duzue, segur aski)
- (14') *sagarrak ere artu izein tuzte!* (= segur aski ere, sagarrak ere hartu dituzte)

Ez dira bakarrik orainaldian erabiltzen:

- (15) *Joakin ere gan izein zen!* (=Joakin ere joan zen, segur aski)
- (16) *zerrie il izein zuten garai hartan!* (= segur aski ere, txerria hila zuten garai hartan)
- (17) *lasterka ibili izein ziren!* (= segur aski ere, lasterka ibili ziren)

Ohart gaitezten esaldi hauek bertze euskalki batzuetan hola ere eman daitezkeela, etorkizunaren marka zuzenean aditz nagusian paratuz:

- (15') *Joakin ere joango zen!*
- (16') *txerria hilko zuten garai hartan!*
- (17') *lasterka ibiliko ziren!*

Batzuetan, azkeneko kasu hauetan, “ezta?” edo holako zerbait gaineratzen da. Eta Baztanen aski arrunta da *doike* gaineratzea. *Doike* horren jatorria “dudarik gabe” da, baina erranahiaz anbigua da, bi adiera baititu, itxuraz elkarren kontrakoak direnak: “dudarik gabe” eta “segur aski ere”. Esaldi hauetan bigarren adiera du:

- (18) *Maritxu ere torri izein de doike!*
- (19) *Mattin kusi izein duze doike!*
- (20) *sagarrak ere artu izein tuzte doike!*

Ez dut itzuli hau inon ere bildu Baztandik kanpo, egia errateko. Han-hemenka egon naiz behaka, belarriak tente, baina ez dut inon ere ikusi. *Herria* aldizkariko ehunka (edo milaka) adibide ikusi ditut, baina errestorik ere ez honetaz. Hala ere, Baztango herrietan egindako grabazioetan ageri da, Baztangoizan hasi eta Basaburu alderaino. Uste dut, zerenahi gisaz, erramolde hau galtzen ari den.

6. Nolanahi ere, esaldi horien guzian ahoskera ez da neutroa. Doinuak garrantzi handia du. Horregatik paratu diet beti azkenean harridura marka, argi ikusten ez badut ere harridura den, edo galdera, bien arteko zerbait, edo ez bata ez bertzea. Euskal kontuetan ez diogu prosodiari garrantzi handirik eman, eta hau da kasu horietako bat, non doinuak berak pisu handia duen. Esaldi guzietako azken silaba luzea da, eta lehenik gora eta gero beheiti egiten du doinuak: gogora ekartzen dit umeez galderak irakurtzen ikasten dutenean nola azentuatzen duten azken silaba goiti eramanez. Bada, hemen horren antzeko zerbait gertatzen da, baina azentua juxtu-juxtu alderantziz doa. Pentsatzen dut noizbait ohartuko garela hizkera doinua ere aztertu behar den zerbait dela.

7. Honaino etorkizunaren marka paratuz sortzen ditugun esaldiak. Bada, eman dudan zerrenda horretan, bertze sail bat ere. Sail honetako perpausetan “behar ukan” aditza ageri da. Har ditzagun goitiko esaldi batzuk:

- (21) *jotzen izan behar zuten*
- (22) *ezagutzen izan behar zuen*
- (23) *Antxitonean pilotan aritzen izan behar zuen xarmanki*
- (24) *azukre pixka bat ematen izan behar zioten, non zenuen mina*
- (25) *deus ere ez du jaten izan behar.*

Zer erran nahi du perifrasi horrek? Holako esaldiek zalantza izpia ageri dute, orain arte ikusi dugun bezala. Baina badute esaldi hauek bertze erranahi bat ere. Har dezagun lehenbizikoa (eredu estandarrean emanen ditut):

- (21') *jotzen izan behar zuten*

Baztandar batek hori erraten duelarik, eta aski maiz erraten du, holakoak aise ibiltzen baitira hango mintzoan, hau da erran nahi duena:

- (26) *iduri du jotzen zutela...; diotenez, jotzen zuten*

Eta gauza berbera gertatzen da gainerakoekin ere, dela iraganeko formekin nola orainaldikoekin (segidan, erranahiak biltzen ditut):

- (22') = nonbait, ezagutzen omen zuten, itxuraz (baina ez naiz seguru)
- (23') = nonbait, diotenez, pilotan aritzen omen zen Antxitonean (baina ez naiz seguru)

(24') = itxura denez, azukrea ematen omen zioten, diotenez (baina ez naiz seguru)

(25') = ez omen du deus ere jaten (baina ez naiz seguru).

Ikusten denez, hau da segida: aditz izena inesiboan (-tzen) + *izan* + *behar* + laguntzailea. Hau ere, erramolde hau, ez dut inon ere ikusi Baztandik kanpo, baina baztandarren artean aski arrunta da, edo arrunta da adin batetik aitzinat bederen. Solasean aunitz ibiltzen da forma hau. Denbora ere markatzen ahal da, adibideetan ikusi den gisa:

(27) *pilotan xarmanki aitzen izen bear du!*

(28) *pilotan xarmanki aitzen izen bear zuen!*

8. Bada hemen bertze gauza bat ere aipatzekoa. Jakina denez, ekialdean (eta Baztan ere kontu hauetan ekialdekoa da aunitzetan) *behar ukan* (iragankorra) eta *behar izan* (iragangaitza) ibiltzen dira, biak:

(29) *goiz joan behar dugu*

(30) *goiz joan behar gara.*

Hemen azaltzen ari garen adibide hauetan, ordea, beti *ukan* da ibiltzen dena (holako adibideak bakarrik bildu ditut, bederen):

(31) *egunero gaten bear izen zuen / *zen*

(32) *beti amarretako tortzen bear izen zuen / *zen.*

Jakina, Baztanen “pilotan ari da” baldin badiogu ere, (27) eta (28) adibideetan *pilotan aritzen izan behar zuen* da ageri dena, eta ez *pilotan aritzen izan behar zen*. Horrek erakusten du zenbaterainokoa den *behar* eta laguntzailearen arteko lotura.

Zer desberdintasun dago, erranahiaz, bi esaldi hauen artean:

(33) *egunero gaten bear izeten zuen*

(34) *egunero gaten bear izen zuen.*

Nire ustez, egia bada ere azkenean norberaren gogoa nahasi egiten dela holako ñabardurekin hasten garelarik, lehenbizikoa adierazpen perpaus arrunta da: “bazuen beharra egunero joateko”. Bigarreanean, ordea, erran bezala, gauzak desberdinak dira: hori erraten duenak uste du egunero joaten zela nor-bait... Baina ustea da, ez bertzerik, omenka ari baita.

9. Bi erramolde horien berri eman nahi izan dut. Batasuna beharrezkoa du hizkuntzak, bertzenaz aise lehenago hilen da, hor ez dut zalantzarik. Baina batasuna hornitzen eta aberasten ere jakin behar dugu. Horretarako, aldaera estilistikoak funtsezkoak dira, eta aldaera estilistikoak biltzeko, besteak beste, euskalkietara ere jo behar da, han aberastasun ikaragarria baita. Lekuko, hemen eman ditudan hauek. Holakoekin beztitu behar genuke euskara, baina

horretarako erne ibili behar ditugu gure belarriak, eta herrietako karriketan aditzen ahal denaz ohartu.

BIBLIOGRAFIA

IZETA, Mariano (1996) *Baztango hiztegia*, Nafarroako Gobernua

SALABURU, Pello (1984) *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia: fonetika eta fonologia. Arau Fonologikoak*, Leioa, Bizkaia, Euskal Herriko Unibertsitatea: Servicio Editorial, Universidad del País Vasco

— (1984) *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia: fonetika eta fonologia. Hizkuntzaren soinu-egitura*, Leioa, Bizkaia, Euskal Herriko Unibertsitatea : Servicio Editorial, Universidad del País Vasco

— (2005) *Baztango mintzoa: Gramatika eta Hiztegia*, 2005, Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia

LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE, BI PARTETAN BANATURIK

Ana M. TOLEDO LEZETA

“Euskarari buruz Detxepare-k eginikako bi olerkiek dantza tituluak dauzkate: *Kontrapas* eta *Sautrela*”¹ zioen Iker bildumako ale honek omentzen duen Jean Haritschelhar euskaltzainburu ohiak. Berrikitan idatziak zituen Etxeparek euskaldunentzako aholkuak eta orain festaren ordua izanik, dantzara deitzen ditu. Bestela esanda, bi alditan ondutako liburua dirudi. Lehen aldi batean zentzu moralizatzailearekin darabil kodea, bigarreanean, ospakizunerako bitarteko du. Horra hor, *Linguae Vasconum Primitiae* atzemango diren bi parteak: lehen hamahiru koplez osatutako partea eta azken bi koplez osatutakoa. Lehen parte horretan euskaldunak aholkatzeko idazten du, bigarreanean, euskara idazketaren eta moldiztegiaren iragazitik iragazi izana ospatzeko dantzara gonbidatzen ditu.

Linguae Vasconum Primitiae izenburupean argitaratu zuen Bernard Etxeparek bere idazlana. Idazlanari buruzko lehen berria emateko aukera izenburuan daukanez egileak, leku aparta eskaintzen dio azpimarratu nahi duena adierazteko. Lehen berri hori zabaltzeko latina hautatu zuen, agian, euskaldunak ez zirenek ere jakin zezaten zein zen esku artean zeukaten bitxia: euskaldunen hizkuntzaren hasikinak. Latinaz baliatuz, beste hizkuntza kode baten hasikinak iragarri zituen. Hizkuntza kodera biltzen du arreta Etxeparek izenburuan: euskara mundu idatzira eraman izanera, hain zuzen ere. Giro errenazentista batetik ematen du ezagutzera liburua: hizkuntza idatziz

¹ HARITSCHELHAR, J.: “Kontrapas”, PEREZ GAZTELU, Elixabete; URKIZU SARASUA, Patri: *Patxi Altunari Omenaldia*, Deustuko Unibertsitatea, Donostia, 1990, 161. or.

ematearen garrantziaz jabetua dago. Badaki herri-hizkuntzek grafemaren erabilera ezinbesteko baldintza dutela hizkuntza landuaren estatusa eskuartzeko. Izenburuak berak adierazten duenez, asmo honi erantzuten dio liburuak: hizkuntza kodearen estatusa aldatzeari. Zein da, ordea, estatus aldaketa hau eragiteko eman zuen corpusa?

Lau gai erabili omen zituen Etxeparek bere liburua osatzeko: erlijioa, maitasun mundutarra, bere bizitzako pasarte bat eta euskara. Gaien arabera egindako sailkapen hau begiratzea aski da, beste sailkapen-irizpide bati bidea irekitzeko: lehen hiru gaietan hizkuntza bitarteko du, laugarrenean, berriz, hizkuntzara bertara biltzen du arreta. Honenbestez, lehen zati batean gai jakin batzuk jorrazteko tramankulu du kodea, aldiz, bigarrenean, kodea bera bihurtzen du gai. Bereizkuntza honek beste atalkatze-modu baterako norabidea erakusten du; izan ere, Roman Jakobsonek komunikazio-ekintzan bereizten dituen osagaiek erabakitzen dituzten funtzioak abiapuntu², honako funtzio-banaketa egin daiteke: aurreko hiru gaietan ez bezala, laugarrenean, funtzio metalinguistikoa da nagusi, kodearen norabidean idatzitako koplak baitira. Lehen hiru gaiez elikatuz ondutako hamahiru kopletan, ordea, agerrikerarik ere ez du egiten funtzio metalinguistikoa.

Ez hori bakarrik. Lehen hamahiru koplak horietan euskaldunari zuzentzen zaio, aitzitik, azken bi kopletan, laugarren atalean, euskarari. Sail batean eta bestean, komunikazio-ekintza modu desberdinean planteatzen du, lehen hiru gaiek osatutako saila lehen eta bigarren pertsonen arteko komunikazio bezala aurkezten duelako eta laugarren gaiak eraturako sailean pertsonok desagertu egiten direlako: ez dago lehen pertsonaren markarik, bigarrenarena soil-soilik gelditzen da, baina bigarren pertsona honen erreferentzia kodea bera da.

Lehen hamahiru kopletan funtzio erreferentzialarekin eta poetikoarekin batera funtzio emotiboak eta konatiboak indarra dute. Azken bi kopletan funtzio adierazkor edo emotiboa ia desagertu egiten da, igorlea erdigune duen marka linguistikoa bakanen bat dagoen arren eta, konatiboa, berriz, funtzio metalinguistikoa indartzeko bitarteko bihurtzen da, kodea baita hartzailearen norabidean kokatzen diren adierazpen gramatikalen erreferentzia: hitanozko aditz-formak darabiltzanean, kasu, kodea deitzen du. Kodearen estatus aldaketaz diharduen mezurantz, koderantz arreta erakartzeko bitarteko du funtzio konatiboa. Lehen hamahiru kopletan, betiere, hartzailearen norabidean kokatzen diren adierazpen gramatikalen erreferentzia aldatu egiten da, baina beti pertsonaren baten arreta erakarri nahi du edo pertsonaren bat deitzen du: dela Jainkoa, dela Ama Birjina, dela maitea... eta, batez ere, entzule-irakurle inplizitua.

² JAKOBSON, Roman: *Lingüística y poética*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1981.

Beraz, funtzio-banaketa desberdin honetan oinarrituz, bi sail nagusitan berezirik beha daiteke Etxepareren *Linguae Vasconum Primitiae*: lehen hamahiru koplek osatutako saila eta azken bi koplek osatutakoa. Aurreneko sailean funtzio metalinguistikoaren arrastorik ez den bitartean, bigarrenean, berau nagusitzen da.

Beste sailkapen-irizpide batetik ere bitan banaturik atzeman da *Linguae Vasconum Primitiae*. Grafia eta hizkuntzaren erabileraren alderditik aztertu eta, bitan banaturik zekusan René Lafonek:

On ne relève aucune différence dans la langue et la graphie entre les poésies religieuses, les poésies amoureuses et entre la Chanson. Mais entre ces trois parties du recueil, d'une part, et, de l'autre, la Préface et les deux dernières pièces, on peut noter quelques différences soit de graphie soit de langue, qui, pour menues qu'elles soient, ne paraissent imputables ni au hasard ni à l'absence d'une norme rigoureuse en matière de graphie ou de langue³.

Grafia eta hizkuntzaren azterketak ondorio jakin batera darama:

Ainsi, les deux poèmes en l'honneur de la langue basque et la Préface paraissent bien former un ensemble à part du reste et ont dû être écrits à la même époque et après le reste⁴.

Bi multzo bereizten ditu Lafonek *Linguae Vasconum Primitiaen* grafia eta hizkuntzaren erabileraren ikuspuntutik. Bi alditan mamitutako multzoak, hain zuzen ere. Lehen hamahiru koplek osatuko lukete multzo bat eta azken bi koplek hitzaurrearekin batera, bestea.

Grafia eta hizkuntzaren erabilerak *Linguae Vasconum Primitiaen* utzi duten hatza beste gertaera baten adierazle ere izan daiteke: liburuaren eraketarena eta eraketa horretatik jalgitzen diren ikuskerena. Ustea izan arren, iduri du Eiheralarreko erretoreak bazeukala “liburuxka” bat egina eta geroxeago edo geroago, betiere moldiztegitatu aurretik, bi koplak eta hitzaurrea erantsi zizkiola “liburuxka” horri. “Eranskin” horiek, –euskararen ohoretan eginiko bi koplak eta hitzaurrea–, erabaki zuten, azkenean, liburuaren izenburua.

Honenbestez, abiapuntuan bertan planteatu den bezala, bitan banaturik atzemango da *Linguae Vasconum Primitiae*: bi partetan berezia; bata lehenago ondua; bestea, berriz, geroago. Parte hauetako bakoitzak funtzio linguistiko desberdinak ditu nagusi.

³ LAFON, René: “La langue de Bernard Dechepare”, *RSVAP*, VII, 1951, 311. or.

⁴ LAFON, René: op. cit., 312. or.

Zein zen Etxeparek egina zeukan partea edo “liburuxka”? Gai desberdina baliatuz –erlijioa, maitasun mundutarra, bere bizitzako pasarte bat– moldatutako lekzioak. Alegia, lehen parte horretan erabilitako gaia ez da bakarra, bai, ordea, gaiok bideratzeko modua; izan ere, euskaldunari gaztigu jakin batzuk emateko bitarteko bihurtuko ditu.

Lehen hamabi kopletarako gaia eman ziotenak erlijioa eta maitasun mundutarra badira ere, gaiok ez zituen jorratu bakoitza bere aldetik, elkarrekin zer-ikusirik ez luketen barruti autonomo moduan, baizik eta elkarri hertsiki loturik dagoen koplak-multzoa osatuz: osotasun bat eratzeko atal ditu erlijioaz eta maitasun mundutarrak diharduten bi zatiok. Bi gaiok landuz egindako koplak-segidak ulerkuntza eta eraketa bati erantzuten dio, aurrez egindako plangintza bati. Guztiak, erlijiozkoak eta maitasunezkoak, lekzio bakar bat helarazteko bitarteko ditu, Andre Mariaren arartekotasunaz eta maitasunaz diharduen lekzioa, hain juxtu. Maitasun mundutarra gaitzetsiz, Andre Mariarenganako maitasunera euskaldunak irabaztea du jomuga. Hona, helburua erdiesteko ikasbidea: maitasun mundutarrean sufrimendua eta galerak daude (arima, ohorea... gal daitezke), aldiz, Andre Mariarengan, salbazioa.

“Mosen Bernat Etxaparere kantua”k, hamahirugarren koplak, pairatu zuen bidegabekeria baten berri ematen du. Baina, koplak ontzeko erabili zituen ehun eta bi bertso-lerroak ez zituen izan bizi izandako gertaera mingarri baten berri emateko soil-soilik, irakasteko bitarteko bihurtzen baitu berria. Bidegabekeria bat tarteko jasan duen epaiketa eta ondorengo espetxeratzea azaltzerakoan ez ditu nabarmentzen bakarrik gertaerak eragindako sentimenduak; izan ere, barnea husteaz gain, esperientzia horretatik ikasi beharrekoa azpimarratzen du. Igorritako albisteak aholkatzeko, gaztigitzeko baliabide du: “izterbegi duien oro nitan bedi gaztiga” (XIII, 16)⁵.

Honela bada, Etxeparek zeukan “liburuxka” Andre Mariaren arartekotasunaz eta maitasunaz emandako lekzioaz eta bidegabekeriari aurre egiteko lekzioaz osatuta legoke.

Lehen lekzioa moldatzeko hamabi koplak paratu zituen. Gaiz aldatu eta koplak bakar bat erabiliz, lehen lekzioari bigarrena erantsi zion. Nahiz eta aholkua bera lekzio batetik bestera aldatu, bi lekzioek euskalduna aholkatzea dute xede. Aholkua da sail batetik bestera aldatzen dena, aholkatzeko izatea, berriz, elkartzen dituen.

⁵ ETXEPARE, Bernard: *Linguae Vasconum Primitiae*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1995. Aurrerantzean egingo diren aipamen guztiak edizio honetatik jaso eta, goian eman bezala emango dira: zenbaki erromatarrez koplaren zenbakia, honen ondoan bertso-lerroaren zenbakia.

Beraz, Etxeparek *Linguae Vasconum Primitiaen* kodearen bi erabilera egiten ditu: behin irakasteko bitarteko du kodea, hurrengoan, kodea bera du gune. Helburu berbera betetzeko asmoa zuten –aholkatu– bi lekzior mol-datuta zeukan “liburuxka” bat. Lantegi hori idatziz mamitua izanik, dantzara igaro zitekeen: euskaraz idatzitako lehen liburua argitara emateko tenorean zegoen.

Aholkuak ematen dituen Etxepareren jarrera ez da dantzara igarotzen denaren berbera. Aholkuak ematen dituenarentzat herri-hizkuntza idatzia bitarteko bat gehiago da hizkuntza horretako hiztunei irakasteko. Honen aurrean, dantzara igarotzen denak, herri-hizkuntza idatzian hizkuntzaren estatus aldaketa dakusa. Batak eta besteak alderdi desberdinak azpimarratzen dituzte: lehenak Erdi Aroko gaien, pentsamenduaren, mundu-ikuskeraren, literaturari buruzko ikuspegiaren adierazle den koplak-saila idatzi zuen; bigarrenak, berriz, Errenazimenduaren kezka islatu zituen.

1. LEHEN PARTEKO LEHEN GAZTIGUA

Linguae Vasconum Primitiaeko lehen hamabi koplak Erdi Aroko erre-aula bezala aurkez daitezke; izan ere, koadro zehatza atzeman daiteke, baina, baita erreaula ere bere osotasunean. Koplak bakoitzak erakusten duen autonomiak ez du galarazten egitura handiago batera egiten duen ekarria. Gaiaren aldetik erlijiozko eta maitasunezko bezala bereizten direnak elkarrekin harremanetan daude: bada batasunik lehen hamabi koplen artean. Langaiak ordenatu ez izana behintzat ezin lepora dakioke Etxepareari. Gainera, lekzio bat emateko moduan ordenatu ditu langai horiek. Oso egituratutako lekzioa da: ikuspegi panoramikoetik ikuspegi monografikora jauzia eginaz, Andre Mariaren arartekotasunaz eta maitasunaz diharduen lekzioa.

Hitzaurrean dioenez, “eta baskoek, berzek bezala, duten bere lengoajian eskribuz zerbait doktrina, eta plazer hartzeko, solas egiteko, kantatzeko eta denbora iragaiteko materia” (79. or.) izan dezaten idatzi du. Juntagailu kopulatiboak lotzen dituen “doktrina” eta “plazerra” elkarren ondoan badoaz, katea sintagmatikoak aldi berean ematea eragozten duelako da, zeren eta idazlanen barrena ez ditu aurkeztuko batuketa moduan, baizik eta fusio moduan. Bat egiten dute biek.

Lehen itxura batean iduri du erlijiozko koplak lituzkeela doktrina emateko bide eta maitasunezkoak, berriz, “plazer hartzeko”. Haatik, maitasunezko koplak hauetan gozamenaren bilaketa nabaria den arren, doktrinaren zerbitzura jarri zituen. Maitasun profanoan aurkez daitezkeen egoera desberdinak azalduz

paratutako koplak maitasun sakratura erakartzeko bide ditu Etxeparek: egin behar ez dena erakutsiz, egin behar dena erakartzea du jomuga⁶.

Lehen koplak, “Doktrina Kristiana”n kristau doktrinako gai desberdinak jorratzen ditu: Jainkoak gizakia sortu duela eta honen eginbeharra Hura zerbitzatzea dela gogoratzen du; arratserako eta goizerako otoitzak ematen ditu; hilerri, ponte, sagrario eta gurutzea gogora ekartzen ditu; Ama Birjina eta Santuen laguntza eskatzen du; igandetarako otoitz bat aurkezten du eta, hiru egiez, hamar aginduez eta Judizio jeneralaz jardun ostean, salbazioa eskuratzeko laguntza eskatuz, Andre Mariari zuzendutako otoitz batekin jartzen dio amaiera lehen koplari. Amaiera honen aurretik ere, behin eta berriz eskatua zuen Andre Mariaren laguntza: Judizio jeneralari buruzko ikasgaia bera “zure ama anderia dakigula balia” (I, 388) esanaz bukatzen du. Ikusten denez, lehen koplari honetan bertan Andre Mariari salbaziorako laguntza eskatzea gai errepikari du.

Hurrengo koplak, “Amorosen gaztiguia”k Andre Mariaren figura du erdigune: Ama Birjinaren ezaugarri eta ahalmenak erakutsiko ditu. Ezaugarri horietako bat aurkeztua zuen, baita adierazpen-modu desberdinetara joz, behin eta berriz errepikatua ere, “Doktrina Kristiana”ko leku desberdinetan. Andre Maria gu gizaki bekatarion eta Jainkoaren artean arartekoa dela esana ez ezik, azpimarratua zuen lehen koplari bertan:

Jeinkoak zuri eman dizi potestate handia,
haren ama ziren gero, ama ere maitia,
zeru eta lur orotan duzun hanbat balia,
zer zuk galde baitagizu, den konplitu guzia,
eta zure eskutik duten berze orok grazia
eta salba zuk dezazun zuri gomentatuia (I, 413-418).

Bigarren koplak ezaugarri hau berau nabarmentzen jarraitzen du:

Orai egiten diraden gaizki handiegiatik
Jeinkoak ondatu zukeien lur guzia engoitik,
balinetan zu ezpazina ararteko gugatik (II, 136-139).

Haatik, oraingoan, batik bat beste berezitasun bat garatzen du: Andre Mariaren maitasunaren izaera betegina du gune. Maitasun leiala, partekatzen dena, inor baztertu gabe, guztiei eskaintzen zaiena da Zeruko Andrearen ematen duena. Andre Mariaren maitasunaren ezaugarri hau gardenago eta azpimarratuago gera dadin, aurkakotasuna bide aurkeztea hautatu du, zehazki, lurreko amorosen arteko maitasun-harremanen aurrez aurre jarritz:

⁶ “El predicador medieval echaba mano de malos ejemplos para mostrar al público lo que había que evitar”. DEYERMOND, A. D.: *Historia de la literatura española. La Edad Media*, Editorial Ariel, Barcelona, 1973, 191. or.

Berze amoreak baten bezi eztirade perestu,
nork beria berziari eztu nahi partitu;
ama birjen gloriosa hanbat bada konplitu,
ororentzat bera baita, leial dela abastu (II, 41-44).

Andre Mariaren motiboa da lehen bi koplak uztartzen dituen. “Doktrina Kristiana”n erabilitako gaietako bat Andre Mariaren arartekotasuna izan da. Bigarren koplara, “Amorosen gaztiguia”ra igarotzean, gai monografiko bihurtzen du Ama Birjina eta aurreko koplan atxikitako ezaugarriari, beste bat eransten dio: maitasun betegina. Hau da, lehen koplatic gai bat jaso eta, hurrengoan jarraipena emateaz gainera, osatu egiten du, ordu arte azaldu gabe zeukan alderdi bat gehitzean.

Koplak kateatuz jarraitzen du Etxeparek; izan ere, andre kate-maila “Amorosen gaztiguia”tik “Emazten fabore”rako iraganbide du. Bigarren koplan gune zuen Zeruko Andrearengandik lurreko andrearenganako jautzia egin hirugarren koplan eta, andre honen ezaugarri eta ahalmenak azalduko ditu. Andre elementu komunak lotzen ditu bi koplak:

Jeinkoak emaztea maite mundu oroz gainetik;
zerutika jaitsi zedin harzaz amaturik;
emaztiak ezarri du gure anaieturik;
andre oro laudatzeko haren amorekatik (III, 47-50).

Alderdi komunak ez du estaltzen apartekoa den alderdia. Ama Birjina laudatzen duen bigarren koplan, “Amorosen gaztiguia”n, esana zuen lurreko andreak ez dituela zerukoaren dohainak:

Berze emaztiak ama dira zenbait haurto xipiren
eta gero obororik punzela ezin dirate;
zu, anderia, ama zira birjinarik Jeinkoaren
eta geroz erregina zeru eta lurraren (II, 104-107).

Etxeparek ez du etsi Erdi Aroak Ama Birjinarengan miresten zuen kalitate agerian jarri gabe, aurkakoak diren ezaugarriak batzean erakusten duen osotasuna, hain zuzen ere: birjina eta ama da aldi berean. Ez du horrelako berezitasunik lurreko emakumeak, aurkakoak diren ezaugarri horietako bakarra bereganatzen baitu: ama da soil-soilik.

Lurreko andre honek huts bat besterik ezin egin dezake, “andrek gizoneki bezi hutsik ezin daidite” (III, 6). Honenbestez, lurreko amorosen arteko maitasun-harreman faltsu eta traidoretan parte har dezake, bekatuzko amorearen uretan murgil daiteke. Gizonezkoa da, ordea, bekatu horren erantzule; izan ere, “gizonek utzi balitzate, elaidite faltarik” (III, 2). Alegia, gomita onartzeagatik huts egingo luke, ez horrela gizonezkoa gonbidatzeagatik.

Laugarrenetik hamabigarrenera doazen koplek maitasun mundutarrean aurkezten diren egoera desberdinak adierazten dituzte. IV-XII koplek artean erakutsitako etsenpluek frogatuko dute; batetik, amorosen arteko maitasuna ez dela Zeruko Amarena bezalakoa; bestetik, gizonak direla andrea bekatu bidean jartzen dutenak⁷.

“Doktrina Kristiana”n ikuspegi panoramikoa eman eta, monografiarako bidea hartzen du. Erlijio gaien zabaltasuna utzi eta erlijio gai zehatz batera igarotzen da: Mariaren arartekotasuna eta maitasuna. Murriztuz doa ikuspegi, izaki zerutiar jakin batera biltzera arreta. “Doktrina Kristiana”n erabilitako gai desberdinetan gai errepikari izan den Andre Mariarena hautatzen du garatzeko. Gai horrekin berarekin ixten du kristau doktrina eta irekitzen hurrengo koplak, “Amorosen gaztiguia”: Andre Maria eta beronen arartekotasuna da kristau doktrinatik “Amorosen gaztiguia”rako iraganbidea.

Kopla solteak paratzeko lantegia baino gaitzagorik hartu du esku artean. Lehen bi koplek arteko lotura erlijioa gaia erabiltzeak eragindakoa baino bilatuagoa, egituratuagoa, estuagoa, zehatzagoa da. Izaki zerutiar baten laguntza eskatuz eman amaiera “Doktrina Kristiana”ri eta izaki zerutiar hori gune bihurtzen du hurrengo koplak, “Amorosen gaztiguia”n. Andre Mariari buruz lehen koplak emaniko azalpenak osatzen ditu, ararteko ez ezik, maitasun betegina eskaintzen duena baita. Maitasun betegina lurreko amorosen arteko maitasun-harremanei aurkajarriz aurkezten du eta, hala, osagai berriari egiten dio tarte: lurreko gizon-emakumeen arteko maitasuna. Gisa honetan, bigarren koplak maitasun mundutarraren gaiari irekitzen dio bidea, IV.etik-XII.erarteko koplek artean garatuko den gaiari, prezeski.

Andre Maria da lehen bi koplek arteko lokarria, baita IV- XII koplak eragiten dituen ere. Andrea da, berriz, bigarren eta hirugarren koplak kateatu ondotik, VIII, IX, X, XII koplak sorrarazten dituen.

Maitasun mundutarrean jokabide desberdinak atzematen ditu gizon-emakumeen artean. Gizona da haragizko bekaturako gomita luzatzen duena, gizona da aurea hartzen duena. Hirugarren koplak honetan azaldutako ikuspegia VIII, IX, X, XII koplek zabalduko du, andrearen ahotsa zuzenean ekartzen duenean, hain juxtu. Kopla horietan gizona da andrea gonbidatzen duena maitasun mundutarrak gozatzen. Baita honen ezezkoa jasotzen duena ere.

⁷ TOLEDO, Ana M.: “Maitasun mundutiarra Etxeparerengan: ‘baskoen gaztiguia’”, *Euskal Gramatika eta Literaturari buruzko ikerketak XXI. mendean*, Euskaltzaindia, Bilbo, 2003.

Erretorika klasikoan baliabide ezaguna zen eta Erdi Aroko artearen teorian sustraitzen den “amplificatio” printzipioaren aplikazioaz baliatzen da⁸.

Nihaurk ere ukhen dizit zeinbait ere amore,
bana hantik eztut ukhen probetxurik batere;
anhitz pena, arima gal, harena eta neuri'ere;
amoretan plazzer baten mila dira dolore (II, 7-10)

dio bigarren koplari, “Amorosen gaztiguia”n. Ideia hauxe da hedatzen duena. Pentsamendu bakar eta berbera errepikatzen du zabalduz. Laugarrenetik hamabigarrenera doazen koplek zerbait erakusten badute zera da, maitasun mundutarrak dakartzan doloreak. Pentsamendu honi beste bat gehitzen dio hirugarren koplari, “Emazten fabore”n –“gizonek utzi balitzate, elaidite faltarik” (III, 2)–. Aurrekoari bezala “amplificatio”aren printzipioa aplikatu eta, VIII. koplari XII.era errepikatuko du hedatuz; izan ere, koplari horietan maitasun mundutarrak gozatzeri gonbidatzen duen gizonaren eskaerari ezezkia emango die emakumeak, arrazoi sozial eta erlijiosoetan oinarrituz erantzuna.

Beraz, lehen hamabi koplak ez dira bata besteari atzetik doazen koplari solteak. Ez dute osatzen koplari solteen segida bat, elkarrekin harremanetan dagoen koplari-multzoa baino. Koplari horien arteko lotura, berriz, gisa honetan eratu du: aurreko koplari elementuren bat hartu, osatu eta hurrengo koplari baterako hazia eredu: lehen koplari, “Doktrina Kristiana”tik Andre Mariaren arartekotasunaren gaia hartu eta osatu egiten du “Amorosen gaztiguia”n Andre Mariak eskaintzen duen maitasun betegina azalduz. Azalpen hau emateko aurkakotasunaz baliatzen da: maitasun mundutarraren izaera faltsu eta traidoreari aurkajartzen dio. Horrela, IV.etik-XII. koplari erakutsiko duen maitasun mundutarraren gaiari irekitzen dio bidea. Aldi berean, Maria andrea izatea, hirugarren koplariako, “Emazten fabore”rako iraganbide du. “Emazten fabore” honetan maitasun mundutarrari harremanen eragiletzat gizonezkoa jotzeak, VIII, IX, X, XII koplarietarako hazia ereingo du. Ez dago etenik: iraganbidez iraganbide segida bat eratzen dute.

Andre Mariaren motiboa da lokarri moduan darabilena, motibo honek uztartzen baititu lehen hamabi koplari. Koplari erlijiosoak eta maitasun mundutarrak dihardutenak kateatzeko eginkizuna du: horra hor lehen hamabi koplari arteko batasun-gunea. Erdi Aroko literatura erromantzeetan maiz azaltzen den motibo batera jotzen du Etxeparek lehen lekzioa emateko, zehazki, herri-hizkuntzetan egindako literatura erlijiosoan zabalkunde handia izan zuen motibo batera.

⁸ BUCK, August et alii: *Literatura universal. Renacimiento y Barroco*, Editorial Gredos, Madrid, 1982, 109. or.

Oso bestela jokatu zuen Oihenartek *O.ten gaztaroa neurthitzetanen*. Berezi egin zituen neurtitz profanoak eta erlijiosoak. Argi eta garbi berezi ere. Neurtitz profanoen saila ixteko bide du XVII. poema, “Joana”, musen kontra idatzia. Musen arnasapean idatzitakoei amaiera jarri eta, beste nonbait jar dezake etorria. Jatorri desberdinetakoak izaki neurtitz batzuk eta besteak etena ezartzen du beren artean. Ez da horrelako hausturarik Etxeparerengan: Andre Mariaz igorri nahi duen lektzioa da koplak profanoei bidea irekitzen diena eta, gisa honetan, mundu sakratua eta mundu profanoa uztarturik azaltzen dira. Azken batez, mundu profanoko maitasunaz emandako ikasgaia mundu sakratuko maitasuna hobesteko bitarteko du. Anplifikaziorako, jakina, inolako irabazirik gabe, penak soilik eragiten dituen maitasun mundutarra hautatzen du. Etxeparek Andre Mariaren maitasun beteginaz lektzioa emateko, amorosen arteko maitasun akastunak dakartzan penak eta minak erakusten ditu.

Lektzioa emateko azalpen eta etsenpluetara jotzen du. Azalpenak hirugarren koplari utzi eta, hortik aurrera, maitasun mundutarretik ateratako zortzi etsenplu ekarriko ditu. Etsenplu horietan barrena, amorosen arteko maitasunak eragiten dituen penak eta minak erakusten ditu, harik eta etsenplu guzti horietan esperientzia ezkorrak bizi izan dituen “ni”ak etsitzen duen arte:

Andre faltaz eniz hilen balinba ni lehena;
 oroz etsi behar dizit, non baitate hobena;
 heki ezin medra naite, bai gal neure arima (XII, 53-55).

Probetxurik ez ateratzea eta arima galtzeko arriskua: horra hor maitasun mundutarrari uko egiteko arrazoiak. Maitasun mundutarrean hain esperientzia ezkorrak izan dituen “ni” horrek Andre Maria besterik ezin dezake eduki gogoan. Berez, iragarria zuen “Amorosen gaztiguia”ko lehen bertso-lerroan bertan:

Berzek berzerik gogoan eta nik andre dona Maria (II, 1).

Erdi Aroko sermoilariak legez jokatzeko bidetik hartutako etsenpluak agertuz, saihestu behar den hura azaldu jendeari. Andre Mariak eskaintzen duen maitasunari buruzko lektzio monografikoa helarazteko maitasun mundutarretik jasotako etsenpluak darabiltza, maitasun beteginera erakartzeko akastun maitasuna ezagutaraziz.

1.1. Giza bizitzatik mamitutako gaztiguia

Maitasun akastuna etsenpluetarako iturri bihurtzean, lektzioa giza baldintzatik bertatik moldatzea erabaki du: hamabi koplak hauek giza bizitzatik egindako lektzio errimatua osatzen dute. Andre Maria gogoan daukan “ni”

horrek maitasun mundutarra ezagutu duela aitortzen du: “Nihaurk ere ukhen dizit zeinbait ere amore” (II, 7). Hots, lekzioa emateko hartzen duen jarrera ez da tentazioak beti gainditu dituenarena eta garaipen horren itzalean herri-bekatariari zuzentzen zaionarena. Aitzitik, elizaren doktrinaren lerrorik ortodoxoenean kokatuz, –“Kulpa gabe ehor ezta, haur da segur egia; / bekhatuiaz damnatzen du Jangoikoak mundua (II, 88-89)– gizaki bekatari legez aurkeztuz ontzen ditu bere koplak. Ez du ukatzen haragia burmuinetan eraman izana. “Ni” horrek gizakiaren ordezkari legez hitz egiten du: badaki zer gertatzen den gizakiaren barnean eta barnean gertatzen den hori, hain juxtu, kanporatu nahi du.

Andre Mariari buruzko lekzioa eratzeko azalpenak eta etsenpluak elkar-tzen ditu. Egin behar dena adieraztea azalpenetara mugatu eta egin behar ez dena darama etsenpluetara. Mundu ezagunaz, gizakiak bizi duenaz baliatuz, –maitasun mundutarra–, mundu ezezagunak, bizi eta ukitzen ez denak dituen onurak jakinarazten ditu. Giza esperientziatik ateratako etsenpluak erabiltzean, gizakiari hurbildu eta, bere barnean gertatzen denaz jakitun dela aditzera eman nahi dio. Bertutera erakartzea xede, gizakiari bere mintzairan hitz egiten dio, gizaki bezala ulertzen duen mintzairan: haragizko bekatua erakutsi, bizi eta sentitzen dena erakutsi, hain eskura sentitzen ez den Andre Mariaren maitasunaren abantailez konbentzitzeko.

Konbentzitzeko asmoarekin idazten du. Asmo hori agerian utzi zuen nola hartzailearen borondatea irabazteko egindako ahaleginean, hala logika kausalaz baliatzean.

Konbentzitzeko asmoaren menpe dago komunikazioaren hartzailea konfidantzako lagun legez hartzea. Bigarren pertsonaren erabileraren bidez hartzailea deitu eta, testura bertara darama. Irakurle-entzuleen borondatea eta arreta irabaztea bilatzen du, kontaktzen ari denaren kide emozional egitea. Tratamendu-formak (zutanozkoa, hitanozkoa), agintera... ditu hartzailearekin harremanetan jartzeko bide, helburu jakin bati erantzunez: mezura erakarri, mezua beregana dezan eta, hala, bere portaeran alda dezan. Honela, oso markatua den funtzio konatiboa helburu moralizatzailea eskuratzeko lagun-garri du.

Logika kausalak gobernatzen ditu hamabi koplak hauek. Arrazoiaren gidaritzapean paratutako koplak dira. Argudiatu, ondorioztatu, laburbildu... eragiketak ditu oinarri nola koplak ontzerakoan, hala koplak-multzoa egituratzerakoan. Laugarren koplak hamabigarrenerainoko etsenplu guztiak tesi bat argudiatzeko darabiltza: maitasun mundutarretik biltzen den uzta “probetxurik batere; / anhitz pena, arima gal” (II, 8-9) dela.

Arrazoiaren agindupean egindako koplak hitz bihurtzeko eguneroko hizkeraren ordenari lotu zitzaion. Mintzaira mintzatuko joskerari eutsiz, zan-

galatrau eta hiperbaton bortitzetatik urrutiratzen da. Hitz neurtua adierazpide izan arren, hitzen ordena mintzaira mintzatuan bezalakoa da:

Esaldia bi lerrotan edo gehiagotan barna hala luzatzen denean, hitzen ordena egunoroko hizketan bezala, prosazkoan bezala, jarriotzen da batere bortxarik gabe, hitz bakoitza dagokion lekutik atera gabe, hitz-katearen maila bakoitzak bere lekua gorderik. Hainbestearino da hori egia, non baldin erritmoa oso markatua ez badu, ez eta puntua oso aberatsa, hura entzuten duenak pentsa bailezake hitz lauuko testua entzuten ari dela⁹.

“Mitxelenak ‘hitz-andana’ izendatu zituenak oso-osorik” gordetzea¹⁰, hitzen ordena eguneroko hizketan bezala jarriotzea, ez ote lekzioa azaltzen jardutearen eskakizun? Giza portaeran eragiteko eratu duen lekzioa argudioaren gain eraikitzen bada, aukera batzuen onurez hartzailea konbentzitu nahian badabil, eguneroko hizketaren ordena gordetzea aurreko baldintzekin bat egitera dator. Nola uztartu, bestela, lekzioa ematea xede izan eta adierazteko orduan eguneroko mintzairatik urrutiratzea?

Azken finean, lehen hamabi koplak hauek Erdi Aroko sermoiaren egitura erakusten dute, zehazki, herri-sermoiarena¹¹. Herri-sermoia, bai, baina ez horregatik eragin eruditurik gabea. Herri-sermoia herri-hizkuntzaz baliatzen den neurrian; izan ere, latinaren erabilera, hizkuntza landuaren erabilera izenburura mugatu eta, herri-hizkuntza batean dihardu: euskaldun elebkarrek ulertzen duten hizkuntza bakarrean; alegia, euskaldun gehienak ulertzen duten hizkuntza bakarrean. Herri-sermoia, halaber, bere doktrina modu atseginean aurkezten duen neurrian. Hitzaz baliatuz sortutako produktuen artean lekuren bat lortzeko, hartzaileak eskura zeuzkan eskaintzekin lehia-tzeko, doktrina modu atseginean eman beharra zegoen. Etsenpluek lagundu egiten zuten doktrina erakargarriago egiten eta, ondorioz, hartzailego zabalagoa heltzeko aukera gehitzen. Are gehiago lagun zezaketen gizakiak sentitzen duen hartan oinarritutakoak izanik.

Erdi Aroko errealista eskolastikoentzat bezala unibertsalak, klaseak edo abstrakzioak eta ez zentzuek atzematen dituzten subjektu partikularrak edo zehatzak dira benetako errealitateak *Linguae Vasconum Primitia*eko koplak

⁹ ALTUNA, Patxi: “Etxepareren 450. urteurrenaren hondakinak”, PEREZ, Elixabete; ZULAIKA, Esther (Ed.): *Haizeak ez eramango!*, Deustuko Unibertsitatea, Donostia, 2002, 85. or.

¹⁰ ALTUNA, Patxi: *Ibidem*, 86. or.

¹¹ “Dos clases principales se daban de sermones: los cultos (*divisio intra*), dirigidos a una congregación de clérigos normalmente en latín, y los populares (*divisio extra*), en romance, concebidos para una asamblea de laicos y letrados en su mayor parte” DEYERMOND, A. D.: *Historia de la literatura española. La Edad Media*, 114-115. orr.

hautan. Etsenpluetan egoera-klaseak aurkezten ditu: “Ezkonduen koplak” deritzanean, maitatutako andrea besterekin ezkonduta egon ezkerro jasaten diren penak; “Amoros secretuqui dena” izenburua daramanean, bere maitasuna deklaratzera ausartu ere egiten ez den maitaleak pairatzen dituen minak; “Amorosen partitzia”n, berriz, maitearengandik banatzeak dakarren sufrimendua, berriro elkartu arte dirauen sufrimendua; “Amoros jelosia”n beste egoera bat, maitea leial ez izateak eragindako doloreak... Egoera desberdin hauek eragindako penak adierazi dituen “ni”ak, maitasun mundutarrak gozatzea bilatuko du hurrengo kopletan, “Potaren galdatzia”n, “Amorez errekeritzia”n, “Amorosen disputa”n... zehar, baina, arrazoï sozialetan eta erlijiosoetan oinarrituz, emakumeak ez du onartuko gomita. Bortxaketaraino heltzen da “ni” hori, harik eta, azken koplari, “Amore gogorraren despita”ren amaieran etsitzen duen arte: “oroz etsi behar dize, non baitate hobena; heki ezin medra naite, bai gal neure arima” (XII, 55-56).

Etsenpluetan aurkeztutako egoerak “ni” batek bizi izandakoak dira. Haatik, “ni” hori ere, ez da subjektu partikular bat, zehatz bat: gizakumea ordezkatzeko du. Gizonezkoaren esperientzia azaleratzeko bitarteko da. Gizonak barne-barnean daramanez maitasun mundutarraren erakarmena ez du erraza gaintzea, “ni” horrek bizi izandakoak, ordea, lagun diezaiokie; izan ere, ez du eskuratu erabat asegarri izan zaion egoera bakar bat ere. Hain indartsua da maitasun mundutarrak gizonezkoarengan eragiten duen lilura, berebiziko sufrimenduetatik igarotzeaz gainera, burua galdu eta bere maitalea bortxatzera hel daitekeela: arrazoia galdu eta basati bihurtzera ailegatzeko da. Arima galtzeko arriskuak bakarrik dauka sen hori zentzatzeko ahalmena. Gizonezkoak, gizonezkoaren senaz dihardu Etxeparek eta ez banakotua dagoen gizonezko jakin baten, gizonezko partikular, zehatz baten senaz.

Gizakumea ez ezik, emakumea ere erakartzen du maitasun mundutarrak. Emakumeak, oster, erakarmen horri aurre egiteko beste indar du: norberaren eta etxekoen izen ona gordetzean eta Jainkoaren gogoko ez izatean aurkitzen du tentazioari uko egiteko kemen. Horra hor andreak ematen dituen arrazoiak gizonezkoak maitasun mundutarrak gozatzerako gonbidatzen duenean: hala dio bere ahotsa zuzenean jasotzen duten lau kopletan. Lau koplari hauen forma dramatikoak “maitasun mundutarrak gozatu” gaiak bi ikuspuntuak –gizakumearena eta emakumearena– aurrez aurre jartzeko bide du Etxeparek. Ikuspuntu desberdinak agertuko direla lau koplari horietako biren izenburuek jada iragartzen dute, –“disputa” (X) “despita” (XII)–: Erdi Aroak gogoz landu zuen genero baten izena bera darama izenburura. Dialektikak bazuen garrantzirik Erdi Aroko hezkuntza-sisteman: elkarren kontrakoak topaketatik sortuko zela egia uste zen.

Maitasun mundutarrak gozatzearen gainean bi ikuspuntu aurkajartzen dira, gizakumearena eta emakumearena. Ez dira bi subjektu partikularrek

azaldutako ikuspuntuak, generotik azaldutako iritziak baino: gizona klasearen ikuspuntua, emakumea klasearen ikuspuntuaren aurrean.

Andrea da gizonezkoa zorutzen duena. Prezezki, izen propio baten jabe izatera ere iristen ez den andrea. Dante, Petrarka edo Garcilaso de la Vega zoratuak zituzten Beatrizek, Laurak, edo Isabel Freyrek... Oihenart, berriz, Grazianak, Margaritak, Argiak, Xuriak... Etxepareengan klasea –emakumea– zena, subjektu partikular bezala atzemana zuten poesian eta, euskal poesian bertan, geroago, hala atzemango du Oihenartek berak.

“Andre eder eta jentil” (V, 1) batek ebatsi dio bihotza gizonezko honi. Ezaugarri horiek ditu maitemindua sena galtzera eraman du(t)en emakumeak: “hanbat da eder eta jentil” (V, 23); “Amore bat ukhen dizit miragarri jentilik” (VII, 3); “Zure irudi ederrak eta maina jentilak” (IX, 37); “Andre eder jentil batez hautatu zait begia” (XII, 1). Ederrak dira, halaber, Oihenarten neur-titzetako maitaleak maite dituen Argia, Xuria... eta horiek, baina, orain zehaztu egiten da edertasuna: gorputz atal desberdinen neurriak (oinak, eskuak, bularrak...), gorputzaren luzera, azalaren kolorea... Edertasunaren kanon bat dago indarrean. Kanona baldin bada ere, eder kategoria zehaztu egiten da. Azalaren koloreak, begienak, ilearenak... eta gorputz atalen neurri jakin batzuk mugatzen dute gorputz ederra. Etxepareengan ez bezala, edertasuna partikularizaturik azaltzen da.

Etxeparearen etsenpluetan ez dago subjektu partikularrik: ez “ni”a eraitkitzen da subjektu partikular moduan, ezta “ni” hau zorutzen duen andrea ere. Are gutxiago dago subjektu partikularrik etsenplu hauen aurretik doazen kopletan: “Doktrina Kristiana”n lehen pertsona pluralaren erabilerari nagusitu egiten zaio lehen pertsona singularraren erabilerari; “Amorosen gaztiguia”n edo “Emazten fabore”n ere bada lehen pertsona pluralaren erabilerarik. Abantailak besterik ez dizkio eskuratzen lehen pertsona pluralaz baliatzeak; izan ere, batetik, hartzailearengana hurbiltzeko baliabide du; bestetik, ez du inolako eragozpenik lehen pertsona singularra plural horretara biltzeko, giza-ki legez hitz egiten ari baita eta ez subjektu partikular gisa. Etxeparek ez darma bere koplelara bere esperientzia erlijiosoa edo emakumeari buruzko ikuskera berezia, baizik eta kristau doktrinak irakatsi diona edo emakumearen alde emanda zeuden argumentuak. Ez dago modu berezian bizi izandako esperientzien adierazpenik; adierazpen pertsonalik, berezitasunik, indibidualismorik¹². Ez dago “ni”a abiapuntu duen koplari, “ni”ak beti klaseren bat

¹² Honela dio J. A. Maravall-ek: “un aspecto del Renacimiento que siempre se cita, pero muchas veces sin darle la hondura que le corresponde. (...) Hablamos ahora del *individualismo*. [...] Ese individualismo va de lo religioso a lo científico, a lo económico y jurídico”. MARAVALL, José Antonio: “La época del Renacimiento”, LÓPEZ ESTRADA, Francisco (Ed.): *Historia y crítica de la literatura española. Siglos de Oro: Renacimiento*, II. liburukia, Editorial Crítica, Barcelona, 1980, 51. or.

ordezkutzen duelako: kristauak, emakumeak defendatzen dituztenak, giza-kumea, emakumea... Erdi Aroko arte klerikala du oinarri eta ez Errenazimenduko humanista.

Honela bada, Etxeparek bat egiten du Erdi Aroko literaturaren zentzu moralizatzailearekin. Etxepare elizgizonak munduan bizi den gizakiari aholku bat eman nahi dio: utzi ezazu maitasun mundutarra eta bizi zaitez Andre Mariaren maitasunean. Horretarako, sermoiaren egitura zuen lektzioa mamitu eta, sermoietan bezala, doktrina ongarri arinagoekin uztartu zuen. Sermoia logikaren legeen arabera eratu zuen, arrazoiaren agindupean paratutako hamabi koplak bidez. Arrazonamendu-modu eskolastikoak erabilitako baliabideak ditu euskarri, dela amplificatio printzipioaren aplikazioa, dela logikaren egituratik eratortzen den eztabaida, dela subjektu partikularrak gabe, klaseak atzematea...

2. LEHEN PARTEKO BIGARREN GAZTIGUA

Amorez eta amoresez diharduten koplak ostean datorren “Mosen Bernat Etxeparere kantuia”k, izenburutik bertatik kontrastatzen du, nola aurreko koplekiko, hala ondokoekiko ere. Honainoko koplak izenburuetan ez zen izen propiorik, ezta bere jarraian etorriko direnetan ere. Koplan barrena, gainera, bada beste zehaztasunen bat edo beste ere: Jaun Erregek deitu zuen Bearnora...

Alde horiek, haatik, ez dute estaltzen hamahirugarren koplak honek aurreko hamabiek duen harremana: hauetan bezala maila esperientzietik adierazten du gertaera, hauetan bezala mezura erakarri nahi du hartzailearen arreta, hauetan bezala aholkatzea du xede.

Maila esperientzietik aholkatzeko jarrera hartzen du Etxeparek lehen hamahiru kopletan, nahiz eta alde txiki bat egon badagoen: lehen hamabi kopletan “ni”a zen igorlea, orain, “Mosen Bernat”.

Hala, “Mosen Bernat Etxeparere kantuia” aitortzen moduan jo da: bere bizitzako pasarte bat kontatuko luke, nola Jaun Erregek Bearnora deitu zuen eta justiziarik egin ez zuen epai baten ondotik espetxeratu izan zen.

XIX. mendeko kritikak hamahirugarren koplak hau ez ezik, aurreko hamabiak ere aitortzen moduan jo zituen. Indarrean zegoen ikuspegi erromantikoaekin bat egin zuen: idazlana barne hustuketaren emaitza da, poetak bere barnean gorde ezin ditzakeen sentimenduen leherketa. Idazlanaren ulerkuntza honetatik eratorri zen kritika biografikoa, idazlanean agertutako “ego” lite-

rarioa “ego” biografikoaren argitan atzematen zuen kritika-modua, hain juxtu.

Baina, Etxepareren bizitza ez zen ezagutzen eta “ego” literarioaren adierazpen soila abiapuntu hartuz, “ego” biografikoa eraiki zuten. Alegia, Etxeparek utzitako dokumentu literarioari, besterik gabe, dokumentu historikoaren balioa egotzi zioten: egilearen aitortpenak jasotzen zituen *Linguae Vasconum Primitiaek*. Gerora ere ezezaguna izaten jarraitu du Etxeparek, ez baita eskuratu biografia xumeena egiteko beste dokumentu eta, dokumentu literarioak segitu du dokumentu historikoaren iturri izanaz, dokumentu literarioak, historikoak ez bezala, historia eta fikzioa nahasteko daukan lizentziari jaramon handiegirik egin gabe.

Hamahirugarren koplak hau autobiografikotzat jo da. Oso datu gutxi ematen ditu, ordea, eta berez dokumentu historikoa eraikitzeko bitarteko sendo baino gehiago espekulaziotarako bitarteko izan da: zein izan ote zen egin zuen ogena, zein espetxeratzeko arrazoia¹³, non eta noiz izan ote zen giltzapetua, zenbat denboraz luzatu ote zen aldi hori...

Biografia baterako datu-iturri baino gehiago galdera-iturri da. Ehun eta bi bertso-lerro horien jomuga ez zen biografia baterako datuak uztea; izan ere, hala nahi izanez gero, bazuen lekurik emandako xehetasunak ugaltzeko, baina bestetarako erabili du leku hori: gertaera mingarri baten berri zehatz-mehatz igortzeko baino gehiago, bere burua zurrizteko eta, batik bat, gisa honetako bidegabekeria paira dezakeenari lekzioa emateko.

Biografikoa izan eta, bere burua zurrizteko asmoz idatzia balego ere, beste xede batek darama berri hori ematera: aholkatu. Hamahirugarren koplak honek egilearen zeinahi asmori erantzunda ere, gaztigitzeko idatzi izanean justifikatzen du gertaeraren albistea adieraztea: aitzakia izan ala ez, babes moduan erabili ala ez, aholkatu nahiaren janzkerarekin aurkeztu zuen. Hots, Erdi Aroko literaturaren zentzu moralizatzailearekin bat eginaz jarraitzen du: literaturak zerbaitetarako balio behar du. Oinarri autobiografikodun lehengaia bada ere, irakaskuntzarako bitarteko bihurtzen du:

Berzen gaitzaz zenzatzia zuhurtzia handi da;
izterbegi duien oro nitan bedi gaztiga (XIII, 15-16).

Aurreko hamabi koplekin bat egiten du lehen eta bigarren pertsonen arteko komunikazioa euskarri izatean. Horietan bezala bigarren pertsonaren

¹³ “Se han hecho dos suposiciones sobre las posibles causas de la condena: motivos políticos, por inclinarse en favor de Fernando el Católico en sus aspiraciones al trono de Navarra, o bien inmoralidad de algunos de sus poemas”. ALTUNA, Francisco María: *Versificación de Dechepare. Métrica y pronunciación*, Mensajero, Bilbao, 1979, 17. or.

erreferentea ez da beti berdina, Jainkoa, nahiz bere burua, nahiz entzule-irakurle inplizitua izan daitekeelako erreferente hori. Baina, hamahiru kopla hauetan, –jarraian datozen bi koplekin kontrastatuz–, beti pertsonaren baten arreta erakarri edo deitu nahi du, testura bertara eramanaz pertsona hori.

Jainkoari zuzentzen zaionean edo Jainkoaz diharduenean Etxepareri darrion mundu-ikuskerak sekularizazio-prozesutik iragazi gabea da. Oso agerian uzten du giza bizitzak ez duela eratzen barruti autonomo bat: giza bizitza Jainkoaren borondatearen esku dago. Jainkoak eragin zuzena du giza ibilbidean:

Penak oro jiten dira Jeinkoaren nahitik
eta berak permititzen oro hobenagatik (XIII, 47-48).

Koplaren amaierak ere bete-betean erantzuten dio ikuspegi honi:

Jangoikua, zuk begira niri ere zuzena (XIII, 102).

Bere eskubidea zaintzeko Jainkoari eskatzen dio: giza bizitzan eragin dezakeenari, hain juxtu.

Aurreko lekzioa ere maila esperientzialetik emana zuen. Maitasun mundutarrean hain esperientzia ezkorrak izan dituen “ni”arentzat ere ikasteko bide izana zen bizi izandakoa. Horregatik, hain zuzen ere, has zezakeen “Amorosen gaztiguia”, “Berzek berzerik gogoan eta nik andre dona Maria” (II, 1), esanaz. “Ni” hori berori izan da lehen ikaslea, aholkua entzun duen lehena. Hamahirugarren kopla honetan ere “Mosen Bernat” da lehen aholku-hartzailea:

Berzen gaztigari inzan, orai adi gaztiga;
pena honez orhit eta hangoa ezak kojita (XIII, 72-73).

Beraz, aholkatzeko helburuarekin idatzitako bi lekzioetan aholku-emaile ez ezik, aholku-hartzaile ere bada. Bere burua barneratzen du aholkuan eta, hala, gizaki moduan aurkezten da, aholku-emaile – aholku-hartzaile harreman bertikala gaingaituz.

Lehen hamahiru kopla hauetan hartzaileari begira jartzen du komunikazioa Etxeparek. Jainkoa, Ama Birjina, maitea, bere burua, entzule-irakurle inplizitua... daramatza testura. Funtzio konatibo oso markatuarekin unean uneko hartzailearen arreta erakarri nahi du adierazten ari zaionarekin bat egin dezan. Guzti hori, euskaldunaren portaeran eragiteko bitarteko du.

Honela bada, zentzu moralizatzailearekin idatzita daude lehen hamahiru koplak. Gaztigua da aldagai bakarra; izan ere, batean, maitasun mundutarra Mariaren maitasunagatik ordezkatzeko aholkatzen du; bestean, bidegabekeriaren bat pairatuz gero, kontu guztia Jaungoikoari gomendatzeko ohartarazten du.

3. GAZTIGUETATIK DANTZARA

Lekzioak amaitu ostean, dantzara igaroko da Etxepare: “Kontrapas” (XIV) eta “Sautrela” rekin (XV) osatuko du obra. Bi dantzen izenak daramatzaten koplen bidez, euskara mundu idatzira jaio izana ospatuko du.

Dantzetara jotzen du, euskara idazketaren iragazitik iragazi izanak sorrarazi duen transformazioa adierazteko: herri-hizkuntzatik hizkuntza landurako jauzia. Jaio berriak eragindako ospakizuna da: euskara birjaio da. Errenazimenduak esan nahi baldin badu, lehen aldiko errautsetatik denbora berriak azaleratzen direla, giro horretan euskara zaharra estatus berrira darama Etxeparek:

Lengoajetan ohi inzan
estimatze gutitan;
orai aldiz hik behar duk
ohoria rotan (XIV, 14-17).

Jaio berriak badu gurasorik; bata, “Garaziko herria” (XIV, 3; XV, 2), “Garaziko natura” (XV, 14) da; bestea, “haren adiskide orai Bordelen” dena (XV, 15): idazlea eta inprimatzailea dira guraso. Alegia, euskara idatziz eman duena eta idatzia argitaratu duena. Euskarak idazketaren estatusa ez eze, argitaratutako liburuarena eskuratu du. Errenazimenduko aurkikuntza den moldiztegiak aldi horretako European eragindako mirespenari batzen zaio Etxepare:

Oraidano egon bahiz
inprimitu bagerik,
hi engoitik ebiliren
mundu guzietarik (XIV, 30-34).

Idazketaren ekintzarekin batera argitara ematearena azpimarratzen da; idazketa eta liburua. Berritasuna ez dago bakarrik idatziz ipintzean, baita Errenazimenduak harrotasunez begiratzen duen moldiztegitik iragaztean ere.

Bere ekintza gogoangarriaz jabeturik zegoen Etxeparek ez zituen bere bizitzari buruzko arrasto asko utzi edo aurkitzeko zorterik ez da izan. Ezaguna den datu bakanenetakoa 1518an Eihalarreko erretore zela da. Beraz, XV. mendean jaiotakoa da Bernard Etxepare. Moldiztegiaren sorrera ere XV. mendekoa da, zehazki, erdi ingurukoa. Beraz, bere jaiotzaren bezperakoa den aurkikuntza batez baliatzera doa.

Erroak Errenazimenduan dituzten bi ekintza azpimarratzen dira bi koplauetara: idatzi eta inprimitu. Erro errenazentista du, halaber, ekintza omentsu horien subjektu izateak balioa hartzea eta, ohore, ondra eta ospe hori beren buruari aitortu nahi izana.

Paratestuan ez ezik, (liburuaren izenburuan, hitzaurrean, erregistroen laburpenean...), testuan bertan izendatu ditu ekintzok eta ekintzon subjektuak.

Ekintza ospetsua azpimarratzeaz gain, ekintzen subjektuak aipatzen dituzte koplek: bi lekutan egilea “Garaziko herria” (XIV, 3; XV, 2), “Garaziko natura” (XV, 14) eta behin inprimatzailea (XV, 14). Zinez, Garaziko herrira hedatzen du Etxeparek jauzi kualitatibo honek atxikirik daraman ohorea, baina,

Desir hura konplitu du Garaziko naturak
eta haren adiskide orai Bordelen denak (XV, 14-15)

dioenean, garazitar bakarra du gogoan: bera, noski.

Bi kopen gaia (baita hitzaurrearena ere) nobedadearen eta nobedade hori sorrarazi dutenen berri ematea da. Kodea bera dute gune bi koplek, kodeak eskuratu duen estatus berria. Horregatik nagusitzen da funtzio metalinguistikoa.

Ez dago funtzio metalinguiskoaren arrastorik aurreko kopletan. Funtzio honen presentziak / ez presentziak bereizten ditu batzuk eta besteak. Bigarren pertsonaren erreferentea kodea bera denez, funtzio konatiboa, funtzio metalinguistikoa indartzeko bitarteko bihurtzen da. Besterik zen funtzio konatiboa horren zeregina aurreko sailean: pertsona desberdinak testura erakarri eta, batik bat, pertsona horietako baten portaeran eragin: entzule-irakurlearengan. Erdi Aroko literaturaren zentzu moralizatzailearekin bat eginaz, kopen hartzaileari aholku batzuk luzatzen dizkio bere jokabideetan gogoan har ditzan.

Gutxienez bi alditan ondutako koplak lirateke. Hipotesi bezala bederen, Etxepare elizgizonak euskaraz idatzitako “liburuxka” bat zeukala defendatzea onargarria da. Herritarrek ezagutzen zuten hizkuntzan egina, giza portaerari buruzko ikasgaiak ematen zizkien herritarrei. Ondare hori esku artean zuela bere garrantziaz jabetzen da –herri-hizkuntza bat, euskara, idatziz ipinita dauka– eta garrantziaz jabetzeaz gainera, argitara emateko babeslea aurkitzen du. Bi koplak hauek liburua argitaratzeko erabakia hartu ondoren idazten ditu, orduan bakarrik uztar baitaitezke euskara idatzi izana eta berau argitaratzea.

Lafonek grafia eta hizkuntzaren erabileraz eginiko azterketak, azken bi kopletan –besteetan ez bezala– funtzio metalinguistikoa nagusitzeak, kodeari estatus berria eskuratu diotenak izendatzeak, azken bi koplak hauek liburua argitaratzera doala jakitean idatzitakoak izateak, honako ondorioari irekitzen diote bidea: *Linguae Vasconum Primitiae* argitaratzen duen Etxepare, kultura errenazentistak ekarritako sentsibilitate berrian zeharo murgildurik ez egonda ere, sentsibilitate berriaz ohartzen da eta hainbat alderditan behintzat bat egi-

ten du berarekin. Argitaratzearen urrats hori emateko jada idatzita zeukan “liburuxka” batetaz baliatu zen. Erdi Aroko arte klerikalean hezitako idazle baten liburuxka zen eta ez Errenazimenduko humanista batena, baina bere garaiaren zigilua erantsiz argitaratzen du.

Adierazpen errenazentistaren garairik bereizgarrienean (1450-1550) argitaratu zuen. Gauza jakina da, berriz, aldi errenazentistari mugak jartzea zaila dela; izan ere, bere garapena ez zen eman aldi berean Europako herrialde desberdinetan: zenbait herrialdeetan XIV. mendearen lehen erdian kokatzen da aldi honen hastapena, bestetan, XV. mendearen bukaeran. Etxeparerentzat testuingururik hurbilena izan zitekeen Frantzian, adibidez,

La ruptura con la tradición medieval se consuma muy lentamente. Esta tradición es todavía muy viva en la primera mitad del siglo XVI¹⁴.

Gainera, Errenazimendua ez da heltzen urtealdi horietako adierazpen oro barneratzera: XVI. mendearen lehen hamarkadatan beraietan ez da aurkitzen Europa osoan leku bat agerkari oro berrikuntza honen ildoan kokatuta daukanik¹⁵.

Etxepareren agerkariaren lehen parteak Erdi Aroko pentsamendua du euskarri, baina bigarren parteak eguneratzeko ahaleginaren emaitza erakusten du.

¹⁴ BUCK, August et alii: *Literatura universal. Renacimiento y Barroco*, 128. or.

¹⁵ MARAVALL, José Antonio: “La época del Renacimiento”, LÓPEZ ESTRADA, Francisco (Ed.): *Historia y crítica de la literatura española. Siglo de Oro: Renacimiento*, 46. or.

ROLAND GESTA KANTETAN, ELEBERRIETAN, TEATROAN ETA ZINEAN

Patri URKIZU

ROLAND pertsonaia historikoa da, baina ezer gutxi dakigu benetan bere bizitzaz. Legendak, aldiz, kontu pila utzi dizkigu. Lehen aipamena Eginhard abadeak IX.mende hasieran ematen digu *Vita Karoli Magni*¹ deitu biografian, non beste ixtorioen artean kontatzen den ere nola euskaldunek Karlomagnoren gudaosteetan atzealdea suntsitu zuten 778. urtearen abuztuaren 15ean eta *Hruodlandus* Britainako mugetan buruzagi zena hila gertatu zen bertan:

In quo proelio Eggihardus regiae mensae praepositus, Anshelmus comes palatii et Hruodlandus Brittannici limitis praefectus cum aliis conpluribus interficiuntur.

Erdi Aroko beste pertsonaia ospetsuen moduan Roland ez da heroi guztiz garbia, enperadorearen legenda beltzak dioskunez honen eta bere ahizparen arteko intzestu harremanen fruitu bailitzateke. Baina batez ere 1100. urte inguruan idatzitako *La Chanson de Roland* poemaren asmakizuna dugu, eta nazio baten kulturarekin, eta espreski Frantziakoarenarekin lotuta dagoen heroia.

Oxford-eko Eskuzkribua deitutako poema, 1170-1180 urtetan idatzi omen zena, alegia, Bodleian liburutegian aurkitutakoa eta lau mila eta bi bertsolerro

¹ Eginhard, (c. 770-840), *Vita Caroli Magni Imperatoris*. Ed. Halphen. H. Champion, 1923, 28.or.

hamarsilabakoz osatua dena Francisque Michelek² argitaratu zuen lehen aldiz 1837an, Parisen Silvestre-ren moldiztegian bere poltsikoko diruz ordainduz, berrehun ale soilik, Ministerioaren ezetzaren ondoren. Thuoldus normandoak idatzia, omen.

Hona bertsolerro hauetan haren heriotza nola kontatzen den:

*Li coms Rodlanz se jut dessoz un pin,
 Envers Espagne en at tornet son vis.
 De plusors choses a remembrer li prist:
 De tantes terres come li ver conquist,
 De dolce France, desomes de son ling,
 De Charlemagne, son seignor, quil nodrit,
 E des Franceis dont il est si cheriz.
 Ne puet muder ne plort e ne sospirt;
 Mais sei medesme ne vult metre en oblit:
 Claimet sa colpe, si priet Dieu mercit:
 "Veire paterne, qui onques ne mentis,
 Saint Lazaron de mort ressurrexis
 E Daniël des lions guaresis,
 Guaris de mei l'aneme de toz perilz
 Por les pechiez que en ma vide fils!"*

² Francisque Michel (Lyon 1809- Paris 1887), Bordeleko Unibertsitateko irakaslea, testu zaharren argitaratzailea da batipat, hala nola: *Chronique des ducs de Normandie [Texte imprimé] / par Benoît, trouvère anglo-normand du XIIe siècle, 1836-1844*; *Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Histoire de la guerre de Navarre en 1276 et 1277, 1857*; *Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Gérard de Rossillon, 1856*; *Le Prince Noir : poème du héraut d'armes Chandos, 1883*; *Chanson de geste ancienne / Gérard de Rossillon ; publiée en provençal et en français, 1856*; *Théâtre français au moyen-âge...*, 1874; *La Chanson de Roland et le Roman de Roncevaux. , 1869*; *Chronique des Abbés de Saint-Ouen de Rouen, publiée pour la première fois d'après un manuscrit du XIVe s. de la Bibliothèque du Roi, 1840*; *Les Voyages merveilleux de Saint Brandan à la recherche du paradis terrestre : légende en vers du XIIe siècle, 1878*; *Recueil de farces, moralités et sermons joyeux, 1831-1898*) eta beste liburu askoren artean honakoen egilea: *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne (1847)*, *Recherches sur le commerce pendant le Moyen Âge (1852-1854)*, *Les Écossais en France et les Français en Écosse (1862)* ; *Études de philologie comparée sur l'argot (1856)* ; *Histoire du commerce et de la navigation à Bordeaux (1867-1871)*, Édouard Fournier-ekin batera, *Histoire des hôtelleries, cabarets, hôtels garnis (1851-1854)*; eta Euskal Herriari buruz, *Le Pays Basque (1857)*, eta *Le Romancero du Pays Basque, 1859...*

*Son destre quant a Dieu en porofrit,
E de sa main sainz Gabriels l'at pris.
Dessour son braz teneit lo chief enclin:
Jointes ses mains est alez a sa fin.
Dieus li tramist son angele cherubin
E saint Michiel de la mer del peril;
Ensemble od els sainz Gabriels i vint;
L'aneme del comte portent en paredis³.*

Alegia, pinu baten pean etzan eta Espainiara begira jarriz gauza zenbaitez oroitzen hasi zela: irabazitako lurraldeez, Frantziaren eztiatz, bere leinuruko gizonez, hezi zuen Xarlemaina bere jaunaz, eta hainbeste maite zuten frantsesez. Negarra eta suspirioak eten ezinik ez zuela bere burua ahantzi nahi ere. Bere hobenez damu eta Jainkoari barkamena eskatu ziola hitzokin: “Jainko benetazkoa, hilen artetik Jundane Lazaro biztu zenuena, eta Daniel lehoietatik aske utzi, arrisku orotarik ene arima eta nire bizitzan egin ditudan bekatuetarik libra ezazu”. Jainkoari bere eskuineko eskunarrua zuzendu ziola, eta Jundane Gabrieleke onartu. Burua besogainean etzan zuela, eskuak bildu eta azken arnasa eman. Jainkoak bere aingeru kerubina Jundane Mikel Itsasperiletarikoa igorri ziola, Jundane Gabriel hurbildu zitzaizela eta elkarrekin kontearen arima paradisura eraman zutela.

Gaston Paris irakasleak komentatzen digunez bitxia da nola ez den ageri Rolanden pentsamenduetan hainbeste maite zuen Aude anderea, zeinek adierazten duen poemaren zatirik zaharrenetarikoa zela bukaera hau, eta amodio horrek ez zuela lekurik lehen poemetan. Bestalde, aingeruak zaldunaren eskunarrua hartzearen detailea XI. mendeko irudimen batentzat gauzarik goitarrena bezala har zitekeela. Eta Jundane Mikel Itsasperiletarikoa aipatzeak esan nahiko luke egileak ezagutzen zuela VIII. mendean eraikitako Britainako monastegi ospetsua.

Girart de Vienne (XII-XIII.m.), *Pèlerinage de Charlemagne à Jerusalem* (XII.m.), *Aspremont* (XIII.m.), *Entrée en Espagne* (XIII. mende bukaera), *La prise de Pampelune* (XIII-XIV.m.), eta *Chronique du pseudo-Turpin* kronikan eta beste poematan Rolanden irudia gero eta fantesiaz beteagoa ageriko zaigu.

Baina ez bakarrik Frantzia Erdi Aroan zehar Roland pertsonaia ospetsu bilakatu zen europar literatura anitzetan, eta horrela aurki daiteke Konrad der Pfaffe-k 1170. urte inguruan *Das Rolanslied* poema epikoa alemanez moldatua 9094 bertsolerro dituen, eta zeinak *Waschonier* delakoak aipatzen

³ Gaston Paris & Ernest Langlois, *Chrestomathie du moyen âge*. Hachette, Paris, 1965, 24-25.or.

dituen eta honela bukatzen den latinez: *tu autem domine, miserere nobis*. Jauna, gutaz urriki!

Karlmeinet germaniarra XIV.ean egile anonimo batek burutua, non kontatzen den Karlosek andere hil batekin izandako amodioa, eta nola apezpiku batek harrieder magiko bat atera zuen andere hilaren ahotik, eta nola bota zuen Akisgrango iturri batera, zein lekurik maitatuena bilakatu zen enperadorearentzat. Gertakizun magiko hau epistola batean Petrarca erabili zuen eta XVIII. mendean Southeyk beraren gainean erromantze bat moldatu⁴.

Bada ere *Xarlemainaren Saga* bat XIII. mendean Noruegako Haakon IV erregeak moldarazi zuena, Frantzia ohi zirenen eran konposatua, non aipatzen den Karlosek bere ahizparekiko izandako intzestu harremana, zeinetarik jaioko zen Roland, eta zazpigarren kapituluan Xarlemainaren batailak Espainia eta Orreagan.

Hala nola ingeles zaharrean idatzi poema bat XIV. mende bukaeran, *Roland and Vernagu* deituan, besteak beste, non irakur daitekeen honako bertsoa:

*For onour of Rouland
Donked God, old & Song,
& Sede a procesioun
Wiþ croice & gomfaynoun
& salue miri song⁵.*

Esan dugunez eta jakina denez, Rolanden inguruko ixtorioak literaturan oso hedatu ziren bai epikan, bai nobelan, bai eta teatroan. Heroi miresgarri izatetik poliki-poliki pertsonaia herriko batean bilakatzen bide da eta Italian jada Dantek *Divina Commedia*-n aipatzen dizkigu osaba-ilobak:

*Dopo la dolorosa rotta, quand
Carlo Magno perdè la santa gesta,
Non sonò sì terribilmente Orlando. (Inferno, canto XXXI, V, 16.)*

Geroago XV. mendean 1460-70 urte inguruan Luigi Pulci-k *Il morgante maggiore* poema irrigarrian ageri zaigu, bertso hauetan:

206. bertsoa	<i>E po distese, ridendo, la mana E rendigli la spada Durlindana.</i>
...	
220. bertsoa	<i>Uno Dio, uno Orlando e una Roma.</i>

⁴ Elisabeth Frenzel, *Diccionario de Argumentos de la Literatura Universal*. Gredos, Madrid 1976, 79. or.

⁵ *The Auchileck Manuscript*, ff. 261-262, Athin stub. The National Library of Scotland.

Obra honek edizio ugari izan zituen eta Italiako plazetan komediagileek eta saltinbankiek errezitatzen zituzten bertako zati handiak. Geroago Boiardok *Orlando innamorato* (1494) plazaratu zuen. Hemen Orlando monstroekin eta genio gaiztoekin borrokan ageri zaigu. Baina bere arima sinpleak, kastitateak eta ezjakintasunak amodio kontuetan Anjelikaren eskuetan jostailu bide bilakatuko du, honen edertasun zerutiarrak barne hotz eta kalkuluz betea estaltzen baitu. Eta idazle ospetsuenetarikoa den Ariostok *Orlando furioso* (1532) moldatu zuen, non amodioak zoratu egiten duen heroia. Orlando Anjelikaz maitemindua eta ondorioz zoraturia eredu unibertsala bilakatzen da, bere gizatasunaz deusik galdu gabe. Honetan oinarritu ziren Siziliako txontxongiloak ere.

Ikonografia aldetik arrakasta handia izan zuen eta modan jarri ziren zaldunen arteko borroka, amodio kortesaren jokoak, dekoratu irudimenez jantziak, eta oihan lilurez beteak. Besteen artean hor daude Jacopo Berthoulet eta Girolamo Minardo margolarien *Fleurdelys, Roland, Roger eta Brandimart oihan liluratuan* (1569-1570) koadro famatua; Battista Dossena *Roland eta Rodomonte dueloa* (1527-30); Jean Bouchard-en *Roland amodioak zoraturik* (1650-52); Arold Böcklin-en *Roland haserre* 1885an, hala nola Albeto Savinioren *Zalduna iturrian*, Ariostoren omenaldi gisa, 1949an burutuak.

Frantzia 1640an Mairet-ek *Roland* tragedia eman zuen. Lully-k Quinault-en libretoz beste opera sortu 1689an, non alferrik Anjelikaz maitemindua ageri zen, honek Medorri hobesten baitzion. Roland gisa jokatu zuen berrogei urtez jarraian Thévenard kantari ospetsuak eta honen parodia asmatu zuten Panard eta Sticotty-k Pariseko Antzoki italiarretan 1744ean. Eta XIX. mendean Mermet operagileak *Roland à Roncesvaux*, lau ekitalditan idatzi zuen (Paris, 1864), zeinak halaber beste bertsio satirikoa izan zuen *Les Buffes Parisiennes* antzokian jokatu zena.

Espainiako literaturan XIV. mendean Iruñeako katedralean aurkitu zen 43 bertsolerroko poema, zeini *Cantar de Roncesvalles*, deitu zaion⁶, eta non Karlomagno Rolanden heriotza deitoratzen duen. *Estoria de Bernaldo* jasotzen zuten kroniketan eta erromantzeetan bildu zen Roldanen istorioa, non heroi frantsesari beste bat gaztelarra kontrajartzen zen. Ospetsua da, adibidez, erromantze anonimo hura Cervantesek *Don Quijote*-ren bigarren partean jasotzen duena eta honela hasten dena:

⁶ Ramón Menéndez Pidal, “Roncesvalles”, un Cantar de gesta del siglo XIII”, *Revista de Filología Española*, Madrid 1917, 105-204. or.

*Mala la hubisteis, franceses,
La caza de Roncesvalles,
Don Carlos perdió la honra,
Murieron los doces Pares...*

Gaiaren inguruan sortu eleberri eta erromantzeak izan ziren Urrezko Aroko teatroaren iturburu. Hala Lope de Vegak *La Mocedad de Roldán*, *Las mocedades de Bernardo del Carpio* eta beste hamaika antzeztarazi zituen gaiaren inguruan, Calderón de la Barca-k *La puente de Mantible*, Francisco Bances Candamo-k *Orlando furioso*, Lope de Llano-k *Bernardo del Carpio en Francia*, Cubilo de Aragón delakoak 1654ean *El Conde de Saldaña* izenaz, Bernardo de Valbuenak 1674ean *Bernardo o la victoria de Roncesvalles*, antzerkigile anonimo batek *La Batalla de Roncesvalles*, eta beste asko burutu zituzten eta jokarazi.

Badirudi fama Errusiaraino ere iritsi zela edota Siberiaraino, non 1831an honako balada aurkitu zuen bidaiari aleman batek:

*Chudo, chudo, o frantsusi,
V'Ronzevalie bilo vam!
Karl Veliki tam lishilsa
Luchig ritsarei avaig⁷.*

Bestalde, XV. mendean, eta justuki 1478. urtean Genèven argitaratu zen, Adam Steinschaber-en moldiztegian *La conquête du grant roy Charlemagne des Espaignes. Et les vaillances des douze pers de France. Et aussi de Fierabras*, nobelatxoa⁸, ixtorioa hitz lauz, zeinek izugarritzko arrakasta lortuko zuen.

Xarlemaiereren konkistak kontatzen dituen eta Jean Bagnyon-ek XV. mende bukaeran idatzitako nobela honek hiru parte ditu. Lehenbizikoa (13 kapitulu) Vincent de Beauvais-en *Speculum Historiale*⁹ delakotik aterata dago.

⁷ Pierre Narbaitz, *Orria ou La bataille de Roncevaux (778)*. Zabal, Bayonne 1978, 145. or.

⁸ Hans-Erich Keller (ed.), *Jehan Bagnyon, L'Histoire de Charlemagne (parfois dite Roman de Fierabras)*. Droz, Genève, 1992.

Alfred Morinek bere *Catalogue Descriptif de la Bibliothèque Bleue de Troyes (Almanachs exclus)*. Droz, Genève 1974, 1705ean hasita bederatzit edizioen berri ematen digu. Hona baimena C. Malleman-ena eta 1705ekoa duenaren titulua osorik:

LA CONQUESTE / DU GRAND / CHARLEMAGNE / ROY DE FRANCE. / & d'Espagne. / Avec les faits, & gestes des douze pairs de France / & du grand Fierabras, & le Combat fait par / lui contre le petit Olivier qui le vainquit. / Et des trois Frères qui firent les neuf épées, / dont Fiérabras en avoit trois pour combattre / contre ses ennemis, comme verrez ci après. / (Bois 55x78: femmes attaquées) / A TROYES, / Chez JACQUES OUDOT, Imprimeur & / Marchand Libraire, rue du Temple, / Avec Approbation & permission.

⁹ Vincent de Beauvais (+ 1264), *Speculum Historiale, Bibliotheca Mundi*-ko IV. tomoa. XV. mendean frantseratu zuen Jean de Vignay-k.

Bigarrena (49 kapitulu) *Fierabras*¹⁰ poema frantsesaren prosazko moldaketa da. Eta hirugarrena (21 kapitulu) *Chronique de Turpin*¹¹ deritzan ixtoriotik hartua da.

Fierabras gesta kanta Karlomagnoaren ixtoriak kontatzen dutenen sailekoa da, eta frantses zaharreen 6200 bertso hamabisilabadun baino gehiago baditu, pertsonaiak izan zuen ere eleberrri bat okzitaneraz XIII. mendean, eskuzkribu bezala iraun zuena XIX. mendean plazaratua izan zen arte, beste askori gertatu zitzaizen bezala.

George Hérrelle-k euskal pastoralen eskuzkribuez eginiko katalogoan¹² *Roland ou Les douze paires de France* bezala izendatzen duen obraren zazpi eskuzkribuz mintzo zaigu. Hiru Pariseko Liburutegi Nazionalean daude, bat Bordeleko Herri Liburutegian, eta beste bat Jean Héguiaphalena da, eta hiru Larriue Doktore jaunarenak. Batzuek XVIII. mende bukaerakoak eta besteak XIX. mendekoak. Aipatzen digu ere nola Alozen 1796an apirilaren 4ean Iraultza garaian antzeztu zen bat.

Hauetako batean gainera, antzerkiari *misterio*¹³ deitzen zaio, hain zuzen.

Jean Saroïhandy irakasleak burutu zuen frantsesez ikerketa interesgarri bat prestatu edizioan zenbait eskuzkribu ezberdin erabiliz¹⁴. Bata Héguiaphalena, bestea Pariseko Liburutegi Nazionalean 138 zenbakiduna, hirugarrena Larriue doktorearena, zeina 1811ko urrilaren 27an antzeztu zen Onizepian, eta laugarrena Bordeleko Liburutegikoa. Tamalez ez zuen eskuzkribu osoa argitaratu baizik eta eskuzkribu ezberdinak erabiliz 343 bertsoke testu fiktizio bat.

Hala bada, guk hemen Saroïhandyren ustez eskuzkribu zaharrenaren, alegia, Pierre d'Arhex¹⁵ larrañetar zapataginak XVIII. mende bukaeraldean

¹⁰ *Fierabras*. Lyon, P. Maréchal & B. Chaussad, Lyon 1497.

¹¹ *Chronique de Turpin* delakoa edo *De vita et gestis Caroli magni*, testu faltsu bat da Reims-eko artzapezpikua omen zen Turpin delako batek idatzia 800. urte inguruan, eta gesta kanten iturburu izango zena. Baina bilduma nahasi bat besterik ez da, hasieran latinez idatzia XI. mendean eta geroago, XII. mendean beste fraide batek frantseseratu.

¹² George Hérrelle, *Catalogue sommaire des toutes les pastorales connus à ce jour*. H. Champion, Paris, 1922.

¹³ *Misterio admirableriq / representatu ukhen dugu*. BNP, FCB, MS n° 138, 1029. b.

¹⁴ Jean Saroïhandy (ed.), *La pastorale de Roland. Texte basque établi à l'aide de plusieurs manuscrits. Avant Propos. Traduction Française- Commentaire*. Bayonne, Imprimerie de Courrier, 1927.

¹⁵ Bada beste Bernard Arhex bat XIX. mende erdikoa.

idatzi eta 1324 zituen eta egun 1047 bertso gelditzen zaizkion antzerkiaren gainean gogoeta batzuek plazaratuko ditugu.

Kontatzen da, beraz, nola Xarlemaina Iruñeatik igaraitekoan Zaragozako errege moroaren kontra borrokatzera bertako murruak suntsitu zituen, eta nola Zaragoza setiatu ondoren ezin harturik itzuli beharrean aurkitu zen, eta Pirineoak igaraiterakoan moroek eta euskaldunek bat harturik haren armada desegin zuten bertako triskantzian Roldan hil zelarik.

Esan bezala Bagnyon-ek egin ohi bezala burutu zuen Pierre D'Arhex errejentak XVIII. mendean, Ferragut eta Rolanden arteko borrokari hala nola gristino eta Türken arteko batailei garrantzi handia emanez.

Turpinen Kronikan Ganelon traidorea lau zalditara atxikia eta lotua laurdenkaturik izanen da Pastoralan bezalaxe. Baina bitxia da ikustea nola Kronikan esaldi bat soilik dena bertso mordoska bilakatzen diren.

Bitxia da ere ikustea nola Rolan heriotzaz zauriturik egarri den. Bere anaia Balduenari edateko eskatzen dio ur bila joan dadin, eta aurkitzen ez duenez edatekorik, kontutan hartuta Durandarte ezpatak birtute handiak dituela, harkaitza gainean kolpea ematen duela eta honi ura jariko diola.

Hauxe da, hain zuzen, maiz ageri den iduria, zein gertakizunaren beste gertaerekin batera pintaturik dagoen Chartreseko katedraleko beirategian, eta zeina XIII. mendeko hasierakoa den.

Jean-François Cerquand-ek bildu euskal ipuin eta leienda artean bada bat gertakizun miresgarri hau oroitzen duena ere, eta Katalunia aldean ere Gironako eliz-barrutian kontserbatzen dena. Urtarrilaren 28an ospatzen zen, San Xarlemainaren Ofizioak, honela zioen:

*Ergo rupem ferro fode,
Fontem vivum nobis prode,
Ora prece pia Deum
Eta fac pium nobis eum*¹⁶.

Hona nola jaso zuen Cerquandek leienda hau XIX.mendean, eta nola ematen duen Anuntxi Aranek grafia egokituz:

... Egün batez etsaiak erramü adar bedera eskietan presentatzen düütüzü bakearen egitera, eta bakea eginik, Charlemagna bere kartielat heltü züzün; batere phentsatü gabe etsaiak jiten zietzü gaina eta sei mila gizon ehaiten diezü. Ordian Arrolanek hartzen dizü

¹⁶ Sébastien Ciampi (ed.), *Chronique de Turpin*. Florence, 1822, 97. or.

Charlemagnak eman ezpata, eta belhar epaile batek belharra muzten dian bezala, egoizten zitizün gizonak, eta etsaiak, oro ehaiten ditizü. Bena hanbeste züzün akhitü, nun egarriak failitürrik, zühain baten pean beitzaguan ezin bestean. Charlemagna heltzen ziozü eta, ikhusirik haren egarria erraiten diozü:

Ez dakika hire ezpatak badiela pothere hanitz? Sar zak harpe abortan eta jalkhiren zaik hur harrokatik.

Arrolanek sartzen dizü ezpata ondoala artino harpen, eta elkhiten ziozü ezpataren zilotik üthürri abundant eta fresko bat. Bena bere egarri handian hur hotz hartarik sobera esan zizün eta han berean lehertü züzün.

Egün ere orano üthürri hura deithürrik düzü Arrolanen üthürria¹⁷.

Kontua da Turpinen kronika edota Orreagako leienda Jundane Jakoberen bide osoan kontatzen zela, Vincent de Beauvais-ek erabili zuela bere *Speculum*-ean XIII. mendean eta gero Jean Bagnyon-ek bermoldatu zuela, honen *Conquêtes...* delakoek izugarritzko arrakasta lortu zutelarik XV eta XVI. mendeetan, eta gero kolporterrek, liburu saltzaileek zabaldurik *Bibliothèque Bleue* delakoaren maiteenetakoa gertatu zela.

Saroihandyren ustez pastorgileak erabili zuen eredu edo begibistako liburua bere moldaketa egiterakoan, gaztelaniaz Nicolás de Piamonte, hau badirudi seudonimoa dela, delakoak frantsesetik itzulitakoa izan zen. Liburu hau maiz argitaratu zen (Sevilla, 1528; Barcelona, 1612; Madrid, 1657...; Iruña 1758; Valladolid, 1765...) eta zenbait detaileren arabera garbi dago Saroihandyren ustea.

Adibidez, *Oliveros* ageri da eta ez *Olivier*, *Zaragoza* ageri da eta ez frantsesezko ale guztiek dakarten *Cesarie*, *Baland* ez da ageri *amiral* gisa baizik *Larmirant* (< *almirante*, gazt.) baizik, etabar.

Bestalde, pastoralan Xarlemainak eta Ganelonek kartetan jokatzeko dute, gaztelaniazko *Historia...*-n bezala, eta hau ez da inolaz ere frantses bertsiotan agertzen.

Ikus dezagun adibide bat. Alegia, konpara dezagun Rolanek eta Ferragus jigateak egiten duten borroka frantsesez, gaztelaniaz eta euskaraz:

¹⁷ Anuntzi Arana (ed.), *Jean François Cerquand, Ipar Euskal Herriko Legenda eta Ipuinak. Basajauna, laminak, Tartaroa...* Txertoa, Donostia, 2. T., 1986, 87. or.

...Rolan se vint seoir au près de luy et luy dist: "Je suis tout esbahis de ton fait, comme tu es tant fort et sy terrible qu'on ne te peult blesser ne faire grief au corps ne pour espee ne pour baston ne pour pierres ne aultrement." Le jayant, qui parloit espanil, luy dist: "Je ne puis estre occis sy non par le umbril."¹⁸

Y Roldán se assentó cabe él y le dixo:

Mucho estoy maravillado, Ferragús, de tus grandes fuerças y cómo puedes comportar el peso de tus armas.

Y Ferragús le dixo:

Sepas que tengo la fuerça de quarenta hombres y allende de desso, no puedo morir de ferida sino por el ombligo¹⁹.

ROLAN

58 *Espantagarri zitadak hire handitarzūna
Eta espantagarriago orano armen sorhartarzūna.*

FERRAGUS

59 *Jakin ezak badiüdala berrogei gizunen indarra,
Eta enizala ihuren lotsa khunbatiala jalkhitera.*

60 *Eztük posible hatzaman nadin abilitatez baizi,
Ez eta kolpüz hil nadin sabeletik baizi²⁰.*

Eta beste bat gaztelaniaz eta euskaraz:

- Señor Dios, mi criador y redemptor, hijo de la gloriosa María de Consolación, tú sabes lo que yo he hecho y pensado [...]

- ¡O, espada de gran valor, la mejor que fue forjada!, gran esfuerço me davas siempre que te mirava, muchos arneses he despedaçado y muchos yelmos cortado, contigo he muerto grande número de paganos. [...]

Tomo el cuerno por fazer señal algún christiano si en el monte se

¹⁸ Jehan Bagnyon, *L'Histoire de Charlemagne (parfois dite Roman de Fierabras)*. Publiée par Hans-Erich Keler. Droz, Genève, 1992, 195-196. or.

¹⁹ Nicolás de Piamonte (tr.), *Historia de Carlomagno...* Sevilla, 1528. Ed. Nieves Baranda, op. cit., T. II, 601. or.

²⁰ Roland, 58-60b.

oviesse escondido y taño dos vezes [...]

Y llegó aquella boz a oídos de Carlo Magno, que estava dos leguas de aquel lugar, y estava jugando con Ganalón. Y conosció que era Roldán el que tañía, y Ganalón le dixo:

Señor, Roldán ha ido de caça y avrá muerto algún osso o puerco, y de plazer tañó su cuerno, que así lo suele fazer.

Y Carlo Magno creyó que sería así y se estuvo jugando²¹.

Zein pastoralan honela ageri den:

Bataila. Marzerius eror hilik. Thiro. Rolan khordokatzez eror. Sonü. Xarlemaine eta Ganelon jokian has.

ROLAN

948 Eskerrak nahi deritzüt
Ene Jinkua eman,
Zeren kofesatü nizan,
Igaran astian.

949 O ene Jinko Jauna,
Eta salbazalia
Birjina ganik sorthü zira,
O ene kontsolia,

950 Zure begi pietatusez
So egin izadazü,
Uhuin hunari bezala,
Othoi erran ezadazü.

f.55

Trunpeta eragin eta pot egin ezpatari

951 O ezpata baliusa,
Hire parerik eztük,
Hanitx arnes azkar,
Hik trenkatü duk.

952 Infidelen odolak,
Hik iradoki dütük,
Etsaiak hanitxetan
Suspreni erazi dütük.

²¹ Nicolas de Piamonte, op. cit., T. II, 610. or.

- 953 Helas, ene Jinko huna,
Ederra eta emia,
Othoi, eman ezadazü
Egun zure argia.

Berriz trunpeta eragin.

XARLEMAINA

- 954 Helas, ene Jinkua,
Zer berri othe dügü?
Rolanek trunpeta
Tristeki sonatu du.

GANELON

- 955 Gaiza segürra sira,
Ihizera jua direla
Eta zunbait ihize arraro,
Hatzaman ahal diela.
- 956 Basurde edo
Orein zunbait hatzaman die,
Gero boztarioz,
Trunpeta eragin die.
- 957 Dügün kuntinua sira,
Plazer badüzü jokia.
Ingoiti trunpetatzez,
Huna heltzen dira.

Jokha berriz. Sonü.

XARLEMAINA

- 958 Jokü gaizto deritaka,
Ganelon, egiten,
Kokiek baizik ez tie
Sekula arrafusatzen.
- 959 Hireki orai haboro,
Eruk jokhaturen,
Nun eta berri hunik
Eztudan jakiten.

GANELON

960 Trankilisa zite, sira,
Ni berme jarten nüzü,
Rolanen trunpetotsak oro,
Alagrantiatako dütüzü.

Nabarmen denez badirudi Saroihandyren hipotesiak arrazoi duela, eta Pierre d'Arhexek bistaurrean izan zuen liburutxoa gaztelaniazkoa izan zela, zein ez den batere harritzekoa Iruñea gertuago zuenez Akitaniako Tolosa baino.

Roland ospetsua izan zen Frantzia osoan, breizeraz antzerkiratu zen ere eta okzitaneraz *Rencesvals* deitu poema sortu. Halaber Castet herrian 1883an antzeztu zen gaiari buruzko antzerkia.

Euskarazko bertsioan ageri diren satanak, Satan, Jupiter eta Aztarot, ikusleak irrierazteko ezarriak dira, batipat. Noski, gaiztoei aholku gaiztoak ematen dizkiete eta kritikoak zioen bezala satan baino *sautants* dirudite, hots, saltalariak.

Pertsonaiak honela daude banatuak:

Khiristiak : Xarlemaina, Reiner, Patriarka, Rolan, Oliberos, Oger, Beranger, Gideburgoina, Balduena, Ganelon, Nemas, Ebarista, Gerin, Tierri, Rixart.

Türkak : Larmirant, Fierrabras, Floripa, Klarion, Brutto, Ferragus, Sortibrán, Galafra, Margariz.

Satanak : Satan, Jupiter, Aztarot.

Hizkerari dagokionez Saroihandyk aztertu zituen eskuzkribu ezberdinetako grafiak, hala nola, besteak beste, maileguok.

Adibidez latinetikakook: *desertu, ifernu, mendekatu, mirakuilu, mundu, populu, sakratu, saintu, sekula...*

Gaztelaniatikoak: *artificio, açote, campo, degoilla, desditcha, despedi, dozepare, emperadore, justo, leqhaio, martirio, misterio, moro, pagano, palacio, phegna, pilar, traidore, tropa, verde...* Gure partetik, bertsoaren zenbakia duten beste hauek ere topatu ditugu: *arre burra* (MS 138, b.250), *buska* (< *mosca* b. 153), *ladron* (b-65), *trunko* (b.1017), *truzatu* (b.732)...

Frantsetik hartuak: *bataila* (antzezoharra turken eta gristinoen arteko gudak adierazteko), *duz* (< *douce*, b. 112), *espiagle* (< *espiègle* < *Eulenspiegel* al., 'bitxi' b.13), *esseia, fizela* (b. 1016), *flateria* (< *flatterie* b. 364), *jenatu* (< *gener* b. 435), *jigot* (< *gigot* b.656), *larde* (b.878), *letera* [*har*] (*antzezoharra*), *par la sacre blu* (*bleu*-tik, eta hau *Dieu*-ren ordezkio

eufemismoa), *pillatu* (< piller b.154), *plenta, sone* (antzezoharra musika sarrarazteko), *txerka* (biarneraren *cerca* eta frantsesaren *chercher*-en gurutzatzetik sortua), *ziflet* (< giflet, b. 103,)...

Biarneratik: *butiga* (b.304), *deskarati* (< deskarat b.268), *ephantxu* (b.466), *eskerniatu* (b.222), *kohat* (b.356), *pihu*, ...

Hitz berezien artean hor dugu *mairasa* (b.905), mairu anderea adierazteko

Izen propioei dagokionez ageri dira parekatuak adibidez *Orriaga* (b.906) / *Roncesvaille* (b.872), *Rol(l)an* (b. 7...) 46 aldiz ageri da eta *Arrolan* (b.946) behin bakarrik. *Durandala* da ezpataren izena (b.371..). Badira ere zenbait, astolasterretakoak lirakeenak eta erantsi direnak ixtorioan hala nola *Peirotina* (b.27), *P(e)irot* (b. 296), *Rekokilot* (231), *Arieder* (b.234), eta beste.

Azken finean honako ondorioetara iristen da Saroïhandy:

La langue, tout en conservant beaucoup d'archaïsmes, n'a pas laissé de se moderniser et souvent les formes les plus anciennes sont employées à côté des formes les plus récentes. Ce qui montre que le travail d'adaptation ne s'est fait que d'une façon très lente et qu'il est loin d'être complètement achevé. Qui pourrait dire sur combien d'années il a pu s'écheloner? Personne, croyons-nous, ne songerait s'étonner si le hasard permettait d'établir que *la pastorale Roland* est l'une des plus anciennes du répertoire basque et qu'elle a été composée dans la première moitié du XVIe siècle²².

Euskal antzertiaren etorkia dela eta hemen nire iritzi kontrajarria nahi nuke adierazi Baionan 2004eko azaroaren 18an eta 19an *XVIII. mendea Euskal Herrian letretan eta historian* gaitzat harturik izan ziren Jardunaldietan Beñat Oyharçabal eta Jose Maria Lasagabazter ikerle eta irakasleak aurkeztu zituzten iritziekin. Honakoxea dio Oyharçabalek²³:

La tragédie Sainte Elisabeth de Portugal que nous avons brièvement présentée à partir du manuscrit de 1750 est bien la pièce du répertoire des tragédies populaires traditionnelles la plus ancienne quit soit parvenue jusqu'à nous.

Ez gaude konforme egiten duen grafien interpretazioarekin, <k>-ri dagokionez, hain zuzen, gure irudiko zaharragoak baitira *Jundane Jakobe*

²² Aip. lib., 21. or.

²³ Beñat Oyharçabal, "Place de Saint Elisabeth de Portugal (1750) dans l'histoire des tragédies traditionnelles en langue basque", LAPURDUM IX, Bayonne 2005, 210. or.

Handiaren Tragedia-n ageri zaizkigunak, hala nola *Jan de Parise*-koak. Hala 1634ko data *Jakoberentzat Hérelle*-k eta Omont-ek onartua zuzena dela uste dugu, eta bai kasu honetan bai eta Oiharçabalek ikertzen duen *Santa Elisabethe*-ren kasuan, eskuzkribuetan ageri diren datak beste kopia zaharrago batenak lirakeke, noski, azken honenak garbi baitago aperitifak eta beste gastuen berri ematen duen bigarren folioak dioenez, *1er aout 1834... 1350, 1er aout 1835... 100...*, hala nola grafiak eta hizkera aztertuz ere XIX. mende hasierakoa dela.

Beraz, gure aldetik esango genuke Pierre d'Arhex larraintarraren *Jan de Paris* eskuzkribua izan daitekeela, agian, antzerki testurik zaharrena (ez bada *Jundane Jakobe*²⁴, *Espilaren Ester*²⁵, edo besteren bat) eta beste zenbait bezala (*Jean de Calais, Les Quatre fils Aymon, Roland...*) eleberrietarik antzerki modura egokituak. Eta eskuzkribu zaharrenaren data zehatzarik ematekotan, beste daturik ezean, 1760koa beharko genukeela eman, hots, Oiharçabalek proposatzen duena baino hamar urte beranduagokoa.

Bestalde Lasagabazter²⁶ irakasleak honela argudiatzen du:

Si no hay constancia ninguna de que Gabonetako ikuskizuna se hubiera representado, ni siquiera en Mondragón, de donde era escribano Pedro Ignacio de Barrutia, y si la hay en cambio de la representación de las piezas teatrales de Peñaforida, se puede decir en buena lógica que el teatro vasco sube por primera vez a los escenarios de la mano del Conde.

[...]La única vida estrictamente literaria en el XVIII vasco es la que se desarrolla a través de los Amigos del País, en la Real Sociedad Bascongada y en el Real Seminario de Vergara, y de la que Xavier María de Munibe, Conde de Peñaforida, es inspirador y protagonista principal a un tiempo.

Badirudi Lasagabazterrek ez duela irakurri duela zenbait urte argitaratu nituen XVIII mendeko astolasterrak²⁷, hala nola beste eskuzkribuak zeinetarik jada hamar ikertu eta editatu ditudan (UNED, 2007) hauek argi eta garbi adierazten baitigute bazela Azkoitiko zalduntxoek 1765 inguruan biziartzten

²⁴ Patri Urkizu (ed.), *Jundane Jakone Handiaren tragedia*. Errenteriako Udala, 1996.

²⁵ Patri Urkizu, "XVIII. Mendean Jean Espilek zubereraz moldatu Jean Racineren *Esther*", LAPURDUM IX, Bayonne 2005, 311-321. or.

²⁶ Jesús María Lasagabazter, *La Ilustración en la vida literaria vasca del siglo XVIII*. LAPURDUM IX, Bayonne 2005, 155-157. or.

²⁷ Patri Urkizu, *Zuberoako Irri-Teatroa. Recueil des farces charivariques basques. Préface de Jean Baptiste Orpustan*. Izpegi, Baigorri, 1998.

hasi ziren, baina bizitza laburra izan zuena baino antzerti bizitza zaharrago bat²⁸.

Rolandek Zuberoan izan zituen antzezte emanaldiekin artean honako zerrenda bederen osa dezakegu Hérellek eman albisteen arabera: 1796 Aloze; 1811 Omizepia Jean Mecol errejentaren zuzendaritzapean; 1849 Guabat; 1872 Liki; 1883 Muskildi; 1887 Arrokiaga...

* * *

XIX. mendean ossianismoaren eraginez ez da harrigarri gertatzen, Euskal Herrian bi kazetari saltsa-maltsari handik, Eugène-François Garay de Monglavek eta Agosti Chahok bere hondar alea erromantizismoa sortu pizkunde berrian ezarri nahi izatea.

Garay de Monglave (1796-1873) Baionan jaioa, Parisera joan zen bere ikasketak egitera eta hemen poeta eta nobelista batekin ezkondu zen, Julie-Delphine-Octavie De Casso-rekin. Bere biografia eta historia lanak pila dira eta denak aipatzea luzexko joko bailiguke hemen, hona batzu: *Histoire de*

²⁸ Euskal Herrian izandako antzezemanaldien artean honako zerrenda osa dezakegu bederen. Noski, ez ziren falta Errege-erreginen Gorteetan, ez gaztelaniaz ez eta frantsesez burutu antzerkiak, besteak beste honako hauek:

1498, Juan Albretekoa eta Katalina Foix-ekoaren koroatze bestetan egin komediak Iruñean.

1530, Komediak, fartsak eta beste Eleonora erreginaren Baionaratzean.

c. 1565, Jean Etchegaray, *Arzain gorria*, Donibane Garazi.

1565, Trissino / Melin de Saint Gelais, *Sofonisba*. Baiona.

1566, Diego de San Pedro, *Passion de Nuestro señor Jesucristo*, Lesaka.

1568, Anónimo, *Autos sacramentales por la cofradía del Sto Sacramento de la Iglesia de San Vicente* de San Sebastián.

c.1580, Joanes Larrumbide, *Abraham, Job, Judith, La Josefina*, etc., Oiartzun.

1599, Anonimo, *La conversión y penitencia de la Magdalena*. Erreenteria.

1600, Anonimo, *Vida y loas de San Juan*. Erreenteria.

1602, Anónimo, *La Pasión y remembranza de Nuestro Señor Jesucristo*, Hondarribia.

1643, Martín Ochoa de Capanaga, *Danzas, comedias y autos sacramentales del Corpus Christi*. Durango.

1660, Pierre Corneille, *El Mentiroso (Le menteur)* ... eta beste komediak Donibane Lohitzunen.

Eta debekuen artean hona batzuk:

1695, Zuberoako erregelamendua, *on ne fera plus de ccharibaris et cours d'ânes...*

1753, Jean Revol, *Nous déclarons que nous priverons de grâces de L'Église les paroisses où on aura fait de charivaris, cours d'ânes, masquerades, pastorales et autre tumultes.*

1765, Carlos III, *Prohibición de representar Autos Sacramentales*

...

L'Espagne (1825), *Histoire du Mexique* (1825), *Conspiration des Jésuites en France* (1825) eta *Histoire de Turquie* (1826). Eta eleberrien artean aipa ditza-kegu ere: *Mon Parrain Nicolas* (1823), eta *Octavie, ou la Maîtresse d'un prince* (1825)...

Pariseko *Journal de L'Institut Historique* delakoan 1835ean argitaratu zuen *Altabizkarrako Kantua* edo *Chant d'Altabiscar* edo akats eta guzti egi-leak idatzi zuen bezala *Altabiçar*²⁹. Roland hilik gertatu zen Orreagako bataila famatuaz ari zen. Kanta aurkezten zuen artikuluan lehenik euskaldunetz mintzo zen, hauen hizkuntzaz eta erabiltzen zituzten abestiez. *Altabiçar* delako kantaren kopia Garat kontearen etxean aurkitu omen zuen, eta honek La-Tour-d'Auvergne famatuari zor omen zion. Hau Iraultza Frantsesaren garaian Donostiako kapitulazioaz arduratu zen 1794ko abuztuaren 5ean, eta zioenez, hiriko kaputxinoen komentuan aurkitua zuen, eta bere ezaugarrien arabera XII edo XIII. mendeetakoa zitekeen, beraz, gertakizunaz lauzpabost mende geroagokoa.

Garbi dago Dominique Joseph Garatek ezin ziola ezezkorik eman 1833an hila baitzen Uztaritzen, eta Théophile Malo Corret de La Tour d'Auvergne, zelten kontuetaz arduratu zen militarrek ere ez, 1800ean zendua zenez. Donostian, aldiz, ez zen kaputxinoen komenturik garai hartan.

Dena den, hasieran idazle eta jakintsu zenbait engainuan erori ziren, hala nola Mary Lafon, A. du Mège eta Francisque Michel. Ziria ontzat jo zuten idazle guztien zerrenda eta zango-sartze galantak punduz-pundu salatzen ditu Vinsonek, eta frogatzen nola kanta Parisen konposatua izan zen 1834ean.

Baina Vinsonek³⁰ salaketa egin aurretik, Michelek *ancien popular poetry*, antzinako herri poesiaren mostra bezala kontsideratu zuenean *Gentelman's Magazine*-n 1858an, Anton Abbadiak 1859an errebista berean erantzun zion argi eta garbi testu hura lehenik frantsesez moldatua izan zela hogeitau urte lehenago eta gero beste batek euskarara itzulia. Ez zuela euskarak, Europako hizkuntzarik zaharrenetarikoak horrelako asmakizun eta zaharreria faltsuen beharrik. Berehala Michel konturatu zen erruaz, idatzitakoa zuzendu zuen, eta aitortu zuen bai *Altabiscarraco cantua* bai eta *Abarcaren cantua* apokriforik zirela, *are forgeries*.

Iritzi hau zabaldu zuten geroxeago xehetasun guztiak emanez Bladé historialariak 1866an bere *Dissertation sur les Chants héroïques des basques*, dela-

²⁹ Eugène-François Garay de Monglave, *Chants nationaux basques et chants nationaux béarnais*. MS Bibliothèque Nationale de Paris, naf, n° 3340, 3342.

³⁰ Julien Vinson, 1884, *Notice Bibliographique sur le folklore basque*. Maisonneuve frères. Paris.

koan, Wentworth Webster ipuinbiltzaileak bere *Basque Poetry*³¹ txostentxoan 1879an eta Vinson hizkuntzalariak 1884ean, bere *Les Chants Historiques Nationaux* izendatu artikuluetan.

Dena den apokrifo horrek bazuen ziria sartu ahal izateko zati bat benetazkoa, hau da, zenbakien zerrenda, zein benetan herriak kantatu egin izan duen.

Frantsesetik euskarara itzuli zuena Louis Duhalde izan zen. Hau ez zen inoiz haurtzaroan ikasitako euskaraz arduratu. Itzulpena aztertuz gero ikusten da, beraz, aski kaxkarra dela darabilen euskara, eta gainera ez neurri ez eta errimarik gabe dagoela itzulita. Badirudi Duvoisin eta honen lehengusu zen Duhaldek irri aski egin zutela asmakizunen kontura, zein engainarrezak ziren hainbeste ospe eta fama zuten idazle jakintsuak ikusiz.

Garay de Montglave-k ez zuen aski izan behin ziria sartu nahi izatearekin eta 1852an Villemain Heziketa Publikoko Ministroari bidalitako gutunean zioen, kantua itzulpena, *si remarquable par son élégance et son exactitude*, berea zela. Loreak bere buruari asmakizunarekin batera . Alajaina !

Ministroak agindu zion Euskal Herrira joan zedin eta bertako artxiiboetan bila zitzala euskaldunen kanta zaharrak. Monglave-k burutu bidaia honen fruitua igorri zion. Hemeretzi *chants nationaux*, tartean hiru apokrifo: *Lelo*, *Altabiçar (sic)* eta *Annibal*-en kantuak. Halaber beste bi kanturen itzulpenak omen zirenak: *Urthubiako alhaba* eta *Domingoren eresia*. Hau 1853ko maiatzaren 9an gertatzen zen. Ministroak abuztuaren batean orijinalak eskatu zizkion, eta orduan bai benetazko itzulpena egin behar izan zuela, zein abuztuaren 12an igorri zion.

* * *

XX. mendean 1908an Atharratzen abuztuaren 31an antzestu zen *Uskaldunak Ibañetan* obra Justin de Mendittek eta Clement d'Andurainek idatzia³². Egileek igande goizetan jokatzea debekatzen zuten (*jakinerazten degu, eztugula utziko hunen jokhatzera behinere igante edo besta goizez*), baina jada ez da pastoral tradizional bat modernoa baizik, Pierre Lhandek³³ kritikatzan duenez, eta non Arrolanen azken hitzak honakoak diren:

(*Chutitzera iseiatzen delarik besañoaren gaña, botz flakatu bateki erraiten du plañuz bezala, baratch baratcha:*)

Jinko Jauna!... Pharka ene bekhatiak!...

Adio...Frantzia!... Adio... Charlemaña!...

³¹ Wentworth Webster, 1879, "Basque Poetry", *Basque Legends*. London, 235-276. or.

³² Zibero, *Uskaldunak Ibañetan*. Trajeria hirur phartetan. Behar da burhagertu bethi Uskaldun! Eskaldun ona kasetaren moldetegian. Bayonan 1906.

Adio... ene emazte eta haur maitiak!...
Zier doluz hil da... Arrolan kapitaña!...

Adio ...Durandal!... Hire besarkatzez,...
Besarkatzen tiat... maite nutianak!...
Hitan erreliak... dutien saintiez...
Ukhen beza... zelia... ene arimak!...

(*Arra-etzaten da, Durandal besarkatzen du, eta besoak haren gañetik khurutchaturik hiltzen da.*³⁴)

Menderdi geroago Pierre Larzabek idatzi zuen *Orreaga, pastoralara gisarako ikusgarria*³⁵, zein Roger Idiartek muntatu zuen eta zeinen emaila azkaindar antzetzalde bat izan zen, lehen aldiz jokatu Donibane Lohizunen 1964ean Pazko egunez. Eta non gertakizunez aparte kanta hauek entzun ziren: *Aurtxoa-aurtxoa, izu egin lo...; Zer duk nigarrez, zer duk ain ilun...; Gu gira Euskadiko gazteri berria...; eta Bakearen urtxoa, oi urtxo eztia...* Garaiko giro politikoaren isla.

Eujenio Arozenak, Intxixu, Oiartzungo antzetzaldearen zuzendariak 1974-75ean *Orria 778 edo Altabizkarko kantua*³⁶ izeneko antzerkia idatzi eta zuzendu zuen berrogeita zazpi aldiz jokaraziz herri antzetzan.

Halaber Junes Casenavek abadeak ere idatzi zuen *Ibañeta* pastoralara, zeina Garindañen jokatu zen 1978an, eta non honela hiltzen zaigun *Erroldante*:

317. b. *Ezpata ehaile batez
Aldez-alde bulharra joile,
Haitzarte horietan niz
Arrunt bedaillo etzanik.*

Erroldante hil³⁷.

Zinean Louis Feuillade hasi zen heroia erreibindikatzen *Roland à Roncevaux* (1913) obrarekin baina oso filme mutu laburra izan zen hau, egin zituen beste milatik gorakoak bezalaxe, eta geroago italianoak ohiko zine historikoarekin izan ziren gehien erabili zutenak, hala Pietro Francisci, *Orlando e i Paladini di Francia* (1956) obrarekin, eta Franck Cassenti Klaus Kinski aktore ospetsu, harro eta irudimentsuarekin *La Chanson de Roland* (1978).

³³ Pierre Lhande, "Uskaldunak Ibañetan" par Zibero. Euskaldun ona, 1906.

³⁴ *Uskaldunak Ibañetan*, aip. lib., 139. or.

³⁵ Pierre Larzabal, *Azkaine 1964. Orreaga*. Goiztiri, Baiona, 1964.

³⁶ Eugenio Arozena, *Altabizkarko kanta*. Antzerti zabalkunderako aldizkaria. Eusko Jauriaritza, 64. zenb., Donostia 1983.

³⁷ Junes Casenave Harigile, *Ibañeta pastoralara*. Jakin, Arantzazu, 1978, 287. or.

Francisci-k zine historikoan sinesten zuen eta obra horretan parte hartu zuten aktoreen artean Rik Bataglia (Orlando), Rosanna Schiaffino-k (Angelica), eta Vittorio Sanipoli... daude.

Aitortu behar da, ordea, Cassentiren filma, Kinskik jokatariko txarrenetakoa dela. Gaia interesgarri zirudien, baina filmea aspergarriena, anbiziotsuena eta gaizkien burututakoa dugu. Hona gaia.

Komediante talde bat Donejakuerantz doazen erromes batzuekin doa, eta bizi duten miseriaz ahanztarren, *La Chanson de Roland* antzeztan die. Kinski antzeztearrik bat da, Klaus izenekoa Roland jokatzan duena. Gidoia irakurri zuenean Kinskik pentsatu zuen bortizkeriaz eta odolez beterikako bataila epikoak irudikatuko zituela, erdi aroko giroan eta gogoz sartu zen abenturan. Baina errodaian etsipena handia izan zen, Cassentik batailak hurrundik filmatzen baitzituen eta plano batean. Haserretu egin zen benetan Kinski ikustean Cassenti arratsalde osoak pasatzen zituela zaldien zango-ipurdiak filmatzen. Philippe Setbon-ek esaten digunez³⁸, tamalgarria izan zen Kinskiren genioa horrela galtzea, *Agirre, Jainkoaren kolera*-n zeukan indarra deusetan hondatzea eta filmerik gogaikarriena egitea.

Bukatzeko Rolandi buruzko aurkezpen hau ez zaigu gelditzen Francisque Michelek duela mende t' erdi baino gehiago Prosper Mérimée-ri adierazi eta euskaldunek beren ondarearekiko izan duten ezaxolakabekeriak baina azken urteetan konpontzen bide ari den arren oraindik bete ez den desio hura plazaratzea baizik.

*Je n'ai plus, monsieur, qu'un seul vœu à former: c'est que le théâtre basque, déjà amoindri par des pertes inévitables, soit bientôt publié, avec une traduction et des notes, par un homme familiarisé avec les ouvrages analogues que nous a légués le moyen-âge*³⁹.

Alegia, galera saihetsezinez jadanik aski pobretua den euskal teatroa lehen baitlehen argitaratua izan dadila behar bezalako aurkezpen, ohar eta ikerketekin, honela bai belaunaldi berriek bai munduko antzerti ikerleek ezagutu ahal dezaten euskal tradizioaren altxorra.

Eta bego amaitzeko artikulua hau sinalaturik hemen, Jean Haritschelhar irakasle eta adiskideari nire esker onen eta errespeturik adeitsuenaren adierazpena.

³⁸ Philippe Setbon, *Klaus Kinski*. Éditions PAC, Paris, 1979.

³⁹ Lettre de Francisque Michel à Prosper Mérimée sur les représentations dramatiques dans le Pays Basque (*Athenaeum français*, Paris, 12-XII-1854, 1133-1135. or.; 27-I-1855, 86-88. or.).

AXULAR-en ZUZENBIDEA: *JUSTIZIA MIN DA, ETA GARRATZ ...*

Andres URRUTIA

1. ATARIKOA

Ezaguna da euskal letretan Axular-en itzala. Izan ere, euskal literaturan barrena ikertzaile ibili direnentzat ezinbesteko mugarria da idazle nafarra. Pedro Agirre izenez eta *Axular* izenordez¹, *Gero* (1643) liburuaren egileak noranahi zabaldu ditu bere sona eta ospea, gaztelaniaz ere ezagutarazi zuela Aita Villasante zenak. Berrikitan argitaratu da katalanezko testua², eta arian-arian aipatua eta aztertua da lan hori, filologia nahiz literaturaren ikuspegitik.

Badira, alabaina, osterantzeko aukerak *Gero* horretan. Gaiari dagokionez behinik behin, begien bistakoak dira teologiak dituen pisua eta esanahia, Axular zenarentzat norabide eta zeregin nagusi zirenak. Horixe aztertu zuen, aztertu ere, I. Balenziagak, Axular-en teologia azaldu zuenean³.

¹ VILLASANTE, Aita L. *Axular. Mendea. Gizona. Liburu*. Arantzazu/Oñati: JAKIN liburu sorta. Historia saila, 7. zk., 1972. Orobat, ETCHEPARE, J. *Axular (1556-1644)*. Herria idazkiak, 1956.

² AXULAR. *Després*. Bartzelona: Clàssics del Cristianisme, 86. zk., Facultat de Teologia de Catalunya. Fundació Enciclopedia Catalana, 2001. Jean Haritschelhar euskaltzainburua izan zen katalanezko itzulpen horren aurkezlea. Hona hemen, haren hitzetan, *Gero*aren nondik norakoak: *El gran mèrit del llibre és el de ser una obra original que, amb els seus nombrosos exemples o anècdotes trets de la vida corrent, parla amb entusiasme al lector, l'immergeix en l'àmbit quotidià basc tot comunicant-li la moral clàssica de l'Església catòlica del segle XVII; un model, a més, de prosa, que fa del seu autor un mestre de la literatura basca*.

³ BALENZIAGA, J. M. *Axularren teologia ("GERO"ri zenbait oharpen)*. Bilbo: Ediciones Mensajero, 1990.

Horrek ez du agortzen, ezta hurrik eman ere, Geroren esparrua. Haatik, norberaren ogibidetik abiatu eta zuzenbidea jarri da abiapuntuan, zer non bilatu nahian Axular-en liburuan. Hori egiteak, gainera, ez gaitu okerreko bideetara eraman behar, zuzenbideko liburuak ez baita nafarrarena. Horren zuzenbideko edukiak, alabaina, argi erakuts diezazkiguke XVII. mendeko euskal idazle ikasi batek zuzenbidearen inguruan zeuzkan jakituria eta erabilera. Hori dugu jakin-minekoa, eta horixe da, berez, ohargarri izan dakigukeena. Horren bidez ere, bestelakoa zehaztea, alegia, euskara juridikoaren arrastoak bilatzea liburuaren lerrokadetan. Horren erakusle, liburuan zehar ageriko diren erakunde juridikoek ildo fidagarri eta bilbatua emango digute, gurea egoki zertzeko.

2. AXULAR: ZUZENBIDEA ETA TEOLOGIA MORALA

Geroren aipamen juridikoak ulertzeko saihestezina da Axular-en jatorria eta formazio-prozesua elkar erkatu eta ondorioztatzea. Horrek dakar, besterik gabe, zuzenbidearekin izan zuen ukitua plazaratu aitzin, haren ezaupide juridikoak aipatzea, eta, ahal dela ere, haren iturburuak eta erro juridikoak zehaztea.

Puntuz puntu jarrita, hauek izango lirатеке eztabaidatuena:

A) Axular teologo genuen, eta, jakina, garai hartako askoren antzera, teologia-ikasketak egin zituen. Hortaz, haren prestakuntza teologikoa zen, eta, teologia sakon ezagutu zuela baieztatu badaiteke ere⁴, pentsatzekoa da

⁴ MICHELENA MTZ. DE ILLARDUYA, I.: "Sobre la estancia de Axular en la Universidad de Salamanca". *Fontes Linguae Vasconum studia et documenta*. Número extraordinario (Homenaje a Axular). Iruñea (1974), 16. zk., urtarrila-apirila, 85. or.: *La dificultad estaba en que, aunque hay un fichero completo de todos los licenciados y doctores o maestros por Salamanca, no lo hay de bachilleres, y la mayor parte de los que allí estudiaron no pasó de ese grado. Una vez comprobado que Axular no figuraba entre los primeros, busqué, gracias a la inestimable ayuda de Don Florencio Marcos, su nombre en las listas anuales de alumnos matriculados y acabé por encontrarlo. Primero, entre los alumnos del curso 1592-93 y luego, con fecha 29 de noviembre de 1594, entre los del curso 1594-95. En esta última encabeza la lista como puede verse en el grabado: "Pedro de Ajular, natural de Urdax diócesis de Pamplona. 4.º año". No aparecieron, por haberse perdido o traspapelado, las listas correspondientes al curso 1593-94.* MITXELENA MZ DE ILARDUYA, I. "Axularren titulua". *Fontes Linguae Vasconum*, 1977, 25. zk., 57. or.: *Orain, aurkitu berria dudana dokumentuari esker, esan dezakegu Axularrek Teologiako istudioak hasi ez ezik, bukatu ere egin zituela; 1595ean batxiller egin zirenen artean gure idazlearen izena agertzen baita, eta euskal deiturekin maiz, lehen eta orain, gertatu ohi den bezala, gaizki idatzia. Honela dio "Acta de bachilleramiento" honek: Pº dealuxar.*

zuzenbide kanonikoa eta zibilaren zerbait ere ezagutu zuela. Arean ere, hainbatetan nahasi eta gurutzatzen ziren bateko eta besteko hariak, teologia eta zuzenbidearen esparruetan. Beste horrenbeste, zuzenbidearen barruan, ohiko zela ikasleen artean eta gizartearen barruan baieztatzea juristak bi zuzenbideotan, alegia, *iuris utriusque* direlakoetan, jakintsuak zirela⁵. Ez dago, bistan denez, inongo argumenturik Axular juristen artean kokatzeko. Ezta ere, maila berean, haren ezaupide juridikoak baztertzeko, Geroren baitan eskaintzen direnak aintzat hartuz gero.

Begien bistakoa da, hortaz, Axular-en aipamen juridikoak, zuzenekoak baino, zeharkakoak zirela⁶. Teologia baliatu zuen hark, zabal eta oparo, bere liburu sonatuan. Hala ere, teologia-ikasketa horiek, aldi berean, zuzenbidearekikoa ekarri ahal zioten, batez ere, zuzenbide kanonikoaren ukitua. Gai horretan Salamancako Fakultatea ospe handikoa zen, eta, areago, zuzenbide zibila ere landua zen bertan. Hortaz, Axular-entzat ezagun izan zitezkeen, orduko, zuzenbide kanonikoa, eta, agian, zuzenbide zibila ere.

B) Orduko zuzenbide kanonikoak (*Grazianoaren Dekretua* eta *Dekretalak*) eta zibilak (*Corpus Iuris Civilis*) zuzenbide erkidea, *ius commune* delakoa, osatzen zuten, hain zuzen ere, Salamancan entzute zabala zeukana eta teologiarekin batera erakusten zena. Hartara, lege eta kanon fakultateak

⁵ ALVARADO, J. (arg.). *Historia de la literatura jurídica en la España del Antiguo Régimen (volumen I)*. Madrid: Marcial Pons, 2000, 128 eta 129. orr.: *Si el nombre de Salamanca suena en el mundo se debe a su Universidad, y dentro de ella a su Escuela de maestros del Siglo de Oro del siglo XVI y comienzos del siglo XVII, que eran ambidextros en el manejo de los saberes teológicos a la vez que de los jurídicos... Teólogos y canonistas tenían en común un factor que aunaba sus esfuerzos, ya que unos y otros utilizaron todo su bagaje de fuentes y de conocimientos teológicos y jurídicos, así como su reflexión jurídico-teológica, para dar respuesta a los grandes problemas de su tiempo. Esto les obligaba a ser interdisciplinarios y ambidextros para manejar a la vez conocimientos filosófico-teológicos y jurídicos tanto canónicos como civilísticos, aunque el uso de los autores clásicos de la antigüedad grecolatina era frecuentemente de segunda mano, como lo muestra el hecho de que muchos textos patrísticos eran tomados del Decreto de Graciano y no de las correspondientes obras de los Padres de la Iglesia... Lo más novedoso de estos teólogos y juristas es que aciertan a ensamblar en unos esquemas, en buena medida antiguos, los problemas legales más candentes de los hombres y reinos del siglo XVI, al revés de los escolásticos medievales, que generalmente se mantienen en el plano de la atemporalidad.*

⁶ LACOMBE, G. "Varia sur Axular et son livre". *Gure Herria* XXVIII-6 (1956), 21. or.: *Jusqu' à la fin du XIXe siècle, on croyait que le chef-d'œuvre d'Axular avait été pensé directement en basque. On ne s'était pas demandé comment un ecclésiastique rural, travaillant loin de toute grande bibliothèque, pouvait citer tour-à-tour et abondamment Aristote, Sénèque, Plutarque, saint Augustin, saint Jean-Chrysostome, saint Ambroise, saint Thomas, etc., etc...*

bereziak izanik ere, ikasleak bi zuzenbideetan ziren adituak eta jardunekoak.⁷ Elkarrekin aberasgarri gertatu ziren bi jakintzagaiok Salamancan bertan, eta, erraz atzeman daitekeenez, Axular-engan ere euren eragina izan zezaketen⁸.

Zuzenbideari dagokionez, ezin uka Axular-ek erakusten duen zuzenbide-ezaguera, testuak sarri-sarri papereratzen baititu bere kontu-arrazoia garbitzeko. Aipamenok, nolana ere, egoki eta artez antolatzen ditu, jarraian azalduko denez.

C) Bi-bion arteko estekadura, alegia, teologiaren eta zuzenbidearen artekoa, teologia moraletik dator, inoiz aipatu denez⁹. Teologia moral horrek

⁷ SALAMANCA. REVISTA DE ESTUDIOS (De Dios De Dios, S., Domínguez-Berrueta de Juan, M. eta Infante Miguel-Motta, J., koord.). *Salamanca y los juristas (monográfico)*. Salamanca: Ediciones de la Diputación de Salamanca (47. zk.), 2001.

⁸ SALABERRI MUÑOZA, P. *Axularren prosa erretorikaren argitan*. Bilbo: Doktorego Tesiak Saila. Euskal Herriko Unibertsitatearen Argitalpen Zerbitzua, 1997.

⁹ WERUAGA PRIETO, A. *Libros y lectura en Salamanca (Del Barroco a la Ilustración: 1650 – 1725)*. Salamanca: Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo, 1993, 62 eta 63. orr.: *Pero el siglo del Barroco, o la época de la Contrarreforma, va a ser el gran momento de la moral, más que el de la gracia divina o el de María. Aquella se erige en una rama de la Teología distinta de la dogmática... Por eso, al elevado número de obras de Teología moral le corresponderá una potenciación de la confesión y de los manuales de confesores. Éstos serán con los misales las obras más utilizadas por los eclesiásticos. Empezaron siendo una aplicación práctica de las enseñanzas de la Teología moral destinados a formar a los nuevos clérigos en sus tareas pastorales... Así, las posibilidades de hacer el bien o el mal eran infinitas, de ahí la necesidad de regular la praxis de la fe por medio de una moral casuística. Ello se parece más al Derecho que a otra cosa, y aunque en su inicio produjera obras históricamente tan importantes como la Relectio de Indis de Vitoria, el De iustitia et iure de Domingo de Soto o el De contractibus de Mercado, luego evolucionó hacia un legalismo absurdo, pero que calmaba eficazmente a la mayoría de las conciencias. Orobart, CRUZ CRUZ, J. *La ley natural como fundamento moral y jurídico en Domingo de Soto*. Barañain: EUNSA. Colección de Pensamiento Medieval y Renacentista, 91. zk., 2007, 53. or.: *Efectivamente, todo indica que para aquellos hombres la figura del teólogo, como la del filósofo para los griegos, o el jurista para los romanos representaba un papel protagónico en la vida de la sociedad. Aquellos teólogos del Siglo de Oro consideraban la teología a la manera que Cicerón la ciencia del Derecho: como conocimiento de las cosas divinas y humanas, y ciencia de lo justo y de lo injusto. La misión y objeto de la teología son tan amplios —dijo el dominico Francisco de Vitoria (1480-1546) al comenzar su Relección sobre la potestad civil— que “no hay asunto, investigación ni materia que parezcan ajenos a su profesión”. Bien se ha dicho que los teólogos, acostumbrados a contemplar los problemas más desde lo alto, fueron grandes juristas, precisamente por ser teólogos, porque sin desconocer ni negar la diferenciación de las ciencias, buscaron y descubrieron la urdimbre que las pone al servicio de una misma realidad, prestándose mutua ayuda para ampliar los horizontes del conocimiento, pero no hay que pensar que éste fue un resultado no querido. Baste recordar que los teólogos en general y sobre todo los de la talla de un Domingo de Soto eran de por sí maestros en el problema de la especificación de las ciencias.**

ekarri zuen, besteak beste, teologiak berak zuzenbidearen tankera hartzea, kristauaren eginbeharrak zehatz-mehatz eta kasuan-kasuan arautuz, manu eta agindu askoren bitartez. Neurri handi batean ere, teologia moralak da Axular-ek nabarmentzen duena, geroko bizitza prestatzeko mundu honetan zer egin behar den azalduz.

Hartara, Lafitte zenak¹⁰ berehala igarri zuen zuzenbide zibilaren izatea Axular-en testuan, hitz biribilak jaurtiz. Harentzat, alabaina, ezinezkoa zen urdazubitarrarentzat halako aipamenak egitea, aldezturik biblioteka aberatsik gabe. Gakoa, halere, bestera argitzen da, aipamenak egiteko eskuliburuak beren beregi tartekatzen direnean. Maiz-sarri erabiliko ziren haiek orduko hartan, eta gero ere bai¹¹.

Iduri luke, haatik, Axular-en zuzenbide-jakituria aipamentegi batena baino zabalagoa dela, eta, bide batez, horrek barruratsen dituela, besteak beste, hainbat kontzepturen xehetasunak, hala nola, geroago aipatuko denez, salmentaren eta bahiaren arteko berezitasunak, testamentuko xedapen askoren bereizketak eta abar...

D) Horiek horrela, bada Axular-engan garaiko zuzenbidearen isla, hau da, zuzenbide jasoa, zuzenbide erkidea, *ius commune* delakoa. Quid, ordea, Axular-ek jaiotzaz eta bizitzaz ezagutuz zezakeen nafar zuzenbidearena? Gai korapilatsua, inondik ere, oraingo hau. Axular-ek, ziur asko, bitasun hori nabarmendu zuen, bateko unibertsitatean ikasitako zuzenbide erkidea, eta,

¹⁰ LAFITTE, P. "Les citations d'Axular". *Gure Herria* XXVIII-6 (1956), 39. or.: *Enfin Axular a puisé dans les "Gloses", le dictionnaire de Charles Estienne, les Codes de droit civil, et dans le trésor oral des proverbes populaires. On s'est souvent demandé comment un curé de Sare pouvait avoir à sa disposition une telle quantité de texts, à une époque où les livres étaient rares et coûteux. En réalité point n'était besoin d'une vaste bibliothèque pour avoir à sa portée une documentation impressionnante. Les compilations abondaient sous des titres variés: Catenae, Exempla, Dicta fataque memorabilia, Antiquae lectiones, etc. Ces recueils de Petrus Crinitus, Alexander ab Alexandro, Leonicus, Caelius Rhodiginus, Fulgose, Ravisius Textor, Louis de Grenade, et autres collecteurs de citations antiques étaient for à la mode aux XVIe et XVIIe siècles... Axular s'inspire d'ailleurs très librement de ses sources et son œuvre reste personnelle par la composition, le mouvement et le style.*

¹¹ Horren adibide, esaterako, CLARISS, VIRO. *Sententiæ selectæ pertinentes ad materiam praxios rerum criminalium, et aliarum partium. Iuris Scientiarumque* (1601. urteko argitalpena). The Lawbook Exchange, LTD. Clark, New Jersey, 2005.

besteko, lurraldeko zuzenbidea. Azken hau, Salamancan behinik behin, Gaztelakoa zen¹².

Uste izatekoa da, beraz, Axular-ek nafar zuzenbidea ere ezagutzea, zuzenbide hori (Aragoikoarekin batera) *ius commune* zelakoari oldartu baizitzaion irmoki. *Mos italicus* molde horren barruan zebilen orduan zuzenbide erkidea. Lalinde Abadiak¹³ jorratu du arlo hau zabal eta artez, eta harenak izan daitezke guretzat giltzarriak.

¹² ALONSO ROMERO, M. P. “*Teoría y praxis en la enseñanza del derecho: tratados y prácticas procesales en la Universidad de Salamanca a mediados del siglo XVI*”. *AHDE* 61 (1991), 471.etik 473.erako orr.: ... *sabemos que los métodos al uso para la enseñanza de las disciplinas jurídicas y canónicas giraban en torno a la exposición y comentario de las diversas partes del Corpus Iuris Civilis y el Corpus Iuris Canonici... Ya Pelorson hace años incidía sobre este hecho: cómo, por la profunda influencia del pensamiento teológico y sus formas de razonamiento, que llevaban a los juristas de las Universidades a tratar de demostrar la ausencia de auténticas antinomias entre la Teología y el Derecho, la enseñanza jurídica en una y otra rama introducía frecuentes comparaciones no sólo entre el Derecho Romano y el Canónico, sino entre éstos y el Derecho real... Luego el Derecho real se conocía y alegaba en la Universidad englobado, como ius singulare, dentro de lo que, con todo, constituía indiscutiblemente el centro de gravedad de las enseñanzas: el ius commune, el Derecho romano-canónico y la obra de sus comentaristas. El objetivo docente que se perseguía en las Universidades dominadas por los métodos del mos italicus —la de Salamanca entre ellas— era enseñar a los oyentes el arte de servirse del Derecho para la resolución de los casos concretos, y hacía ese objetivo se orientaban las lecciones ordinarias.*

¹³ LALINDE ABADÍA, J. “La ubicación del Dreyto de Navarra en el área española del Directum”. *Príncipe de Viana* Anejo 14 (1992), Segundo Congreso General de Historia de Navarra/Nafarroako Kondairaren Lehen Batzarre Orokorra (1990. urteko irailak 24-28). 2. Conferencias y comunicaciones sobre Prehistoria, Historia Antigua e Historia Medieval, 302. or.: *Entre la foralidad navarra y la foralidad territorial castellana existen notables relaciones, que se manifiestan en la regulación de la capacidad de las personas, la asistencia de parientes en la concertación del matrimonio, el matrimonio por rapto, la aportación marital y la comunidad económico-matrimonial, entre otros aspectos. Aún más estrecha es la relación entre las foralidades navarra y aragonesa, que no pasó desapercibida a los historiadores del Derecho más interesados por el Reino de Navarra, como fueron Amalio Marichalar y Cayetano Manrique. Yo he insistido en diversos lugares, incluyendo la manualística. No podía suceder de otra manera, puesto que desde 1076 a 1134 la historia de Navarra ha corrido unida a la de Aragón, cuando esos han sido años cruciales en la génesis de las foralidades españolas. Halaber, artíkulu bereko 312 eta 313. orr.: Sin embargo, dentro del “Directum” la actitud de sus variedades ha sido distinta frente al “ius commune” y el “dreyto” navarro y aragonés ha sido de notable resistencia. Hinojosa ya observó esa condición resistente y afirmó que podría hablarse de romanización, pero no, de recepción... El que haya estudiosos navarros en Bolonia o París, identificables por su condición de “sabios en Derecho”, “advogados del seynnor”, y “licenciados en decretos” no anula la realidad de una ausencia de universidad propia, salvo tímidos intentos de creación en Estella o en Olite, así como la falta de literatura propia y de disposiciones legislativas con referencias concretas claras al Derecho común... Congruentemente con lo sucedido en el orden normativo, el*

Ondorioak, jakina, aurrekoaren laburbiltzetik datoz, Axular-en esanahi juridikoak xehe-xehe jorratu aurretik. Axular-en erreferentzia juridikoak maila jasokoak dira, eta kasu egiten diote unibertsitatean irakasten zen zuzenbide erkideari. Molde berean, aipamen horiek baieztatzen dute, Axular-en aldetik, mundu juridikoaren berri zehatza izatea, edo, behintzat, teologia moraletik zuzenbidera doan esparruarena.

3. ZUZENBIDEA GERON: ARLOZ ARLOKO ZEHAZTAPENA¹⁴

Lauzprobost arlo nagusi ditu Axular-ek bere liburuan, zuzenbideari, justiziari, eta, oro har, legeari dagokienez. Esan gabe doa hiztegi-arloan hamaikaxo aldiz erabiltzen dituela Axular-ek legearekin estekaturik dauden hitzak. Batzuk barne-barnetik lotuta daude; besteak, aldiz, hizkera arruntean ere badira nonahiko eta noiznahiko, zenbait kasutan esangura bereziekin agerikoak badira ere¹⁵.

Gero liburua xede jakin baten zerbitzuko da. Goiburutik bertatik datorkio izana, alegia, kristau-arimentzat kaltegarriak nondik datozen beren beregi azaltzea, mundu honetan bekatuaren luzamendutan ibiltzeak betiko salbamendurako dakarren kalte nabarmena.

“dreyto” navarro se muestra resistente frente al “ius commune”. En orden a la conceptualización de la persona, el “dreyto” puede estar en la línea de algún fuero de francos y del ordenamiento territorial castellano, aparte de coincidir con Aragón hasta un cierto momento, que es en el que éste último Reino manifiesta, precisamente, cierto acercamiento al derecho romano. Zernahi gisaz, “dreyto” hori euskarazko dretxo edo deretxo-tik hurbil dagoela ezin baztertu. Axular-ek, alabaina, zuzen darabil gehienbat zuzenbide/eskubide horren inguruan. Ikus 15. oin-oharra.

Ikus, bide beretik, LACARRA, J. M^a.: “Miscelánea. Sobre la recepción del derecho romano en Navarra”. *AHDE*, XI. (1934), 463 eta 464. orr.: *En Tudela, donde había una mayor cultura jurídica a base del Derecho indígena, se prohibía en 1247, a imitación de otras poblaciones, recibir como razonador en Cort de justicia a los que supieran decretos, es decir, Derecho romano. En unos convenios entre el chantre de Pamplona y los collazos de Huartera-Araquil (1257) se pacta que “si por aventura alguna quereylla que yo ouiese deyllos o eylls de mi, planament sines voçeros deuemor yr al alcalde del merrcado de Pamplona, et ferli entender la quereylla et passar por ond eyll dixiere segund fuero”. Vemos, pues, en el siglo XIII establecido al abogado con carácter profesional.*

¹⁴ Gero liburua aipamenak egiteko, Villasantek eginiko bigarren argitalpena hartu da aintzakotzat: AXULAR. *Gero*. Jakin, Arantzazu, Oñati, 1976 (Argitalpena Aita Luis Villasante, O.F.M. Euskaltzaindiko Lehendakaria)

¹⁵ Ikus bereziki, hiztegiari buruz, eta horren barruan diren hitz juridikoei buruz, VILLASANTE, Aita L.: *Axular-en Hiztegia*. Arantzazu: Jakin, Arantzazu, Oñati, 1973. Berrikitan argitaratua, faksimile erara, Laixan Euskara Elkarte, Oñati, 2007.

Esan legez, nabariro baldintzatzen ditu aurreko horrek liburuaren norabidea eta horren jokamoldea, ideiak plazaratzeko tenorean eta orduan. Hiztegia bera, lehen-lenetik eta zeresanik ez, zuzenbide hitzena ere, arloz arlo Axular-ek halako gogoia jartzen duelako, lege-esparruak eskain diezazkiokeen irakasbideen bitartez bere asmoak jendaurrean jartzeko.

Bost sail dira, izan ere, sailkatze aldera, azpimarragarrienak. Bostok, bistan da, irmoki loturik daude Axular bera inguratzen duen munduari eta gizarteari. Hartara, *legea* da lehena; *justizia*, bigarrena; *jabetza*, hurrena; *kontratuak eta betebeharrak* hurrenaren hurrengoa eta, *testamentuaren* ingurukoa, azkena.

Bost horietan du Sarako erretoreak zeresana, eta guztiotan ere erakusten du gizartearen hasieratik berezko izan dena, hau da, zuzenbidea, legea eta hizkuntza errealtate bereko adierazpenak izatea.

Egin-eginean ere, bata (hizkuntza) bestearen (zuzenbidearen) eramailea da, aldian aldiko sistema juridikoek hizkuntzaren bidez kanporatzen baitituzte euren aginduak eta manuak. Ingurune horretan kokatuta, berebiziko erakustaldia da Axular-ena, XVII. mendeko mundu juridikoaren printzak euskaraz ematean. Ez dugu, ez, harena larregi handiesteko asmorik. Bai, ostera, haren hizkera-sona alderatzeko orduko lege-antolakuntzarekin.

Lehen ere esan da Axular-ek ezagutzen duen zuzenbidea, neurri handi batean, zuzenbide idatzia dela, hain juxtu ere, lehen hona alderatu dugun zuzenbide erkidea, ordu hartan latinez Europan zehar dabilena. Hori azaltzen da unibertitateetan, esaterako, Salamancan bertan, Axular ikasle delarik. Hori ere agertzen da *Gero* liburuan, argi asko erakutsi zuenez A. Irigarai¹⁶, *Geroren* aipamen klasikoak zedarriztatzean.

3.1. Legea

Legea zer den zehazteko aldarlean, Axular-en zorrak argi daude. Izan ere, Domingo de Soto Salamancako irakasle eta teologoarekin batera lerratzen da Axular, Salamancako teologoaren artean izandako eztabaidetan. Bi aldiz deitzen dio hari *doktor handi* (aurrenik, Ax 139: *Zeren othoitz hek, eta Iainkoaz orhoitze hek bortxak, heriotzearen beldurrak eragiten baitzerautzan. Pontu hunen gaiñean erraiten du Soto doktor handi hark...*; eta, hurrenik, Ax 375:

¹⁶ IRIGARAY, A.: "I eraskina. Liburu hunetan aipatzen diren autoreen izenak". *Guero bi partetan partitua eta berecia*. Itxaropena irarkola, 1954, Zarautz, 461. or.: *Decretum—139, 144*.

Baiña egiteko huni ihardesteko, aita Domingo Soto, Doktor handi hari iarraiki nahi natzaika. Vide Dom. Soto in 4. Sent. dist. 5 q. unica art. 4), eta bietan du erakusten Axular-ek bere miresmena harekiko.

Hona legeari buruzko aipamen nagusiak:

3.1.1. Arrazoi naturala, legearen esataria

Ax 272: *Barreneko aitzindari haur edo argi egille haur —zein deitzen baitute doktorek Synderesis—, da gure konzientzia edo arrazoi naturala. Zeren ezta munduan halako aitzindaririk, gidaririk, argi-egillerik eta ez erakuslerik, nola baita arrazoin naturala, eta arrazoin naturalak dioena: naturaren arauaz, legez eta ethorkiz dakiguna: bat bederaren barrena, konzientzia: eta konzientziaren lehenbiziko mugida, abiadura, erakuspena eta konseillua.¹⁷*

3.1.2. Lege naturala

Ax 272: *Eta zer da lege naturala? Bat bederaren konzientzia, zeinetan barrena baitago, bere buruzko ezagutza bat, iakiteko zein den zuzen eta zein makhur: zein den ongi eta zein gaizki: halako moldez ezen ezpaita zer ibilirik frogatzen, gauza gaixtoa dela bekhatua, eta gauza ona berthutea, zeren badakigu haur gerok ere geure burutik, lege naturalak berak, konzientziak erakutsirik.¹⁸*

¹⁷ DE SOTO, DOMINGO. “De la justicia y el derecho (De iustitia et iure)”. In CLEMENTE FERNÁNDEZ, S. L. *Los filósofos escolásticos de los siglos XVI y XVII. Selección de textos*. Madril: Biblioteca de Autores Cristianos, 472. zk., 1986, 245. or.: 493 *De ahí se sigue que la ley natural es cosa distinta de la sindéresis. El mismo santo Doctor ha enseñado que la sindéresis es un hábito, o sea una virtud de la mente que nos inclina a prestar nuestro asentimiento a los principios prácticos, al igual que el hábito intelectual es una inclinación y movimiento a asentir a los principios especulativos. Y por esto se dice que la sindéresis estimula al bien y reprueba el mal. En resumen: de la misma manera que el hábito del entendimiento no es un conjunto de principios, sino la facultad de asentir a estos mismos principios, así tampoco la sindéresis es la ley natural, sino la facultad de asentir a los principios y dictámenes prácticos que constituyen la ley natural.*

¹⁸ CRUZ CRUZ, J. *La ley natural como fundamento moral y jurídico en Domingo de Soto*. Barañain: EUNSA. Colección de Pensamiento Medieval y Renacentista, 91. zk., 2007.

3.2. Justizia

Ohikoa izan da kultura guztietan justiziarekiko mesfidantza. Mendeetan zehar, gogoeta bera islatu da hainbat lekutan, batez ere, literatura idatzian¹⁹. Horretan ere, Axular-en *Gero* ez da salbuespena. Lautara laburbil daiteke haren pentsamendua:

3.2.1. Zer-nolako den

Ax 45: *Eztut bekhatirik egin nahi, zeren benturaz hetan nengoela, neure azken egunak atrapa nintzake. Eztut ebatsi nahi, zeren benturaz iustiziak atzeman nintzake, urkha edo azota.*

Ax 90: *Iustizia min da, eta garratz, eta miserikordia gozo eta ezti...*

Ax 91: *... aditu behar dituzu aphur bat iustiziaren tornuak eta kolpeak ere, hek aditurik, fidantzia erhoak utz ditzatzun amoreakgatik.*

Ax 92: *Iustiziaren lehenbiziko kolpea eta desarra izan zen goitian, zeruko Aingiruetan, Luziferren eta haren lagunen gaiñean.*

Ax 92: *Iustiziaren bortitza!*

Ax 270: *Nahi duzu iakin, bere soiñeko arropen prezatzen eta loriatzen dena nola den? Azotatu ondoan justiziak sorbaldan, burdin goriaz emaiten dioen markaz eta zigilluaz prezatzen den ohoiña bezala. Marka hura, bere gaixakeriakgatik emaiten zaika ohoiñari, eta bai guri ere beztimenda, gure eta Adan gure lehenbiziko Aitaren bekhatuagatik. Bekhatirik izan ezpaliz, etzen beharko beztimendarik: eztugu beraz hetzaz zer banaloriaturik.*

Ax 305: *Eta hala iustiziak ere, behin azotatua, bigarren atrapaduran, bortizkiago gaztigatzen du.*

3.2.2. Justizia ez da miserikordia

Ax 162: *Baldin obra miserikordiazkoak, nola baitira probeen faboratzea, biluzen beztitzea, gose, eta egarri denari, iatera, eta edatera emaita, bat bederak berak bere eskuz, bizi dela, irabazi handirik egitekotz,*

¹⁹ FINA SANGLAS, A. *Justicia y Literatura*. Bartzelona: BOSCH. Letras y Letrados, 1993.

egin behar baditu: zenbatenaz berak bere eskuz ondokoetara utzi gabe, egin beharkoitu obra obligazinozkoak, iustiziazkoak, eta konzientziaz zor dituenak? Nola baitira ebatsien bihurtzea, zorren pagatzea, erauzi dituen falso testimonioen satisfatzea, eta eragin dituen kalteen, eta gaixakerien erremediatzea?

Baldin obra miserikordiazkoak zerorrek zeure eskuz egiten ezpadituzu, eta ez bertzeri ere eragiten, egia da, eztuzu orduan merezimendurik izanen, baiña ez bekhatu mortalik ere. Zeren obra miserikordiazkoak, hargatik deitzen dira miserikordiazkoak, eta ez iustiziazkoak, zeren zenbait behar ordu herstutan, eta premiaskotan baizen, ezpaikara obligatu heken egitera. Baiña obra iustiziazkoetan diferentki mintzatu behar dugu. Zeren heken konplitzera obligatu gara bekhatu mortalen penan.

3.2.3. Justiziaren prozesua luzea, latza eta... aldakorra ere bada

Ax 96: Nola Zesarek kondenatua, apelatu baitzen Zesar beragana, Zesar haserretuaganik ez haserretuagana: hala bekhatoreak ere behar du apelatu, Iainkoaganik Iainkoagana: Iainko iustiziazkoaganik Iainko miserikordiazkoagana.

Ax 285: Munduko gortheak, audientziak, eta iustiziak nahasten dira, lekhukoek ukhatzen dute, notaria irabazten da, alkatea diruz itsutzen da, lausenguz eta faborez gobernatzen da: eta handik anhitzetan ere, barrenean zarela uste duzunean, kanpoan edireiten zara, irabazi ustea galtzen duzu. Baiña konzientziaren gorthean eta audientzian ezta halako bidegaberik egiten. Aitzitik bertze guztiek faltatuagatik, kulpantak berak, konzientziak berak akhusatzen du bere burua, eta bai kondenatzen ere.

3.2.4. Justiziaren ondorioa: zigorra, legeak ezarria

Ax 230: ... ordenatu zuen eta ezarri legea, nor ere eroriko baitzen adulterioan, eta nork ere behar etzen emaztearekin huts eginen baitzuen, halakoari eta halakoei, hainari eta hainei, hala gizonari nola emazteari, iustiziak begiak atherako eta iraziko zerauztela: barrenean, kulparen beldur gabe, itsutu zirenaz gero, kanpoan ere penarekin itsu zitezingatik (Alexander ab Alexandro lib. 4 cap. 1). Lege haur ibeni zuen Zaleuko errege hark.

Ax 231: Eta berriz bertze aldetik nola iustiziak alegatzen zioen legeak begiratu behar zirela, eta batari barkhatzeaz bertzeak ausartzia

hartuko zuela. *Eta iustiziaren arrazoin haur bortitzago iduriturik, semea galduko bazuen ere, deliberatu zuen eta manatu iustizia egin zedilla, bere semea atzeman ziazotela, eta begiak legearen arauaz athera ziazotela. Erresumak iakin zuenean bere erregeren deliberamendua, bildu zen komun guztia eta ioan zeikan guztia batetan othoitz egitera arren nahi zioen bere semeari barkhatu. Zeren lege hura komunagatik egina zela eta komunak hain errege onaren eta iustuaren amoreakgatik, aldi hartakotz bere zuzena kitatzen zuela. Komunaren othoitzak, eta semeaganako amorioak anhitz gogoeta eragin zeraukaten, baiña gehiago legearen hautsteak. Zeren iduritzen zeikan, ezen etzuela bere koroa segur izanen, baldin tipientzat bezala, handientzat ere iustizia egiten ezpazuen. Eta hala anhitz itzul inguru, pensu, eta gogoeta bere baithan eginik, azkenean ediren zuen bide bat bere kaltekoa, baiña semearen gaztiguaren arintzeko ona. Okher hobe, itsu baiño. Ordenatu zuen ezen halaz, eta legearen arauaz, halako hutsik egiten zuenari bi begiak irazi eta athera behar zeitzanaz geroztik, athera ziazotela aitari berari bere begietarik bata, eta semeari beretarik bertzea. Eta halatan bien artean kaltea iasanik, legea begira zedilla. Eta hala ordenatu bezala konplitu zen. Aitak eta semeak bere begietarik bana galdu zuten. Eta gero handik harat gelditu zen legea konfirmatua, semea gaztigatua, erresuma guztia ikharatua: eta halako faltatan erortzen zenarentzat barkhamendu erdiesteko esperantzaren athea hertsia.*

Ax 262: *Lege zuzenean ordenatua dago, asko dela frogantzarik emazte baten gaixtotzat emaiteko, gizonarekin bakharririk, ez orenean, eta hartako lekhuana edireitea.*

Ax 264: *Ordenatu zuen Solonek bere legetan, baldin herriko kargudun bati gertha bazekion, sobera edatera, eta handik mihiaren motheltzera edo zangoen kordokatzerara, edeki zekiola berehala bere kargua. Eta arrazoiñekin ordenatu zuen hala. Zeren bere burua ezin goberna dezakeienak, nola egingen du bertzerena? Qui sibi nequam est, ciu alii bonus erit? (Eccli. 14). Beretzat gaixto dena, nola izanen da bertzerentzat on?*

3.3. Jabetza

Jabetza da eskubide errealetan paradigmaticoena eta osoena. Bestaldetik ere, ezin nabariago erakusten du horrek, aldiak aldi, gizabanako orok gauzen eta eskubideen gainean duen eremu berezkoa eta ezin hautsizkoa, bertan dagoela jabearen erabakimenik beteena. Horrexegatik, hain zuzen ere, Axular-ek bi

adibide esanguratsu darabiltza, batari zein besteri dagozkion ondorioak oso agerikoak baitira, bere inguruan dituen merkatari zein etxagunen bizimoduan.

Bi-biotan ere jabetza-eskubideak urratzen ditu nork eta aldameneko jabeak, dela auzokoaren lurraldean etxe berria egiten duelako, horren baimenik gabe, dela norberaren zuhaitza, leku batean hazi ondoren, aldameneko lurrera zabaltzen dituelako bere adarrak eta hostoak.

Bi kasuok ondo aztertuak izan dira zuzenbide erromatarraren aldetik, eta Axular-en garaian zabalkunde handikoa zen *Corpus Iuris Civilis* testu erraldoiaren *Digestus* zatian barruratuak.

Nolanahi ere, hona ekar daitezke bi testuon jatorrizko edo antzeko esana, irakurleak ikus dezan Axular-ek iturri juridikoei buruz darabilen jokamoldea:

3.3.1. *Obra berria*

Ax 53: *Zeure lurrean, zure baimendua eta lizentzia gabe, etxe bat hasten deratzutenean, zeren baldin obraren akhabatzera utz bazinitza peril bailluke, akhometa liazazuten zuzen dutela lur haren gainean, hartarakotzat, aitzindurik bezala, ordenatzen du legeak, egotz ahal dezakezula obra berria (ff. de novi operis nuntia. L. Praetor). Hala egin behar da bada bekhatuetan, eta bekhatuzko obretan ere; berri direino egotzi behar dira, zeren bertzela nahiko du deabruak akhometatu eta alegatu, obra zahartu dela, eta hartan zuzen duela.*²⁰

3.3.2. *Auzokoaren zuhaitza*

Ax 143: *Ordea hura da legearen kontra. Zeren erraiten du legeak, zuhaitz bat bere denbora guztian ondoz eta erroz, zure baratzean edo*

²⁰ Horren ordaina *Digestus*aren barruan honetara eman daiteke: D 39,1, 20 *Praetor ait: "Quem in locum nuntiatum est, ne quid operis novi fieret, qua de re agitur, quod in eo loco, antequam nuntiatio missa fieret aut in ea causa esset, ut remitti deberet, factum est, id restituas* (KRÜGER, P. *Corpus iuris civilis. Volumen primum: Institutiones (Digesta, recognovit Theodorus Mommsen)*. Berolini. Apud Weidmannos, 1882, 1. liburukia, 593. or.)/ *Dice el pretor: "Restituirás, en aquel terreno en el que se ha hecho la denuncia de que no se puede construir la obra nueva de que se trata, lo construido antes de que la denuncia fuera dispensada o hubiera de ser dispensada"* (D'ORS, HERNÁNDEZ-TEJERO, F., FUENTESECA, P., GARCÍA-GARRIDO, M. eta BURILLO, J (koord.). *El Digesto de Justiniano. Tomo III: libros 37 – 50*. Iruña: Editorial Aranzadi, 1975, 147. or).

lurrean egon dena, azkenean bertzeren baratzera edo lurrera makhurtuagatik; eta ebakitzen dutenean bertzeren lur hartara eroriagatik, zure izanen dela, eta ez eroririk datzaneko lurraren iabearen (Lege Si plures in ff. novo lib. 5). Hala komunzki izanen da bada halaber, bizi deiño deabruaren zerbitzuan erroak eginik egon dena ere, hiltzen denean, deabruaren, eta ez orduan Iainkoagana makhurtuagatik Iainkoaren.²¹

3.4. Kontratuak eta betebeharrak

Mailegua da, zalantza-ñimiñorik gabe, Axular-en arranguran dagoen kontratu nagusia, eta, horrekin batera ere, lukurreria. Begien aurrean ditu ordu hartan dirua eskuratzeko ohiko izaten ziren zentsuak, hain zuzen ere, maileguen bermeak eta gauzen erabilera eskuratzeko moduak.

Beste behin ere, Axular-ek argumentuak ekartzen ditu mundutik espiritura, eta zentsuak eta maileguak irudi-lanabes egokiak ditu, besteak beste, bekatu larriak uxatzeko; alferkeria, luzamendutan ibiltzea eta mundu honetako legearen eta Jainkoaren legearen arteko desberdintasunak, azken horrek ez baitu epemugarik eta barkamenik, izatez, betikoa baita.

Axular-ek, azkenez, badu bere psikologia juridikoa ere, haren aburuz, itunak egin behar baitira, lehendik haserre direnen artean, ez unean uneko horretan, ezpada aldi bat iragan ostean, kolera eta haserrea iraungi direnean.

3.4.1. Mailegua

Ax 19: *Lukanoek edireiten zutenean nehork iende alferrei deus prestatzen zeruela, emaiten zuten berehala sententzia prestatzaillearen kontra:*

²¹ Horren ordaina *Digestusaren* barruan honetara eman daiteke: D 43, 27, 1 *Ait praetor: Quae arbor ex aedibus tuis in aedes illius impendet, si per te stat, quo minus eam adimas, tunc, quo minus illi eam arborem adimere sibi que habere liceat, vim fieri veto.* (KRÜGER, P. *Corpus iuris civilis. Volumen primum: Institutiones (Digesta, recognovit Theodorus Mommsen).* Berolini. Apud Weidmannos, 1882, 1. liburukia, 703. or.) / *Dice el pretor: "Prohibo que, si dejas de arrancarlo tú, impidas con violencia que el demandante arranque y se quede con el árbol que se inclina desde tu casa sobre la suya"* (D'ORS, HERNÁNDEZ-TEJERO, F., FUENTESECA, P., GARCÍA-GARRIDO, M. eta BURILLO, J (koord.). *El Digesto de Justiniano. Tomo III: libros 37 – 50.* Iruña: Editorial Aranzadi, 1975, 440. or.).

zer ere prestatu baitzuen, hura guztia gal zezala (Nicolaus de moribus gent.). Baiña nik uste dut ezen etzela halako sententziaren emaiteko premiarik, bera baitago emana. Zeren ezpaitu halakoei prestatzailleak, koberatzeko perilik.

3.4.2. Interesak

Ax 55: Bekhaturik ilkitzeko, luzamendutan dabillanari, gerthatzen zaika, zensuko eta intereseko diruaren irabazia pagatzen ez-tuenari gerthatzen zaikana. Halakoari urtherik urthera, zorra handitzen, berretzen eta are baldin denbora luzeaz badago, doblatzen zaika, eta orduan ezta erraxkiago pagatzen. Eta ez bekhaturia ere ezta, egonaren buruan aisekiago erremediatzen.

Ax 150: Zensuan, interesean, irabazian, obliga arazirik bezala, prinzipala irabaziarekin bihurtuko dioela. Eta hemengo irabazia ttipi da, ezta seguraturik ehuneko bat ere, baiña Iainkoarena handi da, gehiago da ehuneko ehun baiño.

Ax 387: Ezta aitzinatzen, eta ez gibelatzen, bethi dago egoitza batean. Krozka batean. Ezta behin ere ifernuko obligantzaren zensua eta interesa iraungitzen, eta ez pagatzen; bethi da zor prinzipala interesarekin.

3.4.3. Kaudimengabezia

Ax 163: Erranen duzu: Eztut ordea zertzaz paga. Baldin ezpaduzu, ezinak ez-tu legerik. Orduan etzara obligatu pagatzera, pagatzeko ahala dukezun arteiño. Ez eta etzara obligatu pagatzera, baldin hartzeko dunak berak kitatzen bazaitu edo barkhatzen baderatzu. Are gehiago, hartzeko dunak, ez ezin bertzez edo bortxaz, baiña bere nahiz eta borondatez, igurikitzen deratzunean, eta emaiten ephe, orduan luza dezakezu pagamendua ephe hartaraiño, baiña ez gehiago. Paga ahal dezakezula, pagatu gabe, iabearen borondatearen kontra, onaren edukitzea, bekhatu da.

3.4.4. Kontratua azkentzea

Ax 279: Egun batez ioan zituen filosofo batek zapata batzuk bere etxera, prometaturik zapata egilleari, denbora gutiren barrenean pagatuko zerautzala. Eta abiatu zen bere hitzean, eta ephean pagamenduaren

egitera. Baiña enzunik ezen hiltzela diruak behar zituen zapatagina, bihurtu zen alegerarik bere diruekin etxerat, iduriturik ezen hainbertzez kito zela: eta eduki zituen zenbait denboraz diruak berekin. Ordea bitartez hartan hain iaten eta erratzen zuen bere baithan barrena bere konzientziak, ezen ezin pairatuz, ioan baitzen bere diruak harturik, zapataginaren estera eta han egotzi zituen, erraiten zuela, zapataginarekin berarekin mintzo izan bailliz bezala: Ille tibi vivit, redde quod debes (Senec. Lib 7 de benefic. Cap. 21). Bertze guztientzat hil bahaiz ere, oraiño bizi aiz enetzat. Thotzik bada, har itzak heure zapaten diruak, eta utztak niri baketa. Deskargua egin arteiño, etzuen utzi bere konzientziak sosegatzera, anarteraiño bethi eman zioen garri eta narrio. Ezta egungo egunean mundua hunein sentikor eta konzientziatsu.

Ax 392: Zeren bekhatuaren bere bidean eta osoki Ad aequalitatem iustitiae, berdinzki iustiziaren arauaz pagatzeko, behar izatu zen presuna infinituak, Iainko eta gizon zenak paga zezan, eta hartarakotzat, heriotze errezibitu zuen. Halatan zorra bezala, pagamendua ere izaiteko infinitu.

3.4.5. Itunak

Ax 201: Eta nola baita erhokeria handia, erhoari, adimendutik iauzia dagoenari predikatzea, konseillu emaita, eta zuhurtziaz minzatzea: hala da halaber, erhokeria ez ttipia, kolera hanbi batean itsutua eta irakitua dagoenari, hala dagoenean, abenikoaz minzatzea, bere etsaiari barkha diazola erraita. Zeren bere bero hartan, koleraren lehenbiziko apoderan, abiaduran eta indarrean, ezta bere buruaren iaun eta ez iabe. Nec ira consilii est repletus capax (August. Ad fraters in eremo.). Koleraz betherik dagoena, ezta konseillu hartzeko gai. Aitzitik baldin orduan nehork halako gauzarik, abenikoazkorik, aipha badiazo: aiphatzeaz beraz ere errabiatzen da, erratzen da, arneguz eta iuramentuz hasten da. Eta hala baldin haserre direnen, eta hauzitan dabilzanan artean, ongunderik, eta abenikoarik egin nahi baduzu, ez berehala lehenbiziko egunean ekhin, utzkitzu, baldin nahi baduzu kolpea segur egin, aphur bat hotztera, unhatzera, eta elkharren biphiltzera.

3.4.6. Merkataritza

Hona hemen Axular-en inguruan ziren pertsonen artean beste multzo esanguratsua: merkatariena. Ezaguna da horien eragina Sarako eskolaren

ganean, eta ezagunagoa oraindik, erreformaren kontrako giroak bultzatu zuena euskalgintzan²².

Beste behin ere, Axular-ek apustu garbia egiten du bere betiko bidetari eusteko, alegia, esku-eskura dituen bizitza-gertaeretatik abiatu eta entzuleak konbentzitu, euren barruan dituzten balioak eta bizimodua lur honetatik harago eramanez, irudi batzuen bitartez, betiko salbazio-bidean jartzeko bere dotrina-hartzaileak.

Hiru ezaugarri azpimarratzen ditu Axular-ek bere azalpenean, merkatarietarako: lehena, tratuetan arintasuna, egun ere bistan dagoena; bigarrena, iruzurra, tratuetan maiz gertatzen dena; eta, hirugarrena, irabaziak, arriskuaren parekoak, hain zuzen ere.

3.4.6.1. Merkatalgoaren arinak

Ax 394: *Merkatalgoa, sal-erosia fite da egin. Ordea handik harat, salduz gero, gelditzen da sekulakotz, saldua, saldu: eta bai eresia ere sekulakotz erosi, erosi.*

3.4.6.2. Merkataritzaren iruzurrak

Ax 273: *Merkatari batzuek egiten dituzte sal-erosi nahasiak, tratu gaixtoak, lukureriazkoak, enganamenduz betheak. Eta gero ioaiten dira bere kofesoretara edo bertzetara, galdegitera, ea tratu hek iustu diren, egin ahal ditezkeien. Eta ioaiten dira mengoa gabe, premia gutirekin. Zeren hain da klar ez tirela iustu, non baldin bertzetan ibili*

²² Erabat esanguratsua da, esaterako, bizitza publikoaren egoera linguistikoa. Merkatariak ez ezik, bestelakoak ere (abokatuak, legelariak, hau da, zeregin pisuzkoak zituztenak gizartean...) egoera berezian daude hizkuntzaren aldetik, aldi horretan, Euskal Herriko Iparraldean. Ikus OYHARÇABAL, B. "Statut et évolution des lettres basques durant les XVIIème et XVIIIème siècles". *Lapurdum (Euskal Ikerketen Aldizkaria)*, VI. Baiona: IKER, 2001eko urria, 242. or.: *Déjà au 16ème siècle, Scaliger avait note que les Basques devaient parler quatre langues, en soulignant que c'était en particulier pour les besoins de la vie judiciaire qu'il leur fallait savoir le français; cf. Urkizu 1986. Au debut du siècle suivant, le français est avant tout la langue du pouvoir et de la loi dans ces provinces. Autour du tribunal du bailliage de Labourd à Ustaritz, les gens de robe avaient constitué un groupe influent qui n'hésitait pas, semble-t-il, à abuser de la situation de diglossie, puisqu'à la fin du siècle les procédures pénales pouvaient être conduites sans qu'aucun interprète soit mis à la disposition des justiciables ignorant le français. Le témoignage de cet abus nous est rapporté dans un arrêt de 1695 du Parlement de Bordeaux dans lequel la Cour a enjoint audit Baillif de Labourd de se servir d'interprète dans les procédures criminelles qu'il fera faire à avenir lorsque les accusés n'entendent pas la langue Française; cf. Duvigneau-Légasse (1993: 1, 91).*

gabe, galdegin baliazote berek bere konzientziari hark berak erakuts baillizaie egia. Eta handik berek condena baillitzakete bere buruak. Zeren bere konzientzian barrena, ediren baillezakete, eskiribatirik bezala, galdez dauden guztiaren errepueta.

Ax 311: *Gaitz da tratuetan eta salerosietan, bethi egiaz ibiltzea; bertzerena eskuan darabillazularik, ez kutsatzea, errotan irinik ez lotzea.*

3.4.6.3. Irabaziak

Ax 319: *Merkatariak irabazi ustez, egiten du otsasoz eta leihorrez, hain arintki, hanbat bide, itzul inguru, eta ioan ethorri. Finean irabaziaren esperantza hunek, deusen usteak ernatzen, eta iratzartzen du mundu guztia: Hain iratzartzen, non esperantza hunekin, neguak uda, gauak egun, uriak atheri, minak gozo, travailluak aisia, eta atsekabeak ere, atsegintasun eta plazentzia iduritzen baitzaizkigu.*

3.5. Testamentua

Ez ditu Axular-ek testamentuari buruzko kontuak isilik uzten. Zinez, testamentua bera zer den zehazten ez badu ere, xehe-xehe garatzen ditu horren baldintzak.

Zergatik halakoak Axular-en baitan? Argi dago Axular-entzat testamentua zer den. Labur-zurrean, testamentua da giza seme-alaba orok hil aurretik duen azken borondatearen eramailea. Paralelotasunen bila joanda, heriotza aurreko aldiarekin pareka daiteke, non gizakiak bere bizitzaren birpasa egiten duen, eta, aldi berean, bizialdi bitarteko bekatuetatik damutzeko azken aldia izaten duen²³.

Heriotzaren inguruko latzak menderatzen du testamentua, eta, horregatik, testamentugileak, bere burua argitze horretan, askatasun osoa izan

²³ LÉVY, J-P. eta CASTALDO, A. *Histoire du droit civil*. Paris: Droit privé. Précis. Dalloz, 1. argitaraldia, 2002, 1180. or.: *Dans l'ancien droit français, la fonction du testament (ou, plus généralement, de l'acte à cause de mort) était longtemps moins d'ordre patrimonial que religieux. Les préoccupations auxquelles il répondait au Moyen âge sont développées très souvent dans les prologues de l'acte: le disposant y exprime la fragilité de la vie humaine et sa crainte des châtements qui risquent de l'atteindre dans l'au-delà, du Jugement dernier, de l'Enfer. Il croit qu'il y échappera en réparant tout le mal qu'il a pu faire sur la terre u, tout au moins, en le compensant par de bonnes actions. Comme on le dit, et cela est devenu une expression courante, on teste "pour le remède de son âme" (pro remedio animae), et non seulement pour le remède de la sienne mais, aussi, pour celui des âmes de ses parents.*

behar du, aldi eta neurri egokian, aurretiaz ere zorrak kitatu dituelarik. Beste behin ere heriotza da aho biko ezpata. Onik onenean, testamentua da lur honetako aferak bideratzeko tresna. Orobat, testamentuarekin batera, gizabanakoak bere bizitzaren damua egin behar du, bere zorrak, okerrak eta makurrak zuzendu behar ditu, hil aurretik Jainkoarekiko dituen bestelako zor horiek ere ordainduta²⁴.

Adibide egoki batez ematen digu Axular-ek horren berri. Hainbatez, egun gure artean ohiko diren oinordetza-zatien antzera, hirutara banatzen du Axular-ek testamentugile egokiaren ustezko banaketa: lehen zatiarekin, osokoaren heren batez, utzi dituen zorrak ordainduko dira; bigarren zatikiarekin, beste heren batez, seme-alaba oinordekoak izango dira; eta, azken heren batez, hildakoaren arima izango da kezka nagusia, haren salbamenerako aplikatu behar baita. Musika ezaguna da hori, batez ere, orduko oinordetza-zuzenbidean, eta, geroago ere, Euskal Herriko foru-zuzenbidean²⁵.

3.5.1. Nork ezin duen egin

Ax 138: *Garzelean dagoenak egiten duen ordenuak eta testamentak eztuela deus balio dio legeak (Ff. de eo qui metus causa legat in carcere). Ez eta beraz eztu deus balioko eritasunaren eta heriotzearen garzelean eta hersturan dagoenak egiten duen promesak eta penitentziak ere. Zeren hek guztiak dirudite direla, bortxaz eginak, eta ez amorioz, eta ez borondatez.*²⁶

²⁴ Heriotzari buruz, Euskal Herrian, adibidez: MADARIAGA ORBEA, J. *Historia social de la Muerte en Euskal Herria*. Tafalla: Txalaparta, 2007. Berebat, testamentuaren inguruan: MURO ARRIET, K. *Tolosaldea bere testamentuetan (1760-1860)*. Tolosa: Tolosaldea Historia Bilduma 05. Aranzadi Zientzi Elkarte. 2003. Ildo beretik: GÓMEZ SEIBANE, S., ISASI MARTÍNEZ, C. eta SESMERO CUTANDA, E. *Bilbao en sus documentos (1544-1694)*. *Documentos lingüísticos del País Vasco*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea. 2007.

²⁵ Euskaraz eginiko testamentu espiritualaren adibide bat in DUVERT, M., DECHA, B. LABAT, C. *Jean Baratçabal raconte... (La vie dans un village basque de Soule au debut du 20e siècle*. Baiona: Association LAUBURU, 1998, 133. or. Bertan zehazten dira, zubereraz eta puntuz puntu, arimaren aldeko eskaintzak.

²⁶ Horren ordaina *Digestus*aren barruan honetara eman daiteke: D 4, 2, 22 *Qui in carcerem quem detrusit, ut aliquid ei extorqueret, quid-quid ob hanc causam factum est, nullius momenti est* (KRÜGER, P. *Corpus iuris civilis. Volumen primum: Institutiones (Digesta, recognovit Theodoros Mommsen)*. Berolini. Apud Weidmannos, 1882, 1. liburukia, 703. or.) / *Si alguien metió a otro en la cárcel para quitarle a la fuerza alguna cosa, cuanto se hizo por esta causa es nulo* (D'ORS, HERNÁNDEZ-TEJERO, F., FUENTESECA, P., GARCÍA-GARRIDO, M. eta BURILLO, J (koord.). *El Digesto de Justiniano. Tomo I: constituciones preliminares y libros 1 – 19*. Iruñea: Editorial Aranzadi, 1968, 183. or.).

3.5.2. *Noiz egin behar den*

- Ax 157: *Ordea noiz? Gero, hiltzerakoan. Bitartean erraiten duzu: Neure onak neurk nahi ditut gozatu eta manaiatu, ez tut oraiño gabetu nahi: ez tut ohera gabe biluzi nahi. Baiña gero, neure azken ordenuan eta testamentean, manatuko dut neure ondokoa, neure onekin utziko dudana, egin ditzala ene deskargu guztiak. Eta are gehiago, abisatuko dut suma bat, seiñalatuko baitiot suma hura probetara parti dezala. Eta benturan purgatorioetaraten banaiz ere (zeren gaixtoeneko kontuan guztiok purgatorioetara uste dugu) berehala handik atheratzeko, hunenbat meza eta trentena eman arazi diatzadala, eta bertzerik ere anhitz obra on ene izenean, ene onetarik dagiela.*
- Ax 158: *Zenbat ikhusten ditugu ustekabeen, laburzki kolpez edo estropuz, mintzatu ere gabe, finatzen direla? Eta bai halaber sukharra nahasirik, bere testamentak hasi, eta akhabatu gabe gelditzen direla?*
- Ax 159: *Hain nekez eta penaz bildu zinituen onak eta onhasunak, eta hain zuhurtzi eta maiteki begiratzen zinituenak gero, hain laxoki eta antsikabeki largatzeintuzu: lehen zein hertsu eta itxekin baitzinen, gero hain franko eta liberal egiten zara. Orduan nork zer erraiten baiteratzu, hura laudatzen duzu: eta anhitzetan ere, zer erraiten duzun ezta kizula, baietz erraiten duzu.*
- Ax 160: *Orai hemen benturaz erranen du zenbaitek. Beraz hunelatan, eriek bere eritasunetan, eta azken ordenuetan egiten dituzten legatek, emaitzek, eskentzek, erremusinek eta bertze obra miserikordiazkoek ez tute deus balio.*

3.5.3. *Zorrak hil aurretik ordaindu beharra*

- Ax 163: *Eta, ezta ez asko, aithorraren emaitza, eta ez gero zeure ordenuan, eta hiltzerakoan, bihurtzeko eta pagatzeko, gogo eta borondate izaitea ere. Baldin ahal badezazu, zerorrek bizi zarela, eta ahalik eta fitetzena pagatu behar duzu zeure zorra, eta bai bihurtu ere gauza ebatsia, eta gaizki eramana. Ezta asko ondokoei kargu utztea. Hala emaitzen du aditzera doktor Navarrok: Decedentes e vita, cum possint et non restituunt, sed legant in testamento, non secure decedunt (Navar. in Manuali de restitut. cap. 17, num. 69). Hiltzerakoan, berek paga ahal dezaketelarik, pagatzen ez tutenek, baiña bere testamenteretara, ordeneretara, eta ondokoetara utzten*

*dutenek, eztute ongi egiten, eztira halakoak bere konzientzietan mundu hunetarik segur partitzen. Gehiago dio Doktor Navarrok lekhu berean: Qui alienum iniuste retinet, et scit, illud se debere, si expectat donec condemnetur per iustitiam, peccat mortaliter. Zordun dela dakienak eta iustiziaz kondena dezaketen arteiño, pagatu nahi eztuenak, bekhatu mortal egiten du.*²⁷

Ax 164: *Bada uste duzu, zure dirua edo hazienda zuk zeure ondokoari, zeure zorraren eta obligazionearen pagatzeko utzten diozuna, etzaikala zure ondoko hari ere zuri bezain on, gozo eta eder idurituko?. [...] Ha zenbat trentena, zenbat arima-kari, zenbat deskargu dagoen egin gabe, batak bertzeagana utziz, eta guztiek utziz.*

3.5.4. Testamentuaren edukia

Ax 167: *Irakurtu izatu dut, ezen behin gizon batek zituela hirur aztore onak, eta famatuak. Eta bere azken finean, hetarik bata utzi zuela, zor bat baitzuen, haren pagatzeko; bigarrena, seme bat baitzuen, harendako; eta hirugarrena, arima-kari mezatan enplegatzeko. Eta gero handik fite, aztore hetarik bata ioan baitzen airaturik eta ez gehiago bihurtu: erran zuen semeak, ioan zen aztore hura zela, haren aitak arima-kari utzi zuena. Etzuen erran berarentzat utzi zuena zela. Etzaitezilla zeure ondokoaren esperanza eta hark eginen duen deskarguan fida.*

3.5.5. Testamentu espirituala

Ax 217: *Bada gure Iaungoikoak bere azken finean, mundu hunetarik bertzera partitzerakoan, erran zerauen bere diszipuluei eta hekin batean guri guztioi: Ene diszipuluak, ene giristino maiteak: badakusazue, nola nagoen, nola heriotzea hurbildu zaitan, sarri hil*

²⁷ Doktor Navarro izeneko irakasle, jurista eta moralistari buruz, ikus : TEJERO, E. eta AYERRA, C. La vida del insigne doctor navarro, hijo de la Real Casa de Roncesvalles. Iruña: Colección canónica. Navarra Gráfica Ediciones, 1999. Berebat, DE OLÓRIZ, H. Nueva biografía del doctor navarro Martín de Azpilicueta. Iruña: Analecta editorial, 1. berrargitalpena, 2001. Ikus, edu bertsuan, Martín Azpilikueta ren testuak euskaraz, in CHARRITTON ZABALZAGARAY, P. (paratzailea). Martín Azpilicueta: Teología eta Política. Bilbo: KLASIKOAK. 2006.

behar dudan, eta neure testamentaren eta azken ordenuaren egiteko ordu dudan. Bada ene azken ordenua, ene azken borondatea eta manua haur da: Ut diligatis invicem (Jo. 15). Elkhar onhets dezazuela, etsaiari barkha diazozuela.

4. LABURBILDUZ

Behinola Manuel Lekuona euskaltzainburu zenak esandakoa berriro ere gogoratu behar da, *Gero* hizpide zuela: ... *Apez Jaun, zuretzat, Midiku Jaun, zuretzat, Jaun abokat...Zerana zerala; guztiontzat, Guztiok arkituko degu Liburu onetan nun edan, nun goza, nun ase. Olakoxea da*²⁸. Hark ireki zuen bideari jarraituz, argi dago Axular-en *Geroak* aukera eta abagune aproposak ematen dituela irakurraldi askorentzat, zuzenbidearen arlokoarentzat barne. Begien bistakoa da, edu berean, irakurraldi horiek beren mugak dituztela. Mugak muga, so-egite juridikoa aberasgarria izan daitekeela ere ezin uka, batik bat ikusteko nola darabilen orduko euskaldun ikasi batek zuzenbidearen mundua.

Hortaz:

- a) Lehendabizikoz esan daiteke mundu hori ez zaiola arrotz nafar idazleari. Formazioz eta zereginenez, teologia moralaren eta zuzenbidearen artekotasuna ezagutzen eta baliatzen du batetik besterako zubia egiteko.
- b) Axular-ek ezagutzen eta baliatzen duen zuzenbidea, zuzenbide erkidea da, hain zuzen ere, unibertsitateetan erakusten zena. Hortaz, ez du nafar zuzenbidearen aipamen zehatzik egiten, nahiz eta modu batera zein bestera inguruan zuen egitura juridikoa, Nafarroako Erresumarena, hurbil eta jakinekoa izan, ziur asko.
- c) Inolako arazorik gabe erabiltzen ditu hainbat erakunde juridiko, hala nola testamentuak, kontratuak, jabetza, justiziaren nondik norakoak... hau da, gizartean ohiko zitzaizkionak euskaraz emateko modua erdiesten du, zenbait kasutan ere, arrakasta azpimarragarri batez. Hor da, esanaren lekuko eta froga, eta aipuen osagarri, Axular-en hiztegian aurki daitezkeen hamaikatxo hitz eta adiera, zuzenbideari eta administrazioari dagozkionak.

²⁸ AXULAR. *Gero*. Zarautz: Itxaropena, 1954 (Sarrera eta argitalpena, Manuel Lekuonak eginak) XX. or.

- d) Bere apurrean ere, testigantza fidagarria ematen du hark, XVII. mendean Euskal Herrian indarrean zen egitura juridiko eta administratiboarena. Ezin ukatuzkoa da, bide beretik, orduko hartan, gaurko egunean bezalaxe, lege-munduak, euskararen ikuspegitik behinik behin, bazuela eta baduela zer landu eta zer hobetu, justiziak, sarri-askotan, Axularren garaian bezalaxe, egun ere, euskaldunentzat min eta garratz izaten jarraitzen baitu.

-alde, aniztasun- edo multzo-adierazle

Mikel ZALBIDE

Aspaldiko ezaguna dut Jean Haritschelhar. Ezaguna eta bihotzez estimatua. Ezaupide zahar hori sendotu eta trinkotu egin zaigu orain, begien bistako motiboa dela medio. Iparragirrek bere garaian esandakoa egungo egoerara aldatuz, Haritschelharren omenezko argitalpen berezia dela-eta txosten-erdi bat idatzi gabe, nola pasatu parean? Xumea eta zirtzila izango da, ezinbestean, eskainiko diodan ekarpena. Naizena naiz, ez gehiago, eta daukadan aukera daukat, ez besterik, astiz eta baliabidez: horra nire mugak garbi aitortu. Mugabaldintza horiek bildurik dator beraz, besterik nahi izanik ere, bere omenezko ekarpen sotil hau. Eskerronezko esku-erakutsi gisa har beza Bordeleko irakasle-ohi, Euskal herriko plazagizon ozen eta, ororen gain, euskaltzain argiak.

Besterik nuen hasiera batean begiz joa, Jean Haritschelharri eskaintzeko: XVIII. mendearen amaierako eta XIX.aren hasiera-aldiko gogo-giroarekin zerikusi zuzena zuen kontua. Nahi izatea ez da ordea aski izaten eta, gabon-jaiak horretan jardun arren, gaia gordinegi daukadala ikusi dut. Gordinegi daukadala eta, neure buruarekin konforme ez gelditzekotan, hobe nukeela inori halako ekarpenik ez eskaini. Hori dela-eta, hasieran begiz jotakoa alde batera utzi eta, aspaldiko partez lexikologiaren alorrera itzuliz¹, lehendik

¹ Bibliografiari begiratu azkarra ematea aski da, noraino alor hori ia mende-laurden batez landu gabe eduki dudan ikusteko. Beste lanetan ibili naiz buru-belarri (eta hala nabil orain ere, ezaguna denez, eta ez dut hortaz bibliografia eguneratua eskuratzeko (are gutxiago dijeritzeko) astirik izan. Konturatzen naiz, nola ez, moztade handia dela hori: hala da, eta halaxe aitortzen dut. Halaz ere, aukeratu dudan azterbidea (neurri on batean *Orotariko Euskal Hiztegiaren* adibide ugari eta fidagarrietan oinarritua) aukeratu dudalarik, kaltea mugatuagoa izango dela espero dut. Irakurleak du, nolana ere, hitza.

buruan nerabilen gai bati heldu diot: *-alde* atzizkiak² (morfemak, elementu lexikalak) multzokari edo aniztasun-adierazle gisa izana duen³ balioa aztertzeari. Badakit erabilera-indar mugatukoa dela *-alde* atzizkiaren adiera-kontu hori, lexiko-sorkuntzaren ikuspegitik lanean ari diren terminologoen artean. Toponimian eta oro har onomastikan ari direnentzat, aldiz, atzizki horrek badu aparteko garrantzirik. Eskain dezakedan apurra, bere eskasean ere, lagungarri izatea nahi nuke bigarren azterbide horietan barrena murgildurik ari direnentzat. Hori da, behintzat, gaurko saio labur honen asmoa.

I. *-ALDE* MORFEMAREN ZENBAIT DIMENTSIO

Ez da lehenengo aldia, egia esan, *-alde* morfemaren peskisan dihardudana. Gutxitan heldu izan diot, ordea, elementu polisemiko horren berriazko azterketari. Esangura anitzeko elementu lexikal autonomoekin eta hitz-elkar-te edo morfema lexiko-sortzaileekin ibiltzen ohitua izan arren, terminologia teknikoaren esparruan jarduna naiz sarrien, hiztegegintzari dagokionez. Bistan da harreman sendorik baduela *alde* elementuak hitz-elkarketarekin, elkarte molde zahar (*artalde, galalde, aurrealde, ipurtalde, arratsalde...*) eta berrieekin (*hots, industrialde, zonalde* edo *merinalde* modukoekin). Hori guztia egia izanik ere, ongi jabeturik nago esparru berrian (niretzat berrian) sartzen naizela gaurkoan: nabarmen gainditzen du hitz-morfema horrek, izan ere, hitz elkartuen eta morfema lexiko-sortzaile emankorren saila. Nabarmen gaintitzen du bere ingurumen-baldintzei dagozkienetan eta, hori aski ez balitz, osagarritzko buruhaustek ekartzen dizkio horrek bere analisi semantiko zorrotza egin nahi duenari. Urrundik ere behar bezala menderatzen ez dudan esparruan sartzera noala badakit: gutxitxo landurik dagoen zenbait pentze-larretan sartzea eskatzen dit saio labur honek eta sarbide hori, behar bezain sendoa izatea nahi bada, ordu askotxo hartara emanaz baizik ezin egin liteke. Ez dut nik hainbesterako astia hartzerik izan, laneko kontuak direla medio. Berme-oinarri horren faltan, lehendik buruan nituen ohar-kezka batzuen

² Euskarazko lanetan maiz izan duen adiera zabalean har bedi, hemen, *atzizki* izena.

³ Izana duen eta oraindik, zenbait leku eta ingurumenetan, itxuraz bizirik duen: ikuskizun dago azken kontu hori, nire ezagutza mugatuagatik. Frogaturik dagoena, nolnahi ere, zera da: Leizarraga berazkoiztarragandik hasita Orixe, Iraizoz eta Xalbadorrenganaino bizirik etorri dela aniztasun- edo multzo-adierako *alde* elementua. Aurrerago ikusiko dugunez, *-alde* atzizkiaren eta *alde* lexema burujabearen arteko eztabaida kontzeptuala hor dago, argitasun eske.

inguruan jardungo dut gaurkoan, ezinbestean. Barkatuko ahal zait, azalpenaren hainbat muga eta gabezia. Oker esandakoetan neu naiz, jakina, errudun bakar.

Gatozen beraz harira. Gatozen hari-matazara, nahiago bada. Hari-mataza baitauka berekin, eta ez nolana hikoia, gaurko aztergai honek. Askatu beharreko korapilo ugari ditu, ene ustez, *alde* elementuak. Bost puntu nagusi ikusten ditut nik, ondo argitu gabeko auzigaiei dagozkienean. Hona bostak, labur-labur emanik:

- a) *Autonomia lexikalaren zenbatekoa*. Korapilo sendoa dakar, lehenik eta behin, *alde*-ren atzizki-izaerak edo izaerarik ezak: hots, *alde* elementuak autonomia lexikala duen edo ez duen. Kontu horri dagokionez, *alde* elementua aztertzerakoan egoera dikotomikotik baino *continuum*-aren formulazio gradualetik hurbilago gaudela dirudi. Oso diferentzia da, alde horretatik, *talde*-rekin gertatzen dena. Han ez dago duda handirik, zenbait lexikologia-saiok besterik badio ere: lexema autonomoa da *talde*, ez autonomia lexikalik gabeko atzizkia. Besterik da, ordea, *alde*-rekin gertatzen dena: lexema autonomo gisa jokatzeko du batzuetan, izen arrunt moduan, eta autonomia lexikalik gabeko atzizki moduan dihardu besteetan. Noiz da *alde* hitz, eta noiz atzizki? Beste hitzetan esanik, noraino du *alde*-k autonomia lexikal osoa, lexema soil eta beregain gisa jarduteko aukera ematen diona? Aldiz nondik aurrera hitz egin behar da, autonomia-galeraren norabide jakinean barrera goazelarik, *-alde* atzizki lexikogenetiko soilaz, behinolako autonomia lexikala erabat galdutako eratorpen-morfema hutsaz alegia?
- b) *Posposizio-izaera*. Norabide bi ditu, euskaraz, autonomia-lexikalaren galera-ardatzak. Hitzetik atzizkirakoa da lehenengoa; hitzetik posposiziorakoa bigarrena. Gatozen bigarren honetara: nondik aurrera hitz egin liteke posposiziozko gramatikalizazioaz? Eratorpen-atzizkien esparrutik jauzi eginaz korapilo sendoa ageri du, esan berri dugunez, *alde* hitzaren jokabide morfosintaktikoak, batez ere *aldean*, *aldeko*, *aldetik*, *aldera* moduko posposizio gisakoetan. Bistan da *etxe aldera joatea* ez dela, ezinbestean behintzat, norberaren edo inoren *etxaldera joatea*. Are gutxiago etxearen alde batera (aurrealdera, atzealdera edo albo batera) joatea. Ez da gauza bera, lehenengo adibidean (“ilutzen hasi du, eta etxe aldera hasi beharko dugu” modukoan) adiera lexikalaren galera modu bat duelako *alde* horrek, bere posposizio-izaera (eta, horrenbestez, monema funtzionalen⁴ gisako “gramatikalt-

⁴ *Monema funtzional* diodanean, Denise François-en bidetik noa. Ikus Martinet (zuz.) 1972, 18-9. or.

sunan) indartuz doalarik. Hor ere errazagoa da ordea *continuum* moduko bat antzematea, *-bide* elementuarekin gertatu ohi den eran, zuri eta beltz arteko bereizkuntza zorrotzaz (hots: elementu lexe-matiko hutsen eta gramatikalizatuen arteko zatibiketa unibokoaz) jardutea baino.

Lehenengo bi puntuok labur bilduz, bistan dago elementu polisemikoa izanik ere aski ongi identifikatuak daudela *alde* lexemaren adiera gehienak. Ez da halakorik gertatzen, aldiz, *continuum* horren punta-mutur bietako elementuekin: posposizio modukoekin batetik, eta atzizkiekin bestetik. Ohargarria da, bestetik, eratorpen-morfema bihurturiko lexema zaharren aldi bereko iraupen eta zabalkuntza semantikoa. Kasu batean zein bestean, autonomia lexikalaren galera nabarmen da, hein batean edo bestean.

- c) *Etimologia*. Nondik dator *alde*? Azterkizun nabarra ageri du, alde askotzatik, bere etimologiak: *-arte* eta *-aldi* modukoekin zerikusirik izan dezakeen etimologia-zatiaz ari naiz, batetik, eta *alde*, *alt(h)e*-ren baitako *te/de* hori bestelako aniztasun- edo multzo-adierazleekin (*dute*, *dakite*, *daude*, *esateko*, *ematera*; *dabiltza*, *garamatzate*...) konparatzera eraman lezakeen zatia, bestetik. Horrezaz gainera, *-alde* atzizkia *-ara* hitz-bukaerekin konparatzen saiatzeak ere baluke interesik.
- d) *Epentesi-kontua*. Aurretik esandakoaz gainera hots-ezaugarri argia du berekin, eta zer pentsatua ematen du sarri, *alde / talde* bikoteak, askotan *egi / tegi*, *arte / tarte*, *asun / tasun* eta abarreko aldaeren antzera agertu ohi denak⁵. Kasu honetan badago, gainera, *-alde /-kalde* bikoizketarik. *-alde /-talde*-ren epentesia noraino arauzko den, eta *-alde/-kalde* horren bigarren aldaerak alemanezko *Fugenelement* direlakoekin (*sukalde* delakoan, demagun) harremanik ba ote duen, ilun dago egungo egunean. Zenbait kasutan (*aurrekalde*, *azpikalde* modukoetan) *Fugenelement* argi baten aurrean gaudela pentsa liteke: *aurreko alde*, *azpiko alde* modukoak ordain direla, alegia, *aurrekalde* edo *azpikalde* horiek. Pentsatzea gauza bat da, ordea, eta frogaturik izatea bestea. Hortik ere balegoke beraz zer argiturik, gaur-gaurkoz ondorio sendotara nekez irits daitekeela argi aitortuz.

⁵ cf. Luis Villasanteren *Palabras Vascas Compuestas y Derivadas*, aurrerantzean PVCD, 36-41. or.: <<adición de la T epentética>>. Cf orobat R. M. Azkueren *Morfología Vasca*, aurrerantzean MV, 52. or.: << Los que reciben la t son estos diez y seis: *ada, aile, ailu, alde, aldi, ara, ari, ar, arte, arzun* o *asun, aun* o *un, egi, eri* (15 dakartza benetan). Ikus, azkenik, alemanezko *Fugenelement*: esate baterako in W. Fleischer, 1975: *Wortbildung der Gegenwartssprache*.

e) *Semantika*. Korapilo handia dakar, azkenik, gaurko saiotxo honen ardatz izan nahi duen kontuak: aipagai dugun *-alde* atzizkiaren esanahiak. Bere esanahiak edota, nahiago bada, bere esanahi-esparruak oro har, eta esanahi jakin batek preseski. Gogoan har bedi, berriro ere, esparru guztia kontuan hartu beharko den arren *-alde* atzizkia dugula benetako aztergai, ez *alde* lexema. Alde handia dago batetik bestera, eta ez naiz hitz-jokoan bila ari, semantikaren esparruan ere. Horixe da, hain zuzen, gaurkoan argitzen saiatu nahi nukeena.

Bost puntuok izan beharko ditugu hortaz, neurri batean edo bestean, azterkizun. Bosgarren puntuari heldu nahi diot berariaz: *alde* hitzaren eta batez ere *alde* elementuaren adierak oro har, eta *-alde* atzizkiaren aniztasun-eta multzo-esangura bereziki, horiek izango ditugu gaurkoan aztergai nagusi.

II. ERABILITAKO ITURBURUAK

Aztergaia argitzen saiatze aldera, batez ere bost iturri hartuko ditugu kontuan, etxekoan artean: Resurrección María Azkueren 1905eko *hiztegia* (aurrerantzean DVEF) eta *Morfología Vasca* (aurrerantzean MV), Koldo Mitxelenaren *Apellidos Vascos* (aurrerantzean AV), Luis Villasanteren *Palabras Vascas Compuestas y Derivadas* (aurrerantzean PVCD) eta Mitxelenaren zuzendaritzapean bideratutako *Orotariko Euskal Hiztegia* (aurrerantzean OEH). Egia da Pierre Lhanderen *Dictionnaire Basque-Français* (DBF), Plazido Mujikaren *Diccionario Vasco-Castellano* (DVC) eta *Afijos Vascos* (AV), Ibon Sarasolaren *Haute Lanerako Euskal Hiztegia* (HLEH), UZEIren *Atzekoz aurrera* (AA), *Diccionario Labayru* (DL) eta Adorez Zazpi-ren *Hiru Mila Hiztegia* (HMH) ere eskuartearen izan ditudala⁶. Informazio-eskaintzaren ugaria eta kontzeptu nagusien egituratze-maila ikusirik, halere, lehenengo bostetan zentratu naiz gaurko saio honetan.

Kanpoko konparazioez ezer gutxi esango dut sarrerako honetan: ikus beza lekuan lekuko aipamena, horren egarrian denak. Kanpoko konparazio-elementuez baino areago euskararen beraren barne-aukerez baliatuko naiz, nolnahi ere, gaurkoan. Bistan da hizkuntza idatziaren historia laburrak zaildu egiten duela barne-lanbide hori, behin baino gehiagotan esan izan denez. Erabat ezinezkoa ez da ordea eta, honelako kasuetan bereziki, argibide sendo samarrik eman dezakeela uste dut. Uste horrek eraman nau, hain zuzen, azter-

⁶ Kontraste-lanerako maiz erabili ditut, bestalde, María Moliner-en *Diccionario de Uso del Español* eta Joan Corominas-en *Breve Diccionario Etimológico de la Lengua Castellana*.

ketatxoa honela egituratzera. Gatozen beraz, besterik gabe, etxeko iturburu horietara.

II.1. *-alde* R. M. Azkueren arabera

Azalpen zabala eskainia dio Azkuek, bere hiztegian, *alde* sarrera lexikalari. Bai hitz autonomo gisa eta bai formazio gramatikalizatu moduan (posposizioa aurrez aurre aipatu gabe, ordea) hitz horrek dituen erabilera eta adiera nagusiak aipatzen ditu, batez ere, hamasei zatiko deskribapenean⁷. *Morfología Vasca*-n landu izan du, sakonago, eratorpenezko *-alde* atzizkia. Azalpen zehatza eta, nire ustez, funtsean arteza emana du Azkuek, atzizki horretaz. Hona bere azalpenaren atarikoan (MV, 9) zer dioen: *Alde* (...) en tres de sus acepciones <<región, cerca y grupo>> vive en calidad de sufijo en vocablos como *basalde*, *goizalde* y *artalde*. Gero ere kontuan hartu beharreko datu bi eskaintzen ditu Azkuek, *Morfologiaren* sarrerako horretan: a) hiru esanahi ditu *-alde* atzizkiak, bere esanean, eta hiru horietan azkena multzo- edo aniztasun-adierakoa da. *Artalde* hitzean (eta, besterik esaten ez den artean, bere antzekoetan) *art-* lexema-enbor hotsaldatu zaharra plus *-alde* elementua⁸ zatikatu behar da, ez *ar(t)* batetik eta *talde* bestetik. Labur bilduz, beste hainbat hitz-elkartetako lehen osagaia du *artalde* horrek: *artetxe*, *artola*, *artegi*, *artile*, *artantzu* eta abarretan ageri den bera. Bigarren elementuaren esangura, berriz, kolektiboa da (egungo *ardiak* pluralezkoaren baliokide hurbila), ez posiziozkoa (nongoa) edo direkzionala (zer alderditakoa).

Aurrerago (MV, 80), eratorpen-atzizkiez ari delarik berariaz, multzokari edo aniztasun-atzizkien sailean sartzen du *-alde* bete-betea. Bere hitzetan esateko, “derivativos nominales colectivos” direlakoez ari delarik honako atzizki hauek sartzen ditu bertan: “Los vocablos así formados indican conjunto de seres, agrupación o colectividad. Los sufijos que intervienen en su formación son *alde*, *di*, *eri*, *kada* (*tara*, *tra*, *ta*), *tegi*, *tza* (*tze*), *z* y *zko*”.

Epentesia dela-eta, bestalde, *alde*-ren eta *talde*-ren arteko kontuak honela agertuak ditu Azkuek (MV, 80): “*Alde*. Originariamente nombre substantivo, <<grupo, rebaño>>, que en su evolución a la categoría de sufijo y al retrotraerse a su primitiva categoría ha quedado convertido en *talde*. Difícilmente se comprendería hoy *aldeka* *yoan gara* por <<hemos ido por grupos>>, en cambio *taldeka* *yoan gara* nos es familiar. Al unirse a otros vocablos, con unos

⁷ Bada tartean, halere, multzo-adierako *-alde* atzizkiari eskaintzen dion zatitxoa.

⁸ Eratorpen-atzizkitzat hartu behar den, edo begien aurrean duguna behinolako lexema burujabea, egungo egunean zeharo ihartua, den ez da, berritri esan, saio honen aztergai nagusi.

se dice *alde*, con otros *talde*⁹”. Bada, hor ere, kontuan hartzeko elementurik: “Originariamente nombre sustantivo <<grupo, rebaño>>” da *alde* edo *-alde*, R. M. Azkuerentzat. Ez dio inon, jakina, *alde* elementua posizio-adierazle ez denik. Argi dio, ordea, kasu horretan bederen zer den: aniztasun- edo multzo-adierazle da *alde* jatorriz, bere esanean¹⁰. Informazioa ez da hor amaitzen: *alde*-ren autonomia lexikalari dagokionez, eratorpen-morfemen statusera etorria dago. Besterik ere uler liteke, bere azalpenetik, emankortasun-mailaz denaz bezainbatean. Kolektibo moduan bederen, R. M. Azkueren esanean *-alde* atzizkia ez da emankorra. Ez emankorra eta ez erdi-emankorra edo, Wolfgang Fleischerrek (1975: 71) Kubrjakovagandik jasota esango zukeenez, *nicht produktiv aber aktiv* modukoa.

Bada azkenik, Azkueren MVko aipamenekin amaitzeko, kontuan hartu beharreko beste zera: *alde*-ren etimologiako bilaketa-saiorik egin nahi bada bihar edo etzi, pista posibleetako bat (oso iluna eta hutsala, baina ezer ez baino hobea) emanik uzten du Azkuek, “afijos (adverbiales) polisémicos” direlakoez ari delarik (MV, 227-8; 231; 238; 360-2).

Labur bilduz: Azkueren esanean multzokari edo aniztasun-atzizki da hainbat adibidetako *-alde*. Ihartutako morfema-eraikuntza da ordea, bere ustez, atzizki hori berekin daraman hitz eratorria: multzo-atzizki horrek eta are *alde* multzo-lexemak aspaldi utzi zioten emankor izateari, baita ulergarri izateari ere. Multzo-adiera hori azaldu nahi duenak *talde* lexemara edota *-talde* “atzizki”ra jo behar du egungo egunean, euskaldun-jendeak ulertuko badio. Aldiz hitzen behinolako esanahiaz jabetu nahi duenak, toponimian eta onomastikan ari denak bereziki, garrantzitsua du jatorrizko (apalago eta zuhurrago esanik, behinolako) adiera horren berri izatea.

II.2.- *alde* K. Mitxelenaren *Apellidos Vascos*-en

Baldin *-alde* atzizkiaren tratamendurako erreferentzia moduan Koldo Mitxelenaren *Apellidos Vascos* hartzen bada, zera ikus liteke: *Apellidos Vascos* hori betea dagoela *-alde* atzizkia daramaten izenez. Deitura askoren jatorria toponi-

⁹ Konkreteriki, *auntzalde*, *artalde*, *beialde*, *gizalde*, *xitoalde*, *urdalde*, baina *beitalde*, *beortalde*, *txerritalde* eta *umetalde* ematen ditu epentesizko t-gabeen eta t-dunen adibide moduan.

¹⁰ Lastima da, alde horretatik, beste nonbait (MV, 124) aipatzen duen *Errialde* toponimoaren esplikazio-bidea aurrez aurre landu ez izana.

moa izanik¹¹, *-alde* amaierako toponimo zahar askoren bilgune aberatsa da liburu hori. Abizenez ari da ordea Mitxelena bertan, ez semantikaz edo lexikologiaz, eta oso argibide neurtuak ematen ditu *alde* hitzaren edo *-alde* atzizkiaren adieraz. Horrela, *alde* hitzaz ari delarik, honako hau dio bertan: “<<lado>>, <<región>> (ronc. Sul. alt(h)e)” (Mixelena, 1973: 43). Atzizki moduan ere jardun ohi duela eransten du berehala; atzizki horren adiera-sortaz ez du, ordea, inolako aipamenik egiten. Labur bilduz, iturburu ederra da *Apellidos Vascos* aurrerago ikusiko dugun hainbat adibide argi aurrez aurre aztertu ahal izateko. Semantikazko kontuei dagokienean, aldiz, ezer gutxi atera liteke bertatik. Mitxelenak berak gidaturiko *OEH*-ra joan behar da horrelakoetan, zehaztasun bila.

II.3.- *alde* L. Villasanteren *Palabras Vascas Compuestas y Derivadas-en*

Lexiko-berrikuntzaren alorrean jardundakoon artean bertako liburu gutxik izan du, hainbat urtez, Luis Villasanteren *Palabras Vascas Compuestas y Derivadas-en* pareko eraginik. Liburuxka hark asmo xumea izan zuen jatorriz, euskaltzainburu-ohiaren beraren hitzetan. Asmo xumea izanik ere oihartzun handiko argitalpena gertatu zen gure alorrean: behin eta berriro erabili izan zen, maileguzko hitzen, hitz elkartuen eta eratorrien alorreko auzi bihurriak argitzen saiatzeko. Erreferentziazko jakin-iturri bihurtu zen argitalpen hura, argitara orduko, eta iraun ere horrelaxe iraun zuen hogeitatu bat urtez, kontu haietan murgil eginik jarduten genuen gehienontzat. Villasantek aipagai zuen lexiko-berrikuntzaren kontua ez zen, gainera, jakitezko aztergai hutsa: berrogeita hamar urtetik beherako gehienek ahaztua edo inoiz entzun gabea badute ere, hortik gorako askok gogoan dugu maileguzko hitzen eta hitz-elkarteen alorreko gorabehera askotxo, idazkeratik beretik hasita, zenbaterainoko arazo-iturri izatera iritsia zen orain dela hogeita bost bat urte¹². Ez da beraz gutxiestekoa, inola ere, liburuxka haren garrantzia: bai arazoa zuzen planteatzen, eta bai irtenbide egokiak bilatzen, lagungarri sendo gertatu zen PVCD hura¹³.

¹¹ Balegoke esaera hori zehazteko modurik. Alemanezko deituren azterketetan *Wohnstättennamen* (Kunze, 2003: 95) esan ohi zaien parekoak dira, funtsean, lantxo honetarako *Apellidos Vascos*-etik jaso ditugun adibide gehienak. Egia da *Wohnstättennamen* eta *Herkunftsnamen* artean muga-arazorik maiz agertu ohi dela (Kunze, 2003: 95; Berger, 1993: 13; König, 1992: 129). Gehien-gehienetan lehenengo multzokoak ditugu, ordea, Mitxelenak bere liburu horretan hain ugari dokumentatzen dituen deitura-izenak.

¹² Hain arazo handia non, 1983tik aurrera, lehentasunezko aztergai eta erabakizun bihurtu zen Hizkuntza Akademiarentzat. Dударik duenak jo beza Euskaltzaindiaren beraren *Eusker*a agerkerira. Bada horrezaz guztiaz, jakina, emendiozko jakin-iturriak ere.

¹³ Zabalkunde edo dibulgazio asmoz egin bazuen ere Villasantek bere liburuxka hura, doktorego-tesien esparrura ere iritsi zen bere eragina: horretaz jabetzeko ez daukagu, zori-enez, euskaltzain-lagunon esparrutik irten beharrik.

Dimentsio extralinguistiko hori alboratuz, gatozen ordea mamira: kasu honetan, eratorpen-atzizki emankorren alorrera. Atzizkiez ari zelarik, berriaz aztertu zituen Villasantek *-alde* eta *-talde* osagai lexikalak. Horrezaz gainera, konposizioarekin batean posposizio-bidea ere landu zuen liburuxkan (oso iragaitzaz halere), eta aipamen horien ildotik posposiziozko *alde* ere begien bistan izan zuen une batez (PVCD, 44). Gatozen azalpenaren muinera. Zer dio Villasantek, funtsaren funtsean, *-alde* atzizkiak eta *talde* hitzaz edo “atzizki”-az? Liburuxka hura zabalkunde-lanerako pentsatua izanik, ezer gutxi dio atzizki bakoitzaz. Konkretuki, *-alde* atzizkiak azalpen labur hau eskaintzen du: “Se emplea también como vocablo independiente. Significa parte, región, proximidad. Muy usual en Toponimia. Ejemplos: *Errekalde* = región próxima al río. *Errotalde* = región próxima al molino. *Elizalde*= id. a la iglesia. *Itsasalde* = costa, región del mar. Algunas palabras formadas con este sufijo: *orrialde* = página (lit. parte de hoja). *Lurralde* = territorio. *Eskualde* = región. *Iparralde* = norte. *Sortalde* = oriente. *Mendebaldeko* = occidental. En Axular figuran: *aitzinalde*, *arratsalde*, *barrenalde*, *gainalde*, *gibelalde*”. Ikusten denez, euskaltzainburu-ohia oso zuhur ageri da esplikazioetan. Adibideen deskribapen hutsetik aurrera ez doa, ia, Luis Villasanteren azalpen hori. Ohar batzuk, halere, argi atera litezke goiko pasarte horretatik. Honako ohar hauek, besteak beste:

a) *Aniztasun- edo multzo-adierarik ez*

Villasanteren azalpen horren arabera, *alde* lexema edo atzizkiak ez du aniztasun- edo multzo-adierarik. Lexema edo atzizki horren esanahi bakarrak *parte*, *región* eta *proximidad* dira. Hirurak ere parte- edo zati-adierako posizio-emaile edo direkzio-erakusle argiak (lekuzko hitzak edo atzizkiak normalean, ez denborazkoak edo modalak). Posizio- edo direkzio-erakusle arruntak hortaz, eta ez multzo-adierazleak. PVCD-en emandako adibide konkretuak, eta adibide horien esplikazioak batez ere, lekuzko adiera ukaezinez inpregnaturik daude oro har. Eten handia ageri da hor, bistan denez, Azkueren formulazioarekin. Gero (PVCD, 118) leuntzen du zerbait Azkueretik eten hori, *talde* lexema edo atzizkia azaltzerakoan. Oso difuminatua gelditzen da ordea, Villasanteren baitan, *alde* lexemaren edo *-alde* atzizkiaren aniztasun- edo multzo-adiera hori. Lausotua definizio aldetik eta lausotua, batez ere, liburu horretan hain leku zentrala duten adibideen sailean.

Ez dut uste deskuidoz gertatua denik, inola ere, Azkueren azalpenetik Villasanteren definizio-saiora hain nabaria den lerrakuntza hori. Villasantek oso argi izan zuen, liburua idazterakoan eta Mitxelenaren oin-ohar erakarga-

rriez argitara ematerakoan, lexiko-berrikuntzaren premian zegoela euskara¹⁴. Argi zuen kontu hori eta, horrexegatik, lexiko-berrikuntzarako emankorrenak eta premiazkoenak iruditu zitzaizkion atzizkietan edo atzizki-aldaeretan zentratu zen bera. Behinolako lexema eta atzizki-aldaera ihartuak, toponimian eta onomastikan hain sarri ageri diren multzokarizko *-aga* edo *-(g)oa* atzizkiak adibidez, ez zituen oro har kontuan izan¹⁵. Hori ez da inolako defektu, aurrez aurre aitortutako helburura iristeko bide laburrena aukeratzen asmatu izana baizik.

b) Adibide askotxo, berri samarrak

Lexiko-sorkuntzaren ikuspegitik ari denez nagusiki, eratorpen emankorrek eta, are, osaera berriak edo berri samarrak (*-alde* emankorraz sortuak) ditu Villasantek bereziki gogoan. Ez horiek bakarrik (cf. *eskualde* modukoak batetik, eta Axulargandik jasotako *barrenalde*, *aitzinalde* modukoak bestetik), baina bai bereziki: *orrialde*, *Lurralde*, *mendebalde*, *sortalde*, *iparralde*... OEHren arabera, berrikitan baizik ez dira *iparralde*, *ekialde*, *lurralde*, *sortalde* eta *mendebalde*¹⁶ dokumentatzen. *Ekialte* zaharrik bada Erronkarin, han-

¹⁴ Ikus, esate baterako PVCDko pasarteok: “para renovar su léxico, la lengua cuenta con estos tres caminos: composición, derivación y recurso a los préstamos (...) el euskera no puede permitirse en manera alguna el lujo (sería un lujo suicida) de cerrar ninguna de las tres puertas citadas, pues de las tres tiene necesidad” Ondoko esaldian dakar Villasantek, nire ustez, PVCDko bere jokabidearen argudio argiena: “también prescindiremos de ciertos sufijos que, dada su área reducida o escaso poder germinativo, parecen menos importantes. Desde luego, no pretendemos hacer una exposición exhaustiva de un campo que de suyo es muy vasto”. Zabalkunde asmozko laburpena da berea, lexiko-berrikuntzaren ikuspegitik eratua; eta, horrexegatik, “ciertos sufijos de escaso poder germinativo” alde batera utziko ditu. Garbiago ezin esan liteke, zergatik atzizki batzuk, edo atzizki batzuen azpi-adiera batzuk, alde batera utzi izan diren. Datu hori begien bistan izan behar da, PVCD bere osoan baloratzeko.

¹⁵ Azken atzizki hori landu zuen zertxobait, egia da: baina beste adiera bati (abstrakziozko eratorpenari) zegokion neurrian bakarrik. Alfonso Irigoienek aipamen huts gisa utzi zuen, aitzitik, *-(g)oa* atzizkiaren aniztasun- edo multzo-adiera.

¹⁶ Gauza bi dira, alde horretatik, *mendebal* “viento del oeste, vendaval” eta *mendebalde* “oeste, occidente”. Lehena aspaldidanik dokumentatua dago. Ez *lado*-rekin eta ez *conjunto*-rekin du zerikusia, maileguzko jatorria baizik. Bigarrena, aldiz, XX. mendean zabaldu da arras, XIX. mendean erdialdetik aurrera (Hiribarren, Duvoisin) *mendebal-alde* eta antzekoen eskutik izandako lehen birmoldatze-saioen ondoan. Toponomastikazko ikerlanetarako indar mugatua du bigarren *-alde* horrek, Axularren garaitiko forma zaharraren ondoan aski ahula.

hemengo *eguzkitza* bezala “*solana*” adieraz hartu beharrekoa dirudiena¹⁷. Ez, aldiz, euskal letretan berrikitanago zabaldu diren puntu kardinalen izenik¹⁸. Horrek berak ere zer pentsatua ematen du: aspaldiko hitza eta aspaldiko atzizkia da *-alde*, horretan ez dago dudarik. Bere “adiera nagusi” bat edo beste emateko orduan, aldiz, azken aldiko adibideetara jo da hainbatean. Azken orduko formetan oinarritu izanak nekez berme-garantia sendorik eskain dezake, eskuartean dugun zereginerako.

c) *Esplikazio batzuk, dudamudazkoak*

Errekalde, *errotalde* edo *elizalde* esplikatzeko ematen den azalpena (*Errekalde* = región próxima al río. *Errotalde* = región próxima al molino. *Elizalde*= id. a la iglesia) aski klasikoa da, batetik, eta dudarik gabe segurua zenbait kasutan. Hori ez da, ordea, beti horrela. Bigarren (edo hirugarren) esplikaziorik ere izan dezakete hitzarte horiek, oro har. Beste adierarik izan dezakete eta, zenbait kasutan (batez ere forma zaharretan, ez inola ere berrietan), bigarren esplikazio hori seguruagoa dela dirudi, ebidentzia dokumentalen argitan. Aurrerago helduko zaio gaiari.

II.4.- *alde* hitza Orotariko Euskal Hiztegian

OEH dugu gaur egun, oker ez banago, *alde* hitzaren eta *-alde* atzizkiaren definizio semantikoari aurrez aurre heltzen hasteko jakin-iturririk egokiena. Hots, datu fidagarri hornituena eta, planteamendu formalen aldetik, egitura-tuena. Hiztegi horretaz baliatuko naiz beraz, lehenik eta behin, nire saiotox honetan.

Informazio xehe eta aski zabala dakar OEHk, adiera diferenteko *alde*-ei buruz. Guztira 45 orrialdeko informazioa dakar, adibide ugariz horniturik, *alde* sarrera lexikalak. OEHren azalpen zabal horretan, egia esan, *alde* lexema da aztergai nagusi¹⁹. Hitzek eta atzizkiek horrelako kasuetan ageri duten hur-

¹⁷ Errokariko *ekialteaz* jabetzeko ikus, adibidez, Lopez-Mugartza, 1993. Ikus, era berean, OEHk berariaz aipatzen duen adiera hau: *ekialde*, << sitio soleado, *de mucho sol*>>. Hots, aurrerago azalduko den aniztasun- edo multzo-adierako *-alde*, garbia da *ekialde* zaharra, OEHk jasotako azalpenaren arabera.

¹⁸ Paskual Iturriaga eta Archu izanak dira, itxuraz, hitz-altxoraren berritze-lan horretan aitzindarietakoak. Horiek eta, handik gutxira, Hiribarren eta Duvoisin.

¹⁹ Aztergai nagusi eta, kasik, bakar. *-alde* atzizkiaz ez da gauza handirik esaten sarrera horretan. Urrutitxo gelditzen da azalpen sistematizatu hori, bestela esanik, *-alde* atzizkiaren ikuspuntutik. Azalpenean ezer gutxi esaten bada ere aurrez aurre, ez da argitasunik gabea.

biltasuna kontuan izanik, halere, oso interesgarria da OEHk *alde*-ren sarrera lexikalean dakarren hainbat argibide. Kontua ez da, gainera, hor amaitzen. Azalpen horretatik kanpora, banan banako hitzen (*alde* amaierako hitzen edo atzizkien) sarreretan, informazio osagarria dator izan ere: inola ere alde batera ezin utzizko informazioa. Bata eta bestea kontuan izango da, beraz, saio honetan. Zer dio OEHk, hortaz, *alde* elementuaz?

Alde batera uzten baditugu *alde* hitzaren bikoiztapenez (*alde-aldean*, *alde-aldera*, *alde-aldetik*; *aldeak alde*; *alderen alde*, *alderik alde*) edo kasu-sintagma idiomatizatuz eraturiko lexiak eta lexemak (*aldean* “*al lado*”, *alderen beste* “*de parte a parte*”, *alde guztiz* “*absolutamente*”, *aldez aurretik* “*previamente*”, *aldeko* “*favorable a*”, *aldera* “*para con, respecto a*”), hiru multzo handitan banatzen du OEHk *alde* hitzaren erabilera. Ikus dezagun nola:

I. Izen moduan

I.1. *lado*²⁰, *zona*, *parte*²¹, *porción*; *manera*²²; *partido*²³. v. *alderdi*.

I.2. *referido a tiempo*²⁴.

²⁰ Leku-adierazle gisa diharduen kasuotan, OEHk ongi dioenez gaztelaniazko *sitio*-tik baino hurbilago *lado*, *zona*, *parte* modukoetatik dago *alde*: hots, ingelesezko *side*-ren edota alemanezko *Seite*-ren pareko elementutik. Hona zenbait adibide, OEHtik jasoak: “Ni ez ikusteagatik begiak beste aldera biurtzen dituzte” OEH I, 679. “Berria lauster hedatu zen alde guzietarat” OEH I, 679. “Etzen alde guzietarik entzuten bozkariozko oihurik baizik” OEH I, 679. “Alde askotatik dakigu” OEH I, 681. “Gizonik elduenetako bana edo biña alde bakotxetik” OEH I, 681. “bidearen gañeko aldean” OEH I, 683. “Bata eskuineko aldean, eta bertzea ezkerrekoan” OEH I, 679. “Alde batetik artalde ta ganaduak, eta beste aldetik berriz (..) txingor ta kazkabarrak”. OEH I, 682

²¹ Uste baino hurbilago daude, esanahiaren aldetik, lehen eta bigarren adibide-multzook. OEHren bereizketari eutsi nahirik, banandurik ematen dira halere. Ikus dezagun bigarren multzo honetako zenbait adibide, lehenengo multzoan ere eman ezinik ez legokeena: “Etxe bi alde direnak” (“Las casas partidas en dos”) OEH I, 81. “Bere eginkizunen alde handi bat bere bi seme(en) eskuetan ipiñi” OEH I, 681.

²² Modu-adierazle gisa uler litezke, besteak beste, ondoko adibideok: “Agudo itzaliko diagu alde horretara (de esa forma) sua” (OEHtik jaso eta batura ekarria, OEH I, 678. or). “hamar-bat hitz (..) bi aldetara eskribatzen direnak” OEH I, 78. “Era ta Korte handi bat, (...) era ta alde guzietara txit zoragarria” OEH I, 679. Baina kontuak ez dira erabat argiak: *alde* hau, esate baterako, *alde*₁ ere izan liteke.

²³ Babes-gogo adierazle gisa, besteak beste, adibide moduok eman litezke: “Jinkoak bere zerbitxariaren aldia hartu zizin” (“Tomó la defensa, el partido”) OEH I, 679.

²⁴ *Goizalde* eta *arratsalde* dira, aurrez aurreko azalpenei dagokienez, multzo honetako ia adibide bakarrak. Hiztegia xeheki arakatuz, aldiz, besterik ere agertzen da han-hemen.

- I.3. *como posposición*²⁵, *declinado, tras tema nudo, gen. o rel.*
- I.4. *cara anterior o delantera*²⁶.
- I.5. *grupo, bando; cantidad, <<Quantité, nombre>>*
- I.6. *diferencia*²⁷, *ventaja (diferencia a favor)*
- I.7. *aliado, partidario*²⁸.

II.- Adberbio moduan

- II.1.- *a favor*²⁹; *por, para; hacia.*
- II.2.- *cerca de*³⁰, *al lado de.*
- II.3.- *fuera de, lejos de.*
- II.4.- *excepto.*
- II.5.- *en vez de*
- II.6 nominalizazio gisa³¹

²⁵ Beterik dago euskara, egungo egunean bederen, horrelako (edota, gutxienez, horrela uler litekeen) hitz-joskeraz. Ugariak dira lekuzko posposizioak, eta ez dira hain gutxi denborazkoak. Adibide apur batzuk baizik ez ditugu emango, berriro ere OEHTik jasoak. Lekuzkoetan, horrela: “Tolosa aldian izan naiz uztarri batzuekin” OEH I, 682. “Etorri naz Bilborantz Algortako aldeti” OEH I, 682. “Eskuneko begiaren azpiko aldean” OEH I, 682. “Ataungo aldera hurrengo saiu” OEH I, 682. “Goasemasu Loiola aldera igesi” OEH I, 685: “Batez ere Beterri aldean” OEH I, 687. “Espainia aldean lagunak ez geldi” OEH I, 687. “Ondartza-aldera okertzen zuen uginaldiak ontzia” OEH I, 690. “Eriosuar aldegiten du apaizak Zumardi aundi aldera” OEH I, 690. “Egun artan bertan Burdeos aldera artu zun” OEH I, 90. Denborazkoetan, berriz: “hamarrak aldean etorri da” OEH I, 690. “Negu alde- ra” OEH I, 691. “goizeko bostak aldean eraso zien” OEH I, 691. “ez nuan nik artorik sal- tzeke asmorik San Juan alderaiño” OEH I, 691. “Lasta-illaren azken-aldera, pagadietan usoak” OEH I, 684.

²⁶ Adibide bakarra jasotzen du OEHk, adiera horrekin: “aldea eta ifrentzua” OEH I, 692.

²⁷ Ugariak dira honelako adibideak. Esate baterako: “Gauza zar-etik txar-era ez dago alde andirik” OEH I, 692. “Idietan zegoen alde guztia” OEH I, 692. “Ontza gutxiren aldea dute, ontziak ontziarekin” OEH I, 692. “Bere ariko guziei edo guzitsuei alde au kentzen die” OEH I, 692.

²⁸ Adibide gutxi ageri ditu OEHk, adiera honekin ere: “espíritu saintia, orfelinen althia”, edota “hilik ama handia, nik nian althia”, biak in OEH I, 693.

²⁹ Ugariak dira honelako erabileraren oihartzunak OEHn: “Ene auzoak zure kontra, eta nik zure alde yokhatzen dugu”.

³⁰ “Orra, atsekabea poztasunetik zeñen alde dagoen”.

³¹ Adibidez: “Zelaietako belarra garbitze aldera ematen diogu”. Alegia, ez diogu ezer kobratzen. Hark sega pasa eta sasiak hartu gabe garbi mantentzen du leku hori. Horrelakoetan, semantika aldetik garrantzitsua ez da lekua edo denbora, garbitzeko ekintza (edo ekintza horren kontrapartida) baizik. Ikus orobat: “Ardi-larrua ugari eta alferrik daukagu etxean. Inork eramate aldera nahi badu?” Hau da, ez dugu ezer kobratuko. Zuk hartu eta eramán. Edo beste hau: “Hori dirua irabazte aldetik (begiratuta) negozio kaxka-

III.- Interjekzio moduan³²: *fuera!*.

Hitzaren balio polisemiko handia ageri da, lehenik eta behin, sailkapen-
 taula horretan. Besteren artean “*lado, manera, grupo, ventaja, aliado, hacia, en
 vez de, lejos de, cerca de* eta *excepto*” esan nahi duen hitzak edo hitzarteak
 aparteko garapen-ahalmena izan du, bistan denez, bere bizialdi luzean.
 Garapen-ahalmen handia izan du eta ahalmen horrek, seguru asko, barreiatze
 semantiko handienetarikoa elementua bihurtu du *alde*, gure hizkuntzan.

Barreiatze semantiko hori oso zabala izanik ere, bistan da *alde* elementu-
 ak oro har, eta *alde* izenak bereziki, bi erabilera nagusi dituela: goiko zerren-
 da horretako I.1 eta I.3 puntuetan adierazitakoak konkretuki. Hots, *lado,
 zona, parte, porción* adiera batetik, eta posposizio gisakoa bestetik.

Lehenengo adiera-multzo horri (1.1. puntukoari) *alderdi-*, *parte-* edo
zati-adiera esango diogu aurrerantzean. Adiera horren azpimultzo gisa har
 daitezke, oro har, OEHren sailkapeneko I.2. (*referido a tiempo*), I.4. (*cara
 anterior o delantera*) eta I.7. (*aliado, partidario*). Txosten honen III.1. atalean
 landuko dira horiek guztiak. Bigarrenari, berriz, posposiziozko *alde*. Txosten
 honen III.2. atalean landuko dira, gaingiroki bada ere, *aldean, -ko, -ra, -tik*
 moduko posposizioak.

II.5.- *-alde* atzizkia *Orotariko Euskal Hiztegian*

Atzizkirik ez dago, ia, OEHko *alde*-ren sailkapen xehekatu horretan.
 Sarrera horretan elementu lexikal autonomoak (edota hortik gorakoak, ez
 hortik beherakoak) landu ditu hiztegegile-taldeak. Hori horrela izanik ere,
 bada sailkapen horretan puntu bat *-alde* atzizkitik hurbil dabilena: I.5. puntua,
 “*grupo, bando; cantidad*” edo <<*Quantité, nombre*>> adierako elementu
 lexikalei buruzkoa. Ikus dezagun, hasteko, horko zenbait adibide: *gizalde, txi-
 talde, aralde*. Etorri ez datoz *alde*-ren sarrera lexikalean, aurreko hiru horiek
 bezala, baina zaku berean sartu ahal izango genituzke OEHk lekuan-lekuan
 ageri dituen *artalde, galalde, jendalde, harralde, pagalde, etxalde, uhalde* eta
 abar.

rra duzu”. Hemen *irabaztea* da muina. Honelako egiturak txosten honetantxe badira bi,
 gutxienez. “...*saiatze aldera*” 4. orrialdean II. puntuaren lehen lerroan eta 18. orrialdean
 azken paragrafoan “Goiko bigarren ekuazio... gauzak *argitze aldera*...”. Iñaki Azkunerri zor
 diot informazio hau.

³² Oso erabilia da *alde* hitzaren aldaera hau. “alde nire bistatik” modukoak hitzetik
 hortzera erabiltzen dira, egungo egunean ere, haserre-giro biziko azalpenetan.

Atzizkiak al dira hitz-amaierako *-alde* horiek? Baietz eta ezetz, bietara erantzun liteke. Segun zer definizio aukeratzen den atzizki lexikogenetikoentzat, erantzuna ere halakoa izango da. Aurrerago hitz egingo da horretaz. Gauza bat komeni zaigu, dena den, hemen azaltzea. Lexikografiazko lana da *OEH*, lehenik eta behin. Hori dela-eta, lexikologiazko kontuei iragaitzaz-edo heltzen die, ez aurrez aurre eta espezializazio mailan. Hots, lexikografia kontuak argitzeko beharrezko-edo ikusten duen neurrian, ez gehiago, lantzen du *OEHk* eratorpen-atzizkien kontua. Konkretuki, *-alde* atzizkiaren kasuan ez du elementu horretaz berariazko aipamenik egiten. Lekuan lekuko adibideak aztertuz atera behar da hortaz, inola ateratzekotan, *OEHk* gai horretaz bildurik duen informazioa. Hala egiten saiatu gara eta, aurreraxeago ikusiko denez, uzta aberatsik jaso dugu zenbaitetan.

III.- ALDERDI-, PARTE- EDO ZATI-ADIERAKO A-ALDE

Hitz-elkartezko edo eratorpenezko izenez (izen arruntez eta leku-izen propioez) hitz egingo dugu atal honetan, batetik; *alterekiko* posposizioez, bestetik. Ez bata eta ez bestea ditugu gaurko aztergaiaren ardatz. Azterkizun dugun esparrua behar bezala argitzeko behar-beharrezkoa da, ordea, atal horiek analizatzea, gaingiroki izango bada ere. Ikus ditzagun biak, hortaz, banan-banan.

III.1.- Hitz-elkartezko edo eratorpenezko A-*alde* izenak

Era honetako A-*alde* izen batzuek leku-ardatzeko tipifikatzaileak dira. Beste batzuk, berriz, denbora-ardatzekoak³³. Ikus ditzagun biak, banan-banan.

- a) **Leku-ardatzekoak:** Hiru azpimultzo ageri dira hemen, ohiko adibideen artean, nagusi: direkzionalak, bizi-ingurumenekoak eta gorputz-atalekoak. Kontura gaitzen, halere, azpi-adierazko bereizketa horiek ez dagozkiola *alde* elementuari berari, horren aurretik doan hitz-enbor edo muga-hitzari baizik.

³³ Ikusteko dago, modu-ardatzekorik ere ezin ote litekeen identifikatu.

a1) direkzionalak. Axularren garaitik ongi dokumentaturik daude direkziozko eraikuntzok: *aitzinalde*³⁴, *atzealde*³⁵, *aurrealde*³⁶, *azpi-alde*³⁷, *barrenalde*³⁸, *gainalde*³⁹, *gibelalde*⁴⁰: OEHko definizioen arabera (ikus oin-oharrak), *alde* direkzionalak “parte” edo “atal” esan nahi du lehenik eta behin. Leku osoaren, espazio fisiko eta bir-tual osoaren, parte bat seinalatzen du.

a2) bizi-ingurumenekoak: *bazterralde*⁴¹, *brankalde*⁴², *erdialde*⁴³, *ibarralde*, *itsasalde*⁴⁴, *itzalalde*⁴⁵, *mend(i)alde*⁴⁶, *mugalde*⁴⁷, *ortzalde*, *ortzialde*, *ortzealde*⁴⁸, *popalde*, *zubialde*⁴⁹.

a3) gorpuz-atalekoak: *bizkarralde*⁵⁰, *gerrialde*⁵¹, *gorputzalde*⁵², *ipur-talde*⁵³, *oinalde*⁵⁴, *paparralde*⁵⁵, *sabelalde*⁵⁶, *saihetsalde*⁵⁷,

³⁴ “parte delantera” “pena hark () eramaiten dio aitzin alde bertze penari” (OEH I, 472-3)

³⁵ “parte de atrás” “espalda, respaldo de la silla” (OEH III, 278)

³⁶ “parte delantera” “Aurrekalde ona eñ du” (OEH III, 384)

³⁷ “partie inférieure; la parte inferior”. “aren azpikaldea zulatuz betea zegoñ” (OEH III, 599).

³⁸ “1. parte de dentro; 2. parte de abajo” “Gaixtoaren konzientzia eta barren aldeak organen edo gurdiaaren arroda bezala dira” (OEH IV, 94)

³⁹ “parte de arriba, parte superior; superficie” (OEH VIII, 154).

⁴⁰ “parte trasera, espalda, trasero” (Añ., Dv., H., M. Izeta. 1985, in OEH VIII, 576).

⁴¹ “región, comarca, tierra” (OEH IV, 256).

⁴² “proa”.

⁴³ 1. “zona sombría” in G. Garate, 1988; 2. “Poniente, Occidente” in Gèze OEH IX, 729).

⁴⁴ “Galiziko itxas alde argia” NExtx LBB, 31; “gure lurbarren eta itsasaldearen irudia” MIH, 273 (dena in OEH IX, 649).

⁴⁵ “etxea itzal aldean dago” (OEH IX, 729)

⁴⁶ “Sancho Martinez de Mendalde” (1322, in OEH XII, 250).

⁴⁷ “mugaldeak ontsa zainduak dire” (Dv. in OEH XII, 498).

⁴⁸ “cielo, firmamento” (JE GH 1933; Orixe Aitorkizunak; Oxobi 1966;

⁴⁹ “côté, voisinage du pont” (Dv).

⁵⁰ “parte de la espalda, parte trasera” (OEH V, 474),

⁵¹ “cintura; zona lumbar. Ecuador. Tronco” (OEH VIII, 541).

⁵² (OEH; VIII, 772). Parte, miembro del cuerpo.

⁵³ (OEH IX, 456),

⁵⁴ “lugar donde se ponen los pies” Erkiaga, Iraizoz: “oin-aldeko oharrak ere bereak dira” MIH, 183 (OEH XIII, 3).

⁵⁵ “zona del pecho, del escote (OEH V, 474).

⁵⁶ “abdomen, tripa” (Mirande 1976 in OEH XIV, 407).

⁵⁷ “costado,” Añ., Orixe, Erkiaga, NExtx. (in OEH Xiv, 433).

b) Denbora-ardatzekoak: Ondotxoaz gutxiago dira honelakoak. Gehienak egun-partea edo urtaroak adierazteko erabiltzen dira: *arratsalde*⁵⁸, *gaualde*⁵⁹, *goizalde*⁶⁰, *negualde*⁶¹, *udalde*⁶²,

III.2.- *A-aldean, A-aldeko, A-aldetik, A-aldera* moduko posposizioak.

Goian eman diren *A-alde* asko, bai leku-ardatzekoak eta bai denbora-ardatzekoak, leku-denborazko deklinabide-atzizkiz jantziak etorri ohi dira maiz. Horrelakoetan nekez esan liteke, *A-alde* horiek lexema (elkartu edo eratorri) huts direnik. Posposizio-lanean ari dira, horrelakoetan, *aldean, aldeko, aldetik* edo *aldera* modukoak.

Ez da hau lekua, eta ez gara beraz bide horretan barrena abiatuko, euskal posposizioen status lexiko-gramatikal berezi hori argitzeko. Bistan da, ordea, oso kontuan hartu behar dela *alde* bidezko posposizioen ugaritasuna eta adiera-esparrua. Gramatikalari eta hiztegi-gile batek baino gehiagok *alde* elementuak batez ere leku-adiera duela esaten duenean, gauza bi ahanzten ditu: batetik, leku-denboren semantema *A* horrek dakarrela sarri, ez *alde* elementuak; bestetik, posposizioen izaerak ez duela lexematikaren baitako definizio handitarako aukerarik ematen. Lexematzat ematen diren adibide asko ez dira lexema huts; leku-denborazko kontestuetara mugaturik daude kasu horietan (are kasu gehienetan, OEHko adibideen azterketa hartzen bada irizpide nagusi). Lehenengo puntua (semantemarena) aurreko atalean emandako adibideez argi samar azaldua gelditu da. Bigarren puntuari heldu nahi zaio oraingoan.

Posposizioen alorrean ere posible da leku- eta denbora-ardatzekoak bereiztea, batetik⁶³, eta leku-denborazkoetan goiko hiru atalen arabera azalpena egitea, bestetik. Horrela,

⁵⁸ “Tarde, atardecer” (OEH II, 604).

⁵⁹ (OEH VIII, 429).

⁶⁰ (OEH VIII, 701) 1. amanecer, madrugada. 2. <<mañana del día>>, <<Matinée>> <<la mañana (hasta el mediodía)>> 3. oriente OEH, 701.

⁶¹ 1. “invierno”; 2. “norte” (OEH XII, 757).

⁶² (OEH XV, 642).

⁶⁴ Gogoan izan *alde* elementuarekiko posposizioez ari garela hemen, soil-soilik, eta horrexetatik zentratzen ari garela leku-denborazkoetan, moduzkoak alde batera utziz.

a) leku-ardatzekoak

a1) direkzionalak: *aitzinaldetik*⁶⁴, *atzealdean*⁶⁵, *aurrealdeko*⁶⁶, *azpialdera*⁶⁷, *barrenaldetik*⁶⁸, *gainaldera*⁶⁹, *gibelaldeko*⁷⁰

a2) bizi-ingurumenekoak: *mendi aldean*⁷¹ *zubi aldean*⁷²: *branka aldeko*⁷³, *itzal aldean*⁷⁴, *itsas aldean*⁷⁵, *ibar aldetik*⁷⁶.

a3) gorpuzt-atalekoak: *bizkar aldetik*⁷⁷, *gerrialdeko*⁷⁸, *ipurdi aldeko*⁷⁹, *oinaldean*⁸⁰, *paparraldera*⁸¹, *saihetsaldera*, *-etan*⁸²

b) denbora-ardatzekoak: Lexema hutsen kasuan bezala, leku-ardatzekoak baino ujrriago dira, kopuruz, denbora-ardatzekoak. Egon hor daude, ordea: *ikus*, *adibidez*, *gau aldera*⁸³, *goiz aldera*⁸⁴, *negu aldeko*⁸⁵, *uda aldean*⁸⁶...

⁶⁴ “Komentuko aitzinaldetik gureganatago” (OEH I, 472-3)

⁶⁵ “Yarri zuen izena orriaren atze-aldean” (OEH III, 278)

⁶⁶ “Martial ta Zernin belauniko yarri ziren aurrealdean” (OEH III, 384)

⁶⁷ “Pago tantai bat azpikaldeko gupillak gibeletik iraultzeko” (OEH III, 599)

⁶⁸ “Goenean, erdi-erdian bat edo bi, eta barren aldean zearka errenkadak” (OEH IV, 94)

⁶⁹ “Gain-aldeko bertze adar guziak arrasetik khentzen dira” (OEH VIII, 154)

⁷⁰ “bata buru aldean eta bestea oin aldean” (OEH XIII, 153)

⁷¹ “eta zen han mendi aldean urdalde handi bat alha zenik” (Leizarraga in OEH XII, 250)

⁷² “gizakume bat zetorren atzeratxoago zubi-aldera (N Etx LBB, 52); Iklusirik Grat zübaltian, deitzen dü khantiala (1879). (Biak in OEH XVI, 955).

⁷³ “brankaldeko erremuaren laguntasunaz” (Erkiaga in OEH V, 577)

⁷⁴ “etxea itzal aldean dago: itzal aldian ez da batere” (Soroa 1886 in OEH IX, 729)

⁷⁵ “Galileako itsas aldean zebilela” Leizarraga Mt 4, 18; “etxea itsas aldean du” Leizarraga Act 10, 6 (dena in OEH IX, 649).

⁷⁶ “ibarraldetik datozkigun zakur-zaungak” (Tomas Agirre Uzt. 1937 OEH IX, 105).

⁷⁷ “Neska batek urreratzen ziezten bizkarraldetik azaok” (OEH V, 475)

⁷⁸ “gerrialdeko orri xigortuak banaka kimatu” (OEH VIII, 541)

⁷⁹ “ipurdi aldeko galtzak urraturik” (OEH IX, 456: badirudi, horren arabera, posposizioarako *ipurtalde* ez baina *ipurdi alde* dela forma erabilia”

⁸⁰ “bata buru aldean ta bestea oin aldean” (OEH XIII, 153)

⁸¹ “Txanbrak iriki aundia du...bai bizkar aldera ta bai papar aldera” (OEH XIII, 840)

⁸² “Buruan eta saiets aldeetan sekulako joak”. “Etxearen saiats aldera beste ate bat” (OEH XIV, 433).

⁸³ “gau aldera Joakiñen biotza azken-jaikiak ematen asi zan” (NETx LBB 65 in OEH VIII, 429).

⁸⁴ “goizaldera trumoi galantak izan die” (Elexp Berg in OEH, 701); goiz aldera juten dira (...) beren txuloetara (Sor Bar 62 in OEH, 701)

⁸⁵ “Hutsa dago irla hau negualde guzian”. “Negualdean belar ondua urri dabillenean” (OEH XII, 756)

⁸⁶ “haizea ona da, udaldean batez ere” (“*udalde*”-an edo “*uda*” aldean; baina *udalde osoan?*).

Berrero diogu: hitz eratorrien erroa edo hitz elkartuen mugatzailea da leku-denborazko lexema berekin duena, ez *alde* elementua, horrelako kasu gehienetan. Adibideak argi eta zehatz mintzo dira horretaz, inoren lagungarriarik behar izan gabe. Garrantzitsua da hori, aurrerago esango direnak ongi ulertzeko. “*alde* lexemak edo atzizkiak lekua adierazten du”ela esaten denean, eta sarri entzuten da halakorik, oso gogoan izan behar da atal honetan eta aurrekoan azaldu duguna.

IV. TALDE LEXEMA

Aparteko lekua du, aztergai honetan guztian, *talde* hitzak edo lexema autonomoak. Aniztasun- edo multzo-elkarte nabariak sortzen dira sarri, batez ere bizidunekin, horrelako hitz-elkarte zahar eta berrietan: *jende-talde*, *lagun-talde*, *abere-talde*, *behi-talde*, *ikasle-talde*. Lagun askok, eta lagun ugari horiek osaturiko multzoak, eratzen du *lagun-taldea*. Azkuegandik hasita argi egon izan da hori, eta oraingo hiztegiek ere ongi adierazten dute bere aparteko izaera. Baita hitz-elkarketaz azken hogeitaz urtean eginiko azterlanek ere (Zalbide 1987, 1992). Hemen ez goaz, beraz, lehendik argi dagoena argiagotzen saiatzera.

Gauza bat esan beharra dago, ordea, goiko horren osagarri. Gaur eguneko hitz-elkarte asko, *talde* hitza mugakizun dutela eraturiko asko, ez dira multzo-elkarte. Ez, behintzat, ohiko multzo-elkarteen pare-pareko. Oro har, egungo egunean bi *talde* lexema daudela esan behar da: *talde₁* eta *talde₂*. Ohiko eran jarduten dutenei (konkretuki, goian azaldu ditugun adibideei eta horien parekoei) *talde₁* esango diegu hemen, eta jokaera berrikoei *talde₂*. Ikus dezagun jokaera berriko zenbait adibide: *antzerki-talde*, *futbol-talde*, *kirol-talde*, *adin-talde*, *lan-talde*, *odol-talde*, *presio-talde*, *zuzendaritza-talde*. Bistan da *antzerki-talde* bat ez dela *antzerki asko*, *antzerki askoren multzoa*; *adin-talde* bat ez da *adin asko*, *adin askoren multzoa*, *presio-taldea* ez da *presio asko*, *presio askoren multzoa*. Oso bestelakoak dira, konturatzen bagara, *talde₂* moduko elkarte berriok. Hori dela-eta, *talde₁* eta *talde₂* bereiztera jo ohi da, zenbait zereginetarako⁸⁷. Arakatu diren adibide guztien arabera, *talde₂*-k ez du aniztasun-adierarik berez. Multzo-adiera ere diferentea da, batean (hots, *talde₁* -ean) eta bestean (*talde₂*-an). Bistan da, ordea, era bateko edo besteko multzo-adiera dutela **A-talde** moduko elkarte guztiek. Garai bateko (eta, halako neurri batean, egungo eguneko) **A-alde** batzuen parean, multzo-adierazle dira horiek ere.

⁸⁷ Ortotipografian ere gomendatu ohi da zenbaitetan, marraz idazten dutenen artean, bien arteko bereizbiderik.

V. ANIZTASUN- EDO MULTZO-ADIERAKO A-ALDE: EGITURA-TZE-SAIOA

Azkueren garaitik, *Morfología Vascaren* azalpenetatik bereziki, garbi aitortua dago aparteko saila osatzen dutela eratorpenezko aniztasun- edo multzo-atzizkiek. Bere hitzetan esanik, “derivativos nominales colectivos” dira horiek. Inork ez du geroztik, dakigularik, eratorpen-atzizkion *status* beregain hori dudatan jarri. Gutxi izan dira ordea, azken laurogei urtean, beren aplikazio-lanetan Azkueren sailkapen horretaz bete-betean baliatu direnak⁸⁸. Teoria aldetik Azkueren definizioa ontzat ematea (edota ez gaitzestea), baina aplikazio praktikoetan kontuan ez izatea: hori izan da azken hamarkadotako jokabide nagusia. Oker al zebilen Azkue? Zer dio dokumentazio lexikal kontrastatuak? Zer diote erdal itzulpenek? Zer dio euskarazko eratorpen-morfologiak, Azkueren garaitik beretik hasita?

Hel diezaiogun beraz, hori baitugu gaurko aztergaiaren marko nagusia, eratorpenezko multzo- eta aniztasun-atzizkien azterketari. Hiru eratako galderak egingo ditugu horretarako, eta galdera bakoitzari aurrez aurreko erantzuna ematen saiatuko gara. Horra hiru galderak: zein dira euskarazko “derivativos nominales colectivos” direlako horiek?; zer ezaugarri semantiko eta zer harreman molde sintagmatiko dute?; zer leku dagokio *-alde* atzizkiari, marko horretan guztian? Goazen, beraz, urratsez urrats.

V.1. Zein dira euskarazko “derivativos nominales colectivos” direlakoak?

Azkueren esanean, honako atzizkiok sar litezke eratorpenezko multzo- eta aniztasun-atzizkien sailean: *-alde*, *-di*, *-(t)eria*, *-kada (-tada)*, *-egi (-tegi)* eta *-tza / -tze*⁸⁹: adibide bana emanaz, bistan da *artalde* eta *pinudi*, *gazteria* eta *eskukada*, *mahastegi* eta *dirutza* aniztasun- edo multzo-adieraz horniturik ageri direla. Bestelako multzo-atzizkirik ere azaltzen du Azkuek, iragaitzaz- edo, baina atal horretan emandakoak dira bere ustez funtsezkoak.

Geroztik ez zaio Azkueren sailkapen horri, esan bezala, aldaketa handi-handirik eragin: *-alde* atzizkiaren multzo-izaera aski alde batera utzi izan dute

⁸⁸ Biak dira egia: ontzat ematen da Azkueren sailkapena eta tipologia, oro har; baina gero, praktikan, kontu hori alde batera uzten da sarri. Oso deigarria da alde biko jokabide hori.

⁸⁹ Forma aldetik euskara batuaz erabiliago diren morfoak aukeratu dira, a organikoak berreskuratuz batean eta t epentetikoak hala dagokionean txertatuz.

bere ondokoek (inoiz ukatu gabe, halere⁹⁰), eta Azkuek beste sailen batean sartutako atzizkiren bat edo beste multzo-atzizkien ingurura hurbildu: horrela gertatu izan da, bereziki, eki-iparraldeko *-(g)oa* atzizkiarekin: abstrakzio- eta kargu- edo lanbide-atzizkitzat eman izan da sarri, baina adibideetan multzo-atzizkien erabilera-eremutik hurbil dagoela adieraziz. Bada tartean, azkenik, hildakotzat-edo emandako atzizkirik, bere esanahia partez multzo-izae-razkoetan sailkatu arren gutxitan berariaz landu denik: horrela gertatzen da, konkretuki, *-aga* atzizkiarekin⁹¹.

Multzo-adierako hitz eratorrien antzeko fenomeno ageri da, euskaraz, multzo-elkarteeekin: hots, elkartearen bigarren osagaia (mugakizuna) *talde*, *sail*, *andana*, *multzo*, *sorta*, *jende*⁹²... lexema duten elkarteeekin: *ikasle-taldea*, *arto-saila*, *hitz-andana*, *sagar-multzoa*, *liburu-sorta*, *ontzi-jendea* eta abar. Antz handia dute batzuek eta besteek, hainbat aldetatik begiratuta. Badute alderik ere, ordea. Alde nabariena, agian, *-di*, *-tza*, eta antzeko atzizkien autonomia lexikalik eza da. Aurrerantzean ez dugu, bestelako xedea dugunez gaurkoan, multzo-elkarterik berariaz landuko.

Eskuartean dugun helburua kontuan izanik, honako zortzi atzizkiok izan litezke erabilgarrienak: *-aga*, *-alde*, *-eria* (*-teria*), *-egi* (*-tegi*), *-eta* (*-keta*), *-(g)oa*, *-tza* (*-tze*) eta *-(t)zu* (*-tsu*, *-so*). Morfo bik baino gehiagok eratorpen-morfema bakarra adieraz dezakete⁹³. Horrela, esate baterako: *-oa*, *-goa* eta *-koa* morfoak eratorpen-morfema bakarraren aldaera dira. Era berean, morfo bakar batek morfema (are eratorpen-morfema) bat baino gehiago izan dezake berekin: esate baterako, *-tza* guztiak ez dira aniztasun- edo multzo-adierakoak⁹⁴. Aurrerago hitz egingo da horretaz. Orain, bidea urratzen hasteko, zortzi eratorpen-atzizkion amankomuneko ezaugarri batzuk aztertzen saiatuko gara.

⁹⁰ Are gehiago: *-egi* / *-tegi* atzizkiaren multzo-izaera ere aski alde batera utzi izan da, Azkuek geroztikako zenbait azalpenetan.

⁹¹ Badira tartean, azkenik, zeharo hildakotzat hartzen direlako edota adibide gutxi dute-lako esparru honetatik kanpora utzi ohi diren atzizki modukoak: *esate baterako -ai* (*belai*, *ibai*, *bizkai*, *aldai*, *zelai*...). Orobat hortik eratorriak: *pagaldai*, *murgialdai* moduko formak ere hor sar litezke.

⁹² Eratorpen-atzizkitzat har daiteke *-jende* hori, hala nahiago bada. Eskuartean dugun xederako berdintsu digu, nolanihi ere.

⁹³ Morfo/morfema bereizketarako, ikus Matthews, 1980, 91-4. Morfema bi edo gehiagoko morfoen analisirako ere ikus iturri hori bera.

⁹⁴ Esate baterako, *dirutza* hitzak aniztasun-adiera argia du berekin. *Alkatetza* hitzak, aldiz, ez. Oso antzeko fenomeno gertatzen da *-(g)oa* atzizkiarekin ere. Erdal hizkuntza handiei dagozkien azterketetan *abstrakzio-atzizki* esan ohi zaie, sarri, adiera horretako morfemei. Abstrakzio- eta multzo-adieren arteko harreman-bide posibleez eta bereizgarri nabariez xeheki hitz egin liteke, noski. Ez da artikulua hau, ordea, horretarako lekua.

V.2. Aniztasun- edo multzo-adierazleen ezaugarriak, adieraz eta hitz barneko joskeraz.

Bai semantika aldetik, eta bai lexema barruko konbinatoria morfematikoari dagokionez⁹⁵, badute aniztasun- eta multzo-adierazleek amankomuneko zenbait ezaugarri. Ezaugarri horiek aztertu nahi ditugu atal honetan.

V.2.1.- Ezaugarri semantikoak

Pinudi esaten den lekuan *pinu asko* esan liteke, edo *pinu-multzoa*. Hor biltzen da, funtsean, aniztasun- edo multzo-atzizkien adiera-muina. Horregatik esaten da, hain zuzen, **-di** atzizkia eta bere parekoak aniztasun- edo multzo-atzizki direla. Hori dute beren ezaugarri semantiko nagusia.

Adiera horren indarra eta gardentasuna ez da, ordea, beti bat. Aniztasun- eta multzo-adiera hutsa duten kasuetatik hasi eta multzo-izaera hori aski bazterrekoa duten kasuetara joanaz, bada esparru horretan gradazio jakina. Gradazio horretan mugitzen dira, gutxi-asko, euskal aniztasun- eta multzo-adierazle gehienak. Ikus dezagun, horretarako, behin eta berriro multzo-adiera argiko atzizkitzat hartu izan den adibide bat: **-di** atzizkia eta hortik sorturiko eratorpenak⁹⁶.

a) Aniztasun- eta multzo-adiera du, hortaz, **-di** atzizkiak. Adibiderik ez da falta, horren alde. Bistan da *pinudia* “pinu-multzoa” dela, eta *pagadia* “pago-multzoa”. Berdin *hariztia*, *gorostidia*, eta beste hainbat. Zertxobait konplikatatu egin beharko genuke gure azalpena, adibide zahar-gordeagoetara joanez, *sagardia* (*sagardoia*, *sagarduia*) eta beste zenbaitetan: *gaztainadia*, esate baterako, “gaztaina multzoa” ez baina “*gaztainondo* edo *gaztainatze* multzoa” dela esan beharko genuke, azken **-ondo** edo **-tze** horrek dakarren azterkizun osagarriarekin. Funtsaren funtsean, ordea, indarrean dago kasu horietan honako ekuazio semantiko hau:

⁹⁵ Zenbaitek, konbinatoria morfematikoaren esparrua zabalduz, “sintagmatika lexikala” esaten dioten eraikuntzez ez naiz ari, halere, oraingoan. Bai, aldiz, aurrerago. Bien arteko mugez ikus, esate baterako, Louis Guilbert 1975.

⁹⁶ Ez du inork, dakigularik, **-di** (**-doi**, **-dui**) atzizkiaren aniztasun- eta multzo-adiera hori ukatu. Egia ere da, ordea, atzizki-moduon azterlan sendoagoen behar nabarmenean gaudela eta, langintza horretan sakondu ondoan, **-di** atzizkiak gaur-gaurkoz dugun ikusmoldea gutxi-asko berriro beharrean gerta gaitzekeela. Ez goaz hemen, inola ere, hain bide malkarrean sartzeraz. Oinarri-oinarritzko ezaugarri semantikoetan zentratu nahi genuke gaurkoan. Ondotxoz asmo xumeagoa izanik ere eskuartean, gauza bat argi uzten saiatu nahi genuke artikulu honetan: ustez adiera bakarrekoak diren eratorpen-atzizkietan ere posible dela zenbait bereizkuntza semantiko egitea.

<i>A-di</i>	=	<i>A asko, A-multzoa</i>
-------------	---	--------------------------

Horrelakoetan ez dago dudarik, *A-di* eratorpen-lexemak “A-multzoa”, “A asko” esan nahi duela. Hots, *pinuek* (pinu askok, ez pinu bakarrak eta ez bizpahiruk) osatzen dute *pinudia*, eta *pagoeak* (pago askok) *pagadia*. “Pinudi horrek zenbat balio du?” galdetzen dugunean, hortaz, *pinuen* (saltzeko prest jarritako pinuen) salmenta-prezioa zenbatekoa den jakin nahi dugu, ez pinuak dauden *lur-sailak* zenbat balio duen. Horrelakoetan, hortaz, *pinudia* diogunean “*pinu-multzoa, pinuak*” ditugu gogoan, ez “pinuak dauden (pinu asko dagoen) *lekua*”. Era berean, “pagadia bota eta haritza aldatu nahi dut” dioenean norbaitek, *pagoez* (zuhaitz-multzoaz alegia) ari da delako hori, ez pagoak dauden *leku* fisikoaz. *Pagadiak* “pago-multzoa, pago asko” esan nahi du horrelakoetan, ez “pagoak dauden *lekua*”. Beste era batera esanik, eratorpenezko aniztasun- eta multzo-atzizki hutsa da *-di*, goiko adibide horietan guztietan. Lehenik eta behin eratorpenezko aniztasun- eta multzo-atzizki dela esan ohi da, horregatik, *-di* atzizkia. Goiko ekuazio semantiko hori ongi betetzen duten *-di* atzizkiei, aniztasun- eta multzo-adierazle huts diren atzizkiei, *-di*, esango diegu hemendik aurrera.

b) Horrelakoak (*-di*-ekoak) al dira *-di* atzizkia daramaten hitz eratorri guztiak? Ez, denak ez dira horrelakoak. Eratorpen-morfo horri eutsiz, badu *-di* atzizkiak bestelako adiera berezirik: gutxi-asko berezirik, baina nolana ere diferentzia argia antzeman litekeen modukorik. Beste kategoria semantikoa osatzen dute bigarren multzo honetakoek. Ikus dezagun bigarren kategoria horren adibide praktikoa: “Arantzazura oinez joateko, Oazurtzara hoa lehenik, eta pagadian gora har ezak gero” esaten dugunean, inori ere ez diogu esan nahi Oazurtzara iritsitakoan topatuko duen lehenengo pagora hurbildu eta, besterik gabe, bere enborrean gora hasi behar duenik. “Pagoak dauden *lekuan* gora, *aldapan* gora” egiteko esan nahi dugu horrelakoetan, “pagadian gora” diogunean. Bestela esanik, *-di* atzizkiaren bestelako ñabardura semantikoa antzeman liteke honelako kasuetan: *pagoak* ez baina “pagoak dauden *lekua*, pago-multzoa dagoen *lekua*, pago-multzoak determinatzen duen *lekua*” dugu oraingoan gogoan. Aurrekoan ez bezalako ekuazio modua dago oraingoan indarrean:

<i>A-di</i>	=	<i>A asko (A-multzoa) dagoen lekua</i>
-------------	---	--

Goiko bigarren ekuazio hori ongi betetzen duten *-di* atzizkiei, gauzak argitze aldera, *-di*, esango diegu hemendik aurrera. Multzo- eta aniztasun-atzizkien bigarren saila osatzen dute honelako kasu hauek. Kasu honetako *-di* atzizkia aurrekoa bera da formaz (hots: eratorpen-morfo bera da). Esanahiari dagokionez badu, ordea, alde ohargarririk. Biek dute multzo-

-adiera⁹⁷, baina bigarrenak lekuan egiten du enfasi nagusia. Batetik besterako bereizkuntza semantikoaren kontu hori ez da *-di* atzizkiarekin gertatzen den bitxikeria nabarmen bat, atzizkien alorreko aski gertaera arrunta baizik. Askotan gertatzen da semantikazko transposizio hori. *Multzoa* esan ordez, *multzoa dagoen lekua* esaten da eratorpen-atzizkion bigarren sail honetan. Urrunagoko pausoa ematen du zenbaitek, eta “A-multzoa” ordez “A hutsa” ikusten. Hori dela-eta, *A-di* moduko eratorpenetan “A-multzoa, A *asko* dagoen *lekua*” edota soil-soilik “A dagoen *lekua*” adierazten dela esan ohi du hiztegitik eta lexikologo batek baino gehiagok, lekuan zentratuz huts-hutsik. Hots, *-di*-eko eta, partez, *-di*-ko multzo-adiera hori alde batera uzteko joera dago halakoetan. Ondorio praktikoen aldetik arrazoi du, zenbaitetan, hala diharduenak: ez beti, inola ere (lehen saileko adibideez josia dago multzo-atzizkion erabilera), baina bai hainbatetan (batez ere egungo eguneko erabilera modu nagusiari dagozkionetan). Forma zaharrei dagokienez, bistan da “pinu bat dagoen lekua” ezin izan litekeela pinudia. Ez pinu bat, ez bi eta ez hiru: aniztasun-adiera oso barruan daramate horrelako eratorpen zaharrek.

Gauza bera gertatzen al da gainerako multzo- eta aniztasun-atzizkiekin? Gauza bera gertatzen al da, demagun, *-tza / -tze* (ardantza / ardantze), *-aga* (iturriaga), *-te* (eurite) modukoekin, *-eria* (gazteria) modukoekin? Askotan bai, baina ez beti. Azken biek (hots, *-te* eta *-eria* atzizkiek) ez dute (oro har) *-di*-ren pareko adiera hori berekin⁹⁸. Beste zenbait kontutan ere, multzo-atzizki batzuetatik besteetara alderik badagoela ikusiko genuke, banan-banan eta xehetasun osoz arakatzten hasi orduko. Funtsezko hainbat gauzatan bide beretik dabilta, ordea, *-di* atzizkia eta gainerako multzo- eta aniztasun-atzizkiak. Hainbat ezaugarri bere osoan eusten zaiola antzemango genuke, hartara jarritz gero. Konkretuki, beste atzizki horietan ere *-tza*₁ eta *-tza*₂, *-tzu*₁ eta *-tzu*₂, *-egi*₁ eta *-egi*₂ eta abar daudela⁹⁹ antzemango genuke. Ez da hau ordea lekua, multzo-atzizki horien guztien batera bilduzko azalpena egiteko, eta ez

⁹⁷ Horretan ez dago dudarik: *-di* ere multzo adierakoa dela ohartzeko, aski da gogoan izatea pago bakarra dagoen lekuari ez zaiola pagadia esaten inoiz (ez pago bakarra eta ez, seguruena, bizpahiru pago).

⁹⁸ Aldiz, erdal (español, frantses...) hizkuntzetan bada adiera bietako adibiderik aski. Horrela gertatzen da, esate baterako, gaztelaniazko *-eria* atzizkiarekin: *caballería* “conjunto de caballos” (beraz *-eria*), da, batetik, eta *perfumería* “lugar donde hay (se vende, etc.) mucho perfume” (beraz *-eria*).

Euskal *-te*-k badu, dena den, hortik hurbil (leku-ardatzetik denbora-ardatzera hegaldutaz hurbil) dagoen esangura: *izurrite*, *gosete*, *eurite*, *lehorte*... direlakoek *izurri*, *gose*, *euri* edo *lehor ugari* *aldia* (lekua ordez) adierazten dute. Hots, ugaritasuna berekin dakarren posizionatzaile tenporala da, horrelakoetan, *-te* atzizkia.

⁹⁹ Hala daudela edota, gutxien-gutxienez, halaxe interpreta litezkeela.

naiz bide horretan barrena abiatuko. Esanik bego, hala ere, **-di** atzizkiaz esandakoa baliagarria iruditzen zaidala, oro har, beste hainbat multzo-atzizkirentzat ere.

Gauza bera gertatzen al da **-alde** atzizkiarekin? Parte on batean bai, baina partez ez. Zertan bai, eta zertan ez? Horixe da, hain zuzen, txosten honen IV.3. puntuan aztertuko dena

V.2.2.- Joskerazko ezaugarriak

Bi eratako konbinazio moldeak aztertuko ditugu hemen: sintagmatika lexikalari dagozkionak batetik, eta morfema lexikalen konbinaziozkoak bestetik.

a) Multzo-atzizkien sintagmatika: ondorio sintagmatiko argia dute aniztasun- eta multzo-adierazleek. Atzizkia da lexema horien muina edo mugakizuna, ez hitz-enborra. Ikusi berri dugun adibidera itzuliz, **-di** atzizkia da elementu mugatua, determinatua. Hori da elementu determinatua eta, beraz, aurreko hitza (*pago*, *haritz*, *pinu...*) sintagma horren determinatzailea da. Alde horretatik, honako ekuazio hau egin liteke lehen kasuan:

$$A-di_1 = Ak \text{ determinaturiko multzoa}$$

Bigarren kasuan, berriz, honako ekuazio hau aplika liteke:

$$A-di_2 = A\text{-multzoak determinaturiko lekua}$$

-di atzizkia izenaren pareko da hortaz, batean zein bestean, kategoria gramatikalari eta sintagmatika lexikalari dagokienez.

b) Multzo-atzizkien konbinatoria. Iragaitzaz baizik ez dut gai hau landuko, txostena bera semantikan zentratua baitago. Zertxobait esatea merezi du, ordea, aniztasun- eta multzo-atzizkien konbinazio-ahalmenari buruz. Horrela, eta besteak beste,

- Nuklearrago dira multzo-atzizki batzuk, eta axalekoago besteak. Axalekoenak *-aga*, *-eta* (eta, beste maila batean, *-(t)eria*) dira, nabarmen: *itur(ri)* hitz-enborretik sortuak dira *iturtza*, *iturritza*, *iturralde*, *iturriaga* eta *iturrieta*, nork bere erabilera-eremu jakina duelarik. Zenbaitetan, horrezaz gainera, atzizkiok konbinatu egiten dira elkarren artean. Toponimian, esate baterako, *iturtza* hitzetik *iturtzaeta* ezaguna sortu da berreratorpenez. Baina alderantzizkorik ez: *iturrieta*-tik ez da *iturrietatza*-rik eratu. Era berean, *madaltza* (*madari* gehi *tza*) erator-

penetik *madaltzaga* (orain *maltzaga*) sortu da berreratorpenez, baina alderantzizkorik ez: *madariaga*-tik ez da *madariagatza*-rik eratu. Zerbait esan nahi du horrek: *-tza* (eta beste multzo-adierazle gehienak) baino ondotozoz periferikoago, axalekoago direla *-eta* atzizkia eta *-aga* atzizkia, K. Mitxelenak aspaldi ohartarazi zuenez. Esplikazio historiko-kronologikoa izan liteke, funtsean, horren oinarrian dagoena¹⁰⁰. Beti ez da, ordea, horrela izaten: *-tza* eta *-tzu* atzizkien kasuan, esate baterako, ez dago hain konbinatoria-arau argirik: *sagartzazu* modukoetan *-(t)zu* da periferikoa, axalekoa¹⁰¹; aldiz, *abartzuza* modukoetan *-(t)za*. Are gehiago (eta orain arte esandakoa baino garrantzitsuago izan liteke hori): atzizki batzuek ez dute, itxuraz, bestelako multzo-atzizkiekin konbinatzen¹⁰². Hala gertatzen da, bereziki, gaurkoan aztergai dugun *A-alde* eratorpen edo elkarte zaharrekin.

- Erabilera-eremu gehienetara¹⁰³ zabaldurik daude aniztasun- edo multzo-atzizki batzuek, eta eremu gutxitara edo bakarrera mugaturik daude beste zenbait. Eremu askotara zabaldurik daude, esate baterako, *-alde* eta *-tza* atzizkiak. Ia eremu bakarrean ageri da aldiz¹⁰⁴, itxuraz, *-di* (*-doi*, *-dui*) atzizkia. Egunen batean, multzo-atzizkien konparazio-taula prestatzen denean, argi ikusi ahal izango da irizpide horren arabera atzizki batzuek eta besteek beren artean duten diferentzia eta antzekotasuna zenbatekoa den.

V.3. Zer leku dagokio *alde*-ri, marko horretan?

Aniztasun- eta multzo-atzizkiez esan dugun zenbait gauza zuzen-zuzen aplikatu liteke *alde* elementuaren (are, *-alde* atzizkiaren) kasuan. Beti, ordea, ez. Zer du *alde*-k, gainerakoen pareko? Zer du berezi? Bi galdera horiei erantzun nahi zaie, hurrengo punturako bidea zabaltzeaz gainera, honako atal honetan. Morfema horren azpi-adierak analizatuko dira horretarako, batetik. Bere erabilera-eremu nagusiak aztertuko, bestetik. Goazen puntuz puntu.

¹⁰⁰ Egon ere, kasu konkretu honetan, motibo horixe dagoela uste dut.

¹⁰¹ Ez da erraza, horrelako adibide asko topatzea. Ez da erraza, gainera, topatutako adibide posibleak besterik gabe ontzat ematea ere: *arantzazu*.

¹⁰² *-(t)eria* multzo-atzizkiak (*gazteria* etab) ez du, dakigularik, beste multzo-atzizkiekin konbinatzen. Motiboa ez dago niretzat argi. Azken ordukoa izateaz gainera berreratorpenaren beharrik ez duen ezarpen-eremu mugatukoa delako?

¹⁰³ Erabilera-eremuaz zer esan nahi den jakiteko, ikus txosten honetako V.3.2 atala.

¹⁰⁴ Baina ikus, dena dela, aurrerago (V.3.2 atalean) atzizki horren fitonimia-izaeraz esaten dena.

V.3.1.-Lehen eta oraingo -alde morfemaren azpi-adierak

Aniztasun- eta multzo-adierazle garbia izanik ere hainbatetan, ikusi berria dugun *-di* atzizkiak bezala azpi-adiera bat baino gehiago du *-alde* atzizkiak edo morfema lexiko-sortzaileak. Multzo-adiera nagusi horren baitan azpi-adiera jakinak ditu, batetik, eta multzo-adierarik gabe ageri da zenbaite-tan, bestetik. Aurreko puntuan *-di* atzizkia aztertu denean, bi azpi-adiera berezi dituela ikusi da: multzo-adiera hutsa batetik (*-di*₁), eta multzo-adieratik eratorritako leku-adiera (multzo hori dagoen, multzo horrek okupatzen duen... *lekua*) bestetik (*-di*₂).

Nola dira kontuak *-alde* atzizkiarekin, *-alde* morfema lexiko-sortzai-learekin? Azpi-adiera bi al ditu *-alde* atzizkiak ere? Ez: azpi-adiera bi baino gehiago ditu *-alde* atzizkiak. OEHko eta AVko adibideak oparo aztertu ondoren, eta adibide berriekiko kontraste-lanerako AA erabilia, lau azpi-adiera antzematen zaizkio *-alde* atzizkiari: hiru azpi-adiera zahar edo ohiko, batetik, eta laugarren azpi-adiera, ondotoz berriagoa, bestetik. Kasu honetan ere posible da, *-di* morfemarekin egin den bezala, azpi-adiera nagusien oina-rrizko ekuazioak ematea. Konkretuki, ondoko ekuazio moduen bidez defini litezke, nire ustez, *-alde*-ren lau azpi-adiera horiek.

a) Lehen adiera (*-alde*₁)

<i>A-alde</i> ₁	=	<i>A asko, A-multzoa</i>
----------------------------	---	--------------------------

Goiko adibidearekin konparatuz, *-di*₁ atzizkiaren pare-parekoa da, semantikari dagokionez, *-alde*₁. Beste era batera esanik, Ak determinaturiko *multzoa* adierazten du *-alde*₁ morfemak. Azalpen-saio teorikoei dagokienez, atzizkiaren jatorrizko adiera *-alde*₁ hori dela esan izan da inoiz¹⁰⁵. Laster ikusiko dugunez, *alde*₁ adiera nahiko ugaria da *A-alde* hitzaren enborra biziduna denean (*gizalde*, *jendalde*, *haurralde*, *urdalde*, *artalde*, *ahuntzalde*...). Diskutigarriagoa da bere ugaritasuna, aldiz, bestelako esparru semantikoetan. Halakoetan ere ez da, ordea, adibiderik falta¹⁰⁶. Aurreraxeago helduko diogu gai horri.

¹⁰⁵ Gogoratu R. M. Azkuek esana: “**Originariamente** nombre sustantivo, <<grupo, rebaño>>, que en su evolución a la categoría de sufijo y al retrotraerse a su primitiva categoría ha quedado convertido en *talde*”(bi hitzak nik neuk belztuak).

¹⁰⁶ *Aralde* hitzak aparteko trataera behar luke, alde horretatik.

b) Bigarren adiera (-alde₂)

A-alde₂ = A *asko*, A-*multzoa* dagoen (duen...) *lekua*

Goiko adibidearekin konparatuz, gauza bat dago argi: -*di*₂ atzizkiaren pare-parekoa dela -*alde*₂. Beste ere batera esanik, A-*multzoak* determinaturiko *lekua* adierazten du -*alde*₂ atzizkiak. Atzizki hori ere ugaria da, aniztasun- edo multzo-adierako hitz eratorrietan.

Fitonimoetan, bereziki, azpi-adiera horixe da espezialista askorentzat ugariena¹⁰⁷. Multzo horretan sar daitezke, horren arabera, *pagalde*, *gaztainalde*, *gorostialde*, *lizarralde* eta *larralde* moduko adibide praktiko gehienak. Azpi-adiera horrek ez du zergatik fitonimoetara mugatua egon, halere. Aurrerago ikusiko dugu hurbilagotik zenbait adibide, azken irizpide horren bermagarri.

Garrantzitsua da gogoan izatea, hitz batek (*pagalde*, *lizarralde*...) ez duela nahi eta nahi ez azpi-adiera batekoa edo bestekoa izan beharrik: kasu batzuetan azpi-adiera batekin joka dezake hitz horrek eta hurrengo batean bestearekin. Gorago ikusi dugunez, *pagadi* diogunean *pagadi*₁ dugu batzuetan aipagai, eta *pagadi*₂ besteetan. Sarrera lexikal, lexema edo hitz bakarra da *pagadi* (ikus OEH, XIII: 811-2). Hitz bakarra izanik ere azpi-adiera bi ditu, gorago ikusi dugunez: *di*₁ eta *di*₂. Testuinguruak argitzen digu, gehienetan, zein azpi-adiera dugun une horretan kontuan hartzekoa.

Halatsu gertatzen da hitz-bukaeran, nire ustez, -*alde* morfema lexiko-sortzailea daramaten eratorpenekin ere. Oso litekeena da, aurrerago emango diren datuen argitan, *alde*₂ modukotzat ematen dugun hainbat eratorpen *alde*₁ modukoak ere izatea. Litekeena da gaur hala izatea edota, gaur hala ez balitz ere (eta hori ez dago frogatua), behinola hala jokatu izana. Funtsezkoa da puntu hori, toponimian eta ikerketan ari direnentzat bereziki¹⁰⁸.

Bukaeran -*aga* edo -*eta* daramaten aniztasun- edo multzo-hitz zahar askoren kasuan ere antzeko fenomenoak gertatu dela pentsa liteke: *larrainaga*

¹⁰⁷ Besterik da, aldiz, euskal fitonimoetako -*alde*-ren adiera *alde*₂ modukoa ote den beti. Aurrerago helduko diogu gai horri.

¹⁰⁸ Dokumentazio zabal eta kontrastatua falta zaigu, oro har, hipotesi hori zeharo frogatzeko edo gaitzesteko. Bien bitartean, hipotesitik harantzago ezin pasa gaitzke puntu horretan. Aurrerago jardungo dugu hipotesi mailako azterkizun horietaz, *iturralde* adibideari heltzean.

edo *larraineta* modukoetan argia dirudi jatorrizko aniztasun-adierak. Argia dirudi kasuan kasuko deklinabide-atzizkiak gogoan izanik, eta argia exokomparazioz, erdal *Las (H)eras* deitura kasualitate huts kontsideratu nahi ez bada behintzat. Gaur egun bistan da, nolana ere, “ha ido a las eras” esaten denean leku bat dugula gogoan: ezer egotekotan *-aga₂* edo *-eta₂* baten gisako azpi-adiera legoke hor ere, hortaz¹⁰⁹.

c) Hirugarren adiera (*-alde₃*)

<i>A-alde₃</i> = Ak determinaturiko B-multzoa
--

Esplizituki ez dut inon *-alde₃* horrela definitua ikusi. Ez da erraza, gainera, *alde₃*-ko adibideak berehala bilatzea. Lehendik halako sistematizaziorik egin gabe dagoenez, hitzak hiztegieta banan-banan arakatzuz jardun behar izan da horretarako. Hartan saiatu naizelarik, hiztegieta (kasu honetan, OEHko) definizioek edo azalpen osagarriek hartarako bide ematen dutela iruditu izan zait eta horregatik, azterlan enpiriko zabalagoaren premian badago ere kontua, berariaz aipatuko da hemen *-alde₃* azpi-adiera¹¹⁰.

Sei adibide emango dira hemen, OEHko arakatzeko lan horren emari:

- c1) *artalde*. OEHko bigarren *artalde*-az ari gara hemen (hots: *arto*-tik datorren *artalde*-az, ez *ardi*-tik datorrenaz). Bigarren *artalde* horrezaz ari delarik, honako definizio hau ematen du *Orotariko Euskal Hiztegiak* (OEH, II, 716): “*conjunto de los campos sembrados de maiz*”(beltxa nirea). *Multzo* batez ari da beraz, esplizituki, atzizkia eratorpeneko mugatzailea (lexema edo, behialako terminologian, hitz-enborra) *arto* delarik.
- c2) *galalde*. Sarrera lexikal honetaz ari delarik, aurrekoaren bide beretik doan definizioa ematen du OEHk (VIII, 243): “*conjunto de campos donde se ha sembrado trigo y cereales*” (oraingoan ere, beltxa nirea).

¹⁰⁹ Bada horren alde letorkeen definizio konkreturik, OEHn bertan. Esate baterako, *osinaga hitza* honela definitzen du Larramendik (ikus OEH, 676): <<los parajes profundos y frecuentes del río>>. Antzera H << Lieu où les gouffres, les tourbillons, les précipices sont fréquents>>. Beraz, “lugar frecuente”. Hots, aniztasuneko *-alde₂* atzizkiaren pareko *-aga₂* adibidetzat har litekeena.

¹¹⁰ Azterlan hori ez da hain bideragaitza, OEHren trataera informatizatuaz baliatu ahal izanez gero. Eskuz eta haztamuz egindako saioa da hemengo, eta konprobazio zehatzago baten beharrean dago beraz.

Multzo batez ari da hortaz, hemen ere, *-alde* atzizkia. Aurrekoan *arto* bezala, *gari* da oraingoa hitz-enborra edo lexema. Argiago esanik, *gari* hitzaren eratorpenezko aldaera ezaguna.

Kontura gaitezen, goiko bi adibideotan ez dela (aurreko guztietan bezala) *A-multzoa* aipatzen, *A*-k determinaturiko *B-multzoa* baizik: OEHko definizioaren arabera *artalde* ez da arto-multzoa, eta *galalde* ez da gari-multzoa, artoa edo garia ematen duen *lur-saila* edo “conjunto de campos” baizik¹¹¹. Xehetasunak xehetasun, eta ez dira xehetasun tipiak, “conjunto de campos” hori *multzo*-adierakoa da, argi eta garbi.

- c3) Bada beste adibiderik ere OEHn, esplikazio korapilotsuagoa eskatu arren *-alde₃*-ren erakusle izan litekeenik. Lehenengo adibide osagarria, konkretuki, *elizalde* da. Hona OEHk zer dioen: batetik <<cercanías de la iglesia; lugar próximo a la iglesia (generalmente en casos locales de declinación)>>; bestetik, berriz, <<barrio de la iglesia, parroquia>>.

OEHk lehen esplikazio moduan emandako <<cercanía>> eta <<proximidad>> horiek posposizio huts dira adibide praktiko askotan, agian gehienetan¹¹². Besteetan, alderdi- edo parte-izen arrunt: hots, gorago (III.1 puntuan, a2) atalean) aztertu ditugun modukoak. OEHren bigarren esplikazioa, aldiz, *-alde₃*-ren adibide paradigmakoa dugu. Elizak (eliza bakar batek seguruenik, ez elizek edo eliza askok) etxe-multzo edo populazio jakin bat determinatu (nukleatu) du menderik mende, eta eliza horrek determinaturiko etxe-

¹¹¹ Egia da ordea, guztiarekin ere, *arto asko*, *gari asko* adiera ere nolabait bizirik dagoela batean zein bestean: arto asko emango du (urtea oso txarra ez bada) *artaldeak*, eta gari asko *galaldeak*.

¹¹² Kontuz ibili behar da *-alde₂*, edo *-alde₃*, itxurako “eratorpen” askorekin. Horiatariko asko ez dira, izan ere, ez *-alde₂*, ez *-alde₃*, eta ez beste inolako *-alde* morfema lexikogenetiko, gorago (III.2 puntuan) aztertu diren posposizio hutsak baizik. Hiztegitan, Azkuegandik hasi eta OEHraino, nahaste handi samarra ageri da puntu horretan. Horrela, *alde* elementuaz ari delarik honako adibideok ematen ditu OEHk (VI: 579): “Leaburuko elizan ta *elizaldean*” (A Ardi 128); “*Eliz-aldera* inguratu (Muj PAm 65)”; “*Eleiz aldera* dijua (Alz Ram, 47)”. Beste horrenbeste gertatzen da beste alde dbatzuekin ere: “Ibai aldera joan giñean aita ta biok” (Osk Kurl 124 in OEH, xx103); “Ithurri alderat badoa” (Ox 198); “Bazekiten iturri-aldera egiten” (N Etx Antz 152). Posposizioak dira horiek, ez eratorpenezko lexema hutsak, eta aparteko trataera zor zaie hortaz. Dugun xedea kontuan izanik alde batera utz liteke, beraz, *-alde* atzizkiko zenbait sarrera lexikaletan OEHk dakarren leku-adiera hori.

multzoari edo populazioari (hots: parrokiari)¹¹³ *elizaldea* (gaztelaniaz *anteinglesia*) deritzo. >>. Bigarren kasu horren adibide moduan, honako hau ematen du OEHk: “Nolako *elizalde*, alako abade” <<Qual la anteiglesia (=parroquia), tal el abad>>(OEH, VI: 579; RIs 60).

Ba al da adibide gehiago, *-alde*, moduan interpreta litekeenik? Bai: ondoko hiru adibideok, konkretuki, *elizalde*-ren sail berekoak dira ene ustez. *Etxalde*, *bordalde* eta *olalde*.

Sei adibide xume eta ez oso ezagun lagungarri ahula (ahulegia) direla esan dezake hainbatek, azpi-adiera bati bere lekua aitortzeko. Arrazoi du halakok, parte on batez. Ez erabat, ordea. OEHren azterketa exhaustiboa egin arte ezin da esan, hasteko, *-alde*, moduko hitz eratorriak asko ala gutxi diren: azterketa egin ondoren, ez horren aurretik, juzkatu beharko da azpi-adiera honen hedadura eta pisua zenbatekoa (izana) den. Bitartean, egon hor daude adibideak, iturri seguruak dira itxuraz eta dauden-daudenean aintzakotzat hartzea da bide zuhurra, ez gutxi direlakoan ez ikusiarena gitea¹¹⁴.

d) Laugarren adiera (*-alde*,)

A-*alde*, = A-*lekua*, Ak determinaturiko *lekua*

Aurrekoen (batez ere *-alde*,₂-ren) deribazio modernoa da, itxuraz, laugarren azpi-adiera hau. Modernoa eta ugaria, ohiko hizkera molde arruntan.

¹¹³ Maria Moliner-en hiztegiaren arabera, Galiziako bereizgarria alde batera utzita lau adiera ditu *parroquia* hitzak gaztelaniaz. Ondoko lau adiera hauek, konkretuki: 1) iglesia que tiene a su cargo administrar los sacramentos a los fieles que habitan en determinado territorio o distrito. 2) Feligresía. El territorio, los fieles o ambas cosas juntas de cada parroquia. 3) Clero de una parroquia. 4) Clientela. Garbi dago lau adieretatik hiruk multzo-adiera dutela berekin, partez edo osoz. Laugarrenak (zerrendako lehenak), aldiz, eraikin- edo leku-adiera jakina du. Zein adiera den zaharrago, eta zein berriago, on litzateke jakitea. Jatorrizko adier(ar)en bila hasten bagara, horra Joan Corominas-ek bere hiztegian (1987: 442) zer dioen: “Parroquia: tomado del latín tardío *parochia*, y éste del gr. Paroikía “avecindamiento”, derivado de pároikos “vecino”. Lekuak baino areago *auzo-multzo* adierak dirudi beraz, etimologia aldetik, gailen.

¹¹⁴ *elizalde* aztertzen denean, badago motiborik dudatzeko *ugalde* edo *uralde*, *la(t)salde* etab. ez ote diren sail berekoak.

Hau da askogatik, *-alde*₂-ren ondoan, gaur egun gure artean bizienik dagoen adiera. Hau da, era berean, betiko *-alde* atzizkiak leku-adierakotzat hartzera bultzatzen gaituena maiz, Azkueren garaitik esan izan dena alde batera utziz. Horrelakoak dira, esate baterako, puntu kardinalak (*iparralde*, *ekialde*, *hegoalde*, *mendebalde*) eta hainbat posizio-adierazle: *kostalde*, *industrialde*, *zonalde*, *erdialde*¹¹⁵, *merinalde*¹¹⁶, eta abar. Multzo honetan sartzekoa gerta liteke, orobat, *orrialde*¹¹⁷.

Labur bilduz

Oinarriko perpaus-eskemaren ardatzera mugatuz, lau azpi-adiera antzematen dira (*-alde* elementuaren baitan, eta bere mugatzaile-mugakizun sekuentzia honela eman liteke:

<i>A-alde</i> ₁	=	Ak determinaturiko <i>aniztasuna</i> edo <i>multzoa</i>
<i>A-alde</i> ₂	=	<i>A askok</i> , <i>A-multzoak</i> determinaturiko <i>lekua</i>
<i>A-alde</i> ₃	=	Ak determinaturiko <i>B-multzoa</i>
<i>A-alde</i> ₄	=	<i>A-lekua</i> , Ak determinaturiko <i>lekua</i>

Lau kasuetatik hiru, lehenengo hirurak hain zuzen, aniztasun- edo multzo-adierazleak dira. Laugarren kasua berriagoa da itxuraz eta, ohiko zati- edo parte-elkarteak eta lexiko-sorkuntzaren alorretik kanpora aztertzeak diren posposizioak alde batera uzten badira, aniztasun- edo multzo-adierarik gabea da berez: egia da *industrialde* kasuan *industria asko*, *industria-multzoa* interpreta litekeela, baina ez da hori joera nagusia: *orrialdean* ez dago *orri asko*, *zonaldean* ez dago *zona asko*, *erdialdean* ez dago *erdi asko* eta *merinaldean* ez dago *merio asko*.

Azkueren sekuentzia kronologikoari eutsiz, eta *OEHn* zein *AVn* aurkitu ditugun kasuak banan-banan aztertuz, honako esplikazioa ikusten zaie *-alde* adierazlea duten hitzei: *-alde*₁-en zabalkuntza semantikoa da *-alde*₂. Adiera horien deribazio edo aparteko eramoldea da, bestalde, *-alde*₃. Apartekoa eta,

¹¹⁵ Posposiziozko kasu argiak alde batera uzten badira XX. mendekoa (Yon Etxaiderena) da *OEHn*, itxuraz, horrelako lehen adibidea (*OEH*, VI: 812).

¹¹⁶ Ikus, adibidez, *Adorez Zazpi* 1996: 480.

¹¹⁷ Ikus *OEH*, XIII: 629-30. XIX. Mende-amaieratik aurrera ageri da *orrialde* hitza hantzen (batez ere hemen, hegoaldean) ugari.

hainbatean, azken ordukoa dugu, aitzitik, *alde*. Hirugarren azpi-adierako sei adibide horiek gutxiegi direla edo duda-mudazkoak direla irudituko balitzαιο inori, beti legoke modua sei adibide horiek *alde*₁-en edo *alde*₂-ren azpimultzotzat hartzeko. Lau azpi-adiera ordeztu hiru izango genituzke, baina batez besteko panorama ez litzateke asko aldatuko. Lehenengo bi kasuek aniztasun- edo multzo-adierazle izaten jarraituko lukete (*di*₁ eta *di*₂-ren pare-pareko adierakoak, hain zuzen), eta azken kasuak (leku-adiera hutsekoak) berria edo berri-berria izaten jarraituko luke.

Labur bilduz: multzo- eta aniztasun-adierak barne-bereizkuntza nabariak dituela azaldu nahi izan da atal honetan. Erabilitako corpusa xehekiro aztertzen saiatu ondoren, adibide gehien-gehienak hiru azpi-atal diferentetan koka litezkeela konprobatu da. Ikusmolde horren haritik definitu dira, hain zuzen, *-alde*₁, *-alde*₂ eta *-alde*₃ adiera-moldeak. Corpus ia osoari azken orduko erabilera moduak gehitu zaizkionean, *alde*₄ atzizkia erantsi behar izan zaio.

Ñabardura xeheak, kasik hutsalak eta hainbatean diskutigarriak, irudituko zaizkio bereizkuntza horiek zenbaiti. Bistan da semantikaren alorra oso dela irristakorra, eta kasu hau ezin da arau nagusi horretatik alden. Bere ahuldade guztiakin ere, zatiketa hirukoitz/laukoitz hori gure kontuak argitzeko lagungarri gerta litekeela dirudi.

Bere aplikazio-esparruak ez du, gainera, zergatik etxean gelditu. Europako zenbait hizkuntzarekin, auzo-hizkuntza erromaniko nagusiekin eta hizkuntza germanikoekin besteak beste, tradiziozko zatiketa laukoitz horren konparazio-gunerik ezartzea ez da erabat ezinezkoa. Goraxeago, *-eria* atzizkiak jardutean, gaztelaniaz *-eria*₁ eta *-eria*₂ artean erraz bereiz litekeela ikusi dugu. Ez litzateke hain zaila, hartarako denbora izanez gero, hortik aurrera ere egitea¹¹⁸. Gauza bat dago, nolana ere, alor honetan argi: *-alde* atzizkiari leku-adiera bakar zurruna emanez ezin da euskal hitz (batez ere ohiko hitz-al-

¹¹⁸ Aski da Maria Molinerrera joatea, *-eria* atzizkiari gaztelaniaz ere barne-adiera jakinak dagozkiola antzemateko. Horrela, eta bere hitzetan esanik, “*-eria*: sufijo equivalente a *-ía* con que se forman nombres abstractos, de abundancia, cualidad, conjunto o lugar donde esta se hace o se vende una cosa” Alde handiak baditu ere zenbait aldetatik (batez ere *-ero* modukoetatik sortua delako erdal *-eria* hori) antzeko ezaugarriak ere nabarmenak dira oso. “Nombres de *abundancia*, cualidad, *conjunto* o *lugar*” dira horiek. Kualitate kontuak alde batera utziz, egunen batean *-tza* eta *-(g)oa* aztertzen ditugunerako, zaila da elkarren artean paralelismo handiagorik bilatzea.

txorreko eta toponimia zaharreko euskal hitz) askoren esplikazioan oso aurrera egin. Leku-adierakotzat hartzen diren *alde* bukaerako hitz askotan leku ez baina alderdi-, zati- edo parte-adiera du, berez, *alde* horrek. Hori edo, are nabarmenago, posposiziozko ñabardura erantsia. Horrezaz gainera, aniztasun- edo multzo-adiera dute aspaldiko eratorpen gehienek, multzo-izaera hori aski diferentea izan litekeelarik. Bakoitzari berea zor zaio, horretan ere. Atzizkiaren multzokarizko azpi-adiera horiek kontuan hartzea mesedegarri da, horregatik, errealitate bakoitzaren ezagutza xeheagoa eskuratu ahal izateko.

V.3.2.- *-alde atzizkiaren erabilera-eremuak*

Zer erabilera-eremu ditu, nagusiki, *-alde* atzizkiak? Zein ageri dira ohiko hitz-altxorrean eta aspaldi bateko toponimian? Zein ageri dira, aldiz, lexikoberrikuntzaren ildotik azken mende t'erdian eratu diren neologietan edota zabalkuntza semantikoetan? Errazenetik hasiko gara: *OEHk* (ohiko hitz-altxorri dagokionez) eta *AVk* (toponimo zaharretarako) biltzen duten *corpus* tradizionalen oinarrituko gara, eta horietatik abiatuz aniztasun- eta multzo-adierako *-alde* atzizkiaren ohiko erabilera-eremu semantiko nagusiak egituratu eta banan-banan azaltzen saiatuko¹¹⁹. Bere pareko atzizki batzuen aipamen xumean oinarrituko gara, azterketa horri ekiteko: *-di*, *-te* eta *-tza* atzizkietan hain zuzen.

Gorago ikusi dugunez, landare-eremuan erabiltzen da *-di* atzizkia, ia huts-hutsik¹²⁰. *-te* eratorpen-atzizkiak, berriz, aldi- edo aro-adiera du gehienatan berekin¹²¹: *lehorte*, *elurte*, *eurite*, *urte*; *gosete*, *izurrite*, *gerrate*. Ondotxo erabilera-eremu zabalagoa du, bestalde, *-tza* atzizkiak: aniztasun- eta multzo-adierazleei dagokienez landare-izenetan ageri da batetik (*artatza*, *lizartza*, *otatza*, *belartza*), mendi-haran eta lurrazal-izenetan bestetik (*aibertza*, *gaintza*, *harritza*, *legartza*, *hondartza*, *hareatza*), eraikin-izenetan hurrena

¹¹⁹ Aparte tratatuko ditugu, hortaz, neologietako alde atzizkidun hitzak eta beren erabilera-eremuak.

¹²⁰ Inoiz esan izan dena, *-di* atzizkiak fitonimoetarako bakarrik balio duela, ez da egia osoa: ez orain (*Euskaltzaindi*, *araudi* eta *gaztedi* modukoak eraginez) eta ez lehen: *Alberdi* (<*Harbeldi*) eman izan da erabilera-eremu zabalago horren lekuko, eta Ubillosen-eta *umedi* modukoak alde batera utziaz ere ez da agian bakarra. Gezur handia ere ez da ordea, adibide konkretuei dagokienez, landare-esparruko espezializazio kontu hori.

¹²¹ Hots, denbora-aldia edo garaia adierazten du batetik, eta eguraldia bestetik.

(*etxetza, igaratza, olatza*¹²²: *erretolatza, betolatza, arabaolatza, eziolatza, olatzagutia*) eta orotarikoetan azkenik: *dirutza*¹²³.

Zer-nolako erabilera-eremuetan ageri da multzo- eta aniztasun-adierako *-alde* atzizkia? Ondoko sei eremuotan ageri dira, normalean, *-alde* bukaera duten multzo- edo aniztasun-adierako hitz eratorri gehienak: orotarikoetan; bizidunen artean (gizaki eta abere); fitonimoetan (landaretza); mendi-, haran- eta lurrazal-izenetan; hidronimoetan eta, azkenik, gizakiak eginiko eraikinetan. Ikus ditzagun seiak, zenbait adibideren laguntzaz. Esan bezala, adibide gehienen iturria Mitxelenaen *Apellidos Vascos* da batetik, eta *Orotariko Euskal Hiztegia* bestetik.

a) orotarikoetan:

Zenbait adibide: *zaialde, hirinalde (hariñalde), bibi-alde, mahats-alde, bertso-alde, zorralde*

b) bizidunen artean (gizaki eta abere):

– Gizakietan: *gizalde, jendalde, lagunalde, aingerualde, fraidealde, fededun-alde, haur-alde,*
– Animalietan: *artalde, behialde, ahuntzalde, urdalde, txerrialde, antzualde (borregada), txit(o)alde,*

c) fitonimoetan (landaretza-azalpena):

Zenbait adibide: *artalde (arto-tik, ez ardi-tik edo arte-tik), galalde (gari-tik), gaztainalde, gorostialde, larralde, lizarralde, pagalde, sagaralde eta zumalde.*

d) mendi-, haran- eta lurrazal-izenetan:

Eratorpen horien enbor-hitz nagusiak *mendi, haran, gailur, haitz, harri, legar* eta *are(n)a* ditugu. Hona zenbait adibide: (*h*)aitzalde,

¹²² Baina ez, eta kontuan hartzekoa da hori ere, *bordatza, saroitza, salatza*. Hipotesizko *kortatza*-k ba ote du loturarik *kortaxa, kortaja(rena)*-rekin?

¹²³ Horrezaz gainera ugaria da atzizki hori, ezaguna denez, abstrakzio-adierazleetan ere: *agintaritza, alkatetza, erretoretza, artisautza, nekazaritza, morrontza; laguntza, bizitza...* Abstrakzio-adierarekin loturik daude, ingelesez, Marchandek “state, rank, order, condition, character” atalean sartzen dituen *-hood* modukoak (1960: 232), *-ness* atalekoak (1960: 271) edota *-ship* alorrekoak (1960: 281). Ikus orobat Tietze o. A., 1974. Antzeko parekotasunak bila litezke gaztelaniaz (Moliner: 1982), frantsesez (Wandruszka: 1976), alemanez (Fleischer: 1975) eta abar.

(*h*)*arralde*, *mendialde*, (*h*)*aranalde* (cf. *haranaga*), *gailurralde*, *arenalde* (cf. *hareatza* eta *arenaza*), *legarralde*, *aialde* eta *harrialde*.

e) hidronimoetan:

Zenbait adibide: *uhalde* (*ugalde*,...), *la(t)salde*, *errekalde*, *iturralde*, *osinalde*, *urbialde* (cf. *urbietea*). Ikusten denez, eratorpen horien hitz-erro nagusiak *ur* (*uh-*, *ug-*,), *itur*, *lats*, *erreka* eta *osin* dira.

f) eraikinetan

Kasu honetan *etxe*, *ola*, *borda*, *eihera*, *errota*, *labe* eta *zubi* ditugu eratorpen horien hitz-erro posibleak¹²⁴. Hona zenbait adibide: *etxalde* (*etxalte*), *olalde*, *bordalde* (*bordalte*), *eiberalde* (*eiberalte*), *errotalde* eta *labalde*¹²⁵.

Berrogeita hamar adibide inguru badira zerbait, atzizki jakin bati kopuru aldetik bere atzizki-*statusa* aitortzeko. Kopuru hori txikia dela esango bagenu, euskarak ia atzizkirik ez duela ondorioztatu beharko genuke¹²⁶. Ez dirudi ondorio zuhurra. Demagun, beraz, segurutzat har litekeela atzizki hau, kopuruaren aldetik bederen.

Ez da kopuru kontua, ordea, *-alde* atzizkiari aniztasun- eta multzo-atzizkiaren *statusa* aitortzeko orduan hainbatetan ageri ohi den eragozpen nagusia. Besterik izan ohi da, aitzitik, duda nagusia: noraino eman liteke frogatutzat, aniztasun- edo multzo-adierako hitz eratorriak (edo elkartuak) direnik *-alde* bukaerako horiek? Hori da, dudarik gabe, gaurko argudio-bide osoaren behaztopa-harri nagusia. Gatozen beraz, besterik gabe, aldeko frogantzak eta kontrako argudioak aurrez aurre haztatzen.

¹²⁴ Adierazgarria da, alde horretatik, *sala* eta *korta* ez direla zerrenda horretan ageri: *salalde*, *salarte*, *salagibel*, *salaondo*, *salaurre*; *kortalde*, *kortarte*, *kortagibel*, *kortaondo*, *kortaurre* eta antzekoak ez dirudi inon ageri direnik: ez maiz asko, behintzat. *Salaberri*, *kortabarri* eta *salazar*, *kortazar* modukoak besterik dira, jakina. Baluke bereizkuntza horrek ondorio kronologiko eta soziohistoriko argigarririk. Orain ez gara xehetasun horiek aztertzen ari, ordea, eta beude hortaz bere horretan.

¹²⁵ Azken bi kasu hauek dudazkoak iruditzen zaizkit. Litekeena da leku-ardatzeko alderdi-, zati- edo parte-elkarteen sailekoak izatea. Azterkizun gelditzen da puntu hori.

¹²⁶ Aditzak sortzeko *-tu*, izaera abstraktuak sortzeko *-tasun* (*-keria*), ekintza adierazteko (*keta*, *kuntza*, *era* edo *te*) eta adjektiboetarako *-kor*, *-koi* eta *-ti* izan ezik, gutxi dira *alde* hori baino dokumentatuagoak. Hori lehenari so. Azken ordukoetan, orobat, aurreko horiez aparte gutxi dira *-alde*₄ bezain emankorrak.

V.3.3.- *Ebidentzia dokumentala. Bateragarritzko argudio-bideak*

Kasu batzuetan oso argi dago, eguna baino argiago, multzo- eta aniztasun-adierako hitz eratorriak edo elkartuak direla horko hainbat. Hala gertatzen da, bereziki, aurreko ataleko a) eta b) pasarteetan ageri diren adibideekin: orotariko adibideei eta bizidunei dagokienez, multzo-adierako hitz eratorriak edo elkartuak dira horiek guztiak. OEHren kontestuak berak aski sostengu argirik ematen du horretarako, hiztegi-gileek beraiek horrelaxe definitu izanaz gainera. Hor ez dago eztabaida handirik, beraz: multzo-elkar-teen korrelato zuzena da *A-alde* moduko eratorpen-sail hori¹²⁷.

- a) Orotarikoetan, ikus adibidez Duvoisin-en “biltzen dituzte guk ez-bezalako *bibi-aldeak*” (Lab, 131). Ikus orobat, hitz-moldaera honen hedadura geografikoa zabalduz, Zaraitzuko *zorralde*: “cúmulo de deudas”(OEH, XVI: 860, 904). Adibide horietan ez dago, bistan denez, leku-usainik txikiena.
- b) Bizidunen artean (gizaki eta abere), adibideak asko dira. Bai adibide zaharrak eta bai berriagoak, bai prosa landukoak eta bai aho-hizkera jatorretik hurbilago daudenak. Azken hauei gagozkiela, “norbaitek gustuko *pertsu alde* bat irakurtzen badu” zioen Xalbadorek, *Odolaren mintzoan*, eta aurreraxeago “harat biltzen denean gure *haur-aldea*”. Esaldi horiek aurrean ditugula, bistan da multzo-adiera garbiko eraikuntzaz ari dela bietan: multzo-elkarte molde batez, ez leku-edo zati-usaineko hitzartez. Nolanahi ere, eta hori dugu atal honen xede nagusia, eratorpen-atzizki zein hitz-elkarte izan begien bistan da multzo-adiera garbiko lexemak jaulki direla hor, Urepeleko artzainaren ezpainenetik. Beste horrenbeste esan liteke Polikarpo Iraizozen erabileraz, honako esaldi honetan: “*Yende-alde*¹²⁸ guziak ere, ori ikusirik, Yainkoa goraiatu zuen”(YKBiz 366).

¹²⁷ *Zamari-jendea, mando-jendea, asto-jendea* bezain multzo-adiera du *A-alde* horrek. Kasu konkretuotan erraz da antzematea, behinolako hitz-elkarte mota bizi eta emankor baten azken arrastoen aurrean gaudela. Eratorpenez hitz egitea zilegi da horrelakoetan, *artalde* moduko adibideetan hizkuntzalarietatik kanpora inor gutxi *alde* horren (konkretuki: bi artalde desberdin horien) autonomia lexikalik antzematen duelako eta, gainerako kasuetan ere, autonomia hori azpieuskalki jakinera mugaturik dagoelako. Hizkuntza bera diasistema dela onartzen den neurrian, ordea, bistan da sailkapen hori aski diskutigarria dela.

¹²⁸ *Jendalde*-ren definizioa honela ematen du OEHk: “grupo de gente, multitud”. Nekez bila liteke, multzo eta aniztasun adierako hitz eratorri argiagorik.

Pertsonekikoan argi badago kontua, are argiago dago multzo-izaera hori abereekikoan. Ikus adibidez, gainerakoan argigarri, *urdalde* sarrera lexikaleko hainbat argibide: *Urdalde*, piara de cerdos. Balioki-deak: *urde-multzo*, *urde-saldo*, *urde-tropa*, *txerri-talde*.

Labur bilduz, argi dago multzo- eta aniztasun-adiera argia dutela, oro har, a) eta b) saileko adibideek. Goiko sailkapenaz baliatuz, a) eta b) saileko adibideek *alde₁* adiera dutela esan liteke oro har¹²⁹.

Zer gertatzen da, ordea, c), d), e) eta f) sailtakoekin? Hor ez dago aurreko bi sailetan bezalako oinarri dokumental zabal eta argirik, aldeko zein kontrako baieztapen sendorik egin ahal izateko. Toponimoetan, bereziki, lan zaila da adiera-finkapen hori. Zaila izateak ez du esan nahi, ordea, ezinezkoa denik. Ez da egia, aurrerago ikusiko denez, erabilera-eremu horretako adibideen artean inolako ebidentziarik ez dagoenik. Badago horietan ere zenbait ebidentzia eta, ene ustez, multzo-adieraren (hiru multzo-adiera posibleetako baten edo besteren, gehienetan *alde₁* edo *alde₂* adieren) alde mintzo dira ebidentzia kontrastatu gehienak. Ebidentzia dokumentalik ez dagoen (zuzenago esanik, aurkitzera iritsi ez naizen) kasuetan, berriz, behin-behineko izaeraz izango bada ere bateragarritzko argudio-bidea eskain daiteke. Ikus dezagun nola.

c) moduko adibideak (fitonimoak)

artalde (*arto*-tik, ez *ardi*-tik) eta *galalde* (*gari*-tik) kasuetan, OEHk dioenaz *-alde₃* da bertako adiera. Hots, Ak determinatzen duen *B-multzoa*. Gainerakoetan (adibide gehienetan: *gaztainalde*, *gorostialde*, *larralde*, *lizarralde*, *pagalde*, *sagarralde*, *zumalde*...) ez dago, gaur-gaurkoz, ebidentzia dokumental argirik *-alde* mota baten edo bestearen alde. Orain arteko bilketaren arabera, *-alde₁* eta *-alde₂* dira esplikatzeko errazena eta gainerako adibideekin bateragarrienak. Hots, ikusmolde

¹²⁹ Nahi adina adibide eman liteke, irizpide horren alde. Ikus esate baterako, OEHtik jasotako banaka hauek: *Urdalde*, *urde-alde*, *urde-multzo*, *urde-saldo* *urde-tropa*, *txerri-talde* <<piara de cerdos>> OEH, 795. “Bil zedin jendalde bat” Lç Act 2, 6. “Jarreiki zekion jendalde bat” Lç Mt 122, 15. “Yendetze handi” TB. “Ate-ondoan deadarka dagon Yendalde bekatariari” Or Mi 145 (Eus 235 jende-aldi). *Artalde* OEH, 715 (Rebaño de ovejas, manada de ganado, troupeau de brebis, carnerada, aprisco,..). “Artaldetako bildotsik gizenenak”, “Hi haiz gure artzaina, eta gu hire arthaldea”. *Gizalde* OEH, 612. *Jendalde* OEH, 207. (*jendaldi*; *jendaki*) (grupo de gente, multitud, troupe de monde; gentes, multitud de gentes; tropa). *Jendaki*: <<pueblo nación papulation>>. Cf. *jendemende*, *jendamende*, *jendaila*, *jendalia*. *Behorralde*, *behor-talde*, *behor-sail*, *behor-eli*, *behordi* <<Yeguada>> OEH, 675. *Abuntzalde*, *ahuntz-talde* <<rebaño de cabras>> *ahuntz-aralde*, <<troupeau de chèvres>>, *ahuntz-samalda* <<rebaño de cabras>>, *ahuntz-sail* OEH, 320-3.

horren arabera *lizarralde* hitzaren esplikazio probableena “lizar-*multzoa*”(-*alde*₁) edo “lizar-*multzoa* dagoen lekua” (-*alde*₂) da. Aukera bat edo beste egin, nolahi ere, *aniztasun*- edo *multzo*-adiera dugu oinarrian: *lizar asko*, *pago asko*, *haritz(ondo)-multzoa* eta abar. Hor ez dago, beraz, *gainalde*, *sabelalde* edo *zerualde* moduko hitz-elkarterik: *sabelaldean* ez dago *sabel asko* edo *sabel-multzorik*, *aurrealdean* ez dago *aurre asko* edo *aurre-multzorik* eta *itsasaldean* ez dago *itsaso asko* edo *itsaso-multzorik*. Are gutxiago denbora-ardatzeko *negualde* edo *goizalde* modukoetan.

d) moduko adibideak (mendi-, haran- eta lurrazal-izenak)

Adibideak ikusi ditugu: (*h*)*aitzalde*, (*h*)*arralde*, *mendialde*, (*h*)*aranalde* (cf. *haranaga*), *gailurralde*, *arenalde* (cf. *areatza* eta *arenaza*), *legarralde*, *aialde* eta *harrialde*. Zer dio sail honetako ebidentzia dokumentalak?

Kasuren batean edo bestean badago ebidentzia dokumentalik, eta ebidentzia hori *alde*₁ formaren aldeko da, erabat edo nagusiki. Ikus, batetik, *harrialde* (OEH III, xxx): “arri-*alde* gogorra: gran *montón* de piedras”. *Arralde* ere, bestalde, *multzo*-adiera horren ildotik doa nagusiki: “*roca*” (OEH III, 552).

Multzo-adiera argia du, lehenengo adibidean, *-alde* horrek. *Multzo*-adiera duela dirudi, OEHko definizioaren arabera, bigarrenean ere. Gainerako adibideei dagokienez ez dugu ebidentzia zuzenik eskuratzetik izan. Itxura guztien arabera, beste kasu horietan ere *alde*₁ eta *alde*₂ dira kasuan kasuko hitzak eta hitzarteak esplikatzeko errazenak, eta gainerako adibideekin bateagarrienak. *Haranalde* eta *arenalde*, horrezaz gainera, *-aga* eta *-tza* *multzo*-atzikien pare-parean ageri dira. Besterik frogatzen ez den artean, *alde*₁ eta *alde*₂ adieren alde mintzo dira horiek ere.

e) moduko adibideak (hidronimoak)

Hemen ere emana dugu, lehendik, zenbait adibide: *uhalde* (*ugalde*,...), *la(t)salde*, *errekalde*, *iturralde*, *osinalde*, *urbialde* (cf. *urbietta*). Bada motiborik, *iturralde* hori erdarazko (*Muchas Fuentes*-en baliokide zahar bat (beraz, *-alde*₁) izan litekeela uste izateko¹³⁰. *Uhalde*¹³¹ kasuaz,

¹³⁰ Roberto Gonzalez de Viñasprek eta Pedro Uribarrenak, hain era sistematikoan aurrea daramaten Trebiñuko toponimia-lanketaren ildotik, Parizako toponimia historikoa argitaratzeko dute aurten. Konkretuki, “Toponimia histórica de Pariza (Condado de Treviño)” artikulua. Eskuartean darabiltzaten dokumentu batzuetan *Iturraldea* eta bere aldaerak aurkitu dituzte batetik (*Turraldia* 1690; *Turrialdia* 1696; *Turraldia* 1714, 1740, 1753, 1819, 1956, 1992), eta *Muchas Fuentes* bestetik (1770). Konprobatu gabe dago oraindik,

azkenik, azepzio bat baino gehiago dakar OEHk. Horiatariko bat, bigarrena konkretuki, *alde_i* adieraren indargarri garbia da: 2.- riada, avenida, inundación, torrente, <<avenida, creciente de los ríos, turbión de agua>>, <<le déluge, le débordement>>, <<diluvio>>, <<ola que inunda>>, <<río>>, <<lluvia torrencial, aguacero>>, <<cantidad de agua, caudal>>, *ubaldeka*, *ugaldeka* <<a raudales>> OEH, 627-8. Ugaritasun- eta multzo-adiera argi dago, beraz, azken esplikazio horietan ere.

Begien bistan dago, azkenik, *osinalde* horrek *osinaga* duela uztarkide, eta *urbialde* horrek *urbieta*¹³². Hots, *alde_i*-en edo *alde₂*-ren pareko aniztasun- eta multzo-atzizki diren *-aga* eta *-eta*. Aldeko edo kontrako ebidentzia sendagoen faltan, kontuan hartzekoa iruditzen zait bate-ragarrizko argudio-bide hori.

f) moduko adibideak (eraikinak)

Ikusia dugu, alor honetan ere, zenbait adibide: *etxalde* (*etxalte*), *olalde*, *bordalde* (*bordalte*), *eiberalde* (*eiberalte*), *errotalde*, *labalde* eta *zubialde*. Zer esan liteke, adibide horien gaineko ebidentzia dokumentalaz? *Etxalde* (*etxalte*) eta *bordalde* (*bordalte*) kasuetan nahiko garbi dago, gure ustez, *-alde₂* adiera dela hurbilenekoa. Etxe batek, bere dependentziek eta lur-sailek (oihanak barne) osatu izan dute *etx-aldea* (*etxalte*)¹³³, eta antzera *bordaldea* (*bordalte*). Eraikin- eta lur-multzo horrek, edo horren ingurumeneko lekuak (Peillen, 1991).

egileen esanean, dokumentu biak Parizako *iturralde* berberaz ari diren. Galdera horri bihar-
-etzi eman ahal izango zaion erantzunak badu garrantzia, jakina, eskuartean dugun auzira-
ko. Emaizta baiezkoa edo ezezkoa izan, esanguratsua da aurkikundea nolnahi ere: euskal
eta erdal toponimoen baliokidetza konfirmatzen bada eta ez bada, aniztasun-adiera garbi
ageri da erdal itzulpenean behintzat. “Muchas fuentes” gertatu zen, aspaldi hartan, bertako
hidronimo batentzat erdal baliokide egokia, eta ez “lado de la fuente”, “cerca de la fuente”
edo “sitio de la fuente”.

¹³¹ Uhalde eta bere kideak, noski: *Uhalde*, *uralde*, *ubalte*, *ubalde*, *ubelde*, *udalde*, *ugalde*,
ugalte, *ujalde* eta *uralde*.

¹³² *Osin-alderen* kasuan, *-alde_i*-en alde ageri da OEH, 13, 676: Lugar donde se encuen-
tra el estanque, el pozo. Baina adibide bakarretik ezin esan liteke, leku edo aniztasun denik.
Aldiz, *osinaga* honela definitzen du Larramendik OEH, 13, 676: <<los parajes profundos y
frecuentes del río>>. Antzera H << Lieu où les gouffres , les tourbillons, les précipices sont
fréquents>>. Hots, *-alde₂*.

¹³³ Ikus *etxalde*, *etxalte*, *etxealde*, *etsalde* in OEH, 7, 517: “caserio (incluyendo las tierras
de su propiedad) hacienda, propiedad, casería, alquería, <<las caserías cercanas a los pueblos
se llaman echaldes>>. “Oihanik ez duen etxaldea murriztik dago” Dv Lab 303.

Antzera definiturik dator *olalde*, *olhalte* ere: <<pastizal alrededor de una cabaña>>¹³⁴.

Aldiz zailagoa da, ondotoz, *errotalde* modukoetan jatorrizko adiera bilatzea: *bolinaga*, *borinaga*, *bolueta* (hots, *Molineda*,) adibideak *alde₁* edo *alde₂*-ren bozemaile dira, alde batetik. Gaurko adiera nagusia, aldiz, *-alde₁*-ren bidetik doa ia aho batez. Kasuan kasuko ikerketak argitu beharko ditu, seguruena, alor honetako adiera kontuak.

Labur bilduz: a) eta b) alorreko adibide guztiak *alde₁* modukoak dira. Hots, aniztasun- eta multzo-adierazle huts. Hortik aurrerakoetan, kasu asko zehazki frogatu gabe dago. Oinarri dokumental argieneko kasuetan, *alde₁* eta *alde₂*-ren adierak ageri dira OEHN maizenik jasoak. Beste adierak ere posible dira, ordea¹³⁵.

VI. ZENBAIT ONDORIO ETA AZTERKIZUN

VI.1. Arrazoi zuen R. M. Azkuek, hainbat eratorpenetako *alde* elementua jatorriz aniztasun- edo multzo-adierazle izana dela eta adiera hori gaurko *talde* lexeman bizirik gorde dela esatean. *alde₁* horren adibide kontrastatuak identifikatzen ahalegindu gara artikulu honetan, eta hainbatekin topo egin dugu OEHN.

VI.2. Garbi gelditu da hori, batez ere, zenbait alor semantikotan: bizidunetan, bereziki. Beste zenbaitetan ere adibide askotxo daude, bakanagoak eta determinatzen zailagoak izan arren, bide horretan barrena doazenak: *pertsu-alde*, *harrialde*, *galalde* (*gari*-k determinaturiko lur-*multzoa*) eta abar¹³⁶.

VI.3. Euskalki gehienetan galdurik dago gaur egun (aspaldi samarretik galdua, itxuraz), *alde₁* moduko multzokari edo aniztasun-adierazlearen bizi-endarra. Nafarroa Garai eta Beherekoan ageri du soilik, XX. mendera arte,

¹³⁴ Aurrez aurreko kontrastea egiten saiatu naiz iparraldeko zenbait hiztun garbirekin, tartean euskaltzain batekin, eta multzo-adiera antzematen dute haiek ere *etxalde*, *bordalde* eta *olalde* adibideetan. Hiztegi-tako multzo-marka hori bizirik dago, beraz, hitz horiez baliatzen diren hiztunen artean.

¹³⁵ Posible dira adibide berriagoetan, batetik; eta ez dira ezinezkoak, zaharragoetan ere.

¹³⁶ Bizigabeetan zer? Toponimia da, gaurkoz, bizigabezko izen zahar askoren bilgune. Zoritxarrez, hiztegiek gutxitan jasotzen dituzte honelako hitzak, eta gutxiagotan esplikatzen. Laguntza mugatua jaso dezakegu, beraz, horietatik.

nolabaiteko bizitasuna. Lehenagoko adibideak, *aktiv aber nicht produktiv* modukoak¹³⁷ tartean direla, Euskal herri osoan dokumentaturik ageri dira ordea.

VI.4. Leku-izenetan, eta hortik pertsona-deituretan, ugariak dira horrelako hitz eratorriak. Toponimiarako, Onomastikarako eta antzeko azterkizunetarako garrantzitsua da, beraz, *-alde₁* zahar horrekin osaturiko hitzen analisia. Horrekin eta, itxuraz sarriago, *-alde₂* adierako atzizkiarekin.

VI.5. Horrek ez du esan nahi, jakina, *-alde* atzizki guztiak edota hitz-*-elkartezko A-alde* guztiak aniztasun- edo multzo-adierazle direnik. Argi azaldu da, aitzitik, komunzki leku-adierakotzat jotzen den hainbat *A-alde* dagoela egon gure artean eta, bereziki, ugariak direla azken mende t'erdi honetan (batez ere azken mende erdian) sortuz doazen horrelako morfema-erakuntzak.

VI.6. Leku-adiera askoren kasuan, batez ere ohiko hitz-*elkarteetan*, bada go zer erantsirik. Ohiko *A-alde* askotan, *-alde* horren adiera ez da *lugar* edo *lekua*, *lado* edo *partea* (hots, leku-zatia edo unitate fisiko, espazial edo kontzeptual zabalago baten *partea*) baizik. Bestela esanik, kasu horietan ere zati-izaera berezkoagoa du *alde*-k, leku-izaera baino: Axularren *aitzinalde*, *barrenalde*, *gainalde* edo *gibelalde* modukoetan, leku-zati bat adierazten da lehenik eta behin. Posizionaltasuna *alde*-k ematen dio, bai, baina lekua bera ez dago ezinbestean *alde* elementuan, *aitzin*, *barren*, *gain*, *gibel* horietan baizik. Alde handia dago, alde horretatik, gure *barrenalde* / *gainalde* modukoetatik alemanezko¹³⁸ *Richtung und Gegenrichtung* (Henzen: 1969) moduko adierazleetara.

VI.7. Lexiko-berrikuntzaren alorrean, aldiz, hutsaren hurrengoa da multzokarizko *alde* atzizkiaren garrantzia. Oso kontuan hartzekoa da, aitzitik, *-alde₄* moduko lekua: *iparralde*, *lurralde*, *zonalde*, *industrialde*, *merinalde*,... batetik, eta *A-talde₂* moduko ugaritasuna bestetik.

VI.8. Gauza asko dago, nolana ere, alor honetan aztertu eta argitzeko. Azterketa horien pizgarri izan nahi luke, lehenik eta behin, Jean Haritschelhar adiskidearen aldeko esku-erakutsi xume honek.

VI.9. Badago motiborik, Azkuek bere azalpenean arrazoi zuela eta aniztasun- edo talde-adiera hori zaharragoa, barnekoagoa dela uste izateko. Lehen ikusi dugu "A asko, A-multzoa dagoen lekua" maiz gertatzen dela. Maiz ger-

¹³⁷ cf Fleischer 1975, 71. or.

¹³⁸ Alemanezko eta, dakidan apurrean, Mendebal-Europako beste hainbat hizkuntzatak adierazleetara dago alde, oro har. Alde horrek eragiten du, bide batez, aditzetako posizio-eta posizio-adierako aurrizkien euskal ordainen eskasia.

tatzen dela eta adibideak aspaldidaniakoak direla. Aitzitik, “A-leku asko, A-leku multzo” modukorik ez da, aldiz, erraz bilatzen. Hitz-elkartezko edo eratorpenezko *A-alde* zaharretan, konkreturik, ez dugu adibide bakarrik aurkitu. Ez da hori, nolana ere, argudio-bide ahula.

BIBLIOGRAFIA

- ADOREZ ZAZPI. 1996: *Hiru Mila Hiztegia*. Bilbo: “Bostak bat”.
- ARBIZU, Nicolas. 1990: “Toponimia de Iturmendi”, in *FLV*, 261-75.
- AZKUE, R.M. 1905: *Diccionario Vasco-Español-Francés*. Bilbo.
- 1923-24-25: “Morfología Vasca”, in *Euskera*. Erabilitako iturria: 1969ko berrargitalpena, *La Gran Enciclopedia Vasca*-rena.
- BALDINGER, Kurt. 1950: *Kollektivsuffixe und Kollektivbegriff. Ein Beitrag zur Bedeutungslehre im Französischen mit Berücksichtigung der Mundarten*. Berlin.
- BERGER, Dieter. 1993. DUDEN. *Geographische Namen in Deutschland*. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, Dudenverlag.
- CIERBIDE, Ricardo. 1995: “Toponimia Alavesa: Apeo de Vitoria y su jurisdicción de 1481-1486”, in *FLV*, 97-129-
- COROMINAS, Joan. 1987: *Breve Diccionario Etimológico de la Lengua Castellana*. Madrid, Ed. Gredos
- DOKULIL, M. 1964: “Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax”, in *Travaux linguistiques de Prague*. 1, 215-24. Praga.
- 1968: “Zur Theorie der Wortbildung”, in *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität: Gesellschafts- und Sprachwissenschaften*, Reihe 17, 203-11. Leipzig.
- ERBEN, J. 1959. “Zur Geschichte der deutschen Kollektiva”, in *Sprache, Schlüssel zur Welt*. Festschrift f. L. Weisgerber. Düsseldorf.
- FLEISCHER, Wolfgang 1975: *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. (4. argitaraldia) Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- GUILBERT, Louis 1975: *La créativité lexicale*. Paris, Larousse.
- HENZEN, Walter 1965: *Deutsche Wortbildung*. (3. argitaraldia). Tübingen.

- 1969: *Die Bezeichnung von Richtung und Gegenrichtung im Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag
- KÖNIG, Werner. 1992 (lehenena 1978) *dtv-Atlas zur deutschen Sprache*. München, DTV.
- KUNZE, Konrad. 2003 (lehenengoa 1998): *dtv-Atlas. Namenkunde*. München, DTV.
- LOPEZ-MUGARTZA, Juan Karlos. 1993: “Izabako lekuizenak”, in *FLV*, 273-324.
- MARCHAND, Hans. 1960: *The Categories and Types of Present-day English Word-formation*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- MARTINET, André (zuz.) 1972: *La Lingüística. Guía Alfabética*. Barcelona, Editorial Anagrama. Jatorriz (1969) *La Linguistique, Guide Alphabétique*. Paris, Editions Denoël
- MATTEWS, P. H. 1980: *Morfología. Introducción a la teoría de la estructura de la palabra*. Madrid, Paraninfo.
- MICHELENA, Luis, 1973 (3. argitaraldia): *Apellidos Vascos*. Donostia, Txertoa.
- 1976: *Fonética Histórica Vasca*. (Bigarren argitaraldia). Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundiaren Julio Urquijo mintegia.
- MICHELENA et al, 1987-2005: *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo, Descle de Brouwer eta Ediciones Mensajero.
- MOLINER, María. 1982: *Diccionario de Uso del Español*. Madrid, Ed. Gredos
- PEILLEN, Txomin. 1991: “Andoze ibarreko leku izen nagusiak eta xeheak”, in *FHV*, 89-105
- SALABERRI, Patxi. 1991: “-doi atzizkiaren ondorengoak Nafarroan”, in *FLV* 13-53
- SANTESTEBAN, Isaac. 1992: “Hidronimia Navarra”, in *FLV*, 481-545.
- TIETZE, Godhard o. A. 1974. *Einführung in die Wortbildung des heutigen Englisch. Typen und Prozesse*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- WANDRUSZKA, Ulrich 1976: *Probleme der neufranzösischen Wortbildung*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- ZALBIDE, Mikel. 1987. “Hitz Elkartuen sailkapen-saioa”. In *Hitz-elkarketa 1*. Bilbo, Euskaltzaindia.
- 1992: *Hitz Elkartuen osaera eta idazkera*. Bilbo: Euskaltzaindia.

EN EL SENDERO DEL GIGANTE (Basado en el conocido artículo de C.C. Uhlenbeck sobre los términos somáticos de la Lengua Vasca)

Yu. VI. ZYTSAR

Se admite generalmente que C.C.Uhlenbeck entra en el grupo de nuestros grandes precursores, tanto el campo lingüístico general, como en la filología vasca en particular.

Uno de sus artículos sobre la Lengua Vasca (en adelante LV)¹ ha tenido hasta la fecha una suerte inusual y contradictoria: por una parte, este artículo ha provocado entre los colegas un interés enorme, tanto mayor, cuanto más se trata de la categoría denominada de clases (y de la posesión orgánica), tan conocida en el Cáucaso Norte, pero, por otra parte, este mismo artículo no ha conducido a ningún resultado concreto, a ninguna continuación reconstructiva, sin hablar ya de descubrimientos.

No podemos hablar, por tanto, de descubrimiento alguno contenido en el propio artículo en cuestión, ya que no se ve siquiera ninguna interpretación semántica o gramatical para el elemento (¿supuesto prefijo?) /b-/ y para su grupo somático en el trabajo de C.C. Uhlenbeck. En resumidas cuentas, no se trata tanto de descubrir, de abrir, sino, como mucho, de ‘entreabrir’.

En la pobre resonancia escrita (como regla general, sin valor y sin mayor perspectiva), que ha acompañado al artículo, figura en particular la propuesta de N. Holmer de interpretar el supuesto prefijo /b-/ de Uhlenbeck a través del

¹ C.C. Uhlenbeck. *Die mit b- anlautenden körpenteil namen des Baskischen* Festsehrift Meinhoff, Hamburg 1927.

numeral *bi* '2' de la LV², lo que no encaja demasiado bien con el citado artículo del filólogo holandés; véase en este último sobre todo la p. 357; pero precisamente esta propuesta ha recibido, un cuarto de siglo después, su continuación en el trabajo de Klimov y Edelman³. Y yo mismo he contribuido a su aparición en España en castellano, debido a mi amistad personal y mi estima a G.A. Klimov, hoy difunto.

El principio de este último trabajo es el siguiente: 'Los casos de la estructura específica de los nombres designando los objetos pares se conocen ampliamente en las lenguas más distintas del mundo. Es frecuente en estos casos emplear la forma de *pluralia tantum*, del número dual histórico, o bien que lleven incluido el elemento del numeral 'dos' más o menos reconocible' /3, p. 160/

Para ilustrar esto último se aduce a continuación un breve grupo de ejemplos de las lenguas abjaso-adygue sobre nombres que designan 'cuerno' y 'pie - pies', seguidos por el texto siguiente: 'Algunos colegas suponen que ello tiene lugar también en algunos sustantivos vascos del tipo *begi* 'ojo', *belarri* 'oreja, oído', *beso* 'brazo', *belaur* 'rodilla', *birika* 'pulmón' etc. donde, a modo de hipótesis, se destaca el elemento hipotético *b-*, cfr. vasco *bi* 'dos' /3, p. 160/.

Pasando después a la lengua Burushaski, los autores citados, aportan de esta lengua, ante todo, los nombres de las siguientes partes del cuerpo: oreja (oído), pie, cuerno, ceja, ojo, pie delantero del animal = brazo del ser humano; hueso = pariente sanguíneo. En la parte inicial de todos estos términos se constata en dicho trabajo el mismo elemento *-lt* que el numeral 'dos' del idioma burushaski: *_lti*, *_lto*, *_ltan*, *_lta*. Siguen después algunas declaraciones de los autores sobre el género, del todo especial, para estos términos y para los demás, y en particular su relación con la categoría de la posesión orgánica. Como es natural, no vamos a detenernos en esto.

En cambio, se nos presenta sumamente importante para la historia del problema el hecho de la participación en todo ello de L. Michelena. Parece increíble, a primera vista, pero el gran Koldo conocía este intento de la interpretación numerativa, a través de *bi* 'dos' del prefijo *b-* o *bV-* de Uhlenbeck. Porque en uno de sus trabajos, -en estos momentos la memoria no nos permite recordar exactamente en cual- reunidos en una colección más volumino-

² N.A. Holmer. *Ibero-caucasian as a linguistic type*, Studia Linguistica I 1947, N 1.

³ G.A. Klimov; D.J. Edelman. *Sobre los nombres de los miembros pares del cuerpo en el idioma burushaski* Etimología 1972. Moscú 1971 (¡sic!) pp 160-62. En ruso y con indicación correcta de los años.

sa de dos tomos⁴ L. Michelena habla expresamente sobre este intento, sometiéndolo a su crítica siempre penetrante. El argumento principal de esta crítica es que una cierta parte de los términos somáticos vascos con *b-* o *bV-* no designan los miembros pares, sino los singulares o impares, como, por ejemplo, el ‘corazón’ o la ‘cola’ en los animales.

En efecto, voy a añadir los siguientes: ‘barba’, *bi-der* ‘mentón’, *bi-hotz* ‘corazón’, *bi-zkar* ‘espina dorsal’ y hay aun dos reconstrucciones más de nuestra propia cosecha con **/bi-/* también para ‘lengua’ e ‘hígado’, como se verá más abajo. Resulta de todo ello que el supuesto prefijo **/bi-/* con la vocal *-i-* es característico para, precisamente, los términos somáticos vascos, designando los miembros “impares”, no los “pares”, que se caracterizan por el sufijo **/b-/* más la vocal *-e-*, no *-i-*, cfr. de nuevo *be-larri* ‘oreja’, *be-so* ‘brazo’, *be-laun* ‘rodilla’. Descartando *be-gi* ‘ojo’—que no puede ser incluido en este grupo, como se verá más adelante—, los miembros impares designados con */be-/* resultan ser, de este modo, aun menos numerosos que los impares del prefijo */bi-/*; en todo caso, por la distribución de las vocales (*e* / *i*) los dos subgrupos somáticos en cuestión se oponen netamente el uno al otro y su oposición salta a la vista.

Esta oposición no es compartida, según las apariencias, tan sólo por el término *be-lhar* ‘frons, frontis’ / *be-koki* ‘id.’, siendo el tercer elemento de la misma significación en LV *kopeta*⁵, ya que no se ve en modo alguno cómo puede ser este un miembro par. El caso es, sin embargo, demasiado complicado y particular⁶ para violar seriamente la oposición presentada más arriba sin realizar antes una investigación específica.

Y en cualquier caso, es absolutamente imposible que dicha oposición vocálica quede rota por el vocablo recién mencionado, ya que también tenemos *biri* ‘pulmón’, a pesar del carácter par de los pulmones y la vocal *-i-* junto a */b-/* inicial. Resulta que, en nuestro parecer, no existe aquí y no puede existir ningún prefijo */bv-/* o */b-/* y el sonido vibrante debe o puede provenir de otro anterior lateral en posición intervocálica, esto es *<*/bil-i*, siendo una raíz con en antiguo artículo y con el significado primitivo de ‘esfera’, cosa indudable en nuestra opinión.

Por si fuera poco, la forma *biri* ‘pulmón’ seguramente es secundaria, y dependiente de la forma *birika*, de idéntico significado, como puede compro-

⁴ L. Michelena. *Sobre la historia de la Lengua Vasca* tt. I - II, Donostia / San Sebastián, 1988.

⁵ X. Kintana et al. *Hiztegia* 80, Bilbao, 1980.

⁶ Yu. Zytsar. *Sobre el origen de ciertos términos somáticos del euskara (cara y otros)* FLV, Nº 93, 2003, pp 309-28.

barse en cualquier diccionario vasco, siendo la última variante la más completa, e incluso la más documentada. Ahora bien, la forma *birika*, según todo ello, debe deducirse, por lo tanto, a partir de **bil-eka* ‘esferas, bolas’ y, más concretamente, ‘dos bolas’, cfr. geor. *pil-twi* ‘pulmón, pulmones’ con idéntica raíz **bil* más el numeral *twi, twa*, ‘dos’.

Lo que se deduce de esta ecuación, en lo que corresponde a la parte **eka* del vas. **bil-eka* es, pues, el numeral ‘dos’ antiguo, evidentemente, no ‘uno’, al igual que vas. *hama-ika* ‘once’ (de **ama-eka* según L. Michelena). Pero desde los tiempos de A. Trombetti se conoce hasta la náusea el hecho de que los numerales primitivos ‘uno’ y ‘dos’ navegaban y hasta se ahogaban en la homonimia mutua.

En el propio vasco, junto a *bi, bir* y *ber* ‘dos’ (*berr-ogei* ‘cuarenta’, lit. ‘dos veinte’) cfr. **ber* > **ben* ‘uno’ (en *behin* ‘una vez’) o vas. **ber-di* ‘uno’ (geor. *er-ti* id.) en el cuerpo del numeral del vas. *beder-atzi* ‘nueve’ (**berdi -atzi* lit. ‘uno a diez’). La propia forma de *bir* como ‘uno’, no ‘dos’, es conocida, por ejemplo en el turco, y ya no hablo de su variante *pîr, per*, un objeto eterno de comentarios desde el geor. *pîr-v-el* ‘primero’, rus. *per-v-y* id., finés *për-vo-j* id. kcr *per-ši-j* id. rus. *per-st* ‘dedo’, ing. *first* ‘primero’, alem. *er-st-e* id. < *per-st* etc. De manera que, si fuera aprobada esta etimología de *birika*, que todavía seguimos intentando demostrar, y si con ella fuera reconocida la presencia en LV del numeral antiguo **eka* ‘uno / dos’, esto pondría fin a las dudas correspondientes que siguen apareciendo con regularidad en FLV.

Por otra parte, ya he mencionado en mi artículo antes citado que la presente etimología de *birika* ‘pulmones’ como ‘dos bolas’ se confirma con la presencia en el dialecto vasco suletino del término *bul-ar* ‘pulmón, pulmones’, lit. ‘bolas’, ya que *bul* es la variante de *bil* ‘bola’ (vas. *bir-i-bil* < **bil-bil* significa ‘redondo’ según he indicado en mi artículo, y *bul-ar* en los demás dialectos vascos designa ante todo los pechos femeninos, lit. ‘bolas’, ya que sin este desciframiento literal de *bul-ar* como ‘bolas’ no es posible relacionar los significados de ‘pulmones’ y ‘senos’.

El hecho de acudir en el caso de *birika* al sufijo y no al prefijo para denominar un órgano corporal muy interno, muy anatómico, nos indica que este término debe haber hecho su aparición e incorporación a la lengua en otro momento, en otra época histórica, mucho más tardía que la del prefijo /bV-/, ya que el campo de la sufijación en general se considera en principio en la LV mucho más tardío, secundario en comparación con el campo de los prefijos, no productivos hoy en día.

El carácter de sufijo de este caso vasco, así como su transparencia evidente lo aproximan no solo al georgiano, sino también al abjaso-adygue, donde netamente se trata también de dar función de sufijo al numeral ‘dos’, pero lo

alejan del caso burushaski presentado arriba por Holmer. Y aunque el carácter del caso vasco *-*eka* es muy arcaico (se trata de un momento de los numerales ‘uno’ y ‘dos’ de la LV muy anterior al de la formación de los numerales *hamaika* y *hamabi* ‘once’ y ‘doce’, donde **eka* ‘uno’ y *bi* ‘dos’ ya bien diferenciados), pero todo esto aquí tiene que ver con uno de los numerales y nada más.

Mientras tanto, en el caso de los prefijos *bi-* y *be-* no podemos estar seguros ni de su carácter numeral, porque este carácter suyo, por una razón aún desconocida, resulta depender de su vocal.

Dejando provisionalmente aparte al idioma burushaski en espera de resolución, como camino sin salida posible, dirijámonos, en busca de alguna solución para la prefijación de la propia LV y sobre todo a las vocales prefijales. Pero también al sector pronominal, ya que, en un principio, el fue la fuente principal, si no la única, para los prefijos personales de la conjugación verbal. Por el momento, dejaremos ahora de lado el material correspondiente a la conjugación, aunque, por su procedencia, por lo menos en parte, no está lejos del sufijo de conjugación verbal. La causa de nuestra cautela, posiblemente exagerada y susceptible de juicio, es en este caso el hecho de que debería ser demostrada previamente la simultaneidad de la formación del núcleo verbal de la conjugación con el nominal de la declinación.

Así pues, en el grupo de pronombres personales vascos hay dos acabados en /-i/ final: *ni* ‘yo’ y *hi* ‘tu’, a quienes corresponden en la conjugación *na-*, *ha-*, o bien *ne-*, *-he*, todos ellos prefijos. Ambas personas pronominales se caracterizan por su llamativo egocentrismo y lo absolutamente cerrado de su esfera semántica, lo que dio al famoso E. Benveniste razones para considerar a cada uno de los actantes de estos pronombres como *personne*, a diferencia de todo lo incluido en el pronombre de tercera persona, calificado por él como *non-personne*, lo que, con todo lo ingenioso y profundo del espíritu francés, muestra simplemente lo *no-cerrado* habitual de todo lo tercero, ya que no presenta, no se *encarna* en una persona, sino, por regla general, *alega* a lo ya conocido o denominado (cfr. este significado de *el*, *ella*, *ello*).

La vocal final /-i/ en vas. *ni* e *hi*, de acuerdo con lo revelado por Benveniste, es fraccionalmente un cerrador del actante en sí mismo y, si se quiere, en su soledad egocentrista, lo que hace posible su tendencia histórica hacia el significado de ‘uno’, cfr. /-i/ en los ejemplos aportados más arriba para los miembros impares (a propósito, la desinencia principal del caso dativo en la declinación vasca es también /-i/).

Persiguiendo ya no con los pronombres, sino inmediatamente con los prefijos de la conjugación, llamamos la atención hacia /-e/ de los respectivos prefijos vascos *ne-*, *be-* de tales formas verbales como *ne-karr-en*, *be-karr-en*

‘yo traía, traje’, ‘tu traías, trajiste’ (algo) etc., ya que existe también *ze-karr-en*, ‘él/ella traía, trajo’, donde figura ya la vocal /-e/.

No hay duda de que los prefijos, es decir los pronombres antiguos **ne-*, **he-*, **ze-* (< **de-*) con la vocal /-e/ no estaban primitivamente cerrados en sí mismos, de lo que nos habla el carácter, digamos, transitivo de sus respectivas formas verbales. Es decir, que con su vocal /-e/ del prefijo estaban *abiertos* para incluir algo / a alguien por encima del actante contenido en su / n-, h-, z- < *d-/: La /-e/ abría su esfera para un miembro o actante más.

Pues bien, en los nombres de los miembros pares somáticos de la LV, como *belarri*, *beso*, etc. mencionados más arriba, ¿no aparece precisamente el prefijo /be-/ con la vocal /-e/?

Y si nos hubiéramos concedido la licencia de recorrer en idéntico sentido a los ejemplos kartvélicos, aunque únicamente nos restringiéramos a los georgianos, se habría tratado de algo infinito reducible, es cierto, a un solo término gramatical: *kseva* en el propio georgiano, *versiya* en ruso, palabra rusa que, a decir verdad, no tiene procedencia rusa, sino occidental, ni se conoce por los rusos, a excepción de un puñado de nuestros kartvelistas habitantes en Georgia, si es que todavía quedan.

De todo este lujo kartvélico, dejándolo por necesidad en sombras, nos atrevemos a aducir aquí solo un ejemplo: geor. *i-mal-eba* ‘(él) se oculta’ / *e-mal-eba* lit. ‘(él) se le oculta’, es decir, ‘él se oculta de otro individuo’. Aquí figuran dos miembros actantes. Lo cerrado con /-i/ se abre con /-e/.

La primera, no por turno, investigadora de la mencionada *kseva* georgiana, M.V. Machavariani –de la cual no sabemos si continúa viva, ojalá que así sea– denominaba en ruso a las formas del tipo *imaleba* “introvertida”, y las del tipo *emaleba* “extrovertidas”. Cumpliendo el juramento que en su día le di, conservo estas denominaciones.

Nuestra discípula, la doctora en ciencias Tamar Majaroblidze se adelanta hoy en una noble competición con nosotros, en descubrir las raíces de la versión georgiana tanto en el verbo vasco como en el kartvélico. Y llega a unas conclusiones y resultados de importancia global.

Aquí y ahora nosotros nos dedicamos solamente al campo vasco, y dentro de este, solamente al campo nominal, siguiendo en ello a C. C. Uhlenbeck. Es verdad que ya hemos accedido al dominio del verbo. También es cierto que nos hemos servido en ocasiones, a pesar de nosotros mismos, de la declinación vasca, en donde, a propósito, solo aparece /-i/ para el dativo singular y, en cambio, aparecen /-e/ junto a /-i/ para el dativo plural.

Pero tratando de justificar estas nuestras culpas, queremos asegurar a nuestros lectores que, en adelante, trataremos siempre y únicamente del dominio nominal de la LV.

Las vocales *i* / *e* de la LV han quedado, desde luego, como herencia de un estado o régimen tal de LV en el que los pronombres, nombres y verbos estaban regidos por una versión semejante a la kartvélica *kseva*.

Esta última dispone en las lenguas kartvélicas no solo de *i* / *e*, sino también de la vocal /u/ para la 3ª persona ‘hacer algo a él, a favor de él’. Pues esta /u/ la tenemos en LV e el pronombre *hu-ra* ‘aquel’ ante todo, con *-ra* intensivo (‘aquel mismo’, literalmente a distinción de *be-ra* ‘él mismo’ y de **be* ‘él’ en *be-tor* ‘que venga él’, por ejemplo⁷. El propio **u* se puede ver en vas. *g-u* ‘nosotros’, *z-u* ‘vosotros’, analizados como ‘yo + aquel’, ‘tú + aquel’.

Pero lo que más nos interesa de todo esto, es que creemos descubrir esta misma vocal /u/ como acompañante de /b/ en los sustantivos vascos (empezando por los del campo somático), es decir como el prefijo de versión de la 3ª persona: cfr. en efecto vas. *bu-ztan* ‘cola’ de **ztan* < **ztam* < **ztaw* ‘cabeza’ (Cfr. lat. *caput* ‘cabeza’ < cola’, nota 6), siendo ello sobre todo demostrativo, no solo por su aparente ligazón con el geor. **staw* ‘cabeza’, sino también por tratarse del órgano animal (no patas, etc) que en la comunicación de los seres humanos debía siempre ocupar el puesto de la 3ª ‘persona’ y, desde luego, denominarse precisamente en /u/.

Ahora vamos a tratar los sustantivos del campo de la botánica, aunque todavía su procedencia, al menos metafórica, siga siendo somática - animal, para mostrar el mismo prefijo con la vocal /u/. Se trata del término *u-dar-e* ‘pera’ < **bu-dar-e* id., donde para la caída de /**b*-/ cfr. la presencia de *m* < **b* en la variante vasca de lo mismo *ma-dar-i* ‘pera’, cfr. la caída sobre todo frecuente de /b-/ o /m-/ ante /u/ en cualquier anlaut lexical sin dependencia alguna de significación o estructura⁸. La raíz de *u-dar-e*, *ma-dar-i* la tenemos en vas. *a-dar* ‘cuerno’, que produjo estos nombres de la pera metafóricamente, por la semejanza de su aspecto con el cuerno. La forma *ma-dar-i* es, por lo tanto, de **ba-dar-i*, pero el prefijo **ba-* de esta última forma puede provenir

⁷ Este **be* ‘él’ representa entre los pronombres lo mismo que hemos hallado más arriba en *be-larr-i*, *be-so* etc. con la vocal más abierta que /i/ en *ni*, *hi*, *bi*. Pero en **be* ‘él’ no podemos aceptar este matiz de /e/ como sí podemos en /e/ de *ne-*, por ejemplo en *ne-karren*.

⁸ Suponemos la caída de /b-/ radical particularmente en vas. *ur-te* ‘año’ < **bur-te* ‘período del sol’ con **bur* ‘sol’ (cfr. vas. *egu-berri* ‘Navidad’ con *egu* ‘sol’ junto a *urte-berri* ‘Año Nuevo’. En *uzta* ‘cosecha’ (hacia **buzta* ‘espiga’ (Vide nota 6) ya tuvo que haber *+bu* del prefijo sometido a la misma caída.

tanto de **ba-* como de **bu-*, por varias razones. De manera que el prefijo **b-* con la vocal /u/ nos es legado seguramente solo por la forma *u-dar-e*.

Sin embargo, en ‘persona’ de *ma-dar-i* ya tenemos que ver con la posibilidad del prefijo versión /b-/ vocalizado con /a/: **ba-* ya mencionado y reconocido, aunque de paso, en la obra principal de L. Michelena en el cuerpo del término vasco *ma-kur* ‘torcido’, (junto a *ma-ko* ‘gancho’) etc.⁹

En el sistema de la versión kartvélica los prefijos con la vocal /a/, a pesar de su valor o función indudablemente neutral están bien a la vista y entran con todo derecho en el conocido trío estructural demostrativo, junto a otros dos miembros de este trío:

vi-keteb / *va-keteb* / *vu-keteb*

‘yo lo hago para mí mismo’ / ‘yo hago’ / ‘yo lo hago para él’

Y en LV los prefijos con la vocal /a/ debían tener la función neutral con todo derecho, junto a los más destacables en /i/ y en /u/. Se diría aun más, que precisamente estos prefijos en /a/ deberían ser empleados con mayor frecuencia y conservarse hasta hoy en día en una masa mayor.

Pero la realidad es inversa: parecen ser los menos distinguibles ya por su misma función neutral y, en segundo lugar, por un a pérdida casi generalizada de su **b-* ante /a/, cfr. además un tal elemento /a/ en el mismo lugar estructural que ha surgido bajo el influjo de una **a/* de la raíz sobre /u/ o /i/ de la sílaba precedente (sinharmonismo asimilatorio)

Por esta última razón a menudo nos perdemos ante los casos del tipo *adar* ‘cuerno’, ya que esta palabra tan importante igualmente puede provenir tanto de **ba-dar*, como de **bu-* / *bi-dar*.

Más seguros nos encontramos ante vas. *a-dur* ‘saliva’, con la raíz del agua **dur* (cfr. *Dur-i-us* ‘Duero’, el río vasco A-dur y el etnónimo *atur-enses*, vas. *i-thurr-i* ‘fuente, manantial’, lit. ‘afluido’ etc.), lo que nos permite suponer en este caso **ba-dur* ‘saliva’.

Mientras **ba-dur* ‘saliva’ todavía conserva algo de relación al campo somático, el reconstruido **ba-dur* ‘agua’ –para la denominación del río Adur–) rompe ya por completo con dicho campo.

Es de destacar en este contexto igualmente vizc. *a-zten* (< **ba-ztan*) ‘último’, donde la raíz **ztan* (< **ztam* < **ztaw*) ya la hemos visto en *bu-ztan* ‘cola’ < **ztaw* ‘cabeza’ (cfr. *taw*; *staw* ‘cabeza’ kartvélico, nota nº 6). Otro derivado

⁹ L. Michelena. *Fonética Histórica Vasca*, 2ª ed., Donostia / San Sebastián, 1977.

con la misma raíz es vas. *ba-zter* ‘rincón, extremo’ < **ba-ztan* ‘cola’ < ‘cabeza’, ya que este derivado resulta precioso, por contener una /b/ delante de la vocal neutral /a/ lo que es muy poco frecuente. Mientras en la entidad somática animal *bu-ztan* ‘cola’ de más arriba se contiene tan nítida la vocal /u/ de la 3ª versión, las entidades más alejadas, más abstractas ‘último, extremo’ presentan la vocal neutral o asimilada, rompiendo también con lo somático en su interior.

La cosa no se limita, sin embargo, a apartarse de lo somático tan parcialmente. Ya en los límites de los sustantivos y de los prefijos siempre con /*b-/ creemos que la esfera semántica para nosotros es mucho más vasta que la somática, siendo el grupo somático solo algo más compacto y atractivo para los vestigios y restos correspondientes, pero no conforma más que un núcleo para depositarlos.

Vamos a aportar únicamente un ejemplo desde fuera del campo somático, pero un ejemplo indudable y elocuente. Este ejemplo nos vuelve al prefijo **be-* con la vocal opuesta a lo /i/ cerrado, individual de los actantes. Y es, por su semántica, el término recolectivo *be-lar* ‘hierba’, cfr. su raíz con vas. *larr-e* ‘prado, pastizal’ (término glorificado por muchos apellidos españoles del tipo Larra y Larreta), cfr más *ake-larre* ‘sabat, reunión o fiesta de las brujas’, lit. ‘prado o pastizal de *aker*’, donde *aker* ‘cabrón, chivo’ tiene el sentido de culto, tratándose, además, del un culto negro.

El correlato georgiano de **be-lar* ‘hierba’ es *ba-lax* (< **be-lax*) con un /-x/ recolectivo pluralizador, cfr. svano *laxw* (sin prefijo) que el profesor svano A. Oniani, quien enseña en la universidad de Tbilisi la lengua svana, nos ha explicado como ‘pastizal de alta montaña de Svaneti’, al que llevan todos a pastar el ganado, pero únicamente en verano’.

En nuestra opinión, ya se ha visto claramente que la típica estructura de los términos nominales en cuestión es **bV-CVC*, no ***b-CVC* o ***b-VCV* o algo por el estilo, es decir, que el prefijo /*b-/ está por regla general vocalizado –en georgiano esto no es en modo alguno la regla– y la raíz posterior es por regla general de tres fonemas con la vocal central, en posición intermedia, entre dos consonantes (puede aparecer también CV, no CVC, pero muy raramente). De manera que *b-eg-i* ‘ojo’, por ejemplo con *b-* y la raíz *eg* (VC), como nos lo presentaba C. C. Uhlenbeck, no puede existir, es en realidad imposible.

La comparación correspondiente de *begi* ‘ojo’ con *egi* ‘sol’ es, por cierto, muy seductora y encuentra su resonancia estructural en geor. *m-ze* (< **b-ze*) ‘sol’, donde *ze* puede ser ‘cielo, lo superior’, a la vista de geor. *ze-mo* ‘superior’, *ze-v-it* ‘de arriba’ (y del vas. **go-i* ‘sol’ en *go-i-z* ‘por la mañana’ junto al v. *go-i* ‘cielo, lo superior’). Pero *eg* de *eg-i* (de donde *ekh* de *ekh-i* por la final

ensordecida) tiende a **deg* en vista del geor. *dye-s* ‘hoy’ < *deγ-s* y de las formas globales de tipo alem. *Tag*, ing. *day*. Y la parte *-gi* en vas. *be-gi* hace pensar, antes que nada, en el sufijo *-gi*, de manera que, si insistimos aquí en el prefijo /**b-*/ o /**bV-*/, el término se nos presenta sin raíz alguna.

Hay, por fin, conocidas formas kartvélicas del tipo *ber* que designan la luz diaria, el sol, cfr. avar *ber* ‘ojo’. Y esto debe inclinarnos a que en vas. *begi* ‘ojo’ se oculta la raíz **ber* acompañada del sufijo **-gi*: **ber-gi* ‘ojo’ (< ‘sol’), donde no hay ni ha habido prefijo alguno.

El error de extraer aquí el prefijo en lugar de la raíz es el mismo que ya hemos visto en el término *biri*, *birika* ‘pulmones’.

El número de los términos somáticos vascos con prefijo, podemos, en cambio, completarlo, según parece, con vas. *gi-bel* ‘hígado’, si es que procede de **bo-bel* id., cfr. vas. *sa-bel* ‘vientre’ y el frecuente cambio /*b-* > *g-*/ en esta posición, la inicial, como muestra valga vas. *gurdi* ‘carro montés’ < **burdi* lit. ‘ruedas’ o *gur-pil* ‘rueda’ < **bur-bil* id., o mejor **burt-bil* id. (vide nota 6) etc. Desde la parte global la fragmentación propuesta de *gi-bel* se confirma con lat. *bil-is* ‘hiel’ tan inherente al hígado. Y ya no hablamos de vas. *bel* ‘negro’, una raíz diseminada hasta Melanesia (la Negra).

Otra posibilidad de completar dicho caudal parece entreabrirse en el término vasco que denomina a la lengua *mi-bi* < **bi-ni* (Vide nota 9), que a más de designar el órgano de la lengua significa, metafóricamente, ‘semilla, germen’. Hay, sin embargo, una posible desviación estructural en este término, desviación debida a su carácter fuertemente imitativo (Lallwort), ligado con el nombre de mujer o madre de tipo *ne*, *nena* o *nana* que es precisamente una reduplicación como *ma-ma*. En la raíz de **bi-ni* falta por eso el tercer sonido, y si hay o hubo formas con este, se trata de una reduplicación **nin* o **nen* etc.

Para designar un idioma, discurso o conversación, palabra, se emplean en LV las formas reducibles a *mibi*, o **bini*: *mintza*, *mintzo* o incluso *hitz* ‘palabra’ < **hintz*. En el georgiano hay *ena* < **nena* > megr. *nina*, laz. *nena* ‘lengua, palabra’, svan. *nin-*, *nen-* ‘lengua, idioma’¹⁰ /8, p. 147/, cfr. aquí mismo sumer. *ema*, hitt. *memai*, átek *nene* etc. Creemos haber hallado en el georgiano también el sustantivo paralelo a *ena* < **nena* con el significado de ‘conversación, charla’, y en la forma prefijada **bu-n*, pero que entró en el verbo ‘hablar, decir’, en una de sus formas personales (‘te hablo, te digo’), sufriendo además una metátesis en su forma: **bu-n* > *ubn* ‘hablo, digo’, *ge-ubn-ebi* ‘te hablo, te digo’.

¹⁰ G. A. Klimov. *Diccionario etimológico de las lenguas kartvélicas*, Moscú, 1964 (en ruso) p. 147.

Con tales y tantas transformaciones es difícil, claro está, que se admita esta etimología, tanto más habida cuenta las teorías establecidas por algunos científicos georgianos muy prestigiosos en contra de cualquier /*b-/ o /*b- > m-/ (cfr. geor. *m-ze* ‘sol, de arriba’).

De manera que nosotros estaríamos lejos de insistir en lo recién propuesto. Hay, sin embargo, un supuesto nuestro que nos parece mucho más convincente. Y mucho más importante, además, por tocar a una entidad claramente sustantiva y de un papel social y de culto enorme en el pasado.

Se trata del término georgiano *běcu-i* ‘pelo, cabello, un pelo, un cabello’ sin ninguna etimología admitida y admisible hasta la fecha, y en el que yo propongo ver **be-čur-i* < **be-čwer-i* (por influencia del acento sobre la primera sílaba), con la raíz *čwer-i* que significa en georgiano ‘todo extremo agudo o afilado’, en particular ‘la copa del árbol’, ‘el extremo de la aguja’, ‘el filo de la navaja’, ‘barba, o parte final de la barba’, ‘la rama, o su parte extrema’ etc., lo que corresponde perfectamente al ‘pelo’ y que, al propio tiempo, se ha concentrado de manera especial en el significado y designación del georg. ‘barba’, (cfr. nota 10, p. 243): **čwer* ‘barba’, geor. *čwer* ‘barba, punto extremo’, megr. *čwandž*, *čwand*, svan. *wěre*, *wär* ‘barba’.

La presencia junto a este **čwer* de **be-čwer* con su prefijo es tanto más importante que el propio protovocablo **čwer* desde ya hace mucho es comparado con vasco *bi-zar* ‘barba’ (con su prefijo *bi-* que puede ser supuesto en vez de **be-* en **be-čwer*, ya que el sinharmonismo /e - e/ en la última forma puede tener la procedencia asimilatoria).

Si regresamos ahora al vas. *a-adar* ‘cuerno’, recordemos que según C. C. Uhlenbeck (vide nota 1), este término tenía además un significado más próximo al ser humano, el de ‘pelo’, ‘un pelo’. Y si para el primero de estos significados (el correspondiente a los animales) le conviene más la protoforma **budar* (como en *bu-ztan* ‘cola’), entonces para el segundo significado más humano le convendría la protoforma **bi-dar*. Pero esta última existe en realidad, solo que no para ‘cabello’, sino para *bi-der* < **bi-dar* ‘el mentón’. En la raíz **dar* se reúnen de nuevo, pues, la barbilla con el pelo y cuerno, es decir, los extremos agudos o afilados (cfr. para colmo, *adar* y *abar* como denominación de las púas botánicas y de las ramas).

Esta asociación insistente de todo lo agudo y extremo, así como en las referidas cosas esféricas y capitales como la cabeza, sol, pechos femeninos, sin hablar de la propia bola o rueda, da mucho que pensar (siguiendo a Lévy-Bruhl), e incluso intranquiliza.

En nuestros comentarios sobre Marr¹¹ ya nos hemos detenido en pos de Uhlenbeck y otros gigantes del pasado, en la existencia en LV del prefijo **da-*

¹¹ V. G. Marr. *Los paralelismos léxicos vasco-caucásicos* Tbilisi, 1987 (en ruso).

en los nombres de los animales, con su paralelo **za-* en el vasco *za-kur* ‘perro’. Esta raíz *kur* es internacional, comenzando por el finés *koir* ‘perro’. Pero parece que algo próximo a esta forma existe sin prefijo también en el propio vasco.

* * *

P.S. Vamos a añadir que si *bu-ztan* debía significar antaño algo como ‘su cola (de él)’, entonces para *bi-hotz* podemos suponer el significado coexistente de ‘mi corazón’ (con un *bi-* indicando algo próximo a mí, no solo cerrado, aunque precisamente por cerrado). Esto nos hace pensar en las lenguas cuyos sustantivos no se emplean sin indicación a su pertenencia, aunque sea una ‘pertenencia’ neutra, inclusiva.